ÚTIKÖNYVEK

Német Szövetségi Köztársaság

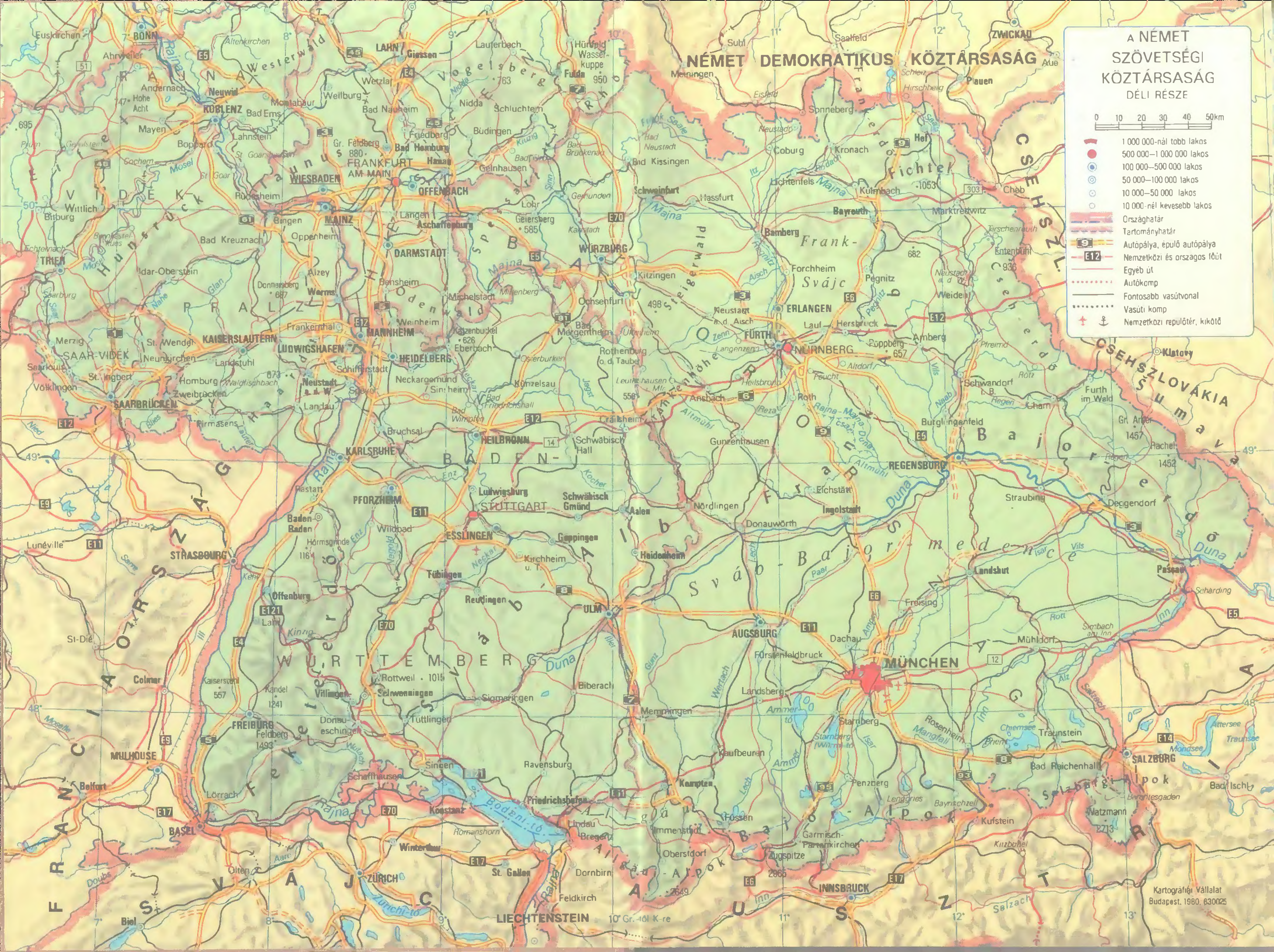
A NÉMET
SZÖVETSÉGI
KÖZTÁRSASÁG
DÉLI RÉSZE
0 10 20 30 40 50km
1 000 000-nál több lakos
500 000–1 000 000 lakos
100 000–500 000 lakos
50 000–100 000 lakos
10 000–50 000 lakos
10 000-nél kevesebb lakos
Országhatár
Tartományhatár
Autópálya, épülő autópálya
Nemzetközi és országos főút
Egyéb út
Autókomp
Fontosabb vasútvonal
Vasúti komp
Nemzetközi repülőtér, kikötő
NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG
CSEHSZLOVÁKIA
FRANCIAORSZÁG
SVÁJC
AUSZTRIA
LIECHTENSTEIN
BADEN-WÜRTTEMBERG
SAAR-VIDÉK
MÜNCHEN
STUTTGART
NÜRNBERG
FRANKFURT AM MAIN
KARLSRUHE
MANNHEIM
HEIDELBERG
WIESBADEN
MAINZ
KOBLENZ
BONN
SAARBRÜCKEN
AUGSBURG
REGENSBURG
WÜRZBURG
ULM
STRASBOURG
BASEL
ZÜRICH
INNSBRUCK
SALZBURG
Bodeni-tó
Duna
Rajna
Majna
Neckar
Sváb-Bajor-medence
Bajor-Alpok
Kartográfiai Vállalat
Budapest, 1980, 630025

NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG

Írta:

EMBER MÁRIA, HUBA LÁSZLÓ, KANYÓ ANDRÁS, NEMES JÁNOS, TATÁR IMRE, TERÉNYI ÉVA, VAJDA GÁBOR, ZÁDOR TIBOR

Ellenőrizte és kiegészítette:

DR. ZIPERNOVSZKY JÁNOS

Lektorálta:

DR. SZEGEDI NÁNDOR és SZABÓ MIKLÓS

Fotók:

EIFERT JÁNOS, GYÖKÉR LÁSZÓ, HEGEDŰS B. ANDRÁS, HUBA LÁSZLÓ, MOLNÁR MIKLÓS, SIMÓ WILLY, SZÉKELY TAMÁS, TURCSÁNYI SÁNDOR, valamint a NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG budapesti nagykövetsége és idegenforgalmi szervei és az MTI FOTÓ

A térképeket készítette és sokszorosította:

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, Budapest

A szerkesztés 1979. VII. 20-án lezárult.

© *Panoráma, 1980*

ISBN 963 243 025 5

ISSN 0324-5888

A kiadásért felel: Dr. Árky István

Athenaeum Nyomda 79.2729 Budapest, 1980
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató
Felelős szerkesztő: Simóné Avarosy Éva
Műszaki vezető: Fraunhoffer Ferenc
Műszaki szerkesztő: Nagy Károly
Védőborító és kötésterv: Vincze Lajos
Terjedelem: 39,25 (A/5) ív + 80 old. képmelléklet és 48 old. térképmelléklet

ELŐSZÓ

A magyar autós turizmus fellendülése az utóbbi évtizedben természetszerűleg hozta magával, hogy erősen megnőtt azoknak a száma, akik szabadságukat részben vagy egészben a Német Szövetségi Köztársaságban töltik. A „legendás" autópálya-hálózat talán minden más országnál jobb lehetőséget nyújt arra, hogy kevesebb idő alatt is nagy távolságokat lehessen gépkocsival megtenni. S aki nemcsak a megtett kilométereket „jegyzi", hanem le-letér az Autobahnról, meglepően szép tájakat, sok száz éves műemlékeket, középkori hangulatú városkákat talál szinte mindenfelé ebben a – nálunk inkább iparáról és gazdasági életéről híres – nagy országban.

A Panoráma útikönyvek legújabb kötete e kevésbé ismert szemszögből mutatja be a Német Szövetségi Köztársaságot.

Egy országot egyetlen könyv keretében teljesen megismertetni persze lehetetlen, különösen ha szellemiekben és anyagiakban olyan gazdag földről van szó, melynek egy évezred óta kulcsszerepe van Európa történelmében és mely a nagy gondolkodók, írók, költők, képzőművészek, zeneszerzők egész sorát adta az emberiségnek. Alkotásaikkal útunk során számtalan helyen találkozhatunk. Az utazás a Német Szövetségi Köztársaság földrajzi területén kicsit utazás a múlton át, hiszen ez az ország a világtörténelem nagy színpada is a barlanglakóktól a rómaiakon, a német-római császárságon, a közelmúlt rossz emlékű korszakán át a mai gazdasági-műszaki fellendülésig.

Könyvünk célja, hogy segítsen az utazónak – vagy akár az otthonában ülő olvasónak – felkutatni és megtalálni az elrejtőzött kultúrkincseket. Nem minden műemlék olyan ismert és szembeötlő mint a kölni dóm; az erdőkben várromok bújnak meg, a kis falvakban ősi templomok állnak. Nem csak az ismertet, a keresettet, de a váratlant és az ismeretlent is igyekszünk bemutatni, hogy a élmények mindig újabb és újabb érté-

kek keresésére sarkalljanak. Figyelembe vettük az olvasó–utazó közönség sokféle érdeklődését: van, akit a természeti szépségek vonzanak; van, aki a nagyvárosok nyüzsgő forgatagát keresi; mások a középkori óvárosok hangulatában gyönyörködnek vagy a különböző múzeumok és templomok világi és egyházi kincseit szeretnék megcsodálni. Könyvünkben a legnagyobb súlyt a kiemelkedő művészeti alkotások ismertetésére fektettük, miközben azonban megkíséreltük a tájak, városok egészének szépségét, hangulatukat is érzékeltetni.

Könyvünket elsősorban autós turistáknak szánjuk, s ezért autós szemmel ismertetjük az egyes útvonalakat; de egy-egy autópálya vonala csupán az útirányt jelöli ki: bármikor letérhetünk róla, a közelükben található látnivalók kedvéért. Hiszen – noha számos autópálya csodaszép vidékeken vezet át –, az igazi élményeket a kisebb utak mentén fekvő helységek vagy a csak gyalogosan elérhető templomocskák, várromok nyújtják. Aki tehát siet, száguldhat az autópályán; aki pihenni, gyönyörködni akar, térjen le róla. Mindkettőhöz igyekeztünk könyvünkben segítséget adni.

Figyelembe véve a magyar turisták többségének útvonalát, az NSZK hozzánk legközelebb eső tartományában, Bajorországban kezdjük utazásunkat. Majd a Bódeni-tótól északnyugatnak, majd északnak fordulva Schleswig–Holsteinig, az északitengeri homokdűnékig utazva, tartományonként mutatjuk be az érdekes, változatos országot.

A könnyebb tájékozódás érdekében – no meg azért, hogy az írottakat láthatóan is bizonyítsuk –, könyvünket térképmellékletek, helynévmutató és fényképek egészítik ki.

Nagy országot, sok látnivalót ismertetünk ebben a könyvben. Egyetlen utazással természetesen nem járhatók be a leírt útvonalak. Ha azonban – egy-egy tartományt vagy tájegységet kiválasztva – a magyar turista könyvünket hívja segítségül a tájékozódásban, nagyobb élményt jelenthet számára, hogy értve szemlélődik. Ha így lesz, könyvünk elérte a célját.

Induljunk hát felfedezni a Német Szövetségi Köztársaságot – amihez az utazóknak szép időt, jó utat kívánunk!

TARTALOM

Előszó 5

ELSŐ RÉSZ

AZ NSZK-RÓL ÁLTALÁBAN

I. Terület és lakosság *Vajda Gábor* 17
Határok, terület, közigazgatási felosztás 17
Tájegységek, domborzat 18
Éghajlat 20
Főbb gazdaságföldrajzi vonások 21
Lakosság 23

II. Történeti áttekintés 26
A kezdetektől a paraszthábo rúig 26
A paraszthábo rútól az egységes birodalomig 29
A Német Birodalom terjeszkedése és bukása 31
A weimari köztársaság és a Harmadik Birodalom 33
Az NSZK története 38
Az NSZK alkotmánya, intézményei 44
Pártok, társadalmi szervezetek 48

III. Gazdasági élet 51
Ipar, építőipar, kézműipar 52
Mezőgazdaság 55
Kereskedelem, közlekedés, turizmus 56

IV. Kulturális élet 59
Oktatás, tudomány 59
Festészet, szobrászat, építészet 61
Irodalom 64
Sajtó, rádió, televízió 69
Színház, zene és film 70
Múzeumok 73

V. A magyar utas az NSZK-ban *Huba László* 75
Tudnivalók az induláshoz 75

Az autópályán ... 76
Vasúton és hajón ... 78
Városi közlekedés ... 80
Szállás, étkezés ... 83
Német tájak, német ételek ... 85
Bevásárlás ... 87
Ünnepek, sportesemények ... 88
Turistaprogramok ... 89
Szórakozónegyedek ... 90
Szokások, emberek, nyelv ... 91
Mini-lexikon ... 93

MÁSODIK RÉSZ

RÉSZLETES ÚTIKALAUZ

I. Bajorország *Ember Mária* ... 99
Berchtesgaden és környéke ... 100
A Salzach vidéke ... 108
Az Oberer Chiemgau ... 116
A Traun völgye és a Chiemsee ... 120
Az Inn-völgy környéke ... 131
Hohenwaldeck és a Tegernsee vidéke ... 147
Hohenwaldeck ... 147
A Tegernsee vidéke ... 150
Garmisch-Partenkirchen és környéke ... 160
A Werdenfelser Land ... 160
Az Ammergebirge ... 165
A Bajor-Alpokból az Isar-völgybe ... 169
Az Isartal ... 170
Három tóvidék ... 173
A Staffelsee ... 173
Az Osterseen és a Starnberger See ... 174
A Pfaffenwinkel és az Ammersee vidéke ... 178
A Pfaffenwinkel ... 178
Landsberg am Lechtől Wessobrunnig ... 181
Az Ammersee ... 184
A Würmtal ... 187
München ... 188
A Karlsplatztól az Isartorig ... 189
A Karlsplatztól a Feldherrnhalléig ... 192
A múzeumi negyed ... 193
A Karlsplatzról a Viktualienmarktra ... 195
Az Alter Hof és a Residenz ... 196
Az Isar-part és a nagy sugárutak ... 199
A Ludvigstrasse és Schwabing ... 200
Az olimpiai város ... 202

München környéke ... 203
A Duna mentén ... 213
Passau ... 213
A Rott völgye ... 218
Passauból a Bayerischer Wald vidékére ... 220
Vilshofentől Regensburgig ... 224
Regensburg ... 229
Az Altmühl völgye ... 235
Regensburgtól Neu-Ulmig ... 238
Az Oberpfalz és a Fränkische Alb ... 244
Az Oberpfälzer Wald ... 245
Oberfranken ... 247
A Fichtelgebirge ... 248
A Naab-völgyből a Mittelfranken-i tájra ... 251
Nürnberg ... 256
A Königstortól a Kaiserburgig ... 257
Az óváros nyugati felén ... 261
Az óváros keleti felén ... 263
Fürth ... 264
Nürnberg környéke ... 265
Franken ... 265
A Ries vidéke ... 267
A Rangau és a Frankenhöhe vidéke ... 269
A Steigerwald és a Fränkisches Weinland ... 277
A Fränkische Schweiz ... 282
Nürnberg, Pegnitz és Forchheim között ... 283
Bayreuth ... 290
Kirándulás a Frankenwald vidékére ... 293
Bamberg és környéke ... 296
Az Oberes Maintal ... 302
Würzburg és környéke ... 305
Würzburg ... 305
A Mæjna „háromszöge" ... 310
A Röhn-hegység bajor része ... 313
A Spessart bajor tájai ... 315
A bajorországi Svábföldön ... 320
Az Allgäu és a Bódeni-tó ... 322
Kelet-Allgäu ... 327
Az Allgäui-Alpok ... 330
Füssenből Augsburgba ... 332
Augsburg és környéke ... 334
Séta a városfalak mentén ... 335
Az óváros ... 337
A Sankt Ulrich negyed ... 341
A város környéke ... 342
Augsburgból a tartományi határra ... 344

II. Baden–Württemberg *Nemes János* 347
Oberschwaben és a Bódeni-tó 348
Ulmból a Bódeni-tóhoz 348
A Bódeni-tó 359
A Schwäbische Alb 367
Utak Bajorországból Stuttgartba 373
A B 312 jelű autóúton 373
Ulmból Stuttgartba 375
Nördlingenből Stuttgartba 376
Nürnberg felől Stuttgartba 379
Stuttgart és Karlsruhe 380
Stuttgart 380
Stuttgarttól Karlsruhéig 384
Karlsruhe 385
A Schwarzwald 387
Karlsruhe és Freiburg között 387
A Breisgau 390
Freiburg és Stuttgart között 394
Baden–Württemberg északi része 396
Stuttgarttól északra 396
A Kraichgau vidéke 399
Heidelberg és környéke 401
Mannheim 407

III. Rheinland–Pfalz és Saarland *Zádor Tibor* 409
Pfalzon át 412
Mainz 421
A Saarland 427
A Rajna mentén 434
Koblenz 445
Körutazás a Rheinland nyugati részén 448

IV. Hessen *Kanyó András* 465
Az Odenwald útjain 466
Frankfurt am Main *(Ember Mária)* 471
Az óváros 473
A banknegyed és a belváros 482
A bal parti múzeumok és Sachsenhausen 484
A Vásárváros környéke 488
Az Északnyugati városrész 491
Höchst 492
Kirándulások Frankfurtból 493
Frankfurtból a Rhön-hegységbe 494
Frankfurtból a Hessisches Bergland tájaira 498
Kassel 511
Kassel környéke 516
Frankfurttól északnyugatra 518

V. Nordrhein-Westfalen *Terényi Éva* 524
A tartományhatártól Bonnig 526
Bonn és környéke 527
A régi Bonn (a belváros) 529
Séta a belvároson kívül 535
A kormányzati negyed és Bad Godesberg 537
Bonn környéke 539
Utak Kölnbe 540
Kölnbe a Sauerlandon át 542
Köln 546
Séta a belvárosban 549
A külső városrészekben 555
Aachen és környéke 558
Bonnból Aachenbe 558
Aachen 559
Neusson át Düsseldorfba 564
Düsseldorf és környéke 567
Düsseldorf központjában 569
A külső városnegyedekben 575
Kirándulások Düsseldorfból 577
Niederrheini körút 579
A Ruhr-vidék 585
Duisburg 587
Duisburg és Essen között 590
Essen 591
Ruhr-vidéki körutazás 597
A Ruhr-vidék déli peremén 599
Kölnből Hagenig 599
Hagen környéke 602
A tartományhatártól Hagenbe 603
Kasselből Dortmundba 605
Dortmund és környéke 607
Séták a városban 609
Kirándulások 611
Utak Paderbornba 613
A Ruhr-vidék felől 613
Kasselből Padernbornba 615
Paderborn 517
A Teutoburger Wald 619
Dortmundból Bielefeldbe 620
Bielefeld 621
A Teutoburger Wald délkeleti tájain 622
Bielefeldtől Mindenig 627
Minden 629
A Münsterland 631
Münster 632

Körutazás Münstertől nyugatra 637
Münsterből Osnabrückbe 639

VI. Niedersachsen *Kanyó András* 642

Göttingentől Hannoverig 644
Göttingen 644
Solling vidéke 647
A Harz-hegység tájain 651
Braunschweig és környéke 658
Hannover 663
Hannoverből Osnabrückbe 667
Utak a Weserbergland tájaira 667
Osnabrück és környéke 670
Osnabrückből Oldenburgba 674
Ostfrieslandi körút 677
Ostfriesische Inseln 681
Utak Brémába 683
A Lüneburger Heide 685
Hannover felől Hamburgig 685
Braunschweig felől Lüneburgba 688
Lüneburg 690
Körút a Lüneburger Heidén 693

VII. Bremen és Hamburg tartományok *Tatár Imre* 696

Bremen 696
A belváros és a Schnoor negyed 697
A kikötők 701
Hamburg 702
Óvárosi séta 706
Az Újvárosban 710
Az egykori erődítések nyomán 712
Kikötői körutazás és az Elba-part 716
Altonától Schulauig 717
Az Egyetemi negyedtől a Városi parkig 719
Hamburg környéke 720

VIII. Schleswig–Holstein *Tatár Imre* 721

Lübeck és környéke 723
Utak Lübeckbe 723
Lübeck 726
Körút Fehmarn szigetére 732
Lübeckből Kielbe 734
A Holsteinische Schweiz 734
Neumünsteren át Kielbe 737
Kiel és környéke 739
Kiel 739
Kirándulások Kielből 742
Kieltől Flensburgig 746

Kieltől északra 746
Schleswig és környéke 747
Flensburg és környéke 752
Flensburg 752
Flensburgtól keletre 754
Az Északi tenger partvidéke 756
Végig a parton 756
Helgoland 761
Nordfriesische Inseln 762
Helynévmutató 767

ELSŐ RÉSZ

AZ NSZK-RÓL ÁLTALÁBAN

I. TERÜLET ÉS LAKOSSÁG

HATÁROK, TERÜLET, KÖZIGAZGATÁSI FELOSZTÁS

A Közép-Európában fekvő Német Szövetségi Köztársaság területe 248 100 km² (leszámítva mintegy 480 km² vízfelületet). Keleten a Német Demokratikus Köztársasággal 1381, Csehszlovákiával 356, délkeleten és délen Ausztriával 801, Svájccal 334, nyugaton Franciaországgal 450, Luxemburggal 129, Belgiummal 152, Hollandiával 574 és északon – az ország északitengeri és balti-tengeri partvidéke között – Dániával 67 kilométeren határos. A legnagyobb távolság az országon belül észak–déli irányban 853, kelet–nyugati irányban 453 km.

Az ország területe közigazgatásilag 10 tartományra, 29 kerületre, 343 járásra és városra oszlik, összesen 10 896 önálló településsel. A Német Szövetségi Köztársaság fővárosa a Rajna mentén Kölntől délre fekvő Bonn. Ez az ország kormányzati központja, körülbelül 290 ezer lakosával azonban nagyságát tekintve erősen elmarad az igazi nagyvárosok, például az 1,7 milliós Hamburg, az 1,3 milliós München, s az immár szintén egymilliósnál nagyobb lakosságú, szomszédos Köln mögött. Az ország százezernél több lakost számláló 69 városa közül lélekszáma szerint még jó néhány megelőzi az állam fővárosát.

A tartományok:

Baden–Württemberg
Bayern (Bajorország)
Bremen (Bréma)
Hamburg
Hessen
Niedersachsen (Alsó-Szászország)
Nordrhein–Westfalen (Észak-Rajna–Vesztfália)
Rheinland–Pfalz (Rajna-vidék–Pfalz)
Saarland (Saar-vidék)
Schleswig–Holstein

A Német Szövetségi Köztársaság területe – északról délre – öt nagy tájegységhez tartozik.

Az *Északnémet-alföldnek* az NSZK területére eső részén (a továbbiakban: Nyugatnémet-alföld) fekszik a tartományok közül Schleswig–Holstein, Hamburg és Bréma, a két tartományi rangú város, Alsó-Szászország nagy része és Észak-Rajna–Vesztfália egy része. A terület talapzata mélybe süllyedt ősi röghegység, amelyet a harmadkor végéig tengeri üledékek takartak be, majd a jégkorszakban jég borította el és 100–300 m vastag homokos, kavicsos, agyagos rétegeket halmozott fel itt. A jég által finomra őrölt kőzet nehéz, termékeny agyagtalajjá alakult. A tengerparti sáv kialakításában is jelentős szerepe volt a jégkorszaknak. A jégkorszak óta süllyedő északi-tengeri partvidékből hatalmas területet hódított el az – itt nagyon sekély – tenger; apály idején a víz visszahúzódik az eredeti partvonalig, a Frízszigetek láncáig. A balti-tengeri sáv öbleit (ezek közül a Kieliöböl tartozik az NSZK-hoz) az olvadékvíz vájta ki.

A *Német Középhegyvidék* lejtőire nyúlik át Alsó-Szászország és Észak-Rajna–Vesztfália, s nagyrészt ezen a területen helyezkedik el a Rajna-vidék–Pfalz, a Saar-vidék és Hessen. Az alföldből elmosódó határokkal kiemelkedő hegyvidék peremterületére hatalmas mennyiségű port hordtak a jégkorszakban az északi szelek (ez a lösztakaró ma is az ország legjobb termőtalaja). A hajdani magashegység lepusztult tönkjén vastag üledékrétegeket hagytak a területet a földtani középkorban elborító tengerek. Az Alpokat is kialakító gyűrődéstől a térség rögökre töredezett, és kialakultak a tájra ma jellemző tönkös röghegységek, réteges lépcsők, s a hegyek közé ékelődő medencék, gazdag széntelepekkel, vulkánikus eredetű ásványi forrásokkal, termékeny völgyekkel.

A *Nyugat- és Dél-német Lépcsős Hegyvidék* foglalja magába a Rajna-vidék–Pfalz, a Saar-vidék és Hessen egy részét, és itt terül el részben Baden–Württemberg, valamint Bajorország. A Középhegyvidékhez délen csatlakozó lépcsős táj nagyobb hegységeit – mivel jura-mészkőből állnak – Frank- és Svább-Juránák is nevezik. Kagylómész- és lösztalajú, termékeny völgyek húzódnak a hegyek között. A fennsíkokon nagy kanyarokkal folyik a Majna és a Neckar. A tájegység legsűrűbben lakott, legváltozatosabb része a Felső-rajnai-medence; a Vogézek és a Fekete-erdő közötti beszakadásnak köszönheti kialakulását.

Az *Alpok* dél-németországi *előterével* Baden–Württemberg és Bajorország egy része tartozik. A Dunától dél felé az Alpok lábáig 400 méterről 1000 méter magasra emelkedik a Sváb–Bajor-medence. A kavicsos, mocsaras, lápos terület jelentős részét már mezőgazdaságilag művelhetővé tették, a hegyi rétek pedig a szarvasmarha-tenyésztés fő területei. Az Alpokhoz vezető dombhátak sűrű bükkösei kisebb-nagyobb tavakat fognak közre.

Az *Alpok* Bajorország területére eső része már igazi magashegység, a táj a Svájci- és az Osztrák-Alpokra emlékeztet. Itt, az ország déli határán található az NSZK legmagasabb pontja. A hegyek bőséges vízforrásait villamos áram fejlesztésére hasznosítják: a bajor vasutakat is az Alpok vizére épült erőművek látják el árammal.

Az északról dél felé emelkedő terület legalacsonyabban fekvő része természetesen az Északi- és a Balti-tenger partvidéke. Bréma, a fontos északi-tengeri kikötő mindössze 3 méterrel fekszik magasabban a tengerszintnél, míg az Alpokban, az osztrák határon 2967 m magasra nyúlik a Zugspitze.

A Nyugatnémet-alföldön alig található 200 métert megközelítő magaslat. Az 5–20 km széles parti lapály, a marsch, homok- és agyagtalajú terület, amelyet a tengertől mentettek meg és tettek termővé. Északnyugaton puszták, mocsarak, széles, nyirkos lapályok szegdelik. A marsch-öv mögött következik a magasabban fekvő geest, homokos, lápos, tavakban, tőlevelű- és lombos erdőkben gazdag, erősen tagolt terület, peremén kőolajkutak emelkednek. Egyik érdekessége az Emstől nyugatra elterülő Bourtangi-láp, amely kétszer akkora, mint a Balaton.

A Középhegyvidék lábánál termékeny lösztalajú, kedvező éghajlatú alföldi területek húzódnak: a Münsteri-sík és a Kölni-medence. A hegyvidék rendkívül változatos tájaihoz tartoznak a Rajnai-palahegység fennsíkjai Vesztfáliában, délebbre a Westerwald, a Taunus és délnyugatra a Hunsrück hegység. A Nyugat- és Dél-német Lépcsős-hegyvidék magába foglalja a Felső-rajnai alföldet az azt szegélyező Fekete-erdővel, Odenwalddal és Haardttal, a Sváb–Frank Lépcsős-vidéket és a Bajorerdőt. E tájegység legmagasabb pontja a Freiburgtól délre, a Fekete-erdőben emelkedő Felberg-csúcs (1493 méter). Az Alpok előterében, a Sváb–Bajor-fennsíkon 500 méter a közepes magasság, a Bajor-Alpok legmagasabb csúcsa pedig több mint kétszer olyan magasra nyúlik, mint a Feldberg.

Az ország leghosszabb folyója a *Rajna*. A Svájci-Alpokban

ered, majd átfolyik a Bódeni-tavon, amelynek 539 km² területéből 305 km² tartozik a Német Szövetségi Köztársasághoz. Konstanztól – délen, ill. délnyugaton határvonalat képezve Svájccal és Franciaországgal – 867 km hosszan kanyarog az NSZK területén, az egyik legfestőibb tájra eső szakaszán hegyek, lovagvárak (közülük jó néhány modernizált szálloda vagy turistaszállás) teszik romantikussá a látványt. A holland területen az Északi-tengerbe torkolló jelenleg is fontos szállítási útvonal, amelynek nagy részét már korábban alkalmassá tették nagy teherszállító hajók közlekedtetésére és csatornával kötötték össze a Majnával, a közeljövőben még jelentősebbé válik. A Nürnberg és Regensburg közötti 133 kilométeres mesterséges víziút megteremtésével – zsiliprendszerrel küzdve le a Frank-Jura magaslatai okozta akadályokat – befejezés előtt áll a kontinensen keresztül az Északi-tenger és a Fekete-tenger között közvetlen vízi összeköttetést biztosító Rajna–Majna–Duna-csatornarendszer.

A Fekete-erdőben eredő *Duna* 647 kilométeres szakaszon folyik az ország területén. A már korábban épített kisebb Ludwig-csatorna összeköti a Majnával, amely a Rajna egyik legnagyobb mellékfolyója (524 km).

A következő leghosszabb hajózható víziút a Rajnát az Emsen át az Elbával összekötő Közép-csatorna (Mittellandkanal), amelyből 259 km jut az ország területére.

A Csehszlovákiában eredő Elba a Német Demokratikus Köztársaság területén tesz meg 655 kilométert, északnyugati szakaszán határvonalat alkot az NDK és az NSZK között, majd az utóbbi területén 45 km után ömlik a tengerbe Hamburgnál, az ország legnagyobb nemzetközi kikötőjénél.

ÉGHAJLAT

Az ország éghajlatát a mérsékelt égöv vonásai és gyakori időjárásváltozások jellemzik, elsősorban nyugati irányból támadó szelekkel, csapadékkal. A Nyugatnémet-alföldön 500–700, a Középhegyvidéken 700–1000, az Alpokban 2000 millimétert is elér az évi csapadékmennyiség.

A hőmérséklet napi vagy évszakonkénti ingadozásai sehol sem szélsőségesek. A leghidegebb hónapban, januárban +1,5 és –3 °C közötti hőmérsékleteket mérnek a síkságokon, és átlagosan

–6 °C-nál nem hidegebbet a hegyekben. A legmelegebb hónap a július. Középhőmérséklete a Nyugatnémet-alföldön 16–19 °C, a hegyvidék védett völgyeiben pedig 20 °C. A Felső-rajnai-alföld a legmelegebb. A magasabb hegyeket legalább januártól márciusig hótakaró védi, amelynek vastagsága 500 m fölött az 1 métert, 1000 m fölött a 2 métert is elérheti.

Az éghajlatra általában véve jellemző, hogy északnyugat felől kelet és délkelet felé haladva óceániból fokozatosan kontinentálissá alakul át. A „legóceánibb" érthetően az országhoz tartozó északi-tengeri szigeteken, amelyek közül a 99 km² területű Sylt a legnagyobb, de mint kedvelt üdülővidéket érdemes megemlíteni az Észak-, Kelet- és Nyugat-Fríz-szigetek közül Helgolandot, Borkumot vagy a Heine által megénekelt Norderneyt is. Az NSZK legnagyobb szigete nem az Északi-, hanem a Balti-tengerben található: a 185 km² területű Fehmarn.

FŐBB GAZDASÁGFÖLDRAJZI VONÁSOK

A Német Szövetségi Köztársaság területének több mint felét (54%-át) mezőgazdaságilag hasznosítják; 31% *szántóföld*, a többi *rét és legelő*. A terület 29%-át borítja *erdő*, ezen belül azonban az egykor oly jellemző lombos erdők aránya már csak egyharmad, az erdőgazdálkodás ugyanis előnyben részesíti a tűlevelűeket. A nagymértékű iparosítás ellenére csupán a földfelület 10%-át foglalják el épületek, utak és vasutak. A fennmaradó rész vízfelület, parlagföld, pusztaság; meg kell azonban jegyezni, hogy ezeket a sokáig műveletlen területeket is igyekeznek bekapcsolni a mezőgazdasági termelésbe. A romantikus hangulatú Lüneburgi-pusztán például már nem csupán legelésző juhokat és vágtató méneseket, hanem szántóföldeket, ligeteket is láthat az utas. (Az 1975. évi adatok szerint 13 millió 300 ezer hektárt hasznosítottak mezőgazdaságilag, 7 millió 160 ezret borított erdő, 1 millió 170 ezer hektárt foglaltak el lakó- és gazdasági épületek.)

Az ország számottevő *ásványi kincsekkel* rendelkezik. A Nyugatnémet-alföldön levő lelőhelyek kiaknázásával évente mintegy 7 millió tonna kőolajhoz jutnak, igaz, ez a nyersolajszükségletnek csak körülbelül 7%-át fedezi, és a készleteket mindössze 81 millió tonnára becsülik. Az energiahordozók között egyre fontosabbá váló földgáz hozzáférhető mennyisége a mind na-

gyobb mélységekben végzett fúrások alapján 360 milliárd m^3-re tehető, a növekvő szükséglet fedezésére azonban a holland–német határon levő földgázlelőhelyeket is kiaknázzák, és növekvő mértékben importálnak földgázt a Szovjetunióból. A Nyugatnémet-alföld déli részén, valamint Hessen és Bajorország területén gazdag, helyenként 100 m vastag barnaszéntelepek találhatók. Az egyhatod részben külszíni műveléssel kitermelhető készletet 60 milliárd tonnára becsülik, s az 1976-ban felszínre hozott 122 millió tonnával az NSZK világviszonylatban a harmadik helyen áll az NDK és a Szovjetunió mögött. A nem sokkal kisebb mennyiségben kitermelt feketeszén, amelynek készletét legújabban 240 milliárd tonnára becsülik, túlnyomórészt a Ruhr-vidéken, Aachen körzetében és a Saar-vidéken található. A mélyműveléssel kiaknázható értékes szén az eddigi kihozatali ütem fenntartása esetén több mint hatszáz évig tarthat. Kőszénnel egyébként már az elsődleges energiaszükségletnek 30%-át sem fedezik. Előtérbe kerültek más energiahordozók: az ásványolaj (1974-ben 53% részaránnyal), a földgáz (5%), az átalakítással áramfejlesztésre hasznosított barnaszén és a nukleáris energia hasznosítása.

Jelentékeny kálisóbányák vannak Alsó-Szászország, Hessen és Baden–Württemberg tartományban. Az évi 23 millió tonna nyerskálisó-kitermelésből feldolgozás után nyert 2,4 millió tonna tiszta kálisó túlnyomó részét műtrágyaként használják fel és mintegy felét exportálják. A kibányászható készletet (tiszta kálisóban) 1,8–3,6 milliárd tonnára becsülik. A szilárd kősótermelés eléri a 7 millió tonnát, fölöslegessé téve a behozatalt.

Számottevő, de viszonylag alacsony vastartalma miatt az ipar szükségletének csak mintegy tizenötöd részét fedezi a vasérckészlet. Az Alsó-Szászországban, Észak-Rajna–Vesztfáliában, Baden–Württembergben, Bajorországban, valamint az – utóbbi időben feltárt – északi területeken kibányászható nyersvasérc mennyiségét mintegy 2 milliárd tonnára becsülik. Ólom- és horganyércből 30, ill. 50%-ban képes ellátni az ország kohóit az NSZK bányaipara. Említésre méltó még a különböző pátok és grafit kitermelése, az ásványvízforrások hozama, valamint a – különösen az ország déli részén világítási áram és energia fejlesztésére hasznosított – vízi erő.

A Német Szovetségi Köztársaság lakossága 1975-ben megkozelítette a 60 milliót, beleszámítva körulbelul 4 millió kulföldit, de levonva a hivatalos statisztikákban feltüntetett 2 millió nyugat-berlinit. Száz évvel korábban 20, harminc évvel ezelőtt 43 millió ember élt ezen területen. Népsűrűség tekintetében Nyugat-Európában az ország a harmadik helyet foglalja el: 248 ember jut egy négyzetkilométerre. Körülbelul 2,5 millióval több a nő, mint a férfi, de az arány kiegyenlítődik: 1961-ben 100:89, 1975-ben 100:91 volt a nők javára.

A lakosság háromötöd része a következő három tartományban él: Észak-Rajna–Vesztfália (17,1 millió), Bajorország (10,8 millió) és Baden–Württemberg (9,2 millió). A népesség területi megoszlásával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az egész népességnek több mint egyharmada (35,5%) százezresnél nagyobb lélekszámú városokban lakik. E városok együttvéve a 10 896 önálló településnek mindössze 0,6%-át teszik ki, és közuluk 29 a legnépesebb tartományban, Észak-Rajna–Vesztfáliában fekszik. Kétezer és százezer közötti lélekszámú kis- és közepes városokban (ilyen a települések 33%-a) él az NSZK lakosságának 56,3%-a. A kétezernél kevesebb lakost számláló községekben (az összes önálló település 66,4%-a) lakik a népesség 8,2%-a. E községek egy része mégis szintén „város". Összesen 1386 önálló igazgatású település viseli ezt a hajdan elnyert címet, jóllehet kozuluk ma csak 894-nek a lélekszáma haladja meg az ötezer főt, 31-ben még az ezret sem éri el. (A legkisebb „város" a Baden–Württemberg tartomány sackingeni járásában levő Hauenstein, mindössze 178 lakossal.) A népsűrűség az önálló tartományt alkotó két nagy Hanza-városban a legnagyobb: Hamburgban 2200-nál, Brémában 1700-nál több lakos jut egy négyzetkilométerre. A városok túlzsúfoltsága azonban egyre erőteljesebb menekulésben érezteti hatását. Az NSZK tíz legnagyobb városának lakossága tíz év alatt több mint 5%-kal, a Ruhr-vidéken pedig általában még nagyobb mértékben csökkent. Másutt jelentékenyen lassúbbodott a növekedés, és csupán néhány városban haladta meg a tíz százalékot. A városokból való elvándorlás mellett ebben a demográfiai görbe sullyedése is egyre inkább szerepet játszik. A természetes szaporodás negatív lett: 1974-ben 100 ezerrel, 1975-ben 149 ezerrel többen haltak meg, mint ahányan születtek.

A Német Szövetségi Köztársaságban élő családok fele gyermektelen, egynegyede egy gyermeket nevel, és csak maradék egynegyede két- vagy több gyermekes. Az egyedül élők számára jellemző, hogy 1975-ben nyilvántartott 23,7 millió önálló háztartásból 6,5 millió egyszemélyes volt. Az egy- vagy kétszemélyes háztartások aránya 1950 óta 54%-kal emelkedett, a három- vagy több személyes háztartásoké pedig 46%-kal csökkent. A lakosság kor szerinti megoszlásának arányára negatívan ható születéscsökkenés – a várható élettartam meghosszabbodásával együtt – perspektívában tovább rontja az aktív lakosság arányát. Míg az évszázad első éveiben a 35 éves férfiak 65, a nők pedig 68 éves életkor elérésére számíthattak, jelenleg 71, ill. 76 év a 35 évesek várható élettartama. A statisztikai felvétel idején öt nem kereső személy jutott négy keresőre, azóta pedig folytatódott a lakosság kereső és nem kereső része közötti arány módosulása a nem keresők javára.

A mintegy 27 millió kereső foglalkozású (a lakosság 44%-a) közül az 1971. évi felmérés szerint 185 ezer volt kereset nélkül, 1975-ben azonban a tőkés világot sújtó gazdasági válság következtében a munkanélküliek száma egymillió fölé emelkedett, míg a rövidített munkaidőben dolgozóké (számuk azelőtt jelentéktelen volt) megközelítette a 800 ezret. A kereső foglalkozás nélküli tanulók, háziasszonyok, járadékból, nyugdíjból támogatásból vagy pedig vagyonukból élők száma 34,7 millióra rúgott. A keresők között majdnem kétszer annyi a férfi, mint a nő, de míg a németek között 62,3:38,8, addig a külföldiek esetében 68,7:31,3% az aránya a férfiak javára. A keresők kor szerinti megoszlása 1975-ben a következő képet mutatta: 20 év alatt 9,2%, 20–30 év között 21,4%, 30–40 év között 25,9%, 40–50 év között 21,8%, 50–60 év között 14,8%, 60 év felett 6,9%. Tehát a keresőknek jóval több mint fele a legteljesítőképesebb korosztályokhoz tartozott. A keresők 91,6%-a bérből és fizetésből élt, 6,4% hozzátartozóitól kapott jövedelemből, 2% járadékból, nyugdíjból vagy magánvagyonának hozadékából. Az 1950-től számított huszonöt év alatt végbement szerkezeti változásra jellemző, hogy az önállók száma 3 millió 245 ezerről 2 millió 510 ezerre, az úgynevezett „segítő családtagoké" 3 millió 168 ezerről 1 millió 420 ezerre csökkent, amiben elsősorban a mezőgazdaságból való elvándorlás tükröződik.

A keresők megoszlásában végbement változások ellenére ma

is a foglalkoztatottak mintegy kétharmada dolgozik az úgynevezett „termelő ágazatokban", valamint a kereskedelemben és a közlekedésben. Az elsőként említett kategórián belül jellemző a bányászatban, a vas- és fémgyártásban, a textiliparban, az élelmiszeriparban és az élvezeti cikkeket előállító ipar néhány ágában foglalkoztatottak számának csökkenése, amit azonban kiegyenlített a vegyipari és fémfeldolgozóipari dolgozók számának növekedése. Az erdő- és mezőgazdaságban ezzel szemben a gépesítés, ésszerűsítés, nem utolsósorban pedig a kis gazdaságok megszűnése miatt a foglalkoztatottak száma rohamosan csökken: 1960 és 1975 között körülbelül egymillió 750 ezerrel. Ezt nagyrészt ellensúlyozta a szolgáltatási ágazatok terjeszkedése. Ezek az említett 15 év alatt egymillió 739 ezer dolgozót fogadtak be. Az egész munkában álló népesség nagyjából fele arányban oszlik meg egyfelől munkásokra, másfelől tisztviselőkre, alkalmazottakra, szakmát tanulókra.

A kereső foglalkozások, szakmák számát erősen csökkentették a gazdasági–társadalmi változások: harminc év alatt mintegy száz új – tanult és betanított – szakmát vettek hivatalos nyilvántartásba és körülbelül háromszázat töröltek.

A munkaerő-kínálat változásában döntő szerepe van a felnövekvő fiatalságnak. Az alapfokú iskolát befejezők száma 1954-ig emelkedett – ekkor megközelítette az egymilliót –, ezt követően a háború okozta születéskiesés miatt csökkent, és csak 1967-ben érte el a 900 ezret. A születési arányszám ezután bekövetkező, már említett visszaesése óta az alapfokú iskolát elvégzők száma évente 700–800 ezer (valamivel több a fiú, mint a lány). A gazdasági fellendülés mellett részben ezek a számok magyarázzák, hogy 1973-ig egyre több külföldi munkaerőt alkalmaztak (elsősorban a szakképzettséget nem igénylő és gyengébben fizetett munkakörökben, olyanokban, amelyek nem vonzzák az ország munkaképes lakosságát). 1973-ban 2,35 millió úgynevezett vendégmunkás dolgozott a Német Szövetségi Köztársaságban, a dolgozók 11,6%-a; arányuk a kiéleződött gazdasági válság következtében három év alatt 9,7%-ra csökkent.

II. TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A KEZDETEKTŐL A PARASZTHÁBORÚIG

1907-ben került elő Heidelbergben egy emberi alsó állkapocs – a Pithecantropusnak nevezett *ősember* maradványa – annak bizonyságaként, hogy már félmillió évvel ezelőtt is élt ember ezen a tájon. Az időszámításunk előtti utolsó évezredekben földművelő, állattenyésztő törzsek laktak itt, s a 2. évezredben a fémek megmunkálásához is hozzákezdtek. A dán félszigettől délre az i. e. 1. évezred közepe táján feltűnő népesség már vasat állított elő.

A később *germánoknak* elnevezett népek az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartoztak, akárcsak a kelták, latinok, szlávok, baltiak, trákok, illírek, örmények, perzsák, indusok. A „germani" elnevezés i. e. 98-ban fordul elő első ízben latin forrásban, azt követően, hogy az előző évtizedekben a római légiók több behatolásukat visszaverték. A Rajnától keletre eső területek meghódítását Augustus császársága idején kezdték meg a rómaiak – az NSZK mai fővárosa, Bonn helyén i. e. 12-ben alakult meg Castra Bonnensia – és eljutottak az Elbáig. A teutoburgi erdőben i. sz. 9-ben elszenvedett vereségük után azonban nem tudták megszilárdítani hódításukat, és a nyugatrómai birodalom 476-ban bekövetkezett bukásáig lényegében csak a Rajnától keletre elterülő keskeny sávot tartották birtokukban. 458-ban a germán törzsek közül ekkorra legerősebbként kiemelkedő frankok elfoglalták a rómaiak által 50-ben alapított Kölnt.

A sváb, bajor, frank, szász és más törzsek élén 481-ben királlyá választott Chlodwig megalapította a *frank birodalmat*. Az évszázad végén felvette a keresztény hitet és népére is rákényszerítette. Megkezdődött a feudális állam kialakítása. Már a Meroving-dinasztia idején, Chlodwig 511-ben bekövetkezett halála után felosztották a birodalmat (egyelőre elvi egységének fenntartásával). Az újabb egységesítési törekvésnek a keleti területek majordomusa, Pippin szerzett érvényt,

amikor 687-ben legyőzte a nyugati területeket kormányzó vetélytársát. Fia, Martell Károly és unokája Kis Pippin újabb területeket hódított meg és megerősítette az állami, valamint a katonai szervezetet. Kis Pippin a pápával egyetértésben előzte az utolsó Meroving uralkodót és a frank birodalom királyává koronáztatta magát. Utóda, Nagy Károly, a legkiemelkedőbb Karoling uralkodó (768–814), a Balti-tengertől az Adriáig, a Pyreneusoktól Dél-Itáliáig terjesztette ki birodalma határait, és 800-ban Rómában császárrá koronáztatta magát. Unokái azonban már fia, Jámbor Lajos életében megkezdték a frank birodalom felszabdalását, s ezt 843-ban forma szerint is rögzítették a verduni szerződésben. 880-ban a határvonalat is kijelölték a nyugati és a keleti frank birodalom (lényegében a későbbi Franciaország és Németország) között.

Ekkor még Nagy Károly unokái osztozkodtak a birodalmon, de az elhatárolódásra jellemző módon a keleti frank terület urát már Német Lajos néven jegyezte fel a történetírás. Az ő három fia további három részre osztotta a keleti frank birodalmat, amelyet – haláluk után – III. Károly nyugati frank királynak csak két évre sikerül a Nagy Károly megvonta határok között még egyszer összefognia: 887-ben Arnulfot, Német Lajos törvénytelen unokáját választották királyukká a keleti frank főurak; a pápa császárrá is koronázta. A frank birodalom szétszakadását azonban már nem lehetett feltartóztatni. Arnulf fia, Gyermek Lajos 17 éves korában meghalt. Ekkorra már kialakultak a szász, thüringiai, bajor, sváb, lotharingiai és frank hercegségek, amelyek a megüresedett trónra nem a Karoling-dinasztia valamelyik leszármazottját, hanem a frank Konrádot, 919-ben pedig a szász Henriket választották királlyá. I. (Madarász) Henrik (919–936), a szász dinasztia megalapítója és I. (Nagy) Ottó (936–973) uralma idején kezdődött meg a feudalizmus kibontakozása. A törzsi hercegségek megfékezésével és a kalandozó magyar csapatok legyőzésével szilárdult meg Ottó hatalma annyira, hogy miután 962-ben Itáliát is meghódította, s a pápával a Német-Római Birodalom császárává koronáztatta magát; császárságát Bizánc is elismerte, s a pápaság is a császárságtól függő helyzetbe került.

Az 1024-től 1125-ig uralkodó Száli-frank dinasztia alapítója, II. Konrád folytatta a birodalom kiterjesztését (Magyarország meghódítását célzó hadjáratát I. [Szent] István serege visszaverte). Korlátozta a nagy hűbérurak hatalmát is, de a pápaság

szövetkezett velük. Az egyház világi hatalmáért, ill. a császár egyházi jogaiért vívott invesztitúra-harc IV. Henrik Canossajárása után az V. Henrikkel, az utolsó frank uralkodóval kötött wormsi konkordátummal jutott ideiglenesen nyugvópontra. Ez lényegében a német feudális nagyurak győzelmét, a központosítás kudarcát jelentette. Miközben a keleti terjeszkedés – az Elba és az Odera között élő szláv törzsek leigázása, Brandenburg, azaz a későbbi Poroszország létrehozása – folytatódott, az olaszországi uralom megszilárdítása – I. (Rőtszakállú) Frigyes (1152–1190) győzelmei ellenére – a Hohenstauf-dinasztia (1125–1250) idején sem sikerült. A nagy hűbérurak hatalma tovább növekedett. A XIII. század végén a birodalom önálló fejedelemségekre bomlott; a császárt választófejedelmek választották, jogaikat a luxembourgi IV. Károly 1356-ban aranybullában rögzítette. Hét választófejedelmet jelölt ki: a kölnit, a mainzit, a szászt, a pfalzit, a trierit, a csehet és a brandenburgit. A hűbérurak ellen a városok védelmi szövetségekbe tömörültek – így jött létre már a XIII. században *a Hanza-városok szövetsége* – és a birodalmi gyűlésben önálló rendként (a választófejedelmek, az egyház és a nemesek mellett negyedik kollégiumként) képviseltették magukat. A feudális anarchia, amely IV. Károly fia, Zsigmond magyar király német királysága és császársága idején (1410–1437) is tovább mélyül, már a feudális birtokosokat és a városi patríciusokat is sújtotta. Az évszázad második felében a parasztság felkelésekkel tiltakozott növekvő terhei ellen. 1438-tól lényegében 1806-ig a Habsburgoké lett a császári trón. Hatalmukat Ausztrián kívül Németalföldre, majd Spanyolországra, Magyarországra, Cseh- és Morvaországra, Sziléziára is kiterjesztették; a birodalom széttagoltságát mégsem tudták megszüntetni.

Jóllehet a XV. század végén és a XVI. század elején kialakultak a kapitalizmus elemei, a súlyos feudális kizsákmányolás és az egységes piac hiánya gátolta fejlődésüket. Az egyházi és birodalmi reformokat sürgető polgárok, valamint az elszegényedő, illetve polgáriasodó nemesek és a feudális elnyomás ellen már korábban is szervezkedő parasztok mozgalmaként kezdődött meg a reformáció. Luther Márton 1517-ben Wittenbergben kiszögezett 95 pontja a búcsúval űzött visszaélések, a pápa önkényes intézkedései ellen tiltakozott ugyan, a részben vallási köntösbe öltözött mozgalom azonban korai polgári forradalom volt, amely a római katolikus egyház, a feudális rend fő támasza ellen irányult. A német nemzeti állam kialakítását

célozta, mérsékelt szárnya a fejedelmek és a polgárság, népi szárnya a parasztság érdekeit juttatta kifejezésre. Élesen szemléltette ezt *az 1524–25. évi parasztháború*, amelyben Luther a nagy demokratikus megmozdulás ellen, volt tanítványa Münzer Tamás pedig a fegyvert fogó parasztok legradikálisabb szárnyának ideológusaként lépett fel. A városi polgárság elfordulása az ügytől, az egységes szervezet hiánya megkönnyítette a túlerőben levő feudális uraknak a paraszti seregek leverését.

A PARASZTHÁBORÚTÓL AZ EGYSÉGES BIRODALOMIG

A parasztok leverése nem a birodalom egységét erősítette, hanem széttagoltságát növelte. V. Károly (1519–1556) a fejedelmeknek tett engedményekkel igyekezett megszilárdítani helyzetét, s azt sem tudta megakadályozni, hogy az új hitre tért fejedelmek és egyházfők elkobozzák, ill. világi tartománnyá alakítsák át az egyházi birtokokat. A Habsburgok – későbbi győztes – riválisaként lépett színre a Hohenzollerndinasztia, amikor az 1525-ben evangélikus hitre tért Hohenzollern Albert világi hercegséggé változtatta a Német Lovagrend területét, megvetve ezzel a későbbi Poroszország alapját. Keleten a török hódítás, nyugaton a spanyol és nyugat-európai Habsburg uralmat vitató franciák fenyegették a birodalmat, amelynek határai között a császárnak – akivel szemben a pápák több ízben is a francia királyt támogatták – a protestáns fejedelmek schmalkaldeni szövetségével (1530) is szembe kellett néznie.

Az évszázad második harmadában kibontakozó ellenreformáció kényszerítette ki végül az erőviszonyokat átmenetileg rögzítő augsburgi vallásbékét (1555), a fejedelmekre bízva, melyik felekezet oldalára állítják tartományukat (cuius regio eius religio). V. Károly a következő évben lemondott, a Habsburg-ház pedig kettévált: spanyol és osztrák ágra (majd egy évszázadon át az előbbi túlsúlyával). Az ellenreformáció térhódítása ellen – különösen, mivel a katolikus rendek már a világi kézre került egyházi birtokok visszaadását is követelték – jött létre 1608-ban a protestáns Unió. Egy évvel később a katolikus Liga is megalakult, s mindkét fél önálló fegyverkezésbe, had-

sereg felállításába kezdett. Az 1618-ban kirobbant *harmincéves háború* csakhamar egész Európára kiterjedt. Első felében a császár és a Liga felé hajlott a hadiszerencse. Amikor azonban a svédek veresége után a francia király közvetlenül is beavatkozott – nem annyira a protestáns fejedelmek mellett, mint inkább a Habsburgok ellen – s a császári hatalom megerősödésétől tartó katolikus német fejedelmek egy része is szembefordult Béccsel, ill. Madriddal, megfordult a helyzet. Az 1648-ban megkötött béke idejére – amelyben elismerték Hollandia és Svájc teljes függetlenségét – a német területek lakossága 15 millióról 10 millióra csökkent, s a császári hatalom tovább hanyatlott.

A Habsburgoknak sikerült még szövetségeseket szerezniük a birodalmi gyűlés intézménye által csak formailag összekötött szuverén államok közül a meggyengült török elleni sikeres hadjáratokhoz, s így – elsősorban Magyarország teljes birtokbavételével – kelet felé terjeszkedhettek. Ezenfelül a XVIII. század elején a spanyol örökösödési háborúban Belgiumot és Itália jelentős területeit is megszerezték. Közben a Hohenzollernek Poroszországa – elsősorban II. Frigyes (1740–1786) uralma alatt – annyira megerősödött, hogy az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború következményeként nemcsak Sziléziát vette birtokba, hanem a birodalmon belül is aláásta a bécsi udvar vezető szerepét.

A két nagy abszolút hatalom és néhány fejedelemség gazdagodásához hozzájárult, hogy a manufaktúrás tőkések és a kereskedő burzsoázia fejlődésével előretört a *kapitalizmus*. A politikai fejlődést azonban gátolta a francia forradalom elleni összefogás. Jóllehet a Napóleontól elszenvedett vereség a porosz uralkodó osztályt is reformokra kényszerítette (megszüntették a parasztok röghözkötését, önkormányzatot biztosítottak a városoknak), s a nyugat-németországi francia uralom együtt járt a feudális intézmények felszámolásával, a Napóleon legyőzését megpecsételő „Szent Szövetség" 1815 és 1818 között minden demokratikus fejlődést megakadályozott. Bár a Német–Római Birodalom 1806-ban forma szerint is megszűnt, a napóleoni háborúkban szintén meggyengült Poroszország még nem foglalhatta el Ausztria – most már Osztrák Császárság – helyét. Az 1833-ban létrehozott vámszövetség (Zollverein) előrelépést jelentett ugyan a nemzeti egység kialakítása irányában, ezt azonban nem az ipari forradalommal kialakuló német munkásosztálynak Marx és Engels által a tudományos szocializmussal felvértezett mozgalma, és nem az 1848–49. évi polgári forradalom

valósította meg, mert a burzsoázia megalkudott a régi uralkodó osztályokkal. Poroszország, amely – Lengyelországnak az előző évszázad végén Ausztriával és Oroszországgal közösen végrehajtott felosztása révén – tovább növekedett, már ekkor megkísérelte az egységes német birodalom megteremtését saját fennhatósága alatt, de osztrák és orosz nyomásra 1850-ben (olmützi szerződés) még bele kellett nyugodnia az 1815-ben Ausztria vezetésével létrehozott Német Szövetség fennmaradásába. 1864-ben Bismarck porosz miniszterelnök Ausztriával közösen hódította el Dániától Schleswig–Holsteint, a két évvel később kirobbantott porosz–osztrák háború megnyerése után azonban nemcsak Holsteint vesztették el a Habsburgok, hanem a Német Szövetség megszűnésével egyidejűleg kiszorultak az egykori birodalomból is, amelyet ettől kezdve neveztek Németországnak. 1867-ben még csak a Majnától északra fekvő államok egyesültek északnémet szövetségben, porosz uralom alatt. A három évvel később kitört francia–német háborúban azonban a poroszok annektálták Elzász-Lotharingiát, 1871. január 18-án pedig Versailles-ban megalapították – a 962-től formailag 1806-ig fennállott Német–Római Birodalomra emlékeztetve – a (később, a nemzetiszocialisták által Második Birodalomként emlegetett) *Német Birodalmat* és a fejedelmek német császárrá választották I. Vilmost, Poroszország királyát.

A NÉMET BIRODALOM TERJESZKEDÉSE ÉS BUKÁSA

A német egység tehát nem a demokratikus erők vezette néptömegek mozgalmaként valósult meg. Ezeket a nagy európai forradalmi hullámokhoz csatlakozó megmozdulásokat (1792: mainzi köztársaság, 1830: széles liberális mozgalmak, 1848: polgári forradalom) elszigeteltségük, megosztottságuk, a proletariátus gyengesége és a burzsoáziának a feudális erőkkel való megalkuvása miatt sorra elnyomhatták. Az egység szükségszerűségének, a kapitalizmus számára nélkülözhetetlen egységes nemzeti piac megteremtésének, a jobbágyviszonyok és az állami széttagoltság megszüntetésének az uralkodó osztályok szereztek érvényt. 1803-ban 112 törpeállamot szüntettek meg, a harminc évvel később létrehozott Vámszövetséget követően pedig az akkori 39 állam helyett 26 tagból alakult meg szövet-

ségi államként a Német Birodalom 1871-ben. A militarista porosz abszolutizmus túlsúlyát ennek keretei között nemcsak az biztosította, hogy Poroszország királyi dinasztiájára ruházták az öröklődő császári címet, s a kormány nem a Birodalmi Gyűlésnek, hanem a császárnak volt felelős, hanem az is, hogy az új birodalom területének 64, lakosságának 61%-a Poroszországhoz tartozott.

Az egység megteremtése, Elzász-Lotharingia bekebelezése és a Franciaországtól kicsikart hadisarc előmozdította a lendületes kapitalista fejlődést, a gyors ütemű iparosítást. (1871 és 1874 között például Poroszországban annyi vaskohót, acél- és gépgyárat alapítottak, mint az előző hét évtized alatt együttvéve.) Ezzel párhuzamosan nem csupán létszámában, hanem szervezettségében is erősödött a munkásosztály, amelynek két pártja, a Lassalle-féle *Általános Német Munkásegylet* és a Marx és Engels tanításait magáévá tevő, Bebel és Liebknecht vezette Német Szociáldemokrata Munkáspárt 1875-ben egyesült. Az új párt, amely 1890-ben vette fel a *Németország Szociáldemokrata Pártja* nevet, töretlenül állta ki a Bismarck kancellár által 1878-ban bevezetett szocialistaellenes kivételes törvény alapján több mint egy évtizedes kíméletlen üldözést, amelyet a kancellárt lemondásra kényszerítő II. Vilmos (1888–1918) is folytatott. A császári alkotmány és a választójogi törvény megakadályozta ugyan, hogy az 1890-ben másfél millió, alig több mint egy évtized múltán pedig hárommillió szavazót számláló párt erejének megfelelő helyet foglaljon el a Birodalmi Gyűlésben, de Németország első és az 1889-ben alapított II. Internacionálé legerősebb pártjaként kellett számolni vele.

1873-ban – az 1871-es párizsi Kommün kiváltotta időleges és alaptalannak bizonyult forradalom-pánik következtében – az egykori Szent Szövetség felélesztésének epizódként maradt kísérlete történt: létrehozták, majd 1881-ben megújították a három (porosz, osztrák és orosz) császár szövetségét. Bismarck 1879-ben kiépítette a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia külön kettős szövetségét; az utóbbihoz 1882-ben titkos szerződésben Olaszország is csatlakozott. II. Vilmos ázsiai és a Monarchia balkáni tervei egyre jobban szembefordították a cári Oroszországot a később központi hatalmaknak nevezett csoportosulással. Az 1892-es francia–orosz „entente-cordiale" után kialakult az „antant-hatalmak" csoportja, kirajzolódtak az 1914-ben kirobbantott első világháború frontvonalai.

Miután 1914 nyarán Szarajevóban meggyilkolták az osztrák–

magyar trónörököst, a Szerbia elleni hadjárattal kirobbant *az első világháború*. A központi hatalmaknak nemcsak Franciaország, Anglia és Oroszország, s a korábbi szövetségesek, Olaszország és Románia, hanem a később bekapcsolódó Egyesült Államok haderői ellen is harcolniuk kellett. A német vezérkar villámháborús tervei kudarcot vallottak, s a négy éven át hatalmas áldozatokat követelő állóháború váltakozó hadiszerencse után 1918 őszén a német hadsereg súlyos vereségével és az arcvonal felbomlásával végződött.

A háborúval és az azt támogató opportunista szociáldemokrata vezetéssel szembeforduló baloldaliak már 1916-ban létrehozták a *Spartacus-szövetséget*, amely csatlakozott az egy évvel később megalakult Független Szociáldemokrata Párthoz. A spartakisták felhívására 1918 januárjában háborúellenes tömegsztrájk tört ki Berlinben, munkás- és katonatanácsok alakultak, november elején pedig a kieli matrózlázadással megkezdődött a novemberi forradalom. Napok alatt elvezetett a köztársaság kikiáltásához, II. Vilmos lemondásához és a Hohenzollernek elmeneküléséhez. December végén megalakult *Németország Kommunista Pártja*, az általa 1919 januárjában indított felkelést azonban az ellenforradalmi különítmények leverték, s vezetőit, Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot meggyilkolták. A hatalomra került jobboldali szociáldemokraták a tisztikarra és más reakciós erőkre támaszkodva letörték a februárban Brémában, áprilisban Münchenben kikiáltott *tanácsköztársaságot* is. Júniusban Versailles-ban aláírták a Németországot súlyos jóvátételi kötelezettséggel, területi veszteséggel sújtó és fegyveres erőit korlátozó, de az imperialista, militarista tőkés rendszer alapjait érintetlenül hagyó békeszerződést.

A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG ÉS A HARMADIK BIRODALOM

Az 1919 augusztusában életbe léptetett weimari alkotmány demokratikus rendszert vezetett be, de a szociáldemokrata Friedrich Ebert elnökletével létrejött köztársaság sem a demokratikus átalakítás alapvető feladatait, sem a szétzilált gazdaság rendbehozását nem tudta megoldani.

1920 elején Wolfgang Kapp ellenforradalmi különítményekkel puccsot robbantott ki, s a szociáldemokrata kormány elme-

nekült Berlinből. A volt császári tábornokok egy része nyíltan támogatta a puccsistákat, s az új hadsereg élén álló régi tisztek nem vetették be ellenük a Reichswehrt, de az általános nacionalista-jobboldali hangulat ellenére nem csatlakoztak a puccshoz, ami a köztársaság jelentős sikere volt. A szakszervezetek felhívását követő általános sztrájk és a munkások számos helyen, főleg a Ruhr-vidéken megszervezett fegyveres ellenállása azonban néhány nap alatt véget vetett a puccsnak, amelytől egyébként a burzsoázia többsége is távoltartotta magát. A helyére visszakerült kormány azután a munkások ellen vezényelte a hadsereget, és fegyverrel törte le az egy évvel későbbi munkásmegmozdulásokat is.

Az ország külpolitikai elszigeteltségéből és súlyos gazdasági helyzetéből kínált kiutat a Szovjetunióval 1922 áprilisában megkötött rapallói egyezmény, amelynek aláíróját, Rathenau külügyminisztert három hónappal később egy szélsőséges nacionalista szervezet tagjai meggyilkolták. Bár az egymást követő kormányok egyike sem tagadta meg a Németországra kényszerített jóvátételi kötelezettségek teljesítését, ennek „biztosítására" 1923 elején francia csapatok szállták meg a Ruhr-vidéket, ami tovább súlyosbította a gazdasági helyzetet. Augusztusra széles sztrájkmozgalom bontakozott ki, a szász és thüringiai tartományban munkáskormány alakult, Hamburgban felkelés tört ki. A polgári pártokkal koalícióra lépett szociáldemokraták katonasággal fojtották el a megmozdulásokat. Ugyanez év végén Bajorországban Adolf Hitler fasiszta pártja kísérelt meg puccsot, ez azonban egy nap alatt összeomlott, s a vezetőket (Ludendorff tábornagy, a Kapp-puccsban is részt vett volt császári vezérkari főnök kivételével) börtönbüntetésre ítélték.

A világon addig ismert legnagyobb mértékű infláció után végre sor került a márka stabilizálására, s a jóvátétel rendezésére összehívott konferencián 1924 januárjában elfogadott Dawes-terv alapján a volt ellenséges országokból kapott kölcsönök segítségével helyreállították a német ipari termelést – a hadiipari termelést is. A locarnói egyezménnyel (1925) Németországban egyoldalú nyugati orientáció kezdődött és a következő évben felvették a Népszövetségbe. Ebben az időben a szociáldemokraták kiszorultak a központi kormányból, s Ebert halála után az államfői tisztséget is elvesztették: 1925-ben Hindenburg volt császári tábornokot választották birodalmi elnökké.

Az 1928. évi választás után, amelyen ismét erősödött a bal-

oldal (az előretörő kommunista párt például több mint 3 millió szavazatot szerzett), újra szociáldemokrata vezetéssel, polgári pártok részvételével alakult kormány, de ekkor már egyre élénkebb tevékenységet fejtett ki Hitler *Nemzetiszocialista Német Munkáspártja.*

A szociális és nacionalista demagógiával hatást elérő, a monopoltőke által egyre nagyobb mértékben támogatott nemzetiszocialisták (németül Nazionalsozialist, röviden Nazi, azaz náci) ellen nem sikerült létrehozni a munkáspártok, a demokratikus erők egységfrontját. Bár az 1929 júniusában elfogadott Youngterv enyhített Németország jóvátételi terhein, az év őszén kitört gazdasági világválság a német gazdaságot sújtotta a leginkább. A nácik vezetésével, jelentős nagytőkés csoportok, pénzügyi körök, militarista elemek és a volt császári család több tagjának támogatásával összefogó, úgynevezett „nemzeti ellenzék" kihasználta a katasztrofális gazdasági helyzetet. Az 1932 tavaszán tartott elnökválasztáson a szociáldemokraták „a kisebb rosszat", Hindenburg újjáválasztását támogatták, ő pedig az 1932 novemberi választás után a parlamentben legnagyobb frakciót vezető Adolf Hitlert nevezte ki kancellárrá 1933. január 30-án.

Két nappal később feloszlatták a birodalmi gyűlést, s a féktelen terror légkörében tartották meg az új választást. A szavazás előtt egy héttel több mint tízezer embert tartóztattak le, elsősorban kommunistákat, akiket azzal vádoltak, hogy ők gyújtották fel a Reichstag (parlament) épületét. A választás után Hitler érvénytelennek nyilvánította a kommunista mandátumokat, s a már előbb elfogott Ernst Thälmann után a többi kommunista képviselő letartóztatását, a párt betiltását is elrendelték. Megkezdték a koncentrációs táborok felállítását, ezekbe előbb 300 ezer németet, később a megszállt országok lakosságának millióit zárták, rabszolgamunkát végeztettek velük, majd tömegesen pusztították őket a hírhedt gázkamrákban. Létrehozták a Gestapót (Geheime Staatspolizei), a rettegett titkos államrendőrséget, véget vetettek a szakszervezeti mozgalom működésének, és betiltották a szociáldemokrata pártot, amelynek képviselői egyetlen frakcióként tagadták meg a birodalmi gyűlésben a Hitlernek szabad kezet adó felhatalmazási törvényjavaslat megszavazását. Ezt követően a polgári, sőt a nácikat hatalomra segítő, velük kormánykoalícióban levő nacionalista pártokat is felszámolták. Egy év múlva a náci párt két fegyveres szervezete, az SS (eredeti jelentése szerint Hitler testőrsége, Schutzstaffel, majd Sturmstaffel [rohamosztag], de lénye-

gében az ősi runa-írás villámot formáló „S"-betűi megfélemlítő hatására épült szimbólum), és az SA (Schutzabteilung, azaz védőosztag), – ill. a monopoltőkés–militarista körökkel összeforrt vezetők s az egykori szociális ígéreteket számonkérők – közti ellentéteket számolták fel a „hosszú kések éjszakáján", 1934. június 30-án. Az SA- és a vetélytárs nácivezetők megölésével megerősödött, Hindenburg augusztus 2-án bekövetkezett halála után pedig formailag is teljessé lett Hitler – immár „vezér és kancellár", „Führer und Kanzler" – egyeduralma. Első terjeszkedési kísérlete, a Dollfuss kancellárt meggyilkoló ausztriai fasiszták puccsa összeomlott ugyan, 1935-ben azonban visszacsatolták Németországhoz a hadiipari potenciál szempontjából jelentős Saar-vidéket, bevezették az általános hadkötelezettséget, egy esztendővel később pedig – még egy nemzetközileg vállalt kötelezettséget felrúgva – bevonultak a fasiszta Németország katonai egységei a demilitarizált Rajna-vidékre. Míg első agresszív lépéseinél a német kormány az európai túlsúlyért versengő angolok és franciák ellentéteire épített, az 1936-ban Japánnal megkötött Antikomintern-paktummal – amelyhez a következő évben a fasiszta Olaszország is csatlakozott – azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy nem a világ újrafelosztására, hanem „csak" a Szovjetunió elleni háborúra készül, jóllehet a német és olasz fasiszták együtt avatkoztak be a spanyol polgárháborúba Franco oldalán.

A rendkívüli ütemű fegyverkezésre átállított gazdaságot teljes mértékben a vezető nagytőkés csoportok kezére adták, a zsidó lakosságot a náci „fajelmélet" jegyében előbb jogfosztottá tették, majd országosan szervezett pogromokkal irtották, kifosztották, részben elüldözték, részben pedig megkezdték tömeges kiirtásukat. A nyugati hatalmak 1938-ban Ausztria annektálásába is belenyugodtak, Csehszlovákia feldarabolását pedig – noha a Szovjetunió kész volt eleget tenni a francia–szovjet–csehszlovák barátsági szerződésnek – a müncheni egyezményben jóváhagyták, majd az ország 1939 márciusában végrehajtott német megszállását is eltűrték, akárcsak egy héttel később a Memel-vidék elragadását Litvániától. Amikor azonban az év augusztusában a magára hagyott Szovjetunió aláírta a szovjet–német megnemtámadási egyezményt, szeptemberben pedig a náci Wehrmacht lerohanta Lengyelországot, Anglia és Franciaország vezetői is látták, hogy Hitler következő célpontja Nyugat-Európa, s teljesítve vállalt kötelezettségüket, hadat üzentek Németországnak.

A nyugat-európai front több mint héthónapi mozdulatlansága után a német hadsereg előbb Dániát és Norvégiát, majd Hollandiát és Belgiumot gázolta le. Kijutott a La Manche-csatorna partjára, megszállta Franciaország északi és keleti részét, délnyugaton pedig az együttműködő Pétain marsall kormánya kezében hagyta a közigazgatást. Németország olasz szövetségese a Balkánon és Afrikában próbálkozott hódító hadjárattal, de mindkét területen a német csapatoknak kellett megmenteniük a gyors kudarctól. Közben Magyarország, Románia és a nácik által létrehozott fasiszta szlovák bábállam is csatlakozott a Berlin–Róma–Tokió tengelyhez, amelybe Görögország megtámadása után Jugoszláviát és Bulgáriát is bekényszerítették. Jugoszláviában azonban 1941-ben megdöntötték a fasisztabarát kormányt, az országban a német megszállás alatt széles partizánmozgalom alakult ki, s ez Tito vezetésével népfelszabadító háborúvá fejlődött.

Európa leigázása az Atlanti-óceántól a szovjet határig jelentékenyen megnövelte a fasiszta hadigépezet ellátását a megszállt országok termelői kapacitásának kihasználása és lakosságuk egy részének kényszermunkára hurcolása révén. 1941. június 22-én Hitler megtámadta a Szovjetuniót. A felkészületlenség és a kezdeti német erőfölény biztosította a gyors előnyomulást, október végén a moszkvai csatában azonban sikerült megállítani a fasiszta hadsereget, bár az még körül tudta zárni Leningrádot, délen pedig a következő évben eljutott a Volgáig. Decemberben, Japán hadba lépése után Németország is hadat üzent az Egyesült Államoknak, 1942 végére azonban megérlelődött a fordulat a háború menetében. A novembertől 1943 februárjáig tartó *sztálingrádi csatában* olyan csapást mértek a fasiszta erőkre, amely után már nem tudták összeszedni magukat. Közben Észak-Afrikában is visszafordíthatatlan vereséget szenvedtek. 1943 őszén Olaszországban, 1944 júniusában pedig Franciaországban is partra szálltak az angol és amerikai csapatok, a szovjet hadsereg pedig saját országa után a megszállt kelet- és közép-európai országokból is kiverte a támadókat. 1945 tavaszára az antifasiszta koalíció haderői teljesen szétzúzták a fasiszta Németországot, amely Hitler öngyilkossága után május 8-án feltétel nélkül kapitulált.

Amikor Berlin-Karlshorstban – a fasizmus legyőzésében oroszlánrészt vállaló Szovjetunió szerepét szimbolikusan kifejezésre juttatva, Zsukov marsall főhadiszállásán – aláírták a náci Harmadik Birodalom általános kapitulációját, nem volt Németországban olyan szervezett demokratikus erő, amely átvehette volna az ország kormányzását. A háború éveiben alakult ellenállási csoportokat sorra szétzúzta a Gestapo, tagjaikat kivégezték vagy koncentrációs táborokba zárták, ahol jó részük szintén elpusztult. Az antifasiszta koalíció élén álló Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió vezetői 1945 februárjában a Krím félszigeten levő Jaltában, a háború befejeztével pedig 1945 júliusában a Berlin melletti Potsdamban tartott csúcsértekezletükön tárgyaltak Németország további sorsáról.

Jaltában megállapodtak abban, hogy Németországot (francia csapatok bevonásával) négy megszállási övezetre (zónára) osztják, és Berlinben Szövetséges Ellenőrző Bizottságot állítanak fel. Hangsúlyozva az ország egységének fenntartását, egyetértettek demokratizálása, teljes leszerelése, a nácizmus és a militarizmus megsemmisítése, valamint a jóvátételi kötelezettségek teljesítése tekintetében. Németország 1937. évi határai alapján semmisnek tekintették Ausztria és a Csehszlovákiától 1938-ban elragadott Szudéta-vidék bekebelezését. Kelet-Poroszország északi része a Szovjetunióé lett, az Odra (Odera) és Nysa (Neisse) folyóktól keletre eső többi terület visszakerült Lengyelország fennhatósága alá. Az amerikai, a brit, a francia és a szovjet kormány 1945. június 5-i közös nyilatkozatai leszögezték, hogy Németország 1937. december 31-én fennállott határai között a legfelsőbb hatalmat kormányaik utasítása alapján a Berlinben székelő Szövetséges Ellenőrző Tanácsot alkotó brit, amerikai, szovjet és francia főparancsnok gyakorolja. A négy részre osztott Berlin igazgatását a négy városparancsnokból álló hatóságra bízták, az ország területét pedig keleti (szovjet), északnyugati (brit), délnyugati (amerikai) és nyugati (francia) megszállási övezetre osztották. A területek, tartományok névsorában már ekkor sem szerepelt Poroszország, bár megszüntetését hivatalosan csak 1947 februárjában mondta ki a Szövetséges Ellenőrző Tanács, kifejezésre juttatva a német és európai történelemben betöltött szerepének elítélését. A *potsdami konferencián* a békés rende-

zés munkájának folytatására létrehozták a külügyminiszterek tanácsát, és elvileg elismerve Németország egységét, meghatározták a megszálló hatóságok által követendő közös irányelveket. Kimondták az ország leszerelését és demilitarizálását, valamennyi fegyveres erő és szervezet teljes és végleges feloszlatását, a hadiipar megszüntetését, a nemzetiszocialista párt megsemmisítését, bármilyen formában történő feltámasztásának, a náci és militarista tevékenység és propaganda folytatásának betiltását, a háborús bűnösök letartóztatását és bíróság elé állítását. Célul tűzték ki a demokratikus jogok, bíráskodás, nevelés és közigazgatás megteremtését, a gazdaság decentralizálását és a monopolszervezetek feloszlatását. Döntöttek a jóvátétel kérdésében és intézkedtek a lengyel, csehszlovák és magyar területen élő német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről.

1945 novemberében *Nürnbergben* megkezdődött a nemzetközi katonai törvényszék előtt a német fasiszta háborús bűnösök felelősségre vonása. A tíz hónapon át tartó eljárás során 12 háborús főbűnöst ítéltek halálra, másokat életfogytiglani vagy sokévi börtönbüntetésre és több fasiszta szervezet, például a Gestapo, az SS és az SD (Sicherheitsdienst, Biztonsági Szolgálat) háborús bűnösségét is kimondták.

Már a nürnbergi per időszakában megmutatkozott azonban, hogy a szövetségesek nem egységesen értelmezik és valósítják meg a potsdami értekezlet határozatait. A nyugati hatalmak számára Churchillnek 1946 márciusában az amerikai Fultonban mondott beszéde jelt adott a Szovjetunió elleni hidegháborúra. Ez egyúttal Németország sorsát is megpecsételte: megkezdődött a kettészakítás folyamata. 1947 januárjában egyesítették a brit és az amerikai megszállási övezetet, később pedig a francia megszállási zónát is bevonták ebbe az „egyesítésbe". Ellentétben a szovjet megszállás alatt álló területtel, ahol végrehajtották a földreformot és államosították a háborús bűnösök tulajdonában volt nagyüzemeket, nagybankokat, a nyugati területeken újjászülethetett a monopoltőke és a nagybirtok uralma. A háborús pusztítás okozta depresszió és a kezdetben megvalósuló dekartellizálás – a nyugat-németországi monopolista vállalatok decentralizálása – miatt ez először kevésbé érvényesült, az amerikai tőke pozícióit megerősítő Marshall-terv keretében 1948 után juttatott segély azonban a nyugatnémet ipart is fellendítette és a tőkekoncentráció új lendületet nyert.

Ezzel párhuzamosan alakultak a politikai erőviszonyok is. A szovjet megszállási övezetben már 1945 júniusában engedélyezték politikai pártok alakítását, az amerikai övezetben csak augusztus végén, s akkor is csupán járási méretekben. Az egy-egy övezetet átfogó szervezkedésre Nyugat-Németországban csak 1946 végén kerülhetett sor. Ekkor tartottak tartományi választásokat az amerikai, 1947 tavaszán a brit és a francia zónában. A tartományok többségében a Kereszténydemokrata Unió (CDU), illetve bajorországi testvérpártja a Keresztényszociális Unió (CSU) győzött, Hamburgban, Brémában, Hessenben, Alsó-Szászországban és Schleswig-Holsteinben a Szociáldemokrata Párt (SPD) került az első helyre. A koalíciós tartományi kormányokba átmenetileg öt helyen Németország Kommunista Pártja (KPD) képviselői is bekerültek. Az előző időszakban fontos ipari gócpontokban és számos járásban nemcsak a kommunisták, hanem szociáldemokraták is kiálltak a munkáspártok egysége, sőt – azután, hogy a szovjet övezetben létrejött Németország Szocialista Egységpártja – a két párt egyesülése mellett. Ezt azonban a nyugati megszálló hatóságok visszautasították, a Szociáldemokrata Párton belül pedig érvényesült Kurt Schumacher kommunistaellenes vonala, amely a kommunisták elszigetelése mellett az ország kettészakadásának előkészítéséhez is hozzájárult. Még inkább előmozdította ezt a – kezdetben Hitler-ellenes hagyományok alapján szerveződő, de Konrad Adenauer vezetése alatt hamarosan a jobbszárnyat uralkodó helyzetbe juttató – Kereszténydemokrata/Keresztényszociális Unió. E pártszövetség törekvései leginkább megfeleltek az amerikai s részben a többi nyugati megszálló hatalom szándékának, amely a nyugati övezetek már említett egyesítésében is kifejeződött. 1948 júniusában az egyoldalú valutareformmal megvalósították Németország gazdasági kettészakítását, s egyúttal Berlin gazdasági egységét is megbontották. A nyugati megszállási övezetek egyesítése a korábban övezetenként engedélyezett tőkés szövetségek egyesülését is maga után vonta, s ezzel megkönnyítette a trösztösítést, a monopóliumok újjászületését. Ezzel szemben a szociáldemokraták által akkor még követelt köztulajdonba vételt – amire például a szénbányák államosítása tekintetében Észak-Rajna–Vesztfália, Hessen és Schleswig-Holstein tartományi gyűlése határozatot hozott – megtiltották a megszálló hatóságok.

A *gazdasági kettészakítás* politikai folytatásaként megkezd-

ték a szeparatista nyugatnémet állam létrehozását. 1948 szeptemberében megalakították Bonnban a Parlamenti Tanácsot Adenauer elnökletével, s ez hozzálátott a leendő Német Szövetségi Köztársaság alkotmánya, az alaptörvény kidolgozásához. Ennek elfogadása előtt egy hónappal – 1949 áprilisában – a nyugati hatalmak meghirdették a megszállási statútumot és felállították a Nemzetközi Ruhr-hatóságot, hogy biztosítsák befolyásukat a kialakítandó nyugatnémet államra. Augusztusban megválasztották a *Szövetségi Gyűlést* (az NSZK képviselőházát) amelyben 139 képviselővel (a szavazatok 31 százalékával) az egy frakcióként fellépő CDU és CSU alkotta a legerősebb csoportot. A szavazatok aránya szerint az SPD (29,2%, 131 mandátum), az FDP – Szabaddemokrata Párt – (11,9%, 52 mandátum) és a KPD (5,7%, 15 mandátum) következett. A 402 képviselői hely maradékán további hat párt és néhány független jelölt osztozott. Szeptember 7-én, Bonnban a Szövetségi Gyűlés megalakulásával létrejött a *Német Szövetségi Köztársaság*. (Miután ily módon a szakítás teljessé vált, egy hónap múlva kiáltották ki a Német Demokratikus Köztársaságot.) Az NSZK első elnökévé a CDU–CSU-val kormánykoalícióra lépő szabaddemokraták kiemelkedő személyiségét, Theodor Heuss professzort, első kancellárjává pedig a CDU vezérét, Adenauert választották, aki szeptember 20-án alakította meg első kormányát.

Konrad Adenauer 14 éven át, 1963. október 11-ig állt az NSZK kormányának élén. Ebben a – teljes egészében a hidegháború időszakára eső – korszakban illeszkedett be az NSZK a nyugati gazdasági és politikai integrációba. A készséges, sőt kezdeményező beilleszkedéssel gyorsan és hatékonyan megszüntette azokat a politikai hátrányokat, amelyeket vesztes volta jelentett számára. Szabályozta gazdasági együttműködését az USA-val, csatlakozott a kontinens nyugati országainak szén- és acélközösségéhez, meglepően gyorsan haladt az újjáépítés. A nulláról indulás technikai modernizáló hatását kihasználva megalapozták a „gazdasági csoda"-ként emlegetett fellendülést, melynek során a munkásság szociális vívmányai tekintetében az NSZK Nyugat-Európa élenjáró országai közé emelkedett.

Megkezdődött az ország újrafelfegyverzése is, kihasználva a hidegháborús légkört. Az 1954-es párizsi szerződés megkötésekor az NSZK-t – Angliához vagy Franciaországhoz hasonló – független államként vették fel a NATO-ba; a korábbi meg-

szálló csapatok 1955 májusától szerződésben rögzített feladatú szövetséges csapatokként tartózkodnak az országban. 1955 októberében, Adenauer moszkvai tárgyalásai során megállapodtak a szovjet–NSZK diplomáciai kapcsolatok felvételéről.

Az NDK elszigetelését célzó Hallstein-doktrína meghirdetése, a kommunista párt betiltása, az Európai Gazdasági Közösséget (a Közös Piacot) megalapító szerződés aláírása Franciaországgal, Olaszországgal és a Benelux államokkal politikailag és gazdaságilag tovább erősítette az NSZK helyzetét a tőkés világban.

Az ország békés, demokratikus egyesítésének lehetősége ezzel egyre csökkent. A Szovjetunió és az NDK javaslatait az NSZK sorra visszautasította, az NDK elismerése elől elzárkózott, Jugoszláviával megszakította a diplomáciai kapcsolatot, amikor az elismerte az NDK-t, és sem a Csehszlovákiára 1938-ban rákényszerített müncheni diktátum érvénytelenségét, sem Lengyelország nyugati határait nem volt hajlandó elismerni.

Lényeges változás akkor sem következett be, amikor 1963-ban, a 87 éves korában visszalépő Adenauer után volt helyettese, a nyugatnémet „gazdasági csoda" atyjának nevezett Ludwig Erhard foglalta el a kancellári posztot, bár ekkorra a közös parlamenti frakciót alkotó CDU és CSU elvesztette abszolút többségét, és kénytelen volt bevonni a kormányba az FDP képviselőit. A „gazdasági csoda" időszaka azonban ekkor már a múlté volt, s a gazdasági hanyatlás és politikai válság 1966 novemberében távozásra kényszerítette Erhardot, miután az FDP-miniszterek kiváltak kormányából. Kurt Georg Kiesinger, Baden–Württemberg tartomány volt (CDU-párti) miniszterelnöke, aki 1933-tól 1945-ig a náci párt tagja volt, alakította meg az új kormányt, de immár a „nagykoalíció" alapján, a szociáldemokraták bevonásával. Willy Brandt, az egykori antifasiszta emigráns, Nyugat-Berlin volt szociáldemokrata kormányzó polgármestere, akit 1964 elején választottak pártja elnökévé, kapta meg a kancellárhelyettesi és külügyminiszteri posztot. Az ekkor következő hároméves, vegyes arculatú időszakban fenntartották ugyan a Hallstein-doktrínát, azaz az „egyedüli képviseleti jog" igényét, de helyreállították a diplomáciai kapcsolatot Jugoszláviával és felvették Romániával. Hasonló vonások jellemezték a belpolitikát is. Életbe léptették például az alkotmány demokratikus előírásainak mellőzésére alkalmat adó szükségállapot-törvényeket, de nem akadályozták meg a Német Kommunista Párt létrehozását.

1969 elején a szociáldemokrata Gustav Heinemannt választották a Német Szövetségi Köztársaság elnökévé, az őszi szövetségi gyűlési választást követően pedig Willy Brandt vezetésével szociáldemokrata–szabaddemokrata kormány alakult, miután ez a két párt együttvéve többségbe került a kereszténydemokrata–keresztényszociális pártszövetséggel szemben. Az ekkor kibontakozó új keleti politika jegyében került sor a következő esztendőben a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződések aláírására, majd a CDU–CSU kormánybuktatási kísérletének kudarca után parlamenti ratifikálásukra. Az 1972-ben tartott választáson megerősödött a kormánykoalíció, megkötötték a két német állam kapcsolatait rendező alapszerződést. 1973-ban a Hitler-féle müncheni diktátum semmisségének kimondásával Brandt kancellár és Scheel külügyminiszter prágai látogatása alkalmából aláírták a csehszlovák–NSZK szerződéseket, majd Magyarország és Bulgária is felvette a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. A két német állam közti alapszerződés ratifikálása után az év őszén a Német Demokratikus Köztársaságot és a Német Szövetségi Köztársaságot egyidejűleg felvették az Egyesült Nemzetek Szervezetébe. 1974-ben Walter Scheel (addigi FDP elnök) külügyminisztert választották köztársasági elnökké, Helmut Schmidt addigi pénzügyi és gazdasági csúcsminiszter (az SPD alelnöke) vette át a kancellári tisztet Brandttól, aki megmaradt az SPD elnökének. Miniszteri és miniszterhelyettesi szintű kölcsönös látogatások után 1975-ben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten, Helsinkiben Kádár János, az MSZMP KB első titkára, a magyar delegáció vezetője találkozott Helmut Schmidt kancellárral, az NSZK-delegáció vezetőjével, annak meghívására ellátogatott a Német Szövetségi Köztársaságba, majd a kancellár viszonozta a látogatást.

Az 1976 októberében tartott szövetségi gyűlési választáson az SPD–FDP koalíció megőrizte Helmut Schmidt kancellár és Hans–Dietrich Genscher alkancellár – külügyminiszter vezetésével többségét, de mindkét párt szavazatokat és mandátumokat vesztett. Ez nem utolsósorban annak tulajdonítható, hogy elmaradt a korábban megkezdett szociális reformok folytatása, és – bár számos tőkés partnerénél kevésbé – a szövetségi köztársaságot is sújtotta az 1973 vége óta kiéleződött válság, amely inflációban, drágulásban, s – a vendégmunkások számának majdnem 30 %-os csökkenése ellenére – a munkanélküliek számának egymillió fölé emelkedésében is megnyilvánult.

A Német Szövetségi Köztársaság alkotmányos rendjét a Parlamenti Tanács által 1949 májusában elfogadott alaptörvény és későbbi módosításai, valamint a szövetségi gyűlésre, a szövetségi tanácsra, a szövetségi elnökre, a szövetségi kormányra és a szövetségi bíróságokra vonatkozó törvények határozzák meg. Alkotmány helyett azért használták annak idején az alaptörvény megnevezést, hogy – mint a bevezető rész szövegében is megtették – kifejezzék igényüket a Német Demokratikus Köztársaság bekebelezésére. Ezért is nem szavazták meg az alaptörvényt a később betiltott Németország Kommunista Pártja képviselői. Az alaptörvény néhány más rendelkezése – így például érvényességének Berlin nyugati szektorára való kiterjesztése – ellen az amerikai–angol–francia megszálló hatóságok emeltek kifogást, mivel ellentmondtak a háború utáni rendezésnek, s ezért hatályba lépésüket felfüggesztették. Sem ez, sem a berlini kérdés rendezését megerősítő 1971. évi négyhatalmi megállapodás – amely leszögezte, hogy Nyugat-Berlin nem tartozik a Német Szövetségi Köztársasághoz és nem kormányozható általa – nem gátolja meg a bonni kormányt abban, hogy kapcsolatok helyett kötelékekről beszéljen, demonstrálja nyugat-berlini „jelenlétét", s bár szavazati jog nélkül, de bevonja a város képviselőit az NSZK parlamentjébe. Az ország adatainak közlésénél (lakosság, terület, gazdaság stb.) a nyugat-berlini adatokat is feltüntetik, gyakran megkülönböztethetetlenül összeolvasztva az NSZK-ra vonatkozó számokkal.

Az egykori német birodalom egészére jogtalanul igényt formáló bevezető rész után következik az alaptörvény 146 cikkelyre osztott 11 fejezete.

Az első fejezet a polgári demokratikus alkotmányokban rendszerint elismert alapjogokat tartalmazza, köztük a törvény előtti egyenlőségi, a lelkiismereti, véleménynyilvánítási, gyülekezési, egyesülési, pályaválasztási szabadság rögzítését (vagyis mindazon alapvető emberi jogok biztosítását, amelyeket egyszerre sért meg az évek óta alkalmazott Berufsverbot, a radikálisnak bélyegzett kommunisták és más baloldaliak ellen alkalmazott hivatalviselési tilalom). Ez a fejezet foglalja magába a családdal, az oktatásüggyel, a levéltitokkal, a költözködési joggal, a katonai szolgálattal, a magánlakás sérthetetlenségével, illetve ennek korlátaival, a tulajdonnal, a társadalmi tulajdonba vétellel, az állampolgársági és menedékjoggal kapcsolatos alap-

jogokat, valamint az ezek korlátozására vonatkozó intézkedéseket.

A második fejezet szerint (címe: A szövetség és a tartományok) a Német Szövetségi Köztársaság demokratikus és szociális szövetségi állam. A fejezet meghatározza a pártok szerepét, a szövetségi zászlót, az alaptörvény érvényességi területét (l. a Nyugat-Berlinről írottakat), majd – már 1949-ben célul kitűzve a későbbi integrálódást a nyugati katonai szövetségbe – azt a lehetőséget, hogy az állam felségjogai államközi szervekre átruházhatók. Alkotmányellenessé nyilvánítja az alaptörvény a támadó háborút, a szövetségi jog alkotórészévé teszi a nemzetközi jog általános szabályait, rögzíti a tartományi alkotmányok alapelveit, a szövetségi köztársaság tartományi felosztása megváltoztatásának módját, a tartományok feladatait és a szövetségi alaptörvény és jog elsőbbrendűségét a tartományiakkal szemben. Kimondja továbbá, hogy a külpolitikai kapcsolatok ápolása szövetségi feladat, valamint azt, hogy minden állampolgárnak minden tartományban azonosak a jogai és kötelességei. (Itt is elidegeníthetetlen polgári és állampolgári jogként tüntetik fel mindazt, amit az említett hírhedt Berufsverbot alkalmazásával megsértenek.)

Az alaptörvény soron következő fejezetei a Szövetségi Gyűlés, a Szövetségi Tanács, az államfő, a szövetségi kormány megválasztásával, hatáskörével, működésével foglalkoznak. A szövetségi törvényhozásra, a törvények végrehajtására, a közigazgatásra, a jogszolgáltatásra, a pénzügyekre, a hadiállapotra vonatkozó előírások után az Átmeneti és záróintézkedések című fejezettel zárul az alaptörvény. Ez utóbbiak között szerepel a fasiszta korszakban elkövetett jogsértések jóvátétele, néhány gyakorlati intézkedés az alaptörvény életbe léptetésével kapcsolatban, továbbá a weimari alkotmányból átvett cikkelyek szövege.

A *Szövetségi Gyűlés* (Bundestag) az NSZK képviselőháza, az állam legfontosabb szerve. 496 képviselőjét általános titkos szavazással választókerületenként egyénileg és tartományi listákon 4 évre választják. Minden választópolgárnak két szavazata van, az egyiket a képviselőjelöltre, a másikat a tartományi listát állító valamelyik pártra adja le. Az 1969. évi alkotmánymódosítás óta az NSZK-ban is 18 éves koruktól van szavazati joguk az állampolgároknak és 21 éves koruktól választhatók.

A Szövetségi Gyűlés választja meg a köztársaság elnökének javaslata alapján a kormányfőt: a szövetségi kancellárt, tör-

vényeket hoz és felügyel a végrehajtó hatalom – a szövetségi kormány és közigazgatás tevékenységére. A Szövetségi Gyűlés képviselőinek összetétele az 1976. évi választás alapján a következő: SPD 214, CDU 190, CSU 53, FDP 39. Az SPD és az FDP tehát tízfőnyi többségre támaszkodó kormánykoalíciót alkot az egységes ellenzéki frakcióként fellépő CDU–CSU-val szemben. Az 1961. évi választás óta csak ez a négy párt képviselteti magát a Szövetségi Gyűlésben, minthogy ekkor érvényesítették először azt a törvénymódosítást, amely szerint csak a leadott szavazatok legalább 5%-át megszerző párt juthat mandátumhoz.

Az NSZK parlamentjének föderatív szerveként hozták létre a *Szövetségi Tanácsot*, amelybe a tartományi kormányok delegálnak három, négy vagy öt tagot a tartomány lakosságának lélekszáma szerint. (A Szövetségi Gyűlésben 22, a Szövetségi Tanácsban 4 nyugat-berlini küldött vesz részt, szavazati jog nélkül.) A Szövetségi Gyűlésben elfogadott törvények ellen kifogást emelhet a Szövetségi Tanács, egyes törvényekhez pedig jóváhagyása szükséges, és e testületnek a tartományi miniszterelnökök közül egy évre választott elnöke helyettesíti a köztársasági elnököt, annak akadályoztatása esetén. Ha a két ház szabályszerű működése válik lehetetlenné, az úgynevezett közös bizottság látja el a parlament feladatát. (Ennek 33 tagját 2:1 arányban küldi a Szövetségi Gyűlés és a Szövetségi Tanács.)

A parlament két háza közti nézeteltérés feloldására közvetítő bizottságot hívnak össze, s ez javasolhatja a vitatott törvénytervezet módosítását vagy visszavonását. Ha a közvetítés eredménytelen, a Szövetségi Tanács jóváhagyásán múló törvények esetében újra kezdődik a hosszadalmas törvényhozási eljárás, az általa csak kifogásolható törvényeket azonban jogerősen megszavazhatja a Szövetségi Gyűlés. Az elfogadott törvényt a kormány a köztársasági elnökhöz továbbítja, aki – aláírásával s a kormány illetékes tagjának ellenjegyzésével ellátva – a hivatalos lapban közzéteteti.

Az NSZK élén álló szövetségi elnököt, az *államfőt* a négy évre választott Szövetségi Gyűléssel szemben ötévi időtartamra választják. A választhatóság alsó korhatára 40 év, a választók a Szövetségi Gyűlés tagjai és a tartományi parlamentek által választott ugyanannyi küldött. Az államfő képviseli az NSZK-t nemzetközi jogi tekintetben, szerződéseket köt az állam nevében, kinevez, illetve fogad követeket, kinevezi a Szövetségi Gyűlés által megválasztott kancellárt, s ennek javaslatára a kor-

mány tagjait. Ő nevezi ki és menti fel a szövetségi bírákat, a hivatalnokokat, a tiszteket és tiszthelyetteseket, és gyakorolja a kegyelmezési jogot.

A *kormány* politikai irányvonalát a szövetségi kancellár határozza meg, ő irányítja a kormány tevékenységét, amelynek keretében azonban a miniszterek önállóan látják el feladatkörüket. A szorosan vett kormányzás, a beiktatott törvények érvényesítése a kormány feladata. Új törvényeket a kormány vagy a képviselők legalább 26 főnyi csoportjának kezdeményezésére lehet a Szövetségi Gyűlés elé terjeszteni. A kancellár helyzetét erősíti, ill. a kormányzás folyamatosságát szolgálja az alaptörvénynek az az intézkedése, amely szerint a szövetségi elnök csak akkor menti fel a kormányfőt, ha a Szövetségi Gyűlés tagjainak többsége nem egyszerűen bizalmatlanságot szavaz, hanem egyúttal a kancellár utódját is megválasztja. Ha a kancellár kéri a bizalmi szavazást, és nem kapja meg a szavazatok többségét, indítványozhatja az elnöknek a Szövetségi Gyűlés feloszlatását és új választás kiírását.

A kétkamarás parlamentben megtestesülő törvényhozói és a kormányra ruházott végrehajtó hatalom mellett a harmadik hatalom a bírói. Ennek legfőbb szerve a *szövetségi alkotmánybíróság*. Hatásköre – amellyel visszaélve mondta ki 1956-ban Németország Kommunista Pártjának betiltását – kiterjed az alkotmányossági viták eldöntésére és a törvények alkotmányos voltának felülvizsgálására.

Gyakran jelölik meg „negyedik hatalom"-ként a parlamenttől és a kormánytól független szövetségi számvevőszéket, amely a szövetségi szervek gazdálkodását ellenőrzi.

Az alaptörvénybe később felvett paragrafusok intézkednek az úgynevezett feszültséghelyzetre vonatkozó szükségállapot-rendszabályokról és a fegyveres erőkről. Alig egy évvel az NSZK megalapítása után Adenauer már megállapodott a nyugati szövetségesekkel az újrafelfegyverzésben. 1950 augusztusában elvben elfogadták egy nyugatnémet kontingens létrehozását a NATO keretében, az 1954. október 23-án aláírt párizsi egyezmények pedig a teljes értékű szövetséges helyzetét biztosították az országnak az atlanti szövetségben. 1955. november 12-én fogadták el az első 101 önkéntes jelentkezését, ma pedig a Bundeswehr Nyugat-Európa legnagyobb létszámú és legerősebb hagyományos fegyverzetű hadserege. 1976-ban a sorkatonák, a hivatásosak és a polgári személyzet együttes létszáma meghaladta a 640 ezer főt. A 486 ezer katonából 130 ezer tiszthe-

lyettes, 39 ezer tiszt. A szárazföldi erőknél 340 ezer, a légierő kötelékében 108 ezer, a haditengerészetnél 38 ezer fő szolgál. A szárazföldi hadsereg jelenlegi 36 dandárja közül 17 páncélozott járműveken szállított gyalogos, ill. hegyivadász, 16 harckocsizó, 3 pedig légiszállítású dandár. A közeljövőre kitűzött célok szerint a harckocsik száma 2700, a gyalogsági páncélos járműveké 1800, a harckocsielhárító rakétakilövő állásoké 2500, a légi szállítású csapatok légelhárító rakétáié 350. A közvetlenül NATO-parancsnokság alatt álló légierő 24 rajból áll és 58 rakétaüteggel rendelkezik. A haditengerészet 16 hajórajt és négy haditengerészeti repülőszázadot foglal magába. A hadügyi tárca költségvetése az 1970. évi 19,4 milliárd márkáról 1976-ra 32 milliárd márkára emelkedett. Ebben az időszakban a hadügyminisztérium 29 milliárdot költött új fegyverek gyártására. Szükségletének 88 százalékát ma már az újra felfejlesztett saját hadiipar fedezi, amely egyúttal – például a „Leopárd" harckocsik esetében – jelentős exportőrré vált, és más NATO-országok iparával együttműködve sugárhajtású katonai repülőgépek gyártásában is részt vesz.

A katonai, rendőri és félkatonai intézmények között kell megemlíteni a határőrséget, a szövetségi és tartományi rendőrséget és a polgári védelem szervezetét.

PÁRTOK, TÁRSADALMI SZERVEZETEK

Az alaptörvény a politikai pártok szerepét is meghatározta: „részt vesznek a nép politikai akaratának kialakításában". Amíg azonban a 21. paragrafus 1. cikkelye szabadnak nyilvánította a pártalakítást, addig a 2. cikkely a szövetségi alkotmánybíróságra bízta annak megítélését, nem veszélyezteti-e egy párt az állam rendjét, s ezzel adott ürügyet 1956-ban az első szövetségi gyűlési választás idején még negyedik legnagyobb pártként szerepelt Németország Kommunista Pártja betiltására. A politikai pártokról 1967-ben elfogadott törvény már nemcsak a politikai párt fogalmának meghatározásában írt elő további megszorításokat, hanem a pártok belső rendjét, szervezeti felépítését és tevékenységét is részletesen megszabta. Azoknak a pártoknak, amelyek megszerzik egy választókerületben a jelöltekre leadott szavazatok 10%-át vagy a tartományi listákra leadott szavazatok 0,5%-át, választási költségtérítést

juttatnak. Ennek egy része két választás között előleg formájában is kifizethető. A már említett 5%-os korlátozás mellett ezek a rendelkezések is az új, ill. a kis pártok érvényesülését gátolják, különösen sújtva a Németország Kommunista Pártjának betiltása után alapított Német Kommunista Pártot, amely 1969 óta lép fel a választásokon.

A jelenlegi Szövetségi Gyűlésben részt vevő négy párt közül majdnem egymilliós taglétszámával *Németország Szociáldemokrata Pártja* a legnagyobb. Hívei elsősorban munkások, alkalmazottak. Ez abban is tükröződik, hogy bevételei – amelyekről a törvény rendelkezései szerint minden pártnak számot kell adnia – több mint kétharmad részben tagdíjakból származnak, a többi felerészben az említett állami támogatásból, felerészben pedig egyéb bevételekből (az adományok aránya körülbelül 7%). Ezzel szemben a parlamentben egy pártként fellépő *Kereszténydemokrata Unió* és *Keresztényszociális Unió*, amelyek taglétszáma körülbelül félmillió, illetve 120 ezer, továbbá a mintegy 60 ezer tagot számláló *Szabad Demokrata Párt* bevételeiben már jóval nagyobb arányban szerepelnek az adományok, jelezve a nagytőke közvetlen támogatását, amelyet ezeknek a főképp vidéki, paraszti, kis- és közepes tulajdonnal rendelkező, valamint alkalmazotti és tőkés szavazókra támaszkodó pártoknak juttat. A kereszténydemokraták bevételének 39 százaléka tagdíj, több mint 40 százaléka adomány. A Bajorországban működő kereszténységszociálisták költségvetésében még az egyharmadot sem éri el a tagdíjbevétel, viszont több mint 47 százalék származik kamatokból, a párt rendelkezésére bocsátott hitelekből és adományokból. A szabaddemokraták bevételének egynegyed részét sem teszi ki a tagdíj, ezzel szemben meghaladják a 61%-ot a kereszténységszociálisoknál említett forrásokból származó összegek, amelyeknek itt háromnegyed része a gazdag támogatók közvetlen adománya. Jóllehet a választásokon részt vevő szavazók az egész lakosság kétharmad részét teszik ki, az említett négy párt együttes taglétszáma pedig még a lakosság 3%-át sem éri el, az adókból juttatott évi majdnem 30 millió márkás állami támogatás formájában az NSZK minden lakosa mintegy fél márkát fizet a pártok kasszájába.

A különböző társadalmi szervezetek, tömegszervezetek a lakosság sokkal nagyobb részét tömörítik soraikba, mint a pártok. A bérből, fizetésből élő NSZK-állampolgárok több mint egyharmada – mintegy 9 millió – szervezett dolgozó. Bár a más-

dik világháború után létrehozott 16 iparági szakszervezet küldöttei 1949-ben megalakították a *Német Szakszervezeti Szövetséget* (DGB), amelyhez ma kereken 7 millió dolgozó tartozik, a teljes szakszervezeti egység azóta sem született meg. A DGB-től függetlenül működik a több mint 700 ezer tagú *Német Hivatalnokszövetség* és a *Német Alkalmazottak* félmilliós taglétszámú *Szövetsége*. 1959-ben külön szakszervezeti szövetségbe tömörültek a keresztény szakszervezetek, mintegy 200 ezer taggal. A DGB keretébe tartozó szakszervezetek tagjainak körülbelül 75%-a munkás, 16%-a alkalmazott és csak 9%-a hivatalnok. A legerősebb a fémmunkások szakszervezete, tagjainak száma megközelíti a 2 és fél milliót.

A szakszervezetekkel szorosan együttműködnek a több mint 2 millió családot soraikban tömörítő *fogyasztási szövetkezetek*. Szakszervezeti, szakmai, vallási, rétegszervezeti alapon 95 országos *nőszervezet* működik az NSZK-ban, körülbelül 6 millió taggal. A politikai, vallási, kulturális jellegű *ifjúsági szervezetek* száma megközelíti a hatvanat. Az evangélikus és katolikus ifjúsági szövetségek együttes taglétszáma 2,2, a szakszervezeti ifjúsági mozgalomét 1 millióra becsülik.

Valamennyi eddig említett országos szervezetnél több – összesen nem kevesebb, mint 13 millió – tagja van a majdnem 45 ezer egyesületet magába foglaló *Német Sportszövetségnek*. A legnépszerűbb sportágak közül – a szakszövetségek taglétszáma szerinti sorrendben – a labdarúgást, a tornát, a kézilabdát, a könnyűatlétikát, a lovaglást, a lövészetet, az úszást, a sízést, a teniszt és az asztalitenisztet említjük meg.

III. GAZDASÁGI ÉLET

A Német Szövetségi Köztársaság az Európai Közös Piac legfejlettebb gazdaságú országa. Ipara világviszonylatban az elsők között van, csak az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Japán előzi meg. Az ország erőteljes bekapcsolódása a világgazdaságba (mintegy minden negyedik munkavállaló exportra dolgozik) hosszú időn át szinte töretlen fellendülést biztosított a háborús pusztulás és a nagy hadiüzemek egy részének leszerelése után a legkorszerűbb termelőberendezésekkel ellátott nyugatnémet iparnak. Ehhez – az NSZK gazdaságföldrajzi adottságait és politikai történetét ismertető alfejezetekben már említett tényezők mellett – az is számottevően hozzájárult, hogy a Marshall-terv keretében helyreállított gazdasági életet az első időszakban nem terhelték fegyverkezési költségek, később pedig a közvetlenül és közvetve katonai célokra dolgozó ipar újjáfejlesztése is erősítette a gazdasági fellendülést.

A kapitalizmus általános válságának talaján 1973 végén az olajár-robbanással bekövetkezett visszaesés azonban súlyosan kihatott a világgazdasággal oly erős szálakkal összekötött gazdaságra. Bár az NSZK könnyebben viseli el a válságot, mint legtöbb közös piaci partnere, a sokáig dicsőített „gazdasági csoda" korszaka véget ért. A liberalizmus és az átfogó állami irányítás közötti középútként „szociális piacgazdaság" néven hirdetett rendszert ért erős csapások főleg a szociális oldalt sújtották. Még a néhány éve elhangzott „inkább öt százalék inflációt, mint öt százalék munkanélküliséget" jelszó is visszájára fordult: nemcsak az infláció érte el (sőt egy időre meg is haladta), hanem a munkanélküliség is megközelítette a tiltott mértéket. Az 1976. évi választások után hamarosan kiderült, hogy a nyugdíjasok helyzetének javítására tett legfőbb szociálpolitikai ígéretet sem tudja beváltani a kormány, 1977-ben pedig a kohászat válsága sújtotta a franciákon kívül az NSZK acélipari munkásait is.

Az NSZK gazdaságának legjelentősebb ágazata az ipar. A különböző iparágakban működő üzemek foglalkoztatják a bérből, fizetésből élők több mint egyharmad részét. A dolgozók száma szerint a villamossági ipar, a gépgyártás, a járműgyártás, a vegyipar és a nehézipar (szénbányászat és vas-acélgyártás) áll az élen. A forgalomba hozott termékek értéke alapján a sorrend a következő: vegyipar, élelmezési ipar, gépgyártás, villamossági ipar, nehézipar. A legfőbb exportáló iparágak a gépgyártás, a vegyipar és a járműgyártás. Abban is tükröződik ez, hogy a 12 legnagyobb európai ipari vállalat között helyet foglaló négy NSZK-cég közül egy autógyár (Volkswagen), egy villamosipari gépgyár (Siemens), kettő pedig vegyigyár (Hoechst és BASF).

A történelmi fejlődés következetében és a helyi adottságok különböző volta miatt az ipar területi elhelyezkedése ma sem egyenletes. Az NSZK tartományai közül Észak-Rajna–Vesztfália, Baden–Württemberg, valamint a nagy kereskedelmi hagyományokkal és forgalmas kikötővel rendelkező két Hanzaváros, Hamburg és Bréma a legiparosodottabb.

Északról dél felé haladva elsősorban a kikötővárosokat kell említeni, amelyek egyúttal jelentős ipari központok is. Az északi-tengeri partvidéken fekvő Hamburg az NSZK legnagyobb városa, az észak-atlanti hajózás – a legnagyobb tengerjáró hajókkal is elérhető – végpontja. Az Elba északi ágából kialakított mesterséges medencékben szakosított kikötőket építettek ki. A város legfontosabb iparága a *hajógyártás*, de nagy vasművek, gép-, bőr- és gumigyárak, élelmiszeripari üzemek is működnek itt. Bréma hajógyártása és kikötője hasonlóan fontos. A Weser torkolatában levő kikötő és a város között épült üzemek elsősorban a külföldről érkező nyersanyag feldolgozására létesültek (gyapjúfésülő- és fonóüzemek, gabona- és rizsmalmok, kávépörkölő- és csokoládégyárak, kőolajfinomítók). Itt van az ország egyetlen tengeri kábelgyára. A Dortmunddal csatornával összekötött Ems torkolatánál levő Emden, amelynek kikötője 60 kilométerre, a Weser tölcsérvidékén van, a Ruhr-vidéki szén kiviteli és a dortmundi kohókba érkező külföldi vasérc behozatali kikötője. Az Emstől nyugatra vannak a legnagyobb *kőolajtelepek és finomítók*. A keleti-tengeri Kiel és Lübeck kikötője kevésbé jelentős. A tartományi székhelynek

főleg katonai megrendelésre dolgozó hajógyára mellett gép-, elektromos-, textil- és élelmiszeripara is van, az NDK határán fekvő régi Hanza-városban pedig a gépipar és a hajógyártás jelentős.

A Weser és a Hesseni-hegyvidék körzetében a Teutoburgi-erdő északnyugati tövében levő vasérc- és szénkészlet hasznosításával nagy *acél- és fémgyártó-, gép- és járműipar* fejlődött ki (Osnabrück); Bielefeldben a textil-, Kasselben a textil-, bőr-, gépipar, teherautó- és mozdonygyártás jelentős, Hannoverben, Alsó-Szászország fővárosában és környékén a gép- és járműgyártás mellett fontos a vegyi, textil- és papíripar, a kálisó-, kősó- és kőolajbányászat, valamint a gabona- és cukorrépatermést feldolgozó élelmiszer- és cukoripar. A Harz-hegység NSZK-beli elővidékén van az ország leggazdagabb vasérclelőhelye és a *kohászat* egyik központja (Salzgitter), itt épült fel a legnagyobb autógyár, a Volkswagen-művek (Wolfsburg).

A rajna–vesztfáliai iparterület magva a Ruhr-vidék, az ország első és Európa egyik legnagyobb *szénmedencéje*. A szén, az időközben kimerült vasérclelőhelyek és a víziút együttes jelenléte alakította ki itt az ipar páratlan koncentrációját, a Rajna és a Ruhr partján – ma már szinte összenőtt – több mint húsz városban és környékén. A nehézipari központok, hatalmas vas- és acélművekkel, kohókkal (amelyek ma már importált érccel dolgoznak), gépgyárakkal, nehézvegyipari és élelmiszeripari üzemekkel az NSZK legsűrűbben lakott körzetét alkotják. A legnagyobb település Essen, a Krupp-művek városa, de ma már verseng vele a jelentős kikötővé fejlesztett Duisburg, a világ egyik legnagyobb gépgyártó központja, és a már említett Dortmund, a Ruhr-vidék másik kapuja a tengerre. A Ruhr-vidéktől délre a főleg késeiről világszerte ismert Solingen, a szerszámairól híres Remscheid és a 20 km hosszan elnyúló Wuppertal, a *szövő–fonóipar* egyik legnagyobb központja található. A Kölni-öbölben és a Rajnai Palahegység völgyeiben folytatódó iparvidék két fontos központja, Düsseldorf és Köln, szintén a Ruhr-vidék bányászatának és kohászatának köszönheti fejlődését. A palahegység északnyugati részén terül el az aacheni szénmedence és iparvidék, a Mosel és a Rajna találkozásánál pedig Krefeld, a három S: a bársony, a selyem és az acél (Samt, Seide, Stahl) városa, amely egyúttal nagy *élelmiszeripari* központ. A Ruhr-vidék és Aachen mellett a Saar-vidék az NSZK harmadik nagy szénmedencéje. Saarbrückennek nehézipara mellett üveggyártása és elektromos ipara is igen fejlett.

Az ország déli és délnyugati része ásványi kincsekben szegény, de vízi energiaforrásokban gazdag. Két fő iparvidéke a Rajna–Majna- és a Neckar-terület. Az előbbinek Frankfurt a központja. A régi kereskedőváros az ország legnagyobb légiközlekedési központja, az észak–déli és kelet–nyugati kontinentális utak csomópontja, s a Rajna–Majna–Duna-csatorna építésének befejezésével még nagyobb lesz közlekedési, kereskedelmi jelentősége. Az itt működő tőzsde és számos bank révén nemzetközi üzleti, pénzügyi góc, amely azonban számottevő gép- és járműgyártással, elektrotechnikai és optikai, valamint nyomdaiparral is rendelkezik. Innen nyugati, délnyugati irányban fekszik Rüsselsheim, az Opel-művek városa, a nemcsak világhírű gyógyfürdőként, hanem vegyipari központként is nevezetes Wiesbaden, amely Hessen tartomány, és Mainz, a jelentős gép- és *vegyipari* központ, amely Rajna-vidék–Pfalz fővárosa. A Rajna felső szakasza és az itt beletorkolló Neckar körzetében levő iparvidék legfontosabb városa Mannheim (gép- és járműipar), Frankenthalban működnek a Daimler–Benz-művek, Ludwigshafenben van az IG Farben egyik legnagyobb nehézvegyipari gyára. Baden–Württemberg tartományban az Odenwaldtól a Neckar forrásvidékéig húzódik a folyót kísérő „ipari utca". Reitlingen és Esslingen textilipari központ. Stuttgart, a tartományi székhely többek közt elektromos, finommechanikai, *optikai iparáról* nevezetes, egyúttal pedig a könyvkiadás legnagyobb központja az NSZK-ban. A Duna völgyében Ulm körül alakult ki ipari centrum (autó-, gép-, textilipar). A folyótól északra a Majna-menti Würzburg (fém-, vegyi, fa-, élelmiszeripar), Bamberg, a Rajna–Majna–Duna-csatorna kiindulópontja (textil- és söripar, valamint az ország egyik legjelentősebb konyhakert-vidéke) és a Fürth-tel összenőtt Nürnberg említendő; számos ipari terméke közül elsősorban talán MAN és Zündapp motor- és kerékpárjairól, Faber ceruzáiról ismert. Bajorországnak a Dunától délre fekvő területein nincsenek a más tartományokban levőkhöz hasonló nagy iparvidékek. München, a bajor főváros, kulturális és turisztikai nevezetességei mellett világhírű *sörgyárairól*, gép- és járműgyárairól (BMW) ismert. Augsburgot történelmi és gazdaságtörténeti emlékei (Fuggerek), továbbá nehéz motor- és gépipara (MAN), elektrotechnikai és vegyipara teszik nevezetessé.

Az NSZK iparának szerkezetére jellemző, hogy az üzemek mintegy 75%-a 50-nél kevesebb dolgozót foglalkoztat, azaz

együttvéve az iparban dolgozók körülbelül 10%-át, és az egész ipar forgalmából is csak 10% körül van az üzemek háromnegyed részének együttes részaránya. A vállalatok több mint 20%-a legfeljebb 500 alkalmazottal dolgozó középüzem. Ezek foglalkoztatják az ipari dolgozók mintegy 37%-át, részesedésük a forgalomból pedig körülbelül 35%. A nagyüzemek aránya következésképpen az 5%-ot sem éri el, mégis ezekben dolgozik az iparban foglalkoztatottaknak több mint a fele, és forgalmuk az egész ipar forgalmának 55%-a. Az ipari üzemek számának alakulását a kis vállalatok tönkremenése és nagy cégek összevonása határozza meg. A munkaórák számának csökkenése és a termelékenység növekedése kifejezésre juttatja azt a tendenciát, amely a munkásokat kiszorító termelőberendezésekbe fektetett beruházásokkal és a termelékenység fokozásával folytatja az iparfejlesztést.

MEZŐGAZDASÁG

1950-ben még a keresők negyedrésze dolgozott a mezőgazdaságban, a következő 25 év alatt azonban arányuk 7% alá csökkent. Ami a mezőgazdasági üzemek számát illeti, az 1960. évi 1 millió 618 ezerrel szemben 1975-ben 1 millió 41 ezret tartottak nyilván a Német Szövetségi Köztársaságban, a mezőgazdaságilag hasznosított terület azonban lényegében változatlan maradt. Ebben a kis- és középparaszti gazdaságok százezreinek eltűnése, s a 20 hektárnál nagyobb területű fejlett technikai felszerelésű kapitalista mezőgazdasági üzemek terjeszkedése, valamint számuk növekedése fejeződik ki. A birtokmegoszlás alakulására jellemző, hogy míg 1960-ban a gazdaságok 9%-a volt 20 hektárnál nagyobb, és tulajdonosaiké volt a mezőgazdaságilag művelt terület 35%-a, addig 1975-ben az ebbe a nagyságkategóriába tartozó mezőgazdasági üzemek aránya megközelítette a 20%-ot, összterületük pedig jóval meghaladta az 50%-ot. (A 100 hektárosnál nagyobb birtokok aránya az összes gazdaságok fél százalékát sem érte el.) Az állami segítség és a Közös Piac agrárpolitikája is a nagygazdaságoknak hasznos, a kisgazdaságok szisztematikus felszámolását szolgálja.

A különböző ágazatokat sorra véve, egyértelműen növekszik a *gabonafélék termesztése*, az *állattenyésztés*, a *fakitermelés*. A tej- és a borszőlőhozam is emelkedő irányzatú, a burgonya, a gyü-

mölcs- és főzelékfélék termesztése, valamint a tengeri halászat teljesítménye ezzel szemben visszaesik.

A növénytermesztés, állattenyésztés, erdőgazdaság és *halászat* az 1960. évi több mint három és fél millióval szemben 1975-ben már csak mintegy kétmillió keresőt foglalkoztatott az NSZK-ban. Ezek közül alig több mint negyedmillió volt a bérmunkások száma (az 1960. évi félmillióval szemben), a többi önálló, ill. segítő családtag. Munkájuk termelékenysége, elsősorban a 20 hektár fölötti kategóriában, az átlagosnál gyorsabban emelkedett. A kisgazdaságok és a kapitalista mezőgazdasági üzemek között azonban sokkal nagyobb a hozam- és jövedelemkülönbség, mint a mezőgazdaság egésze és az ipar között.

KERESKEDELEM, KÖZLEKEDÉS, TURIZMUS

Az ipar és a mezőgazdaság termékeit forgalomba hozó *kereskedelem* s az áru- és személyszállítást lebonyolító közlekedés dolgozóinak száma az utolsó évtizedben csökken. Ennek oka mindenekelőtt – akárcsak a mezőgazdaságban – a kisegzisztenciák tönkremenése. A kiskereskedelmi forgalom több mint 40%-át – a turisták figyelmét leginkább vonzó – áruházhálózatok bonyolítják le. A kiskereskedelem egész forgalma emelkedik, aminél azonban számításba kell venni a drágulást is.

Az ország *közlekedési hálózata* a legsűrűbbek közé tartozik Európában. A nálunk is ismert irányban fejlesztik: vasúton szállítják a legtöbb személyt és árut, de a vasút forgalma csökken, a kihasználatlan vonalakat leállítják, s a szállítást egyre nagyobb mértékben terelik át a közutakra, ill. víziutakra. A vasúthálózat hossza ezáltal csökken, az autópályáké nő. Gyorsan gyarapodik a személygépkocsik és teherautók száma is. Nagyon gyorsan fejlődik a légiközlekedés.

Az Európai Gazdasági Közösségen (a Közös Piacon) belül az NSZK az első helyen áll a lakosság és a keresők, valamint a munkanélküliek száma tekintetében. Vezet a nyersvas és vasötvözetek, nyersacél, műtrágya, gépjármű- és repülőgépbenzin, személygépkocsik és kereskedelmi hajók gyártásában, második a szén- és vasércbányászatban. Területe szerint harmadik a Kilencek között, de mezőgazdaságilag hasznosított terület tekintetében a negyedik helyet foglalja el.

A *külkereskedelem* volumene – az export és import pénzben kifejezett összértéke – tekintetében az NSZK a második helyet foglalja el világviszonylatban. A legnagyobb forgalmat a közös piaci integráció keretében bonyolítja le.

Az NSZK legfőbb exporttermékei – márkában kifejezett érték szerinti sorrendben – a gépipar gyártmányai, a járművek, a vegyipari és elektrotechnikai termékek, továbbá a vas és az acél. Ipari célú behozatalában a kőolaj és földgáz alkotja a legnagyobb árucsoportot, ezt követik a vegyipari, gépipari, textilipari és elektrotechnikai termékek.

Az élelmezési cikkek 5% alatt szerepelnek az NSZK kivitelében, s bár mezőgazdasága és élelmiszeripara fejlett, ezen a területen jelentős mértékű behozatalra szorul. Az élelmezési cikkek az import majdnem húsz százalékát teszik ki (mintegy kétharmad részben növényi, egynegyed részben állati eredetű termékek, továbbá élvezeti cikkek).

A Magyar Népköztársaságnak a Német Szövetségi Köztársaság a legfontosabb gazdasági partnere a tőkés országok közül. 1976-ban a forgalom elérte a 2,7 milliárd márkát, azaz majdnem megháromszorozódott 1970 óta. Exportunk 8,4%-a irányul az NSZK-ba, az onnan származó termékek pedig a magyar import 9,7%-át teszik ki. A magyar kivitelben korábban 70%-kal szereplő mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek aránya jelenleg 34%, ami részben a Közös Piac hátrányos megkülönböztetéseket alkalmazó agrárpolitikájának következménye, de előnyös, hogy ebben a cikkcsoportban növekszik a feldolgozott magyar élelmiszercikkek aránya. Az ipari fogyasztási cikkek részesedése az NSZK-ba irányuló exportunkban az említett hat év alatt majdnem kétszeresére emelkedett (több mint fele könnyűipari termék). A magyar gépek és szállítóeszközök exportja a legutóbbi időben tapasztalt gyors növekedés ellenére is csak 5% körüli. Jelentős az anyag- és félkésztermék-exportunk. Az NSZK-ból érkező áru 70%-a anyagféleség, félkésztermék, alkatrész. Tekintélyes a vegyipari termékek (alapanyag, műtrágya, növényvédőszer, műanyag), továbbá textilipari alapanyag, vas- és acéláru importja. A világ gépipari exportjának egynegyedét lebonyolító NSZK a magyar importban is 25%-kal szerepel. A két ország iparvállalatai több mint 150 kooperációs megállapodás keretében működnek együtt, ezek 52%-a a gép- és elektromos ipar, 21%-a a könnyűipar, 17%-a a vegyipar, 10%-a a mezőgazdasági és élelmiszeripar területére esik.

A *szolgáltatási ágazatban* foglalkoztatottak száma folyamatosan növekszik. Az ipar után itt dolgoznak a legtöbben. Még jelentősebb az ágazat szerepe, ha – szélesebben értelmezve a szolgáltatások körét – ide számítjuk a kereskedelmi, közlekedési és hírközlési, javító és karbantartó tevékenységet is, és nem csupán az olyan szolgáltatásokat, mint a villamosenergia-, gáz- és vízellátás, az egészségügyi, szociális, kulturális és oktatási, közigazgatási, valamint pénzintézeti tevékenység.

A turista számára a legfontosabb szolgáltatás a *vendéglátás*. Mintegy 44 ezer szállodában, motelban, fogadóban, penzióban, üdülőben, szanatóriumban, szünidei otthonban stb., valamint több mint félmillió magánlakásban fogadnak fizetővendéget, és körülbelül 1700 kemping és több mint 600 ifjúsági szállás áll az utasok rendelkezésére. Külföldi utasok az északnyugati szomszédországból, Hollandiából érkeznek a legtöbben (a holland vendégek aránya meghaladja a 20%-ot), őket a Svájcból érkezők követik, majd Ausztria, Franciaország, Belgium–Luxemburg a sorrend. A nyugatra induló magyar turisták többségének is a Német Szövetségi Köztársaság a leggyakoribb úticélja, Ausztria után.

IV. KULTURÁLIS ÉLET

OKTATÁS, TUDOMÁNY

Az iskolakötelezettség a hatodiktól a tizennyolcadik életévig tart. Általában az alapfokú iskola négy osztályának elvégzése után, tehát a gyerekek életének tizedik évében kell dönteni arról, hogy a tanuló milyen intézményben folytassa középfokú tanulmányait. A középiskola típusának megválasztásával az esetek többségében az is eldől, milyen pályákra mehet majd a tanuló, milyen helyet foglalhat el a társadalomban. Főiskolai, egyetemi felvételre ugyanis csak az jelentkezhet, aki a 8 gimnáziumi osztály elvégzése után érettségit tett. Az úgynevezett reáliskolai végzettség csak hat gimnáziumi osztály elvégzésével egyenértékű, és az ott – hat év után – kiadott záróbizonyítvány mindössze magasabb szakiskolára (a mi fogalmaink szerint technikumra vagy felsőfokú technikumra) jelentkezésre jogosító „közbenső érettség"-et igazol. A harmadik középfokú oktatási intézménytípus az ötéves, úgynevezett felsőiskola (amely lényegében a mi általános iskolánk felső tagozatának, vagy az egykori polgárinak felel meg). Ennek sikeres elvégzése nélkül csak segédmunkásként helyezkedhetnek el a fiatalok, elvégzése esetén pedig szakmunkásképzést nyújtó iskolákban tanulhatnak tovább. A szakmunkástanulók heti egy-két napon látogatják iskolájukat, a képzés fő színtere az üzem. A szakmunkás-bizonyítvány megszerzése után további szakiskolák elvégzésére nyílik lehetőség. A közepes gazdasági, igazgatási állások betöltésére módot adó reáliskolai végzettség megszerzését követően az említett hároméves magasabb szakiskola műszaki, természettudományi főiskolákra, egyetemekre utat nyitó érettségit biztosít.

Megkezdődött az esti gimnáziumok hálózatának kiépítése is, azok számára, akik továbbtanulásra nem jogosító középfokú iskola elvégzésével hagyták abba tanulmányaikat, de később, munkájuk végzése mellett, tovább akarnak tanulni. Ez az úgynevezett „második képzési út" még nagyon szűk az NSZK-ban:

a legutóbbi felmérés szerint mindössze húszezren folytatták tanulmányaikat ebben a keretben.

Az alsó- és középfokú oktatási intézmények száma csökken, részben a pedagógushiány miatt, részben pedig azért, mert nagyobb befogadóképességű iskolákat létesítenek, annál is inkább, mert a tanulók száma rohamosan nő. Egyre több a diák a felsőoktatási intézményekben is. A túlzsúfoltság ellen a felvételek számának korlátozásával, a feltételek megszigorításával lépnek fel, különösen az orvosi, állatorvosi, gyógyszerészi, pszichológiai, biológiai, kémiai és építészeti egyetemeken, ill. fakultásokon. A 130 szakfőiskolán 160 ezer, a 27 művészeti főiskolán 15 ezer, az 59 egyetemen több mint 500 ezer, a 33 pedagógiai főiskolán 140 ezer diák folytatja tanulmányait. A hallgatók egyharmada (a pedagógiai főiskolán majdnem kétharmada) nő, körülbelül 6%-a külföldi diák.

A tudományos kutatás is legnagyobbrészt a felsőoktatási intézményekben folyik, ezen kívül több mint ötven – főképpen alapkutatásokkal foglalkozó – intézetet tart fenn a Max-Planck-Társaság. További intézetek működnek többek közt a repülési és űrhajózási kutató és kísérleti intézet s az alkalmazott kutatás fejlesztését szolgáló Fraunhofer Társaság keretében. A tudományos kutatást az állami (szövetségi és tartományi) költségvetésből, valamint a magánvállalatok alapítványainak szövetsége által rendelkezésre bocsátott juttatásokból fedezik, a tudományos élet önkormányzati szerve, az 1951-ben létrehozott Német Kutatási Közösség (DFG) gazdálkodik belőle. A személyi utánpótlást 1971 óta a diplomájuk megszerzése után kutatómunkára kiválasztott fiatalok részére rendszeresített – általában kétévi időtartamú – ösztöndíjakkal igyekeznek elősegíteni. A kutatómunka fő irányai, amelyekre az elmúlt években az NSZK kormánya a legjelentősebb pénzügyi eszközöket fordította, a következők voltak: nukleáris kutatás, világűrkutatás, adatfeldolgozás, tengerkutatás és technológiai kutatások. Minthogy a nukleáris kutatás és technika fejlesztésében elért eredmények már lehetővé teszik az iparnak, hogy nagyrészt átvegye a fontos energiaforrás további kiépítését, sőt jelentős exportőrré is vált ezen a területen, a kutatóintézeteket más feladatokra, például környezet- és közlekedéskutatási témák megoldására is irányítják. A világűrkutatásban a hírközlési, időjárás-előrejelzési, földkutatási mesterséges holdak kerülnek előtérbe, s a geofizika és a napfizika áll a középpontban. Az elektronikus adatfeldolgozás témakörében a berende-

zések technológiájának és programozásának szentelik a legnagyobb figyelmet, s az új alkalmazási területek között szerepel nagy regionális számítóközpontok létrehozása a kutatás, valamint az állam és a gazdaság új információs rendszerei számára. A tengeri kutatásoktól új élelmezési források feltárását várják, s a közeljövőben a világűrkutatáshoz hasonlóan nagy szerepet szánnak ennek a tevékenységnek. A modern technológia fejlesztését célzó kutatások legfőbb célja az NSZK világpiaci versenyképességének megőrzése, az exportlehetőségek bővítése, az NSZK helyének megtartása a műszaki-tudományos haladás élén járó országok sorában.

FESTÉSZET, SZOBRÁSZAT, ÉPÍTÉSZET

Az NSZK területén található egyik legrégibb művészeti alkotásra a második világháború idején bukkantak rá; óvóhelyépítés közben a kölni dóm közelében tárták fel egy római kori villának a II. századból pompás állapotban fennmaradt, nagyon szép mozaikpadlóját. Az ógermán korból fegyverek, ékszerek, szerszámok maradtak fenn. A középkori művészet egyik páratlan terméke Egbert érsek evangéliuma, amelynek képeit 980 körül festették a Bódeni-tó melletti Reichenau kolostorában. A kölni dómban látható az 1200 táján keletkezett Háromkirályok ereklyetartó. 1237-ben fejezték be az aacheni székesegyházban levő Mária-oltárt. A *szobrászművészet* egyik leghíresebb alkotása a „bambergi lovas", a szintén a XIII. századból való és a bambergi dómban álló, Konstantin császár – egyesek szerint viszont I. (Szent) István magyar király – ábrázolásának tekintett szobor. A késői gótika művészi fafaragásai közül kiemelkedik Jörg Syrlinnek az ulmi székesegyház részére 1470 táján készített szentélyszéke, a festészet területéről pedig Stefan Lochner 1440 körül festett oltárképe, amely a kölni dómot ékesíti.

A késői gótikát 1500 körül felváltó reneszánsz *festői* közül a magyarországi származású Albrecht Dürer mellett az idősebb és ifjabb Lucas Cranach, valamint Mathias Grünewald a leghíresebbek. A szobrászok alkotásai közül elsősorban Tilman Riemenschneider creglingeni és rothenburgi oltára említendő, de kiemelkednek Veit Stoss (Wit Stwosz) s az idősebb és ifjabb Peter Vischer nürnbergi munkái is. A barokk és a rokokó

XVII–XVIII. századi alkotásaira példaként dél-németországi olasz és német festők, így Tiepolo és az Asam-fivérek Würzburgban, ill. Weltenburgban megőrzött művei mellett az északon működő Andreas Schlüter szobrász és építőmester munkáit említjük meg. Az olasz eredetű reneszánsz és barokk után a rokokó átvezet a XIX. századi német romantika korszakába, amelynek Spitzweg, Richter, von Schwind, Tischbein és Feuerbach a legismertebb festői. A század végén a Franciaországból érkező impresszionizmus legjelentősebb képviselői a német képzőművészetben Slevogt, Liebermann és Corinth, az ezt követő expresszionizmuséi Beckmann, Nolde, Feininger, Dix és Hofer. Többségük a késői expresszionizmus olyan kimagasló alakjaival együtt, mint például Franz Marc, Paul Klee, Hans Arp, a hitleri korszakban az „elfajzott" művészek listájára került. 1945 után az általuk teremtett hagyományokhoz nyúltak vissza a festők és szobrászok, ill. az ismét szabadon érvényesülő külföldi, elsősorban amerikai és francia hatás alatt kezdtek alkotni. Meg kell azonban jegyezni, hogy e hatások átvétele részben „visszavétel", hiszen az 1933 után elnyomott iskolák újjáélesztésére, ill. az emigrált művészek külföldön folytatott tevékenységének összefoglalására támaszkodott. Egyaránt érvényes ez a festészetre, szobrászatra és építőművészetre, különösen a Weimarban, majd Dessauban, a fasizmus uralomra jutása után pedig chicagói központtal működő Bauhaus tekintetében.

Az *építőművészet* legfontosabb korai alkotásai azok a templomok, amelyek az említett középkori képzőművészeti alkotásoknak helyet adtak. A legrégibb német dómok a Rajna-vidéken épültek, román stílusban. Nagy Károly császár 796 és 804 között épült aacheni udvari kápolnájából fejlesztették ki az ottani dómot. Az uralkodók által emelt, máig fennmaradt legrégibb építmény a Rajna menti Lorschban látható Karoling-kori Király-csarnok, 763-ból. A polgári építmények közül a legrégibb városháza ugyanezen a vidéken, Gelnhausenban áll: 1190-ben román stílusú ház emelkedett a ma látható klasszikus formájú épület helyén. A XI. és XII. században emelték a mainzi, wormsi, speyeri és bambergi császári dómokat. 1250 és 1500 között érte el tetőpontját az északi vidéken az úgynevezett nyerstégla-gótika, amelynek legkiemelkedőbb alkotásai Schleswigben, Soestben, Münsterben láthatók. (A német gótika legismertebb egyházi építményének számító kölni dóm építését csak 1842 és 1880 között fejezték be.) Az északi nyerstégla-

építészet híres terméke az említett gótikus székesegyházak mellett a velük egykorú, szintén XIII. századi lübecki városháza. Az 1405 és 1409 között épült hasonló stílusú brémai városházát később reneszánsz homlokzatúra alakították át, a templomépítészetre azonban nem nyomta rá bélyegét a reneszánsz: a reformáció és a paraszthábórúk nyugtalan időszakában egyetlen dóm sem épült. Az e korban emelt kisebb templomok közül a würzburgi egyetemi és a müncheni Szent Mihály udvari templom említhető meg.

Az olasz barokk késői formája, a rokokó azonban, akárcsak a képzőművészetbe, a német egyházi építészetbe is új virágkort hozott. A XVII. század végén, de főleg a XVIII. század folyamán sorra nőttek ki a földből – elsősorban Dél-Németországban – a templomok, kolostorok, főpapi rezidenciák. Míg a XIX. századból kevés jelentékeny egyházi építkezésről adhatunk számot, akkor épültek II. Lajos bajor király ma is sok turistát vonzó kastélyai a Chiemsee szigetén és a felső-bajorországi Schwangau közelében.

A fejedelmek és lovagok kastélyai és várai közül, amelyek jórészt a XV–XVIII. században keletkeztek, északról dél felé haladva említünk meg néhányat. A városházáról és céhházairól is nevezetes Celleben látható az egyik legjelentősebb fejedelmi rezidencia a Lüneburgi pusztán. A reneszánsz kastély mellett barokk színház áll, a legrégibb Észak-Németországban. Híresek a vesztfáliai vízivárak és vízikastélyok, kiemelkedik a XV. századból való Vischering-vár Lüdinghausen közelében és a vesztfáliai Versailles-nak nevezett nordkircheni kastély, amelyet Johann Conrad Schlaun, a nagy barokk építőmester emelt a XVIII. század elején. Köln és Bonn között, Brühlben van az 1725-28 között épített Augustusburg kastély, amelyben Balthasar Neumann pompás lépcsőháza ma is állami fogadások, díszvacsorák és kamarazene-hangversenyek színhelye. A Rajna mentén részben romokban, részben helyreállítva és szállodának is berendezve számos lovagvár emelkedik. A Koblenz közelében levő Marksburg számít a legszebbnek, de Götz von Berlichingen kissé távolabb fekvő vára a leghíresebb. A kastélyok közül alighanem a mannheimi barokk kastély a legnagyobb, de sikerrel versenyez vele a látogatók érdeklődéséért a schwetzingeni, amelynek bájos rokokó színházában évente ünnepi játékokat rendeznek.

A XX. századi modern építészet alapjait 1910 és 1930 között teremtették meg. Bár ebben az időszakban is működtek olyan je-

lentékeny templomépítők, mint Dominikus és Gottfried Böhm (az előbbi az 1930–32-ben épített Köln–Riehl-i Szent Engelbert-templommal adott irányt a második világháború utáni templomújjáépítési munkának), a főszerep ekkor már a világi: közületi, ipari és lakóépületeké. Az úttörő munka a Bauhaus tevékenységét vezető Gropius, valamint Mendelsohn és Mies van der Rohe nevéhez fűződik, akik a hitleri időszakban emigrációban fejlesztették tovább a korszerű építőművészetet. Az ötvenes években újjáéledő építészet az NSZK-ban az előző két évtized alatt külföldön elért eredményekhez kapcsolódott.

IRODALOM

Bármilyen vázlatos is legyen az itt következő áttekintés, érthetően nem korlátozódhat a múltban a mai NSZK területén született művekre vagy írókra, hanem az egész német nyelvterületet kell figyelembe vennie.

A legkézenfekvőbb feloszlás szerint az i. u. a 800-as évekig, Nagy Károly császárrá koronázásáig tartott az első időszak, elsősorban az ógermán népénekek és a hősmondák kora. A IV. században készült Wulfila püspök gót nyelvű bibliafordítása, a IX. század elején jegyezték le a „Hildebrand-ének"-et. A XII. század elejéig tartó második korszakban, amikor a feudális rend megszilárdult, az egyházi befolyás az irodalomban is előtérbe került, felvirágzott a *latin nyelvű irodalom*. Ekkor írta Ekkehard szerzetes hexameteres eposzát Waltharius germán vitézről. A *német irodalmi nyelv* a VIII. századtól a XI. századig tartó ófelnémet korszakban alakult ki. A középfelnémet korszakban újabb történeti–mondai témák tűntek fel, részben francia példa nyomán („Sándor-ének", „Roland-ének"), antik és keresztény elemekkel vegyesen (például a „Császárok krónikája"-ban).

1100-tól 1300-ig számítható a német irodalom első virágkora. Jellemző rá a *lovagi líra*, a Minnesang. Legjelentősebb egyénisége, Walther von der Vogelweide, nemcsak elsőként jutott el a német irodalomban a legmélyebb emberi érzelmek kifejezéséig – a népdal hangjaival gazdagítva a Minnesang tartalmi–formai kötöttségein túllépő líráját –, hanem a feudális ellentéteket kifejező bátor politikai költeményeket is írt. Kortársai közül kimagaslik a francia hatásra elterjedt udvari epika

alkotója, Wolfram von Eschenbach, a „Parzival", valamint Gottfried von Strassburg, a „Tristan és Izolda" szerzője. Ebben a korszakban rögzítették a népvándorlás kori hősmondákat megörökítő „Nibelung-ének"-et és a vándordiákok német–latin nyelvű dalainak gyűjteményét, a „Carmina Buraná"-t. Ekkor kezdték művelni a társadalombíráló töltetű elbeszélő prózairodalmat is; a dráma kezdeteit jelzik a vallásos irodalom új termékei, a misztériumjátékok.

Amikor a lovagi Minnesängerek helyét elfoglalták a *mesterdalnokok,* s a költészet polgárok és kézművesek alkotásaiban fejlődött tovább, kezdődött az 1300-tól 1500-ig számítható korai újfelnémet időszak. A feudalizmus bomlása, a pénzgazdálkodás elterjedése népies-realista irányzatot hozott. A dráma *farsangi játék* formájában is megjelent, és – például H. Rosenblüt és H. Folz írásaiban – a nép hétköznapi életét is bemutatja. A nép nyelvén szólt a polgárság és parasztság ellentéteit ábrázoló „Ring", H. Wittenweiler epikai műve is. Az irodalmi nyelvet gazdagító, a humanista műveltség jeleit mutató „Der Ackermann aus Böhmen" (A csehországi földmíves) című munka az olasz reneszánsz hatását tükrözi.

Az 1500-tól a XVIII. század közepéig terjedő korszak első felére a reformáció hatott. Luther bibliafordítása, vitairatai, egyházi énekei, Ulrich von Hutten harcos humanista költészete, az elnyomás ellen fellázadó parasztok legradikálisabb követeléseit megfogalmazó Thomas Münzer írásai, valamint a virágzó népköltészet s a kalandregények szerepét betöltő népkönyvek (például a „Faust"-feldolgozások és az előző században született „Till Eulenspiegel" történet) sok emberhez jutottak el, fontos szerepük van az egységes német irodalmi nyelv kialakulásában. Ebben a korszakban alkotott Hans Sachs (1494—1576), a mesterdalnok, aki a dalok mellett a tréfás történetek (*Schwank*-ok) írásának hagyományát is folytatta, sőt drámákat is írt. Egy évvel az — irodalomra is pusztító hatású — harmincéves háború kitörése előtt alakult meg Weimarban a kor egyik legjelentősebb irodalompártoló társasága, a Pálmarend (Gyümölcsöző társaság), amelynek kiemelkedő tagja volt Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen, a *kalandregény-formában* a harmincéves háború körülményeit ábrázoló „Simplicissimus" című hatkötetes mű szerzője. A különböző irodalmi társaságok, költői rendek közül a *sziléziai költői iskolát* Martin Opitz alapította. (Opitz egy időben Bethlen Gábor támogatását élvezte, amikor a gyulafehérvári

gimnázium tanára lett.) A lipcsei iskolában Gottsched, a filozófia és költészet tanára irányította az irodalmi stílust és ízlést. A költői csoportosulások kiemelkedő vezetői által rögzített és a művekben alkalmazott szabályok a XVIII. századi felvilágosodás eszméit tétován tükröző tartalommal együtt előkészítették a következő korszakban kibontakozó fordulatot.

A német irodalom *második virágkorát* – utóhullámaival együtt – 1748-tól 1871-ig számíthatjuk. Kezdetét a később „mindenki által dicsért, senki által sem olvasott" Friedrich Gottlieb Klopstock klasszikus formában írott „Messiás"-ának megjelenése jelzi. A vallásos köntösben felvilágosult eszméket hirdető eposz, a polgárság nemzeti öntudatát erősítő balladák fennkölt pátoszával szemben a – szintén az ókor klasszikusain nevelkedett – Christoph Martin Wieland verses elbeszéléseit és prózáját a franciás rokokó könnyedség és az érzéki örömök felé fordulás jellemzi. Gotthold Ephraim Lessing, a német felvilágosodás első szakaszának legnagyobb hatású alkotója, esztétikai művei mellett a drámában tört utat a teljes szakításnak a középkori vallásos világképpel. Ő írta az első német *polgári drámát*, szomorújátékot és vígjátékot, és egy Boccaccio-novella ötletét adaptáló „A bölcs Náthán" című drámájában a felvilágosult humanizmus, a vallási türelem addigi legragyogóbb költői kifejezését teremtette meg. A klasszicizmustól a romantikához (egy kevéssé ismert szerző „Sturm und Drang" című drámájáról elnevezett forrongó irányzathoz) vezető út elején Johann Gottfried Herdert kell említeni, aki a francia felvilágosodás eszméi közül Rousseau „térjünk vissza a természethez" felhívását a népköltészethez való fordulás parancsaként fordította le. A *Sturm und Drang-romantika* legnevezetesebb műveit azonban éppen az a két költőóriás alkotta meg, aki azután klasszikus harmóniára és formai tökélyre törekvő realista művészetében jutott a tetőpontra: Johann Wolfgang von Goethe és Friedrich Schiller. Az ő műveik jelentik a Sturm und Drang-periódus csúcsát.

A felvilágosodás német változatát azonban a franciaországinál csak majdnem hat évtizeddel később követte az (akkor is leverésre kárhoztatott) forradalom. Az 1848-at megelőző évtizedek romantikus nemzeti szabadságharcra lelkesítettek a napóleoni háborúkban, de a nagy klasszikusokkal ellentétben elfordultak a valóságtól, műveik irracionális szemléletet tükröztek, a polgárság helyett a nemesség eszményeivel azonosultak, az antik világ helyett – részben a romantikus antikapitalizmus

jegyében – a középkor kultuszát ápolták. Kiemelkedik körükből a szemlélete szerint a klasszicizmushoz, stílusában a romantikához kapcsolódó Johann Christian Friedrich Hölderlin, az érzelmes, humoros, szatirikus regényeket író Jean Paul, a drámáiban, elbeszéléseiben a realizmushoz közeledő, de még a fennálló viszonyok elleni egyéni lázadást ábrázoló Heinrich von Kleist és a népköltészet kincseihez forduló számos alkotó. A *késői romantikusok*, például Ludwig Uhland, a „sváb költőiskola" vezéralakja, vagy a fantázia csapongását a kor szatirikus rajzával egyesítő Ernst Theodor Amadeus Hoffmann és Adalbert von Chamisso alkotásai már a realizmus felé mutatnak. A forradalmat megelőző korszakban jelentkezett nagyhatású drámáival („Woyzeck" és „Danton halála") Georg Büchner. Harcos, demokratikus eszmék kaptak hangot az *Ifjú Németország* néven alakult *írócsoport* műveiben. A csoport legkimagaslóbb alakja, a romantikus költészetet betetőző Heinrich Heine adta meg a kegyelemdöfést a romantikus irányzatnak a Goethe–Schiller korszak után legnagyobb világirodalmi hatású költészetével és prózájával. Akárcsak később Heinére, más költőkre, így Ferdinand Freiligrathra, Georg Herweghre és Georg Weerthre, a német forradalmi munkásmozgalom első jelentős írójára is erősen hatott a forradalom időszakában Marx és Engels. A forradalom bukása, a polgárság behódolása a régi uralkodó osztályoknak az irodalmat is nyomasztotta. Christian Friedrich Hebbel, aki a *kritikai realizmus* kiemelkedő drámaírójaként 1848 előtt még realista polgári tragédiájával, a „Mária Magdaléná"-val szerzett hírnevet, később a pesszimizmus zsákutcájába jutott, és aligha véletlen, hogy Theodor Fontane, a bíráló társadalmi és történeti regény mestere mellett ekkoriban két svájci, Gottfried Keller és Conrad Ferdinand Meyer emelkedik ki.

A német egység megvalósulása 1871-ben reakciós porosz vezetéssel az irodalomtörténetben is korszakjelző. Egyfelől Friedrich Nietzshe *szélsőséges individualizmust* hirdető filozófiájának a szászári imperializmust, majd a hitleri ideológiát is tápláló hatása érvényesült, másfelől utat tört a *naturalizmus*, a korszak nyomorának, a társadalmi igazságtalanságoknak az ábrázolása. Az előbbit képviseli költészetében Stefan George, az utóbbit drámáiban elsősorban Gerhart Hauptmann. Bár a XX. század elején elhunyt Detlef von Liliencron versei és elbeszélései már az *impresszionizmust* vezetik be, és Rainer Maria Rilke befelé forduló finom lírája méltán kelt nemzetközi hatást,

a kor német irodalma mégis az új kritikai realista alkotókkal jut ismét világirodalmi jelentőségre. A legjelentősebb közülük Thomas Mann.

A XX. század második évtizedében kezdődő és részben az *új tárgyiassággal* párosuló, a fasizmus hatalomra jutásával megtört *expresszionista* irányzat legismertebb regényírói közé számít Alfred Döblin és Hans Fallada. Az első világháborús regényfolyam jelenti a csúcsot a nagy *realista* író, Arnold Zweig alkotásában, míg a drámairodalomban Bertolt Brecht teremtett az expresszionizmusból induló iskolát, amely új drámai műfajként már a weimari korszakban megalapozta a hangjátékot is. (Zweig és Brecht az NDK-ban telepedtek le.)

A fasizmus elől emigrációba vonult vagy általa elhallgattatott írók munkássága jellemezte kezdetben a hitleri rendszer bukása után lassan újjászületőben német irodalmat. Az NSZK-ban jelentkező új írók művei azután inkább az *utó-expresszionizmus* és az *egzisztencializmus* olyan befolyását mutatják, amelyben Faulkner, Hemingway, Graham Greene, T. S. Eliot, Sartre hatása tükröződik. 1947 és 1955 között a *Gruppe 47* írócsoporté a főszerep. A háborús és a háború utáni emlékek feldolgozásához a hitleri uralom háború előtti éveinek ábrázolása is társult, például Heinrich Böll, Alfred Andersch, Wolfgang Borchert, vagy áttételesen Wolfdietrich Schnurre írásaiban. A háború utáni második írónemzedék – többek között Hans Magnus Enzensberger, Günter Grass, Siegfried Lenz, Martin Walser – az úgynevezett jóléti társadalmat bírálja élesen regényben, versben, hangjátékban. A drámairodalomban a kor új problémái iránt is nyitott Zuckmeyer mellett a legjelentősebb új alkotók svájciak voltak: Max Frisch, Friedrich Dürrenmatt. Az NSZK-beli új drámaírók, mint Rolf Hochhuth vagy az országot – Andersch-hez és másokhoz hasonlóan – elhagyó Peter Weiss a múltból választott témákat feldolgozva tiltakoztak a fasiszta múlt és a retrográd tendenciák ellen, amelyeket regényeiben továbbra is Böll leplezett le leghatásosabban. A 60-as évek közepén fellépő szerzők a forma tekintetében hoztak újat: az elbeszélőművészet állt előtérben, de hagyományos formáitól távolodva a drámai műformákhoz közeledett, egyidejűleg a drámai műfaj is új jellegzetességeket öltött. A laza és nyitott Gruppe 47 mellett fellépett a magát a modern ipari költészet gyűjtőhelyének valló *Gruppe 61.*

Több mint 300 évvel ezelőtt, 1670-ben jelent meg német területen az első időszaki lap, egy orvostudományi folyóirat. 1930-ban 12 ezer körül volt a német birodalomban kiadott *időszaki lapok* száma, de a hitleri időkben mintegy kétharmad részüket megszüntették. Ma mintegy 15 ezerre teszik a – hivatásos lapkiadók mellett főleg egyesületek, szövetségek, társadalmi és szakmai szervezetek által kiadott – heti-, havi és más időszaki lapok számát. Átlagos példányszámuk 20 ezer, ami azt jelenti, hogy több mint 26 százalékuknak a példányszáma a kétezret sem éri el, s a rádió-televízióújságok és két női hetilap mellett csak néhány képes hetilap („Bunte Illustrierte", „Stern", „Quick", a politikusabb „Spiegel") éri el vagy közelíti meg a milliós példányszámot. A kis példányszámú időszaki lapok többsége egyébként havonta vagy negyedévenként jelenik meg és számuk növekszik, a hetilapoké ezzel szemben gyorsan csökken, mert alulmaradnak a tőkeerős, költséges kiállítású, sok hirdetést vonzó, országszerte és külföldön is terjesztett nagy példányszámú vetélytársakkal és a televízióval vívott versenyben.

Hasonlóképpen csökken a *napilapok* száma is. Kb. háromnegyed részük nem önálló, mert cikkeinek nagy részét más laptól veszi át vagy közös központi forrásból kapja. A napilapok hétköznap jelennek meg, átlagos példányszámuk 13 ezer, s a kb. 400-ból csak mintegy ötven lépi túl a százezres példányszámot. Ez azt is mutatja, hogy az újságok túlnyomó része helyi vagy regionális jellegű, csak néhány országos lap van, például a szociáldemokratákhoz közelálló „Frankfurter Rundschau" és a „Süddeutsche Zeitung", a konzervatív „Frankfurter Allgemeine Zeitung" és a jobboldali „Die Welt". Tért hódít a szenzációhajhászó, reakciós bulvársajtó. Míg korábban a napilapok túlnyomóan előfizetésben keltek el, s csupán néhány nagyvárosban terjesztettek utcai árusításra alapozott újságot, a „Die Welt"-et kiadó Axel Springer 1952-ben új korszakot nyitott a „Bild-Zeitung" kiadásával. Ez a színvonaltalan bulvárlap ma is mintegy négymillió példányban jelenik meg (az előfizetésre alapozott napilapok nemigen lépik túl a félmillió példányt). A Springer-konszern öt napilapja és vasárnapi lapjai teszik ki az egész eladott példányszám mintegy 40%-át, míg az utána következő legnagyobb lapkiadó vállalat mindössze 4% körül részesedik az eladott példányokban.

Ma már mind a rádió, mind a televízió előfizetőinek száma meghaladja a napisajtó példányszámát. A 19 és fél millió *rádió*-előfizetőnek a körzeti adók (München, Frankfurt, Hamburg, Bréma, Saarbrücken, Stuttgart, Baden-Baden, Köln) mellett a szövetségi köztársaságon kívül egész Európában fogható Deutschlandfunk sugároz teljes programot. Az 1950-ben alakított ARD-központhoz tartozik az említett intézményeken kívül az idegen nyelveken és tengerentúlra németül műsort adó Deutsche Welle, továbbá az országos *televíziós programot* szolgáltató Deutsches Fernsehen, és 1963 óta a második tv-adó, a ZDF. A televízió-előfizetők száma megközelíti a 18 milliót. Az ultrarövidhullámú adásokkal együtt 2–4 műsort sugárzó rádióadók és a regionálisan harmadik műsort is szolgáltató televízió hivatalos bevétele a rádió-, ill. televízió-előfizetési díjból, valamint hirdetésekből származik. A hirdetések a második adó (ZDF) műsoridejének kb. 4,3%-át töltik ki, azaz többet, mint a kül- és társadalompolitikai műsorok együttvéve. A legtöbb műsoridőt (21%) tévéjátékok és filmek sugárzására szánják, második helyen állnak a hírek, híradók és egyéb aktuális műsorok, megelőzve a „kulturális" címszó alá vont műsorokat és a sportot, valamint az általános szórakoztató műsorokat. A színházi és zenei rovat részaránya mindössze 5,9%.

SZÍNHÁZ, ZENE ÉS FILM

A televízió színházi és zenei műsorainak a programban elfoglalt viszonylag kis részaránya hozzájárul ahhoz, hogy a színház- és hangversenylátogatók száma nem csökkent olyan mértékben, mint a mozik nézőközönsége. Jelenleg több mint 180 *színház* játszik az országban, túlnyomó többségük állami, tartományi vagy városi támogatással, több mint ötven pedig önálló vállalkozásként, ill. társadalmi szervezetek gondozásában. Színvonala alapján Hamburg, Bochum, München, Frankfurt, Düsseldorf és Stuttgart színházi életét érdemes kiemelni, de egyre jelentősebbek a saját színház nélkül működő, turnézó színtársulatok. A közületi támogatás mellett a bérleti rendszer és közönségszervezés segíti a színtársulatok fenntartását, ez azonban nem bizonyul elegendőnek kimagasló erőket egyesítő, igazán nagy együttesek tartós létrehozására. Ezért számítanak fontos eseménynek az évente tavasszal és nyáron rendezett

ünnepi játékok, amelyeken a vezető rendezők és színpadtervezők az ország valamennyi színházából válogatott színészekkel dolgoznak együtt mintegy féltucat város színházában, ill. műemléképületek, kastélyok adta környezetben. Itt kell megemlíteni a Recklinghausenben munkásközönség részére évente májustól júliusig rendezett Ruhr-vidéki ünnepi játékokat, amelyeken szociális témák állnak előtérben.

A színházi életnek a háború utáni újjáéledésében nagy szerepet játszottak az emigrációból visszatérő rendezők és színészek, elsősorban a zürichi színház együttese, amelynek a fasizmus elől Svájcba emigrált művészek legjobbjai voltak tagjai. Az első időszakban a német klasszikusok műveinek felújítása mellett az új külföldi szerzők (Anouilh, Beckett, Miller, Osborne) színdarabjait, és a hitleri időkben a színpadról kizárt műveket, az emigrált Brecht, Zuckmayer és mások alkotásait állították színpadra. A háború óta jelentkező új drámaírók, akik közül több már nemzetközi sikert ért el (nálunk is emlékezetes tetszést arattak például Peter Weiss, Rolf Hochhuth, Heinar Kipphardt és mások művei), először a fasiszta múlt bűneivel néztek szembe, majd az új német valóság problémáit választották témájukul. Legjobbjaik általánosítva tárták fel a fogyasztói társadalom kiúttalanságát, ill. foglaltak állást általában az embertelenség, az erőszak ellen. Műformáik között növekvő mértékben kapott helyet a dokumentumdráma, a riport- vagy jegyzőkönyvszerű felépítés, a montázs, céltudatosan választották a didaktikus és vitára ingerlő ábrázolási módot.

A mintegy hatvan zenés színház közül az 1678-ban épített hamburgi és a stuttgarti operaház említendő elsőként, de a nyári látogatókat méltán vonzzák a Richard Wagner által 1876-ban alapított Bayreuthi Ünnepi Játékok vagy a különböző városok operaházai által – főleg helybelinek számító szerzők műveinek szentelt – olyan ünnepi hetek, mint a szintén július–augusztusban rendezett müncheni, amelynek keretében elsősorban Richard Strauss és Carl Orff műveit játsszák. Balett-heteket is tartanak Münchenben, míg Bonnban Beethoven, Würzburgban Mozart, Ulmban és Ansbachban Bach alkotásainak szentelnek ünnepi rendezvényeket. A Mannheim melletti Schwetzingenben ősbemutatókkal kapcsolják össze a május–júniusi ünnepi játékokat. A májusi ünnepi játékaival nemzetközi hírnevet szerzett Wiesbaden mellett Hamburg a klasszikus és modern balettművészet hagyományos központja, az

utóbbi két évtizedben azonban a württembergi állami színház balett-együttese foglalta el az első helyet.

Majdnem 80 *szimfonikus zenekar* működik az NSZK-ban; nem egy világhírű, például a müncheni filmharmonikusoké vagy a bambergi szimfonikusoké. Részben a nagy zenekarok tagjaiból, részben önállóan sok kitűnő kamarazenekar is alakult, ezek közül talán a stuttgarti és a Bach nevét viselő müncheni a legismertebb. A már említett klasszikusok mellett Brahms, Haydn, Händel, Schubert, Mendelssohn, Reger műveinek előadása is vonzza a zenebarátokat az operaházakba, hangversenytermekbe és templomokba, de a már említett újabb szerzők is jelentős helyet kapnak a programokban. Az Orff-tanítvány Egk, továbbá Blacher, Zimmermann és Henze szintén nemzetközi elismerést szerzett, a fiatalabbak közül pedig Stockhausen arat világsikert, áttörve az elektronikus zene térhódításának útjába állított akadályokat. A széles körű kórusmozgalomból az ország határain kívül is jól ismert két együttest emelünk ki, a münsteri egyetem diákjainak madrigálkórusát és a bonni egyetem Collegium Cantorum nevű kamara-énekkarát. A zenei utánpótlás képzését is 15 zeneművészeti főiskolán végzik, ezek közül a detmoldi, az esseni, a hamburgi, a müncheni és a kölni a legismertebb.

Az 1950-es években tapasztalt, rövid ideig tartó virágzás után a *film* válságáról panaszkodnak a Német Szövetségi Köztársaságban. A húszas évek nagy filmművészei – rendezők és színészek –, akik a hitlerizmus hatalomra jutásakor emigráltak, általában nem tértek vissza, az új tehetségek pedig, miután néhány éven át művészi (de korántsem mindig közönség-) sikerrel foglalkoztak a fasiszta múlttal leszámoló, majd a „gazdasági csoda" fogyasztói társadalmát leleplező művek alkotásával, a nagy vagy széles vetítővászon helyett a diadalmasan előretörő és új kifejezési lehetőségeket kínáló kis képernyő, a televízió felé fordultak, átengedve a mozit az olcsó szórakoztatás vagy éppen az alantas indulatokra appellálás mesterembereinek. A mozik hamarosan alulmaradtak az új tévéfilmek mellett a régi filmművészet nagy alkotásait és általában rengeteg filmet sugárzó televízióval szemben. Rengeteg mozi megszűnt, és a működőkben is egyre csökken a közönség. Az utóbbi időben némi stabilizálódás kezdett kialakulni, amihez az 1968-ban hozott filmtámogatási törvény alapján a színvonalasnak minősített játék- és rövidfilmek költségeihez biztosított állami hozzájárulás és a szövetségi kormány által juttatott prémiumok

mellett – sajátos módon – a televízió is hozzájárul. Televíziós megrendelésre készülnek ugyanis olyan igényes – nemegyszer társadalomkritikai – filmek, amelyek egy részét a filmszínházak is közönségsikerrel vetítik. A tehetséges fiatalabb rendezők közül részben a magyar közönség előtt is ismert Schlöndorff, Schaaf, Fassbinder, Syberberg, Herzog, Fleischmann és Moorse.

MÚZEUMOK

Körülbelül 800 múzeumot talál a látogató az NSZK-ban, s ezek közül a mintegy 500 helyi, tájjellegű gyűjtemény is vonzó, különösen azok, amelyeket szép műemléképületekben. történelmi kastélyokban helyeztek el. Szemben a színházak vagy a mozik iránti csökkenő érdeklődéssel, a múzeumlátogatók száma növekszik. A legnagyobb múzeumok és képtárak elsősorban az egykori császári, fejedelmi székhelyeken jöttek létre, például Münchenben, Düsseldorfban, Kasselben, Karlsruheben, Stuttgartban, a XVII–XVIII. században. Ezt követően alapítottak múzeumokat gazdag polgárok adományaira alapozva a városi közösségek.

A görög, római és germán ókori gyűjtemények közül a müncheni Glyptothek, valamint a kölni és a mainzi Római–germán múzeum a leggazdagabb. A középkor sok műkincse azokban a templomokban, kolostorokban látható, amelyek részére az egykori uralkodók készíttették őket, a többi közt Trierben, Aachenben, Kölnben, Essenben, Braunschweigben, Mindenben, Münsterben, Paderbornban, Augsburgban vagy Bambergben. Más kincsek, így koronázási ékszerek, kódexek központi gyűjteményekbe kerültek, például a müncheni Schatzkammerba, a müncheni állami könyvtárba vagy a nürnbergi Germán nemzeti múzeumba. Az utóbbit modern acél–üveg épületekkel kiegészítve alakították át kolostorból múzeummá, amelyben értékes kép-, szobor-, bútor-, ruha- és játékgyűjtemény található az egész országból és történelmének minden korszakából. Hasonló törekvés jellemzi a valamennyi tartományban fellelhető tartományi múzeumokat is. Kiemelkedik közülük a pompás porcelángyűjteménnyel rendelkező müncheni Bajor nemzeti múzeum, továbbá Hamburg, Köln, Stuttgart, Karlsruhe Iparművészeti múzeuma. A legjelentősebb néprajzi gyűjtemények Münchenben, Hamburgban és Kölnben láthatók.

A korai középkortól napjainkig terjedő anyagot tartalmazó igen gazdag festménygyűjtemény található az ország különböző részein levő galériákban. Ha a modern művészettel kezdjük, Kasselt kell elsőként említeni. Itt, az 1769-ben épített első német múzeumban, amely korábban főleg németalföldi festményeiről volt nevezetes, hozták létre „Documenta" néven a jelenkori művészet nemzetközi kiállítását. Kölnben a Wallraf-Richartz múzeum korai Rajna-vidéki oltárképektől a XIX. századi francia mesterműveken át a modern gyűjteményig terjedő gazdag anyaga mellett számos magángaléria őriz modern festményeket. A közeli Düsseldorfban látható a XX. századi festészet legjelentősebb NSZK-beli képtára. Jelentékeny Hannover XX. századi gyűjteménye is, a francia impresszionisták számos remekével büszkélkedhet az esseni Folkwang-múzeum, a frankfurti Staedel-műintézet, Darmstadt és Mannheim, továbbá Lübeck, Kiel, Hamburg és Bréma, ahol az északi- és keletitengeri terület művészete mellett a német romantika is gazdagon képviselve van, míg a karlsruhei galéria Cranachtól a német expresszionistákig terjedő áttekintést ad. A leggazdagabb gyűjteményeket azonban kétségkívül Münchenben találják a képzőművészet barátai. A Nemzeti Múzeumban a középkori művészet, az Ó- és Új-Pinakothek termeiben a XIV–XVIII. századi, illetve az ezt követő időszak festőinek művei, a Schack-galériában a német romantikusok, a Városi Galériában az absztrakt festészet alapítóinak alkotásai láthatók.

Külön kell szólni a nagyszámú speciális múzeumról. Némelyik egy-egy kimagasló személyiséghez kapcsolódik, mint a Goethe-múzeum a költő helyreállított frankfurti szülőházában, a Schiller-múzeum Marbachban vagy a Gutenberg-múzeum Mainzban. A könyvnyomtatás mellett a technika és iparművészet más ágainak is megvan a maguk múzeuma: Pforzheimben ékszer-, Offenbachban bőr- és cipő-, Kasselban tapéta-, Bochumban bánya-, Solingenben acél- és kés-, Münchenben sör-, Speyerben bor-, Nürnbergben játék-, Brémában hajó-, Frankfurtban és Hamburgban postamúzeumot rendeztek be. Nürnbergben létesítették a Német Közlekedési Múzeumot. Sok vállalat létrehozta a saját üzemi múzeumát is, például – hogy csak a közlekedéssel kapcsolatban említsünk egyet – a Daimler–Benz Stuttgart–Untertürkheimben. Mindezeket természetesen nem tudja végiglátogatni a technika iránt érdeklődő, de Münchenben megtekintheti a Német Múzeumot, amelyet sokan a világ legnagyobb műszaki múzeumának tartanak.

V. A MAGYAR UTAS AZ NSZK-BAN

TUDNIVALÓK AZ INDULÁSHOZ

Az NSZK műemlékei, természeti szépségei, gyógyfürdői, üdülőhelyei, télisport-központjai a világ minden tájáról érkező turisták millióit vonzzák.

A magyar turisták utazási kedve szempontjából az utóbbi évek statisztikai adatai szerint a nem szocialista országok közül az NSZK, mint idegenforgalmi cél, a második helyen áll.

A magyar utasnak ahhoz, hogy az NSZK-ba utazhasson, érvényes útlevél és beutazóvízum kell. A vízummal kapcsolatos felvilágosításokat az NSZK Nagykövetség Vízumosztálya nyújtja. (Budapest II., Ady Endre utca 18. Telefon: 150-644. Félfogadás szombat kivételével mindennap 9–12 óráig.)

Az országnak tíz nagy nemzetközi repülőtere van. Közülük a frankfurti (Rhein–Main Flughafen) a legnagyobb. Az NSZK repülőterein évente mintegy 40 millió utas fordul meg.

Az NSZK autópályái messze földön híresek, nyugodtan ajánlhatjuk hát a magyar turistáknak az autós túrázást. Nem kell hozzá semmilyen különleges okmány a gépkocsi részére. Csak arra ügyeljünk, hogy az autón rajta legyen a „H" betű, és legyen benne – az itthon is kötelező – biztonsági öv.

Nem követeli meg semmilyen előírás, de ajánlatos útiokmányként beszerezni ezenkívül az AIT (Alliance International de Tourisme) nemzetközi érvényű hitellevelét, amellyel baleset, a gépkocsi üzemképtelensége vagy betegség esetén a számlák – 300 svájci frank értékű összegig – kiegyenlíthetők. A hitellevelet a Magyar Autóklubban lehet kiváltani. A másik ajánlatos útiokmány a Nemzetközi Camping Carnet (CCI); a kártya felmutatójának számos kempingben adnak 10–20% engedményt. Ne feledkezzen meg az utas továbbá arról sem, hogy casco-biztosításának érvényét külföldre kiterjesztesse.

Az NSZK-ban három (egymástól teljesen független) autó-

klub működik: Allgemeiner Deutscher Automobil Club (ADAC), 8 München, 70 Baumgartner Str. 53., tel.: 767–61; Automobilklub von Deutschland (AvD), 6 Frankfurt am Main, Lyoner Strasse 16, tel.: 660-61; Deutscher Touring Automobil Club (DTC), 8 München, 60 Amalienburg Str. 23, tel.: 811-10-48.

Az autópályák és a gyorsforgalmi utak számozottak, s a fontosabbaknak nevük is van (esetleg csak rövidítés). Pl. az A 7 a Rhein-Autobahn, az A 48 az Eiffel-Autobahn, az A 430 a Ruhrschnellweg, az A 44 a DÜ-BO-DO (Düsseldorf–Bochum–Dortmund) út.

AZ AUTÓPÁLYÁN

Az országúthálózat hossza mintegy 170 000 km, ebből 6500 km az autópálya. Az előzetes becslések szerint 1985-re az NSZK útjain közlekedő személyautók száma eléri a 20 milliót. Az autópálya használatáért sehol sem kell fizetni! Az országban érvényes közlekedési szabályok mindenben megfelelnek a genfi egyezménynek (azonosak a nálunk is érvényben levőkkel), az autópályán (Autobahn) közlekedőkre azonban van néhány olyan rendelkezés, amelyet feltétlenül figyelembe kell venni (például: ha a forgalom elakad, a középső sávot a mentők és a rendőrség részére szabadon kell hagyni stb.). Ezekről a speciális előírásokról ajánlatos az autóklubokban előre tájékozódni.

Az autópálya jelzése kék; tehát a városok központjából az autópályára kivezető útvonal irányjelzése is az. Gyakran feltüntetik rajta a város(-ok) nevét, ahova az autópálya vezet. (Az országútra [Landstrasse] utaló irány- és távolságjelzés sárga.)

Az autópályákon sok helyütt tájékoztató táblák jelzik, hogy milyen távolságra vannak a nagyobb városok, a következő üzemanyagtöltő állomás, étterem, motel, parkoló vagy pihenőhely stb. A kijáratokat – idejében – egymást követő kék tábla (AUSFAHRT) jelzi. A kijáratok elnevezéseit – pontosabban a külvárosok nevét, amelyeken át a városközpontba (Stadtmitte) akarunk jutni – érdemes tanulmányozni. A legtöbb német nagyvárost autópálya-gyűrű veszi körül; Nürnberg körül például 12 különböző elnevezésű kijárat van. Nem mindegy melyiket választjuk, hogy a városba beérjünk. A döntéshez térkép kell (kis térképeket a benzinkutaknál lehet kapni, többnyire ingyen),

de érdemes az egyes útvonalszakaszokra külön is vásárolni részletesebb térképet.

Az autópályára egyetlen módon lehet felhajtani: a mellékpályán fel kell gyorsítani a kocsisor sebességére, s azután ügyesen besorolni. A külföldi autópálya-vezetésben gyakorlatlan autósok figyelmét felhívjuk arra, hogy mindig csak a jobb sávban haladjanak; balra befelé csak az előzés idejére húzódjanak. Az NSZK autópályáin határozottan érvényesül az „előny a gyorsabbé" szabály s még előzési szándék esetében sem szabad a hátulról jövő gyorsabb elé vágni! Sok szakaszon az autópályák már nem is két-, hanem háromsávosak, de a lassabban menők itt is a szélső, jobb oldali sávban haladjanak. A kétsávos pályákon az erősebben emelkedő részeken a lassúbb járatú teherautók részére – szaggatott vonallal elkülönített – harmadik, ún. „kúszósáv" (Kriechspur) nyílik, mely az emelkedő végén megszűnik. Személygépkocsiknak ezt csak lassúbb haladás esetében és akkor kell igénybe venniük, ha előttük hosszabb szakaszon nincsen előzendő tehergépkocsi.

A német közlekedési rendőrség (gúnynevén „Polizei Airlines") a forgalmasabb útvonalak felett helikopterekkel ellenőrzi a forgalmat. Durva szabálytalanság esetén hangszórókkal rá is szólnak a rendetlenkedőkre.

Gyakran látni ilyesfajta szövegű táblákat: „Rechte (vagy: linke) Fahrspur einordnen!", vagyis, hogy a jobb (vagy bal) oldali sávba kell besorolni, rendszerint olyankor, ha az eddigi két sáv közül csak egy megy tovább. Ennek oka többnyire útépítés (Bauarbeiten), esetleg elterelés (Umleitung, a.m. terelőút). A besorolás úgynevezett „cipzár-rendszerű": vagyis a szűkületen felváltva mehet át egy kocsi innen, egy kocsi túlról. Az NSZK-beli autósok ezt megszokták és ügyesen alkalmazzák.

Azt, hogy „Rauchenwicklung" (Füstképződés!) ott írják ki, ahol – például hídon – a vasút és a közút együtt halad. Egy másik táblán piros háromszögben repülőgép látható: arra figyelmeztet, ne ijedjünk meg, ha alkalmasint egy óriási sugárhajtású gép dörög el felettünk. (Különösen gyakori ez a Deutsches Kreuznál, ahol két fontos autópálya keresztezi egymást.)

Az úthelyzet ismerete nagyon fontos. Akinek jó rádió van a kocsijában, hallgassa a helyi adókat: sok zene között elosztva, időnként fontos értesüléseket kaphat az utak állapotáról, az esetleges elterelésekről, váratlanul fellépő baleseti veszélyekről stb. Az útszakaszon jól vehető állomás frekvenciaszámát az út szélén táblákon tüntetik fel. A luxemburgi rádió műsorát pedig

azért érdemes hallgatni, mert időjárásjelentései az NSZK egész területére kiterjednek.

Az autópályákon és más fő közlekedési utakon az ADAC-nak 800, az AvD-nak 50 segélykocsija közlekedik. Kb. 50 városban az országúti segélyszolgálat kirendeltsége telefonon is hívható, a városi központok pedig 20 km-es körzeten belül. A hivatali idő előtt és után a központi segélyhívó szám: 22–22–22. Az autópályákon 2 kilométerenként találhatók a segélyhívó telefonok, amelyek révén országúti segélyszolgálat (Strassenwachthilfe) kérhető. (Az autópályák szegélypalánkján fekete, háromszög alakú táblán olvasható, mennyire van a legközelebbi segélyhívó telefon.)

Végül még egy fontos tudnivaló: a sokat emlegetett „pro mille 8" azt jelenti, hogy a véralkoholszint nem haladhatja meg a 8 ezreléket. Ez a határ minden egyes vezetőnél más és más (függ a testsúlytól is), s a fogyasztható alkohol mennyiségét illetően különböző táblázatok forognak közkézen. Általános szabályként fogadjuk el azt, hogy egy üveg (korsó) sör még „belefér" az engedélyezett maximális véralkoholszintbe, de utána már minden csepp túlmegy a 8 ezrelékes határon. Kockáztatni a túllépést semmiképpen sem érdemes: nagyon szigorúan veszik.

VASÚTON ÉS HAJÓN

A Német Szövetségi Vasutak (Deutsche Bundesbahn, rövidítve: DB) mintegy 30 000 km hosszú pályahálózatának egyharmada villamosított. Egyes vonalakon a gyorsvonatok elérik a 200 km-es óránkénti csúcssebességet. Naponta átlagosan mintegy 20 000 személyszállító vonatot indítanak. (Az NSZK vasúti menetrendje vaskos könyv; érdemes alaposan tanulmányozni, mert segítségével NSZK-beli turistautunkat változatosabban, s előnyösebben tervezhetjük meg.) A DB évente mintegy 300 millió utast szállít, köztük meglehetősen sok turistát, mivel az ország egyes tájaira vonattal előnyös utazni.

A Deutsche Bundesbahn (DB) mellett az NSZK-ban működnek kisebb magán-vasúttársaságok (Privat-Bahnen) is, de csak a kevésbé jelentős szárnyvonalakon. (A magyar menetjegyirodákban ezekre a szakaszokra is lehet jegyet váltani; a magyar turista – turistaútlevél birtokában – forintért válthat vasúti jegyet az NSZK-ba, csakúgy, mint bármely más országba.)

A pályaudvarokon az „I" betűjel információs irodát jelent. Könnyen felismerhető piktogramok (Bildsymbole) tájékoztatják az utast a szükséges tudnivalókról; ezek a szöveg nélküli rajzocskák az egész országban egységesek. Átfutó pályaudvarokon is (mint például Köln) a csarnokokban mindig látható a rajz a vonatok összeállításáról, kiderül belőle a keresett számú kocsi helyzete a szerelvényen belül. A vonatok mindig ugyanarra a vágányra futnak be. A pályaudvarokon hordár nincs, koffer-kuli azonban van. Több mint 200 pályaudvaron lehet a DB-től kerékpárt bérelni.

Az NSZK-ban a személyvonaton (Personenzug), a sebesvonaton (Eilzug) és a gyorsvonaton (Schnellzug) nemzetközi forgalomban a díjtételek egységesek (az IBUSZ-nál vagy a MÁV-nál megváltott egységes árú jegyekkel bármelyik vonatnemet használhatjuk). A TEE (Transeuropa-Express) és az ún. Intercity luxusvonatokon pótdíjat kell fizetni, helyjegyet (Platzkarte) is váltani kell rájuk. Nappal közlekednek (hálókocsi nélkül), csak I. osztályú kocsikkal. A TEE és az Intercity vonatokra a pótdíj a magyar menetjegyirodákban is kifizethető, de a helyjegy csak az NSZK területén váltható meg. A TEE vonatokon a jegy ára körülbelül háromszorosa a belföldi gyorsvonatokénak. Igaz, hogy ennek fejében maximális kényelmet nyújtanak: a vonatról lehet telexezni, rádiótelefonbeszélgetést folytatni, a lábtartók állíthatók, s kívánságra titkárnő is rendelkezésre áll, aki gyorsít, gépel, s ellátja a szokványos titkárnői feladatokat. Az Intercity vonatok egymástól távol fekvő városok között teremtenek gyors összeköttetést.

A távolsági vonatokra – különösen főszezonban – ajánlatos helyjegyet biztosítani akkor is, ha történetesen nem kötelező rájuk helyjegyet váltani.

Ha az utas megváltotta a jegyét, tetszésétől függ, hogy hányszor és hol szakítja meg útját, az útmegszakítást nem kell az állomásokon láttamoztatni. (Ha viszont nem utazta végig a jegyen feltüntetett teljes útszakaszt, ezt érdemes igazoltatni, mivel a kieső út ellenértékét – bizonyos levonással – itthon az IBUSZ-tól visszakaphatja.)

Kutyák számára félárú, II. osztályú jegyet kell váltani.

Menettérti kedvezményben az az utas részesülhet, aki legalább hét napot tölt el az NSZK-ban, és minimum 402 km-t utazott. A kedvezményes turistajegy (Ferienkarte) két hónapig érvényes. Azok is igénybe vehetik, akiknek célállomása nem az NSZK területén van (például, ha valaki Brüsszelbe utazik, de

visszafelé is az NSZK vasútvonalait veszi igénybe, már jogosult a kedvezményre). Itt csupán az a kikötés, hogy a minimális hét napot a célállomás felé haladva kell az NSZK-ban tölteni.

Helyben váltható jegyekhez nincs menettérti kedvezmény.

A kiscsoport-kedvezményes menetjegy (Mini-Gruppen Karte) kiadását nem kötik feltételhez. Különösen családok számára kedvező. Legalább két felnőtt és egy gyermek, legfeljebb öt felnőtt és egy gyermek együttes utazása esetén kapható (4–12 éves korig két gyermek számít egy felnőttnek, de lehet két felnőtt és négy gyermek is, mert így összesen négy felnőttnek számítanak). Általában 4–12 éves korig a gyermekek fél jegyet válthatnak.

A hálókocsi II. osztályon 3 személyes, I. osztályon 2 személyes (kérhető egyszemélyes elhelyezés is). A fekvőhelyes kocsik (Liegewagen, couchette) fülkéje hatszemélyes. (A jegy itthon forintért is megváltható.)

A DB nyújtotta kedvezmények egyike, hogy egyes útvonalakat (a menetrendben „Touristenstrassen") a vasúti jegy tulajdonosa autóbusszal is bejárhat. A menetrendi mezőben ötágú csillaggal hívják fel erre a lehetőségre a figyelmet.

A DB vonalaira váltott menetjegyek egyik sajátossága, hogy érvényesek a rajnai hajózási társaságok nappali járataira is. Ily módon az utas vasúti menetjegy birtokában – pl. Frankfurtból kiindulva – hajóval is felkereshet jó néhány várost (Mainz, Wiesbaden, Köln, Düsseldorf stb.). A Mosel folyón – Trier és Koblenz között – szintén érvényes a vasúti menetjegy, azzal a megkötéssel, hogy a beszállási állomáson csekély díjú kiegészítő jegyet kell váltani hozzá, és csak a fedélzetre érvényes.

Az IBUSZ a Bódeni-tóra (Schaffhausen, Konstanz, Friedrichshafen), valamint az Északi-tenger szigetei közötti hajóforgalomra (Kiel, Hamburg, Cuxhaven, Bremerhaven) érvényes hajójegyeket is kiadhat a magyar turistáknak.

VÁROSI KÖZLEKEDÉS

A *villamoson* a jegyet külön érvényesíteni, ill. egészen pontosan: érvényteleníteni kell. Egy óra időtartamon belül bármilyen távolságot be lehet utazni vele, a legtávolabbi célpontig is. A fő szabály: a felszállás helyétől mindig távolodni

kell, visszafelé utazni nem szabad, és a kerülő út is tilos. Vannak városok, ahol háromszor lehet átszállni, másutt ez nincs korlátozva.

Minden város maga állapítja meg a területén érvényes szabályokat, jegyárakat. Nincs egységes árszabás. Kölnben például 2 DM-ért három jegyet adnak, Frankfurtban öt jegy kerül 3 DM-be. (1978. évi adatok.) Az előre váltott jegy (Sammelfahrschein) olcsóbb, mint a darabonként vásárolt (Einzelfahrschein). (A metrójegyet az állomáson kell érvényteleníteni, mielőtt a peronra belépnénk.)

Az *autóbuszokon* ugyanezek a szabályok érvényesek és a jegyek is hasonlóak. Tetszés szerint lehet átszállni villamosról autóbuszra, vagy fordítva (a villamos gyorsabb!). Az autóbuszokon rendszerint a vezetőnél lehet megváltani a jegyet, de helyközi forgalomban nagyon gyakori az úgynevezett perselyes-járat. A kocsik oldalán feltüntetik, hogy a szerelvény jegypecsételő szerkezettel (Mit Entwerter), vagy anélkül (Ohne Entwerter) közlekedik-e. Ha szüntelenül olyan villamosok jönnek, amelyek az „Ohne Entwerter" feliratot viselik, akkor gyanítani lehet, hogy a jegyeket a megállóban található szerkezettel lehet kezelni. Egy szerelvényen belül mindkétféle kocsi is járhat. Felszálláskor a jegyre az automata ráüti az időpontot és az állomást. Aki átszáll, annak újból használni kell az Entwertert, de most a jegy hátoldalát tartsa oda a kezeléshez. A következő átszálláskor ismét pecsételhet, de ügyelnie kell a nyilakra, amelyek a jegy következő, kezelendő részét jelzik. Minden újabb városban ki kell tapasztalni a helyi közlekedés szokásait.

Ha a megállóban azt írták ki, hogy az a bizonyos villamos, amelyre az utas vár – mondjuk – 9 óra 10 perckor érkezik, akkor mindenki nyugodt lehet afelől, hogy a szerelvény se előbb el nem megy, se nem késik, hanem hajszálpontosan kilenc óra tíz perckor fut be a megállóba.

A „Nahverkehr" jelű tábla elővárosi forgalmat jelöl, a „Nachtverkehr" az éjszaka is üzemben levő járatokra utal. Általában kevés az éjszakai járat. 22 órakor többnyire megszűnik a közforgalmú közlekedés.

A *személygépkocsik* engedélyezett legnagyobb sebessége 50 km, a túllépést nagyon szigorúan ellenőrzik, illetve büntetik. A tilosban parkírozásért mindig fizetni kell, hiába bizonygatja a vétkes, hogy külföldi. Pedig a nagyobb városok belterületén a parkolóhelyek (Parkplatz) mindig zsúfoltak, ha véletlenül

akad is hely, mindig csak nagyon rövid időre. Negyedórai parkolás díja 10 pfennig. A mérőkészülékbe legfeljebb kétszer 10 pfenniget lehet bedobni úgy, hogy a kocsitulajdonos a első negyedóra leteltével odarohan, s amikor a szűkre szabott idő éppen lejár, még egy 10 pfennigest bedob; több dobás azonban nincs. A második negyedóra leteltével ugyanis csenget a szerkezet, s az oszlopon megjelenik egy „Parkolni tilos" tábla; s a közelben meghúzódott rendőr már át is nyújtja a 20 márka büntetés befizetését igazoló nyugtát (Slip).

Táblák hívják fel a figyelmet az áruházak parkolóházára (Parkhaus), azt is jelezve, hogy foglalt-e (besetzt), vagy szabad (frei). Egyesekben nincs időkorlátozás, csupán – egy bizonyos összegen felüli – vásárlás tényét kell utólag igazolni: fizetés után a pénztárnál egy igazolólapot kell kérni a Parkhaus számára, s ha felmutatjuk, vihetjük a kocsinkat.

A német városokban kitűnőek az irányítótáblák. Rendszerük az, hogy mindig az eltérést mutatják az egyenes iránytól; vagyis amíg eltérő jelzés nincs, nyugodtan haladhatunk az előző tábla mutatta irányban. Mégis előfordulhat, hogy az autósnak tájékoztatásra van szüksége. Erre a célra szolgál az autóklubok „utcai révkalauz-szolgálat"-a (Lotsen-Dienst). A szolgálat helyiségei rendszerint a városok bejáratainál találhatók. Ha valamely útvonal felől érdeklődünk, valaki (rendszerint szőke hajú, csinos diáklány) motorkerékpárra kap, s int, hogy kövessük; vagy beül mellénk, s úgy mutatja, hogy merre menjünk. Gyakran azonban csak egy átvezető térképet adnak (ez a legegyszerűbb és a legolcsóbb számunkra). Ez a térkép városi tájékozódásra nem alkalmas (az utcanevek például hiányoznak róla), az azonban pontosan kiderül belőle, hogy hol, melyik alagút, szobor, közlekedési lámpa előtt vagy után kell balra vagy jobbra fordulni, hogy célhoz érjünk.

Ne lepődjünk meg, ha a közlekedési lámpák sárga mezőiben néha számokat látunk. Abban kívánnak segítségünkre lenni, hogy ki ne essünk a „zöld hullám"-ból. A lámpák ugyanis nem egyforma távolságra vannak egymástól, de ha követjük a célszerű sebességajánlatot (ezt jelzik a számok), akkor végig zöld fényben, akadálytalanul haladhatunk a leghosszabb útvonalon is.

Az NSZK-ban a *szállodaárak* eléggé magasak, de nagy a választék. Az itthoni rögzített árak itt ismeretlenek. (Például olyankor, amikor a szálló nincs kellően kihasználva, azonnal mérséklik a szobabérlet díjtételeit. Fesztiválok, sportesemények alkalmával az ármérséklés fordítottjával számolhatunk.) A szálloda besorolási kategóriájának árhatáraihoz azonban tartják magukat.

Kitűnően felszerelt *kempingek* találhatók a Rajna mentén, a Mosel völgyében, a Harz-hegységben, a Bajor-Alpokban, a Fekete-erdő környékén, továbbá a Keleti- és az Északi-tenger partján. A helytől függően különböző díjakat kell bennük fizetni. A legtöbb kempingben faházak is bérelhetők.

A városok közelében sok a *motel*, ahol parkolni is lehet. Az elnevezés azonban sem itt, sem az autópályák mellett senkit ne tévesszen meg; a motelek gyakran kényelmesebbek és drágábbak egy jobb szállodánál.

Sok helyütt kiírják: „Zimmer zu vermieten", „Gästezimmer", „Zimmer frei" stb. A mi fizetővendég-szobáinkhoz hasonló *magánszállást* kínálnak. A szobák a tulajdonosnál, a helyszínen bérelhetők.

Akinek takarékoskodnia kell, étkezéseit gondosan tervezze meg. A legolcsóbbak az *önkiszolgáló étkezőhelyek* (Selbstbedienungsladen), valamint a csirkebárok (Grillhändel). Rangosabb éttermek tőszomszédságában is megtalálhatók, főleg a pályaudvarok környékén. Olcsó étkezőhelyek vannak az áruházakban is.

A Bier-Stube (tulajdonképpen söröző) a legtöbb esetben szerény *vendéglőt* is jelent. Bárhol étkezzünk is, mindig meg kell nézni, hogy a kiszolgálás (Bedienung) szerepel-e a számlában. Ha nem, akkor borravalót kell adni (átlagosan 10%-ot).

Az *éttermekben* általában háromféle árú menüt kínálnak. Magyar mértékkel mérve azonban mindegyik meglehetősen szűkre méretezett. Az alpesi falvakban viszont többnyire kiadósabb az adag. Bajorországban a terített asztal örömeit többre becsülik, mint az NSZK egyéb tájain; Stuttgartban és Baden–Württembergben (és általában a hegyekben) is meg lehetünk elégedve az adagokkal. Az éttermekben sok a vendégmunkás; ne lepődjünk meg, ha a felszolgáló egyáltalán nem vagy gyengén beszél németül. (Az ételeket ezért gyakran a több nyelvű étlapokon is számozzák.)

Benzinkútnál, repülőtéren vagy forgó étteremben, mielőtt leülnénk, előbb tájékozódjunk az árak felől.

Legyünk óvatosak, ha meglátjuk a kiírást: „Echt ungarische Goulasch". A „valódi magyar gulyás" korántsem az, hanem valami átmenet a ragu és a pörkölt között, íze igen távol van a magyar elképzelésektől. A feketekávé is csalódást okoz; általában nem felel meg a magyar ízlésnek. Az eszpresszófekete az NSZK-ban ritka, inkább csak Dél-Németországban kapható; ott „mocca"-nak nevezik.

A csirke neve: Hänchen. A szót számtalan összetételben láthatjuk az étkezőhelyiségek cégtábláin (sokszor az ablaktáblákon). Az autópályák mentén a szokásos kiírás: Backhändelstation (sültcsirke-bár). A grillcsirke: Grill-Hänchen, az üzlet pedig, ahol árusítják: Grillhändel. A nyárson sült csirkét így hirdetik: „Hänchen am Spiess". A csirkét többnyire a szokásos grillszerkezeteken sütik, de előfordul faszén tüzelésű sütő is. A vagdalt húst (fasírozott) így kell kérni: Hamburger, bitte! A virsli lehet Frankfurter, Wiener, Würzburger – ezért legjobb egyszerűen „Würstchen"-t kérni.

Az utcákon zacskóban, hidegen, fillérekért árusítják a chips-t (ejtsd: csipsz, értsd rósejbni, azaz korong alakú sült burgonyaszeletek). Az angol szóval nevezett rágnivaló közkedvelt az NSZK-ban, úton-útfélen majszolják.

A konzerv-ételek közül a legolcsóbb az üvegben levő „Fleischwurst" (virsli), amit csak melegíteni kell. Az olasz borok is olcsók. Itt is tapasztalhatjuk azonban, hogy ami olcsó, az rendszerint rossz minőségű.

A különböző kenyérféleségek száma (alakja, íze, súlya stb.) szinte megszámlálhatatlan. Csodálatosan variációdúsak a sütemények és a tortakülönlegességek is.

A csomagolt fagylalt neve: Eskimo; többféle van.

Gyümölcsöt többet és többfélét fogyasztanak, mint nálunk. A narancs olcsóbb a jonatánalmánál.

A vízvezetékből folyó víz többnyire vegyszerízű, erősen klóros. Tiszta, az egészségre nem ártalmas, de élvezhetetlen. Nem mindenütt persze: Stuttgartban például kitűnő az ivóvíz. A kristályvíz ugyanolyan drága, mint a sör. (Akinek szerencséje van, találkozhat eredeti norvég gleccservízzel is. Palackokban árulják. Lényegében olvasztott jéghegylé, szénsav nélkül. Valamivel olcsóbb, mint a sör.)

Lakásra csak szorosabb barátság esetén hívják meg a vendéget. A vendéglátás általában szerényebb, mint nálunk.

Vendéglőkben, önkiszolgáló éttermekben, bisztrókban általában megtalálja az utas a nemzetközileg ismert és megszokott ételeket. A városokban különlegességekre hívják fel az ínyenc figyelmét az olasz, görög, tuniszi, indiai, pakisztáni, kínai vendéglők, és népszerű magyar éttermet is találhat. Érthető azonban, ha elsősorban a hagyományos, helyi specialitások, tájjelegű ételek-italok iránt érdeklődik az utazó.

A még meglehetősen paraszti jellegű *Bajorországban* a májgombóclevest követő sertéssült a legkedveltebb fogás burgonya- vagy zsemlegombóccal. Ősi bajor ételnek számít a sertés- vagy borjúcsülök. Két fő étkezés között, különösen délelőtt népszerű a híres müncheni májashurka. Mindezekhez az ételekhez sört isznak; a bőven termő komló és árpa feldolgozásával foglalkozó számtalan kis és nagy serfőzde évszakonként sok különböző sörfajtát hoz forgalomba. A konzervsöröket megvető „igazi" sörivók csapról, azaz hordóból fogyasztják a söritalt. A hegyekbe kirándulókat zord időjárás esetén fölmelegíti az enciánpálinka. A sajtok kedvelői különösen Nyugat-Bajorországban találnak bőséges választékot.

A Bódeni-tótól északra elterülő *Sváb-földön* kedvelik a tóban bőségesen tanyázó, a lazacok családjába tartozó halat, a Felchent, a marénák egyik édesvízi fajtáját, amely igen ízletes és nem drága. Akár főzve, akár sütve tálalják, természetesen úszni kíván, azaz bort isznak hozzá: a tó északi partján húzódó végtelen szőlőhegyeken a szilvánitól és traminitól a rizlingig és burgundiig minden elképzelhető borszőlőfajta megterem. Népszerű étel ezen a vidéken a galuska, a krokett, a pirított hagymával készített, sajttal megszórt tésztás étel, amelyhez Stuttgart, Esslingen környékén és még északabbra termő szőlőkből származó vörös bort ajánlanak.

Továbbhaladva nyugat felé, a *Fekete-erdőben* juthat különösen jó falatokhoz az utas. Hírneves az illatos borókafenyő tüzén füstölt szalonna vagy sonka és a fekete-erdei hagymaleves. Az itteni hegyipatakokból kifogott pisztrángot tartják országszerte a legjobbnak. Kitűnő dél-badeni bort isznak hozzá. Az édességet kedvelők örömére a fekete-erdei fogadókban elképzelhetetlen a reggeli a sötétbarna fenyőméz nélkül, a cukrászok és háziasszonyok büszkesége azonban a fekete-erdei cseresznyetorta; Baden-Badenban a legfinomabb. A „tájjellegű" híres rövid italok közül a cseresznye- és a málnapálinkát illik megemlíteni.

A *Rajna-vidéken*, Mannheimtől délre, a schwetzingeni földeken termesztik a legjobb spárgát. Nemcsak levest főznek fiatal, húsos hajtásából, vagy párolva, vajas zsemlemorzsával, esetleg tejföllel leöntve tálalják, mint nálunk, hanem több mint harminc fogást készítenek belőle, és május–júniusban valóságos spárga-ünnepre érkezik a vendég a fogadókba, kisvendéglőkbe. A Rajna és a Mosel vidékén, a méltán híres borok földjén azonban nem azt fontolgatják az étlapot böngészők, mit igyanak az ételhez, hanem megfordítva: milyen ételt rendeljenek a bőséges választékból kiszemelt borhoz? Marha-hátszínszelet, májashurka és tepertő, fehér sajt vagy mainzi gomolya társaságában csúszik a legjobban a bor, vallják az ínyencek. Frankfurtban virslit vagy borjúkarajt rendelnek az almaborhoz, Hessenben kasseli pácolt sertésbordát, Kölnben reszelt krumpliból készített fánkszerű tésztát, amely borhoz, sörhöz egyaránt jó „korcsolya".

A Dunától északra, a *Frank-földön* nagyobb választékosságot, igényességet mutatnak az étkezési szokások, mint délen. Külön művészetté fejlődött a nürnbergi sültkolbász-specialitások készítése. Ezekhez fűszeres franksört isznak, amelynek ízesítéséhez kiváltképpen Bamberg vidékén értenek. Nürnbergtől északnyugatra azonban a bor foglalja el az első helyet. Würzburg vidékén hasas flaskákban árusítják – régi hagyományt követve – még a pékségekben is, kenyérrel és roston sült majnai hallal.

Hessen tartománytól északra és északnyugatra, *Alsó-Szászországban és Vesztfáliában*, különösen Münster környékén már az erőteljesebb táplálkozást igénylő ridegebb éghajlat érezteti hatását. Falusi jellegű ételek kerülnek előkelőbb helyre, mindenekelőtt a híres vesztfáliai sonka, amelyet már a római császárok korában is szállítottak az Alpokon keresztül az örök városba. Alsó-Szászország híres a kolbászairól, amelyekhez a Steinhäger nevű borókapálinkát, a gabonapálinkák különböző fajtáit vagy a köménnyel ízesített aquavité-t isszák. A lüneburgi pusztán, ahol rackajuhot tenyésztenek, és húsából kitűnő tájjellegű ételeket készítenek, étkezés előtt vagy után a pusztán termő növényekből főzött, rendkívül erős pálinkát, „Ratzeputz"-ot isznak.

Az *északi partvidéken* a halak és a tenger más ehető termékei uralkodnak az étlapon. A főtt vagy füstölt angolna, a lepényhal és rombuszhal, a sokféle rák és homár állítólag olyan friss és ízletes itt, mint sehol másutt. Kedveltek a különféle apróra vag-

dalt húsfajtákból főzelékkel és burgonyával együtt főzött egytálételek, elsősorban az, amelyet a tengerészek vezettek be: ezt pácolt hússal, hagymával és kis heringdarabokkal készítik. Híres az erősen füstölt kieli sprotni, amit faládikákban Schleswig–Holstein határain túl is árusítanak. Az Egyesült Államokban olyannyira kedvelt „hamburger" valóban Hamburgból ered; a meleg szendvicsszerű harapnivaló neve itt „Hamburger Mundstück". Hamburg specialitása ezenkívül az angolnaleves, de boraikról is nevezetesek a Hanza-városok, jóllehet nem bortermelő vidéken fekszenek. Lübeck például évszázadok óta a Bordeaux-i és burgundi francia vörös borok fő behozatali és raktározási központja. Az NSZK legészakibb részén, a dán határon levő Flensburgban ezzel szemben a Közép-Amerikából importált rum feldolgozása vált specialitássá: ez a rum az egész északi parton kedvelt forró grog alapanyaga.

BEVÁSÁRLÁS

Vásárolni általában csak áruházakban (Kaufhaus, Kaufhalle, Warenhaus) érdemes. A luxusüzletek nagyon drágák. Az áruházakban a nagy halomba dobott holmikat látva (Sonderangebot – leszállított árak) figyeljük, hogy ki van-e írva az „ab" (-tól) szócska. Előfordul ugyanis, hogy kiírják: pulóverek „ab 8,60", azaz 8 márka 60 pfennigtől. A kiválasztott legszebb pulóverről azután a pénztárnál derül ki, hogy az ára 32 márka; az olcsóbbak ugyanis már elfogytak. A legolcsóbb bevásárlási helynél, a Kaufhallenál egy fokozattal jobb és drágább a Kaufhof. Majdnem minden városban megtalálható; ugyanígy a Woolworth-áruház is. A Versandhaus csomagküldő áruházat jelent. Az árjegyzék és cikklista alapján, távolból kapott megrendelésekre rendezkedett be. Ha jó minőségű árut akarunk venni, még a Merkur, a Hertie, a Quelle és a C+A (multinacionális áruházkonszern, több európai országban ismert) nagyáruházai is ajánlhatók.

Minden áruházban cipő-bár és kulcs-bár is működik, azaz bárszékekre felülve, a turista helyben és azonnal megjavíttathatja lábbelijét, kulcsairól pedig másolatot készítenek.

Sokféle árucikk vásárolható az automatákból, a virágtól kezdve a nylonharisnyákon keresztül egészen az ennivalóig és a cigarettáig.

Az NSZK-ban két nagy divatközpont van: München és Düsseldorf. A bajor fővárosban az évente többször megrendezett divatbemutatókon elsősorban a szolidabb, sorozatgyártásra is alkalmas ruhák láthatók. A másik divatközpont: Düsseldorf, az előkelőbb dámák igényeit igyekszik kielégíteni.

ÜNNEPEK, SPORTESEMÉNYEK

Az NSZK-ban minden tájnak és minden évszaknak megvan a maga látványos ünnepe (farsang, szüret, történelmi és egyleti felvonulások stb.). Ilyenkor egész falvak, sőt városok öltöznek virágpompába, az utcákon zenekarok szórakoztatják az ünneplőket, zászlók lobognak stb. Mindenki részt vesz a látványos mókában: a lakosság népviseletbe vagy jelmezekbe bújik. Elmaradhatatlan természetesen a gondosan megrendezett felvonulás is, valamint az ünnepséget berekesztő eszem-iszom. A programok évenként változnak, s a rendező szervek leleményessége nemcsak végtelen, hanem kifürkészhetetlen is. A helyi tűzoltóegyesület jubileumi évét kiadósan ünnepelni lehet, de ok az ünneplésre például valamilyen rangosabb sportesemény, a város alapításának évfordulója – vagy bármilyen egyéb alkalom.

Vannak azonban bizonyos rendszerességgel visszatérő ünnepségek is, mint például a kieli hetek alkalmával megrendezett nemzetközi vitorlás-regatta, a nürburgringi autóversenyek, a bündheimi Walpurgisnacht (Valpurgis-éj) stb. A leghíresebb közülük talán a müncheni Oktoberfest (a világ legnagyobb sör-ünnepe), a szüreti mulatságok egybefüggő eseménysorozata. Az ünnepségeken csak az számítson sikerre, aki bírja az italt, „trinkfest", ahogyan errefelé mondják.

Különösen a farsangi felvonulások színesek, látványosak, itt-ott elképesztő ötletekkel megtűzdelve. Sok helyütt aprócska ágyúkkal lövik a cukrot a gyermekek közé, Kölnben pedig „hun hordák" vonulnak fel, teljes harci díszben. Óriási népszerűségnek örvend az NSZK-ban a Mainzer Narrenfest, a mainzi bolondok fesztiválja, melyen politikai és közéleti előkelőségek is részt vesznek. A televízió évről évre, egyenesben közvetíti a helyi bolondok értekezletét. A műfaj kötetlen, de nem könnyű. Egy jónevű egyetemi tanár valamelyik évben úgy ért el óriási sikert, hogy a szakácsmesterség szavaiból állította össze

mondókáját. Szabályszerű recepteket mondott el, „Mit és hogyan süssünk?" címmel. Szövege elejétől végig bravúrosan kétértelmű volt. Aki jól odafigyelt, értesülhetett belőle a városka éppen aktuális politikai és társadalmi pletykáiról. A Narrenfesten való közszereplés nagy megtiszteltetés. Mainzban nem lehet akárki bolond...

TURISTAPROGRAMOK

„Stadtbesichtigung"-nak hívják németül a városnézést, amelynek számtalan változatát veheti igénybe az NSZK-ban időző turista. Ezekről az utazási és idegenforgalmi irodákban kaphatunk tájékoztatást.

Az autóbuszos városnézést nagyon ajánlhatjuk az egyénileg utazó turistáknak, főleg ha valamelyest értenek németül vagy angolul (az idegenvezetők többnyire ezen a két nyelven tartják ismertetéseiket). A városnézés során másfél–három óra alatt megismerik a város főbb nevezetességeit, érdekes vagy szép építményeit, főbb utcáit, s utána már könnyebben tájékozódnak.

Vannak azonban olyan látványosságok is, amelyekhez nem szükséges külön szervezés, kizárólag saját elhatározásunktól függ, hogy részeseivé válunk-e néhány különleges élménynek. Így többek között ajánljuk – vasárnap reggel öt és tíz óra között – a hamburgi halpiac (Fischmarkt) megtekintését. Heidelbergben a XIV. századbeli kastélyrom és a pincéjében levő 220 000 literes hordó is megérdemel egy pillantást. Nürnbergben a delfinjeiről híres állatkert vonzza a látogatókat. Aligha maradhat ki a programból Garmisch-Partenkirchen, ahol a felvonók és a síliftek óránként tízezer embert is képesek felvinni a környéken levő pompás síterületekre.

A programokról részletes felvilágosítást nyújt a Deutsche Zentrale für Fremdenverkehr (DZF) iroda- és kirendeltséghálózata. (A központ: D–6 Frankfurt/Main, Beethoven Strasse 69. Tel.: 0611/771–081.) Akik Bécsen keresztül utaznak az NSZK-ba, a DZF ottani kirendeltségéhez is fordulhatnak: 1010 Wien, Brandstätte 1., Stephansplatz 8. Tel.: 631-478.

Az NSZK három nagy szórakozási központja: München, Düsseldorf és Hamburg.

München „Montmartre-negyedét" Schwabingnak hívják. Valamikor művésznegyed volt. Ma is él itt körülbelül 2000 önjelölt festő. Nem mindenki tud, de mindenki akar festeni. A müncheniek legalábbis ezt állítják róluk. Annyi bizonyos: a negyed nagyon hangulatos, sok a fiatal és a bohó vidámság. Éjszakai élete, a rengeteg borkimérés a bécsi Grinzingére emlékeztet. A festő-jelöltek természetesen szorgalmasan árulják festményeiket, rajzaikat. Az alkotói dillettantizmusnak itt tág tere nyílik, amelyet sokan igyekeznek kihasználni. A közvélemény már megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy a legfeltűnőbb festői megnyilatkozások és a leginkább elképesztő próbálkozások mindig Münchenből indulnak rövid életű, hódító útjukra. Élénk, zajos, kissé bolondos, de hangulatos itt az élet.

Düsseldorfban a belváros, az Altstadt a könnyű szórakozások színhelye. Elsősorban divatos vacsorázóhelyként ismert. Méregdrága és előkelő éttermek nagy választékát találhatják itt a turisták. (Van olyan étterem is, amelyet így hívnak: „Zum Csikós".) Lépten-nyomon csupa diszkó, zenebár, pecsenyesütő, lacikonyha kerül az erre sétálók útjába. Van természetesen szexlokál is, ahova senkit nem csábítanak be az utcáról, minden drága, de minden tisztességes. Az Alstadtban mindenféle étkezési igény, szokás kielégíthető az olasz konyhától a kínai étteremig.

Düsseldorf „a legnagyobb európai japán központ". A japánok külön kolóniát alkotnak, ittlétükre a boltok, éttermek is berendezkedtek. A japán gyerekeknek japán fazonú babákat lehet vásárolni; egyáltalán minden kapható, ami a japán élethez hozzá tartozik. Körülbelül 200 japán cégnek van itt képviselete.

Hamburg St. Pauli negyede az úgynevezett „profi" éjszakai élet centruma. Teljesen eltér az előző kettőtől. A negyed híres útvonala a Reeperbahn. Ezt a nevet mindenütt ismerik, ahol vaskos szórakozásokról esik szó, noha a név maga nem utal erre a jellegzetességre. A reeperek voltak azok a kötélverők, akik – a halászfaluból kifejlődött nagy kikötőváros részére – a hajózáshoz szükséges köteleket, hálókat készítették. Az ő utcájuk volt a Reeperbahn. Ma porno-mozik tömege, alig leplezett célú „masszázsbárok", s egyéb, műsoros mulatók sora lepi el

egyvégtében a térséget. A Reeperbahn mulatóiban minden megtalálható, a nemzetközi matrózigényeknek megfelelő tálalásban. Éjszakánként a hamburgi bűnügyi rendőrség, a „Kripo" (Kriminalpolizei) legtapasztaltabb osztagait vetik itt be. Tucatnyi razzia-kocsi tart állandóan őrjátatot. Kell is ez a felkészültség, mert a Reeperbahn közveszélyes szórakozóhely. A késelések, rablótámadások napirenden vannak. A szelídebb lelkületű turisták jól teszik, ha a Reeperbahnt nagy ívben elkerülik.

SZOKÁSOK, EMBEREK, NYELV

Az NSZK állampolgárairól általában elmondható, hogy az utcán – kiváltképpen turistákkal szemben – előzékenyek.

Az NSZK déli felében a legelterjedtebb üdvözlés a „Grüss Gott!" – eredetileg a „Dicsértessék!"-nek felel meg, de ma inkább „Adjonisten"-nek fordítható. A „Guten Tag"! – azaz Jó napot! az NSZK északi felében használatos.

Igen eltérő az egyes tájakon élő emberek viselkedése, gondolkodásmódja. A tenger mellett, a kikötővárosokban lakó emberek általában barátságosabbak, mint a zártabb etnikai közösségben élők, de ez csak huzamosabb kinttartózkodás esetén válik világossá a messzi földről jött utas számára. A turisták többsége úgy találja, hogy a Köln és Düsseldorf környékén élők, vagyis az észak-rajna–vesztfáliaiak a legbarátkozóbb természetűek és a legkulturáltabbak is, s tán a leginkább szeretetre méltók. Az északi és a déli németek között a Majna a választóvonal, s ez bizonyos gondolkodásbeli különbségek határvonala is. A Rajna menti németek a legkönnyedébbek, talán mivel jó bortermő vidéken élnek...

Münchent az idegenforgalomban kedvesen „szívélyes főváros"-nak (Hauptstadt mit Herz) becézik. Angol–német keverékszóval is emlegetik: „City mit Seele", azaz szellemmel, lélekkel telített város. Érvük erre a 20 müncheni színház (köztük három politikai kabaré) és 21 múzeum.

A délen Svájccal, nyugaton Franciaországgal határos Baden–Würtembergben sok francia hatás érvényesül.

A közelmúlt „mi németek tartsunk össze" elve korszerűtlenné, elavulttá vált. Sokkal inkább érvényesül a tartományi széthúzás. A „mi németek" helyére a „wir Bayern" (mi bajorok), „wir Hamburger" lépett. A hamburgiak például arra

büszkék, hogy ők az NSZK legnagyobb adófizetői, akiknek holland–német változatú nyelvét (Plattdeutsch) nehéz megérteni. A sajátos dialektus ingerli az anekdota-gyártókat, noha a kelet-frízek keménykezű, dolgos, jámbor emberek.

A német humor eltér a magyartól. Óvatosan alkalmazzuk hát a magunkét – ironizálásunk, ha nem értik meg, bántássá válhat.

Ha nem akarjuk megbántani külföldi vendéglátóinkat és azt is szeretnénk elkerülni, hogy mi magunk váljunk nevetségessé, akkor törekednünk kell arra, hogy lehetőleg alkalmazkodjunk a helyi szokásokhoz. Ez nemcsak célszerű, de bizonyos fajta udvariasság is. Az NSZK-ba utazó honfitársainknak érdemes megszívlelniük a következőket: akikkel érintkezünk, elvárják és joggal, hogy minden jövőbeni találkozás időpontját precízen, előre rögzítsük. A pontosság kötelező. Találkozóra, meghívásra sohase érkezzünk késve; az NSZK-ban ez megbocsáthatatlan bűn. Ha családhoz, az otthonukba hívnak meg bennünket, ami ritkaság, illik virágot vagy más apró ajándéktárgyat vinni. (A becsomagolt virágot ki kell bontanunk s csak azután adhatjuk át a ház asszonyának.)

Beszélgetés során tapasztalhatjuk, hogy hazánkról sok elavult nézet él az NSZK állampolgárainak tudatában. Még azok is, akik a legnagyobb jóindulattal viseltetnek irányunkban, kissé egzotikus népnek tartanak bennünket. Az ilyen „klisé-mentalitást" tapintattal kell kivédenünk, ami elmaradásztaló benne, azt mindenekelőtt magatartásunkkal kell cáfolni.

A turistának sem a vendéglátó nép történelmi múltját, sem jelenlegi életszínvonalát nem illik hánytorgatnia. Nem szabad azt állítania, hogy az NSZK-ban az emberek jól élnek, mert rögtön bebizonyítják az ellenkezőjét. Tény, hogy a nemzetet alakító jelenlegi generáció a jólétért keményen dolgozik, a múltat és a jelent illetően pedig igen erős a realitásérzéke.

Az irodalmi német nyelv a hannoveri (alsó-szászországi), a világhírű Duden nyelvhelyességi előírásokat innen származtatják. A nyelv a második világháború óta sokat változott. Minél nyugatabbra utazik valaki az országban, annál inkább tapasztalni fogja az angol–amerikai befolyást. A francia és a svájci határ mentén divat a francia szavak átvétele és használata. A mi régebbi szótáraink bizony nem mindenre adnak már választ, amit látunk vagy hallunk. Az osztrák és az irodalmi német nyelv is különbözik mind a szóhasználatot, mind a kiejtést tekintve.

Különbség van továbbá az írott és a beszélt nyelv között. Az utak síkosságát például a rádió „Rutschgefahr"-ként említi, a feliratok viszont „Strassenglätte"-re hívják fel az autósok figyelmét.

MINI-LEXIKON

Bank. Szombaton minden bank zárva van!

Deutscher Michel. Bátor, hű, megbízható, de kissé esetlen, naiv és aluszékony – így ismeri a világ a németek nemzeti tulajdonságainak megtestesítőjét, a „Deutscher Michel"-t, azaz „Német Miská"-t. A jelképes figura nevét Mihály arkangyaltól származtatják, aki már a középkorban a németek védőszentje volt. De hogy miképp lett az égi seregeket vezérlő, sárkányölő hősből tenyeres-talpas, hálósipkás parasztfigura, amellyel kb. 1840 óta karikírozzák a németeket, az rejtély. Annál is inkább, mivel létezett egy valóságos Deutscher Michel is, méghozzá történelmi személy: Hans Michael Elias von Obentraut, 400 évvel ezelőtt, 1574. október 2-án született, egy császári tanácsnok fiaként a hunsrückbeli Stromberg városkában és lovas tábornokként esett el 1625. október 25-én, a Seelze melletti csatában, a „protestáns" oldalon. Ekkor már a harmincéves háború legendás hírű katonája volt, aki egy egész sor ütközetben tüntette ki magát bátorságával. Földi maradványait Hannover városi templomában helyezték örök nyugalomra.

Hírnevét a harmincéves háború csatáiban szerezte: egy 500 főnyi lovas csapatot vezényelt. Különösen a spanyolok féltek tőle, mert villámgyors rajtaütései állandó rettegésben tartották őket. Spanyol ellenfeleitől származik a „rettenetes Német Mihály" (Miguel Aleman) kifejezés. Egyik nagy győzelme után Obentrautot ezután már mindenki Német Mihálynak nevezte, a név biztosítéka volt a győzelemnek. Halála után azonban rövidesen teljesen elfelejtették.

Déli záróra. Kisebb városokban számolni kell vele.

Gyógyszer. Nagyon drága, az orvos pedig szinte megfizethetetlen számunkra. Mindenki vigye hát magával az itthon megszokott orvosságát. Gondoljunk arra is, hogy a nálunk közismert gyógyszereket az NSZK-ban másként hívják!

„Legoland". Huszonnyolcmillió műanyag építőkövecskéből állították össze a keleti-tenger-parti Sierksdorf gyógyfürdő-

ben azt a Legoland nevű gyermekparadicsomot, amelyben – az amerikai Disneylandhoz hasonlóan – egy sereg hírneves építmény apró mása áll. Minden együtt van itt: a bingeni Egér-toronytól csak macskaugrásnyi távolság választja el az egyiptomi Abu Simbel-templom figuráit, vagy a Cap Canaveral rakétakilövő állomásait az athéni Akropolistól. Építészek és formatervezők hónapokon át, kövecskét kövecskére téve, építették fel a „családi paradicsom"-ot. Sok pénzbe került, s ez látszik a belépődíjakon is. Mégis megéri a pénzt: aki látta a ragyogó gyermekarcokat a vadnyugati városkában (ahol természetesen mód nyílik a pónilovaglásra is), vagy az indiántáborban (ahol nyílt tűzön lehet kenyeret pirítani), vagy az afrikai expedíció kulisszái között és a játékasztalok mellett, az csak megerősítheti ezt a véleményt.

Loreley-szikla. Egyike a Rajna-völgy, sőt talán az egész NSZK legnépszerűbb kirándulóhelyeinek. A Loreley-sziklánál szűkül össze a legjobban a Rajna medre, a táj rendkívüli szépsége ezzel is magyarázható. A főszezonban a Frankfurt és Köln között közlekedő kirándulóhajók bármelyikével el lehet érni. Két hajójárat között választhatunk, az egyik a Loreley-szikláig, a másik Kölnig jár. A Frankfurtból induló magyar turistának azt tanácsoljuk, hogy a szikláig közlekedő hajójárattal induljon el, s a Kölnből hazatérő járattal jöjjön vissza; így ugyanis néhány órát szakíthat magának az ott-tartózkodásra. Autóút is vezet fel a sziklához, de csak gyakorlott vezetők vágjanak neki, mert félelmetesen szűk és erős szembeforgalommal is számolni kell.

Lufthansa. Az NSZK legnagyobb légiforgalmi társasága. Öt világrész 110 városával tart fenn légi járatokat, köztük Budapesttel is. A statisztikai adatok szerint minden másfél percben leszáll vagy felszáll egy-egy Lufthansa-gép a világ valamelyik repülőterén. Évente mintegy 8–9 millió utast szállítanak. A Lufthansa a MALÉV-vel üzemközösségben repül a magyar főváros és három NSZK nagyváros között.

Posta, telefon. A postaforgalom gyorsasága és szervezettsége csodálatra méltó. A nagyobb városok postahivatalaiban táblák tájékoztatják az ügyfeleket arról, hogy melyik városba hány óra és perc alatt érkeznek meg a küldemények. Az utcai telefonfülkékből a nemzetközi távhívásba bekapcsolt országok, városok bármely állomását lehet hívni. A beszélgetések díjáról (a bedobandó érmékről) a fülkében kifüggesztett táblázatok útján tájékozódhatunk.

Rajna. A folyó, amelyet évszázadok óta romantikus dalokban énekeltek meg, ma már aligha késztet poétákat arra, hogy tollat ragadjanak. Annál inkább foglalkoztatja a vízgazdálkodási szakértőket. A büszke folyam, amely Graubündentől az Északi-tengerig 1320 kilométert tesz meg – és eközben kereken 300 000 négyzetkilométernyi terület vizeit gyűjti össze – csak a forrásától Baselig tekinthető tiszta víznek. Már a hármas országhatárnál megkapja az első, igen nagy dózisú „méreg-injekciót", amelyet Elzászban tovább fokoznak az ottani ipari üzemek. Az itt beleöblített sólé miatt még a tengeri halaknak sincs esélyük a továbbélésre. A Rajna vizét tovább is sok helyütt szennyezik az ipartelepek. Végig a partok mentén „Fürödni tilos!" feliratú táblákkal találkozhatunk, és ezt a tilalmat ne a hatóságok túlzott okvetetlenkedéseként fogjuk fel!

Öltözék. Nincsenek merev szabályok. A wiesbadeni operában pl. a férfiaknak a sötét ruha már megfelel, de a hölgyektől elvárják a kisestélyit. Avantgarde színházakba elmehetünk garbó fazonú pulóverben is. Üzleti tárgyalásokra, állófogadásokra mindenki az éppen hordott ruhában megy, vagy úgy öltözve, ahogyan napközben dolgozik.

Sör. Az NSZK-ban több mint 1100-fajta sört ismernek. Nem tévedés vagy elírás! Az eltéréseket a receptúra (készítési mód) és a víz minősége okozza. Nincsenek az állam egész területén egységesen kapható sörmárkák. A sörgyártás ötletei kiismerhetetlenek; füstölt sör (Rauchbier) is van! Érdemes mindig a helyi – tájjellegű (landesüblich) – sört inni. Ilyenek például Kölnben a „Kölsch", Düsseldorfban a „Düss" és így tovább, csak sokkal cifrábban. A bajor sörről azonban annyit mégis el kell árulni, hogy általában valamivel kívánatosabb, kellemesebb a szokványosoknál, elég erősen fűszerezett, de nem túl nagy az alkoholtartalma. Ezért is isszák az őslakosok a sört literes nagyságú „krigli"-vel (Literkrug), mely egyben itteni mértékegység: „Müncher Mass".

Szombat. Szombat délben megáll az üzleti élet. A week-end szent.

Taxi. Kétféle van: a nálunk is ismert változat a szokványos felirattal (oldalán fehér csíkkal) és az URH-val működő Funkwagen. Ez utóbbi vállalat előrendelésre küldi csak a kocsit, standjuk nincs, de azért útközben a vezető – ha fuvar nélkül kószál – felvesz utasokat. A Funkwagen kiállása ingyenes. A szokványos taxi 1 DM-val indul, s a megtett távolsá-

got mérve, márkánként emelkedik a díjtétele. A csomagokért a taxisok külön díjat számítanak fel. A taxik általában nagyobb kocsik: négy vendéget kényelmesen elfuvaroznak.

Vannak olyan személyek, akiknek nem ez a főfoglalkozásuk, de esténként „beállnak taxizni". Itt némi elővigyázatosság ajánlható, több okból is. Hogy csak egyet említsünk: a sofőrök többsége tájszólásban beszél, s ez sok félreértésre adhat okot.

Üdvözlés Hamburgban. A Hanza-város kikötője 80–100 km-re van a nyílt tengertől, ezért a hajóknak mélyen be kell úszniuk az Elba-torkolatba. A révhajók húzzák be őket a hamburgi kikötőbe. Amikor az idegen hajó feltűnik a városban, a kikötő igazgatóság előírásainak megfelelően eljátsszák annak az országnak a nemzeti himnuszát, amelyiké a hajó. Egyidejűleg felhúzzák a torony árbocára a hajó felségjelének megfelelő nemzeti lobogót, miközben nagy erejű hangszórókon keresztül az érkező tengerészeket (és utasaikat) anyanyelvükön köszöntik. Az üdvözlések néhány szokványos mondatát a világ valamennyi nyelvén el tudják mondani a hamburgi kikötő fogadótornyában.

MÁSODIK RÉSZ

RÉSZLETES ÚTIKALAUZ

BAJORORSZÁG

Bajorország (Bayern) a Német Szövetségi Köztársaság legnagyobb tartománya: az állam területének majdnem egyharmadát (28%-át) foglalja el: területe 70 547 km² (azaz Magyarország területének mintegy háromnegyede). Hegykoszorú övezi, de alföldje is inkább fennsík vagy dombság.

Lakosainak száma 1976-ban 10,8 millió volt; a második legnépesebb a tartományok között, az NSZK lakosságának mintegy 17 százaléka él itt. A tartomány fővárosa München.

Ezen a vidéken az első ismert lakosok a kelták voltak, félelmetes hadinép a rómaiak szemében: az ő leküzdésükre vonultak be a légiók időszámításunk kezdetén, Drusus és Tiberius vezérlete alatt. A meghódított tartomány neve Raetia lett, s a II. században már római városként volt ismert a mai Regensburg, valamint a mai Augsburg. A rómaiak az V. század folyamán vonultak ki. A népvándorlás korában léptek a történelem színpadára a bajorok (bajuvárok), akikről az első bizonyítható emlékek a VI. század közepéről származnak. A legújabb kori kutatás kimutatta, hogy nem alkottak egységes néptörzset. Mindenesetre a mai Bajorország a Német Szövetségi Köztásaság legrégebbi államalakulata. Bizonyos önállóságot – mint bajor szabad állam (Freistaat Bayern) – a Német Szövetségi Köztársaságon belül is megőrzött. Történelme során határai változtak: egyes városok, országrészek csak a múlt század első évtizedei óta tartoznak Bajorországhoz.

Az ún. Felső-Bajorország (Oberbayern) domborzata, nem pedig földrajzi elhelyezkedése alapján kapta a nevét. Nagyjából Bajorország délkeleti negyedét hívják így; az NSZK leglátogatottabb üdülővidéke. Magas hegyek koszorúzta, majd dimbes-dombos fennsíkká laposodó táj: vagyis a Bajor-alföldhöz képest felvidék. Alsó-Bajorországnak (Niederbayern) hívják ezzel szemben a Bajor-alföldet és a Bajor-erdő délkeleti

részét; Felső-Bajorország és a Duna bajorországi szakaszának keleti szakasza között terül el.

A magyar autós turisták jó része Bécsből indulva, Ausztrián át Salzburg után éri el az osztrák–NSZK határt.

BERCHTESGADEN ÉS KÖRNYÉKE

Az A 21/E 11-es autópályán az országhatár után mintegy 3 kilométerrel Bad Reichenhall felé jelzik az első letérőt (B 20-as út). Ezt az irányt követve, az utas megismerkedhet az általában Berchtesgadener Land (Berchtesgadeni vidék) néven emlegetett tájegységgel, amely beékelődik Ausztriába, és amelynek alpesi települései éppoly kedvelt üdülőhelyek, mint az államhatár mögött megbúvó osztrák szomszédaik.

A Reichenhaller Heide (Reichenhalli „puszta") mezősége fölött jobb kéz felől az 1771 m magas *Hochstaufen* emelkedik.

A hegy lábánál az ovális alaprajzú *Staufeneck várkastély* erődített falait látjuk a magas gótikus tetőzet alatt. Ez volt a Stauf-, más néven Hohenstaufen-nemzetség egyik „zuga". Azé a hercegi családé, amely számos uralkodót adott az országnak, köztük az 1152-ben Majna-Frankfurtban német–római császárrá választott I. Frigyest, akit a történelemből Rőtszakállú (Barbarossa) néven ismerünk.

Az autóútnak hol a bal, hol a jobb oldalán halad a *Saalach-patak*, amely Ausztria földjén fakad, átfolyik a *Saalachsee* (Saalach-tó) vizén és Salzburgtól északra ömlik a Salzachba. Bal kéz felől M a u t h a u s e n falucskát látjuk (nem azonos a fasiszták által koncentrációs táborrá kiépített Mauthausennel; a név „útvámház"-at jelent, s ilyen a középkorban sok volt). Román stílusú kis *templomában* (St.-Laurentius-Kirche) 1951-ben késő gótikus falfestményeket tártak fel.

Mauthausentől 1 km-re van a különlegesen szép fekvésű N o n n falucska, amelynek kis *templomában* (St.-Georgs-Kirche) 1513-ból származó, faragott szárnyas oltárt őriznek.

Utunk mellett tovább az Untersberg emelkedik, legmagasabb csúcsai az 1853 méteres Salzburger Hochthron és az 1973 méteres Berchtesgadener Hochthron, azaz „magas trónus". M a r z e l l község *Szt. Valentin-plébániatemplomának* első nyomát egy

790-ből fennmaradt oklevélben találták meg; a XII. és a XV. században átépítették, belső berendezését a XVIII. században újjal cserélték fel. A *várkastély* (Marzoller Schloss) eredetileg a Fröschl-nemzetség középkori vára volt, amelyet utóbb – román stílusú épületrészei bevonásával – angol ízlés szerint építették át. Sankt Zeno település lényegében összenőtt már Bad Reichenhall-lal, annak északkeleti negyede. Felső-Bajorország legnagyobb román bazilikája áll itt, a *Szent Zénóról* elnevezett *monostortemplom* (Münsterkirche St. Zeno).

Az Ágoston-rend tulajdonaként 1135–1208 között épült. Ebből az időszakból maradt fenn erőteljes tornya, továbbá az oroszlánok őrizte, márványoszlopos *bejárat*, valamint a kolostor *kerengője*. A templom más traktusait a XV. században tűzvész pusztította el; újjáépítése 1512-ben kezdődött, immár késő gótikus stílusban, ekkor látták el gótikus bordázattal a kerengő boltozatát is. A kerengőből nyíló kápolnában látható az ún. *Barbarossa-kő*. A kődombormű – feltevések szerint – a császárt ábrázolja, aki személyes védelemben részesítette a szerzetesrendet. A templomban a főoltáron álló, 1520-ból származó, fából faragott *szoborcsoport* (Mária koronázása) és az 1522-ben készült *keresztelőmedence* érdemel figyelmet.

Bad Reichenhall a berchtesgadeni Alpok északi peremén a Saalach völgykatlanában, 470 méterrel a tengerszint fölött elterülő városka, 14 000 lakossal.

Nevének elemzése sokat elmond történetéből: „Bad", mivel 1846 óta fürdőváros; a „Reich" a német–római császári birodalomhoz való közvetlen tartozását jelzi, míg a „Hall" a legtávolabbi múltra utal. Ez a kelta szó sót jelent, már a kelták s utóbb a rómaiak által kiaknázott sóbányákat, ill. sófőzdéket, amelyek birtoklásáért a kora középkorban a bajor hercegek és a salzburgi érsekek fegyveres hadakkal rontottak egymásra. Városi rangra 1158-ban „Oroszlán" Henrik herceg emelte; 1504-ben a város végérvényesen bajor fennhatóság alá került.

Főutcája a Sankt Zeno felől, északkeletről induló Salzburger Strasse, amely a város középpontjában – a Lajos nevű bajor királyokról – Ludwigstrasse, majd – a sóbányáról, ill. sófőzdéről – Salinenstrasse néven folytatódik és délnyugaton Tiroler Strasseként ér véget. A Salzburger Strasse szakaszon van az ápolt *Kurpark*, a gyógyüdülő, amelyet elsősorban a légzési zavarokban és mozgásszervi megbetegedésekben szenvedőknek ajánlanak (ivó- és inhalálócsarnok, több fürdő). A

Ludwigstrasse felől közelíthető meg a *Városháza* (Rathaus), amelynek egyik szárnyában rendezkedett be a Heimatmuseum (Helytörténeti gyűjtemény); itt az Alpok vidékének néhány szép fa- és kőszobrászati emlékét őrzik. A Salinenstrasse mentén nyúlik el az *Alte Saline* (régi sóbánya, ill. sófőzde), a város fő látványossága.

Erasmus Grasser, a középkor egyik legnagyobb szobrásza munkálta ki a Grabenbach nevű patak szabályozásának terveit, s 1524–32 között építették meg a föld alatti medret, amelyen csónakon haladhatunk végig. A föld alatt foglalták díszes keretbe a források feltörésének színhelyét is, a márványkút 1507–09 között szintén Grasser tervrajza alapján készült. A sófőzdébe a (26%) sótartalmú vizet a múlt század elején a környékéről is bevezették: 1809-ben épült meg az a 80 km hosszú, nagyrészt fából ácsolt vezeték, amely a szalinát Traunsteinnel és Rosenheimmel kötötte össze, 1817-ben pedig, Georg von Reichenbach elgondolása szerint, bronzszivatytyúk közbeiktatásával, megépült a 27 km hosszú berchtesgadeni vezeték.

Az Alte Saline közelében emelkedik a *Schloss Gruttenstein*, egy XII. századi bajor fejedelmi vár maradványa. A Salinenstrasse túloldalán elterülő voltaképpeni óváros élete egykor szorosan kapcsolódott a sóbányászathoz. Az *óvárosi plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Nikolaus) a XII. században épült, különálló harangtoronnyal. Homlokzatát és belső berendezését a XVI., valamint a múlt században alakították át. A szentély freskója és a Golgotha állomásait megörökítő festmények a múlt század közepének kitűnő osztrák festőjétől, Moritz von Schwindtől származnak.

A Tiroler Strasse átvezet a *Luitpold* régenshercegről elnevezett *hídon*; a Saalach túlsó partján található a Predigtstuhlra (Szószék), a város délnyugati határában 1613 m magasra emelkedő hegyre vezető *függővasút* (Bergbahn) *állomásépülete*. A függővasút csak 1100 m magasságig visz fel (s nyújt gyönyörű körképet), onnan már síliften kell továbbhaladnunk az éjjelente kivilágított sípályák felé.

A Predigtstuhl tövében húzódik délnek a 3,5 km hosszú *Saalachsee*, a Saalach-patak felduzzasztása révén keletkezett tó. Reichenhallból a patak keleti partján vezető E 17/B 21 jelzésű út halad tovább, nyugati partján pedig, az Alpok nyúlványai között, K a r l s t e i n falucska fölött, a *Peilstein őrgrófok várának romját* látjuk: a grófi család a bajor uralkodó hercegek bizalmából a sóbányát őrizte. A sziklacsúcson épült kis erődöt

annak idején csakis kötélhágcsón át lehetett megközelíteni. Kedvelt kirándulóhely a falucskától nem messze a *Thumsee* nevű tó, amelynek folytatása a nádas–mocsaras *Seemösl*: ritka madárfajok és tavirózsák hazája.

Az E 17/B 21 jelzésű út a továbbiakban a Saalach forrásvidékére vezet, az osztrák határig. Schneizlreuthnál a B 305 jelzésű út, az ún. Deutsche Alpenstrasse keresztezi. A „Német alpesi út" Unterjettenbergnél, a tengerszint fölött 500 m magasságban (balról a Lattengebirge, jobbról a Reiter Alpe között) emelkedni kezd; a 868 m magasságban húzódó *Schwarzbachwacht-nyereg* után kiépített parkolóhelyen okvetlenül ajánlatos megállni.

Bámulatos alpesi panoráma tárul elénk. Északkeletre a regék övezte, 1391 m magas *Totermann* (Halott ember), dél felől a 2607 m magas *Hochkalter* (Nagyhideghegy) emelkedik, délkelet felől pedig a *Watzmann-hegység*: 2713 m magas csúcsának neve hivatalosan *Mittelspitze* (Középső csúcs), de a népnyelvben a „férj" néven emlegetik, a „feleség" pedig a 2307 m magas Kleiner Watzmann. Kettőjük között öt kisebb csúcsot számlálhatunk meg: ezek – a helybeliek szerint – a Watzmann „gyerekek".

A parkolóhelyet elhagyva, egyre meredekebben lejtő út vezet Ramsauer Ache-patak völgyébe. K u n t e r w e g falucska késő barokk *búcsújáró temploma* 1732-ben épült, nevezetes főoltárát reichenhalli mesterek alkották. Látogatott téli–nyári üdülőhely R a m s a u b e i B e r c h t, ahonnan több sílift visz fel Hochschwarzeck síterepére. Igen bájos az a zsindellyel fedett régi kapuív, amely a temetőkerttel körülvett kis *templomba* vezet, az orgona erkélyének népi faragványa Krisztust ábrázolja a tizenkét apostol társaságában. A falu határában elterülő *Zauberwaldban* (Elvarázsolt erdő) a természet szeszélyéből őserdei táj tárul elénk. Az erdő peremén halad tovább az autóút a 790 m magasban, 1 km hosszan elnyúló *Hintersee* (Hátsó-tó) felé, ahol szabadstrand van. Innen autóval már nem, csakis alpinista felszereléssel jut tovább a turista.

A Deutsche Alpenstrasse déli oldalán tovább a Ramsauer Ache nevű patak fut, ehhez csatlakozik majd – ugyancsak dél felől – a Hochkaltert a Watzmann-hegységtől elválasztó szorosban csörgedező *Wimbach*, amelynek *hídján* is átkelünk. A B 20 jelzésű út kettős torkolata, majd a Ramsauer Ache- és a Bischofswiesener Ache-patakok összefolyása után Berchtesgaden következik.

Bad Reichenhall felől megközelíthetjük Berchtesgadent a – rövidebb – B 20 jelzésű úton is (Berchtesgadener Strasse). Bayerisch Gmain falucska után a kanyargós út 694 m magasra visz fel, a *Hallthurm hágóra*, ahonnan jobbra a *Lattengebirge* és legmagasabb csúcsa, az 1735 m magas Karkopf (Kopasz-fej), bal kéz felől pedig az *Untersberg* és legmagasabb csúcsa, az 1973 m magas Berchtesgadener Hochthron látható.

Előttünk állnak továbbá annak az *erődítésnek* a falai, amelynek segítségével Berchtesgaden a középkorban védekezni próbált a bajor terjeszkedési-bekebelezési törekvések ellen. Habár az NSZK eme zugának, az Ausztriába belenyúló egész földnyelvnek Berchtesgadener Land a neve, voltaképpen most léptünk berchtesgadeni földre – ez a vidék csak 1810 óta tartozik Bajorországhoz.

A Bischofswiesener Ache nevű patak völgyébe leereszkedve a még mindig 600 m magas fennsíkon megtelepült Bischofswiesen városkába érünk. A 8000 lakosú kisváros csak az utóbbi időben fejlődött turisztikai központtá, miután több hegyi vasút és sílift indul ki területéről. A Gern-patak partján fekvő Maria Gern falucska alpesi barokk *búcsújáró temploma* igen szép környezetben épült 1709-ben, elliptikus alaprajzú templomhajóval.

Berchtesgaden az Untersberg egyik nyúlványán, a Lockstein lejtőjén lépcsőzetesen települt meg az Ache folyócska keskeny völgyében.

Az 573 m magasan fekvő, 4800 lakosú kisváros 1270–1803 között önálló hercegség volt; ezt követően hat évig a rövid életű salzburgi választófejedelemséghez tartozott, végül Bajorországhoz csatolták.

Berchtesgaden a közelmúlt történelmében politikai fogalom is volt: az Obersalzberg sziklacsúcsán, 1900 m magasságban áll Hitler egykori kastélya, a *Berghof*, amelyet 1935-ben egy fából épült nyaraló helyén alakíttatott ki. A kastélyhoz 15 km hosszú szerpentin utat vájtak a sziklába, az út hosszú föld alatti folyosóban végződött, ahonnan a hegy gyomrában függőleges aknában vitt fel a lift 110 m magasba, a római oszlopcsarnok övezte „sasfészekbe". Itt fogadta 1936 augusztusában Horthyt, 1938 februárjában Schuschnigg osztrák kancellárt („berchtesgadeni megállapodások"), 1938 szeptemberében Chamberlain angol miniszterelnököt (a gyászos emlékezetű müncheni egyezmény megkötése előtt) stb. Később Göring és Bormann is kastélyt építtetett magának az Obersalzbergen. A három kastély háborús romjait 1952-ben felrobbantották. Az egykori Vendégház ma hotel, teraszáról szép a kilátás.

A berchtesgadeni pályaudvartól autóbuszjárat indul az Obersalzbergre; gépkocsival a hely nem közelíthető meg.

Berchtesgaden környékének egyik mai érdekessége az ősi recept szerint főzött *encián-pálinka* (Enzianschnaps), amelyet alpesi virágokkal díszített barna vagy szürke cserépkancsókban szolgálnak fel, ill. árusítanak. A másik a Murmel, az a sokszínű, dúsan erezett *márványgolyó*, amelyet a közeli Almbachklammban, a várostól északra fakadó Almbach szorosában a patak sebes vizével hajtott golyómalmokban csiszolnak.

Északkelet felől a Salzburger Strasse vezet be a városba. Közvetlen folytatása, a Nonntal egyenesen a régi Marktplatzra (Piac tér) visz, amely már csak nevében tér, valójában utca. Festői oromdíszes óvárosi házak mentén haladunk el, köztük nem egy gótikus részletekkel vagy reneszánsz eredetű falfestéssel ékes. Az *Oroszlános kút* a Marktplatz elején 1677-ből származik. A Nonntal és a Marktplatz között a hatalmas *Szt. Péter és Szt. János alapítványi templom* (Stiftskirche St. Peter und Johannes) 1102–20 között épült, azok az ágostonrendi szerzetesek emelték, akik az akkor még lakatlan vidéken megtelepedtek. Ők kezdték építeni a rendházat, a mai kastélyt is.

Miután II. Ince pápa 1142-ben önállóságot adott a kolostornak, megvetette a város önálló státusának alapjait is, amelyhez az ágostonrendiek olyannyira ragaszkodtak és a bajor fennhatóság ellen olyannyira tiltakoztak, hogy 1813-ban az állam rendeleti úton osztalta fel a szerzetesrendet, rendházát pedig a királyi család használatára kastéllyá építtette át (még III. Lajos 1918-ban bekövetkezett lemondása után is a Wittelsbach-család tulajdona maradt, 1938-ig Rupprecht trónörökös lakta).

A román stílusú monostor hatalmas tömbjét 1500 körül gótikus stílusban építették át, két tornya azonban csak 1865–66 között létesült.

A két torony között román oszlopdíszes *márványkapuzaton* lépünk be a román stílusban fennmaradt előcsarnokba. A dúsan faragott *szentélyszékek* XV. századiak. A kora barokk *főoltár* 1663–69 között készült a közeli Untersbergen bányászott márványból. Az *oltárkép* Johann Spielberger alkotása. Jelentékeny az északi mellékoltáron látható *festmény* is (Joachim von Sandart műve 1657-ből), a legértékesebb azonban az északi bejárat ívébe beágyazott, 1474-ben keletkezett *festmény*, Rouland Frueauf munkája. A templom déli falához csatlakozik a szépséges késő román *kerengő*, olasz–lombard stílusban létesült a XII. század végén, falában a rend főnökeinek sírjával.

A *kastély* román alapokon épült ugyan, de ismételten átépítették, nagyobbították, így gótikus, reneszánsz és klasszicista stíluselemeket is felfedezünk rajta.

Jelenleg *múzeum*: 28 termében bútor-, porcelán-, szőnyeggyűjteményt őriznek, szobortárában a reneszánsz olyan faszobrászainak mestermunkáit láthatjuk, mint a német–lengyel Veit Stoss (Wit Stwosz) és a német Tilman Riemenschneider; képtára inkább csak a romantikus irányzat német festőinek műveit tartalmazza. Külön részlege a Wittelsbachok arcképcsarnoka, a trónörökös egykori értékes kelet-ázsiai gyűjteménye és a vadászati kollekció.

A közeli Rathausplatzon (a Városháza előtti téren) áll a *Szt. András-plébániatemplom*, amely XIV. századi ugyan, de 1699-ben alapjaitól kezdve „barokkizálták". Belsejében nagyszámú régi fafaragvány látható.

A Weihnachtschützenstrasse (Karácsonyi lövészek utcája) neve arra a szokásra utal, hogy a Lockstein lejtőjén felsorakozó városi lövészegylet tagjai régmúlt időktől mind a mai napig üdvlövésekkel köszöntik a karácsonyt, búcsúztatják az óévet, ünneplik a pünkösd eljövetelét. A Maximilianstrasse gótikus építményhez vezet: a *Miasszonyunk temploma a mezőben* (Frauenkirche am Anger) az ágostonrendi szerzet apácazárdájának temploma volt. 1488–1519 között épült, szentélyét az 1500 körül keletkezett Kalászos Madonna díszíti. Mivel a zárda épületét 1699-ben a ferencesrendiek kapták meg, a templom előtti tér neve Franziskanerplatz. A *Hotel Watzmann* arról nevezetes, hogy e szálloda színháztermében vendégszerepel májustól október közepéig a műkedvelő hagyományokon nevelkedett ún. Bauerntheater (Paraszt-színház), a népviselet és helyi tájszólás hagyományait ápoló társulat.

Az óváros kellemes körképe tárul elénk, ha a Marktplatzról a Lacknergassén át rátérünk a Fürstensteinwegre és felsétálunk a Kálvária-dombra (Kalvarienberg). A XVIII. század közepén hozták létre a Golgotha állomásait illusztráló szoborcsoportokat az őket védő kis *kápolnaépületek* sorával. Távolabb a XVIII. században épült *Fürstenstein-kastélyt* látjuk. Innen az Eberweinweg és a Kälberstrasse a *királyi nyaraló* elé vezet. II. Miksa építtette 1849-ben; narancsházában (Orangerie) képzőművészeti kiállításokat rendeznek.

A város másik, nagyjából a Nonntal és a Salzburger Strasse hajlatát követő és azzal párhuzamos főútvonala a Bergwerkstrasse, ill. Bergwerksallee (Bánya utca és Bánya fasor). A *bánya*

pedig, a Bergwerksallee végében, az Ache-patak túlsó partján, ugyanaz a régi sóbánya, amelynek kiaknázási jogát Barbarossa Frigyes császár 1156-ban az ágostonrendi szerzetnek adományozta. A vezeték mentén (amely a sós forrásvizet szállítja a föld felszínén a Bad Reichenhallban levő sólepárló üzembe) a legszebb *sétaút* húzódik.

A bánya – idegenvezető kíséretében – megtekinthető; a látogatónak bányászruhát kell öltenie, majd ugyanazon az úton szállítják le a föld mélyében, mint a ma is működő bányaüzem dolgozóit. Megtekinthet egy *sóbarlangot*, tutajra szállhat a *föld alatti sóstók* egyikén s végül *filmelőadáson* ismerkedhet meg a sóbányászat módszereivel.

A Bergwerkstrasse közelében, az Ache-patak túlsó partján, ahova a Schiesstättbrücke nevű híd vezet át, az Adelsheim-kastélyban van a *Tájmúzeum* (Heimatmuseum). A környék gazdag népművészetének szép alkotásai láthatók benne.

A várost körülölelő hegyekre két *függővasút* (és 30 *sílift*) visz fel.

Berchtesgaden „házi"-hegyei: észak felől az Untersberg 1973 m magas csúcsát látni, neve *Berchtesgadener Hochthron* (a. m. magas trónus), kelet felől az *Obersalzberg* (Felső-Sóhegy), amelyre 1020 m magasságig függővasút visz fel, délkeleten a *Hoher Göll* 2522 m magas csúcsa emelkedik, majd az 1874 m magas *Jenner*, ahol 1800 m magasban panorámateraszra lépünk ki a hegyi vasút fülkéjéből. Délkeleten – az utunk során már megismert Watzmann-hegység 2300–2700 m magas csúcsain, valamint a *Hochkalter* 2608 m magas csúcsán túl – immár az osztrák határon, az ún. *Megkövült-tenger* (Steinernes Meer) kisebb-nagyobb, mindenesetre 2000 m magasságot meghaladó csúcsainak hullámvonala Berchtesgaden igazi gyönyörűsége.

A B 20 jelzésű út Berchtesgaden után délnek vezet a Königsseer Ache-patak mentén a *Königssee* nevű, 8 km hosszú és 2 km széles tóhoz. Az Alpesek egyik legszebb tavának tartják. Sötétzöld és kristálytiszta vizének legnagyobb mélysége 188 m, kétfelől meredek sziklafalak határolják. Königssee községben motorcsónakba szállhatunk, elhaladunk egy kis sziget, a Christlieger-Insel és egy földnyelv beszögellése, az ún. Malerwinkel (Festők zuga) mellett; jobb kéz felől az egyik sziklafal arról nevezetes, hogy hétszeres visszhangot ver, bal kéz felől a Königsbach nevű patak veti magát 800 m magasból a tóba. A motorcsónak a tavon átvágva St. Bartholomä-ba érkezik. A falu tóparti *temploma* felejthetetlen látványosság: alap-

rajza lóherelevélre emlékeztet, tornyai hagymakupolásak. Innen a motorcsónak a tó déli végébe, Saletalm községbe visz tovább, ahonnan a Königsseevel kapcsolatban álló *Obersee* (Felső-tó) már csak gyalogszerrel közelíthető meg.

Ausztriába a B 305 jelzésű, Deutsche Alpenstrasse elnevezésű út keleti szakaszán lehet visszatérni Berchtesgadenből.

A hegyek közé ékelt Marktschellenberg *templomában* (Pfarrkirche St. Nikolaus) szép fafaragványok láthatók. Tornya a XI. századtól erődített őrtoronyként szolgált. Az út vége felé a Salzburger Hochthron déli lejtőjén van a híres *Schellenberger Eishöhle* nevű jégbarlang.

A SALZACH VIDÉKE

A Salzburgból Münchenbe vezető B 304 számozású autóút egy rövid szakasza a Salzach határfolyó bal partján a Salzach vidéke (Salzachgau) néven földrajzi egységnek tekintett tájon fut át. Történelmileg is megkülönböztetett szerepet játszott ez a vidék, hiszen 1799-ig Salzburghoz tartozott és csak a bajor örökösödési háborút követően került Bajorországhoz.

Az E 11 számozású autópálya és a B 304-es út között a határon a B 20 jelzésű útvonal egy szakasza nagyjából a *Saalach-patakkal* párhuzamos. Innen tér le egy bekötőút Ainring felé: kedvelt üdülőhely. Sűrű erdő fedi a fölötte húzódó lankákat, igen szép kilátás nyílik innen a berchtesgadeni és a salzburgi Alpok vidékére. Ott, ahol a B 20-as út a B 304 jelzésűvel találkozik, már a századfordulón vasúti csomóponttá fejlődött Freilassing. Régebbi település a városba immár bekebelezett *Salzburghofen*, amely Karoling királyi birtok volt; *templomának* több színű márványból faragott főoltárát 1775-ben salzburgi mester: Wolfgang Hagenauer készítette.

A B 20 jelzésű út neve Freilassingtól Királyi Várak Útja (Strasse der Residenzen) volt. Nagyjából a *Salzach-folyó* vonalát követi; érintetlen szépségében maradt fenn a folyó egyik mellékágának ligetes vidéke (Salzach-Aue) Surheim falucska közelében. A Salzach völgyében épült meg 1520 táján a *Burg Triebenbach*: a gótikus vár egy része elpusztult ugyan, de egyik nagyterme és kápolnája fennmaradt.

Laufen városának határában ismét közvetlenül az osztrák határon vagyunk.

Az 1803-ig Salzburghoz tartozó település a salzburgi hercegérsek nyaralóhelye volt. De története sokkal régebbi időkbe vezet vissza: a folyami átkelőt római katonai erőd, a Castellum ad Loffi őrizte. Későbbi századokból első említését egy 1041-es keltezésű oklevélben találták meg. 1278-ban jött létre itt a hajósok céhe, amelynek tagjai sót szállítottak sajátságos bárkáikon. Mivel a városka rendkívül kedvező helyen, a Salzachba benyúló félszigeten települt meg, 1403-ban vásárrendezési jogot kapott.

A városba ma is *két* masszív *városkapun* át jutunk be. A főutca bűbájos, régi házai közül a – 48. számú „Löwenbrauerei" – *sörfőzde* kapuboltozata a polgári gótika ritka emléke. A keskeny mellékutcákat régi *gyámívek* kapcsolják össze. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) Dél-Németország legöregebb gótikus csarnoktemploma, amelynek építésekor, 1330–32 között, megőrizték a korábbi templom román stílusú tornyát, így a toronycsúcs alacsony, szinte csak megbúvik a meredek gótikus tetőszerkezet oldalában. A templom kívülről érintetlen maradt.

Belsőleg azonban 1770-ben „barokkosították", majd 1843-ban neogótikus stílusban rendezték be. Legrégebbi és legértékesebb műkincse a Laufenben született híres festő: Johann Michael Rottmayr két munkája: az egyik az 1690 körül készült *oltárkép* a hajósok oltárán, a másik az orgona erkélye alatt elhelyezett, 1698-ban készült *festmény*, amely a Madonnát festő Szt. Lukácsot és az orgonán játszó Szt. Cecíliát ábrázolja.

A templomot kívülről régi kerengőkre emlékeztető, gyönyörű *oszlopos folyosó* köti össze a *temetőkápolnával;* a súlyos gótikus boltozattal díszített árkádsor nem egészen egységes, mert építését a XV. században kezdték el és csak száz évvel később fejezték be. A temetőkápolna 1633-ban épült, barokk stílusban. Szomszédságában, egy 1625-ben épült házban *képtárat* rendeztek be (Gemäldesammlung im Dechantenhof), ahol az egykori hercegérseki nyaraló számos értékes festményét is elhelyezték. Az egykori *hercegérseki kastély* első említése 790-ből származik. Újabb kori alakját a XVII. század elején kapta, ezt azonban 1862-ben – amikor börtönné alakították át – a további külső-belső átépítés lényegében tönkretette.

F r i d o l f i n g *plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Johann) a XV. század végén épült és lényegében érintetlen maradt késő gótikus formájában. Főoltára 1618-ban készült ugyan, de az egykori gótikus főoltár fából faragott szentjei – Szt. Margit, Szűz Mária a holdsarlón és Szt. Borbála – megőrződtek. Fridolfingnál

a B 20-as útról letérhetünk a *Waginger Seehez*, amelyet csak egy gát választ el a *Tachinger Seetől*. Jégkori gleccserek olvadtak itt tóvá; az ikertavak hossza 12 km, legnagyobb szélességük 3 km, legnagyobb mélységük 27 m. Vizük 26 °C-ra is felmelegszik. Mocsaras partvidékeiken kevés a település – ez teszi most ezt a tájat üdülőterületté, amelynek központja Waging am See. A község ezeréves múltra tekinthet vissza: a VIII. században már Salzburghoz tartozott, 1350 óta vásárrendezési joggal rendelkezett. *Templomát* (Pfarrkirche St. Martin) 1611-ben tűzvész hamvasztotta el, a század végére épült újjá, kéttornyos barokk stílusban. Szép a kilátás a tavak vidékére a Wagingtól fél óra távolságra, a Mühlberg nevű dombon épült *búcsújáró templomtól* (Wallfahrtskirche Mühlberg).

A B 20 úton tovább Tittmoning igen szép, középkorias, ma már kissé álmosnak ható városka –, amelynek birtokáért azonban, lévén a Salzach partján fontos állomása a sószállításnak, évszázadokon át hadakozott egymással Salzburg és Bajorország; 1809-ben került csak bajor fennhatóság alá. A kívülről komornak ható, belső felén azonban igen „fotogén", régi *Salzburgi városkapun* át (Salzburger Tor; újabban Laufener Tor néven is emlegetik) jutunk be a főutcára, melyen a házak zöme megőrizte XVI. századi alakját s hangulatát. Régi kovácsoltvas céhjelvények és cégérek egész sorát látjuk, a falakat többnyire vallási tárgyú festmények díszítik. A *Wagnersches Haus* és a *Kuenburghof* stukkódíszes rokokó homlokzata mögött árkádos udvarok húzódnak meg. Figyelmet érdemel a négyemeletes *Városháza* (Rathaus) is, homlokzata 1751-ben készült. A főutca északi végén újabb *városkapu* (Burghausener Tor) jelzi a városkából kivezető utat. A nagyrészt fennmaradt *városfalon* belül, keskeny, szűk mellékutcák vezetnek le a főutcáról a *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Laurentius) elé, amelynek késő gótikus épülete a múlt század elején kiégett. Tittmoning másik főtemploma, a *Mindszenteké* (Allerheiligenkirche) ágostonrendi *kolostortemplom* volt, 1681–83 között épült barokk stílusban, szép főoltárral. Távolabb, már a Salzachon és mellékfolyóján, a *Ponlach-patakon* túl épült 1716-ban egy *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Maria Ponlach), közvetlenül az osztrák határon. A városfalakon kívül, a Schlossbergen áll az egykori ún. *Salzburgi hercegérseki kastély*. A XIII. században keletkezett ősét a bajor hadak 1611-ben lerombolták, majd vadászkastélyként épült újjá (kapuíve fölött látható Marcus Sitticus hercegérsek 1614-es keltezésű címere). A *kastélykápolna* (Schlosska-

pelle St. Michael) már a klasszicizmusba hajló barokk ízlést mutat, oltárképét, amely a lázadó angyalok letaszítását ábrázolja, Johann Michael Rottmayr festette 1697-ben. A *prelátus háza* (Prälatenstock) a kastély mellett a salzburgi Dóm olasz építőmestere, Santino Solari tervei szerint épült 1617-ben; ma itt van a *Tájmúzeum* (Heimatmuseum), benne igen érdekes kovácsoltvas gyűjteménnyel. A Schlossbergről nyílik a legszebb kilátás az Alpok vidékére.

Raitenhaslach-tól alig 1 kilométerre, a Salzach partján áll a XII. században épült *ciszterci kolostor*, melynek birtokáért mind a salzburgi hercegérsekek, mind a bajor uralkodók gazdag adományokkal versengtek. E dús földi javakat felhasználva, épült meg 1694–98 között, igazi barokk pompával, a kolostortemplom.

Belső *stukkódíszeit* Johann Baptist Zimmermann, *mennyezetfestményeit* pedig – amelyek Clairvaux-i Szt. Bernát életének epizódjait ábrázolják – Johann Zick alkotta 1737–43 között. Az öt-öt mellékoltáron látható *oltárképeket* is a kor legjobb művészeitől rendelték a ciszterek, a főoltár körül pedig *fából faragott függönyt* emelnek a magasba a lebegő angyal-alakok.

A kolostorhoz tartozott – a Salzach partján egy domb tetején már messziről látható – *búcsújáró templom* (Wallfarhtskirche Marienberg), amelyet rokokó stílusban 1760–64 között Franz Alois Mayr tervei szerint építettek, két toronnyal, színes falfestéssel, gazdag belső díszítéssel.

Burghausen határában az 1477-ben épült *Heiligkreuztemplomban* az 1953-ban bekövetkezett tatarozás során késő gótikus freskókat tártak fel. Burghausen-ben az NSZK legnagyobb gótikus vára, a Burg ma is áll. 1 kilométer hosszan húzódik a Salzach fölötti dombsoron.

A bevehetetlen helyen már a kelták is építettek őrhelyet, majd a kora középkorban erődített királyi vár volt, s ide menekült 1024-ben II. Henrik német–római császár özvegye, a később szentté avatott Kunigunda. A XII. században a vár többször cserélt gazdát, 1164-ben elfoglalták a Wittelsbach grófok, és e vár birtokában lettek bajor hercegekké. 1255-ben kezdte XIII. Henrik herceg megépíttetni az új várat a dombsor déli csúcsán. Elődei addigra városi jogokkal ruházták fel azt a parányi települést, amely egyetlen házsorra terjedt ki a Salzach partján. Az ősi, szorosan egymáshoz tapadó házak sorát ismételt tűzvészek hamvasztották el; a Salzach árvízei is sok kárt okoztak a vár aljában megtelepedőknek – utoljára 1959-ben, amikor a part menti házak első emeletén is állt a víz.

Az Óváros bejáratánál, a Mautnerstrasse oldalában a *kórháztemplom* (Spitalkirche Hl. Geist) Felső-Bajorország ama ritka gótikus templomainak egyike, amelyeket utóbb nem alakítottak át: az 1320–26 között épült, szerény külsejű templom gyönyörű szentélyt rejt. Az In den Grüben nevű utca elején áll az *Angolkisasszonyok* 1731-ben épült rokokó *temploma* (Kirche der Englischen Fräulein). A Stadtplatz, a főtér peremén a *Szt. Jakab-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Jakob) a XV. században épült, de a múlt században beomlott és nem az eredetihez híven állították helyre. Átellenben a *Városháza* magvában XIV. századi, de több ízben átépítették. A közeli, egykori *kormányzósági épület* (Kurfürstliches Regierungsgebäude) a XVI. század közepén jött létre, a bajor választófejedelem helytartója számára, reneszánsz címerrel. A főtér túlsó felén a *jezsuita templom* (Jesuitenkirche St. Josef) 1630-ban épült, de 1874-ben tűz pusztított rajta, és módosított formában építették újjá. Mellette áll a jezsuita *gimnázium* és *internátus* régi épülete.

A Stadtplatzról meredek utca – a Burgsteig – vezet fel a burghauseni *Vár-együtteshez*, de ajánlatos inkább a Ludwigsburg vagy a Hofberg nevű utcákon áthaladva, a Szt. Kristófról elnevezett *északi várkapun* (Christophtor) át megközelíteni, részint mert ez az út enyhébben emelkedik, részint mert innen jobban áttekinthetjük az épületegyüttest: ui. nem kevesebb, mint öt vár áll itt egymás mellett! (Eredetileg hat volt, de a hatodik elpusztult.) Az erődcsoportot 1459—1503 között létrehozott erődített fal veszi körül, őrtornyokkal; maszív kapuk és hidak választják el az egyes várakat egymástól.

A Szt. Rupertről elnevezett, 1480-ban épült, gótikus *Külső várkápolna* (Äussere Schlosskapelle St. Rupert) mellett a *Napórás-tornyon* (Sonnenuhrturm) és egy szép, *reneszánsz kúttal* díszített belső udvaron túl a kínvallatásokról hírhedt *Börtöntoronyhoz* (Folterturm) érünk. A környező épületek részben istállók, részben műhelyek, raktárak és fegyvertárak voltak. Az egyik házban – a trónörökös nevelőjeként – a bajor történetírás első nagyja: Aventinus élt a XVI. században (eredeti neve Johannes Turmair, híres művének címe: Annales Bojorum; egykori lakása megtekinthető). A *Szt. György-kapu* (Georgestor) vezet be a legbelső várudvarra, amely egykor szépen ápolt kert volt; balra az ún. *Dürnitzstock épület* gyönyörű gótikus lovagtermet rejt; közelében a sziklába vájt *Kincstár* (Schatzkammer) bejárata látható, majd a magyarországi Szt. Erzsébetről elnevezett, román stílusú *belső várkápolna* következik (Innere Schlosskapelle St. Elisabeth), amely 1250 táján épült. Jobbra az *Asszonyházban* (Kemenatenbau)

egykor XVI. Henrik, majd Lajos és végül György herceg megunt feleségei éltek száműzetésben. Az utóbbi években a Városi Múzeum (Stadtmuseum) helytörténeti gyűjteményeit helyezték el benne. A voltaképpeni *Fejedelmi palota* (Fürstenbau) első emeletén pedig válogatott gótikus bútorokkal középkori uralkodói lakosztályokat rendeztek be; a II. és III. emeleten a müncheni Régi Képtárból ide hozták át azokat a festményeket, amelyek valamilyen kapcsolatban állnak Burghausennel.

A várból hátsó út vezet le a *Malom-kapun* (Mühltor) át a Wöhrsee, az egykori Salzach-ág partjára telepített *Lőportoronyhoz* (Pulverturm).

A kiterjedt, modern Újvároson át hagyjuk el Burghausent. A B 20-as jelzésű út tovább az Inn folyó északi szakaszának völgyébe vezet, a Strasse der Residenzen elnevezésű, alacsonyabb rendű útvonal pedig északnyugatnak fordul, és keresztezve az *Alz-patakot*, valamint az *Öttingi-erdőséget* (Öttinger Forst), a B 12 jelzésű útba torkollik.

Altötting a XVII–XVIII. században olyan jelentős búcsújáró helynek számított, mint az olaszországi Loreto vagy újabban a franciaországi Lourdes.

A városka legalább ezerkétszáz éves múltra tekinthet vissza: Otinga néven 748-ban már III. Tasziló herceg birtoka volt, a legrégebbi német királyi ház, az Agilolfing-dinasztia sarjáé, aki kápolnát is építtetett e helyen. Őt 788-ban Nagy Károly fosztotta meg trónjától, s a településen erődített királyi várat hozott létre. Dédunokája, Karlmann király, 876-ban bazilikát kezdett építtetni. A Karoling-dinasztia kihalása után (911) a város a portyázó magyarok könnyű zsákmányává lett. A Wittelsbach bajor hercegek 1228-ban hozzáláttak ugyan a bazilika helyreállításához, de mert a város messze volt a – legalábbis észak felől természetes védelmet nyújtó – Inn folyótól, két kilométerrel északabbra létrehozták Új-Öttinget (Neuötting). Az új település viharos gyorsasággal fontos kereskedelmi központtá fejlődött és 1321-ben már városjogot is kapott. A régi városon csak a csoda segíthetett – és segített: 1489-ben egy hároméves kisfiú vízbe fulladt, majd miután a régi kápolnában az oltárra fektették, feléledt. Azóta az isteni kegyelem kápolnája (Gnadenkapelle) hírneve akkora, hogy Tilly gróf, a harmincéves háború egyik hadvezére ide jött imádkozni csatái előtt, itt is van eltemetve. Járt itt Mária Terézia is, továbbá Mária Lujza, mielőtt 1810-ben Párizsba utazott. Századunkban saját szentre is szert tett Altötting: a kapucinus kolostor portását, Konrád barátot, 1943-ban szentté avatták. Zarándokok tízezrei lepik el napjainkban is a nyári hónapokban a Gnadenkapelle előtti teret, esténként pedig fáklyás felvonulást rendeznek a kápolna körül.

A városnak Tilly grófról elnevezett terén a monumentális *Szt. Fülöp és Szt. Jakab-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Philippus und Jakobus) hegyes süvegű ikertornyának hat emelete még a román stílusú bazilika maradványa, azt növelték meg további két hatszögletű emelettel a toronysisakok alatt. A nyugati főbejárat és előcsarnok szintén az 1499-ben lebontott román templom maradványa: a további épületelemek többsége késő gótikus, helyenként már a reneszánszba hajló átmenet jegyeit mutatja; a templom, jelenlegi alakjában, 1511-re épült meg.

Igen szépek az 1513–19 között faragott *szárnyas ajtók*, különleges a hármas hajó *gótikus bordázata*. Híres dísze a templomnak az az *óra*, amely a középkori pestisjárványok idején készült, s amelyen a Halál kaszájának suhintása jelzi az idő múlását. A szentély padlójába beépítették a 880-ban elhunyt és itt eltemetett *Karlmann király sírkövét*.

A főbejárattal átellenben levő ajtón át a csodaszép kereng őre jutunk ki; ezt az eredetileg román folyosót is átépítették a XV. század első felében és 1500 táján gótikus *freskókkal* díszítették. Innen nyílik három kápolna: a Szt. Sebestyén-kápolnát 1680-ban jónevű olasz építész: Domenico Zuccali tervei szerint építették, oltárán Andreas Faistenberger 1690-ben készült *dombormű*vét érdemes megnézni. A Tilly-kápolna eredetileg Szt. Péter-kápolna volt, 1425-ben épült, gótikus *üvegablakai* fennmaradtak. A hadvezér utódai 1642-ben családi kriptaként vásárolták meg: *barokk oltárán* az 1632-ben sebesülésébe belehalt *Tilly gróf sírszobra* látható. A harmadik kápolna sajátossága, hogy kétszintes; alsó fele csontkápolnaként szolgált.

A templom északi oldalán az egykori sekrestyét kincstárrá (Schatzkammer) alakították át, itt tekinthetők meg a legértékesebb *fogadalmi ajándékok*, továbbá a francia gótika egyik remeke, az „*Aranyparipa*" (Goldenes Rössl). Bajorországi Izabella ajándékozta férjének, VI. Károly francia királynak 1400 körül, újévi meglepetésként.

A templom közelében, a Kapellplatz nevű téren áll *Az isteni kegyelem kápolnája* (Gnadenkapelle), amelynek nyolcszögletű és csúcsos tornyú szentélye az eredeti, még a VII–VIII. századból származó kápolna – ehhez építették hozzá 1498-ban a gótikus hajót, magas, csúcsos homlokzata fölött karcsú kis toronnyal. 1517-ben épült az árkádos folyosó, amely az egészet körülfogja.

Az árkádsor telis-tele van *hálaadó képekkel*, amelyek egyike-másika a naiv paraszt-művészet remeke; akad persze egy sor „előregyártott" bolti áru is. A földön heverő súlyos *fakereszteket* a zarándokok szokták a vállukon vinni, miközben térden csúszva körbehaladnak a folyosón.

A legértékesebb hálaadó-képek – a XVI. század elejéről – a kápolnában vannak, a fekete márvány stukkódíszes falon; a kápolna gótikus hajója belülről nézve kisebbnek látszik, mint kívülről. Az eredeti nyolcszögletű kápolna, vagyis a szentély fala szintén fekete, gyertyák világítják meg az 1645-ből származó *ezüstoltárt*, amelyen fülkét alakítottak ki az 1330-ban fából faragott és színesre festett, de a gyertyák sok évszázados kormától megfeketedett *Madonna-szobor* számára. Az oltártól jobbra életnagyságú *ezüstszobor* térdel: a tízéves bajor trónörökös, a későbbi III. Miksa József választófejedelem alakját Wilhelm de Groff rokokó szobrász alkotta meg. Az oltártól balra a szentté avatott *Konrád barát* térdeplő *alakját* helyezték el 1931-ben. Vitrinekben láthatók a különböző ezüst *fogadalmi ajándékok*, továbbá a bajor uralkodó hercegek szívét tartalmazó *21 ezüsturna*.

A plébániatemplom és a kis kápolna között, a tér keleti oldalán, a házak közé beékelt *Szt. Magdolna-templom* (Kirche St. Magdalena) szintén középkori eredetű: 1593-ra készült el, de 1691–97 között ún. jezsuita barokk stílusban teljesen átépítették. A tér nyugati feléről a Kapuzinerberg nevű utca vezet el a *kapucinus kolostorhoz* és *Konrád barát templomához* (Bruder-Konrad-Kirche). A templomot Szt. Anna tiszteletére emelték 1654–57 között; mai nevét az utóbbi évtizedben kapta, a kolostor szentté avatott kapus-testvéréről. Belső berendezését 1957-ben teljesen kicserélték. Az oltár előtt helyezték el a szent üvegkoporsóját.

A templom előtti téren épült meg 1910–12 között a *Szt. Anna-bazilika*, amely hétezer zarándokot fogad be. A térre néz a *Helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum) barokk épülete is.

Neuötting megőrizte középkorias jellegét: két gótikus városkapu állja az érkező útját: Burghausen felől a *Burghauser Tor* és a piactérnek nevezett széles főutca másik végén a *Filléres-torony* (Pfennigturm), ahol az áthaladóktól kapufillért szedtek. A bajor Lajosokról elnevezett főutcán, a Ludwigstrassén feltűnően sok helyütt árulnak antik ékszereket – az ékszerkészítés mestersége itt családok hagyománya. A szép árkádos belső udvarral rendelkező házak közül a XV. század végéről fennmaradt *Útvámház* (Mauthaus) a legérdekesebb. A *Szt. Miklós-plébániatemplomot* (Pfarrkirche St. Nikolaus) 1410-ben kezdték égetett téglából építeni, a munka több mint kétszáz évig tartott, az eredeti, Hans Stethaimer által készített terv szerint. A kívül-belül egységes gótikus templom hajójának gyönyörű bordázata alá azonban már barokk berendezés került,

bár néhány késő gótikus fafaragvány és táblakép is látható a múlt század végén kicserélt, neogót stílusban készített oltárokon. Kissé távolabb, a kis *Szt. Anna-templomban* (St.-Anna-Kirche) az 1511-ben épült főoltárt különlegesen szép gótikus fafaragvány díszíti, amely a szent családot ábrázolja, négy üvegablak is fennmaradt, üvegfestésük kb. 1515-ben készült.

Altötting és Neuötting után elhagyja a Salzach vidéket a B 12-es út, amely nyugati irányban Münchenbe tart.

AZ OBERER CHIEMGAU

A Bajorországot délkelet–északnyugati irányban átszelő E 11 jelzésű autópálya – a Bad Reichenhall-i kitérőtől az E 86 jelzésű autópályával való találkozásáig, 66 km hosszan – határolja északról a Chiem-tó felvidékét (Oberer Chiemgau). Berchtesgaden vidékétől kb. az Inn völgyét követő E 86-os útig terjed. Délen az osztrák államhatár húzódik. A vidék névadója az E 11 úttól északra elterülő nagy tó, a Chiemsee, Bajorország legnagyobb tava, amelynek felvidéke az autópályától délre eső természeti szépségekben gazdag alpesi táj.

Az E 11 autópályának a Bad Reichenhall-i kijáratánál induló út mentén, A u f h a m alpesi mezején kis barokk *kápolna* áll. Oltárát a bajor rokokó egyik jelentékeny faszobrászának, Johann Georg Lindtnek a munkája díszíti. A n g e r arról nevezetes, hogy I. Lajos bajor király országa legszebb falujának nevezte. A falu házainak jó része a XVII–XVIII. században épült. Az erődített falakkal körülvett, csúcsos tetőszerkezetű, magas tornyán hagymakupolával díszített *plébániatemplom* a XV. század közepén épült és e vidék legöregebb gótikus falusi temploma. A kis községből a legemlékezetesebb a kilátás az 1771 m magas Hochstaufen meredek lejtőjén épült *Staufeneck-várkastélyra*. Angertől északnyugatra a Höglwörter See mellett visz tovább az út: a tó félszigetén van az *Ágoston-rend kolostor-temploma* és *rendháza*.

A középkori templom már csak a szentély falai között őrződött meg, egyebekben 1689-ben átépült, belső rokokó *mennyezetfestése* és a *vörösmárvány főoltár* 1765-ből való. A templom nyolcszögletű tornyát hagymakupola koronázza. A templom átalakításával egyidőben, a XVIII. század közepén épült a kis *kolostor* is.

Az E 11 autópálya megkerüli a *Teisenberg* 1334, ill. 1233 m csúcsát, távolabb délre a *Zwiesel* 1781 m magas csúcsa látható. Az Inzell (és Ruhpolding) felé vezető leágazással induló B 306-os utat Német „vakáció"-útnak (Deutsche Ferienstrasse) hívják: a szabadságra utazók számára ugyanis számos üdülőhelyet kínál. A 2300 lakosú Inzell egyetlen történelmi nevezetességű épülete a postához címzett *régi fogadó*, a „Gasthof zur Post". A XVI. század első felében épült, a reichenhalli ágostonrendi szerzeteseké volt. A község középkori eredetű *templomát* utóbb átépítették. A *Zwingsee* partján szabadstrand és fedett uszoda létesült. A *műjégstadiont* nyáron görkorcsolyázók vehetik igénybe. A közeli Rauschbergre kötélvasút és 9 sílift visz fel. Az 1781 m magas *Zwiesel* és az 1771 m magas *Hochstaufen* között csaknem 1000 m magasan fekvő *Frillensee* jegén gyorskorcsolyázók edzenek. A tó közelében 772 m magasan áll az egykori *Szent Miklós-remetelak* (Einsiedelei St. Nikolaus) és késő gótikus *temploma*.

A B 306 és a B 307 jelzésű út Inzelltől délre, 711 m magasan a *Zwing-szoros* előtt találkozik, és B 21, ill. E 17 jelzéssel fut tovább délkeletnek. A szorostól kezdődően az út erősen emelkedik, és a kb. 2 km-re levő parkolóhelyről az utasok megtekinthetik a *Gleccserek kertje* (Gletschergarten) még a jégkorszakban legyalult, sziklás vidékét. Weissbach an der Alpenstrasse 600 m magasan települt. A faluból szép a kilátás a *Rauschberg* 1645, ill. 1671 m magas ikercsúcsaira, valamint az 1584 m magas *Augenstein-csúcsra*. Az útról nemsokára megpillantjuk az – Ausztria területére átnyúló – *Reiter Alpe* 1979 m magas csúcsát is. Két *völgyhidat* (Pfannlechbrücke és Höllbachbrücke) elhagyva Schneizlreuth után ér az utas az államhatárra.

Ha a B 306-os útról Inzelltől délre a B 305 (Deutsche Alpenstrasse) útra fordulunk rá, az 1227 m magas *Zinnkopf* és a Rauschberg ikercsúcsai között haladunk tovább délnyugatnak, a Weisse Traun-patak völgye felé. Útközben egy 740 m magasságban elterülő tó, a *Froschsee* csillan fel. A 6500 lakosú Ruhpolding mintegy ötven év óta az egyik legkeresettebb alpesi üdülőhely. Gyógyfürdő és hullámfürdő, korcsolya- és ródlipálya, 17 sílift és síugró sánc, a Rauschbergre 1645 m magasra felvivő függővasút, lovarda és teniszpálya várja itt a felüdülni vágyókat. A kis rokokó *plébániatemplomot* (Pfarrkirche St. Georg), híres építész, Johann Baptist Gunetzrhainer tervei szerint építették 1738–57 között (oltárán az 1220-ból

származó, színesre festett fa-Madonna érdekessége, hogy ezt a román kori ereklyét csak 1955-ben, tatarozáskor találták meg a padozat alatt). Az erdészeti hivatal (Forstamt) épülete azért érdemel figyelmet, mert a bajor királyi család *vadászkastélyának* épült a XVI. században. A „Haus des Gastes" (Vendég-ház) néhány termében *Helytörténeti Múzeum* (Heimatmuseum) létesült, ahol a keresztény és a népművészet szép emlékeit állítják ki. Sajátossága Ruhpoldingnak a minden év szeptemberében megrendezett búcsú a közeli Zell község *St. Valentin-kápolnájához:* a férfinép lóháton és mindenki népviseletben vonul a búcsújáró helyre.

A B 305-ös út egy darabon még a Weisse Traun völgyében halad délnek, majd elkanyarodva, különlegesen szép vidékre vezet: tengerszemek közé. Az 1420 m magas *Unternberg* és a Rauschberg között visz az út. Hegyi tavak tükre csillog: az 1164 m magas *Seekopf* csúcsa tövén a kis *Förchensee*, az 1693 m magas *Gurnwand* lábánál a *Lödensee*, majd a *Mittersee* és a nagy *Weitsee* következik.

Reit im Winkl üdülőhely a Gebühr-patak partján épült ki, 695 m magas fennsíkon, az 1061 m magas *Walmbergcsúcs* alatt. A 2500 lakosú község arról nevezetes, hogy telente itt hull a legtöbb hó és itt marad meg legtovább – ezért szeretik a síelők. Fedett uszoda, korcsolya- és 4 km hosszú ródlipálya, valamint 2 síugró sánc várja a turistákat. A tirolias stílusú parasztházaktól nem messze, a 727 m magas Grünbühel-domb oldalában fennmaradtak a Napóleon elleni háborúban, 1806–09 között kiásott *lövészárkok*.

A B 305-ös út a Walmberg lábánál északkeletnek kanyarodik. A 700 lakosú Oberwössen és a 2100 lakosú Unterwössen környéke három tengerszemmel ékes: ezek az *Eglsee*, a *Wössener See* és a legszebb, a kissé távolabb, 1138 m magasan fekvő *Taubensee*.

Marquartstein falut II. Marquart őrgróf 1072-ben megépült várkastélyáról nevezték el; fontos erődítés volt egykoron a Tiroler Ache-patak völgyének bejáratánál. A 607 m magas Schlossbergen létesült *lovagvár* és kicsiny *temploma* mindmáig megőrizte gótikus jellegét. A 2600 lakosú községre nyugatról az 1586 m magas *Hochplatte*, keletről az 1744 m magas *Hochgern* tekint le (külön autóút vezet hozzá).

A várhoz vezető út, a Burgweg egyik villáján *emléktábla* jelzi, hogy *Richard Strauss* 1897–1907 között rendszeresen itt töltötte a nyarat és itt dolgozott „Salome", valamint „Elektra" című operáin.

Marquartsteintől délnyugatra a B 307 úton a Tiroler Achepatak völgyébe jutunk. Raiten község román kori *templomát* (St. Marienkirche) gót stílusban nagyobbították meg; főoltára mögött gótikus freskók láthatók. Schleching rokokó *plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Remigius) 1737–39 között Abraham Millauer tervei szerint épült. A faluból függővasút visz fel 1100 m magasra, a *Wuhrsteinalmra*.

Az út végső szakaszán, közel az osztrák határhoz – autóval már meg nem közelíthetően – áll az az 1450 körül épült *hegyi kápolna* (St. Servatius-Kapelle), amelynek helyén, a 800 m magas Streichen-dombon feltevések szerint pogány áldozóhely volt.

A *gótikus szentélyt* szokatlan módon *szentélyfal* választja el az imapadok sorától; a *három szárnyas oltár* a XVI. század elejéről származik; a falak *gótikus freskóit* az 1943-as tatarozás tárta fel.

Marquartsteintől északra ágazik el északkeleti irányban a B 305 útból az Egerndach–Bergen–Siegsdorf felé vezető út. A 2300 lakosú Bergen az 1671 m magas *Hochfelln* lábánál fekszik, a hegycsúcsra függővasút visz fel. *Búcsújáró templomának* (Wallfahrtskirche Heiliges Kreuz) története 975-ig vezethető vissza, s habár a XVIII. század közepén átépítették, XII. századi kriptája fennmaradt.

A B 305-ös úton a 3000 lakosú Grassau *plébániatemploma* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) ezeréves; a román kőfal maradványa a toronylábazatban még felfedezhető.

A templomot a XVIII. században olasz építőmesterrel átépíttették ugyan, de a vakolat alatt megmaradtak a *gótikus falfestmények*, amelyeket az utóbbi években szabadítottak ki. A déli oldalhajóban a késő reneszánsz *oltár* 1696-ban készült.

A B 305 jelű Deutsche Alpenstrasse Bernau am Chiemsee-nél fut be az E 11-es autópályába. A 3200 lakosú városka már a rómaiak idején lakott volt, miként az iskola közelében kiásott *római fürdő maradványai* mutatják. A 1669 m magas *Kampenwandra* hegyi vasút visz fel, a Chiemsee partjára autóbusz jár.

A Prien-patak völgye volt évszázadokon át az Olaszországból Bajorországba vezető, legfontosabb útvonal. Miután azonban a délnek vivő autópálya (E 86) nyugatabbra, az Inn folyó völgyében épült meg, ez a vidék elveszítette kereskedelmi jelentőségét – és megnyerte a csendet.

Bernautól délnyugat felé haladva, a kis *Bärnsee* érintésé-

vel lehet eljutni a Prien völgyébe. A kis Höhenberg *kápolnatemploma* (Kapellenkirche Heiliges Kreuz) 1510 táján épült, mellékoltárai a „Rabendeni mester" néven számon tartott, ismeretlen művész vagy tanítványai színesre festett fafaragásaival ékesek. Niederaschau, az 1668 m magas *Kampenwand* lábánál fekvő falucska fölött 693 méteres meredélyen a középkori, hatalmas *Hohenaschau-várkastély* falai emelkednek; innen indul ki a 2500 m hosszú drótkötélpálya, amely 1460 m magasra visz fel a hegy oldalában. A 3500 lakosú község késő gótikus *plébániatemplomát* (Pfarrkirche St. Maria) 1652-ben kéttornyos barokk templommá építették át. Niederaschau iszapfürdőjéről és gyógyforrása ivócsarnokáról ismert.

A továbbiakban a Prien völgye, az 1156 m magasról meredeken leereszkedő *Überhängende Wand* és az 1536 m magas *Zellernhorn* között, erősen összeszűkül. Már majdnem az osztrák határon, 737 m magasban húzódik meg Sachrang falucska, a tiroli és bajor hegyek karéjában. Alig 630 lakosa van. Több sílift mellett fogaskerekű vasút is visz fel innen az 1838 m magas *Wendelsteinre*. A falu főterén a *plébániatemplomot* (Pfarrkirche St. Michael) 1688–89 között neves olasz építész, Lorenzo Sciascia tervei szerint építették és rendezték be.

A Prien és az Inn völgye közötti Samerberg-fennsíkot tekintik az Oberer Chiemgau földrajzi határának. Délkelet felől a *Hochries* 1569 m magas csúcsa, délről az 1338 m magas *Heuberg*, nyugat felől az Inn, északon – az autópálya vonalán túl – az ún. Voralpenland, az Alpok előhegyei határolják. A bájos kis falvak erdők és mezők között terülnek el; Mitterhof-ból *drótkötélpálya* indul a Hochriesre, kabinjaiból egy sötétzöld tengerszemre és a tiroli havasokra látni; szerpentin vezet fel a magasabban fekvő Törwang faluba, amely iszapfürdőjéről ismert; ezen az úton tovább Rossholzen külső megjelenésében is gótikus emlékeket őrző *temploma* elé érünk (Hl. Bartholomäus-Kirche), amelynek főoltárán a névadó Szt. Bertalan – 1500 körül készült – faragott alakját látjuk.

A TRAUN VÖLGYE ÉS A CHIEMSEE

A Salzburg–München B 304-es úton az első jelentős helység Traunstein. A most 15 000 lakosú városka már a rómaiak idején fontos hadiút mentén épült ki. 1275-ig a salzburgi

hercegséghez tartozott; a sóbányászat és a sókereskedelem gazdag várossá tette. Sajnos, az 1704-ben, majd 1851-ben bekövetkezett szörnyű tűzvészek szinte minden régi építményt elpusztítottak; a városkép azonban, a Traun által körülfolyt félszigeten, közeli dombok és távolabbi hegyek karéjában, így is festői.

Üdülőhelyként Traunstein 1844 óta ismert: az egykori kapucinus kolostor épületében ekkor rendezték be az első szanatóriumot, a sótartalmú víz gyógyhatására építve.

A Stadtplatz nevű főtéren az egytornyú *Szt. Oszvald-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Oswald) a XVII. században épült, de jelen alakjában alig több, mint százéves. Egykori szép belső berendezésének maradványa az 1731-ben készült főoltár. A templom közelében a város büszkesége az 1525-ből származó *Leonhard-kút* (Liendl-Brunnen); a nyolcszögletű márványmedence közepén karcsú oszlopon, amelyet négy – egykor színes – pajzs díszít, áll páncélban a névadó lovag kecses reneszánsz kőfigurája. A főtéren van az újjáépített *Pék-torony* (Brothausturm), amelyben a Chiem-tó (Chiemsee) környéki helytörténeti gyűjteményt (Chiemgau-Heimatmuseum) helyezték el. Au városrészben, az egykori sóbánya fölött, túlélte a tűzvészeket a terméskőből épült korai barokk *kápolna* (Salinenkapelle).

Régi alapja egy négyzetes toronyláb, amely köré 1630-ban kaputornyot és szentélyt építettek, ekkor létesült a nyolcszögletű kis torony is a hasas kupolával. Belső *freskóit*, amelyek ugyancsak a XVII. századból származnak, az 1928-ban bekövetkezett tatarozáskor fedezték fel.

Régi hagyomány Traunsteinben a húsvét hétfőjén megrendezett Georgiritt: a Szt. György-lovaglás. Ilyenkor lóháton vonulnak a zarándokok a város peremén levő Ettendorf falucska gótikusan meredek tetejű, barokkosított tornyú *Szt. György-kápolnájához.*

A kanyargós Traun mentén sajátságos látnivalót kínál Stein an der Traun: három szinten elhelyezkedő *váregyüttest.*

Az *Alsó-vár* (Unteres Schloss) az összefüggő várrendszer legfiatalabb része, „csak" a XVI. század második felében épült, de ismételt átépítések után most abban az angol Tudor-stílusú alakjában látjuk magunk előtt, amilyenné a von Stein grófok 1875-ben alakíttatták.

A középső szinten, a Traun fölött emelkedő meredek sziklafalon, alighanem már a kora középkorban vagy még előbb akadtak barlanglakások; sziklába vájt a *Barlang-vár* (Höhlenburg) is, feléje komor sziklafolyosó vezet, egykoron az őrség tartózkodási helye, 20–30 méterrel a vad folyó fölött (akkoriban még itt folyt el a Traun). A bevehetetlen vár egyik ura Heinz von Stein rablólovag volt, ő ásatta azt a mély kutat, amelybe állítólag áldozatait dobatta s az ő személyével hozzák összefüggésbe a kínzókamrában mindmáig fennmaradt kínzószerszámok gyűjteményét. A legenda Kékszakállúnak is megteszi, eszerint az elrabolt lányokat e sötét és nyirkos várba hurcolta, és a megunt asszonyokat egyszerűen a folyóba taszította.

A Barlangvárból föld alatti folyosó 52 meredek lépcsőfokán át, fáklyával a kézben vezetik a látogatót fel a hegytetőre, ahol a *Felső-vár* (Hohe Burg) egy római őrhely alapjain épült meg, de már csak romjai láthatók.

Az 1200 lakosú falucskában a *fogadót* („Gasthof zur Post") érdemes megnézni a főutcán, mert megőrizte reneszánsz formáját.

A Traun folyót elhagyva és a folyót keresztező B 304 jelzésű útról délnyugati irányban letérve, a Chiem-tó vidék északi, laposabb felének, az Unterer Chiemgaunak megtekintésére indulhatunk, Seebruck felé. A B 304-es úton továbbhaladva pedig Altenmarkt an der Alz-ba érünk. Az *Alz* és a Traun folyók összefolyása valóban már a régi időkben vásárok színhelye volt (Alter Markt a. m. régi vásár). A városka a tőle 0,5 km-re délre (meredek kitérő úton) elérhető, 925-ben emelt baumburgi kolostorról (Kloster Baumburg) nevezetes igazán. A reformáció beköszöntével a szerzetesek elmenekültek belőle és a rendház a gazdasági épületeivel együtt csakhamar romba dőlt. Szinte egyedüli ép maradványuk egy 1550 táján épült *reneszánsz villa* (Sommerschlösschen), amelyet az egyik apátúr építtetett magának. Fennmaradt ellenben a hatalmas *Szt. Margit-kolostortemplom* (Klosterkirche St. Margaretha). Közvetlenül a Traun meredek völgye fölött emelkedik. Tágas panoráma nyílik innen a Traun vidékére és az Alpok láncolatára. Az egykori román bazilikára csupán a két erőteljes torony emlékeztet, melyeket a XVII. században hagymakupolával láttak el. A teljes helyreállítást 1754–57 között Franz Alois Mayr tervei alapján végezték, s a környék legjelentősebb barokk templomát teremtették meg. Ekkor épült a templom elé a gömbölyded előcsarnok.

A templom belsejében azóta *márvány* fedi az *oszlopsort* és *stukkódísz* a falakat. A nagyméretű *mennyezeti freskó*, amely Szt. Ágoston életének eseményeit, valamint a szentélyben látható *falfestmény*, amely Szt. Margit mennybemenetelét ábrázolja, Felix Anton Scheffler műve. A *főoltár*, a *szószék*, a kétemeletes *erkély* rokokó díszei után vegyük szemügyre a XV–XVI. századból származó *sírköveket* is a román stílusú kerengő részben megmaradt keleti oldalán.

Altenmarkttól északra, a 299-es út mentén, az Alz partján Trostberg már a Chiem-tó vidékének északi „kapuja"; egy 1392-ben kelt oklevél tanúsága szerint már akkor is fontos hídfőállásnak tekintették. Szép főutcáján, melynek neve a déli szakaszán Vormarkt (Elő-piac), a régebbi, északi szakaszán Innerer Markt (Belső-piac), háromemeletes, fogazott ormú *régi házak* sorakoznak, késő gótikus, ill. reneszánsz erkélyekkel, ablakkeretekkel. Az egész település voltaképpen nem több, mint az az egy hosszú utca; két szakaszát a hatalmas *Szt. András-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Andreas) választja el egymástól. Az 1420-ra megépült, dísztelen tömb lényegében érintetlen maradt a századok folyamán, csupán az egyik tornyát toldották meg és látták el hasas barokk toronysisakkal. Belső díszítése takarékos, de fennmaradt néhány XV. századi színes ablak.

Ne mulasszuk el megnézni a várost az Alz túlsó partjáról! Itt van a *Schloss Schedling* is, az a barokk kastély, amelyben a Tájmúzeum (Heimatmuseum) néprajzi és kultúrtörténeti gyűjteményeit helyezték el: teljes paraszti és polgári szobaberendezéseket. A Schlossbergről, vagyis a dombról, amelyen a kastély áll, alföldies táj és hegyvidék találkozásában gyönyörködhetünk. Az Alz meredek partján a *Trozzeperch-vár* romjai láthatók: a Sempt-Kraiburg grófok középkori várából csupán egy kis kápolna és a hozzásimuló alacsony körbástya maradt fenn.

A B 299-es útról Wiesmühl községből letérő kínálkozik Feichten an der Alz felé, egy *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Mariä Himmelfahrt) kedvéért. Az 1502–13 között épült késő gótikus templomot kétszáz évvel később oly szerencsés kézzel barokkosította Franz Alois Mayr, hogy gótikus magvát az átalakítás nem érintette. Az egyik mellékoltáron a XIV. század elejéről származó kő-Madonna áll.

Altenmarkt an der Alz után nyugatra a B 304-es útról a kirchbergi letérőn St. Wolfgang falucskába jutni. Nevét a későbbi – szentté avatott – regensburgi püspökről

kapta, aki a X. században állítólag forrást fakasztott ezen a helyen. A forrás fölé épített Forráskút-kápolna (Brunnenkapelle) utóbb beleépült az 1430–67 között létesített *Szt. Jakab-templomba* (St. Jakobskirche). A templom Felső-Bajorország egyik legeredetibb késő gótikus építménye.

A kápolnát az északi oldalhajóban utóbb barokkosították és az 1470 tájáról származó *Szt. Wolfgang-szobrot* ráállították a festőien hullámzó *barokk oltárra*. Ugyancsak *barokk oltárt* kapott – a hajó teljes szélességében – a templom csarnoka, de *Szt. György, Szt. Wolfgang* és *Szt. Zsigmond* fából faragott, *XV. századi szobrát* átvitték rá.

A templom körül 1733–37 között, Johann Baptist Gunetzrhainer tervei szerint, nagy és díszes *kolostor* épült, amelyből a rend feloszlatása után (1803) csak a főépületek maradtak meg.

A faluban a *Régi vendégfogadó* („Altes Gasthaus") homlokzatán az erkély, konyhájában a késő gótikus bordázat és az étteremben a fagerendás mennyezet a XVI. század végéről származik.

R a b e n d e n falucska *temploma* (Kirche St. Jakob) az okvetlenül megtekintendő műemlékek közé tartozik. 1458-ban szentelték fel. Külseje szerény, előcsarnokán 1660-ból való napóra maradt fenn.

1510 táján készült *szárnyas oltáráról* nevezetes. A késő gótikus művészet remeke ez az oltár, melynek szárnyait kívül-belül festmények borítják, belsejében pedig az ismeretlen „Rabendeni mester" három gyönyörű apostol-szobra áll: balról Simon, középen Jákob, jobbról Júdás-Tádé.

O b i n g *plébániatemplomában* (Pfarrkirche St. Laurentius), amelynek eredetije 1491-ben épült, az újgótikus oltáron az imént említett „Rabendeni mester" három kitűnő alkotása látható.

Obingnál torkollik a Deutsche Ferienstrasse a B 304-es útba, amelynek következő, Wasserburg am Innig tartó szakaszát szintén Deutsche Ferienstrassénak nevezik.

Frabertshamnál dél felé letérve, a Chiem-vidék északi részének kedvelt üdülőhelyére, A m e r a n g-ba jutunk. A község és a hozzá tartozó várkastély 1560–98 között a veronai fejedelmi család, a Scaligák birtoka volt; utolsó sarjuk Johann Dietrich von der Laitter reneszánsz sírköve a falu közepén álló barokk *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Rupert) északi falában látható. Innen táblákkal sűrűn szegélyezett út vezet

be az erdőbe az *Amerangi-várkastély* (Schloss Amerang) elé. A késő gótikusan szigorú, tömbszerű építmény ötszögletű belső udvart vesz körül. Az 1560-as években a Scaliga család emeltette.

A lovagteremben (Rittersaal) 1974-ben jó állapotban levő, vadászjeleneteket ábrázoló, XVI. századi *freskókat* fedeztek fel. A várkastély egyébként még régebbi eredetre tekinthet vissza; egy 1072-ből kelt oklevélben már említik. A Scaliga család kihalta után a Crailsheim bárók tulajdonába ment át, akik ma is lakják, de – tekintettel a nagy fenntartási költségre – 1964 óta minden nyáron hangversenyek rendezésére engedik át a kitűnő akusztikájú *árkádos udvart*. Koncert előtt, előzetes jelentkezés esetén, a kastély belső termei is megtekinthetők.

Amerang nevezetessége továbbá a falu peremén 1973 óta épülő kelet-felső-bajorországi *Parasztház múzeum* (Ostoberbayerisches Bauernhausmuseum). Látható itt Bajorországnak – a Waginger See partjáról, Gessenhausen községből származó – legöregebb, XV. századi paraszthá̇za is.

A környék tavai, az egymással összefüggő Ameranger See és a Zillhammer See körül, a jégkor maradványaként, még egy sor kisebb tó van.

Ha viszont a Deutsche Ferienstrassen Obingból délkelet felé indulunk, Niederseeon községben a Seeoni-tó (Seeoner See) partján érdemes kiszállni az autóból. Az átépített, de szép vonalú *templomot* és a *vendégfogadó* („Altes Gasthaus") két termében az 1616-ból származó, reneszánsz menynyezeti faborítást megnézve, a *kápolna* melletti gyalogút vezet északi irányban egy fahídhoz, s azon át a *Kolostor-tó* (Klostersee) szigetén épült ősi kolostorhoz.

Kloster Seeon ezeréves múltra tekinthet vissza.

994-ben alapította Aribo bajor nemesúr. Később salzburgi tulajdonba ment át – ennek köszönhetően a fiatal Mozart több ízben ellátogatott ide, de vendégeskedett itt Haydn is. 1803-ban a benedekrendi szerzeteseket kiűzték, a kolostor három belső udvar köré rendezett épületeinek egy részét lerombolták, más részét megvásárolta a Leuchtenberg hercegi család: ez a kastély (Schloss Leuchtenberg) ma a bajor rendőrség bentlakásos iskolája és nem tekinthető meg. (Az egyik szárnyban viszont „Klostergastwirtschaft" néven kellemes *vendéglőt* rendeztek be.)

A *kolostortemplom* (Klosterkirche St. Lambert) eredetileg – a XI–XII. században – román stílusú bazilikának épült, mi-

ként az a kapuépületen és a mögéje rejtett főkapun mind a mai napig látható.

Az előcsarnokban a kolostor apáturainak *sírköveit* helyezték el. A templom belsejében a háromhajós román bazilika gótikusan felmagasított és megnagyobbított hajóját a XVII. században barokk *falidíszekkel*, a múlt században pedig neogótikus *főoltárral* látták el; az 1911-es helyreállítási munkák során fedezték fel az 1620 körül keletkezett *freskók maradványait*. A főoltáron a híres „Seeoni Madonna" másolata látható (az 1430 táján készült eredeti, tekintettel különleges értékére, a müncheni Bajor Nemzeti Múzeumban van). Az oltár mögötti kápolnák a XIV–XV. század fordulóján épültek, a Szt. Borbála-kápolnában a kolostort alapító *Aribo síremléke* áll, Hans Heider 1400 körül faragott domborművével.

A kolostortemplom közelében álló másik templom az 1349-ben oklevélben már említett *zárda-templom* (Nonnenkirche St. Walburgis); a körülötte elterülő kis *temetőben* a Leuchtenberg hercegi család tagjai görögkeleti sírkeresztek alatt nyugszanak.

A tóvidéken, majd az *Achen-patakon* átkelve érjük el Seebruck-nál a szépséges Chiem-tó (Chiemsee) északi partját. Az 1500 lakosú község a római Bedainum település helyén létesült. A rómaiak hidat vertek az Alz-patakon és kisebb erődöt is építettek. Seebruck gótikus eredetű *templomában* (Kirche St. Thomas) az előcsarnokban két római oltár maradványa látható.

A *Chiemsee*, a „bajor tenger" régtől fogva vonzza partjaira a településeket. A helyi hagyomány szerint Pontius Pilatus római helytartó a tó partján halt meg száműzetésben.

A szabálytalan alakú víztükör hossza 18, szélessége 14 km a legtávolabbi pontokon. Legmélyebb pontja 73 m. Mindenekelőtt a Tiroler Ache, továbbá a Prien és a Rott vize frissíti fel, s belőle folyik tovább északi irányban az Alz (az Inn folyóba). A Chiemsee jégkori eredetű, s körülötte több kis tó (Seeoner See, Hartsee, Pelhamer See, Tabinger See stb.) jelzi, hogy egykoron nagyobb kiterjedésű volt, egészen az 1671, 1744, ill. 1688 m magas Hochfelln, Hochgern és Kampenwand lábát mosta. Később ez a déli part elmocsarasodott.

Seebrucktól kelet felé indulva a tó megkerülésére, Ising *búcsújáró templomát* (Wallfahrtskirche Mariä Himmelfahrt) gótikus templomból építették át 1751-ben. A stötthami *templom* (Kirche St. Johann Baptist) gótikus. Chieming

a Chiemsee legszebb üdülőhelye. Már az első világháború előtt gőzhajójáratok kötötték össze Seebruckkal és a tópart más fontosabb településeivel, nem utolsósorban a tó két szép szigetével. A falu *plébániatemplomát* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) a múlt században neogótikus stílusban újonnan építették meg. *Három, feliratos római kő látható benne.* A közvetlenül a tó partján álló, nyolcszögletű tornyos *plébánia* (Pfarrhof) 1530-ból származik. Grabenstätt-ből rövid kirándulás tehető a meleg vizű kis tó: a *Tüttensee* egykori mocsárvidékére. Az üdülőfalu és az E 11-es autópálya közötti *természetvédelmi övezet* a Tiroler Aache „deltavidéke": a patak több ágra szakad itt. A mocsárvidéken, ahol ritka madárfajok élnek, csakis csónakon lehet áthatolni.

Seethal a vízibuszok egyik állomása. Az E 11-es autópálya Bernau nevével jelzett letérőjétől (a Chiemsee délnyugati csücskénél) érdemes ellátogatni Urschalling-ba, az 1200 táján épült, román stílusban megőrződött kis falusi *templom* (Kirche St. Jakob) kedvéért.

Középkori freskók sorozatát szabadították ki itt 1930–42 között a vakolat alól. Az Ó- és az Újszövetséghez készült illusztrációk ciklusa 1380–1400 között keletkezhetett, egész Bajorországban ezek a legjobb állapotban fennmaradt kora gótikus festészeti emlékek. Ámde alattuk *még korábbi freskósorozat* húzódik, miként az az apszis ívén feltárt és a bűnbeesést ábrázoló, a templommal egyidős falfestményen is látható.

Prien am Chiemsee a tó „fővárosa". Itt 1472-ben épült *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) áll, amelyet 1735–40 között „barokkosítottak" ugyan, de meghagyták a torony jellegzetes hegyes süvegét, csupán az oldalsó kisebb tornyokra helyeztek hagymakupolát.

A hajó hatalmas *mennyezeti freskója*, szokatlan módon, világi témájú: Johann Baptist Zimmermann a lepantói tengeri csatát festette meg. Az ő műve a falak *stukkódísze*, valamint a *márvány szószék* is.

A templom mögötti meredek tetejű, gótikus *kápolna* 1507-ben épült, szintén XVI. századi árkádos körfolyosó kötötte össze a templommal; a folyosót és a kápolna tornyát utóbb módosították.

A városból, amely a vízparttól 2 km-re fekszik, múlt századi kisvasút (becenevén: „der feurige Elias", azaz Illés

próféta tüzes szekere) visz át *Stock fürdőtelepre*, ahol a szabadstrand mellett, külön medencében 27 °C a felmelegített tóvíz. Stock a Chiemsee-part legfontosabb hajókikötője, innen közelíthetők meg a legkedvezőbben a tó híres szigetei.

A Herrenchiemsee, amelyet Herreninsel (értsd: Chorherreninsel, azaz Kanonokok szigete), vagy Herrenwörth néven is szokás említeni, a nagyobbik sziget 2,5 km², a tó délnyugati kiöblösödésében terül el, erdők és mezők borítják. Déli peremén kör alakú, *erődített falak maradványai* láthatók – történelem előtti települések nyomai.

A X. századból maradt fenn e híre annak, hogy a portyázó magyarok elpusztították a szigeten létesült benedekrendi kolostort. 1130-ban ágostonrendi szerzetesek építettek új rendházat és templomot, majd a XVII. század folyamán valamennyi épületet felújították. A kéttornyú templomot azonban, amely az olasz Lorenzo Sciasca tervei alapján jött létre, a rend 1803-ban bekövetkezett feloszlatása után lerombolták, csupán a főhajórész maradt az utókorra (ezt is sörháznak vette meg egy élelmes vállalkozó).

Az egykori kolostor fennmaradt keleti szárnyát a királyi család vette birtokába; ezt utóbb *Régi kastély* (Altes Schloss) néven kezdték emlegetni, miután II. Lajos bajor király új kastélyt építtetett a szigeten.

Érdemes megnézni: a *Császár-terem* (Kaisersaal) falfestményei 1700 táján készültek; a *Könyvtár Csarnoka* (Halle der Bibliothek) is megőrizte 1735-ből származó díszeit – itt nyaranta művészeti kiállításokat rendeznek.

Új kastély (Neues Schloss) néven a francia királyok versailles-i palotáját másoltatta át e mesebelien isten háta mögötti környezetbe 1878-tól kezdődően II. Lajos bajor király. De 1885-ben az államkassza kiürült, a munkálatokat be kellett szüntetni.

A betegesen pazarló uralkodó nem kapott több pénzt a kezébe. Az építkezés leállításával élete „legfőbb örömétől fosztották meg", legalábbis így írta miniszterelnökének a király; ha folytathatná művét, úgy érezné, „mint akinek második élet adatott". Nem adatott – a kastély torzó maradt, a déli szárny és a templom nem épült meg, a tervbe vett kikötő sem, s a király öngyilkossága után a már félkész északi szárnyait is lerombolták; szétverték továbbá a hatalmas szökőkutakat a palota előtt (ez utóbbiakat 1972-ben helyreállították, immár a növekvő idegenforgalom kedvéért s hatására).

Berchtesgaden-környéki függővasút

A Ramsau-vidéken

Reit im Winkel

A Wetterstein-hegység

A wiesi búcsújáró temploma...

...és belseje

A Zugspitze

Bajor viseletben

München: látkép

A Főpályaudvar

A Theatinus-templom

München: az Új-városháza

Az Isar-kapu

A Régi-városháza

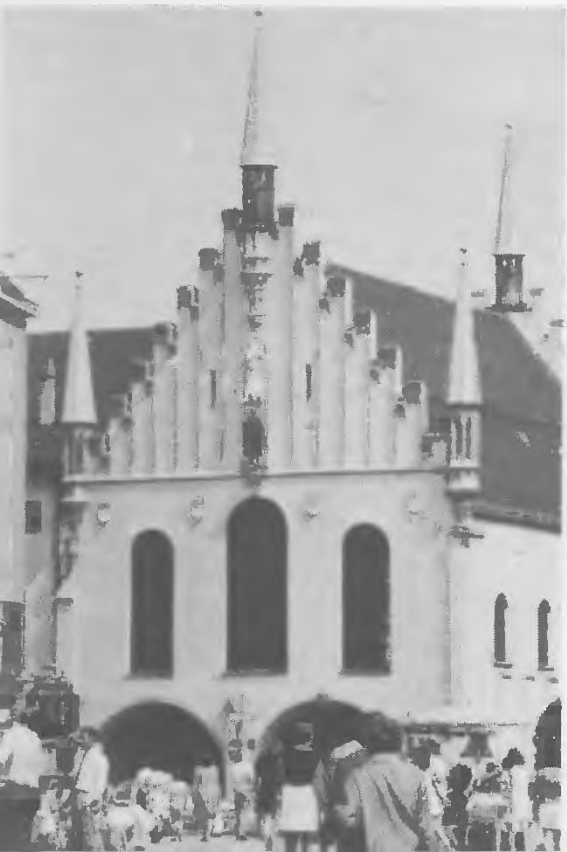

Az Odeonsplatz

Az Antiquarium a Residenzben

Bajor Lajos király lovasszobra (Alter Hof)

Erasmus Grasser 1480-ban alkotott városcímere: a „Münchener Kindl"

A Béke angyala

A Deutsches Museum

Az első vitorlázórepülőgépek egyike (1921) a múzeumban

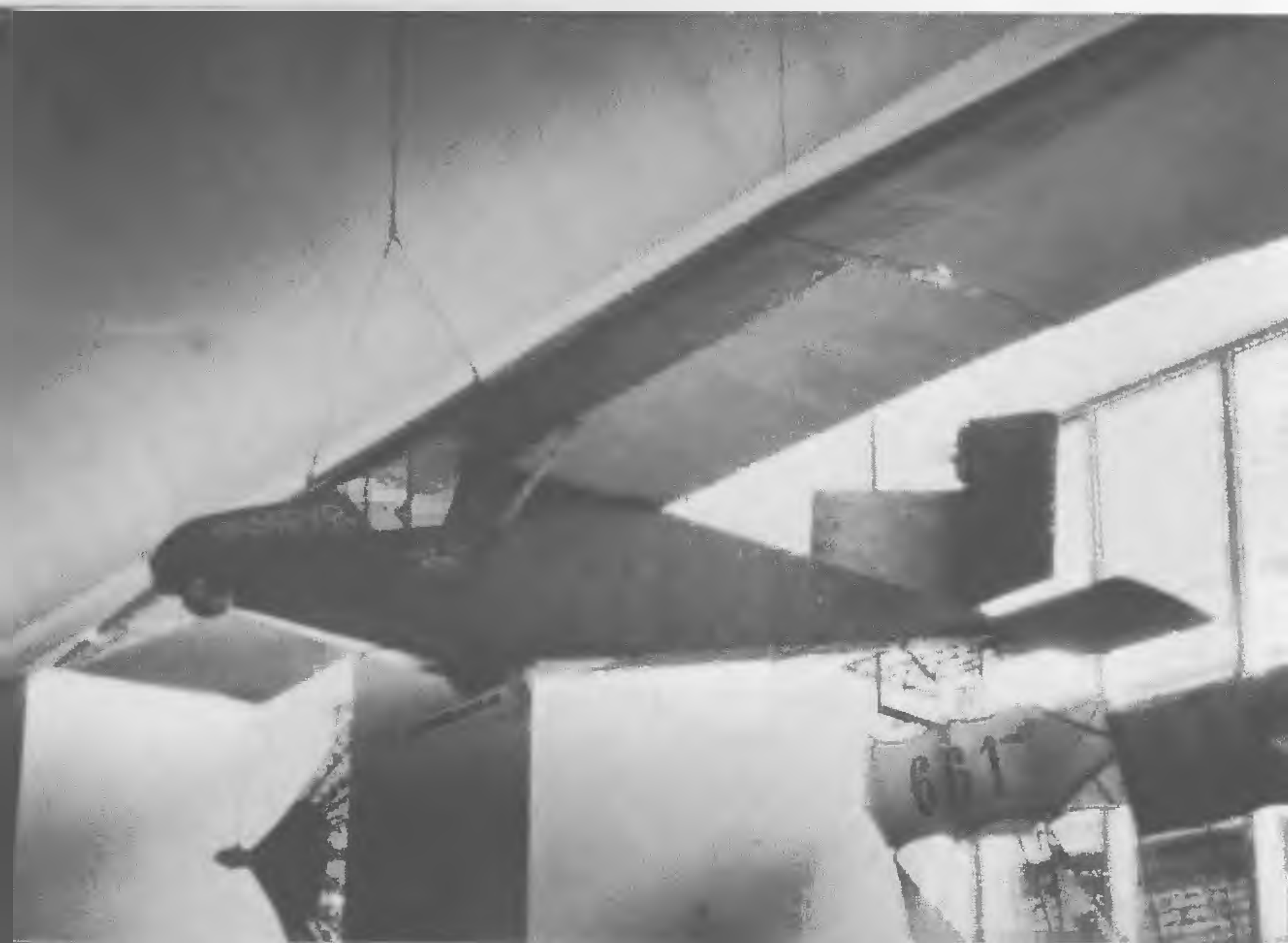

A Bavaria és a Dicsőség csarnoka

A BMW-ház

Sátortetők az olimpiai városrészben

Az olimpiai városrész

Nymphenburg: a Pagodenburg . . .

. . .és az Amelienburg

Dachau: a mártirok emlékműve...

...és kápolna

Passau: a Niederhaus...

...és egyik terme

Építészeti szempontból az Új kastély minden eredetiséget nélkülöző együttese mégis hatásos. A szépen tagolt középrész homlokzata 103 m hosszú.

Az előcsarnokban *ezüstpáva* áll (a király kedvenc állat-jelképe), amelyet email-lapocskák és féldrágakövek díszítenek. Fényűző lépcsőházon, a testőrök szobáján és az – *ablakai* furcsa alakja nyomán – Ökörszem-teremnek (Ochsenaugensaal) nevezett helyiségen át a Dísz-hálószobába (Parade-Schlafzimmer) jutunk, amelyet soha nem használt senki; arannyal átszőtt, három mázsa súlyú *függönyein* hét éven át dolgozott húsz hímzőasszony. A Tanács-terem (Beratungsraum) különlegessége az az *óra*, amelyből minden kerek órában XIV. Lajos francia király figurája lép elő. A 75 m hosszú Tükör-terem (Spiegelgalerie) a bajor király kedvenc tartózkodási helye volt: szeretett itt fel-alá járkálni, éjjelente pedig 2300 gyertya fénye lobogott a tükrökben megkétszereződve. (Május közepétől szeptember végéig minden szombat este kivilágítják a termet, kamarahangversenyeket rendeznek benne.)

A király lakószobái közül megtekinthető a *hálószoba*, amelyben mindössze 23 éjszakát töltött el, négy órával díszített *dolgozószobája*, továbbá *pihenőszobája*, ahol aranyágakon ezüstmadarak keltették „lugas" illúzióját. Az *ebédlőben* mechanikus szerkezet segítségével az egy emelettel lejjebb levő konyhából terített asztalt küldethetett fel magának az uralkodó, ha még udvarnokait sem kívánta látni.

Herrenchiemsee szigetéről a hajóút a lakatlan *Füvek szigete* (Krautinsel) mellett visz el, majd a tó nyugati partjához közel fekvő Frauenchiemsee vagy Fraueninsel (a nők, azaz Apácák szigete), ill. Frauenwörth szigetén köt ki a hajó.

A bencések női rendházat alapítottak itt a VIII. században. A magyarok „látogatása" nyomán a X. században ez is romba dőlt, de már 1000 körül megkezdődött egy román stílusú templom s a harangtorony építése. A mai együttes lényegében 1468–76 között jött létre, néhány román stílusú maradvánnyal.

Elsőként a különálló, nyolcszögletű *harangtornyot* látjuk: felső része 1395-ben épült, 1626-ból származik a toronysüveg. Kis *temetőn* kell áthaladnunk, hogy a *kolostortemplom* (Klosterkirche) főbejárata elé érjünk. A XV. századi, gótikus vasalású kapun az oroszlánfejes bronz kopogtató kis híján ezeréves: már a román stílusú kapun is szolgált.

A templom legrégebbi része a XVI. században épült szentély, ahol az utóbbi években 1150 körül festett, bizánciias stí-

lusú *freskókat* tártak fel. A *főoltár* mögött a Keresztelőkápolna (Taufkapelle) *román stílusú oszlopsora* fennmaradt, a kápolna bejáratánál *Boldog Irmingard sírja* látható, Német Lajos király lányáé, aki a IX. században e zárda főnöknője volt. Az oldalhajókban XV–XVII. századi apátnők *sírköveit* állították fel. A templom belső berendezése a XVII. században készült.

A *zárdában*, ahol ma is benedekrendi apácák élnek és gimnáziumot, valamint internátust tartanak fenn, a főbejárat kapuépülete alatt 1961-ben Karoling-kori királyi palota maradványait tárták fel, továbbá egy 1000 körül keletkezett freskót, amely Krisztust mint tanítót ábrázolja.

Prien am Chiemseetől délkeletre, Wildenwart falucskánál érdekes látnivaló az 1600 táján épült *várkastély* (Schloss Wildenwart). A négyzetes alapú, zárt szerkezetű épület kis belső udvara felől légies hatású árkádos belső homlokzat tárul fel. A Wildenwartból Frasdorf felé vezető út mentén álló *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche St. Florián) 1500 körül alapozott hajójában egykorú szárnyas oltár maradt fenn.

Prienből északnak, Rimsting falucskába 2,5 km hosszú sétány vezet. A bájos, színesre festett *parasztházak* 560 m magas dombon épültek. Nagyon szép innen a kilátás a tóra és mögötte a havas hegycsúcsokra. A Rimstingben nyaralók választhatnak: a Chiemsee-ben, vagy az Eggstädti-tóvidék vizeiben: a melegvizű *Stettner-tóban* vagy a *Langbürgner-tóban* óhajtanak-e fürdeni.

Rimstingtől északnyugatra Endorf régóta ismert reumát gyógyító iszapfürdőjéről, 1964-ben pedig területén jódos termálvizet is találtak. A Chiemseehez tartozó, de önálló nevű Eggstätti-tóvidék (Eggstätter Seenplatte) nyugati „kapuja". A tóvidék központjába a *Schlosseet* és a *Langbürgner Seet* érintve érünk el: Eggstätt kedves, csendes üdülőhely a *Hartsee* partján. Endorfból nyugatnak, Rosenheim felé indulva pedig az út mentén három nagy tóban is gyönyörködhetünk: a mintegy 3 km hosszú, 1 km széles *Simsseeben*, majd az egymással összefüggő *Hofstätter Seeben* és a *Rinseeben*.

A Chiemsee partjára visszatérve, Urfahrn-ból, a régi halászfaluból csónakon néhány evezőcsapás után elérhető a Herrenchiemsee nádas szigetpartja. Breitbrunn falucska kis dombon épült, régi fallal övezett *temploma* egyenest a tóban nézegetheti magát. Alapításának éve 1468, a torony alja még ebből az időből maradt fenn; többi része századunk elején épült,

s ennélfogva a barokk oltárok a legrégebbi tárgyak benne. Gstadt am Chiemsee Frauenchiemsee szigetével épp átellenben, a hajójáratok középpontjában, kellemes üdülőhely, *temploma* (Kirche St. Peter und Paul) késő gótikus. Gollenshausen község nevezetessége a *templom* (Kirche St. Simon und Judas) külső falán az 1430 táján keletkezett és az Utolsó ítéletet ábrázoló falfestmény.

Gollenshausen után Seebruckba visszaérve fejeződik be chiemseei körutunk.

AZ INN-VÖLGY KÖRNYÉKE

Ausztriából az A 141 jelzésű úton jövet, Braunau városánál mondunk búcsút az osztrák földnek. Két híd között is választhatunk, hogy a Salzach és az Inn összefolyásánál felduzzasztott, fenségesen szép folyón átkeljünk.

A bajor határváros Simbach am Inn. Utunkat innen nyugat felé a B 12 jelzésű főútvonalon folytatjuk, Mühldorf irányába. Két bekötőút – Teising vagy Ehring falucskánál – egyaránt Tüssling mezővárosba vezet róla. Az oda-vissza 3 kilométeres kitérőt mindenekelőtt a főtéren (Markt) álló két reneszánsz épület kedvéért érdemes megtenni. A *Törring grófok* XVI. század végi *kastélyának* (Törringschloss) építői, azt a hátrányt, hogy a vár lapályon épült, vízzel feltöltött várárokkal kívánták kiegyenlíteni; négy sarkára – utóbb hagymakupolával díszített – őrtornyok kerültek. A kastély belső kiképzése korántsem ilyen harcias; kellemes árkádos udvara van. A *Városháza* szögletes tömbjét egyetlen bástya-henger díszíti, ez aztán, a tető peremét elérve, hat-, majd nyolcszögletű toronnyá finomul, s hagymakupolája is elegánsan elnyújtott.

A B 12 jelzésű úton továbbhaladva hamarosan Mühldorf am Inn városa elé érünk, amelyet részben szépsége miatt neveztek „Inn-parti kis-Salzburg"-nak, részben pedig azért, mert egészen 1802-ig Salzburghoz tartozott. A város előtt újonnan kialakított s a várost megkerülő út mentén az Inn partján áll a késő gótikus *Szt. Katalin-templom* (Katharinenkirche), amelynek belsejében 1756-ban keletkezett barokk freskókat és faragott oltárokat látunk; legrégebbi kincse – a déli mellékoltáron – a XVI. század végéről származó szoborcsoport: „Szt. Anna, harmadmagával".

Mühldorf első említése 925-ből maradt fenn, de már a római hadiút is átvezetett itt az Inn kanyarulatán. A hajózható folyó és a sókereskedelem gazdaggá tette a település lakóit, de ez az előnyös helyzet kiváltotta a bajor uralkodók vágyát is, hogy a körös-körül bajor földbe ágyazott salzburgi „előretolt hadállást" elfoglalják. De minden kísérlet, hogy a falakkal erődített várost bevegyék, sikertelen maradt.

A városfalak egy része mindmáig látható; két középkori *városkapu* állja útját az idegennek a hosszan elnyúló főutca (Stadtplatz) északi és déli végében. Ez a térnek nevezett utca, az Inn kanyarulatát követve, sarló formában görbül. Az Inn felőli kaputorony (Inntorturm) közelében álló *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Nikolaus) első említését egy 987-es keltezésű oklevélben találták meg. Több ízben átépítették, s ennek következtében késő román, késő gótikus, valamint barokk és rokokó elemek vegyülnek külsején, belsején. Az 1285-ben épült erőteljes torony késő román, barokk toronycsúcsát természetesen később kapta. A meredek, gótikus tetőszerkezet annak köszönheti fennmaradását, hogy amikor a XV. századi hajót a XVIII. században át akarták építeni, beomlott, s így inkább helyreállították, mintsem megváltoztatták.

A hatalmas csarnok dús barokk *mennyezeti freskóit*, melyek Szt. Miklós életének eseményeit mutatják be, 1771–72 között Martin Heigl festette. Ezzel egyidőben készült a gazdagon faragott *rokokó szószék* és a vörösmárvány *főoltár*. A legérdekesebb oltárkép a jobb oldali középső mellékoltáron egy ismeretlen mester kezétől származó négyrészes *táblakép*, amely a templom 1769–75 közötti átépítését ábrázolja.

A főbejárat mellett áll a XIV. századból fennmaradt egykori *temetőkápolna* (Johanniskapelle). Nyolcszögletű földszintje és kör alakú emelete elé 1450-ben építették a tornyot.

A főutcát mindkét oldalról két–három emeletes, színes és árkádos régi házak szegélyezik. A legfeltűnőbb lábasház – a Bräugasse és Huterergasse között, amely szűk kis utácskákba gyámívek alatt sétálunk be – a késő gótikus *Városháza* (Rathaus). Eredetileg három, csak bensőleg összekapcsolt szomszédházból állt; közös homlokzattal az 1640-es tűzvészt követő helyreállításkor látták el. Szép reneszánsz tanácsterme fennmaradt. Az utca túlsó oldalán, a házak sorába beilleszkedve, az 1640–43 között épült *Miasszonyunk temploma* (Frauenkirche) tűnik ki. A másik városkapu, a késő román *Szegkovács-*

torony (Nagelschmiedturm) ma Helytörténeti múzeum (Heimatmuseum). A városban *motorkerékpáros versenypálya*, s az Inn partján *strandfürdő*, valamint *fedett uszoda* van.

Mühldorfot elhagyva, az Inn völgyét követő – alacsonyabb rendű – út déli irányban ágazik le a B 12-es főútvonalról. Ha a főútvonalat követjük, H a a g városkában érdemes megállni. A városképet az a 40 m magas, 3 m vastag falú szögletes *torony*, a Schlossturm uralja, amely 1200 táján hatalmas vár erődrendszerének része volt. A hegyes toronysüveggel és a négy fiatoronnyal csak 1500 táján ékesítették. A torony közelében, a várhegyen (Schlossberg) sajátságos látnivaló a *gleccser-kert* (Gletschergarten), hatalmas vándorkövekkel, amelyek a jégkorszak végén rakódtak le itt. H o h e n l i n d e n község *plébániatemploma* (Pfarrkirche Mariä Heimsuchung) lényegében megőrizte késő gótikus alakját. A község után az NSZK legnagyobb zárt erdőségének, az *Ebersbergi erdőnek* (Ebersberger Forst) északi peremén járunk. Hohenlindenből érdemes letérni északkeleti irányban I s e n felé, ahol a Bittlbach partján Bajorország legrégebbi – még 750 előtt alapított – *kolostora* épült meg; a jégkorszak végi olvadás által idehordott vándorkövekből hasították-faragták ki azokat az oszlopokat, amelyek a *kolostortemplom* (Klosterkirche St. Zeno) altemplomában tartják a mennyezetet. A templom főbejárata a XII. századi román bazilika maradványa, s román stíluselemeket figyelhetünk meg a szentélyen is. Az előcsarnok és a torony a gótika korszakában épült 1410 körül, a gótikus boltozat – amelyet most barokk stukkódísz fed – nyolcvan évvel későbbi. Barokk berendezéssel a XVII–XVIII. század fordulóján látták el.

A B 12-es út mentén A n z i n g kisközség bájos kora barokk *búcsújáró temploma* (Wallfahrtskirche St. Maria) kívülbelül megmaradt olyannak, amilyen a XVII. század második felében volt. A falu és a tőle fél km távolságra húzódó főút közötti barokk *templom* egy néhai kastély 1669-ben épült kápolnája (Schlosskapelle).

A továbbiakban a B 12 út bevezet Münchenbe a repülőtér (Flughafen München-Riem) épületei elé.

Visszatérve az Inn folyóhoz, a B 12-es utat déli irányban elhagyva, mindjárt E c k s b e r g-ben akad látnivaló: kolostora és barokk *búcsújáró temploma* (Wallfahrtskirche St. Salvator) a XVII. század végén épült (szószéke és gyóntatószékei már a rokokó irányba mutatnak). Ezután K r a i b u r g-ba

érkezünk. Egykor jelentős mezőváros volt, már az Agilolfing-dinasztia idején, 772-ben említi egy oklevél. Ma kissé álmos városka, bájos főtérrel, árkádos–erkélytornyos házakkal, román stílusú bazilikából átépített, impozáns *templommal*. Ha Kraiburgból nyugat felé indulunk, Waldkraiburgot elhagyva, Aschau falucskától mintegy 2 kilométerre délre *Burg Megling* romjait látjuk meg, a Megling grófi család – eredetileg kiterjedtebb – várának maradványát. A vár aljában A u am I n n település peremén, az Inn partján az egykori benedekrendi, később ágostonrendi kolostor három belső udvart körülfogó épületcsoportjában áll a *kolostortemplom* (Klosterkirche St. Maria). Miután a régebbi, román stíluselemeket is felmutató gótikus templom leégett, a még megőrizhető részek felhasználásával épült újjá 1708–17 között, a neves olasz mester: Domenico Zuccali irányítása alatt. Figyelemre méltók a templomba bevitt XV–XVIII. századi sírkövek. Az Inn kanyarulatait követő úton tovább K l o s t e r g a r s-ba érünk. Kolostorát még az Agilolfing-dinasztia idején, a VIII. században benedekrendi szerzetesek alapították. Pusztulása után a XII. században ágostonrendiek telepedtek meg a folyó magas partján. A most látható barokk *kolostortemplom* (Klosterkirche St. Maria) és a négyszögletes nagy belső udvar köré rendezett *kolostor* 1661–90 között épült, a Zuccali-fivérek tervezték. Az érdekesen kiképzett ikertornyok között keskeny főhomlokzat húzódik.

A templom teljes szélességét veszi igénybe a hatalmas *oltár*. Ne mulasszuk el megtekinteni a templom legrégebbi kincsét: a déli harmadik oldalkápolnában az 1425 tájáról fennmaradt „*Pietà*"-t.

Az Inn völgyének következő, jelentős városa a 8000 lakosú Wasserburg, azaz teljes nevén W a s s e r b u r g a m I n n. Az Inn kanyarulatában épült; délkelet felől csak az Inn hídján, északnyugat felől kompon, nyugat felől pedig egy alig 300 m széles földnyelven közelíthető meg. E sajátosságával kapcsolatban jegyezte meg a XVII. században a híres térképmetsző Matthäus Merian: „Nem láthatni (a várost), míg az utazó benne nincsen". De mihelyt „láthatni", Bajorország talán legszebb városa terül el előttünk. Wasserburgban sétálgatni kell!

A város a vízivárról kapta a nevét, miként urai is, a Wasserburg grófi család. Az Inn természetes védelmét élvező félszigeten 1120–37 között épült meg a Wasserburgok első vára; a tövében csakhamar létrejött települést 1220-ban fallal vették körül, de 1247-ben – igaz, hosszas ostrom után – mégis bevette II. Ottó bajor herceg.

Mint az Alpok sóbányáiból Münchenbe vezető szárazföldi és vízi út fontos állomása, kötelező kirakodási és vámszedési joggal felruházott őrhely, híres vásárok színhelye, Wasserburg 1337-ben Bajor Lajos császártól városi rangot kapott. Jelentősége csak a múlt században csökkent, miután a vasútvonalak elkerülték, ipartelepítésre pedig szűk volt a hely – hiába növelte az Inn hordaléka 1100-hoz képest mintegy a kétezeresére a város alapterületét, ami újabb és újabb utcasorainak karéjos szerkezetéből is kitűnik. A hátrányos helyzet a város előnyére vált: történelmi magva lényegében érintetlenül fennmaradt. Időközben a város átterjedt az Inntől délre húzódó lapályra is, bár kezdetben itt csak leprakórház állt.

A B 304 jelzésű úton Altenmarkt irányából, ill. az Amerang felőli alacsonyabb rendű úton érkezők a déli oldalon, a Salzburger Strassén át jutnak az Inn hídjára. De érdemes megállniok röviddel a hídfő előtt, hogy megtekintsék az *egykori leprakórház kápolnáját* (Leprosen-Kapelle St.Achatz), amelyet a város egyik legkitűnőbb középkori építésze: Wolfgang Wiser tervei szerint létesítettek 1483–85 között.

Rosenheim felől az alacsonyabb rendű úton érkezők a Rosenheimer Strassén érnek a hídra; egyedül a B 15 jelzésű út kapcsolódik az Inn partján húzódó Münchener Strasséhoz.

Maga az *Inn-híd* is élmény, amelyen át meghökkentően nagy kapuépülethez közeledünk: ez a *Hídi-kapu* (Brucktor). Árkádos lábakon áll a vízparton, szélesen és megálljt parancsolóan. A szigorú homlokzat oromfogazatban végződik, a kissé előreálló tornyon a város és Bajorország zászlóvivőit ábrázolja a régi freskó. A Hídi-kapu 1470-ben épült, a már említett Wolfgang Wiser irányításával, s ma úgy látjuk, amilyenné az 1568-ban bekövetkezett tatarozás után lett.

A kapun túl a Bruckgasse szebbnél szebb házai közül a 25. számú a város legrégebbi világi épülete: az egykori *hercegi vámház* (Herzögliches Mauthaus) a XIV. században épült. A Bruckgasséből jobbra a Marienplatz húzódik, nevével ellentétben nem tér, hanem utca, három különlegesen szép épülettel: jobbra a város leggazdagabb polgárának palotája, a *Kernhaus*, amelynek homlokzatát 1738-ban a rokokó stukkóművészet legnagyobb mesterével: Johann Baptist Zimmermannal díszíttette a Kern család. Vele átellenben csúcsosodik a *Városháza* (Rathaus) oromfogazatos ikerhomlokzata; eredetileg 1457–58 között, három házból alakították ki, de a harmadik, az ún. Tánc-ház 1874-ben leégett.

A középkori német városházában békésen megfért a hivatal a piacca., a bíróság a kuglizóval stb., miként erről a wasserburgi Rathaus fennmaradt két gótikus épülete is tanúskodik: földszintjükön gabonaraktár volt, az árkádok alatt a pékek céhének közös árudája húzódott. A keskenyebb homlokzatú házban megtekinthető a tanácsurak *régi borozója*, faragott gerendás mennyezetével és 1564-ből származó freskóival. A szélesebb homlokzatú házban a *tanácstermet* századunk elején átalakították.

A Városháza mellett a *Miasszonyunk temploma* (Frauenkirche) szentélyével fordul az utca felé; sajátságos elrendezésének oka az, hogy 1324–86 között egyszerűen hozzáépítették a mindaddig szabadon álló őrtoronyhoz; a torony tetejére csak 1500 táján helyezték rá – Wolfgang Wiser elgondolása alapján – a hegyes toronysüveget. Másik érdekessége a templomnak, hogy három hajóját egyetlen meredek tető alá vonták. Belsejét a XVIII. században átalakították; a főoltáron látható „Szőlőfürtös Madonna" azonban a XV. század elejéről maradt az utókorra. A templom közelében, az elragadóan szép Herrengasse árkádos házai között, a 15. számú *Herrenhaus* az atteli kolostor egykori kanonokháza.

A késő gótikus épület 1937 óta *Tájmúzeum*, gazdag gyűjteményéből a város múltjának bemutatása mellett népművészeti állandó kiállítást is tart fenn, különösen szép paraszti bútorokkal.

A Herrengasse nyugati végében, a Kirchhofplatzon áll a város legtekintélyesebb temploma, a *Szt. Jakab-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Jakob). Egy 1250 táján épült román stílusú elődje helyén 1410–78 között három építésznemzedék hozta létre.

A főhajó építését Hans Stethaimer irányította, halála után Stephan Krumenauer vezetése alatt folytatódtak a munkálatok, épült meg a szentély, végül pedig – Krumenauer halála után – Wolfgang Wiser kapott megbízást az építkezés befejezésére és a torony megépítésére.

A templom belső berendezését a XVII. század első felében barokkosították, majd a barokk berendezést a múlt század végén eltávolították, csupán a *szószéknek* kegyelmeztek meg: a Zürn-fivérek 1653–39 között készült remekének fából faragott és színesre festett, kagylós fülkéit a négy evangélista szobra díszíti. A reneszánszból a barokkba való átmenet stílusjegyeit viseli.

A templom arról is nevezetes, hogy 1763-ban a hétesztendős *Mozart* életében első ízben itt játszott pedálos orgonán.

A templom felől fedett lépcső vezet a *Várba* (Burg). Az egykor sokkal kiterjedtebb együttesből lényegében három épület maradt fenn: az ún. Zehntkasten („a tized ládája", vagyis a magtár), amelyet 1440 táján Szakállas Lajos herceg építtetett, IV. Vilmos pedig 1526-ban megnagyobbíttatott. Ő építtette át a középkori palotát is 1531–37 között várkastéllyá (ma aggok menhelye). A késő gótikus Szt. Egyed-várkápolna (Burgkapelle zu St. Ägidien) a XV. század elején létesült, Jörg Tünzel irányítása alatt.

A **város** körül több kis tó van, a *Penzinger See*, a *Kesselsee*, a *Staudhammer See* és a *Soyener See*, partjukon strandfürdőkkel.

A minden évben megrendezett galambkiállítás- és -vásár (Taubenmarkt) valóságos népünnepély; az utóbbi években az Inn völgyének népzenei hagyományait hivatott életben tartani – a passió-énekléstől a cimbalom-játékig – az áprilisra meghirdetett hangversenysorozat (Volksmusiktage).

Wasserburgból kis kirándulás a tőle másfél kilométerre keletre fekvő K i r c h e i s e l f i n g városkába. A román alapokon épült, késő gótikus *Szt. Rupert-plébániatemplomban* (Pfarrkirche St. Rupertus) Ignaz Günther 1750 körül készített szoborcsoportja, a „Krisztus siratása", valamint a sekrestyében őrzött, 1530 táján keletkezett, igen szép szentségtartó érdekes.

A B 304 jelzésű út Wasserburg am Innből nyugati irányban vezet München felé. Először E b e r s b e r g városkában érdemes megállni, amelyet dél felől egy kis tó, a *Klostersee* és az abból eredő patak, a *Haselbach*, észak felől pedig az NSZK legnagyobb erdeje, az *Ebersberger Forst* határol.

Ezen a különlegesen szép tájon a Sempt-Ebersberg grófi család 934-ben ágostonrendi kolostort alapított, s e kolostor birtokában volt állítólag Szt. Sebestyén koponyacsontja – ezáltal Ebersberg azonnal búcsújáró hellyé lett. A kolostor később a benedekrendiek, a jezsuiták, végül a Máltai Lovagrend tulajdonába ment át, mígnem 1803-ban feloszlatták.

A 970-ben épült *Szt. Sebestyén-kolostortemplomot* (Klosterkirche St. Sebastian) többször átépítették, de mindaddig megőrizte késő gótikus jellegét, mígnem 1733–34 között Johann Georg Ettenhofer „bajor-rokokó" ízlés szerint formálta át.

Ma már csak a *sekrestye*, valamint a *Jézus szíve-kápolnában* okvetlenül megtekintendő *késő gótikus* síremlék vall a templom elődjéről; a vörösmárvány síremlék körül hat imádkozó szerzetes ül, a különlegesen finom faragással ékes, domborművel ékesített sír-

kőlap a templom alapítóit: Ulrich von Sempt-Ebersberg grófot és hitvesét ábrázolja, amint az angyaloktól körülvett Madonnának átnyújtják a templom makettjét. (Wilhelm Leb mester alkotta 1501-ben.) A sekrestye fölé 1668-ban emeletet húztak s ún. „jezsuita-barokk" stílusban megépült a *Szt. Sebestyén-kápolna* (Sebastiankapelle).

A város főterének (Marienplatz) minden egyes háza – köztük a *késő gótikus városháza* – védett műemlék. A várostól északra, mintegy félórás sétával érhető el a 619 m magas Ludwigshöhe nevű dombon épült *kilátótorony*, ahonnan a hatalmas erdőségben gyönyörködhetünk.

Ebersbergből tovább a B 304 úton Zornedingig első említése egy 823-ban kelt oklevélben maradt fenn. Legrégebbi épülete az 1719–21 között emelt rokokó *Szt. Márton-templom* (Kirche St. Martin). Emlékezetesebb látványban lesz részünk, ha a Zornedingből délnyugatra kiinduló letérőn kb. 3 km-t haladunk Harthausen falucskáig, s ott észak felé fordulva, nem egészen egy kilométert Möschenfeld-ig: itt épült meg egy erdei tisztáson, 1630 körül a Szt. Ottíliának ajánlott *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche St. Ottilia). Az egytornyú templom főhomlokzatának két oldalán alacsonyabb lépcsőtornyok állnak, e lépcsőkön át közelíthető meg a karzat. A templom belsejében nyolc táblaképen illusztrálta egy ismeretlen mester Szt. Ottília életének eseményeit. Möschenfeldből tovább nyugatnak, és Grasbrunn falucska után átbújva a München körüli autópálya-gyűrű alatt, Keferloh falucskában váratlanul a magyar őstörténet emlékével találkozunk: ez a helység annak köszönheti létrejöttét, hogy 955-ben itt rendezték meg azoknak a lovaknak máig híres vásárát, amelyeket a Lech mezején levert magyaroktól zsákmányoltak. Ha Keferlohból visszatérünk a B 304 főútra, hamarosan beérünk Münchenbe.

Ebersbergből délnek alacsonyabb rendű út visz Grafing városába, amely az Alpok nyúlványainak erdős völgykatlanában helyezkedik el. Története régebbi időkbe nyúlik vissza, mint épületei láttán gondolnánk: a Sempt-Ebersberg grófi család birtoka volt, s 1048-ban a benedekrendi ebersbergi kolostorra szállt. A város hangulatos főterén (Marktplatz) szép homlokzatú házak állnak, köztük az 1769-ből való *Városháza*. A *Szentháromság-templom* (Dreifaltigkeitskirche) 1672-ben épült, Johann Baptist Zimmermann stukkóival és freskóival, a főoltárt Johann Baptist Straub tervezte.

Grafingtól délre egy kilométerre áll Felső-Bajorország legjobb állapotban fennmaradt és ma is lakott középkori vára: *Burg Elkofen*. Hatalmas gótikus tornya ellenére úgy megbúvik az erdőben, az egykori mocsárvidék közepén, hogy a svéd csapatok, amelyek 1632-ben fosztogatva és gyújtogatva vonultak át ezen a tájon, nem vették észre. Oklevelek bizonysága szerint 1000 táján már a Sempt-Ebersberg grófi család tulajdona volt, amelynek örökösétől, az ebersbergi kolostortól 1383-ban a Wittelsbach fejedelmi család birtokába került; 1664-ben vásárolták meg a Rechberg-Rothenlöwen grófok. Az emeletes fallal övezett, komor torony furcsa ellentétet alkot a játékos erkélyel tagolt, hófehérre meszelt, barátságos kastélyszárnnyal.

Elkofenből tovább haladva, majd Lorenzenberg községnél keletnek, Assling felé s ott déli irányba fordulva, Ostermünchen községbe érünk, amelynek Szt. Lőrincről és Szt. Istvánról elnevezett régi *plébániatemplomát* (Pfarrkirche St. Laurentius und Stephanus) 1794-ben rokokó ízlés szerint építették át. Innen délnyugatra Tuntenhausen falucskában Felső-Bajorország egyik legismertebb *búcsújáró templomát* (Wallfahrtskirche Mariä Himmelfahrt) nézhetjük meg. A templom elődjébe – 1441-től bizonyíthatóan – Münchenből 12 órás gyalogmenetben zarándokoltak valaha az uralkodóház tagjai is. Jelenlegi formájában a templom 1628–30 között, a harmincéves háború kellős közepén jött létre – I. Miksa választófejedelem, az ellenreformáció híve és harcosa, válogatott mestereket küldött a fővárosból e falusi templom díszítésére. A sajátságos torony, amely csak a magasban válik szét két toronycsúcsra, a torony lábába beépített kápolna, valamint a szentély megmaradt késő gótikusnak.

A főoltáron a barokkosan felöltöztetett *Madonna-szobor* 1550 körül keletkezett. A templom tele van értékesnél értékesebb *fogadalmi ajándékokkal*.

Tovább délnyugatnak, Beyharting település arról a XII. századi, ágostonrendi *kolostorról* ismert, amelyet Tageno von Beyharting özvegye, Judit alapított – s az *Alapítványi-templom* (Stiftskirche) előcsarnokában meg is szemlélhetjük dombormívű alakját késő gótikus márvány sírkövén. A ma egyetlen hajóból álló templomot az eredeti, háromhajós román bazilikából 1668–70 között barokk stílusban építették át, a falak stukkódísze Johann Zimmermann munkája 1730-ból. Beyhartingból a *Glonn-patakon* át Bad Aibling felé mintegy félúton

érintjük Maxlrain községet. Messziről látszik a négy saroktornyán hagymakupolával díszített, meredek tetőszerkezetével is feltűnő *kastély* (Schloss), amely 1582–85 között épült egy korábbi vár helyén, a Maxlrain birodalmi grófok tulajdonaként.

Az egykori mocsárvidék központjában a Glonn- és a *Mangfall-patak* völgyében Bad Aibling az Alpok előtere vidékének (Voralpenland) egyik legrégibb települése és gyógyüdülője. A rómaiak térképein Epininga volt a neve, s alighanem ők építették az első iszapfürdőket, amelyek mind a mai napig vonzzák a reumában, isiászban és a női betegségekben szenvedőket. A gyógyszanatóriumok sora – a város 1846-ban bekövetkezett újrafelfedezése után – a Mangfall partján épült: itt van a *Helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum) is.

E két gyógyközpont között húzódik a város főtere, a Marienplatz, közepén a *Madonnás oszloppal* (Mariensäule). A barokk *Szt. Sebestyén-templom* (Sebastianskirche) 1765-ben épült; szomszédságában a 7. számú házon *emléktábla* tudatja, hogy itt – és a közeli Berbling, ill. Kutterling falucskában – töltötte élete utolsó 22 évét az 1900-ban elhunyt neves festő: *Wilhelm Leibl.* A Hofberg nevű dombon a szájhagyomány szerint már a VII–VIII. században fejedelmi vár emelkedett, annyi azonban bizonyos, hogy a IX. században a frank hercegi család építtetett itt várkastélyt magának. Az itt álló *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Maria) gótikus alapfalakon épült 1755–56 között, Johann Michael Fischer rokokó ízlésű tervei alapján: szobrászati díszei a híres Ignaz Günther műhelyéből kerültek ki. A domb északi lejtőjén a XVI. században emelt *kastély* (Schloss Prautseck) ma kórház, szép parkja nyilvános. A *Cherburgswald* nevű dombon az utóbbi években kezdenek megtelepedni a szanatóriumok, szép kilátással a Mangfall völgyére.

Bad Aiblingtól délnyugatra 3,5 kilométerre van Berbling falucska, *Szent Kereszt-templomát* (Kirche Hl. Kreuz) a bajor rokokó egyik legszebb falusi templomaként tartja számon az építészettörténet. Ismeretlen mesterei merészen hullámzó alaprajzot terveztek, s parasztművészek festették élénk színű freskóit is. Ha viszont a városból északnyugatnak Bruckmühl felé indulunk, az út első kitérőjén (Högling felé) érdemes ellátogatni Weihenlinden falucska *búcsújáró templomához* (Wallfahrtskirche Hl. Dreifaltigkeit). E hely gyógyvizét már a kora középkorban felfedezték és csodatévő erőt tulajdonítottak neki: erre emlékeztet a templom északi sarkánál levő *kápolna* (Brunnenkapelle).

A kéttornyú, hagymakupolás templom sajátságos alkotás: oldalról nézve kétemeletesnek látszik, mivel főhajóját és oldalhajóit, valamint a tövében húzódó folyosót külön tetőzettel látták el, és az ily módon lépcsőzetesen növekvő falak kerek ablakszemekkel néznek le ránk.

Az *Isteni kegyelem kápolnája* (Gnadenkapelle) a főoltár alatt van, ugyanis köréje és föléje építették 1653–57 között Valentin Steyrer prépost tervei alapján a nagy templomot. A kápolna oltárán az 1500 körül faragott Madonna áll, s a mennyezeti freskókon ismételten az ő alakját fedezhetjük fel.

A templom később, 1736-ban stukkóval díszített főhajójában a hatalmas *főoltár* és a *faragott szószék* 1698-ban készült.

Bad Aiblingból Rosenheimnél térhetünk vissza az Inn-völgybe. Wasserburgtól Rosenheimbe az Inn mindkét partján vezet út. A folyó nyugati oldalán, a B 15 főútvonalon A t t e l község az Inn meredek partján épült benedekrendi *kolostoráról* ismert. De már a Karoling-dinasztia idején éltek itt szerzetesek. A benedekrendi kolostor eredetileg nem egyházi célokat szolgált, hanem a Wasserburg grófi család erődített vára volt, amelyet 1137-ben a rendnek adományoztak, miután Wasserburg városában új várat építtettek. A kolostort a harmincéves háborúban a svéd csapatok lerombolták. A *kolostortemplom* (Klosterkirche St. Michael) 1713–15 között épült újjá, s a régi falak közül átmentették ide az értékesebb sírköveket (köztük egy 1509-ből származót). A templom legértékesebb műkincse Ignaz Günther rokokó Madonnája. Atteltől északnak, 8 km hosszan egészen Wasserburgig tóvá duzzasztották az Inn vizét (Innstausee): az 1935–38 között végzett munkálatok során vízzel árasztották el az Inn árterületeit déli irányban a griesstätti hídig. 1972-ben *madárvédelmi övezetté* nyilvánították a vidéket; 181 madárfajt tartanak számon.

R o t t a m I n n is egy benedekrendi kolostor körül alakult ki, amelyet a XI. század végén Kuno von Rott őrgróf alapított. A templomot és a kolostort a harmincéves háborúban a svéd csapatok feldúlták; ma abban a formában látjuk magunk előtt, amilyenné Johann Michael Fischer, a bajor rokokó egyik legnagyobb építészének tervei szerint épült 1759–63 között. A szerzet megszüntetése (1803) óta a *kolostorban* sörfőzde működik. A *kolostortemplom* alaprajza egy négyzetet átvágó kör.

Ily módon a hatalmas kupola az oldalhajók közepét is fedi és a falak zegzugossága tíz *mellékoltár* felállítását tette lehetővé. A *mennyezeti freskókat* – köztük a Benedek-rend megdicsőülését ábrázoló

kupolafreskót – 1733-ban Matthias Günther alkotta; tőle származik az oltárok terve is, melyeket német földön a legszebb barokk oltárokként tartanak számon. Majd mindegyiken Ignaz Günther faragványait látjuk, így a főoltártól jobbra és balra II. Henrik német–római császár, valamint hitvese, Kunigunda alakja az ő kezétől származik; a legismertebb azonban a bal oldali oldalhajó második oltárán *Petrus Damiani bíboros szobra;* fejére angyalka próbálja a bíboroskalapot.

Az Inn keleti oldalán húzódó, alacsonyabb rendű úton haladva érdemes 500 métert letérni Altenhohenau felé. Az 1235-ben itt alapított domonkosrendi zárda *temploma* (Klosterkirche St. Peter und Paul)) szemre nem hat jelentősnek.

Belső kialakításában azonban olyan mesterek vettek részt, mint Ignaz Günther, akinek tervei alapján készült 1760 körül a *főoltár* és a *két mellékoltár*, valamint öccse, Matthias Günther, akitől a mennyezeti freskók származnak. A főhajó északi falán faágakból ácsolt, *gótikus feszület* a XIV. századból maradt fenn.

A templom búcsújáró hely is volt: csodakút beszéltek arról az 1425-ből való és kezeit mozgatni tudó, mindössze 9 cm-es Jézus-figuráról, amelyet most – dús barokk öltözetben – a jobb oldali oltáron üvegszekrényben őriznek.

A községből igen szép a kilátás az Inn túlsó partján épült atteli kolostorra.

Griesstätt XVIII. századi *templomának* tornya olyan karcsú, mint egy minaret, s déli falán Ignaz Günther vagy követője által faragott feszület látható. A községből út vezet át az Inn túloldalára, a B 15-ös útra; Wasserburg és Rosenheim között csak itt vezet át híd a folyón. Vogtareuth falucska *Szt. Emmeramus-temploma* (Kirche St. Emmeram) 1720-ban épült, de hatalmas főoltára, Szt. Ulrik és Szt. Wolfgang életnagyságúnál nagyobb, aranyozott szobrával, régebbi: 1664-ben készült. A mellékoltárokon két-két angyalszobor emel berámázott oltárképet szemünk elé, Joseph Götsch szobrász és festő 1772–73 között készült, rokokó módra játékos alkotásán.

Mind a B 15, mind az Inn jobb parti útvonalán a 38 000 lakosú Rosenheim-be jutunk.

A Mangfall és az Inn összefolyásánál kialakult település már a római légióknak is fontos hadiállása volt Pons Aeni néven (értsd: híd az Aenus, vagyis az Inn folyón). Jelenlegi nevét, amelyet egy 1232-ben kelt oklevélben említenek először, állítólag a Wasserburg grófi család rózsáival díszített címeréről kapta. 1328-tól a vásárrendezési jog, s ezenkívül a sóbányászat és -kereskedelem növelte

lakosai gazdagságát. De városi rangra csak 1864-ben emelkedett, miután megépült a München–Rosenheim–Kufstein, majd a Rosenheim–Salzburg közötti vasútvonal.

Rosenheim ma Délkelet-Bajorország gazdasági középpontja tavaszi és őszi vásárokkal, nagy iparváros. Középkori emlékeiből az 1542-ben, majd 1641-ben bekövetkezett tűzvész, továbbá az iparosítás viszonylag keveset hagyott meg. Középpontja az egykori vásártér, ma Max-Joseph-Platz; körülötte még festett homlokzatú, erkélyes–tornyos régi polgárházak sorakoznak. Az Ó- és az Új-város között áll a legöregebb műemlék, a *Középső-kapu* (Mittertor), amelynek lábazata még XIV. századi, felső része az 1641-es tűzvész után épült újjá. Belső termeiben rendezkedett be a *Tájmúzeum* (Heimatmuseum). A *Szt. Miklós-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Nikolaus) a XV. századi templom helyén épült neogót stílusban 1881–83 között, csupán tornya korábbi (1656). Érdekesebb a *Szentlélek-templom* (Heiliggeistkirche), amelyet 1449-ben egy gazdag polgár magántemplomként építtetett; Szt. Wolfgangnak ajánlott kápolnájában fennmaradt az alapító 1453-ból származó sírköve, továbbá egy késő gótikus freskó.

A *Városi képtár* (Städtische Galerie, Max-Bram-Platz 2.) állandó és alkalmi kiállításait érdemes megnézni. Az épület előtt 1974 óta a neves modern művész, *Heinrich Kirchner* nonfiguratív *bronzszobra* áll.

Max Bram tanár 1905-ben felajánlotta a városnak régi bajor festők műveiből álló gyűjteményét, de az elhelyezésére méltó épület évtizedeken át váratott magára. 1935-ben Bram már azzal fenyegetődzött, hogy visszavonja alapítványát; ekkor kezdtek hozzá a munkálatokhoz German Bestelmeyer tervei alapján.

A városnak *szabadstrandja, fedett uszodája* és *műkorcsolyapályája* van. Az emléktárgyak kedvelőinek figyelmébe ajánljuk Rosenheim hagyományos kéziszőttes-, kerámia-, viasz- és önkészítményeit.

Az Inn déli szakaszának völgyében húzódik az E 86 jelzésű autópálya (Inntal-Autobahn). A legfontosabb összekötő út Tirol és Bajorország, tágabb értelemben Olaszország és az NSZK között. Bajor szakasza 23 km hosszú. Az E 11-es Salzburg–München autópályáról az ún. Inn-völgyi háromszögnél (Autobahndreieck Inntal) ágazik le déli irányban.

Az autópálya-háromszög környékén Neubeuern az első igazán szép üdülőhely. Már a XIV. században vásárokat ren-

deztek itt, de a középkori falu házainak zömét 1883-ban, majd tíz év után ismét, tűzvész emésztette el. A bajor udvari építész, Gabriel von Seidl elgondolása alapján épültek újjá a festői házsorok, ő vázolta fel a Flórián-kút tervét is. Nyári éjszakákon a főteret (Marktplatz – piactér) hatezer gyertya világítja meg. A falu peremén egy szép kilátást nyújtó magányos sziklán, római őrtorony-maradvány körül épült meg – és épült át több ízben – a *Schloss Neubeuern*. A várkastélyhoz tartozik a Szt. Ágostonnak ajánlott, rokokó *búcsújáró kápolna* (Wallfahrtskapelle St. Augustin).

Az autópálya, miután átfutott az Inn egykor mocsaras lapályán, az 1838 m magas *Wendelstein* keleti oldalán halad. F i s c h b a c h közelében *parkolóhelyet* építettek, hogy az utas megcsodálhassa a gyönyörű vidéket, majd az 1447 m magas *Wildbarren* következik az út jobb odalán, miközben bal kéz felől már a havas tiroli hegycsúcsok merednek az égnek, mindenekelőtt az egy méter híján 2000 m magas *Zahmer Kaiser* és a 2558 m magas *Wilder Kaiser*.

Az autópálya-határállomás K i e f e r s f e l d e n . A község arról nevezetes, hogy 1618-ban itt alakult meg az első működő paraszt-színjátszócsoport – és utódai mind a mai napig játsszák Joseph Schmalz szénégető barokk lovagdrámáit! Az 1801-ben fából épült színház helyén 1971-ben *kőszínházat* létesítettek. A *Szt. Kereszt-templom* (Kirche Hl. Kreuz) késő gótikus formában épült meg, belsejét 1731–33 között barokkosították, főoltára és szószéke már rokokó stílusjegyeket mutat. A téli sportok kedvelőit a *4 sílift*, *korcsolya-* és *ródlipálya*, valamint a határon megépített *síugró sánc* vonzza, a nyári üdülővendégeket pedig három tó: a *Kreuth-See*, a *Hõhenauer See* (vízisí-drótkötélpályával) és a *Kieferer See* partján létrehozott *szabadstrand*.

Az Inn-völgy déli szakaszának legszebb településeit az E 11 autópályáról a bad aiblingi letérőn déli irányban haladva közelíthetjük meg. A letérő délnyugat felé A u községbe vezet, amelynek XVIII. századi *plébániatemplomát*, valamint a falu peremén álló *búcsújáró kápolnát* (Taxakapelle) a környékbeli építőmester-dinasztia egyik tagja, Wolfgang Dinzenhofer építette rokokó stílusban.

A kitérőtől egyenesen délnek tartva a dupla nevű F e i l n b a c h - W i e c h s -be érünk, amely két falu egyesítéséből keletkezett. 540 m magasan fekszik, elsősorban gyógyüdülő, de iszapfürdői mellett *szabadstrandja* is van az *Österbach* patak partján. Délkeleti irányban folytatva utunkat, a 474 m magasan

települt Grossholzhausen késő gótikus, de később barokkosított *plébániatemplomáról* ismert (Pfarrkirche St. Georg). Ismét két falu nevét őrzi Brannenburg-Degerndorf, mely az egyesítés következtében két főtérrel és rajtuk 1–1 figyelemre méltó templommal dicsekedhet. Brannenburgban van a késő gótikus, utóbb rokokó stílusban átépített *Mária mennybemenetele-templom* (Kirche St. Mariä Himmelfahrt), Degerndorfban pedig a még régebbi, román stíluselemeket mutató, később barokkosított *Szt. Egyed-templom* (St. Ägidius-Kirche) Brannenburg felől közelíthető meg az Inn völgyére néző domboldalon 1767-ben épült *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche St. Maria Schwarzlack), Degerndorfhoz van közelebb az 1626–29 között, szintén domboldalon, egy remete keze munkájával létrehozott *Szt. Magdolna-remetelak* (St. Magdalenen-Klause), valamint a *Kálvária* 11 állomása, kis toronykápolnával.

A két község között az autópálya építésekor *tavat* (Autobahnsee) alakítottak ki, partján *szabadstrand* van. Az ikerfalvak legnagyobb nevezetessége azonban az, hogy Brannenburg vasúti állomásától kb. egy óra járásra van az 1910–12 között épült *fogaskerekű vasút* kiindulópontja; a 10 km hosszú pályán húsz perc alatt feljutunk az 1838 m magas Wendelsteinre, Felső-Bajorország leghíresebb *kilátó-teraszára*, ahonnan a tengersok tiroli és bajor hegyet és jó idő esetén Münchent, sőt a Cseh-erdőt is látni.

A Wendelstein-hegység legmagasabb csúcsán *napmegfigyelő- és időjárásjelző állomás*, valamint a XVIII. század elején Szt. Vendelnek ajánlott kis *kápolna* épült (St. Wendelin-Kapelle). Az egyik alacsonyabb csúcson *csillagvizsgáló*, továbbá a *bajor rádió adóállomása* áll. 1740 m magasban van a kis *Wendelstein-templom* (Wendelstein-Kirchlein), ahol a környékbeliek szívesen rendezik meg esküvőjüket. A hegy gyomra *jégbarlangot* (Wendelstein-Eishöhle) is rejt.

Délkelet felé folytatva utunkat, az Inn völgyében Flintsbach am Inn a legfestőibb falucska – annál is inkább, mert házai homlokzatát a múlt század első éveiben helybeli naiv festő, idősb. Sebastian Reichenauer festette ki. Az ő munkája a késő gótikus, 1735-ben barokkosított *templom* (St. Martin-Kirche) mennyezetfreskója is. A Komédia-istállónak (Komödienstadl) nevezett *színházépületben* itt is előadásokat tartanak a falusi gazdákból, környékbeli pásztorokból verbuválódott műkedvelő csoportok; értékes hagyománya ez Flintsbachnak,

hiszen Kiefersfelden után itt jött létre a második német paraszt-színház. A falu közelében alpesi *vitorlázó-repülőtér* van. A 847 m magas Petersberg lejtőjén a *Burg Falkenstein* romjai emelkednek; az 1300 táján épült várkastély fölött, a Kleiner Madron nevű magányos szirtfokon szintén a Falkenstein grófi család alapította a *búcsújáró templomot* (Wallfahrtskirche St. Peter), amelynek gyönyörű kazettás mennyezetét 1608-ban a híres faragó Hans Krumper készítette. A templom külső falán beépített szószékről a szabad ég alatt igét és – középkori szokás szerint – ítéletet hirdettek.

N i e d e r a u d o r f, a Wildbarren lábánál, az *Auerbach* patak völgyében, gyógyüdülő (Kneipp-kúrák). A településhez tartozik közigazgatásilag az E 86 autópálya túlsó oldalán levő R e i s a c h. 1732-ben létesült karmelita kolostorának *Szt. Teréz-templomát* (Kirche St. Therese) kiváló müncheni építészek, Gunetzrhainer és Millauer építették, a barokkból már a klasszicizmusba hajló felfogásban. A főoltáron látható festmény Balthasar August Albrecht alkotása, a négy mellékoltáron elhelyezett fa-domborművek még híresebb mester: Johann Baptist Straub műhelyéből kerültek ki. A templom közelében épült meg a XVIII. században a patkó alakú *Urfarn-kastély* (Schloss Urfarn), amelynek szép előcsarnoka és lépcsőháza, valamint szintén Millauer által tervezett kastélykápolnája megtekinthető. Az üdülőfalu határában, a *Talsee* és a *Bichlersee* nevű tavak partján *szabadstrand* van.

O b e r a u d o r f színesre festett házai a bajor és a tiroli hegyek karéjában húzódnak meg. A XVIII. század közepén emelt *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) rokokó főoltárán gótikus Madonna-szobrot látunk. A Burgberg nevű dombon az *Auerburg* romjai meredeznek; a várkapu viszonylagos épségben fennmaradt. A vár – egy 1247-ben kelt oklevél szerint – a Falkenstein grófok tulajdonából a Wittelsbach hercegi család tulajdonába került át, s az osztrák örökösödési háborúnak véget vető 1735-ös füsseni békekötés egyik feltétele volt, hogy lerombolják. A falutól negyedóra távolságra a *Luegsteinsee* partján *szabadstrand* van. A 823 m magas *Hocheck-csúcsra* libegő visz fel.

Hohenwaldeck

Hohenwaldeck birodalmi grófság területe csak 1734 óta tartozik Bajorországhoz. A Waldeck grófok elkeseredett harcokban igyekeztek megőrizni birtokaik függetlenségét, utoljára 1705-ben, a München alatti Sendlingben megvívott csatába küldte el minden falu legalább tíz legbátrabb fiát – és szenvedett véres veréséget. A birtok egykori határát nyugat felől a Schlierach-patak és a Schliersee nevű tó, délről a tiroli hegyek, kelet felől a Leitzach-patak jelzi nagyjából. Az E 11 autópálya a Bad Aibling-i kitérőtől még ma is mocsaras vidéken fut át, amely a Chiemsee visszavonulása következtében keletkezett. Irschenberg neve jelzi a következő letérőt, délnyugati irányban a B 472 jelzésű autóútra.

A terület központja M i e s b a c h , régebben tarka teheneiről volt nevezetes, ma kisebb iparváros. De üdülőhely is egyben, a *Schlierach-patak* 700 m magas fennsíkján; lakosainak különösen szép népviseletét ma a legjellegzetesebb alpesi bajor viseletként tartják számon. A *Burg Waldeck* fennmaradt ugyan, de művészettörténeti szempontból érdektelen; a várkastély egyik szárnyában *Helytörténeti múzeumot* (Heimatmuseum) rendeztek be. A városban a *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) késő gótikus épülete leégett, 1783–86 között építették újjá. Ebből az időből származik a főoltáron a Roman Anton Boos faragta feszület; mintegy száz évvel korábbi a „Fájdalmas anya", Johann Millauer faragványa. A községnek műjégpályája és szabadstrandja van.

A Leitzach-patak völgyében délkeleti irányban, az 1239 m magas *Sterneck* és az 1622 m magas *Breitenstein* oldalában érünk el F i s c h b a c h a u községbe. A régi *plébániatemplom* (Alte Pfarrkirche) 1087-ben épült, a XVII. században átalakították, ma temetőkápolnaként szolgál; belső berendezésének legnagyobb értéke az 1500 táján Hans von Pfaffenhofen faragta, késő gótikus Madonna-dombormű. E templom szomszédságában épült meg az *„új" plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Martin) 1096–1100 között, eredetileg kolostortemplomként. A háromhajós román bazilika lényegében fennmaradt, pusztán a mennyezetét vonták be a XVIII. század első felében faborítással és festették ki wessobrunni mesterek Szt. Márton életé-

nek jeleneteit ábrázoló freskókkal; a dús barokk főoltár 1765-ből származik. A község házai közül védett műemlék a színesre festett *Jodlhof*; a lakosság egy része mind a mai napig foglalkozik házi szőttesek és gyermekjátékok készítésével. A Breitenstein lejtőin *si- és ródlipályák* vannak, a hegy lábánál, a kis *Wolfsee* partján pedig strandfürdő. A falu főteréről mintegy másfél kilométerre fekvő Birkenstein rokokó *búcsújáró templomát* (Wallfahrstkirche Birkenstein) 1710-ben az olasz loretói kápolna mintájára építették és 1760-ban freskókkal díszítették.

Miesbachból a B 307-es úton (a Deutsche Alpenstrasse déli szakaszán) déli irányban haladva a *Schlier-tóhoz* (Schliersee) juthatunk. 2,5 km hosszan húzódik délnek, legszélesebb részén 1,25 km; a legmélyebb pontja 37 m. Schliersee község – az 1256 m magas *Schliersberg* és az 1250 m magas *Auerberg* között – a tóról kapta nevét, 784 m magas fennsíkon fekszik. A településről egy 791-ben kelt oklevél már hírt ad; a középkorban fontos vásártér volt itt. A különlegesen szép fekvésű község télen-nyáron nagy idegenforgalmat vonz: a Schliersbergre 1060 m magasságig *függővasút* visz fel, és *hegyi vasúton* megközelíthető a távolabbi, 1506 m magas *Stümpfling* is. *Síugró sánc*, több *sílift*, *ródli-* és *korcsolyapálya*, továbbá a Schliersee partján *strandfürdő* és *fedett uszoda* is épült az üdülőhelyen. Kora középkori templom helyén emelkedik a – 258-ban a pogány rómaiak által lefejezett – *Szt. Sixtus* pápának ajánlott *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Sixtus); 1712–14 között építették.

Freskóit Johann Baptist Zimmermann festette, de még régebbi mesterektől, a XV. század végéről származik a főoltáron látható „*Pietà*" (feltevések szerint a híres Erasmus Grasser munkája), valamint a sekrestyéhez vezető ajtó fölött elhelyezett *táblakép* (Jan Polak alkotása), amelyen a Madonna kiterjeszti köpenyét a hívők fölé.

A *temetőkápolnában* (Friedhofskapelle St. Nikolaus) remek a – szintén Jan Polaknak tulajdonított – késő gótikus szárnyas oltár. A Weinberg nevű kisebb dombon, a falutól öt perc távolságra, áll az 1606-ban épült *Szt. György-kápolna* (St.-Georgs-Kapelle), ahová már csak azért is érdemes felsétálni, mert nagyszerű kilátás nyílik a tóra és a hegyek karéjában elterülő falura.

A *Községháza* (Rathaus) a főutcán a Waldeck grófok hely-

tartójának XV. századi házából alakult át. A késő gótikus védett *Schrödelhaus* helyiségeiben rendezkedett be a *Helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum). A *Paraszt-színház* (Bauerntheater) épületében folytatják a műkedvelő színjátszás tájszólásos-népviseletes hagyományát. Tradíció a július–augusztusban rendezett népviseleti felvonulás és szeptemberben a szüreti mulatság is.

A Schliersee déli csücskénél, a Leitnerberg előreugró szikláján a Waldeck grófok legfontosabb várkastélyának, *Schloss Hohenwaldeckenek* romjai meredeznek. Neuhaus–Fischhausen ikerfalvak közelében magányosan áll egy gótikus hatást mutató, hegyes toronycsúcsú, magas tetejű *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche St. Leonhard); egy schlierseei pallér építette 1657-ben kora barokk stílusban; három oltárképét is környékbeli parasztművészek festették. Régi szokás szerint minden év november 6-án – a búcsú idején – a férfinép körüllovagolja a templomot.

A B 307-es út déli elágazása – az *Aurach-patak* völgyében – a *Spitzing-tóhoz* (Spitzingsee) vezet. Ide látszik az 1838 m magas Wendelstein is, miközben a letérőn az 1128 m magas *Spitzingsattel* felé haladunk. Alagúton kelünk át, mígnem felcsillan a tó tükre. 1085 m magasan fekszik az 1684 méteres *Brecherspitze*, az 1668 m magas *Bodenschneid*, az 1506 m magas *Stümpfling*, az 1885 m magas *Rotwand* és az 1758 m magas *Aiplspitz* öleli körül. Az 1 km hosszú tó a hegyi túrák és a téli sportok szerelmeseinek „Mekkája". Partján Spitzingsee település az utóbbi évtizedekben szinte kizárólagosan hotel-faluvá fejlődött. *Drótkötélvasút* visz fel a Stümpflingre, ill. a *Monialmra*; több *sílift* épült, a tó jegén korcsolyázni is lehet, a tó partján *strandfürdő* létesült.

Az elágazás a *Rote Valepp* patak csodaszép völgyén át a *valeppi erdészlakig* visz. Itt, az osztrák határon, az 1810 m magas *Schinder* és az 1716 m magas *Kreuzbergkopf* között már nincs jelzett út. A letérőút az erdészlaknál a *Weisse Valeppatak* völgyében északnyugatnak fordul és szinte lakatlan, gyönyörű hegyvidéken át jut el a *Tegern-tó* (Tegernsee) partjára.

Neuhaus-Fischhausenből tovább a B 307-esen az 1622 m magas *Breitenstein*, ill. az 1838 m magas *Wendelstein* néz le ránk bal kéz felől, jobb kézről pedig az *Aiplspitz* (1758 m), majd a *Grosser Traithen* (1853 m). Geitau falucska közelében van az 1310 m magasban keletkezett *Sein-tengerszem* (Sein-

see), Osterhofen határában épült meg a Wendelsteinre vivő *drótkötélvasút* völgyi állomása. Bayrischzell híres üdülő; a nagy turistaforgalom ellenére megőrizte kedélyes bajor falu jellegét. A *Szt. Margit-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Margaretha) eredetileg román stílusú, hegyes süvegű, gótikus tornyú kolostortemplom.

A XVII–XVIII. században a belsejét átépítették. *Kupolafreskói* Szt. Margit legendáját és a kolostor alapításának mozzanatait ábrázolják. A *főoltár* alsó fele a XVII., felső része – valamint a *szószék* – a XVIII. századból származik.

A község határában az országhatárokon túl is ismert Sudelfeld *síterepe* libegőn és 19 síliften közelíthető meg. Bayrischzellnek *erdei szabadstrandja* is van.

Az E 11 autópálya az irschenbergi letérő után a Leitzach-patakot átszelve, bal kéz felől a *Seehamer See* víztükre, jobb kéz felől a Leitzach medre között halad tovább északnyugatnak. A Weyarn nevével jelzett letérő a *Mangfall-patak* völgyébe vezet. A völgy „kapuja" Weyarn; nevezetes a fölötte magasodó *Szt. Péter és Pál-kolostortemplom* (Stiftskirche St. Petrus und Paulus). A Waldeck grófok egyik várkastélyából építették át az ágostonrendi szerzetesek 1130 körül. Négyemeletes gótikus toronycsonkját olasz mester, Lorenzo Sciasca, még két emelettel és barokk sisakkal toldotta meg 1687–93 között.

A templombelsőt Johann Baptist Zimmermann *freskóival* ékesítették. Az oltáron Ignaz Günther *hét rokokó szobormüve*, köztük a főoltáron a „Fájdalmas anya", továbbá az „Angyali üdvözlet" és a „Pietà" figyelemre méltó.

A Tegernsee vidéke

Az E 11-es autópályáról a holzkircheni letérőnél érjük el a B 318-as utat, ez vezet a Tegern-tó (Tegernsee) vidékére. A 725 m magasban fekvő tó 7,5 km hosszú, legnagyobb szélessége 2,5 km, legmélyebb pontján 72 m. Délről a *Rottach-* és a *Weissach-patakok* vizét veszi fel, északon a Mangfall-patak hagyja el. A tavon vízibuszok menetrendszerűen közlekednek.

Gmund-ban a tó partján *strandfürdő* létesült; kezdő síelők *síliftel* felszerelt gyakorlóterepet, kezdő vitorlázók *vitorlázóiskolát*, a lovassport-kedvelők *lovardát* találhatnak. A Szt. Egyedről elnevezett *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Ägidius)

elődje 800 táján épült, de a harmincéves háború idején annyira megsérült, hogy Lorenzo Sciasca irányításával 1688–93 között újjá kellett építeni.

Az immáron barokk templom tágas hajójában a főoltáron müncheni mester, Johann Georg Asam *oltárképét* látjuk; az oltár oldalában az „Irgalmas szamaritánus"-t ábrázoló, *aranyozott fa-dombormű* a még híresebb Ignaz Günther alkotása 1763-ból. Fennmaradt továbbá egy XV. századi *Madonna*. Régmúlt századokból sok *siremléket* is elhelyeztek a templomban.

A tó nyugati partján, az 1370 m magas *Luckenkopf* és az 1563 m magas *Fockenstein* lábánál Bad Wiessee gyógyüdülő és elegáns fürdőváros *színházzal* és *hangversenyteremmel*, *játékkaszinóval* és természetesen *strandfürdővel*. A tó keleti oldalán az 1264 m magas *Neureut* lábánál fekvő Sankt Quirin falucska arról a petróleumot tartalmazó *gyógyforrásról* ismert, amelynek csodatevő hatást tulajdonítottak egykoron: közelében épült meg 1450-ben a Szt. Quirinről elnevezett késő gótikus *kápolna* (St. Quirins-Kapelle) a forrás vizét felfogó, kovácsoltvas lábakon álló, márványvályúval. Tegernsee a Neureut és az 1448 m magas *Baumgartenschneid* között fekszik a tóparton.

A Karoling-házból származó két fivér, Adalbert és Oatker települt meg itt 746-ban, s hívta be Svájcból, St. Gallenből a benedekrendi szerzeteseket. Hamarosan megépült a román stílusú kolostor, de 955-ben a portyázó magyarok lerombolták; II. Ottó császár építtette újjá 978-ban. A kolostornak igen nagy szerepe volt a középkori bajor kulturális életben, mind a zene, mind e színjátszás fejlesztésében; a barátok kódexmásolással, majd könyvnyomtatással, a X. századtól kezdve üvegfestészettel és aranyezüstművességgel is foglalkoztak. A kolostort 1803-ban megszüntették, épületének egy részét lebontották, más részét bajor hercegi kastéllyá építették át (Schloss Tegernsee) 1817–20 között, az udvari építész, Leo von Klenze klasszicista tervei szerint.

A *kolostortemplom* (Klosterkirche St. Quirin) XI. századi, román stílusú elődjéből csupán a kripta és az ikertornyok lábazata maradt fenn; az udvari építész nemcsak a homlokzatot alakította át, hanem a tornyok magasságából is lefaragott. A XV. századi gótikus szentélyt és hajót azonban még korábban, 1673–1700 között barokkosították. A barokk kapuboltozat fölötti XV. századi, gótikus márvány dombormű Adalbertet és Oatkert ábrázolja.

A háromhajós bazilika mennyezetét Johann Georg Asam *freskói* díszítik, a falakat pedig olasz mesterektől származó *gyümölcsfüzérek*. A dúsan aranyozott *főoltártól* balra Szt. Quirin, jobbra Szt. Agáta kápolnájában a névadó *szentek szobrai* Johann Baptist Straub 1753-ban alkotott munkái.

Tegernseeben két emlékmúzeum is van. A község északi peremén az 1958-ban elhunyt, kitűnő norvég karikaturista, *Olaf Gulbransson háza* az egyik, ahol a művész élete utolsó éveit töltötte. A déli határon, Tegernsee és a vele már-már összenőtt Rottach–Egern között, a Tuften dombján áll *Ludwig Thoma háza*.

Az 1921-ben elhunyt kitűnő író, akinek ezen a környéken játszódó bajor tájszólásban írt paraszt-komédiái a mai napig is megőrizték frisseségüket, építtette és lakta a házat, amelyet érintetlenül emlékmúzeumként őriztek meg.

Rottach–Egern ikertelepülés is nyolcszáz éves múltra tekinthet vissza. Az Egern részben a *Szt. Lőrinc-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Laurentius) tornya és hegyes süvege, valamint meredek tetőszerkezete szembetűnően jelzi a késő gótikus eredetet; a XV. században épült templomot 1670 körül barokkosították. Szép főoltárán Johann Georg Asam műve az 1690-ből származó oltárkép. Az egerni *temetőben* érdekes sírokat találni.

Itt nyugszik *Olaf Gulbransson*, *Ludwig Thoma*, továbbá az 1920-ban Tegernseeben elhunyt, írásaiban e vidéket megörökítő *Ludwig Ganghofer*, továbbá a giccses regényeivel kétes hírnévre emelkedett, 1950-ben Rottach–Egernben elhunyt írónő, *Hedwig Courths-Mahler;* itt helyezték örök nyugalomra az 1946-ban meghalt világhírű bécsi tenoristát és komikus filmszínészt, *Leo Slezakot*, akiről annyi halhatatlan anekdota kering.

A Rottach részben múzeummá nyilvánították azt a kétszázötven éves *faházat*, ahol Leo Slezak élete utolsó éveit töltötte és leányának tollba mondta „Életem meséje" című visszaemlékezéseit. A Slezak-házban helyezték el a helytörténeti gyűjteményt is. A hagyományt ápolja a Ludwig-Thoma-Bühne nevű színház.

Rottach–egerni sajátosság évi *két lovas-ünnep:* az egyiket augusztusban rendezik, fogatos felvonulás (az ötfogatút „magyar postakocsinak" nevezik errefelé); télen pedig a régi paraszti szánok gyülekeznek a Gsotthaberhofon.

Délnek, a *Weissach* völgyében a B 307-es út (Deutsche Alpenstrasse) fut tovább és csakhamar elérkezik egy rövid kitérőhöz, amely az 1772 m magas *Wallberg hegyi vasútjának* alsó állomásához, majd az 1113 m magasan épített „Wallbergmooshaus" *panoráma-vendéglőig* vezet. A B 307-es út az 1826 m magas *Risser-Kogel* és az 1670 méteres *Hirschberg* között halad, majd nyugatnak fordul. Az *Achen-patak* völgyében kialakult 940 m magas hegyszoros, az *Achenpass* mögött már az osztrák határ húzódik. A B 307-es út azonban elkanyarodik nyugat felé s egy mesterséges tavat, a *Sylvenstein-Stauseet*, az 1375 m magas *Hoher Zwiesler* lábánál egy magas lábakon álló, 400 m hosszú, elegáns ívű hídon, a *Faller Klammbrückén* átszelve, felejthetetlen élményben részesíti a turistát.

A tó az *Isar* folyó gyakori árvizei elleni védekezésül létrehozott vízgyűjtő medence; rendes körülmények között 40 m mély. Kedvéért lebontották a völgyben Fall falucskát, és egy délebbre emelkedő dombtetőn *Neu-Fall* néven ismét felépítették – e helységbe vezet át a már említett új híd.

A B 307-es út Neu-Falltól nyugatra csakhamar véget ér, de egy jelzetlen út egyik ága még elvezet Vorderriss településre, 1400–2100 m magas hegycsúcsok közé, majd a *Rissbach* mentén délnek fordul, hogy A l p e n a n g e r-nél átlépje az osztrák határt. Vorderrissnél a jelzetlen út másik ága az Isar partján, majdnem lakatlan őstermészet közepette – az 1413 méteres *Rautberg* és az 1465 m magas *Grasberg*, később a *Hochkopf* (1303 m) és a *Hoher Grasberg* (1782) m között – a B 11 számú autóútba torkollik. Az Isar folyó ezen a természetvédelmi területen ma is minden áradás után változtatja a medrét.

Ott, ahol a B 307-es út a Hoher Zwiesler 1375 m magas csúcsa alatt délre kanyarodik a Sylvenstein-Stausee felé, északnak a B 13-as autóúton lehet továbbmenni. Az Isart keresztezve, a folyó partján haladunk; a *Kampen* 1601, ill. 1607 méteres, messziről látszó ikercsúcsainak nyugati lábánál a Bajorország legszebb falujának nevezett A n g e r felé mutat egy jelzetlen út, amely a *Hirschbach* völgyében *Schloss Hohenburg* alá vezet. A barokk kastélytól keletre, a Hohenburg grófi család középkori vára, a *Burg Hohenburg* maradványait látjuk. A háromszárnyú barokk épületben szép rokokó kápolna is van. A parkban – egy ősi pogány szentély fölött – 1693-ban épült meg a *Dionysius-kápolna*. A közeli Kálvária-dombon a szintén XVII. századi *Szent Sír-kápolnában* (Hl. Grab-Kapelle)

egy Hörwarth-Hohenburg gróf, aki hazánk földjén részt vett a török elleni harcokban, Magyarországon zsákmányolt török lobogót helyezett el.

Lenggries első említését egy 1257-ből származó oklevélben találták meg; a *temetőkápolna* (Maria-Hilf-Friedhofskapelle) a XIV. században épült és egy 1327-ből fennmaradt Madonna-képet rejt a XVIII. században átépített falak között. A városka középpontjában a késő barokk *plébániatemplomot* (Pfarrkirche St. Jakob) 1721–22-ben emelték. A városháza szárnyában *Tájmúzeumot* (Heimatmuseum) rendeztek be. Az 1550 m magas *Brauneck* csúcsra függővasút, a környékbeli hegyek lejtőire *16 sílift* visz fel. Az Isar partján szabadstrand van.

A B 13 jelzésű autóút északnak Bad Tölz felé halad tovább. Lenggriesnél átkelve az Isaron, a Jachen-patakot követő úton dél, majd délnyugat felé haladva Jachenau-ba lehet eljutni. A 760 m magasan fekvő falucska az 1291-ben épült *Szt. Miklós-templom* (St.-Nikolaus-Kirche) körül alakult ki. Az út tovább csakhamar kettéválik, hogy kétfelől közrevegye a nagyjából háromszög alakú tengerszemet, a Walchentavat (Walchensee). Németország legnagyobb hegyi tava: 7 km hosszú, 5 km széles és legnagyobb mélysége 196 m. Vize oly sötétzöld, hogy időnként egészen feketének látszik. A tó körül észak felől a *Jochberg* (1567 m) és a *Herzogstand* (1761 m), nyugat felől a *Heimgarten* (1790 m), a *Griesberg* (1392 m) és a *Simetsberg* (1838 m), dél felől a *Hochkopf* (1303 m) és a *Rautberg* (1413 m) emelkedik. Keleti partján a fákkal benőtt kis sziget neve Sassau. Délnyugaton a Zwergern nevű félsziget nyúlik be a tóba. 1688-ban a Szt. Jeromos-rendi remeték kápolnát emeltek a félszigeten, köréje építették 1728-ban a mai *Szt. Anna-templomot* (St. Anna-Kirche) és melléje a *Szt. Anna-zárdát*. A kápolnából a templom szentélye lett; díszei Szt. Benedek és Szt. Skolasztika életnagyságú faszobrai, valamint a 12 apostol kis rokokó szobra. A félszigeten kissé távolabb, az 1344-ben épült *Szt. Margit-kápolnában* (Kapelle St. Margareth) XIV. századi freskó maradt fenn.

Az útelágazás északi ága (Sachenbach falucska felé) autók számára tilos. A déli ág a tó délnyugati csücskénél a B 11-es autóútba torkollik. Walchensee község, a tó nyugati partján, három temploma közül a legrégibb a *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Jakob), amelyet az 1600 táján épült templomból építettek át 1712–14 között. A faluból *libegő* visz fel 1600 m magasságig a Herzogstandra, onnan pedig *sílift* a csúcsra.

A B 11-es útnak északra Urfeldtől Kochel am See községig tartó szakaszát – a *Kesselberg* nevű hegyen át – 1492–95 között IV. Albert bajor herceg építtette – ez volt a történelmi „via regia Tyrolenses et Italos" (a tiroliak és olaszok királyi útja). Felfelé halad a 858 m magas *Kesselberg-szorosig*, balra elhagyja azt az – Urfeld határából kiinduló – alagutat, amely a *Walchensee-vízi erőmű* (Walchenseewerk, 1918–25 között, a híres müncheni mérnök, Oskar von Miller tervei alapján létrehozott) vezetékéhez épült; az erőmű a két nagy tó, a Walchensee és a Kochelsee 200 m-es szintkülönbséget hasznosítja.

A *Kochel-tó* (Kochelsee) 6 km hosszú, 4 km széles, legnagyobb mélysége 66 m. Egészen más jellegű, mint az imént megismert Walchensee: csak a déli peremén emelkednek hegyek, észak felől mocsaras lapály határolja, amelyen a *Loisach-patak* ágai futnak keresztül-kasul. A tó vize langyosabb, mint a Walchen-tóé. Kochel am See az utóbbi években fejlődött üdülőhellyé: 1872-ben avatták fel a *Trimini üdülőközpont* (Erholungszentrum Trimini) nevű és építészeti szempontból kellemesen a tájba illő „szabadidő-kombinátot": termálfürdő, fedett uszoda, gyógyfürdő-részleg, korcsolyapálya, különböző céloknak megfelelően átalakítható sportcsarnok stb. A település eredete 740-ig bizonyítható; apácazárda létrejöttéről tudósítanak a krónikák, a kolostort azonban kétszáz évvel később a portyázó magyarok elpusztították. Nagyjából a helyén épült meg az 1690-es években a *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Michael), egy késő gótikus kápolna körül; az egykori kápolna most a templom szentélye. Déli falán az 1600 táján keletkezett táblakép „Tóbiás menyegzője", 1690-ben készült a gazdagon díszített keresztelőmedence, rokokó a főoltár, kora klasszicista a szószék. A *kocheli kovács emlékműve* a falu közepén áll.

Bajorország történelmében 1705-ben szerepet játszott egy „kocheli kovács" vezette, kaszával–cséphadaróval felfegyverzett parasztsereg, amely a bajor fővárost megszállva tartó osztrák császári csapatok ellen vonult, München felszabadítására, de csak a mai elővárosig, az akkoriban még önálló falucskáig: Sendling határáig jutott el, ahol utolsó szálig lemészárolták.

Kochel am Seeből letérőút vezet a tó északnyugati csücskéhez Schlehdorf községbe, ahol – ugyancsak 740-ben – benedekrendi szerzetesek építettek maguknak kolostort, amely 1140-ben az ágostonrendieké lett. A régi épületegyüttes

helyén áll most a XVIII. század eleji, monumentális *rendház*, az 1727–80 között épült *apátsági templommal* (Stiftskirche St. Tertulin). Hatalmas márványoltára és általában belső berendezése kora klasszicista.

Kochel am Seeből északnak a B 11-es út az elmocsarasodott *Rohr-tó* (Rohrsee) mentén halad, jobbról az 1559 méteres *Rabenkopf* és az 1801 m magas *Benediktenwand* látszik róla. Nevezetes régi település Benediktbeuern, a 745-ben itt megépült benedekrendi kolostorról kapta nevét. Az Alpok nyúlványai vidékének (Voralpenland), sőt egész Felső-Bajorországnak egyik legöregebb barokk temploma a *kolostortemplom* (Klosterkirche St. Benedikt). Ikertornyai négyszögletes gótikus toronycsonkra ráépített, keskeny s kecses hatszögletű toronyban és hagymakupolában végződnek. Az olasz építész, Antonio Riva, aki 1680–83 között az átépítést irányította, egyszerűsített reneszánsz homlokzattal látta el a főbejáratot.

A *mennyezeti freskók* Johann Georg Asam művei, akinek – nála átfogóbb tehetségű és ismertebb nevű – két fia közül a kisebbik: Cosmas Damian Asam festette a Szt. Antal-mellékoltáron látható *oltárképet*. A berendezés rendkívül gazdag; különösen szép a 8 m magas, aranyozott ébenfa *szószék*.

A templomhoz 1751–58 között hozzáépített *kápolna* (St. Anastasia-Kapelle) Johann Michael Fischer főműve.

Belső díszítésében a kor legjelentősebb művészei vettek részt. A *kupolafreskó* Johann Jakob Zeiller alkotása, a főoltáron a Szt. Anasztázia mennybemenetelét ábrázoló *oltárképet* Jacopo Amigoni olasz mester festette, a mellékoltárokat Ignaz Günther *festményei* díszítik. A legemlékezetesebb *Szt. Anasztázia aranyozott ezüstherméja:* dúsan felékszerezett királynőt ábrázol; az idősebb Asam-fivér, Egid Quirin Asam munkája.

A *kolostort* 955-ben lerombolták az idáig is elkalandozó magyarok, de 1031-re újjáépült. A mai két udvar köré rendezett késő reneszánsz épületegyüttese 1669-től 1675-ig tartó átépítés eredménye.

Mindenekelőtt a késő gótikus kerengő (Kreuzgang) érdemel figyelmet, továbbá a refektórium *kapuzata*, XVI. századi falfestményekkel. A refektórium *famennyezete* 1500 tájáról maradt fenn. A Régi-díszterem (Alter Festsaal) mennyezetén súlyos keretbe foglalt allegorikus értelmű *festmények* láthatók; a terem pompás ajtókeretei és zománcozott *kályhái* is muzeális értékűek. A kolostor folyosóit és cellasorát az első emeleten szép *stukkó* díszíti, a második emeleten pedig Johann Georg

Asam 1682-ben *festett képeinek* sora a rendház történetét illusztrálja.

1668-ra épült meg a kórház, 1722-re a könyvtár. A szerzetesek könyvmásoló tevékenységének eredményeként rendkívül gazdag *kódex-gyűjtemény* maradt az utókorra; Benediktbeuernben jegyezték fel a XIII. században azokat a latin és német nyelvű dalokat, amelyeket vándordiákok énekeltek, és amelyeket „Carmina burana" néven ismer a világ (1936 óta Carl Orff zenéjével). 1803-ban épült a – ma külön múzeumként fenntartott – Glashütte nevű kísérleti műhely, ahol a híres müncheni fizikus és csillagász, *Joseph Fraunhofer* dolgozott.

A 2500 lakosú község kedvelt téli–nyári üdülő, fűtött *alpesi* – szabadtéri – *fürdővel, síliftekkel.*

Bichl 1048-tól 1803-ig a benediktbeuerni kolostor birtoka volt. *Plébániatemplomát* (Pfarrkirche St. Georg) Johann Michael Fischer építette 1751–53 között. Felső-Bajorország egyik legszebb falusi temploma az elkerekített élű, négyzetes alaprajzú, voltaképpen csak arányosságával ható, egyszerű épület. A főoltáron Johann Baptist Straub fából faragott szoborcsoportja áll: Szt. György legyőzi a sárkányt. Bichlből a B 472-es úton Bad Tölz felé, a *Loisach* és az Isar völgye közti fennsíkon Bad Heilbrunn területe is a benediktbeuerni kolostor birtoka volt. Miután 1159-ben felfedezték erőteljes jódos forrásait, a szerzetesek adták neki a Heilbrunn (gyógyító kút) nevet.

Ferdinand Maria bajor választófejedelem hitvese, *Henriette Adelheid* savoyai hercegnő orvosai javaslatára 1659-ben ide jött „fürdőket venni", és hétévi gyermektelen házassága után valóban sikerült világra hoznia a rég áhított trónörököst (a későbbi II. Miksa Emánuelt).

A csöndes kis községben az 1726-ban épült *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Kilian) gótikus alapokon jött létre, barokk ízlés szerint. A gyógyfürdőhöz tartozó „fürdőház"-on kívül *szabadstrand* is van a *Stallauer Weiher* nevű tó partján. Az autóút felől közelíthető meg az 1349 m magas *Zwieselberg* lejtőjére vivő *libegő állomása* is.

A B 472 jelzésű út bevezet Bad Tölz-be. Fürdőváros és igen kedvelt üdülőhely.

Az Isar-parti város már a rómaiak idején is fontos átkelőhely volt: hidat építettek a folyón át. Egy 1182-ből fennmaradt oklevél Tollenze néven mint halászok és tutajosok települését jelzi. 1331-ben Bajor Lajos vásárrendezési joggal ruházza fel a hely-

séget – és a XV. századi krónikákból már kiderül, hogy a helybéli asztalosok által készített, virágdíszes parasztbútor kelendő áru volt (és maradt egészen a múlt századig). 1845-ben fedezték fel Tölz határában egész Németország legerősebb és legtisztább jódos forrásait, ekkor lett Bad Tölz a település neve.

Az Isar hídjától keletre a gyönyörű óváros húzódik. Közvetlenül a híd folytatásában dombnak vezet fel a Markt (Piac tér) nevű széles utca, melynek mentén szebbnél szebb kétemeletes *paraszt-reneszánsz házak* zárt sora áll. Kapuzatuk, változatos ablakkeretezésük és mindenekelőtt színes falfestésük nagyon érdekes. A házak között a tágas, kövezett utca közepén *barokk emlékművek sora* emelkedik; a helyi hagyományt tekintve a legnevezetesebb közülük az 1485-ös dátumot viselő *Pflegerhaus* (Helytartósági ház) előtt elhelyezett szobor. A kardját emelő középkori lovaggal a herceg helytartóját, Kasper Winzerert ábrázolja, aki a gótikusan zárt erkélyes házat építtette. A túlsó járdaszélen a két régi házból 1903-ban müncheni építész, Gabriel von Seidl által kialakított, stílusában a környezethez igazodó *Rathaus* (Városháza) áll.

A Mária mennybemeneteléhez címzett *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) tornya újgótikus, csak 1877-ben épült. A késő gótikus csarnoktemplomot 1466–90 között építették ugyan, de több ízben – főleg 1612-ben átalakították.

Legrégebbi tartozékai a kelet felé néző oltárhajó 1550 tájáról fennmaradt *üvegablakai*, továbbá a Winzerer-kápolna bejárata fölötti, szintén XVI. századi *freskók*, amelyek Szt. Sebestyént és Szt. Rókust ábrázolják. A sok régi *sírkő* közül mindenekelőtt Kaspar Winzerer dombormívű síremlékére hívjuk fel a figyelmet, amelynek 3 m hosszú lapjáról az egykori helytartó teljes harci díszben „néz ránk".

A Markttól délre, a Schlossplatz nevű utcában van a *Tájmúzeum* (Heimatmuseum).

„Pingált" bútorokkal berendezett *paraszt-szobái*, a helyi *népviselet* különböző változatai mellett vallási tárgyú *népművészeti alkotások* (Madonna-faragványok, betlehemes ládikák) gyönyörködtetik el a látogatót. A múzeum külön érdekessége a gyönyörűen festett mennyezetes *parasztágy*. Külön teremben mutatják be az egykor híres *tölzi fegyverkovácsok munkáit*, továbbá a *tutajozás emlékeit*. (A tutajosok az Isaron nemcsak Münchenig jutottak, hanem tovább le a Dunán, hazánkat is érintve, Belgrádig: a török ellen magyar földön harcoló Miksa Emánuel választófejedelem csapatainak 1684-ben harminc tutajon szállították az utánpótlást.)

A Markt folytatása kelet felé a Salzstrasse. Itt áll a *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Maria Hilf), amelyet a XVII. századi pestisjárványt követően felállított kápolna helyén, 1735–37 között építettek. Szentélyében a pestis-körmenetet ábrázoló rokokó freskó Matthias Günther alkotása. A templom tornyát a kettős barokk toronysisakkal 1755–59 között építették, miután elődjét villámcsapás hamvasztotta el. A Markttól kb. 20 perc távolságra emelkedik a *Kálvária-domb*, ahonnan elénk tárul az egész város. A dombon a XVIII. század első évtizedeiben jött létre a *Golgotha*, több kisebb kápolnával, ezek közül arra a kápolnára hívjuk fel a figyelmet, amely az eredetileg szabadtéri „szent lépcső" (Heilige Stiege) körül épült meg; a lépcső karfáján gyertyatartó barokk angyal-alakok sorakoznak. Kissé távolabb az 1718–22 között épült magányos *Szt. Leonárd-kápolna* (Leonhardskapelle) annak a népszokásnak köszönheti hírnevét, hogy minden év november 6-án népviseletben, lóháton és „pingált" szekereken vonul ide a környék lakossága.

Az Isar túlsó partján alakult ki a gyógyforrások felfedezése után a fürdőváros. A hídfőtől nyugat felé induló Badstrasse elején áll az 1733–35 között épült *Ferencesek temploma* (Franziskanerkirche). Szentélyében a XVI. századból fennmaradt fadombormű Szűz Mária halálát ábrázolja. A Ludwigstrasse vezet tovább a gyógyüdülő központjába, amelynek barokk kastélyokra emlékeztető *főépületét* (Kurhaus) 1914-ben Gabriel von Seidl tervei alapján építették.

A városból *libegő* visz fel az 1248 m magas *Blomberg-csúcsra*. A jódtartalmú „Alpamare" *fedett uszoda* mellett szabadstrand van.

A B 13 jelzésű úton északkelet felé haladva Holzkirchen a kora középkorban sokkal fontosabb település volt mint ma. Egy 906-ból származó oklevél a Karoling-dinasztia egyik királyi székhelyeként említi. Kereskedelmi központ is volt; a Tegernsee partján megtelepedett benedekrendi szerzetesek itt szedték a tizedet. Az egykori raktárház, a *Zehentstadel*, átépített formában 1935 óta Városháza. A Markt (Piac tér) fő látnivalója az 1710 körül épült késő barokk *Szt. Lőrinc-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Laurentius) és egy védett műemlék *fogadó*.

Holzkirchenből északnyugat felé rövidesen elérhető a Münchenbe tartó E 11-es autópálya.

A Werdenfelser Land

Az E 6-os út Innsbruck felől A 185 jelzéssel (Olympiastrasse) 964 m magasan érkezik Scharnitz községnél az osztrák–bajor határra és B 2 jelzéssel halad tovább északnak. Útját 2000 m-nél magasabb, mesebelien égigérő hegyek kísérik: kelet felől a *Karwendel-*, nyugat felől a *Wetterstein-hegység*. Már a rómaiak fontos hadiútnak tekintették ezt az útvonalat; a határállomásnak Porta Claudia volt a neve, Partanum (a mai Partenkirchen) pedig római katonai támaszponttá épült ki. Századokkal később a vidék a Werdenfels grófi család birtoka volt, innen ered mai neve: Werdenfelstartomány (Werdenfelser Land), s 1803-ig nem is tartozott Bajorországhoz. A birtokon három folyó: a Loisach, a Partnach, valamint az Isar folyik át.

Az útról csakhamar letérő vezet nyugatra, az 1391 m magas *Hoher Kranzberg* lábánál kialakult tengerszem, a *Lautersee* felé, ill. északra Mittenwald-ba.

Az egykori római hadiút mentén fekvő települést a középkorban az Olaszország és Észak-Németország közötti kereskedelem megvámolása felvirágoztatta. Sőt, a velencei köztársaság 1487-ben ide helyezte át Bolzanóból a velencei vásárt, s ez két évszázadra „goldenes Landl"-lá, arannyal folyó tartománnyá tette a Werdenfels-birtokokat. De 1679-ben a velencei vásár visszakerült Bolzanóba, a régi hadiút elveszítette jelentőségét és csupán századunkban, a turizmus és alpinizmus térhódításának köszönhetően került ismét előtérbe.

Mittenwaldot „eleven képeskönyv"-nek nevezte Goethe, amikor 1786-ban, olaszországi útján, postakocsin áthaladt rajta. Főutcáján, a Markton rokokó *falfestéssel ékes házak* sorakoznak; a freskók egy része bibliai tárgyú, s a híres oberammergaui falképfestő Franz Zwinck és követői kezétől származnak. A színes főutca felvezet a *plébániatemplomhoz* (Pfarrkirche St. Peter und Paul), amelynek barokk tornyát sokan a legszebb bajor templomtoronynak mondják. A templom 1738–40 között épült Joseph Schmuzer tervei szerint, mennyezeti freskóit és a főoltár képét Matthias Günther alkotta. A templom előtt a város érdemes fiának, *Matthias Klotznak bronzszobra* áll.

Az 1743-ban 90 éves korában elhunyt *Matthias Klotz* Cremonában tanulta Nicola Amati mesternél a hegedűkészítést, és miután a Mittenwald körüli erdők fája alkalmasnak bizonyult rá, a helybeliek pedig mindig is ügyes fafaragók voltak, a helység a hegedűkészítők falujává vált. Még ma is vannak családok, amelyek ezzel foglalkoznak (műhelyeik megtekinthetők), a századforduló óta hegedűkészítő szakiskola működik a városban, s a *Helytörténeti múzeum* (Geigenbau- und Heimatmuseum) egyben ez iparág múzeuma is.

A nyugati városrészben, amelynek „Im Gries" (kb. A hordalék-parton) a neve, szintén fennmaradt egy sor *rokokó falfestésű ház*. A *temetőkápolna* (Friedhofskapelle St. Nicolaus), 1447-ben épült, késő gótikus falai között látható egy XVI. századi Madonna. Az 1485-ből való *Zarándok-ház* (Pilgerhaus zum Heiligen Geist) kápolnája a Rómába zarándoklók részére épült, tele van fogadalmi adományokkal és sok XVI. századi szoborral. A város környéke kellemes erdei sétákat kínál. Im Gries városrészből 10 perc alatt el lehet érni a Kálváriadombra, ahonnan szép kilátás nyílik a városra. Harminc percnyire van a *Leutasch-szoros* (Leutaschklamm), ahová 25 m magasról dübörög le a vízesés stb. A nyugati 2385 m magas Karwendel-csúcsra *függővasút* visz fel; a *Hoher Kranzbergre* (1391 m) libegő.

A mittenwaldi letérő északnyugatnak Klais felé visz tovább, a B 11 sorszámú útvonal pedig északnak, Krün, ill. Wallgau irányába. Ezt a nagyjából háromszögletű fennsíkot, amelynek déli csúcsa Mittenwald, önálló földrajzi egységnek tekintik, mert itt, a hegykoszorú aljában, erdős–mezős dombok között meglepetésre *meleg vizű tavak* keletkeztek. A Mittenwaldból Klaisba vezető út közelében is látható néhány kisebb közülük. A 952 m magasan fekvő K l a i s -ból emlékezetes kirándulásokra nyílik mód. Délnyugatnak szép alpesi út visz a Wetterstein-hegység egyik lejtőjén 1850 m magasságban épült Königshaus felé. A *királyi nyaralót* 1877-ben II. Lajos bajor király kívánságára építették, első emeletén török teremmel, kertjében mór stílusú pavilonnal, közvetlen szomszédságában alpesi stílusú füvészkerttel. Az Elmaunál délkeletnek kanyarodó úton a festői Ferchen-tóhoz (Ferchensee) és a nagyobb Lauter-tóhoz (Lautersee) jutni. Partjukon a Hoher Kranzberg tövében *szabadstrand* és csónakkölcsönző van. Klaisból északnyugatnak is vezet út; a Gerold falucskához közeli Wagenbruch-tó (Wagenbruchsee), ill. a Barm-tó (Barmsee), Grub-tó

(Grubsee), Tenn-tó (Tennsee) partján az 1312 m magas *Rindberg-csúcs alatt* lehet strandolni.

Mittenwaldból a B 11-es úton, az Isart keresztezve a 875 m magasan fekvő Krün téli–nyári üdülőbe jutunk. *Szt. Sebestyén-temploma* (Kirche St. Sebastian) 1760-ban épült, hagymakupolás toronnyal; elődjére a névadó szent XV. századi, fából faragott szobra emlékeztet. Az Isart elhagyva, északnak a B 11-es út a 868 m magasan fekvő Wallgau faluba fut tovább, amely szélcsendes, ködmentes völgyben van, s ennélfogva régóta kedvelt téli üdülőhely. A *Szt. Jakab-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Jakob) szentélyén még felismerhető a késő gótikus eredet, a négyszögletes toronycsonkra 1760-ban helyezték a hatszögletű toronycsúcsot és a hagymakupolát. Két XV. századi dombormű és egy XVI. századi Krisztus-faragvány látható benne. A község festői – színes – házai közül a legöregebb 1621-ben épült. Közel van ide a *Grosser Wasserfall*, az Isar nagy vízesése és a *Frinzbachklamm-szoros*. A B 11-es úton tovább a Walchensee partjára jutni.

A Krün előtt nyugatnak forduló B 2-es úton Garmisch-Partenkirchen-be, az NSZK talán legismertebb üdülővárosába érünk.

A kettős név mögött a két városrész elkülönült fejlődése-története húzódik meg. Partenkirchen római erőd volt, Garmisch falucska viszont jóval későbbi eredetű. A két község a szó szoros értelmében hátat fordított egymásnak (régi templomaik helyzetén látható). A századfordulón megépült közös vasútállomásnak még mindkét településtől egyaránt egy-egy km távolságra kellett lennie. Egyesítésük 1935-ben következett be.

A *Városháza* (Rathaus), a *sí-stadion* (Olympia-Skistadion), a *három ugrósánc*, a *műjégpálya* mind az 1936-ban megrendezett téli olimpia kedvéért épült. A Fürstenstrasse 25. számú ház – Garmisch központjában – a legrégebbi *vendégfogadó*. „A huszárhoz" címzett s ma már meglehetősen drága szálloda 1800 körül keletkezett külső falfestményén ablakból kinéző huszár és dragonyos látható. Innen a görbe Promenadestrasse, a garmischi korzó vezet el az *új plébániatemplom* (Neue Pfarrkirche St. Martin) elé, amely 1730–34 között Joseph Schmuzer barokk tervei alapján épült. A stukkódísz wessobrunni mesterek munkája, a mennyezeti freskók a későbbi híres templomfestő, Matthias Günther korai művei, az orgona két oldalán a Szt. Márton-legendát ábrázoló falfestmények a környék házfalainak

legjobb mesterétől, Franz Zwinckttől származnak. A *Loisachpatakon* túl, a Burgstrassén áll a *Régi plébániatemplom* (Alte Pfarrkirche St. Martin), amelyen az 1280 táján épült román templomból a toronylábazat és az északi falszakasz felismerhető. Gótikus templommá a XV. század közepén alakították át az egykor a Loisach völgyét őrző Werdenfels-vár köveiből, ekkor épült a meredek toronycsúcs.

Ebből az időből maradt fenn a jelentős *falfestmények egész sora*: az északi falon a 7 m magas „Szt. Kristóf" (1350), a passió állomásait ábrázoló freskók (XV. század), valamint a Gergely és Urbán pápát Szt. Erharddal és a megfeszített Krisztussal megörökítő festmény (1450), a déli falon pedig a „Keresztrefeszítés" és az „Utolsó ítélet" (XIV–XV. század). A szentélyt is *középkori freskók* és 1400 tájáról való *színes üvegablakok* díszítik. A *kanonokszékek* gótikus domborműves faragásokkal ékesek. A *főoltár* 1670-ben készült.

A Burgstrasse felől a Frühlingstrasse és a Zöppritzstrasse – vagy ami még szebb: a patak partján húzódó Loisachstrasse – közbejöttével látogathatunk el a Garmisch északi peremén álló *Richard Strauss-villához* (Zöppritzstrasse 42.), amelyet a zeneszerző 1905-ben, „Salome" című operája honoráriumából építtetett. Itt töltötte élete nagyobb felét és itt is halt meg 1949-ben, nyolcvanöt éves korában. A Fürstenstrassétól keletre az ápolt *Kurpark*, a játékkaszinó szomszédságában a *Kurtheater* épületében, azaz a városi színházban – nemcsak itt, hanem a régi vendégfogadókban is, mindenekelőtt a partenkircheni „Rassen" *vendéglőben* – alpesi hagyomány szerint műkedvelő együttesek lépnek fel. Minden év júliusában ünnepi színházi hetet rendeznek.

A Fürstenstrasse, majd folytatása a Klammstrasse, elvezet az *Olympia-Eisstadion* elé. Az 1936-os téli olimpiai játékokra épült műjégstadiont 1939-ben tovább bővítették, 1964-ben pedig tetővel fedték. Lelátóin 12 000 néző foglalhat helyet, s ennélfogva Európa egyik legnagyobb műjégstadionja; két pályáján nyáron is lehet korcsolyázni. Közvetlen szomszédságában épült meg 1972–75 között a 2626 m magas hegycsúcscsal, az *Alpspitzével* éppen szemben, az *Alpspitz-Wellenbad*: hullámfürdő, ugrótornyos úszómedence, a nem úszók számára épült vízmedence, szauna, fűtött szabadtéri fürdő (vizét a stadion műjegét fagyasztó gépezet fűti). Összesen mintegy 2000 m² vízfelületével Európa legnagyobb fürdője.

A Fürstenstrasse felől keletnek, a Bahnhofstrassén át érünk Partenkirchenbe. Az Enzianstrassén továbbmenve csakhamar a Rathausplatzon vagyunk. Az 1935-ben Oskar Bieber tervei szerint épült és Joseph Wackerle falfestményeivel díszített *Városháza* (Rathaus) mellett megtekintésre érdemes a Ludwigstrasse felé néző *Werdenfelsi tájmúzeum* (Werdenfelser Heimatmuseum), benne a táj népviseletének, parasztbútorainak és fafaragványainak gazdag gyűjteményével. A Ludwigstrasse keleti végében, a Hindenburgstrasse és Münchner Strasse találkozásánál áll a *pestis-kápolna* (Pestkapelle St. Sebastian und Rochus), amelyet 1634-ben a járvány megszűnte után építettek a pestis áldozatainak temetőjében. Oltárán Szt. Rókus fából faragott XVI. századi szobra látható. A temetőt 1924-ben Joseph Wackerle tervei alapján *háborús emlékhellyé* alakították át. Innen a Sonnebergstrasse és a St.-Anton-Strasse visz tovább északkeletnek, a *Szt. Antal fogadalmi és búcsújáró templom* (Votiv- und Wallfahrtskirche St. Anton) felé, amely a *Wank* nevű (1780 m) hegy nyugati lejtőjén emelkedik. Egy 1790-beli Kálvária barlangszerűen kiképzett utolsó stációja fölött kettős lépcső vezet a templom árkádos körfolyosójához, amelyen a búcsújárók térden szoktak végigcsúszni. Az egytornyú, hagymakupolás templom 1704–08 között épült, majd harminc évvel később Joseph Schmuzer tervei alapján megnagyobbították.

A templomnak ezt az újabb részét még nagyobbnak mutatja Johannes Holzer tiroli festő 1739-ben készült, s játékos rokokó ízlés szerint ál-építészeti elemek segítségével optikai csalódást előidéző *falfestése*: az oldalfalak oszloposnak tűnnek, az ovális kupola olyan, mintha megnyílt volna az ég. A főoltáron a Mária mennybemenetelét ábrázoló *festmény* az olasz Bruno Letterini munkája.

Partenkirchen délkeleti peremén, a *Gudiberg* lábánál épült meg 1936-ban az *Olympia-Skistadion*, a versenybírák már messziről látható tornyával és a három síugró sánccal. A patkó alakú épület lelátóin 3000 ülő- és 70 000 állóhely van. Egészen a közelében van Partenkirchen különlegesen szép, érdekes és híres természeti látványosságának a *Partnachklammnak*, vagyis a Partnach-patak két hegyfal közé vájt szorosának fel- és bejárata. Az *olimpiai bob-pálya* a várostól délnyugatra, a *Riessersee* nevű tó fölötti lejtőn húzódik. A legszebb tó azonban a várostól 11 kilométernyire van: az *Eibsee* nevű sötétzöld tengerszem, közelében a 2966 m magas *Zugspitzére* vivő *drót-*

kötélvasút völgyi állomásával. A Zugspitze az NSZK legmagasabb hegycsúcsa. Először 1920-ban mászta meg egy bajor hadnagy. Az Alpspitze 2050 m magas *Osterfelderkopf* nevű csúcsára vivő drótkötélvasút völgyi állomása Garmisch-Partenkirchen és a tőle délnyugatra 5 km távolságra levő Grainau falucska között van. A *Wank-hegyre* (1779 m), amely arról nevezetes, hogy olyankor is napsütötte, amikor a völgyben és a többi csúcson köd van, szintén drótkötélvasút visz fel. Drótkötélpályák és 22 sílift vezet fel az *Eckbauerre* (1238 m), a *Graseckre* (891 m), a *Hausberg-Kreuzwanklnre* (1550 m), a *Kreuzeckre* (1652 m) és a *Riffelrissre* (1650 m).

Garmisch-Partenkirchenből északnak a B 23-as jelzésű útról bekötőút vezet a *Pflegersee* nevű tóhoz; partján *strandfürdő* van. A B 23-asról látható a *Werdenfels grófok* várának romja; a vár a Loisach völgyét őrizte, de már a XIV. században sorsára hagyták. Állítólag I. Ottó fejedelem építtette 1180-ban; az erődített körfal, a belső várkapu, valamint a palota még felismerhető. Farchant község *régi parasztházai* festőiek. Az 1728-ban épült *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Andreas) főoltárán Keresztelő Szt. János és Szt. János evangélista népi-reneszánsz szobra áll. A községtől délre van a *Kuhfluchtvízesés.*

Az Ammergebirge

Garmisch-Partenkirchentől 10 km-re északra a B 23-as út az Ammer-hegységbe vagy Ammer-vidéki Alpokba (Ammergebirge, Ammergauer Alpen) visz. A 2000 m körüli csúcsok alatt ered az *Ammer-patak.* Az úttól balra a *Notkarspitze* (1889 m), jobbra az *Ettaler Manndl* (1633 m) magaslik. Ettal község peremén áll a híres ettali kolostor. Bajor Lajos német–római császár alapította 1330-ban hálából, amiért sikerült lóháton elmenekülnie Rómából, pápai átokkal sújtva. (E helyen az elcsigázott ló háromszor is megbotlott – így mesélik.) Az 1370-ben felszentelt eredeti *kolostortemplom* (Klosterkirche St. Marien) gótikus támpillérekkel tagolt. Az eléje épített homlokzat barokkosan kidomborodik, majd a két szárnyán homorú s végül két különbözően fedett saroktoronyban végződik. A barokk átalakítást 1710–26 között Enrico Zuccalli végezte, további változtatást idézett elő az 1744-es tűzvész. A hatalmas rokokó kupola Joseph Schmuzer és fia, Franz Schmuzer irányítása alatt épült.

A templom belső kiképzésében a kor minden jelentősebb művésze részt vett. A *stukkódísz* nagy részét és az orgona hasas *erkélyét* Johann Baptist Zimmermann tervei szerint készítették. A 65 m magas *kupola* kolosszális *freskóját*, amely elvben a Szentháromság, gyakorlatilag Szt. Benedek és az általa alapított rend dicsőségét hirdeti, 1744–46 között festette Johann Jakob Zeiller. A *szentély kupolafreskója* későbbi (1786). A Krisztus életének négy epizódját ábrázoló, aranyozott *fa-dombormüvek* Roman Anton Boos alkotásai. A *főoltáron* Bajor Lajos császár alapítványi ajándéka, az 1330-ban Andrea Pisano mestertől rendelt, carrarai márványból faragott Madonna látható. A *mellékoltárok* Johann Baptist Straub műhelyéből kerültek ki.

Miután 1803-ban a benedekrendieket elűzték a kolostorból, a templom három kápolnáját s a kolostorépületek egy részét lerombolták. A szárnyépületekben most *gimnázium* és *internátus*, ill. *likőrgyár* van: egy egykori szerzetes receptje szerint készült itt az Ettaler Klosterlikör. Az utca túloldalán, az 1619-ben épült zarándokház ma *szálloda*.

Az Ettal után a B 23-as útból nyugat felé elágazó Deutsche Alpenstrasse az osztrák határhoz tart. Aki kedveli a romantikus neobarokk–neorokokó stílust, annak érdekes élményt nyújthat. A *Graswang* völgyében, havas hegycsúcsok és fenyőerdők között állt a XV. század óta egy paraszthház, a Linderhof. II. Miksa bajor király vadászatai alkalmával néha megszállt benne. Fia, II. Lajos a Versailles-i Kis Trianon-kastély mintájára, Georg Dollmann építész irányításával 1879-re megépíttette a *Linderhof-kastélyt* (Schloss Linderhof) a paraszthház helyén.

Az 52 hektáros p a r k o t Karl Effner tervezte kis mesterséges tóval, *barlanggal* (Venusgrotte), amely a capribeli Kék Barlangot utánozza; a dombtetőn *Vénusz-szobor*, a *föld alatti tavon* – amelyet különböző színekben világíttatott meg – hattyúkat etetve csónakázott fantázia-ladikján a király. A mór stílusú *pavilon* (Maurischer Kiosk) az 1867-es párizsi világkiállítás német pavilonja volt; II. Lajos itt állíttatta fel hat pávával díszített selyemtrónusát (Pfauenthron).

A palota márványoszlopos e l ő c s a r n o k á b a n a francia XIV. Lajosnak, II. Lajos példaképének *bronz lovasszobra* áll. A l é p c s ő h á z b a n a *Sevres-i váza* III. Napóleon ajándéka. A k i r á l y h á l ó s z o b a j á t díszítő *mennyezetfestmény* Apollót ábrázolja a napszekéren, a velencei csillárról, a baldachinos ágy fölött, 108 gyertya ontotta rá a fényt. A t ü k ö r t e r e m szemfényvesztő rokokó játéka végtelennek mutatja a folyosót. A r ó z s a s z í n s z o b á t finom *pasztellképek*, a s á r g a s z o b á t ezüstszállal kivarrt *himzések* jellemzik, továbbá rózsafából *faragott bútorok*, kínai és nymphenburgi *porcelánok* stb.

Az 1343 méteres *Kofel* és az 1684 m magas *Laber* közötti letérőn vissza lehet térni a B 23-as útra. Oberammergau divatos üdülőhely, drága *szállodákkal, függővasúttal* a *Labercsúcsra, lőbegővel* a *Kolbenalmra* (1400 m), síliftekkel, *fürdővel* (Alpenbad). A község népművészete messze földön ismert: lakosai a XVI. század óta feszületeket, szenteket, kálváriákat, betlehemeket faragnak, 1878 óta *fafaragó szakiskola* (Schnitzschule) is működik itt – épületében egy XVIII. századi, 300 alakos Golgotha látható. Az egyik régi házban berendezett *Tájmúzeumban* (Heimatmuseum) látható az a nagy betlehem, amelyet 1760-tól kezdődően fafaragók több nemzedéke hozott létre. Híressé tették Oberammergaut az 1633-as pestisjárvány óta az egész falu népének közreműködésével tízévenként megrendezett passió-játékok is, olyannyira, hogy 1930-ban 5200 személyes *kőszínház* (Passionsspielhaus) is épült. Oberammergauból származik a legkiemelkedőbb bajor vakolatfestő: Franz Zwinck, aki szülőfaluja rokokó freskókkal ékes házai közül a *Pilátus-házon* (Ludwig-Thoma-Strasse) és a *Geroldházon* (Kleppergasse) alkotott maradandó értékű műveket; az ő keze munkája a wessobrunni Joseph Schmuzer mester tervezte, 1736–42 között épült rokokó *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Peter und Paul) erkélyfestménye is. A belső boltozatot és a kupolát Matthias Günthernek a teret játékosan kitágító freskói borítják, az oltárok Franz Xaver Schmädl faragványaival ékesek. Oberammergau és Unterammergau között az úttól mintegy 2 km-re északnak Kappel nemcsak Bajorország, hanem egész Európa legkisebb faluja: a magas hátú, karcsú tornyú gótikus *templom* mellett összesen egy paraszthá áll.

A B 23-as útról az Ammer-patakot merészen átívelő, 1929-ben épült *echelsbachi hídnál* érdemes nyugatra letérni; a *Hoher Trauchberg* 1527 méteres csúcsa alatt, Kohlhofennél délnek fordulva ér az út Wies-be. 870 m magas dombon áll a *búcsújárótemplom* (Wallfahrtskirche zum Gegeisselten Heiland, vagy egyszerűen csak Wieskirche), a bajor rokokó legérettebb alkotása. 1745–54 között épült Dominikus Zimmermann tervei alapján; kívülről kisebbnek látszik, mint amekkora.

Ezt a hatást az építész nemcsak a külső falsíkok homorú–domború váltogatásával, hanem a keskeny homlokzatú előcsarnokkal érte el, amelynek egyetlen ajtaja mögött tárul csak fel a 29 m hosszú és 24 m széles, ovális alaprajzú hajó. A hihetetlenül gazdag díszítőelemek ebben a belső térben nem hatnak súlyos-

nak, inkább lebegni látszanak. A *mennyezetfestmény* az építész öccsének, Johann Baptist Zimmermannak legjobb munkája, a *stukkódísz* egy része is tőle származik. A *főoltáron* a négy evangélista szobra Egid Verhelst, az *oltárkép* Balthasar Albrecht alkotása.

Wiestől csak néhány kilométerre északra, a Romantikus útnak (Romantische Strasse) nevezett B 17 jelű főútvonal mentén van Steingaden (a Wieskirchétől sétányon egy óra). Bajorország egyik legrégebbi monostortemploma az 1147–76 között épült premontrei *apátsági templom* (Münster St. Johannes der Täufer). A XVI. században új tetőszerkezetet kapott a két zömök torony, és késő gótikus előcsarnokot építettek a bejárat elé.

Az előcsarnokban az 1951-es tatarozáskor *freskókat* fedeztek fel 1580 tájáról, mégpedig világi tárgyúakat: a Welf hercegi család történetét illusztrálják. A templom belsejét dús *barokk és rokokó díszekkel* „modernizálták" (1660–70 között a szentélyt, 1740–50 között a hajót). A *kanonokszékek* még a reneszánsz korszakában készültek. A templom oldalában a késő román *kerengő*, az egyenlőtlen oszlopok sorával, a XV. században kapta gótikus mennyezetét.

A közeli *körkápolna* (Johanneskapelle) román falai a XIII. században épültek. Bejáratát oroszlános domborművek, belsejét Krisztus, Szűz Mária és Keresztelő Szt. János román szobrai díszítik. Steingadentől északra néhány kilométerre, Ilgenben az 1670–76 között épült barokk *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Mariä Heimsuchung) a wessobrunni mesterek reneszánsz ihletésű stukkódíszeivel ékes. Ilgenből egy alacsonyabb rendű úton vissza lehet térni a B 23-as útra. Rottenbuch nyaralóhely 900 éves múltra tekinthet vissza: 1073-ban a Welf hercegi család ágostonrendi kolostort alapított itt. Az 1477-ben emelt, háromhajós, gótikus *alapítványi templomot* (Stiftskirche Mariä Geburt) a barokk korszakában Joseph és Franz Xaver Schmuzer irányításával belül teljesen átformálták.

A hatalmas *főoltáron* Szűz Mária születését, a *mellékoltárokat* (a muzsikáló angyalokkal), a *szószéket* és a *kanonokülléseket* 1740–47 között Franz Xaver Schmädl alkotta. Az északi falnál a *Madonnát* Erasmus Grasser faragta 1483-ban. A *mennyezeti freskó* Matthias Günther munkája.

Rottenbuchtól tovább északra a B 23-as út Schongau városkába visz.

A Garmisch-Partenkirchenből a Starnbergi-tó északi csücskéhez tartó B 2 jelzésű út neve: Olympiastrasse. Észak felé haladva rajta, jobbról a *Krottenkopf* (2085 m) és a *Hohe Kisten* (1922 m), távolabb a *Simetsberg* (1837 m) havas csúcsait látjuk, balról pedig az *Ettaler Manndl Labernek* nevezett *csúcsot* (1634 m). A *Vestbühl-hegygerinc* alatt két, egyenként 200 m hosszú *alagútba* fut be az út. Tovább a *Pfrühlmoos* nevű mocsárvidéken (természetvédelmi övezet) az utat csak úgy lehetett megépíteni, hogy az 1300 m hosszú áthidalás 200 betonoszloplábát 14 m mélyen a vizenyős talajba süllyesztették. A kanyargós híd-út gyönyörű! Eschenlohe régi település. A *Vestbichl-hegyen* a von Eschenlohe grófok várkastélyának maradványai láthatók. A vár udvarán még mindig áll a *Szt. Miklós-kápolna* (Burgkapelle St. Nikolaus) a névadó szent XVII. századi, életnagyságú szobrával. A falu rokokó *plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Clemens) a nagynevű Johann Michael Fischer tervei alapján épült 1765–73 között.

A sekrestyében láthatjuk a templom elődjéből átmentett, 1591-es dátumú *Passiót*. A főoltáron a *tabernákulum* szintén híres művész: Johann Baptist Straub alkotása. Figyelmet érdemelnek a rokokó *kanonokülések* és a *gyóntatószékek* is.

A mocsaras lapály és (jobbra) a *Hirschberg* (1659 m), a *Heimgarten* (1790 m) és a *Herzogstand* (1761 m) között a Loisach partján visz tovább az út, amelyről jobbra letérőn Ohlstadtba jutni. A falu parasztházai XVII–XVII. századiak, homlokzatuk festett. Plébániatemploma (Pfarrkirche St. Laurentius) 1759—62 között épült, oltárképeit a legjobb vakolatfestő mester: Franz Zwinck és egy bajor udvari festő: Christian Wink alkotta. A községben jellegzetes alpesi amatőr-színház a *Bauerntheater*. A Loisach partján *szabadstrand* van. Ohlstadttól északkeletre Grosswei l-ben régi alpesi parasztházakból 1972-ben *skanzent* alakítottak ki.

Az E 6-os autópálya Ohlstadttól északkeletnek fordulva visz Münchenbe.

A seeshaupti letérőnél keletre fordulva az alacsonyabb rendű úton – a Loisach-patak és a Loisach-csatorna partján – megyünk tovább. Beuerberg 1120-ból származó *ágostonrendi kolostoráról* nevezetes. Az Eurasburg grófi család által alapított, XII. századi *kolostortemplomot* 1626-ban kora barokk stílusban átala-

kították; az ismeretlen mesterek alkotása annyira megfelelt a kor ízlésének, hogy iskolát csinált: számos másolatát tartja nyilván a műtörténet. A kolostor a XVIII. század első felében kapta jelenlegi formáját.

Beuerbergtől 3 km-re északra E u r a s b u r g-ban áll *a grófi család* késő reneszánsz *kastélyának mása* – az 1626-ban bécsi építésszel: Peter Candiddal terveztetett palota egész tetőszerkezete, két tornya és második emelete 1976 szilveszter éjszakáján gondatlanság következtében leégett. De a nemesen egyszerű és mégis lendületes főhomlokzat, továbbá az árkádos földszint és a házikápolna fennmaradt.

Beuerbergből 6 km távolságra, keletnek továbbhaladva K ö n i g s d o r f-ba jutni. A falucskát először egy 778-ból származó oklevél említi. A helység központi jelentőségét csak a XVI. századtól kezdte túlszárnyalni Bad Tölz vagy Lenggries. *Plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Laurentius) volt a környék 11 templomának „anyatemploma". Késő gótikus változatát 1785-ben rokokó ízlés szerint átalakították. A főoltár képét Christian Wink bajor udvari festő alkotta. A templom XV. századi elődjéből fennmaradt egy ülő Madonna.

Az Isartal

Az Isar osztja Felső-Bajorországot keleti és nyugati „féltekére". Isar-völgynek (Isartal) a Wolfratshausentől Münchenig terjedő folyószakaszt szokás nevezni. Beuerbergből a B 11-es úton, az E 6-os autópályáról pedig letérőn jutni W o l f r a t s h a u s e n-be. A vízi utak e fontos csomópontján létrejött település első említése 768-ból származik. Fölötte, a *Schlossbergen* 1100 táján épített *várkastély romjaiból* csupán az erődített fal egy szakasza maradt fenn. A 11 500 lakosú városka lényegében egyetlen utcából áll, amelyet városkapu őrzött dél és észak felől. Igen kedves a *színesre festett házak* sora, szép a XVII. századi *Városháza* (Rathaus). Az eredetileg gótikus *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Andreas) építését 1484-ben, bővítését – háromhajós csarnoktemplommá – 1631-ben fejezték be; alig egy évvel később a svéd csapatok lerombolták. Jelenlegi alakját az újjáépítés után, 1650-ben kapta, tornya különlegesen karcsú, magas. Az 1659–61 között készült fehérarany főoltár szőlőindás díszével helyi mester: Lukas Herle munkája.

A városka szomszédságában a *Puplinger Au* természetvé-

delmi övezet húzódik; különleges virágairól – encián, orchidea stb. – nevezetes. Az alpesi vidékre jellemző növényzet magvait az Isar vize sodorta magával és rakta le itt. Wolfratshausen határában van az ún. *Märchenwald,* a meseváros vagy miniváros, ahol a környék nevezetes várainak, középületeinek makettjét építették fel kicsik és nagyok örömére. Wolfratshausenből északkeletnek alacsonyabb rendű út visz Nantwein *búcsújáró templomához* (Wallfahrtskirche Nantwein), amelyet az 1297-ben szentté avatott Nantovinus tiszteletére emeltek. Még felfedezhetők a késő gótikus előd egyes elemei az 1642-ben átépített s igen gazdag belső berendezésű templomon.

Nantweintől délkeletre Ascholding falucska ezeréves múltra tekinthet vissza; *búcsújáró kápolnája* (Wallfahrtskapelle St. Georg) XV. századi; a bajor felvidék ama kápolnáinak egyike, ahol a lovak is áldásban részesülnek. Oltárképén az ismeretlen mester pompás paripát festett a sárkányölő lovag alá. A XVI. századból származik a falu határában *Harmating vára* is. Ascholdingtól keletre Linden községben a XV–XVI. század fordulóján épült kis falusi *templomban* késő gótikus freskókat láthatunk. Lindentől délre 9 km Dietramszell. A falu egy remetelak körül jött létre, amelyet Dietram szerzetes épített magának 1102-ben a sűrű erdő közepén. Nagyjából ennek a helyén áll az ágostonrendiek 1729–41 között épített *kolostortemploma* (Klosterkirche Mariä Himmelfahrt). Bajorország egyik legnagyobb barokk temploma.

Mennyezeti freskói és *stukkódíszei* Johann Baptist Zimmermann legérettebb alkotásai, s az ő kezemunkája a főoltáron látható *festmény* is. Az *oltárokat,* a *szószéket* és a diadalív két oldalán a *két szobrot* Franz Xaver Schmädl készítette.

Valamivel távolabb, egy erdei tisztáson *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche St. Leonhard) épült 1769-ben kései rokokó stílusban, Matthias Giessl tervei szerint; mennyezeti freskóit Christian Wink, oltárait Ignaz Günther és követői alkották. Kerek nyolcvan évvel korábbi az erdő szélén, magányosan álló *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Maria im Elend); Johann Sebastian Troger mennyezeti freskója a Fájdalmas anyánál és megfeszített fiánál oltalmat keresőket ábrázolja.

A B 11-es út mentén fekvő Schäftlarn-ban 762-ben a benedekrendiek kis *templomot* építettek Szt. Dénes tiszteletére (Klosterkirche St. Dionysius), ezt a kalandozó magyarok a X–XI. század fordulóján elpusztították. 1140-re épült újjá,

ekkor a premontrei rend kapta meg. A XVIII. század elején az egész épületcsoportot átépítették. A templomot a bajor rokokó legnagyobb tehetsége: François Cuvilliés tervei szerint építették, művét 1757-ben Johann Baptist Gunetzrhainer fejezte be. A késő barokk egyik legjelentősebb műemléke ez. Az 558 m magas fennsíkon álló templom könnyed-bájos belső díszítése ellenére mértéktartó és méltóságteljes. Mennyezetfestményeit és stukkóit Johann Baptist Zimmermann alkotta, oltárait és szószékét Johann Baptist Straub. A kétemeletes *kolostor* Antonio Viscardi alkotása.

Schäftlarnból München irányába több úton is mehetünk tovább. A schäftlarni kolostorhoz vezető letérő keletnek Grossdingharting felé vezet tovább. *Plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Laurentius) rokokó oltárán kétfelől Szt. Szilveszter és Szt. Lőrinc 1500 tájáról származó szobrát látjuk, középen pedig a Szt. Lőrinc mennybemenetelét ábrázoló domború Ignaz Günther műhelyéből került ki. A falucska közelében van a *Deininger Weiher* nevű tó.

Az Isar jobb partján maradva Grünwald (bei München) fölött emelkedik e környék egyetlen gótikus *várkastélya*, ott, ahol korábban római erőd és még korábban kelta őrhely vigyázta az Isar völgyét. A várat 1290–94 között Szigorú Lajos bajor herceg építtette, majd 1486–87 között Zsigmond bajor herceg átalakíttatta. *Templomában* XV. századi faragványok maradtak fenn.

A B 11 jelzésű úton, az Isar bal partján Baierbrunnban a késő gótikus *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Peter und Paul) látványossága egy bizánci stílusú feszület a XVI. századból, amelyet ikonok ékesítenek. Warnberg falucska *kápolnája* (Ignatiuskapelle) több késő gótikus fa-domborművet rejt („A háromkirályok imádása", „Krisztus az Olajfák hegyén", „Szűz Mária halála"), valamint egy szintén késő gótikus szoborcsoportot („Keresztrefeszítés"). Pullach-ban érdekes a XVI. században átépített *plébániatemplom* (Pfarrkirche Heilig Geist).

Gyönyörű *szárnyas oltára* a XV. századból maradt fenn, a „Pünkösd csodájá"-nak domborműves ábrázolása ékesíti, a szárnyakon belül pedig a Keresztrefeszítést megörökítő szoborcsoportot látunk. Megcsodálhatjuk a szentélyben Jan Polak 1489-ben festett *két képét* is, Szt. István első vértanú, ill. Szt. Vitus mártíriumát bemutató alkotásait, továbbá egy ismeretlen mester szintén XV. századi *Üdvözítő szobrát*. A szentély *üvegablakai* is túlélték a háborút.

A templom külső, déli falánál XV. századi „Keresztrefeszítés" szoborcsoport áll. Pullach határában *Schwaneck vára* 1842–44 között épült, Ludwig von Schwanthaler szobrász „lovagvárakénť", Friedrich von Gärtner tervei szerint. Közvetlenül az Isar partján Grosshesselohe község a XVII. századból való, gazdagon díszített *kápolnájáról* (Dreifaltigkeitskapelle) és az 1857-ben épült nagy *Isar-hídról* ismert. Solln villatelep München határában, Keresztelő Szt. Jánosról elnevezett *temploma* (Kirche St. Johann Baptist) a XV. században épült, a XVII. században átépült, de megőrizte XV. századi Rózsafüzér Madonnáját; szép a faragott rokokó oltár is 1760-ból.

És már Münchenben vagyunk.

HÁROM TÓVIDÉK

A Staffelsee

A Garmisch-Partenkirchen felől jövő B 2-es autóút Ohlstadt előtt északnyugatra tér el az E 6-os autópályától. Murnau előtt érdemes letérni róla nyugatra, a Staffel-tóhoz (Staffelsee).

A bajor felvidék egyik legmelegebb vizű tava, annak ellenére, hogy legnagyobb mélysége megközelíti a 35 m-t; 4 km hosszú, 3,5 km széles. Hét sziget alakult ki rajta, melyek közül *Buchau szigetén* van Európa egyik legvadregényesebb kempingje (csak a menetrend szerinti hajójárattal – Seehausen község felől – vagy csónakon lehet oda jutni). Seehausen már a VII. században halászfalu volt, ma kedvelt üdülőhely; nagy kupolás *plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Michael) 1774–76 között épült, a bajor paraszt-rokokó szép példája. Sajátságos hagyomány, hogy úrnapján a község és a környék lakossága lampionokkal ékesített ladikokon, szürkülettől kezdve pedig fáklyával a kézben tavi búcsút rendez. Riedenben a *Romberg-kastély* érdekes, kivált a XV. századi házikápolna, egy XVII. századi kis rokokó-oltárral. Uffing *plébániatemplomában* (Pfarrkirche St. Agatha), amelyet a XVII. században átépítettek, Johann Sebastian Troger oltárképeit és a XVI. századból két püspök fából faragott szobrát láthatjuk.

A B 2-es úton, a Murnauer Moos északi határán fekszik Murnau gyógyüdülő. A rózsaszín, halványzöld, világoskék *házak sora* a főutcán nem olyan régi, mint hinnénk.

A XVII. század ismételt tűzvészei szinte mindent elhamvasztottak, s a városka Gabriel von Seidl müncheni építész tervei alapján épült újjá. Annak idején heves vitákat váltott ki Seidl – a hely szellemétől állítólag idegen – elgondolása; ma viszont már „tipikusan bajor" városképnek fogadják el, amit alkotott.

A települést egy 1180-ból származó oklevél említi elsőként, vásárrendezési jogot 1329-ben Bajor Lajos császár kezéből kapott, miként azt a neogótikus *Városháza* falára festett freskó szemlélteti. A barokk *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Nikolaus) 1717–34 között épült, toronylábazata még a XV. századból származik. A főoltár faragott szoborcsoportja (Szt. Anna Szt. Józseffel és Szt. Joachimmal) 1750 táján készült. Okvetlenül megtekintendő az *Üvegfestészet Múzeuma* (Murnauer Hinterglasmalerei-Museum) a főutcán; e sajátságos művészeti ág ide vonzotta Münchenből a világhírű orosz festőt, Vaszilij Kandinszkijt is, hogy megtanulja az üveg hátlapjára való festés technikáját. A városnak *iszapgyógyfürdője, uszodája* és a közeli meleg vizű kis tó, a *Froschhauser See* partján *szabadstrandja* van. A Murnau környéki *Riegsee* Bajorország egyik legmelegebb tava, 3 km hosszú, 1 km széles. Déli partján a *Szt. Leonárd búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche St. Leonhard) 1770-benépült, tetszetős rokokó stílusban (november 6-án itt rendezik a nagy búcsút, a Leonhardifahrtot). A másik, *Szt. Istvánról* elnevezett tóparti *kápolnát* (Stephanskirchlein) a XVIII. században átépítették: oltárán egy XV. századi Szt. István-szobrot őriznek, a vértanú fából faragott alakját.

Az Osterseen és a Starnberger See

A B 2-es útról Ettingnél egy alacsonyabb rendű út keleti irányban az Oster-tavak (Osterseen), ill. a Starnbergi tó (Starnberger See) ritka szépségű tájára visz, kápolnákkal díszített dombok alján.

U n t e r l a u t e r b a c h-nál érdekes – védett műemlék – *malom* (Lauterbacher Mühle) áll. Utána délkeletnek fordulva szép természetvédelmi övezet következik. A jégkorszak végén, gleccserolvadás következtében jött létre az a 18 kis tó, amelyeket a legnagyobbról, az Osterseeről összefoglalóan O s t e r s e e n-nek (Oster-tavaknak) neveznek.

A tóvidék központja I f f e l d o r f. Barokk *plébániatemplomát* (Pfarrkirche St. Vitus) wessobrunni mesterek stukkói díszítik.

Még szebb a községtől kelet felé vezető elágazásnál, dombtetőre épült *búcsújáró kápolna* (Wallfahrtskapelle St. Maria im Heuwinkl). A kör alakú kis épület, amelyet teljesen befed a gömbölyű kupola, 1698-ban a híres Johann Schmuzer tervei szerint épült, s belső stukkódíszítése is különlegesen finom.

A Starnbergi-tó (Starnberger See) hossza 21 km, szélessége 3–5 km, legnagyobb mélysége 123 m; a Chiemsee után ez a bajor felvidék legnagyobb tava. Mivel a Würm-patak folyik át rajta, régiesen még ma is hallhatjuk Würmsee néven emlegetni. Seeshaupt a tópart egyik fontos települése. Régóta kedvelt nyaralóhely, mivel innen észak felé a tó egész hosszában belátható, felhőtlen napokon pedig délről a bajor, sőt a tiroli hegycsúcsok is kivehetők. Igen kellemes a hegység homokos *strandja* (Lido). Sankt Heinrich az üdülők paradicsoma: a lapos parton és a kis szigeten, amelyet Robinsonról neveztek el (Robinson-Insel), bungalow-falu és kemping alakult ki. A parttól némileg eltávolodva haladunk tovább. Ambach volt 800 körül a tóparti halászok céhének központja, az egyházi központ pedig a kissé magasabb, keleti parton megtelepült Holzhausen; *búcsújáró kápolnája* (Wallfahrtskirchlein) a XV. századból származik, a XV. századból fennmaradt szép ezüst szentségtartót őriznek benne. A dombról, ahol a kápolna áll, különösen festői a kilátás. Körülötte a hársak nagyjából vele egyidősek.

Staudach falucska késő gótikus *Szt. Vitus-templomáról*, Ammerland pedig a kastélyról ismert (Schloss Ammerland), amelyet a XVIII. században egy freisingi hercegérsek építtetett közvetlenül a tó partjára, két hagymakupolás oldalsó toronnyal (1841-ben I. Lajos bajor király egyik kiváló udvaroncának, a költő és karikaturista, de mindenekelőtt bábjátékaival halhatatlan Pocci grófnak adományozta). Tovább haladva északnak Allmannshausen XVII. századi *Szt. Valentin-templomát* (St. Valentins-Kirche) a késő gótikus templom helyén neves építőmester: Kaspar Feichtmair tervei alapján építették: oltárába beillesztették az 1520 tájáról származó, fából faragott figurális díszeket. Az ófaluban, a tóhoz közelebb fekvő Unterallmannshausen-ben a barokk *kastély* a XVII. században szintén Feichtmair elgondolása szerint jött létre.

Aufkirchen falucskában a bajor felvidék egyik legszebb, már a XV. században is híres *búcsújáró temploma* áll (Wallfahrtskirche Mariä Himmelfahrt). Külső falát 1700 körül 24 freskóval ékesítette egy helybéli festő, s a bibliai jelenetsort korabeli

paraszti környezetbe helyezte. A templom belsejében 1620 tájáról fából faragott, életnagyságú Krisztus-, Szűz Mária- és 12 apostolszobor maradt fenn. A 2 kilométerre levő Farchach *temploma* (St.-Martins-Kirche) is igen szép gótikus fafigurákat rejt. A Berg felé vezető úton, a tó partján áll a neoromán *Emlékkápolna* (Gedächtniskapelle), amely a századfordulón épült Julius Hofmann tervei szerint, August Spiess freskóival.

II. Lajos bajor király emlékére állították, akinek holttestét azon a helyen találták meg, ahol a partmenti nádasból egy *fakereszt* emelkedik ki. Miután a királyt elmebetegnek nyilvánították, 1886. június 10-én bizottság ment érte kedvenc kastélyába, Neuschwanstein várába, és átszállították a bergi királyi kastélyba, ahol a király egykor gyermekéveit töltötte. Három nappal később a trónfosztott király a parkban sétálva, egyszercsak elindult a tó felé, orvosa hiába próbálta visszatartani: II. Lajos őt is magával rántotta a Starnberger See vizébe.

A *kastély* (Schloss Berg) 1640 körül épült; 1849–51 között II. Miksa bajor király az angol gótika modorában átépíttette és meg is nagyobbíttatta. II. Lajos kívánságára épült meg 1876-ban a kastély tornya és a neogót házikápolna. Berg község késő román *templomában* (Kirche St. Johann Baptist) fennmaradt egy szép XV. századi fa-dombormű, amely Szűz Mária halálát ábrázolja a gyászoló apostolok seregében. *Oskar Maria Graf szülőházát* – apja pékségét – emléktábla jelöli.

A bajor nyelv- és észjárás, a falusi életforma népszerű megörökítője 1894-ben Bergben született. A hitleri hatalomátvétel után fellobbanó könyvmáglyákat látva, „Égessetek el engem is!" címmel nyílt levelet intézett Goebbelshez és az üldözöttekkel szolidaritást vállalva, önkéntes emigrációba vonult; 1967-ben New Yorkban halt meg.

Kempfenhausen-ben a bajor királyi család kisebb *kastélyát* ma az új klinika szolgálati lakásai foglalják el; a *kastélytemplom* (Schlosskirche St. Anna) 1708-ban épült. Rokokó oltára, valamint Christian Wink mennyezeti freskói igen szépek. A tó északkeleti csücskét megkerülve, a nyugati part közelében fekvő Starnberg am See-be érünk. A város hosszú múltra tekinthet vissza. Egy 1244-es keltezésű oklevélben szó esik a von Starenberg grófok itt megépített váráról; a település a várhegy alján jött létre. A vár erőd jellegét 1541-ben szüntették meg és alakíttatták át *várkastéllyá*. Közvetlen szomszédságában egy kis hídon juthatunk át a szép, késő rokokó régi

plébániatemplomba (Alte Pfarrkirche St. Joseph). 1764–70 között a müncheni főpallér: Leonhard Matthias Giessl tervei szerint készült, Christian Wink mennyezetfestményeivel. Legfőbb értéke Ignaz Günther napsugaras főoltára a Szent családdal és a művész faragványaival ékes szószék. Ne mulasszuk el megtekinteni egy XVI. századi halászházban, a *Fischerholzhausban* a Würm-vidéki tájmúzeumot (Würmgaumuseum), itt gyűjtötték össze a Starnberger See körzetében talált őstörténeti és középkori tárgyi emlékeket, a környék népművészeti alkotásainak javát és helyi mesterek munkáit – köztük Ignaz Günther 1775-ből származó barokk női szentjét. A város a tóvidék központja, *strandfürdővel, uszodával,* itt van a *sétahajók* legfontosabb *kikötője,* itt rendezik meg a vitorlásversenyeket stb.

Tovább délnek az úton Possenhofen falucska *kastélyában* (Schloss Possenhofen, ma luxusszálló) töltötte gyermekéveit a későbbi osztrák császárné és magyar királyné: Wittelsbach Erzsébet. Alig 1 km-rel délebbre, a magaslaton települt Feldafing község volt később Erzsébet kedvenc nyaralóhelye, ahová 24 nyáron át visszatért. A Possenhofenhez közeli náddal övezett kis szigeten, a Rózsák szigetén (Roseninsel) ma is áll az a *nyári lak,* amelyet a múlt század közepén, pompeji stílusban, II. Miksa bajor király építtetett. Köréje a *rózsakertet* II. Lajos telepíttette. Ásatások leletei azt bizonyítják, hogy a szigeten már a kő-, de legalábbis a bronzkorszakban fatörzs-oszlopokon ősi település jött létre, később egy római villa és egy ókeresztény templom búját meg rajta. A Starnberger See partján Garatshausen-nél a Thurn und Taxis hercegi család által ma is lakott, XVI. századi *kastély* (Schloss Garatshausen) látható.

Tutzing a tó nyugati partvidékének központja. Ott, ahol a legszélesebb a tó, meredek lejtőn teraszosan építkeztek az első telepesek 500 és 530 között; a helység első említését egy 735-ből származó oklevélben találták meg. Régi *halász- és parasztházai* sorát pompeji stílusban épült nagyúri *villák* tarkítják, XVI. századi *kastélyát* (Schloss Tutzing) a múlt század első évtizedeiben átépítették. A *kikötőből* sétahajók és vízibuszok indulnak a tó minden településéhez; külön *vitorlás-kikötője* is van. A várostól északnyugatra több kis tó között az erdei *Deixlfurter See,* délnyugatra pedig a 728 m magas *Ilka-Höhe* kilátódomb kedvelt kirándulóhelyek. A parton Unterzeismering kis *kápolnájában* fából faragott „Szűz Mária megkoronázása" szoborcsoport maradt fenn a XVI. századból. A barokkosított

sarokbástyás *Höhenried-kastély* (Schloss Höhenried) nagy parkjának dísztavai körül pelikánok, gólyák, darvak tanyáznak, májustól októberig tekinthetők meg.

Itt már visszatérünk az Osterseen vidékére. Bernried-et tavak félkaréja veszi körül. A falunak nagy *strandja* és két műemlék temploma van, az 1121-ben alapított ágostonrendi kolostorhoz tartoztak. A *Szt. Márton-templom* volt a szerzeteseké (a XV. századból származó, faragásos szárnyas oltára a Szent családot ábrázolja), a *Szűz Mária-templom* pedig az apácáké. Az utóbbihoz hozzáépült *búcsújáró kápolnában* egy 1440-ből fennmaradt Pietà látható. A Starnberger See délnyugati csücskétől nyugati irányban vezet az út vissza a B 2-es autóútra, az Olympiastrasséra, amelyet Weilheimnél ér el.

A PFAFFENWINKEL ÉS AZ AMMERSEE VIDÉKE

A Pfaffenwinkel

Nem földrajzi, hanem kultúrtörténeti egység a Pfaffenwinkel. A vidéknek „beszélő" neve van, kb. Papos-zugnak fordítható: oly sok kolostor, zárda és templom zsúfolódik itt össze aránylag kis területen, hogy az egyikből nemegyszer átlátni a másikba. A Pfaffenwinkel keleti peremén, Weilheim óvárosa körül az erődített körfal maradványai római alapokon állnak: hadiút vezetett itt, a Via Claudia. A VIII. században a pollingi (lásd később) kolostor birtoka volt, egy 1238-ból származó oklevél azonban már városnak nevezi. Ma iparváros, modern lakótelepekkel. Főutcáján, a Marktplatzon oromdíszes, színesre festett *polgárházak* sora húzódik. Főterén, a Marienplatzon a *Mária-oszlop* (Mariensäule) 1698-ból való; közelében sokalakos *Dísz-kút* (Stadtbrunnen) 1791-ből. Az 1788-ban épült *Régi Városháza* (Altes Rathaus) ma városi múzeum, ahol a hely- és környékbeli fafaragók és ötvösök kitűnő munkái láthatók a XV–XVIII. századból. A *Mária mennybemenetele plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) tornya alapjában román stílusú, csupán a nyolcszögletű toronycsúcs és a lapos, ún. svájci sisak származik 1573-ból.

A templomhajó 1624–31 között épült át az ellenreformáció korszakának jezsuita-barokk stílusában, Georg Praun wessobrunni

mester tervei alapján. Belső berendezése igen gazdag: a XIV. századi *Prändl-síremlék* a reneszánsz, az *oltárok sora* a barokk stílusemlék jegyében fogant; a sekrestyében a XVII–XVIII. századi helyi *ötvösművészet* számos remekét őrzik.

A főtértől távolabb a *Szt. Sebestyén-temetőkápolna* (Friedhofskapelle St. Sebastian) megőrizte nyolcszögletű gótikus alakját. Az 1449-ben épült kápolnát 1584-ben egészítették ki a gótika díszesebb korszakának megfelelő hegyes toronnyal. Belsejében a gótikus bordázat közeit kitöltő freskók, az 1470-ből való szép szárnyas oltár és az 1568-as keltezésű Mair-sírkő elsőrendű látnivalók. A város szélén, Töllern városrészben – mely egykor önálló falu volt – a *Szt. János-templom* XV. és XVII. századi freskókat rejt.

A várostól délnyugatra 3 km-es letérőn jutni el Polling-ba, a bajor felvidék egyik legértékesebb – és kevéssé ismert – templomához, az *Alapítványi-templomhoz* (Stiftskirche). Szarvaslegenda fűződik e helyhez: állítólag egy vadászat alkalmával a szarvasünőt űző III. Tasziló fejedelem előtt fakereszt emelkedett ki a földből. Itt épült meg 750 táján az első bencés rendház. Helyén II. Henrik létesített 1010-ben ágostonrendi kolostort, melyet azonban templomával együtt 1414-ben tűzvész pusztított el; az 1416–20 között újjáépült, ma is álló háromhajós csarnoktemplom nagyobb és pompásabb lett, mint elődje. 1621-től kezdődően Georg Schmuzer irányításával úgy barokkosították a gótikus belső teret, hogy a középkori műemlék is megőrződött.

A szentély bejáratánál ülő *Madonna* a híres fafaragó, Hans Leinberger alkotása 1510 tájáról; a hatalmas barokk *főoltáron* a román Tasziló-kereszt (kb. 1230-ból) voltaképpen bőrrel bevont felszület, amelyre ráfestették a Megfeszített alakját. A rokokó Achberg-kápolnában 1500 tájáról fennmaradt *Madonna* látható.

A kolostor megszűnte után (1803) az épületegyüttes kétharmadát lerombolták, lényegében csak a prelátusi szárny (Prälatenflügel) maradt fenn a rokokó díszű *könyvtárteremmel* és a papnevelde egyik épülete (Schulhaus), melynek ebédlőjében az allegórikus tárgyú *mennyezetfestmény* Matthias Günther műve.

Pollingtól délnyugatra Peissenberg bányászfalunak két érdekes temploma is van. A *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Maria Aich) 1732–34 között épült rokokó stílusban,

Johann Schmuzer tervei szerint, Matthias Günther freskóival; a vörösmárvány oltáron a XVI. század elejéről származó, jellegzetes bajor Madonna áll a holdsarlón. A *Szt. György-templomban* (Kirche St. Georg) 1400 tájáról fennmaradt a 18 festményből kirakott fríz – a sárkányölő lovag története – és az oltárba beillesztett késő gótikus alakos faragványok.

A B 472 jelzésű úton Hohenpeissenberg-nél érdemes felmenni a 988 méteres *Hoher Peissenberg* nevű hegyre, ahonnan *11 tavat* csodálhatunk meg és ellátni a havas alpesi csúcsokig. A hegytetőn 1617–21 között épült *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) emelkedik, barokk oltárán XV. századi Madonna trónol. Mellette az Isteni kegyelemnek ajánlott *kápolna* (Gnadenkapelle) 1747-ben kapta mai alakját, mennyezeti freskói Matthias Günther, stukkódíszei Joseph Schmuzer munkái. Peiting a bajor felvidék legnagyobb faluja, csaknem 10 000 lakosa van. A Lech és az Ammer folyók keskeny völgyében, meredek partfalak között alakult ki. *Kálvária-dombjáról* gyönyörű a kilátás. *Plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Michael) több stílust egyesít: a XV. századból származik a román torony és a kripta, késő gótikus a szentély, rokokó a főoltár és a szószék. *Búcsújáró temploma* (Wallfahrtskirche Maria unter dem Egg) a barokk korszakában, 1655–60 között átépült ugyan, de déli falán megmaradt a XV. századi, fából faragott dombormű, „A háromkirályok imádása".

A faluból északnyugatnak tartó út, a Peitinger Strasse vezet át a *Lech* hídján Schongau városába. A dombtetőn i. e. 15-ben római őrház épült, ezer évvel később pedig a *Welf* hercegi család *várkastélya* (Welfenschloss), amelynek késő gótikus változata lényegében ma is áll. Jó állapotban maradt fenn a vár tövébe húzódott település körül a XIII. századi *körfal*, tornyaival, bástyáival és az őrség folyosóival. Az erődített települést 1235-ben II. Frigyes császár városi rangra emelte, Bajor Lajos császár 1331-ben pénzverési jogot is adományozott a gazdag polgárságnak, amely nagy hasznot húzott a sószállítmányokból.

A város főutcája, a Marktstrasse közepén a lépcsőzetes oromzatú *Városháza* (Rathaus) 1515-ben épült, eredetileg bálázóház volt. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) és a *kórháztemplom* (Spitalkirche zum Heiligen Geist) egyaránt átépült a XVI. században; tornyuk erőteljes alakja azonban elárulja, hogy csak később került rájuk a keskenyebb toronycsúcs a hagymakupolával. Belső rokokó berendezésük XVIII.

századi. De Schongauban nem annyira templomokat kell nézni, inkább sétálgatni kell az óvárosban! A Lech folyón átkelve, Schongautól 3 km-re, az Altenstadt-ban álló háromhajós, kéttornyú román *bazilika* (Pfarrkirche St. Michael) az egyetlen, amely háborítatlanul fennmaradt a bajor felvidéken.

Igen szép a belső tér erőteljes *oszlopsora* az alacsony oszlopfőkkel; a hajók hossza azonos a torony magasságával. A főoltár fölött az 1200 tájáról származó, több mint 3 m magas *feszület* a román művészet páratlan remeke; alján Szt. János és Szűz Mária alakja másolat – az eredetieket Münchenben, a Bajor Nemzeti Múzeumban őrzik. A déli oldalhajó szentélyében egy 1540-ből fennmaradt *feszület* és egy 1230 táján keletkezett, dombormíves román *keresztelő medence*, az északi oldalhajó szentélyében egy 1330-ban faragott *Madonna* látható. A gótikus *freskók* XIV–XV. századiak.

Landsberg am Lechtől Wessobrunnig

A B 17 jelzésű úton tovább északnak, Hohenfurchban a *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) 1750 körül épült; tornya azonban gótikus. 1420-ból származik a templom Madonnája. Szép a község határában álló 1520 körül emelt *kápolna* (Ursulakapelle) faragott oltára. A Lech-parti Epfach – Abodiacum néven – egykor fontos római útkereszteződésben jött létre; 1953–57 között Augustus-korabeli katonai táborhelyet és egy késő római keresztény templom alapjait tárták itt fel.

Landsberg am Lech a bajor felvidék nyugati kapuja.

A közeli *Lech-mezőn* – a várostól északnyugatra – zajlott le 955-ben az a csata, amelyben a kalandozó magyarok súlyos vereséget szenvedtek I. Ottó német–római császártól. Oroszlán Henrik 1160-ban építtetett várat, hogy a Lech e fontos átkelőhelyét megvédelmezze az új ellenségtől: a nyugat felől támadó sváboktól. A városmag körül a XIII. századi *fal* szinte hiánytalanul fennmaradt; magassága helyenként eléri az 5 m-t. A XV. században létesült a külső falgyűrű.

A lakosság, mint annyi más bajor városban, kezdetben itt is a sókereskedelemből élt, a XIV–XVII. században azonban híressé vált a landsbergi posztó és a landsbergi cserépedény is.

A főtér (Hauptplatz) közepén a barokk *szökőkút* (Marienbrunnen) oszlopán álló Madonna Joseph Streiter munkája. A

késő reneszánsz homlokzatú *Városháza* (Rathaus) 1699–1702 között épült, majd 1718–20 között Dominikus Zimmermann ékesítette szép stukkódísszel. 1749-ben polgármesternek választották meg; öt évig dolgozott a kezemunkájával ékes homlokzat mögött.

Zimmermann munkája a II. emeleti teremsor *stukkózása* is. *Hubert Herkomer*, a viktoriánus Anglia későbbi ünnepelt portréfestője a Lech-parti Waalban született, majd Landsbergben élt; *tárlata* mintegy száz festmény. A többi termet wessobrunni mesterek *stukkói*, valamint a müncheni Karl Theodor von Piloty *freskói* borítják.

A XVI. századi *Szép-torony* (Schöner Turm) a régi belső városfal része.

A főutcán (Ludwigstrasse) messzire látszik a *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) harangtornya; alsó része 1380 körül, a nyolcszögletű toronycsúcs és a sisak 1698-ban épült. A gótikus templomhajót strassburgi mester: Valentin Kindlin tervezte és a helybéli Ulrich Kiffhaber építette 1458–88 között.

A háromhajós bazilikát belül utóbb *rokokó stukkódisszel* látták el wessobrunni mesterek. A *főoltár* 1680-ban készült a helybéli Jörg Pfeiffer és Lorenz Luidl közös műveként, Antonio Triva oltárképével. A *mellékoltárok* közül azt, amelyen Hans Multscher XV. századi életnagyságú, gótikus Madonnája áll (Rosenkranzaltar), Zimmermann elgondolása szerint készítették 1721-ben. A szentélyben 1562-ből származnak az *üvegablakok*.

A Ludwigstrasse folytatásának, a Vorderangernek az elején a lendületes homlokzatú rokokó *Szt. János-templom* (Johanneskirche), Zimmermann 1750–52 között megvalósult terve. Főoltára a stukkódísznek köszönhetően úgy hat, mintha porcelánból lenne, s a művészetek egységét hirdeti a bibliai tájat ábrázoló, festett háttér elé állított szoborcsoport: „Krisztus megkeresztelése" (Johann Luidl, 1753). A Vorderanger végében a *Sandaui-tornyot* (Sandauer Turm) a XVII. században az augsburgi kaputornyok mintájára építették. Ellentétes irányban, a Hinteranger felé haladva a *Tetős-torony* (Dachturm) és távolabbra a *Lőpor-torony* (Pulverturm) erődített falára látni. A Hinteranger folytatása délnek a Schlossergasse (ide vezet át a főtérről a Szép-torony alatti átjáró). Dombtetőn épült – 1752–54 között – a jezsuita *kolostortemplom* (Klosterkirche Hl. Kreuz); homlokzata jellegzetes, kéttornyos „jezsuita-barokk".

Belsejében hatalmas *mennyezeti freskók* (Christian Thomas Scheffler), *kovácsoltvas rácsok* és *faragott gyóntatószékek* láthatók. A sekrestye *stukkódísze* szintén Zimmermann munkája; itt őrzik az 1690-ből származó nagy elefántcsont-berakásos feszületet.

Az Alte Bergstrasse a legszebb gótikus német városkapuhoz, az 1425-ben épült *Bajor-kapuhoz* (Bayertor) vezet. A 36 m magas, szögletes torony tetején oromfogazat húzódik, a Münchener Strasse felé néző homlokzatán a gótikus dombormű a Keresztrefeszítést ábrázolja.

A Lech szigetén fűtött hullámfürdő van.

Paterzell határában húzódik az NSZK egyetlen *tiszafaerdeje*; az ötszáz éves fák között 20 méteresek is vannak. A weilheimi mocsárvidék (Weilheimer Moos) legnagyobb tava a *Zell-tó* (Zellsee). Északnyugati csücskétől nem messze van a Pfaffenwinkel egykori központja, Wessobrunn.

A 753-ban alapított benedekrendi kolostor felmérhetetlen hatással volt Bajorország szellemi életére. A VIII. század végén itt jegyezték le – részben rovásírással – az egyik legkorábbi német nyelvemléket, a wessobrunni imádságot (a kéziratot a müncheni Bajor Állami Könyvtárban őrzik, másolatát azonban a plébániatemplom udvarán egy vándorkőbe vésve láthatjuk). A későbbi századokban fogalommá váltak a wessobrunni mesterek: építészek, stukátőrök, freskófestők. Kezük nyoma a környék szinte minden templomában felfedezhető. Wessobrunnban azonban – a szerzetesrendek 1803-ban bekövetkezett feloszlatása után – viszonylag kevés emlékük maradt.

A régi kolostortemplomból csupán az 1260 körül épült, román stílusú *harangtorony*, a kolostor-épületcsoportból az 1680–1700 között Johann Schmuzer irányítása alatt készült, külsőleg szerény *Vendégszárny* (Gästetrakt) maradt az utókorra. 88 m hosszú, oszlopsoros, stukkós mennyezetű folyosója vetekszik szépségben a müncheni királyi rezidencia híres folyosójával: gyönyörű a Tasziló-terem (Tassilo-Saal) is. A kolostorudvar északi részén álló *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Johannes) 1757–59 között Franz Xaver Schmuzer tervei szerint épült rokokó stílusban, a stukkódísz is az ő műve, a freskók Johann Baader alkotásai. A templom fő ékessége azonban az 1250 tájáról származó hatalmas feszület (Wessobrunner Kruzifix), ritka értékű késő román fafaragás.

A wessobrunni mesterek egyik nevezetes alkotása a falutól északnyugatra fekvő Wilgertshofen *búcsújáró temploma*

(Wallfahrtskirche zur Schmerzhaften Maria). Görögkereszt alaprajzú templomot épített itt 1686–92 között Johann Schmuzer, a szép stukkó is az ő munkája. A szentély boltozatán látható freskót Johann Baptist Zimmermann festette, s az oltárokat Johann Michael Feuchtmayer és Franz Xaver Schmuzer alkották.

Az Ammersee

A Pfaffenwinkeltől északkeletre a vidéket egykor összefüggő viztükör borította. Most három nagyobb, több kisebb tó és a weilheimi mocsár húzódik itt. A legtekintélyesebb, az *Ammer-tó* (Ammersee) 16 km hosszú, 3–6 km széles; legnagyobb mélysége eléri a 83 m-t. Dél felől az *Ammer-patak* két ága táplálja. (Északon viszont elhagyja a róla elnevezett tavat, sőt a nevét is: Amper néven fut tovább.) A tóparti Diessen – eredetileg kis halászfalu, 1324 óta vásárrendezési joggal felruházott helység – csakhamar e vidék központjává fejlődött. 1100 táján a várostól délnyugatra emelkedő dombok egyikén már állt a *Diessen-Andechs grófok várkastélya*. Ők alapították a tóparti magaslaton az ágostonrendi *kolostort*, amelynek 1340 táján emelt gótikus temploma helyén 1732–39 között a híres müncheni építész: Johann Michael Fischer tervei szerint épült a mostani barokk *Alapítványi-templom* (Stiftskirche).

Az előcsarnok és a hajó között húzódó, különlegesen finom kovácsolt *vasrács*, valamint a *főoltár* nem kisebb művész, mint François Cuvilliés elgondolása alapján készült. (Érdekessége, hogy az oltárkép – az egyes ünnepeknek megfelelően – cserélhető.) A *stukkódíszt* három wessobrunni mester készítette, a *szószéket* és az *orgonaszekrényt* Johann Baptist Straub. Az egyik mellékoltár fölött lebegő *angyal-alak* Ignaz Günther jelentős alkotása, a Szt. Sebestyén-oltárkép Giovanni Battista Tiepolo *festménye*. A templomot a plébániával összekötő belső folyosón a reneszánsz *Szt. Péter-szobor* Erasmus Grasser műve. A sekrestyében tekintsük meg a szép *betlehemet*.

Diessen nyaralóhelytől 4 km-re, Raisting-ban (hétköznap kora délután, ingyen idegenvezetéssel) megtekinthető a *műhold-adóállomás* (Satellitenfunkstelle Raisting). Az Ammersee nyugati parján St. Alban vízparti *búcsújáró templomát* (Wallfahrtskirche St. Alban) késő gótikus kápolnából 1770 körül paraszt-rokokóvá alakították át. Bierdorf 1607-ben épült reneszánsz *Miasszonyunk-kápolnájában* (Liebfrauenka-

pelle) szépen faragott Madonnát láthatunk. Rieden-ben a Szt. György-kápolna (St.-Georgs-Kapelle) román stíluselemeit az 1480-as gótikus átépítés részben megőrizte; igen szép az 1594-ben készült gótikus szárnyas oltár.

Rieden után a holzhauseni letérő a tó egyik fontos *hajóállomására* visz. Tovább északnak, a magas parton a rokokó *búcsújáró templomot* (Wallfahrtskirche St. Leonhard) wessobrunni mesterek emelték 1712-ben; minden év november 6-án lóháton vonul ide a környék férfinépe (Leonhardiritt). Utting talán a legszebb régi falu az Ammersee vidékén, a plébánia mellett látható még a *Zehntstadel* (a tized magtára) is, ahol a diesseni ágostonrendieknek fizetendő tizedet gyűjtötték a parasztok. Unterschondorf halászfalu 1150 körül, tufából épített, kocka alakú tóparti román *kápolnája* (Kapelle St. Jakob) a legöregebb templom a tóvidéken. Az erőd-vastagságú falak között a névadó szent XVII. századi szobrát látjuk az oltáron. Oberschondorf-ban a gótikus *templom* (St.-Anna-Kirche) a XV. század végén épült, s habár tornyát utóbb barokkosították, belsejében a gótikus fríz fennmaradt.

Stegen-től, az Ammersee legészakibb csücskétől egész hosszában végigtekinthetünk a tavon (hajóra is szállhatunk). Inning első említése egy 964-ből származó oklevélben maradt fenn. A sókereskedelem tette gazdaggá. Akkora sóraktárai voltak, hogy az egyikben 1021-ben az átutazó II. Henrik császárnak rendeztek be szállást éjszakára; az épület fennmaradt, azóta *Császár-háznak* (Kaiserhaus) nevezik, és utólag szép freskókkal díszítették. Rokokó *plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Johann Baptist) 1765–67 között – feltevések szerint Leonhard Matthias Giessl tervei szerint – épült, s a wessobrunni Tassilo Zöpf mester stukkóival, valamint a bajor udvari festő, Christian Wink freskóival ékes. Az Ammersee keleti partvidékének központja Herrsching. Horscaningun kelta település helyén jött létre, amelynek nyomát egy 776-os keltezésű oklevél őrzi. A herrschingi öböl, ahol a víz hőmérséklete májusban már eléri a 17–18 °C-t, a legkellemesebb strand. A *két* tóparti *kastély* a város két szélén (Schloss Rezensried, ill. Schloss Mühlfeld) a környező kolostorok apáturainak nyári rezidenciája volt.

A tó délkeleti csücskétől Fischenen át tovább délkeletnek Pähl északi határán földesúri *kastély* (Hochschloss Pähl) emelkedik. A község *plébániatemplomának* (Pfarrkirche St. Lorenz) román tornyát és gótikus hajóját 1723–24 között Josef Schmu-

zer tervei szerint alakították át. Fischentől északkeletre Andechs, majd Erling után a 711 m magas Heiliger Berg tetején áll az *andechsi benedekrendi kolostor:* temploma (Klosterkirche St. Nikolaus und Elisabeth) az egyik leglátogatottabb búcsújáró hely Bajorországban.

A hegyen valaha pogány szentély volt; 1157-ben a *Diessen-Andechs grófi család* ide helyezte rezidenciáját. Száz évvel később maguk rombolták le várukat, nehogy a Wittelsbachok kezére jusson. A várkápolna alá elásott kincsek jóval a család kihalása után, 1388-ban napvilágra kerültek; olyan relikviák is akadtak köztük, amelyek a Szentföldről kerültek ide. Csakhamar megindult hát a zarándokok hada a Heiliger Bergre. 1419-ben a benedekrendiek elkezdték építeni a templomot, 1438-ban a kolostort. Bár 1669-ben villám csapott a templomba és a kolostor egy része is leégett, hat év alatt újjáépítették Dominikus Schinnagl és Caspar Zuccalli irányításával. Végső barokk formáját – anélkül, hogy a gótikus maradványokat károsodás érte volna – müncheni építőmester: Lorenz Sappel tervei alapján alakították ki 1751–55 között.

A háromhajós gótikus csarnoktemplom térbeli elrendezése, az átalakítás során kiszélesített ablakok sora és a díszítőelemek színhatása megkapó. Johann Baptist Zimmermann *stukkói, mennyezeti freskói és falfestményei* díszítik; lényegében az ő műve a vörösmárvány *alsó főoltár* is, 1435-ben faragott Madonnával. A mellékalakok – Szt. Miklós püspök (a „Mikulás") és magyarországi Szt. Erzsébet – Johann Baptist Straub műhelyéből kerültek ki, miként Szt. Bernát és Szt. Hermann szobra is a jobb oldali mellékoltáron. A *felső főoltáron* a Szeplőtelen szűz szobra Hans Degler alkotása. Érdemes végignézni a kápolnákat.

A kolostor épületében a *vendégszobákat* wessobrunni mesterek stukkói, Johann Baptist Zimmermann és Johann Zick falfestményei díszítik, s itt látható egy XV. századi, fából faragott szoborcsoport is („Szt. Anna harmadmagával"). Igen szép a *könyvtárterem,* a *kerengő* és érdekes a freskódíszes régi *patika.*

Herrsching és Seefeld között, az úttól nyugatra húzódik 2,5 km hosszan és 1 km szélesen a meleg vizű *Pilsen-tó* (Pilsensee). Eredetileg az Ammersee része volt, a *Kienbach* hordaléka épített gátat közéjük. Seefeld fölött emelkedik a Törring grófi család *várkastélya* (Schloss Seefeld). Lényegében XIII. századi, erődített fallal, csapóhíddal, hatalmas öregtoronnyal, oromfogas sarokbástyával és árkádos folyosóval a belső udvar körül. Gótikus kápolnáját a wessobrunni Tassilo Zöpf rokokó stukkói, Josef Matthias Ott mennyezetfestménye, szép ötvösmunkák és elefántcsont-faragványok ékesítik.

A seefeldi útelágazás Hechendorf felé induló útja nyugatról kerüli meg a *Wörthi-tavat* (Wörthsee). A bajor felvidék legmelegebb tava 5 km hosszú, 2–3 km széles és 47 m mély. Schlagenhofen és Bachern között üdülőterület (Erholungsgebiet Oberndorf) húzódik. A *Wörth-szigeten* XV. századi vadászkastély áll. A seefeldi elágazás keleti ága kétszáz éves tölgyfasor mentén visz Wesslingi üdülőfaluba, ahol az erdőben megbúvó, meleg vizű *Wesslingi-tó* (Wesslinger See) partján strandfürdő van. Innen a keletnek, a Würm-völgybe vezető alacsonyabb rendű úton Unterbrunn-ban a *barokk templom* (St.-Laurentius-Kirche) a XVIII. század első felében épült, oltára azonban száz évvel régebbi. Mennyezetfreskója Miksa Emánuel bajor választófejedelmet ábrázolja a török elleni harcban – alighanem hazánk földjén, esetleg Nándorfehérvár alatt.

A Würmtal

A Würm folyó völgye (Würmtal) a Starnberger See és München között 22 km hosszan húzódik; s bővelkedik természeti és műemléki látnivalókban. Legrégebbi települése Gauting; egy 778-ból származó oklevélben már említik. A szájhagyomány szerint itt született Nagy Károly, a régi – védett műemlék – *malomban* (Reismühle). Az utat a rómaiak építették, a környéken *halomsírok* és *várromok* emlékeztetnek e vidék zaklatott történelmére. A XV. század közepén épült *Miasszonyunk temploma* (Frauenkirche) főoltárán egykorú Madonna látható, a barokká alakítás során Johann Baptist Straub műhelyéből vásárolt szent-szobrokat a város. A szintén XV. századi *plébániatemplomot* (Pfarrkirche St. Benedikt) századunk elején neogótikussá tették, üvegablakai azonban eredetiek.

Gautingból délnek szorosan a Würm kanyarulatai mentén vezet az út bükkfaerdőn át, fölötte a lombok tetőként hajlanak össze; ritkásabb szakaszokon a Starnbergi-tóra, sőt az alpesi csúcsokra látni. Ősi település Leutstetten. A XII. században épült várat *Károly-várnak* (Karlsburg) nevezik, mivel ez a falu is Nagy Károly szülőhelyének vallja magát. Alapfalaira épült 1560 körül a Wittelsbach-család mindmáig fennmaradt várkastélya. A *Szt. Alto-templomot* a XVII. században építették vagy átépítették; falai között nem kisebb kincset rejteget, mint Erasmus Grasser 1480 táján fából faragott domborművét („A pünkösd csodája").

Gautingból északnak a Würm mentén Krailling-ban a XIV–XV. század fordulóján épült *várkastély* (Schloss Krailling). Késő gótikusból átalakított barokk *templomának* (Kirche St. Margareth) oltárán 1500 tájáról származik a Madonna. Planegg Kálváriája az erdőbe vezet, egy *búcsújáró templomhoz* (Wallfahrtskirche Maria Eich). A középkori kápolna helyén a XVIII. században épült barokk templomot századunk elején újabb csarnokkal bővítették; az oltárokat Johann Baptist Straub és Johann Georg Greiff faragott szobrai díszítik. Négy kilométerre keletre Neuried XIII. századi, a XVIII. században átépített *templomában* (St.-Nickolaus-Kirche) fából faragott késő gótikus szobrok és egy 1589-ben festett táblakép, „A jó pásztor" látható. A már Münchenhez tartozó Fürstenried-ben 1715–17 között Joseph Effner udvari építész tervezte a *vadászkastélyt* (Jagdschloss Fürstenried).

MÜNCHEN

Bajorország fővárosa Hamburg után az NSZK második legnagyobb városa. Lakosainak száma 1 313 000.

„Oroszlán" Henrik herceg alapított az ezredforduló táján az Isar-hídfőnél települést. 1214-ben Münchent már városként említik, 1255-ben Szigorú Lajos herceg székhelyéül választotta, Bajor Lajos német–római császárrá koronázása (1328) után pedig Németország legfontosabb városa lett, az első állandó császári székhely német földön. A XVIII. század végéig jelentősége egyre nőtt. 1759-ben tudományos akadémia alakult a városban. Az önálló bajor Királyság megalakulása 1806-ban újabb lendületet adott a fejlődésnek. München népe fogékony volt a politikai mozgalmakra: 1848 februárjában itt is kitört a forradalom, noha porosz csapatokkal hamarosan leverték. 1919. április 7-én kikiáltották a rövid életű Bajor Köztársaságot. De itt szervezkedtek 1923-tól Hitler és legkorábbi hívei is: és 1934-ben, ebben a városban végezte a diktátor számára terhessé vált Ernst Röhm és az SA (Sturmabteilung) náci rohamcsapat-szervezet sok vezetője. 1938. szeptember 29-én itt írták alá a rossz emlékű „müncheni egyezményt", de itt érte 1939. november 8-án Hitlert az első merénylet: ugyanabban a „Bürgerbräu" nevű sörpincében, amely már 1923-ban a nácik találkozóhelye volt.

1945. április 30-án a „Bajor Szabadság-akció" nevű illegális csoportnak köszönhetően a várost lényegében harc nélkül adták át az amerikai csapatoknak. 835 000-ből akkorra alig több mint fél-

millió lakosa maradt. A háború okozta pusztulásból – 71 bombatámadás érte – 1949 táján kezdett magához térni a város. Az utóbbi évtizedekben ipari várossá is fejlődött. Miután München megkapta az 1972-es olimpiai játékok megrendezésének jogát, az újjáépítés üteme felgyorsult.

Az NSZK „titkos fővárosa" ma is zenei és művészeti központ. Három szimfonikus zenekara, 20 színháza, számos kabaréja, két tucat múzeuma, rengeteg műemléke, különböző éttermeinek és zenés lokáljainak szinte végtelen sora gondoskodik arról, hogy München az NSZK legkellemesebb városának tartsák, melynek lakói többnyire barátságosabbak és kedélyesebbek, mint az ország sok más városában.

A Karlsplatztól az Isartorig

A belváros nyugati peremén levő *Főpályaudvar* (Hauptbahnhof) elöl három kis utca vezet a Karlsplatz-hoz. „Stachus"-nak hívják a teret, egy néhai kocsma tulajdonosának neve után. A Karlsplatzon északnyugat felől az *igazságügyi palota* (Justizplast) nagyméretű tömbje látható, mögötte pedig a vöröstéglás *új igazságügyi épület* (Neues Justiz-Gebäude). A voltaképpeni Belváros a Karlsplatz *Károly-kapujánál* (Karlstor) kezdődik. Ez volt a város nyugati kapuja; 1315-ben, Bajor Lajos császár uralkodása alatt épült. Íve alatt átkelve a forgalmas Neuhauser Strasse és folytatása, a Kaufinger-Strasse a főtér felé vezet. A *Polgár-terem* (Bürgersaal), a Neuhauser Strasse 48 sz. alatt kétszintes kápolna, 1709-ben az olasz Giovanni Antonio Viscardi tervezte. (A voltaképpeni „Polgár-terem" az emeleten, „a müncheni urak és polgárok" 1610-ben alakult egyesületének tanácskozóterme volt.) A bejárat fölött félholdon álló jellegzetes bajor Madonna Franz Ableithner alkotása 1700 tájáról. A *Tudományos Akadémia* (Alte Akademie) jezsuita zárdának és iskolának épült 1574–80 között. Szomszédságában a *Mihály-templom* (Michaelskirche) 1583–97 között a jezsuita rend híres főtemploma, a római Il Gesu-templom mintájára épült. Építőmestere, akinek München még sok szép reneszánsz műemlékét köszönheti, a holland Friedrich Sustris volt. A főhomlokzaton, a két ajtó közötti fülkében Szt. Mihály küzd a sárkánnyal (Hubert Gerhard 1592-ből származó alkotása).

A templom merész *boltozatát*, pontosan az eredetihez híven állították helyre, de a *stukkódísz*, amely ugyancsak Hubert Gerhard

biztos ízlését dícsérte, csak az oldalkápolnában maradt fenn. A 16 m magas *főoltáron* Christoph Schwarz, a „német Raffael" Szt. Mihályt ábrázoló oltárképét látjuk. A bal oldali kereszthajóban Napóleon marsalljának és fogadott fiának, a Wittelsbach-családba beházasított *Eugene de Beauharnaisnek* márvány *siremléke* (Bertel Thorwaldsen, a neves dán klasszicista szobrász műve) 1830-ból való. A kripta a *királyi család* több mint 30 tagjának *nyugvóhelye*.

Az Ettstrasse sarkán emelkedik az *ágostonrendiek* egykori *temploma* (Augustinerkirche).

Kora gótikus alapja 1291-ben épült meg, a nagy, háromhajós bazilikát 1449-ben avatták fel; 1621-ben barokkosították. 1803-tól a rend feloszlatásától kezdve vámházként szolgált, 1966-ban *Német Vadászati Múzeum* (Deutsches Jagdmuseum) rendezkedett be az épületben.

A kis Augustinerstrassén át kanyarodunk be a *Miasszonyunk temploma* (Frauenkirche), vagy más néven a Dóm elé. Az NSZK legnagyobb csarnoktemploma 99 m magas, ikertornyai szinte a város minden pontjáról láthatók. A helyén eredetileg kis román stílusú Mária-kápolna állt (1281). Gótikus átépítése kerek húsz évig tartott (1468–88), Jörg Ganghofer, a középkor talán legnagyobb német építőmesterének vezetésével.

A legenda szerint az ördöggel szövetkezett, „aki" többször el is jött érte, de a mester arra hivatkozott, hogy műve még nem kész: még hiányoznak az ablakok. Az ördög „élményét" mi is átélhetjük, ha a főbejárat mögött oda állunk, ahol a kőpadlón az ördög nagy fekete „lábnyoma" (Teufelstritt) rajzolódik ki, innen ugyanis – a főoltár mögötti nagy ablakot leszámítva – mind a 30 ablakot elfedik az oszlopok.

A főhajóban egyszerűségében is monumentális az *oszlopsor*. Dísztelen az újjáépített *oltár* és teljesen modern a vert bronz *szószék*. A *főoltár* festménye Peter Candid 1620-ban készült munkája. A szentélyben fennmaradt az oszlopfők *46 faszobra*, amelyeket a híres Erasmus Grasser műhelyéből származtatnak a XV–XVI. század fordulójáról. Eredetiek az XIV–XV. századi színes *üvegablakok* is. A déli torony alatt húzódó kápolnában *Bajor Lajos* császár *emlékművét* 1622-ben állították fel (Hans Krumper műve). A kriptában többek között az utolsó Wittelsbach király: *III. Lajos koporsóját* őrzik.

A Kaufingerstrassén át hamarosan a Marienplatz-ra érünk. Ez München voltaképpeni főtere. A 11 m magas vörösmárvány *Mária-oszlopot* (Mariensäule) I. Miksa választófejede-

lem állíttatta; részben, mert a fehérhegyi csatában (1620) sikerült levernie a cseh rendi felkelők csapatait, részint azért, mert Gusztáv Adolf svéd csapatai (1632) kivonultak a városból. Talapzatán négy allegorikus bronzfigura harcol a pestis, az éhínség, a háború és az eretnekség ellen. A félholdon álló szép Madonna-figura 1594-ben készült; Hubert Gerhard alkotása. Az *Új Városháza* (Neues Rathaus) újabb keletű, mint hinnénk: Georg Hauberisser 1897–1907 között építette, finoman cizellált neogótikus stílusban, hat belső udvarral. A 85 m magas kilátótoronyban van a híres játékszerkezet.

Minden délelőtt 11-kor az egykori landshuti lovagi torna (Landshuter Turnier) elevenedik fel általa. Az *udvari bolondok* ugrabugrálása és az *udvari kürtösök* harsonázása közepette, lóháton előtűnnek a *bajvívó lovagok* és az egyik lovagot a nyeregből kiütik. A bábjátéknak ez a „felvonulása" V. Vilmos hét országra szóló lakodalmára (1568) emlékeztet. A *herceg és ifjú neje* is látható a középső szint hátterében, a „tribünön" állva. Ezután a *kádárok és bognárok* táncának (Schäfflertanz) dallama hangzik fel. A céhöltözékükben, vörös frakkban megjelenő *mesteremberek* bábfigurái a szerkezet alsó szintjén járják el az 1515–17-es években pusztító pestisjárvány után új életre buzdító, híres táncukat. Majd a legfelső szinten az ezidáig fegyelmezetten álló *kakas* hármat ver a szárnyaival, fel-le mozgatja a fejét és belekukorékol a város zajába.

A *Régi Városházát* (Altes Rathaus) Jörg Ganghofer emelte 1470–74 között. Az eredetileg késő gótikus épületből a háború után csupán a tanács- vagy bálterem maradt meg a kettős átjáró fölött. A homlokzat oromfala díszes, a masszív épülettömb négy sarkán gótikus tornyocskák emelkednek. 1970 végén az olimpiai játékok tiszteletére újjáépítették a Régi Városháza tornyát.

A tér délkeleti sarkán két templomtorony mintha hátat fordítana egymásnak. A *Szentlélek-templom* (Heiliggeistkirche) helyén a XIII. század elején kórház létesült, kis román kápolnával és a hozzá tartozó sírkerttel. 1382-re épült meg a gótikus csarnoktemplom; 1724–30 között az Asam-fivérek rokokó ízlés szerint átépítették; a karcsú torony is ebből az időből származik. Az északi mellékoltáron a Hammerthali Madonna ismeretlen mester kb. 1450 tájáról származó fafaragványa. Az új orgonaszekrény alatt Bajor Ferdinánd herceg bronz síremléke Hans Krumper műve (1600 körül). München legöregebb temploma a *Péter-templom* (Peterskirche). A hármas tagolású, 96 m magas „Öreg Péter"-torony (Alter Peter) München egyik jelképe. A

templomot megelőző kápolnát írásban először 1169-ben említik; fennmaradt az 1181-ből a bazilikává alakítást kimondó alapítólevél. 1365-ben gótikus stílusban építették át, s a XIV. század végére a két torony is hegyes toronysisakot kapott. 1607-ben azonban az egyik toronyba belecsapott a villám. 1630-ban épült a templomhoz az Isaak Pader tervezte hátsó traktus, mely a hatszögletű apszis két oldalán egy-egy hengeres kis toronnyal inkább középkori várhoz, mintsem templomhoz illenék.

Az elegáns templombelsőt 1726–50 között Ignaz Anton Gunetzrhainer, Ignaz Günther és Johann Baptist Zimmermann tervezte. A második világháború után szilánkokból rekonstruálták a 20 m magas *főoltárt* (Nikolaus Stuber, 1730). Egid Quirin Asam 1730-ban készített trónusán most Erasmus Grasser 1492-ből származó Szent Péter-szobra látható. A szentély jobb oldalán öt kis gótikus *festmény* a lengyel Jan Polak műve, aki 1484-től kezdve dolgozott Münchenben. Az északi hajó 6. kápolnájában láthatjuk az 1365-ben felállított híres *gótikus oltárt;* színesre festett, 5 m magas kő-domborművei: a „Keresztrefeszítés", ill. az „Utolsó ítélet".

A Tal eleven üzletutca; a keleti végét lezáró *Isar-kapu* (Isartor) 1314-ben épült, Bajor Lajos városvédő erődítményrendszerének utolsó kapujaként.

Déli tornyában sajátos múzeumot rendeztek be, a „múzeum" szó is a bajor nyelvjárást ironizáló modorban olvasható a kapun: *Valentin-Musäum.* Karl Valentin, az 1948-ban elhunyt híres müncheni komikus, aki a sörözőkben előadott kabarétréfáit maga írta, rendkívül népszerű volt.

A Karlsplatztól a Feldherrnhalléig

A Karlsplatztól északkeletre a Lenbachplatz és a Maximiliansplatz félköríve az egykori városfalat jelzi. A Lenbachplatz-on a Művészek Háza (Künstlerhaus) szecessziós terve Franz von Lenbachtól, a századvég „festőfejedelmétől" származik. A Herzog Max Strasse sarkán, az egykori zsinagóga helyén *emlékmű* áll. A *Wittelsbach-kutat* (Wittelsbachbrunnen) a vízvezetékrendszer kiépítése után, 1895-ben rendelte meg a városi szenátus Adolf von Hildebrand szobrásznál, azzal a kikötéssel, hogy a vizet kell jelképeznie. A Pacellistrasse északi oldalán a *Szentháromság-templomot* (Dreifaltigkeitskirche)

Giovanni Antonio Viscardi tervezte 1711–14 között. A mennyezet és a kupola freskódíszei Cosmas Damian Asam kezétől származnak. Átellenben az 1657–60 között épült *Karmelita-templom* (Karmeliterkirche) mai képe az 1802. évi klasszicista felújítást mutatja.

A Promenadeplatz XVII–XVIII. századi polgárházaiból csak a 15. számút állították helyre; rokokó homlokzatát a háztulajdonos építész Johann Gunetzrhainer 1730 táján készítette. Északi irányban a Kardinal-Faulhaber-Strasse 12. számú házát, a *Palais Porciát* 1731-ben François Cuvilliés rokokó stílusban építtette át. Az *Érseki palota* (Erzbischöfliches Palais, 7. szám) a XVIII. században München legelegánsabb, legnemesebb vonalú rokokó magánpalotája volt. Az utca a Salvatorstrassé-ba torkollik; balra az *Üdvözítő-templom* (Salvatorkirche) sima, kerek tornya, hegyes csúcsa középkori vártornyokra emlékeztet. 1494–99 között, temetőkápolnának épült; 1829 óta a görögkeleti egyházé. Tőle keletre, a Theatinerstrassén a *Teatinus-rend temploma* (Theatinerkirche) 1663–95 között épült Agostino Barelli és Enrico Zuccalli irányításával. Homlokzatát 1767-ben François Cuvilliés tervezte. Tüskés zöld gyűrűkkel díszített sárga tornyai, a zöld toronysisakok a belváros minden pontjáról láthatók.

A *főoltáron* Tintoretto 1590 táján keletkezett „Levétel a keresztről" című festményét látjuk. A *szószék* Andreas Faistenberger munkája 1686-ból. A bal keresztha jó *oltárképe* Joachim von Sandrart (1667), a jobb keresztha jóé Carlo Cignani (1719 táján keletkezett) festménye. Mindkét oltár *apostol-szobra* Balthasar Ableithner műve. A kriptában a főoltár alatt *VII. Károly, Rupprecht trónörökös* és a Wittelsbach-család más tagjainak *bronzkoporsóját* helyezték el.

A templommal egyidőben épült kolostorban van a bajor *Oktatási és Kultuszminisztérium*. Átellenben a *Hadvezérek csarnoka* (Feldherrnhalle) a firenzei Loggia dei Lanzi 1840–44 között épült másolata.

A múzeumi negyed

A München északnyugati részén levő múzeumi negyedbe a Karlsplatz-cal szomszédos Lenbachplatz-ról célszerű elindulni. A térbe torkolló Elisenstrasse 6/B számú ház

IV. emeletén lakott 1866-ban Munkácsy Mihály. A tér és az utca sarkán áll a Régi füvészkert (Alter Botanischer Garten) görög diadalívekre emlékeztető *bejárata*. A szokatlan kertkaput a Lisszabonból Münchenbe került d'Herigoyen építette 1812-ben, a latin nyelvű felirat Goethétől származik. A füvészkert másik, északi bejáratához torkollik a Meiserstrasse, amelynek első keresztutcáján, a Karlstrasse-n balra van a *Szent Bonifác-bazilika* (Basilika des heiligen Bonifatius). I. Lajos ezüstlakodalma alkalmából épült 1835–50 között, Georg Friedrich Ziebland tervezte. A király kívánságára külsőleg az ókeresztény bazilikákra, előcsarnokának pedig a római Szt. Péter-templomra kellett emlékeztetnie. A bombázások következtében kétharmada elpusztult, csupán a Karlstrasse felőli részét építették újjá. A bejárattól jobbra I. Lajos király márvány szarkofágja látható.

A *Meiserstrasse 10.* és az utca folytatásában levő *Arcisstrasse 12.* két lényegében egyforma neoklasszicista épület. Paul Ludwig Troost építette őket 1933–36 között. Az előbbi a nemzeti szocialista párt országos központja volt, utóbbi pedig Hitler rezidenciája (Führerbau), itt írták alá 1938-ban a hírhedt müncheni egyezményt. A Meiserstrasse és Brienner Strasse sarkán álló épületben van 1965 óta az *Állami Grafikai Gyűjtemény* (Staatliche Graphische Sammlung), valamint a *Kézirat-részleg* (Handschriftenabteilung), a Bajor Állami Könyvtár része, amely mintegy 50 000 kéziratot és 16 000 ősnyomtatványt őriz, köztük I. Miksa császár 1515-ből fennmaradt híres imakönyvét Dürer és Cranach rajzaival.

A Königsplatz nagy, árnyas, bennünket némiképp a budapesti Hősök terére emlékeztető tér. Balra az *Új Állami Galéria* (Neue Staatsgalerie) neoklasszikus épületét 1838–45 között Georg Friedrich Ziebland építette. 1969-ben itt nyílt meg az Ókori Gyűjtemény, az etruszk és a görög művészet gazdag anyagával. Különösen sok látogatót vonzanak az ókori kincstár aranytárgyai. Jobbra a *Szobortárat* (Glyptothek) 1816–30 között emelték. A Leo von Klenze tervezte görög templomokra emlékeztető épület ablaktalan; a termek az udvar felől kapnak fényt. 1971 óta ismét itt látható az Eginéták néven ismert görög szoborcsoport, amely az eginai Aphaia-templom timpanonjáról származik, továbbá a márvány Teneai Apolló, a Barberini Faun stb. A *Propileák* (Propyläen) görög eredetű neve oszlopsorral díszített városkaput jelent. I. Lajos kívánságára épült 1848–60 között, az athéni Akropolisz kapuzata mintájára.

A Luisenstrasse 33. számú régi villája a *Lenbachhaus*, Franz von Lenbach „festőfejedelem" egykori háza.

Lenbach műveinek gyűjteményén kívül itt mutatják be a modern művészet müncheni úttörőinek, a *„Kék lovas"-művészcsoportnak* a munkáit. A világon egyedülálló *Vaszilij Kandinszkij* korai munkásságának 150 festményből álló *kollekciója*. (Az orosz művész 1898–1914 között a bajor fővárosban élt.) Külön teremben láthatjuk *Paul Klee néhány művét*.

A Theresienstrasse-n jobbra, az Arcisstrasse sarkán áll München világhírű múzeuma, a *Régi Képtár* (Alte Pinakothek); 1826–36 között Leo von Klenze tervezte, olasz-reneszánsz stílusban.

A földszint keleti szárnyának termeiben a XVI. és XVII. század német és németalföldi mestermunkáit láthatjuk (Brueghel, Cranach, Holbein). A nyugati szárnyban a *XV. századból származó német oltárképet* állítottak ki. Az emelet nyugati szárnyában *Dürer, Rembrandt, Rubens* számos alkotásában gyönyörködhetünk. Igen szép az *olasz gyűjtemény* (Leonardo da Vinci, Raffael, Tizian, Tintoretto), valamint a *spanyol festészet* (Greco, Velazquez, Goya, Murillo) kollekciója.

A Karlsplatzról a Viktualienmarktra

A Karlsplatzról keletre tartó Neuhauser Strasse keresztutcájában, a Damenstiftstrassé-ban áll egy barokk *templom* (Damenstiftskirche). 1733–35 között épült. A templombelső freskóit Cosmas Damian Asam festette, a három pompás barokk oltárt pedig Egid Quirin Asam tervezte. Az utca folytatása a Kreuzstrasse. Az itt álló *Kereszt-templom* (Kreuzkirche) elődjéből, a gótikus temetőkápolnából maradt az 58 m magas torony. Belsejében a finom bronzrelief 1627-ből, a fafeszület 1520 tájáról származik; a szentségtartó Johann Baptist Straub műhelyéből került ki 1770 körül. Az utca az 1318-ban már oklevélben említett *Sendlingi-kapuhoz* (Sendlinger Tor) vezet. A hipermodern óceánjáró hajót formázó *Mátétemplomot* (Matthäuskirche) Gustav Gsaenger tervezte (1953–55); áttört harangtornya 52 m magas. A kaputól északkeletnek tartó Sendlinger Strasse a város egyik fő ütőere. Legnevezetesebb építészeti értéke az *Asam-fivérek* egykori *családi háza és magántemploma* (62. szám).

Az építész, szobrász, festő, stukatőr fivérek 1733-ban vették meg az eredetileg reneszánsz lakóházat; homlokzatát gazdag díszítéssel, továbbá Apolló és más görög–római mitológiai alakok szobraival formálták saját ízlésükre. A ház mellett 1733–46 között épült meg a kis *templom* („Asamkirche"), a rokokó templomépítészet világhírű emléke.

Az „Asam-templom"-mal szemközti kis Schmidstrassén, majd az Oberangeren át vezet az út a S t. J a k o b s — P l a t z-ra. A *Városi Múzeum* (Münchner Stadtmuseum) épületét 1410-ben kezdték itt építeni városi fegyvertárnak; földszintjén a késő gótikus boltíves csarnok – egykor terményraktár – eredeti formájában maradt fenn. A múzeum fő kincsei Erasmus Grasser szoborművei; híres a baba-, babaház- és bábugyűjtemény.

A Marienplatz felé vezető R o s e n t a l valaha várárok volt; a legrégibb belső városfal emlékét őrzi a fogazott ormú, szögletes *Oroszlán-torony* (Löwenturm): „Oroszlán" Henrik herceg építtette. A Rosental a V i k t u a l i e n m a r k t-ra, a zöldségpiacra vezet. Farsang első keddjén, fúvószene hangjaira, táncra perdülnek itt a piactéren a tarka öltözetekbe bújt kofák. A piacon München három legnépszerűbb művésze – *Karl Valentin, Weiss Ferdl* és *Liesl Karlstadt* – kapott *szobrot.*

Az Alter Hof és a Residenz

Az Új Városházától (Marienplatz) a Dienerstrassén a H o f g r a b e n nevű utcába jutni; München egyik legszebb és legrégibb műemlékéhez, a *Régi királyi várhoz* (Alter Hof). Szigorú Lajos emeltette (1253). Ez volt a Wittelsbachok első rezidenciája Münchenben; Bajor Lajos idején a német–római birodalom középpontja. Hans Wimmer müncheni szobrász modern *lovasszobra* (1967) a császárt ábrázolja.

Az átjáró íve mögött mesebeli *lovagvár* áll: macskaköves belső udvarán *márvány szökőkúttal.* Szemben szögletes kis *torony* – kicsinek tűnik, habár hatemeletes –, meredek tetején két parányi *melléktorony.* Közvetlenül a toronyhoz csatlakozik a háromemeletes d é l i s z á r n y, közepén félköríves, zárt, karcsú *faerkéllyel,* amely szintén toronyban végződik. A fal kockás festését néhol *régi címerek* tarkítják.

Az egykori várárok vonalát követő Hofgraben majdnem derékszögben hajlik. Északi sarkán a *Főposta* (Hauptpostamt) rokokó palotáját Törring gróf építtette 1747–54 között. I. Lajos

király kívánságára 1835-ben az udvari építésznek, Leo von Klenzének a palota elé tizenkét toszkán oszlopra helyezett „olaszos" előcsarnokot kellett illesztenie, a csarnok falait pedig pompeji stílusú freskókkal díszítették. Átellenben a *Pénzverde* (Münze) udvara a város egyik reneszánsz műemléke. Valaha hercegi istálló volt. A Pénzverde menti Pfisterstrasse a Das Platzl-ra vezet, a város egyik jellegzetességéhez. Az *Udvari serfőzdében* (Hofbräuhaus) hatezren sörözhetnek egyszerre. Óriáshordókból csapolják itt a sört, szürke cserépkorsókban – amelyeket koronás kék „HB" monogramm díszít – szolgálják fel.

A Max-Joseph-Platz helyén 1803-ig temető volt. *Miksa József* bajor király itt álló *szobra* 1835-ben készült (Christian Rauch). Az 1811–18 között épült *Nemzeti Színház* (Nationaltheater) görög templomra emlékeztet. A vele egykor szomszédos Udvari Színház (Residenztheater) elpusztult; helyén modern *színház* épült (1948–51).

A palota – más néven Rezidencia (Residenz) – kiterjedt épülettömbje késő reneszánsz, barokk, rokokó és új-klasszicista elemeket egyesít magában; belsejét a bajor királyok megrendelésére a legkiválóbb mesterek alakították ki. Déli szárnyát, a Királyi épület-et (Königsbau) emelték a legkésőbb: 1826–35 között a firenzei Palazzo Pitti mintájára. A benne elhelyezett három múzeum egyikében, a *Vármúzeumban* (Residenzmuseum) lényegében a palota belső termei láthatók.

Számtalan termen, folyosón, egykori királyi lakószobán mehetünk keresztül, megismerve eredetileg is itt elhelyezett vagy más kastélyokból később idehozott muzeális értékű *bútorokat, szőnyegeket, műkincseket*, a *Wittelsbachok képcsarnokát* stb. Igen szépek a kis belső udvarok, amelyeket Hubert Gerhard 1600 körül alkotott *Perseus-figurája*, ill. *Wittelsbach-kútja* díszít. 1569–1600 között Jacopo di Strada, Wilhelm Egckh és Friedrich Sustris alakította ki az Antik műkincsek tárát (Antiquarium). 69 m hosszú falait Peter Candid és mások *freskói* borítják. Érdekes a Fekete-terem, amelyet ugyancsak 1600 körül allegorikus jelentésű *freskókkal* díszített Melchior Rocksberger. A Szt. György-lovagtermen át jutunk a híres Gazdag szobákba, amelyeket François Cuvilliés rendezett be Károly Albert választófejedelem, a későbbi VII. Károly német–római császárnak; majd VI. Pius szobáit tekintjük meg; a XVII. századból származó *pazar berendezési tárgyai* között lakott a pápa 1782-ben. A régi Udvari kápolna 1601–03 között épült; de volt a Rezidenciában még egy: a Gazdag kápolna (1607).

Önálló múzeum a *Kincstár* (Schatzkammer), a Wittelsbach-család kincseinek gyűjteménye. Itt őrzik Gizella magyar királyné ékköves keresztjét is. A harmadik múzeumi részleg a bajor királyok egykori *Érme-gyűjteménye* (Staatliche Münzsammlung).

A Residenzstrasse vezet végig a palota nyugati szárnyának reneszánsz falfestésű oldala mellett.

Főbejáratát két-két „harcias" bronzoroszlán „védi" (Hubert Gerhard alkotásai 1590 tájáról). A két kapu közötti márvány fülkében bronz Madonna-szobrot látunk: ez a „patrona boiariae" (a bojárok vagy bajuvárok, azaz a bajorok) patrónája, Hans Krumper 1616-ból fennmaradt munkája.

1970 nyarán nyitották meg a Rezidencia nyugati szárnyában az *Egyiptomi Művészeti Gyűjtemény* (Staatliche Sammlung Ägyptischer Kunst) első részlegét. A gyűjtemény kezdetei részben az V. Albrecht építtette Antiquarium kincseire, részint I. Lajos vásárlásaira vezethetők vissza. (Azt az eredeti *egyiptomi obeliszket*, amelyet Napóleon Párizsban, a Place de la Victoire-on szándékozott felállítani, de Münchenből már nem került tovább, a Rezidencia kerti homlokzata előtt helyezték el.)

A palota északi szárnyát I. Lajos király építtette 1826–42 között, olasz-reneszánsz stílusban, Leo von Klenze tervei szerint. Ez az úgynevezett Díszterem-épület (Festsaalbau), itt volt valaha I. Lajos király trónterme, a hatalmas bálterem stb.

A *Hofgarten* (Királyi kert) északi árkádsora alatt a *Színházi Múzeum* (Theatermuseum) a nagy drámai színésznő, Clara Ziegler kezdeményezésére jött létre. A *körpavilont* (Diana-Tempel) Heinrich Schön tervezte 1615-ben; Diana istennő bronzalakja Hubert Gerhard 1590-ben készült szobrának hű másolata. A *Harcosok emlékműve* (Kriegerdenkmal) München 13 000 első világháborús hősi halottjára emlékeztet.

A Rezidencia keleti oldalán a lovarda és a palotatemplom romjai között a Rezidencia udvarára jutni. Hubert Gerhard 1600 táján alkotott *Wittelsbach-kútja* körül nyaranta szabadtéri előadásokat és hangversenyeket rendeznek. Az egyik homlokzat a *Cuvilliés Színház* (Cuvilliés-Theater) bejáratát rejti: Európa egyik legbájosabb rokokó színházáét.

München egyik legnagyobb sugárútját, a Maximilianstrasse-t II. Miksa építtette; a neogótikus épületek stílusát a művészettörténet Miksa-stílusnak (Maximilianstil) nevezi. A *II. Miksa-emlékművet* 1875-ben emelték. Kaspar von Zumbusch alkotása. A Maximilianstrasse északi oldalán álló kormányzati épületeket 1852–59 között Friedrich Bürklein tervezte; legjelentősebb közülük a *felső-bajorországi kormány székháza* (Regierung Oberbayern). A túloldalon a *Néprajzi Múzeum* (Museum für Volkerkunde, Maximilianstrasse 42.) Európa kivételével minden világrész népművészeti és kultikus emlékeit, továbbá használati tárgyait gyűjti.

Az Isar szigetén elhelyezett *Német Múzeum* (Deutsches Museum) korántsem „német", hanem nemzetközi. Európa egyik legteljesebb és legtekintélyesebb természettudományi–technikai múzeuma, ahol a kéziszerszámoktól a repülőgépig és az űrhajóig minden található. Északabbra, az Isar jobb partján II. Miksa (Maximilian) építtette a neoreneszánsz palotát, a *Maximilianeumot* 1857–74 között; Friedrich Bürklein és Gottfried Semper tervezte. 1949 óta a bajor nemzetgyűlés háza. Az épületben ma is van kollégium, ahol – II. Miksa eredeti elképzelésének megfelelően – Bajorország legtehetségesebb egyetemi hallgatói kapnak otthont. A palotától északra áll a már messziről látható *Béke-angyal* (Friedensengel). 1895-ben München városi szenátusa pályázatot írt ki az 1871-es békekötés óta eltelt 25 békeév emlékművére; Max Heilmaier, Heinrich Düll és Georg Pezold terve 1899-re valósult meg.

A Maximilianstrasséval párhuzamos, tőle északra húzódó Prinzregentenstrasse 3. számú, hatalmas épülettömbje a *Bajor Nemzeti Múzeum* (Bayerisches Nationalmuseum). Tervezője Gabriel von Seidl, a különböző korok német építészeti stílusait egyesítette rajta. A múzeum Bajorország művészeti és kultúrtörténeti emlékeit őrzi. A nürnbergi Germanisches Nationalmuseum után az ország leggazdagabb kultúrtörténeti és iparművészeti gyűjteménye.

Különösen érdekes a *wessobrunni* benedekrendi *templom* 1250 tájáról származó *szoborciklusa* és *Bamberg* ferencesrendi *templomának* 1429-ben készült *szárnyas oltára*. A Riemenschneider-teremben talán a leghíresebb középkori német szobrász, *Tilman Riemenschneider* 1500 tájáról fennmaradt *néhány* szép *munkáját* őrzik. A városmodellek termében (Stadtmodell-

saal) *München* és *több* más *bajor város* hű *makettje* látható; V. Albrecht herceg megrendelésére Jakob Sandtner faesztergályos készítette őket 1568–74 között. A keleti szárnyban van a világhírű *Betlehemes gyűjtemény* (Krippensammlung).

Az Englischer Garten (Angol-kert) déli peremén áll a *Művészet Háza* (Haus der Kunst). A 175 m hosszú, lapos tetejű épület homlokzatán 44 dór oszloppal, 1933–37 között épült.

A főbejáraton az *alkalmi kiállítások* termeibe jutni. Itt rendezik nyaranta három hónapon át a Müncheni Művészeti Kiállítást, amelynek jelentősége túlnőtt a város és Bajorország határain. Ugyanitt tartják évről évre a művészeti tárgyak és régiségek vásárát.

Az épület nyugati bejárata előtt Henry Moore „Fekvő nőalak"-ja hever.

Innen nyílik a múzeum két állandó gyűjteménye. Az *Új Képtár* (Neue Pinakothek) I. Lajos 1853-beli alapítványi gyűjteményéből alakult ki, többek között látható az 1866–67-ben Münchenben tartózkodó *Munkácsy Mihály* „A látogatók" című *festménye* is.

Az Új Állami Képtárban (Neue Staatsgalerie) a XIX. század francia festőinek és a XX. század különböző nemzetközi művészeti irányzatainak alkotásaiban gyönyörködhetünk. A századforduló után a múzeum az impresszionista festmények egyik legjelentősebb gyűjteményévé bővült: *van Gogh*, *Cézanne*, *Gauguin*, *Manet*, *Renoir*, *Toulouse-Lautrec*, *Matisse* és *Picasso* művei után a legmodernebb amerikai alkotásokat is megtalálhatjuk. Figyelemre méltó része a gyűjteménynek a *modern német festészet úttörőinek* munkásságát bemutató néhány terem, ahol *Moholy Nagy László* és *Victor Vasarely* egy-egy kompozíciójával is találkozunk.

Az Englischer Garten (Angol-kert) München természeti ékessége és első számú kirándulóhelye. 1786–1802 között létesült. Két *patak* fut át rajta, több szép *tavacskája* van, s legismertebb épülete a kínai pagodák mintájára épült *Kínai-torony* (Chinesischer Turm).

A Ludwigstrasse és Schwabing

A Ludwigstrasse 1 km hosszú nyílegyenes útvonal, München legszebb utcája. 1816–43 között épült. Olaszos stílusú paloták szegélyezik. Kiindulópontja az Odeonsplatz, az Odeon hangversenyterméről kapta nevét. A tér közepén

I. Lajos 1862-ben felavatott *lovasszobra* áll. Az egykori Leuchtenberg-Palais (Odeonsplatz 1.) jelenleg a bajor *pénzügyminisztérium székháza*. Az 1817–24 között épült palota Leuchtenberg hercegének, vagyis Eugene de Beauharnaisnek, Napóleon marsalljának volt a háza. A firenzei paloták mintájára épült *Bajor Állami Könyvtár* (Bayerische Staatsbibliothek, Ludwigstrasse 16.) 150 m hosszú homlokzata mögött 3 millió kötet könyvet, kb. 50 000 kéziratot és több speciális gyűjteményt őriznek. A palota 1832–43 között épült Friedrich von Gärtner tervei szerint. Szomszédságában fehér mészkőből ragyog a *Lajos-templom* (Ludwigskirche), Gärtner főműve. 1829–44 között épült; 64 m magas ikertornyai középkori román stílusemlékeket idéznek. Az 50 m magas főhajó monumentális; a majd 200 m²-es *falfestmény* a főoltár mögött, Peter Cornelius munkája, „Az utolsó ítélet"-et ábrázolja.

Egyetemi várossá viszonylag későn, csak 1826-ban lett München. Gärtner patkó alakban helyezte el az *Egyetem* (Ludwig-Maximilians-Universität) hatalmas épületkomplexumát. A hátratolt főhomlokzat előtt kialakított kis térre *két* nemesen egyszerű *szökőkutat* állított (a római Szt. Péter tér Bernini alkotta szökőkútjainak mintájára).

A teret az 1943-ban kivégzett müncheni ellenálló diákcsoport vezetőinek emlékére Geschwister-Scholl-Platz-nak (a Scholl-testvérek terének) nevezik; a Ludwigstrasse túloldalán, a Veterinärstrasse nevű kis mellékutca torkolatában levő teret pedig a Scholl-testvérekkel egyetértő és együttműködő filozófiatanárról, a szintén halálra ítélt Kurt Huberről nevezték el: Professor-Huber-Platz. A Ludwigstrasse végét a *Diadalív* (Siegestor) jelzi; I. Lajos építtette a római Constantinus diadalív példájára. Gärtner utolsó alkotása; 1843-ban kezdte építeni, halála után, 1852-ben fejezték be.

A Ludwigstrasse a Leopoldstrassé-ban folytatódik. Az Akademiestrasse sarkán áll a *Képzőművészeti Akadémia* (Akademie für bildende Künste) 1874–84 között épült székháza, ahol sok magyar művész is tanult és tanított. Jelzi, hogy a festők, építészek, szobrászok s egyéb művészek negyede, Schwabing felé közeledünk.

A települést egy 782-ből fennmaradt oklevél „Swapinga" néven említi első ízben, 1890-ben lett München része. „Müncheni Montmartre"-nak is nevezik. Nappal józanul szürkék az utcák, de este

kinyitnak a kis lokálok, mozik, színházak, az utcák megtelnek, a házakból vad zene árad, lángolnak a rikító neonok, s festők, szobrászok, iparművészek az utcán gyertyafény mellett árulják (a nappali világítást gyakran el sem tűrő) portékájukat... Schwabingban élmény este céltalanul sétálgatni.

Az olimpiai város

A Főpályaudvartól északnyugatra fekvő Oberwiesenfeld a földalatti marienplatzi állomásáról 11 perc alatt érhető el. Itt épült ki a hatvanas évek második felében az olimpiai város. A Günter Behnisch vezette csoport nagyvonalú és mozgalmas „olimpiai tájat" varázsolt a városszéli, elhanyagolt mezőre. A törmelékhegy lábánál folyó csatornát mesterséges tóvá duzzasztották. A 85 000 m² kiterjedésű *Olimpiai-tó* (Olympiasee) északi partjára *szabadtéri színpad* (Theatron) került pontonokra szerelve, a víz színén ring a tetszés szerint bővíthető játéktér, a színház lépcsőin 3000 néző foglalhat helyet.

A lapos tetejű, acélvázas *Jég-stadion* (Eissportstadion) homlokzatát fekete üveglapok borítják. Tribünjein mintegy 7500 látogató foglalhat helyet. Az *Olimpia-torony* (Olympia-Turm) 290 m magas, 182 m magasan körpanorámát nyújt a benne levő étterem; fölötte fedett kilátóterasz húzódik, még magasabban nyitott terasz, ahonnan jó idő esetén az Alpokig látni.

Az *Olimpiai stadion* tervezői 80 000 nézővel számoltak. Óriási őscsigára emlékeztető 75 000 m²-es sátortető fedi: a világ eddigi legnagyobb összefüggő tetőszerkezete. Igen érdekes az *Olimpiai uszoda* bordázott sátorteteje is – páfránylevelek módjára terül a 7000 néző és az öt medence fölé. A több célú *sportcsarnok* tribünsora 12 000 nézőt fogad be. A *kerékpáros versenypályát* 5000 nézőre méretezték. A síversenyzők számára *ugrósánc*, a szánkóversenyzők számára pedig S alakú *ródlipálya* készült. *Templom* is van az olimpiai mezőn. A városból kihordott romokból nőtt törmelékdomb tetejére állított *Békeemlékmű* (Friedensdenkmal) a világhírű modern szobrász, Rudolf Belling 6 méter magas, nonfiguratív alkotása.

A Főpályaudvartól délnyugatra van a Theresienwiese, a város legnagyobb szabad tere. A Bajorországot megtestesítő *Bavaria-szobor* a Theresienwiese nyugati peremén Ludwig von Schwanthaler monumentális alkotása; török ágyúk-

ból öntötték, 1850-ben avatták fel. A női alak talapzattal együtt 30 m magas. Belsejében 130 lépcsőfok vezet fel, s a figura szemrésein, valamint hajtincsei között kis csapónyílásokon át szép kilátás nyílik a városra. A Leo von Klenze által 1843–53 között a dór templomok modorában épített *Dicsőség csarnoka* (Ruhmeshalle) három oldalról veszi körül a szobrot. Az eredetileg 84 nevezetes személyiség szobrából a háború után csak 56-ot állítottak vissza. Az emlékműtől nyugatra húzódik a *Kiállítási park* (Ausstellungspark), München vásárváros negyede.

MÜNCHEN KÖRNYÉKE

A város északnyugati részén fekvő, ma már szinte a belterülethez tartozó *Nymphenburg-kastély* (Schloss Nymphenburg) épületegyüttese tulajdonképpen négy kastély és egy kápolna. A szép parkkal körülvett egykori királyi birtokon kezdetben csak kisebb vadászkastély állt, Ferdinand Maria választófejedelem ajándékozta 1663-ban fiúk – Miksa Emánuel – születése alkalmából feleségének, Henriette Adelaide hercegnőnek. Először Agostino Barelli építette át, majd valamennyi Wittelsbach-sarj alakíttatott rajta. Két partján úttal szegélyezett csatorna vezet 1,3 km hosszan egyenest a félkör alakban kiépített főbejárat elé, s ez a névtelen csatorna végigfolyik a parkon is.

A f ő é p ü l e t (Schloss) a két szárnyépülettel együtt 780 m hosszú. *Dísztermét* (Steinerner Saal) François Cuvilliés alakította ki; a mondabeli Flóra nimfa alakjával ékes mennyezetfestmény Johann Baptist Zimmermann műve. A nyaranta megrendezett nymphenburgi ünnepi játékok (Nymphenburger Festspiele) idején ebben a teremben barokk és rokokó zene csendül fel. Miksa Emánuel „eszterga-kabinetjé"-ben a választófejedelem koronás esztergapadja, egykori *hálószobájában* pedig a – görög–római istennőnek álcázott – kilenc szépasszonynak a képét láthatjuk, akikkel szomorú száműzetése idején, XIV. Lajos francia király udvarában kötött ismeretséget Miksa Emánuel. A *Szépasszonyok arcképcsarnoka* (Schönheitengalerie) a kisebbik ebédlő falát díszíti – itt 36 kortárs hölgy, köztük Lola Montez táncosnő azonos méretű portréját csodálhatjuk meg; Joseph Stieler udvari festő 1827–50 között dolgozott I. Lajos király megrendelésére ezen a sorozaton. A kastély é s z a k i r o n d e l l á j á b a n 1761 óta a nevezetes

nymphenburgi *porcelán-manufaktúra* működik, *múzeuma* megtekinthető. A déli szárnyépület végében pedig az istállók helyén kialakított *Marstallmuseum* a bajor uralkodóház díszhintóit, lószerszámait, lovaglófelszerelését és – mint első számú érdekességet – II. Lajos arany szánját őrzi.

A kastély parkjában három kisebb kastély áll. A főépülettől délre Amália vára (Amalienburg) Károly Albert választófejedelem feleségének, Mária Amália hercegnőnek épült 1734–39 között, François Cuvilliés tervei szerint. A bajor udvari rokokó egyik legmaradandóbb emléke ez az elragadó „női vadászkastély". A kör alakú díszterem, a kék–ezüst *Tükör-terem* (Spiegelsaal) körül néhány kisebb, *citromsárga szobát* alakított ki az építész. Megtekinthetjük a *hercegnő* delfti csempével díszített *konyháját* is.

A főépülettől délnyugatra, a Fürdőpalota (Badenburg), a park nagyobb tava, a *Grosser See* közelében, 1718–21 között épült. Joseph Effner tervezte. (Az emeleten húzódó karzat kovácsoltvas rácsa mögött egykoron vak zenészek muzsikáltak a fürdőzőknek, az udvari társaság ugyanis meztelenül lépett az 1 m 45 cm „mély" vízbe.) A park legtávolabbi, északnyugati részén levő kisebb tó, a *Kleiner See* partján építette Effner 1716–19 között a Pagoda-kastély-t (Pagodenburg), egy nyolcszögletű teaházat. A Szt. Magdolna-barlang (Magdalenenklause) 1725-ben, a mesterséges romok divatja idején létrehozott sziklakápolna. A *Botanischer Gartenben*, az 1909–14 között telepített új füvészkertben – egyebek között – Európa egyik legnagyobb orchideagyűjteménye látható.

A B 2-es (Augsburg irányába tartó) útról Hoflachnál délre letérve, már messziről látható Alling gótikus *fogadalmi kápolnája* (Votivkapelle). Ernő bajor herceg építtette az allingi csatamezőn, ahol 1422-ben életre-halálra állt a harc az ő serege és Szakállas Lajos német–római császár csapatai között; a müncheni céhek önkéntesei nemcsak a csata kimenetelét döntötték el, hanem kimentették a herceg fiát, a későbbi II. Albertet az ellenséges gyűrűből. A hála-kápolna hamarosan megépült és mindmáig megőrizte gótikus alakját, hálós mennyezetét, szépen faragott imapadjait és több késő gótikus paraszti oltárát.

Kirándulásunk célja azonban – a B 2-es úton tovább – a szép régi város: Fürstenfeldbruck. Ősibb része Bruck: az Amper fölött még a rómaiak építettek fahidat, a kora középkorban vár vigyázta a München–Landsberg közötti sószállítmányok útját. De miután a közeli fejedelmi birtokon (Fürstenfeld) Szigorú Lajos 1263-ban megalapította az első ciszterci kolostort bajor földön – így akart vezekelni bűnéért, hogy feleségét, Brabanti Máriát féltékenységi rohamában lefejez-

tette –, Bruck csakhamar háttérbe szorult, 1342-ben pedig a kolostor birtokához csatolták.

A város főutcáját szebbnél szebb régi *polgárházak* szegélyezik, főtere (Stadtplatz) teljes egészében védett műemlék. A reneszánsz *Oroszlános kút* szomszédságában a szintén reneszánsz *Régi Városháza* (Altes Rathaus) gömbölyded kis toronnyal ékesített főhomlokzata, a tér végében a *Szt. Leonárd-templom* (Leonhardkirche) erőteljes román tornya jellemzi a teret: 1440-ben gótikus stílusban építették át, a tornyot is megnövelték. A barokk *Szt. Magdolna-templom* (Magdalenenkirche) XVII. századi stukkóit a wessobrunni Tassilo Zöpf mester készítette, főoltárán a Szeplőtelen Szűz gótikus szobra látható. A város peremén a középkori kolostort (Kloster Fürstenfeld) a harmincéves háború lényegében elpusztította, a *kolostor* és *temploma* 1701–41 között Giovanni Antonio Viscardi tervei szerint, Johann Georg Ettenhofer irányításával épült újjá. A bajor-barokk egyik jelentékeny alkotása. Még szinte dísztelen, inkább csak merészen tagolt homlokzata reneszánsz elemeket is megtartott. Belső berendezése 1766-ra fejeződött be, freskóit Cosmas Damian Asam, stukkóit és főoltárát Egid Quirin Asam alkotta.

Münchentől északnyugatra, a B 304-es úton érhető el Dachau. A Karlsbergen emelkedő reneszánsz *Városháza* (Rathaus) eredetileg három csúcsíves, bár különböző homlokzatú házból állt, de a középsőt a háború elpusztította, s helyébe 1976-ban modern összekötő szárny épült. A Városháza előtti *kút* jónevű századvégi szobrász; Ignatius Teschner műve. A *Szt. Jakab-plébániatemplom* késő gótikus szentélye 1580 tájáról származik, a hajót 1624–25 között Georg Ernst építette Hans Krumper tervrajzai alapján. A Schlossbergen épült a XV. század elején az erődített királyi vár, s mintegy százötven évvel később, 1560–73 között, reneszánsz *várkastéllyá* építették át, 108 lakható szobával, Heinrich Schöttl és Wilhelm Egckl irányítása alatt. Mindebből ma már csak a nyugati szárny áll, a Joseph Effner udvari építész által 1715-ben beillesztett szép lépcsőházzal. A kastélyban minden nyáron rangos kiállításokat rendeznek; a kastélykávéház teraszáról jó idő esetén nemcsak Münchenig, hanem az Alpokig látni. A városkában zárt, *XVII. és XVIII. századi házsorok* maradtak fenn, s az óváros 40 háza védett műemlék, köztük az ún. *Raufferhaus*, amelyben Ludwig Thoma 1894-ben, 27 éves fiatal ügyvédként megnyitotta irodáját – és írni kezdett.

A város keleti határában tábla jelzi a mementóként meghagyott, egykori koncentrációs tábor felé vezető utat. 1934-ben itt hozták létre a nácik az első „KZ"-et (Konzentrationslager). Fennmaradt a lapos barakkokat elfedni hivatott *fasor;* a meghagyott két *barakkban* és a *főépületben* dokumentumokat mutatnak be (Museum). Az Appelplatzon Gild Nándor jugoszláviai magyar szobrászművész *emlékműve* áll.

Dachautól északnyugatra Markt Indersdorf XII. századi, ágostonrendi kolostorának *kéttornyú kolostortemploma* ma is áll. Román kori eredete a barokk átalakítás ellenére is felismerhető. A stukkó Franz Xaver Feichtmayr, a freskó Matthias Günther munkája, melyen a művész önarcképe is felismerhető a Rosenkranz-kápolnában. A főoltár régebbi – Andreas Faistenberger alkotása 1691-ből, csak a szentély kupolája barokk. Markt Indersdorftól délnyugatra, Eisenhofen falucska közelében áll Bajorország egyik legrégibb temploma, a bencés *apátsági templom* (Benediktinerabtei Petersberg). A kis román bazilika a XII. század első éveiből lényegében változatlan formában maradt az utókorra. A kereszthajó nélküli háromhajós templom alacsony félköríveivel a maga egyszerűségében is megkapó. A kórus falfestményeit 1906-ban fedezték fel. Innen alacsonyabb rendű úton érhetjük el az északnyugat felé, kissé távolabb fekvő Altomünstert, ahol a később szentté avatott Alto 750 táján megalapította az egyik legrégebbi bajor települést. A benedekrendi kolostor később a Szt. Brigitta-rend egyetlen németországi zárdája lett; az ősi *templomot* (Brigittinnen-Klosterkirche) 1763–71 között Johann Michael Fischer tervei szerint építették át. A Szt. Ágoston- és a Szt. Alto-oltár Johann Baptist Straub 1772-ből származó, legérettebb munkái.

Münchentől északra, akár az E 6-os autópályán, akár a B 13-as úton néhány kilométer Schleissheim. A község bejáratánál balra – délnek – mutat a „Lustheim" feliratú tábla: *Lustheim* a legkisebb a három kastély közül, 1684–88 között épült Enrico Zuccalli tervei szerint, Miksa Emánuel választófejedelem kívánságára. A Lustheim község peremén húzódó régi sorházakban török hadifoglyok laktak, akiket a választófejedelem hazánk földjén fogott el, s akikkel az Amper–Würm–Isar folyókat összekötő csatornát építtette. Ezen a csatornán, amely átszeli a kastélyparkot, szállították a követ a kastélyok építéséhez s gondoláztak utóbb az udvari vendégek.

Az okkersárga–fehér barokk palota 1971 óta *porcelánmúzeum:* a meisseni porcelán manufaktúra kezdeti korszakát (1710–40) mutatja be 15 teremben, 1800 válogatott darabon; köztük olyanokon, amelyek Erős Ágost szász király, Nagy (II.) Frigyes porosz király és más államférfiak asztalára kerültek vagy kandallópárkányukat díszítették.

A gyűjtemény megtekintése közben a kastélyt is végigjárjuk, a pincében elhelyezett bájos *konyhától* a két emelet magas *díszteremig,* amelynek mennyezeti freskóin 1686–88 között, a vadászat istennőjének: Diánának dicsőségére, öt udvari festő dolgozott; a terem két oldalán Miksa Emánuel vadászatait örökítik meg a hatalmas festmények.

A Lustheim-kastélytól kilométeres hársfasor vezet át a két schleissheimi kastélyhoz. A *Régi palotát* (Altes Schloss) 1597-ben V. Vilmos herceg építtette, s alig 30 évvel később I. Miksa választófejedelem már átalakíttatta. A második világháború alatt romba dőlt kastélyt az olimpiai játékok idejére újjáépítették. 1974 óta ez is múzeum: a müncheni Bajor Nemzeti Múzeum néprajzi és céhtörténeti gyűjteménye kapott itt helyet parasztbútoraival, ón- és réztárgyaival, céhládáival stb. Az *Új-palotát* (Neues Schloss) 1701-ben Enrico Zuccalli tervei alapján kezdték építeni, majd 15 év szünet után Joseph Effner irányítása alatt 1726-ra fejezték be, de például a pompázatos lépcsőház csak 1848–49 között épült meg a régi tervrajzok szerint.

Gazdag belső díszítésén Johann Baptist Zimmermanntól kezdve az Asam-fivérekig, továbbá olasz és francia művészekig egész sereg dolgozott. A kastély *nagytermében* (Grosser Saal) a bajor kormány rendez alkalmilag fogadásokat; egyébként múzeum ez az épület is: a müncheni Régi Képtár XVII–XVIII. századi gyűjteményének egy részét fogadta be, továbbá azt a flamand gobelin-kollekciót, amelyet Miksa Emánuel németalföldi helytartó korában gyűjtött.

A B 13 jelzésű főútvonal tovább P f a f f e n h o f e n a n d e r I l m-be ér. Már a XIV. században város volt; szép főterén régi polgárházak közül emelkedik ki a *Keresztelő Szt. János plébániatemplom* (Pfarrkirche Johann Baptist) karcsú tornya; a háromhajós gótikus csarnoktemplomot figyelemreméltó kora barokk berendezéssel látták el. A főoltár 1672-ből származik, Josef Pader alkotása. A várostól 8 km-re délnyugatra S c h e y e r n falucska a Wittelsbach-család ősi fészke; az 1199-ben alapított benedekrendi kolostor *templomát*

(Klosterkirche Mariä Himmelfahrt) 1215-ben szentelték fel. Szépek benne Ignaz Günther 1760-ban faragott szentjei és a bizánci eredetű feszület (Scheyernkreuz).

Münchentől északkeletre, a B 388-as úton Ismaning fő nevezetessége a *freisingi hercegérsekek nyári palotája* (Fürstbischöfliche Sommerresidenz), amely 1520-ban épült, de 1723-ban átépítették és kibővítették. Átépítették – neoromán modorban, századunk elején – a község *plébániatemplomát* (Pfarrkirche St. Johannes Baptist) is. 1973-ban, elfogadva a müncheni Adolf Schnierle merész terveit, oly módon alakították át, hogy tornya visszanyerje régiesebb és alacsonyabb hasáb alakját, miközben a hajót lebontották és oldalfalai felhasználásával árkádos udvart képeztek ki. Megőrizték a szentélyt, melynek szecessziós freskói védett műemlékek. A szentélytől jobbra és balra pedig, az udvar hosszában, modern templomot és plébániát építettek.

A hatalmas Erdingi-mocsárvidék (Erdinger Moos) központja Erding. Régi bajor mezőváros: 1685-ből való az egykori *bírósági írnoki épület* (Gerichtschreiberei), 1400 körüli a *Szép torony* (Schöner Turm), mely később kapott nehéz barokk kupolatetőt. Gótikus *csarnoktemploma* (Kirche St. Johann) a XIV. században épült, különálló harangtornya (szép késő gótikus fafaragványokkal) a XV. században. Az ugyancsak a XIV. századból származó *Miasszonyunk templomát* (Frauenkirche) 1665-ben barokkosították, 1803-ban egyházi mivoltában megszüntették és egészen a legutóbbi évekig (1974) tűzoltószertárnak használták. A városka parkjában *állatkertet* rendeztek be. A B 388 jelzésű út mentén Erding határában barokk *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Heilig Blut) áll a *Sempt-patak* partján.

A B 388-as úton kissé távolabb, Vilsbiburg kevésbé ismert a turisták körében, pedig igazán festői város. A XV. századi *városkapu*, amely Vilsbiburg címerében is szerepel, régi polgárházak szegélyezte széles főutcára vezet be (Stadtplatz). A *plébániatemplom* (Stadtpfarrkirche) ugyancsak a XV. századból származik, akárcsak a *kórház temploma* (Hl.-Geist-Spitalkirche); a kórházi szárnyban helytörténeti gyűjteményt (Heimatmuseum) rendeztek be. A Rott folyó völgyébe átvezető B 299-es úton Egglkofen községnél látható az *Egglburg várrom*.

Münchenből csaknem pontosan északra tart az Isar völgyében a B 11-es autóút. Garching közelében az atomkorszak

eleven jelképe a tojásdad alakú *atomreaktor* („Atom-Ei"), amely 1955–57 között épült tanulmányi célokból; körülötte a müncheni *Műegyetem* új intézeti *épületsora*, valamint *tudós-város* jött létre. Freising 739 és 1803 között püspöki székhely volt. A Dombergen az Isar fölött eredetileg az Agilolfing-dinasztia vára állt. Most a tágas tér (Domplatz) közepén a kéttornyú *Dóm* (Dom St. Maria und St. Korbinian) emelkedik. Az 1159-re égetett téglából megépült bazilikát több ízben átalakították, így most öthajós, míg a tiszta román stílusban fennmaradt kripta csak négyhajós.

A Dóm kései román bejárata mögött a kissé felmagasított előcsarnokban balra 1161-ből maradt fenn *Barbarossa császár és felesége szobra*. A templombelső barokkosításának művét 1723–24 között az Asam-fivérek végezték el, tőlük származtak a *stukkók* és a *freskók*.

A dóm legérdekesebb része a kripta, nem annyira *Szt. Korbinian püspök szarkofágja*, mint inkább a tömzsi és egyenlőtlen *oszlopok sora* és a mennyezeti boltozat miatt. Az *oszlopfők* művészi kőfaragványai és kivált a tetőtől talpig dombormíves „*állatoszlop*" (Bestiensäule) műtörténeti nevezetességek.

A Dóm mögött áll az egykori benedekrendi apátság *Szt. Benedek-kápolnája* (Benediktuskapelle); a Dómmal gótikus keresztfolyosó köti össze. A folyosót a XV. században építették, de a XVIII. században alakítottak rajta; falába szép régi sírköveket építettek. A kápolna román stílusú elődjét 1350 táján gótikus ízlés szerint építették át. A Dóm nyugati oldalán álló, 1319-ben felszentelt *Szt. János-templom* (Johanneskirche) érdekességei az önémet táblaképek. A Dóm együtteséhez tartozik még a *Dóm-könyvtár* (Dombibliothek) XVIII. századi épülete és a barokk Szt. Márton-kápolna (Martinskapelle). Az egykori *püspöki palota* (Fürstbischöfliche Residenz) a XIV.-től a XVII. századig épült. Kora reneszánsz belső udvara az árkádos földszinttel és a másfajta oszlopsoros emelettel lényegében ma is olyan, mint 1519-ben volt.

Freising régi utcáiban sok szép *polgár-*, valamint *kanonokházat* látunk. De e városra is mindenekelőtt a templomok jellemzők. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Georg) 1440-re épült meg, feltevések szerint Jörg Ganghofer tervei alapján; a hajó a XVIII. századi átépítés ellenére elárulja gótikus eredetét, a 83 m magas torony és a szentély tetején a hátsó kis torony azonban már barokk; a csarnokot az Asam-fivérek

díszítették. A város délnyugati részén, Freising-Weihenstephan városrészben az 1020-ban alapított benedekrendi apátság egykori kolostorában a müncheni *Műegyetem* agrártudományi részlege rendezkedett be, de itt van a világ legrégebbi, ma is működő *sörfőzdéje* is, amelynek története 1146-ra vezethető vissza. Az északkeleti városrészben, azaz Neustiftben van az *Új alapítványi* – premontrei – *kolostortemplom* (Klosterkirche Neustift, St. Peter und Paul). 1705–15 között épült Antonio Viscardi tervei szerint, színes stukkóit Johann Baptist Zimmermann, vidám freskóit Franz Xaver Feichtmayr alkotta; főoltára 1765-ből, Ignaz Günther egyik főműve.

Moosburg an der Isar-ban 750 táján benedekrendi kolostor létesült, majd 800 táján ide hozták egy római vértanú földi maradványait. A róla elnevezett román *bazilika* (St.-Kastulus-Münster) építését a XII. században kezdték; a gótikus szentély a XV. században épült hozzá. A templom ékessége a több mint 14 m magas, faragott főoltár, Hans Leinberger főműve (1511–14 között készült). Érdemes sétálgatni a középkorias hangulatú város XVII–XVIII. századi polgárházakkal és még régebbi kanonok-házakkal szegélyezett utcáin. A *Városháza* egyik szárnyában helytörténeti múzeum (Heimatmuseum) nyílt.

Útunk célja Landshut, az alpesi jellegű felvidéktől északra elterülő, jóval laposabb, ezért Alsó-Bajorországnak nevezett vidék „fővárosa". Valaha fából épített vár állt itt meredek sziklafalon; a XII. században fallal vették körül, aljában pedig a XII–XIII. század fordulóján létrejött a település, amely Bajorország első felosztásakor – 1255-ben – az alsóbajor hercegség székvárosa lett. A városfal maradványa három kaputorony: a *Ländtor*, a *Röcklturm* és a *Burghauser Tor*. A XV–XVI. századi városkép és az óváros félezer éve változatlan maradt; egy 500 éve élt landshuti lakos ma is remekül kiismerné magát . . .

Háromévente rendezik meg Landshutban – június végén, július elején – egész Németország legnagyobb népünnepélyét: *a landshuti hercegi eskövőt* (Landshuter Fürstenhochzeit). Annak emlékére, hogy 1475-ben az alsó-bajor trónörökös, György herceg és a lengyel királykisasszony, Hedvig (Jadwiga) esküvőjét népünnepély keretében ülték meg a székvárosban, most is történelmi mezt ölt a város apraja-nagyja. Eljátsszák a menyasszony megérkezését, a fejedelmi család előtt hódoló urak és parasztok, a lovagi játékkal kedveskedő hadfiak stb. szerepét.

A várdombon, az eredeti favázas vár helyén, 1204-től kezdődően épült meg az első kőépület, a *Burg Trausnitz*. A bajor hercegek századokon át újabb s újabb szárnyakkal–tornyokkal bővítették.

Sajnos 1961-ben tűz pusztított épp az egykori hercegi lakóépületben (Fürstenbau), amely ıek emeletén pazarul berendezett királyi szobák húzódtak; hor szú évekig dolgoztak a restaurátorok, hogy a stukkódíszeknek és falfestményeknek legalább egy töredékét megőrizzék. A helyreállítás után ide költözött az *Alsó-bajorországi Levéltár* (Archiv Niederbayern).

A várkastély körüli erődítményrendszer *három kapuja* a XV–XVI. századból maradt fenn. A külső várudvaron (Äusserer Burghof) és a *felvonóhídon* át jutunk a várárok övezte belső várudvarra (Innerer Burghof). A vár *belső kapuja* (Innerer Torbau) nagyrészt XIII. századi, azok a délkeleti palotaszárnyak, amelyek egybeépültek vele, XVI. századiak; a legrégibb az egész együttesben – e szárny nyugati végében – a XIII. századi, hatalmas *Öreg-torony* (Bergfried). Ezzel átellenben emelkedik a már említett hercegi lakóépület (Fürstenbau), amelynek árkádos *reneszánsz folyosói* 1597-ben Friedrich Sustris udvari építész tervei alapján készültek. Az Asszony-ház (Damenstock) a vár keleti végében épült meg, XVI. századi *lakótornyából* (Söller) szép kilátás nyílik a városra. A Fürstenbau és a Damenstock között húzódó szárny a XIII. századi emeletes, késő román Szt. György-várkápolnát (Burgkapelle St. Georg) rejti.

Mennyezetét a XVI. század elején *gótikus boltívekkel* látták el. A fejedelmi karzattal átellenben elhelyezett *szárnyas oltár*, valamint a *déli mellékoltár* a XV. század elejéről származik. A sok kiemelkedően szép *fafaragvány* részint Hans Leinberger tanítványainak, részint francia mestereknek a munkája. A karzaton és korlátján levő faragványok még XIII. századiak.

Az Altstadt nevű egyik főutcán álló *Szt. Márton-székesegyház* (Münster St. Martin) a német késő gótika egyik világhírű emléke. Hatalmas toronylábazatból nő ki a felfelé keskenyedő torony; égetett téglából a világon a legmagasabb: 133 m. A toronylábazat a főhomlokzatot és az előcsarnokot is magába foglalja. Az égnek törő tornyon nem annyira a függőleges építészeti elemek érvényesülnek, mint inkább a vízszintes tagolás az irányadó; négyzetesen végződik, kis erkélypárkánnyal, a főbejárat gótikus íve is. A külső falon, a déli oldalbejárat mellett helyezték el – rács alatt – a templom építészének, a híres Hans Stethaimernek 1432-ből származó sírkövét,

amelyre mellszobrát is ráfaragta az ismeretlen mester. Az építkezés Stethaimer irányítása alatt indult meg 1385-ben, de csak 1500 táján fejeződött be.

A templom belsejében oly sűrűn áll kétfelől a 22 m magas *oszlopsor*, hogy valósággal zárt teret alakít ki és a tekintetet a gyönyörű hálóboltozat alatt egyenest a *szentély* felé irányítja. A késő gótikus *szószék* 1420 táján készült homokkőfaragvány. A templom műtörténeti szempontból legértékesebb kincse a déli oldalhajóban *Hans Leinberger* 1518–20 között faragott *Madonnája*.

Mind az Altstadt, mind a Neustadt nevű főutcákat szép régi házak szegélyezik. Az előbbin áll a *Városháza* (Rathaus), amelyet három középkori – XIV–XV. századi – házból építettek össze; homlokzata ugyan a múlt század óta neogótikus, de reneszánsz erkélye még 1570 tájáról származik. Vele átellenben *X. Lajos herceg városi palotája* (Stadtresidenz) emelkedik; két utcára kiterjedő tömbjének az Altstadtra néző homlokzata német-reneszánsz, a párhuzamos országút, a Ländgasse felé néző homlokzata pedig olasz-reneszánsz.

A két összekötő oldalszárny árkádos *belső udvart* fog közre. Az 1536–43 között épült palota *termei* megtekinthetők, 1543-ban felszentelt *kápolnája* is figyelmet érdemel. A szárnyépületekben helyezték el a régi landshuti mesterek nagyszámú festményét tartalmazó *képtárat* (Gemäldesammlung), valamint a város és környéke *helytörténeti gyűjteményét* (Stadt- und Kreismuseum).

Az Isar két ágán – és félszigetén – átvezető híd déli hídfőjénél épült meg a *kórháztemplom* (Heiliggeist-Spitalkirche). A kórház épületeit 1722–28 között átalakították, de a templom megmaradt olyannak, amilyenné Hans Stethaimer tervezte. Építését 1407-ben kezdték meg, 1461-re fejezték be. Belső csarnokában két oszlopsor halad az imapadok között, a szentély mögött pedig oszlop támasztja meg a gyönyörű hálóboltozatot. Keletre innen a Dominikanerstrasse az *Alsó-bajorországi kormányzat székházához* (Regierung Niederbayern) vezet. Szabálytalan épülettömbje domonkosrendi kolostor volt a középkorban, majd 1800-tól kezdve itt működött az Ingolstadtból ide helyezett bajor egyetem, míg 1826-ban végérvényesen át nem helyezték Münchenbe. A *kolostortemplom* (Dominikanerklosterkirche St. Blasius) a XIII. század végén épült, 1747–49 óta barokk, mennyezetfestménye Johann Baptist Zimmermann alkotása.

A hídnak az Isar keskenyebbik ágán (Kleine Isar) túli, északi hídfőjénél kezdődő Seligenthaler Strassén áll a Seligenthal ciszterci rend *zárdatemploma* (Zisterzienserinnen-Abteikirche). A zárdát 1231-ben alapították, a már a XI. században fennállott Szt. Afra-kápolna körül, mely a kolostorépületek második belső udvarán fennmaradt. Az orgona erkélyén Lajos herceg és Ludmilla hercegné szobra látható. Az apátsági főtemplom 1732–34 között Johann Baptist Gunetzrhainer tervei szerint épült át. Az 1259-ből való román stílusú templom alapfalait felmagasították s ehhez illesztették az új szentélyt.

A belső falakat Johann Baptist Zimmermann *stukkói* díszítik, a rokokó *kupolafestmény* is az ő műve. A templom közepén az 1545-ben elhunyt *X. Lajos herceg sírkövét* látjuk.

A DUNA MENTÉN

Az Ausztriából Linz felől jövő utak Passaunál érnek a bajor határra, a Duna partján. A folyó lényegében kettészeli Bajorország keleti felét. Felső-Bajorországhoz képest ez már alföldi táj, ezért nevezik Alsó-Bajorországnak (Niederbayern). A hatalmas bajor alföldön gyakran söpörtek végig háborúk, a német parasztháborútól a spanyol örökösödési háborúig; idegen hadak, a harmincéves háború svéd csapataitól kezdve a napóleoni seregekig, s – elsősorban a városokban – a második világháború pusztító nyomai is felfedezhetők. A bajor alföld – éppúgy, mint a magyar – soha nem volt olyan gazdag, mint a bajor felvidék. Az E 5 jelzésű nemzetközi főútvonal B 8 alszámot kap az NSZK területén. A határtól jó darabig a Duna mentén halad.

Passau

Passaut Alexander von Humboldt a világ hét legszebb városa közé sorolta. A folyópartok mentén húzódó festői házsorai miatt „bajor Velencé"-nek is hívják.

Három folyó deltájában alakult ki: a Duna délről az Inn, északról az *Ilz* vizét veszi fel, s a torkolatoknak megfelelően tagozódik a település: a déli városrész neve Innstadt, az északié Ilzstadt, s az Inn és a Duna összefolyásánál keletkezett félsziget-szerű föld-

nyelven alakult ki az Óváros (Altstadt). Ez utóbbi helyén i. e. mintegy száz évvel már erődített várost (Boiodurum) építettek a kelták, majd i. u. 80-ban a rómaiak a mai Innstadt helyén (Castra Batava). 739-ben az utóbb szentté avatott Bonifác püspökséget alapított Passauban, innen indultak hittérítő útjukra papjai, egyebek között a Kárpát-medencébe is, s Esztergomban passaui védnökség alatt épült meg az első templom. A hercegérsekek nemcsak egyházi, hanem világi uralkodói is voltak Passaunak; a város csak 1803 óta tartozik Bajorországhoz.

Délkelet (Ausztria) felől érkezvén, elsőnek az Inn déli partján kialakult települést érintjük. Messzire látszik a barokk *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Mariahilf), a ferencrendiek kolostortemploma. 1627-ben épült, olasz mester: Francesco Garbanino tervezte; utóbb 321 fokból álló fedett lépcsőt illesztettek eléje. Az Inn nagyobbik hídja, a *Marienbrücke* vezet át az Óvárosba. A kisebbik híd, az *Innsteg* déli hídfője közelében álló *Szt. Szeverin-templom* (St.-Severins-Kirche) a korai kereszténység egyik legrégebbi műemléke. Az utóbb szentté avatott Szeverin 460-ban e helyen alakított ki remetelakot magának, s a templom oldalában a róla elnevezett kápolna még V. századi alapokon áll. A templom hajója a IX. századi állapotot őrzi; oltárán 1440 táján faragott Madonna látható.

A Marienbrücke északi hídfőjénél a *régi városkapu* (Innbrücktor) maradványai fogadják az érkezőt, boltíves átjárója a gótikába hajló román stílus ritka emléke. A kapun túl, az Innnel párhuzamos Innstrassé-n húzódik a régi püspöki paloták együttese: a *Hercegérseki operaház* (Fürstbischöfliches Opernhaus), ma Városi Színház; a *Vigadó* (Redoute) a hatalmas Európa-könyvtárat fogadta falai közé; mindkettő a XVIII. században épült. A *régi püspöki palota* (Alte Bischofsresidenz) termeiben a tartományi törvényszék rendezkedett be. Ez utóbbi épületről már egy 1188-ban kelt oklevél is megemlékezik, a XVII. században ismétlődő tűzvészek azonban nem sokat hagytak meg a középkori falakból; jelen formájában az újjáépítés utáni állapotot mutatja. Szomszédságában épült meg 1707–30 között az *új püspöki palota* (Neue Bischofsresidenz), és épült át szinte azonnal, 1765–71 között, Bécsből hozatott építész, Melchior Hefele tervei alapján. A barokk főhomlokzat a Residenzplatz-ra néz: a szép rokokó lépcsőház lebegő stukkós díszeit és mennyezetfestményét meg lehet nézni. A Residenzplatzon álló *díszkutat* (Wittelsbachbrunnen) müncheni szobrász, Jakob Bradl alkotta barokk modorban, Passau és Bajor-

ország egyesülésének 100. évfordulója tiszteletére, 1903-ban. A díszkút oszlopán ülő koronás Madonna a régi-„Bajorország patrónája"-ábrázolások sikeres mása. Az oszlop lábánál a három puttó a Passaunál találkozó három folyót jelképezi.

A passaui *Dóm* (Dom St. Stephan) hatalmas barokk homlokzata elé a bájos kis Zengergasse vezet el. A templom állítólag pogány – római – szentély helyén keletkezett az V. században, a VIII. században megnagyobbították, a XV–XVI.-ban átépítették. Újjáépítését a tűzvész után 1668-ban Carlo Lurago tervei alapján kezdték meg és huszonhét évvel később fejezték be (de a két torony építési munkálatai a múlt század utolsó éveiig tartottak).

A magas, késő gótikus szentély és a keresztha jó *mérműves fala* a csipkés *Szt. Istvan-tornyocskával:* ennyit hagyott meg az 1662-es tűzvész a középkori székesegyházból. Fennmaradt továbbá az 1262-ből való, román stílusú kripta a mai fő ha jó alatt.

A Dóm rendkívül gazdag belső díszítésében számos olasz mester vett részt – a *stukkó* Giovanni Battista Carlone munkája, ő tervezte a *mellékoltárokat* is; a fő- és kereszthajó *mennyezeti freskói* a milánói Carpoforo Toncalla, az oldalhajók *falfestményei* az ugyancsak milánói Carlo Antonio Bossi kezétől származnak. Az 1772-ben készült, aranyozott *szószék* díszei, mindenekelőtt a négy evangélista, feltevések szerint a híres bécsi művész: Georg Raphael Donner alkotásai. Az új *főoltár*, Josef Henselmann 1953-ban befejezett műve, Szent István vértanúságát ábrázolja. A Dóm 1924–28 között készült *orgonája* a világon a legnagyobb. A 7850 kg súlyú *bronzharang* Bajorország legnagyobb harangja.

A kerengő, amely a VIII. században már állt, 1812-ben áldozatul esett a tatarozóknak: csupán egy 1430-ból származó *kapu* és kápolnái közül a legrégebbi: a *Krisztus az Olajfák hegyén-kápolna* (Ölbergkapelle), valamint az önémet táblaképekkel ékes *Szentháromság-kápolna* (Dreifaltigkeitskapelle) őrzi a középkor emlékét.

A Dóm előtti téren, a Domplatz-on *I. Miksa* bajor király 1824-ben öntött *érczszobra* áll. A teret szebbnél szebb régi házak szegélyezik: a XVIII. század elején épült barokk *Újépület* (Neugebäude) mellett a XVI–XVII. század fordulóján létrejött, hangulatos belső udvarral rendelkező *Dómprépostság* (Dompropstei); utána a XVII. századi *Dékáni hivatal* (Domdechantei) és a *Papnevelde* (Seminar). A tér nyugati végében az 1724-ben épült rokokó Lamberg-palota most *Egyházmegyei múzeum* (Diözesanmuseum), középkori gyűjteménnyel s rokokó

kápolnával. Szomszédságában a *Régi-posta* (Alte Post) kapuja fölött a felirat arra emlékeztet, hogy 1552-ben itt írta alá V. Károly német-római császár és Móric szász herceg a passaui békét, a reformáció térhódítását követő vallásháborúk után. A tér északi oldalán a dómkanonokok lakóházai (Domherrenhöfe) közül a magvában XVI. századi *Herberstein-palota* a legszebb; udvarát is érdemes megnézni.

Hogy a Dóm dombon épült, azt akkor érzékeljük igazán, ha a Postgasse-ból a keskeny Steinweg-en át lesétálunk az Óváros egykor északi határát őrző városkapuhoz: ez a *Paulustor*. Falai közé a XVI. században beékeltek egy templomot, amely a XVII. században leégett és 1678-ban épült újjá; főoltára, szószéke, mellékoltárai is ebből az időből származnak. A torony aljából lépcső vezet le a Rindermarkt nevű görbe utcába, az egykori római védőfal tövébe. A római maradványokra a X. században ráépített *fal* egy része mindmáig megvan; ez védte a szárazföld felől az egyébként a Duna és az Inn természetes védelmét élvező települést.

A falon kívül alakult ki az újvárosi negyed. A forgalmas Ludwigstrasse térré szélesedő végében áll a neoromán stílusban újjáépített *Fogadalmi-templom* (Votivkirche), amely a ferencesrendi kolostortemplom volt. Eredetibb állapotban maradt fenn a Ludwigstrasséből délnek, az Inn partjára vezető Heiliggeistgasse-na gótikus *Szentlélek-templom* (Heiliggeistkirche), amelynek egyik hajója a XIV., a másik a XV. században épült, szép mennyezeti bordázattal. Berendezését a múlt században neogótikussá módosították. Az Inn partjára érve érdemes még lesétálni az Innstrasse-n a *Szt. Miklós-templomhoz* (St.-Nikola-Kirche), amely ágostonrendi kolostortemplomként épült a XI. században. E román templomot az 1348. évi földrengés elpusztította, csupán a kripta maradt meg. A templom most abban a gótikus állapotban látható, amilyennek a XIV. század végén újjáépítették, csupán belső falfestményei és stukkódíszei készültek 1720 táján. Mögötte a hatalmas épülettömb az ágostonrendi *Szt. Miklós-kolostor*.

A rend feloszlatása – 1803 – után egy ideig üresen állt, majd 1809-ben, amikor a napóleoni csapatok megszállták Passaut, *laktanyát* rendeztek be a késő reneszánsz épületekben. Kaszárnya maradt még százötven évig, mígnem 1975-ben hozzákezdtek külső helyreállításához és belső átépítéséhez: 1978-ban itt nyitotta meg kapuit az NSZK legfiatalabb *egyeteme*.

Az Innpromenade és – a Marienbrücken túl – az Innkai, vagyis az Inn-parti korzó és az Inn-rakpart a vízben tükröződő házak sorával olyan látványosság, amelyet nem szabad elmulasztani. Az Innkai végében, közvetlenül a vízparton hegyes süvegű román toronyhenger áll: a *Schaiblingsturm*. Sétáljunk fel innen a Klosterwinkel nevű utcán egy ősi zárda, a *Frauenkloster Niedernburg* román stílusú *templomá*hoz (Kirche zum Hl. Kreuz).

Első királyunk felesége, *Gizella* a templom déli oldalán levő kápolnában nyugszik; sírköve – két sassal és a kereszttel – 1060-ból származik.

A zárdát az Agilolfing-dinasztia idején, a VIII. században alapították. A kéttornyos templomon a román stílus maradványai külső-belső egyaránt felfedezhetők, habár a hajót utóbb barokkosították. A nyugati, *gótikus előcsarnok* a XI. század első feléből maradt az utókorra – abból az időből tehát, amikor az özvegy magyar királyné, II. Henrik német-római császár húga visszatért bajor földre és e zárda apátfőnöknője lett.

A Duna partján a *Luitpold*-(bajor régenshercegről elnevezett) *hídon* túl áll a *Városháza* (Rathaus). Az épület eredetileg gazdag polgárház volt, az 1298-as felkelés idején nyilvánították városházává. Négyszögletes tornya élein világosabb a terméskő-berakás, az óralapokat sgraffito övezi. A gótikus erkély fölött még két emelet magasodik, gyámívekre helyezett páncélos lovagokkal, s a meredek tető alatt címerek egész vonulatával. A 68 m magas torony a múlt század végén épült, Heinrich von Schmidt tervezte.

Késő gótikus kapuívén át jutni a reneszánsz belső udvarokba. Az 1662-ben kialakított *nagy* és *kis tanácsterem* freskói Ferdinand Wagner munkái a múlt század végéről.

A Városháza előtti Rathausplatz-on van a városnéző *sétahajók kikötője*. A Luitpoldbrücke átvezet az Ilz jobb partján álló várrendszerhez. A vízbe nyúló erődfalakon álló vár neve *Alsó-ház* (Niederhaus); két oldalról magas fallal és őrtornyokkal erődített út köti össze a Szt. György-hegy tetején épült *Felső-házzal* (Oberhaus). A két vár közül a felső épült meg előbb (408 m magasan), 1219-ben, püspöki erődítményként a lázadozó polgárság ellen. Az Alsó-ház első említése 1359-ből maradt fenn, de 1434-ben lőporrobbanás döntötte össze; a XV. század végére újjáépítették. A felső várba vezető meredek feljáró 1368-ban épült. 1931 óta a Felső-ház a város tulajdona;

képtár és helytörténeti gyűjtemény (Oberhausmuseum) van benne. Az Alsó-vár közelében az Ilz partján álló kétszintes gótikus *templomot* (Salvatorkirche) a XV. századból származó zsinagógából alakították át a XVI. századi erőszakos térítések idején, amikor az áttérni nem akaró zsidókat a Felső-ház föld alatti börtönébe vetették. Ma hangversenyterem.

Passauban minden év tavaszán jelentős vásárt rendeznek, 1952 óta pedig június–júliusban ún. Európai ünnepi heteket, operák, balettek, színjátékok, hangversenyek sorozatos bemutatásával.

A Rott völgye

Mindjárt Passautól délnyugatra, F ü r s t e n z e l l-ben, a ciszterciták *temploma* (Klosterkirche Mariä Himmelfahrt) 1740–48 között épült. A rokokó építész Johann Michael Fischer tervezte. A *kolostor* rokokó könyvtártermében különösen Josef Deutschmann faragványai szépek.

A Passauból délre tartó B 12 autóutat a *Neuburger Wald* nevű erdőség szegélyezi. N e u b u r g a m I n n-nél egy 120 m magas sziklafalon erődített *várfal romjai* meredenek a folyó fölé.

Az „új vár" – németül Neuburg – elődjeként már 1000 táján vár állt itt; a Wels grófok által építtetett várkastélyt 1078-ban IV. Henrik német-római császár megostromolta és lerombolatta. Újjáépítése után a bajor Wittelsbachok kezére került, de stratégiailag fontos helye miatt az osztrák Habsburgok is igényt tartottak rá. Több ostromot ért meg, s 1310-ben leégett. Végre az 1505-ben kötött kölni béke I. Miksa császárnak juttatta, újjáépült – ezóta „új".

Századunk elején a lakóépületek egy részét a reneszánsz belső udvarral és a XIV. századból fennmaradt Szt. György-kápolnával helyreállították. Ma alkotóház.

A B 12-es úton tovább, az Inn és a beléje ömlő *Rott* folyó közti vidékre érünk. A Rott völgyének régi központja R o t t t h a l m ü n s t e r. Román stílusú *bazilikáját* alakították át a XV. század derekán késő gótikus templommá, gyönyörű hálózatos boltozattal. A főoltár 1700 tájáról származik. A községtől északra, A s b a c h-ban a Benedek-rend *egykori kolostorát* 1680 körül a neves barokk építész, az olasz Domenico Zuccali, *kolostortemplomát* pedig száz évvel később a bajor-rokokó legnagyobb mesterének fia és tanítványa, ifjabb François Cuvilliés tervezte, immár a klasszicizmus felé hajló felfogásban.

Az oltárképeket is ismert művész alkotta, nevét így tartják számon: a kremsi Schmidt.

Rotthalmünstertől észak felé továbbhaladva, az alacsonyabb rendű út keresztezi a Rott folyót követő B 388-as autóutat. Nyugatra az úton, a Rott-völgy közepén a 453 m magas *Gartlberg* lábánál fekvő Pfarrkirchen megőrizte *középkori városfalai* egy részét és középkorias hangulatú főterét. A XIV. századi *plébániatemplom* erőteljes tornya azonnal szembetűnik. Az 1787-ből származó régi *Városháza* most helytörténeti múzeum (Heimatmuseum). A Gartlberg tetején 1669–88 között épült barokk *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Gartlberg) emelkedik. Említeni kell még a Rott völgyében Neumarkt–Sankt Veit-et. A városka megőrizte középkorias jellegét. Két végén *egy-egy városkapu* őrzi a főutcát, mely a XIII. században alakult ki, de a település még régebbi: 1171-ben a benedekrendiek kolostort építettek itt. A *kolostortemplom* (Klosterkirche St. Veit) a legnagyobb fennmaradt gótikus templom a környéken. Lényegében XV. századi alakjában áll előttünk, csupán tornya kapott barokk felépítményt és toronysisakot 1765-ben, nem kisebb építész, mint Johann Michael Fischer tervei alapján. A gótikus *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Johann Baptist) belsejében a későbbi időkből származó oltárokra átvitték az eredeti gótikus szobordíszeket.

Ha Rotthalmünsterből a Rott völgyét átlépve észak felé megyünk tovább, érdemes megállni Sankt Salvator-ban. Premontrei *kolostortemplomát* 1630–33 között jelentős olasz építész: Bartolomeo Viscardi tervei alapján emelték. A következő település észak felé Ortenburg, ezeréves múltra tekinthet vissza, bár az Ortenburg grófok dombra épült *kastélya* jelen formájában XVI. századi. Lakószárnya reneszánsz famennyezetekkel és freskókkal ékes. Az Ortenburgok a reformáció híveként tüntették ki magukat, s a katolikus Bajorországban Ortenburg mindmáig megmaradt protestáns szigetnek. A XIV. századból származó *templomban* a falu közepén a földesúri család tagjainak régi sírköveit látjuk.

A Dunához ott érünk vissza, Vilshofen-ben, ahol a *Vils* folyó beléömlik. A vízparti *Fischerzeilen* (Halász-házsor) érdemes végigsétálni. A városkát hol a víz, hol a tűz pusztította, ennek ellenére megőrizte főtere középkoriasan zárt jellegét. A reneszánsz *Városkapu-torony* (Stadttorturm) a XVI–XVII. századi erődítés maradványa. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Johannes der Täufer) gótikus elődje leégett, 1803-ban késő

barokk ízlés szerint állították helyre, de főoltára régebbi (1715). A Schweiklberg nevű dombon századunk elején építettek új *kolostort* a benedekrendiek. Vilshofentől a Vils medrével párhuzamos alacsonyabb rendű úton délnyugatra A l d e r s b a c h-ban egy 1123-ban alapított kolostor maradványai láthatók. *Temploma*, amelyet a XVIII. század elején a legtisztább barokk stílusban építettek át, a nevezetes müncheni Asam-fivérek freskóival és stukkóival ékes. Figyelmet érdemel a főoltár és a szószék mellett a kanonokszékek sora is, melyek intarziáit egy szerzetes készítette. A barokk *kolostorépületben* nevezetes könyvtárterem van.

Passauból a Bayerischer Wald vidékére

A Bajor-erdő (Bayerischer Wald) hegyvidéke a Dunától északra, Passau és Regensburg, ill. az osztrák és a csehszlovák határ között húzódik. A fenyvesekben, 500–800 m magasságban jöttek létre a parányi települések, melyek bővelkednek természeti szépségekben.

A B 388-as jelzésű út a Duna bal partján halad keletnek. Az első letérő T h y r n a u falucskába visz, amely 950 éves *templommal* (St. Christophs-Kirche) dicsekedhet, majd tovább H a u z e n b e r g községbe, amelynek fő ékessége a feneketlennek tekintett *Freudensee* nevű tó. A letérő ezután a *Schauberg*, a *Jagerberg* és a 945 m magas *Oberfrauenwald* között fekvő S o n n e n-en át a határmenti B r e i t e n b e r g-be vezet.

Tovább a főúton O b e r n z e l l-ben 700 éve rendeznek dunai vásárokat. Piactere körül *XVI. századi házak állnak;* a középkori eredetű *templomot* a XVIII. században átépítették. A falut átszelő *viadukt*, miután 1945 óta már nem jár rajta vonat, műszaki műemlék. A dombtetőn emelkedő *kastélyt* 1598-ban az egyik passaui püspök építtette. Obernzellnél a főútvonal elkanyarodik a Dunától, de kitérője még elvezet a határmenti G o t t s d o r f üdülőfaluba.

A Duna medrében meredező, magányos szirtfokon, a *Jochensteinen* a monda szerint egykoron egy Isa nevű selő lakott, ködben mutatta az utat a halászoknak, de nem egyet magával is rántott a folyóba (akárcsak Rajna völgyi „nővére", a Loreley).

A B 388 út Wegscheid után a határra ér; de északi, alacsonyabb rendű leágazása a Bajor-erdő legszebb hegysorához

visz: a Dreisessel-hegység csúcsai az 1331 m magas *Hochstein*, az 1313 m magas *Dreisesselfels;* a *Plöckenstein* 1363 m-es csúcsa pedig szinte a 300 m-rel mélyebben fekvő *Plöckensteiner See* tükrében „nézegeti magát". A Dreisessel-hegység lábánál fekvő Frauenberg erdőtelepülésről (850 m) lehet a legrövidebb idő (mintegy másfél óra) alatt megmászni a hegyet. Útvonalunk a továbbiakban a *Moldva folyó* forrásvidékét érintve Philippsreuthnál befut a B 12-es útba.

A B 12-es úton Passauból észak felé, 30 km után alacsonyabb rendű út vezet keletre, a közeli Waldkirchen városkába. Ezer éve rendeznek itt vásárokat, az utóbbi évtizedekben pedig szállodákat, sílifteket, fűtött uszodát, teniszpályákat stb. építettek. A *középkori városfal* egyes *szakaszai* fennmaradtak, a középkori *templomot* azonban, amelyet „a Bajor-erdő székesegyházának" neveztek a krónikák, a múlt században neogótikussá építették át. A főtértől mintegy félóra járásra remek körpanoráma tárul elénk a dombon épült *kápolna* (Carolikapelle) elől, amelynek barokk oltárát is érdemes megtekinteni. A B 12-es úton tovább, Freyung-tól északkeletre, Wolfker passaui püspök 1199–1204 között erődített várat épített: a *Burg Wolfsteint.* 1577–90 között átépítették – így látható ma is; helytörténeti gyűjtemény (Heimatmuseum) van benne. A B 12-es út Philippsreuth után eléri a határt.

A Freyungtól nyugat felé vezető alacsonyabb rendű úttól északra a Bajor-erdő 1970-ben *Nemzeti Parkká* nyilvánított szakasza húzódik. Hohenau és Grafenau között különlegesen szép ez a táj, keletről nyugatnak a Dreisessel, a *Lusen,* majd a *Grosser Rachel* (1456 m) és a *Kleiner Rachel* (1399 m), sőt a *Grosser Arber* (1456 m) és a *Kleiner Arber* (1384 m) csúcsokra látni. Az *Ohe-patak* mentén Grafenau a XI. század kezdetén a Vormbach grófok „ligete" (Au) volt; hogy polgárai a Csehországgal folytatott kereskedelem révén mily gazdagok lettek, arra még most is következtethetünk a gótikus *Régiházháza* (Altes Rathaus) láttán, amely ma a járásbíróság épülete. Sajnálatos módon az óvárost ismételt tűzvészek pusztították el. Grafenautól északra a 800 m magasan fekvő St. Oswald-ból közelíthető meg legkönnyebben a két *Rachelcsúcs* és a *Rachelsee* nevű tengerszem, másfelől a Lusen hatalmas fennsíkja, az ún. *Kő-tenger* (Steinmeer). Grafenauból délnyugat felé pedig az út a B 85 jelű autóútba torkollik.

A Passauból induló B 85-ös autóútnak, mivel a keleti országrész főútvonala, külön neve van: Ostmarkstrasse. Várromok

kísérik: mindjárt Passau határában, egy dombtetőn áll a *Burg Rechenstein* maradványa. Tittling környékét Három vár vidékének (Dreiburgenland) emlegetik; a három vár: *Saldenburg vára, Schloss Engelburg* és *Schloss Fürstenstein*. Sorsuk közös: mindegyik a XIV. században épült, a XVIII. században elpusztult és a múlt század romatikus korszakában újjáépült. Regen előtt letérőn érhető el Rinchnach, ahol 1010-ben egy remete megépítette a Bajor-erdő első kolostorát, amelynek *temploma* (Klosterkirche St. Günther) a XV. századi alapfalakon 1727-ben Johann Michael Fischer tervei szerint épült át és a Bajor-erdő legbájosabb rokokó temploma. Regen helyén a XI–XII. században szerzetesek irtották ki itt az erdőt, de immár csak a *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Michael) román tornya őrzi a középkor emlékét. A városkából alacsonyabb rendű úton – északi irányban – közelíthető meg Bodenmais. Nyugatról a *Platte* (876 m) és a *Harlachberger Spitze* (913 m), keletről a *Hochzellberg* (1208 m), a *Kleiner Arber* (1384 m) és a *Grosser Arber* (1456 m) magasodik föléje. A község központjától 12 km-re van az *Arber-libegő* völgyi állomása, s innen több kirándulási lehetőség kínálkozik a hegyek közötti két *tóhoz* (Grosser és Kleiner Arbersee). Meg lehet nézni a 955 m magas *Silberberg* 500 éves *ezüst- és földrágakő-bányáját* is.

Bodenmaistól északnyugatra Arnbruck sajátságos *temetőkertjében* szokatlan alakúak a deszka-sírtáblák (Totenbretter).

Pogány szokás szerint a halottakat deszkára fektették s a temetés után a deszkát az elhunyt emlékére színesre festették, faragványokkal díszítették és nemegyszer humoros felirattal – versikékkel – látták el.

Arnbrucktól dél felé, Bodenmaisból délnyugat felé lehet – alacsonyabb rendű utakon – visszatérni (Patersdorfnál) a B 85-ös útra. Viechtach első említése 1104-ből maradt fenn. *Plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Augustin) mai külsejét, finom rokokó stukkódíszét 1760-ban kapta. Északkeletre a 705 m magasan fekvő Neunussberg fölött a várrom *Öregtornya* (Bergfried) ma kilátótorony, jó állapotban maradt fenn a várkastély *kápolnája* (Burgkirchlein), bájos naív festményekkel, faragványokkal. Viechtachból a B 85-ös úton gyorsan eljutni Miltachba; a táj szépsége miatt azonban egy a hegyek között futó kerülőutat ajánlunk. Az alacsonyabb rendű út a községből dél felé indul ki. A 850 m magasan fekvő *St. Englmar* fo-

galom a síelők körében. A falu szélén álló, gótikus eredetű *kápolna* körül minden év pünkösdjén búcsút rendeznek (Englmarisuchen).

Innen a *Pröllerberget* megkerülve, Grün falucskánál a *drótkötélvasutat* érintve, a környék másik szép fekvésű üdülőhelye, Elisabethszell következik, majd Haibach felől a *Haïbeck-család várának* romját látjuk. Északnak tartva, Gossersdorf-ban a bajor hercegek egykori *kastélyában* már a XVII. században világos sört főztek (Schlossbrauerei); mindmáig mérik benne a Gossersdorfert. Miltach-nál érünk vissza a B 85 jelzésű útra. Fölötte a XVI–XVII. század fordulóján épült *kastély* (Schloss) emelkedik. Északkeletre a *Kaitersberg* (1001 m) lábánál Kötzting *erődített temploma* érdemes figyelmünkre. 6 km-re délkeletre Steinbühl falucskában a XV. századi *helytartói kastély* (Pflegerschloss) körül minden évben pünkösd hétfőjén népünnepélyt rendeznek.

A B 85-ös utat keresztező B 16-os útvonalon északra fordulva Cham-ba érünk. Első említése 740-ből maradt fenn; de a város határában emelkedő *Galgenberg* tetején, a X–XII. századi birodalmi *helytartói vár* (Reichsburg) romjai alatt még korábbi, kelta település nyomaira bukkantak. A vár tövében kialakult település 1293-ban városi rangra emelkedett. 1742-ben az osztrák örökösödési háború idején nagyrészt elpusztult; csupán a négyszögletes, XIV. századi *Straubingi-kapu* (Straubinger Tor), az egykori várra néző *Vár-kapu* (Burgtor) és a *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Jakob) maradt fenn. A XIII. századból származó templom szentélye késő gótikus, a hajót a XVIII. század végén átépítették. Az 1514-re elkészült késő gótikus *Kórház-templomot* (Spitalkirche) 1750 körül barokk stílusban alakították át. A XIV–XV. század fordulójáról származó, lépcsőzetes ormú *Városháza* (Rathaus) mellé a múlt század végén neogót szárnyat illesztettek. A B 20-as út tovább északnak Furth im Wald-ba vezet. *Plébániatemplomának* már csak körvonala jelzi gótikus eredetét, 1725-ben barokk modorban építették újjá, a múlt század végén megint átépítették. A gótikus oromfogazatú, de már nem eredeti *Város-torony* (Stadtturm) most helytörténeti múzeum.

A városka nevezetessége a minden év augusztusának második hetében megrendezett *Sárkányölés* (Drachenstich). A legrégebbi bajor népi játék során egy lovag megküzd egy félelmetesre formált gipsz-szörnyeteggel.

Furth im Waldtól alacsonyabb rendű úton jutni a városkától délkeletre, az ezerméteres hegyek koszorúzta Neukirchen beim Heiligen Blut-ba. Ötszáz éve ismert búcsújáró hely, templomát a XVII. században átépítették. A *Hoher Bogenre libegő* visz fel a faluból.

Chamból délnyugatnak fordulva, a *Regen* mentén a B 85 jelzésű útról Thierlstein XV. századi *várkastélyát* látjuk, majd védett *tóvidéket* (Röthelseeweiher) a Regen kanyarulatában. Roding ősi múltjának egyetlen emléke a temető egykori *keresztelő kápolnája* kora román freskóival. A Regen partján épült 1730-ban Heilbrünnl *búcsújáró temploma* (Wallfahrtskirche Heilbrünnl), majd magas sziklafal fölött Regenpeilnstein *várát* látjuk: magvában XIII. századi, a XVIII. században átépítették. Az úttól nyugatra Walderbach ciszterci*ta kolostora* 1143-ban épült, a *templom* (Zisterzienser-Klosterkirche) boltíveit szinte hiánytalanul fennmaradt román freskók borítják, habár a hajóhoz 1746–48 között barokk szentélyt illesztettek. Reichenbach 1118-ban alapított benedekrendi *kolostorának temploma* (Benediktiner-Klosterkirche) 1135-re épült meg; a XVIII. századi barokk átépítés csupán a XIII. századi szép előcsarnokot hagyta érintetlenül. A *bodensteini vár* után Hof am Regen következik; *várát* egy 1158-ból származó oklevél említi elsőnek. A hatalmas épülettömb legrégebbi része a belső várudvaron a gótikusan komor, háromszintes torony, amelynek földszintjén kápolna volt. Nagyon szép vidéken, a Regen-„könyök"-ben áll Brunn *várkastélya*. Az út itt a folyóval együtt délnek fordul és bevezet Regensburgba.

Vilshofentől Regensburgig

A Passauból Regensburgba vezető B 8-as út Vilshofen után a Dunától délre fut. Osterhofen Altenmarkt városrészében a VIII. században zárdát alapítottak. *Temploma* (Klosterkirche St. Margaretha) a bajor-barokk nevezetes műemléke. Johann Michael Fischer tervezte, 1727–35 között épült, belső stukkódíszeit és a főoltárt Egid Quirin Asam, a mennyezetfestményeket Cosmas Damian Asam alkotta. Az autóút Plattling-nál keresztezi az Isart. A germán ősmonda a települést Pledelingen néven említi: a hunok vezérével, Attilával tartandó esküvőjére utazva, Kriemhild királykisasszony megpihent itt ... Ezt a városkát is, amelynek első „hi-

A Walhalla

Regensburg: a St.-Ulrichs-Kirche és a Herzogshof

A regensburgi Dóm a Kő-hídról

Ingolstadti utcák

Nürnbergi háztetők

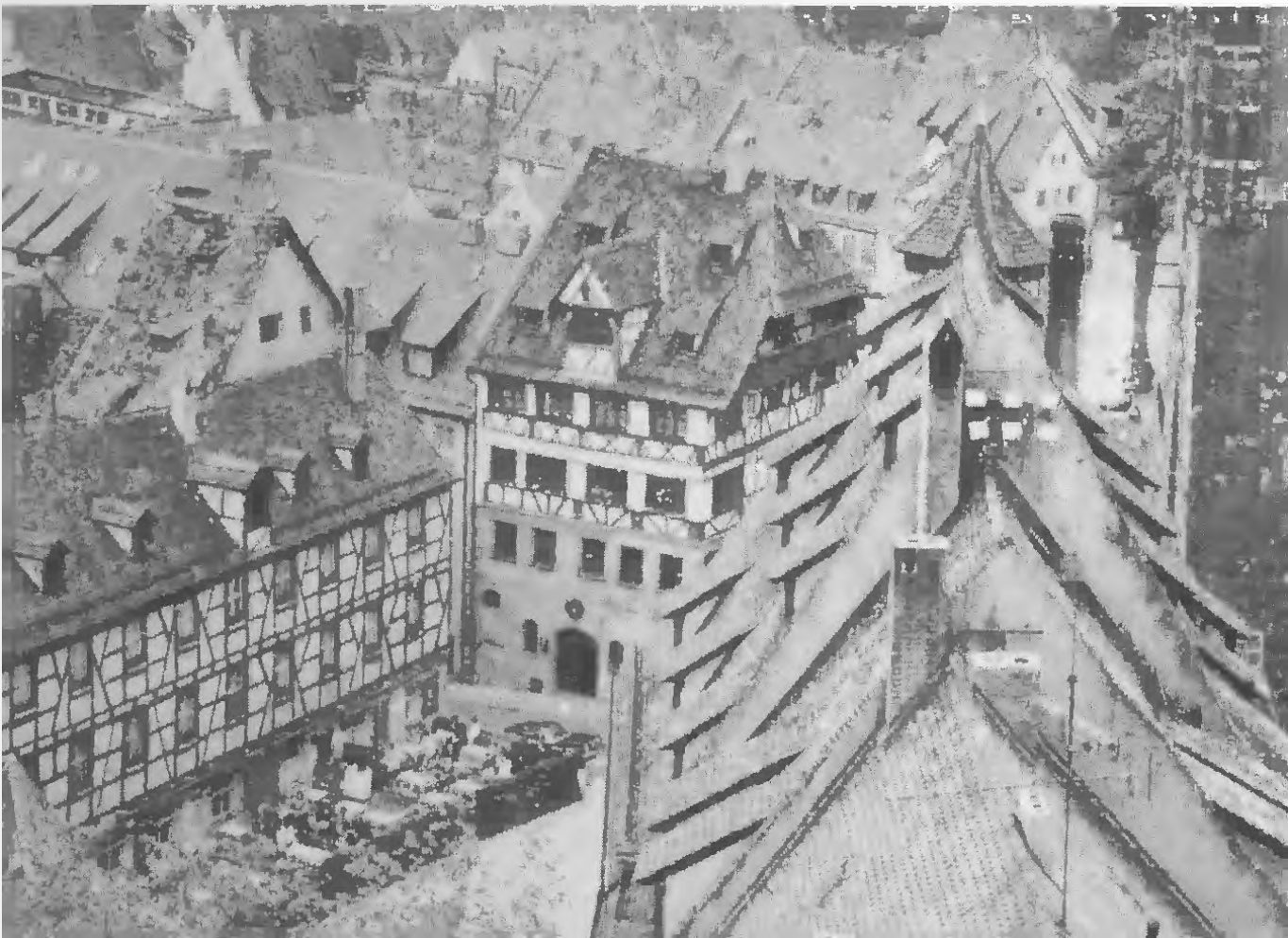

Nürnberg: a Kaiserburg

A Hauptmarkt karácsonyi fényárban

A Szép kút a Hauptmarkton

A Dürer-ház és a Tiergärtnertorturm

Tér a vár tövében

Rothenburg ob der Tauber főtere

Rothenburgi utcák

Kapu a rothenburgi városfalon

Ansbach főtere

A Bayreuth-környéki Eremitage

Würzburg: a Marienberg-erőd

A Residenz...

...és a Hofgarten

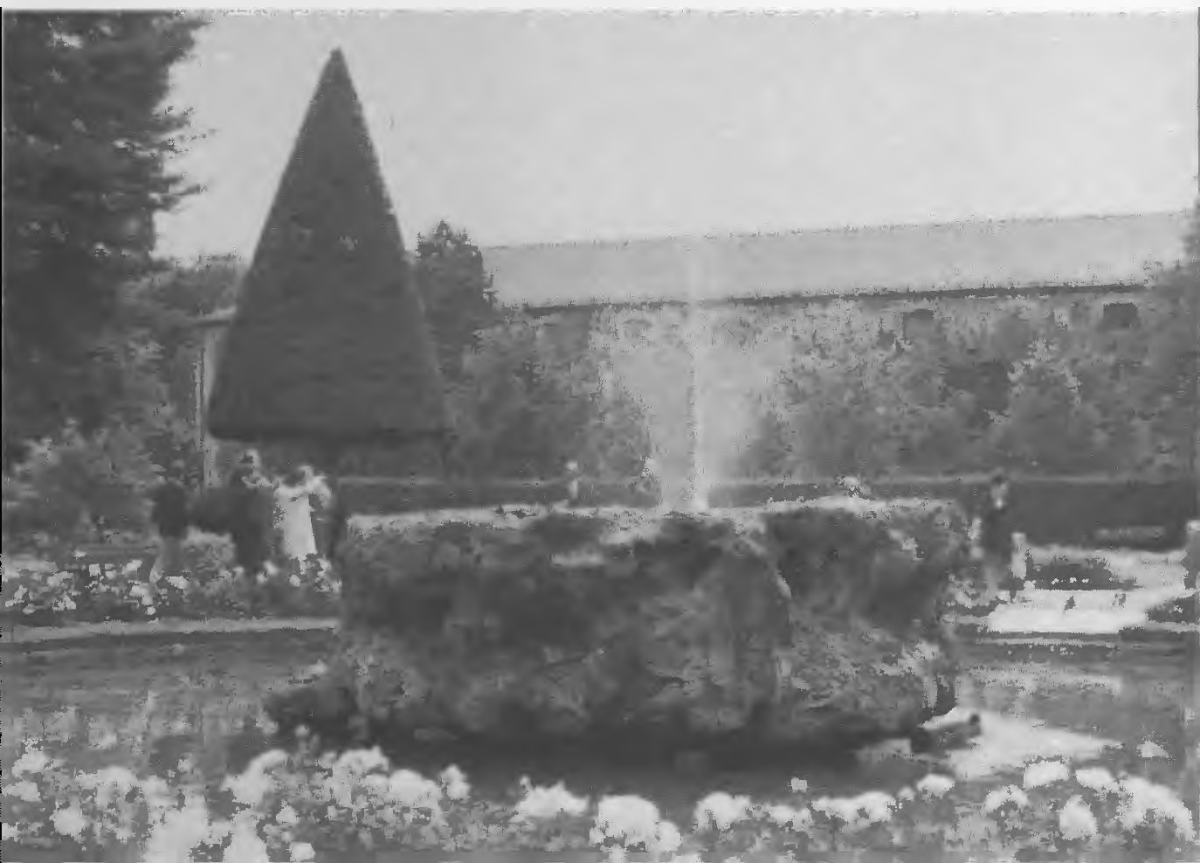

Szobor a würzburgi Régi Majna-hídon

A Johannisburg Aschaffenburgban

Mindelheimi torony farsang idején

A Tolvajok tornya
és a Szt. Péter-templom Lindauban

Autópálya-híd a Hasel völgye fölött

Az ottobeureni bazilika és belseje

A Hohenschwangau-kastély

Neuschwanstein

Drótkötélvasút-állomás a Nebelhornon

Augsburg: a Városháza és az Augustus-szobor

Séta a Fuggereiben

A Herkules-kút

Dominicus Custos (1550–1612) metszete
a Lech-mezei ütközetről

A Dóm tornya,...

...kapurészlet,....

...bronzportál...

...és üvegablak

Ulm: a Városháza az órával

Középkori hangulat

Ulmi Duna-part

vatalos" említése egy 898-ból származó oklevélben szerepel, több árvíz, majd 1633-ban a tűz pusztította el. A történelmi idők egyetlen tanúja az Isar-parti *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Jakob): a XI. századi alapokon a XIII. században átépített, alapjában román stílusú bazilika.

Az északi partvidéken, a Duna bal partján futó alacsonyabb rendű utat várromok sora követi a dombtetőkön. A túlparti Vilshofent követően Hilgartsberg-nél a XII. századbeli *Burg Hilgartsberg* romja, szomszédságában a *Hildegardsburg erőd* maradványai láthatók. Flintsbach-nál *Burg Flintsberg* és *Burg Engelsberg* romjai, néhány kilométerrel tovább északnyugatnak, Winzer községnél meredek domb tetején *Hochwinzer* várkastély *romjai* állnak. Altenufer falucskából kitérő vezet a közvetlenül a Duna partján levő Niederaltaich községbe, amely a VIII. században alapított bencés kolostoráról és az 1050-től kezdődően itt írt Niederaltaicher Annalen nevű krónikáról nevezetes. A kolostor *temploma* megmaradt, bár az eredeti román bazilikát a XVIII. században átalakították.

A *szentélyt* 1726-ban Johann Michael Fischer tervezte. A *stukkódísz* olasz mesterek kezétől származik. A *mennyezeti freskók* a kolostor alapításának történetét illusztrálják. Figyelmet érdemel a *főoltár*, a *szószék*, az *orgona*, a bal oldali hajóban *Berthold meráni herceg és fia, Henrik síremléke*, s a Miasszonyunk oltáron (Frauenaltar) szép egy XV. századi *kő-Pietà*. A *keresztelőmedencét* egyetlen hétméteres salzburgi márványtömbből faragták. A kolostor *kincsei* a sekrestyében megtekinthetők.

A plébániaudvaron elültetett *cédrust* állítólag az egyik keresztes lovag hozta magával.

Hengersberg ismertetőjele, hogy két dombtetőn egy-egy *templom* áll. A városból könnyen megközelíthetők a Bayerischer Wald nyúlványai, a *Büchelstein* (832 m), a *Hausstein* (926 m) és a *Dreitannenriegel* (1216 m). Remek kilátás nyílik róluk a Bajor-alföldre és a Bajor-erdő tájaira.

Deggendorf első említése 1002-ből maradt fenn. A XIII. században jött létre a kereskedőváros; dunai kikötője ma is jelentős. Főutcáján, amely Luitpold régensherceg nevét viseli, áll az oromfogas homlokzatú *Városháza*. 1535-ből származik, tornya száz évvel régebbi. A háromhajós, késő gótikus *Szt. Sír-templom* (Heiliggrabkirche) építését 1337-ben kezdték el. Karcsú, barokk tornyát 1727-ben Johann Baptist Gunetzrhainer tervezte, Johann Michael Fischer irányítása alatt

épült – Bajorország legszebb templomtornya. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) egy román stílusú templom helyén épült a XVII. században; késő reneszánsz oltára az eichstätti székesegyház részére készült 1749-ben Max Seybold műhelyében, untersbergi márványból, öt életnagyságúnál nagyobb szoborral, s a múlt század végén helyezték át ide. A kis *Vízi-kápolna* (Wasserkapelle) a XV. századból maradt fenn. Falára került az előbb említett templom román eredetijének egyetlen megmaradt része, egy timpanon-dombormű. Az Oberer Stadtplatzon a *helytörténeti múzeumban* (Heimatmuseum) egyházi műkincsek, óra- és fegyvergyűjtemény, háziipari és népművészeti tárgyi emlékek mellett őstörténeti részleg is van. A Geyersberg nevű dombon áll a *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Mariä Schmerzen). 1487-ben gótikus stílusban építették s lényegében érintetlen maradt.

A várostól délnyugatra a B 11 jelzésű útvonalon Nattern-berg nemcsak a község, hanem a hegy neve is: a Bajor-erdő 386 m magas nyúlványáé, amelyen római erőd állt. A *von Bogen* grófi család a XII. században ennek alapfalain építtette meg *várkastélyát*, amely ma már szintén rom. A vár piacának kútjából a XVII. században sárgarézből öntött római szoborfejet húztak fel, amely drágaköves gyűrűt tartott a szájában.

Deggendorftól 5 km-re északnyugatra *Egg vára* a XII. századból származik; a múlt században neogót elemek felhasználásával állították helyre. A várostól nyugatra Metten község benedekrendi *kolostoráról* nevezetes: 790 táján alapította Utto remete, akinek gótikus síremlékét a kerengőben láthatjuk. A kolostor mai formáját a XVIII. század elején kapta. A 80 000 kötetes könyvtárteremben erőtől duzzadóak a barokk stukkódíszek és gazdag színekben pompáznak a freskók. Benn a *templom* előcsarnokában a kolostor történetét ábrázolják a freskók, főoltárán Cosmas Damian Asam festménye Szt. Mihály győzelmét mutatja a sátán fölött. A községtől északnyugatra a dombtetőn emelkedő *Himmelberg-kastély* a kolostor apátúrainak nyári rezidenciája. Mettentől mintegy 15 km-nyire északnyugatra Windberg falucska premontrei kolostorának háromhajós, hatalmas, román stílusú bazilikáját 1140 táján kezdték építeni: igen szép kapuíveinek szobrai 1225 táján készültek. Belső berendezése barokk.

A Duna-parti, 432 méter magas *Bogenberg* oldalában bronzkori, mindenekelőtt *kelta telepesek* kiterjedt *védőfalrendszerének maradványai* láthatók, a dombtetőn pedig, a búcsújáró templom

melletti plébánia épületének előcsarnokában, a leletekből kis *múzeumot* rendeztek be. Az 1460 körül épült késő gótikus *templom* főoltárán azt az 1400 táján faragott, szokatlan módon másállapotban ábrázolt Szűz Mária-szobrot őrzik, amely a legenda szerint a Dunán felfelé úszva vetődött itt partra. 1497 óta Pünkösd vasárnapján ide zarándokol a környék népe, a körmenet élén egy 13 m magas viaszgyertyát visznek. A szentély déli falán figyelmet érdemel a XII. századi trónoló kő-Madonna is. Oberalteich benedekrendi kolostorát 1100 körül alapították. A négyzetes alaprajzú hatalmas barokk *kolostortemplom* impozáns ikertornyaival a XVII. század közepén épült.

A főhajó 1730-ban készült *mennyezetfreskói* a kolostor történetére utalnak; az 1693-ban faragott *főoltáron* Szt. Benedek és Szt. Ágoston alakja áll; a *két* keleti *mellékoltár* festménye Cosmas Damian Asam alkotása. A nyugati oldalhajóban van a *von Bogen grófok* (a környék földesurai) 1418-ból fennmaradt *síremléke*.

A Dunát északon követő alacsonyabb rendű útvonalról – de a vele csaknem párhuzamosan futó E 5-ös autópályáról is – várak egész sora látható és a környező falvak legkisebbjeiben is érdemes megnézni a templomokat. Wörth an der Donau fölött a regensburgi püspökök középkori várkastélyából még mindig áll a hatalmas *Öreg-torony;* a nyolctornyú épületcsoport többi része a XVI–XVII. századból származik. A főépület, az *egyházfejedelmi palota* (Fürstenbau) előtt nyaranta szabadtéri játékokat rendeznek. Az alacsonyabb rendű úton, a Duna északi partján váratlan látvány a hófehér görög templomokra emlékeztető *Walhalla*. A völgyből 358 lépcsőfok vezet az 1830–43 között, I. Lajos bajor király utasítására létesített „Dicsőség temploma"-hoz, amelyet Leo von Klenze udvari építész az Akropolisz Parthenonjának másaként tervezett. A lépcsőkről pazar a dunai panoráma. A közeli Donaustauf fölött a regensburgi püspökség középkori erődített várának romjai láthatók. Az út innen bevezet Regensburgba.

Röviddel Oberalteich után áttérhetünk a Duna déli (jobb) partjára, Straubing-ba. A régészet iránt érdeklődők előtt a város mint a „straubingi kultúra" i. e. 1800 évvel keletkezett emlékeinek lelőhelye ismert. A kora bronzkori települést a kelták alapította Sorviodurum erődítés követte; ezt a rómaiak i.e. 15-ben katonai táborrá építették ki. Az óváros már a VI. században lakott volt, 1218-ban pedig Lajos kelheimi herceg létrehozta az újvárost. Az óvárosi negyed *Szt. Péter-temploma*

(Peterskirche) 1180 táján épült román bazilika (ikertornyai későbbiek). A főbejárat érdekes timpanonja alól oszlopcsarnokba lépünk be; a viszonylag szerény berendezés legértékesebb darabjai az 1200 tájáról származó román feszület és az 1420 körül készült gótikus Pietà. A templom mellett, a műemlékvédelem alatt álló *temetőben* a régi sírkeresztek között két kápolna áll. A XV. századi, gótikus *Haláltánc-kápolnában* (Totentanz-Kapelle) a barokk haláltánc-freskó 1763-ból való. A másik kápolna (Agnes-Bernauer-Kapelle) 1436-ban épült.

Arról az – augsburgi születésű – polgárlányról kapta nevét, akinek szépsége úgy megigézte a bajor trónörököst, III. Albrecht herceget, hogy korának szokásaival ellentétben feleségül vette; az uralkodó Ernő herceg azonban boszorkánypert indíttatott menye ellen és 1435-ben a Dunába fojttatta. A kápolnában, amelyet bűnbocsánat reményében ugyanő építtetett, *Agnes Bernauer* finom rajzolatú *síremléke* látható.

A *hercegi rezidencia* (Herzogsschloss) 1350 körül épült hatalmas tömbje a Duna partján emelkedik. A bejárat a Schlossplatz felől a kaputorony alatt található; egyelőre csupán az egyik várudvar és a gótikus kápolna tekinthető meg. Az *orsolyarendi zárda templomát* (Ursulinenkirche) a híres rokokó építésztestvérpár, a müncheni Asam-fivérek tervezték és díszítették, 1738-ra készült el. A *karmelita rend* késő gótikus *templomát* (Karmelitenkirche) Hans von Stethaimer tervei szerint épült égetett téglából 1430 körül.

Belsejét 1700-10 között Wolfgang Dientzenhofer elgondolása alapján alakították át, tornyát is csak akkor kapta; a hatalmas *főoltár* harminc évvel későbbi. Mögötte van az 1397-ben elhunyt *II. Albrecht bajor herceg* vörösmárvány *síremléke*.

A *Fraunhoferstrasse 1. számú házában* született Joseph Fraunhofer fizikus; a 9. számúban van a környék *helytörténeti múzeuma* (Gäubodenmuseum), benne a dunai lapályon (Donauebene) feltárt történelem előtti és népvándorlás kori leletekkel és az 1952-ben kiásott római arany ékszerekkel. A Fraunhoferstrasse déli irányban a főtérre (Stadtplatz) vezet tovább; a tér valójában tágas utca, melyet kétfelől gótikus-oromfogazatos, de rokokó freskókkal ékesített *polgárházak* szegélyeznek. Közepén az 1316–90 között épült, 66 m magas *Városi őrtorony* (Stadtturm) emelkedik, toronycsúcsa körül négy fiatoronnyal. Az utca középtengelyében a *Jakobsbrunnen* nevű szökőkút 1644-ben, a

Tiburtiusbrunnen nevű 1685-ben készült; a *Szentháromságoszlopot* (Dreifaltigkeitssäule) 1709-ben állították. A Simon–Höller–Strasse sarkán szinte megbúvik a XIV. századi *Városháza*. A város *főtemploma* (Pfarrkirche St. Jakob) Hans von Stethaimer mesterműve. A gótikus csarnoktemplomot 20 kápolna veszi körül (1418–30 között épült, tornya 86 m magas).

A templom belsejében igen szép a karcsú, sima *oszlopsor*, ívei finom festett ékeket vágnak a mennyezetbe. Az 1500 tájáról származó gyönyörű *szárnyas oltárra* nemcsak az aranyozott faragványok jellemzők, hanem az is, hogy szárnyain a festmények Dürer mesterétől, Michael Wolgemuthtól származnak. A rokokó korszakának jelentékeny emléke a *szószék*, valamint a főoltártól jobbra levő kápolnában a kis *Asam-oltár*.

A városban minden év augusztusában a környék lakosságának részvételével népünnepélyt rendeznek (Gäubodenfest), és minden harmadik évben ünnepi játékok hetének (Agnes-Bernauer-Festspiele) színhelye.

Straubingból a B 8/E 5 jelzésű út vezet Regensburg óvárosába.

Regensburg

Regensburg szépségben akár Salzburggal is vetekszik. Óvárosának kb. 1400 műemléképületét önálló városkalauz-kötetben sem lehetne mind ismertetni. Természeti szépségeiről Goethe így írt: „Ennek a vidéknek várost kellett ide csalogatnia..."

A Regen folyóról nevezték el a várat és várost, németül értelmezve a kelta település Radasbona, illetőleg a hatalmas római erőd Castra Regina nevét. Ez utóbbi egyébként a második nagy 166–180 között létesült római katonai tábor volt a mai óváros területén. A VIII. századtól érseki székhely. Majd az Agilolfing hercegi család székhelye lett Reganespurc néven; 791-ben Nagy Károly frank király a volt Agilolfing-várban gyűjtötte össze seregét a Kárpát-medencét megszállva tartó avarok elleni keleti hadjáratára. Kétszáz évvel később a kalandozó magyarok okoztak gondot a német-római császároknak: Kálti Márk krónikája szerint a Lech mezején levert csapatok vezéreit, „Lél és Bulcsu kiváló kapitányokat" Regensburgban „fojtották meg a bitófán".

Országos jelentőségű történelmi nemzetgyűlések színhelye volt Regensburg 792, a Nagy Károly által összehívott birodalmi gyűlés óta; 1663-tól kezdve a Régi-városháza Birodalmi termében ülésezett a birodalmi gyűlés, a világi és az egyházfejedelmek, a szabad városok

és a rendek képviselőinek hada, egészen 1803-ig, amikor Regensburg 1245 óta gyakorolt szabad birodalmi városi jogait Napóleon megszüntette. A város 1810 óta tartozik Bajorországhoz.

Regensburg ma – München, Nürnberg és Augsburg után – Bajorország negyedik legnagyobb városa, lakosainak száma 134 000. A tőle északra elterülő Felső-Pfalz (Oberpfalz) vidék kormányzati székhelye.

A román alapokon gótikus *Keleti városkapun* (Ostentor) át jutni az Alter Kornmarkt térre. Az itt álló *Régi kápolna* (Alte Kapelle) elődjét már egy 967-ből származó oklevél is „régi" kápolnaként említi; a jelenlegi háromhajós román bazilika építését 1002-ben, II. Henrik császár idején kezdték el, majd 1441–45 között gótikus szentéllyel toldották meg. A különálló torony a IX. századból származik. A templom belseje a XVIII. század közepe óta barokk, a főoltár rokokó. A templomhoz három kápolna kapcsolódik. Északon az 1270 táján épült *Szt. Vitus-kápolna* (Vituskapelle) és a *Szűz Mária mennyegzőjének szentelt kápolna* (Mariä-Vermählungs-Kapelle) közül az előbbi a jelentősebb (kő-Madonnája 1370 körül keletkezett). Délről az *Isteni kegyelemnek* ajánlott kétszintes *kápolna* (Gnadenkapelle) bizánci Szűz Mária-ikonja a legkorábbi egyházi műkincsek egyike Bajorországban. A Régikápolna az utca túloldalán álló *hercegi palota* (Herzogshof) része volt; ezen a helyen állt az Agilolfing-dinasztia várkastélya. A jelenlegi épülettömb nagyrészt XII–XIII. századi; díszterme (Festsaal) késő román. A kastélyt támív köti össze egy román *bástyatoronnyal* (Römerturm), amely a hercegi kincstárat őrizte falai között, s egyben a hercegi város határát is jelzi – e toronytól nyugatra már a püspöki város húzódik. A torony mellett a támoszlopos homlokzatú *Szt. Ulrik-templom* (St.-Ulrichs-Kirche) olaszországi román stílusú templomokra emlékeztet; földszintes főhajója mentén emeletes oldalhajók húzódnak; belseje 1641–60 óta barokk.

A Dóm téren a *Szt. Péter-dóm* szentélye és déli homlokzata előtt tárták fel a régészek egy XI. századi román bazilika alapjait. Miután a román székesegyház leégett, 1275-ben kezdték el a jelenlegi – gótikus – dóm építését, és bár a munkálatok ismételten abbamaradtak, mégis stílusbeli törések nélkül folytatódtak az 1534-ig tartó befejezésig. A tornyokra a toronycsúcsot azonban csak 1859-69 között helyezték rá. A nyugati főbejárat apostol-alakokkal ékes kapuíve a gótikus építészet egyik legjelentősebb emléke.

A főhajóban a késő gótikus *szószék* 1482-ből származik. A kora klasszicista *főoltár*, egy Fugger-házi hercegérsek adománya 1785-ből, színezüst bevonatú. A 17 m magas *szentségtartó* Wolfgang-Roritzer faragványa, 1493-as keltezéssel. Az északi mellékszentélyben a nürnbergi Peter Vischer mester 1521-ből fennmaradt alkotása a *Tucher-család* egyik tagjának reneszánsz *síremléke;* az északi oldalhajóban félig eldugva egy fülkében, Napóleon hívének, az 1817-ben elhunyt *Carl von Dalberg* hercegérseknek Canova terve alapján készült márvány *síremlékét* látjuk. A déli mellékszentély sajátossága a 20 m mély *kút*, amely fölé a kőből faragott kútházat 1501-ben ugyancsak Roritzer mester készítette. A szentélyben fennmaradtak a XIV. századi és a déli keresztházban a XIII. századi *üvegablakok*. Jelentős a dóm *kincstára* is.

A dómban a vasárnap reggel 9-kor kezdődő misét rendszerint a 700 éve alapított fiúkarnak, a „Dóm verebeinek" (Domspatzen) éneke kíséri.

A dóm északi oldalán a reneszánsz *keresztfolyosó* (Domkreuzgang) felől nyíló román *Mindenszentek-kápolnát* (Allerheiligenkapelle) sírkápolnaként építtette magának egy püspök 1130 táján; belső falait 1150 körül festett bizánciás hangulatú román freskók borítják; oltára is román stílusú, 1160 körül készült. A *Szt. István-kápolna* (Stephanskapelle) még régebbi, XI. századi; oszlopos bejárata mögött, a félköríves mennyezeti boltozat alatt szabályos négyzet alapú templom tárul fel, oltára X. századi kőtömb. Az Unter den Schwibbögen nevű utca sarkán az *egykori püspöki palotába* (Bischofshof) a XIII. században beleépítették a római tábor keleti körbástyájának kétszintes talapzatát és mellette az északi kapu ívét (Porta Praetoria), majd ez a tény feledésbe merült és csak a múlt században bontották ki véletlenül a vakolat alól ezeket a római maradványokat. Innen keletre a kéttornyú román templom szentélye is román körbástyára hasonlít: ez az *Alsó-székesegyház* (Niedermünster), amelyet Szt. Erhard sírja fölött emeltek a VII. század táján. A jelenlegi kéthajós bazilika a XII. században épült, belseje barokk. A templomtól keletre a kis *Szt. Erhard-kápolna* tulajdonképpen XI. századi kripta.

Az Unter den Schwibbögen túlsó vége a gótikus *Sóházzal* (Salzstadel), reneszánsz *függőfolyósóval* és *lakótoronnyal* összeépült, XIV. századi *Hídi-kapu* (Brückentor) boltíve alá vezet – innen ível át a középkori technika csodája, a 310 m hosszú, tizenhatlyukú *Kő-híd* (Steinerne Brücke) a Dunán. 1135–46 között épült, a második világháború végén a visszavonuló csa-

patok nem sajnálták felrobbantani. Okvetlenül sétáljunk el a híd közepéig: remek kilátás nyílik innen a városra.

A Duna két ága között látható két félsziget az *Oberer*, ill. az *Unterer Wöhrd*, a hídfő északi végében elterülő városrész a Stadt am Hof. Az Unterer Wöhrd parti sétányáról látni lehet, mint egyesül a Regen folyó a Dunával.

A dómtól és a püspöki városrésztől nyugatra az egykori polgárváros terül el. Sehol másutt német földön (Olaszországban is csak kevés helyen) nem láthatók már a patrícius családok középkori toronyházai, amelyek védelmi célokat is szolgáltak – Regensburgban mintegy hatvan állt, kereken húsz maradt fenn közülük. Ilyen a Goliathstrassé-n a *Goliathhaus*, homlokzatán reneszánsz freskóval, az Am Watmarkt oldalában a hatemeletes *Baumburgerturm* (szintén reneszánsz), továbbá a *Haus an der Heuport*. A Kohlenmarkt sarkán áll a *Régi-városháza* (Altes Rathaus) zegzugos épületcsoportja, gótikus tornyán később bevágott reneszánsz ablakokkal, a Rathausplatz felé néző homlokzatán különlegesen szép, késő gótikus kapuzattal (amelyet egy harcos és egy kézműves mellszobra díszít), a legkorábbi, XIV. századi nyugati szárnyépületén gótikus erkéllyel.

Az egykori *birodalmi gyűlések terme* (Reichstagssaal), fagerendás mennyezete, freskó- és címerdíszei, a császári trónusnak tekintett régi bőrszék, továbbá a XIV–XV. századi gobelinekkel díszített *fejedelmi termek* (Fürstenzimmer) megtekinthetők, akárcsak az épület alatt húzódó *börtöncellák* sora és a *kínzókamra* –, amelyet szerényen „a kikérdezés helyé"-nek (Fragstatt) neveztek...

A Rathausplatz körüli kis utcákban szebbnél szebb régi házak sorakoznak. A Goldene Bärenstrasse gótikus oromzatú, szabálytalan elrendezésű reneszánsz ablakokkal ékes, *5. számú házában* halt meg 1630-ban Johannes Kepler, a csillagász (egykori szállásán emlékmúzeumot rendeztek be). A Haidplatz házai közül a toronnyal erődített *fogadó* (Zum Goldenen Kreuz) 1532-ben, 1541-ben és 1546-ban V. Károly császár szállása volt. Délebbre a Vor der Grieb utcában az *Új mázsaház* (Neue Waag) gótikus toronyházának árkádos belső udvara 1575-ből maradt fenn, de az árkádok mögötti átjárókban még régebbi, kora gótikus a mennyezeti bordázat. Az Untere Bachgasse és a Wahlenstrasse között emelkedik a város legmagasabb toronyháza, az 1260 körül épült *Arany-torony* (Goldener Turm), szomszéd-

ságában a vele nagyjából egykorú, a XIII. század közepéről származó *Kastenmayerhaus* látható.

A Tändlergasse (Ószeresek utcája) és a Kramgasse (Zsibárus utca) a kora középkori gettóra emlékeztet; miután kiűzték a zsidókat, a zsinagóga romjain 1519-ben elkezdték építeni az *Új-plébániatemplomot* (Neue Pfarrkirche), a dóm kicsinyített mását, de a reformáció előretörése következtében 1542-ben a még csak félig kész templom protestáns lett. Vele átellenben a *Szt. Kasszián-templomról* egy 885-ben kelt oklevél már megemlékezik: barokk hajójában Hans Leinberger 1520 tájáról fennmaradt Madonnája áll. A Dachauplatz és a Minoritenweg tömbjében az egykori minorita zárda és 1250–70 körül épült temploma feltűnően keskeny, XIV. századi szentélyével, most a *Városi-múzeum* (Städtisches Museum) gyűjteményeit őrzi mintegy százhúsz teremben.

Itt helyezték el azt a 8 m hosszú kőtáblát, amely a 179-ben épített *kaputorony felirata* volt. A város római emlékei közül több *oltármaradvány* és *szarkofág*, a *cserépedény- és üveg-*, az *érme- és pecsétgyűjtemény* mellett egy gyönyörű bronz *Ápisz-bika* és egy 1972-ben a dóm közelében talált, teljesen ép *Merkur-szobrocska* a legnevezetesebb. De itt láthatók annak az 1975-ben végzett ásatásnak a még korábbi eredetű leletei is, amelyeket a Duna partján egy i. e. háromezer évvel létrejött *kora kőkorszaki település* helyén tártak fel. A *képtár* kincsei közül az 1538-ban elhunyt regensburgi festő: Albrecht Altdorfer műveire hívjuk fel a figyelmet.

Az óváros déli felén a *Főpályaudvar* (Hauptbahnhof) építése közben, 1870–74 között, kiterjedt római, ill. Merowing-kori temetőre bukkantak. Az Ernst-Reuter-Platz-on a római város kváderkövekből épült falszakasza látható, ez volt Castra Regina délkeleti sarka. A Martin-Luther-Strasse modern üzletutcává fejlődött keresztutcája, a Königsstrasse sétálóutca. A keresztutcák, ha zegzugosan is, egy kora román bástyatorony felé vezetnek, amely reneszánsz árkádos toronycsúcsban végződik: ez az *Obermünsterturm*, annak a XI. században épült bazilikának – a volt Felső-székesegyháznak a maradványa, amelyet a második világháború rombolt le.

A város délnyugati részén levő *Szt. Emmeram-kolostor* (St.-Emmerams-Kloster) egyike Bajorország legrégebbi kolostorainak. A 715-ben meggyilkolt, majd szentté avatott Emmeram püspök sírja fölött a VIII. században kezdték építeni a benedekrendiek. A St.-Emmerams-Platz felől egy 1250

táján épült kétszintes kapu vezet át az 1160 körül létesített előcsarnokon, amelynek nyugati falán a történetíró Aventinus 1534-ben készült sírkövét látjuk. A *kolostortemplom* különálló harangtornyát 1575–79 között építették. A templom kettős ívű, faragott bejárata 1050-ből származik, de a bazilika régebbi (VIII. századi). Belső barokk átalakítását az Asam-fivérek végezték.

A *főoltáron* a Szt. Emmeram vértanúságát ábrázoló festmény Joachim Sandrart műve 1666-ból, az oltár előtt a padozatba süllyesztett *két koronás sírkő* azt a helyet jelzi, ahova 899-ben Arnulf császárt, ill. 911-ben Gyermek Lajost temették. A déli mellékszentélyben *Szt. Emmeram* 1423-ban készült *szarkofágját* látjuk, a déli oldalhajóban vasrács alatt *Szt. Wolfgang* 994 körül készült, valamint a boldoggá avatott *Tuto püspök* 1166-ból való *síremlékét*. Az északi oldalhajóban Német Lajos császár felesége, a 876-ban elhunyt *Hemma királyné* és mások gótikus, ill. reneszánsz *síremléke* áll. A szentély alatt húzódik az eredeti – 740 táján létesült – *Szt. Emmeram-kripta*. A nyugati kereszthajóból *Szt. Wolfgang* 1052-ben épült *kriptájába* jutunk.

A templom déli falához kapcsolódik a XIII. századi, rendkívül szép, legkorábbi bajor kora gótikus *kerengő*, amely az egykori kolostorba – 1812 óta a Thurn und Taxis hercegi család kastélyába – vezet át.

A hercegi istállóban, amelyet Ludwig von Schwanthaler domborműveivel ékesítettek, 1966 óta *múzeumot* (Marstallmuseum) rendeztek be. A *könyvtártermet* Cosmas Damian Asam freskói díszítik. A kolostorból származik az írásbeliség egyik becses emléke, a IX. századi Arany-kódex, amelyet a müncheni Állami Könyvtárban őriznek.

Innen északnyugatra a *domonkosrendiek temploma* (Dominikanerkirche) szigorú kora gótikus csarnoka 1250 táján épült, falain XIV–XV. századi freskókat tártak fel; a hozzá kapcsolódó *kolostor* kerengője is ebből az időből származik. Az evangélikus *Szentháromság-templom* (Dreieinigkeitskirche) 1627–31 között épült barokk ízléssel; a „Keresztrefeszítést" ábrázoló táblaképét Albrecht Altdorfer 1520 táján festette. A közeli Bismarckplatz-on áll az 1150–1200 között létrehozott, román stílusú *Szt. Jakab skót templom* (Schottenkirche St. Jakob). Skót vagy inkább ír szerzetesek építették, északi kapuzata a dús faragványokkal a román stílus legjelentéke-

nyebb emléke Bajorországban. Az ív aljában állatfigurák ülnek az oszlopfőkön; az oszlopokat növényi motívumok és félig ember-, félig állatalakok kőfaragványai díszítik. A lapos mennyezetű bazilikában is igen szép az oszlopok és oszlopfők sora; a román feszület 1180 tájáról maradt fenn.

Prüfening ma Regensburg külvárosa. Az egykor önálló község *Szt. György-temploma* (St.-Georg-Kirche) román stílusban épült 1109-től kezdődően száztíz évig, a benedekrendi kolostor templomaként, három hajóval, három szentéllyel, kereszthajósan. A barokk átalakítás ellenére megmaradt román bazilikának.

A múlt század végén fedezték fel XII. századi, monumentális *falfestményeit;* a különlegesen szép *kupolafreskó* bizánciás koncepciója ritkaság Nyugat-Európában. A kora gótika egyik főműve *Erminold apát* 1283-ban készült, ismeretlen mester faragta *síremléke.*

Az Altmühl völgye

A kanyargós Altmühl folyó völgye Bajország egyik legszebb vidéke. Regensburgból a B 16-os úton délnyugat felé indulva, Kelheimnél érjük el a Dunába ömlő folyót. Völgyében nyugatra az első falu, Gronsdorf, XIV. századi *Szt. György-templommal* dicsekedhet. Essing község határában a *Randeck-vár romjainak* tövében több olyan *barlang* van, amelyekben a történelem előtti kor embere élt; a Schulerloch nevű barlang falán még kőkorszaki rajzok is felfedezhetők. Prunn festői *vára* az Altmühl partján, magas sziklafalon, több szempontból nevezetes: már 1037-ben említi egy oklevél. 1228-ban épült meg hatalmas Öregtornya 3 m vastag falaival. A Fraunberger család lovas címere díszíti a vár XIV. századi keleti szárnyát. 1481-ben Albrecht herceg csapatai megostromolták és lerombolták a várat.

„Rom a sziklákon" című akvarelljén 1496-ban *Dürer* megörökítette Prunn várának akkori állapotát. Az Ortenburg család által újjáépített vár könyvtárában találta meg 1567-ben Wiguleus Hundt bajor történetíró azt a kéziratot, amely a *Nibelungenlied,* a germán hősmonda *első feljegyzése.* (A Prunni-kódexet most Münchenben, a Bajor Állami Könyvtárban őrzik.) A várban az utóbbi években *múzeumot* rendeztek be.

Prunn falucska *templomában* van Hans Frauenberger 1429-ből származó vörösmárvány sírköve (a lovag állítólag 360 ellenfelét győzte le lovagi tornában és 27 csatában harcolt anélkül, hogy megsebesült volna). Riedenburg gyönyörű kisváros. 1440-ben emelkedett városi rangra. Főterén (Markplatz) a *Városháza* XVIII. századi ugyan, de a környező házak zöme korábbi; *Szt. Márton-temploma* román, *Szt. Anna-temploma* gótikus, *plébániatemploma* barokk. A XVIII. századi *Aicholding-palotában* rendezkedett be a helytörténeti gyűjtemény. A város fölött emelkedik a *Rabenstein* és a *Tachenstein* várak romja, továbbá a jobb állapotban fennmaradt *Schloss Rosenburg* XI–XIII. századi alapfalaival és Öregtornyával; erődített fala és lakóépületei a XVI. századból valók. Az Altmühl ezután megkerüli a *Speckelsberget* (529 m) és feltűnik Eggersberg négytornyú *vára*.

Tovább nyugatra Kottingwörth kis *plébániatemplomában* 1300 tájáról származó freskók láthatók. Beilngries a *Sulz-patak* torkolatában, a *XV. századi* kaputornyos bástyás *városfalon* belül, igen csinos régi város. Oromfogazatos homlokzatú házak, gótikus *Városháza*, a XII. században épült, a XVII. században barokk stílusban alakított *Szt. Walpurga-templom* gyönyörködteti benne a turistát. Innen 3 km-re egy dombtetőn *Hirschberg* XI. századból származó, a XVII. század óta barokk várkastélya emelkedik; egykor az eichstätti püspök nyári rezidenciája volt. Tovább délnyugatnak, Kinding falucskában ne mulasszuk el megtekinteni az *erődített temetőt*. A templomot vették körül 1350 táján oromfogazatos bástyatornyokkal sűrűn megtűzdelt fallal, s ezen belül van a szűk temetőkert. A *templomban* 1500 körül készült, fából faragott „Krisztus az Olajfák hegyén"- domborművet őriznek. Kipfenberg főterén *emlékkő* jelzi, hogy itt húzódott a római birodalom határa. A barokk *plébániatemplomot* a szép rokokó berendezés, a kis *Szt. György-templomot* az 1617-ben faragott Szt. Sebestyén-oltár kedvéért érdemes megnézni. A helység fölött meredek dombon valósággal trónol a XII. századi vár: *Burg Kipfenberg*. Gyönyörű kilátás nyílik belőle nemcsak a községre, hanem az Altmühl völgyére is; a közeli *Michelsberg* nevű dombról pedig, ahol i. e. 1200 tájáról származó település nyomait tárták fel, mindezekkel együtt a várra is látunk. Böhming-ben *római vár maradványai*, Arnsberg fölött *Burg Arnsfeld romjai*, Pfünz-ben újabb római vár látható, Inching felől további *két várkastély* látszik.

Eichstättből a B 13-as, majd a B 16-as úton vissza lehet térni a Dunához, de aki végig akarja követni az Altmühl folyó innen nyugatnak, később északnyugatnak forduló völgyét, arra is érdekes látnivalók várnak. Rebdorf falucskában az eredetileg a XII. században alapított *kolostor* 1719-ben készült szárnyai különösen szép árkádos udvart zárnak közre. A templom barokk stílusú átalakítása ellenére megőrzite késő román kori jellegét. Dollnstein-ben furcsa alakú sziklaképződmények emelkednek, jégkorszaki tengerpart „itt felejtett" maradványai. Az Altmühl partja felől jól látszik a régi, kör alakú *városfal* egy szakasza, bástyatornya is fennmaradt. *Plébániatemplomában*, amelynek tornya elárulja román eredetét, a gótikus hajóban 1330 tájáról származó apostol-freskókat fedeztek fel. Solnhofen községben egy Karoling-kori román bazilika maradványa híres ikerszentélyével, továbbá a *Régi-városháza* tekintendő meg.

Érdekes itt a sajátságos Őslénytani-múzeum (Fossilien Museum), ahol a környék kőbányáiban talált *kőzetmaradványokat* őrzik. Mintegy 600 féle hal, csiga és más állatfajták megkövült teteme vagy lenyomata, köztük az ősmadáré látható itt. A gyűjtemény más része a *könyomtatás alapjait* és *fejlődését* mutatja be, tekintettel arra, hogy Alois Senefelder 1796-ban e vidék kőzetanyagának segítségével hozta létre az első litográfiai műhelyt.

Pappenheim *várát* egy 1028-as keltezésű oklevél már említi, a svéd csapatok dühének esett áldozatul 1635-ben. Romja és még *két várkastély* emelkedik a festői fekvésű község fölött. A *Szt. Gallus-templom* a temetőkertben még a Karolingdinasztia korában, a VIII–IX. század fordulóján épült, kétszáz éves, barokk, ezüstözött „halotti koronák" díszítik. Az 1470 táján létesült *plébániatemplom* gótikus kapuzata és perselye is figyelmet érdemel. Fennmaradt a *kórháztemplom* gótikus folyosója is. Dietfurt és Treuchtlingen között húzódik a *Fossa Carolina* nevű csatorna egy szakasza: Nagy Károly frank király építtette a VIII. században, a Majna és a Duna között, hogy összekösse az Északi-tengert a Fekete-tengerrel. Treuchtlingen-ben, az 541 m magas *Nagelberg* és az 599 m magas *Viersteinberg* között, ahol a *Schwäbische Rezat* ömlik az Altmühlbe, a földesurak *városi kastélya* mellett az 1733-ra megépült *Szt. Lambert-templomot* ajánlatos megnézni: barokk külseje mögött késő gótikus táblaképet rejt.

Innen Treuchtlingenből a Nürnbergből jövő B 2-es úton lehet Donauwörthnél visszatérni a Dunához.

Regensburgból délnyugatnak a B 16-os jelzésű főútvonal halad a Duna déli, vagyis jobb partján. Bad Abbach fölött annak a *várnak a romjait* látjuk, ahol 972-ben II. Henrik német–római császár született. A B 16-os autóút a Dunától erősen délre húzódik; a folyó völgyében alacsonyabb rendű út (Deutsche Ferienstrasse) vezet. Kelheim a bajor történelem kezdetén Wittelsbach Lajos kelheimi herceg rezidenciája volt, 1181 óta van városi rangja. A XI. századi *városfal* bástyaés kaputornyai között fennmaradt a középkorias városkép. A főtéren (Ludwigsplatz) barokk *Madonna-oszlop* áll. A *Szt. Mihály-templom* a XII. században épült, a *kórháztemplom* (Heilig-Geist-Spitalkirche) XIII. századi, késő román kapuzatát is megőrizte. A késő gótikus *bazilikában* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) a világhírű német–lengyel faszobrász, Veit Stoss (Wit Stwosz) „Pietà"-ja látható. A közeli Michelsbergen 451 m magasan I. Lajos bajor király megbízásából kezdte meg 1842-ben Leo von Klenze udvari építész a kör alakú, 45 m magas, klasszicista *Felszabadulási csarnok* (Befreiungshalle) építését, majd Friedrich von Gärtner irányítása alatt 1863-ban fejeződött be a munka. Az emlékcsarnokot a lipcsei Népek csatája 50. évfordulóján avatták fel. A hatalmas kupola alatt a győzelmet 34 istennő óriási szárnyas figurája jelképezi (Ludwig von Schwanthaler alkotása).

Weltenburg-nál a Duna partján, erdős magaslaton épült *benedekrendi kolostortól* a szűk folyóvölgyben sziklafalai között kanyargó folyó látványa ritka élmény. A kolostort 760-ban III. Tasziló herceg alapította; a portyázó magyarok lerombolták. 1710–25 között az Asam-fivérek tervei szerint építették újjá. A *Szt. György-kolostortemplom* a bajor késő barokk egyik legjelentősebb műemléke. A Frauenberg nevű dombon *kelta erődítés maradványait* tárták fel, Eining-ben pedig *római várat* (Kastell Abusina) találtak. Neustadt an der Donau-ban középkori *várfal maradványai, kaputornyok*, gótikus *Városháza* láthatók. Tőle keletre az *Abens folyó* parti Abensberg régi építményei közül megmaradt a több tornyú *városfal*. A *benedekrendi kolostor* barokk *temploma* mögött gótikus kerengő húzódik. A kolostorban Aventinus-múzeumot rendeztek be: Johannes Aventinus bajor történetíró ugyanis e város szülötte volt, Ingolstadtban 1516-ban ő alapította meg az első tudós társaságot. A város fölött *Babonen-*

burg várának *romja* meredezik; 3 km-re délre, Biburg-ban román stílusú bazilika maradt fenn, szép kapuzattal.

A Duna-völgy következő nagyvárosa Ingolstadt, a Frank-Albnak (alpesi mezőség, Fränkische Alb) hívott vidék déli „kapuja". Az először egy 806-ból kelt oklevélben említett település 1250-ben városi rangra emelkedett; 1392-től 1447-ig a bajor-ingolstadti részhercegség fővárosa volt. Lényegében a mai napig megőrizte késő középkori bajor hercegi város jellegét. 1472-ben Gazdag Lajos herceg megalapította az első német egyetemet. Az egykori *Hohe Schule* kis oromtornyos, gótikus épülete ma is áll; 1537-ben Dürer tervrajza szerint erődített fallal vették körül.

Az ingolstadti egyetem a vallásháborúk korában a reformáció ellen foglalt állást s 1556-tól kezdődően „jezsuita egyetem"-ként ismerték. A napóleoni háborúk idején, 1800-ban átköltöztették Landshutba (majd 1826-ban Münchenbe).

A bajor hercegi *Új-várkastély* (Neues Schloss) 1418–29 között az akkor új városfalak délkeleti sarkán épült, tehát csak egy még ősibbhez képest „új", s az 1250 körül létrehozott Altes Schlossnak is megvan még az egyik szárnya. Az Új-várkastély gótikus tömbje lényegében dísztelen, elsősorban monumentalitása hatásos. Főbejáratát két hegyes süvegű torony ékesíti; a Dunára néző, 9 emeletes Öreg-torony lábánál erődített folyosó hózódik. Az északi szárnyépülethez a várárok fölött kis híd vezet át.

Az egyszerű téglaépület külsejével éles ellentétben áll művészi, késő gótikus belső kiképzése. 1972-ben itt helyezték el a Bajor Hadtörténeti Múzeumot (Bayerisches Armeemuseum). Középkori *harcászati eszközöktől* (páncélok, pajzsok, kézi fegyverek) egészen az 1870–71-es német–francia háború hadi felszereléséig mindenféle *gyilkolószerszám* látható itt. A magyar látogatót kiváltképp érdekelhetik a *török ágyúk* és *zászlók*, valamint a *nagyvezír sátra*, pompázatos berendezésével, amelyet Miksa Emánuel bajor választófejedelem zsákmányolt hazánk földjén.

Az Új-várkastély mellett áll a Franz Hämer tervezte, 1966-ban átadott *Városi Színház* (Stadttheater). 1460 táján, az egykori belső városfalon kívül a mai Moritzstrassén épült a *Szentlélek-kórháztemplom* (Heilig-Geist-Spitalkirche). Oldalfalain fennmaradtak a XVI. század végi freskók, a mennyezetet az 1720-ban készült stukkóba foglalt festmények díszítik. Az óváros körül ötszáz éven át gyűrűztek egyre táguló kör-

ben a városfalak: *XIII. századi falmaradványokat* éppúgy láthatunk, mint klasszicista stílusú *erőd-kapukat*. Az elegáns Ludwigstrasse – ma a város legforgalmasabb üzletutcája – egykor csak a hercegi várhoz vezető kocsiút volt. Az óváros gótikus és barokk házsorai közül a XIV. századi *városfal* nagyrészt fennmaradt. A későbbi, klasszicista erődítményből inkább csak a *kapuk* állnak már. A város főterén a magában gótikus *Régi-városházát* (Altes Rathaus) 1882-ben Gabriel von Seidl tervei szerint építették össze négy régi házból. Szomszédságában áll Ingolstadt legöregebb temploma, a *Szt. Móric-templom* (St.-Moritz-Kirche). 1230 táján román stílusban épült, masszív, hegyes tornya még ebből az időszakból származik, hajóját a XIV. században gótikus stílusban alakították át. Északnyugatra a *Diadalmas Szűz Mária-templomot* (Kirche Maria de Victoria) a híres müncheni Asam-fivérek tervezték, 1732–36 között épült, a rokokó jelentős alkotása. Az egykori védőárok-rendszer egy szakasza helyén húzódó Oberer Graben a város legszebb kapujához, a *Kreuztorhoz* vezet; a XIV. század vége óta több rétegben, lépcsőzetesen egymásra épült oromfogazatos falaival, kisebb tornyaival a nagy bástyatorony oldalában változatlanul maradt fenn. A Kreuzstrassen a száz évig épült (1425–1525) *Miasszonyunk székesegyház* (Liebfrauenmünster) Bajorország legnagyobb csarnoktemploma; belsejében mindenekelőtt az 1572-ből származó főoltárra, az „Angyali üdvözlet"-et ábrázoló gótikus üvegablakra és az oldalkápolnák gyönyörű hálóboltozatára hívjuk fel a figyelmet.

Ingolstadttól északnyugatra, a B 13-as út mentén, Eichstätt már 500 táján bajor település volt; városi rangra 908-ban emelkedett. 741 óta püspöki székhely. A *Dóm* (Dom St. Peter) a VIII. században épített első templom alapfalain nyugszik. XI. századi tornyai máig fennmaradtak. A Dóm mai formája XIII–XIV. századi, s egyike a legkorábbi bajor csarnoktemplomoknak. Nyugati, barokk homlokzatát 1714–18 között Gabriel Gabrieli tervei alapján alakították ki.

Belsejében 1514-ből származik az első püspök, *Szt. Willibald szobra* (híres helybeli művész, Loy Herring műve), 1297-ből a Willibald-kóruson levő, kőből faragott *Mária*. 1430-ból maradt fenn a *Buchenhüller Madonna* nevű gótikus faragvány, 1495-ből való az ún. *pappenheimi oltár*. A keresztfolyosó (Kreuzgang) és a hozzá kapcsolódó, kéthajós Halotti kápolna (Mortuarium) megőrizte késő gótikus jellegét, s a kápolnában az idősb Hans Holbein 1502-ben festett *üvegablakai* is fennmaradtak.

A Dóm melletti barokk *püspöki palota* (Residenz) 1704–25 között kapta jelenlegi alakját; igen szép a lépcsőház és a tükrös rokokó díszterem (Spiegel-Festsaal). A palota előtti Residenzplatz Bajorország egyik igen szép zárt barokk tere; közepén a *Madonnás kút* (Marienbrunnen) 1775–80 között létesült. A kora barokk *benedekrendi zárda* (1626–31) *templomát* (Benediktinerinnenkirche St. Walpurga) 1706-ban wessobrunni mesterek díszítették stukkóikkal. A *kapucinusok* XVII. századi *templomában* (Kapuzinerkirche Hl. Kreuz, 1632–52) van a szentföldi Szent Sír másolata. Az óváros világi központjában, a Marktplatzon *Szt. Willibald kútját* (1690) látjuk. Az Altmühl túlsó, jobb parti püspöki negyedének *nyári palotája* (Sommerresidenz) rokokó, 1730–35 között épült; ma Városi Könyvtár. A várostól északnyugatra, az Altmühl kanyarulata fölött hatalmas kéttornyú vár a *Willibaldsburg*. A XIV. század közepén épült. A XVII. század első éveiben a híres augsburgi építész, Elias Holl tervei szerint kéttornyú pompás reneszánsz várkastéllyá alakult. A vár most múzeum, a környék történelem előtti és római leletanyagát helyezték el benne.

Utunkat a B 16-os úton folytatjuk.

Neuburg an der Donau sváb város, 1505—1685 között a Pfalz–Neuburg hercegség fővárosa volt, csak 1777 óta tartozik Bajorországhoz. A dolomit-dombon létrejött óvárost (Oberstadt) a Duna-part felől is erődített fal veszi körül, s az újvárostól az 1540 körül épült *Felső-kapu* (Oberes Tor) választja el. A XVI–XVIII. századi házak fölött magasodik a *Residenzschloss*, amelyet jelenlegi formájában 1530–45 között Ottheinrich, Pfalz grófja építtetett. A hatalmas reneszánsz palota kis kápolnájában (Schlosskapelle) fennmaradtak Hans Bocksberger 1540—43 között festett freskói. A kora barokk *Szűz Mária-templom* (Hofkirche St. Maria) 1607–27 között épült, olasz mesterek stukkóival. A *Városháza* XVII. századi. A Városi Könyvtárat a *Szt. Márton-templomban* (1731) rendezték be, sok értékes ősnyomtatványa és késő barokk, a kaisheimi kolostorból származó könyvállványa van. A *Thurn und Taxis hercegi család egykori városi palotájának* barokk dísztermében hangversenyeket tartanak; más termeiben a helytörténeti múzeum (Heimatmuseum) kapott helyet; érdekes a XVI. századi gobelin-gyűjtemény.

Donauwörth az V. század tájékán keletkezett. Az ezredforduló körül már állt az első Duna-híd és a Mangolstein nevű dombon *Mangoldburg*, amelynek romjai ma is lát-

hatók. A település 1301-ben szabad birodalmi város lett; csak 1607-ben csatolták Bajorországhoz. Az 1428-ból származó festői kapu, a *Rieder Tor* fagerendás toronyháza körül fennmaradt a középkori városfal némely szakasza. A keskeny, oromfogazatos, „paraszt-reneszánsz" vagy rokokó festésű házakkal szegélyezett főutca a *Városháza* elé vezet, amely 1309-ben épült, de az évszázadok során többször átalakították. Az 1540 tájáról fennmaradt *Fugger-házban* ma hivatalok székelnek. A gótikus *plébániatemplom* (Stadtpfarrkirche St. Ulrich und Afra) égetett téglából épült 1418–1505 között; a főoltár mellett álló szentségtartó szép augsburgi ötvösmunka. A benedekrendi *kolostort* és *templomát* (Benediktinerklosterkirche Hl. Kreuz) 1717–22 között késő barokk stílusban építették át, de fennmaradt a sírkápolna (Gruftkapelle Hl. Kreuz), az 1500 tájáról származó, monumentális Pietàval. Már a klasszicizmus jeleit mutatja a Német Lovagrend 1774—78 között épült *rendháza* (Deutschordenshaus, Spitalgasse).

Donauwörthtől északkeletre a B 2 jelzésű úton K a i s h e i m *kolostortemploma* 1352–87 között épült, Svábföld egyik legjelentékenyebb gótikus műemléke. Nagy és szigorú, majdhogynem komor; de belsőleg igen gazdag. Legértékesebb kincse egy 1290-ből származó kő-Madonna. Főoltára XVII. századi. A *kolostor* 1720-ra épült meg; figyelmet érdemel a Császár-terem.

Donauwörthtől északnyugatra, a B 25-ös úton H a r b u r g-ban áll az NSZK egyik nagy *vára*. Első említése 1150-ből származik és valamikor a lovagi kultúra jelképének tekintették. Ekkoriban a Stauf-család birtokában volt, császárok lakták; végül Zsigmond német-római császár (és magyar király) 1418-ban az Oettingen grófi családnak adományozta. A harmincéves háborúban aztán az erőddé kiépített vár nem tudott ellenállni Habsburg Ferdinánd csapatainak. A vár – az erődfolyosó, az Öreg-torony, a kastélytemplom és a lakóépület lovagterme (Rittersaal) – épségben fennmaradt. A főépülethez vezető kapura annak a farkasnak a fejét tűzték ki, amely 1740 kemény telén besétált a várba. A vár 127 m mély kútja egészen a *Wörnitz* vizébe ér.

A félelmetes D i e b s t u r m (Tolvajok tornya) második emeletén fűthető cellák voltak; az első emeleten levő cellák egyikében még áll az a *rácsos szekrény*, amelybe külön fenyítésül zárták a foglyokat. A földszintről csigaszerkezettel engedték le a súlyosabb „eseteket" vagy az Oettingen család személyes ellenségeit a *pincebörtön* 3 m vastag falai közé.

A vár főépületében most m ú z e u m van. A reneszánsz legnagyobb német faszobrásza: *Tilman Riemenschneider néhány elsőrangú műve* és más *fafaragványok* mellett román stílusú *elefántcsont-faragványok*, *gótikus faliszőnyegek*, *reneszánsz ötvösmunkák* gyűjteményében gyönyörködhetünk. A 140 000 kötetes könyvtárban több ezer *illusztrált kézirat*, *ősnyomtatvány*, *rézkarc* és *rajz* tekinthető meg.

Harburg, a halászfalu is kedves *fagerendás házaival*, festői *vízpartjával*; a Wörnitz fölött régi *kőhíd* ível át.

Donauwörth után a B 16-os úton D i l l i n g e n a n d e r D o n a u-ban érdemes megállni. A XV–XVIII. század között püspöki székhely, 1554-től 1804-ig egyetemi város volt. A XIII. században épült, majd a XV–XVI. század fordulóján átformált egykori *püspöki várkastély* (Rezidenzschloss) magas falakra épült reneszánsz tömbje ma is uralja a középkorias városképet (most különböző hivatalok vannak benne). Az *egyetem* (1688–89) rokokó díszterme, az Arany-terem (Goldener Saal) 1761–64 között készült el. (Az épületben most a városi könyvtár működik.) Szomszédságában az *egykori jezsuita kollégium* 1736–38 között épült, barokk épületében a rokokó könyvtártermet érdemes megnézni. A volt jezsuita *egyetemi templomot* (Studienkirche Mariä Himmelfahrt) 1610–17 között emelték; belsejét 1750–65 között rokokó stílusban díszítették. L a u i n g e n a n d e r D o n a u középkori *erődített falának* nagyobb szakaszai maradtak fenn. Főterén (Marktplatz) az 53 m magas *Schimmelturm* a harmadik emelet szintjén a vakolatra festett fehér lóról kapta a nevét; a torony hetedik emeletén az 1487-es évszám olvasható. A *Városháza* olaszos klasszicista modorban épült a XVIII. század végén. A késő gótikus *Szt. Márton-plébániatemplom* 1516–20 között emelt falai alatt, a kriptában, a bajor hercegi család 38 tagja nyugszik; egykori *várkastélyuk* most szanatórium. A *Tájmúzeum* (Heimatmuseum) szép, favázas épületében Duna-völgyi ásványtani gyűjteményt őriznek. G u n d e l f i n g e n a n d e r D o n a u neve ellenére nem a Duna, hanem a *Brenz-patak* partján fekszik; fölötte a harminc éves háborúban elpusztított *Hohengundelfingen-vár romjai* meredeznek. A város arculatára rányomják bélyegüket a közeli *atomerőmű* új lakótelepei. Délre, G u n d r e m m i n g e n közelében, a Bürgle nevű dombon *római várkastély* masszív falai emelkednek.

G ü n z b u r g Guntia néven római erőd volt az I. században. A fontos átkelőhely birtoklásáért, ahol a *Günz* a Dunába ömlik,

évszázadokon át folytak harcok, míg a Habsburg-dinasztia 1304-ben birtokba vette, s meg is tartotta öt évszázadon át. Dombtetőn épített erődített vár a *Markgrafenschloss*, amely XVI. századi reneszánsz alakjában maradt fenn. A mellette emelkedő, gyönyörű nyolcszögletű reneszánsz torony kapunyílása kora gótikus; három emeletén körben kis ablakokkal és zsindelytetővel. Ez a kapu vezet be az óvárosba, amely lényegében megőrizte zárt középkori beépítettségét. A *Miasszonyunk temploma* (Liebfrauenkirche) masszív tornya mellett eltörpül a kettős tetőszerkezetű másik *városkapu*. A reneszánsz formákat kora barokk elgondolás szerint egyszerűsítő, hatalmas templom 1736–41 között épült Dominikus Zimmermann tervei szerint.

Tovább Günzburgtól nyugatra két autópálya keresztezi egymást. Közös letérőjük van, dél felé Oberelchingen falucska 1128-ban alapított benedekrendi kolostorának maradványaként még áll a rokokó ízlés szerint átalakított *templom*, benne Januarius Zick 1782-ben készült freskóival.

Neu-Ulm – miként a nevéből is kiderül – új város. 1811-ben vált önálló bajor várossá, amikor Napóleon kettéosztotta Ulmot: a Duna jobb partján levő részt Bajorországhoz, a bal partit Baden–Württemberghez csatolta. A testvér-határvárosokat három közúti és egy vasúti híd köti össze. Látnivalókban azonban a túlparti Ulm bővelkedik.

A 3 km-re délre fekvő *wiblingeni kolostort* szép, márványoszlopos rokokó könyvtárterme és 1783-ban épült, kora klasszicista temploma miatt érdemes meglátogatni.

Ezzel a Duna bajorországi szakaszának a végére értünk.

AZ OBERPFALZ ÉS A FRÄNKISCHE ALB

A Regensburgot és Nürnberget képzeletben összekötő vonaltól északra terül el az Oberpfalznak nevezett tájegység. Neve magyarra nehezen, leginkább talán Felső tartományi grófságként fordítható. Déli határa a Duna, északi a Fichtel-hegység (Fichtelgebirge), keleten a Felsőpfalzi-erdőség (Oberpfälzer Wald), nyugat felől pedig a Frank-Alb (Fränkische Alb).

A Felsőpfalzi-erdőség a Bajor-erdő folytatása észak felé. A természet mostoha ezen a tájon, a helybeliek szerint „az év háromnegyed részében tél van, egynegyed részében hideg". Üdülővidékként mostanában kezdik felfedezni.

Regensburgból a B 16 jelű főútvonalon lehet eljutni Cham városába, innen északnyugatnak a B 22 jelzésű út e táj útvonala (Ostmarkstrasse). Schönthal után az út patakokban, tavakban gazdag vidéken halad. Balról a *Knock* (667 m), jobbról a *Signalberg* (890 m) és a *Frauenstein* (835 m) a Felsőpfalzi-erdőség nyúlványai. Az ezeréves Oberviechtach városka fölött *Obermurach várának* romjai közül még mindig kiemelkedik a masszív Öreg-torony (Bergfried). A XVII. századi rokokó *templom* mellett érdemes megtekintésre a *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum) is.

Oberviechtach szülötte volt *Johann Andreas Eysenbarth* (1663 – 1727), a legendás vándor-orvos, aki lángvörös ruhába öltöztetett százhúsz segédjével, tűz- és kardnyelők, hastáncosnők, kígyótáncoltatók kíséretében járta egykor a vásárokat és fejedelmi pompájú sátrában zeneszó mellett operált... A múzeum épületének *harangjáték-szerkezete* mindennap 11-től 3-ig minden kerek órában eljátssza Eysenbarth doktor dalát.

A *Rosshaupt* (643 m) és a *Wildenstein* (744 m) oldalában, Tännesberg község határában, a rokokó *búcsújáró templom* és *várrom* után nyugatnak fordulunk az alacsonyabb rendű úton. Trausnitz im Tal-ban az egykor bevehetetlen hírű *Trausnitz vára* a teraszosan megépült falucska közepe táján áll. A község folyóparti, favázas házakból álló görbe utcája és a vár fölött még lépcsőzetesen emelkedő házak sorában az oromfogazatos régi *bástya*, valamint legfelül a gótikus eredetű kis *templom* is megér egy sétát.

A B 22-es utat keresztező E 12/B 14 jelzésű főútvonalon északkeletre fordulva, Vohenstrauss fölött az 1586–93 között épült reneszánsz *Friedrichsburg* emelkedik, hat toronnyal, szépívű homlokzatokkal. Érdekes a *Városházán* elhelyezett helytörténeti gyűjtemény (Heimatmuseum). A 801 m magas *Fahrenberg* és a még mögötte húzódó 7–800 méteres hegyek elsősorban a síelőket vonzzák ide.

Visszatérve a B 22-es útra, Leuchtenberg *vára* az Oberpfalz legjelentősebb középkori erődítménye volt. Mind-

máig impozáns építmény romjaiban is; a husziták dúlták fel 1431-ben.

A B 22-es úton tovább Weiden városának sikerült megőriznie középkorias óvárosát. A *városfal* és az *őrjárati folyosók nagy része* fennmaradt s helyén van a *két városkapu* is. Szép a főtér (Marktplatz); közepén áll az 1539–45 között épült késő gótikus *Városháza* (Rathaus), nyolcszögletű tornyával, előtte a középkori *pellengér*. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Michael) 1448-ra épült meg, de több ízben átépítették. Az 1916-ban elhunyt *Max Reger* zeneszerző *szülőházán* (Allee 31.) emléktábla van; az alsóvárosi főtéren (Unterer Markt) a *Városi Múzeumban* (Städtisches Museum) Max Reger-emlékszobát rendeztek be. Altenstadt an der Waldnaab lényegében már összenőtt Neustadt an der Waldnaab-bal. Altenstadt dísze az 1543-ra megépült késő gótikus *Régikastély* (Altes Schloss), Neustadté a Lobkowitz hercegi család *Új-kastélya* (Neues Schloss), amelyet már barokk ízlés szerint terveztettek meg a XVII. században. Neustadt an der Waldnaab határában kelet felé térjünk az alacsonyabb rendű útra. A *Floss-patak* partján, Flossenbürg-ben a festői *várromot* mintha nem is emberi kéz alkotta volna, hanem sziklákból állna. Először egy 1125-ből származó oklevél említi; 1634-ben, a harmincéves háborúban rombolták le. Tovább keletnek, távolabbról *Schellenberg várának romját* látni, majd az út északnak fordul és a *Rabenberg* (880 m), ill. *Eufenbühl* (901 m) mentén fut tovább, egykori ezüstkohót – Silberhütte – és egy régi üveghutát – Altglashütte – érintve.

Hohenthannál északnyugatnak fordulunk, célunk Tirschenreuth. Ősi település. Értékes műemlékei a XIV. századi torony, a *Klettnersturm*, a XVI. századi reneszánsz *Városháza*, vagy a XVII. századi *Zehenthof* (a „tized" raktárháza). A *plébániatemplom* román alapokon épült át barokk templommá 1669-re. A városszéli *búcsújáró kápolna* 1510-ben faragott oltárral dicsekedhet. A Tirschenreuthból kelet felé kiinduló alacsonyabb rendű út 7–800 m magas hegyek között követi a csehszlovák határ vonalát Waldsassenig. A várostól nyugatra viszont összefüggő *tóvidék* (Schönhaider Weiher) alkot természetes átmenetet *Kő-erdő* (Steinwald) 8–900 m magas hegyvidékéhez. Mitterteich 800 éves; természeti környezete miatt egyre inkább üdülővárossá fejlődik. Waldsassen a *Wondreb* völgyében, a csehszlovák határ közelében, 1128-ban alapított *ciszterci apátságáról* (Zisterzienserabtei Waldsassen) nevezetes;

a román bazilikát a XVII–XVIII. században a barokk stílus diadalmas előtörése idején építették át, a kolostor dúsan faragott, Atlaszokkal díszített könyvtárterme (Bibliotheksaal) méltán nevezetes.

Oberfranken

A Felső-Pfalz vidékétől északra Felső-Frankföld (Oberfranken) hegyvidéke húzódik. A Waldsassenből nyugatra tartó alacsonyabb rendű úton a Fichtel-hegység délkeleti peremén a *Röslau-patak* partján fekvő Arzberg-be érünk. A középkori városfal maradványa, a *Lőpor-torony* (Pulvertum) most kilátótorony. Az óváros déli felén megmaradt a „cukorsüveg"-nek (Zuckerhut) becézett *kaputorony*. Innen a határ közelében húzódó, alacsonyabb rendű úton, *Hohenburg an der Eger vára* alatt, kellemes erdei környezetben is továbbmehetünk Selb városa felé. Ha azonban főútvonalon akarunk maradni, az délnyugatnak, a *Röslau* völgyében, a *Steinwald* 6–700 m magas nyúlványai tövében Marktredwitz-be vezet. *Plébániatemploma* (Bartholomäuskirche) XIV. századi, de a XVI. században átalakították. A kora reneszánsz *Régi-városháza* (Altes Rathaus) tető-, sarok- és erkélytoronnyal, valamint címerdíszekkel ékes. Az *Új-városháza* (Neues Rathaus) épületében Goethe-emlékszobákat rendeztek be; a költő Karlsbadba és Marienbadba utaztában, több ízben megszállt Marktredwitzben. A város fölött a *von Redwitz-várkastély* romos, de a régi várfal egy szakasza és egy torony (Schlossturm) még illúziót keltő.

A B 15 jelzésű út Marktredwitz és Selb közötti szakaszának neve Porzellanstrasse, mert ez a vidék a bajor porcelángyártás ősi központja. „Fővárosát", Selb-et már 1426-ban városként említik. Itt van az olyan ismert porcelánmárkák, mint például a Rosenthal, a Hutschenreuther, a Heinrich legnagyobb üzeme, továbbá itt működik az állami porcelánipari szakiskola. A *Rosenthal-gyár* híres modern építész: Walter Gropius tervei alapján 1967–68 között épült; Gropius készítette el a városfejlesztési tervet is. A Rosenthal-parkban 1972-ben felavatott új, ötmedencés *uszoda* ugrótornyát a magyar Victor Vasarely tervezte.

A B 15 jelzésű úton tovább Hof e vidék legjelentősebb városa. Első említése 1230-ból maradt fenn, csak 1810 óta tartozik Bajországhoz. A *Saale-parttal* párhuzamos Mühlstrassén

álló *Szt. Lőrinc-templom* (Lorenzkirche) a negyedik ezen a helyen: a román templomot 1292-ben újjá-, a XVI. században – késő gótikus stílusban – átépítették, a múlt században megint átalakították; szárnyas oltára és a nagy feszület a XV. századból maradt fenn. A Grabenen magasodik az 1230-ban felavatott, a XIV. században gótikus stílusban átépített *Szt. Mihály-templom* (Michaelskirche). A *Kórház-templom* (Hospitalkirche) a középkori várárkon kívül épült. XIII. századi alakját 1557-ben megváltoztatták, de fennmaradt az 1500 táján faragott oltár, a XVII. században pedig olyan kazettás mennyezettel és karzati mellvédekkel látták el, amelyeket több mint száz táblakép díszít. A *Városháza* a régi városmag közepe táján, 1563–66 között épült késő gótikus stílusban, később ismételten átalakították, most inkább a reneszánszból a barokkba való átmenet jegyeit mutatja; a kétemeletes épületet zárt, gömbölyded saroktornyok díszítik, oldalában hatalmas Várostorony (Stadtturm) áll.

A Fichtelgebirge

Hofból a dél felé kivezető alacsonyabb rendű út Schwarzenbach an der Saale-ba vezet. A városka a Fichtel-hegység (Fichtelgebirge) északi „kapuja". A XIV. század óta a takácsok városaként, ma már – a környékre jellemző – porcelániparról ismert.

Innen nyugatnak a B 289 számozású úton a Fichtel-hegység nyugati peremére érünk. A *Saale-parti* Weissdorf-ban középkori *vízivár* látható. Tovább délkelet felé a *Kleiner Waldstein* (829 m), a *Bergkopf* (857 m) és a *Epprechtstein-csúcs* (797 m) aljában Kirchenlamitz e vidék természetes középpontja a Fichtel-hegység és az Felsőpfalzi-erdőség nyúlványai között. 4 km-re keletre a 825 m magas *Grosser Kornberg* kilátótornyából három országra látni; nyúlványán egykori *hercegi vadászkastély* (Jagdschloss Fahrenbühl) emelkedik. Kirchenlamitztól délnyugatra Weissenstadt már ezer évvel ezelőtt is jelentős település volt; a középkorban ezüstöt, ónt, kristályt bányásztak lakói; városi rangra 1348-ban emelkedett. Főtere középkorias hangulatú. Két autóút is vezet a 877 m magas *Grosser Waldstein* felé, amelynek legmagasabb csúcsa, a Schüssel tetején vas-körpavilon épült, pazar körkilátással. Közelében az egykori rablólovagvár, a *Veste Waldstein* romjai láthatók. Innen kb. 6 km-re van a *Saale* forrása.

A délnyugatnak tartó úton a kilátótornyokkal tűzdelt *Wetzstein* (798 m), ill. *Rudolfstein* (866 m) és az 1051 m magas *Schneeberg* között áthaladva az 1028 m magas *Ochsenkopf* lábánál fekvő Bischofsgrün-be érünk. Elegáns üdülőhely, éjszakai síelésre alkalmas, fényárban úszó lejtőivel stb. Hagyományos üveggyöngyipara, híresek színes üvegei (Fichtelberger Glas). A község után délkelet felé alacsonyabb rendű út ágazik le: a Panorama-Glasstrasse, jelezve az útvonalon elénk táruló szép panorámát, továbbá, hogy az út egykor az üveghutákhoz épült ki. Az Ochsenkopfot megkerülve, Grassemann régi bányászfalunál vezet fel az út a hegycsúcsra, a *kilátótoronyhoz*. A B 303 számozású út (Fichtelbergstrasse) a *Nusshardt-* (972 m) és a *Platte-csúcs* (885 m) alatt vezet. Dél felől a Fichtel-hegység legsajátosabb része következik, a 691 m magas *Luisenburg*, a 849 m magas *Haberstein* és a 939 m magas *Kösseine*. A Luisenburg várrom is, romhegy is; hatalmas gránittömbök és sziklák hevernek itt, őskori természeti katasztrófa következtében egymásra torlódva, széttöredezve.

Az útról Alexandersbad fürdőváros felé letérve, a Fichtel-hegység alacsonyabb nyúlványai tövében, a Naab folyó egyik ága, a *Fichtelnaab* mentén a 700–950 m magas *Kő-erdő* (Steinwald) vidékére érünk. A szép völgyi út Erbendorf városkában, a vidék 900 éves központjában ér véget. A Kőerdő rengetegébe vezető kirándulóutak kiindulópontja, innen közelíthető meg például legkönnyebben *Weissenstein várának romja* (863 m). Nyugat felé a B 22 jelzésű Ostmarkstrassén, *Waldeck várának romja* alatt, Kemnath-ba jutunk, a Naab másik ága, a *Heidenaab* partjára. Romantikus régi város, főterén (Marktplatz) a XV. századi *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) rokokó oltárai a legszebbek a környéken.

Délnyugati irányban, alacsonyabb rendű úton érjük el az 1145-ben alapított Speinshart-i *premontrei kolostort* (Prämonstratenserkloster); templomát 1691–1701 között, a bajor-barokk fénykorában építették. Tovább délnek nagy tóvidék, *madárvédelmi övezet* (Grosser Russweiher) peremén jutunk el Eschenbach in der Oberpfalz-ba; XV. századi plébániatemplomát érdemes megnézni.

Innen nagyjából a Heidenaab völgyét követjük: Luhe határában egyesül a *Waldnaabbal*, s a folyó neve immár Naab, melynek völgye mentén a B 15 jelzésű főútvonalon dél felé tartunk. Wernberg közelében fennmaradt a XIII–XIV.

századi vár, a *Wernburg*. A Pfreimd-i *Városháza* (Rathaus) 1583-ban épült, a von Leuchtenberg grófi család kastélyaként. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) a templomépítészet egyik wessobrunni mestere: Johann Schmuzer tervei alapján épült 1681–88 között; a környék egyik jelentékeny barokk temploma. Perschen hatalmas kéttornyú román *templomának* szomszédságában a XII. századi *csontkápolna* (Karner) kétszintes körkápolna, érdekes freskókkal. A templom másik oldalán álló régi paraszthá*z régi mezőgazdasági szerszámok múzeuma* (Bauernhausmuseum). Nabburg magas sziklafalon települt meg a folyó fölött, a *Nebelberg* (452 m) és a *Schindelberg* (564 m) közötti völgyben. Két X. századi települése (Oberstadt, Unterstadt) még ma is megkülönböztethető, jóllehet már 1296-ban (városi ranggal) egyesültek. Szép északi peremkerületében, melyet Nabburg Velencéjének (Nabburg-Venedig) hívnak, áll az 1150 táján épült, román *Szt. Miklós-templom* (St. Nikolaus-Kirche). Építészeti érdekessége, hogy nem kereszthajós bazilika, hanem a román stíluskorszakban ritka csarnoktemplom. Nabburgban lényegében fennmaradt a középkori városkép; a *kettős városfal* egyes *szakaszai*, őrjárati folyosókkal, erődített bástyákkal, a gótikus *Felsővárosi-kapu* (Obertor). Csúcsos homlokzatú régi polgárházak között jutni a XVI. századi reneszánsz *Városháza* (Rathaus) felé. A gótikus *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Johann Baptist) a XIV. század elején épült, kétszintes szentélye, üvegfestményei érdemesek figyelmünkre.

Schwarzenfeld, a *Schwarzach folyó* torkolatánál, a XII. század óta ismert település. Határában, a Miesberg nevű dombon barokk *búcsújárótemplom* emelkedik; az *Új földesúri kastély* (Neues Schloss) a múlt század második felében épült. Innen keletre, a Schwarzach völgyében fekszik Neunburg vorm Wald a Felsőpfalzi- és a Bajor-erdő nyúlványainak tövében. Igen szép régi város, már a kelták is lakták, amiről egy *szentély* tanúskodik. Erődített tornyos *középkori városfala* nagyrészt fennmaradt. Házainak többsége fagerendás. Román *Szt. Jakab-temploma* (Jakobskirche) lényegében megőrizte XI. századi sajátosságait. A késő gótikus *hercegi kastély* (Residenzschloss) most helytörténeti múzeum, udvarán (Schlosshof) a szintén XV. századi *kastélytemplomban* nézzük meg Veit Stoss feszületét és a középkori sírköveket.

Schwarzenfeldből a B 15-ös úton délre Schwandorf in Bayernba, majd Regensburgba lehet visszaérni.

Regensburgtól északra, a B 15 jelzésű úton *Pirkensee vára* alatt elhaladva, csakhamar a Naab-parti Burglengenfeld-be érünk. A romos *Lengenfeld-vár* 840 táján épült, később a Wittelsbach hercegi ház tulajdonába került. Négy szép tornya a XII. század elejéről származik, Öreg-tornya és őrjárati folyosója mintegy száz évvel későbbi. A vár tövében kialakult település a XIII. század közepén már e vidék központja volt, s mindmáig megőrizte középkorias hangulatát. A *Városháza* 1610 körül épült, kora barokk ízlés szerint, két saroktornyocskával, a hozzá vezető utat magas oromzatú *régi házak* szegélyezik. A XV. század közepi *Szt. Vitus-templom* (St.–Veits–Kirche) belső tere és berendezése barokk, ill. rokokó, legrégibb emléke egy 1541-ből származó sírkő a sekrestye falán.

Tovább a Naab keleti partján a *teublitzi várrom* alatt haladunk el, majd a *Schlottberg*, a *Holz Dachel* és a *Kreuzberg* tövében, a Bajor-erdő délnyugati kapuja, Schwandorf in Bayern következik. Elsőnek egy XI. századi oklevél említi, 1240-ben már vásárairól ismert; városi rangra 1466-ban emelkedett. A régi *városfal* néhány szakasza és a XV. századi *Fúvós-torony* (Blasturm), valamint az 1400 táján épült *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Jakob) fennmaradt, s a főtér (Marktplatz) körül nagyrészt újjáépültek a régi favázas házak. A *Régi-városháza* most helytörténeti múzeum (Heimatmuseum). Érdekes a *Fronberg-kastély* és szép parkja. A Kreuzberg tetején a székesegyház méretű *búcsújáró templom* (Marienmünster) terveit 1678-ban az olasz Giancarlo Spineta készítette.

Schwandorfból a B 85-ös úton Amberg-be érünk. Modern lakótelepek övezik a Vils két partján mintegy ezer éve létrejött települést; első említése 1034-ből maradt fenn, városi rangot 1329-ben kapott. A középkorban ércbányászati és kereskedelmi központ, s hosszú időn keresztül, a harmincéves háborút is beleértve, bevehetetlen erődítmény volt. 1623 óta tartozik Bajorországhoz. Kultúrtörténeti szempontból Regensburg mellett az Oberpfalz legjelentékenyebb városa. A nagyrészt mindmáig kétsoros védőfallal övezett óváros négy városkapujának egyike, a *Nabburgertor* 1400 táján épült, 1587-ben magasították tovább. A bástyatornyokkal megtűzdelt városfal tövében középkorias hangulatú házikók szegélyezik az utcát, míg az Untere Nabburger Strasse egyenest a főtérre vezet be. A pályaudvartól induló Bahnhofstrassén az *egykori Pénzverde* (Münze)

reneszánsz épülete áll. Az ország egyik legszebb *Városházának* lépcsőzetes fülkékből kiképzett, gótikusan zárt homlokzata 1356-os keltezésű, előtte áttört díszű, ritka szép reneszánsz lépcső vezet a faragott mellvédes teraszra (1573). A puritán *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Martin), égetett téglából rakott, 98 m magas tornyával 1421–83 között épült.

A mindmáig késő gótikusként fennmaradt hármas h a j ó b a n a karcsú, elegáns *oszlopsor* és a *hálóboltozatos mennyezet* alatt 1417-ből származó *keresztelőmedencét* őriznek; a sírkövek közül *Ruprecht tartományi gróf* 1393-ban készült *síremlékére* hívjuk fel a figyelmet. A körbefutó *karzat* a templom egyik külön ékessége.

Az óváros északi peremén az erődített városfalon kívül fennmaradt a *védőárok-rendszer* (Stadtgraben) parkosított szakasza, majd a középkori *Vils-kapun* (Vilstor) áthaladva, végében a gótikus *bazilika* (Pfarrkirche St. Georg) román eredetű, XI. századi falait látjuk, melyeket 1356-ban gótikussá formáltak át. Belül azonban barokk: főoltára 1694-ben, a 12 apostol szobra és a wessobrunni mesterek kezétől származó stukkódísz 1718–23 között készült. A vele egybeépült hatalmas *kolostor* most Tartományi könyvtár (Provinzialbibliothek), nagyszámú ősnyomtatvánnyal. A tömb másik temploma, a jezsuita *Iskolatemplom* (Deutsche Schulkirche), Wolfgang Dietzenhofer barokk ihletésű elgondolását tükrözi 1693–99-ből, belső rokokó berendezése 1758-ból való.

A tartományi grófok gótikus és reneszánsz elemeket vegyítő *várkastélya* (Pfalzgrafenschloss), amely 1417-re épült meg, a XVI–XVII. század fordulóján kapta jelenlegi alakját, most helytörténeti múzeum (Heimatmuseum).

A várkastély egyik szárnya átszeli a folyót, két merész ív fog közre egyetlen középső pillért, s mert az ívek a vízben tükröződve teljes kört zárnak be, és a pillér is ormnyeregformán folytatódik, „a város pápaszeme" (Stadtbrille) elnevezésnek örvend ez a sajátságos látvány, fényképező turisták kedvenc motívuma.

Ambergből érdemes kirándulást tennünk a kb. 20 kilométernyire délnyugatra fekvő K a s t l-ba, ahol egy erődített várkastélyt alakítottak át a XII. században *kolostorrá* (Klosterburg Kastl). A háromhajós román *bazilikában* egy 1337-ből származó síremlék Bajor Lajos császár egyik bátor lovagjának, Seyfrid Schweppermannak emlékét őrzi. A *kerengő* vaskos törzsű oszlopaiból pálmafák ágainak mintájára nő ki a gótikus bordázat.

Kastltól nyugatra pár száz méterre láthatók Schweppermann lovag *várának* romjai.

Ambergből a B 85-ös út Sulzbach–Rosenberg-be visz. A 900 éves Sulzbach városhoz csatolták hozzá Rosenberg községet. A reneszánsz *kastély* (Herzogschloss) mai formájában a XVI–XVII. század fordulóján épült meg; most helytörténeti múzeum (Heimatmuseum). A reprezentatív *Városháza* XIV. századi. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt) a XIV–XV. században épült, 1687–96 között barokká alakult át.

A legrégebbi műkincse egy XV. századi *keresztelőmedence*. *Oltárképét* Johann Georg Asam (az Asam-fivérek apja) festette 1711-ben, akit itt is temettek el. A főoltár alatt *hercegi kripta* húzódik.

Nyugati irányban, a B 14/E 12 útvonalon folytatjuk utunkat. Neukirchen-be északi leágazáson jutunk. Jóllehet a városkát („Újtemplom") 1928-ban épült új *katolikus templomáról* nevezték el, mégis a gótikus mérműves, 1452-re elkészült, régi, utóbb a *protestánsoknak átadott templomára* lehet büszkébb. Mindazonáltal az új templomban is sok szép régi kincset őriznek, köztük egy fából faragott Angyali üdvözletet. Tovább nyugatnak az alacsonyabb rendű úton a jó állapotban fennmaradt *Neidstein-kastély*, majd Etzelwang község fölött *Rupprechstein várának romja* magasodik. Innen térjünk vissza a B 14-es útra, amelyet most Hartmannshofnál délfelé hagyjunk el, hogy Thalheim után – ahol a *Förrenbach* pontosan a *templom* alatt folyik át – a 617 m-es *Hochberg-hegy sziklaüregeit* megnézzük. 2000 éves kelta emlékeket találtak itt, az ásatások pedig történelem előtti leleteket hoztak felszínre. A hegy lábánál Happurg község – sok szép régi fagerendás házzal – duzzasztott *tó* partján terül el.

Ismét az E 12/B 14 jelű úton haladva, Hersbruck-nál a Frankföld középső vidékére (Mittelfranken) lépünk át. A várostól délre és északra 5–600 m magas dombok vonulata (Hersbrucker Alb) húzódik. Hersbruck megőrizte középkorias bájat, *erődített falának*, 1444-ben létesített *őrjárati folyosóinak egyes szakaszait*. Három városkapuja közül a *Kórház-torony* (Spitaltor) késő gótikus, a *Vízi-torony* (Wassertor) reneszánsz, a *Nürnbergi-tornyot* (Nürnberger Tor) a múlt században átépítették. A régi polgárházak sora frank módra favázas, ill. oromfogazatos. Hersbruck templomaiban gyönyörű műkincseket láthatunk: az 1436-ban épült, 1738-ban barokk átalakításon átesett *plébániatemplom* (Stadtpfarrkirche) gótikus oltára 1480-

ban készült, baldachinos faragású öt fülkéjébe középen a Madonna, jobbról balra két-két pompásan jellemzett egyházatya színesre festett fafiguráját állította az ismeretlen művész; az oltár festett szárnyai is elsőrangú mesterre vallanak. A gótikus *Kórház-templomban* (Spitalkirche) Veit Stoss követőjétől származik a Keresztrefeszítés-oltár és Michael Wolgemuth tanítványaitól a Tizenkét hírvivő oltára. A XVI–XVII. század fordulóján létesült *kastély* (Schloss) ma helytörténeti múzeum, két sajátságos gyűjteménnyel: az egyikben 20 000 ólomkatonát őriznek, a másikban a környék alpesi pásztorkodásának tárgyi emlékeit állítják ki (Heimat- und Hirtenmuseum).

Ottensoos falucskában a *templom* szentségtartója gótikus, Szűz Mária-oltárképét pedig feltevések szerint Dürer tanítványa: Hans von Kulmbach festette. Lauf an der Pegnitz középkori bájú kisváros. A *két városkapu* közül a Hersbrucker Tor 1476-ban épült, a másik, a Nürnberger Tor 1526-ból származik. Közbül fagerendás régi házak sora. A szép, zárt főtéren XVI. századi *Városháza* áll; a XIV. századi *plébániatemplom* (Stadtpfarrkirche) és a *Szt. Kunigunda-kápolna* (Kunigundenkapelle) is érdemes figyelmünkre. A város sajátságos népünnepélye július 1-én a Kunigundenfest. A *Wenzelschloss* a *Pegnitz szigetén* XIV. századi, igazi vízivár, amelynek 1360 táján kialakított Császár-termét (Kaisersaal) 116 kőből faragott, színezett címer díszíti a gótikus hálóboltozat alatt. A 343 m magas Ludwigshöhet XVIII. századi *kastély* koronázza; mögötte 600 m magas a *Moritzberg*. Utunk a Pegnitz partján egyenesen Nürnbergbe vezet.

Eljuthatunk Regensburgból Nürnbergbe az E 5/B 8 jelű főútvonalon is. Első érdekes állomása a *Naab* völgyében fekvő Etterzhausen. XII. századi román *templom*, XVI. századi *kastély*, valamint a sziklába vájt *kőkorszaki barlang* (a helyi hagyomány szerint rablóbarlang: Räuberhöhle) a látnivalói. De Etterzhausentől nem a B 8 jelzésű főútvonalat, hanem egy – több érdekességet nyújtó – kerülő utat (a Deutsche Ferienstrasse egy szakaszát) ajánljuk, amely a Naab folyó mentén északnak tart. Penk falucska határában a XII. századi *erődített templom* méltó figyelmünkre. Pielenhofen az 1240-ben létesített ciszterci *kolostorról* ismert, amelyet 1720 körül barokk stílusban építettek át; a kéttornyú *templomot* Franz Beer tervezte. Innen bekötőút vezet – Wall falucskán át – Wolfsegg *vára* alá, amely mészkősziklán emelkedik a község közepén. A kora gótikus kis falusi *templom* oldalában

(melynek aránytalanul kicsiny tornyát barokk hagymakupola fedi) húzódik a vár ovális alaprajzú, körbástyákkal erődített fala. Ezen belül magasodik a komor gótikus várkastély. Első említése 1358-ból maradt fenn; az 1460-ban épült lépcsőtorony kivételével érintetlenül megőrizte eredeti formáját.

Több sötét belső járat, fülke, üreg van az épületben, mint az összes többi várban együttvéve, megépítői ugyanis belevonták az együttesbe a kősziklába vájt *mélyedéseket, barlangokat* is. A várról számos rémtörténet kering, állítólag saját kísértete van, a wolfseggi „fehér asszony".

Termeiben *múzeumot* rendeztek be, elsősorban fegyverek és páncélok bemutatására.

Heitzenhofennél érünk vissza a Deutsche Ferienstrasséra és hamarosan bájos középkori kisvárosba, K a l l m ü n z-be érünk rajta. Az 1603-ban épült reneszánsz *Városháza* és az 1758-ban létesített barokk *plébániatemplom* fölött magas dombon *várrom* koronázza a tájat. A Wittelsbachok XII. századi várkastélyát többször lerombolták. Az Öreg-torony és a lakóépület magas falai a XIII. századból származnak, de az utóbbi évtizedben végzett ásatások a bronzkor végéről való kelta kör-erődítés nyomait is feltárták a vár körül.

Kallmünzből nyugat felé közel van a nürnbergi autópálya; de csakhamar ismét érdemes letérni róla: P a r s b e r g kedvéért. A *Deichselberg* (594 m) lábánál fekvő város *templomában* gótikus keresztelőmedence maradt fenn. A szép reneszánsz *kastély* (Schloss) XVI. századi. Parsbergből a tőle délnyugatra húzódó B 8-as útra térve, N e u m a r k t i n d e r O b e r p f a l z-nál érjük el a *Sulz-patakot*. A városban a XV. századi *Városházát* (Rathaus) és a szintén késő gótikus háromhajós *csarnoktemplomot* (Pfarrkirche St. Johannes) érdemes megnézni. Az egykori *tartományi grófi kastély* (Pfalzgrafenschloss) a XVI. századból származik. *Temploma* (Hofkirche Mariä Himmelfahrt) XV. századi . Utóbbi barokk stílusban átalakított falai között II. Ottó tartományi gróf (1500 tájáról származó) márvány síremléke látható.

Visszatérve a Neumarkttól északra húzódó autópályára, A l t d o r f felé érdemes ismét letérni róla. A városka 1571–1809 között egyetemmel is dicsekedhetett. A középkori *városfal* jórészt fennmaradt, *városkapuk* fogadják az érkezőket. A főtéren (Markt) reneszánsz *Városháza* áll, előtte is szép, régi *kút*. Ha az autópályáról nem északkeleti, hanem délnyugati

irányban térünk le, megtekinthetjük Grünsberg határában az 1561-re megépült *várkastélyt*, továbbá – 10 percet gyalogolva – azt a szakadékot, amelybe vízesés zuhan le a sziklafalon, s neve: *Az ördög temploma* (Teufelskirche). Innen most már minden út Nürnbergbe vezet.

NÜRNBERG

Bajorország – München után – második legnagyobb városa a kb. 475 000 lakosú Nürnberg, Frankföld (Franken) „fővárosa".

A Pegnitz két ágának hordalékszigetein és árterén alakult ki a település. Norinberga néven egy 1050-ben kelt oklevél említi elsőnek. 1271-ben Habsburg (I.) Rudolf ide hívta össze a birodalmi gyűlést, 1347-ben Nürnberg szabad birodalmi város lett, 1356-ban pedig IV. Károly aranybullája „örök időkre" elrendelte, hogy minden újonnan megválasztott német-római császár Nürnbergben rendezze meg az első birodalmi gyűlést. A középkorban „a német birodalom ékszerdoboza"-ként emlegették; virágkorát, mint művészeti, tudományos és nemzetközi kereskedelmi központ, a XV. század közepétől a XVI. század közepéig élte. Az újkori történelemben főleg a német háborús bűnösöknek 1945. november 20-tól 240 napon át itt tárgyalt pere, a „nürnbergi per" révén vált ismertté. (Azért folyt le itt a per, mert a Nemzetiszocialista Párt évente Nürnbergben tartotta pártkongresszusait; 1935-ben itt fogadták el a faji megkülönböztetés alapelveit, a hírhedt „nürnbergi törvényeket".)

A városban – amelynek jelentősége a XVI. században éppen annak következtében csökkent, hogy távol volt a tengerektől –, 1972-ben valóságos népünnepélyt váltott ki a Rajna–Majna–Duna–(Európa)-csatorna idáig megépült szakaszának átadása.

Nürnberg az egyetlen német nagyváros, amely elég nagy méretű óvárosában évszázadokon át és többszöri háborús pusztítás ellenére mai napig megőrizte középkori jellegét; ugyanakkor ma már fejlett ipara (gép-, motor-, villamos-, játék-, papíripar stb.) is van.

A Pegnitz folyó derékban szeli ketté a várost. Déli felét (a Szt. Lőrinc-templomáról) Lorenzstadtnak, északi felét (a Szt. Szebaldusz-templomról) Sebalderstadtnak nevezik; ez utóbbi a régebbi.

A lényegében négyzet alakú óvárost minden oldalról – szinte hiánytalanul fennmaradt – majd 5 km hosszú, 7–8 m magas, kereken száz bástyatoronnyal erődített vastag *fal* veszi körül: a XIII. században építették, s a következő két század folyamán ismételten megerősítették. Az óváros délkeleti sarkán, a *Főpályaudvar* (Hauptbahnhof) közelében álló *Király-kapu* (Königstor) a XIV–XV. század fordulóján létrehozott négy körbástya egyike. A főtérre vezető K ö n i g s t r a s s e elején érdekes az 1498 és 1502 között épült *Vámház* (Mauthalle) árkádos földszintje és homlokzati lakótornya. A *Szt. Lőrinc-templom* (St.-Lorenz-Kirche) a város legnagyobb gótikus temploma. Toronylábazata és a hozzá kapcsolódó keskenyebb hajó 1350-re épült meg, a mögötte kiszélesedő késő gótikus csarnok az 1403–45, a szentély az 1439–77 közötti években. A nyugati főhomlokzaton a dúsan faragott kapuív 1332-ben készült; fölötte, a gyönyörű ikertornyok közt, a leheletkönnyű oromdísz alatt látható, 9 m átmérőjű színes üveg ablakrózsa a gótika egyik remeke.

A templom belsejében a hatalmas o s z l o p n y a l á b o k e g y i k é n, balra az oszlop teljes hosszában Adam Krafft 1493–1500 között kőből faragott, csodálatosan szép *szentségtartóját* látjuk (aljában a három életnagyságú alak a mester és két segédje, csúcsa a püspökbot csigájára emlékeztet). A f ő o l t á r előtt a *hálóboltozatos mennyezetről* Veit Stoss ovális rózsakoszorúba helyezett – tulajdonképpen lámpásként szolgáló – „Angyali üdvözlet"-e lóg, faragását 1518-ban fejezte be a mester. A s z e n t é l y különlegessége a két szinten elhelyezett *színes üvegablakok sora*, melyek közül hét az 1445–72 közötti évekből származik; talán a legszebbek német földön. Az egyik m e l l é k o l t á r o n Veit Stoss 1513-ban fából faragott *Szt. Pál-szobra* áll.

A templom melletti kis téren *Az erény kútja* (Tugendbrunnen) 1585–89-ben készült Benedikt Wurzelbauer ércöntő műhelyében. A templommal szemben a XIV. századi *Nassauer Haus* (egy nassaui kereskedő háza) áll, a város legrégibb, még a XIII. században épült nemesi lakóháza; keskeny homlokzatával, zárt erkélyével, tetőtornyocskáival tulajdonképpen gótikus lakótorony.

Igazán híressé akkor vált, amikor Luxemburgi Zsigmond magyar király és német-római császár 1431-ben a ház tulajdonosánál, Ulrich Ortliebnél elzálogosította királyi koronái egyikét.

A Hauptmarkt-on álló *Miasszonyunk-temploma* (Frauenkirche) igen szép középkori templom. 1352–61 között épült egy 1296-ban emelt zsinagóga helyén, amelyet valószínűleg az 1340-es, háromnapos pogrom során pusztítottak el. A térre néző főhomlokzatot tüskés tornyocskák lépcsőzetes sora díszíti. A szerényebb homlokzati kis torony elé a három gyönyörű bejárattal ékesített, emeletes előcsarnokot valószínűleg a Prágából ismert Peter Parler tervei szerint építették: az emeleti rész, a címerdíszes erkélyrács fölött külön kápolna: a Szt. Mihály-szentély (Michaelschörlein). Homlokzata csúcsán gót-számlapos órát, ezalatt pedig – 1509-ben – játékóra-szerkezetet helyeztek el: ezen a hét választófejedelem figurája minden délben 12 órakor háromszor halad el és bókol IV. Károly császár alakja előtt, aki kegyesen tudomásul veszi üdvözlésüket; a jelenetnek a középkorból fennmaradt elnevezése: „Männlein-Laufen".

A második világháború után a templom berendezésének töredéke maradt fenn. A dísztelen padsorok és a sima oszlopok fölött a menynyezet *bordázatát* helyreállították, a súlyosan megsérült, nemegyszer szilánkokból restaurált *oszlopfőket* beépítették az oldalfalakba. Az északi falon látható Adam Krafft 1498-ban alkotott kőfaragványa, a *Peringsdörffer-család siremléke* a Madonna alakjával, akinek köpenyét angyalok terítik a hívők fölé. A templom kincse a bal oldali mellékoltárként elhelyezett *Tucher-oltár:* 1440 táján a sörfőző Tucher-család állíttatta; az ismeretlen mester festményeivel díszített, arany alapozású szárnyas oltár a Dürer előtti táblaképfestészet legjelentékenyebb nürnbergi emléke. A *szentélyben* a „Napsugaras Madonna" a XV. század közepéről származik; az „Angyali üdvözlet"-szoborcsoport Hans Peisser remeke 1525 tájáról. A *jobb oldali mellékoltáron* figyelmet érdemel a késő gótikus „Koronás Madonna", ismeretlen mester faragványa.

A főtéri *Szép-kút* (Schöner Brunnen) szentségtartóra emlékeztet. Kis híján 20 m magas, egyre keskenyedő homokkőépítmény, égnek törő toronyhegyei és áttört faragványai légiessé teszik. Heinrich der Balier 1385–96 között alkotta, figurális díszein és egyes elemein még látható az eredeti festés nyoma, bár mostanra már inkább aranyszínűvé mosódott össze.

Messze földön nevezetes a nürnbergi *karácsonyi vásár* (Christkindlmarkt). A főtéren zajlik már legalább 350 éve; az áruk tömegéből a legeredetibb a legolcsóbb is egyben: a pálcikákra húzott aszalt szilvából készített bábu (Zwetschgenmännle).

A *Régi-városházából* a második világháború után csak a nyugati homlokzat három reneszánsz kapuzata maradt fenn; az épület alatt az üregszerű középkori zárkák sora (Lochgefängnisse) és a kínvallatás terme tekinthető meg. Az egykori Gyümölcs-piacon (Obstmarkt) áll az 1955-re megépült *Újvárosháza* (Neues Rathaus), belső udvarán a mindkét karja alatt libát szorongató *„Libás ember kút"*-jával (Gänsemännchenbrunnen), amelyet a XV. században híres bronzöntő, Pankraz Labenwolf készített. A *Szt. Szébaldusz-templom* (St.-Sebaldus-Kirche) névadója – hajdani szentéletű remete – 1072 óta a város védőszentje. Sírja fölött épült meg 1240–73 között a kéttornyú román templom a nyugati szentéllyel; a keleti szentélyt 1361–72 között illesztették hozzá. A gótikus építőművészet csipkefinom emlékének külső falán a Golgotha állomásait szemléltető kő-domborművek Adam Krafft műhelyéből kerültek ki 1480–92 között.

A háromhajós, oszlopcsarnokos bazilika a második világháború alatt súlyosan megsérült (üvegablakait bombabiztosan tárolták), de az 50-es évekre helyreállították a hatalmas oszlopnyalábokon nyugvó, legyezőszerű ívekből kialakuló mennyezetet. A múlt századi, neogótikus *szószék* mellett Dürer „Krisztus siratása" című festményének másolatát látjuk (az eredeti a Germanisches National-Museumban van). A főoltár közelében a templom legnagyobb kincse, legsajátosabb értéke a Szt. Szébaldusz szarkofágja körül emelkedő *bronzrács*. A rácson belül, a koporsó alatt *négy dombormű* szemlélteti Szt. Szébaldusz csodáit, a koporsó végében kialakított *két fülkében* pedig egyfelől a szent látható, vándorbottal, mezítláb, bölcs, derűs arccal, kezében a templom makettjével, másfelől pedig az alkotó, kötényesen, kezében vésővel; Peter Vischer öt fiával tizenhárom évig dolgozott életének ezen a főművén és 1519-ben fejezte be. A *főoltáron* Veit Stoss utolsó alkotását, az 1507 – 20 között készült „Keresztrefeszítés"-szoborcsoportot látjuk. A mellékoltárként elhelyezett, 1513-as keltezésű *szárnyas oltáron* Dürer egyik rajzát festette meg tanítványa, Hans von Kulmbach.

A keleti szentélyben a *három dombormű* – „Az utolsó vacsora", „Krisztus az Olajfák hegyén" és a „Júdás csókja" – Veit Stoss alkotása az 1490–99 közötti évekből; fölötte az 1515-ből származó *üvegablakot* Veit Hirsvogel festette. A nyugati szentélyben a bronzból öntött, gótikus *keresztelőmedence* és az *oltár* a XV. századból maradt fenn.

A várba vezető Burgstrasse-ban az ún. *Fembo-ház* a város egyik legszebb reneszánsz polgárháza a XVI. század második feléből (15. szám); itt van az Óvárosi múzeum (Altstadt-

museum), ahol a régi Nürnberg fejlődéstörténetét, lakóinak egykori bútorait és berendezési-háztartási tárgyait tanulmányozhatjuk. A *nürnbergi vár-együttes* helyén már a X–XI. század fordulóján fejedelmi vár állott: a Száli családé.

1192-től a Zollern – a később Hohenzollern néven császári dinasztiává lett – palotagrófok építtették át v á r k a s t é l l y á (Burggrafenburg); ennek maradványa a négy fiatoronnyal körülvett csúcsú *Ötszögletű-torony* (Fünfeckturm), továbbá a *várkapitány háza* (Burgamtsmannwohnung) és a *kápolna* (Walpurgiskapelle). Az uralmukat a városra kiterjeszteni kívánó Zollernek ellen a nürnbergiek falat húztak a város és a vár közé, majd 1377-ben megépítették a keleti bástyatornyot, s az őrség tulajdonképpeni feladata a várbeli élet – és az esetleges hadi készülődések – szemmeltartása volt. Végül 1420-ban VII. Lajos bajor-ingolstadti herceg, ki maga is Nürnberg birtokára pályázott, felgyújttatta a várat; a romot a Hohenzollernek eladták a városi tanácsnak.

Ekkor az ő váruktól nyugatra már állt a német-római császárok vára: a Kaiserburg. Építésének első szakasza 1147-ben zárult le, de további bővítések, átépítések után mai arculatát lényegében Barbarossa Frigyes alakíttatta ki. 1050 és 1571 között 32 német uralkodó lakott hosszabb-rövidebb ideig a várban.

A 220 m hosszú K a i s e r b u r g a legnagyobb középkori erődített várak egyike német földön. Észak felől a XII. századi körbástya, a Sinwell-Turm védte; most *kilátótorony*. Előterében a késő román, emeletes *Császár-kápolna* (Kaiserkapelle) külső fala magasodik, de eltörpül a hatalmas, román alapú *Pogány-torony* (Heidenturm) mellett. Ehhez épült hozzá a tulajdonképpeni *palota* (Palas), amelynek építését 1140 táján kezdték meg; jelenlegi alakját 1460 körül kapta. Hozzá kapcsolódik nyugat felől a késő gótikus *Aszszony-ház* (Kemenathenbau).

A vár belseje idegenvezető kíséretében megtekinthető. Legérdekesebbek *III. Frigyes termei*, az utolsó császáré, aki huzamosabb ideig élt Nürnbergben. A Barbarossa Frigyes által építtetett emeletes kápolna az egész vár legjelentősebb műemléke.

Az egykori c s á s z á r i i s t á l l ó t é s m a g t á r t (Kaiserstallungen) az idősb Hans Behaim tervezte 1495-ben. *Nagytermében* (bejárat: Auf der Burg 2.) – kedd kivételével – mindennap 10-től 7-ig, minden kerek órában tíz vetítőgép kezdi bemutatni a várost; a régi metszetek, zenével és magyarázó szöveggel éppúgy megelevenednek, mint a mai filmfelvételek. (A multivíziós technikai berendezés neve Noricama, ötlete és kivitelezése prágai vendég: Josef Svoboda rendező műve volt.)

A vár tövében, az *Állatkerti-kaputoronynál* (Tiergärtnertorturm), favázas régi polgárházak között áll a *Dürerhaus*, Albrecht Dürer egykori lakóháza.

Dürer apja, a Békés megyei Ajtós községből származott aranyműves (neve minden bizonnyal az „ajtósi"-ból németesült: Türer, azaz Dürer) 1455-ben Nürnbergben telepedett meg. Világhírű festővé vált fia 1471-ben Nürnbergben született. Az 1450–60 között épült házat 1509-ben vásárolta, s itt lakott haláláig (1528). A ház háborús kárait kijavították, s Dürer születésének 500. évfordulója alkalmából 1971-ben renoválták is. *Ma múzeum.* A konyha lényegében úgy maradt fenn, ahogyan Dürer felesége, Ágnes asszony használhatta; jellegzetessége a hatalmas és külön feljáróval ellátott kémény. A termekben, a kissé már megroggyant hófehér falakon Dürer és kortársai életkörülményeit bemutató dokumentumokat állítanak ki.

Dürer sírja — más neves személyiségekével, mint pl. a mesterdalnok *Hans Sachsé*, a német–lengyel *Veit Stossé (Wit Stwosz)* vagy *Ludwig Feuerbaché* – a közeli Szt. Jánostemetőben (Johannisfriedhof) van.

A Dürer-háztól délre az Albrecht-Dürer-Strasse az egykori Bor-piacra visz (Weinmarkt). A Karlstrasse 13. számú XVII. századi, zárt reneszánsz erkélyű és oromzatú polgárházban nyílt meg 1971-ben a *Játék-múzeum* (Spielzeugmuseum): babaházak, babakonyhák, a világ minden tájáról származó babák, érchegységbeli és berchtesgadeni játékok, ólomkatonák, játékautók és -vasutak, képeskönyvek gyűjteménye látható benne.

A Karlstrasse levezet a Pegnitzhez, melynek egyik kis hordalékszigetén van a színes és vidám *ócskapiac* (Trödelmarkt). A szigetcsúcson a parányi hídra épült a városi hóhér háza, s így a hidacska neve *Hóhér-palló* (Henkersteg); a ház a hatalmas *Régi-víztoronyhoz* (Alter Wasserturm) kapcsolódik, ezt pedig fagerendás függőfolyosó köti össze a középkori borkereskedők hangulatos, favázas *raktárházával* (Weinstadel), amely ma diákotthon. A Henkersteg túloldalán régi szép *polgárház* az Unschlitt családé; előtte a *Bődudás kútja áll* (Dudelsackpfeiferorunnen). Tovább délnyugatnak a szép *Fehér-torony* (Weisser Turm), a XIII. századi erődítés maradványa.

Az 1555–58 között épült, *Splittertor* nevű városkapun át a modern Nürnberg legforgalmasabb terére, a körbástya és

a hozzá tartozó falszakasz tövében húzódó Am Plärrer-re érünk. Félkörívben acél–üveg szerkezetű irodaházak veszik körül, közepét Hans König 1967-ben felállított *sugárkéve-csőkonstrukciója* díszíti. Egy 14 emeletes toronyház tövében szinte „megbújik" a *Planetárium*. A kisebb bástyákkal tűzdelt városfalszakasz, a *Frauentormauer* oldalában hatalmas háztömb az 1380–1525 között épült egykori karthauzi kolostor. Templomát és 12 épületét az 1852-ben Hans von und zu Aufsess alapította *Germán Nemzeti Múzeum* (Germanisches National-Museum, Kornmarkt 1.) kapta meg. A német művészet és kultúra történetének legnagyobb gyűjteménye.

Az i. sz. előtti és a Merowing-kori emlékek közül a leghíresebb a késő bronzkorból az *etzelsdorfi aranylelet*. A középkori gyűjtemény a kerengőben és a templomban helyezték el. *XIV. századi kőszobrászati emlékektől* kezdve a főtéren álló Szép-kút eredeti darabjaiig, az 1422-ben készült *Szt. Kristóf-szobor*, Adam Krafft *Golgotha-sorozata*, Tilman Riemenschneider *Szt. Erzsébet-faszobra*, *Veit Stoss alkotásai*: egy korai Madonna (1499), „Angyali üdvözlet" és „Ráfael arkangyal a gyermek Tóbiással" (1516), homokkő Madonna (1518) és a német reneszánsz sok más remeke látható itt. Emlékezetes a *Szt. Szebaldusz-plébánia* eredeti, 1318-ból származó *erkélykápolnája* (Sebaldus-Chörlein): a kehely alakú erkély gótikus pilléren áll, mária-üveg ablakai alatt különlegesen finom dombormíves fali díszekkel.

A néprajzi gyűjtemény *paraszti bútorokon* és *eszközökön* kívül *népviseleteket* és vallási tárgyú parasztművészetet, *üvegfestményeket*, *fafaragásokat* is mutat. A gobelin- és textilgyűjtemény, a XVI–XVIII. századi történelmi ruha-kollekció, a régi vadászati és fegyvergyűjtemény után a híres nürnbergi aranyművesség késő gótikus emlékei következnek, 1972-ben nyitották meg a világhírű képgyűjteményt (Bildergalerie) *Lucas Cranach*, *Hans Burgkmair*, *Michael Wolgemuth*, *Albrecht Dürer*, az *idősb Hans Holbein*, *Hans Baldung Grien* és mások megannyi remekével. Majd a XVII. és XVIII. század festészetének és szobrászatának kisebb gyűjteménye, a 100 000 darabot számláló érmegyűjtemény és a nürnbergi könyvnyomtatás kezdeteit felidéző könyvborítók díszes sora után két nürnbergi reneszánsz-szoba következik, teljes berendezéssel.

A tudomány és a csillagászat eszközeinek gyűjteményében a *világ legelső glóbuszát* láthatjuk, amelyet 1491–93 között készített egy világutazó nürnbergi polgár: Martin Behaim. A reneszánsz és a XVII. század nürnbergi ötvösművészetének termeiben *ékszerek*, *kerámiák*, *üveg- és óntárgyak* kö-

zött látható a XVI. század első felében Peter Henlein által szerkesztett első zsebórák („nürnbergi tojás") néhány példánya. A játékgyűjteményt a régi zenei eszközök gyűjteménye és 200 000 lapból álló rézkarc-gyűjteményt követi. 1973-ban nyílt meg a késő középkori iparművészetét bemutató állandó kiállítás, *faliszőnyegekkel, fehérneműs ládákkal* és sok egyéb ritkasággal. A múzeum Oklevéltárában (Archív) 15 000 *pergamenre írt oklevelet* őriznek.

Az óváros déli peremén van a *Közlekedési Múzeum* (Verkehrsmuseum, Lessingstrasse 6.). A vasút fejlődéstörténete eredeti járműveken és modelleken tanulmányozható; a postai részlegben érdekes a nagy *bélyegkiállítás*. A múzeum szomszédságában az új *színházépület* (Städtische Bühnen) patkó alakban fogja közre a Richard-Wagner-Platz-ot; az óvároshoz közelebbi – északi – odalán az *Opera* (Opernhaus), a másikon a *drámai színház* (Schauspielhaus) kapott otthont.

Az óváros keleti felén

A XVI. századi erődítés impozáns maradványa az óváros északi részén levő *Maxtor* nevű kisebb bástyáról a *Laufer Tor* nevű hatalmas kaputoronyig hiánytalanul fennmaradt. Az erődítés tengelyében a serfőző Tucher-család 1533–44 között épült *kastélya* (Tucherschloss, Hirschelgasse 9.) áll. A finom oszlopdíszű főépületen a sajátságos körbástyához a tető fölött még két toronyhenger csatlakozik. A kastély belső berendezése jobbára fennmaradt és megtekinthető. Az Egidienstrasse 23–27. számú épülete, a *Pellerschloss*, egykor gazdag patrícius család kastélya volt. Díszes reneszánsz homlokzata 1605-ből származik. Ma a *Városi-könyvtár* (Stadtbibliothek) és a Városi-levéltár (Stadtarchiv) van benne: középkori kódexek, Gutenberg-féle ősnyomtatványok stb. Az Egidienplatz-on 1826-ban állították fel *Philipp Melanchton szobrát*. A Theresienplatz sarkán a világutazó *Martin Behaim szobra* (1890), majd a Hans-Sachs-Platz-on a híres *mesterdalnok*, a Wagner operájából ismert nürnbergi cipészmester 1873-ban készült *szobra* áll.

A Pegnitz nagyobbik hordalékszigetének (Insel Schütt) csúcsán 1331–41 között épült, faváz-szerkezetű, festői *Szentlélek-kórházhoz* (Heilig-Geist-Spital) a *Kórház-híd* (Spitalbrücke) vezet át. Igen szépek a régi épületek belső udvarai;

kivált az ősi templom, amelyben 1424-től kezdve a német-római birodalom legfőbb kincseit, a császári koronákat, országalmát, jogart stb. őrizték.

A *Heubrücken*, vagyis a Széna-hídon átkelhetünk a Pegnitz déli ágán. A Gewerbemuseumplatz-on két múzeum is van: az *Iparművészeti Múzeum* (Gewerbemuseum) és a *Természettudományi Múzeum* (Naturhistorisches Museum). Még délebbre, az Am Marientor tér sarkán áll a *Műcsarnok* (Kunsthalle).

Nürnbergtől délkeletre 4 km-re van az *Állatkert* (Tiergarten). A nagy ligeten kívül, ahol az állatok szabadon tanyáznak (s amelyek között egy régi vasúti szerelvény szállítja az érdeklődőket), nevezetes a delfinek csarnoka (Delphinarium). Langwasser-ben épült meg 1971–73 között a város új vásárközpontja (Messezentrum).

Fürth

A Nürnbergtől nyugatra, a nagyváros szomszédságában fekvő Fürth-be a Fürther Strassén lehet átmenni. A település azon a földnyelven alakult ki, amelyet a *Rednitz* és a beléje folyó *Pegnitz* zár közre. A Rajna–Majna–Duna-csatorna a város nyugati peremén halad el, ily módon Fürth kikötővárossá is lett (Hafen Fürth). 1835-ben Fürth és Nürnberg között épült meg az első német vasútvonal. Az óváros sok fagerendás régi házzal ékes. A város legjelentősebb temploma a *Szt. Mihály-templom* (Kirche St. Michael), a XII. századtól a XV. századig épült; belsejében az 1500–10 között készült 8 m magas szentségtartó a legnagyobb kincs. A *Városháza* 55 m magas tornya már messziről látszik; 1840-től épült Fürth főterén, a firenzei Palazzo Vecchio másaként. A barokk *Városi Színház* (Stadttheater) mellett, a Regnitz partján hatalmas *Városi-park* (Stadtpark) terül el, szabadtéri színpaddal.

Fürth jellegzetes *népünnepélye* október elején tíz napig tart, s e tíz napon belül a második vasárnap nagy népviseleti aratóünnep, búcsúval összekötve (Kirchweih).

Franken

A Frankföld (Franken) nevű vidék, melyet Észak-Bajorországnak (Nordbayern) is neveznek, Kelet-Bajorország (Ostbayern) és a Bajor-Svábföld (Bayerisch-Schwaben) között terül el, Nürnbergtől délnyugatra.

A Nürnbergtől délre (Münchenbe) tartó autópályáról Frankföld különlegesen szép templomai kedvéért letérve, Wendelstein-ben kettő is számot tarthat érdeklődésünkre. A *református templom* 1510 táján készült, késő gótikus szárnyas oltára Dürer tanítványa, Hans Süss von Kulmbach keze munkája; Nürnbergből származik a szentségtartó, a XV. századból maradtak fenn a kanonokszékek. A *katolikus templom* barokk főoltárán XV. századi Madonnát látunk, s vele egykorú a „Pietà" is. Kleinschwarzenlohe határában a gótikus kis *Mindenszentek-templom* (Kirche Allerheiligen) fogalom a gótika rajongóinak körében: 1491-ből származik a szárnyas oltár, 1488-ból a Szt. Katalin-oltár, 1480-ból a Keresztrefeszítés-oltár. Innen északkeletre Feucht *református templomában* kora gótikus „Krisztus az Olajfák hegyén"-szoborcsoport maradt fenn; a *katolikus templomban*, gótikus oltáron, egy 1495-ből származó Madonna. Szépek a község régi, *gerendavázas házai* és az 1650 körül épült, „paraszt-reneszánsz" *Városháza* is. A közelben két kastély: a *Pfinzinger Schloss* és a *Zeidlerschloss* emelkedik.

Az A 3/E 6 jelzésű autópályán kissé tovább délre, majd a letérőn északnyugatra, Hilpoltstein-ben, hegyes süvegű körbástyákkal ékes városfalakon belül *gótikus és reneszánsz házak* sorakoznak. Szép az oszloplábas, fagerendás *Városháza*, a késő gótikus (belül barokk) *plébániatemplom*, a reneszánsz *grófi kastély* (Residenz). A városka fölött a hilpoltsteini vár romjai közül kiemelkedik a hatalmas *Öreg-torony*, amelyet kilátótoronnyá alakítottak át.

Minden év augusztusának első vasárnapján sajátságos népünnepély színhelye a város: nagy kosztümös felvonulás keretében játsszák el *Mária Dorottya őrgrófnő bevonulását.*

Az autópályán tovább, a következő leágazásnál Greding 1182-ben épült román *templomának* (St.-Martins-Kirche) falain fennmaradtak a román freskók. A román kori *temetőkápolna*

(Friedhofskapelle) pincéjében 2500 halott csontjait helyezték el. Gredingből alacsonyabb rendű úton északnyugat (Thalmässing) felé van Schwimbach. Kis *templomáé* a környék legszebb késő gótikus oltára: Dürer egyik tanítványa festette rá a Veronika-kendőt.

Nürnbergtől délre, a B 2-es úton Roth bei Nürnberg-ben szép a reneszánsz *várkastély* (Schloss Ratibor). Főépületét 3–3 csúcsíves homlokzat díszíti 1530 tájáról, a főhomlokzat elé kis nyolcszögletű bástyatornyot illesztettek; pompás az arany stukkódíszes díszterem (Festsaal). Délebbre az úton a barokk Ellingen egységességével hat: szinte kivétel nélkül minden fontosabb épületét a bécsi Franz Joseph Roth tervezte: a *Városházát*, a *plébániatemplomot*, a *kápolnát* (Maria Hilf-Kapelle) és sok polgárházat is. A *Német Lovagrend kastélya* (Deutschordens-Schloss) 1708–74 között épült. Lenduletes lépcsőháza és díszes termei megtekinthetők.

Weissenburg, városa már a rómaiak idején is jelentős település lehetett Biriciamis néven. A római város alapfalait kiásták, a *szabadtéri romkertben* láthatók. 867-ben Karoling királyi székhely, 1339-től pedig szabad birodalmi város volt. 1802-ben csatolták Bajorországhoz. A 31 bástyával tűzdelt *városfalat* a belső őrjárati folyosón be lehet járni. Az *Ellinger Tor* a késő középkori Németország kiemelkedően szép városkapuja. Négyszögletű hatalmas főtornya XIV. századi, az előtte levő bejárat két kis tornya és az elővédfalak a XVI. század elején épültek. A város két főterét *díszkutak* ékesítik és XVII–XVIII. századi, csúcsos homlokzatú házak veszik körül. A XV. századi, oromfogazatos homlokzatú *Régi-városháza* helytörténeti múzeum (Heimatmuseum), sok római lelettel. A XIV–XV. század fordulóján épült *evangélikus templom* (Andreaskirche) déli főkapuja a gótika remeke; igen szép a tornya is, szentélyében gótikus szárnyas oltár maradt fenn. A város délkeleti határában 630 m magasban emelkedik a *Veste Würzburg*. Az ötszögletű erődítményt sarkain egy-egy hatalmas bástyatorony vigyázta. Reneszánsz kapuzat vezet be a Brandenburg–Ansbach tartományi grófok egykori várába, amelyet egy korábbi benedekrendi kolostor helyén, 1588-ban kezdtek építtetni; a sziklafalon át 166 m mély kutat is fúrattak hozzá. Weissenburg délnyugati szélén a Nagy Károly frank király építtette VIII. századi Rajna–Duna-csatorna, a Fossa Carolina maradványa látható.

Nürnbergtől délre, útban Schwabach felé Katzwang a

környék legöregebb települése, 760-ban már említi egy oklevél. Erődített román *temploma* 1287-re épült meg. Későbbi átalakítások ellenére megőrizte korai gótikus jellegét, és kápolnaszerűen kiképzett toronylábazata alatt nem várt szép munkákkal találkozunk. Az aranyozott, gótikus szentségtartó a nürnbergi Veit Wirsberger egyik főműve, a gótikus feszület Hans Behaim munkája; a szentélyben csodálatos szárnyasoltár áll. A szomszédos Kornburg zömmel fagerendás parasztházai közül kimagaslik a nürnbergi Rieter család egykori *vízivára* gótikus Öreg-tornyával, reneszánsz erkélytornyaival; a széles várárok is fennmaradt. A község barokk *templomának* dísze egy 12 ágú 3 mázsa súlyú reneszánsz csillár. Schwabach-nak 1372 óta van város-joga. Az óváros peremén fennmaradt a régi *városfal* a kaputoronnyal és a híddal. A főtéren (Königsplatz) a két fagerendás házból 1509-ben összeépített *Városháza* Arany-teremről (Goldener Saal) nevezetes. A téren 1716 óta áll a *Szép-kút* (Schöner Brunnen), múlt századi a *Lovas-kút* (Pferdebrunnen). Az 1469–95 között épült *evangélikus templom* (Pfarrkirche St. Johannis) gyönyörű gótikus tornyát meredek toronysisak zárja.

A szentélyben a 16 m magas *főoltár* Dürer tanítómestere, Michael Wolgemuth műhelyében készült 1506–08 között; a hatalmas *feszület* a nürnbergi Veit Wirsberger (1520), a 15 m magas *szentségtartó* az ugyancsak nürnbergi Adam Krafft (1505) mestertől származik. Az Anna-kápolna (Annenkapelle) *több* értékes XV–XVI. századi *oltárt* rejt.

A városnak 1434–1791 között pénzverdéje volt; ma is jelentős ipara a vert arany ékszerkészítés. A *Városi Múzeumban* (Stadtmuseum) nemcsak a múlt emlékeit állítják ki, hanem be is mutatják, hogyan készülnek az aranylapocskák.

A Ries vidéke

Kissé távolabbi kirándulást tehetünk Nürnbergtől az ún. Ries vidékére. Így nevezik azt a tölcsér alakú katlant, amely a Frank-Alb és a Sváb-Alb (Schwäbische-Alb) között helyezkedik el.

A Ries 16 millió évvel ezelőtt, meteorbecsapódás következtében jött létre. Földünk 30–40 bizonyított meteorkrátere közül a Ries nemcsak a leghatalmasabb, hanem tudományos szempontból a legjobban tanulmányozható is, mert termékeny földjén a becsapódás következtében szétrobbant és szétszóródott kőzetek érintetlen

állapotban maradtak az utókorra. Az Apollo–14 és –17 amerikai űrhajósait ezen a holdfelszínre emlékeztető terepen képezték ki, ill. készítették fel a holdsétára.

Nürnbergből az A 20-as főúton, majd a B 466-os úton indulunk el. Az Altmühl völgyében fekvő Gunzenhausen városfalain belül középkorias a városkép. Az *őrgrófi kastély* (Markgräfliches Schloss) most tájmúzeum, amely gazdag római leletanyagot, továbbá az i. e. 700–500-as évekből sok frank és alemann emléket őriz. A városka után átlépünk a római határvonalon, a limesen, amelyet római őrtornyok maradványai is jeleznek. Érdemes délnyugat felé, alacsonyabb rendű úton továbbmenni, hogy megnézhessük Wassertrüdingen-t. Az *Öttinger Forst* nevű erdőség északkeleti peremén, a 688 m magas *Hesselberg* tövében, a *Wörnitz* kanyarulatánál fekszik. Gótikus *városkapuja* (Törlein) körül fennmaradt a városfal egy darabja a ráépült favázas házakkal és a *plébániatemplom* (Stadtkirche). A XI. századból származó *Vízi-vár* (Wasserschloss) körül immáron kiszáradtak a vizesárkok. Auhausen falucskában szép a XII. században alapított benedekrendi kolostor román stílusú *apátsági temploma* (Benediktiner-Abteikirche). Magas homlokzata erődített városkapura emlékeztet, majdhogynem eléri az egyenlőtlen kiképzésű két torony csúcsát. A gyönyörű Mária-oltár Dürer növendékének, Hans Schäufeleinnek alkotása 1513-ból.

Az alacsonyabb rendű út Oettingen in Bayern-nél tér vissza a B 466-osra. Bűbájos óvárosi főterén fagerendás „paraszt-reneszánsz" és kora barokk *polgárházak* veszik körül a reneszánsz *szökőkutat*. *Barokk házsor* vezet a XVII. század végén épült *Új-kastély* (Neues Schloss) hatalmas tömbje és ápolt udvari kertje (Hofgarten) felé. A *városkapu* román alapokra épült. Oettingen in Bayernből, a délkelet felé tartó alacsonyabb rendű úton jutni a Ries központjába, Wemding-be, a Rieskatlan kéntartalmú forró vizének *gyógyfürdőjébe* (Wildbad Wemding). A városkát *városfal* övezi, gótikus és reneszánsz házak mentén vezet sugár alakban hét utca a főtérre (Marktplatz). A *plébániatemplom* hatalmas – egyenlőtlen – tornyai román alapokra épültek, az 1550-ből származó *Városháza* gótikus. A város határában gazdagon díszített rokokó *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Maria Brünnlein) áll.

Oettingen in Bayern után a B 466-os úton maradva Nördlingen-be érünk. Kör alakú város: fennmaradt a XIV–XVI. századból származó *városfal*, 5 kapuval és 14 bástyatoronnyal;

a belső őrjárati folyosó ma is végigjárható. Az öt kaputól öt főutca vezet a városközpont felé, helyenként láthatók a még régebbi városfal maradványai – 510 körül alemann bevándorlók egy római település helyén alapították a városmagot; Nordlinga néven egy VIII. századi oklevélben említik először. 1215-ben Barbarossa (I.) Frigyes emelte szabad birodalmi város rangjára. A tíznapos nördlingeni püspöki vásár – amelyet még ma is megrendeznek – a középkorban a majna–frankfurti vásárokkal vetekedett jelentőségében. A város 1803 óta tartozik Bajorországhoz. Favázas vagy reneszánsz *polgárházak* vezetnek a *Városháza* elé, amely 1230 táján épült. Különösen gótikus oldalhomlokzatai érdekesek, aszimmetrikus ablaknyílásokkal, erkélytoronnyal. Mellette a *reneszánsz lépcső* 1618-ban épült. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Georg, 1427–1505) az egyik legnagyobb késő gótikus templom német földön.

Magas csarnokában 22 oszlop tartja a különleges *hálóboltozatot*. A *szószék* a gótikából a reneszánszba való átmenet korának ritka szép emléke. A *főoltáron* a „Keresztrefeszítés" szoborcsoport – reneszánsz keretben – XV. századi. A *mellékoltárok* oltárképeit 1460–62 között a holland Nicolaus Gerhaert van Leyden tanítványai (az ún. strassburgi iskola tagjai) festették.

A 90 m magas „Dániel"-torony tetejéről este tíz óra és éjfél között – régi szokás szerint – félóránként megszólal a toronyőr.

A nördlingeni *Városi Múzeumban* (Stadtmuseum, Gerberstrasse) neves középkori helybeli festők (Friedrich Herlin, Hans Schäufelin, Sebastian Taig) oltár- és táblaképei mellett földtani gyűjtemény is látható, amely a Ries sajátságait mutatja be. Májusban a gyerekek hagyományos „botosünnepén" a sváb népviseletbe öltözött kisfiúk vándorbottal és tajtékpipával vonulnak fel, a kislányok pedig virágot szórnak. Július és augusztus hónapban a Régi-bástya (Alte Bastei) körül kialakított szabadtéri színpadon előadásokat rendeznek.

A Rangau és a Frankenhöhe vidéke

Nürnbergből körutazást tehetünk a várostól délnyugatra, a *Fränkische Rezat* és az Altmühl folyók forrásvidékére. Schwabach után a B 466-os főútról Kammerstein községnél alacsonyabb rendű úton délnek fordulunk, hogy megnézzük Frankföld egyik legrégibb *várát*. A b e n b e r g fölé magasodik, 1071-ben

egy oklevél már említi; urainak, a Rangau-grófoknak leghíresebb vendége Wolfram von Eschenbach volt, aki „Parzifal"-jában örökítette meg a várat és akkori életét. Mai, alsó és felső várfal övezte formáját 1220–50 között kapta, amikor már a nürnbergi Zollern – a későbbi Hohenzollern – családé volt. Karcsú, magas őrtornya (Wachtturm), fiatornyokkal ékes Öregtornya (Bergfried) és a hosszan elnyúló lakóépület (Palas) messzire látszanak. Tovább délnek Spalt község régi városfalának egy része és kaputornyai is fennmaradtak. Két régi kolostortemploma közül a *Szt. Emmeram-templomot* barokk, a *Szt. Miklós-templomot* rokokó stílusban építették át.

Tovább nyugatnak Kalbensteinberg 1467-re megépült gótikus *temploma* eredetileg magántemplom volt: a gazdag nürnbergi Rieter család építtette magántemetőjéhez.

Minden berendezési tárgya különlegesen szép és értékes; az 1470 táján készült *Madonna*, a *főoltár* szárnyain Michael Wolgemuth tanítványaitól származó festmények és egy 1500 táján Novgorodban festett 12 képes *orosz ikon*.

A B 466-os utat alacsonyabb rendű úton keresztezve, a Kalbensteinbergtől északkeletre fekvő Windsbach városkába érünk. Kedves, fagerendás házak mentén jutunk be a főtérre (Marktplatz). Az 1749-ben barokk stílusban átalakított *Városháza* előtt két *középkori pellengér* áll. A Gottesruh-Kapelle nevű *kápolnában* XV. századi freskókat tártak fel. Innen délnyugatra Wolframs-Eschenbach-ban született 1170 táján Wolfram von Eschenbach, a középkor legnagyobb német költője; itt is temették el az 1230 táján épült *kolostortemplomban* (Münster). A főutca reneszánsz és fagerendás házai közül már messziről látni a templom gyönyörű karcsú tornyát: színes mázas cserép fedi. A háromhajós, gótikus csarnokban a legrégibb műkincs a bal oldali mellékoltáron látható *dombormű*, 1470-ből. A helységtől 3 km-re délre van a meseszerű Merkendorf, Bajorország talán legkisebb városa, amelyet teljes egészében fennmaradt nyolctornyos *városfal* vesz körül. Gótikus *templomában* szép faragott oltár van.

A B 13 jelzésű úton északnyugatnak fordulva, Triesdorfnál az Ansbach tartományi grófi család egykori *vadászkastélya* áll. Érdemes az alacsonyabb rendű úton néhány kilométert megtenni délre, hogy az Altmühl Ornbau-i *hídjáról* egy pillantást vethessünk a jó állapotban fennmaradt bástyatornyokkal megtűzdelt városfalra, a *Déli-városkapura* és az itt sok ágra szétváló

és több patakot magába fogadó folyóra is. Az Altmühl partján, a vidék „névadójának", a Rangau grófi család birtokának határán északnyugati irányban vezető úton Grossenried fölött a Crailsheim báró család *Vízi-várát* látjuk. Tovább délnyugatnak érünk a Frank-magaslat (Frankenhöhe) vidékére. Dél felől a 688 m magas *Hesselberg* gerince volt egykor a természetes határ Frankföld és a tőle délre elterülő Svábföld között.

Dinkelsbühl Bajorország legszebb városainak egyike, ahol ezer éve minden fennmaradt. A Wörnitz-parti, VIII. századi település köré még a folyó felől is magas *falat* húztak, bástyatornyokkal és városkapuval (Wörnitz-Tor, XIII. század). 1270 óta szabad birodalmi város. Az óvárost kettős, sőt hármas fal övezi, a fal körül *várárok*, majd *erdősáv* is húzódik.

Ez sem mentette volna meg 1632-ben a svéd csapatoktól, ám a legenda szerint a dinkelsbühli gyermekek küldöttségének sikerült meglágyítania a svédek szívét; ennek emlékére minden év júliusában megrendezik a gyerekek nagy felvonulásával összekötött népünnepélyt (Kinderzeche).

Az 1425-ben erődítménnyé kiépített *Nördlingeni-kapu* (Nördlinger Tor) felől lépünk ebbe a középkori szabadtéri múzeumba. Girbegurba utcák során, magas tetejű, csúcsos házak között érünk a főtérre (Marktplatz). A *plébániatemplom* (Stadtpfarrkirche St. Georg) Dél-Németország legszebb késő gótikus csarnoktemploma; 1448–99 között építette a német gótika nagy mestere, Nikolaus Eseler mester és fia. A hatalmas torony a főhomlokzathoz támaszkodik.

A csarnok monumentális *oszlopnyalábjai* különlegesen szép és feltűnően keskeny *hálóboltozat* alatt egyenesen a színes üvegablakos szentélyre irányítják tekintetünket. A faragott *szárnyas oltár* Michael Wolgemuth tanítványainak munkája. Szépek a reneszánsz, faragott *imapadok*, a késő gótikus *szószék*, a 2,5 m magas *szentségtartó*, a színes üvegablakok.

Az 1361-re megépült *Régi-városháza* terén (Altrathausplatz) áll az *Oroszlános-kút* (Löwenbrunnen), és az „Arany Kereszt" *fogadó* (Gasthaus zum Goldenen Kreuz), ahol királyok szálltak meg egykoron; az 1437-ből származó *Gustav Adolf Hausba* a svéd király kvártélyozta be magát egykor. Külön *erődítés* övezi a város *ligetét*, ahol bástyatornyok tükröződnek a tóban. A *Történeti Múzeumban* (Historisches Museum) régi kézművesműhelyek, paraszt–polgári lakberendezések, céhemlékek láthatók, és

az arcképcsarnokban az utolsó, még életében festett portré Gusztáv Adolfról.

Dinkelsbühlből nyugatnak az ismét Deutsche Ferienstrassénak nevezett út visz a közeli tartományi határra, majd Baden–Württemberg területén Ellwangen városába.

A Romantische Strasse nevű B 25-ös útvonalon következő állomásunk Feuchtwangen. A szájhagyomány szerint Nagy Károly alapította itt 786-ban a benedekrendi kolostort, melyhez a XII. században épült az *Alapítványi ház* (Chorherrenstift), a XIII. században az *Alapítványi templom* (Stiftskirche).

A templom előcsarnokát román mennyezeti *freskó* díszíti, a *főoltár* Michael Wolgemuth vagy követője munkája. A román stílusú kerengő (Kreuzgang) vöröses homokkőből faragott, nem egészen egyenletes *oszlopsorára* három oldalról faváz-szerkezetű *emeletek* épültek rá; a legszebbek a negyedik oldalon a mintegy csonkán maradt, fedetlen oszlopok.

A kolostor nyugati szárnyában *középkori iparos műhelyeket* (Handwerkerstuben) rendeztek be; itt van a *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum) is.

A kolostorkertben minden év július–augusztusában szabadtéri előadásokat rendeznek – az esti előadás életre szóló élmény!

A kolostoregyütteshez tartozik még a kora gótikus *Szt. János-templom* (Johanniskirche).

A városból nyugatra, a tartományi határra s Crailsheimbe (Baden–Württemberg) visz az E 12/B 14 főútvonal. A B 25-ös úton tovább, egy északkeleti letérőn Schillingsfürst-be jutni. Fölötte a *Hohenlohe* család építtetett 1725–50 között spanyol-barokk modorban hatalmas *kastélyt*. Ma múzeum. A kastély régi kútja egyedülálló német földön.

Innen északra több út is vezet az NSZK talán legszebb városába: Rothenburg ob der Tauber-ba. Az óvárost a belső őrjárati folyosóján körbejárható, 33 toronnyal erődített középkori *városfal* veszi körül; építését 1204-ben kezdték el.

Pharamund frank herceg az V. század első évtizedeiben létesítette az első megerősített várat (Alte Veste) a *Tauber* völgye fölött emelkedő dombsoron. A névadó Rothenburg grófokat egy 804-ből származó oklevél említi elsőnek. 1108 után, a Stauf (Hohenstaufen) család birtokába került; Barbarossa Frigyes 1172-ben városi rangot

adományozott a településnek; szabad birodalmi várossá Habsburg (I.) Rudolf tette 1274-ben. 1803-ban csatolták Bajorországhoz. A második világháború pusztításai után lehetőleg híven állították helyre.

A *Kórház-bástya* (Spitalbastei) vezet be a városba; a hatalmas erődöt a XVI. században emelték. A szomszédos *Pestis-kórház* főépületét 1574–78 között, jelentékeny helyi építőmester: Leonhard Weidmann tervezte. A *kórháztemplom* (Spitalkirche zum Heiligen Geist) gótikus hajóját 1308-ban szentelték fel.

Ebből az időből származik a szentély bal oldalán álló Madonna. Naivitásával bájol el az 1400 táján készült *szentségtartó*. A főoltáron a *feszület* 1430 körüli. Mária és Szt. János alakja régebbi. A *síremlékek* XIV. századiak.

A Kis lapály (Plönlein) Rothenburg legfestőibb része. A *két kaputorony* (Siebersturm és Kobolzeller Tor) után következő házak mindegyike külön leírást érdemelne.

Az alsóvárosi (Untere Stadt) 1390–1410 között épült gótikus *János-templom* (Johanniskirche) belső terét a XVII. század elején átalakították. A *Vörös kakashoz címzett ház* (Zum Roten Hahn) Georg Nusch polgármester lakóháza volt. 1631-ben megmentette a várost: a Rothenburgot elfoglaló bajor hadvezér, Tilly gróf állítólag azt ígérte, nem lesz szabad rablás, ha a polgármester egy húzásra kiissza a borral töltött, hatalmas városi díszserleget. Sikerült. Az Obere Schmiedgassén egy másik nevezetes polgármester: *Heinrich Toppler lakóházához* és (A griffmadárhoz címzett) *vendégfogadójához* (Haus zum Greifen) jutni, aki 1408-ban kockára tette fel a város sorsát és – életével együtt – elvesztette. A szomszédos keskeny reneszánsz ház, rajta a hét főerény és a hét főbűn szoborsorával, a *városi építőmester háza* (Baumeisterhaus). 1596-ra épült meg, udvara is látványos.

A főtér (Marktplatz) nagyon festői régi piactér. A *Szt. György-kút* (St. Georgsbrunnen) vizét 1446-ban vezették be a városba. A kút mögötti fagerendás *Hús-ház* (Fleischhaus) terméskő földszintje feltevések szerint az 1240 táján leégett első városháza alapja volt (gótikus ívei alatt egészen a XVIII. századig a hentesek árusítottak, innen a neve). Táncháznak (Tanzhaus) is hívják, mert II. emeletén gótikus mennyezetű díszterem húzódik. A *Városházának* (Rathaus) a tér felé néző, árkádos lépcsősorát 1681-ben toldották a reneszánsz homlokzathoz. A rene-

szánsz szárny 1572–78 között épült. Nikolaus Hoffmann tervezte, építésén dolgozott a helybeli Leonhard Weidmann és a nürnbergi Wolf Löscher. Fennmaradt az 1250–1300 között épült Régi-városháza gótikus szárnya is a meredek oromzatból kiemelkedő, 60 m magas toronnyal, melynek reneszánsz ihletésű csúcsa egy tűzvész utáni helyreállítás eredménye (1555–58).

A Régi-városháza Császár-terme (Kaisersaal) az egyik legszebb gótikus terem német földön. A XVI. századtól kezdődően itt ülésezett a törvényszék; a kőből faragott reneszánsz *pulpitusokat* Leonhard Weidmann készítette. Az „Utolsó ítélet"-et ábrázoló *kő-dombormű* a XIV. századból maradt fenn.

A szűk belső udvar boltíves átjárója alól a *gótikus ajtók* sora boltokba nyílt egykoron; a termekben most a harmincéves háború időszakának *helytörténeti kiállítása* látható. Megtekinthető a Régi-városháza alatt a *pincebörtön* (Ratsverliess) és a *kinzókamra* (Folterkammer).

A tanácsurak 1406-ban berendezett *borozója* (Ratsherrntrinkstube) csigás oromdíszű, harangtornyos ház, 1683-ból származó óraműve mellett a jobb oldali ablakban mindennap 11-től 15 óráig óránként és este 10 órakor megjelenik Nusch polgármester, hogy egyhajtásra kiürítse a 3 literes serleget, miközben a bal oldali ablakból Tilly nézi álmélkodva...

Az 1340–1484 között épült gótikus *Szt. Jakab-templom* (St. Jakob) helyén már a XII. században román bazilika állt. Főhomlokzata nincs, egyenlőtlen ikertornyai az oldalhomlokzatból nőnek ki, s a főhajót két szentély zárja.

A legenda szerint a déli tornyot a főpallér, az északit a segédje irányítása alatt rakták fel, s amikor kiderült, hogy az északi karcsúbb és 3 méterrel magasabb (majd 58 m), a főpallér levetette magát a déli toronyból. A két szentély is különböző, mivel nem egyidőben épültek: a kora gótikus keleti szentélyt feltevések szerint a prágai Peter Parler vagy tanítványa építette, a nyugati száz évvel későbbi, Nikolaus Eseler és fia munkája. A nyugati szentély földszintje tulajdonképpen a Klingengasse fedett átjárója, s e fölé épült (eredetileg kápolnának) az utcáról nem is látható szentély. A déli oldalhomlokzat Ádám és Éva szobrával díszített kapuépületén át lépünk be a templomba.

A főhajó viszonylag keskeny, a keleti szentély ritka szép *üvegablakai* 1330–1400 közöttiek. A *12 apostol oltára* 1466-ra készült el, középrészén a faragványok Hans Multscher követőinek művei, a szárnyakon a festmények Friedrich Herlin alkotásai.

A szárnyak hátoldalán „Szt. Jakab élete" epizódjainak háttere a korabeli Rothenburg: a főtér a két gótikus városházával. A templom nevezetessége a nyugati szentélyben Tilman Riemenschneider egyik főműve: a *Szent vér oltára*. A művész négy éven át (1501–04) dolgozott a domborműveken. Az északi oldalhajó *oltárának* figurális díszeit (1515–25) Riemenschneider és Veit Stoss tanítványai készítették. A Toppler-kápolnában *Heinrich Toppler sírkövét* őrzik.

A templomtól nyugatra az *egykori domonkosrendi zárda* (Dominikanerinnenkloster) a XIII–XV. században épült, ma több múzeum van benne.

Itt van *az időszámításunk előtti leletek gyűjteménye*, a helybeli *kézművesek munkáinak kollekciója, két céh-szoba*, a *várostörténeti részleg* az elragadó és tanulságos makettekkel, végül a rothenburgivá lett angol festő: *Arthur Wasse gyűjteményes kiállítása*.

Rothenburg ob der Tauber „határváros": a Frankenhöhe egyik völgyében eredő *Tauber* Rothenburgtól északnyugatra a bajor és a baden–württembergi tartományok természetes határa. Partján Dettwang – a 960 táján létrejött „birodalmi község" – román *templomát* (Peter- und Paulskirche) 1170-ben szentelték fel. Keresztrefeszítés-oltára Tilman Riemenschneider munkája (1505–10).

A Tauber völgyét az északnak tartó B 25-ös úton elhagyva, Reichelshofennél a B 470 jelzésű főútvonalra térve, az *Ens-patak* völgyében Burgbernheim következik. *Erődített templomának* (Kirchenburg) 1100 tájáról származó román kapuzata fennmaradt. Tovább, a B 13 jelzésű úton délkeletnek a *Fränkische Rezat* folyó völgyébe fordulva az 504 m magas *Petersberg* lábához, a Frankenhöhe egyik legmagasabb kilátója alá érünk. A B 13-as útról déli letérő visz Colmberg híres *várához*, amelyet a néphit szerint óriások építettek, ezért emberi erővel bevehetetlen. Annyi tény, hogy az egymást követő hódítók mindig csak a Hohenzollern-vár tövében meghúzódó települést tudták elpusztítani. A bástyákkal erődített várfal fölött henger alakú őrtorony (Wartturm) és lakótömb (Palas) emelkedik. Colmbergtől 8 km-re délre az Altmühl-parti Leutershausen-t már 1180-ban várossá nyilvánították. *Erődített falának maradványai*, XII. századi *kaputornyai*, szentségtartóra emlékeztető *Szép-kútja* (Schöner Brunnen) a macskaköves főterén és a favázas régi házak sokasága érdekesek.

Alacsonyabb rendű út visz Ansbach-ba. A Fränkische

Rezat és az *Onoldisbach* partján fekszik. Közép-Frankföld (Mittelfranken) „fővárosát" 1221-ben már városként említi egy oklevél, 1456-tól a Brandenburg–Ansbach tartományi grófság székhelye lett; 1806-ban került Bajorországhoz. A Schlossplatzon álló *egykori tartományi grófi palota* (Residenz) a XIV. században vár volt; 1705–40 között építette át az olasz Gabriel Gabrieli.

A kívül barokk palota 27 terme az ún. „ansbachi rokokó" hihetetlenül gazdag emlékműve. Ma múzeum; *képtárának* (Gemäldegalerie) legrégibb része a Hohenzollern-család gyűjtötte arcképcsarnok. A gótikus csarnokban a helybeli *fajansz- és porcelángyártás gyűjteményét* helyezték el.

A gótikus *templom* (Stiftskirche St. Gumbert) 1483–1597 között egy román templom helyén épült. Három tornya közül az egyik román, a másik kettő gótikus; a hajó alatt 1040 körüli román kripta van.

A szentélynek külön neve van: a Hattyúlovag-rend kápolnája (Schwanenritterkapelle). Falát 12 *hattyúlovag* kőből faragot *szobra, pajzsaik* és *zászlaik* díszítik a XIV–XVI. századi *üvegablakok* között. A dúsan faragott *főoltár* (1485) feltevések szerint Dürer tanítványainak munkája.

A templomtól északra a késő reneszánsz (1591–1600) egykori udvari kancellária most *törvényszéki palota* (Justizpalast). A főutcán a valamikori felső és az alsó piactér között *reneszánsz kút* áll (Markgraf Georg-Brunnen); az 1543-ban elhunyt névadó, György tartományi gróf vezette be a reformációt a frank hercegségben. A kút mögötti hosszan elnyúló reneszánsz palota (1531) a *tartományi kormányé* (Regierung Mittelfranken). Az 1410–58 között épült *Szt. János-templom* (Johanneskirche) két egyenlőtlen tornya közé 1523-ban késő gótikus szentélyt építettek. A hajója alatti kriptában (Fürstengruft, 1660) a tartományi grófok és családtagjaik ónból öntött, dúsan aranyozott koporsóit helyezték el.

Ansbachból visszafordulunk Nürnberg felé a B 14 jelzésű autóúton. Heilsbronn annak a gyógyforrásnak (Heilsbrunnen) köszönheti a nevét, amely köré 1132–39-ben a *templom* (Münster) épült. A ciszterci rend kolostortemplomának szánt, oszlopsoros román bazilika 1263–80 között kora gótikus szentéllyel és 1430–35 között gótikus oldalhajókkal egészült ki.

A templom 1297–1625 között a Hohenzollern-család kriptája is volt. *Reneszánsz síremlékeik* a román főhajóban állnak; a családra és frank lovagokra emlékeztet a *freskók, táblaképek, üvegfestmények, sírkövek, címerek* sora is. Nürnbergi mesterek munkái a *faragott oltárok*, feltevések szerint Veit Stoss műhelyéből került ki az 1468-ból származó *feszület*, Adam Krafft műhelyéből az 1515-ben készült *szentségtartó*.

A kolostor 1430 táján épült gótikus tornyocskás, szép boltozatos egykori *refektóriuma* ma katolikus templom. Fennmaradt még a kórházi szárny *gótikus kápolnája* (Spitalkapelle), valamint a kolostor malma (Klostermühle).

Körutazásunkat befejezve, Heilsbronnból a B14-es autóúton visszaérünk Nürnbergbe.

A Steigerwald és a Fränkisches Weinland

Nürnbergtől északnyugatra, Würzburg városáig két jellegzetes tájegység húzódik: a völgyes–dombos Steigerwald, majd Würzburg környékén a Frank-borvidék (Fränkisches Weinland).

Nürnbergből délnyugatnak a *Bibert* folyó völgyét kísérő út déli leágazása visz Rosstal-ba. Magasan fekvő *erődtemploma* a késő román időktől kezdve több szakaszban épült.

A *plébániatemplom* alatt öthajós román csarnokkripta húzódik, a szentély gótikus; a híres templomtorony éleit a toronycsúcsnál gótikus fejek díszítik. A temető falához csatlakozik a monumentális *plébánia*, az egyik legjelentősebb gótikus épület német földön. Cadolzburg nagyszerű, erődített *vára* 1260-tól a Hohenzollern-család székhelye volt. Legrégibb része a IX. században, újabb része 1400 táján, a későbbi I. Frigyes brandenburgi választófejedelem kívánságára épült.

A hosszan elnyúló *Dillenberg* tövében nyugati irányban megyünk, majd – Deberndorf után – délnek fordulunk. Grossh a b e r s d o r f gótikus *temploma* érdekes, ablakai 1430 táján készültek. A sok favázas ház közül kimagaslik a régi „Vörös ló" *vendégfogadó* (Gasthaus zum Roten Ross), háromemeletes erkélyével. Nyugatra Dietenhofen-t mázas cseréppel fedett templomtornya jelzi már messziről. A *templomban* román freskókat tártak fel, a gótikus faragott oltár 1468-ból származik. Tovább nyugatnak Leonrod közelében a *leonrodi vár romját* látjuk egy völgynyílásban. Igazi különlegesség a Virnsberg

fölötti *Vízi-vár:* nemcsak várárok, hanem tó is körülveszi. A kettő közti hídon lehet az erődített, szögletes tömbbe, az alsó várudvarra lépni, ahonnan még alapos séta – vagy a belső lépcsősoron, vagy az erődített őrjárati folyosón –, amíg a középső udvarról újabb várkapun át, a magasabb dombtetőn levő belső udvarra nem jutunk. A várat 1294-ben adományozta V. (Hohenzollern) Konrád nürnbergi várgróf a Német Lovagrendnek.

Virnsberghől alacsonyabb rendű utak egész hálója fedi a Steigerwald dombsorát. Északnyugatnak, az *Aisch* folyó partján van Bad Windsheim, melynek a múlt században fedezték fel *gyógyforrásait*. A kastélyszerű barokk *Városháza* 1713–17 között épült, árkádos földszinttel, művészi oszloptagolással, szépen keretezett ablaksorral. Az ágostonrendi kolostor *egykori templomának* (Augustinerkirche) szentélyében van a rend 6000 kötetes középkori könyvtára. Bad Windsheimtől nyugatra Uffenheim a Steigerwald déli nyúlványain kialakult mezőváros. Jórészt ma is őrzi XIV. századi *városfalait*, öt bástyatoronnyal, két városkapuval. Szépek fagerendás régi házai és az 1360-ban elkészült *kórháztemplom* (Spitalkirche). Néhány kilométerre északra, a Steigerwald sűrűjében a 498 m magas *Frankenberg* lábánál fekvő Reusch-ban a természet szépségét *három várrom* is növeli; a község *templomában* gyönyörű a faragott oltár. Reuschból alacsonyabb rendű utakon északnyugat felé tartva Marktbreit-nél érjük el a Majna egyik nagy kanyarulatát, melynek festői képét a városka régi *őrtornyai* még emlékezetesebbé teszik. A bájos Schustergasse végén áll az 1579-ből származó reneszánsz Városháza, mellyel derékszögben épült össze az ún. Majnai-kapu. A kastély 1580-ban épült.

A Majna partjáról nyugatra húzódik a Frank-borvidék (Fränkisches Weinland). A középkorban Frankföld teljes egészében szőlőtermelő táj volt, 40 000 hektár területen álltak szőlőtőkék; ma már csak 3200 hektáron „növesztenek" bort: a Silvaner, a Riesling, a Burgunder a főbb – és magyar fülnek is ismerősen csengő – borfajták. Ochsenfurt-ot várárok és a jó állapotban fennmaradt *városfal* veszi körül, három ősi városkapuval. A *kőhíd* a Majnán (Steinerne Mainbücke) 1512-re épült meg, a XVII–XVIII. század fordulóján kiszélesítették. XIV–XVI. századi *fagerendás házak* sora vezet a Frankföld egyik bűbájos épülete, a *Régi-városháza* (Altes Rathaus) elé. A XV. századi, zsindelytetős ház homlokzatát nyolcszögű óratorony ékesíti, a toronycsúcsba 1560 körül beszerelt játékóra-

szerkezettel és 1560-ból való csillagászati órával. A Madonnaszobor a homlokzat jobb szélén 1498-ból származik. A homlokzat képét jellegzetessé tevő reneszánsz lépcsőt a XVI. század elején illesztették az épülethez. A Régi-városháza ma helytörténeti múzeum (Heimatmuseum), érdekes népviseleti gyűjteménnyel. A gótikus *plébániatemplom* (Stadtpfarrkirche) román tornya 1288-ra készült el, a hajó XIV. századi főoltára 1612-ből való. Átellenben az 1440-ben felszentelt *Szt. Mihály-kápolna* (Michaelskapelle) bejárata késő gótikus. Ochsenfurtból a B 13 jelzésű főútvonalon (Strasse der Residenzen) gyorsan bejutunk Würzburgba.

Elindulhatunk Nürnbergből (Fürthön át) a B 8 jelzésű főúton is. A *Zenn* folyó parti Langenzenn XV. századi gótikus háromhajós *plébániatemplomának* (Stadtpfarrkirche) faragott oltára Michael Wolgemuth tanítványainak munkája, oltárképét Dürer tanítványa: Hans Süss von Kulmbach alkotta. A közeli *kolostor* gótikus kerengője a legszebb egész Frankföldön. A *kolostortemplomban* (Klosterkirche) az „Angyali üdvözlet"-et ábrázoló homokkő-dombormű Veit Stoss alkotása 1513-ból. Innen délnyugat felé a Zenn partján Wilhermsdorfba jutunk, a Dillenberg északi nyúlványa alatt kialakult tóvidékre. A középkori *Zsidó-kapu* (Judentor) és a reneszánsz ormú házak a fotósok kedvelt témái. Az 1708-ra megépült barokk *templomban* szép orgonát és faragott főoltárt láthatunk. Neuhof an der Zenn-ben a régi *Vízi-vár* belső udvarán szép a fából faragott körfolyosó. A főteret magas tetejű, favázas régi házak veszik körül.

Északra Markt Erlbach XIV. századi, *erődített templomának* különálló tornyát csakis a templom tetején át kitolható és visszahúzható pallóhídról lehetett megközelíteni – és védeni. A templom utóbb barokk stílusban átalakított belsejében sok régi sírkő és az „Utolsó vacsorá"-t ábrázoló táblakép maradt fenn. Igen romantikus a városszéli *tópart* (Stadtweiher), viharvert kőkeresztekkel.

A Steigerwald dombjai között meghúzódó Neustadt an der Aisch régtől fogva e vidék központja: kör alakú *várfal* gyűrűje veszi körül erődített bástyatornyokkal. Az erkélyes *Nürnbergi-kapun* (Nürnberger Tor) lépünk be az óvárosba. Az 1711-re megépült *Városháza* kis tornyából minden délben 12 órakor kecske mekegését lehet hallani – állítólag ily módon emlékeztetnek a város (és a falai közé beterelt nyáj) szerencsés megmenekülésére a harmincéves háborúban. A XV. századi

plébániatemplom (Pfarrkirche St. Johannis) karcsú oszlopnyalábokból kiinduló boltívei alatt, a részben még eredeti szentélyablakok előterében jelentékeny szárnyas oltár áll; a fából faragott karzat jellegzetesen frankföldi; szép a reneszánsz szószék. A *Bayreuth–Ansbach* tartományi grófi család 1575-re *kastélyt* (Markgrafenschloss) építtetett a városban.

A B 470 jelzésű úton északnak indulva, majd az Aisch hídján át nyugatnak fordulva Münchsteinach-ban Frankföld egyik legérdekesebb műemlékét nézhetjük meg: az utóbb barokká átalakított benedekrendi *kolostor* román *bazilikáját*. Az 1180-ban épült, de a XIII. században átépített lapos tetejű háromhajós, jellegzetesen frank templom egyik fennmaradt tornya és hegyes toronysüvege gótikus, főoltára ellenben már rokokó. A közelben kis *gótikus kastély* is áll. Obersteinbach után már látni a dombtetőn *Schwarzenberg várkastélyát* (Schloss Schwarzenberg). A bástyákkal erődített várfal fölött, a különböző korokból származó tornyok közül reneszánsz fő- és barokk oldalhomlokzat néz le ránk. A szomszédos Schwarzenberg – Klosterdorf barokk *búcsújáró temploma* közelében jutunk vissza a B 8 jelzésű főútvonalra, a Steinbürg tövébe. Tovább nyugatnak Iphofen festői kisváros a Schwanberg alján. A majdnem teljesen ép *középkori falak* városkapui is fagerendás szerkezetűek a piros cseréptetők alatt. A Rödelseer Tor XV. századi. Iphofen kis gótikus *temploma* patakparton áll. Az immár Kitzingen kertvárosának tekintett Etwashausen-ben a híres würzburgi építész: Balthasar Neumann építette 1741–45 között a *Szt. Kereszt-kápolnát* (Hl. Kreuz-Kapelle).

A XVIII. században felújított, XIII. századi, 207 m hosszú *kőhíd* vezet át a Majnán Kitzingen-be. A frank borvidék legfontosabb városa Würzburg után. *Középkori városfala* részben fennmaradt; a XV. századi *Falterturm*, amelynek a XVI. században feltett csúcsa oldalra dől, a város jelképe. A „félrecsapott süvegű" dülöngélő toronyban farsangi múzeumot (Deutsches Fastnachtmuseum) rendeztek be, amely a különböző német vidékek farsangi szokásainak-hagyományainak érdekes néprajzi, kultúrtörténeti gyűjteménye. A főtéren a *Marktturm* börtöntorony volt. A reneszánsz ormú *Városháza* (Rathaus) a XVI. században épült. A XV–XVI. századi *katolikus templom* gótikus eredetű, klasszicista, neogótikus átalakításokkal és belső berendezéssel. A *református templomot* a XVII. század végén olasz barokk mester: Antonio Petrini tervezte.

Tovább a B 8 jelzésű úton, Biebelried falucska *templomában* Tilman Riemenschneider „Üdvözítő"-je látható; majd – a főpályaudvar felől – beérünk Würzburgba.

Ha a harmadik utat – lényegében az autópályát – választjuk Nürnbergből Würzburgba, úgy a Fürthön keresztül Erlangenbe vezető autópályán indulunk el, majd rátérünk a Würzburgba vezető E 5 jelzésű autópályára.

Nürnbergből az E 5 autópályán is el lehet jutni Würzburgba. Csakhogy mindjárt Frauenaurachnál érdemes letérni róla, a középkorias Herzogenaurach-ba, ahol *két kaputorony* őrzi a favázas régi házakat A gótikus *plébániatemplom* különlegessége a színesre festett fatáblás boltozat; belső berendezése barokk. Innen alacsonyabb rendű úton északnyugati irányban szép tóvidéken vághatunk át Höchstadt an der Aisch felé. A Steigerwald keleti peremén, az Aisch folyó partján fekvő városkát, már egy 904-ben kelt oklevél említi. A *Nürnbergi-kapu* (Nürnberger Tor) a XIII. századi városfal maradványa. Itt van a Városi Múzeum (Stadtmuseum), a középkori céhek olyan érdekes emlékeivel, mint például az asztaloscéh faforgácsból készített zászlaja. A XIII. században épült, tömbszerű *Régi-vár* (Altes Schloss) mellett *barokk kastély* épült a XVIII. század első éveiben, szép belső udvarral; Johann Dientzenhofer tervezte. A gótikus *plébániatemplomban* (Pfarrkirche St. Georg) 1500 tájáról fennmaradt Sugárkoszorús Madonna áll.

Höchstadttól északra, az E 5 jelzésű autópálya alatt átbújva, látogassunk el Pommersfelden közelében a hatalmas *Weissenstein-kastélyba* (Schloss Weissenstein). Johann Dientzenhofer tervei alapján épült ez a különlegesen gazdag kiállítású olasz-barokk palota 1711–19 között, a Schönborn grófi család egyik tagja, a mainzi hercegérsek nyári rezidenciájaként. Szép nagy *park* is kapcsolódik a palotához; a hosszan elnyúló *istállót* (Marstall) Maximilian von Welsch tervezte, 1717–18 között épült. Érdemes megnézni benne a nyergelőtermet (Sattelraum).

A kastély Lucas von Hildebrandt, a híres bécsi építész tervezte lépcsőházának pompája szinte páratlan: a kőkorlát mentén *puttók* emelik a *kristálylámpákat*, a lépcsőház oldalán minden emeleten másfajta *oszlopsor*, a falakon a legváltozatosabb *dombormívű díszek*, a legfelső szinten *kovácsoltvas mellvéd*, továbbá olasz mesterek festette hatalmas *freskók* növelik ámulatunkat. A kastély termeire is a pazar *bútorok*, *faliszőnyegek* stb. jellemzők; egyik

szárnyában képtár (Gemäldegalerie) van, *Rubens, Tizian, van Dyck, Cranach, Dürer, Rembrandt* és mások munkáival. A kastélyban nyáron hangversenyeket rendeznek.

Visszatérve az E 5 autópályára, nyugat felé haladunk tovább. Jobbra a Weingartsreuth-i *várkastélyt*, majd a *Sommeranger-Berg* tövében az Aschbach-i *várat* látjuk róla. A Geiselwindi letérőn északnak fordulva, alacsonyabb rendű úton jutni el az Ebrach-i kolostorhoz.

Az 1127-ben alapított cisztercita apátság (Zisterzienserabtei) XIII. században épült háromhajós kora gótikus *bazilikatemploma* mindenekelőtt különleges szépségű ablakrozettájáról nevezetes. Külseje késő román és kora gótikus elemeket vegyít.

Tornyát és belső berendezését barokk stílusban átalakították, de a stukkódíszítés pl. a főoltáron és 10 mellékoltáron nem fedi el a gótikus formákat. Az északi oldalszárnyban az ún. *Bernhardus-oltár* reneszánsz alabástrom munka; figyelmet érdemelnek a *barokk kórusülések*. 1765-ben készült a *két orgona*, melyeken rendszeresen hangversenyeket rendeznek.

A templom mellett a barokk *apátság* építésében 1687 és 1730 között Balthasar Neumann, Johann Leonhard Dientzenhofer és más neves építészek vettek részt; finom egységbe olvadnak a lépcsőház díszei, méltóságteljes a Császár-terem (Kaisersaal). Igen hangulatos a kolostor kerti homlokzata s az ápolt *park* a Herkules-kúttal, számos kerti szoborral.

Ebrachból a B 22 jelű főútvonalon nyugat felé a Majna-völgybe, majd – ismét az E 5-ös autópályán – Würzburgba érünk.

A FRÄNKISCHE SCHWEIZ

A Nürnberg, Bayreuth és Bamberg által közrezárt háromszögben a Fichtel-hegység nyúlványainak vidékét – szépsége miatt – Frank-Svájcnak (Fränkische Schweiz) nevezték el. Valójában inkább fennsík ez a táj, amelybe mély völgyet vágnak maguknak a folyók és a patakok, fantasztikus alakú mészkősziklák merednek az égre, a dombok mélye cseppkőbarlangokat rejt, s az erdős magaslatokat várak és várromok koronázzák (egész Bajorország területén itt van a legtöbb).

Az A 3/E 6 jelzésű autópályán Nürnbergből észak felé haladva, Pegnitz a Frank-Svájc „nyugati kapuja". 1368 óta város. Történelmi épületei közül csupán a szép favázas *Városháza* (Rathaus) maradt fenn a XVI. századból. A várostól délre, alacsonyabb rendű út mentén a Pegnitz folyó szép völgyében a hatalmas *Veldensteini-erdőséghez* (Veldensteiner Forst) érünk; a 35 km² kiterjedésű terület nemzeti park. Ranna falucskából a *Vogelherd-barlang* óriási sziklakapuja felé vezet bekötőút. Krottensee határában a *Maximilianshöhle* cseppkőbarlang húzódik. Neuhaus an der Pegnitz fölött 56 m magas dolomitsziklán emelkedik *Veldenstein vára*. A XI. században a bambergi püspökség emeltette az első erődítményt, a Veldensteini-erdőség védelmére. A XIV. század végéről származik a karcsú, magas őrtorony (Wartturm), valamint a külső és belső várfal a bástyatornyokkal. 1725-ben villám csapott a lőportoronyba – azóta a vár félig rom. A sziklafalba vájt föld alatti járat, az ún. Sólyomlyuk (Falkenloch) állítólag a Sulzbach–Rosenberg fölötti Königstein várával kötötte össze egykor Veldenstein várát.

Délkeletnek, a Pegnitz túlsó partján a *Weissenstein* (503 m) és a *Kegelberg* (524 m) között áll *Hartenstein várának romja;* az ősi várat 1200 táján Wolfram von Eschenbach énekelte meg a „Parzifal'-époszban. Rupprechtstegen a Frank-Svájc központja; a „Gasthaus zur Fränkischen Schweiz" nevű *régi vendégfogadó* udvarán sokszáz éves, jól megtermett hársfa áll. A falucskából az *Anka-patak* völgyén közelíthető meg a 633 m magasan épült egykori *Hohenstein-vár* romja; fából ácsolt kilátótornyából csodás a kilátás az erdős dombvidékre. Tovább a Pegnitz mentén délnek, Altfalter fölött furcsa *sziklaalakzat* (Riffler-Felsen) látható. Eschenbach 1358 óta város, késő gótikus *plébániatemploma* fennmaradt; igen szépek fagerenda-szerkezetű házai. Határában Ebner von Eschenbach báró egykori *Vízi-vára* áll. Eschenbach után az alacsonyabb rendű út befut a Nürnberg felé tartó E 12/B 14-es főútvonalba.

Pegnitzből Nürnbergbe visszatérhetünk a B 2 jelzésű főútvonalon is. Keletre letérve róla, az első látnivaló Betzenstein, Bajorföld tán legkisebb városa; fölötte keskeny sziklanyelvre épült *vár* (Burg Betzenstein) emelkedik. Északnyugatra *Leienfels várának romja* felé vezet letérő. Tovább az

úton a völgyben balra *Stierberg várának romját* látjuk; jobbra a *Trubach* völgyében, pisztrángos patakocska mentén több régi *vízimalom*, valamint a *wolsbergi várrom* és az *egloffsteini várkastély* látványa gyönyörködtet. Ha kelet felé visszafordulunk a B 2-es út felé, a *wildenfelsi*, majd a *hiltpoltsteini vár* következik. Pár száz méteres letérő a B 2-es útról a bűbájos Gräfenberg. *Három középkori városkapu*, a főtéren reneszánsz erkélyes vakolatfestéses házak láthatók itt.

Forthnál érdemes újra letérni nyugatnak, Neunkirchen am Brand városkába, amely mindmáig megőrizte középkorias hangulatát. *Három* festői *városkapuja* maradt fenn s a gótikus *kolostortemplomban* egy 1437-ben faragott Madonna mellett Dürer 11 táblaképének kortársi másolatát láthatjuk. Visszatérve a B 2-es útra, Eschenau-ba érünk. Egykor a nürnbergi Muffel család földbirtoka volt, templomában az egyik családtagot reneszánsz síremlékén teljes lovagi vértben ábrázolták. Innen kelet felé alacsonyabb rendű út vezet Neunhof bei Lauf-ba. Keleti peremén áll a Koler-család *reneszánsz kastélya*, gótikus magtárral (Zehntscheune), ahova a tizedet hordták be a környékbeli parasztok a földesúrnak. A domb lejtőjén a kis *erődkápolna* (Wehrkirchlein) tömzsi tornyát XVI. századi órák ékesítik. Innen nyugatra Beerbach háromhajós, késő gótikus *csarnoktemploma* a legszebbek egyike Frankföldön.

Freskói a XIII–XV. században készültek; *ólomüveg ablakait* régi nemesi családok színes címerei díszítik. Az *oltár* talán Dürer tanítómesterének, Michael Wolgemuthnak a műhelyéből került ki. A fából faragott, színesre festett *fejfákat* a temetőkertből hozták be a templomba.

A B 2-es főútvonaltól nyugatra, pár száz méteres alacsonyabb rendű útszakaszon letérnünk Kalchenreuth-ba. 1471-ben felszentelt *temploma* (Evangelische Kirche) külsőleg szerény.

Belül viszont a fából faragott *reneszánsz karzatok* és a *gótikus kő-bordázat* alatt ritka szép egyházi kincsekben gyönyörködhetünk. A Madonna és az őt körülvevő két-két szent faragott–aranyozott alakjával ékes *oltárszekrény* Michael Wolgemuth tanítványainak munkája (1498), vele nagyjából egykorú a nürnbergi Adam Krafft mester jellegzetes, karcsú *szentségtartója*. Még régebbi a *Pietà* és a 12 apostolt ábrázoló *agyagszobrok* (1380 tájáról). Szépek a *táblaképek* és a reneszánsz faragású kazettás *szószék* is.

A B 2 jelzésű úton Heroldsberg fölött *Oedenburg vára* emelkedik. Az Oberer Markton a nürnbergi Geuder család négy kastélya a XIV–XV. században épült. A *Vörös-kastélyban* (Rotes Schloss) 1510-ben Dürer vendégeskedett, és vízfestményen meg is örökítette Heroldsberg látképét. A gótikus tornyú *plébániatemplomban* Tilman Riemenschneider műhelyéből vagy követőjétől származik a szép reneszánsz feszület. A B 2 jelzésű út innen Nürnbergbe vezet.

A Frank-Svájc északi és nyugati peremén visz végig – ismét Pegnitzből indulva – egy harmadik út-lehetőség is. A B 470 számozású úton indulunk el, amelyről a Kirchenbirkig nevével jelzett alacsonyabb rendű út a Frank-Svájc egyik leghíresebb látnivalójához, a 3 km hosszú *Teufelshöhle* nevű cseppkőbarlanghoz vezet. A B 470 jelzésű úton tovább Pottenstein következik. Bűbájos favázas házai közül kimagaslik a késő gótikus *templom* tűhegyes csúcsban végződő tornya; a szép barokk főoltár 1730-ból való. Szomszédságában az egyik fagerendás házban a *helytörténeti gyűjtemény* (Heimatmuseum) elsősorban a környező barlangok leletanyagáról nevezetes.

A község fölött *Pottenstein vára* a legrégibb a vidéken, 1056–70 között kezdték építeni. 1227-ben ide menekült nagybátyjához, a bambergi püspökhöz Árpád-házi Szt. Erzsébet, miután férje meghalt a keresztes háborúban, sógora pedig, a halálhírről értesülve, kiűzte őt és gyermekeit a wartburgi várból.

Napjainkra a XV. században épült Alsó-várból (Unterburg) a várkapun belül már csak *két épület* áll, a ferde lejtésű, fedett árjárati folyosón túl, a Felső-várban (Oberburg), csak a *régi lakóépület* (Palas) és a *fegyvertár* (Zeughaus) maradt fenn.

Pottenstein után Tüchersfeld sziklára és sziklák közé épült; a favázas házak fölött és az udvarokon furcsa *kőalakzatok* meredeznek. Meseszép a régi *vízimalom* a kis zsiliphíddal. Innen alacsonyabb rendű út vezet délnek, Gössweinstein felé, ahol Frankföld másik legöregebb *várának* (Burg Gössweinstein) oromfogazatos gótikus bástyatornya (Basteiturm) a sziklás dombtetőn jó állapotban maradt meg a két, homlokzatán csúcsíves oromfogazattal díszített, XIV. századi lakóépület (Palas) és a parányi középtoronnyal ékes várkápolna (Burgkapelle) között. A vár udvaráról (Burgfreiung)

pazar a kilátás. A híres würzburgi építész, Balthasar Neumann vezetésével 1730–39 között épült a város kéttornyú, barokk *bazilikája.*

Hófehér hajójában a kék alapon fehér *stukkódísz*, a díszek közeibe beillesztett, barnás alaptónusú *freskók* és a *mellékoltárok* eleganciája bűvöli el a látogatót. Mintha színaranyból volna a sugárzó *főoltár*. A *szószék* valóságos rokokó játékszer, lebegő figurális díszek sokaságával.

Gössweinstein *helytörténeti múzeumában* (Heimatmuseum) 150 millió éves óriáscsiga-gyűjtemény látható. Aki szereti a várakat, az Gössweinsteintől északnak alacsonyabb rendű úton haladjon tovább Behringersmühle falucska felé. Itt az út kettéválik – jobb kéz felől Rabenstein, bal kéz felől Rabeneck vára mintegy 15-15 km-re van.

Rabenstein várát először egy 1188-ból származó oklevélben említik. 1349-ben a vár a Rabenstein rablólovagok kezére került, akik le-lecsaptak a környékbeli parasztoknak a völgyben legelésző nyájaira. Az egykori várkápolna (Schlosskapelle) alatt van a *Sophienhöhle* nevű cseppkőbarlang bejárata.

Nyugat felé a *Wiesent* völgyében Waischenfeld fölött a *vár romjai* közül kiemelkednek az őrtornyok. A község határában van a *Försterhöhle* cseppkőbarlang. Ismét délnek fordulva, a Wiesent partján, fekete sziklafalak tetején magasodik *Rabeneck* félelmetes kora középkori *vára*. Fő része a XVII. század második felében újjáépült: alsó szintjén a bástyatornyos várfalak, csúcsán a gótikus Öreg-torony (Bergfried) és a meredek tetejű lakóépület (Palas), egy külön kiálló sziklán az 1700 körül átépített várkápolna (Burgkapelle). Alatta a komor völgynek az a híre, hogy elkerülik az énekesmadarak...

A B 470 jelzésű útra Muggendorf-nál térhetünk vissza. A nyaralóhely közelében cseppkőbarlangok: a *Rosenmüllershöhle*, az *Oswaldshöhle*, a *Wundershöhle* és a kilátótornyok egész sora látható. Streitberg fölött a Wiesent kanyarulatában a *Streitburg* romjai emelkednek. A domboldalra felkapaszkodó házak egyike védett műemlék: egy régi *söntés* (Pilgerstube), amelyet még állítólag szentföldi zarándokok is látogattak. A községgel átellenben, a folyó túlsó partján mintha a sziklafalból nőne ki *Neideck várának* romja. A határban újabb cseppkőbarlang van, a *Binghöhle*. Ebermannstadt Frank-Svájc északnyugati „kapuja"; főterén szép régi *Madonnás kút* (Marienbrunnen) áll, fagerendás házak veszik körül.

A barokk *Szűz Mária-templomban* (Marienkirche) a rokokó faragványok között a legszebb a Napsugaras Madonna. A várostól északnyugatra az 506 m magas Steinberg hegycsoport lejtőjén *Feuerstein vára* emelkedik, kétszintes várkápolnával.

Ebermannstadttól keletre a Wiesent völgyében, festői környezetben emelkedik a Burggaillenreuth-i *barokk kastély*. A község igazi nevezetessége azonban az európai hírű *Gaillenreuther Höhle;* a három–négyemeletes barlang „kamráiban" medvék, farkasok, sakálok, oroszlánok (!) csontvázára bukkantak a XVIII. század végi kutatók. Délkeletnek, Wichsenstein-ben 587 m magas szikláról, egy vár helyén épült kilátótoronyból, az egész Frank-Svájc előttünk hever. A kilátódomb aljában nézzük meg a *kis templom* 1400 tájáról fennmaradt Keresztrefeszítés szoborcsoportját.

A Trubach mentén a Wiesent-torkolathoz érve, Pretzfeld-ben nagy park közepén szép *barokk kastélyt* láthatunk, ötszögletes lépcsőházi toronnyal; a község közepén pedig barokk *plébániatemplomot*, gazdagon díszített bejárattal, kedves rokokó toronnyal. Dél felé Kirchehrenbach-ból lehet feljutni az 512 m magas *Walberla-csúcsra*. A község 1771-ben felszentelt barokk *templomának* hajójában – a rokokó főoltár és szentségtartó mellett – késő gótikus Madonnát és reneszánsz sírköveket láthatunk. A Walberla-csúcs közelében emelkedik *Wiesenthau vára;* a háromszárnyas reneszánsz várkastély 400 év óta változatlan formában áll fenn, Frank-Svájc legszebb építménye. Egyik udvarán a régi kút, a vártorony aljában az egykori szörnyű börtön (Burgverlies) még a XVI. század előtti maradvány.

Délkeletnek Kunreuth *középkori Vízi-vára* előtt még felfedezhető a várárok maradványa; felvonóhídon át jutni a belső várudvarra. Kunreuthból északnyugatnak fordulva Forchheim városába érünk, amelynek nyugati peremén a Rajna–Majna–Duna-csatorna halad Nürnberg felé. Már a VIII. században is tekintélyes település volt, s a középkorban fontos birodalmi gyűlések színhelye. Középkori *városfalai* mentén ma parkövezet húzódik. A város közepén áll a XIV. századi *Városháza;* terméskő földszintje, fagerendás emelete, csúcsos homlokzatán a szintén favázas, nyolcszögletű, kecses kis óratorony, s a XVI. században hozzáépült, szintén terméskő-alapzatú, megint más famintázattal ékes, kétemeletes szárnyépület felejthetetlen látvány. De a tér (Rathausplatz) többi, változatos gerendaszerkezetű háza is – például a Városháza szomszéd-

ságában az emeletenként előrelépő régi *polgárház* – elkápráztatja a látogatót. A Városháza mögött a *Szt. Márton-plébániatemplom* (Martinskirche) magas tetejét látjuk, még magasabb szentélye mellett XII. századi hagymakupolás, de gótikus karcsú toronnyal; a szentély XIV. századi toldalék. A templomban csak az oltárok eredetiek; Michael Wolgemuth tanítványaitól 1490-ből származik a 12 táblakép; a szoborcsoport a bambergi Nussbaum mester alkotása 1520-ból. A város nyugati peremén, a Regnitz partjához közel, az egykori *Karolingerődkastély* (Pfalz) az 1246-ban lerombolt vár alapfalain épült újjá; a főépület ősi román fala három emelet magasan áll, föléje gótikus fülkés homlokzatot húztak, oldalán zsindellyel fedett, nyolcszögletű torony van. Az épület most helytörténeti múzeum (Heimatmuseum), két termében a XIV. századi freskók maradványait is megcsodálhatjuk.

A városból a címerekkel díszített *Nürnbergi-városkapun* (Nürnberger Tor) át távozunk. De előbb érdemes Forchheimtől délkeletre, alacsonyabb rendű úton ellátogatnunk Effeltrich községbe. Közepén a XII. századi *erődtemplom* (Wehrkirche) körbástyás magas falával szinte sértetlenül fennmaradt. Közelében *ezeréves hársfa* áll. A festői, fagerendás házú kis falu lakossága mindmáig hű régi viseletéhez – különösen ünnepi alkalmakkor, így április 23-án, Szt. György napján, amikor a pap vezetésével körbelovagolnak a templomfalak alatt (Georgiritt).

A B 4 jelzésű főútvonalra visszatérve, Erlangen városába érünk. A mai egyetemi város már a VIII. században ismert település volt. 1398-ban városi rangot kapott; 1810 óta tartozik Bajorországhoz. Parányi óvárosától (Altstadt) délre 1685-től kezdődően franciaországi hugenotta menekültek csaknem teljesen szabályos, négyzetes–hálózatos elrendezésű utcákkal megépítették maguknak az újvárost (Neustadt). 1706-ban az óváros szinte teljesen leégett, és az újváros mintájára „frank-barokk" stílusban építették újjá. Az óvárosi főtéren (Martin-Luther-Platz) az egykori *Városháza* (Altstädter Rathaus) épületében (1731–36) van a Városi Múzeum és a Városi Levéltár (Stadtmuseum, Stadtarchiv). Szomszédságában az *óvárosi templom* (Altstädter Kirche zur Hl. Dreifaltigkeit) a XVIII. század elején épült. Tovább délnek a Hauptstrassén az egykori tartományi *grófi kastély* épületeit látjuk; a Theaterstrasse nevű mellékutca felőli főhomlokzattal, a *Markgrafen-*

theater 1718-ban épült meg, s így Európa legöregebb színházai közé tartozik.

Wilhelmine tartományi grófné 1743-ban úgy rendelkezett, hogy a színház nézőterét az újabb rokokó divat szellemében át kell alakítani. Így az olasz Giovanni Paolo Gaspari tervei alapján teljesen átépítették.

1956-ban az elöregedett színházi épületet lebontás veszélye fenyegette; négy évre bezárták és olyan korszerű „héj"-jal vették körül, amely biztosította a rokokó színházterem fennmaradását.

A következő keresztutca, a Wasserstrasse felől az egykori *Orangerie* (Narancs-ház) pompás épülete (1705–06) hosszan elnyúló földszintes palotaszárny, tetőperemén urnák és figurális díszek sorával, igen szép bejárattal. Az utca felé néző, ún. Wassersaal stukkós falai között kiállításokat és hangversenyeket rendeznek. A Hauptstrasse felől most a tulajdonképpeni *kastély* (Schloss), vagyis a főépület elé érkezünk – ez ma az 1743-ban Frigyes Sándor tartományi gróf által alapított egyetem rektori hivatala. A kastély Antonio della Porta tervei alapján készült 1700–04 között, de 1814-ben teljesen kiégett, és csak 1825-re állították helyre. A palota mögött a francia ízlés szerint kialakított udvari kert (Hofgarten) húzódik, a nevezetes *Hugenotta-kúttal* (Hugenottenbrunnen). Az 1705–06 között, Elias Räntz mester készítette szökőkút peremén a 45 kis figura állítólag az Erlangenben megtelepedett első francia menekülteket ábrázolja. Tovább délnek a Hauptstrassén, a Marktplatzon ma is áll a város másik jellegzetes szökőkútja, a *Paulibrunnen;* a két bronz nőalak: Erlanga és Alma Mater a város és az egyetem jelképe. A tér nyugati oldalán az 1728–30 között épült *Stutterheim grófi palota* földszintjén kiállításokat rendeznek, emeletén helytörténeti könyvtár működik. Mellette a *Hugenotta-templom* (Hugenottenkirche) 1686–93 között épült; a fából faragott karzatokra és az 1764-ből származó barokk orgonára hívjuk fel a figyelmet.

Az Universitätsstrasse sarkán az *Egyetemi könyvtár* (Universitätsbibliothek) egyben a város legértékesebb műgyűjteménye: a XV–XVI. századi német és németalföldi mesterek rajzai közül 20 Dürerét. Szomszédságában az 1723–37 között épült *Újvárosi-templom* (Neustädter Kirche) 1837 óta egyetemi templom. Stukkódíszeit és mennyezeti freskóját Christian Leimberger mester készítette. A Hauptstrasse folytatása délnek a Nürnberger Strasse, 1971 óta itt van – a Rathausplatz körül – Erlangen modern, új központja.

Erlangen után a B 4 jelzésű gyorsforgalmi útról érdemes még egy kitérőt tenni. Grossgründlach-ba, részben a *barokk kastély*, részben a *plébániatemplom* kedvéért, amelynek ablakait Dürer egyik tanítványa: Hans Baldung Grien a XVI. század elején festette. Tovább keletnek az alacsonyabb rendű úton, Neunhof reneszánsz kastélyában *Vadászati múzeumot* (Jagdmuseum) rendeztek be. Délre – a közigazgatásilag már Nürnberghez tartozó – Kraftshof peremén a román bástyatornyokkal, erődített fallal körülvett *templomhoz* (Wehrkirche) és *temetőkerthez* masszív kapuépületen kell áthaladnunk, s előtűnik a fedett őrjárati folyosó is. Az 1305-ben felszentelt templom belsejében Dürer kortársai által faragott oltárokat, 1485-ből származó Madonnát, reneszánsz sírköveket és halotti pajzsokat csodálhatunk meg. Nyugati irányba fordulva, Kraftshofból bevezet az út Nürnbergbe.

Bayreuth

Nürnbergből az A 3/E 6 autópályán, vagy – ismét Pegnitzből – a B 2 jelű főútvonalon északnak tartva – Bayreuth-ba érünk. Felső-Frankföld tartományi fővárosa, a *Roter Main* partján, a Fichtel-hegység és a Frank-erdő között, elsősorban Wagner városaként ismert. Első említése 1194-ből maradt fenn. 1231 óta város, 1260-ban a nürnbergi Zollern (a későbbi Hohenzollern) család birokába került, 1603-ban a brandenburgi tartományi grófság székvárosa lett; 1810-ben került Bajorországhoz.

A város déli részén elterülő *Hofgarten* parkban épült meg 1872–74 között, Richard Wagner tervei alapján, a klasszicista családi villa, a *Wahnfried*.

1973 óta múzeum. A 2281 kötetből álló könyvtár polcain a *könyvek* még ma is abban a sorrendben állnak, ahogyan Wagner helyezte el őket. A hagyaték legértékesebb része nyolc opera *eredeti partitúrája*, kompozíciós és zenekari vázlatok, szerzői utasítások; mintegy *1500 levél*, amelyeket Wagner és majd 10 000, amelyeket felesége írt. Itt őrzik a zeneszerző és II. Lajos bajor király *levelezését* is.

A *kertben* temették el az 1883-ban velencei útján elhunyt Wagnert és az 1930-ban Bayreuthban elhunyt Cosimát. A Wahnfriedstrasse és Lisztstrasse sarkán álló házon *emléktábla* jelzi, hogy e házban halt meg 1886-ban *Liszt Ferenc*.

A Hofgarten nyugati peremén, a Ludwigstrassén áll az 1754–59 között építtetett *Új-kastély* (Neues Schloss), amely Joseph Saint-Pierre francia építőmester tervei szerint létesült. Itt van most az Állami Képtár (Staatliche Gemäldesammlung) gazdag gyűjteménye, továbbá a helytörténeti múzeum (Heimatmuseum) és a Richard Wagner-emlékszoba kapott helyet. A főhomlokzat előtt az 1700-ból származó *kút* (Markgrafenbrunnen) a homokkőből faragott és a négy égtájat jelképező figurák Leonhard Dientzenhofer műhelyéből kerültek ki.

A Ludwigstrassét keresztező Maximilianstrassén van a *Régi-palota* (Altes Schloss), bejárata a Ludwigstrasse folytatásában, az Opernstrasséről nyílik. 1454-ben épült, de többször kiégett. 1610-ben épült a nyolcszögletű lépcsőtorony, a város jelképe: fel lehet lovagolni benne. A palota templomában (Schlosskirche, 1753–54) van – az orgona alatt – Frigyes tartományi gróf és felesége, Wilhelmine síremléke. A kastély előtt *II. Miksa bajor király bronzszobrát* 1860-ban, a város Bajországhoz való csatolásának 50. évfordulóján állították fel. Az utca túlsó oldalán a gótikus *evangélikus templom* (Stadtpfarrkirche) tornya a XIII–XIV., hajója a XV. században épült. Az oltárokat a múlt század egyik ünnepelt festője, a bayreuthi születésű Max Riedel festményei díszítik. A templom alatt húzódik a tartományi grófi család kriptája (Fürstengruft).

A Maximilianstrasséba torkolló Sophienstrassén álló szép barokk *Szt. Zsófia-templom* (Sophienkirche) 1705–11 között épült, igen jellegzetes része a régi tisztviselővárosnak. Innen az Erlanger Strasse a temető felé visz, *Liszt Ferenc sírjához.*

A Majna-parti temetőkertben magas sövény veszi körül a fekete márványlapot, amelybe arany betűkkel vésték be nevét németül – Franz Liszt –, a síron 1976-ban a magyar Liszt Ferenc Társaság kezdeményezésére *kétnyelvű emléktáblát* helyeztek el, Vörösmarty Liszt Ferenchez írt Ódájának soraival.

A Maximilianstrassétól északra, az Opernstrassénál kezdődik a bayreuthi óváros. Itt áll a város híres *operaháza* (Markgräfliches Opernhaus), Európa egyik legutolsó, érintetlenül fennmaradt barokk operaháza. Frigyes tartományi gróf és még inkább felesége, Nagy (II.) Frigyes porosz király testvérhúga, Wilhelmine építtette udvari színháznak 1745–48 között.

A gazdag *belső berendezést* olasz színházi szakember: Giuseppe Galli-Bibiena és fia, Carlo készítette. Pompás a belső térkiképzés: a nézőtéren nem voltak széksorok, csak díszes parketta. Innen lép-

csők vezetnek fel kétfelől a *főpáholyba*, amelyet barokk puttókkal és koronával díszített álkupola fed. Átellenben a *színpad* virágfüzérekkel ékesített oszlopok közül nyílik, fölötte a brandenburgi tartományi grófok hatalmas arany *címerét* látjuk. A színpad az akkori körülményekhez képest feltűnően nagy volt – 34 m mély, 15 m széles és ugyanolyan magas. A hatalmas *mennyezeti freskó* alatt fából faragott, aranyozott díszű oszlopsoron nyugszanak a karzatok, az uralkodó szín a halványkék és a tompazöld. A nézőtéren utólag 580 széket helyeztek el.

Az operaház júniusban évről évre a Frankföldi ünnepi hét (Fränkische Festwoche) színhelye.

Tovább északra a Bürgerreuther Strasse a Grüner Hügel nevű, 380 m magas dombhoz visz el: itt áll Richard Wagner egykori színháza, a *Festspielhaus*.

Wagner évtizedeken át tervezte, hogy saját színházat építtet, ahol műveit maga rendezheti. 1872. május 22-én, 59. születésnapján végre lerakhatta bayreuthi színháza alapkövét: drezdai honfitársa, Gottfried Semper egyik tervét egyszerűsítette egy lipcsei építész, Otto Brückwald segítségével. A félköríves főhomlokzat elé klasszicista ihletésű előcsarnokot alkotott a korabeli pompától tartózkodó felfogásban. A hatalmas nézőtér – 1800 ülőhellyel – a lehető legegyszerűbb, a sima oszlopokra függesztett hátsó erkélypáholysor elé csak helyenként került egy-egy díszesebb korinthoszi oszlop, a mennyezeten csak jelzésszerű díszítőelemek vannak. A kortársaknak nem is tetszett, nem értették meg, hogy – a zeneszerző kívánsága szerint – itt „minden olyan, hogy semmi sem vonja el a néző figyelmét a színpadi történéstől". Wagner úgy rendelkezett, hogy a zenekart láthatatlanná, „csakis füllel érzékelhetővé" kell tenni. A nézőtéren nincs páholy, csak emelkedő széksor. A padozat alatt üres tér húzódik, a mennyezet faszerkezetű, ennek köszönhető a kitűnő akusztika.

A színház 1876-ban a „Nibelungok gyűrűje" előadássorozatával nyitotta meg kapuit, s jóllehet igen nagy volt az érdeklődés (még I. Vilmos német császár is megjelent), az énekesek és a zenészek pedig nem kaptak gázsit, csupán – Wagner szavával – „költségtérítést", az ünnepi játékok mégis deficittel zárultak. A második előadássorozatra csak 1882-ben került sor: a „Parsifal" ősbemutatójával. Wagner a rákövetkező évben meghalt, özvegye, Cosima (Liszt Ferenc lánya) folytatta az életmű bemutatását, a legszigorúbban őrködve Wagner rendezői utasításainak betartásán. 1904-ben fiúk, Siegfried Wagner vette át az ünnepi játékok irányítását, s az azóta is a család kezében maradt. A második világháború után 1951-ben nyílt meg ismét az operaház; a Wagner-unokák – 1966-ig, Wieland, halála után Wolfgang Wagner – irányításával, nemegy-

szer nagy vitát kiváltó modern rendezésében újult meg a wagneri hagyomány.

Az ünnepi játékokat évente július–augusztusban rendezik meg.

A Bürgerreuther Strasse elején levő *pályaudvar* alagútján (Tunnelstrasse) a Brandenburger Strasséra jutni, amely Bayreuth St. Georgen városrészébe vezet. Az 1705–11 között épült barokk *plébániatemplomban* tartották gyűléseiket a György Vilmos tartományi gróf alapította Becsületrend lovagjai 1712-től kezdődően; a templom karzatának mellvédjét körben a lovagok címerei díszítik.

Az Erlanger Strasse tovább a Bayreuth nyugati határában, Bonndorf község közelében levő *Fantaisie-kastélyhoz* vezet. A tartományi grófi család 1758-ra megépült „fantázia-kastélya" igen szép helyen, erdős domb gerincén emelkedik, hatalmas parkjában tó, szökőkutak sora, mesterséges sziklabarlang, külön fürdőház stb. létesült. A kastélyban lakott Wagner és családja 1872-től kezdődően, amíg a Villa Wahnfried el nem készült.

Bayreuthtól keletre fekszik a másik tartományi grófi kastély, az *Eremitage;* 1715-ben kezdték építeni. Első emeletén családi arcképcsarnok húzódik. A park végében álló másik kastélyt Wilhelmine grófné emeltette 1749–53 között Saint-Pierre tervei alapján. A grófné kristálypalotát kívánt; a 60 m hosszú, félköríves főhomlokzatot és 120 oszlopát hegyikristályok és féldrágakövek borítják, a kupola fölött egykor aranyozott bronz Apolló hajtotta a négylovas napszekeret; innen az új kastély neve: a *Napisten temploma* (Sonnentempel). Helyreállítása a második világháború után tízévi munkával, 1969-re fejeződött be, a hegyi kristályt Tirolban gyűjtötték hozzá. Az új quadriga Bernhard Krauss müncheni szobrász munkája. A palota előtti nagy *tó* (Grosser Bassin) a versailles-i park tavának mása.

Kirándulás a Frankenwald vidékére

Bayreuthból az A 9/E 6 autópályán északnak indulva, a Hof-Naila-i letérőnél nyugatnak fordulunk. Selbitzen, majd a régi fürdőváros, Bad Stebenen át a határ mentén, az alacsonyabb rendű úton menjünk Nordhalben felé. Gyönyörködhetünk az 1974-re elkészült völgyzáró gát, a *Ködel-Talsperre* 6 km hosszú tavában; majd tovább északnyugatnak és hamarosan

nyugatnak fordulva, a *Kõdel*, a *Rodach*, a *Kronach*, a *Hasslach* és mellékfolyóik szántotta völgyeket keresztezünk, romantikus, kanyargós, szorosokkal megtűzdelt úton. Förtschendorftól északra mesebelien szép tájon, fenyvesek között hármas várfal övezi *Lauenstein várát*. II. Konrád császár 915-ben erődnek építtette 679 m magasban a szláv törzsek ellen. Az 1506–54 közötti években a Thüna grófok reneszánsz várkastéllyá alakíttatták át. Az ötemeletes, tornyos főépület (Thünaflügel), oromfogazatos fő- és oldalhomlokzatai kiemelkednek az együttesből. Az 1300 táján épült Orlamündeflügel nevű szárnyépületet a vár akkori tulajdonosairól, az Orlamünde grófi családról nevezték el: földszintjén gótikus oszlopcsarnok húzódik; állítólag itt kísértett a lauensteini fehér asszony...

Förtschendorfból délnek a Hasslach partján üdülőfalvak sorakoznak. Az ezeréves Kronach városa fölött a *Veste Rosenberg* egész Németország legnagyobb középkori erődítménye: 1120-tól 1760-ig építették–alakították A 380 m magas dombot az erőd föld alatti járatai szelik át; gótikus Öreg-tornya (Bergfried) és várkápolnája (Burgkapelle) belülről is megtekinthető, a vár egyik szárnyában a Városi Múzeum rendezkedett be (Städtisches Museum). Egészen az erődítmény dombjáig nyúlik ki az a magas szikla, amelynek tetején 1548–1607 között épült meg a kronachi *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Johannes).

A várost, amely három folyó – a Rodach, a Kronach és a Hasslach – összefolyásánál keletkezett, a XIV–XVI. században helyenként kettős, sőt hármas fallal vették körül, és a bástyatornyos, kaputornyos fal fenn is maradt. Az óváros megőrizte középkorias jellegét, szép XVI–XVIII. századi fagerendás vagy kőházak szegélyezik az utcákat. A legnevezetesebb az a *csúcsos ormú ház* („Zum scharfen Eck"), amelyben a város legnagyobb fia, Lucas Müller – más források szerint Lucas Sander – született 1472-ben, s akit, miután felvette városa nevét, Lucas Cranachként ismert meg a világ (hozzátéve, hogy „idősb", mert fia, az 1515-ben született „ifjabb" is hírneves festő lett, aki apja halála után tovább vezette a műhelyt). A reneszánsz *Városháza* (Rathaus) 1583-ból származik, dísztermében az idősb Cranach három festményét láthatjuk.

Történelmi hagyománya a városnak a minden év augusztus közepén megrendezett lövész-ünnep (Schützenfest), annak emlékére, hogy a harmincéves háborúban (1633-ban) a város bátran állta a kemény ostromot és nem engedte be az ellensé-

get falai közé. A város peremén álló *Szt. Anna-kolostortemplomot* (Klosterkirche St. Anna) 1515-ben szentelték fel, 1671–72 között barokk stílusban átalakították. A *kolostor* egyik szárnyában most a környék helytörténeti múzeuma (Frankenwald-Heimatmuseum) van.

A Frankenwaldstrassénak hívott útvonal – melynek keleti része a B 173 jelzésű út egy szakasza – Kronachtól nyugatra a B 303 jelzésű út egy rövid szakaszában folytatódik – *Mitwitz váráig*. A *Steinach-patak* mély völgye a természetes határ a *Frank-erdő* és a Majna völgyének felső szakasza (Oberes Maintal) között. A festői völgyben elérjük a *Majnát* és keletnek fordulunk a B 289 jelzésű úton (amelyet Strasse der Residenzennek is neveznek). Valóban egykori rezidenciák – várak – szegélyezik. Altenkunstadt–Burgkunstadt ikerváros, Burgkunstadtban az 1659-re megépült, reneszánsz *Városházát* és a *kastélyt* érdemes megnézni; szép a favázas házak sora. Maineck-től délre a *göraui várrom*, Mainroth-tól északra a *gärtenrothi vár*, Schwarzach-tól északra a *danndorfi vár* és keletre *Wernstein vára* felé vezetnek alacsonyabb rendű utak.

Kulmbach-ot először – Kulma néven – egy 1035-ben kelt oklevélben említik; XIII. századi, erődített *fala* lényegében fennmaradt. Kelet felől a Fichtel-hegység, északról a Frank-erdő (Frankenwald), délnyugat felől pedig a Frank-Svájc veszi körül, ideális kiránduló-kiindulópont. Sörfőző iparáról 1349-ből maradt fenn az első írásos emlék, de a város környékén i. e. 800 tájáról is találtak Hallstatt-kori cserép „söramfórákat". Favázas polgárházak sora mentén haladunk az 1752-re megépült, barokk *Városháza* elé. XV. századi *főtemploma* (Petrikirche) gótikus – csonka – tornyát toronysisak zárja le. A város kultúrtörténeti emlékének gazdag gyűjteményét (őskori leletek, régi bútorok, viseletek, kézműves-remekek) tárja elénk a *Luitpold-Museum*. A város keleti peremén, 426 m magas dombon emelkedik a négytornyos *Plassenburg* vára, amely gótikus erődből a XVI–XVIII. században lett reneszánsz és barokk elemeket egyesítő várkastéllyá. Reneszánsz belső udvarán (Schöner Hof) lovagi játékokat rendeztek egykoron, az épületszárnyakat a múlt században börtönné silányították, a második világháborút követő helyreállítás után pedig itt rendezték be az *Ólom- és ónöntvények múzeumát* (Deutsches Zinnfigurenmuseum), több mint 200 000 figurális öntvénnyel.

Kulmbachból a B 85 jelzésű út egyenest visszavezet

Bayreuthba. Érdemes azonban kisebb kerülővel visszatérnünk, a B 303 jelzésű úton észak-, majd délkeletnek fordulva. Bekötőút visz róla Himmelkron falucskába, a *ciszterci kolostorhoz* (Zisterzienserabtei).

Az 1221-ben alapított zárda templomát több ízben átépítették ugyan, de fennmaradt a gyönyörű *gótikus kerengő* és a *hercegi kripta* (Fürstengruft). Az a *sírkő*, amely az 1382-ben elhunyt Kunigunde von Orlamünde grófnőt a cisztercita rend fehér apácaruhájában ábrázolja, egyszersmind a Lauenstein várában kísértő „fehér asszony" legendás alakját is megörökíti.

Az autópálya hídján átkelve Bad Berneck fürdővárosba érünk. Festői környezetben alakult ki, az *Ölschnitz-patak* keskeny völgyében, a *Fehér-Majna* torkolata közelében.

Az Ölschnitz arról nevezetes, hogy vizében gyöngykagylókat lehetett (s ha igaz, olykor még ma is lehet) találni; a Fehér-Majna pedig ezen a tájon arany göröngyöket görgetett a partra (a közeli Wunsiedel egyik polgára, Sigmund Wann, 1450 táján ennek a természeti ténynek köszönhette mesebeli gazdagságát); az aranyrögöket a közeli Goldmühl (Aranymalom) falucskában tisztították meg, dolgozták fel.

Az 590 m magas Vár-hegyen (Schlossberg) a husziták által 1430-ban lerombolt *Felső-vár* (Obere Burg), valamivel távolabb az *Angyal-vár* (Engelsburg) *romja* és egy szintén *romos kápolna* látható. Északra, az Ölschnitz völgyében (a B 2 jelzésű úton) pár száz méteren belül újabb romantikus romok – *Stein*, majd *Grünstein várának romja* – találhatók. Bad Bernecktől a Bernecker Strassén érünk be Bayreuthba.

Bamberg és környéke

Bayreuthból a B 22-es út közvetlenül átvisz Bambergbe, amelynek óvárosa a több ágra szakadó *Regnitz* völgyében alakult ki. Azon a dombon, amelyen most a Dóm áll, a Babenberg hercegi család építtette az *Új-várat* (Neue Burg); ezt nevezi egy 902-ből származó oklevél „castrum Babenberg"-nek, s az uralkodó család nevének elferdítése révén lett a város Bamberg. Az Új-várat 973-ban II. Ottó császár Henrik bajor hercegnek adományozta, az ő fia pedig, II. Henrik császár, 1007-ben az általa alapított püspökségnek ajándékozta. Itt jött létre a papi

városrész s épült meg a vár tőszomszédságában a Dóm; a polgárváros keletebbre, a Regnitz szigetén alakult ki.

A papi városrészben (Geistliche Stadt) a Karmel-Platzon áll a XII. századból származó *Karmelita-templom* (Karmelitenkirche) és kolostor; a templomot 1692–1701 között Leonhard Dientzenhofer tervei alapján barokk stílusban átépítették. A *kolostort* a rend feloszlatása után laktanyának használták; XIII. századi késő román kerengője (Karmelitenkreuzgang) a legnagyobb német földön — s finom oszlopokkal tagolt ablaksorával, tágas boltíveivel ritka élményt nyújt. A papi városrész hét dombon épült, minden dombtetőn templommal. A gótikus *felső plébániatemplom* (Obere Pfarrkirche zu Unserer Lieben Frauen) szögletes tornya messziről látható, habár toronycsúcsa elpusztult. A hajó alapkövét 1325-ben rakták le, a szentély 1387-re készült el, s jóllehet ablakai a XVIII. században barokk stílusú átalakításon estek át, megőrizte gótikus jellegét. Köréje patkó alakban tizenegy barokk *kápolna* épült. A templom elől észak felé völgyben, pontosabban szakadékban vezet az út a Pfahlplätzchen nevű hangulatos kis térre. Majd felfelé visznek az utcák.

A Dóm mögött (Domplatz 5.) a Balthasar Neumann által 1730 körül épített barokk *Káptalan-házban* (Kapitelhaus) van a *Dóm- és Egyházmegyei Múzeum* (Dom- und Diözesan-Museum).

A Dóm több *eredeti építészeti-szobrászati dísze*, világhírű *bizánci és román textilgyűjtemény* (II. Henrik császár és felesége köpenye, II. Kelemen pápa teljes ornátusa), gótikus *faliszőnyegek*, *szobrok* és *üvegfestmények*, barokk *egyházi kincsek*, továbbá vallási tárgyú *népművészeti alkotások* láthatók benne.

A négytornyú *Dómot* első helyen szokás emlegetni a németországi román műemlékek között. Alapkövét 1004-ben II. Henrik császár rakta le, ezért hívják Császár-dómnak (Kaiserdom) is. Az első templom – amelynek maradványait 1969-ben, központi fűtés szerelése közben találták meg négy és fél méterrel a keleti kripta alatt – csakúgy, mint a helyén épült második, csakhamar leégett. A harmadik Dóm az, amelyet most látunk, lényegében 1215–37 között épült, késő román stílusban, Eckberg püspök kezdeményezésére. A kereszthajó és a nyugati Szt. Péter-szentély (Peterschor) azonban már a gótika felé mutat. A négy torony 81 m magas, nyolcemeletes, közülük a keletiek még tiszta román stílusúak, az áttört saroktornyos nyugatiak

azonban már a francia kora gótika befolyását jelzik. A Dóm hossza 95, szélessége 28, magassága 26 m. A Karolinenplatz felé fordul a főkapu, az ún. Fejedelmi-bejárat (Fürstenportal), szobrászati díszei az „Utolsó ítélet"-et ábrázolják; a próféták sora fölött az apostolok sorában a két nőalak az Eklézsia és (bekötött szemmel) a Zsinagóga megtestesülése, s az Új- és Ószövetség egységét jelképezik. A román stílusú keleti Szt. György-szentély (Georgenchor) oldalán lépcsősor vezet a két szélső kapuhoz – a délkeleti kapu román boltíve alatt a timpanon domborműve a trónusán ülő Szűz Máriát ábrázolja a Dóm alapítóival és más szentekkel; a délnyugati kapu fülkéiben Ádám és Éva, Szent Péter, Szent István vértanú szobra mellett a töprengő arcú, koronás II. Henrik császár és felesége képmása (1235 tájáról) látható.

A bejárati oszlopnak támasztva áll a *Lovas*, akinek kilétéről évszázadok óta vitatkoznak – egyes feltevések szerint III. Konrád császárt ábrázolja, aki 1153-ban Bambergben hunyt el és a Dómban van eltemetve, más feltevések szerint I. István magyar királyt, akiről tudni vélik, hogy a Dómban keresztelték meg, amikor leánynézőben járt bajor földön. Mindenesetre szokatlan az öltözéke, más felségjelvénye nincs, mint a korona, vagyis király, de nem itt uralkodik. Bárkit ábrázoljon is a szobor, hírnevét mindenekelőtt nyugodt, nemes szépségének köszönheti, a lovagi eszmény megtestesülését látták benne.

A keleti szentélyt az oldalhajóktól kőből faragott fal választja el. Az oszlopok közében *domborműveket* láthatunk a XII. századból, az északi oldalon XIII. századi Madonna-szobrot.

A síremlékek a szentélyben: az 1196-ban elhunyt *II. Ottó püspök* román, az 1066-ban elhunyt *Günther püspök* kora gótikus *szarkofágja*, *Friedrich von Hohenlohe* püspök 1351-es keltezésű *sírköve*, valamint az 1505-ben elhunyt *II. György püspöknek* a nürnbergi Peter Vischer műhelyében készült *koporsója*. A szentélyből nyíló román – keleti – kripta alacsony boltozata alatt *III. Konrád* császár egyszerű *homokkő szarkofágja* áll, és – meglepő módon – egy *kút*. A keleti szentélynek a főhajóba vezető lépcsősora előtt vasrács veszi körül az 1024-ben, ill. 1038-ban elhunyt *II. Henrik és felesége sírját*. A würzburgi Tilman Riemenschneider remeke a szarkofág 1499–1513 között, solnhofeni márványból kifaragott öt domborműve, amelyeken életnagyságú és reneszánsz kori ruhába öltözött alakok között a császári pár életének jelenetei játszódnak le; a legnagyobb és legjelentősebb a halálos ágyán mutatja a császárt, fején a nehéz koronával, az ágya mellé húzott ládikó alól kilátszik a papucsa...

A főhajó viszonylag keskeny, a *szószék* múlt századi, neoromán munka. Alóla újabb lépcsősor vezet le a kórusba, ahol *gótikus imapadok* állnak, majd újabb lépcsősor fel, a nyugati

szentélybe. Közbül a kereszthajó déli végében tekintsük meg Veit Stoss 1523-ban elkészült *Szűz Mária-oltárát*. A gótikus szentélyben a hatalmas *Keresztrefeszítés-oltár* a XVII. század közepén készült; itt nyugszik az egyetlen német földön eltemetett pápa: az 1047-ben elhunyt *II. Kelemen*, korábban bambergi püspök; márvány *szarkofágját* XIII. századi domborművek ékesítik. A fal mentén az 1501-ben elhunyt *Heinrich von Gross-Trockau* és az 1503-ban elhunyt *Veit von Pommersfelden* püspök *síremléke* Peter Vischer, míg az 1522-ben meghalt *Georg von Limburg püspöké* Loy Hering műhelyéből származik.

A Dóm közvetlen szomszédságában a Babenberg hercegi család ősi vára állt. Helyén a XV. században az eredeti *Régi udvartartás* (Alte Hofhaltung) nevet megtartva, macskaköves belső udvar körül megépültek azok a barátságos lakóépületek, amelyek földszintje terméskő, két emelete pedig favázas–fatornácos.

Az udvarra a Domplatz felől a gazdagon díszített *Reiches Tor* vezet be: a reneszánsz kőfaragás egyik legkülönb emléke Bajorországban: a Majna és a Regnitz folyókat jelképező alakok között a Dóm pontos mását – és alapítóinak: II. Henrik császárnak és feleségének alakját – látjuk a dombormívű frízen, szentek között.
A kapu mellett a reneszánsz főépület csúcsos homlokzata alatt rendezkedett be a *Történeti Múzeum* (Historisches Museum), amelyben nemcsak a város, hanem egész Felső-Frankföld történelmi és művészeti emlékei láthatók.

A Domplatz északi és északkeleti peremén a barokk *Új rezidencia* (Neue Residenz) püspöki épület: Lothar Franz von Schönborn hercegérsek építtette 1697–1704 között Leonhard Dientzenhofer tervei alapján.

1806-ban Napóleon kvártélyozta be ide magát, innen üzent hadat Poroszországnak és vonult tovább a jénai csatába. A palota nevezetességei: a jelenlegi *Állami Könyvtár* (Staatliche Bibliothek) díszes olvasóterme, *az egykori püspöki lakosztály*, a fényes *fogadóterem*, a *kínai szoba*, az elsőrangú művekben bővelkedő *képtár* (Gemäldesammlung), valamint a freskókkal ékesített *Császár-terem* (Kaisersaal), ahol a neves bambergi szimfonikusok gyertyavilágítás mellett rendeznek hangversenyeket.

Igen szép a rokokó szobrokkal ékesített *rózsakert* (Rosengarten). A Dóm szomszédságában szinte maga a középkor maradt fenn a *kanonokházak* (Domherrnhöfe) során; az épületeket címerrel díszített hatalmas kapuk zárták el a nyilvánosság

elől, némelyiknek a kerítése mögött még őrjárati folyosó is húzódik. Az Obere Karolinenstrasse nyugatnak visz, a mostani *érseki palota* (Erzbischöfliches Palais) mellett. Szemközt, a Jakobsberg nevű dombon áll a *Szt. Jakab-templom* (St. Jakobskirche). XI. századi román bazilika, száz évvel későbbi gótikus nyugati szentéllyel; keleti szentélyét 1771-ben barokk főhomlokzattá alakították át. Észak felől, a Michaelsberg nevű domb tetején messzire látszik a *Szt. Mihály-templom* (Michaelskirche) és az *egykori benedekrendi kolostor;* 1015-ben II. Henrik alapította, 1121-re épült meg az első rendház. A jelenlegi barokk apátsági épületek 1696–1742 között, Johann Leonhard Dientzenhofer és Balthasar Neumann irányítása alatt készültek. A kéttornyú kolostortemplomot 1117-ben háromhajós pillérbazilikaként építették újjá, de még őrzi román jellegét, habár – szintén Dientzenhofer tervei alapján – 1697-ben lépcsősor és barokk homlokzat épült eléje.

Belsejében *román oszlopok, gótikus boltívek* és az 1600 után készült mennyezeten levő *reneszánsz freskók* (melyek 600-féle gyógyfüvet szemléltetnek) alatt *barokk oltárok* állnak, rokokó a szószék (1751-ből). A főhajó végében az 1139-ben elhunyt és később szentté avatott *Ottó püspök* XIV. századi *kriptája* látható, a fal mellett pedig színesre festett, román *kőszobra* (a feltevések szerint eredeti sírjáról való).

A kolostor keleti végében, a Regnitz-part fölött *kilátóterasz* épült. A Regnitz partján déli irányban sétáljunk végig a *Szt. Márk-hídon* (Markusbrücke) túl a vízben tükröződő, tarka halászházak szegélyezte partszakaszon, amelyet kisebbfajta Velencének (Klein-Venedig) neveznek a bambergiek. A Regnitz mesterséges szigetén, a papi városrész és a polgárváros között épült meg az egyik legsajátosabb *Városháza* (Rathaus). Tőle északra az *Alsó-hídon* (Untere Brücke) Kunigunda császárné életnagyságúnál nagyobb rokokó szobra áll; a Városházától délre a *Felső-hidat* (Obere Brücke) barokk Keresztrefeszítés-szoborcsoport és Nepomuki Szt. János szobra díszíti. Az utóbbi hídon, amely 1455-re készült el, a Városháza favázas toldaléképülete a szigetcsúcson a víz fölött lebegni látszik; középső részének neve *Régi-torony* (Alter Turm). E magvában gótikus kaputorony íve alatt haladunk át a hídon; zsindellyel fedett tetejét kis torony ékesíti, homlokzatait a rokokó időszakában átalakították, lendületes erkélyekkel díszítették. A Régi-toronyhoz simuló északi traktust 1744–55 között építették át, homlokzatait barokk allegorikus freskókkal borították.

A hídról a Regnitz délkeleti hordalékszigetére, a Geierswörthre látunk, házai közül kiemelkedik a folyó keskenyebbik ága mentén az egykor hercegérseki tulajdonban volt *reneszánsz vízivár* (Wasserschloss Geierswörth). Ezen a keskenyebbik ágon az *Apácák hídja* (Nonnenbrücke) vezet át, egyenest egy régi lakótoronyra emlékeztető magas ház elé, amelyben 1809–13 között a neves író: *E. T. A. Hoffmann* lakott; most *emlékmúzeum*.

A lényegében barokk polgárváros (Bürgerstadt) főútvonala régi piacterek láncolata: a hídhoz közelebb eső Obstmarkt és a Grüner Markt között 1698-ban állították fel a barokk *Neptunkutat*. A jezsuita *Szt. Márton-templomot* (Martinskirche) 1686–93 között a Dientzenhofer-fivérek tervei alapján emelték. A Maxplatz peremén az *Új-városháza* (Neues Rathaus) 1732–37 között, Balthasar Neumann tervei szerint papi szemináriumnak épült. A Hauptwachstrasse, az 1774-beli kora klasszicista *Őrház* (Hauptwache) mellett – ma idegenforgalmi hivatal – a Regnitz szélesebbik ágához visz; ez immár a Rajna–Majna–Duna-csatorna egyik szakasza. A *Kettenbrücke* nevű hídon túl magaslik a kéttornyú *Szt. Gangolf-templom* (Gangolfskirche), román bazilikaként épült 1063-ban, gótikus szentélye a XIII. században készült, belső berendezése rokokó.

Bambergtől mintegy 2 kilométerre keletre a barokk *Seehofkastély* 1687–89 között épült a Schönborn grófi család számára; hatalmas parkjának rokokó kerti szobrait – Ferdinand Tietz és Peter Benkert munkáit – hosszas kutatómunka után 1976-ra sikerült újra összevásárolnia a bajor államnak, amely a kastélyt reprezentatív vendégházként újíttatta fel.

Bamberg szomszédságában, tőle délnyugatra A l t e n b u r g a *Régi-várról* (Alte Burg) kapta nevét, első említése egy 1109-ben kelt oklevélben maradt fenn, 1158-ban a hatalmas Andechs-Diessen grófi család birtokába került.

A család egyik sarjának, *Andechs-Merániai Eckbert* bambergi püspöknek volt a nővére Gertrud, II. Endre magyar király felesége. Ez a család volt a „merániak". Övék volt a bajor felvidéken, Passautól délre, az Inn partján megépített Neuburg vára, továbbá fél Tirol, Dalmácia, Isztria, két burgund grófság stb. Eckbert püspök először pápai következtében járt Esztergomban; majd miután részt vett a Sváb Fülöp király elleni összeesküvésben és császárgyilkosságban, sógorához menekült. II. Endre birtokot ajándékozott neki a Szepességben; Eckbert elkísérte a keresztes hadakkal a Szentföldre is. Miután a pápa feloldotta Eckbert fejére kimondott átkát, a püspök

visszatérhetett Bambergbe és várába, s utóbb még menedéket is adhatott unokahúgának, Gertrud és II. Endre lányának, az elűzött özvegy thüringiai őrgrófnénak: Árpád-házi *Szent Erzsébetnek*...

A 386 m magas várdombon a bástyatornyokkal erődített, XII. századi várfal fennmaradt, aljában a várárok nyomai is felfedezhetők, megvan a régi csapóhíd, a kapuépület és az eredeti Öreg-torony (Bergfried), ahonnan – 162 lépcsőfokot megmászva – pompás kilátás nyílik Bamberg óvárosára. A várkastélyt azonban csak részben állították helyre a XVI–XVII. században, a várkápolnát (Burgkapelle) 1834-ben neogót stílusban újították fel, csupán reneszánsz sírkövei eredetiek. A vár látogatóinak kedvence a várárokban fogva tartott eleven mackó.

Az Oberes Maintal

Bambergtől északra, ill. északkeletre természeti és műemléki szépségekben gazdag vidék húzódik, amelyet általában a Majna felső völgyének (Oberes Maintal) neveznek, jóllehet három folyó – a Majnán kívül az *Itz* és a *Baunach* – völgye húzza meg barázdáit – és történelmileg kialakult fő útvonalait. A B 173 jelzésű főútvonalon indulunk északnak. Onnan, ahol az Itz és a Baunach beleömlik, a Majna mentén folytatjuk utunkat. A 461 m magas *Ansberg*, majd az 539 m magas *Staffelberg* meredek mészkő sziklafala és aljában Staffelstein következik. A 800 táján létrejött település *plébániatemplomát* (Stadtpfarrkirche) állítólag még Nagy Károly frank király építtette. A helység 1130-ban városi rangra emelkedett, itt tartották a környék nagy vásárait. A *középkori városfalak* nagyrészt fennmaradtak. Igen szép a magas nyeregtetős, fagerendás XVII. századi *Városháza*. A főtér favázas épületei egyikében rendezték be a *helytörténeti múzeumot* (Heimatmuseum), a környék földtani, időszámításunk előtti leletanyagával, továbbá a város szülöttének, az 1559-ben elhunyt Adam Riese matematikusnak életére és működésére vonatkozó gyűjteménnyel.

Staffelsteinből alacsonyabb rendű út vezet északnyugatnak, át a Majnán, Banz felé: a Majna völgye fölött épült benedekrendi *kolostort* (Benediktinerabtei) 1070 táján alapították. A harmincéves háború elpusztította; a hatalmas épülettömböt 1695–98 között Leonhard Dientzenhofer szabályos-szimmet-

rikus barokk tervei alapján építették újjá a nagy belső udvar körül. Az apáturak kápolnáját (Abtskapelle) és a Császár-termet (Kaisersaal) Johann Jakob Vogel finom stukkóival ékesítették. A rend feloszlatása után, 1803-tól kezdődően a bajor királyi család kastélya lett, a korabeli leírások szerint a legszebb kastély Frankföldön. A kéttornyú *apátsági templom* (Abteikirche) 1710–18 között Johann Dientzenhofer irányításával készült el, olasz példaképeinek megfelelően ritmikus tagolású falakkal. A templomban az ezüstből domborított „Levétel a keresztről" VI. Pius pápa ajándéka.

Visszatérve a B 173 útra, mintegy 7 km után újabb letérő kínálkozik egy *búcsújáró templomhoz* (Wallfahrtskirche Vierzehnheiligen). Frankföld leglátogatottabb búcsújáró temploma. A legenda szerint 1446-ban egy pásztorfiú buzgó imájára a puszta dombtetőn mind a 14 védőszent megjelent, és csakhamar „templom emeltetett vala azon a helyen". Balthasar Neumann würzburgi építész főműve ez a templom, amelyet a régi kis kápolna helyén, 1743–72 között építettek.

A főhajó közepén („azon a helyen") áll a *Kegyelem oltára* (Gnadenaltar), meglehetősen szokatlanul elhelyezve: a kupola alá építették be az orgona erkélyét s az erkélylábazatnál ott a sajátságos körvonalú, szinte külön elemekből álló baldachinos oltár. Sok ülő alakja miatt inkább köztéri szoborra, mintsem oltárra emlékeztet. Johann Michael Feuchtmayer rokokó alkotása 1760-ból. A főhajó alaprajza ovális, „nyomvonalát" oszlopok jelzik, az oszlopokat pedig a karzat mellvédje köti össze. A két nyugati kápolna telis-teli van hálaadományokkal, köztük életnagyságú viaszfigurákkal. A *freskók* az olasz Giuseppe Appiani munkái.

Lichtenfels mintegy ezeréves múltra tekinthet vissza: az Andechs („Merániai") hercegi család alapította. Fennmaradt *két városkapuja* és középkorias városképe; a barokk *Városháza* (Rathaus) közelében legnevezetesebb műemléke az 1483 és 1530 között épült, késő gótikus *plébániatemplom* (Stadtpfarrkirche). Legrégibb része négy kis őrtornyos, erőteljes tornya. A várhegy északi oldalán az 1555-ből származó *Kastenboden-kastély* áll.

Lichtenfelstől északnyugatra, az Itz folyó völgyében a Thüringiai-erdő (Thüringerwald) déli nyúlványainak lábánál fekvő szép Coburg-ba érünk. A település 1056 óta ismert, 1331 óta város, 1353–1549 között szász hercegi rezidencia, majd 1826-tól 1918-ig a szász–coburgi–gothai hercegség egyik fővárosa; 1920 óta tartozik Bajorországhoz.

Dél felől, a B 4 számozású útvonalon, jobbról *Creidlitz*, balról *Ahorn* vára között érkezünk a városba. Az Itz új hídján átkelve, a Schillerplatzon és folytatásán, a Ketschenangeren a *Ketschentor* nevű városkapu elé érünk. E kapun túl északnak vezet a Ketschengasse, s tőle keletre húzódik a zegzugos óváros. Messziről látszik a *főtemplom* (Stadtpfarrkirche St. Moritz). A háromhajós csarnoktemplom építését 1320-ban kezdték meg, lényegében 1585-ben fejezték be, a XV. század elején készült két egyenlőtlen tornya. Belső berendezése 1700 óta barokk; legérdekesebb műkincse II. János Frigyes uralkodó herceg 1595–98-ból származó, 13 m magas, alabástromból faragott síremléke. A templom szomszédságában áll a reneszánsz *Casimirianum*, az 1601-ben alapított gimnázium épülete. A főtér (Markt) a legszebb önémet városközpontok egyike. Közepén emelkedik az 1577–79 között épült, 1750 körül átalakított *Városháza* (Rathaus), *régi polgárházak* veszik körül. A főteret nyugat felől a *Zsidó-kapu* (Judentor) középkori tornya zárja le, kelet felé pedig a keskeny Herrngasse visz tovább reneszánsz épületek között. A Városházával szemben van az *egykori hercegi kancellária* (Cantzley); 1596–99 között épült, jellegzetes erkéllyel díszített középület (most Stadthaus néven a Városháza része). Az *Ehrenburg-palota* (1543–1693) hatalmas tömbje, a hercegi család városi rezidenciája eredetileg ferencesrendi kolostor volt; 1816–38 között a híres berlini udvari építész: Karl Friedrich Schinkel tervei alapján az angol-gótika modorában újították fel. Két egyenlőtlen tornya a XV. század elején készült. Eredeti még a Steingasse felé eső kétemeletes rész gazdagon díszített portállal és erkéllyel.

Egyik szárnyában a 250 000 kötetes *Tartományi Könyvtár* (Landesbibliothek), továbbá az *Állami Levéltár* (Staatsarchiv) rendez gazdag gyűjteményeiből alkalmi kiállításokat. Érdemes megnézni a dísztermeket: a korinthoszi oszlopsor tartotta *Trón-termet* (Thronsaal), a gazdag stukkódíszes *Fehér-termet* (Weisser Saal), a *Gobelin-szobát* (Gobelinzimmer) vagy a barokk *Óriás-termet* (Riesensaal), valamint az 1690–1738 között kialakított *kastélykápolnát* (Schlosskapelle).

Az árkádos kapuzat a *Palota-kert* (Hofgarten) elnevezésű parkosított dombra vezet. A *Természettudományi Múzeum* (Naturwissenschaftliches Museum) kastélyának madártani gyűjteménye az országhatáron túl is ismert. A *Tartományi színház* (Landestheater) épülete késő reneszánsz, már-már klasszicista.

A Festungstrassén érünk a bástyatornyos várfallal körülvett *Veste Coburghoz*. A legnagyobb várkastélyok egyike német földön; 464 m magas dombon épült legrégibb részei XII–XIII. századiak. A magas, erődített falak több belső udvart zárnak közre. Eredeti állapotában maradt fenn a Zeughaus (Fegyvertár) kb. 1450-ből és a késő gótikus Hohes Haus. Szász hercegi rezidenciaként szolgált a gótikus lakópület, a négy kis saroktoronnyal.

1530-ban hat hónapig Luther Márton volt a vár vendége; az 1909–24 között helyreállított várban ma *Luther-emlékszoba* van. A *képtár* (Gemäldesammlung) a középkori festészet és szobrászat válogatott remekei között 26 Cranach-képet is tartalmaz, a *rézkarcgyűjtemény* (Kupferstichkabinett) több mint 10 000 rajzot és 340 000 rézkarcot. Megtekinthetők a *hercegi család lakosztályai*, a *Lovag-terem* (Rittersaal), az intarziadíszes *Vadász-szoba* (Jagdzimmer) és a *fegyver-gyűjtemény;* az *egykori istálló* (Marstall) a lovagi tornák teljes felszerelését, ezenkívül hercegi hintókat, szánokat stb. rejt. Új részleg a *XVI–XX. századi üveggyűjtemény* (Glassammlung).

Coburgtól északkeletre a határ közelében Neustadt bei Coburg „bajor babaváros"-ként ismert. *Babamúzeuma* (Puppenmuseum) népviseletbe öltöztetett bábuk s egyéb paraszti játékszerek, valamint karácsonyfadíszek nagy gyűjteménye. A város *plébániatemplomában* (Stadtpfarrkirche) 1530-ban Luther Márton prédikált.

WÜRZBURG ÉS KÖRNYÉKE

Würzburg

Alsó-Frankföld (Unterfranken) tartományi fővárosa az egyik legrégibb német város.

Időszámításunk előtt ezer évvel kelta település, majd frank hercegi székhely. Első említését Virteburch néven egy 704-ben kelt oklevél őrzi. 741-ben püspöki székhellyé lett a később szentté avatott Burkardus alatt; az ő utódai már hercegérsekek voltak. 1402-ben alakult meg a városban az első egyetem. A püspöki uralom ellen 1525-ben fellázadt a lakosság; polgármestere, a híres reneszánsz szobrász: Tilman Riemenschneider vezetésével a parasztháború felkelő csapatait támogatta. (A zendülés leverése után Riemenschnei-

dert az uralkodó érsek végigkorbácsoltatta a városon.) A papi uralom helyreállt, de az egyetemet csak 1582-ben nyitották meg ismét. A város 1803 óta tartozik Bajorországhoz.

A második világháború után Würzburg egyetemi városként csakhamar talpraállt; ma repülőtérrel, a Rajna–Majna–Dunacsatornán kikötővel rendelkező, autópályák csomópontjában fekvő, modern nagyváros. Hangulatos rendezvényei a Mozart-hét és a szeptember végi szüreti népünnepély (Winzerfest).

A Majna bal partján emelkedik a hatalmas erőd: *Festung Marienberg*, a város legkorábbi magja. A 307 m magas dombot s tetején a kelták építette, körfallal körülvett őrhelyet nevezték Würzburgnak, csak a XII. század óta Marienberg a neve – annak a Mária-templomnak a tiszteletére, amelyet 706-ban emeltek, s amelynek alapjaira a későbbi vártemplom (Burgkirche) épült.

A bástyatornyokkal erődített *várfalat* 1200 táján kezdték építeni, ebből az időből származik az *Öreg-torony* (Bergfried). 1253-tól kezdődően a püspökök, akik mint frank hercegek világi hatalommal is rendelkeztek, az erődített falak mögé húzódtak vissza a város lakosságának ismétlődő felkelései miatt; a papi uralom ugyanis tűrhetetlen terheket rakott a lakosság vállára: a XI. században harminc templom jutott az alig 4000 fős településre.

Az egyik levert lázadás emléke a Vár délkeleti sarkán álló *börtöntorony* (Randersackerer Turm), amelyet 1308-ban büntetésül a würzburgi férfiaknak kellett felrakniok. A főbejárat *kapubástyája* (Scherenbergtor) 1482-re készült el. A rideg gótikus várat 1573–1617 között, Julius Echter von Mespelbrunn hercegérsek uralkodása alatt építették át reneszánsz várkastéllyá a nürnbergi Jacob Wolff mester tervei alapján, s ekkor készült az északkeleti *saroktorony* (Marienturm), csúcsán az aranyozott Szűz Máriával. Johann Philipp von Schönborn hercegérsek 1642–73 között barokk stílusban állíttatta helyre a várat, az ő nevéhez fűződik a *park* (Fürstengarten) létesítése is.

A régi fegyvertár helyén (amelyet a svédek felrobbantottak) 1702–12 között épült meg az új *Zeughaus*. Ma – az Echter von Mespelbrunn utasítására kialakított *bástyával* (Echterbastei) együtt – a frankföldi műkincsek elsőrangú múzeuma (Mainfränkisches Museum). Legnagyobb vonzereje Tilman Riemenschneider szobrainak, ill. szoborcsoportjainak és domborműveinek gyűjteménye, itt állítják ki továbbá a történelem előtti korok leletanyagát is külön részben szemlélhetjük meg a szőlőművelés emlékeit.

A Festung Marienberg tövében magasodik a *Szt. Burkhard-templom* (St. Burkhard) szürke ikertornya. Az 1042-ben fel-

szentelt román bazilika késő gótikus kereszthajója és szentélye 1493-ra épült meg. Külsőleg változatlan maradt, belső berendezése részben barokk, legrégebbi műtárgyai egy homokkőből faragott késő román persely, egy XIV. századi „Keresztrefeszítés"-dombormű, egy késő gótikus Szűz Mária-szobor, valamint Riemenschneider Madonna-mellszobra. Sajátossága a templomnak, hogy szentélye alatt – fedett átjáróval – vezet az utca, mi is itt megyünk tovább északnak, a Majna partjával és folyásával párhuzamosan, a híres régi híd felé. A hídfőnél a késő gótikus *Kórház-templom* (Hospitalkirche) most kortárs művészek kiállítási csarnoka.

A 196 m hosszú *Alte Mainbrücke* 1473–1543 között épült egy régebbi román híd helyén; 1730 táján ékesítették a szentek jellegzetes barokk szobraival. A jobb parti hídfőnél 1733-ban felállított barokk *díszkút* (Vierröhrenbrunnen) szobrászati díszei 1765-ben Peter Wagner műhelyéből kerültek ki. Vele átellenben a *Városháza* három épületből áll. A Grafeneckart egy Eckart nevű gróf háza volt, magvában román toronnyal és reneszánsz ízlés szerint átalakított gótikus lakóépülettel; 1316 óta városháza. A hozzá kapcsolódó, késő reneszánsz „Vörös épület" (Roter Bau) 1659-ből egy nemesi család palotája volt. A múlt század óta a Városháza veszi igénybe az 1712-re elkészült karmelita kolostor (Karmelitenkloster) barokk szárnyépületét is.

A Városháza mögött húzódó főtéren, M a r k t p l a t z-on áll a *Mária-kápolna* (Marienkapelle). Az egytornyú, késő gótikus, háromhajós, mégis karcsú csarnoktemplom építését 1377-ben kezdték meg és a toronnyal együtt 1481-ben fejezték be. A három kapu fölötti domborművek az építkezés idejéből származnak, a déli kapu melletti támoszlopokon Ádám és Éva alakja Tilman Riemenschneider 1491–93 között alkotott kőfaragványainak 1975-ben készült másolata (az eredetiek a marienbergi erődben láthatók; a művész e két remekét 1894-ben távolították el a templom faláról, mint „erkölcstelent"...).

A második világháború alatt a templom kiégett, belső berendezése modern. A fennmaradt régi sírkövek közül Riemenschneider kezétől származó s ép lovag-alak az 1499-ben elhunyt *Konrad von Schaumberg síremléke*. Az *oltárokon* egy 1440 tájáról való Madonna, valamint egy XVIII. századi ezüst-Madonna érdekes.

A város legszebb polgárházaként tartják számon a templom szomszédságában álló *fogadó* (Haus zum Falken) rokokó épü-

letét, stukkódíszítése 1752-ből származik. A Schönbornstrasse, a város egyik főutcája, délebbre, a Dóm elé vezet. Észak felől jövet elsőnek mégsem a Dóm, hanem a tőszomszédságában a XIII. században már befejezett, de mégis „új"-nak nevezett *székesegyház* (Neumünster) előtt állunk meg. Három, 689-ben meggyilkolt misszionárius sírja fölött kezdték építeni, miután a sírt 752-ben felfedezték – a munkálatok megkezdésének pontos ideje azonban nem ismeretes. A XI. században már állt a román bazilika; szentélye és tornya XIII. századi. 1710–16 között vöröses barokk homlokzatot húztak eléje és 1731-ben hatalmas kupolával koronázták.

Belső berendezésére is a „jezsuita-barokk" stílus jellemző. A régi sírkövek közül *Trithemius apát síremléke* Riemenschneider műve, miként az 1493-ban faragott szép *kő-Madonna* is. Figyelmet érdemel egy 1514-ből származó *oltár* négy táblaképe is. Tekintsük meg az 1170 táján épült *román kerengő maradványait:* a már elbontott szárnyban volt az 1230 táján elhunyt *Walther von der Vogelweide* sírja; a középkor legnagyobb német költőjére 1843 óta a szentély déli, a Dóm felé néző oldalán I. Lajos bajor király által fogalmazott *feliratos tábla* emlékeztet.

A székesegyház szomszédságában, észak és kelet felől, három egykori kanonokház közül a barokk *Emmeringen-ház* most modern művészeti kiállítási csarnok, a késő reneszánsz erkéllyel ékes *Conti-ház* a püspöki palota, a klasszicista *Rannenberg-házban* pedig a Városi Képtár (Städtische Galerie) XIX. és XX. századi gyűjteménye kapott helyet.

A würzburgi *Dóm* messze földön híres: a XI–XII. századi német építőművészet egyik főműve és a negyedik legnagyobb román templom német földön. Építését 1045-ben kezdték meg. 900 évvel később a második világháború döntötte romba; kiégett, hajója beomlott. Újjáépítése 1967-re fejeződött be a régi formában, a jellegzetesen sima lapú, erődszerű főhomlokzattal, az abból kinövő szögletes és hátul, a szentély oldalában a két gömbölyded toronnyal.

Belső berendezése teljesen új, csupán a *kereszthajóban* és a *szentélyben* maradt fenn a barokk stukkó nyoma. A würzburgi püspökök és hercegérsekek síremlékei közül a főhajóban jobbra a 6. és a 7. oszlopnál az 1519-ben elhunyt *Lorenz von Bibra* és az 1495-ben elhunyt *Rudolf von Scherenberg sírköve* Riemenschneider alkotása, s a főoltáron helyezték el szoborcsoportját is. A kereszthajóhoz csatlakozó, barokk Schönborn-kápolna Balthasar Neumann tervei

szerint épült 1740 táján, a Schönborn grófi családból származó püspökök temetkezési helyeként. A Dóm déli oldalához szép késő gótikus kerengő kapcsolódik.

A Hofstrasse vezet tovább keletnek, az egykori *hercegérseki palota* (Residenz) elé. Európa legszebb barokk kastélyai közé számít; 1719–44 között épült Balthasar Neumann tervei alapján, a mainzi Matthias von Welsch és a bécsi Lucas von Hildebrandt bevonásával. A kétszárnyú palota 167 m hosszú, 21 m magas.

A három épülettömb a belső udvarok körül 360 helyiséget és termet, továbbá udvari templomot, színháztermet foglal magába. Pincéjéről azt állítják, hogy a legtágasabb német földön...

A főhomlokzat mögött az impozáns lépcsőház *mennyezeti freskóját* 1750–53 között az utolsó nagy velencei mester: Giovanni Battista Tiepolo festette, témája „Az Olymposz és a négy égtáj" (érdemes megfigyelni, milyennek képzelte a művész Amerikát). Az ő kezemunkája a 26 m hosszú, 16 m széles Császár-terem (Kaisersaal) *mennyezetfestménye* is, amely Barbarossa Frigyes császár és Beatrix burgund hercegnő 1156-ban Würzburgban megtartott fényűző esküvőjét szemlélteti művészien. A palotatemplom (Hofkirche) nemes ásványokból kiképzett, bronzdíszű falai között szintén Tiepolo *oltárképét* látjuk. A Fehér-terem (Weisser Saal) is olasz mester: Antonio Bossi *stukkóival* ékes. Igen szép a Tükör-terem (Spiegelsaal). A kertre néző főhomlokzat mögött a Gartensaal *mennyezetfestményei* a tiroli Johann Zick alkotásai. Az egykori hercegérseki lakosztály rokokó; pazar francia *gobelinek* díszítik, köztük a Nagy Sándor csatáját megörökítő faliszőnyeg XIV. Lajos ajándéka.

A kastély déli szárnyában múzeum ot (Martin-von-Wagner-Museum) rendeztek be. Egyik részlege a múlt századi bajor szobrász: *Martin von Wagner ókori gyűjteménye* (Antikensammlung): ősi cserépedények, terrakotta-szobrocskák, görög vázák, síremlékek, ókeresztény mécsesek stb. A másik a *rajzgyűjtemény* (Graphische Sammlung), nagyrészt a hercegérsekek birtokába jutott mestermunkákkal, legfontosabb azonban a *képtár* (Gemäldegalerie), az egykori püspöki, valamint az egyetemi képtár számottevő anyagával. A válogatott szobrászati alkotások között egy fából faragott Riemenschneider-Madonnát is felfedezhetünk.

Az 1729-ben készült *Palota-kertben* (Hofgarten) Peter Wagner nagyszámú groteszk-rokokó szobra, szökőkutak, barokk bástyafalak és a tiroli Johann Georg Oegg rokokó kovácsoltvas kapui láthatók. A Palota-kertben vagy a Császárteremben tartják minden év június második hetében a Mozart-

hét hangversenyeit. Innen délnyugatra a *Régi egyetem* (Alte Universität) reneszánsz tömbjét a mainzi Georg Robin tervei alapján kezdték építeni 1582-ben (érdemes megnézni a belső udvart is!). „Régi"-vé akkor lett, amikor az óváros délkeleti peremén megépült az *Új egyetem* (Neue Universität). Az 1582–91 között létesített *egyetemi templom* (Neubaukirche) sajátságos tornyát – csillagvizsgálóként szolgált – száz évvel később, az olasz Antonio Petrini tervei szerint építették. A Neubaustrasse folytatásában nyugat felé a szerény, kora gótikus *ferencesrendi templom* (Franziskanerkirche) arról nevezetes, hogy még Assisi Szt. Ferenc életében jött létre, mint a rend első kolostorának temploma az Alpoktól északra. A második világháború alatt romba dőlt templomot az eredetihez híven építették újjá, belsejében sok régi sírkővel; itt helyezték el Riemenschneider Pietàját is. Az 1221-ben alapított *kolostor* kerengője XIII–XV. századi.

Würzburg déli szomszédságában, a fallal körülvett Heidingsfeld városka *templomában* (St. Laurentius) érdemes megnézni Tilman Riemenschneider „Krisztus siratása" című domborművét. Innen északnyugatra van az *egyetemi füvészkert* (Botanischer Garten). A város peremén a 359 m magas *Nikolausberg* kálváriadombon a Golgotha életnagyságúnál nagyobb szoborcsoportjai kitűnő szobrász: Peter Wagner munkái az 1767–75 közötti évekből. A dombtetőn álló festői *búcsújáró templomot* (Käppele) hagymakupolás tornyaival, merész lendületű alaprajzával, a würzburgi barokk építész: Balthasar Neumann egyik főműveként tartják számon. Az 1747–50 között épült templom belső terét Joseph Anton Feuchtmayer finom stukkóval, Matthias Günther freskókkal ékesítette.

Würzburgból az E 70 és az E 5 jelű autópálya északnyugatra Hessen tartományba visz át, délnyugati irányban pedig Baden–Württemberg tartományba vezet az A 81-es autópálya.

A Majna „háromszöge"

Würzburgból a Majna bal partján elindulva az alacsonyabb rendű útvonalon, a város határában megtekinthetünk két kolostort. A *Kloster Himmelspforten* 1231-ben jött létre, később karmelita zárda lett; az épületcsoport legszebb része a kora gótikus kerengő, XIV. és XV. századi síremlékekkel. Tovább északnyugatnak csakhamar a *Kloster Oberzell*, az 1126-ban ala-

pített premontrei kolostor előtt állunk, amelynek román templomát 1700 táján barokká alakították, főépületét pedig, a pazar lépcsőházzal, 1744–60 között Balthasar Neumann tervei alapján építették át. A Majna-hídon átkelve a jobb parton a B 27 jelzésű útvonalon megyünk tovább északnyugat felé.

Veitshöchheim peremén a *würzburgi hercegérsekek nyári palotája* barokk stílusban épült 1680–82 között; majd Balthasar Neumann tervei alapján oldalszárnyakkal nagyobbították meg 1752-ben, s a lépcsőház is az ő elgondolása szerint jött létre. A kastély szép rokokó parkjának szobrai Ferdinand Dietz és Johann Peter Wagner műhelyéből kerültek ki. Utunkon tovább Erlabrunn, majd Thüngersheim *várromja* látszik; a Majnát kétfelől 3–400 m magas dombok szegélyezik. A túlsó parton, Laudenbach közelében, a *Wertheim* család *várának* romja áll. Karlstadt-ot 1200 táján alapították. Falai, tornyai és kapui XIII. századiak. Favázas házak között áll az 1420 táján épült gótikus *Városháza* (Rathaus). A XIV. századból fennmaradt késő gótikus, a XVI. században bővített és 1875-ben újgótikus stílusban restaurált *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Andreas) legrégebbi kincse egy 1250 körül faragott kő-Krisztus; a reneszánsz szószéket 1523-ban Tilman Riemenschneider készítette, s az ő kezemunkája a Szt. Miklós-szobor is. Érdekes az 1710-ből való, talpig ezüst Szt. György.

Elkanyarodva a Majnától, mellékfolyója, a *Wern* mentén haladunk tovább a B 26-os úton kelet felé: Thüngen és Arnstein *várát* látjuk róla. A Wern partján Werneck üdülőközség felől újabb nagy kastély válik láthatóvá: a *würzburgi hercegérsekek nyári palotája*. 1733–44 között Balthasar Neumann tervei szerint épült, kápolnáját Antonio Bossi díszítette finom stukkóval; szép az angol stílusú park. Oberndorf-ban – amely ma már Schweinfurthoz tartozik – érdemes megnézni a XIV. században épült *Szt. Kereszt-templomot* (Kreuzkirche), melyet 1938–40 között átépítettek ugyan, de fennmaradt benne az 1500 tájáról származó keresztelőmedence, valamint az 1577-re elkészült, kőből faragott szószék.

Schweinfurt viszonylag fiatal az alsó-frankföldi városok között: 1250 táján a Henneberg grófi család birtokán jött létre. Dinamikusan fejlődő iparváros, fontos utak csomópontja, a Rajna–Majna–Duna-csatorna kikötője. A *Főpályaudvar* (Hauptbahnhof) után letérünk a B 26 jelzésű útról, és a Schul-

tesstrassén a XVII. századi *kaputorony* (Schrotturm) elé érünk. Az utca nyílegyenes folytatása, a Spitalstrasse végében, a főtéren (Markt) áll a város szülöttének, *Friedrich Rückert* (1788–1866) költőnek nagy *emlékműve*. A kora reneszánsz *Városháza* 1570–72 között épült, előrelépő főhomlokzatán szép zárt erkélytoronnyal, a főhomlokzat oldalában ferde metszésű ablakokkal; oldalhomlokzatain az oromfogazatos kiképzés még a gótika emléke. A hallei Nikolaus Hofmann építette. Az Obere Strasse vezet az óvárosba. A XIII. században épült késő román *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Johannis) szószékéről egykor Luther Márton tartott nagyhatású beszédet.

A késői román portálon keresztül jutunk az 1235-ben román–gótikus átmeneti stílusban épült keresztelőhajóba. A főhajó a XIII. század második felében épült; a *kórus* késő gótikus. A *szószéket* 1694-ben barokk stílusú újjal cserélték fel, s a XVIII. század végén a régi *főoltár* helyébe korai klasszicista stílusú került. A templom legrégebbi kincse a XIV. századi, gótikus *keresztelőmedence*.

A templom szomszédságában, a *Régi gimnázium* (Altes Gymnasium) reneszánsz épületében 1934 óta a *Városi Múzeum* (Stadtmuseum) kapott helyet. Érdemes sétálgatni az óváros zegzugos utcáin, megnézni az egykori *Polgári fegyvertár* (Zeughaus), a régi *Birodalmi helytartóság* (Reichsvogtei) késő reneszánsz épületét.

Tovább a B 26 jelzésű úton Mainberg fölött régi várkastélyt látunk, de jelentékenyebb – mintegy 20 kilométerrel odébb – Obertheres fölött *Theres vára*, amelyet 900 táján a Babenberg hercegi család építtetett. A *Hassberge* és a *Steigerwald* nyúlványai alatt Hassfurt-ba érünk. Az 1300 táján épített városfal *három kaputornya* XVI. századi alakjában maradt fenn. Festői középkori utcák, fagerendás házak jellemzők az óvárosra; az oromfogazatos, 1521-ből való gótikus *Városháza* (Rathaus) mellett körbástyaszerű torony emelkedik. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche) XV. századi tornyának első emeletén késő gótikus kápolnát találunk, erkélyszerűen előreugró kórussal.

A templom a XVII. században barokk berendezést kapott, a múlt században újgótikus stílusban restaurálták. A szentélyben a Madonna, valamint a Keresztelő Szt. János gyönyörű alakja Tilman Riemenschneider műve. 1390–1455 között a környékbeli lovagok összefogásával – akkor még a városfalakon kívül –

épült a különlegesen szép, áttört csipkézetű tornyú Lovag-kápolna (Ritterkapelle). A szentély külső falán három sorban egymás alatt, továbbá a támoszlopokon és a templom belsejében a boltozaton összesen *248* kőből kifaragott *lovagi címer* látható. A „*Keresztrefeszítés*"-*dombormű* 1455-ből származik.

Tovább délkeletnek a B 26 jelzésű úton, a 388 m magas *Hohe Wand* alatt, Zeil am Main-ba érünk. Szintén középkori városfal övezi, zegzugos utcáiban gótikus eredetű, földszintjükön terméskőből rakott s favázas emeletekkel díszített házak közül kimagaslik a dombtetőn épült, meredek toronycsúcsa körül fiatornyokkal ékesített *plébániatemplom* (Pfarrkirche). Tovább az úton, Schmachtenberg fölött XIII. századi *erőd romjait* látjuk. Ott, ahol az út átvált a Majna déli partjára, dél felől a *Waldburg* ezeréves *őrtornyát* pillantjuk meg az erőd romjai között. A B 26 jelzésű út innen bevezet Bambergbe.

A Rhön-hegység bajor része

Würzburgból északkeleti irányban, a Főpályaudvar (Hauptbahnhof) mellett alacsonyabb rendű autóút vezet északnak, Rimpar városka felé. *Templomában* (Pfarrkirche) Eberhard Grumbach lovag síremléke Tilman Riemenschneider műve. A XIV. századbeli késő gótikus *várat* újjáépítették és reneszánsz kastélyszárnnyal bővítették. Az út tovább a *Gramschatzi-erdőség* (Gramschatzer Wald), a Rhön-hegység délkeleti nyúlványa felé visz.

A Würzburgtól északra fekvő Bad Kissingen a legjelentékenyebb a Rhön-vidéki gyógyfürdők közül. Már a XVI. században ismerték forrásai gyógyerejét; itt járt Kölnbe utaztában Rákóczi Ferenc is (az egyik gyógyforrást, iránta való tiszteletből, „Rákóczy"-nak nevezték el). A reneszánsz *Régiváróháza* (Altes Rathaus) 1577-re készült el (ma rendőrkapitányság, Polizeipräsidium). A *Szt. Jakab-templom* (St. Jakobus) toronylábazata XIV. századi, barokk hajóját 1775-ben újonnan építették. Barokk hajót kapott 1737-ben a XV. századi *Szűz Mária-kápolna* (Marienkapelle) is. A városközpont 200 m hosszú *oszlopcsarnokát* (1834–38) Friedrich von Gärtner tervezte. A B 287 jelzésű úton tovább keletnek, majd az *Altenberg* tövében a B 19 jelzésű útra térve, Münnerstadt-ba érünk. A bájos kisváros a *Lauer* partján XIII. szá-

zadi falak és *őrtornyok* látványával fogad; *plébániatemploma* (Stadtpfarrkirche) a román stílusból a gótikába való átmenet jegyeit mutatja. Belsejében Tilman Riemenschneider több művét fedezhetjük fel; a Szt. Kilián életének jelenetsorát bemutató négy tábla Veit Stoss műve 1500 tájáról.

Tovább északnak Bad Neustadt XIII–XVI. századi városfallal körülvett fürdőváros. Óvárosába a kilencemeletes *Magastorony-kapu* (Hohentorturm) vezet; az 1611-re megépült, késő reneszánsz *Városháza* (Rathaus) és a *karmelita templom* (Karmelitenkirche) a legfontosabb műemlékei. A templom toronylábazata, szentélye 1410 tájáról származik, hajóját és berendezését késő barokk ízlés szerint újították fel. Tornya 1611-ből származik. A várostól keletre *Salzburg várának romja* látható, állítólag még Nagy Károly építtette a VIII–IX. században. A Fränkische Saale partján csakhamar keletnek kanyarodunk a B 279 számozású úton; Königshofen im Grabfeld középkori település, XV. századi *plébániatemplommal* (Stadtpfarrkirche), XVI. századi, reneszánsz erkélytornyos *Városházával* (Rathaus) a főtéren. A *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum) a Rhön-vidék történeti emlékeit is őrzi.

Bad Neustadtól északra, közel a határhoz Mellrichstadt környékén ásták ki a korai hallstatti kultúra sok leletét. A középkori *városfalon* belül a XIII. századi *Polgár-kaput* (Bürgerturm) és a XV. századi *plébániatemplomot* (Stadtpfarrkirche) érdemes megnézni. Nyugatnak, a B 285 jelzésű úton a festői kisvárosnál, Ostheim vor der Rhön-nél kezdődik a Rhön-hegyvidék sízőparadicsoma. A határközeli Fladungen-ben rendezték be a *Rhönmuseumot*, a Rhön-vidék összesített gyűjteményét, s ez a kiindulópontja a Hessen tartomány határán délnek forduló, a 902 m magas *Stirnberg* és a 926 m magas *Heidelstein-csúcs* aljában futó, igen szép útvonalnak (Hochrhönstrasse). Az útszakasz végén tágas völgykatlanban jött létre Bischofsheim an der Rhön. Régi *városfalaiban, középkori koputornyaiban* (Centrum), a szép főtéren (Marktplatz) 1582-ből való reneszánsz kútban gyönyörködhetünk. Érdemes megnézni az 1607-re felépült kora barokk *plébániatemplomot* (Pfarrkirche) és az átalakított Városháza épületében a *helytörténeti múzeumot* (Heimatmuseum).

Innen délnyugatnak, az *Osterburg várromot* érintő letérőn lehet kirándulni a 928 m magas *Kreuzbergre*, ahonnan északra a thüringiai hegyek, nyugatra a Taunus-hegység, keletre a

Fichtel-hegység, délről a Steigerwald panorámája tárul ki. Bischofsheimből délnek jól kiépített hegyi út visz a 406 m magas *Quästenberg* lábánál kanyargó *Fränkische Saale* völgyébe. Steinach an der Saale *plébániatemplomában* (Pfarrkirche) Tilman Riemenschneider műve a főoltárra helyezett „Krisztus a kereszten". Az *Aschach-patak* torkolatában Aschach késő gótikus *várkastélyában* Luxburg grófjának híres műgyűjteménye (középkori fafaragványok, ón-, ezüst- és cserépkupák) látható.

Tovább délre, a B 287-es úton a Fränkische Saale jobb partján Hammelburg megőrizte középkorias jellegét, *őrtornyok, fagerendás polgárházak* ékesítik. A főtéren (Markt) festői *kútház* (Marktbrunnen) maradt fenn 1540 tájáról, mögötte a késő gótikus oromzatú, reneszánsz erkéllyel ékesített *Városháza* (Rathaus) 1529-re épült meg. A gótikus *plébániatemplom* (Pfarrkirche) felszentelésének éve 1390. A *fuldai apáturak városi palotáját* (Stadtschloss) 1725-ben barokk stílusban építették újjá. A város legrégebbi műemléke az 1121-ben létesített *kőhíd* a Saale fölött; a folyó bal partján 282 m magas dombon magasodik *Saaleck vára*, hatalmas román körbástyával és magvában gótikus, a reneszánsz korában átalakított lakóépülettel. Hammelburgból a B 27 jelzésű úton, várak és várromok mentén, vagy az E 70 számozású autópályán térhetünk vissza Würzburgba.

A Spessart bajor tájai

A Spessart hegyvidékén három tartomány osztozik: dél felől Baden–Württemberg, észak felől Hessen – és közbül egy keskenyebb sávon Bajorország. Würzburgból a B 27 jelzésű útvonal vezet erre a festői tájra. Karlstadt után tovább északnyugatnak ősi kelta erőd: a *Karlburg romjait* látjuk a Majna túlsó partján. A folyó kanyarulatait sorra várak és várromok szegélyezik. Gemünden határát karcsú *román kőbástya* jelzi, meredek gótikus tetővel. A keskeny homlokzatú, *lábas házakon* gótikus díszítőelemeket, reneszánsz fagerendás erkélyeket fedezhetünk fel. Favázas a kis homlokzati tornyos *Városháza* (Rathaus) is. A *templom* (St. Petrus und Paulus) gótikus, neogótikus kiegészítésekkel és belső berendezéssel. A *Saale* partján a *Scherenburg romja* emelkedik. A városhoz közeli látnivaló a Fränkische Saale mentén északkeletre a *schönaui barokk kolostor*, míg a *Sinn* völgyében északra Rie-

neck városka, a 434 m magas *Rienecker Koppe* tövében *Rieneck várával*. Tovább északnak Burgsinn *vára* a ma már ritka vízivárak egyike, mindmáig fennmaradt széles várárokkal. A vele egykorú, XI–XII. századi, erőteljes Öregtorony (Bergfried) oldalában a lakóépületet (Palas) a XVII–XVIII. században átalakították. Az alacsonyabb rendű út innen 4–500 m magas dombok között vezet át Hessen tartományba.

Gemündenből a B 26 jelzésű főútvonal, a Majna kanyarulatait követve, nyugatnak, majd délnyugatnak tart. Lohr am Main a Spessart „kapuja" – minden év augusztusában megrendezik itt a tíz napig tartó spessarti ünnepi hetet (Spessarter Festwoche). A település első említése egy 1296-ból származó oklevélben maradt fenn; a XVII. században kétes hírnévre tett szert boszorkánypereivel. A város jelképe az 1300 táján keletkezett *Város-torony* (Stadtturm). Magvában XI. századi a *Szt. Mihály-templom* (St.-Michaels-Kirche), számos régi síremlékkel. 1601-re épült meg a késő reneszánsz és a kora barokk között átmenetet képviselő *Városháza* (Rathaus). XVI. századi a henger alakú sarokbástyákkal ékesített *kastély* (Kurmainzer Schloss), egykor a mainzi választófejedelmek tulajdona; most Helytörténeti és Spessart-vidéki Múzeum (Heimat- und Spessartmuseum), a környék fafaragványainak, sajátságos üvegiparának („Spessartglas") és népművészetének gazdag gyűjteménye.

Lohrból délnek fordulunk a Majna mentén Neustadt am Main-ba. A kisváros *plébániatemploma* (Stadtpfarrkirche) 706-ban felszentelt román bazilika, eredetileg benedekrendi kolostortemplom, a legrégibb templom a Rajnától keletre. Századunk 60-as éveiben ásták ki – a templom és a plébánia között – a kora Karoling időkből származó első monostortemplom alapfalait, amelyek egy szögletes őrtoronyhoz kapcsolódtak. A bazilikában kitűnő állapotban fennmaradt román stílusú Szt. Márton-szobor van. Tovább délnek a folyó magas partján *Rothenfels vára* áll. 1140 körül épült. 1340 táján a würzburgi hercegérsekek határeröddé alakították. A terméskőből rakott Öreg-torony (Bergfried) messzire kimagaslik gótikus csúcsával. Marktheidenfeld-ben a barokk *plébániatemplom* közelében, a rokokó *Flasch-házban* rendezték be a helytörténeti múzeumot (Heimatmuseum). A *Majna-hidat* I. Lajos bajor király építtette 1830 körül.

Az út Homburg am Main *vára* alatt ér a Baden–

Württembergi tartományi határra; a sziklás dombon emelkedő, fagerendás szerkezetű vár würzburgi határerődként épült. A vár közelében – délnyugaton Wertheim, északnyugaton Marktheidenfeld nevével jelzett – letérők vezetnek a Spessart vidékén átvágó E 5 számozású autópályára Aschaffenburg felé. Érdemes felmenni rá: mintegy 15 kilométerre északnyugatra a *Haseltalbrücke* – 700 m hosszú, 70 m magas oszlopokra állított autópályaszakasz – a XX. századi építészet egyik maradandó emlékműve.

Marktheidenfeldből a B 8-as számozású főútvonalon Aschaffenburg felé haladva térjünk le az *Elsava-patak* völgyében Mespelbrunn irányába, e várakban gazdag vidék talán legszebb várkastélya, a 285 m magasban, erdő közepén, egy kis szigetre ráépült *Mespelbrunn-vízivár* kedvéért. A vízparton hatalmas körbástya áll, kétfelől késő gótikus, ill. kora reneszánsz elemekkel ékes főhomlokzatok oromfogazata magasodik fel, majd egy zömök, kerek sarokbástya különböző korszakokból származó ablakokkal. A vízikastély mai képe az e század elejei renoválás során alakult ki.

Visszatérve a B 8 jelzésű útra, a 432 m magas *Pfaffenberg* aljában leérünk Aschaffenburg-ba. A Spessart nyugati peremén, a Majna partján, 1200 éve ismert település. Történetére a würzburgi és mainzi püspökök, később hercegérsekek rivalizálása nyomta rá bélyegét. 1814 óta tartozik Bajorországhoz. A város közepén nagy park (Schöntal) van. A Majna partján magasodik a *Johannisburg*, a mainzi hercegérsekek második rezidenciájukká építették ki, eredetileg frank erőd volt. Öt tornya közül a fiatornyokkal ékesített legrégebbi még gótikus vonásokat mutat, a négy erőteljes saroktorony és az egész négyzetes épülettömb azonban 1605–14 között épült vöröses homokkőből, késő reneszánsz stílusban. Belső termeit utóbb klasszicista modorban korszerűsítették. A második világháború után múzeumként állították helyre, nevezetes képtárában (Staatsgalerie) az idősb Lucas Cranach, Mathis Grünewald, van Dyck, Rubens, Ruisdael stb. alkotásait láthatjuk. A vártól északnyugatra, a Majna partján, I. Lajos bajor király építtette 1842–49 között a *Pompejanum* nevű villát (egy Pompejiben feltárt épület másolatát). A vártól délkeletre húzódik az óváros; a *Városháza* és a város *főtemploma* azonban nem a főtéren, hanem az egykori városfal tövében áll. Régi alakjában csak a XII–XIII. századi háromhajós, keresthajós *alapítványi templomot* (Stiftskirche St. Peter und Alexan-

der) állították helyre. A templom főhajójában még eredeti színeit őrzi egy román feszület. A *rendház* a templom északi oldalán helyezkedik el; gyönyörű, XIII. századi román kerengőjének minden egyes oszlopfőjét növényi ornamentika ékesíti. Az egykori *kanonokházban* (Stiftskapitelhaus) rendezték be a templom műkincseinek múzeumát.

Itt látható *Mathis Grünewald* utolsó festménye: a „Krisztus siratása" (1525), *Lucas Cranach* 1520 táján keletkezett „Krisztus feltámadása" című képe és *Hans Vischer* 1530 körül készült Madonna-dombormüve, valamint *Tilman Riemenschneider* „A háromkirályok imádása" című alkotásának töredéke.

A várostól délnyugatra Schönbusch-ban a XVIII. század második felében Friedrich Ludwig Sckell udvari főkertész angolos ízlésű parkot készített. Közepén, mesterséges tó partján áll a finom, klasszicista *kastély* (1778–82), Emanuel Josef d'Herigoyen bajor udvari építész munkája. Klasszicista stílusúak a park oszlopdíszes templomocskái és a Filozófusház (Philosophenhaus), ahol a kor jelentős költői voltak az egykori birtokos, a mainzi választófejedelem vendégei. Az út tovább a tartományi határral párhuzamosan halad; majd a B 469 jelű (Strasse der Residenzen) útban folytatódik. Obernburg am Main római erőd helyén létesült; a középkori városfalaktól körülvett óvárosban, a *Római-házban* (Römerhaus) mutatják be a környék gazdag leletanyagát. Erlenbach am Main szép gótikus *templomának* toronycsúcsa oly keskeny, akár a tű. A *klingenbergi vár romja*, a *laudenbachi kastély* szegélyezi a szép majnai utat. *Mildenburg vára* i. u. 300 táján római őrvár volt. Gótikus Öreg-tornya (Bergfried) 1200 tájáról származik, a reneszánsz lakóépületet a XV–XVI. században a mainzi választófejedelem építtette. A vár udvarán a tűformájú monolit feltehetően még kelta időkből maradt fenn. A városka a késő középkorban előnyös földrajzi helyzete és kereskedelmi előjogai folytán gazdagodott meg.

A vár aljában Miltenberg városka körül fennmaradt a bástyatornyokkal erődített fal. *Kaputornyokon*, festői utcákon haladunk át, derűs fagerendás házak között. A *Városháza* (Rathaus) olyan, mintha több mézeskalácsházat kötöttek volna össze reneszánsz kapuzattal; a dimbes-dombos főtéren (Markt) 1583-ra elkészült *reneszánsz kút* áll. A közelben van Németország legrégibb *vendégfogadója*, a „Gasthof zum Riesen", a XII. században épült és 1504-ben már fogadóként említik.

A XVI. századi *plébániatemplomot* a múlt században átépítették; eredetibb formájában maradt fenn a XV. századi *Szt. Lőrinc-kápolna* (Laurentiuskapelle), valamint a *ferencesrendi kolostor* XVII. századi *temploma* (Franziskaner-Klosterkirche). A Majnába torkolló *Mudbach* partján Amorbach egykori benedekrendi kolostora 734-ben létesült. Eredetileg román *apátsági templomát* 1470 táján gótikus szentéllyel-hajóval alakították át, majd 1742–47 között Maximilian von Welsch tervei alapján újjáépítették – pontosabban a két román torony elé hullámos körvonalú barokk főhomlokzatot állítottak s az elé kettős ívű lépcsősort.

A rokokó szellemében átalakított hajót Johann Michael Feuchtmayer *stukkói*, mennyezetét Matthias Günther *freskói* díszítik. Az akkori stílusirányzat egyik főműve ez a templom, még a szentélyt elválasztó *kovácsoltvas rács* is kitűnő mester munkája. A híres *orgonán* (1774–82) minden nyáron hangversenyeket rendeznek.

A rendházban (Konventgebäude) szép a rokokó *könyvtárterem* és az empire stílusú *díszterem*.

A városka a Leiningen hercegi család birtoka volt, *palotájuk* (Stadtschloss) 1724–27 között épült, a múlt században az angol gótika modorában újították fel. A város favázas házai közül kiemelkedik a gótikus – XV. századi – *Városháza* (Rathaus) s az egykori *hercegi kancelláriá* (Altes Stadthaus). Lépcsőházi toronnyal ékesített, késő gótikus, fagerendás épületben helyezték el a *helytörténeti múzeumot* (Heimatmuseum). Amorbachtól délre, a Mudbach völgyében, bekötőúton közelíthető meg az *Odenwald-hegység* 368 m magas keleti nyúlványán *Wildenburg*, az egyik legszebb középkori vár. Vöröses homokkőből rakott kaputornya (Torturm) alatt többsoros román átjáró ível át, s a toronyból gömbölyödik ki a kápolna apszis-erkélye. A palota (Palas) keleti ablaknyílása mellett a középkori kőműves és a kőfaragó mester írásbeli emléket hagyott; „Bertold rakott fel, Ulrich vésett ki". A vár építése 1175–96 között kezdődött, de 1356-ban földrengés rongálta meg, 1525-ben pedig elfoglalták és felgyújtották a parasztfelkelők: helyreállítását 1975-ben kezdték meg.

A Mudbach partján vezető út a továbbiakban déli irányban áthalad a tartományi határon.

A Bajor-Svábföld (Bayerisch-Schwaben) lényegében csak a napóleoni megszállás óta tartozik Bajorországhoz. (Olyannyira nem kívánt bajor lenni, hogy még az 1848-as forradalmi megmozdulás fő jelszava is a Bajorországtól való függetlenséget követelte...) A svábok tulajdonképpen alemannok: a népvándorlás kori törzs 259-ben az Elba és az Odera közti vidékről érkezvén, áttörte a római határerődítést a Duna és a Rajna közt és kiűzte a rómaiakat Raetia tartományból. A X. század fordulóján azután őket győzték le a frankok és térítették meg; a kereszténység felvétele óta nevezik az alemannokat sváboknak.

Münchentől délnyugatra, az E 61/B 12 főútvonal környékének látnivalóit a korábbiakban – a Pfaffenwinkel és az Ammer-tó vidékével kapcsolatosan – már ismertettük. Landsberg am Lech városa után az úton továbbhaladva, érdemes az alacsonyabb rendű úton délkeletre 9 kilométert letérni W a a l *falucska* háromhajós *csarnoktemploma* kedvéért, amely 1500 körül épült és megőrizte késő gótikus formáit. A falucska közelében a von der Leyer *hercegi kastély* is XVI. századi. Innen délnyugatra K e t t e r s c h w a n g-ban 1758-ban, a falu papjának tervei szerint átalakított *plébániatemplom* a „naivrokokó" egyik legbájosabb alkotása. A községtől északnyugatra, a B 12 jelzésű útvonalat keresztezve, a Wertach folyó völgyében B a d W ö r i s h o f e n az 1897-ben elhunyt orvos–pap, Sebastian Kneipp révén vált világszerte ismertté, a Kneipp-kúra fürdővárosává. Kneipp az egykori *domonkosrendi kolostorban* élt, az épületben van az életét és tevékenységét bemutató múzeum. A rendház *templomának* szentélye késő gótikus, hajóját 1719–22 között bővítették, belsejét wessobrunni mesterek, mindenekelőtt Dominikus Zimmermann díszítette.

Visszatérve az autóútra – immár az E 61/B 18 jelzésűre – M i n d e l h e i m-ben az 1400 táján épített városfal maradványain *gótikus kaputornyok* látványa fogad. (Annak, aki farsang tájékán érkezik ide, a város mulatságos meglepetéssel szolgál: a két kaputornyot [Untertor, Obertor] tetőtől talpig bohócruhába „öltöztetik".) A régi, csúcsos homlokzatú, árkádos házak sora a sajátságosan aszimmetrikus *Városháza* reneszánsz homlokzata elé vezet; az erkélytoronyhoz tapadó talapzaton az 1473–1528 között a városban élt Georg von Frundsberg lovag bronzszobra áll. Az *egykori kolostor* (Kreuzkloster, Hauberstrasse 2.) épületében berendezett tájmú-

zeum a környék több mint 3000 éves régészeti leletanyagát is bemutatja. A város határában emelkedik *Mindelburg vára.* 1626-ban a svéd csapatok lángba borították, de 1670-re oromfogazatos, fiatornyos főhomlokzatával és lábánál az erődített falrendszerrel újjáépült. Apfeltrach román stílusú *templomában* a közelmúlt években középkori freskókat tártak fel.

Az E 61/B 18 jelzésű úton továbbhaladva Oberkammlach *templomának* nevezetes kincse az 1500 tájáról fennmaradt, fából faragott „Jézus születése"-szoborcsoport (Oberkammlacher Weihnacht). Innen érdemes kerülővel Memmingenbe menni; a B 18-as utat elhagyva dél felé, az alacsonyabb rendű úton, Mussenhausen-ban nézzük meg a rokokó *búcsújáró templomot* (Wallfahrtskirche Unserer Lieben Frau vom Berge Karmel), amely Thomas Natterer mester tervei szerint készült a XVIII. század közepén, Johann Baptist Enderle mennyezeti freskóival és wessobrunni stukkódísszel. Tovább délnyugatnak Ottobeuren mezőváros hírnevét több mint ezer éve a benedekrendi apátság alapozta meg 764-ben (Benediktiner-Abtei). A XVIII. század elején lebontották a középkori *kolostort* és templomát, s a legjelentősebb művészek bevonásával, részben a régi alapfalak megtartásával építették újjá az egész komplexumot. A kolostorépület (1811–25) egyik szárnya most gazdag egyházi gyűjtemény múzeuma.

Ha bemegyünk, áthaladunk a szép barokk *kerengőn*, a *színháztermen*, a *császárok termén*, amelyet Anton Sturm 16 császárszobra díszít, valamint a Johann Baptist Zimmermann által 44 márványoszloppal kialakított rokokó *könyvtártermen*.

A hatalmas, kéttornyú *bazilika* szentélye belenyúlik a kolostorfalba és hullámos alaprajza érdekes ellentétet alkot a kolostor szigorúan négyzetes tömbjével. A német-barokk egyik legjelentékenyebb alkotása. Johann Michael Fischer irányításával épült 1737–66 között.

Két szép *orgonája* is barokk, de egyebekben a belső díszek – Johann Jakob Zeiller *freskói*, Johann Michael Feuchtmayer *stukkói* – már a rokokó jegyében fogantak. Az utóbbi évtizedekben nagy közönséget vonzó hangversenyek kedvéért 1957-ben új, *modern orgonát* építettek. A templom legrégebbi kincse egy XII. századi román *feszület* és a román *Szt. Ulrik-kehely*.

Memmingen helyén az alemannok 500 körül településtek le. 1268-ban városi rangra emelkedett, de fénykorát a XIV–XV. században élte, ekkor alakult ki lényegében mai arculata, s vet-

ték körül *35 bástyatornyos fallal*. Délkelet felől a késő gótikus *Kempteni-kaputorony* (Kempter Tor) boltíve alatt áthaladva a város legrégibb *temploma* (Kirche Unser Frauen) tűnik fel; a XV. században épült, belső falán a múlt század végén fedezték fel az 1470 tájáról származó freskókat, a helybeli híres festő- és faragó-dinasztia, a Strigel-család műveit. A Weinmarkt körül régi céhházak állnak.

A Marktplatz az egyik legszebb német-reneszánsz főtér, minden háza külön leírást érdemelne. A XV. századi *Keresztes-templom* (Kreuzherrnkirche) 1709-ben belül barokk stílusban átalakított hajója ma kiállítási terem. A XV. századi késő gótikus *Szt. Márton-templom* (St.-Martins-Kirche) erőteljes tornyát címer és párkány díszíti, fölötte az 1530 táján épült, nyolcszögletű toronycsúccsal, a jellegzetes lapos „sváb süveg"-gel. Az oszlopokon és a hátsó kápolnában nemrégiben fedezték fel az egykori színes falfestés nyomait; a kanonokülések pompás faragványai 1501–08 között készültek. Észak felől a vakolatfreskókkal ékes, oszloplábakon álló, XV. századi *Steuerhaus* hosszú homlokzata húzódik, mellette a XVI. század végén épült, reneszánsz *Városháza* loggiás tornyain is sváb süveget látni, rokokó stukkódísszel. A két épület közül egy kisebb gótikus *templom* (St.-Johann-Kirche) fehérre meszelt, támpilléres fala világlik elő. Átellenben, a tér sarkán a barokk *Grosszunft*, a céhek szövetségének központja 1719-ben épült. Északon az *Ulmi-városkapu* (Ulmer Tor), nyugaton a XVII. század eleji *Nyugati-kapu* (Westertor) áll a kis utcák végében. A Westertor felé vezető utca sarkán az 1766-ban épült, szép *Hermansbau* II. emeletén érdemes megnézni a Városi Múzeum gyűjteményét.

Memmingentől nyugatra B u x h e i m 1403-ban létesült *karthauzi kolostorának* cellái közül néhány még látható. A gótikus *kolostortemplomot* a XVIII. században a Zimmermann-fivérek rokokó díszekkel ékesítették.

Az Allgäu és a Bódeni-tó

Memmingenből a B 19 jelzésű autóúton indulhatunk délkeletnek az Allgäui-Alpok (Allgäuer Alpen) 2600–2700 m magas csúcsai felé; az útvonal csakhamar befut az A 7 jelzésű autópályába. A csomóponttól délre alacsonyabb rendű út visz K r o n b u r g-ba, ahol messziről látható a von Vequel-Wes-

ternach bárói család *középkori várkastélya*. A közeli Illerbeuren határában érdemes megnézni a *skanzent* (Schwäbisches Bauernhofmuseum), ahol Hermann Zeller néprajzkutató kezdeményezésére a 70-es években Svábföld gyönyörű favázas („paraszt-reneszánsz") házait állították fel. Az *Iller* magas partján áll a közeli Maria Steinbach község *búcsújáró temploma*, amelyet rokokó stílusban építettek újjá 1746–63 között, Dominikus Zimmermann közreműködésével.

Az egymás fölé helyezett két főoltáron a *gótikus feszület* és a XVI. századi *Fájdalmas Madonna* a templom legféltettebb kincsei. A hatalmas *mennyezetfreskó* Franz Georg Hermann alkotása.

Innen keletre Grönenbach határában a XVI. századi várkastély – a magyar történelemből is – ismert bankárcsalád: a Fuggerek tulajdona volt. A városka gótikus *csarnoktemplomában* (Kirche St. Philipp und Jakob) a vidék egykori urának, Ludwig von Rotenstein lovagnak 1479-ből fennmaradt, kőből faragott sírköve, továbbá a jobb oldali mellékoltáron a 14 őrangyal 1700 táján készült szoborcsoportja érdekes.

Az A 7 jelzésű autópályán déli irányban elérjük Kempten-t. Az NSZK egyik legrégibb városa: Kambodounon néven („vár a folyó kanyarulatánál") a kelták alapították. Római utódját, Cambodunumot 259-ben az alemannok lerombolták; a fórum, templomok, fürdők, lakóházak alapjait a múlt század végén kezdték feltárni. Az észak felől a városba vezető Memminger Strasse a Kornhausplatzba torkollik. Az 1700 körül épült *Gabonaház* (Kornhaus) termeiben rendezték be a tájmúzeumot (Allgäuer Heimatmuseum), ahol az egyházi jellegű műkincsektől kezdve a régi paraszti és polgári élet tárgyi emlékein át a középkori céhek rendszerét bemutató dokumentumokig és az érmegyűjteményig sok a látnivaló. A tér túloldalán, dombtetőn emelkedik a *Szt. Lőrinc-bazilika* (Basilika St. Lorenz), homlokzata négyzetes tagolású, hajója gömbölyded; jelentékeny kora barokk templom. 1650–66 között épült Michael Beer és Johann Serro irányításával, mai alakját a XVIII. század közepén kapta, amikor az oldalhajók falát megbontották és kiképezték a rokokó körkápolnákat.

A főhajót még késő reneszánsz stílusban festették ki, a szentélyt, a *főoltárt* és a *szószéket* azonban már barokk stukkó ékesíti. A szószék alatt a „Keresztvivő" *szobra* 1500 tájáról származik, valószínűleg Jörg Lederer munkája. A templom legrégibb kincse a főbejáratnál levő *gótikus feszület*, valódi faágakból 1380 körül készült.

A templom mögött az egykori *apátfejedelmi rezidencia* (Fürstäbliche Residenz) szögletes tömbje húzódik. A két belső udvart körülzáró épületszárnyakon fennmaradt a reneszánsz festés nyoma. Lényegében 1651–74 között létesült, szintén Beer és Serro felügyeletével.

Belső díszítéséhez wessobrunni mestereket hívtak. A kora barokk stukkóval ékes t r ó n t e r e m két emelet magas, itt látható *a kempteni apátfejedelmek arcképcsarnoka*. A keleti szárny *vendégszobáit* rokokó ízlés szerint díszítették. A rezidenciában ma tartományi hivatalok dolgoznak.

Az ápolt park végében 1780-ban épült a *Narancs-ház* (Orangerie), itt 1962 óta a Városi Könyvtár kapott helyet.

Lépcsősor vezet le a bazilika elől az alacsonyabban fekvő Königstrasséra, ahol a múlt század eleji, klasszicista *Zumstein-ház* földszintjén a római kori emlékek tárát (Römersammlung) rendezték be. Az óvárosban barokk és rokokó házak közül emelkedik ki az oromfogazatos homlokzatú *Városháza*. Elődjét, a szerényebb kora gótikus épületet 1474-ben váltották fel a jelenlegi késő gótikus kőépülettel, majd a reneszánsz korában megtoldották a két kisebb lépcsőházi és a barokk időszakában a hagymakupolás homlokzati toronnyal. Déli falán a vakolatfestmény Heinrich von Kempten lovagra emlékeztet, aki kiszabadította I. Ottót ellenségei kezéből; a tanácstermet késő gótikus fagerendás mennyezet díszíti. A Városháza előtt, a kovácsoltvas keretű reneszánsz *szökőkút* oszlopán is Heinrich lovag alakja áll. Délkeletre a *St.-Mang-Kirche*, a város legrégebbi temploma, az egykori, a portyázó magyarok által lerombolt benedekrendi kolostor alapfalain épült 1426–40 között. A 66 m magas torony mögött húzódó háromhajós bazilikát a XVI. század elején bővítették.

Kemptenből déli irányban, a B 19-es úton haladva, W a l t e n h o f e n-be érünk. 1432-ben épült, hegyes süvegű, gótikus *templomtornyához* barokk hajó kapcsolódik. A községtől 2 km-re délkeletre, R a u n s falucska templomának román stílusú, 1215-ben épült tornya mellett 1500 tájáról maradt fenn a belül barokk kiképzésű, gótikus hajó; főoltárán a fából faragott szentek 1400–1500 között készültek. A B 19 jelzésű autóútra visszatérve, a *Niedersonthofer See* nevű tó partján egyre magasabb hegyek vesznek körül; jobbra a *Stoffelberg* (1063 m) és a *Hauchenberg* (1235 m) látszik, balra az Illeren túl a *Maiselstein* (1116 m). Stein községnél szétválik az út: nyugati ága

Nyugat-Allgäun át a Bódeni-tóhoz, keleti ága Kelet-Allgäun át Füssen városába, déli ága az Allgäui-Alpok vidékére vezet.

A nyugat felé vivő B 308 számozású útvonal a Deutsche Alpenstrasse része. A *Mittagsberg* (1452 m) és az *Immenstädter Horn* (1490 m) között fekvő Immenstadt a XVIII. század óta város. Az 1640-ből származó *Városháza* a Königsegg–Rothenfels grófok palotája volt; előtte a téren (Marienplatz) a *Madonnás-oszlopot* 1773-ban, a pestisjárvány megszűnte után állították fel. Érdemes megtekinteni a *helytörténeti gyűjteményt* (Heimatmuseum, Klosterplatz 3.), ahol az allgäui sajtkészítés régi eszközei, valamint szép háziszőttesek láthatók. Jódtartalmú forrása, továbbá két tó, a *Kleiner Alpsee* és a *Grosser Alpsee* közelsége folytán Immenstadt régóta kedvelt fürdőváros; a Mittagsbergre *libegő* visz fel. Oberstaufen *templomában* érdekes a XV. század végéről származó „Keresztrefeszítés" szoborcsoport. A falu határában *libegő* épült a *Staufner Bergre* (1032 m); délkeletre pedig, Steibis üdülőfalunál 1250 m magasra juthatunk fel az *Imberg-csúcs* (1325 m) alá.

Lényegében itt kezdődik a Nyugat-Allgäunak (Westallgäu) nevezett vidék. Oberstaufennél érdemes letérni északkeleti irányban 3 km-re Zell faluckába, amelynek gótikus *templomát* a memmingeni Strigel-család egyik tagja festette ki 1440-ben és a családi műhelyből származik az egykorú faragott oltár is. Zellből nyugatra Genhofen gótikus *templomában* nemcsak az 1523-ból származó oltár, hanem a falak majdhogynem jelrendszeres kifestése érdekes. Ezen az úton tovább nyugatnak, a B 308 főútvonalat keresztezve, az alacsonyabb rendű úton két határ közeli községbe jutunk. Weiler 1805-ig Ausztriához tartozott, a főtéri *helytörténeti gyűjtemény* (Heimatmuseum) ennek dokumentumait tárja elénk. A községtől nyugatra Scheidegg először svájci birtok volt, majd osztrák fennhatóság alá került és 1805-ben csatolták Bajorországhoz. Érdekes a *Városháza* rokokó épülete zsindely-díszes falaival. A 804 m magas *Blasenberg* tetejéről öt országra látni (NSZK, Ausztria, Liechtenstein, Svájc, Olaszország).

Scheideggből északkeletnek fordulva, a B 308 főutat keresztezve érünk Lindenberg-be, a „Háromországzug" (Dreiländereck) vidékére. Az először egy 857-ben kelt oklevélben említett település az Allgäui-Alpok és a Bregenzi-hegyek havas csúcsai alatt húzódik meg. A XVIII. század óta a szalmakalapok városa – állítólag a helybeli lókereskedők hozták haza az első

firenzei szalmakalapokat s így terjedt el a mesterség –, ennek megfelelően Lindenbergnek *kalapmúzeuma* (Hutmuseum) van. A *Miasszonyunk temploma* (Liebfrauenkirche) a XII. században épült.

Visszatérve a B 308 jelű útra, amely a B 12-es útban folytatódik, a Bódeni-tóhoz (Bodensee) jutunk. Lindau am Bodensee a Bódeni-tó partján elterülő újvárosból és a Bódeni-tó szigetén kialakult óvárosból áll; a szigetet a szárazfölddel közúti *híd* és vasúti töltés köti össze, ezért a várost „svább-Velencé"-nek is nevezik. Lindau 1275-től szabad birodalmi város volt, 1803-ban került bajor fennhatóság alá. Az újváros nemzetközi fürdőhely, a műemléki látnivalók az óvárost ékesítik. Ilyen mindenekelőtt a kora román kori *erődített városfal maradványa* – a lindaui patríciusok nem érték be a tó természetes védelmével. A városfal bástyatornyai közül a legszebb a nyílt tóra, ill. a kikötői mólóra néző *Mang-torony* (Mangturm) a XII. századból; némiképp a velencei harangtoronyra emlékeztet, habár világítótorony volt. Fennmaradt a XIV. századi *Tolvajok tornya* (Diebsturm) is, valamint a *Lőportorony* (Pulverturm). XVI–XVII. századi girbegurba utcák, árkádos–oromfogazatos házak között sétálgathat az utazó. A *Szt. Péter-templom* (Peterskirche) 1000 táján épült, belsejében a passió jeleneteit festette a falra az idősebb Hans Holbein (sehol másutt nem maradt tőle freskó!). A *Régi-városháza* (Altes Rathaus) 1422–36 között épült gótikus stílusban (1469-ben birodalmi gyűlést rendezett itt I. Miksa német-római császár), 1536–40 között átalakították reneszánsz ízlés szerint, ebből az időszakból maradt fenn a tanácsterem. Az 1729-ben épült *Haus zum Cavazzen* a Városi Múzeum értékes gyűjteményeit őrzi barokk falai között. A *kereskedők egykori céhházán* (Zunft der Kaufleute) a homlokzati fríz azokra a fuvarosokra emlékeztet, akik ötszáz éven át szállítottak menetrendszerű pontossággal árut és utasokat Lindauból Milánóba, a legrövidebb úton a Svábföld és Lombardia között. A kikötői mólón 1803 óta áll a *bajor kőoroszlán*.

Lindautól északnyugatra Wasserburg festői félsziget; *temploma* és a von Canstein bárók *kastélya* a XIV. századból származik. Kressbronn községnél Bajorország területéről Baden-Württemberg tartományba jutunk.

Ha Stein község után, Rauhenzell falucskánál északkeletnek fordulunk, jobbra Wagneritz-nél a *Grüntenalp-csúcsra* (1732 m) vivő *drótkötélvasutat* látjuk, és Rettenberg után a következőt, amely a hegy lejtőjén 1247 m magasra visz fel Kranzegg határából. Völgyszoroson vezet át az út, és a 915 m magasan fekvő Wertach következik. A kedvelt téli üdülő barokk *plébániatemplomát* 1685-ben helybeli mester festette ki; a rokokó *Szt. Sebestyén-kápolna* 1763-ban épült. Tovább keletre a duzzasztott *Grüntensee* déli partját érintve Nesselwang-ba érünk, a községtől délre *libegő* visz fel az 1625 m magas *Edelsberg-csúcsra*. A közelben *Nesselburg várának romjait* látjuk. Ez már Kelet-Allgäu (Ostallgäu) határa. „Határkövei" az a 13 falucska, amelyek mindegyikének a Pfronten-szóval kezdődik a neve (feltevések szerint a latin „frontes" szóból, mivel itt római hadiút állomásai húzódtak). A falucskák később valamiféle paraszt-köztársasággá egyesültek s 1403-ban alkotmányukat is meghirdették. Pfronten-Berg a legszebb közülük, barokk *templomát* helybeli mesterek díszítették rokokó stílusban. A falvakból *síliftek* indulnak ki, műjégpályák, uszodák épültek. A B 196-os az osztrák határra visz, *Falkenstein várának* 1128 m magasan emelkedő *romjához*. Pfronten-Weissbachtól két út is vezet Füssen felé. Az északabbi, alacsonyabb rendű a *Hohenfreiberg*, ill. az *Eisenberg-vár romjai* után, a Hopfensee nevű nagyobb tó északi partján, a délebbi, B 310 számozású útvonal pedig a Weissensee nevű tó északi partján halad.

Füssen elődje, Foetibus már a rómaiak idején fontos Lech-parti őrhely volt. A VIII. században Szt. Magnus (akinek nevéből a népnyelvben Sankt-Mang lett) benedekrendi kolostort alapított, s a körülötte kialakult település 1313-ban városi rangra emelkedett és erődített fal vette körül, bástyatornyos maradványai ma is láthatók. Füssen 1802 óta tartozik Bajországhoz, ma szép környezetű idegenforgalmi központ. A Lech kanyarulatában elsőnek a Szt. Magnus-kolostor (Kloster St. Mang) és fölötte a Magas-vár (Hohes Schloss) tűnik fel. A *kolostor* részben a kora román alapfalakon épült át 1707–17 között, Johann Jakob Herkomer barokk tervei szerint.

Egyik szárnyába 1803-ban a *Városháza* költözött be, más részében a *helytörténeti gyűjteményt* helyezték el. *Dísztermében* (Fürstensaal) hangversenyeket rendeznek.

A *kolostortemplom* hasáb alakú tornya román, hajóját a XVIII. század első évtizedeiben szintén Herkomer tervei szerint barokk stílusban alakították át, de meghagyták a templom alatt a IX. századi kriptát, amelyben 1950-ben – Szt. Magnust és Szt. Gallust ábrázoló – majd ezeréves freskót tártak fel. A templom és a kolostor közötti *Szt. Anna-kápolnában* Jakob Hiebeler 1602-ben festett nagy táblaképe („Haláltánc") látható.

A *Magas-vár* (Hohes Schloss) a XIII. század végén épült, az augsburgi püspökök 1322-től kezdődően bástyatornyos, erődített fallal vetették körül, 1486–89 között bővítették. 1503-ban itt vendégeskedett I. Miksa császár, 1725-ben pedig Mária Terézia és III. Miksa József bajor választófejedelem itt írta alá a füsseni békét, amely véget vetett az osztrák örökösödési háborúnak. A várkastély külső falait álépítészeti elemeket felvonultató – még két erkély képzetét is keltő – vakolatfestés díszíti.

Igen szép a *Lovag-terem* (Rittersaal) 1500 táján faragott, késő gótikus kazettás, valamint a déli szárnyon a *gótikus várkápolna* mennyezete. A kastélyban most hivatalok vannak, az egyik épületben a *Városi Képtár* (Städtische Gemäldegalerie) rendezkedett be.

A művész-mesterembereiről híres Füssen kanyargós utcáin számos *régi ház* örvendeztet meg bennünket csúcsíves, oromfogazatos homlokzatával.

Füssentől északra a B 16 jelzésű út a *Forggensee* nyugati partja mentén halad. A Lech vizéből 1954-ben felduzzasztott tó 12 km hosszú, 3 km széles. A B 17 jelzésű úton (Romantische Strasse, a Deutsche Alpenstrasse szakasza) keletnek folytatva utunkat, két kisebb tó, a *Schwansee* (Hattyúk tava) és a *Kleiner Alpsee* (Kis Alpesi-tó) csillan fel. Fölöttük két bajor királyi vár: *Hohenschwangau* és a Pöllat-szakadék fölötti magános szirtfokon épült *Neuschwanstein* áll őrt.

A Wittelsbachok 1576-ban megvásárolták ezt a földterületet, másképpen nem építkezhettek volna az akkori sváb vidéken. A von Schwangau lovagok középkori várának romját építtette újjá saroktornyos, neogótikus tömbként, 865 m magasban, 1832–37 között a bajor trónörökös, a későbbi II. Miksa, s olyan művészekkel dekoráltatta, mint például a bécsi festőművész Moritz von Schwind. Fia és utóda, II. Lajos innen járt át lóháton ellenőrizni a szomszédos várkastély építési munkálatait.

Neuschwanstein csak gyalogosan közelíthető meg, mintegy félóra sétával. „Ez a hely – mondta a király Richard Wagner-

nek – szent és megközelíthetetlen." II. Lajos itt kívánta együtt látni mindazt, ami Wartburg várában, a nürnbergi várkastélyban és a Rajna-menti lovagvárakban megragadta képzeletét, s nem utolsósorban Wagner zenéjének hatására létre akarta hozni a Grál lovagjainak legendás várát. A müncheni udvari színház díszletfestője, Christian Jank tervezte. 1869-ben rakták le az alapkövet, Egon Riedel, majd Georg Dollmann és végül Joseph Hoffmann udvari építész irányította a munkálatokat, de amikor 1886-ban az elmebetegnek nyilvánított és gyámság alá helyezett királyt elszállították legkedvesebb kastélyából, a több mint hatmillió akkori márkát felemésztő építkezés még mindig nem fejeződött be.

A fantázia-vár két emelet magas *tróntermet* rejt; a kazettás mennyezetű *Dalnok-terem* (Sängerhalle) az eisenachi Wartburg Mesterdalnok-termének mása, a király éjnek idején állítólag nemegyszer könyökölt a Lech közeli hídjának karfáján, gyönyörködve az 594 gyertyával megvilágított csarnok messzire sugárzó fényében. A termet a Parsifal-mondát illusztráló festmények, a *lakószobákat* a Lohengrin- és a Tannhäuser-mítosz jelenetei díszítik.

Nyár végén a Dalnok-teremben hangversenyeket rendeznek.

A B 17 jelzésű úton tovább jobbra az 1707 m magas *Tegelberg drótkötélvasútjának állomását* látjuk. Schwangau üdülőfalu közelében a késő reneszánsz *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche St. Koloman) 1678-ban épült, Johann Schmuzer tervezte; gótikus szárnyas oltárt rejt, Gordian Guckh fából faragott, gyönyörű Madonnájával. Schwangau után ismét egy tó, a *Bannwaldsee* látszik az úttól balra. Trauchgau után mögöttünk maradnak az Ammergaui Alpok. Schlatt közelében bekötőúton juthatunk el a dombtetőn épült késő gótikus *templomhoz* (Kreuzbergkirche), amelyet a XVII. században barokk oltárokkal láttak el, s a XVIII. század első felében rokokó freskókkal ékesített Johann Zick. A templomdombról, mint egy természetadta határkőről, kelet felől a havasok, nyugat felől a Lech folyó duzzasztott tavainak láncolata és sok más tavacska felföldi tája tárul elénk.

A bekötőúton visszafordulva, Steingadentől alacsonyabbrendű úton nyugatnak folytatjuk utunkat. Urspring falucska román kori *templomának* főkapuja és tornya fennmaradt, hajóját 1560 körül késő gótikus stílusban építették át (belső berendezése barokk). Lechbruck üdülőfalu határában, az *Oberer Lechsee* partján, 1972-ben adták át rendeltetésének Európa legnagyobb kempingjét: egymillió m^2 alapterületen mintegy 15 000 látogatót fogad. A község kora klasszicista *plébániatemploma* 1786–90 között épült. Tovább

nyugat felé, a B 16 jelzésű utat keresztezve, Seeg üdülőfaluba jutunk. A község nevét egy 1182-ből származó oklevél már említi; a szép barokk *templom* a XVIII. század első éveiben Johann Jakob Herkomer irányításával épült. Innen délnyugatra, az *Attlesee* nevű tó mentén elhaladva, majd nyugatra fordulva, Schneidbach mellett érdemes megnézni a késő gótikus *búcsújáró templomot* (Maria Rain). 1496-ban épült, 1790-ben átalakították barokká és rokokó főoltárába beillesztették a gótikus és reneszánsz faragványokat. A bekötőúton visszaérünk a B 309-es útra, és rajta Kemptenbe.

Az Allgäui-Alpok

Ha Immenstadtnál a B 19 jelzésű úton délnek fordulunk, az Allgäui-Alpok (Allgäuer Alpen) vidékére, az 1732 m magas *Grünten* és az 1452 m magas *Mittagsberg* között vezet utunk. Sonthofen üdülővároskát már havas hegycsúcsok koszorúja veszi körül. *Szt. Mihály-plébániatemploma* 1450 körül épült, 1750 körül barokk stílusban átalakították; vele nagyjából egykorú és egysorsú a *Miasszonyunk-kápolna*. A múlt században épült *temetőkápolnában* (Friedhofskapelle) késő gótikus oltár két szárnya látható: az „Angyali üdvözlet" hátterébe allgäui tájat helyezett 1520 táján az ismeretlen mester. A Sonnenstrasse 1. számú régi parasztházat, berendezését (a kemencét, konyhai eszközöket is) érintetlenül hagyva, *múzeummá* nyilvánították. Farsang vasárnapján minden második évben népi színjáték tanúi lehetünk itt, csakúgy, mint a közeli Burgberg községben: Eggasspiel a neve, fából faragott régi álarcokat tesznek arcuk elé a legények és máglyán égetnek el egy „gonosz boszorkány"-bábut. A város határában a Német Lovagrend középkori vára, *Ordensburg* emelkedik. Sonthofenből keletnek a B 308 számozású útról (a Deutsche Alpenstrasse szakasza) érdemes letérni északnak. Berghofen dombtetőn épült kis *templomában* a memmingeni Strigel-család 1438-ban faragott oltára maradt fenn; Margarethen *kápolnájában* 1420 körül készült faszobrok és 1590 táján festett, nemrég felfedezett freskók, Imberg *kápolnájában* 1470-ből való gótikus szentek láthatók.

A B 308-as úton tovább az Oberallgäu (Felső-Allgäu) üdülővidékére érünk. Központja Hindelang, ismert gyógyüdülő, az 1656 m magas *Imberger Horn-csúcs* alá, 1400 m ma-

gasra *libegő* visz fel. Bad Oberdorf üdülőfalu 1938-ban épült kis *templomában* ritka becsű műkincsek rejtőznek: a fából faragott dombormíves „Mária megkoronázása"-oltár Jörg Lederer munkája 1519-ből, de van itt egy Madonna-táblakép is 1493-ból, nem kisebb művész, mint az idősebb Holbein alkotása. Az 1136 m magasan fekvő Oberjoch falucskából *libegővel* mehetünk az 1876 m magas *Iseler-csúcs* alá, 1550 méterre. A község után az út az osztrák határra ér.

Sonthofenből nyugati irányba alacsonyabb rendű út vezet be a hegyek közé: a *Gunzesried-patak* völgyében a *Stuiben* (1749 m), a *Rindalphorn* (1822 m), a *Hochgrat* (1834 m) stb. néz le ránk. Sonthofenből délnek a B 19 jelzésű út helyett egy szakaszon választhatjuk a vele lényegében párhuzamos alacsonyabb rendű, de szebb vidéken, üdülőfalvakon át vezető útvonalat is. Bolsterlang *kápolnáját* öt kitűnő, 1480 táján keletkezett gótikus faragvány ékesíti. Maderhalm közelében visszatérve a B 19-es útvonalra, Fischen üdülőhely e környék legrégebbi települése, első említését egy 907-ből fennmaradt oklevélben találták meg. *Plébániatemploma* a XV. században épült, a XVIII. században barokk stílusban alakították át, szépek a főoltár apostol-szobrai. A barokk *Miasszonyunk-kápolna* (Frauenkapelle) híres építész: Michael Beer tervei alapján épült 1665-ben, nyolcszögletű kupolájával – belsejében mindenekelőtt egy 1450-ből fennmaradt „Pietà" érdekes. Fischentől keletre Schöllang az *Entschenkopf* (2043 m), a *Rubihorn* (1957 m) és a *Nebelhorn* (2224 m) lábánál, nemcsak kedvelt üdülőhely, hanem 1724-ben épült barokk *temploma* is érdekes; Anton Sturm szobrászati díszei és Nikolaus Weiss freskói ékesítik. Még szebb a néhány kilométerrel északabbra fekvő Hinnang kazettás mennyezetű *temploma*, a memmingeni Strigel-család alkotta, 1511-ből való mellékoltárral.

Délre Reichenbach falucska 1470 táján épült *kápolnája* gyönyörű gótikus oltárt rejt. Reichenbachból, a B 19-es főútvonallal párhuzamos, alacsonyabb rendű úton jutunk Oberstdorf-ba, a környék leghíresebb üdülőhelyére. A *Nebelhorn* oldalában 1932 m magasságig *drótkötélvasút*, onnan a 2224 m magas csúcsig *libegő* visz fel. Az 1972-ben, a sírepülő-világbajnokságra épült 72 m hosszú síugró sánc tetejéről, ahova lift visz fel, páratlanul szép a panoráma. A község *plébánia-temploma* 991-ben épült, de miután 1865-ben a fél faluval együtt leégett, neogótikus formában építették újjá; oltárain egy 1340-ből származó „Szent Anna Szűz Máriával"-szobor-

csoport és egy 1430-ból való Madonna látható. Az egykori *temetőkápolna* északi homlokzatán fennmaradtak a XV–XVI. századi freskók és áll az árkádos folyosó egy része is, amely a temetőbe vezetett. A *Városháza* egy 1477-ből származó oklevél tanúsága szerint egykor táncház volt. A község régi házai közül egy zsindelytetős épületben (Oststrasse 10.) rendezték be a *helytörténeti gyűjteményt* (Heimatmuseum), ahol római kori bronz tehénkolompot is látni. A B 19 jelzésű út innen az osztrák határra ér; az út mentén van az 1706 m magas *Söller Eck* hegyre 1400 m magasságig felvivő *drótkötélvasút* völgyi *állomása*. Oberstdorftól délkeletre Gerstruben öt házból és egy kápolnából álló település, amelyet 1975-ben *skanzenné* nyilvánítottak.

Füssenből Augsburgba

Füssenből Augsburgba két főútvonal is vezet. A Lech völgyéből a Forggensee nyugati partján haladó B 16 jelzésű útról Steinbach után érdekes letérő kínálkozik keletre. Az 1055 m magas *Auerberg* tetején már a kelták, majd a rómaiak is őrhelyet létesítettek, a XV. század végén pedig megépült a gótikus *Szt. György-templom* (St.-Georgs-Kirche), tornya azonban XIII. századi, román stílusú. Reneszánsz kazettás mennyezete alatt és a barokk berendezés közepette különlegesen szép az 1510 táján készült Madonna, Jörg Lederer alkotása. Bernbeuren barokk *plébániatemplomának* (Pfarrkirche St. Nikolaus) oltárai a helybeli Pfeiffer-fivérek, a szentek szobrai a híres füsseni Anton Sturm műhelyéből kerültek ki.

A B 16-os úton tovább északnak Marktoberdorf-ba érünk. Régi település, 1964-ben VII. századi alemann temetőt, 1972-ben egy római fürdőt ástak ki itt. A határban emelkedő dombon áll a *Szt. Márton-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Martin), amely egy román, majd egy gótikus templom helyén épült 1732–36 között, a marktoberdorfi születésű Johann Georg Fischer tervei szerint, környékbeli művészek rokokó stukkóival és freskóival. *Az egykori választófejedelmek vadászkastélyát* (Jagdschloss) szintén Fischer elgondolása alapján építették 1723–28 között.

Kaufbeuren a VIII. században egy Karoling-házi királyi vár körül jött létre, 1268-ban szabad birodalmi város rangjára emelkedett és 1803-ban került bajor fennhatóság alá. Az erőteljes városfal (1220 táján épült) hatalmas bástyator-

nyai közül a nevezetes *Ötcsúcsú-torony* (Fünfknopfturm) a város jelképe. A városfalból emelkedik ki – sőt, az őrjárati folyosó át is halad rajta – a gyönyörű *Szt. Balázs-kápolna* (Blasiuskapelle), román tornya voltaképpen az erődrendszer körbástyája.

A hajó és a szentély gótikus, 1500 táján épült. Négy karcsú oszlopon nyugszik a *bordázott mennyezet*. A falakon gótikusan naturalista *táblaképek* mutatják be szentek életét és kínhalálát. A *faliszőnyeg*, amely Szt. Balázst erdei vadak között ábrázolja, szintén 1500 körül készült. Az 1518-ból származó, faragott *szárnyas oltár* Jörg Lederer egyik főműve, a szárnyakat a helybeli Jörg Mack *festményei* borítják.

Az 1261-ben alapított ferencesrendi zárda *gótikus templomának* (Frauenklosterkirche) bejárata közelében üvegkoporsóban nyugszik az 1744-ben elhunyt, boldoggá avatott Kreszcencia zárdafőnöknő. A *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum) 26 teremben mutatja be a környék régészeti leletanyagát, középkori kézműveseinek és művészeinek alkotásait; egyedülálló nevezetessége a Wiebel-féle feszületgyűjtemény; a város szülöttének, Ludwig Ganghofer írónak (1855–1920) külön emlékszobát rendeztek be. Az egykori román *Szt. Márton-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Martin) déli főbejárata és a keresztelőmedence XII. századi. A hegyes süvegű tömör gótikus torony a XV. század első éveiben épült, a század végén pedig az egész templomot háromhajós gótikus bazilikává építették át. A szentélyben Szt. Kozma és Szt. Domján fából faragott szobra a XV. századból Michael Erhart munkája; egyebekben a belső berendezés a múlt század végi neogótikus irányzat szellemében készült. A *kórháztemplom* (Hospitalkirche zum Hl. Geist) egykor kora gótikus hajójának 1250 tájáról származó maradványát az utóbbi években ásták ki. Az *Új-városházát* a müncheni Újvárosháza építésze: Georg von Hauberisser tervei alapján, neoreneszánsz stílusban építették a múlt század végén. A főutcát *szép régi polgárházak* sora ékesíti, közepén 1753-ban készült *Neptun-kút* áll. A Kaufbeurenből Mindelheimbe tartó B 16-os útról 8 km után nyugat felé letérve, Irsee-ben a régi benedekrendi kolostor *templomát* 1699–1702 között a neves barokk építész: Franz Beer érdekes tervei szerint építették át; az oldalhomlokzatok a főhomlokzat másai, a kéttornyú tömb feltűnően puritán. A belső stukkó Joseph Schmuzer műve; a

sajátságos szószék hajóra emlékeztet, a főoltáron 1465 tájáról fennmaradt Madonnát látunk.

Augsburg felé a B 12 jelzésű úton megyünk tovább, de Buchloe után az alacsonyabb rendű utat választjuk Schwabmünchen-be. Késő gótikus *Miasszonyunk-templomában* (Frauenkirche) nem annyira a díszes barokk oltárok sora, mint inkább az 1600 körül készült, életnagyságú Madonna érdemel figyelmet. Grossaitingen *plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Nikolaus) román kori toronnyal ékes; a hajó és a szentély 1700–50 között épült, Franz Xaver Feichtmayr stukkóival és Balthasar Riepp mennyezeti freskóival. A rokokó *Szt. Sebestyén-kápolnát* (Sebastianskapelle) Matthias Günther neves augsburgi festő freskói dísztik. Bobingen *búcsújáró-templomának* (Liebfrauenwallfahrtskirche) ovális alaprajzú hajója 1748–51 között épült, a belső stukkó- és freskódísz, valamint a szószék rokokó, az oltárok kora klasszicista stíluselemeket mutatnak. A főoltáron a felöltöztetett fa-Madonna haja valódi. Bobingen után beérünk Augsburgba.

A Füssenből Augsburgba vezető másik, B 17 jelzésű autóút környékének látnivalóit Landsbergig az Ammer-hegység és a Pfaffenwinkel vidékével kapcsolatosan írtuk le. Landsbergből tovább északnak Klosterlechfeld régi – ferencesrendi – *kolostoráról* ismert. A *templomot* a német reneszánsz egyik legnagyobb építésze, az augsburgi Elias Holl tervezte 1603-ban, a római Pantheon kicsinyített másaként. Ehhez az alapépítményhez ötven évvel később hosszanti hajót és további negyven év múlva két kör alakú kápolnát illesztettek, belsejét pedig 1733–41 között wessobrunni mesterek stukkóival és egy augsburgi festő: Johann Georg Lederer freskóival díszítették. Klosterlechfeldből a B 17 jelű út Romantische Strassénak is nevezett szakaszán beérünk Augsburgba.

AUGSBURG ÉS KÖRNYÉKE

A 250 000 lakosú Augsburg – München és Nürnberg után – Bajorország harmadik legnagyobb városa. Nevében az „Augs-" szótag Augustus római császárra utal, aki a Lech és a Wertach összefolyásánál talált kelta településnek az Augusta Windelicorum (Augustus városa a vendek földjén) nevet adta. A fórum romjain jött létre Augustaburg püspökség. 955-ben Ulrik püs-

pöknek sikerült a viszálykodó I. Ottót és fiát, Lintolfot rábírnia: egyesített erőiket fordítsák a Lech mezején a már Augsburgot is veszélyeztető magyarok ellen. A győzelem a püspökség tekintélyét és hatalmát nagyon megnövelte. 1276-ban Habsburg (I.) Rudolf császár jóváhagyta Augsburg szabad birodalmi városi rangját; a várost a céhek 1368-ban kiadott törvénykönyve alapján hihetetlenül gazdag polgárai – köztük a Fugger-család – kormányozták. A XVI. században már világvárosnak számított: 50 000 lakosa volt. Kézművesei a középkor óta világhírűek, fogalommá vált az augsburgi penge, az augsburgi ötvösmunka, az augsburgi óra. A könyvnyomtatás elterjedésében a városnak ugyanakkora szerepe volt, mint a textilipar fejlődésében (Augsburgból származik a barhend és a karton). 1897-ben itt állították munkába a világ első dízelmotorját. A második világháború pusztítását kihevervén, ma ismét jelentős ipari város.

Séta a városfalak mentén

Augsburgot észak, kelet és dél felől középkori városfal veszi körül, különlegesen szép tornyokkal ékesítve. Északnyugaton a *Wertach-hídi kapu* (Wertachbruckertor) boltíve alatt vonult be Napóleon Augsburgba. A kapu alsó, négyszögletes fele a napórával XV. századi, a keskenyebb nyolcszögletű felépítményt 1605-ben Elias Holl tervezte.

Elias Holl 1573-ban született Augsburgban. A német késő reneszánsz és kora barokk korszakhatár legnagyobb építésze, városi főépítőmester volt.

A kaputól délkeletre a Szt. Györgyről elnevezett *egykori ágostonrendi kolostortemplom* (Sankt Georg) toronylábazata az 1140 táján megépült román templom maradványa; a hajót 1500 körül gótikus stílusban átépítették.

A Frauentorstrasse 30. számú, háromemeletes, szép homlokzatú ház a *Mozart-család emlékmúzeuma* (Mozart-gedenkstätte).

A házban született 1719. november 14-én *Leopold Mozart*, a zeneköltő édesapja. Fia több ízben járt a városban; 1777-ben a Fugger-palotában hangversenyt adott.

Északkeletre, a kis mellékutcákon át jutni a *Lueginsland* bástyatoronyhoz. A XV. századból származik, s a XVIII. század első éveiben citadellává épült ki. A Herwartstrasse a *Szt. Gallus-templomhoz* (Sankt Gallus) vezet. 1051-ben IX. Leó pápa szentelte fel; mai külsejét 1590 táján kapta. Dél felé a Müllerstrasse vonalán végig fennmaradt a XIII. századi *városfal* (Schwedenmauer), végében a *lépcsőt* is a svédekről nevezték el (Schwedenstiege), ahonnan kis belső kapun át jutunk a *Kőember* (Steinerner Mann) XVI. századi emlékművéhez.

A kőszobornak nincs karja, ellenben vasból van az orra. Állítólag azt a pékmestert ábrázolja, aki a harmincéves háborúban a kemencéjéből előkapdosott égő fahasábokkal, majd azok fogytán forró cipókkal „bombázta" az ostromló svédeket, amíg csak el nem lőtték a karját és az orrát.

A Bert-Brecht-Strasse-n (Brecht Augsburg szülötte) a XIV. századi egykori *körbástya* (Oblatterwall) maradványához érünk, ahol (a Riedlerstrasse 11-ben) csónakot is kölcsönözhetünk és a Lech 18 csatornájának egyikén haladhatunk tovább a városfalak alatt, amelyek innen kezdve kettőzött falként várárkot vesznek közre. Ezen a szakaszon emelkedik az 1454-ből származó *Ötélű-torony* (Fünfgratturm), toronycsúcsát négy fiatorony övezi. A kettős városfal következő kapuja a XIII. századi *Jakab-kapu* (Jakobertor); átjárójában Zsigmond német-római császár és magyar király 1415-ből származó, kőbe vésett képmását fedezzük fel. Az 1540-ben készült erődítés maradványa a *Jakoberwall*.

A belső városfal mellől a Kappeneck nevű görbe utca sajátságos városrészbe vezet; neve: Fuggerei. Az oromfogazatos homlokzatú, gótikus lakóházakat külön *városfal* veszi körül négy kapuval, melyeket éjszakára bezárnak, s annak, aki este 10 után tér haza, le kell szurkolnia a „kapugarast". Főkapuja előtt 1530-ból származó *Neptun-szökőkút* áll.

Hat utcára terjedő egységes házsorát, templomostól, szökőkutastól 1519-ben *Ulrich*, *Georg* és *Jakob Fugger* építtette a város szegényeinek – feltéve, hogy augsburgi születésűek voltak, házasok, katolikusok és kifogástalan erkölcsűek. Lakbérként évi 1 rajnai tallért kellett fizetniök a lakóknak, továbbá mindennap el kellett mondaniok az alapítók lelki üdvéért egy Miatyánkot és egy Üdvözlégy Máriát.

A városfal *Vogelmauer* nevű szakaszán két csatorna összefolyásánál épült a *Madár-kapu* (Vogeltor). Nagy vízimalomkerekéről is felismerhető; gótikus boltíve alatt 1445 táján festett freskómaradványt tártak fel. Megmaradt a XV. századi, – gótikus támíveiről *Schwibbogenmauer* néven ismert – fal hosszabb szakasza. Az Am Schwall-on a csatorna cölöpökre ágyazott régi házai mentén déli irányban Ó-Augsburg épségben megőrződött délkeleti negyedébe érünk. Az 1520 körül épült, 1725-ben rokokó stílusban átalakított *Szt. Margit-templom* (Sankt Margareth) egy tömbbe épült össze az *egykori domonkosrendi zárdával,* és a *gyapjúkereskedők házával* (Wollmarkt). A XVI. századi, hosszan elnyúló, emeletes épület árkádos földszintjén árusították a céh tagjai kelméiket. Átellenben a *Szentlélek-kórház* (Heilig-Geist-Spital) 1625–31 között épült Elias Holl tervei szerint, nemes vonalú belső árkádos udvarral.

A Spitalgasse felőli szárnyépület földszintjén a *házikápolna* ritka *rokokó orgonáját* érdemes megnézni; ebben a szárnyban kapott helyet a közkedvelt bábszínház, az *Augsburger Puppenkiste* is.

A ma is kórházként működő épületszárnyakhoz kapcsolódnak az alapjukban XV. századi *víztornyok,* amelyek felső része, lépcsőháza, címerekkel és faragványokkal ékes belső díszítése 1740-ből származik. A városfal utolsó bástyája a *Vörös-kapu* (Rotes Tor), amelynek 1540 tájáról fennmaradt lábazatára 1622-ben Elias Holl tervei alapján helyezték rá a vízszintesen tagolt, kora barokk tornyot.

Az óváros

Az óváros központja a Perlachberg nevű dombon épült. Itt áll a város jelképe, a *Perlach-torony* (Perlachturm); Elias Holl építette. Az ő műve a *Városháza* (Rathaus) is, a legnagyobb Közép-Európában. Öt évig épült (1615–20). Kilencemeletes főhomlokzata 57 m magas, lényegében reneszánsz, de oromzatának csigavonalas dísze és a két lépcsőházi torony már kora barokk. A hátsó – keleti – homlokzat földszinti ablaksora fölé az előző Városháza 1365-ből származó, domborműves címerkövét építették be. A XIII. századi *Szt. Péter-templom* (Sankt Peter) háromhajós, gótikus csarnokában a terrakotta Madonna 1432, a címerdíszes szentségtartó 1522, valamint négy szent

kora gótikus szobra érdekes; a főoltár festménye Johann Matthias Kager augsburgi festő műve.

Amikor Elias Holl 1614-ben megbízást kapott, hogy építsen új Városházát, elképzelésébe belevonta a szomszédos Szt. Péter-templom zömök román tornyát s ezt építette tovább 70 m magasra, ide kerültek a régi városháza *harangjai*, szavukat immár az egész városban lehetett hallani. A toronycsúcsra *Cisa istennő* aranyozott *szobra* került.

Minden év szeptember 29-én – eredeti felavatása napján – óránként megjelenik az 1616-os *játékszerkezet* fából faragott Szt. Mihálya (Turamichele) s lándzsájával óránként hasba döfi a sátánt.

A Városháza mögötti középkori teret szebbnél szebb, keskenyhomlokzatú polgárházak szegélyezik. A mozaikdíszes téren áll a németalföldi Hubert Gerhard 1589–94 között készült, *Augustus* római császárt ábrázoló *szobra*. A reneszánsz *Újépület* (Neuer Bau) szintén Elias Holl munkája, ő építette 1609-ben a Barfüsserstrasse északi oldalán a hentescéh reneszánsz *székházát* is. Bikafejekkel ékesített ikerkapuja mögött a korában legmodernebb vágóhídi berendezés készült; a föld alól bevezetett folyóvízzel tisztították és hűtötték.

A Perlach-toronytól északra a Frauentorstrasse az Ulrik püspökről elnevezett épületegyütteshez (Ulrichstift) vezet, egy dombtetőre. Itt áll az *augsburgi Dóm* (Hoher Dom). A Karoling-dinasztia idején 807-ben létesített első templom helyén (994–1065 között) épült, román stílusú bazilika volt. Két tornya, nyugati szentélye és felmagasított hajója ebből a korból maradt fenn. A XI. század közepéről valók a főhajó déli oldalán az üvegablakok is, a világ legrégebbi figurális üvegfestményei. XI. századi a bronzkapu is a déli torony lábánál. A 960 tájáról származó őskripta négyhajós előcsarnoka 1060 táján épült.

A déli oldalhajó *üvegablakai* 1330 táján készültek. Szép a XV. század végén festett, 1934-ben feltárt hatalmas *Szt. Kristóf-freskó*. Dús faragványok díszítik a késő gótikus *kanonokszékeket;* a román stíluskorszak jegyeit viseli a kőből faragott, oroszlános *püspöki trónus*. Az ércből öntött *oltár* 1447-ben készült. A román főhajó magas falain XI. századi *fríz* húzódik. A keleti szentély bejáratánál, négy oszlopon *négy táblakép*, az idősb Hans Holbein 1493-ban alkotott Mária-oltárának maradványa. A szentélyben von Josef Henselmann 1962-ben készült bronz *szoborcsoportja*. A szentély mögötti átjáróba *sírköveket* építettek

be, köztük von Roth püspök 1302-ből való síremlékét. Az északi oldalhajóhoz kapcsolódik a késő gótikus keresztfolyosó.

A Dómtól délkeletre levő mai *püspöki palota* (Bischöfliches Palais) nem azonos azzal a püspöki rezidenciával, amely egykoron uralta Augsburgot. Az a Dómtól nyugatra emelkedik és most a *tartományi kormány* (Regierung von Schwaben) *székhelye*; a középkori palota helyén épült késő barokk stílusban, három szakaszban 1690–1812 között, tornya azonban még 1507-ből való.

A főtértől délnyugatra, a Philippine-Welser-Strasse 24. számú épülete a *Maximilianmuseum*. A Welser-család két palotájában rendezték be: az elülső ház, a két zárt reneszánsz loggiával 1540 táján épült; a hátsó ház a régebbi, 1510 körül építtette Bartholomäus Welser.

A *Welser-család* a Fugger-ház után a második legnagyobb képviselője nem csupán az augsburgi, hanem az egész délnémet kora-kapitalista tőkének. V. Károly császár – spanyol király minőségében – a Welser-családnak zálogosította el 1527–1546 között Venezuelát, amelyet így a Welserek gyarmatosítottak.

Az I. Miksa császárról elnevezett múzeumban a város fejlődését olyan építész-dinasztiák munkáin követhetjük nyomon, mint a *Holl-* és a *Mozart-család*. Láthatjuk továbbá az *egyházi művészet* válogatott darabjait és a *kódexgyűjteményt*, valamint a *helybeli kézművesek* és a város határain túl is ismert *művészek* (Multscher, Loscher, Petle stb.) *alkotásait*. A múzeum legszebb terme az 1967-ben kialakított oszlopdíszes–boltíves földszinti *szobortár*. 1973-ban rendezték be a világhírű *augsburgi aranyművesség* 1490–1890 között készült remekeit bemutató részeket.

A hátsó Welser-ház kijárata a *Szt. Anna-templom* (Sankt Anna) felé nyílik. A karmelita rendház 1320 táján épült templomát 1602-ben Elias Holl tervei szerint tatarozták, a régi toronylábazatra ekkor került a reneszánsz és barokk elemeket vegyítő toronycsúcs. Utóbb a szentély gótikus ablaknyílásait is lekerekítették, sőt, a tetőre manzárdablakot helyeztek.

A hajót rokokó stílusban alakították át. A barokk *főoltáron* az idősebb Lucas Cranach oltárképe látható, s a stukkódíszes falakat borító sok régi *olajfestmény* között ott a mester Luther-portréja is. A főhajó végében érintetlen maradt a hatalmas kora reneszánsz Fugger-kápolna, amelyet 1512-ben Hans Burgkmair tervezett. *Oltárának rácsán* az öt groteszk puttó Sebastian Loscher alkotása; az oltár hátterében a falba süllyesztett *Fugger-*

sírkövek közül a két középső domborművet is ő faragta ki Albrecht Dürer vázlatai nyomán. Az *oltáron* az erőteljes „Krisztus siratása"-szoborcsoport 1512-ből Hans Daucher helybeli szobrász főműve. A *hálóboltozatos mennyezet* alá beépített reneszánsz *orgona szekrényének* szárnyait Jörg Breu festményei díszítik. A szentély északi falához kapcsolódik az Aranyművesek 1420–25 között épült kápolnája (Goldschmiedekapelle), benne különlegesen szép középkori freskókkal.

Az egykori karmelita *kolostor* gótikus kerengőjében, a sötétebb élű mennyezeti bordák alá sírköveket építettek be. Kis belső udvara (Lutherhöfle) felől látható az a cella-ablak, amely mögött Luther Márton lakott 1518 októberében.

Az *Ipari és Kereskedelmi Kamara székháza* (Industrie- und Handelskammer, Philippine-Welser-Strasse 28.) a Koepf kereskedőcsalád palotája volt. Földszintjén fennmaradt az 1580 táján épült oszlopcsarnok; homlokzata az 1738-as átalakítás nyomán alakult ki. Közelében a város legnagyobb céhe, a takácsoké építtetett 1380–90 között *székházat* (Weberzunfthaus), az oldalfalakat Oskar Maria Schmitt 1959–60 között festett modern freskói díszítik. (Az egyik a magyarok fölött aratott Lech mezei győzelmet ábrázolja.) Jobbra fordulva, a Maximilianstrasse-n áll a *Szt. Mór-teplom* (Sankt Moritz). 1020 táján épült itt kápolna, majd a helyén 1300 táján kialakított hosszanti hajóból 1500 körül átépített gótikus templom lett. A háború után egyszerűsítve, modern belső kiképzéssel építették újjá. Hatalmas szentélye alatt eltörpül a középkori módra hozzátapadó, emeletes üzletsor. Előtte a *Merkur-szökőkút* a holland Adriaen de Vries alkotása 1599-ből. Tovább délnek a *Fugger-család* egykori lakóházainak *tömbjét* (Fuggerhaus) érintjük (Maximilianstrasse 36–38.), amely 1512–15 között épült, főhomlokzatán XVII. századi kazettás sgraffitóval. Igen szép az udvar oszlopsoros földszintje, Hans Burgkmair 1520 táján festett freskóinak maradványaival. Az egyik Fuggerházban van a *Természettudományi Múzeum* (Naturwissenschaftliches Museum), amely elsősorban a környék állatvilágát mutatja be; a másikban *„Fuggerkeller"* néven pincevendéglő nyílt. A *Városi fegyvertárnak* (Zeughaus) reneszánsz épülettömbjét Elias Holl alkotta (1602–07). A homlokzatot Joseph Heintz udvari festő tervezte, a kapuzat fölötti bronz szoborcsoport Hans Reichle alkotása. A földszinten fennmaradtak a boltíves csarnokok.

A Maximilianstrassétól keletre, a Vorderer Lech

utcában álló *kolostor* (Kloster St. Maria Stern) karcsú tornyát Elias Holl apja, Johannes Holl építette; az első hagymakupolás torony volt Augsburgban. Délnek, a 8. számú 1765-ben épült rokokó palota egyik szárnyában a *Vígszínház* (Komödie) rendezkedett be. A 20. számú *Holbein-házat* az 1465-ben Augsburgban született idősb Hans Holbein építtette, itt született fia is. Az emeleti műteremlakásokat most is művészek lakják, a földszinten kiállítási termet és Holbein-emlékszobát rendeztek be. Innen nyugatnak a keresztutcák a Dominikanergasse-ra visznek. A *dominikánusok temploma* (Dominikanerkirche) a kolostor egykori román temploma helyén épült 1512–17 között. A ritka kéthajós csarnoktemplomok egyike; a gótikus korszakból csak egyik kápolnája maradt meg.

Itt van a *Római-múzeum* (Römisches Museum) nevű, mintegy 300 római emléket bemutató kőtár, amely Augsburg és környéke történelem előtti, római és népvándorlás kori leletanyagát egyesíti. Külön részlege az antik kisbronzok, terrakották, üvegtárgyak, vázák gyűjteménye, leghíresebb darabja egy aranyozott lófej, egy lovasszobor töredéke Marcus Aurelius császár korából.

A Heilig-Grab-Gasse a Maximilianstrasséra, az Adriaen de Vries alkotta, 1602-ben felállított *Herkules-kúthoz* vezet vissza.

A Sankt Ulrich negyed

A rokokó homlokzatú *Schaezler-palota* (Maximilianstrasse 46.) 1765–70 között épült; Karl Albert von Lespilliez, udvari építész alkotása.

A lépcsőház, amely fölött Gregorio Guggielmi *mennyezetfreskója* húzódik, a páratlanul szép dísztermébe (Festsaal) vezet, kamarahangversenyeket rendeznek benne. A palota szárnyaiban két múzeumot helyeztek el: a Német barokk-képtár (Deutsche Barockgalerie) a *XVI–XVIII. század német–osztrák–svájci művészetének* keresztmetszetét mutatja be Sandrarttól Maulbertschen át Tischbeinig mintegy 300 elsőrendű alkotáson, s ehhez kapcsolódik egy *Rembrandt-, Ruisdael-, Veronese-, Tiepolo-képeket tartalmazó alapítvány*, valamint az 1953-ban elhunyt *Fritz Koelle modern szobrainak gyűjteménye*. A Rajz-gyűjtemény (Graphische Sammlung) *augsburgi mesterek* XV–XX. századi *grafikáinak* kollekciója.

A Schaezler-palotából szép árkádos folyosón jutni át a belső

udvaron az Állami Képtár (Staatliche Gemäldegalerie) *festményeihez* – az 1516-ban épült Szt. Katalin-kolostortemplom (Klosterkirche St. Kathrein) hajójába. Itt a XV–XVI. század legnagyobb művészeinek munkáiban gyönyörködhetünk az idősb *Holbeintől* kezdve *Burgkmairon* át *Dürerig*.

A Maximilianstrasse csúcsos homlokzatú, régi házsora mentén dél felé a főutcát lezáró dombra érünk.

Feltevések szerint ide temették Svábföld női szentjét: *Afrát*, aki 303-ban Diocletianus utolsó nagy keresztényüldözésének esett áldozatul. Sírja fölött már a népvándorlás korában szentély emelkedett, s állítólag ennek a helyén épült a VIII. században a ki.s Szt. Godehard-kápolna, amelyből mindmáig fennmaradt a tufából való, román stílusú főbejárat és az oldalfalak a köríves ablakokkal.

A dombon emelkedő két templom egyike, a *Szt. Ulrik-templom* (Sankt Ulrich) 1300 táján vásárcsarnok volt, 1457-ben lett imaterem és 1710-ben kapta barokk homlokzatát a kagylóból kinövő kis hagymakupolás homlokzati toronnyal. A *székesegyház* (Münsterkirche St. Ulrich und Afra) terveit Burkhard Engelbert készítette. Ez volt az utolsó nagy késő gótikus építkezés Svábföldön: a főhajó építését 1467-ben kezdték el, a szentély alapkövét 1500-ban I. Miksa császár rakta le, mégis csak 1604-re készült el. A torony 1594-ben már állt, de a gótikától immáron eltávolodó stílusjegyeket mutat.

Az előtérben a *szoborcsoport* Hans Reichle alkotása (1605). A szentély bejáratánál, baloldalt, Gregor Erhart 1500 táján faragott, életnagyságúnál nagyobb *Madonnájának* lába elé a *mester* odahelyezte a saját *arcmását*. A szentély *hálóboltozata* alatt három faragott reneszánsz *oltár* áll, Hans Degler munkái (1604–07). A jobb oldali hajó végén a Simpertus-kápolna belső kiképzése őrizte meg leginkább a gótikus építészeti elemeket, rácsán a *terrakotta apostol-figurák* 1587-ből valók. Az egykori sekrestyében az idősb Holbein festette *üvegablakok* maradványát látjuk.

A város környéke

Az Augsburgból München felé tartó E 11/A 21 autópályán indulva, majd róla hamarosan északkeletnek, a B 300 jelzésű útra térve Aichach városkába érünk. Középkori városképe két *városkapuval* és a *városfallal* nagyrészt fennmaradt. A XV. századból származó késő gótikus *plébániatemplom* mellett a *Városháza* a XVII. századi reneszánsz ihletésű átépítés

nyomait viseli; késő gótikus az egykori *kórháztemplom* (Spitalkirche) és a *Szt. Sebestyén-kápolna* (Sebastianskapelle). Érdemes megnézni a *helytörténeti gyűjteményt* (Heimatmuseum) is. Aichach nyugati határában fennmaradt az a *felszíni ércbánya* (Grubet), ahol a kora középkorban vasércet fejtettek. Tovább az úton Schrobenhausen a VIII. században már ismert település volt. Az óváros körül a barlangszerű üregekkel kialakított városfal, oromfogazatos bástyatornyaival, nagyrészt fennmaradt. A XV. században égetett téglából épült háromhajós *bazilika* belsejében 1500 táján készült Keresztre feszítés-szoborcsoportot látunk. Az *Üdvözítő temploma* (Salvatorkirche) késő gótikus épületét 1750 táján átalakították ugyan, de freskói érdekesek. A *Városi Múzeum* Franz von Lenbach festőművésznek, a város szülöttének, a múlt század ünnepelt müncheni „festőfejedelmének" több mint 300 képét őrzi.

A Lech magas partján kialakult Friedberg valósággal letekint Augsburgra. Alaprajza majdnem szabályos négyzet, utcái is többnyire egyenesek, ami középkori városnál szokatlan. A főtér (Marienplatz) körül szép *fagerendás házak* maradtak fenn, a szabadon álló *Városháza* (Rathaus) a XVII. században épült és az Elias Holl tervezte augsburgi Városháza hatása látszik rajta. A dombtetőn masszív körbástyával és erődített falaival laposan nyúlik el a *Schloss;* habár nem XIII., hanem XVI. századi alakjában látjuk, még mindig inkább erőd, mint kastély. Szárnyépületeiben különböző hivatalok kaptak helyet, de itt van a Városi Múzeum (Stadtmuseum) és megtekinthető a szép Lovag-terem (Rittersaal) is. A *plébániatemplom* a múlt század utolsó harmadában épült, neoromán; kincse a Szakállas Lajost ábrázoló, 1409-ből fennmaradt kődombormű. A város keleti határában található *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Unseres Herrn Ruhe) a rokokó egyik kitűnő alkotása, 1731–53 között épült, neves művészek közreműködésével: Benedikt Oettl tervezte a hétkupolás, háromhajós bazilikát, Franz Xaver Feichtmayr munkája a stukkódísz, Matthias Günther festette ki a hajót, Cosmas Damian Asam a szentélyt.

Délre, Augsburg szomszédságában van a *Siebentisch-Anlage* nevű 14 km hosszú park, benne az augsburgi Állatkerttel (Tiergarten). A park keleti peremén, a Lech partján 1972-ben épült a *tribünsor*, az olimpiai kajak-kenu versenyekre, 24 000 néző számára.

A nagy sváb fennsíkon, amelyet a Lech és a Wertach völgyétől nyugatra számos kisebb folyó szel át, az E 11/A 21 autópályán kívül a B 10 jelű autóúton juthatunk el a legrövidebben Augsburgból Neu-Ulmba.

Az autópályáról Adelsried felé letérve, Welden falucska barokk *plébániatemplomát* 1732-ben Matthias Günther festette ki; bájos a *Szt. Teklának ajánlott* kis rokokó *templom* is. Innen alacsonyabb rendű úton tovább nyugatnak, a *Zusam* folyó túlsó partján Violau 1619-ben épült és 1751-ben rokokó stílusban átalakított *búcsújáró templomáról* nevezetes. Innen az alacsonyabb rendű úton délnek, majd Jettingen községnél nyugatnak fordulunk, és a *Kammel* völgyében a Wettenhausen-i kolostorhoz érünk. Az 1130-ban alapított, kezdetben ágostonrendi, később domonkosrendi kolostor *templomának* késő gótikus szentélye 1520 körül épült, a barokk hajó 1670–83 között készült. Belsejét wessobrunni mesterek stukkói díszítik, legrégebbi kincse a Hans Multscher műhelyéből származó, körmeneteken húzott, életnagyságú „Krisztus szamara"-fafaragvány, 1500 tájáról. Barokk orgonája is említésre méltó. A kolostortól a Günzburg nevével jelzett letérőnél térhetünk vissza az autópályára.

Hosszabb, de több látnivalót nyújtó útvonal, ha Augsburgból a B 300 jelzésű úton indulunk el délnyugatnak. Gessertshausennél letérünk róla 2 km-re délnek, Oberschönenfeld cisztercita *zárdájához*. Az 1211-ben alapított zárdát 1720–30 között Franz Beer tervei alapján „paraszt-barokk" stílusban építették át, s ő irányította a *templom* újjáépítését is. Ötven évvel később a templomot rokokó stukkóval és freskókkal ékesítették. Az oltárokon egy XIV. századi Krisztus- és egy XV. századi ülő Madonna-szoborra hívjuk fel a figyelmet.

Az alacsonyabb rendű úton tovább délnyugatnak, majd délnek Mickhausen-be érünk; a falu közepén álló reneszánsz *kastély* egykor az augsburgi Fugger-család birtokában volt. A késő gótikus *Szt. Wolfgang-plébániatemplom* barokk főoltárán Melchior Schmidtner „Levétel a keresztről" című festménye, továbbá a XVIII. század elején fából faragott „Rózsafüzéres Madonna" érdekes. Innen északnyugatnak tartva visszatérünk a B 300 jelzésű útra; Ziemetshausen *Szt. Péter és Szt. Pál-plébániatemplomát* 1686–94 között a híres Johann Schmuzer tervei szerint építették, wessobrunni mesterek dí-

szítették, a szentek szobrai pedig a landsbergi Lorenz Luidl műhelyéből származnak. Miután Thannhausen 1746–87 ben épült bájos rokokó *templomát* megnéztük, érdemes letérnünk délre, a 3 kilométerre levő Ursberg *premontrei kolostora* kedvéért. 1125-ben alapították; a XIII. századi oszlopcsarnok falait az 1666–70 közti években magasabbra húzták fel, de a hajó így is őrzi román stílusának zártságát.

A díszes barokk *oltárok* 1736-ban készültek, az északi oldalhajó oltárán áll a régi berendezés kiemelkedő darabja, a XIII. század közepéről fennmaradt „*Keresztrefeszítés*"-szoborcsoport. Az alacsony előcsarnok emeletén a kolostor *könyvtártermét* rendezték be.

Az alacsonyabb rendű úton délnek, kissé távolabb, Kirchheim in Schwaben 1581-ben épült késő reneszánsz *templomában* Rubens „Mária mennybemenetele" című oltárképét láthatjuk, e vidék földesurainak, a Fugger-család mesés gazdagságának köszönhetően. 1578–80 között épült *kastélyuk* (Fuggerschloss) dísztermében a cédrusfából készült reneszánsz mennyezet Wendel Dietrich munkája, a képtárat is érdemes megnézni; a házikápolnában pedig a család műgyűjteményeit megalapozó, 1575-ben elhunyt Hans Jakob Fugger síremlékét. Kirchheimből nyugatra a B 16 jelzésű főútvonalra érünk, majd északnak tartva rajta Krumbach in Schwaben-be. A vidék régi központjának rokokó *Szt. Mihály-plébániatemploma* 1752-ben épült, a favázas szerkezetű *Városháza* igazi „paraszt-reneszánsz". Krumbad városrész gyógyforrása több mint 500 éve ismert. Ha most a B 16-os úttal csaknem párhuzamos alacsonyabb rendű útra térünk, észak felé szép *várakat* – Neuburg an der Kammel-ben, tőle keletnek Edelstetten-ben – láthatunk. Edelstetten *kolostortemploma* (Damenstiftskirche) 1710 körül épült, Johann Baptist Zimmermann stukkóival. Krumbachból délnyugatnak fordulva, a *Günz-parti* Babenhausen már a XIV. században városként szerepel. Sok utcája mindmáig falusias; a városképet a Fuggerek egykori hatalmas *várkastélya* (Fuggerschloss) uralja, amely jelenlegi alakját 1543-ban kapta. A *Szt. András-plébániatemplom* gótikus falai a városfalak közé illeszkednek; oltárán fennmaradt egy XIV. századi Madonna, továbbá falában beépítve a Rechberg-család két tagjának gótikus síremléke. A vár kis múzeumában (Fuggermuseum) az oszlopdíszes–boltíves földszinten a Fugger-család történetét

és nagyszámú tárgyi emlékét tanulmányozhatjuk. Szép a kastélypark is.

Babenhausenből délnyugatra, alacsonyabb rendű úton, Weilernél érjük el a B 19 jelzésű főútvonalat. Északra fordulva rajta, az Iller völgyében kedvelt üdülőhelyre, Illereichen–Altenstadt ikerfaluba érünk, majd Illertissenbe. Szép favázas házai középkorias városképet mutatnak. Az 1590 táján épült *Szt. Márton-plébániatemplom* tornya a város jelképe; reneszánsz főoltára 1600 körül készült. A város fölött emelkedik a von Vöhlen családnak a XII. századból származó, 1550 táján reneszánsz stílusban átalakított *földesúri kastélya* (Vöhlinschloss), 1751-ben létesített rokokó kápolnával; most különböző hivatalok székhelye. Illertissentől keletre Roggenburg-ban érdemes megnézni az 1130-ban alapított premontrei kolostor *templomát*. A legtisztább rokokó stílusú templomot 1752-ben Simpert Kramer tervei alapján kezdték építeni és fia irányítása alatt fejezték be.

Az alacsonyabb rendű úton vissza nyugatnak a Roth partján Weissenhorn városkába érkezünk, amelynek első említése egy 1160-as oklevélben maradt fenn. Az óvárosi főutca alsó és felső végében hatalmas, gyönyörű *kaputornyok* (Oberes és Unteres Stadttor) emelkednek, az utca két oldalán XVI–XVII. századi, csúcsos homlokzatú s részben fagerendás házak sorakoznak. Figyelmünkre érdemes a *Városháza*, a XV. századi *templom* (Heilig-Geist-Kirche), valamint a XIII–XVI. századi *vár*.

A B 19-es főútvonalra visszatérve hamarosan beérünk Neu-Ulmba. A Duna völgyét leíró fejezetünkben ismertetett várossal elbúcsúzunk Bajorországtól, s a Duna túloldalán fekvő Ulmban Baden–Württemberg tartományba lépünk át.

BADEN-WÜRTTEMBERG

Az NSZK délnyugati részein fekvő tartományt északon Hessen, keleten Bajorország, nyugaton a Rajna völgye és Franciaország, délen Svájc és Ausztria határolja. Területe 35 750 km², lakosainak száma 9,055 millió. Népsűrűsége négyzetkilométerenként 253. Fővárosa: Stuttgart.

A tartomány földrajzilag négy tájegységre oszlik:

1. Felső-Sváborszag (Oberschwaben) és a Bódeni-tó.
2. A Sváb alpesi mezőség (Schwäbische Alb) és Stuttgart.
3. A Fekete-erdő (Schwarzwald).
4. Észak-Baden–Württemberg (Nördliches Baden–Württemberg) és Heidelberg.

A hegyvidékekben, erdőségekben, folyókban és tavakban gazdag tájon az évi középhőmérséklet 9–10°C. A lakosság túlnyomó része sváb, Észak-Baden–Württembergben csekély francia nyelvű lakosság is van. A tájon már 50 000 évvel ezelőtt éltek vadásztörzsek. Nyomaikat a Bódeni-tó térségében találták meg, Petersfelsennél és a Schussen-forrásnál. A kelta és római kor kultúrájának maradványai is fellelhetők. Számos fürdőhelyet is építettek az antik időkben. A tartomány történelmének maradandó emlékei a kereszténység felvétele utáni időszakból származnak. Ekkor kezdődött az építészet első korszaka. Templomok és kolostorok egész sora épült Ottó császár idejében, a Karolingok segítségével. A templomépítés számára St. Gallen, Reichenau és Hirsau VIII–IX. századi román stílusú kolostorai voltak irányadóak. Ezt a stílust a nyugati katedrális-gótika, később a sváb-gótika váltotta fel. Az utóbbira jellemzőek az egy- és háromtornyos templomok, valamint a csarnoktemplomok. Ebben a korban már név szerint ismert építőmesterek alkottak, pl. a sváb Parler és Enringer. A legjelentősebb épület ebből az időből az

ulmi székesegyház (XV. század). A XVI. századi reneszánsz legszebb példája a heiligenbergi kastély Lovag-terme. Az építészet fejlődésének leggyümölcsözőbb korszaka a barokk és a rokokó (1660–1770). A „sváb-barokk mennyországát" elsősorban vorarlbergi építőmesterek teremtették meg; köztük Beer és Thumb a leghíresebbek. Hozzájuk csatlakozott a wessobrunni Domonkos ács, aki a pompás steinhauseni kegytemplomot építette, amelyet a világ legszebb falusi templomának tartanak.

A tartomány gazdasági életében a mezőgazdaság fontos szerepet játszik; ipara is a mezőgazdasági termékek feldolgozásához kapcsolódik. Jelentős a fafeldolgozó és a textilipar, valamint a bortermelés. Számottevő még a gépipar, ezen belül a közlekedési eszközök gyártása. Nagy az idegenforgalom, hiszen csak történelmi nevezetességű vár száznál több van a tartományban. Világhírűek a gyógyfürdők is.

OBERSCHWABEN ÉS A BÓDENI-TÓ

Ulmból a Bódeni-tóhoz

Baden–Württemberg-i kirándulásainkat Bajorországból érkezve Felső-Svábországban (Oberschwaben) kezdjük. Legnagyobb városa Ulm. Felső-Svábország északkeleti csücskében, 480 m magasan fekszik. A szomszédos bajor várostól, Neu-Ulmtól a Duna választja el, amely itt Bajorország és Baden–Württemberg határa. A városon keresztülhaladó fontos útvonalaknak köszönhető, hogy Ulmban élénk kereskedelem és sokoldalú, jelentős ipar honosodott meg, melynek létesítményeit az okos várostervezés gondosan elválasztotta a lakóterületektől. Ulm Baden–Württemberg keleti részének kulturális központja és az NSZK déli üdülővidékeinek egyik „kapu"-ja, amelyen több mint 1,6 millióan utaznak át évente.

A város belső területén és közvetlen környezetében számos olyan település nyomait találjuk, amelyek egészen a korai kőkorszakba nyúlnak vissza. Alemann település létét bizonyítja az a nagy temető, amely a főpályaudvar közelében található. 854-ben Ulmot „Karoling palotá"-nak nevezték. A Salierek (1024–1125) és Stauferek (1138–1268) uralkodása alatt sok olyan döntés született, amely befolyásolta a sváb hercegség és a német birodalom

történetét. 1165 körül I. Frigyes császár városi jogot adományozott a helységnek.

Az egy évezreden keresztül tartó és Bécsig folytatott dunai hajózás és kereskedelem jelentősen hozzájárult a város meggazdagodásához. Virágkorát a XIV. és XV. században élte. A barchent- (textilfajta) termelés és export gazdaggá tette. Területe földvásárlások útján kb. négyszeresére nőtt és végül Németország második legnagyobb birodalmi városává fejlődött. 1377-ben rakták le a székesegyház alapkövét, amelyet a város nagysága és gazdagsága szimbólumának szántak. 1347-től patríciusok és céhek kormányozták a várost, 1397-ben a „Nagy Eskülevél"-ben írásban rögzítették alkotmányát (egyike a legrégibb írásos városalkotmányoknak). Ennek az eseménynek az emlékére még ma is népünnepélyt tartanak július utolsó hétfőjén – az „Eskü Hétfőjét".

Kulturális szempontból is a XIV. és XV. század jelentette a legtöbbet a városnak. A székesegyház építésében neves művészek vettek részt, akik megteremtették az „ulmi művészetet", amely a késő gótika egy sváb fajtája. A székesegyház építőmesterein (Parler, Ensinger, Kun és Böblinger) kívül Hans Multscher szobrászt és fametszőt (1425–91) és Bartolomäus Zeitblom festőt (1480–1518) említhetjük, mint a kor Ulmban élt és alkotott nagy művészeit.

1530-ban Ulm a reformáció mellett kötelezte el magát, sok templomot és kápolnát lebontottak. A XVII. és XVIII. században a város mint fontos erődítmény, az állandó háborús események folytán sokat szenvedett. 1803-ban teljes eladósodása miatt elvesztette a „szabad birodalmi város" kiváltságot. Miután 1810-ben átpártolt a Württemberg hercegséghez, a régi városkapukat lerombolták és csak 1842–67 közt építettek új erődítményeket. A második világháborúban a város kétharmada megsemmisült, az ötvenes-hatvanas években került sor nagyarányú újjáépítésére. Ma állami mérnökképző iskolája és orvostudományi egyeteme van.

Az ulmi *székesegyház* (Münster) az NSZK egyik legnagyobb templomépülete, tornya a világ legmagasabb templomtornyai közé tartozik (161 m). Az építkezést 1377-ben kezdték, a csarnoktemplom tervét az idősebb Heinrich Parler készítette. Ulrich von Ensinger a hatalmas nyugati torony tervét csatolta az eredeti tervhez, s el is kezdte építeni. Később Matthias Böblinger építette tovább, a négyszögletes emelvényig. Burkhardt Engelberg az eredetileg háromhajósra tervezett bazilikát 1494-ben öthajósra bővítette (a keskeny középső hajó belső magassága 42 m). 1543-ban leállították az építkezést, a toronyra ideiglenes tető került. Az utolsó munkálatokat csak 1845 és 1890 között fejezték be, így a hatalmas nyugati torony építését is, Böblinger tervei szerint.

A gazdag belső díszítésből csak a legfontosabbakat említjük: Hans Multscher „*Fájdalmas Krisztus*"-át (1429) a nyugati bejárati kapuoszlopnál, az „Utolsó Ítélet" című *falfestményt* (1471) az oltárív felett, és az idősebb Jörg Syrlin *szentélyszékét* (1469–71). Az Andlauból származó Peter Hemmel pompás *üvegfestményeire*, amelyek a kórusban találhatók, külön felhívjuk a figyelmet. A késő gótika legjobb művei közé tartoznak.

A toronyból, ahova 768 lépcsőn lehet feljutni, nagyszerű kilátás nyílik a városra.

A székesegyháztól a Hirschstrassén át elérkezünk a *Wengen-templomhoz* (Wengenkirche). Az egykori Wengen-kolostor késő gótikus, később barokká alakított maradványait az újjáépítés során felhasználták. Az oltárkép a weissenhorni F. M. Kuen műve. A Wengengassén a Neue Strasséig sétálva érjük el az *Új Épületet* (Neues Bau); 1585 és 1593 között építették, reneszánsz stílusú, egykor áru- és magraktár volt. Néhány lépésre innen áll az *Eskü-ház* (Schwörhaus). Az egykori tárházat (1613) 1954-ben építették fel újra. 1803-ig itt tettek esküt a polgármesterek és a céhmesterek a város alkotmányára. A *Vilmos-bástya* (Wilhelmshöhe) a város megerősítésének idejéből, a XVII. századból származik. A Duna-parton álló *Mészáros-tornyot* (Metzgerturm) 1340-ben építették és – mivel kissé oldalra dől – ferdetoronynak nevezték. Az itt végződő sétányon még áll az 1480-ban épített *régi városfal egy darabja*. A legszebb ulmi kút a furcsa *Halasláda* (Fischkasten) nevet viseli és a Kronengasse sarkán látható (Syrlin-kútnak is nevezik). Annak a kútnak a másolata, amelyet 1482-ben Jörg Syrlin épített. Közvetlenül mellette van a *Városháza* (Rathaus). 1370-ben áruházként épült, 1419 óta szolgálja mai célját. Oromzatokból, freskókból, ablakkeretekből és árkádokból álló gazdag díszítését csak a XVI. században kapta. Csillagászati órája 1520-ból való. A Taubenplätzlén, három régi patríciusházban van a „Művészet és kézművesség" állandó kiállítás; lényegében város- és művészettörténeti *múzeum*. Előtte áll a *Delfin-kút* (1585).

Egy középkori *városkapun* (Gänsturm) át, amely 1360–1445-ig épült, érjük el a *Hadimúzeumot* (Zeughaus). A XVI. században építették, legrégibb része azonban 1433-ból származik. A közeli *Zundel-kapunál* láthatók a *régi városfal maradványai*. A város közepén, a székesegyháztól keletre áll a *Magtár* (Kornhaus), egy 1594-ből származó újra felépített raktár. Érdekes sgraffitós díszvakolása és modern koncertterme. A közeli

Cipő-házat (Schuhhaus) 1536-ban a cipészet céhházának építették, később a patríciusok táncterme volt, ma előadóterem.

A Duna-parton magasodó *Sas-bástyáról* (Adlerbastei) próbálgatta Albrecht-Ludwig Berblinger, az „ulmi szabó" repülőkísérleteit 1811-ben. A Donaustrassén találjuk a *Reichenaui udvar* nevű régi patríciusházat, mely arra a korra emlékeztet, amikor Ulm és környéke a reichenaui kolostor birtoka volt. Az óvárostól délnyugatra a Fürstenecker Strassén van a *Német Kenyérmúzeum* (Deutsches Brotmuseum), amely a kenyér évezredes történetét mutatja be. Wiblingen városrészben ma is megtalálható az 1093-ban alapított *bencés kolostor*. Keleti szárnyában nagyszerű könyvtárterem található, mennyezetképét 1744-ben Franz Martin Kuen festette. A *kolostortemplomot* 1771–81-ig Januarius Zick irányításával klasszicista stílusban rendezték be.

Ulmból ellátogathatunk északra, a B 19 jelzésű úton Heidenheim an der Brenz-be. A város a *Brenz* völgyének központja. Ezen a helyen már a neandervölgyi típusú ember is élt. A római időkben fontos hadiút állomása volt. A középkori *Hellenstein várából* ma már csak romok maradtak. A település 1356-ban városjogot kapott. 1648-ban került württembergi tulajdonba. A *Hellensteini-kastély* (Schloss Hellenstein) az eredeti vár helyén a XVII. században épült. A kastély erődítmény jellege a bástyákon, rondellákon és lőtornyokon kívül még a kápolnán szembetűnő, az utóbbiban helytörténeti múzeumot (Heimatmuseum) rendeztek be.

A Bódeni-tóhoz indulva, Ulmból az Illerstrassén át jutunk a B 30 jelzésű autóútra, amely az ulmi Duna-völgyet követi, a *Kast-hídon* megy át a Dunán és a folyó völgyét Dellmensingennél hagyja el. Majdnem Biberachig a széles Riss-síkság keleti szélén fut, amelyet különösen délen nagy nádasok borítanak. Biberach és Ravensburg között az út a Riss- és Würm-vidék jégkorszaki morénadombjai között vezet, Ravensburgtól délre a Schussen-medencén át jut el Friedrichshafenig. A Schussen-medence a Bódeni-tó felé egyre szélesedik.

Ulmtól 14 km-re Dellmensingen barokk *plébániatemploma* 1712-ben épült. Reneszánsz sírfestményeit ulmi művészek készítették. Laupheim 528 m magasan fekszik. Számos, a legújabb korban létesített ipari épülete ellenére szép kertváros. A Karolingok és Ottó császár korában Rammagaues (kb. a mai Biberach körzet) központja volt. 1434-ben vásárjogot kapott, várossá azonban csak 1869-ben vált. A Kirchenbergen áll a hatalmas *Grosslaupheim-kastély*. A XVI. századi régi kas-

télyhoz a XVIII. századi barokk új rész csatlakozik. A palotaszerű *Kleinlaupheim-kastélyt* 1769-ben építették, most járásbíróság, és tájmúzeumot rendeztek be benne. A parkokban, mindenekelőtt a *Városi Parkban* szépek a sétautak. Äpfingennél kelet felé letérhetünk a bekötőúton csak pár kilométerre levő Heggbach-ba. A ciszterci apácák XIII. században alapított *kolostora* 1893-ban leégett, modern stílusban építették újjá. A régi épületből csak a reneszánsz stílusú, díszített kerengő (1532–39) maradt fenn. A B 30-as útról Biberach előtt nyugatra letérünk a B 465-ös úton fekvő Warthausen felé. Fölötte, a Riss folyó partján áll a *Warthausen-kastély*. Egykor, amikor von Stadion grófé volt a vár, gyakran vendégeskedett itt Christoph Martin Wieland költő, aki a Laupheim melletti Oberholzheimben született 1733-ban. Itteni tartózkodására a Wieland-torony és a Wieland-szoba emlékeztet. Biberach an der Riss-nek festői az óvárosa.

Az egykori szabad birodalmi várost 1170 körül I. Frigyes császár alapította. A XII. századtól fontos kereskedelmi várossá fejlődött, különösen a barchendgyártás (XIV. század) révén. 1373-ban az addigi városfalakat bővíteni kellett, oly gyorsan terjedt a város. A kereskedelem a harmincéves háború következtében hosszú ideig szünetelt. (A háború befejezésének emlékére a városban minden év július elsején nagy „Lövészünnepélyt" [Schützenfest] tartanak.) A XVII. században Biberach művészvárossá kezdett fejlődni. 1686-ban alapították a „Polgári színésztársulatot". 1760-ban Christoph Martin Wieland költő vette át a vezetését. 1761-ben a „Biberachi Színház" a Wieland által fordított és átdolgozott, „Vihar" című Shakespeare színdarabot adta elő. Ez volt az első olyan Shakespeare-előadás Németországban, amely Shakespeare nevét viselte és közel is állt az eredetihez. A színház mellett jelentős szerepe volt az ötvösművészetnek (Johann Michael Dinglinger, 1664–1731), a zenének (Justin Heinrich Knecht zeneszerző, 1752–1817) és a festészetnek (Johann Heinrich Schönfeld, 1609–1675; Johann Baptist Pflug, 1785–1866; Anton Braith, 1836–1905 stb.).

A tágas Piactér (Marktplatz) impozáns oromtetejű házaival a szabad birodalmi város idejére emlékeztet. A késő gótikus *plébániatemplom* (Stadtpfarrkirche) tornya uralja a főteret. A templomot a XVIII. században barokk stílusban alakították át. A berendezésből a szószék, a főoltár és a szentélyrács érdemel különös figyelmet. A tér és a Hindenburg Strasse sarkán áll a *Régi-* és az *Új-városháza* (Altes Rathaus, Neues Rathaus). A

régi 1432-ben, a saroktornyocskákkal díszített új 1503-ban épült. Egy sarokkal odébb találjuk a XIV. századi impozáns gótikus homlokzattal rendelkező *Régi-kórházat* (Altes Spital). Ebben rendezték be a Braith-Mali múzeumot, XVIII. és XIX. századi biberachi festők 2000 képével. A régi erődítményekből fennmaradtak még a Főtértől keletre a városfal részei, a *Fehértorony* (Weisser Turm, 1480), a *Gigel-torony* (Gigel Turm, 1373) és az óváros északkeleti részén az *Ulmi-torony* (Ulmer Turm, 1410). Érdemes megnézni a *Wieland-múzeumot* (Saudengasse 10.) is.

Biberachtól 16 km-re keletre, a B 312-es úton Ochsenhausen hírét az 1100 körül épített bencés kolostornak köszönheti. 1391-ben a kolostor apátság, 1397-ben pedig önálló kisfejedelemség lett; birtoka a bajor határig ért; megszűnésekor (1803) 35 falut és 11 000 lakost foglalt magába. A késő gótikus *kolostori templomot* (1489–95) 1725–32 között barokk stílusban alakították át. Érdemes megnézni a hatalmas orgonát, Josef Gabler építette 1752-ben. A *kolostori épületek* XVI–XVIII. századiak. Az északi szárnyban van a klasszicista könyvtár, allegorikus freskók (XVIII. század vége) díszítik.

A B 30-as úton tovább délnek Bad Waldsee 1298-ban kapott városi jogot, 1806-ig Ausztriához tartozott. Századunk eleje óta Kneipp-üdülőhely. Új része épült az Urbach-völgyben modern *szanatóriummal* és *gyógyházakkal*. Az óváros a két tó (Stadtsee, Schloss-See) között fekszik. A piac felé szélesedő főutcán áll az impozáns oromzatú *Városháza* (1426–28). A XV. századi *plébániatemplom* (Pfarrkirche) a XVIII. században lendületes rokokó homlokzatot kapott, belsejét barokk stílusban alakították át. *Waldburg* herceg *kastélya* (Schloss Waldburg, 1748) az üdülőpark szélén emelkedik, eredetileg vízivár volt. A városi erődítményből csak a *Wurzachi-torony* maradt fenn (1500 körül épült). Bad Waldseeben sok szép parkban lehet sétálgatni, szép a város erdős környéke is. Utunkat folytatva hamarosan Gaisbeuren-be érünk, ahol Felső-Svábország kevés román templomának egyikét találjuk, a XII. századból származó *Szt. Leonárd-kápolnát*. Alacsony, masszív tornya feltehetően egy régi vár része volt. Következő állomásunk a 20 000 lakosú Weingarten. Hírét elsősorban a bencés rendi apátságnak köszönheti. Az *épületek* és a kupolával fedett *templom* már messziről uralják a környéket. Már 1182-ben készült itt egy hatalmas bazilika. A katedrális méretű, 100 méternél hosszabb új templomot 1715–24 között építették a kor leghíresebb mes-

tereinek – mint Thumb, Zuccalli, Beer és Moosbrugger – közreműködésével.

K e r e s z t h a j ó j a 43 méter széles, a kupolán át remek a megvilágítása. A méltóságteljes *főoltárt* 1718-ban Frisoni tervezte. Előtte a különösen finom művű, perspektivikus hatást keltő nagyméretű *rácsozat*, amely a s z e n t é l y t elzárja, Fidelis Sporer műve 1730-ból. A *freskókat* főleg Cosmas Damian Asam festette, a finom *stukkók* Franz Schmuzer, a gazdagon díszített *kórusülések* J. A. Feuchtmayer, a szép *orgona* Josef Gabler műve.

A kolostor régebbi része a déli szárny, késő gótikus kerengővel, 1554-ből való kúriával és konventépülettel.

Weingartenből csak néhány kilométer R a v e n s b u r g, Felső-Svábország gazdasági centruma. A város egy része középkori hangulatot idéz. A Ravensburgot körülvevő gyümölcstermő vidék a lakosság megélhetésének egyik alapja. A Schussen-medence keleti szélén levő Ravensburg–Weingarten térség a hallstatti kor óta mindig lakott volt. Weingartentől nyugatra találták a legnagyobb korai alemann temetőt (több mint 800 sír). 1080 körül a Welfek költöztek ide. A *Veitsburg* alatti település piacjogot és a Stauferek gyengülése után birodalmi városi rangot kapott; a vár a városon kívül maradt és a császári helytartósághoz tartozott, a város falakkal és tornyokkal védekezett ellene. Az 1380-ban megalapított Nagy Ravensburgi Kereskedelmi Társulat működése jelentette másfél évszázadon keresztül a város fénykorát. 1810 óta tartozik Württemberghez.

Ravensburg a tornyok városa. Az óvároson át a részben fennmaradt *városfal* mentén toronytól toronyig sétálhatunk; régebbi részeik a XIV. századból származnak. A Marienplatzon kezdve a sétát, első az északi *Asszonyok kapuja* (Frauentor, 1350). Szemben vele a *Boldogasszony-templom* (Liebfrauenkirche) áll. A szerény és dísztelen épület (XIV. század) minden része a ferencesek építkezését mutatja. Jelentősek a kórusban a XV. századból származó szép üvegfestmények, a déli oldalhajóban az 1470-ből való Ravensburgi Madonna másolatát láthatjuk (az eredeti Berlinben van). Innen nyugati irányban elhaladunk a *Zöld-torony* (Grüner Turm) előtt, a rombuszmintás falfestéstől és címerektől kapta a nevét. A Grüne Turmstrassén álló XV. századi favázas házban (Vogthaus) van a *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum). Műalkotások gazdag gyűjteményét és a céhek, valamint az otthoni élet sok emlékét mutatják itt be.

Tovább délre az Untere Breite Strassén a XIV–XV. századi

plébániatemplomhoz (Pfarrkirche St. Jodokus) jutunk, amely a Liebfrauenkirche épületéhez hasonlóan rendkívül egyszerű. Az Eisenbahn Strassén át visszamegyünk a városfalhoz, és az *Alsó-kapu* (Unteres Tor) nevű torony, valamint a *Kórház-torony* (Spitalturm) előtt a kb. 50 m magas *Fehér-toronyhoz* (Weisser Turm), vagy népszerűen Liszteszsákhoz (Mehlsack) érünk. Nevét fehér vakolatáról kapta.

A *Felső-kapu* (Obertor) és a *Schellenbergi-torony* (Schellenbergturm) mellett elhaladva visszatérünk az Asszonyok kapujához. A város közepe a Marienplatz a magas *őrtoronnyal* (Blaserturm). A ravensburgi kereskedelem fénykorában, 1498-ban építették hozzá a *Kereskedők házát* (Waaghaus). A *Városházában* (Rathaus, XV. század, 1876-ban neogótikus stílusban építették át) két terem van, részben a régi faburkolattal. A Marienplatztól nyugatra álló *Bőr-ház* (Lederhaus) 1574-től kezdve a bőrdíszművesek háza. Sok szép polgárház van még az óvárosban, például a *Nagy Ravensburgi Kereskedelmi Társaság* 1446-ban emelt *székháza* (Markstrasse 59), amelyet később barokk stílusban átépítették.

Ravensburgot elhagyva, a B 30-as úton a Bódeni-tóhoz, Friedrichshafenbe érünk.

Ha Ulmból Tuttlingen felé indulunk, a B 30-as útról hamarosan a B 311 jelzésű autóútra térünk rá. Erbach városkánál egy magaslaton hatalmas, várszerű *kastély* emelkedik. A XVI. században építették egy augsburgi patrícius kereskedő részére, tornyokkal, falakkal és árkokkal megerősítve. Utunk Oberdischingen-be vezet tovább. Itt volt 1661-től 1851-ig a Schenk von Castell birodalmi grófok székhelye, tőlük kapta a főtér körüli rész a még ma is meglevő rezidencia-jelleget. Az egykor *plébániatemplom* klasszicista stílusban épült át (1800–32) antik minták szerint. Oberdischingenből érdemes letérni Risstissen-be. A Dunától és a Riss-csatornától délre fekvő falu Riusiava római településből fejlődött ki, amelynek I. századi erődje a római birodalom Duna-határához tartozott. A római kor emlékei azok a reliefek, amelyek a XVIII. századi *plébániatemplom* (Pfarrkirche) falait díszítik. A *Szt. Leonárd-temető kápolnájában* Jakob Acker késő gótikus szárnyas oltára látható (1483). A *kastély* (1782) a Schenk von Stauffenberg-család tulajdona volt. Szép park veszi körül.

Risstissenből alacsonyabb rendű úton visszatérhetünk a B 311-es útra Ehingen-nél. A Duna két partján elterülő üdülőhely szép kirándulások kiindulópontja. A XIII. században ala-

pították, az alemann időből származó IV. századi település közelében: a XV–XVI. században élte virágkorát. Itt született Jakob Locher humanista költő (1471–1528), akit Miksa császár a „Poeta Laureatus" (babérkoszorús) címmel tüntetett ki. 1688-ban és 1749-ben Ehingent tűzvészek pusztították. 1608-ban Württemberg tartományhoz csatolták. A város története épületeiben tükröződik. A főutcán (Hauptstrasse) álló, magas oromzatú, erkélyekkel díszített barokk épület az egykori *Lovagház* (Ritterhaus, 1692). Az egykori *Rendek háza* (Ständehaus, 1749) a Marktplatzon áll, rendi termeit kecses, rokokó formák díszítik. A templomok között a *Konviktusi templom* (Konviktskirche, 1712–19) a legjelentősebb. A különös, nemesvonalú barokk templom alaprajza görögkereszt, lapos központi kupolával és kitöltött sarkokkal, ami nem jellemző a sváb templomokra. Egy sziklakiszögellésen épült a *plébániatemplom* (Pfarrkirche), eredetileg gótikus csarnoktemplomként, de a XVIII. században alaposan átépítették. A templomban néhány értékes, a XVI. századból származó faszobor látható. A *Boldogasszony templomában* (Liebfrauenkirche) egy „Madonna"-kegyképet érdemes megnézni, amely a XV. századból származik.

Ehingenből alacsonyabb rendű úton a Duna mentén M u n d e r k i n g e n-be érünk. A festői kisvárost három oldalról övezi a Duna. A XIII. században alapították, s bár csak vidéki kisváros volt, a szabad birodalmi városokét megközelítő szabadságot szerzett. 1805 óta tartozik Württemberghez. Késő gótikus *plébániatemplomát* (Pfarrkirche St. Dionysos) a XVIII. században barokk ízlés szerint alakították át. Imponáló a magasan a Duna fölött fekvő gazdaság (1706), amelyet az *Obermarchtal-kolostor* építtetett. Szép fekvése miatt meg kell említenünk a Frauenbergen álló *kegytemplomot* (XVIII. század eleje).

Visszatérve a B 311-es útra, O b e r m a r c h t a l hírét a *Premontrei Alapítványnak* köszönheti, amelyet 1171-ben építettek egy VIII. századi bencés kolostor helyén. A mai épületek a XVII. és XVIII. századból származnak. Michael és Christian Thumb (apa és fia), valamint Franz Beer dolgozott a pompás *kolostortemplomon* (1686–1701). A fehér, dongaboltozatú térség erős faoszlopaival a szerzetesi templomok vorarlbergi típusának felel meg és a Vorarlbergi Iskola egyik főműve. Az akanthusz- és babérstukkók Schmuzer wessobrunni mester munkái. R i e d l i n g e n ódon, festői város. A XIII. században alapították és gyorsan tekintélyes kereskedelmi központtá fejlődött. A XV. századi gótikus *Városháza* (Rathaus) eredetileg áruház volt.

A *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Georg) gótikus falfestményei szintén a XV. századból származnak. Tetszetős barokk épület a Weiler-külvárosban a *Weiler-kápolna*. Riedlingentől 7 kilométerre nyugatra Heiligkreuztal cisztercita kolostorának 1227-ben alapított *templomát* többször bővítették és átépítették.

Üvegfestményei 1312-ből származnak, a gótikus művészet értékes alkotásai. A kőfaragás, szobrászat és festészet számos nagyszerű alkotása a jelentéktelen külsejű templomot a sváb művészet kincsestárává teszi. A kórus *falfestményét* a Messkirchi Mester alkotta 1530 körül. Egy *kálvária-csoport* az ulmi Hans Multscher munkáira emlékeztet (1400–1467).

Riedlingenből érdemes a Dunát követő – a B 311-es úttal nagyjából párhuzamos – alacsonyabb rendű úton továbbmenni, a Hundersingen községtől kb. 5 kilométerre levő Heunenburg-ba. A falu az i. e. VI. században kelta hercegi székhely volt. Az ásatások *hatalmas építményt* tártak fel, közelükben sok sírdomb van. A *Hochmichele* (Heunenburgtól 2 km nyugatra), Közép-Európa legmagasabb sírdombja, 13,5 m. Visszaérve a B 311-es útra, Mengen következik. Római település közelében keletkezett, 1276-ban városi rangot kapott. A *Miasszonyunk-plébániatemplom* XV. századi, később többször megváltoztatott tornyai, a XIV. századi, de többször átépített *Martin-templom* és a sok *favázas ház* szép, egyéni városképpé egyesül. Mengenből a B 32 jelzésű úton megyünk tovább Sigmaringen irányába. Útközben Scheer hegycsúcson áll, amelyet majdnem teljesen körülvesz a Duna. *Kastélyát* a Thurn és Taxis hercegek építtették 1485 és 1505 között.

Sigmaringen székhelye a XI. században épült vár körül létesült és a XIII. században kapott városi rangot. 1534-ben a Hohenzollern-család sváb ágáé lett. A második világháború után csatolták Baden–Württemberghez. A Duna fölé magasodó szirten épült az impozáns *várkastély*. Még a XII. századból származik az Öreg-torony (Bergfried); egyébként reneszánsz formák dominálnak, részben még korabeli alkotás, részben a múlt század végi újjáépítés és bővítés eredményeként. A kastély számos történelmileg érdekes termében értékes gyűjteményeket (őstörténet, középkori művészet, üvegablak-kabinett, fegyverek, hintók) őriznek. Az 1757-től 1760-ig épült *plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Johannes)

északi oldalkápolnájában az 1611-ben vértanúságot szenvedett és 1746-ban szentté avatott Fidelis értékes ereklyetartója emlékeztet a patrónusra, akit Markus Roynak hívtak, és 1577-ben született Sigmaringenben. Hedingen városrészben áll az egykori ferences kolostor kupolás *temploma* (Franziskaner Klosterkirche Hedingen), amely 1680-ban, kupolája 1889-ben épült. 1715-ben Mária-kápolnával (Marienkapelle) bővült. A szentély alatt van a Hohenzollern-család 1889-ből származó kriptája.

Sigmaringen után a Dunát követő alacsonyabb rendű útra térünk. Utunkat a folyó keskeny völgyében gyakran kísérik *alagutak*; a meredek sziklákon *várak* vagy *várromok* állnak. A szép üdülőhely, Hausen im Tal fölött *Werenwag kastélya* nyújt emlékezetes látványt. Legrégebbi részei a XI. századból származnak, majd a XVII. és XVIII. században bővítették. Utunkon tovább haladva a Leibertingenhez tartozó, ma is hatalmasnak és bevehetetlennek tűnő *Wildensteini-várat* látjuk. Elsőízben a XIII. században említik, de nagyrésze a XVI. századból való. A jó állapotban fennmaradt belső várba csak az elővárból átvezető fahídon lehet bejutni. Beuron ismert kegyhely és kedvelt üdülőhely. Szép az 1803-ból származó, a Dunán átvezető *fahíd*. A környék több barlangjában fedezték fel *kőkorszaki település nyomait*. A XI. századi ágostonrendi kanonok-alapítványt 1687-ben apátsággá tették. 1964 és 1705 között építette Franz Beer és Georg Johannes Brix a barokk *kolostort*. Az inkább szerény *templom* freskóit Ignaz Weegschaider festette 1732–38 között. A főoltár – Feuchtmayer és a Dirr-testvérek 1760-beli közös alkotása – csak részben maradt meg. A szekularizáció (1803) óta üresen álló kolostort 1862-ben Katharina Hohenzollern hercegasszony a német bencéseknek adta át; 1884 óta a bencések Beuroni Kongregációjának érseki apátsága.

A bencés egyházi művészet iskoláját alapította itt meg *Pater Desiderius Lenz* szobrász, építész és festőművész (1832–1928), aki az egyházi művészetet egyiptomi, görög és korai keresztény jelképek alkalmazásával próbálta felújítani. Az ő stílusát nevezik *beuroni művészetnek*.

Utunkat folytatva Fridingen an der Donau-ba érünk. Az ódon városkát 1300 körül alapították. *Plébániatemplomában* néhány késő gótikus faszobor áll. 1715–30 között alakították barokká a Duna-hídnál álló gótikus *Anna-*

kápolnát. Mühlheim an der Donau eredeti települése a Duna bal partján feküdt és csak várossá alakulása után (XIII. század) nevezték el ezt a részt óvárosnak. A hegycsúcson áll az *Enzberg* bárók *kastélya* (1751—53-ig átépítették). A *városfal* a mai napig megmaradt. A felső kapu felett gótikus *terméskő torony* (Buckelquaderturm) emelkedik. A város legszebb épülete a XV. század eleji *Városháza* (Rathaus), a XVIII. században felújították. Alagsorában nyitott csarnok van. A klasszicista stílusú *Városi-templom* (Stadtkirche, 1794—96) elődjéből egy gótikus torony és egy lépcsős oromzat maradt meg. Az óvárosban fallal körülvett temetőben áll a XII. századi román stílusú *Gallus-kápolna* (Galluskirche). Külseje szokatlan és érdekes, mivel falai különböző színű mészkő- és tufarétegekből állnak. A templom hosszhajója román, kórusa korai gótikus stílusú, XV. századi falfestményekkel. A berendezés többi része túlnyomóan barokk.

Mühlheimből Tuttlingen-be érünk. A város a Bódeni-tó közelében fekszik, a Duna völgyének olyan szakaszán, amely a bronzkorszak óta állandóan lakott. A XIII. században alapították. Miután 1377-ben Württemberghez került, a tartomány felvidékének védőbástyája lett és így sokat szenvedett a háborúktól. Az 1803. évi tűzvész majdnem teljesen elpusztította. Klasszicista stílusban építették újjá, sakktáblaszerű terv alapján. Az egyetlen történelmi emlék a város szélén a XV. század közepén épített erődszerű *Honburg vár romja*. Tuttlingenből szép kirándulásokat lehet tenni a Sváb Alb vidékének (Schwäbische Alb) tájaira. A városból a B 14-es út visz a Bódeni-tóhoz.

A Bódeni-tó

A Bódeni-tó (Bodensee) vidékének nagyrészt délies jellege sok üdülőt vonz. Természeti szépségei, gazdag növényvilága, művészeti alkotásai kellemes pihenést, sok látnivalót kínálnak.

A tó Nyugat-Európa második legnagyobb tava, 539 km². Óriási hőtároló, mely körül lényegesen hosszabb az ősz és szelídebb a tél. Lassú felmelegedése következtében azonban a tavasz kezdete is eltolódik. A hőmérséklet általában sem nyáron, sem télen nem szélsőséges, évi közepes értéke 9°C. A tó környékének legnagyobb részén sokkal kevesebb a csapadék, mint

az Alpok nyúlványainak vidékén általában. A parti sávban és Felső-Svábországnak (Oberschwaben) a Bódeni-tóig tartó, kiszáradó részén az évi csapadék egyharmada nyáron, főleg júliusban hull le.

A növényvilág különösen északnyugaton gazdag. Szelíd klímájának köszönhetően ez Közép-Európa egyik legmagasabban fekvő bortermő vidéke. Szubtropikus, sőt néhány tropikus növény is előfordul. A Mainau-virágszigeten pálma, banán és más trópusi növény is terem. Erdő (bükk, fenyő, lucfenyő) főleg a tó észak–északkeleti környékén, a Stockach és Isny közti morénás vidéken található. Gehrenbergnél a legszebb a fenyőerdő, Salem területén a fenyők 50 méter magasra is megnőnek. Az erdőkben sok az őz és a vaddisznó, de az állatvilágot elsősorban a madarak és a halak képviselik. A természetvédelmi területek legnagyobb része igazi madárparadicsom, különösen érdekes a mettnaui madármenedékhely. A tó körül honos több mint száz madárfajta között az első helyeket a dankasirályok és a szárcsák foglalják el. A tóban elsősorban lazacok élnek; híres a kékmaréna, a nagyszemű maréna és a tavi pisztráng. Csuka, sügér és ritkán harcsa akad a halász hálójába.

A Bódeni-tó körüli városok 1200-tól kezdve (valamivel később a felső-svábországi városok is) Észak-Afrikáig és Elő-Ázsiáig terjedő vászonkereskedelmet űztek, alapja a lentermelés volt. Felső-Svábország modern iparágai között ma megint jelentős szerepet játszik a textilipar; számottevő a fafeldolgozó ipar is. A vidék zöldségtermelésére épült a Singeni Maggi Művek. A mezőgazdaság és ipar mellett a Bódeni-tó vidékének jelentős kereseti forrása az idegenforgalom.

A Bódeni-tó északkeleti csücskében, Kressbronnál lépünk át Bajorországból Baden–Württemberg tartományba. Innen a nagyjából a tó északi partját követő B 31 jelű útvonalon haladva érünk L a n g e n a r g e n-be. A helységet már a VIII. században megemlítették. A XIII. század vége óta vár állt itt. A városka 1810-ben került Württemberghez. A mai *Montfort kastélyt* I. Vilmos király építtette a régi vár helyén mór stílusban 1861-ben, ma üdülőház. A szép fekvésű *Martin-templomban* (1718–22) az orgonakarzat és néhány XVIII. századi festmény nevezetesek. Innen hamarosan elérjük E r i s k i r c h-et, ahol az 1666-ban erősen átépített *plébániatemplom* XV. századbeli fali és üvegfestményei érdemelnek figyelmet. Továbbhaladva F r i e d r i c h s h a f e n-be érünk. 1811-ben alapították három kolostor (zárda), Reichstadt, Buchhorn és Hofen egyesítésé-

vel. Hamarosan közlekedési csomóponttá, jelentős ipari vásárvárossá fejlődött. Az egykori Hofen-zárdát 1654–1701 közt Christian Thumb és Michael Beer építette; 1824–30 között *kastéllyá* alakították át, amely 1919 óta a württembergi hercegi család tulajdona. Christian Tumb építette a zárda *templomát* (Schlosskirche) is, amelynek stukkóit a Schmuzer wessobrunni művészcsalád tagjai készítették. A két magas, messziről látható fehér torony időközben a város jelképe lett. A templom mellékoltárainak festményeit J. M. Feuchtmayer alkotta. A *Városháza* (Rathaus) épületében van a Bodensee-múzeum olyan jelentős műkincsekkel, mint pl. Jakob Russ 1500 körüli oltárszárnya. Itt található az állandó Zeppelin-kiállítás is, amely a léghajózás hőskorszakát és fejlődését mutatja be.

Friedrichshafen után a következő jelentős helység M e e r s b u r g , a legromantikusabb város a Bódeni-tó partján (a „Bódeni-tavi vörös burgundi városá"-nak is nevezik). Az egy utcából álló Alsó-városban igen régi házak állnak. A *Gret-ház* az Alsó-város kikötőjében 1505-ben épült régi magtár és áruház. Az *Alsóvárosi-kapu* (Untertor) közelében van a *Miklóskápolna* (Nikolauskapelle), amelyben egy 1470 körüli faragott oltárt, az „Angyali üdvözlet" csoportképét és Meersburg városának látképét érdemes megnézni. Az Alsó-városból sok lépcsőn, a *Kastély-malom* (Schlossmühle) mellett jutunk a Felső-városba, ahol szép favázas házakat találunk. Az Alsóváros fölött egy sziklakiszögellésen áll a *Régi-kastély* (Altes Schloss). Hatalmas négyszögű Öreg-tornya, a Dagobert-torony és a homlokfal egy része az eredeti vár legrégibb maradványa. Mai külsejét 1500 körül kapta a kastély, a barokk korban csak belseje változott. Sokáig a konstanzi püspökség székhelye volt, A sok favázas házzal övezett Steigstrassén át a *Felső-kapuhoz* (Obertor) és a Marktplatzra jutunk, itt áll a *Városháza* (Rathaus, 1551). A *Falbentor* nevű kapu vezet át az *Új-kastélyhoz* (Neues Schloss), amely 1741–50 között épült. Az impozáns barokk épület a konstanzi hercegérsekek rezidenciája volt, építésében Balthasar Neumann működött közre. A kastély kápolnájának stukkóit Josef Anton Feuchtmayer, festményeit Bernhard Götz készítette. A nagyszerű lépcsőház mennyezetképei az olasz Appiani művei. Az Új-kastélytól keletre fekszik a *Domänenhof* az állami szőlőbirtok igazgatósági épületével és az egykori papi szeminárium házikápolnájával (1730–35). A Felső-város felett egy szőlődombon áll a *Fürstenhäusle* (1640), egykori présház, amelyben a múlt század közepén Annette von Droste-Hülshoff

költőnő lakott és alkotott. Meersburgból komphajóval gyorsan és kellemesen lehet átjutni Konstanzba. Ha azonban a szép kilátást nyújtó parti úton maradunk, B i r n a u-ban nézzük meg a *búcsújáró templomot* (Wallfahrtskirche St. Marien). A mai templom és a *paplak* a bezaui építőmester, Peter Thumb mesterműve 1746-ból, aki egyike volt a Vorarlbergi Iskola nagyjainak (ő tette a vidéki barokktól a szárnyas rokokó felé az első lépést).

A templom belseje a f ő h a j ó v a l és a k ó r u s s a l egyetlen terem, mert a *díszítés* és a körbefutó *galéria* a főhajót és a kórust egységessé teszi. Hatása olyan, mintha minden mozgásban lenne. A templomot Josef Anton Feuchtmayer festő és stukkózó, valamint Franz Anton és Johan Georg Dirr díszítették, 1770-ben. A *freskók* itt is Götz munkái. Feuchtmayer *főoltárán* áll a „Kedves Birnaui Anya": késő gótikus faplasztika a XV. századból.

Ü b e r l i n g e n a Bódeni-tó folytatásának, a festői fekvésű Überlinger-tónak (Überlinger See) meredek partján fekszik. Helyén már a VII. században alemann település volt. A középkorban szabad birodalmi város, ismert fürdőhely, a XV. és XVI. században élte virágkorát. Az egykori városfalak egy része, hatalmas kapuk és tornyok máig fennmaradtak. Magasan a régi város felett emelkedik a *székesegyház* (Münster). A XII. században román oszlopbazilika állt itt, melyet a gótikus időkben öthajós csarnoktemplommá építettek ki. A régebbi torony, a déli, 1420-ból származik, az északi tornyot a reneszánsz időkben építették magasabbra. A kontyos tetővel borított déli toronyban található a 177 mázsás és majdnem 3 méter magas „Osanna" harang, amely befejezetlen maradt. Három szinttel magasabban az északi torony egy nyolcszögletes tornyocskával bővül (1576). Ez az egyenlőtlen toronypár Überlingen város jelképe lett.

A templomban a legértékesebb a *főoltár*, a manierista Jörg Zürn munkája; ő volt a XVII. században a Bódeni-tó vidékének legjelentősebb szobrásza. Az oltáron a késő gótika utórezgéseit látjuk, amelyek már összefonódnak a reneszánsz formáival és a korai barokk első jeleivel. Jörg Zürn munkája a s z e n t é l y evangéliumi oldalán álló *szentségtartó* is (1611). További művei a Mária-oltár (1607) és a *Védőangyal-oltár* (1634, ez volt a mester utolsó munkája). A *Rózsakoszorú-oltárt* bátyjai, Martin és Michael készítették 1645-ben. A szentélyben a XV. századbeli *szentélyszéket* és az „Angyali üdvözlet" *két alakját* (Mária és az angyal) érdemes megnézni. Az ablakoszlopoknál látható a templom patrónusának, *Szt. Miklósnak homokkő alakja* (XIV. század) és a *kőszószék* (XVI. század).

A székesegyház déli oldalán áll a nyolcszögletes *Ölberg-kápolna* (1493) egy életnagyságnál nagyobb Krisztus alakkal. Ismert épülete a városnak a *Greth*, a XV. század elejei oromzatos magház, ma könyvtár. A *Ferences-templom* (Franziskanerkirche) háromhajós bazilika, késő gótikus korszakból származik, a XVIII. században barokká alakították. A *Városházát* (Rathaus) 1489–94-ig építették és a *Pfennig-toronnyal* kötötték össze. Falait fatáblák borítják, Jakob Russ 41 faragott szobra a Német–Római Birodalom rendjeit ábrázolja.

A Luzienbergen áll a *Reichlin–Meldegg-ház*. Ebben a patríciusházban egy kápolnát találunk, amelyet 1486-ban avattak fel. A ház stukkódíszítéseit a XVIII. században készítették a wessobrunni kézművesek. Gazdagon ékesített a barokk díszterem. Ebben a házban helyezték el a Városi Múzeumot (Stadtmuseum). Überlingtől nyugatra áll a tó partján a Goldbach-i *Silvester-kápolna*. A korai román korból származik és a gótika idején csak kis változásokon ment át; falfestményei – Krisztus csodatételeit és a templom alapításának történetét ábrázolják – a X. században készültek; a főhajó falain korábbi festészet nyomait találták meg. A tóparton továbbhaladva Sipplingen-be érünk. A község ma egyszerű barokk *temploma* a XV. századból származik; Martin és Georg patrónusok alakjait Feuchtmayer mintázta meg. A helység fölött áll *Hohenfels vár romja*, a XIII. században élt Burkhard von Hohenfels lovagi költő szülőhelye. Még feljebb, a Sipplingerbergen a „Haldenhof" vendéglőhöz azért érdemes felmenni, mert nagyszerű kilátás nyílik innen a Bódeni-tó tájaira.

Ludwigshafenből a B 34-es úton megyünk tovább, majd délnek fordulunk Radolfzell-be. Múltja a IX. század elejére nyúlik vissza, amikor Radolt veronai püspök templomot alapított, s település keletkezett, amely a IX. század végére kereskedelmi csomóponttá vált; 1267-ben városi rangra, 1415-ben pedig birodalmi várossá emelkedett. Jólétének a harmincéves háború vetett véget. A *templom* (Liebfrauenmünster) hálóboltozatos késő gótikus pillérbazilika, a sekrestye korai gótikus; a déli oldalhajóban van Radolt püspök kőkoporsója és a Rózsafüzér-oltár.

Innen a B 33-as út vezet át a Bódeni-tó környékének legnagyobb városába, Konstanz-ba. Területe a középső kőkorszak óta lakott, ezt igazolták a *Rosengarten-múzeumban* elhelyezett gazdag leletek is. A kelta település ott volt, ahol most a székesegyház áll. A rómaiak Constantiának nevezték.

Az alemannok idején Konstanz már püspöki székhely, 590 körül pedig a legnagyobb német püspökség központja és székvárosa volt. 1414 és 1418 között itt tartották a XVI. Általános Zsinatot, amely Husz Jánost máglyára juttatta.

A zsinat feladata a pápai trón betöltése körüli anarchikus, interregnum állapot felszámolása – pápaválasztás – és az egyház–állam viszony általános rendezése és új alapokra helyezése, az ún. Reformatio Sigismundi volt. A reformtervet kidolgozójáról és fő mozgatójáról: Zsigmond császárról nevezték el, aki az egyetlen olyan – magyar trónon ülő – német-római császár volt, aki – szinte egész uralkodása alatt – Magyarországon lakott.

A vászongyártás és exportja a XIV. századtól biztosította a város jólétét. A zsinat idején a céhek is részt kaptak a város kormányzásából. A XVI. század elején Konstanz határvárossá vált, s mivel csatlakozott a reformációhoz, 1548-ban elveszítette önálló fejedelemségi rangját és rövidesen jelentéktelen vidéki városka lett.

Konstanzot megkímélték az utóbbi évszázadok háborús pusztításai s így ma is sok szép történelmi műemlékben gyönyörködhetünk. A pályaudvarnál és a kikötőnél rögtön az óváros középpontjába érkezünk, az idegenforgalmi irodához (Verkehrsamt). A kikötőnél ál a „*Das Konzil*"-nak (vagy Nagyáruháznak: Das grosse Kaufhaus) nevezett épület. Itt tartották azt a konklávét, amely 1417-ben V. Mártont választotta pápává. Miután az épület négy évszázadon át áruházként szolgált, a múlt század vége óta ünnepélyeket s újabban hangversenyeket is rendeznek benne. A felső termet a város történetét bemutató freskók díszítik. A Nagyáruházzal szemben, a gondolakikötőnél van a *Zeppelin-emlékmű*, amelyet az 1838-ban Konstanzban született Ferdinand von Zeppelin gróf tiszteletére emeltek. Elhaladunk az 1876-ban mesterséges félszigeten létesített *Városi-park* (Stadtgarten) előtt és eljutunk a *Krisztustemplomhoz* (Christuskirche). A XVII. században építették a belül barokk, régebben jezsuita, most katolikus templomot. Vele szemben, tőle északra áll a *Városi Színház* (Stadttheater) épülete, mely egykor gimnázium volt, s e század harmincas éveinek közepén építették át színházzá. A Domonkos-szigeten álló mai *Insel Hotelben*, egy 1236-ban épült Domonkos-kolostor épületében lakott a XIV. században Heinrich Suso, a konstanzi misztikus. A kolostort 1875-ben alakították át szállóvá. Az 1966. évi átépítésnél XIII. századból származó, el-

veszettnek hitt freskókra bukkantak. A szálloda előcsarnokán keresztülmenve az egykori kolostor ritka szépségű korai gótikus kerengőjébe jutunk. A *Kormányzósági-épület* (Regierungsgebäude) az 1609-ben épült egykori prépostság. Értékes rokokó kapuja és termei vannak. Vele szemben a *Rajnai-torony* (Rheinturm) az egykori Rajna-híd kapuja volt. A Rheinsteigen álló *Lőportorony* (Pulverturm) az egykori erődítés része a börtönnel együtt.

Az Untere Laubén és a Sachgassén át a Münsterplatzon álló *Székesegyházhoz* (Münster) érünk. Az 1089-ben felszentelt román bazilika a Bódeni-tó környékének legjelentősebb épülete. Itt ülésezett a XV. század történelmi eseményeire erős befolyást gyakorló zsinat is. Az eredeti bazilika lényeges részei, pl. 16 hatalmas oszlop, mind a mai napig fennmaradtak.

A mai templom építésének története a XI. században kezdődött és 1856-ban a gótikus toronypiramissal fejeződött be. Az eredeti épület mélyreható gótikus és barokk változásokon ment át. Minden korszaknak kitűnő épületrészeket és berendezési tárgyakat köszönhet. A főkapu *faragott ajtajai* a konstanzi Simon Haider műhelyéből származnak (1470). A fából faragott *szószéket* Christian Daniel Schenk alkotta a XVII. században. A Welser-kápolnában egy szép, 1500 körüli *próféta-friz* látható. A Franz Xaver- és az Anna-kápolna *oltárdíszeit* Franz Morinck készítette 1600 körül. A pompás *szentélyszék* 1467-ben Simon Haider műhelyében készült. Ritka érdekessége a templomnak a csigavonalas lépcsővezeték miatt „Schnegg"-nek nevezett tornyocska, melyet 1438-ban Antoni mester kezdett el, a tanítványai fejezték be, valamint a Mauritius-rotundában álló *Szent Sír* (Heiliges Grab). Utóbbi 1280 körül keletkezett korai gótikus másolata annak az eredetinek, melyet a IV. században Constantinus császár Krisztus sírja fölött emeltetett. A rotunda falán levő címerek XVIII. századiak.

A székesegyház tornyából remek *kilátás* nyílik a tóra és környékére.

A *„Haus zur Kunkel"*-ben (Münsterplatz 5.) értékes középkori freskókat láthatunk; az 1300 körüli évekből származó nagy kultúrtörténeti értékű falfestmények az egykori tulajdonos házát díszítették. A *„Haus zur Katz"* nevű, 1424-ben emelt épületben (Katzgasse 3.) ma a Városi Levéltár rendezkedett be. A *Wessenberg-házban* (Wessenberghaus, Wessenbergstrasse 41.) van a Városi Könyvtár és a Képtár. Ugyanebben az utcában jutunk a *Szt. István-templomhoz* (St. Stephanskirche), melynek eredete még a VII. század elejére nyúlik vissza. A mai késői

gótikus épület a régi román templom XV. századbeli átépítésekor jött létre, majd utóbb barokk stílusban erősen átalakították. A főhajó festése századunkban készült, de Hans Morinck szentélyszéke, szentségtartója és passió-reliefje 1600 körüli alkotás. Az Obermarkt vesztőhely és bajvívótér volt. A patrícius házak közül a *Barbarossa-ház* a legjelentősebb. Itt kötött békét 1183-ban Barbarossa császár a lombard városokkal. A mellette levő „*Zum Hohen Haufen*" nevű ház ablakából figyelte Luxemburgi Zsigmond magyar király és német-római császár a tiszteletére az Obermarkton rendezett ünnepélyt.

A Kanzleistrassében áll a *Városháza* (Rathaus), a textilszövők egykori céhháza. 1593-ban reneszánsz stílusban átépítették. Különösen szép a belső udvara és hátsó épülete. A Kanzleistrasse és a Marktstätte között nyíló Rosengartenstrasséban van a *Rosengarten-múzeum* XIV. század eleji, szép gótikus épülete. Egykor a mészárosok céhének székháza volt. A múzeum gazdag művészeti és iparművészeti anyaggal rendelkezik a Bódeni-tó környékéről; értékesek geológiai és ásványi gyűjteményei is. Az ugyanebben az utcában levő *Szentháromság-templom* (Dreifaltigkeitskirche) egykor ágostonrendi kolostori templom volt. Zsigmond császár rendelkezésére 1417-ben figyelemre méltó falfestményekkel díszítették. Említést érdemel még a Hussenstrasse végén álló kapu, a *Schnetztor*, az egykori XIII. századi erődítmény része. A Hussenstrasséban még számos érdekes régi épület van, így a 37. számú késő középkori lakóház vagy Husz János egykori szálláshelye (64. szám); itt lakott Husz, amikor a zsinat idején Konstanzba jött; ma *Husz-emlékmúzeum*. A Wessenbergstrasséból nyíló Zollernstrasse déli oldalán áll a „*Hohes Haus*", még a XIII. század végén emelt ötemeletes épület.

Konstanz a tó *kutatóintézeteinek* székhelye is; turistaközpont, *Nemzetközi Játékbankkal*. A Konstanzi Nemzetközi Zenei Napok nyaranta sok zenerajongót vonzanak.

Konstanzból visszaútban Ludwigshafenbe, a B 33-as úton kitérőt tehetünk Hegau gazdasági központjába, S i n g e n-be. A település fellendülése csak a XIX. században következett be és összefüggött a vasútépítéssel és az ipartelepítéssel. 1870 óta a lakosság létszáma a hússzorosára nőtt. 1899-ben lett város. Története gazdag és sokoldalú, mivel a Hohentwiel lábánál fekvő helység tulajdonáért Ausztria és Württemberg államszövetségek vetekedtek. Singen a történelem előtti korban is jelentős szerepet játszott, mivel a község határa a középső kőkor-

szak óta állandóan lakott volt. A Schloss-Strasséban levő *Hegaui Múzeum* gyűjteményei bepillantást nyújtanak a környék legkorábbi lakóinak életébe.

Visszatérve eredeti útvonalunkra, a B 31 jelű úton „a Bódeni-tó kapujába", S t o c k a c h-ba jutunk. Farsang-éjszakai bolondságairól híres. A hagyomány egy hajdani udvari bolond, Kuony von Stocken történetéhez fűződik, aki 1351-ben bolondprivilégiumot kapott. A város nyugati részét uraló magaslaton állnak *Nellenburg romjai*, ahonnan szép kilátás nyílik a Hegaura, a tóra és az Alpokra. Stockachból érdemes kirándulni két szép kis városba, mielőtt tulajdonképpeni útvonalunkra – a B 14-es úton Tuttlingenbe – térnénk. Ehhez a B 31 jelű úton indulunk nyugatnak, majd A a c h-ba érünk. A városnak két része van: a völgyben fekvő falu és az *Aach-forrás* fölött a magasban épült város, amely a XIII. században kapott városi rangot. Régi erődítményéből egy *kaputorony* maradt meg. Nevezetessége az *„Aachtopf"*, ahol az Immendingen és Fridingen között felszívódott Duna vize ismét a felszínre bukkan; innen *Aach* néven folyik tovább a Bódeni-tó felé. Ezután következik E n g e n. Az alemann Altdorf-telep mellett keletkezett és a XIII. században lett város. A középkori városkép jól megmaradt. A *Mária-templom* (Pfarrkirche St. Maria) elődje késő román bazilika volt a XIII. századból. Erre emlékeztet a nyugati bejárat fölötti timpanon. A gótika és a barokk idején jelentősen megváltoztatták. Az egykori *Szent Wolfgang-zárda* nagy épülettömbjében (XVIII. század) ma iskola és tájmúzeum működik; a múzeumban néhány kőkorszakbeli leletet helyeztek el, ezeket a *Petersfelsen-barlangban* találták, Engentől 2,5 km-re keletre. Engentől délnyugatra emelkedik a *Hohenhöwen* (814 m), a Hegau egyik vulkándombja.

A Schwäbische Alb

A B 14 számozású út Tuttlingenből Rottweilig vezető szakasza a Sváb-Alb (Schwäbische Alb) nevű vidéken átvezető útvonal (Schwäbische Albstrasse) része. R o t t w e i l az erősen kanyargó *Neckar* mellett fekszik, a Sváb-Alb vidéke és a Fekete-erdő között. A természeti szépségekben és kulturális látnivalókban gazdag város farsangi éjszakájáról és a „Bolondugrás"-ról (Narrensprung) is híres. A mai Rottweil óvárosa a korai kőkorszaktól lakott helyen keletkezett. Az I. században

fontos római katonai állomáshely és római jogú város lett. A római villák pompájáról tanúskodnak az 1967-ben feltárt fürdők. A II. század vége felé, keleti művész készíthette félmillió kövecske felhasználásával a helytörténeti múzeumban (Stadtmuseum Rottweil, Hauptstrasse 20.) kiállított mozaik kőpadlót, az *Orpheus-mozaikot*. A város a XIV. századtól kezdve önálló és jómódú; 1802-ben Württemberghez került, kormányzósági város, majd 1938-ban a Sváb Alb nevű vidék legkisebb járási székhelye lett. Az óvárosban a Neckartól jobbra áll a *Pelagius-bazilika* (XI–XII. század), egész Württemberg egyik legrégibb bazilikája. A *viadukt* a várost körülvevő árkon keresztül a régi birodalmi város észak–déli tengelyére, a *Nepomuki-szoborhoz* vezet. A tengely részei: a Viadukttorstrasse, a Markt- és a Friedrichsplatz. Az ereszcsatornájukkal az utca felé forduló házakat az első és második emeleten a tipikus rottweili erkélyek díszítik. A legtöbb ház tetejére egy daruerkélyt is építettek. A tetők fölé nyúlik a 70 m magas *Kápolna-torony* (Kapellenturm), Rottweil jelképe. A torony három alsó emeletét a XIV. században építették. Ezek a sváb érett gótika kiemelkedő művei. A torony portáljait kitűnő reliefek díszítik. A toronyhoz hozzáépített *templom* (Kapellenkirche) XV. századi, Aberlin Jörg munkája, festményeit az oberpfälzi Josef Firtmair alkotta. Az észak-déli és kelet–nyugati tengelyek metszéspontjában, a főutcán van a Markt és a *Piactéri-kút* (Marktbrunnen): négyszintes, toronyszerű építmény 16 allegorikus figurával; a Lorenz-kápolnában levő, 1540-ből származó eredeti másolata.

A főutca nyugati végén emelkedik a *Fekete-kapu* (Schwarzestor), amely lényegében a stauferi időkből származik. Eredetileg ez volt az egyetlen átjáró a belső nyugati városfal felé; az egyetlen fennmaradt városkapu. Ezzel a belső fallal a külső fal háromszöget alkotott, csúcsán erődítménnyel; őrtoronyként még ma is áll a *Magas-torony* (Hochturm). A főutca nyugati oldalán álló *Városháza* (Rathaus) 1500 körül épült, késő gótikus épület, reneszánsz elemekkel. A Tanácstermet a kazettás mennyezet, faburkolat és festett ablakok teszik emlékezetessé. Az épület mögött áll a késő román *székesegyház* (Heiligkreuzmünster) gótikus kórussal. A XIV–XVI. században építették, sokban hasonlít a stuttgarti Alapítványi-templomhoz. Az értékes gótikus oltárokat és a Veit Stossnak tulajdonított feszületet a XIX. században – a barokk berendezést kicserélve – szerezték be. A Friedrichsplatzot észak felé a ma evangélikus, régen domonkosrendi *templom* (Dominikanerkirche) zárja le. Az

egykori kolostor templomát a XIII. században építették, 1753-ban átalakították; Josef Wannenmacher mennyezetképei díszítik. A késő gótikus, 1580 körül, temetőkápolnaként épült *Lorenz-kápolnát* 1850-ben múzeummá alakították át. Itt van a kápolnatorony két legkülönösebb domborművének, a „Menyasszony"-nak és a „Könyvrelief"-nek az eredetije is. A kápolnatorony reliefjei és plasztikái (mintegy 170 db) XIV–XVI. századi sváb művészek alkotásai.

Utunkat a B 27-es úton folytatjuk. Schömberg határában történelem előtti és korai történelmi korokból származó leletekre találtak. A várostól északkeletre, a Palmbühlön *Máriakápolna* áll, a XIV. századból származó „Vacsora" képpel (Vesterbild).

Hechingenhez közeledve, az út jobb oldalán a *Raichberg* egyik, 885 m-es csúcsát a késő romantikus *Hohenzollern-vár* koronázza. Stüler és von Prittwitz építőmester építette 1850–67-ig, a XV–XVII. századi vár alaprajzához igazodva.

Legrégibb épülete (1461) a Szt. Mihály-kápolna (St.-Michaels-Kapelle), ahol a román előmunkálatok korából (XII. század) három homokkő *relief* látható. Az 1280-ból származó *üvegfestmények* valószínűleg a legrégebbiek a sváb hercegségben. A neogótikus evangélikus kápolnában 1952 óta *Nagy Frigyes* és *I. Frigyes Vilmos koporsója* áll.

A vármúzeumban a Hohenzollern-család különböző értékeit, köztük a *porosz királyi korona másolatát* őrzik.

Hechingen, a Hohenzollern–Hechingen hercegség egykori fővárosa, a XIII. században népesedett be. Az egykori *Alapítványi-templom* (Stiftskirche St. Jakob) klasszicista mestermű (1780), a francia Michel d'Ixnard tervezte; az 1568-ban épült egykori ferencesrendi *kolostortemplom* (St. Luzen) a késő reneszánsz egyik legjelentősebb dél-németországi műve.

Az útszakasz jelentősebb állomása, Tübingen, a korai kőkorszak óta lakott terület.

A mai kastély helyén a XI. század közepén vár épült: Tuuingia, amely után tulajdonosai Tübingen grófjainak nevezték magukat; kb. 200 éven át Dél-Németország legjelentősebb dinasztiái közé tartoztak. A település két külön részből olvadt össze, az egyik a Neckar, a másik az Ammer partján állt. 1231-ben nevezték először városnak. 1477-ben Eberhard im Bart gróf megalapította az egyetemet és ezzel megalapozta a város egyre növekvő jelentőségét. Az egykori ágostonrendi kolostorban a reformáció után (1534) be-

rendezett teológiai alapítványban sok jelentős teológus, filozófus és költő tanult. A tübingeni egyetem számára hátrányt jelentett a stuttgarti Károly Iskola megalapítása, de annak megszűnése után újra felvirágzott (1794). Frigyes király újjáalakította az egyetemet, fontos szerepet juttatott az orvostudománynak és a természettudománynak, ezzel rendkívül fellendítette a város szellemi életét is. 1840 körül rakták le az egyre növekvő egyetemi városrész alapjait. A város életét és arculatát is döntően befolyásolja az egyetem tanári kara és 14 500 hallgatója. Az óvárosban a középkor nyomai élnek tovább, az Ammertől délre, Schönbuch erdejéig viszont modern város épült, számos tudományos intézettel.

Sétánkat a Főpályaudvarnál kezdjük. Gyalogos alagút vezet át a neckari Városi-parkba, ahol a tóban Johann Heinrich Dannecker (1758–1841) *nimfa-szoborcsoportja* áll. A Monthey-város területén és az Uhlandstrassén át az *Eberhard-hídhoz* jutunk. A hídtól balra lépcső visz a *Neckar* és a *Flutt-csatorna* között fekvő szigetre és a pompás platánfasorhoz. Szép kilátás nyílik innen a város Neckar felé néző frontjára, amelyet a kastély és az Alapítvány-templom ural. A híd után bekanyarodunk a Neckar strasséra, majd a Bursagasséra; *6. számú házát* (Hölderlinturm) a régi városfalon építették, korábbi védőtornyot zár körül. Egyik toronyszobájában a nagy német lírikus, Friedrich Hölderlin élt 1807-től haláláig; a földszinten emlékhelyet (Hölderlin Gedenkstätte) állítottak számára. Néhány lépés innen a *Bursa:* egykori (1479) diákszálló és a filozófiai fakultás lektorátusa; 1803-ban klasszicista stílusban átalakították. Ma egyetemi intézetek vannak itt.

A Klosterbergen álló épület az említett *Evangélikus Alapítvány* (Evangelisches Stift). Itt tanult Kepler, Hölderlin, Hegel, Schelling, Gustav Schwab költő, Wilhelm Hauff irodalomtörténész és író, David Friedrich Strauss teológus, Jézus életének ábrázolója, a modern Biblia-kritika egyik megalapozója (1808–74), valamint Hermann Kurz költő (1813–73). Tübingen elsősorban nekik köszönheti a megtisztelő „Múzsaváros" nevet. A várösvény vezet fel a reneszánsz *kastélyhoz* (Schloss Hohentübingen), amely a XVI. században keletkezett a régi vár helyén. Pompás része a gazdagon díszített portál (H. Schickhardt tervei szerint, 1603-ban épült, a két alak Jelin két zsoldosa). A várat 1647-ben a franciák lerombolták; 1667-től kezdve újból felépült, de 200 évvel később a lakószárny-épületet klasszicista stílusban építették át. A kastély alatt, a Neckarkugel mellett áll *Ludwig Uhland* (1787–1862) késő romantikus költő és ger-

manista *szülőháza*. Az ő neve fonódott össze a költők között legjobban Tübingenével.

A városvényen a Münzgasséba és a régi *Fogdához* jutunk; az egyetem alapította 1515-ben, az 1736-ból származó festmények célja az volt, hogy megbánásra késztessék a bezárt diákokat. Az *Alapítványi-templomot* (Stiftskirche St. Georg, Münzgasse 32.) régi falak helyén 1470-ben kezdték a szentélyrésszel építeni, majd Hans Augstaindreyer irányításával készültek a templom további részei.

A szentély 1550 óta a hercegi család sírhelye. A *síremlékeket* a legjobb reneszánsz szobrászok készítették. Értékes késő gótikus *válaszfal* különíti el a szentélyt a főhajótól. Különösen figyelemre méltó a *szentélyszék* (1490 körül) és a kórus végén levő *üvegfestmények* (XV. század).

Érdekes a Holzmarkt oldalán álló új *Menyasszonyi-kapu*, Ulrich Henn alkotása 1964-ből. A *Heckenhauer könyvesboltban* dolgozott eladóként 1895–99-ig Hermann Hesse költő. A templomtól és a Holzmarkttól keletre, a Pfleghofstrassén van a *Bebenhausi Gyógyudvar* (Bebenhäuser Pfleghof). Az épület a XV. században keletkezett, ma az egyetemhez tartozik. Egykor gabonatárolónak használták, erre emlékeztet a belső udvar felé fekvő daruerkély. Visszamegyünk a Holzmarktra és onnan a Kirchgassén át a Marktplatzra, ahol az 1617-es *Piaci-kút* (Marktbrunnen) áll. Mögötte az 1435-ben épült *Városházát* (Rathaus) többször átépítették; eredetileg kétemeletes favázas ház volt, majd a XVI. században reneszánsz stílusban még egy emeletet húztak rá. A tekintélyes épület csillagászati óráját 1511-ben Johannes Stöffler csillagász készítette.

Jól berendezett belső helyiségei között kiemelkedő az „Öhrn" és a kis bírósági szoba; az 1514 óta a Városházán ülésező württembergi bíróságra emlékeztetnek. Az Öhrn *festményeit* Jakob Züberlin tübingeni festő alkotta 1596-ban.

A Marktot Tübingen „Tiszta-szobájának" is nevezik, szép régi favázas házak állnak körülötte: A *Piackúti-patika*, a *Mayer-patika*, a *Lamm-szálló*, a *Pfuderer-kávéház*, jobbra mellette az *Uhland család* ősi *háza*. Utunk a Marktgassén át a Kornhausstrasséhoz visz, itt találjuk az egykori *Polgár-* és *Magházat*, a *Görbe-hidat* modern kútjával, és végül a XII–XV. századi *Jakobus-templomot*. A templom a régi szőlőkertes lakónegyed közepén áll. A Madergassén és Schmidtorstrassén elérjük a Bach-

gassét és a *Fruchtschrannét*, Tübingen kiemelkedő favázas épületét. Egykor hercegi gabonatároló és présház volt, ma az Albert Schweitzer középiskola. Az iskola elől a Schulstrassén és a Neustadtgassén át a *Stiefelhofba* (Csizma-udvar) megyünk, itt áll Tübingen egyik legrégibb favázas háza. Innen a Froschgassén a *Szent János-templomhoz* érünk. Mocsaras talaja miatt a templomot 70 tölgyfa oszlopra építették (1876).

A templomtól délre van a tágas *Konviktus*. Helyén régen egy ferencesrendi kolostor állt (1272-ből), ahol a reformáció után 1559-ben kormányzósági főiskolát rendeztek be. Néhány évtizeddel később át kellett adnia helyét egy nemesi akadémiának; illusztris látogatóiról Collegium Illustre lett a neve. A mai épület a XVI. század vége óta áll. Ha a Langegassén észak felé megyünk, elérjük a Grabenstrassét. Ezen megyünk jobbra a Wilhelm-Strasséig, ahol balra a *régi botanikus kertet* és a *Hölderlin-emlékművet* találjuk. Ezt követi az *Új Aula* (Neue Aula, 1841–45), vele szemben pedig az *Egyetemi Könyvtár* (Universitätsbibliothek, 1912). Az Új Aula északi oldalán a Gmelinstrasse visz a *városi temetőhöz* (itt nyugszik Hölderlin, Uhland, Friedrich Silcher zeneszerző és más híresség).

Tübingent a B 27-es úton (Stuttgart felé) elhagyva, egy völgyteknőben hamarosan előtűnik az egykori ciszterci kolostor karcsú harangtornya. A Bebenhausen-i *kolostort* a XII. században alapították, temploma 1188 és 1227 között egyszerű bazilika formában épült meg.

A szentély keleti oldalának *díszablaka* XIV. századi és nem sokkal későbbi a *mennyezet* belső kiképzése. Korai gótikus a kolostorépület káptalanterme. A nyári refektóriumban gyönyörű *gótikus csarnokot* találunk, festett csillagos boltozattal három pillér felett. Említésre méltó a késő gótikus kerengő *kőcsipkézetű* ablakaival.

A reformáció után a kolostorépületben létesített és híressé vált evangélikus iskola növendéke volt többek között *Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling*.

Bebenhausenben találjuk a terjedelmes anyaggal rendelkező *Hölderlin Archívumot*.

Az E 70/B 27 autóút Bebenhausen után erdős vidéken át Stuttgartba vezet.

A B 312 jelű autóúton

Aki Bajorországból érkezve Baden–Württembergbe, Memmingen után lépi át a tartományi határt, leggyorsabban a B 312 jelű autóúton juthat Stuttgartba, a tartományi fővárosba. Biberach an der Risst és Riedlingent elhagyva, Zwiefalten-nál érdemes megállni. Bencés kolostorát 1089-ben építették; a múlt században elmegyógyintézetté alakították át. A barokk *kolostortemplomot* (Münster) 1740–65 között az eredeti román épület alapjain Johann Michael Fischer tervei szerint emelték. A XVIII. század egyik legjelentősebb temploma.

Kettős oszlopokkal tagolt, lendületes homlokzat mögött a templombelsőben szinte szín- és formavarázslattal találjuk magunkat szembe. A pillérek előtt álló *kettős oszlopok* vörös-szürke márványstukkóval mintegy utcát képeznek a *főoltárig*. Az oszlopfők feletti fehér sáv hangsúlyozza a fölötte kezdődő *színes freskók* hatását. Különleges az aszimmetrikus *szószék*. A szentélyt elzáró finoman megmunkált *rácsozat* a plasztikitás illúzióját kelti. Itt tárul ki a kereszthajó szinte külön templomként a magas boltozatú kupola alatt.

A templombelsőben a plasztikus festői térdíszítés érdemel figyelmet. Kiváló művészek működtek itt közre: Feuchtmayer a *stukkókat*, J. Christian a *szobrokat*, F. J. Spiegler, F. Sigrist és A. Meinrad a *falfestményeket* készítette. A főoltáron levő *Mária-kép* a XV. századból származik.

A Kincseskamrában román stílusú *keresztet* és bizánci *relikviatáblát* őriznek, mindkettő XII. századi.

A szomszédos Zwiefaltendorf-ban áll a *Szt. Mihály-plébániatemplom* XV. századi, művészien díszített épülete; a szentélyszéket Jörg Syrlin készítette. Zwiefaltenből a B 312-es a Sváb-Albon át Pfronstetten-be vezet, ahol a XVIII. század elején épült barokk *templom*, majd Oberstetten-ben reneszánsz *templom* látható. Pfullingen *plébániatemplomát* Hans Augsteindreher építette 1463-ban, 1890-ben modernizálták. Az egykori klasszicista kolostor templomából megmaradt a hajó egy része, korai gótikus kőcsipkés ablakaival és falfestményeivel. Az egykori hercegi *vadászkastélyt* 1563-ban Aberlin Tretsch építette. Későbbi (1686), de a reneszánszra jellemző épület a *Városháza* (Rathaus). Korszakalkotó évszázad elejei épület a *„Pfullinger*

Hallen'', Theodor Fischer műve (az ő tanítványa volt Gropius és Le Corbusier).

Reutlingen a Sváb-Alb vidék lábánál, az *Echaz* folyócskánál fekszik. Fontos szerepe van az itteni kereskedelemnek, kézművességnek és az iparnak; a városnak a kulturális életben is vezető szerep jutott. Sok kirándulás kiindulópontja lehet a Sváb-Alb vidékének tájaira. A település 1180 körül piacjogot, 1210-ben városjogot kapott. 1726-ban a város nagyrésze leégett s így az óváros mai képét a XVIII. század közepének stílusa jellemzi. Súlyos második világháborús károkat nagyvonalú újjáépítéssel hozták helyre. Óvárosi körsétánkat a *Főpályaudvarnál* (Hauptbahnhof) kezdjük, melynek parkos előtere Reutlingen egyik jellegzetes pontja. Itt áll *Friedrich List* közgazdász és gazdaságpolitikus (1789–1846) *emlékműve*. A szobor mellett nyílik a modern nagyvárosi Karlstrasse. Itt átmegyünk az aluljárón és észak felé a Wilhelmstrasséhoz, Reutlingen főutcájához jutunk, amely már az óváros főutcája is volt. Majdnem az utca elején áll a jobb oldalon az evangélikus Mária-rend szerény *Nikolai-temploma* (1358). A két legjelentősebb reutlingeni céhre emlékeztet a templom előtti *Tímárok és kelmefestők kútja*.

A Wilhelmstrassét keresztező Marktplatz délnyugati oldalán 1966 áprilisában nagy épületet avattak, itt van most – a Városházán kívül – minden városi hivatal. A *Piaci kút* (Marktbrunnen) szobra II. Miksa császárt ábrázolja, aki 1570-ben visszaadta a város régi jogait. A Wilhelmstrasse bal oldalán áll a *Kórház-templom* (Spitalkirche). 1333-ban építették, legfigyelemreméltóbb része a portál. A *Mária-templom* (Marienkirche) tornya 73 m magas, 1247-ben késő román stílusban kezdték építeni és gótikus stílusban fejezték be a tornyot 1343-ban. A négyzetes alaprajzú szolíd torony érdekesen kiképzett kőcsipkézetes piramisban végződik. A Felső-Neckar terület első olyan temploma ez, amelyben a gótika már teljesen kifejezésre juthatott és így a környék több temploma számára mintául szolgálhatott.

A bazilikára jellemzőek és itt egyedülállóak a középső hajó *támasztóívei*, gazdagon tagolt oszlopaik uralják a belső képet. Az oldalfalak *ívsorai* is különlegesek. A hosszhajó egyik falát *gótikus festmények* díszítik. A belső berendezésből kevés maradt meg. Közülük a *Szent Sír* a XVI. századból, és a dombormű díszítette *Keresztelőkő* 1499-ből a legjelentősebb, mindkettő késő gótikus, sváb szobrászok munkája.

A *Templom-kutat* (Kirchbrunnen), amely az 1561-es mű utánzata, II. Frigyes császár szobra díszíti. Mellette áll az egykori líceum, most *Mezőgazdasági Szakiskola* 1727-ben épült, barokk, favázas háza. A Wilhelmstrassén tovább elhaladunk az 1544-ből származó kerekeskút, a *Hársfa-kút* (Lindenbrunnen) mellett, s a Platzról bekanyarodunk a Jos-Weiss-Strasséba. Az utca a *régi városfal* és a *Jég-torony* (Eisturm) mellett vezet a középkori várost körülvevő hajdani árokig (Ledergraben). Az egykori *Mezítlábasok kolostora* (Barfüsserkloster) XVI. századi favázas építmény, a Friedrich List gimnázium kapott helyet benne.

Az Oberamteistrasséban, a Ledergraben mellékutcájában áll az egykori *Königsbronni Kúriaudvar* (Pfleghof, 1538), ma tájmúzeum. Mellette emelkedik a magas oromzatú, középkori *„Spendhaus"*, az egykori gyümölcstároló (Fruchtkasten); egyike azon kevés épületeknek, amelyek az 1726-os várostüzet átvészelték. Ma könyvtár és természetrajzi múzeum. A Ledergrabenen át jutunk a *Tübingeni-kapuhoz* (Tübinger Tor), az egykori városi erődítmény még megmaradt részéhez. A kaputorony a XIII. századi erődítményhez tartozott. Itt kanyarodik el jobbra a Katharinenstrasse, amely a Marktplatzra vezet. Ez Reutlingen egyik legfestőibb utcája. Ha átmegyünk a Marktplatzon és a Wilhelmstrassén, a Krämerstrassén át elérjük a *Kert-kaput* (Gartentor, 1932). Előtte XVII. századi, oszlopos *kút* (Gartentorbrunnen) áll. A Gartenstrassén át a Főpályaudvarra érkezünk vissza.

Reutlingenből a B 312-es úton Stuttgartba jutunk.

Ulmból Stuttgartba

Ulmból Stuttgartba leggyorsabban az E 11/A 21 jelzésű autópályán lehet eljutni. Érdemes azonban a látnivalók kedvéért néhány helyen letérni róla, különösen, ha már megtettük a mintegy 100 km-es út felét. Itt az aichelbergi kijáraton át Weilheim an der Teck-be juthatunk. A XI. századbeli kolostor helyén a XV. század végén Peter von Koblenz egyszerű külsejű, háromhajós *csarnoktemplomot* (Pfarrkirche) épített; belső hálóboltozata valamivel később készült. Híresek a hajó és a szentély késő gótikus falfestményei, az 1500 körüli tarka kő-szószék; a karzat a XVI. században készült. Utunkat Kirchheim irányában folytatva, az autópálya mentén

találjuk Holzmaden-t. *Őslénytani múzeuma* (Urweltmuseum Hauff) a környékbeli palakőzetekben talált hal, kagyló, gyík stb. maradványokkal igen érdekes. A *Schulzbach-viadukt* után Denkendorf-ba érünk. Román stílusú egykori *kolostortemploma* két részben épült, a XII. század végén és a XIII. század elején. A harangtorony (első szakasz), a Felső-Olaszországban található hasonló templomokra emlékeztet, a kripta díszítő elemei (második szakasz) nyugatfrancia hatást mutatnak. A kolostor lerombolása utáni újrafelépítés a templom formáin semmit sem változtatott (1377).

A háromhajós pillérbazilikába sötét előcsarnokon keresztül lépünk be, melynek nehéz *keresztboltozata két pilléren* nyugszik. Az előcsarnokban nem szabad figyelmen kívül hagyni a román stílusú *vállszegélyt* és *oszlopfőt*. A *szárnyas oltár*, a *szószék* és a *szentélyszék* a késő gótikus korból származnak. Figyelemre méltóak a *Johannes Unger* (1516) és *Martin Altweg* (1518) esperesek *síremlékein* levő festmények.

A kripta *falfestményei* (1515) Szt. Mártont, Heródes lakomáját és Keresztelő Szt. János lefejezését ábrázolják, érdekes a *sárkányfríz* is.

Az autópályán a stuttgarti repülőtérig mehetünk, a B 27 autóút visz be a városba.

Nördlingenből Stuttgartba

A B 29-es úton átlépve a tartományi határt, Bopfingen-nél álljunk meg. Az Ipfberg lábánál festőien fekvő, egykori szabad birodalmi város régi *Városházát* (Rathaus) és a XIII–XIV. századi román–gótikus *templomot* (Stadtkirche) nézzük meg. Innen Aalen-be érünk. Nevezetessége a *Régi városháza* (Altes Rathaus). Az 1668-ban épült favázas épület tornyocskájában láthatjuk a város jelképét: az „aaleni kémet". Érdekes a *Limesmuseum*, amely egy római castellum alapjain épült. Ez a hely egykor a katonai tartalékerők legfontosabb tábora volt a Rajna és a Duna között. Leletek és modellek adnak áttekintést a római határcsapatok szervezetéről és taktikájáról.

Schwäbisch Gmünd városa a német arany- és ezüstipar egyik központja. A második világháború után a gablonzi ékszer- és üvegipar lelt itt új otthonra. Kissé legendás

történelme ellenére biztos, hogy Gmünd a sváb hercegség legrégibb Staufer-városa és a XII. század közepe felé alapították.

Sétánkat a Főpályaudvarnál (Hauptbahnhof) kezdjük, átkelünk a *Remsen* és jobbra a *Város-kertet* látjuk egy XVIII. századból származó kis *rokokó kastéllyal*. Az Uferstrassén megyünk tovább és bekanyarodunk balra a Bockgasséba, amelyet jobbra, a Münsterplatz felé hagyunk el. Innen nyugatra van a késő gótikus eredetű, de barokk stílusú *templom* (Augustinerkirche). Az 1284-ben alapított ágostonrendi kolostor tulajdona volt; ma az evangélikusoké. Nagy mennyezetfestményei (1757) a lauingi Johann Anwandar művei. Gmünd legjelentősebb épülete, egyben a sváb gótika egyik kiemelkedő alkotása a Münsterplatzon a torony nélküli *Szt. Kereszttemplom* (Heilig-Kreuz-Münster), a legrégibb délnémet csarnoktemplom, s a legrégibb olyan is, amelynek csarnokkórusa van. A német késő gótika kezdetét ennek a kórusnak a felépítésétől (1351) számítják. A templom építését 1310 körül a Gmündből származó Heinrich Parler kezdte el, a Prágában és Bécsben is híres Parler építész család első tagja. A szentélytornyok beomlása jelentékeny restaurációs munkához vezetett 1491 és 1521 között. Ekkor készült a sokrészes hálóboltozat. A szabadon álló *harangtorony* az egykor fallal körülvett temető egyik régi védőtornya.

Különlegesen figyelemre méltó a portálokon a barokk *orgonaempora* (1688), a Dürer műhelyéből származó *Sebald-oltár* (1508) és a *szentélyülések* (1550). A kórus külső oldalán álló, címerekkel díszített *Oroszlános-kút* (Löwenbrunnen) 1604-ből származik.

A Münsterplatztól a Sonnengassén megyünk vissza a Bocksgasséhoz, át a Johannesplatzra. Szemben áll a *János-templom* (Johanneskirche), az egyetlen a Staufer-időből származó épület a városban (1220). A román stílusú lapos tetejű bazilika, amelyet a gótika és a barokk korában átalakítottak, nagyrészt megtartotta román külsejét. Hosszabb szemlélődésre csábítanak a kívül gazdagon egymás mellett elhelyezett ember-, állat- és mesefigurák képei, gyakran rejtélyes jelentéssel. Fantasztikus vadászatot ábrázolnak azok a plasztikák, amelyek a torony emeleti és hadipárkányait díszítik. A XIX. századi neoromán kórus a Marktplatzra nyílik, amely tágas utcára hasonlít. A *Madonnás-kút* (Marktbrunnen, 1686) és szép barokk házak

láthatók itt. A Kornhausgasséban áll a *Schrunne* nevű favázas magház (1500 körül épült).

A Marktplatztól keletre vezet a Marktgasse a *ferencesek* egyik legrégibb németországi *templomához* (Franziskanerkirche). A késő román hajót és a XIII. századbeli kora gótikus szentélyt a XIII. században barokk stílusban átalakították. Sétáljunk keresztül a Franziskanergassén, a Rinderbachergassén és megtaláljuk a *Rinderbachi-tornyot* (Rinderbacher Turm), a Turmgassén a *Víz-tornyot* (Wasserturm) és a Schmiedgassén a *Kovácsok tornyát* (Schmiedturm); mind a XV. századból származik. Érdemes kimenni a Vordere Schmiedgassén az óvárosból a temetőhöz. Itt látható az egykor gótikus, most hangsúlyozottan barokk *Leonárd-templom* (Leonhardkapelle), Johann Wannenmacher 1750 körüli freskóival és az *Isteni béke kápolnája* (Herrgottsruh Kapelle, 1622). Ha a Kovácsok tornyától a Hintere Schmiedgassén a Honiggässléhez megyünk, *régi városfalak* és a *fűtőtorony maradványainak* látványa fogad. A Kappelgassén, majd az Unteren Markton és a Ledergassén át elérjük a Bahnhoftstrassét. Ha a Ledergasséból balra kanyarodunk, a Pfeilergässlében, az *Ötgombos-tornyot* (Fünfknopfturm) látjuk. Csinos tetőerkélyes tornyocskái vannak. A pályaudvar mögötti Nepperburg szikláiba vájták bele a *Szt. Szabadító-sziklakápolnát* (St.-Salvador-Kapelle) 1618-ban. Kálváriaállomásai is érdekesek; a maga nemében egyedülálló, ahogyan a keresztbordázatú boltozatos kettős kápolnát a sziklából kivésték.

A kápolnából az egész város áttekinthető. A városnak az ötvösművészetben elfoglalt előkelő helyét bizonyítja *Iparművészeti múzeuma* (Kunstgewerbemuseum); értékes régebbi anyag mellett nemesfémmunkákat és egy ötvösműhelyt is láthatunk benne.

Schwäbisch Gmünd után Lorch-ba érkezünk. A Remstől északra még láthatók az ősi határ és két őrtorony maradványai az 1100-ban alapított *bencés kolostor* környezetében. A reformáció után a kolostorban evangélikus iskolát rendeztek be, ma szociális otthon. A román stílusú *kolostori templom* 1140-től Lorch urainak, a Staufer sváb hercegi családnak a temetőkápolnája. A XV. században késő gótikus kórussal bővült; az 1525-ös parasztfelkelés idején elveszítette díszeit és ma csak szerkezete hatásos. Szép az 1500-ból származó nagy oltárkereszt. A kolostor épületéből fennmaradt a kerengő hálóboltozatos északi része (XV. század) és a prelatura (XVI. század), egy dézsmacsűr és a körülvevő fal nagyobb része.

Lorchban lakott 1764–66-ig Friedrich Schiller és 1867–69-ig Eduard Mörike. Schorndorf piacterét (Marktplatz) XVII–XVIII. századi favázas házak a tartomány egyik különösen bájos terévé teszik. Evangélikus *temploma* (Stadtkirche) Jörg Aberlin tervei szerint épült a XV. század végén. Késő gótikus keleti kórusa érdemel figyelmet, melyet az 1634-beli tűz megkímélt; ezt követőleg a templom egyik részét átépítették. Schorndorfban van Gottlieb Daimler szülőháza. Ahogy Stuttgart felé közeledünk, Beinsteinnél megszűnik a B 29-es út és a B 14-es váltja fel. Bad Cannstattot elhagyva, Stuttgart felé fordulunk.

Nürnberg felől Stuttgartba

Nürnberg felől az E 12/B 14 jelzésű autóúton lépve át a tartományi határt, Baden–Württembergben az első város Crailsheim. Története a VI. században kezdődött egy frank település kialakulásával. A román alapokon a XV. században épült késő gótikus evangélikus *Városi-templomban* (Stadtkirche) szép a gótikus faragott oltár és Ursula von Braunschweig – homokkőből és alabástromból készült – síremléke. A *temetőkápolna* a XVI. századból, az *egykori kórházkápolna* a XV. századból származik. Néhány helyen a *városfal maradványai* láthatók. A *Helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum) a helyi manufaktúra szép fajanszait mutatja be az 1740-től 1830-ig terjedő évekből.

Schwäbisch Hall régi város. „Hall", a só egykori neve maradt fenn a város nevében, mivel a sókitermelés biztosította egykoron a középkori szabad birodalmi város jólétét és hatalmát. A német „fillér", a „Heller" szó is innen származik, mivel a városnak saját pénzverdéje is volt. A keskeny völgyecskében, a *Kocher* folyó két oldalán emelkedő dombokon festőien helyezkednek el a sok évszázados házak, többnyire piros tetőikkel. Különösen a keleti lejtőn alakult ki kedves városkép, melyet a XVI. század elején épített *Grosses Büchsenhaus* és a *Szt. Mihály-templom* (Michaeliskirche) koronáz. A templomhoz 1507-ben készített hatalmas lépcsősor vezet fel széles ívben, egyben az ország egyik legszebb szabadtéri színpada. 1926 óta 1400 néző tekinthet meg egy-egy előadást a természetes kulisszák között. A templom homlokzatát még a XII. századbeli román templomból fennmaradt torony uralja, csak az ötödik és a hatodik szint került rá később.

Az előcsarnokban a sárkányölő *Mihály arkangyal* figuráját láthatjuk (kb. 1300-ból). A gótikus csarnoktemplom hálóbo tozatos hajója a XVI. század közepén, szentélye a következő század elején készült gazdag díszítéssel. A szépen faragott *főoltár* 1470 körül, a *szentélyülések* 1534 körül készültek.

A templom alatt elterülő piactér (Am Markt) egyike a leghíresebbeknek. 1509 óta itt áll a gazdagon díszített *Halas-kút* (Marktbrunnen), mellette a *pellengér*; mögötte a *10. számú ház* 1738-ból származó homlokzatát aranyozott császári mellszobrok díszítik. A térnek a templommal átellenben levő oldalán, a piactér és a Hafenmarkt között áll az 1735-ben épült rokokó *Városháza* (Rathaus). 1945-ben kiégett, de az eredetinek megfelelően állították helyre. Az Obere Herrengassén át juthatunk az Unterlimpurgstrassén álló, 1230 körül épült, egyszerű *Szt. Urbán-templomhoz*, amelynek korabeli belső berendezése szép.

Schwäbisch Hallból a B 14-es úton juthatunk legegyszerűbben Stuttgartba.

STUTTGART ÉS KARLSRUHE

Stuttgart

Erdős dombokkal körülvett völgykatlanban fekszik Baden-Württemberg tartományi fővárosa. A hegyoldalakon még ma is gyümölcs és jó borszőlő terem. A város neve az itteni X. századi ménesre (Stuotgarten) vezethető vissza, s a város címerében is ugró lovat láthatunk arany mezőben. A XIII. században I. Ulrich gróf által épített vízivár körül alakult ki a sokáig bortermelő és kereskedő jellegű város. Stuttgart 1321-ben grófi, 1496-ban hercegi és 1806-ban királyi székhely lett, s ennek megfelelően növekedett méreteiben és fontosságában. A gazdasági életben a mezőgazdaság a múlt század végéig megtartotta vezető szerepét, de e században már a gépgyártás, gépkocsigyártás, elektromosipar, papír- és fafeldolgozás játszik egyre nagyobb és nemzetközileg is elismert szerepet (pl. Daimler-Benz, Bosch, Kodak stb.). A könyvnyomtatás és terjesztés már Cotta (Schiller és Goethe kiadója) óta fontos tényező a város életében, ahol ma már vagy 300 könyvkiadó és nyomdavállalat van.

A tartományi főváros részben emiatt is mint Dél-Német-

ország kulturális központja jelentős. Számos főiskola és szakiskola, a Württembergi Állami Színház és több más színház, hangversenyterem, valamint kórusok és zenekarok működnek a városban. Múzeumok és gyűjtemények vonzzák a belés külföldi látogatókat az összhatásában modern városba. Sok szép parkja és kertje teszi egyben kellemessé, különlegessége a gyógyvíz. Ásványvízforrások ritka gazdagságban (napi 18 millió liter) nyújtják az ivó- és fürdőkúrák céljaihoz a kitűnő gyógyvizet. Idegenforgalmi tájékoztatást nyújt a Verkehrsamtnak a Főpályaudvar árkádjai alatt levő irodája, ahol egyébként a város központjának megismerése céljából körsétánkat is kezdjük.

A *Főpályaudvar* 1914–24 között Schuler és Bonatz tervei szerint épült és sok középület mintája lett Németországban. 160 m széles, tornya 58 m magas. A Bahnhofsplatz és a Schillerstrasse sarkától indul ki a Königstrasse, a város 1,2 km hosszú, fő üzletutcája. Alsó részén balra áll az 1955-ben felavatott *Szt. Eberhardt-templom*, vele szemben a *Marquardt* épülete, amely fölött a *Königsbau* impozáns oszlopsora (J. M. Knapp és Chr. Leins alkotása, 1856–60) emelkedik. A Königsbautól balra a butik-szerű üzletekkel körülvett Kleiner Schlossplatz szürke betontömegét két *színes szobor* élénkíti. A Königstrassén továbbhaladva balra fordulunk be a Stiftstrasserа, melyen az *Alapítványi-templomhoz* (Stiftskirche) jutunk. Egy XII. századi egyhajós épület helyén a XIII. század közepén késő román bazilika épült; a második világháborúban elpusztult, majd az eredetinek megfelelően építették újjá az ötvenes években. A gótikus templom szentélye a XIV. század első felében, a hosszhajó a XV. század folyamán készült el. A templom őrzi a városalapító Ulrich gróf és a XVI. századból Wolfgang von Hohenlohe síremlékét. A Königstrassén a Hertie Áruház előtt ágazik el balra a Schulstrasse: a délies jellegű rövid üzletutcán a Marktplatz-ra jutunk. Itt áll az 1936-ban újra felépített modern *Városháza* (Rathaus); 68 m magas tornyában a harangjáték sváb népdalokat játszik. A Hirschstrasse a Merkur Áruháznál vezet át az Eberhardtstrasséba, Stuttgart első felhőkarcolójához, a *Tagblatt-Turmhaushoz*. Az épületet 1927-ben építették, 61 m magas; 16 emeletén ma a stuttgarti újságok központja van. A toronyházzal szemben áll *Hegel* 1700 körül épült, tökéletesen restaurált *szülőháza*.

Az Eberhardt- és a Hauptstätterstrasse közti területen ala-

kult ki a „Sváb centrum". Túl a Hauptstätterstrasse-n látható a kis *Leonárd-templom* (Leonhardskirche). A késő gótikus csarnoktemplom 1470–74-ben épült és Hans Seyffer sváb szobrász keresztrefeszítést ábrázoló szoborcsoportjának egy másolatát látjuk benne (az eredeti 1501-ben készült). A Hauptstätterstrassét a Marktstrasse köti össze a Marktplatz-cal, ezt pedig a Kirchstrasse a Schillerplatz-cal. A tér közepén álló *Schiller-emlékmű* (Schillerdenkmal) B. Thorwaldsen munkája 1839-ből. A tér délnyugati oldalán emelkedik a kéttornyú *Szt. Kereszt alapítványi templom* (Stiftskirche Hl. Kreuz) késő gót csarnoképülete. Hänslin és Aberlin Jörg munkája (1433). A befejezetlen lapos sátortetős nyugati torony a város egyik jelképe. A templom belsejében reneszánsz szobrok (1578, Simon Schlör) láthatók, Rüttemberg grófot ábrázolják; két síremlék is van a XIII. századból. A templom mellett áll a *„Gyümölcsösláda"* (Fruchtkasten): reneszánsz homlokzatú, késő gótikus gabonatároló 1596-ból. A Schillerplatz északnyugati oldalát az 1698-ban befejezett *hercegi palota* (Prinzenbau) foglalja el. A jobb sarokban csatlakozik hozzá a *Régi-kancellária* (Alte Kanzlei, XVI. század); ma étterem. A Schillerplatz délkeleti oldalán a várszerű *Régi-kastély* (Altes Schloss) látható. A XIII. században vízivár volt, déli része a XIV. század közepén készült el, további részei a XVI. században épültek. Különösen szép a belső udvar, amelyet Aberlin Tretsch építész háromemeletes árkádjai vesznek körül; régen bajvívó tér volt. A *kastélytemplomot* (Schlosskirche) 1562-ben építették. Ma itt van a Württembergi Tájmúzeum (Württembergisches Landesmuseum) történelem előtti és római kori gyűjteménye. A múzeum többi anyaga a Schillerplatzon levő Kornscheuerben látható.

A Schlossplatz délkeleti oldalán van a klasszicista *Új-kastély* (Neues Schloss). 1746-tól Leopold Retti tervei alapján építették és 1807-ben Nikolaus Thouret tervei szerint fejezték be. A kastélytól balra álló, arany szarvassal koronázott *Műcsarnokban* (Kunstgebäude, 1912) rendezték be a Városi Galériát. Az épület és az Új-kastély közötti átjáró tágas kertekbe vezet, a *Felső-kastélykertben* van az *Állami Galéria* (Staatsgalerie), a képzőművészeti alkotások gazdag választékával a középkortól a jelenkorig. Különlegessége a régi sváb festészet és a klasszicizmus kora. A Schillerstrasse-n átívelő *függőhídon* áthaladva érjük el a *Középső-kastélykertet;* van itt tó, olvasókert, tejbár, kávéház, szabadtéri sakktáblák és

gyermekjátszótér; nyugati oldalán van a *Főpályaudvar* (Hauptbahnhof) és az *autóbusz-pályaudvar*.

A városközponttól kissé távolabb, a Berlinerplatz-on 1956-ban épült *Hangversenyek csarnokában* (Konzerthaus vagy Liederhalle) három különböző befogadóképességű hangversenyterem van. Építésze A. Abel, R. Gutbrod és B. Spreng volt. A *Néprajzi Múzeumban* (Linden-Museum, Hegelplatz 1.) művészi kiképzésű fegyverek, kerámiák, maszkok és Európán kívüli népek kultikus eszközeinek gyűjteménye látható. A Killesbergen a *Höhenpark* területe 50 hektár, benne éttermekkel, kilátótoronnyal, kötélpályával, kisvasúttal; kiállítási területén 14 csarnok van. A Főpályaudvartól északkeleti irányban tágas parkban építtetett villát 1845-ben Württemberg trónörököse: *Villa Bergnek* hívják. A Rosensteinpark a pályaudvartól északra, a Neckar felett terül el. A parkban áll az 1820-as években épült klasszicista stílusú *Rosenstein-kastély*, ma természettudományi múzeum. A park folytatása a *Wilhelma*, Stuttgart botanikus kertje a Neckarstrasse mellett. Növényei között kaméliát, magnóliát és nagyszerű orchideagyűjteményt láthatunk. A parkban a múlt század közepén mór stílusban épített kis kastély áll madárházzal.

Bad Cannstatt a városnak a Neckaron túli, északkeleti része. Tekintélyes favázas házai érdemelnek figyelmet. A Marktplatz-on áll a késő gótikus *Városi-templom* (Stadtkirche), Jörg Aberling munkája a XV. század végéről. A városközponttól keletre, szintén a Neckaron túl fekszik Untertürkheim, a Daimler-Benz cég székhelye. Érdekes *Autómúzeum* (Daimler–Benz-Museum) látható itt (Merzedesstrasse 136.), a gyár kerek 100 típusát mutatják be, köztük híres „oldtimer"-eket. (A Főpályaudvarnál levő buszpályaudvartól a D vonal kocsijai hétfőtől–péntekig 10 órakor és 14,10-kor mennek a múzeumhoz, vasárnap csak 10 órakor.)

Az Untertürkheim fölötti hegyen, a Rotenbergen Wirtenberg grófja 1083-ban várat építtetett; 1819-ben lebontották, de helyére 1820–24-ben görög stílusú *sírkápolna* került Katharina von Russland, I. Vilmos württembergi király feleségének emlékére. A rotunda alakú mauzóleum mintái a vicenzai Villa Rotunda és a római Pantheon voltak. A kupolateret az orosz ortodox istentisztelet számára rendezték be. A sírban Katherina mellett nyugszik I. Vilmos király és lányuk, Mária is.

A város délkeleti részében 462 m magas dombtetőn áll a

Tv-torony, Stuttgart messziről látható jelképe: 216 m magas, súlya 4500 tonna. 136 m magasban négyszintes kosár épült két étterem és egy tv adószoba részére. A kilátóhelyeken több mint 600 ember fér el, két gyorslift viszi az érdeklődőket. A tornyot fennállása óta naponta átlagosan 2200 ember látogatja. A városközponttól nyugatra találjuk (a Rotebühl- és a Wildparkstrassén át) a *Magány kastélyát* (Schloss Solitude). A finom vonalú és eredeti formájú rokokó kastély 1763–67 között Johann Friedrich Weyhing tervei szerint épült.

A magas alépítményű, egyemeletes épület ovális alakú k ö z é p t e r m é t a felette levő *kupola* hangsúlyozza. A *mennyezeti festményeket* Nicolas Guibal készítette.

Stuttgarttól Karlsruhéig

A sietős autósnak az E 11 jelzésű autópályát ajánljuk, akit azonban Johannes Kepler (1571–1630) élete és munkája érdekel, az Stuttgartot délnyugati irányban, a B 14-es úton hagyja el. Böblingennél Pforzheim felé fordulva, 17 km megtétele után W e i l d e r S t a d t-ba érünk. Az 1571-ben itt született nagy tudóst, munkásságát és alkotásai egy részét a Markplatzon, a tudós szülőházában berendezett *Kepler-múzeum* (Museum) mutatja be. A téren áll a *Keppler-emlékmű*. Érdekes a város katolikus *plébániatemploma* (Stadtpfarrkirche St. Peter und Paul, Stuttgarter Str.), melyről már 1287-ben történik említés. A háromhajós hálóboltozatos csarnoktemplom mai formáját lényegében az Alberlin Jörg által vezetett, 1492-beli átépítés során kapta. A csillagboltozatos szentély 1519-ben, a nagy barokk oltár 1680-ban, a gótikus kereszttartó 1460 körül készült.

Weil der Stadtból alacsonyabb rendű úton 30 km megtétele után P f o r z h e i m-be jutunk (az E 11-es autópályáról is letérhetünk). A város a XIII. század óta a badeni őrgrófok székhelye; de a háborúk, főleg a második világháború pusztításai sok történelmi műemléket megsemmisítettek. A város a XVI. század óta mind a mai napig aranyműveseiről híres. Kétezer év ritka szépségű kincseit láthatjuk az 1957–61 között épült Reuchlinhausban, az *Ékszermúzeumban* (Schmuckmuseum); III. századi csigavonalú karkötőtől XVI. századi illatszertartón keresztül a századfordulón élt Tourette párizsi ötvös

A Bódeni-tó Lindaunál

Merseburgi utcakép

Überlingeni lányok

Stuttgart: látkép

Az Alapítványi templom

A Schiller-emlékmű

A Neues Schloss

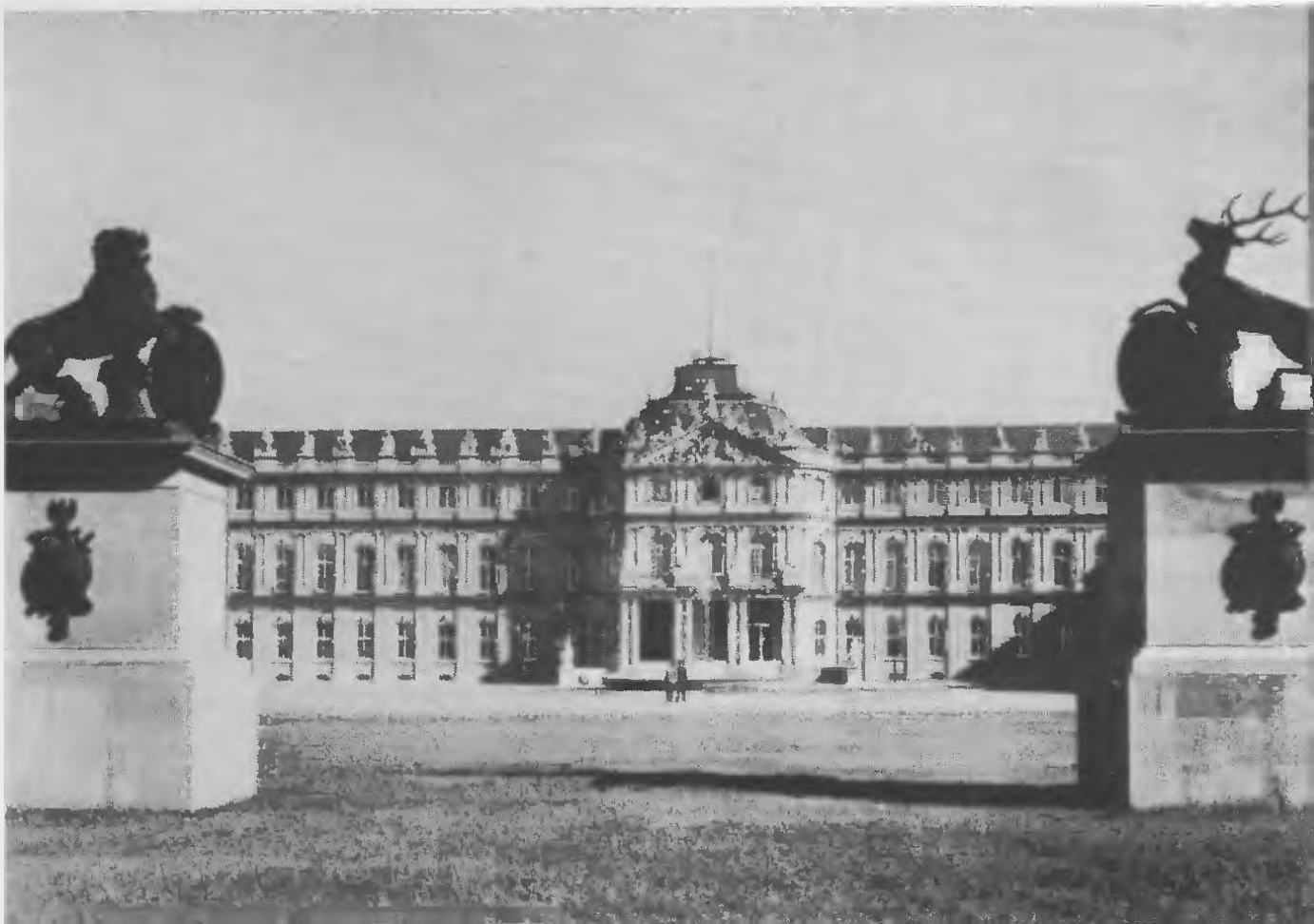

A Baden-Baden-i Kaszinó parkja

A ludwigsburgi kastély

Heidelberg: látkép

A Régi városkapu,
háttérben a Szentlélek-templommal

A Várkastély udvarán

A Viztorony a mannheimi Friedensplatzon

Mainz: a főtéren

Utcarészlet a Dómmal

A Dativius és a Krisztus-templom

A Gutenberg-múzeum

Saarbrücken, Városi Színház

Pfalzgrafenstein a Rajnán, a háttérben Gutenfels vára

Assmanshausen

Lorch

Lorchhausen

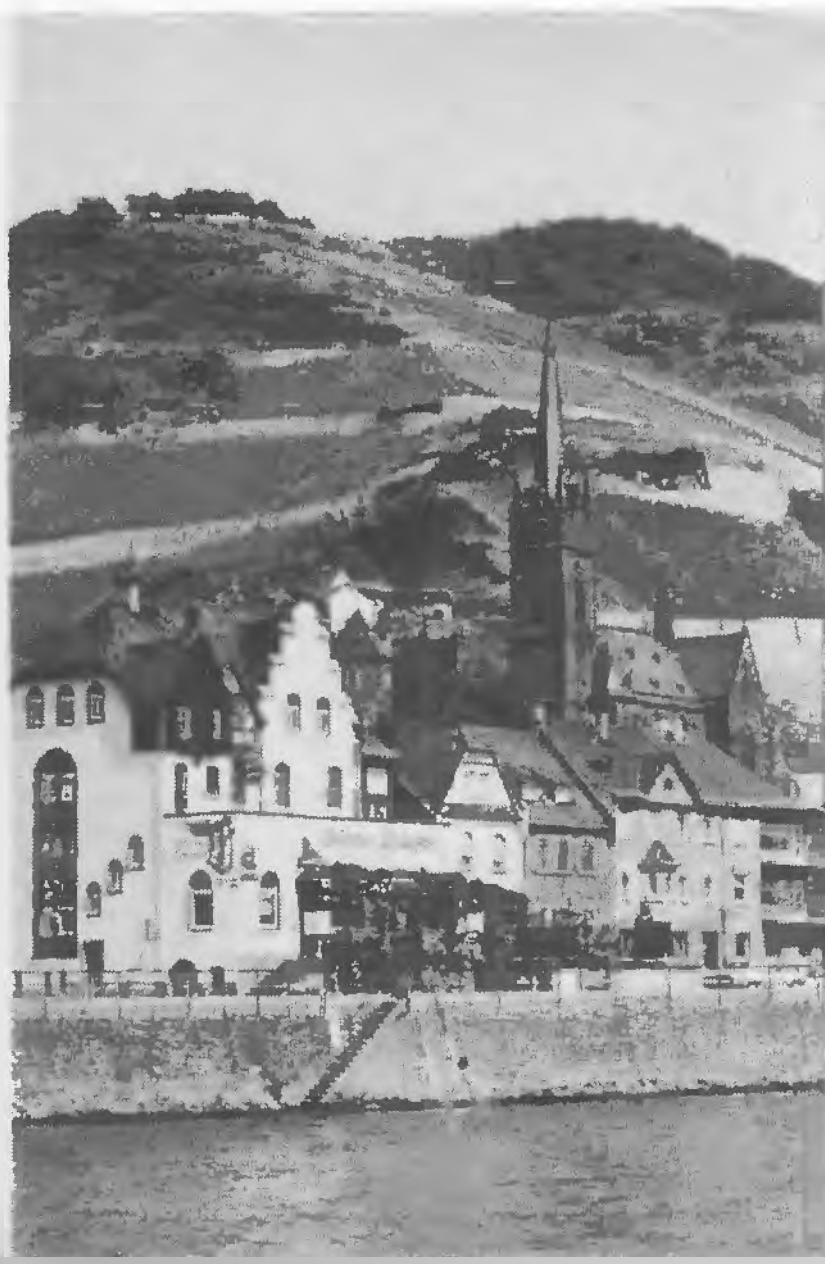

Rajnai panoráma

Landshut várának romja

Koblenz: a jezsuita templom

Ház 1691-ből

Látkép Ehrenstein várával

A Porta Nigra Trierben

A Maria Laach-i kolostortemplom

A Maria Laach-i kolostor udvarán

Az Apollinaris-templom Remagennél

Kilátás Frankfurtra a Henniger-kilátótoronyból

Frankfurt: a Goethe-ház

. . . és egyik szobája

A Pál-templom tornya

A Városháza („Römer")

A Városháza reneszánsz belső lépcsője

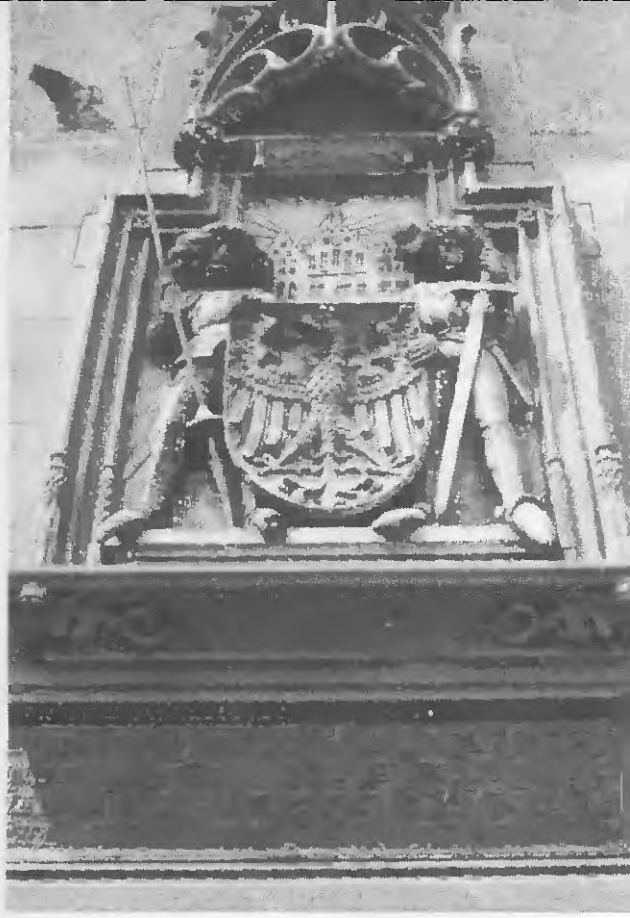

Dombormű a Városházán

A Városháza Császár-terme

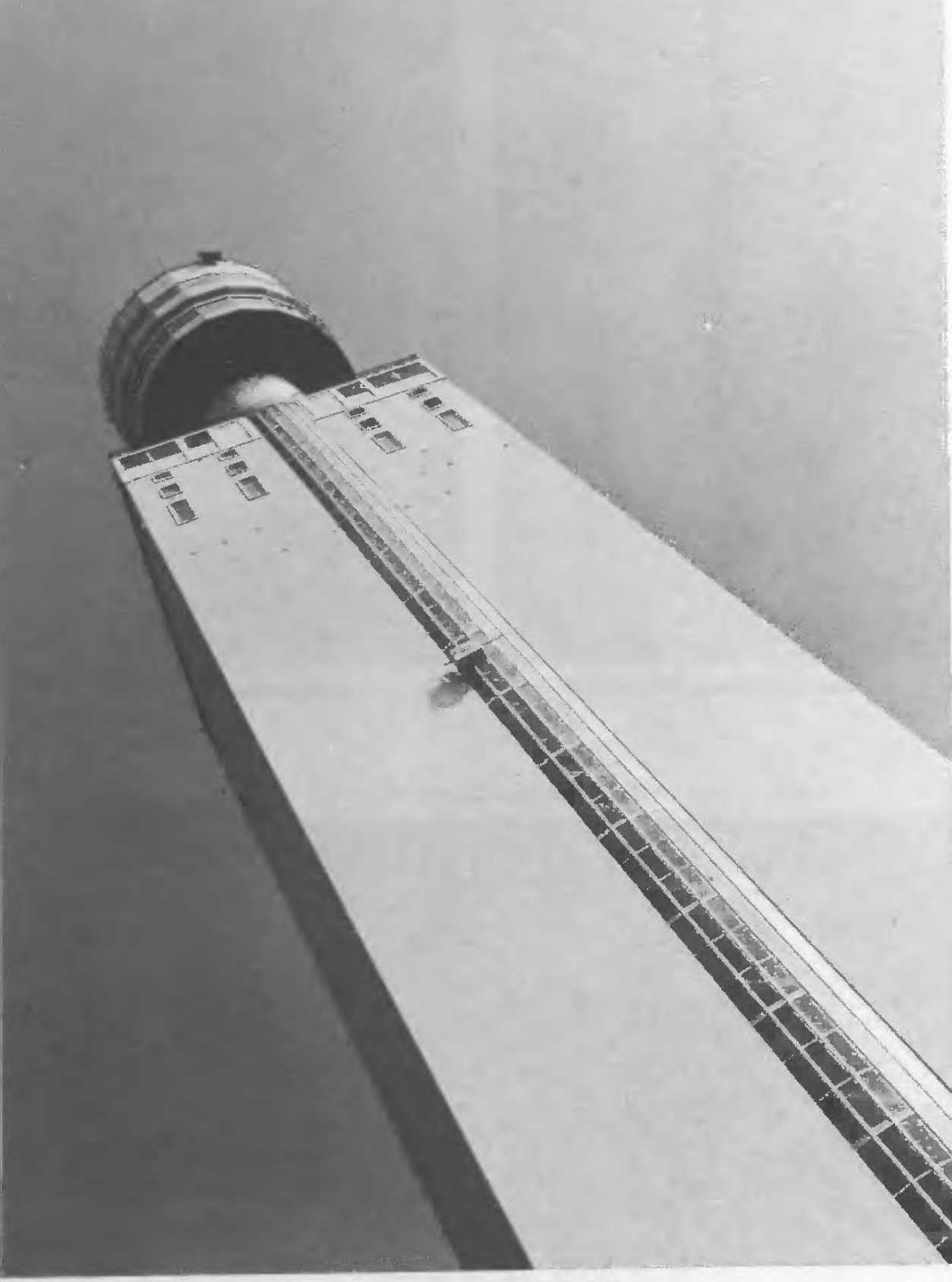

A frankfurti Henniger-kilátótorony

aranyos zománcos függőjéig. Megtekintésre érdemes még a városban a román-gótikus *Kastély-templom* (Schloss- und Stiftskirche) négyzetes előcsarnoka és a templomban az őrgrófok reneszánsz síremlékei, továbbá az *Óvárosi-templom* (Altenstädter Martinskirche). XII. századi bazilika, gótikus szentélyében 1340 körüli falfestményekkel.

Karlsruhe

Az egykori Badeni–Durlachi grófság, majd Badeni hercegség székvárosa egyike a legfiatalabb mai nagyvárosoknak. Alapkövét 1715-ben rakták le, amikor Károly Vilmos őrgróf elhatározta, hogy vadászkastélyt építtet ezen a helyen. A városnak ma már több mint negyedmillió lakosa van s a Rajna partjától a Fekete-erdő széléig terjed. A modernséget a város alaprajzi elrendezése és a második világháború utáni jelentős új építkezések is hangsúlyozzák. Karlsruhe óvárosi részei a városközponton kívül, a régen önálló, ma már a városhoz csatolt városrészekben vannak, így a Karlsruhénál 500 évvel idősebb Durlachban.

Karlsruhe ma nemcsak fontos közlekedési gócpont, hanem jelentős ipari város is. A rajnai kikötő mellett olajfinomítók állnak és nemzetközileg is ismert cégek (Kaloderma, Siemens és Halske, Heinkel motorgyár) mellett atomkutató központ is működik a városban. Lényeges Karlsruhe szerepe az oktatásban és a művészi életben is: színház, előadótermek, műszaki, zenei és képzőművészeti főiskola és számos múzeum fémjelzi a város kulturális életét.

A XVIII. századi város központja a *Kastély* (Schloss) volt, melynek első része von Batzendorf tervei alapján készült el 1715–19 között. Harminc évvel később átépítés és bővítés következett egészen 1781-ig, lényegében Balthazar Neumann tervei szerint. A kastély trapéz formájú díszudvart fog közre. A kastélytól és parkjától sugárirányban indulnak ki az utcák, mintegy várostervezésileg is hangsúlyozva a kor abszolutisztikus felfogását.

A kastély ma a *Tartományi Múzeum* (Landesmuseum) otthona. Történelem előtti gyűjteménytől kezdve az antik koron keresztül számos iparművészeti és egyéb művészeti alkotást mutat be. Érdekes az érem- és a török *trófeagyűjtemény* is, utóbbit Badeni Lajos Vilmos zsákmányolta.

A kastélyt hatalmas park veszi körül, az egyik részében *Goethe-emlékmű* áll, a másikban botanikus kertet létesítettek. A kastélypark délnyugati részén van a *Műcsarnok* (Staatliche Kunsthalle).

Rembrandt, Lucas Cranach, Holbein, Grünewald, XVI. századbeli németalföldi, XVII. és XVIII. századbeli francia és német mesterek, majd a romantika korának sok kitűnő alkotásában gyönyörködhet a látogató. Nem hiányoznak az újabbak sem: Cézanne, Gauguin és Kokoschka nevét csak példaképpen említjük.

A kiállítás hétfő kivételével naponta 10 és 16 óra között van nyitva.

A kastély főbejáratával szemben a Karl Friedrich Strasse kiszélesedő része a Marktplatz. Itt áll az 1823–25 között készült *Piramis* (Piramide). Károly Vilmos őrgróf építtette a híres *Karlsruhei-kúttal* együtt; ma a Piramis alatt nyugszik. Szemben a *Városházát* (Rathaus) 1811-ben Weinbrenner tervezte. Az evangélikus *Városi-templomot* (Stadtkirche) 1807–11 között, antik templomok mintájára emelte Weinbrenner. A Marktplatztól délre a Karl Friedrich Strasse a Rondellplatz-ba torkollik. A téren állt a szintén Weinbrenner által tervezett *Őrgrófi-palota* (Marktgräfliches Palais). Maradványait, homlokzati faragásait a helyén álló új épületbe építették be. Ha a térről az Erbprinzenstrasse irányába nyugat felé haladunk, a Friedrichsplatz-ra érünk. A katolikus *Szt. István-templom* (Stadtpfarrkirche St. Stephan) is Weinbrenner munkája (1808–14), a római Pantheon mintájára épült.

A Karl Friedrich Strasse folytatása az Ettlinger Strasse, nyugati oldalán a Festplatz-cal. Itt áll a *Stadthalle*, az *Állami Színház* (Badisches Staatstheater), az *Operaház* (Staatsoper) és a *Színház* (Schauspielhaus). A *Schwarzwaldhalle* Erich Schelling munkája. A híressé vált modern épület különböző rendezvények és előadások céljait szolgálja. Tőle délre terül el a *Városi-park* (Stadtgarten) s folytatásában az *Állatkert* (Tierpark), a város egyik érdekessége. A park déli végénél a *Főpályaudvarhoz* (Hauptbahnhof) érünk (a Verkehrsvereinnél – Bahnhofsplatz 6. – idegenforgalmi tájékoztatást kaphat az érdeklődő).

Karlsruhéban még két érdekes múzeum van. Az *Állami Művészeti Gyűjtemények* (Staatliche Kunstsammlungen) jelentős Rembrandt-képeken kívül antik és néprajzi anyaggal rendel-

kezik; a Bellevue-kastélyban berendezett *Városi Képtár* (Städtische Galerie) pedig kasseli művészek alkotásait őrzi a barokktól a jelenkorig.

A várostól keletre Karlsruhe Durlach 1938-ig önálló város volt, akkor csatolták Karlsruhéhoz, s most annak mintegy óvárosa. Sok szép épület maradt fenn épségben itt a XVII. századból. Ilyen pl. a *Bázeli-kapu* (Basler Tor) is, egykor a régi város erődítményéhez tartozott. Az óvárostól délkeletre, a külvárosban van a *Durlach-kastély* (Markgrafenschloss). Híres fajansz-gyűjteménye a XVIII. századból származik.

A SCHWARZWALD

Karlsruhe és Freiburg között

Az NSZK délnyugati határvidékén húzódó Fekete-erdő (Schwarzwald) nevű hegyvidék természeti szépségekben gazdag tájaira azon az autópályán indulunk el, amely Karlsruhétól délkeletre egy darabig – mindkét alkotójának jelölését felvéve – A 10/E 4 és A 10/E 11 neveken fut tovább délnek. A látnivalókra kíváncsi turista azonban röviddel Karlsruhe után térjen le Rastatt felé. A ma jelentős ipari város már a középkorban fontos kereskedelmi központ volt. Az eredeti, franciák által lerombolt várost Vilmos badeni őrgróf építtette fel 1689-től kezdődőleg a kastéllyal együtt, mely a grófok rezidenciája lett. A *Kastély* (Schloss) az első Versailles-i stílusú német-barokk épület, a kert felé néző homlokzata 230 m hosszú. 6 km-re a várostól, az autópálya túlsó oldalán, Kuppenheim mellett csodálatos parkban áll a *Favorite-kastély* (Schloss Favorite); Sibylla Augusta őrgrófné építtette a XVII. század elején. Értékes porcelán-, üveg- és bútorgyűjtemény látható benne. A B 462-es úton 10 km megtétele után, a *Murg* völgye bejáratánál Gernsbach-ba érünk. A várost a XVII. században alapították. *Boldogasszony-templomát* (Liebfrauenkirche) a XIV. században, a *Régi-városházát* (Altes Rathaus) pedig a XVII. század elején építették. A városban számos favázas ház és többszáz éves kutak láthatók. Szép az 54 000 m²-es *üdülőpark* (Kurpark).

Gernsbachból alacsonyabb rendű út vezet nyugatra, Baden-Baden-ba. A Fekete-erdő nyugati lejtője és a Felső-

rajnai-síkság (Oberrhein) között az *Oos* erdőkkel borított, hegyekkel övezett völgyében fekszik az NSZK egyik leglátogatottabb nemzetközi üdülőhelye. Igazi fénykorát a múlt században élte, amikor Európa nyári fővárosának nevezték. Ma évente csaknem 200 000 vendéget fogad. Termál-forrásai köszvényes, reumás és hurutos megbetegedéseket gyógyítanak. A nemzetközi ünnepségek csúcspontja az augusztus végén rendezett Nagy Hét. A társasélet középpontja a *Szanatórium* (Kurhaus) és a *Kaszinó* (Casino). A Szanatóriumot 1821–24 között Friedrich Weinbrenner építette. A klasszicista stílusú épület pompás parkban áll.

Nagy *színpadtermében* előadásokkal, bemutatókkal szórakoztatják az üdülőket. A kör alakú *báltermet*, a *tetőkertet* és a társalgókat 1936-ban építették; naponta 10–12 óra között lehet őket megnézni (belépőjeggyel).

A Kaszinó a jobb épületrészben – minden átépítés ellenére – régi fényében csillog. 1938-ban rendezték itt be Németország első játékkaszinóját, melynek évente 350 000 látogatója van.

Az *Ivócsarnok* (Trinkhalle) a Kaszinótól északra, pompás park közepén áll. 1839–42 között építették. Zárt sétafolyosója 90 m hosszú és 8 m széles. A tetőszerkezetet korinthoszi oszlopok tartják. Mozaikoszlopról permetezett 69 °C-os termálvizet vezetnek ide a Frigyes-forrásból (Friedrichsquelle). A *Stourdza-kápolna* (Stourdza-Kapelle) impozáns klasszicista épülete az Ivócsarnoktól északkeletre fekszik, a Michaelbergen. A múlt században építtette Michael Stourdza román herceg családi sírboltnak.

A késő barokk stílusú *Színházat* (Theater Baden-Baden, Goethe-Platz) a múlt század közepén építették. Tőle délre van a *Műcsarnok* (Kunsthalle), az 1900-ban emelt kiállítási épület, ma a kortárs művészeti irányzatok találkozóhelye. Az *alapítványi templom* (Stiftskirche Unserer Lieben Frau vagy Stiftskirche St. Peter und Paul) az Oos jobb partján, a Marktplatzon áll. Háromhajós gótikus csarnoktemplom. A hatalmas torony alsó szintjei még román stílusúak.

A templom legértékesebb darabja a Nikolaus Leyden által 1467-ben alkotott, 5,60 m magas *homokkő-feszület*, melyet a régi temetőből helyeztek át ide. A késő gótikus szobrászat egyik legjelentősebb műve. A másik a késő gótikus *szentélyházacska* (Sakramenthäuschen): igazi középkori szobrász remekmű. Említésre méltó még *I. Lajos Vilmos* badeni őrgróf rokokó stílusú *síremléke*, wessobrunni mesterek munkája 1807-ből.

Az óváros feletti Florentibergen áll az *Új-kastély* (Neues Schloss Niederbaden). Legnagyobb része a reneszánsz korból származik. Teraszáról pompás kilátás nyílik a városra.

A főépületben a *Zähringer Museum* történelmi termeiben portré- és műgyűjtemények, a *Várostörténeti Múzeumban* (Stadtgeschichtliche Sammlungen) pedig (a kapuszárnynál) a római korból származó leleteket és értékes dokumentumokat állítottak ki, melyek Baden-Baden kétezer éves történelméről tanúskodnak.

Az Új-kastély alatt a déli lejtőn, 30 méterrel az Oos völgye felett erednek a híres *termálforrások*. Európa legmodernebb fürdői közé tartozik az 1966-ban megnyitott *Auguszta-fürdő* (Augustabad) az Új-kastély alján, közvetlenül a *Kórház-templom* (Spitalkirche) mellett. A régi katolikus templomban a kórus külső oldalán régi sírkövek, belsejében pedig faragott szentélyszék és híres modern üvegablakok láthatók. *Frigyes-fürdő* (Friedrichsbad) a római fürdők mintájára készült a XIX. században. Monumentális szobrokkal díszített homlokzata van. Különlegessége a nagy társasfürdő. A múlt században feltárt *római fürdőromok* közvetlenül a Frigyes-fürdő mellett, a Römerplatz alatt láthatók. Érdemes egy sétát tenni az óvároson át a Lichtentalerstrassén a XIX. században épült bizánci stílusú *Orosz-templomhoz* (Russische Kirche). I. Miklós cár unokájának, Wilhelmine hercegnének sírját őrzi. A hagymakupolás tornyot arannyal díszítették. Baden-Baden és L i c h t e n t a l *kolostora* között az egykori összekötő út a *Lichtentali fasor*: 1655-ben tölgyfasort telepítettek ide, a XIX. században pedig a világ minden részéről származó egzotikus fákkal és bokrokkal fejlesztették parkká. A fasor keleti végén van az 1245-ben alapított *kolostor*, mely később ciszterci zárda lett. A badeni őrgrófok temetkezőhelye, a gótikus *Hercegi-kápolna* (Fürstenkapelle) tette híressé.

A kolostori templom reneszánsz *szentélye* 1606-ban, *szószéke* 1764-ben készült. A *kolostormúzeum* értékes egyházi tárgyakat őriz. (Nyitva: naponta 10,30–12 és 14,30–17 óráig.)

Baden-Badentől Freiburgig utunkat akár az autópályán, akár a vele nagyjából párhuzamosan futó B 3-as országúton folytathatjuk. Rövid pihenőt L a h r városkában tarthatunk, amely a XVIII. század elején épült újjá. Francia hatást mutat, melynek szép példája az *Új-városháza* (Neues Rathaus, „das Lotzbecksche Haus"). Az *Evangélikus-templomnak* (Evange-

lische Kirche) Burgheim városrészben kb. 700 körül lerakott alapjai a legrégibbek közé tartoznak Dél-Németországban. A mai templom építése a XIII. században kezdődött, belsejében XV. századi festményeket láthatunk. A XIII–XV. századbeli *Alapítványi-templom* (Stiftskirche) tökéletes formái révén a későbbi átalakítások ellenére megőrizte harmonikus összhatását.

A Breisgau

A Breisgau északon a *Bleichevel* és a *Hünersebellevel*, keleten a Fekete-erdő vízválasztójával, délen a *Belchennel*, nyugaton a *Rajnával* határos.

Freiburg im Breisgau a Fekete-erdő nyugati szélén a *Dreisam* völgyének kezdeténél fekszik, nyugatra a Felsőrajnai-síkság felé nyitott. A régi egyetemi és püspöki város az NSZK délnyugati sarkának kulturális központja. Kedvező fekvése, a francia és svájci szomszédság, szép környezete és szelíd klímája üdülőhellyé és nemzetközi idegenforgalmi központtá is tették.

A Breisgau régi fővárosa a korai települések magvai helyén alakult ki. A Zähringen hercegek alapították 1120-ban. A XIII. században Basel és Strassburg mellett a Felső-Rajna legjelentősebb és legnépesebb városa volt. Polgárai 1368-ban önként a Habsburg-ház védelme alá helyezték magukat. 1457-ben VI. Albrecht egyetemet alapított a városban. 1498-ban Miksa császár itt tartott birodalmi gyűlést. Mozgalmas és háborús pusztításokat hozó évszázadok után a város 1806 óta Badenhez tartozik. A fa-, bor és élelmiszerkereskedelem a mai napig hangsúlyozza a város eredeti jellegét. Az ipart a textil-, a vas- és fémfeldolgozás, finommechanikai és elektrotechnikai cikkek gyártása képviseli. Említést érdemelnek a város nyomdái és kiadóvállalatai is.

Körsétánkat a pályaudvartól kiinduló Bahnhofstrasse és a Rotteckring sarkán levő Idegenforgalmi Hivatalnál (Verkehrsamt, Rotteckring 14.) kezdjük. Szemben velünk a parkban a kis neogótikus *Colombia-kastély*. Menjünk most az egykori Szt. Ursula „Fekete Kolostor" mellett át az Eisenbahnstrassén. Az utcában szép *régi polgárházakat* látunk; az utca végén a Rathausplatzra érünk. Közepén *kút* áll Berthold Schwartz szerzetes emlékművével. Neki tulajdonítják (1300 körül) a puskapor feltalálását. A téren áll a második világháború után újra felépített egykori ferences rendi *Szt. Márton-templom* (Ehem.

Franziskanerklosterkirche St. Martin) is. Szép barokk portálja, látványos gótikus belseje, gótikus kerengője (1246) van.

A templommal szemben áll az *Új-városháza* (Neues Rathaus). Északi része még a XVI. századból származik. Valamikor két polgárház volt, a XIX. századig az egyetemhez tartoztak. Érdekes a belső kis udvar és a déli házerkélynél az „Erényes Szűz" és az „Egyszarvú", 1545-ből való reliefek. Naponta 12 órakor harangjátékot hallhatunk. Az Új-városháza mellett áll az újra felépített *Régi-városháza* (Altes Rathaus). A harangokkal díszített reneszánsz oromzat és az óra felett az osztrák címer látszik. Az udvaron egykori bírósági terem maradványát találjuk (1278). Menjünk a Franziskanerstrassén át az 1965-ben restaurált *„A cethal házá"-hoz* (Zum Walfisch). 1516-ban I. Miksa császár öregkori rezidenciájának építették. Szép késő gótikus erkélye figyelemre méltó. Itt lakott 1531-ig a híres tudós Rotterdami Erasmus. A sarkon álló pompás homlokzatú *Bázeli-udvar* (Basler Hof) hosszú ideig a reformáció által Bázelből elűzött káptalan székhelye volt. Szép az épület 1588-ból származó portálja és a belső udvar körlépcsője.

A Münsterplatzon hétköznaponként festői piac tanyázik. A téren emelkedik a *Miasszonyunk temploma* (Münster Unserer Lieben Frau). A templom építése 1120-ban román stílusban kezdődött. Vörös és sárga homokkőből épültek a keresztházó és a keleti tornyok alsóbb szintjei, 1280-tól kezdve pedig a nyugati torony masszív alsó része. A főhajó építésében 1230-tól kezdve a burgundiai gótika elemeit alkalmazták. A késő gótikus szentély építése a XIV. század közepétől egészen a XVI. század első harmadáig tartott. A templom leghíresebb része, „a keresztény világ legszebb tornya", 1270 és 1350 között épült. A torony a hírét nem 116 m magasságának, hanem tökéletes arányainak, a díszítőelemek folyamatosságának és a maga nemében egyedülálló, áttört sisakpiramisának köszönheti. A harangszékben található az NSZK egyik legrégibb harangja; 1258-ban öntötték, súlya 50 mázsa, neve „Hosanna". A toronyból szép kilátás nyílik a városra és környékére. A templom főportálja előtt három barokk oszlopon áll a *Madonna* és a két várospatrónus: *Lambertus* és *Alexander* szobra.

A templom belseje 125 m hosszú, 30 m széles és 27 m magas. Az előcsarnokban álló *szobrok* bibliai jelenetek alakjai. A szoborcsoport a XIII. és XIV. században készült. Ugyanebből az időből valók az oldalhajó és a főhajó, középkori céhek és gazdag patrícius családok adományai. A jobb oldalhajóban feltű-

nő gazdag *szobordíszítés* 1290-ből, a szentély 1561-ből származik. A késő gótikus kórus Johannes von Gmünd munkája. A kórusbejáratokat számtalan *szobor* díszíti. A *főoltár* Mária életét ábrázoló szárnyas oltár, Hans Baldung Grien 1512–16 között készült legjelentősebb munkája. Nagyon szép a 13 kápolna köre, a tanárok egykori temetője, a Schnewlin-kápolna *oltárképe* (a Grien-nek nevezett Hans Baldung műve), a Locherer-kápolna. Sixtus von Staufen 1520-ból származó faragott *oltára*. Az Egyetemi-kápolnában (Universitätskapelle) Hans Holbein *oltárképét* láthatjuk

A Münsterplatz déli oldalán két jelentős épület áll. Az 1520–32 között épített késő gótikus *Üzletház* (Kaufhaus) erkélyén négy alak látható: V. Károly, I. Fülöp, I. Miksa és Ferdinánd. Az épület régen a városi kereskedelem központja volt. Balra a *Szép sarokházat* (Zum Schönen Eck) Christian Wenzinger építette a XVIII. században. Rokokó lépcsőháza teszi érdekessé. Jobbra tőle a *Lovag-ház* (Zum Ritter) áll. 1756-ban a breisgaui lovasság székhelyeként építették, 1832 óta hercegségi palota. Szűk középkori utcán megyünk át a *Zeneművészeti Főiskola* mellett a régi polgárházak szegélyezte Herrenstrasséhoz, majd a *Svábkapuhoz* (Schwabentor) és az Oberlindenplatzra. A kapu a régi XIII. századi városi erődítmény része. Innen érdemes kis sétát tenni a Schlossbergre, a Kanonenplatzról szép kilátás nyílik a városra. A Schloss-Strassén át jutunk az *Ágoston-rendi Múzeumhoz* (Augustiner Museum, Augustinerplatz), az Ágoston-rend XIII. századi kolostorában. Kerengője alatt vannak a templom és a kolostor egykori helyiségei. Ma a Felsőrajnai-síkság művészeinek kiállítását helyezték el bennük. Plasztika, festészet, többek között Grünewald munkái láthatók itt. Az Adelhauser Platzon áll az *Adelhausi-kolostor*. Színpompás barokk *templomában* (Adelhauser Kirche, 1700 körül) középkori kolostorokból származó műkincseket láthatunk.

Visszafordulunk a Gerberaura és a Kaiser Stephan Strassén a régi városfal második tornyához, a *Márton-toronyhoz* (Martinturm) érünk. Alsó része XIII. századi, de a XIX. században neogótikus stílusban építették át. Az utcán továbbhaladva találjuk az 1965-ben újjáépített *Bertold-kutat* (Bertholdsbrunnen). A Bertholdstrasse déli oldalán áll a *Régi Egyetem* (Alte Universität), az 1620-ban épült egykori jezsuita kollégium. Árkádjai szép belső kertet zárnak közre. Itt épült az *Egyetemi-templom* (Universitätskirche) 1700 körül. Mellette áll az *Új Egyetem* (Neue Universität) hatalmas épülete. Előtte Henry Moore *szobra*,

a „Fekvő nő" látható. A régi kollégium előtt *Homeros* és *Aristoteles bronzfigurái* állnak. Az Új Egyetemmel szemben áll a *Városi Színház* (Stadt-Theater, XX. század).

Freiburg környéke sok szép kirándulási lehetőséget kínál festői tájakra. Alig 30 kilométerre van például a *Titisee* nevű tó, ahova a Höllental elnevezésű völgyön keresztül juthatunk el a B 31-es úton. Még közelebb van az 1284 m magas *Schauinsland*, ahova a Günterstalon át autóval vagy függővasúton egyaránt felmehetünk. Freiburgtól északra Waldkirch felől lehet feljutni a *Kandelre* (1241 méter). Művészeti élményt nyújt a Freiburgtól nyugatra, a Rajna-parton fekvő határközeli Breisach. Az egykori határerődítmény fontos szerepet játszott az évszázadok folyamán. A *Rajnai-kapu* (Rheintor) egyike a XVII. század legszebb erődítménykapuinak. A város *temploma* (Münster St. Stephan) hajójának egy része és tornyai a XIII. században épültek.

Gazdag a templom belső berendezése. A szentélyt a főhajótól művészien faragott, *gótikus korlát* választja el. A 11 méternél magasabb *főoltár* (kb. 1523–25-ből) a késői gótika híres faragott mestermüve: „HL" mester alkotása. Határozott gótikus jellege ellenére az alakok mozgékonysága már előre, a barokk felé mutat. Martin Schongauer 1490-ben készített *freskói* díszítik a nyugati csarnok három falrészét. A szentély alatt altemplom található.

Freiburgból az A 10/E 4 autópályán vagy a B 3 autóúton folytathatjuk utunkat délnek, Weil am Rheinig. Az autóút egy része a Rajna mellett visz; balra a Fekete-erdő hegyláncai, jobbra a Vogézeké látszanak. Lörrach, a *Wiese* völgyének kijáratában fekvő határváros, a vidék központja. Számos textilgyára miatt „fonóföld"-nek is nevezik. Az evangélikus *Városi-templomot* (Stadtkirche) F. Weinbrenner építette (1815). A késő gótikus templomban értékes freskókat és egy XV. századi szentélyládát láthatunk.

A Waldshut felé vezető B 34-es számú út vonzó tájakon, festői régi városokon keresztül vezet. Waidhof-nál hallstatti korból való (i. e. VI–V. század) *sírdomb* emelkedik. Rheinfelden után a *Hotzen-erdő* déli lábához érünk. Ez a Fekete-erdő legkülönösebb tája. Az útról XIII. századi *kastélyt* (Deutschorden Schloss) látni. Säckingen már a középkorban kedvelt fürdőhely volt. *Székesegyházának* (Nonnenstiftskirche St. Fridolin) belső berendezése a XVIII. századból származik.

A Rajnán átvezető régi, fedett *fahidat* (1571) érdemes megnézni. Az *Aare* és a Rajna találkozásának közelében érünk Waldshut-ba. Egykori Habsburg alapítvány. Festői óvárosában két *középkori kaputornyot* találunk a XIII. századból. Ebből a városból indult ki a XVI. századi német történelem leghíresebb parasztfelkelése (1524). A lakosság számtalan – ősidőkből származó — népszokást ápol. Legismertebb az ún. „Chilbi": az augusztusban tartott népünnepély a város svájci elnyomása alóli felszabadulás emlékét idézi.

Freiburg és Stuttgart között

Útvonalunkon Baden-Württemberg tartománynak a táj szépsége szempontjából legszebb autóstúráját élhetjük át. A B 31 jelű úton keleti irányban indulunk el Freiburgból. Ebnet ott fekszik, ahol a csatornázott Dreisam belép a Zarteni-medencébe. A helység *Kastélya* a XVIII. században épült, s a Breisgau legszebb kastélyépületének mondják. Az útról félig jobbra a *Kappelli-völgy* és a *kilátó* látszik. A Zartenimedence a magas Déli Fekete-erdőt és a laposabb Középső Fekete-erdőt választja el. Kirchzarten klimatikus gyógyhely. A város nevezetessége a IX. század óta fennálló *templom* (St. Gallus-Kirche); mai épületében a XII-től a XVIII. századig épített részek harmonikusan kapcsolódnak egymásba; barokk főoltára 1683-ban készült.

A Falkenstein-i vár maradványai az utunk bal oldalán merednek a sziklafalon. A XVIII. században létesített út 1,5 km hosszan nagyszerű *hágón* vezet át. A *kápolna* (St. Oswald-Kapelle) a Fekete-erdő legrégibb ránk maradt keresztény szentélye, 1148-ban szentelték fel. Tornya különösen figyelemre méltó. A *Csillag-vendéglő* egy korábbi völgyi település maradványa. A múlt században állandóan 50 ló állt itt készenlétben, hogy a veszélyes „pokoli emelkedő" (Höllische Steige) előtt megerősíthessék az arra haladók fogatát. A Höllsteig-i *pályaudvar* és az 1934-ben épített nagyszerű *Ravennaviadukt* alatt van a *Ravenna-szakadék* bejárata és a *vízesés*. Számos kanyarral fut az út a *Höllental* nevű völgy felé. Az oberhöllsteigi útelágazástól jobbra kanyarodunk és elérjük az ismert fürdőhelyet, Hinterzarten-t. A téli sport kedvelőinek paradicsoma, de híres régi *plébániatemploma* is. A következő állomás, a *Titi-tó* (Titisee) nyáron a Fekete-erdő

turistacentruma. Tovább a B 31-es úton Döggingen-ből lehet leereszkedni a *Wutach-szakadékba* vezető *Gauchach-szakadékba*.

Donaueschingen i. sz. 889-ben a Reichenau-kolostor tulajdonába került. A XVIII. század eleje óta a Fürstenberg hercegek székhelye. A város keleti oldalán a nagy parkban álló *Kastélyt* (Schloss) 1772-ben kezdték építeni és a XIX. század legvégén átalakították. A kastély parkjában van a *Duna forrása* (Donauquelle). A. Weinbrenner allegorikus márványszobrok díszítette kútja veszi körül. A kastély melletti *Károly-épületben* (Karlsbau) Mathias Grünewald műveinek kiállítása látható. A Haldenstrassén levő barokk stílusú *Udvari Könyvtárban* (Hofbibliothek) 140 000 kötetet őriznek, köztük mintegy 1600 középfelnémet kéziratot.

Donaueschingent észak felé hagyjuk el. A régi órák kedvelői Schwenningen-ben nézzék meg a *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum) történelmi óragyűjteményét (Uhrensammlung) és eredeti óraműhelyét. A *Kienzle-óramúzeum* (Kienzle-Uhren-Museum) az órák 400 éves történetéről ad áttekintést. A Schwenningennel nyugati irányban szomszédos Villingen 700 méter magasan fekvő üdülőhely. *Főtemplomának* (Münster) építését 1130 körül kezdték el. Az eredetileg román stílusú pillérbazilikából – tűz pusztítása miatt – csak a déli és nyugati portál, két oszlop és a tornyok alsóbb szintjei maradtak fenn. A gótikusan, de különbözőképpen befejezett két torony gótikus szentélyt fog közre. A templom nyugati oldalával szemben áll a magas, lépcsőzetes oromzatú *Régi városháza* (Altes Rathaus) lépcsőtoronnyal és reneszánsz portállal. Ma a megtekintésre érdemes helytörténeti múzeumnak (Heimatmuseum) ad otthont, melynek különösen régiséggyűjteménye (Altertümersammlung) értékes. Szép az *egykori Ferences-kolostor* (Franziskanerkloster) gótikus kerengője. Az óvárost az egykori városfalak, kapuk és bástyák mellett húzódó parkosított körút (Ring) veszi körül.

Villingentől a B 33-as úton néhány kilométer St. Georgen, a fekete-erdei óra- és szerszámipar központja. Klimatikus gyógyhely és téli sportközpont. Triberg szintén gyógyüdülő és sielőparadicsom. 700–1000 m magasan fekszik. Gránittömbök között zuhan le hét fő *zuhataga*, a szintkülönbség 160 m. Triberg 1324 óta város. A piactéren (Marktplatz) álló *Városházának* (Rathaus) egy fametszetes terme van. Nevezetes a régi *Hivatalnok-ház* és a *helytörténeti múzeum* (Heimat-

museum). A városon kívül a hegyoldalon álló *templom* (Wallfahrtskirche Maria in der Tannen, 1705) őrzi egy ismeretlen festő „Mária a fenyőerdőben" című képét. Értékes a főoltár előtt álló ezüst antependium.

Tovább a B 33-as úton északnak haladva, Hornbergnél kezdődik a fekete-erdei út legérdekesebb szakasza. Északra, Schiltachnál rátérünk a B 294 számú országútra; utunk a Fekete-erdő völgyében (Schwarzwald-Tal) gyönyörű tájon át vezet. A 740 m magasan fekvő F r e u d e n s t a d t gyógyüdülő és sportparadicsom. Kongresszusi városként is ismert. 1599-ben Friedrich von Württemberg herceg alapította olasz reneszánsz városok mintájára, előzött osztrák protestánsoknak. (A rajzasztalon körzővel, vonalzóval tervezte Heinrich Schickhardt.) A piactér közepén áll a *Postahivatal* (Postamt) és a *Városháza* (Rathaus), délkeleti sarkában az evangélikus *Városi-templom* (Stadtkirche). Alaprajza szokatlan, két hajója derékszögben fordul egymás felé.

A templomban értékes kincseket őriznek: román stílusú *keresztelőmedencét* a XII. századból, egy Alpirsbach kolostorából származó faragott–festett *olvasópultot* 1150-ből és egy XV. századi *keresztet*.

A várostól keletre letérünk a Horbig vezető útra; Horbtól a B 14-es úton megszakítás nélkül jutunk Stuttgartba.

BADEN—WÜRTTEMBERG ÉSZAKI RÉSZE

Stuttgarttól északra

A B 27-es úton indulunk el. Első állomásunk L u d w i g s b u r g, fiatal város; 1709-ben alapították (Stuttgart és Tübingen mellett) harmadik württembergi székvárosként. Szabályos utcasorai a piactérről (Marktplatz) indulnak ki, Frisoni hercegi építőmester elképzelései szerint. Az elrendezés hangsúlyozza a város polgári jellegét más székvárosokkal szemben, ahol az uralkodó kastélya van a középpontban. A Markt közepén *kút* áll az alapító, Eberhardt Ludwig württembergi herceg szobrával. Kétoldalt egymással szemben áll a kéttornyú *Városi-templom* (Stadtkirche), amely 1718–26 között épült Frisoni tervei szerint; és a kisebb, eredetileg hugenotta beván-

dorlók részére épített protestáns, később katolikus *templom*. A legnagyobb német barokk kastély, a *Schloss Ludwigsburg* építése 1704-ben kezdődött s négy építőmester vezetése alatt folyt az 1733-ban bekövetkezett befejezésig.

Az épülettömb 18 részt ölel fel, több mint 400 szoba és terem van benne. Először az északi, *Corps de logis*-nak nevezett rész bővült háromszárnyassá, majd keleten és nyugaton a *templom* (Hofkirche) és a *kápolna* (Ordenskapelle) készült el. Végül az udvart meghosszabbították és dél felé az *új hercegi szárnnyal* (Neuer Fürstenbau) lezárták. Külön említést érdemel a *színház*, ahol ma is az eredeti XVIII. századi gépészeti felszereléssel és színfalak között játszanak.

A kastély gazdag díszítése a hangsúlyozott barokktól az elegáns rokokóig terjed s felöleli a képzőművészetek minden ágát. A stukkók nagyobb részét az empire korban az újabb ízlésnek megfelelően változtatták meg.

A hatalmas *kastélypark* – mely a barokk időkben mintegy az épület folytatása és kiegészítő része volt – déli részét a második világháború után eredeti formájában állították helyre.

Ludwigsburgból a B 27-es úton Bietigheim an der Enz-be érünk. Itt az 1549-ből származó *Piactéri-kút* (Marktbrunnen) érdemel említést a *Városháza* (Rathaus) előtt és az attól keletre nem messze található, 1557-ben készült *Kisasszonyok-kútja* (Fräuleinbrunnen) oszlopon ülő sellővel. Északnyugatra Besigheim ősi városka, fölötte az *egykori erődítmény maradványait* láthatjuk a keskeny domboldalon a *Neckar* és az *Enz* folyócskák között. Tekintsük meg a gótikus, de többször átalakított evangélikus *Városi-templomban* (Stadtkirche) a XIV. századi falfestményeket, de főleg a szárnyas oltárt, mely a késői gótika legszebb művei közé tartozik; Christoph van Urach műhelyéből került ki 1520 táján. Laufen Friedrich Hölderlin szülővárosa. Emlékmúzeuma a *Városháza* (Rathaus) épületében található. Heilbronn után Neckarsulm következik. A város különös érdekessége a maga nemében egyedülálló *Kerékpár-múzeum* (Deutsches Zweiradmuseum) a Német Lovagrend egykori székházában.

Egyiptomi „szél- és izomkocsi"-tól kezdve *Drais* múlt század elejei fából készült, hajtás nélküli *kétkerekű szerkezetén* keresztül *Micheaux* 1870-ből való *„csontrázó"-jáig* a régi és újabb *velocipédek, tandemek* és *kerékpárok* legkülönbözőbb fajtáit láthatjuk a legújabb versenykerékpárokig. A múzeum egyik büszkesége a *világ legelső motorkerékpárja*: Daimler szerkesztette 1885-ben.

A Neckar mellett haladva az ún. Sváb Bor-úton (Schwäbische Weinstrasse) Neckarelzig megyünk, ahol a B 27-es út északkelet felé kanyarodik. A következő város Mosbach. A VIII. századi település 1291-re már várossá fejlődött. Középpontjában ízléssel és szolidan épített XVI–XVIII. századi *lakóházakban* gyönyörködhetünk. Leghíresebb közülük a „Palmsches Haus"-nak nevezett épület gazdag és sokféle favázas díszítéssel 1610-ből. A *Városházát* (Rathaus, 1544–88) a Markton találjuk. Földszintjén múzeumot rendeztek be a mosbachi fajanszipar termékeiből. Ugyanezen a téren áll a XV. századi *Szt. Julianna-templom* (Kirche St. Juliana). XV. századi a *temetőkápolna* is. Mosbachot követően – Dallau után – keletnek fordulunk a B 292-es útra. Adelsheim-ben az 1498-ban épült *Jakab-templomot* (Jakobskirche) tekinthetjük meg, benne négy évszázad síremlékeivel és két XV. század végi szoborral.

Schweigern után rátérhetünk az alacsonyabb rendű útra, Bad Mergentheim-be. A város gyógyforrásait már 5000 évvel ezelőtt is ismerték. A középkori település 1340-ben kapott városjogot. Virágkorát 1527 és 1806 között élte, amikor a Német Lovagrend székhelye volt. Székházuk a *Deutschordenschloss* a XVI. század közepén épült, négyágú tornya 1626-ból való. A kastélytemplom (Schlosskirche) Balthasar Neumann és François Cuvilliés tervei szerint készült a XVIII. század első felében. Belsejét szép freskók és rokokó oltárok díszítik; az alsó-templom a Rend egykori vezetőinek síremlékeit őrzi. Az 1564-ben épült *Városháza* (Rathaus) a Marktplatzon áll, a közelében pedig a XIII. századi *Szt. János-templom* (Kirche St. Johannes). Mellette a *kórház* (Spital) és *kápolnája* (Spitalkapelle) 1740-ből származik. Eredetileg domonkosrendi kolostor templomaként épült a XIV. században az azóta többször átalakított *Mária-templom* (Marienkirche). Magas gótikus szentélye sértetlenül megmaradt.

Bad Mergentheim a múlt század eleje óta egyre ismertebb fürdőhely. A gyógyulást kereső betegek és üdülők kényelmét és szórakozását az 1829-ben épült *fürdőháztól* kezdve a modern előadóteremig számos létesítmény szolgálja.

Ha a Dallau utáni elágazásnál a B 27-es úton megyünk tovább, vagy Bad Mergentheimből a B 290-es úton Tauberbischofsheim-be jutunk. A város alapítása 735-re tehető, amikor itt egy zárda (Nonnenkloster) épült. Ma fennálló legősibb épülete a *Péter-kápolna* (Peterskapelle) a XII. századból. Az 1474-ből való *Sebestyén-kápolna* (Sebastianskapelle) az

egykori temetőkápolna, gazdagon díszített gótikus portállal. A *kastély* (Kurmainzisches Schloss) a XV–XVI. századból és néhány XVIII. századi *polgárház* érdekesek. A *Szt. Mártonplébániatemplom* (Pfarrkirche St. Martin) már a XX. században épült, de XVI. századi oltára és 1448-ból származó szentségtartója értékes.

Tauberbischofsheimet elhagyva nemsokára elérjük Baden–Württemberg tartomány határát. A közeli A 23/E 70 autópálya és a B 27-es autóút egyaránt bevisz a bajorországi Würzburgba.

A Kraichgau vidéke

A Kraichgau nagyjából a Karlsruhe–Heilbronn–Heidelberg csúcspontú háromszög határolta terület. Karlsruhét keleti irányban hagyjuk el a B 10 jelzésű úton, majd néhány kilométer után a B 293-ra térünk rá. Bretten *Melanchton Fülöp* reformátor (1497–1560) szülővárosa: 1689-ben lerombolt *szülőházát* 1897-ben újra felépítették. Ma múzeum, melyben a reformáció idejéből származó számos értékes okmányt, képet és nagy könyvtárat őriznek. A városka legrégebbi épületeihez tartozik a *Pfeifer-torony* (XVI. század), a *Simmel-torony* (a XIV. század vége) és a XIV–XV. századi evangélikus *Városi-templom* (Stadtkirche). Bretten után Eppingen-be érünk. Sok szép *favázas épület* és *öreg céhház* fogad bennünket. Híres az *Alte Ratsschänke* 1388-ból, a *Baumann-ház* (Baumannsches Haus) 1582-ből és a *Régi Egyetem* (Alte Universität) 1497-ből – utóbbi ma helytörténeti múzeum. Gótikus katolikus templomában a nyugati előcsarnokon (1435-ből) keresztül jutunk a főhajóba; XIV–XV. századi freskótöredékek maradtak fenn a templomban.

Heilbronn völgyteknőben fekszik. A történelem előtti kortól lakott település, számos leletet találtak itt a kelta, római és alemann időkből, melyek a történeti múzeumban láthatók. Neve is pogány kori, „Heiliger Brunnen"-re, azaz „Szent Kútra" vezethető vissza. 1281-ben nevezték először városnak. A második világháború után helyreállított műemlékei közül a *Kilián-templom* (Kilianskirche) az első; a két szentélytorony és a főhajó árkádjai még XIII. századiak, a szentély maga késő gótikus. A város jelképe lett az 1513–29 között épült nyugati torony, mely ritkán látható stílusátmenetet mutat: a főhajó magasságáig gótikus, onnan egyre kisebbedő nyolcszögekben folyta-

tódik; a reneszánsz első érvényesülése német földön. Egyházinak egyáltalán nem nevezhető fantasztikus díszítést és figurákat figyelhetünk meg a tornyon, melynek tetején sem kereszt áll. Az oltár Hans Seyferr munkája 1498-ból.

A templom mellett, a Marktplatz északi oldalán áll a híres *Városháza* (Rathaus, 1417). Valaha gótikus stílusban épült, homlokzatát azonban 1579-ben reneszánsz stílusban módosították. A homlokzat közepén a 2. és 3. emelet magasságában beépített órát 1580-ban Isaak Habrecht alkotta. A Városháza mellett áll a „*Kätchenhaus*"; a XVIII. században állítólag annak a Lisette Kornachernek lakóháza, akit Kleist „Kätchen von Heilbronn"-jában örökített meg. A Sülmerstrasse a Hafenmarktra vezet; az itt álló *torony* az egykori Ferences-templom maradványa. A Kirchbrunnenstrassén a *Rendi-udvarhoz* (Ordenshof) jutunk, itt van a *Péter–Pál-templom* (Kirche St. Peter und Paul). Tornya a XIII. századból, a templom maga 1721-ből származik. Ma már csak barokk homlokzata van meg. A *Götz-tornya* (Götzenturm) nevet viseli a régi városfalhoz tartozó egykori védőtorony, városi fogház (bár Götz von Berlichingent nem itt, hanem az ún. Bollwerkturmban tartották fogva).

Heilbronnból a B 39 jelzésű autóúton északnyugat felé folytatjuk utunkat. Kirchhausen-ben a *Német Lovagrend kastélya* (Deutschordenschloss) kerek saroktornyaival és ívelt oromzatával a német reneszánsz jellegzetes alkotása. Sinsheim-et – ahova Heilbronnból az E 12 számú autópályán közvetlenül is eljuthatunk – 1689-ben francia hódítók felgyújtották; híres *templomát* (Stadtkirche) 1782-ben építették újra fel Nicolas de Pigage tervei szerint. Ma „szimultán" templom: fele a katolikusoké, másik fele az evangélikusoké. A helységtől északra fekszik a Michaelsberg, rajta az 1100 előtt épült román stílusú *Szt. Mihály-bencéskolostor* (Benediktinerkloster St. Michail). Templomából csak a román középhajó és a gótikus szentélyelválasztó maradt meg. A XVI–XVII. századbeli nyolcszögű toronynak különleges a kőkupolája. Sinsheimet a B 45-ös országúton hagyjuk el; ezen az úton fekszik Neckargemünd. Már a XIII. században birodalmi város volt, ma kedvelt üdülőhely. Néhány klasszicista stílusú épületét érdemes megtekinteni, mint pl. a *Károly-kaput* (Karlstor), amely 1784-ben épült Karl Theodor tervei szerint, és a *Városházát* (Rathaus, 1771).

Innen északkeletnek, közvetlenül a Baden–Württemberg

– Hessen tartományi határ – a Neckar folyó – mentén (Burgenstrasse) haladunk E b e r b a c h-ig. A Stauferek alapították a XI–XII. században. Három várat emeltek itt, melyekből kettőt – a *Palotát* (Palas) és a *Középső-vár bástyáját* (Bergfried der Mittelburg) 1960-ban restaurálták. Eberbach igazi értéke azonban az egykori *cisztercita kolostor* (Zisterzienserkloster) a XII–XIV. századi kolostorépítészet egyik kiemelkedő alkotása. Legrégibb része az 1186-ban felszentelt templom. Az egységes hatású háromhajós bazilika művészi eszközökkel érzékelteti a középkori szerzetesek törekvését az igénytelenségre és az egyszerűségre. A kolostorépület és a templom 1803-tól, a rend feloszlatásától kezdve egyéb célokat szolgált, de a század húszas éveitől kezdve felismerték az épületek történelmi és művészeti értékét és folyamatosan restaurálták őket.

A templom belsejében *síremlékek maradtak* meg a XIV–XVI. századból. A legnagyobb épületrész az *egykori Klausura* a szerzetesek szobáival az emeleten és a káptalani teremmel a földszinten. Utóbbi a XIV. században igen szép boltozatot kapott. A *barokk refektórium* az északi szárnyban található. Megemlíthető még a *laikus testvér kézművesek középkori háza.*

A város régi épületei: a XV. századi *Város-torony* (Stadtturm) és a XVI. századi *céhházak* mellett szép a modern *Szakmunkásképző Intézet* (1954) is. Eberbach gyógyüdülőhely, környéke – különösen a 626 m magas *Katzenbuckel*, az Odenwald legmagasabb hegye – kirándulásokra csábít.

Eberbachtól tovább északkeletnek néhány kilométer után elérjük a tartományi határt, és átléphetünk Hessen tartományba. Ha azonban Eberbachból – vagy az eberbachi kitérőt kihagyva, közvetlenül Neckargemündből – a B 37-es úton délnyugatnak fordulunk, beérünk Heidelbergbe.

Heidelberg és környéke

A város helyén – előnyös folyóparti fekvése folytán – már az időszámításunk előtti V. században kelta település létesült. A római időkből származó leletek Neuenheim városrészben fejlett római táborra utalnak. A középkorban az első várat valószínűleg Worms érsekei építtették, a XI. század elején. A vár a XII. század közepén Konrad von Hohenstaufen rajnai palotagróf tulajdonába került. Heidelberget 1196-ban említik

először. 40 évvel később a mai óváros területét városfalak övezték. 1386-tól egyetemi város, s ez mai napig jellemző arculatára. A harmincéves háború eseményei, de főleg a XIV. Lajos-féle örökösödési háború során, a XVII. század végén, francia csapatok szinte teljesen elpusztították. Ez a magyarázata a XVIII. századdal kezdődő mai városképnek.

A mai Heidelbergnek nemcsak kulturális élete fejlett, hanem gazdasági tevékenysége is jelentős. A Neckaron folyó intenzív kereskedelmi hajózás mellett az idegenforgalom is számottevő. A modernebb külvárosi részekben a szerszám-, gép-, elektromos- és a faipar játszik fontos szerepet.

A modern, 1955-ben épült *Főpályaudvaron* (Hauptbahnhof), az Idegenforgalmi Irodában (Fremdenverkehrsamt) kaphat az utas felvilágosítást. A Főpályaudvartól Ó-Heidelberg nyugati széléig húzódik a Kurfürsten-Anlage nevű út keleti végén épült modern városközpont. A Hauptstrasse a Neckarral párhuzamosan vezet át az óvároson a Bismarck-Platztól a Károly-kapuig (Karlstor). (A gépkocsival érkezők az egyetem melletti Grabengasséban vagy a Neckarparton húzódó Neckarstaden mentén találnak parkolóhelyet.) Sétánkat itt kezdjük el.

A Schiffgasse torkolata mellett, a parton áll az *Istállóház és Fegyvertár* (Marstall, Zeughaus), ma az egyetem menzája. Az épület régebben egy északi meg egy déli szárnyból, és a kettő között futó, belső udvart bekerítő összekötőfalból állt. A még álló északi szárnyat 1510-ben választófejedelmi fegyvertárnak építették. Az épületek sarkain álló kerek tornyokból három még megvan. Az Istállóháztól a Neckar-parttal párhuzamosan a Lauerstrasse és az Am Brückentor vezet tovább kelet felé. A jobbra leágazó mellékutcákban néhány jelentős XVIII. századi ház áll, ilyen pl. a Kleinemantelgasse *25. számú ház*, az Untere Strasse 11-ben a *Rischer-palota* (Palais Rischer) és a Haspelgasse *25. számú ház*, Heidelberg egyik legszebb barokk épülete. A következő utcából, a Steingassé-ból meglátjuk a *Híd-kaput* (Brückentor), amelyet Neckar-kapuként is emlegetnek. A kapu a *Karl-Theodor-híd* bejárata, a klasszicista kapurészből és az azt szegélyező kerek tornyokból áll, amelyek a XV. századi városi erődítményhez tartoztak. A hidat Régi-hídnak (Alte Brücke) is nevezik, együtt épült a klasszicista *Kapu-házzal* (Torhaus). Az oszlopfigurák Karl-Theodor választófejedelmet (1724–99) ábrázolják, aki a hidat építtette. Pallas Athene istennő szobra

Franz Konrad Linck munkája (1752). A folyóparton az Am Hackenteufel nevű szakaszon továbbhaladva, a korai klasszicista *Károly-kapuhoz* (Karlstor) érünk; Nicolas de Pigage építész munkája 1749-ből.

Visszafelé a Hauptstrassén indulunk el, majd a Leiergasse sarkánál a Heiliggeiststrassén megyünk tovább, mely a Markt-ba torkollik. Balra a sarkon a *Városháza* (Rathaus) áll. Legrégebbi része a homlokzat (1701), a rajta látható álarcokat és választófejedelmi címereket Heinrich Charrasky magyar származású szobrász készítette (1700–20). A szobrász munkája a *Piaci kutat* (Marktbrunnen) díszítő Herkules-szobor is, melynek eredetije múzeumban van. A késő gótikus *Szentlélek-templom* (Heiliggeistkirche) a XV. század első felében készült. A magas nyeregtetőt, amely eredetileg a kórus és a hajó felett ívelt át, 1698-ban a mai manzárdtetővel helyettesítették. Különlegesek, de évszázadok óta jól illenek a templom képéhez a Marktplatzon a támoszlopok között a kereskedők standjai.

A templom belsejében a szép *empórák* tűnnek fel.

Itt volt a híres Palatina (Kurpfälzi Könyvtár). Amikor Tilly császári hadvezér 1622-ben meghódította Heidelberget, kiürítette a könyvtárat. Később ajándékozás útján pápai tulajdonba került és Biblioteca Apostolica Vaticana néven emlegették tovább. A több mint 800 német kéziratot VII. Pius pápa 1816-ban visszaadta Heidelbergnek.

A templommal szemben, a Hauptstrasse déli oldalán két jelentős régi ház áll. A 190-es számú az egykori *Udvari-gyógyszertár* (Kurfürstliche Hof-Apotheke), Johann Jakob Rischer munkája 1700-ból, és a *Lovag háza* (Haus zum Ritter, Hauptstrasse 178.), mely nevét a reneszánsz homlokzatot díszítő lovag-alakról kapta. A házat 1592-ben a hugenotta nagykereskedő, Charles Belier számára építették. A Hauptstrassén nyugat felé megyünk tovább és balra kanyarodunk a Heugasséba, ahonnan egyenesen a *Jezsuita-templomhoz* (Jesuitenkirche) érünk. János Vilmos (Johann Wilhelm) pfalzi választófejedelem az 1648-ban előzött jezsuitáknak engedélyezte, hogy visszatérjenek Heidelbergbe, és 1698-ban építési területet adott nekik az egyetem környékén. Johann Adam Breunig tervei szerint épült a jezsuiták kollégiuma és temploma 1710 körül. A templomot Franz Wilhelm Rabaliatti vezetésével fejezték be 1759-ben. Tornyának három felső szintjét a XIX. században építették. A templomban a Johann Mathäus van den Branden által

alkotott szenteltvíztartót és Rabaliatti orgona-emporáját tartják a legszebbnek; 1752-ben készültek. A Schulgassén és a Seminarstrassén keresztül a Grabengasse végén álló *Péter-templomhoz* (Peterskirche) jutunk. Amikor a XV. század végén felépítették a mai késő gótikus templomot, elődjétől a régi, román stílusú nyugati tornyot vették át. Az eredetileg egyhajós templomot 1864-ben háromhajóssá alakították át.

A XV. század végétől a templom szoros kapcsolatban állt a szomszédos egyetemmel, ezt bizonyítja az 1489-ben épített Egyetemi-kápolna (Universitätskapelle) és erről tanúskodik az itt talált több száz XVI–XIX. századi *síremlék* is: feliratuk professzorokat, választófejedelmi udvari tisztviselőket említenek. A templom oldalhajójának keleti falán látható *festményeket* Hans Thoma festette 1900 körül.

A Péter-templomtól a Grabengassén a Hauptstrasse irányába megyünk és átsétálunk az Egyetemi-negyeden. Balra látjuk az e század elejei *Egyetemi Könyvtárat* (Universitätsbibliothek). Kincsei közé tartozik a XIV. század elejéről származó „Liederhandschrift", a közép-felnémet líra legnagyobb gyűjteménye. (Tévesen Manesse-kéziratnak is nevezik.) 137 egész oldalas miniatúra díszíti. Az Universitätsplatz szélén, a Grabengasse keleti oldalán találjuk a XVIII. század elején épített *Régi* és az 1931-ben készült *Új Egyetemet* (Alte Universität, Neue Universität). Az Új Egyetem déli és nyugati szárnya által képzett sarokban látszik az ún. *Boszorkány-torony* (Hexenturm), a XIII. századi erődítmény egyetlen maradványa; a többször átépített toronyban a két világháborúban elesett egyetemi tanárok és diákok síremlékét helyezték el. A Régi Egyetem helyén 1386 óta egyetemi épületek álltak. A jelenlegi egyetemet Johann Wilhelm választófejedelem építtette. Őrá emlékeztet a *Domus Wilhelmiana* nevet viselő kétszárnyú épület: 1712-ben Johann Adam Breunig tervei alapján építették. Diákfogdáját régi formájában hagyták meg.

Ha most bekanyarodunk a Hauptstrasséba és nyugat felé haladva a 90. számú ház felé megyünk, a *Kurpfälzisches Museum* előtt állunk meg. A múzeum a heidelbergi romantikusok gyűjteményét őrzi, mely gyűjtemény teljes képet ad a középkori művészetről. Legszebb darabja Tilman Riemenschneider oltára (Windsheimer Altar). (A múzeum keddtől szombatig 10–13 és 14–17 óra között van nyitva.) A múzeummal átlósan szemben áll az 1659–61-ben épített *Gondviselés-templom* (Providenzkirche). Tor-

nyát ún. franciatető borítja (a XVIII. század első feléből). Tovább nyugat felé a Hauptstrasse két oldalán egyetemi intézetek állnak, jobbra a *Gyógyszertani Intézet*, előtte *Robert Wilhelm Bunsen emlékműve*. A Gyógyszertani Intézettel szemben a *„Haus zum Riesen"*-nek nevezett épület, ma Társadalomtudományi Intézet, áll. 1707-ben Adam Breunig építette. Az épület neve – „Az óriás háza" – Wenningen generális óriás szobrára vezethető vissza; Heinrich Charrasky munkája. Tovább nyugatra a Hauptstrasséból a Neugasséba fordulunk be, amely egyenesen a Plöck-ön álló *Szt. Anna-templomhoz* (St. Annakirche) vezet. Az Adam Breunig és Johann Jakob Rischer által épített katolikus kórház temploma (1714-ből) végleges formáját csak 1753-ban, Rabaliattitól nyerte el.

Az eddig leírt városrészen kívül fekszik Heidelberg nevezetessége: a *Várkastély* (Schloss). A Kornmarkttól a Burgweg és a Kurzenbuckel vezet fel idáig. (A Kornmarktról induló hegyi vasúton is feljuthatunk.) A kastély 80 m-rel a Hauptstrasse szintje felett, az 568 m magas Königsstuhl erdőkkel borított északi lejtőjén áll, ott, ahol valószínűleg már a wormsi érsekek vára volt valaha, amelynek már csak néhány maradványa áll: az Üvegterem-épület (Gläserner Saalbau) és a Frigyes-épület (Friedrichsbau) közti választófal. Háromrészes csúcsíves ablaka (1200) a román és a gótika közötti átmenetet mutatja. A Várkastélyt a XIV. századtól a múlt század végéig mindig újabb szakaszokban építették, ill. állították részben helyre. Az 1689-es és 1693-as rombolások után a kastély teljes újjáépítésre szorult. 1764-ben azonban villámcsapás okozta tűzvész ismét megsemmisítette az időközben végzett helyreállítás eredményeit is. Ezt követőleg már csak egyes részek újjáépítésére került sor.

A *Híd-házon* (Brückenhaus, XVIII. század) és az *Árok-hídon* (Grabenbrücke) át a *Kapu-toronyhoz* (Torturm) jutunk (1531). Ennek ívei felett a két *Kapuóriás* (Torriesen) látható. A Kapu-toronytól nyugatra egy *körtorony* áll, keletre pedig a *Káposzta-torony* (Krautturm), valamint a *Patika-* (Apotheken-) és a *Harang-torony* (Glockenturm) látható, mind a XIV. századból.

A Kapu-tornyon át belépünk a Várkastély udvarába, ahol rögtön balra a Ruprecht-épület (Ruprechtsbau) áll. Alsó szintjét a XV. század elején építették, a felsőt csak 1508 után; *Lovag-termében* pompás reneszánsz kandalló (1546) van. A Ruprecht-épülethez csatlakozik az V. Lajos idejében, a XVI. század első felében épült Könyvtárépület (Bibliotheksbau.) Ezt követi az 1534-ben befejezett Nőszemélyek háza (Frauenzimmerbau), amelyből már csak a *királyi terem* maradt fenn. Mö-

götte három épület áll (a kastély udvarából nem lehet őket látni): az első a Hordóház (Fassbau), benne a *Heidelbergi Hordóval* (Heidelberger Fass). A 9 m hosszú, 8 m magas és 221 726 literes boroshordó 1751-ben készült. Az Angol-épületet (Englischer Bau) V. Frigyes választófejedelem építtette 1612-ben (felesége angol hercegnő volt). A Kövér-toronyból (Dicker Turm) csak egy *nyitott félkör* maradt meg az Angol-épület mellett.

A Várkastély udvarán az északi részt a Frigyes-épület (Friedrichsbau) foglalja el, IV. Frigyes építtette 1601-ben, 1897-ben restaurálták; a földszinten az 1959-ben helyreállított *Kastélykápolnát* találjuk. A Frigyes-háztól keletre áll a romos Üvegterem-épület (Gläserner Saalbau, 1544), benne volt egykor a névadó tükörterem. Nyugati falát 1200 körül építették, a régi vár maradványa. Mögötte áll a Fegyvertár. A kastély udvarának keleti oldalán az Ottheinrich-épületet (Ottheinrichbau) találjuk, a német korai reneszánsz építészet egyik legszebb alkotása. A portálnak díszkapu-formája van. Ebben az épületben rendezték be a *Patika-múzeumot* (Deutsches Apothek-Museum), amelyet április 1-től szeptember 30-ig naponta 10–17 óráig lehet megnézni. A Lajos-ház (Ludwigsbau) szintén a kastélyudvar keleti oldalán áll, XVI. századi. Déli oldalán gazdasági épületek csatlakoznak hozzá. A *gránitoszlopok*, amelyek a Kútcsarnok boltozatát tartják, római eredetűek.

A Várkastélyban nyáron naponta 9-től 12 óráig tartanak idegenvezetést.

A Bismarck Platz-ról visz fel az autóút a 440 m magas Heiligenbergre. Gyalog a *Theodor Heuss-hídon* át a Philosophenweg nevet viselő szép sétányon jutunk fel. A *Heiligenbergi kilátótoronytól* néhány perc az út a csúcsra épített, IX. századi *Michaels-bazilika romjaihoz*.

Heidelbergből északra indulva az autópályán vagy a B 3 jelű autóúton Weinheim-be érünk. Sajátos mikroklímájának köszönhetően itt szubtropusi és tropusi növényeket és fákat láthatunk.

A piactéri *Régi-városháza* (Altes Rathaus) a XV. században épült, romantikus tornyocskájával csak a múlt században egészítették ki. A mai *Városháza* (Schloss) egy XVI. századi grófi kastély részeit, továbbá egy XVIII. századi és egy nagyméretű múlt századi neogótikus épületet ölel fel. A mellette levő *Nagy-parkban* (Grosser Park) egyebek között három libanoni cédrus áll (1871-ben ültették őket); tőlük nem messze az amerikai Kentucky államból való hatalmas fa, amelyet a kávéültetvényeken a kávécserjék védelmére telepítenek; s végül az NSZK-ban található legöregebb, a XVIII. század elején ülte-

tett cédrusfa látható. A faltól jobbra és balra bukszusok, 1750-ben ültetett életfa és szibériai jegenye található. az utóbbi már januárban barkázik. A madárház mellett találjuk az egzotikus erdőbe nyíló bejáratot. A 32 hektáron telepített erdő csak több órás sétával járható be. Külön parcellákban, egymás mellett látható a tropikus és szubtropikus éghajlat sok érdekes fája.

Weinheim után északra továbbmenve, mindkét említett útvonalon hamarosan elérjük a tartományi határt és utunkat Hessen tartomány területén folytatjuk Darmstadt, ill. Frankfurt irányában.

Mannheim

A Neckar torkolatánál fekvő város kétszeresen is fiatal. Egyrészt csak 1606-ban alapították. A barokk korban annak köszönhette fellendülését, hogy 1720-ban hercegi székhely lett. Opera, tudományos akadémia, zeneművészeti főiskola és művészeti gyűjtemények fémjelezték a város kulturális életét a XVIII. században. Fiatal Mannheim azért is, mert a második világháború nem sokat hagyott meg belőle, műemlékei is sorra elpusztultak: néhányat azonban eredeti formájukban állítottak helyre. Az újjáépítéskor megőrizték az óváros eredeti és jellegzetes utcahálózatát, az egymást derékszögben keresztező utcákat, négyzetes formájú háztömböket, melyeket betűvel és számmal jelölnek.

Mannheim ma rohamosan fejlődő város, hatalmas folyami kikötővel, többféle irányú fejlett iparral. Hajóstársaságok, nagykereskedő cégek, bankok székhelye.

Legjelentősebb épülete ma is az egykori Friedrichsburg erődítmény helyén 1720–60-ig épült *Kastély* (Mannheimer Schloss), Németföld legnagyobb barokk kastélya. A második világháború során teljesen kiégett, de 1962-re az egész épülettömböt eredeti formájában újra felépítették.

Helyreállították a *lépcsőházat* (Treppenhaus), a *Lovagtermet* (Rittersaal), a *könyvtártermet* és a *kastélytemplomot* (Schlosskirche); a többi termet a modern egyszerűség elve szerint építették újjá: ma egyetemi hatósági helyiségek.

A kastéllyal szemben az egykori *Bretzenheim-palota* áll. Peter Anton Verschaffelt építette 1782–88 között. A kastélytól nyugat felé indulunk óvárosi körsétánkra. Az egykori

jezsuita templom (Jesuitenkirche St. Ignatius und Franz Xaver) – Dél-Németország legjelentékenyebbnek tartott barokk temploma – 1738–60 között épült. Allessandro Galli da Bibiena. Franz Wilhelm Rabaliatti és Peter Anton Verschaffelt munkája. Az előcsarnok oromzatának reliefjeit Paul Engell készítette. A templom mellett áll a XVIII. században épített *Csillagvizsgáló*. Innen északra a C 5 háztömbben van az egykori *Fegyvertár* (Zeughaus), szintén Verschaffelt műve 1777–79-ből. Ma itt van a Városi Múzeum (Städtisches Reis-Museum) várostörténeti, régészeti és néprajzi gyűjteményekkel.

Mannheim legrégibb épülete – 1700-tól 1723-ig készült – az F 1-es tömbben található *Régi-városháza* (Altes Rathaus) és az *Alsó-plébániatemplom* (Untere Pfarrkirche) kettőse. Említést érdemel még a Heidelberger Strasse-val szemben levő Friedensplatz-on 1881–89 között épített *Víztorony* (Wasserturm), mely a város jelképévé vált, továbbá az ettől délre a Moltkestrasse-ban található *Műcsarnok* (Städtische Kunsthalle), benne XIX. és XX. századbeli képek és szobrok, valamint akvarellek és nyomtatott grafikák szép gyűjteményével.

Mannheim már szinte összeépült a tőle keletre levő Ludwigshafennel, amely azonban már Pfalz területén van; a két város között húzódik a tartományi határ.

RHEINLAND-PFALZ ÉS SAARLAND

Rajna-vidék–Pfalz (Rheinland–Pfalz) tartomány Belgiummal, Luxemburggal és Franciaországgal határos, az NSZK-n belüli szomszédai a Saar-vidék (Saarland), Észak-Rajna–Vesztfália (Nordrhein-Westfalen), Hessen és Baden–Württemberg tartományok. Területe 19 835 km². Lakosainak száma 3 656 000.

A tartomány három közigazgatási kerületre – Koblenz, Trier, Rheinhessen–Pfalz – oszlik. Legnagyobb városai: Mainz (tartományi főváros), Ludwigshafen, Koblenz, Kaiserslautern, Trier, Worms, Pirmasens.

A Saar-vidéket (Saarland) délen és nyugaton Franciaország, nyugaton Luxemburg, északon és keleten Rajna-vidék–Pfalz (Rheinland–Pfalz) határolja. Területe 2 570 km² és – Hamburg és Bréma városoktól eltekintve – az NSZK legkisebb szövetségi tartománya. Lakosságának száma 1 100 000. A népsűrűség 423 fő/1 km², ami jóval nagyobb az országos átlagnál. A tartomány legnagyobb városai: Saarbrücken (tartományi főváros), Neunkirchen, Völklingen, Saarlouis. Legnagyobb a népsűrűség a fővároson kívül a nagy ipari körzetekben: Saarlouis, Ottweiler és St. Ingbert környékén.

Mivel a két tartomány mind földrajzilag, mind történelmileg erősen összefügg, ezért együtt ismertetjük őket.

A mai Rajna-vidék–Pfalz tartomány magába foglalja az egykori trieri, mainzi és pfalzi választófejedelemségek és a speyeri hercegérsekség központi területeit. A francia forradalom következményeképpen a Rajna-balparti uralkodóházak hatalma megszűnt és területeiket a francia állam kebelezte be. A bécsi kongresszus (1814), nem állította vissza a három közép-rajnai választófejedelemséget, s így egykori területeiket a bajor királyság, a hessen–darmstadti nagyhercegség és a porosz királyság kapta meg. Az 1919-es versailles-i szerződés értelmében – francia kívánságra – a porosz trieri közigazgatási kerület és a bajor pfalzi közigazgatási kerület egyes

részeiből létrehozták a Saar-vidéket. Ez a terület része volt a római birodalomnak, majd a frank királyságnak. Legjelentősebb urai a saarbrückeni grófok voltak, akik hagyományosan jó kapcsolatot építettek ki a császárokkal és a francia királyokkal. A XVII. század végén és a francia forradalmi háborúk idején a vidék francia megszállás alá került. Ezt követően száz évig – a bécsi béke határozatainak megfelelően – a porosz királysághoz tartozott. 1919-től 15 évig népszövetségi ellenőrzés alá helyezték (Franciaország megkapta a szénbányák kiaknázásának jogát). 1935-ben a német nemzeti szocialisták által erősen befolyásolt népszavazás eredményeképpen visszakerült a német birodalomhoz.

1945 után az amerikai megszálló hatóságok egyesítették a Saar-vidéket, a pfalzi és a rajna-hesseni közigazgatási kerületet. Az amerikaiakat rövidesen felváltották a franciák, mivel a győztes hatalmak megegyezése szerint a Közép-rajnai–Saar-vidéki terület francia megszállási övezet lett. A francia katonai kormányzat rendelkezése értelmében 1946 augusztusában Hessen–Pfalzból és Rheinland–Hessen–Nassauból megalakult a mai Rheinland–Pfalz tartomány, Mainz fővárossal. A Saar-vidék egészen 1956-ig – francia fennhatóság alatt – közigazgatásilag autonóm területként Franciaországgal gazdasági unióban állt. 1954-ben az ún. Saar-statutum ideiglenesen a Nyugat-európai Unió ellenőrzése alá helyezte. Ennek a közös francia–nyugatnémet lépésnek az volt a célja, hogy ezt a – nehézipar révén nagy gazdasági erőt képviselő – területet „nemzetközivé" tegyék és ilyen módon a sok vitát kiváltó Saar-kérdést, a terület politikai hovatartozásának problémáját megoldják. A statutum ügyében 1955-ben tartott népszavazás ezt a megoldást elvetette. Az újabb francia–nyugatnémet tárgyalások eredményeképpen a két állam képviselői megállapodtak abban, hogy a Saar-vidék csatlakozik az NSZK-hoz. 1957. január 1-étől a Saar-vidék az NSZK 10. szövetségi tartománya lett. A gazdasági átadás 1960 elején fejeződött be oly módon, hogy Franciaország egyes bányák kiaknázásának jogát még 25 évre megkapta.

Rajna-vidék–Pfalz tartomány legjellegzetesebb és idegenforgalmi szempontból kétségkívül legérdekesebb része a német mondákban és hősi énekekben annyiszor szereplő *Rajna* és partján a változatos és természeti szépségekben gazdag vidék. A tartomány déli részére esik a Felsőrajnai-síkság (Oberrhein), amely Bázeltől Mainzig terjed. Mainznál kezdődik a

közép-rajnai völgyáttörés, amely a tartomány északi határán túl egészen Kölnig tart. A geológiai körülményeket jól mutatja, hogy például Bingennél a Rajna 900 m széles, majd a *Rajnai-Palahegység* sziklái között 400 m-re szorul össze (a *Loreley-sziklánál* alig 113 m-re), míg az alsó szakaszon közel 1000 m-re szélesedik ki a víztükör. A nyíltabb völgyekben gazdag a szőlő- és a gyümölcskultúra. A völgyek meredek partjain várromok magasodnak; a vízből kiemelkedő számos sziget teszi változatossá a tájat.

A Rajna legnevezetesebb mellékfolyója a *Mosel*. Leggyönyörűbb Trier és a torkolat (Koblenz), a *Hunsrück* és a Mosel menti hegyek között. Különösen Bernkastel és Cochem között számos régi vár, ódon kisváros és bortermelő falu látképében gyönyörködhetünk. A Mosel-völgy nyári és őszi melege érleli a hegyoldalak bőven termő és már a rómaiak által megénekelt borokat adó szőlőit.

A Mosel-völgyet az *Eifel* és a Hunsrück hegyei fogják keretbe. Az Eifel valamikor Németország egyik legzártabb, úttalan vidéke volt. Manapság híres nürnburgringi versenypályája az autósport egyik központja. A Daun és Manderscheid körzetében látható vulkanikus maradványok, kráterek és a krátermélyedéseket kitöltő és vulkanikus kúpoktól övezett *tavak* sok turistát vonzanak. Az Eifeltől délre, a Rajna, a Mosel, az alsó *Saar* és a *Nahe* között elterülő Hunsrück különösen szép lombos erdőkben gazdag. A hegységen teljes hosszában átvonuló, kitűnően megépített Hunsrück-Höhenstrasse lehetővé teszi az egész vidék megismerését.

A Nahe és a Rajna között fekvő Pfalz legszebb része az 1550 km²-es természetvédelmi területet magába foglaló *Pfalzi-erdő* (Pfalzer Wald, nyugati részén Haardtnak is hívják). Meredek keleti szélén számos híres vár magasodik. Innen a Nahe sziklás völgyén vagy az egykori Barbarossa-városon, Kaiserslauternen keresztül Saarland tartományba juthatunk. Fő folyója, a *Saar* Franciaországban ered, a Vogézek északi lejtőjén, keresztülfolyik a tartományon és a Moselbe ömlik. 246 km-es útjának közel felén hajózható. A terület 32%-a erdő.

Noha a Saar-vidéket a világ ipari területként ismeri, az ezzel a fogalommal általában társuló képzet: az egyhangúság és sivárság nem jellemző erre a vidékre. Szelíd dombjai, csendes völgyei és fenséges erdei révén az NSZK legszebb tájaival is felveszi a versenyt.

A Rajna-vidék és Pfalz ipari–mezőgazdasági terület. Ásvány-

kincsei közül jelentősebbek a vas, az ólom, a horgany és az uránérc. Fő iparága a vegyipar (központja Ludwigshafen), azonkívül kohászata, gépgyártása, bőr- és cipőipara jelentős. Itt a Mosel, a Nahe, az Ahr és a Rajna völgyeiben van az NSZK szőlőinek kétharmada, és így bővelkedik híres borvidékekben. Ennek megfelelően a mező- és erdőgazdaságban dolgozók arányszáma az egyik legnagyobb az NSZK valamennyi tartománya közül. A mai Saar-vidék területén lakók valószínűleg már a kelta időkben – a rómaiak korában pedig biztosan – ismerték a vasolvasztást. Az itt található vasérc, faszén és a folyók vízi ereje vetette meg a vasipar alapját. A Saar-vidék gazdasága a XVIII. században – Wilhelm-Heinrich von Nassau–Saarbrücken herceg (1741–68) iparfejlesztési intézkedései következtében – jelentősen fellendült. A szénbányászat és a vasipar nagymértékű fejlődése a herceg nevéhez fűződik. A vasipar tovább növekedett a francia megszállás idején, különösen a napóleoni háborúk alatt, mivel a francia államtól jelentős megrendeléseket kapott. 1815 után a porosz állam nagy összegeket fordított a szénbányászat korszerűsítésére. A XIX. század közepén meginduló nagyszabású vasútépítés révén megnőtt a kereslet a szén és a vas iránt, ami újabb lökést adott a Saar-vidék vaskohászatának. Amikor 1871-ben a német birodalom bekebelezte Elzász–Lotharingiát, megoldódott a Saar-vidéki kohók vasércellátási problémája és addig nem látott ütemben nőtt a szénbányászat, a koksz- és acélgyártás.

Az első világháború után a franciák 15 évre erős érdekeltségekre tettek szert a vasiparban. Az 1929–33. évi világgazdasági válságot átvészelve, a Saar-vidék ipara 1934-ben érte el a világháború előtti színvonalat. A második világháborút a terület erősen megszenvedte. 1945 után megindultak a helyreállítási munkák és lassan-lassan nemcsak a kohászat, hanem a Saar-vidék egész gazdasága fellendült. Amikor 1957-ben az NSZK tagja lett, erős állami támogatással rövidesen elérte a legfejlettebb műszaki színvonalat.

PFALZON ÁT

Ahhoz, hogy Baden–Württemberg tartományból továbbhaladjunk az NSZK-t felfedező utunkon, mind a Rajna-vidék, mind a Saar-vidék felé Pfalzon kell átmennünk.

Karlsruhéből indulva, az északnyugatnak tartó B 10-es számú út vezet át az egyben a tartományhatárt jelentő Rajnán. Wörthnél az északnak tartó B 9-es útra térünk, amely a Felső-Rajnai-síkságon halad végig. Germersheim-nél a *Queich* folyócska folyik a Rajnába; a kisváros a rómaiak idejében erőd volt, később frank királyi udvar, Habsburg Rudolf király különösen kedvelte. Schwegenheimnél rátérünk a B 272-es útra s északkeleti irányban Speyer-be érünk.

A Rajna-balparti település a római birodalom idejében a Civitas Nemetum nevet viselte s már a IV. századtól kezdve a kereszténység egyik központja, majd röviddel ezután püspöki székhely is lett. A fél évezredes római uralmat a frankoké követte. A mai Speyer név elődje, „Spira", először az V. században bukkant fel. A XIV. század elejétől a XVIII. század végéig szabad birodalmi város története évszázadokon keresztül szorosan összefüggött a Német Császárságéval. A városban több mint 50 birodalmi gyűlést tartottak. A híres 1529. évi gyűlésen az evangélikus hercegek és rendek tiltakozást nyújtottak be, vagyis „protestáltak" a többség reformációellenes határozatai ellen, innen származik a protestáns elnevezés. 1526-tól 1689-ig a Birodalmi Kamarai Bíróság székhelye volt. 1689-ben a város jóformán teljesen elpusztult: XIV. Lajos pfalzi örökösödési háborúja során francia csapatok kirabolták és feldúlták. Ezért, noha a második világháború nagyjából megkímélte a várost, aránylag kevés a középkori műemlék s a városkép is inkább XVIII. századi jellegű. Napóleon bukása után Speyer Bajorországhoz került az 1945-ös új tartományi felosztásig. Ma a környék kulturális központja.

A városba a Landauer Strassén keresztül érünk be. A Schützenstrasse torkolatával szemben jobbra emelkedik a századforduló éveiben a protestálás emlékére emelt, finom vonalú, neogótikus *Emlék-templom* (Gedächtniskirche). Áttört, 100 m magas tornya is figyelmet érdemel. Egyenesen továbbhaladva a Gilgenstrassén az *Altpörtelhez*, a középkorból megmaradt szép kaputoronyhoz jutunk az óváros bejáratánál. Itt jobbra fordulva a Maximilianstrassén, a város tulajdonképpeni főutcáján megyünk tovább és az utca keleti végén, remekül kiválasztott helyen, a Dóm-kertben áll a hattornyú *Dóm* (Kaiserdom), az NSZK egyik legimpozánsabb és egyben legnagyobb, érett román stílusú katedrálisa. Hossza 113 m, 34 m széles.

1030-ban kezdték el építeni, II. Konrád császár uralkodása idején, eredetileg kereszt formájú bazilikaként, még lapos tetővel és két toronnyal. A háromhajós előcsarnok és a középboltozat

fölött alacsony nyolcszögű tornyok álltak. A templom felszentelésére 31 évvel később került sor, azonban röviddel ezután, 1082 és 1125 között, IV. és V. Henrik császárok alatt már erősen átépítették, keleti részeit felújították, mennyezetét boltozatossá tették és hozzáépítették a törpegalériát. A város XVII. század végi pusztulása a Dómot is érintette és ezért a XVIII. század hetvenes éveiben részlegesen újjáépítették, majd a munkát a múlt század közepén folytatták. A mai kép a századunk hatvanas éveiben végzett utolsó restaurálás eredménye.

A bazilika a sok módosítás és újjáépítés ellenére megőrizte késői román építészeti jellegét, szépen tagolt formáit és igen harmonikus összhatását. Külseje szépségének és monumentális jellegének belseje imponáló magassága és ünnepélyes egyszerűsége is megfelel.

Nyugati előcsarnokában nyolc, a templomban eltemetett császár és király *szobra* látható. A világ legszebb alsótemplomának tartják a Dóm négyhajós kriptáját. A sírboltban császárok, császárnők, királyok, püspökök nyugszanak. Érdekes *Habsburg Rudolf* király kb. 1300-ból származó *sírlapja*.

A Dóm előtti 1490-ből származó *kőtálat* a püspökök beiktatása alkalmával borral töltötték meg a nép számára. A Dóm mögötti *Pogány-tornyocska* (Heidentürmchen) a XIII. században emelt városfal része. A Dómtól délre áll a *Pfalzi Történeti Múzeum* (Historisches Museum der Pfalz) ókori, középkori és újkori gyűjteményekkel, az egyházkerületi múzeummal (Diözesen Museum) és érdekes bormúzeummal együtt.

Különösen érdekes darabja az 1835-ben talált és lelőhelyéről *Schifferstadtinak* nevezett, kör formájú díszítésekkel ellátott „arany kalap", mely kb. 3200 évvel ezelőtt készült s a maga idejében kultikus darab lehetett, amit valamely díszkocsira erősítve hordtak körül.

A Dóm téren a Kleine Pfaffengasséba befordulva, balra a Judengasse végén található kertben, csaknem 10 m mélyen, az 1100 körüli évekből származó *zsidó rituális fürdő* és egy akkori zsinagóga maradványa látható. A Dómhoz visszatérve s ott a Grosse Himmelsgassén balra fordulva, jobbra áll a *Szentháromság-templom* (Dreifaltigkeitskirche). Szép barokk épület a XVIII. század elejéről, az első új protestáns templom volt a város pusztulását követően. A városból az Altporteltől a Gutenbergstrassén Worms irányában kifelé menve még két érdekes épületet láthatunk. Az első a Guidostiftsplatz és a

Wormser Landstrasse sarkán levő *Béke-templom* (Friedenskirche St. Bernhard); a német–francia megbékélés emlékére készült az ötvenes években. A másik a mögötte levő régi temetőben álló *gótikus kápolna*.

Speyert elhagyva a B 9-es úton haladunk a Felső-Rajnai-alföldön; balra a Pfalzi-erdőre (Pfälzer Wald) nyílik kilátás. Mutterstadt után balról a *Haardt-hegységet* látjuk a toronnyal koronázott *Peterskopffal* (496 m). Frankenthal-ba a *Speyeri-kapun* (Speyer Tor, 1772) keresztül egyenesen a *Városháza* (Rathaus) elé jutunk.

A városka egykori felvirágoztatásához – vallási nézeteik miatt – menekülők járultak hozzá a XVI. századtól kezdve. Németalföldi kálvinistáktól ered pl. a Városházában levő, XVI. századi *szőnyeg*. A Strassburgból származó *Paul Hammong* a XVIII. század közepén másfél századon keresztül működő porcelánmanufaktúrát alapított, melynek darabjaiból ugyanott őriznek egy *gyűjteményt*.

A Városháza előtti térről láthatjuk az egykori ágostonrendi apátság késő román stílusú *templomának romjait*. A főhajó és díszes portálja a XIII. századból származik. A városból a *Wormsi-kapu* (Wormser Tor) mellett elhaladva, a B 9-es úton hamarosan feltűnik a wormsi Dóm és jobbra az *Odenwald* csúcsai.

Worms Németföld egyik legősibb városa. Kétezer évvel ezelőtt Borbetomagnusnak nevezték, a római időkben Civitas Vangiorum lett. Az V. századtól a burgundi királyok székhelye; 437-ben a hunok feldúlták, de a Merowing királyok ismét felépítették. A középkor történelmében külön helyet foglal el: vagy 100 birodalmi és fejedelmi gyűlést tartottak Wormsban. Fontos esemény színhelye volt 1521-ben is, amikor Luther Márton beszélt V. Károly és a birodalmi gyűlés előtt. Fejlett iparú, de elsősorban borkereskedelemből élő jómódú város. Központjába a Klosterer Strassén keresztül jutunk be. A Schönauer Strassénál balra fordulva találjuk a város legrégibb román stílusú templomát, a *Magnus-templomot* (Magnuskirche). Nem messze tőle az *András-templomhoz* (Andreaskirche) tartozó rendházi épületek a Városi Múzeumnak adnak otthont; négy évezred fegyverei, felszerelési tárgyai, kerámiák, üveg, ékszerek stb. láthatók, a templomban pedig egyházi kincsek. A két templom közelében, az Andreasringen van Németföld legrégibb *zsidótemetője*. Utunkat a Kammererstrassén folytatva,

a Wollstrasse keresztezése után érjük el Nyugat-Európa egyik legjelentősebb román kori *Dómját* (Dom St. Peter). Alapítása a XI. század elejére nyúlik vissza. 1028-ban szentelték fel a háromhajós bazilikát. Mostani formája a XIII. század elején alakult ki. Az épületnek évszázadok folyamán a háborús események miatt sokat kellett szenvednie, 1689-ben pl. lángokban állt.

Külön figyelmet érdemel a szentély: a márvány és arany oszlopos barokk *főoltár* Balthazar Neumann alkotása. Az oltár előtt nyugszanak a *Sailer császári ház ősei*, köztük Konrád herceg, a magyarokkal 955-ben vívott Lech-mezei csata egyik vezére, aki ebben a harcban esett el. (A történelemtudomány által cáfolt legenda szerint Lehel vezér vágta fejbe híres kürtjével.) A kórus északi oldalán román kori *dombormüvek* bibliai jeneteket ábrázolnak. A sekrestyében román kori *feszület* látható. A gótikus Miklós-kápolnát (Nikolaus-Kapelle) a XIII. század elején építették a Dómhoz.

A Dómtól keletre, a Marktplatzon áll az evangélikus *Szentháromság-templom* (Dreifaltigkeitskirche). A XVIII. század elejéről származó épület a második világháborúban teljesen kiégett, az ötvenes évek közepén építették újjá; szépek ablakai és Luthert a birodalmi gyűlés előtt ábrázoló mozaikja. Tovább sétálva a román stílusú *Szt. Pál-templomot* (Paulskirche) pillantjuk meg. A város „legrejtélyesebb" templomának nevezik két kerek bizánci tornya miatt, mivel nem ismeretes, hogy vajon egykori keresztes lovagokra gyakorolt bizánci hatás vagy az építész különleges elképzelése hozta-e létre őket. A templom kórusa és nyugati része még román stílusú, hajóját a barokk korban újították fel.

A Kammererstrasse másik oldalán, a Kriemhildestrasse és a Wilhelm Leuschner Strasse között a Luthersplatzon igen kifejező *Luther-emlékmű* (Lutherdenkmal) áll. Vele átellenben van a *Márton-templom* (Martinskirche), amelynek alapjait egy római kori börtönre építve még 1000 körül rakták le. A mai templom a XIII. század elején alakult ki. Finom vonalú nyugati kapuján keresztül juthatunk az igen szép arányokat felmutató boltozatos bazilikába.

Visszatérve a Kammererstrasséra, utunkat a Mainzer Strassén folytatjuk. Jobbra a Liebfrauenringen – már a Rajna közelében – áll híres szőlőhegyektől övezetten a késő gótikus, XIV. és XV. századi *Miasszonyunk-temploma* (Liebfrauenkirche), szép Mária-kegyképpel ugyanebből a korból. A környező

hegyek borát is róla nevezték el (Liebfrauenmilch). Wormshoz szorosan kapcsolódik a Nibelung-monda. Az utcanevek között Hagen, Siegfried stb. szerepel. A Dóm mögötti hatalmas *kőről* a monda azt vallja, hogy ezzel győzte le Gunther király Brünhildet. A páncélinges *Hagen-emlékmű* arra emlékeztet: innen indultak el a Nibelungok Etzel (Attila) király országába, miután Hagen a kincset a Rajnába dobta.

Wormsot a Mainzer Strassén keresztül hagyjuk el. Az út gazdag szőlő- és gyümölcstermő vidéken visz keresztül. Jobbra, a Rajnáig húzódó síkságon választották császárrá II. Konrádot 1024-ben. Majd dombok következnek szép kilátással az előttünk fekvő Oppenheimre. A város képéből kiemelkedik a pompás Katalin-templom és Landskrone romjai. Oppenheim neve először 764-ben szerepel: 1220-tól szabad birodalmi város; ma a rajnahesseni bortermelés és borkereskedelem egyik központja, a városban állami borászati és gyümölcstermelési tan- és kutatóintézet is működik. Festői fekvésű helység, nem messze a Rajna bal partjától, az Alzeyi-dombvidék (Alzeyer Hügelland) nyúlványának szélén. A piactér felett magasodik az evangélikus *Katalin-templom* (Katherinenkirche) 1330–40 körül épített főhajója, a felső-rajnai vidék késő gótikus építészetének egyik remeke; a templom belsejében szép üvegfestmények és XV–XVI. századi sírkövek vannak. Az egykori birodalmi erőd, a *Landskrone romjaitól* szép a kilátás egészen az Odenwald-hegységig.

A folyó partján haladunk tovább, gyönyörködve a pompás kilátásban. Nierstein kitűnő boráról híres, fölötte *őrtorony* magasodik. A helységen túl kitűnő a kilátás a Taunus magaslataira. Innen a 821 m hosszú weisenaui *Rajna-hídon* (Weisenauer Rheinbrücke) – ahonnan szép a kilátás a városra – beérünk Mainzba.

Ha Karlsruheből átjőve a Pfalzba, Wörth után a B 10 jelű úton maradunk, az első jelentősebb helység Landau in der Pfalz. A késő gótikus *plébániatemplom* (Augustinerkirche) a XIII. században épült, de a második világháború pusztulása után 1951-ben építették az eredetinek megfelelően „régivé". A kora gótikus evangélikus *Alapítványi-templomot* (Stiftskirche Unserer Lieben Frau) a XVI–XV. században emelték. A szép parkokkal tarkított városban érdemes még megnézni a kéttornyú *Mária-templomot* (Marienkirche, 1907–11), a régi erődből megmaradt *Német-kaput* (Deutsches Tor) és a *Pedagógiai Főiskolát* (Pedagogische Hochschule).

Landautól északi irányban, a B 38-as út menti Edenkobentől nyugatra, a *Rietburg* lábánál áll az 1846–52-ben, I. Lajos bajor király által épített *Villa Ludwigshöhe* (306 m), felette magasodnak a *Rietburgi-vár romjai* (544 m), ahova ülőfelvonó visz fel; érdemes felmennünk a szép kilátás kedvéért. A B 38-as úton Neustadt an der Weinstrassea Pfalzi-erdő keleti végződésénél fekvő régi város; a rajnai–pfalzi kerület közigazgatási székhelye és a pfalzi borkereskedelem egyik központja. 700 évvel ezelőtt már városi jogállást kapott. 1579-ben a pfalzi őrgróf, János Kázmér református főiskolát alapított a városban. A *Speyer-patak* partján álló kerek lépcsőtornyos *Casimirianum* a gótikából a reneszánszba való átmenet jegyeit viseli. Sok érdekes, szép belső udvarral rendelkező *polgárházat* is láthatunk a városban (pl. a Marktplatz 4. és 11., a Hauptstrasse 55. és 91. vagy a Rathausgasse 4–6. számúakat). A Marktplatzon áll az 1368–1489-ben épült kéttornyú *Alapítványi-templom* (Stiftskirche), az északi toronyban van a „Neustadti császárharang" (Neustädter Kaiserglocke), a világ legnagyobb öntöttacél harangja. A templommal szemben áll a XVIII–XIX. századi szép *Városháza* (Rathaus). Neustadtból élvezetes kirándulásokat tehetünk a Pfalzi-erdőbe.

Landautól a B 38-as úton délre Bad Bergzabern klimatikus gyógyüdülőhely. *Kastélya* (Herzogliches Schloss) a XV. századból való, a zweibrückeni hercegeké volt; a déli front két kerek, zömök saroktornya a várost védő erődítményhez tartozott. Eredeti útvonalon, a B 10-es úton Annweiler am Trifels régi birodalmi kisváros, csinos favázas falú házakkal; *evangélikus temploma* 1153-ból való, 1953-ban renoválták. A kilátás kedvéért érdemes felmennünk a Trifelsre. Az út Annweilernél ágazik el a B 10-es útból és két meredek kanyarral először szántóföldek között, majd erdőben halad felfelé (18%-ot is elérő emelkedők). 3 km után az erdőben balra az Asselstein lábánál turistaház van; további 3 km után vendégfogadó, nagy parkolóhellyel. A Trifels-hegy lábától negyedórás gyalogút visz fel 497 m magasra, az egykori birodalmi erődig, *Trifelsig*. Gyakran vendégeskedtek itt a német császárok; itt volt fogoly 1193-ban Oroszlánszívű Richárd angol király. A császári termet és a királyi kápolnát eredeti formájában helyreállították. A toronyból szép körkilátás nyílik. Trifelstől déli irányban gyalogút vezet *Anebos* és *Scharfenberg* (Münznek is nevezik) *romjaihoz*.

Annweilert a hozzá tartozó Sarnstall elővárosán át hagyjuk el.

Néhány kilométer után visszapillantva pompás képet kapunk Trifelsről és a tőle jobbra a magasba nyúló *Asselsteinről*. Kevéssel Rinnthal előtt északra kiágazik a B 48-as út, amely a *Wellbach* völgyében, a hegység egyik legelhagyatottabb vidékén keresztül visz Johanniskreuz irányába, a Pfalzi-erdő közepébe. Wilgartswiesen után szűk, erdős völgyben haladunk. Kevéssel Kaltenbach előtt a B 427 jelű út ágazik el délnek: a *Lauter* sziklás, természeti szépségekben gazdag völgyében Dahnba vezet, várromok szegélyezik, majd *Drachenfels vára* után Bad Bergzabernbe jut be.

A B 10-es út tovább keresztülhalad a gyéren betelepült Pfalzi-erdőn, amely itt a vízválasztó a Rajna és a Saar között. Erdős völgyben felfelé tartva elérjük P i r m a s e n s-t. Erős háborús rombolások után újra felépített modern város. Nevét Szt. Pirmintől kapta, aki a VIII. században itt prédikált. A tartomány cipőipari központja; cipőipari szakiskola működik a helységben és cipőmúzeuma is van. A város fölött messziről látható a kéttornyú *Szt. Pirmin-templom* (St.-Pirmin-Kirche). Pirmasensből egy darabig a *Schwarzbachnak* a Pfalzi-hegyvidék (Pfälzer Bergland) erdős nyúlványaitól övezett völgyében haladunk, majd beérünk Z w e i b r ü c k e n-be. Mai iparváros; 1410–1794 között a Pfalz–Zweibrücken hercegség fővárosa volt. A tekintélyes méretű, *egykori rezidencia-kastélyt* (Schloss), amely ma a tartományi legfelsőbb bíróság épülete, második világháborús pusztulása után az 1720–25-ben épült eredeti formájában állították helyre. Híresek a város *rózsakertjei*. A várostól keletre található az *egykori nyári kastély* (Tschifflik); romos épülete jelenleg fácántelep. Itt élt 1714–18-ban az országából elmenekült Leszczyński Szaniszló lengyel király. Zweibrücken után a B 10 jelű úton csakhamar átlépjük a tartományhatárt, és a Saar-vidékre lépünk, s megérkezünk Saarbrückenbe.

Ha Pfalz tartományt – Baden–Württembergből érkezve – Mannheimnél érjük el, a tartományi határt jelentő Rajnát az 1959-ben épült Konrad Adenauer-hídon lépjük át. L u d w i g s h a f e n – Mannheim szomszédságában – már pfalzi, modern nagyváros, az egész világon ismert vegyi művek, a *Badische Anilin - und Sodafabrik* (BASF; irodaház-magasépület) székhelye. Mivel műemlékkel nem dicsekedhet, a város középpontjában levő, 1968-ban emelt *Új pfalzi épület* (Neuer Pfalzbau) nevű színház–hangversenyterem–étterem-együttest megcsodálva folytathatjuk utunkat Ludwigshafen–Oggersheim

külvároson át. Egyik nevezetessége a *búcsújáró templom* (Wallfahrtskirche Maria Himmelfahrt), amely 1774–77 között épült; a Schillerstrassén pedig *emléktábla* jelöli azt a házat, ahol Friedrich Schiller 1781-ben „Ármány és szerelem" című drámáját írta. A B 37 jelű úton ezután a szőlőkben gazdag Felső-Rajnai-síkságra jutunk. Bad Dürkheimnél keresztezzük a B 271 jelű, de sokat jelentően „Német borút"-nak (Deutsche Weinstrasse) nevezett utat. A kiterjedt Pfalzi-erdőn (Haardt) keresztül először a gyönyörű Isenachi-völgyön (Isenachtal) felfelé tartunk; balra a *limburgi kolostor romjai* láthatók. Hardenburg szép fekvésű falu, fölötte a XIII. századi *Hardenburgi-vár romjai* magasodnak. Frankensteintől a *Hochspeyerbach* nevű patak mentén, a gyönyörű Frankensteini-völgyön (Frankensteiner Tal) tartunk nyugat felé.

Kaiserslautern ipari és kereskedelmi város a Pfalzi-erdő szívében, fontos közlekedési csomópont. Itt működik a trieri–kaiserslauterni egyetem természettudományi kara. A Mannheimer Strassén kelet felől közeledünk a városközponthoz. A vasúti pálya utáni elágazásnál balra az Altenwoog Strassén, majd féljobbra a Fischer Strassén keresztül érünk a háromtornyú evangélikus *Alapítványi-templomhoz* (Stiftskirche), mely a XIII–XIV. századi kora gótikus építészet gyönyörű alkotása. Az előcsarnokban a két evangélikus vallásfelekezet 1818. évi egyesülésére emlékeztető Egyesülési emlékmű (Unionsdenkmal), Luther és Calvin alakjával, Knoll alkotása 1883-ból. Kissé északabbra a XIV. századi katolikus *Szt. Márton-templom* (St. Martinskirche) áll. Nyugatra van az 1843–46-ban épült *Gyümölcs-csarnok* (Fruchthalle), szép hangversenyteremmel. A város északi részén található a *Pfalzi Népművészeti Intézet* (Pfälzische Landesgewerbeanstalt, Museumplatz 1.) képtár, kiállítások, tudományos könyvtár stb. A *Barbarossa-várnak* (Barbarossaburg), amelynek eredete Nagy Károlyig nyúlik vissza és amit Barbarossa Frigyes 1153–58-ban bővíttetett, csak maradványai láthatók. Közelében áll a 24 emeletes *Városháza* (Rathaus, 1967–68).

A városból kirándulhatunk a B 270-es úton. Délnek (Pirmasens felé) a Pfalzi-erdőn keresztül a klimatikus gyógyüdülőként és *búcsújáró templomáról* (Wallfahrstkirche Maria Rosenberg) ismert Waldfischbach-ba; északra az Északpfalzi-hegyvidékre (Nordpfälzer Bergland), ahol a *Königsberg* (549 m) lábánál Wolfstein kedvelt nyaralóhely. *Alt-* és *Neuwolfstein romjai* érdekesek. Eredeti utunkat Kaiserslautern-

ből nyugatra folytatjuk, a B 40 jelzésű ún. Kaiserstrassén. A városon túl a Kirchbergen magaslik a *Bismarck-torony* (Bismarckturm). Az út tovább a *Westrich-hegység* meredek, erdővel borított északi lejtője mentén halad. Landstuhl szép fekvésű városka, iszapfürdője sok látogatót vonz. A város fölött magasodnak *Nannstein várának* (351 m) romjai. A vár egykori gazdája, Franz von Sickingen lovag, az 1522–23. évi lovagi felkelés katonai vezetője, itt halt meg a vár védelmében.

Tovább a B 40-es út Vogelbach után eléri a tartományi határt és a Saar-vidéken fut tovább. Homburg iparváros, a Saar-vidéki egyetem orvosi karának székhelye. A város fölötti Schlossbergre (330 m), a *Magas-vár* (Hohenburg) maradványaihoz feljáróút vezet. 4 km-re délnyugatra Schwarzaker-ben *római kori kisváros maradványait* ásták ki, szabadtéri múzeumban láthatók. A Saarbrücken felé tartó Kaiserstrassén (B 40) érdemes megállni a szép fekvésű Kirkel–Neuhäusel-ben és megnézni az egykori birodalmi erőd, a *Kirkel* romjait. St. Ingbert járási székhely, iparosodott város; tőle 3 km-re délnyugatra, Sengscheid mellett a 339 m magas *Grosse Stiefel* erdős hegyhát várromokkal. 2 km-rel tovább balra van a feljáró az autópálya St. Ingbert-West jelzésű csatlakozópontjához. Ezután a *Rohrbach* erdős völgyében, a Saar-vidéki szénmedencében elérjük Saarbrückent.

MAINZ

Mainz a Rajna mellett fekszik, a *Majna* (Main) folyó torkolatával szemben; Rajna-vidék–Pfalz tartomány székhelye. Lakóinak száma 184 000.

Már a történelem előtti időkben lakott hely volt, római kori neve, Mogontiacum arra utal, hogy itt egy kelta isten (Mogon, Mogontia?) kultikus helye volt. Ekkoriban megerősített katonai tábor lehetett, amit Agrippa, Gallia helytartója (i. e. 39–37) a rajnai határ védelmére használt. Drusus római hadvezér i. e. 9-ben Mainzból kiindulva kezdte meg Germania elleni hadjáratát. A város múzeumai rengeteg római korbeli emléket őriznek. Mogontiacumot, a római tartományi fővárost a népvándorlás lerombolta. Az időközben kereszténnyé vált lakosság egy része megmaradt és régi védőszentekkel oltalmazott templomokat emelt a falakon kívül. A

Merovingek idejében újra virágzásnak indult a város. Itt koronáztak először német fejedelmet német-római császárrá: a Salier-házból származó II. Konrádot a XI. század elején. Barbarossa Frigyes császár a XII. században hatalmas méretű birodalmi gyűlést tartott Mainzban, melyen fél Európából állítólag 40 000 lovag gyűlt össze. Mainz érsekei egy évezreden át Németország egyházi és politikai történelmének előterében álltak. 781-től érsekség, a XIII. században érseke választófejedelem lett. A régi érseki palota volt a középkori császárok gyakori tartózkodási helye. A városban gazdag zsidó közösség is élt, rabbiképzője Európa-szerte híres volt. (A régi zsidó temető a Mombacher Strassén valószínűleg római kori eredetű.)

A XIII. és XIV. században a polgárság nagy harcokat vívott a császári és egyházi hatalmasságokkal szabadságjogaiért és a „szabad város" jog elnyeréséért. Erre az időre esik a kereskedelem fellendülése (Das „goldene Mainz"), 1245-ben Mainz a Rajnai Városszövetség feje lett. A polgárság azonban nem tudta elérni a teljes függetlenséget, csak részengedményeket sikerült kicsikarnia. A rendi harcok és az állandó súrlódás a papsággal erősen megterhelte a polgárságot, majdnem teljesen megfojtotta a kereskedelmet és végül 1462-ben II. Nassaui Adolf érsek csapatai utcai harcban leverték a polgárságot és a győző megszüntette a város szabadságjogait. A kultúra azonban virágzott. A XVI. században a művészetkedvelő érsek udvarában a kor legkiválóbb egyéniségei – pl. Albrecht Dürer, Lukas Cranach, Rotterdami Erasmus és mások – tartózkodtak.

1803-ig Mainz fejedelmi város maradt. A választófejedelmek rezidenciája Martinsburgban volt (amit 1807-ben elszakítottak Mainztól), majd a XVII–XVIII. században megépült választófejedelmi kastélyban. A Rákóczi-emigráció több tagja élt a városban; néhányuk sírja a Dómban látható. A városban az udvari nemesség és az egyházi méltóságok ízlése uralkodott. Az utcákon sétálva ma is szemünkbe ötlenek még a XVII. és XVIII. században épült nemesi házak. A város szellemi életében nagy szerepet játszott a Diether von Isenburg választófejedelem által 1477-ben alapított egyetem, amely 1793-ban, azt követően, hogy a francia forradalmi hadsereg megszállta a várost, beszüntette működését. Csak 1946-ban vált Mainz újra egyetemi várossá.

A katonai események különösen fontos és gyakran sorsdöntő tényező voltak a város életének. A lakosság sokat szenvedett a 30 éves háborúban, a svéd megszállás és a császári seregek ostroma idején. Az 1648 utáni helyreállítási időszakban Johann Philipp von Schönborn választófejedelem erődítményekkel erősítette meg a várost; még ma is hatásos látvány a Citadella a Jakobsbergen. Egyes, a francia földről kiinduló háborúk is erősen sújtották Mainzot és 1792-ben a francia forradalmi csapatok minden ellenállás nélkül elfoglalták. A forradalommal rokonszenvező J. G. Foster és

más értelmiségiek vezetésével demokratikus irányzatú köztársaságot létesítettek, amely néhány hónapig fennállt. 1801-ben Franciaország kebelezte be a várost. Napóleon több alkalommal meglátogatta és nagy gondot fordított az erődítményrendszer továbbfejlesztésére.

A bécsi kongresszus határozata nyomán 1814-ben Mainz német szövetségi város lett és egyben az új Rheinhessen tartomány fővárosa, katonailag megerősítették és birodalmi erőddé építették ki. Az erődítményvonalak erősen akadályozták a fejlődést; csak a századfordulón szaporodhattak el az ipari létesítmények a Rajna mindkét oldalán, de a város előtt elhelyezett erődítmények csak az első világháború után tűntek el, az 1930-ig tartó francia megszállás alatt. A második világháborúban a város 80%-a elpusztult. A háború után jobb parti elővárosait, többek között legjobban iparosodott körzeteit, közigazgatási meggondolásoktól indíttatva, részben a hesseni tartományi fővároshoz, Wiesbadenhez csatolták, így Mainz a Rajna bal partjára korlátozódott. Itt addig csaknem kizárólagosan lakónegyedek voltak.

Mainz az utóbbi évtizedekben alakítja ki a rajnai és majnai vidék gyorsan fellendülő gazdasági lehetőségei között az új arculatát. Ezt előmozdítja, hogy Rajna-vidék–Pfalz tartomány fővárosa lett. A város területén több ipari ágazat (pezsgő-, konyak-, irodapapír-, fogkrém, üveg-, járműgyártás) települt meg. Az életvidám város kulturális intézményei s hagyományos rendezvényei (karneválok, borvásár) is sok idegent vonzanak. A farsangi szórakozásoknak, karneváloknak és sokféle vidámságnak a közép-rajnai vidéken ugyanolyan híres központja, mint Köln az Alsó-Rajna (Unterrhein) vidékén.

Körsétánkat a *Dómnál* (Dom St. Martin und St. Stephan) kezdjük el, amely a speyeri és a wormsi dómmal együtt a Felső- és Közép-Rajnai vidék román stílusú építőművészetének legnagyszerűbb alkotása. A Dóm – sok királyi koronázás színtere – építése Willgis érsekig (975–1011) nyúlik vissza. Az építkezés első szakasza Bardo érsek alatt 1036-ban lezárult, de nem sokára, 1081 után tovább bővült és később újabb alakot nyert. A nyugati középboltozat 1239-ben készült el véglegesen. A Dóm északi portálja a XIII. század elejéről származik, a bronzból készült kapuszárnyak közel 1000 évesek. A kétemeletes Gotthard-kápolnát (St. Gotthards-Kapelle) 1137-ben építették a Dómhoz. A székesegyház belsejében találhatók a főhajó oszlopain a mainzi érsekek síremlékei (XIII–XIX. század); a kétemeletes keresztfolyosóról hangulatos a rálá-

tás a Dómra; a szomszédos káptalani termekben Egyháztörténeti Múzeumot (Dom- und Diözesanmuseum) rendeztek be.

A Dóm előtti hosszú térség tulajdonképpen egyetlen tér, még akkor is,, ha négy neve van: Liebfrauenplatz, Markt, Höfchen és Gutenbergplatz. Régebben a város polgárai itt hódoltak a választófejedelem előtt. A téren egykor álló gazdagon ékesített patríciusházak közül már csak néhány maradt meg: a Seilergassénál a *Hattyú-fogadó* épülete (Gasthof zum Schwan), ahol II. József, átutazóban nővéréhez, Maria Antoinette-hez, megszállt, és néhány ház közvetlenül a dóm oltalmában. Régi emlék a *Piactéri-kút* (Marktbrunnen), amit Albrecht von Brandenburg választófejedelem emeltetett 1526-ban, a felkelt parasztokon aratott győzelme emlékére. A dómtól keletre, a Liebfrauenplatzon van a *Nyomdaművészet világmúzeuma* (Weltmuseum der Druckkunst) szép reneszánsz épülete; eredetileg magánpalota, később előkelő szálloda, ahol pl. Voltaire vagy Goethe is megszállt.

A könyvnyomtatás feltalálója, *Johannes Gutenberg* 1397-ben, Mainzban született, szülőháza a második világháborúban pusztult el. Az emberiség kulturális életét egészen új alapokra fektető, fáradhatatlan Gutenberg majdnem elfelejtve – csak Nassaui Adolf herceg jóindulatából nem teljesen elszegényedve – halt meg 1468-ban. Mainz városa csak századokkal később ébredt nagy fia jelentőségének tudatára és rendezte be például a múzeumot, amelyet *Gutenberg-múzeumnak* is hívnak. Különleges érdekessége az eredetinek hűen megfelelő *Gutenberg-műhely*, amelyben ma is – korabeli öltözetben – ugyanúgy dolgoznak, mint több mint fél évezreddel ezelőtt. A múzeum díszdarabja *Gutenberg mesterműve*, a latin nyelvű Biblia 1455-ből.

A hangulatos Korbgasse és a Fledergasse sarkán található a *Schoffer-udvar* (Schofferhof) *romja* a Madonnával. Itt láttak napvilágot az első nyomtatott könyvek, itt dolgozott Gutenberg. Az 1833-ban megnyílott *Városi Színházzal* (Städtische Bühnen, Gutenbergplatz 7.) szemben álló *Gutenberg-emlékművet* Mainz városa 1837-ben a dán Thorwaldsennel emeltette nagy szülöttének. A Luwigsstrassén felfelé menet átlépjük az *50. szélességi fokot*, amit a gyalogjárdán megjelöltek. Előttünk a Schillerplatz-on áll a tér névadójának *szobra*. A téren először balra fordulunk, a Gaustrasse-ra és az első sarok után balra meglátjuk a *Szt. István-templomot* (St. Stefanskirche), Mainznak a dóm után legjelentősebb templomát. A XIV. század elején az első gótikus csarnoktemplom

volt a Közép-Rajna-vidéken. Súlyos háborús károsodásait maradéktalanul helyreállították. A *Halaslány kútját* (Brunnen mit dem Fischmädchen) érdemes a Gaustrassén megnézni. Visszatérve a Schiller-Platzra, az *Ostein-udvar* (Osteiner Hof) a környék egyik legszebb palotája. Tőle jobbra találjuk a *Bassenheimi-udvart* (Bassenheimer Hof), amelyet 1756-ban építtetett az egyik választófejedelem ajándékul nővérének. A költő szobra mellett elhaladva elérjük a *Schönborni-udvart* (Schönborner Hof); 1668-ban épült, jelenleg a Francia Intézetnek ad otthont, ami igen szerencsés megoldás, mivel az egész tér erős franciás ízlést tükröz. A Schiller Strasséból a Münsterplatz sarkán befordulunk a Grosse Bleiche nevű útra; innen vessünk egy pillantást a Neubrunnenplatz *obeliszkjeire*. Az utcában van a Közép-Rajna-vidéki *Helytörténeti Múzeum* (Mittelrheinisches Landesmuseum, 49–51. sz.); Mainzból és környékéről származó ősi leleteket, római szobrokat, középkori plasztikákat, ezüst és arany ötvösmunkákat, porcelánt, bútorokat és népművészeti érdekességeket láthatunk benne.

Nem messze keletre, a Mitternachtplatz-on a *Természettudományi Múzeum* (Naturhistorisches Museum) található. Az utca végén, a Deutschhausplatz-on a város egyik legfontosabb csomópontja alakult ki. E szűk térségben évezredek találkoztak össze: az antik, a reneszánsz, a barokk és korunk házai. A téren áll a *Délnyugati Rádióállomás* (Südwestfunk) tartományi stúdiójának világospiros épülete.

A térről a Rajna irányában haladva jobbról látható a *Nagyhercegi-palota* (egykor a Német Lovagrend háza), barokk frontján a portál feletti oromzaton a rend keresztjével. Jelenleg a tartományi gyűlés épülete. Mellette a *Szt. Péter-templom* (St. Peterskirche) 1752-től 1756-ig épült. Impozáns kéttornyú barokk templom, homlokzata vörös homokkő, késő rokokó oltárokkal. Az utca másik oldalán magasodik a *Választófejedelmi-kastély* (Kurtfürstliches Schloss). Érdekes módon építését a 30 éves háború közepén, 1627-ben kezdték el. A késő reneszánsz épületet csak 50 évvel később fejezhették be. Északi szárnyát a XVIII. század közepén építették hozzá.

Ma a *Római – Germán Központi Múzeum* (Römisch-Germanisches Zentralmuseum) és *dísztermek* vannak benne. Az 1852-ben létesített múzeum világhírű: eredeti darabok és pontos másolatok ezreivel Németország ősi és korai történetének részletes tanulmányozására nyújt lehetőséget a Karoling-birodalom alapításának idejéig.

A kastélytól délnyugatra 1910-ből való az *Igazságügyi-palota* (Justizgebäude). A háttérben az 1903-ban épült *Krisztus-templom* (Christuskirche) 80 m magas kupolája messziről látható. A Rajna partjára kijutva végigmegyünk a hosszú sétányon, ahol a sok *mellszobor*, *fekete márványpalota*, az erkélyek *démon- ás állatfejei* és maguk az *oszlopdíszes erkélyek* kínálnak érdekes látnivalót. Mindez a folyón átvezető nagy *közúti hídról* még egyszer áttekinthető, különösen a kastély és a Nagyhercegi-palota, a sétány fái és a Dóm. A Rajna mentén visszatérünk a Dómhoz. Közben a Fischertorplatz-ról szép kilátás nyílik a Dóm keleti főoltárának térségére és keleti tornyaira.

A Dómtól délre bejutunk az Óvárosba, a régi, kicsi Mainzba. Az Augustinerstrasse elején kis tér, a Kirschgarten nyílik, itt minden úgy van, mint a régi időkben volt. A közelben levő Hollagösschen alacsony kapuival és ablakaival akár Marseille-ben is lehetne. Az Augustinerstrasse 23. számú házban van a város utolsó, történelmi múltú *gyógyszertára*. A Holzstrasse-n áll a *Fatorony* (Holzturm), amelyben a híres rablót, Schinderhannest tartották fogva. Ebben a negyedben, a Fatorony környékén alakult ki az „új kis-Mainz", rózsaszínűre, sárgára és kékre festett erkélyű bérházaival.

Kis utcácska vezet fel a *Citadellához* (Zitadelle), amely épp akkor égett, amikor Goethe hercegével együtt meglátogatta. Impozáns méretű épületkomplexum, nagy zöld belső udvarral. A Várfal egyik pontján düledező toronyra bukkanunk, ezt csaknem kétezer évvel ezelőtti római légionáriusok emelték hadvezérük, Drusus emlékére. A Citadelláról a legnagyszerűbb kilátásban gyönyörködhetünk. Csaknem az egész város belátható, a Rajna egy szakasza és a látóhatár szélén a *Taunus-hegység*. A Citadellától lefelé keleti irányban vezető utcán át eljutunk a *Városi-parkba* (Stadtpark) és a *Rózsa-kertbe* (Rosengarten). A teraszos terület végén újabb lenyűgöző kép tárul elénk – és ez egyben sétánk vége is –, a Majna folyót látjuk, amint épp a Rajnába torkollik.

Mainzból indulva a Rajna-vidéknek mintegy a közepén húzódó B 41 jelzésű úton megyünk a Saar-vidékre. Első állomásunk Bad Kreuznach.

A Nahe két partján elterülő gyönyörű fekvésű város az egykori római Cruciniacum erődítmény helyén települt; jelentős itt a szőlőművelés, sok a gyógyforrás, gyógyfürdő. A folyó jobb partján van az óváros, melynek központja az élénk Kreuzstrasse és a Mannheimer Strasse kereszteződése. Ez utóbbi a festői *Öreg Nahe-hídnál* (Alte Nahebrücke) végződik. A Kreuzstrasse 69. számú házban van a *Karl Geib helytörténeti múzeum* (Karl-Geib-Heimatmuseum), benne római kori, a II. századból származó mozaikpadlókkal. A Mannheimer Strasséval párhuzamosan fut a Wilhelmstrasse, amely az újabb keletű *Nahe-hídhoz* (Nahebrücke) vezet. Badewörth szigete vízgyógyászati központ; érdekessége még az 1768–80-ban épített evangélikus *Szt. Pál-templomban* (Pauluskirche) egy korábbi, 1869-ben lerombolt XIV. századi templom gótikus szentélye. A Nahe bal bartján, az újvárosban van a katolikus XIII–XIV. századi *Miklós-templom* (Nicolauskirche). Az alsó Nahe-híd közelében, a Magister-Faust-Gasseban, *dr. Faust háza* (Dr. Faust-Haus) a szájhagyomány szerint dr. Johann Faust lakhelye volt.

A Goethe: „Faust"-ját ihlető történeti személy, *Georg* vagy *Johann Faust* 1480–1539 körül élt, tudományos – doktori – fokozatot szerzett és Bad Kreuznachban volt iskolamester. Miután állásából elmozdították, mint mágus, orvos, csillagjós, alkimista járta be Németföldet. Kalandos életének köszönhetően az ördöggel cimboráló mondai alakká vált. Történetét több népi változat után Goethe alkotta meg, a Faust-téma azonban azóta is, máig sokféle művészi változatban él.

A Nahe bal partja felett magasodik a boráról híres *Kauzberg* (159 m), rajta az 1689-ben lerombolt *vár* maradványával. A B 41-es út Bad Kreuznach után az Ellerbach völgyében kapaszkodik felfelé, később dombos vidéken halad tovább. Waldböckelheim-et elhagyva balra láthatók a *Disibodenbergen* (336 m) az egykori *kolostor romjai*. Utunk következő állomására, Sobernheimbe másik, természeti szépségekben különösen gazdag kerülőúton, a Nahe völgyében is eljuthatunk Bad Kreuznachból. A Salinenstrassén indulunk el a B 48-as úton. A folyó mentén előbb a *Gans* (322 m), majd a *Rheingra-*

fenstein (244 m) magasodik. Bad Münster am Stein gyönyörű fekvésű gyógyhely az itt kiszélesülő Nahe-völgyben. A Rheingrafenstein lábánál fekszik; a hegyre 20 perces gyalogút visz fel, az út elején nézzük meg a *mesekertben* a gyermekkorunk világát idéző mesealakok 22 csoportját. A B 48-as útról jobbra letérve a szőlőben gazdag Nahe-völgyben megyünk tovább, majd az út déli irányban elhagyja a folyót.

Staudernheim után jobbra feltűnnek Disibodenberg *romjai*, majd elérjük Sobernheimet. A régi kisváros klimatikus gyógyhely, vízgyógyintézeteit is sokan keresik fel. Említésre méltó a XV. századbeli evangélikus háromhajós *templom*, melynek északnyugati tornya még az előző, 1000 körüli épületből maradt. Szép a toronyportál timpanonjában levő román kori Krisztus-kép, a gótikus fal- és mennyezetfestmények, a XVI. századból származó keresztelőkő és a XVIII. századi orgona. Innen ismét a B 41 jelű úton megyünk tovább, a Nahe északi partján. Martinstein részben sziklákra épült falu magasan fekvő *templommal*. Hochstetten után jobbra érdemes letérni; az út másfél kilométer után kettéválik. Balra egykilométeres hegymeneti út vezet St. Johannisberg gótikus, román tornyú *templomához*; az egyenesen haladó másik út később szép kilátást nyújtó kanyarokkal – hegynek fel Dhaun felé vezet, ahol egy XII. századi, 1526-ban és 1729-ben kibővített *kastély* romjai láthatók; gyönyörű innen a panoráma. Az utak a Nahe völgyében futnak tovább; röviddel Kirn előtt megpillantjuk a *Gauskopfot* (386 m) és rajta a *kilátótornyot*.

Kirn régi város, jelentősek bőrgyárai. XIII–XIV. századi evangélikus *templomában* (Pancratiuskirche) rajnai grófok síremlékei láthatók a XV. és a XVI. századból. A templom mellett az egykori piarista kolostor (1733–71) most *Városháza* (Rathaus). Északnyugatra a város felett a XIV–XV. századi *Kyrburg romjai* merednek. Innen az út a Nahe erdős jobb partja fölött vezet. Idar-Oberstein szépfekvésű régi város. A Nahe folyó völgye felett állnak a *Stein-család két várának romjai*. A városból felvezető út felénél van a sziklába vájt késő gótikus *Szikla-templom* (Felsenkirche), 1420-ból való Passió-oltárával. A környék achátlelőhelyeire tekintettel a város a drágakő- és ékszerkereskedelem egyik legjelentősebb központja. Gyémánt-, drágakő- és achátcsiszoló műhelyei világhírűek. Az idari Iparcsarnokban (Gewerbehalle) drágakő-kiállítás látható. Utunk innen egy darabon az *Idar folyót követi* 12%-os

emelkedőkkel, közben szép kilátás nyílik vissza a városra. A szemben levő magaslaton áll a *Bismarck-torony* (Bismarck-turm). Ezután hegynek fel, hegynek le megyünk, részben vegyes erdőn keresztül. Birkenfeld egykor hercegségi főváros volt. *Kastélyában* helytörténeti múzeumot rendeztek be, a város feletti *birkenfeldi vár* maradványaiban pedig diákszállót.

Az erdős vidéken húzódó B 41-es út ismét eléri a Nahe völgyét, amely itt egy rövid szakaszon tartományhatár: átlépünk a Saar-vidékre. Nohfeldennél a B 41-es úttal elhagyjuk a Nahét és déli irányban felkapaszkodunk a Nahe és a Saar folyó vízválasztójára; lefelé már a *Blies* völgyében járunk. St. Wendel régi kisváros. Az út dombos vidéken vezet tovább. A Bliest követve beérünk Neunkirchen-be. Az iparváros a Saar-vidék második legnagyobb városa, szénbányákkal és nagy vasművel; de *állatkert* (Zoo) is látható benne. Tovább a Heiligenwald mentén Dudweiler következik, szintén iparváros. A helység elején balra negyedórás gyalogút visz az erdőben felfelé a már Goethe által is meglátogatott *Égő-hegyhez* (Brennender Berg), amely a XVIII. század kezdete óta füstölgő szénréteg egy kis erdővágatban. Dudweiler után Saarbrückenbe érünk; a Gühlingstrasse vezet be a városba; a *plébániatemplom* (Pfarrkirche) messze környék legszebb késő gótikus csarnoktemploma. Főoltára mögött van a 616-ban meghalt St. Wendel kb. 1435-ből származó kőszarkofágja. Szépen díszített szószéke 1462-ből való.

Saarbrücken a *Saar* folyó kiszélesülő völgyében fekszik, tengerszint feletti magassága 190–360 m; 204 000 lakosa van. A Saar-vidék fővárosa, gazdasági és kulturális középpontja, egyetemmel, sokféle főiskolával; vásárváros is. Saarbrückenre mindenekelőtt két tényező nyomja rá a bélyegét. Az egyik, hogy a Saar-vidék nehézipari körzetének gazdasági metropolisa, a másik, hogy tartományi székhely. Ez a rangja már a középkorban és az újkorban is megvolt.

Saarbrücken történelmi jelentősége kedvező helyzetével függ össze. Egyrészt két, alapvetően különböző gazdasági terület, a lotharingiai Muschelkalklandschaft (gazdag mezőgazdasági vidék) és a Saar és Nahe menti erdős bányavidék érintkezési pontján fekszik. Másrészt két, már az ősrégi időkben ismert közlekedési út találkozóhelye, mégpedig a Mainz–Worms–Metz kelet-nyugati vonal és a Basel–Antwerpen dél-északi vonal kereszteződésében. St. Arnual felett, magasan a Stiftwaldon láthatók az i. sz. kezdete korából származó *kelta vár falai* és a *kelta sírok*. A vár a két,

egymást a völgyben keresztező távolsági útvonalat védte. Az első évszázad óta az utak találkozásánál, a Halberg és a Saar között virágzó gall–római település (vicus) létezett. A folyó hídján vezetett át a híres nyugat–keleti út, a Via Regalis, ahogyan a középkorban hívták (Napóleon óta a Kaiserstrasse nevet kapta). Miután a germánok 275-ben a vicust lerombolták, a Saar folyó átkelőhelye védelmére a hídfő mentén erődöt építettek, amelyből a mai napig megmaradtak a 3 m széles *falak alapjai* és *kerek tornyai*. Az első, a város területére vonatkozó okirat megemlékezik a folyó bal partján létesült frank Hof Merkingenről, amelyet II. Theudebert király a 600. év körül a metzi Arnualdus püspöknek adományozott. A püspök egyházi közösséget hívott életre és részükre templomot építtetett: ez az imaház lett a város és a környező falvak anyaegyháza, és mivel a szent püspököt ide temették, nevét felvette a templom és a helyiség is. Már a IX. században a helyiséget St. Arnualnak hívták.

A keletfrank birodalom nyugati terjeszkedése következtében a forgalom egyre jobban a déli–északi tengely irányába tolódott el. A forgalom védelmére a középkorban a saarbrückeni grófok várat emeltek az óvárosban, a mai Schlossbergen. Itt alakult ki a királyi udvar, a tartományi grófi vár (Gaugrafenburg), a későbbi grófi vár (Grafenburg), amelyet Castellum Sarabrucca néven legelőször egy III. Ottó császár által Rómában 999-ben kiállított okirat említ. A hajózási forgalom (amely a középkorban és a későbbiekben a saarbrückeni és st. johanni kereskedőket olyan gazdaggá tette) közvetlenül a grófok szeme előtt zajlott le. Az ikervárosok, Saarbrücken és St. Johann az a csomópont lett, ahol a francia, német, olasz, holland, lotharingiai és svájci kereskedők találkoztak. A fejlődést elősegítette, hogy V. Károly császár akaratának megfelelően megépítették a Saaron átvezető *Ó-hidat* (Alte Brücke), amely megváltozott formában még ma is áll.

St. Johann is nagyon régi település, amit a földből gazdagon előkerülő leletek igazolnak. St. Johann közlekedésföldrajzilag kedvezőbb helyzetben volt, mint Saarbrücken. A falun ment át a déli–északi távolsági útvonal, aminek egyik szakaszát még megőrizte a Bahnhofstrasse – St. Johanner Markt – Mainzer Strasse vonal. Mivel mindkét helység erőteljesen fejlődött, I. János gróf lakóit szabad polgárokká nyilvánította és egyben a két helység városközösségben egyesült. Ez 1859-ig tartott, amikor a városok szétváltak. Ötven év múlva a polgárok belátták, hogy egyesült erővel jobban tudnak boldogulni és 1909-ben megtörtént a második egyesülés, miközben St. Arnual falu már 13 évvel korábban beolvadt Saarbrückenbe. Az egyesülés a közeli Malstatt-Burbach városra is kiterjedt.

Saarbrückent sok csapás érte. Az 1503-as tűzvész elpusztította St. Johannt; a harmincéves háborúban mindkét várost

lerombolták; az óváros 1677-ben leégett. Az Ó-hídon és a Kastély-templomon (Schlosskirche) kívül a gótika és a reneszánsz egyetlen épülete sem maradt fenn egyik városrészben sem. Csak a XVIII. század békés éveiben sikerült Wilhelm-Heinrich von Nassau-Saarbrücken hercegének, híres főépítésze, Friedrich Joachim Stengel révén a várost méltó rezidenciává formálni. A második világháború pusztításai nyomán csak a lakóházak egyötöde maradt sértetlen, egész lakónegyedek tűntek el a föld színéről, különösen az óvárosban, Malstattban és Burbachban. Az újjáépítés nagy terheket rótt a városra, de egyben modernizálódását is elősegítette. Ennek példája a Bahnhofstrasse, a város fő ütőere, ahol a legélénkebb a forgalom és a legfényesebbek az üzletek. Az utcában, amelynek mindkét oldalát árkádosították, sok modern épületet emeltek. Megkezdődött az elöregedett városnegyedek szanálása.

A Saar jobb partján élénk forgalmú városrész St. Johann, forgalmas üzletutcákkal. 1758-ból való St. Johann városrész *plébániatemploma* (Pfarrkirche), 1897–1900-ban épült a *Városháza* (Rathaus). Közvetlenül a folyónál áll a *Kongresszusi csarnok* (Kongresshalle, 1964–67). A XVII. és XIX. századi művészet és kultúra gazdag anyaga, többek között értékes porcelánok láthatók a *Saar-vidéki Múzeumban* (Saarlandmuseum, St. Johanner Markt 24.). A Schillerplatzon van az *Állami Színház* (Staatstheater). A *Modern Képtár* (Moderne Galerie) a Bismarckstrasse 13–15. számban van, Weisgerber, Marc, Beckmann stb. műveit állítják itt ki.

A Saar bal partján fekszik az óváros, Alt-Saarbrücken. A pompás barokk palotákkal övezett Ludwigsplatz közepén áll a Stengel építette evangélikus *Lajos-templom* (Ludwigskirche, 1762–75); a tér 15. számú házában van a *Történelem előtti és őstörténeti múzeum* (Museum für Vor- und Frühgeschichte). A térről keletre a Schloss-Strassén eljutunk a folyó mellett emelt barokk *kastélyhoz* (Schloss); kertjéből szép a kilátás a városra. Mellette a XV. századi *Kastély-templomban* (Schlosskirche) díszes síremlékek vannak a XVII. és XVIII. századból.

3 kilométerre délkeletre, St. Arnual városrészben az egykori evangélikus *alapítványi-templom* (Stiftskirche St. Arnual) a XIII–XIV. századból származik. A város közepétől északkeletre, a *Schwarzenberg-kilátótorony* lábánál vannak a Saar-vidéki *egyetem* modern épületei. A Mannheim felé vezető B 40-es út kijáratánál a *Halberg-kastély* ma a Saar-vidéki rádió és tv székháza, balra vezet az út az állatkerthez.

A város ipari, kereskedelmi és közlekedési tevékenysége élénk, számos kohászati, gép-, fém- és járműipari, söripari vállalat működik határai között. A *Lajos-hídról* (Louisenbrücke) jól látható a *Burbachi kohómű* (Burbacher Hütte) sziluettje, esténként tarka színekben izzik fölötte a füstös égbolt.

Saarbrückenből északnyugati irányban vezet utunk, kezdetben jellegzetes Saar-vidéki ipari tájon. A Saar folyó völgyében gyár gyárat követ és ezt a sort időnként nagyobb, városias települések szakítják csak meg. Ezt a völgyszakaszt a „vas útjának" (Eisenstrassének) is hívják, szemben a Saarbrücken–Neunkirchen közötti (B 41-es jelzésű) Szén-úttal (Kohlenstrasse). A völgy a kultúra terjedésének is útvonala volt, nyomaival az utazó mindenfelé találkozik. A középkori híres nagy apátságok közül három – St. Arnual, Wadgassen és Mettlach – ide települt. A Saar mellett erős francia kulturális hatás is érvényesült. Saarlouis-t a XVII. század végén XIV. Lajos parancsára erődítménnyé építették ki és rajta keresztül terjedt el a vidéken a francia életstílus. Továbbhaladva a Saar mentén Merzig-be érünk. A tartomány legértékesebb, román stílusban épült temploma a XII. század közepén alapított apátsághoz tartozó *Péter-templom* (Peterskirche), melynek keleti részei jóformán változatlanul megmaradtak. A templomban gazdagon keverednek a rajnai és a trieri–lotharingiai díszítőművészet elemei. A diadalívben függ az 1300 körüli években készült feszület.

Merzig alatt a Saar természeti szépségekben leggazdagabb szakasza következik. Sűrű, sötét erdők, sziklás hegyoldalak között kanyarog a folyó, nagy ívben kerülgetve a hegyeket. A mély völgykatlanban megpillantjuk az egykori erős, nagy befolyású Mettlach-i *bencésrendi apátság* épületeit. A később szentté avatott trieri Liutwin 700 körül alapította, a régi – építészettörténeti szempontból is igen jelentős – apátságból csak kevés maradt fenn. Látható a 990 táján emelt nyolcszögletű sírkápolna, amit Lioffin apát emeltetett az alapító emlékére és amit a népnyelv „öregtoronynak" nevez. Az apátság kertjében álló *falak* a Saar-vidéki keresztény építőművészet legrégebbi fennmaradt emlékei. Mettlach után utunk elkanyarodik a folyótól; nemsokára a tartományi határra érünk, elhagyjuk a Saar-vidéket és Rajna-vidék–Pfalz tartományba érünk.

Az út fennsíkon át visz tovább Saarburg-ba, a gyönyörű fekvésű kisvárosba. A helység fölött a hegyen a luxemburgi

grófok várat építtettek, amelyről már ezer évvel ezelőtt említés történt. A XI. század közepén a vár a trieri választófejedelemség tulajdonába került. Rudolf király 1291-ben a gyors ütemben fejlődő helységnek városjogot adományozott. A várat XIV. Lajos seregei lerombolták. A *várromokhoz*, melyektől gyönyörű a kilátás, 400 m hosszú, meredek feljáróút vezet. A hajózás, a szőlőművelés, a halászat és a faúsztatás a múltban jómódúvá tették a várost. Jelenleg helyükbe a borkereskedelem és kisebb iparvállalatok léptek.

Saarburgban sétálva a régi városkép számos emlékével találkozunk. Láthatók a *régi városi erődítések maradványai* is. A *Leuk* folyócska, amely itt torkoll a Saarba, keresztülfolyik a város közepén. Valamikor számos vízikereket hajtott, emlékük őrzi a hangulatos *Városi-Malom* (Stadtmühle). Az alsóvárosban a halászok és hajósok festői szépségű házaiban gyönyörködhetünk. Az *Öreg-templom* két toronysisakos nyugati tornya 1563-ból származik; érdemes megnézni benne a Warsberg bárók címerrel díszített sírfeliratait a XVIII. századból és a XV. századvégi szép „Szőlőmadonnát" (Weintraubenmadonna), valamint a nagy művészi kifejezőerővel ábrázolt kálvária-stációkat. A XVII. századból származó *szálloda* (egykor „Zum Schwarzen Kopf", ma „Hotel zur Post") késő gótikus építészeti elemeket őriz. A Saar jobb partján fekvő Beurig városrészben fennmaradt a XVI. századi *zarándoktemplom*, a még régebbi (XIV. század) Madonna-képpel.

Saarburgból érdemes néhány kilométeres kitérőt tennünk Beurigen keresztül délkeleti irányban, az Alsó-Saar egyik legszebb pontján fekvő S e r r i g-be. Már a kelta időkben ismert hely volt, Serviacum néven. A helységgel szemben, a Saar bal partján a Klausbergen kultikus hely volt. A rómaiak a hegynek az egész völgyet uraló sziklaszirtjén őrállást létesítettek. Egy francia franciskánus, aki itt remeteéletet élt, kápolnával koronázta meg a kiugró sziklanyúlványt. A romantikus hajlamú IV. Frigyes Vilmos porosz király híres építészével, C. Fr. Schinkellel 1838-ban *sírkápolnát* emeltetett erre a helyre, amelynek szarkofágjába helyezték el az 1346-os crécy csatában elesett vak cseh király, János földi maradványait. (A szarkofág üres, ugyanis a luxemburgiak 1946-ban a holttest maradványait fővárosuk katedrálisába vitték és ott helyezték örök nyugalomra, lévén János király a luxemburgi uralkodóház sarja.) A sziklabérc – a *Klause* – zarándokhely; csodálatos kilátás tárul innen elénk a Saar völgyére.

Utunkat Saarburgból a Saar – részben sziklás – bal partján folytatjuk, majd áthaladunk a *Hunsrück* hegység egyik távoli nyúlványán. Az egykori római híd helyén emelt *hídon* átkelünk a folyón. Konz-ot a római időben Contionacum néven már ismerték: itt vezetett keresztül a Saar-vidék egyik legfontosabb római hadiútja. A templomdombon, – ahonnan szép a kilátás, belátni a *Mosel-völgyre* és a Saar torkolatára, – egykor Valentinianus császár díszes villája, nyári rezidenciája emelkedett. A barokk *karthausi kolostor* vörös homokkőből épült pompás homlokzatával inkább kastélyra emlékeztet. Utunk a Mosel jobb partján vezet tovább; rövidesen Trierbe érünk.

A RAJNA MENTÉN

Mainzból a Rajna mindkét oldalán elutazhatunk Koblenzbe, mindkét út bővelkedik szép tájakban, várakban.

Először a déli parton indulunk el. Mainzot a Binger Strassén keresztül hagyjuk el és felfelé megyünk a fennsíkra. A további útszakaszon pompás kilátás nyílik a Rheingau-hegységre (Rheingaugebirge) és a Taunusra, különösen szép Wackernheim után. Ingelheim a Rajna bal partján fekszik, régi vincellérvároska, vörösboráról és Karoling császári palotájáról híres. Két részből áll: az egyik városrész, Niederingelheim, iparosodott; a XII. századi *Saal-templom* (Saalkirche) mellett látható a Nagy Károly által építtetett *palota* (Kaiserpfalz) *maradványa*. Úgy mondják, hogy a császár Ingelheimben született, és szülővárosa iránti szeretetből építtette a palotát. A másik városrész, Oberingelheim látványossága a kapukkal és tornyokkal gazdagon ellátott *erődítmény;* félköríves frízekkel és oromzattal díszített tornya a XII. századból származik. A XIV–XV. századi, a román és gótikus stílust elegyítő *Vár-templom* (Burgkirche) a megerősített falú temetőben van; a fal egyik, a XII. századból származó tornyából szép a kilátás.

A B 9-en továbbmenve, Ingelheimen túl meglátjuk a Waldeck-hegyi (205 m) *Bismarck-tornyot* (Bismarckturm). Bingen fölött áll a *Rókus-kápolna* (Rochuskapelle). A Rajna túlsó partján feltűnik Rüdesheim és a kiemelkedő Niederwald-emlékmű. Bingen fekvése kitűnő; a Nahe itt torkollik a Rajnába, alatta van a *Bingi hasadék* (Binger Loch), ahol a Rajna áttöri a *Rajnai Palahegységet* (Rheinisches Schiefergebirge). A

nehéz hajózási körülmények miatt Bingen, ahol már a rómaiak is erődöt emeltek, egykor a rajnai hajózás egyik legfontosabb állomáshelye volt. Jelenleg nevezetes borternelése és borkereskedelme.

Bingen óvárosában, a Nahétől nem messzire emelkedik a XV–XVI. századi késő gótikus *plébániatemplom* (Pfarrkirche), amely egy karoling és egy román stílusú kriptát őriz. *Vasúti híd* és új *közúti híd,* valamint a római alapra épült *Drusus-híd* (Drususbrücke) vezet a Nahe bal partján fekvő Bingerbrück városrészbe, amely létrejöttét a Rajna és a Nahe melletti vasútvonalaknak köszönheti. *Klopp várához* (Burg Klopp) és a Rókuskápolnához oda–vissza 5 és 1/2 óra az út, de megéri: gyönyörű onnan a kilátás. A Mainzer Strasséről a mozinál kell letérni és a Rochus Strassén felfelé menni a közeli útelágazásig; itt áll a *Vincellérfiú szobra* (Winzerknabe). Félbalra folytatjuk utunkat felfelé a Maria-Hilfe-Strassén, amely egyenesen a parkolóhelyre vezet a szép kőkerttel körülvett Burg Klopp felső udvarában. A várat 1713-ban lerombolták és 1789–1875 között újra felépítették. A toronyból, amely a jelentős gyűjteménnyel rendelkező *helytörténeti múzeumnak* (Heimatmuseum) ad otthont, valamint a kissé lejjebb található étterem teraszáról pompás kilátás nyílik Bingenre, Rüdesheimre, a Niederwaldra, a félmagasságban elhelyezkedő túlparti ehrenfelsi romokra, a Bingi-hasadékra és a Rajna sziklaszigetén álló *Egerek-tornyára* (Mäuserturm). A torony a XIII. század óta vámszedőhely volt, a Hatto püspökről szóló mondából ismert, akit állítólag az egerek megkergettek. (A monda magyarázata szó-torzulás: Hatto püspök jól jövedelmező vámszedő tornyát „Mautturm"-nak [vámtorony] hívták, ebből lett a nép ajkán „Mäuserturm".)

A *Rochusbergen* visz tovább utunk (8%-os emelkedés); ezután erdős hegyoldalon keresztül (természetvédelmi terület) eljutunk – 2 kilométerre Bingentől – a *Szent Kereszt-rend St. Hildegardis házáig* (St. Hildegardishaus); mögötte a második úton balra térünk és a hegygerincen még fél kilométert megtéve, elérünk az 1666-ban, a pestis idején emelt *Rókus-kápolnához* (Rochuskapelle). A nem messzire levő *Kempter Eckről* nagyszerű a kilátás. Bingenből autós kompjáratok indulnak az átellenben fekvő Rüdesheimbe. A B 48-as út a Rajna egyik legszebb mellékvölgyében visz Bad Kreuznach felé. A mai B 50 számú, Trierbe vezető út helyén már a római korban is út haladt.

A B 9-es út követi a Rajna vonulatát a Bingi-hasadékban. Jól látni a túloldalon az *ehrenfelsi várromokat* és a magasban

a *Niederwald-emlékművet* (Niederwald-Denkmal); majd Rheinstein várát, a másik parton pedig Assmannshausent. Ezzel a helységgel szemben érinti utunk a *Hotel Schönecket*; felette van a szép kilátást nyújtó „Schweizerhaus" *vendégfogadó*, amelyhez 200 m-es gyalogút vezet fel. Innen 3/4 kilométerre parkolóhely van *Rheinstein vára* (Burg Rheinstein) alatt. A vár 80 méterre a Rajna felett magasodik; először 1279-ben említik. 1825–29-ben Frigyes porosz herceg szépen kiépíttette, jelenleg Barbara zu Mecklenburg hercegnő tulajdona; nagy fegyver- és régiséggyűjtemény van benne. Jobbra, a vasút túlsó oldalán van a XIII. századi *Kelemen-kápolna* (Klemenskapelle), távolabb Reichenstein vára látható. Trechtingshausen régi vincellérhelység, Rheinstein és Reichenstein vára megtekintésének kiindulópontja. *Reichenstein vára* (Burg Reichenstein) rablólovagvár volt, 1282-ben Habsburg Rudolf lerombolta, később újra felépítették. 1688-ban a franciák ismét szétrombolták; ma 1890-ben helyreállított formájában látható. A vármúzeumban fegyver-, vadásztrófea-, ásvány- stb. gyűjtemények láthatók.

A B 9-es úton tovább *Sooneck vára* (Burg Sooneck) ötlik szembe. Niederheimbach hosszan elnyúló helység, fölötte magasodik az 1639-ben lerombolt *Heimburg várának* magas tornya; szemben vele a folyóban a széles sziget neve *Lorcher Wert*. A helység felett a *Mese-ligetben* (Märchenhain) német mesék alakjait formálták meg. A túlsó parton Lorch felett – ahova Niederheimbachból autóskomp közlekedik – *Nollig vára* trónol.

Továbbhaladva balra a magasban az 1689-ben lerombolt *Fürstenberg romjai*, a háttérben pedig Bacharach tűnik fel. Festői szépségű kis város, a rajnagaui borok régóta ismert lerakata, sok bor- és pezsgőpincével. A soktornyú körfal XVI. századi; fölötte a *Burg Stahleck várromjai* magasodnak. A Rajna-vidék egyik legjobban megerősített helyén emelkedett a már 1135-ben említett vár, a rajnai Pfalzi grófok egykori székhelye.

Stahleck várának romjaitól nagyon szép kilátás tárul elénk.

Az út Bacharachból a *Steegi-kapun* (Steeger Tor) át visz, egy kilométert haladunk a Simmern felé vezető úton, Steeg elejéig, aztán balra térünk a Neurath felé tartó úton; éles kanyar után erős, mintegy 15%-os kapaszkodón megyünk felfelé, majd parkolóhelyre érünk. Innen keskeny gyalogúton még 200 m a várig. 10 perces gyalogút is visz fel a Péter-templomtól.

A piactéren áll néhány XVI. századi favázas ház, például az *Öregház* (Altes Haus) és a XIII. századi késő román evangélikus *Péter-templom* (Peterskirche). Nevezetes műemlék a *Werner-kápolna* (Wernerkapelle), 1293-ban kezdték építeni, 1337-ben szentelték fel, 1426-tól továbbépítették, de tulajdonképpen sohasem fejezték be.

Tovább a B 9-es úton közvetlenül a Rajna partján haladunk, szép természeti képekben gazdag vidéken. Bacharach mögött a folyóban a *Bacharacher Werth*, majd a szintén a folyóból kiemelkedő *Pfalz* szigeterőd, a túlsó parton Kaub városka, felette a magasban *Gutenfels vára*. Oberwesel ódon kisváros. A római korban Vosavia néven ismerték. Festői szépségű épületei vannak, gyönyörű a környezete. A helységet 18 tornyos, XIV. századi *fal* veszi körül. Felső bejáratánál emelkedik az 1308–31-ben épített *Miasszonyunk-temploma* (Liebfrauenkirche; Stiftskirche vagy Rotekirche néven is szerepel). A kereszthajó nélküli bazilika nyugati tornya 72 m magas.

Belső berendezése igen értékes. Különösen figyelemre méltó *főoltára*, melynek közepén az 1506-ban készült kép Szt. Miklóst ábrázolja; továbbá a XVI. századbeli *siremlékek* és a templom *barokk orgonája*.

Az alsó városvégi várfalban a kecses, gótikus *Werner-kápolna* (Wernerkapelle) 1300 körüli; közelében a kerek *Ökörtorony* (Ochsenturm) XIV. századi. A magasban áll a *Szt. Márton-templom* (St. Martinskirche), erődszerű toronnyal. A XIV. században építették; kórusa és hosszhajója falai színe miatt „fehér templom"-nak (Weisse Kirche) is nevezik. A város felett magasodik a már a XII. században említett, *Schönburg* nevű vár romja. (Megközelíthető a Miasszonyunk-templom mellől, először a rendes úton, majd a kilátásban bővelkedő, meredek, 12%-os hegyoldalon felfelé.)

St. Goar szépfekvésű régi város, Rheinfels hatalmas várromjának lábánál fekszik. Keletkezését a VI. században itt tevékenykedő Szt. Goarra vezetik vissza; a középkorban Katzenelnbogen grófság székhelye és a közép-rajnai vidéken a legtöbb fegyveres viszály színhelye volt. Vele szemben a Rajna jobb partján testvérvárosa, St. Goarshausen fölé a *Katz-vár* magasodik. Messzebb, a folyás irányában a *Miasszonyunk-temploma* látható. Az egykori *Alapítványi-templom* (Stiftskirche) a XV. században épült, később bővítették és nyugati toronnyal egészítették ki. Román *kriptája* még 1137-ből való.

A késő gótikus *falfestmények* a XV. század végén készültek. Egy oldalkápolnában hesseni II. Rudolf tartománygróf († 1583) és felesége *márványsíremléke* XVI-XVII. századi.

Rheinfels várához gyalogosan megyünk fel, elhaladva a temető falai mellett; előttük a *Láng-oszlop* (Flammensäule) áll, másfél méter magas kelta áldozati kő utánzata (eredetije Berlinben van). Kocsival erős emelkedőn (18%-ig) érjük el a hegyoldalban a parkolóhelyet, nem messze a vártól. Az 1245-ben III. Diether von Katzenelnbogen gróf által létesített, 1568-69-ben II. Rudolf tartománygróf által fényesen kiépített várat a franciák 1797-ben lerombolták. Egykor a közép-rajnai vidék leghatalmasabb erődje volt. Ma a várban helytörténeti múzeum van. Nagyon szép a kilátás a környező tájra. A hosszan elnyúló Hirzenach-ban az egykori bencésrendi *préposti templom* a XII. század elejéről való, 1200 körüli toronnyal és szép korai gótikus kórussal. Bad Salzig rengeteg gyümölcs-, főleg cseresznyefával övezett helység. Ha elhagyjuk, a Rajna túlsó partjáról *Bornhofen-kolostor*, felette *Liebenstein* és *Sterrenberg vára* látszik.

Boppard festői régi város, klimatikus üdülőhely, és a Kneipp-kúra hívei is látogatják. A IV. században római erőd állt itt, a falakat és az őrtornyokat a középkori erődítményi építéseken használták fel. A *római maradványok* a várárokban és a Karmeliterstrasse 7. és 11. számú házaiban láthatók. A korai középkorban Boppard királyi székváros lett. A piactéren áll a XII–XIII. századi kéttornyú *Szt. Severus-templom* (St. Severuskirche), szépen tagolt tornyai a város sziluettjének jellemzői. Belső boltozata különlegesen szép; az ablakok felett a kórusrésznél törpegaléria van, a falfestmények román koriak. A pályaudvarnál található a torony nélküli gótikus *Karmelita-templom* (Karmeliterkirche). Igen értékes a belső berendezése, pl. a kórus ülései tréfás faragványokkal kb. 1460-ból, reneszánsz fali síremlékek s a déli falon a XV. század elejéről származó festmények. A Rajna mellett a Burgstrassén az 1340-1499 között épült egykori Választófejedelmi-kastély tornyában *Városi Múzeum* (Städtisches Heimatmuseum) és *Erdő- és Faipari Múzeum* (Wald- und Holzmuseum) tekinthető meg. Boppardon túlhaladva érdemes visszatekinteni a tájra; ezután az út a folyóval párhuzamosan hatalmas kanyart ír le: a túlsó parton Osterspay felett látszik a *Liebeneck-kastély*. Jobbra az út mellett áll az eltűnt Perespay helység *gótikus kápolnája*.

Oberspay-ban és Niederspay-ban sok régi *favázas házat* és gazdag gyümölcsösöket láthatunk. Tovább jobbra szép a kilátás a *Marksburgra*. A *Pankert csúcsa* mögött a braubachi ólom- és rézkohók kéményei látszanak. Rhens régi kisváros, már a IX. században említik. Részben fennmaradtak a *falak, tornyok* és néhány takaros *favázas ház* a XVI. és XVII. századból. Távolabb a helységtől jobbra van a rhensi *ásványvízforrás*. Rhens felett egy meredek dombon, amelyre 1 km-es út vezet fel, áll a *Királyi szék* (Königsstuhl). Szószékhez hasonlító 6 m magas kőkápolna, ahonnan szép a kilátás. Először 1308-ban történik említés erről a helyről, itt volt egykor a rajnai választófejedelmek gyülekezőhelye és itt tették meg az előkészületeket a császárválasztáshoz. 1338-ban itt alapították meg a rhensei választófejedelmi szövetséget (Kurverein von Rhense), amely kinyilvánította, hogy a császárválasztás független a pápai jóváhagyástól. (A Kurverein szó nem tévedés: a „Kur" szó az akkori német nyelvben „választót" jelentett, ahogyan az pl. a Kurfürst szóban is szerepel.) A várat 1843-ban az eredetinek megfelelően építették újjá.

A következő helység, Koblenz-Stolzenfels fölött a magasban áll a *Stolzenfels-kastély* (Schloss Stolzenfels). Gyalog negyedóra. (Felhajtani tilos!) A kastélyt, amely a XIII. században épült, 1689-ben a franciák lerombolták, 1836–42-ben az akkori idők jellegzetes neogótikus stílusában helyreállították. A Hohenzollern-család egykori, gazdagon berendezett lakószobái meg is tekinthetők. Pompás a kilátás. Továbbhaladva a jobb parton megpillantjuk Niederlahnsteint; azután féljobbra megjelenik a háttérben *Ehrenbreitstein erődje*.

Koblenz kezdetét jelzi az út mentén balra a *Königsbachi Sörgyár* (Königsbacher Brauerei); egy kilométerre balra van a feljárat a 166 m magas *Rittersturzra*, ahonnan pompás kilátás nyílik Koblenzre. Továbbhaladva a főúton Koblenz városközpontjába érünk.

A Rajna keleti partját a B 42-es út követi. Mivel a Rajnának ezen a szakaszán (Mainztól Lorchhausen utánig) a folyó a határ Pfalz és Hessen tartomány között, útunk első felét Hessen területén tesszük meg. Mainzból az autópályán kelhetünk át a Rajnán, majd nyugatnak fordulva indulunk el a B 42 számozású úton. Itt kezdődik a rheingaui borvidék. Eltville (latinul „alta villa", am. magas hely) őrségi frank település, okmányok már 1000-ben említik. A Rheingau legrégibb városa, a középkorban a mainzi választófejedelem nyári székhelye.

Festői városka a Rajna felől nézve. Az egykori érseki palotából csak a nagyméretű *Öreg-torony* (Bergfried) maradt fenn 1487-ből, jelenleg Gutenberg-emlékterem, a könyvnyomtatás feltalálója ugyanis egy ideig Eltvillében élt. Figyelmet érdemel a katolikus *plébániatemplom* (Pfarrkirche), a hesseni gótikus építőművészet egyik szép alkotása a XIV–XV. századból. A torony-csarnokrészben kitűnő állapotban megmaradt, 1400 körüli falfestményeket láthatunk. Jelentősek a városka habzóbor pincéi.

Északnyugatra a boráról híres K i e d r i c h késő gótikus *plébániatemplomában* (Pfarrkirche, XV. század) vannak a legrégibb ismert német orgonasípok, 1430-ból. E r b a c h már 980-ban említett hely, nevezetessége az 1754-ből való *Reinhartshausen kastély* (Schloss Reinhartshausen), valamint régi *favázas* és *patríciusházak*. H a t t e n h e i m az úttól kissé távolabb, jobbra fekszik; innen érdemes kitérőt tenni az északra fekvő E b e r b a c h-i *ciszterci apátságba* (Zisterzienserkloster); jelenleg állami tulajdonban levő szőlőgazdaság. Temploma 1186-ban épült; jól karbantartott kolostorépületei vannak a XII–XIV. századból. A birtokhoz tartozó Steinbergen a táj egyik leghíresebb borát termelik. Folytatva utunkat a Rajnát követve, elhaladunk a R e i c h a r t s h a u s e n-i *kastély* mellett. O e s t r i c h szép fekvésű vincellérfalu, *Városházája* (Rathaus) 1504-ből származik. Jobbra, a boráról híres H a l l g a r t e n falu felett a Hallgarter Zangen (580 m) *kilátótorony* áll. A falun túl szép a kilátás a Rajnára, a túlsó parton Ingelheim látható.

Áthaladunk M i t t e l h e i m bortermelő helységen, amely 1138-ban épült román stílusú *templomával* büszkélkedik. W i n k e l is régi bortermelő falucska. A folyó partjához közel a jelentéktelen külsejű *Szürke-ház* (Graues Haus) az országnak a legrégibb időktől fennmaradt lakóháza (800 körüli), 1964-ben részben leégett, de helyreállították. A falu túlsó szélén áll az 1751-ben épült *Brentano-ház* (Brentano Haus), többek között Goethére vonatkozó emlékekkel. Geisenheim előtt jobbra kitérhetünk a *Johannisberg-kastélyhoz* (Schloss Johannisberg, 185 m), amelyet az 1090-ben alapított kolostor helyén 1757–59-ben Johann Dientzenhofer épített és amely 1821 óta a Metternich család tulajdona; híres borgazdaság, borkostolóval. Szép a kilátás. A szomszédos *kolostortemplomot* 1942-ben egy légitámadás lerombolta, de azóta felépítették. Egy km-re északra *Schwarzenstein romjai* találhatók. G e i s e n h e i m régi kisváros, pezsgőpincékkel, állami borászati, gyümölcster-

mesztési és kertészeti tan- és kutató intézettel. Figyelemre méltó az 1518-ban befejezett *Rheingaui Dóm* (Rheingauer Dom) két új, 1838-ból származó toronnyal. A Városháza előtt hatalmas *600 éves hársfa áll.* A város felett a kitűnő boráról ismert *Rothenberg* magasodik.

Rüdesheim boráról híres, élénk forgalmú kisváros. Messze elhúzódik a Rajna jobb partján a Niederwald-hegy alatt, Bingennel szemben. Jelentős itt a borkereskedelem és pezsgőpincészet. A pályaudvar közelében áll a *Brömserburg*, eredetileg a mainzi érsekek palotája a X. századból, jelenleg Táj- és Bormúzeum (Heimat- und Weinmuseum); érdekes az ivóedény-gyűjteménye. Mögötte van a Dr. Carl Jung borkereskedelmi céghez tartozó *Boosenburg*, egy X. századi Öreg-toronnyal (Bergfried). Megtekintésre érdemes a *Brömserhof*, a Rajna-vidék egyik szép nemesi udvarháza; a késő gótikustól a barokkig több stílust képviselő épületszárnyai festőien veszik körül az udvart. A piactéren a késő gótikus *plébániatemplomot* (Pfarrkirche St. Jakob, 1390–1400) 1944-ben lerombolták, 1947–52-ben újjáépítették. A Rheinstrasse felső végén a *Sas-torony* (Adlerturm) az egykori városerődítmény maradványa. Különösen sok borozó található a Drosselgassén.

Rüdesheimből szép kirándulást tehetünk a Niederwaldon keresztül Assmannshausenbe. (A Niederwald-emlékműhöz 10 percenként függővasút is indul.) Rüdesheimből szőlők között visz az autóút, részben igen meredek úton (17%-os emelkedő), visszatekintve szép a kilátás a városra, a Rajnára és Bingenre, a Rókus-kápolnával megkoronázott Rochusbergre. Két km-es szakasz után balra, mérsékeltebb emelkedőn, majd erdőn keresztül érünk az emlékmű parkolóhelyéig. A hegygerinc elülső peremén emelkedik 225 méterre a Rajna felett (308 méterre a tenger szintje felett) a messziről látható *Niederwald-emlékmű* (Niederwald-Denkmal). 25 m magas talapzaton áll Germania 10,5 m magas alakja, emlékeztetve a birodalom 1871. évi megújulására, J. Schilling terve alapján 1877–83-ban emelték. Innen fenséges a kilátás a folyóra és az egész Rheingaura. Az út az emlékműtől tovább Assmannshausenbe szép erdőn vezet keresztül (libegő is működik Assmannshausenig). Rüdesheimből autós- és személyszállító kompjáratok járnak Bingenbe.

Rüdesheimet elhagyva a vidék sok érdekes látnivalót kínál. Jobbra *Ehrenfels romjai*, balra, a Rajna túlsó partján a Nahe torkolata Bingen és Bingerbrück között, Bingen felett *Klopp vára* és a Rochusberg a Rókus-kápolnával; később a folyó erdős

szigetén látható az *Egerek tornya*, majd *Rheinstein vára*. Assmannshausen nagy idegenforgalmat lebonyolító, tüzes vörösboráról nevezetes hesseni falu a Niederwald alatt. Már a rómaiak is ismerték lítiumtartalmú bázikus hőforrását (32,5 °C); köszvényes és reumatikus bántalmakat gyógyít. Továbbhaladva a B 42-es úton Lorch felé, pompás a kilátás a Rajna túlsó partjának váraira. Trechtingshausen felett *Rheinstein*, majd *Reichenstein vára*, a parton a Kelemen-kápolna, a folyóban a Lorcher Werth, félmagasan *Sooneck vára*, Niederheimbach felett a *Heimburg*.

Lorch am Rhein a *Wisper* torkolatánál fekvő régi bortermelő városka, felette a *Nollig vár* (Burg Nollig) magasodik. Szőlőhegyek között emelkedik a már 1110-ben említett vár, amelyből különösen szép a kilátás a Lorcher Werthre. A városka figyelemre méltó épülete a magasra nyúló, még román tornyú, de egyébként gótikus *Szt. Márton-templom* (St. Martinus vagy Pfarrkirche). Hatalmas faragott főoltára 1483-ból és még régebbi, a XIII. század végéről származó szentélye és annak díszítései a középkori közép-rajnai művészet remekei. Érdemes letérni északkeletnek és kirándulni a Lorchból a Wisper folyó erdős völgyén (Wispertal) átvezető országúton, amely *Rheinberg*, *Kammerburg* és *Geroldstein* várromjai mellett visz (Bad Schwalbach felé). Lorchból kompjárat van Niederheimbachba, Lorchhausen-nél végződik a Rheingau. Szemközt Rheindiebach terül el *Fürstenberg romjaival*; jobbra fent még látszik *Nollig vára*.

Lorchhausen után átlépjük a tartományi határt és a Rajnavidéken folytatjuk utunkat. Megpillantjuk a Bacharacher Werthet, a folyó egyik szigetét és a folyó túlpartján Bacharach városkát, felette a Stahleck várát; később a Rajna másik szigetét, a Kauber Werthet, majd a szintén a folyóban álló Pfalzot, amelyet a vizen átvezető autós kompjárat is érint. Kaub kisváros, fölötte *Gutenfels vára* (Burg Gutenfels) magasodik. A Közép-Rajnai vidék egyik legjelentősebb szőlőművelő helye, valamint a Rajna-menti tetőpalagyártás központja. Érdemes végigmenni a még jó állapotban levő *középkori városfal* folyosóján. *Blücher tábornagy szobra* emlékeztet arra az eseményre, hogy itt kelt át a sziléziai hadsereg 1813–14 újévének éjjelén a Rajnán; az akkoriban felvert hajóhíd a Pfalz szigeterődre támaszkodott. A *Pfalzot* 1326-ban a folyó közepén emelkedő sziklaszirten a pfalzi hercegség létesítette a rajnai vámjog biztosítására; a XVII. században kibővítették. A – teljes ne-

vén – Pfalzgrafenstein erőd a maga nemében egyedülálló, festői látvány. A *Stadt Mannheim vendégfogadóban*, Blücher egykori főhadiszállásán kis Blücher-múzeumot rendeztek be. Júliusban hagyományosan műsorra tűzik az „Elslein von Kaub" című történelmi színjátékot, annak emlékezetére, hogy 1504-ben megvédték a várost Wilhelm von Hessen tartománygróf támadása ellen.

Gutenfels várához meredek út vezet fel a templomtól, félmagasságban élesen jobbra keskeny ösvény (19% emelkedő, járművek elől elzárva) visz fel az impozáns, magas tornyú várba, mely azonban magántulajdonban lévén, belül nem tekinthető meg.

Kaubot elhagyva, a legtöbb látványosságot a túlsó part kínálja; megpillantjuk Oberweselt és a fölötte trónoló *Schönburg* hatalmas romjait. Utunk részben megkerüli (részben alagút) a meredeken felszökő Loreley-sziklát, melyre gyalogút vezet fel, majd szembetűnik a *Katz-vár*. A következő városka, St. Goarshausen, régi, hosszan elnyúló kisváros; a túlsó parti St. Goarba autós kompjárat visz át. St. Goarshausenből is fel lehet menni a Loreley-sziklára. A piactérről kiindulva keresztülmegyünk a helységen és pormentes úton felfelé haladunk a sziklás Schweizertalon; egy km-re jobbra erdei útelágazáson felfelé fél kilométert megtéve meglátjuk a *Katz-várat* (Burg Katz, tulajdonképpen Neu-Katzenelnbogen). A Katzenelnbogen grófok várát 1393-ban építették, 1804-ben a franciák lerombolták, 1898-ban helyreállították (nem közelíthető meg). A Loreley-sziklához vezető út a szűk Schweizertalban visz tovább még másfél kilométert hegynek fel a 261-es magassági pontig, aztán jobbra tér le és kb. egykilométeres enyhe ereszkedőn eléri az „Auf der Loreley" szállodát és éttermet a hatalmas *Loreley-sziklán* (200 m a tengerszint felett, 132 m a Rajna felett). Gyönyörű kép tárul elénk a mélyben folyó Rajnára.

A sziklát a XIX. században felbukkant *rege* tette nevezetes hellyé. A mesét Heinrich Heine is megénekelte egyik legismertebb versében. A rege szerint a sziklán fésülgette aranyhaját a gonosz tündér, Loreley és dallal bűvölte a rajnai hajósokat, akik vesztükbe rohantak érte. Mint többnyire minden regének, ennek is van valóságalapja. A Loreley-sziklánál a folyó erősen összeszűkül, s örvényei valóban veszélyesek; bizonyos megvilágításban pedig a tündér-szikla csúcsát bearanyozzák a nap sugarai.

A B 42-es úton a következő helység Wellmich, gótikus kis *templommal*, belsejében szép sírkő van. Magasan a Rajna felett áll *Peterseck vára* (Burg Peterseck; Dauerburgnak vagy Thurnbergnek is hívják). A trieri érseké volt; 1370-ben készült el, de 1806-ban nagyrészt lebontották, majd 1900 és 1906 között ismét felépítették. A szomszédos Katzenelnbogen grófi család, a „Macska"-vár (Burg „Katz") tulajdonosa gúnyosan Egér-várnak (Burg „Maus") nevezte el. (Magántulajdon, nem közelíthető meg.) A túlsó parton Rheinfels romjai látszanak. Tovább a B 42-es úton a hegyek közel nyomulnak a folyóhoz, utunk a folyóparton vezet; felettünk állnak *Liebenstein* és *Sterrenberg „testvérvárai"*. A túlsó parton Hirzenach, majd Bad Salzig látható. Kamp-Bornhofen két részből áll. Bornhofen búcsújáró hely; említésre méltó a ferences kolostor tekintélyes gótikus *templomával* (1435). Kampban több színpompás régi *favázas ház* áll és egy késő gótikus *kolostortemplom*.

A testvérvárakhoz Bornhofenből mehetünk fel a Rheinuferstrassén, a kolostor mellett és egy oldalvölgyecskében felfelé; 1 km után jobbra, 300 m-re egy útelágazásnál Liebenstein romjai alá érünk, ahonnan 3 perc alatt gyalogosan feljutunk a várhoz, míg a kocsiúton egyenesen, még 200 m-t haladva a Burg Sterrenberg udvarába érkezünk.

Filsen előtt gyönyörű a kilátás a túlparti Boppard festőien szép városképére; Boppardra autókomp visz át.

Filsen a szép kilátást nyújtó Filsener Ley (229 m; 20 perc) lábánál fekszik. Osterspai-ban szép *favázas házak* vannak (a község fölötti *Liebeneck-kastély* sajnos nem látogatható). Az út most szorosan a folyó mellett halad, a túlsó parton szembetűnnek Oberspay csinos favázas házai, majd Niederspay hegyes templomtornya. Braubach régi kisváros, nevezetessége a *Szt. Barbara-plébániatemplom* (Pfarrkirche St. Barbara). Tornya és szentélye XIII., főhajója XIV. századi. Felette a tekintélyes *Marksburg* magasodik, a régi rajnai várak közül az egyetlen, amely az évszázadok során épségben fennmaradt. A helység felső végénél láthatók az 1568-ban épített *Philippsburg-kastély romjai*. Keletre a Zollbach-völgyben (Zollbachtal) van a braubachi ólom- és ezüstkohó; itt már a rómaiak is folytattak bányaművelést. A Marksburghoz jó feljáróút vezet (2 km), a helységben levő útelágazástól Nastätten irányába kell elindulni. Elhaladunk az *egykori erődítmény* kapuja mellett és rögtön jobbra térünk; 1 km után ismét jobbra tar-

tunk. Ha az elágazásnál balra fordulunk, a 100 m-rel a Rajna felett magasodó *Martin-kápolnához* (Martinskapelle) érünk, amelyet már 1242-ben említenek. Az elágazásnál jobbra tartva még háromnegyed kilométert megyünk hegynek fel (11%) Marksburg parkolóhelyéig. A vár tornyából messzire ellátni.

A B 42-es út ezután kissé eltávolodik a folyótól. Lahnstein-be érünk. Az itt a Rajnába torkolló Lahn mindkét partján elterülő város két részből áll. Utunk először Oberlahnsteinen visz keresztül; említésre méltó a *kikötő* és a *gépgyárak*. A régi *Városháza* (Rathaus) késő gótikus favázas épület a XV. század elejéről. 1775-ben épült a *Márton-templom* (Martinskirche) a XIV. századból származó szentéllyel és két késő román stílusú toronnyal. Oberlahnstein városrész felső végén van a XIV–XVIII. századi *Márton-vár* (Martinsburg). A középkori részek a XVI. és XVIII. századbeliekkel együtt háromszárnyas egységgé nőttek össze, melyet magas, hatszögű torony ural. A Lahn túlsó partján Niederlahnstein városrész fontos közúti és vasúti csomópont. A folyó torkolatánál álló *Szt. János-templom* (St. Johanniskirche) eredetileg a XII. században épült, 1794-ben leégett és 1855-től kezdve helyreállították. A közelében a rómaiak által a folyó védelmére emelt *erődfalmaradványai* láthatók a IV. századból. Keletre, a Lahn jobb partja felett emelkedik a messziről szembetűnő Allerheiligenberg, rajta *kolostorépülettel*. Oberlahnsteinből érdemes felmenni *Lahneck várához* (Burg Lahneck, 3 km). A Burgstrassén keresztül és a Bad Ems felé vezető mellékúton haladunk felfelé (12%); 2 km után ágazik el utunk balra a nagy várhoz. Már 1226-ban említik, 1688-ban a franciák lerombolták, 1860-ban újra felépítették. A vár neogótikus újjáépítése után is még románnak hat. Legrégibb részeit, így főtornyát, egyes falrészeit és a kápolnát még a XIII. és XIV. században építették. Pompás innen a kilátás a Lahn torkolatára, az Allerheiligenbergre és a szemközti parton emelkedő *Stolzenfels-várra*.

Lahnsteinből már csak 5 km az út Koblenz-Ehrenbreitsteinbe, Koblenznek a Rajna jobb partján elterülő városrészébe.

Koblenz

Koblenz a Közép-Rajna vidékének fontos városa, 119 000 lakossal. A Rajnai-palahegység (Rheinisches Schiefergebirge) közepén fekszik, a Rajna és a Mosel találkozásánál.

A város alapítása a rómaiak idejére nyúlik vissza. Az első század elejétől kezdve erődítményekkel védték a moseli átkelőhelyeket. A város neve is a római uralom emlékét őrzi: a két folyó egyesülése miatt „Confluentes"-nek, Összefolyásnak nevezték, amiből a későbbi Koblenz származik. A város fejlődését továbbra is elsősorban földrajzi fekvésének köszönhette, mivel a Koblenz körzetébe tartozó folyók – a Rajnán és a Moselen kívül a várostól nem messze a Rajnába torkolló Lahn is – hajózhatók. Az eredetileg a Mosel mentén húzódó óváros a középkorban déli és keleti irányban terjeszkedett. Ez időben több jelentős román stílusú templom is épült a városban. 1018-ban II. Henrik császár a város feletti felségjogot a trieri érseknek adományozta, s Koblenz idővel az érsek, egyben német választófejedelem székhelye is lett. A Német Lovagrend a XIII. században igazgatási épületeket emelt a városban. 1344-ben már híd vezetett a Moselen. A későbbi századokban az egyházi épületeken kívül sok szép világi is (céh-házak, nemesi udvarházak) készült a kornak megfelelő stílusban. A város további fejlődése a XVIII. század második felére esik. Új épületek sorával díszítették. A napóleoni kor után Koblenz 1815-ben Poroszországhoz kerül, s ekkor az ország legnagyobb erődítményévé épül ki, mely a Rajna melletti királyi kastélytól délre kiindulva a Moselig vezetett. Az erődítményeket csak a század végén, 1891-ben bontották le, s ezáltal lehetőség nyílt a város további terjeszkedésére. A Rajna mellett hosszan elnyúló sétányt alakítottak ki, szállodákat építettek, s fokozatosan nőtt az idegenforgalom, melyet a város többek között fekvésének és környezetének is köszönhet. A második világháborúban súlyos károkat szenvedett Koblenzet sok helyütt nagyvonalúan és modern stílusban építették újjá.

A mai Koblenz elsősorban közigazgatási és hivatali város, több szövetségi, tartományi és körzeti intézménynek és hivatalnak ad otthont. Itt van a Szövetségi és az Állami Levéltár, a Szövetségi Vízrajzi Intézet, különböző kamarák, igazgatóságok stb. Színház és hangversenytermek, főiskolák és szakiskolák, pedagógiai akadémia és múzeumok jelzik a város kulturális életének színvonalát.

Sétánkat a város északkeleti részén levő legismertebb pontnál, a Mosel rajnai torkolatánál levő Német saroknál (Deutsches Eck) kezdjük, a két folyó közre zárta keskeny földnyelven. Itt emelkedik a *Német egység emlékműve*. Tőle délre a Rajnaparton az ún. *Deutsch-Herrenhaus* a Német Lovagrend által emelt épületek egyik megmaradt része. Mellette magasodik Koblenz legrégibb *temploma* (St. Castor). A harmonikusan tagolt, kereszthajós, négytornyú bazilika a Rajna–Mosel-vidék egyik legszebb román stílusú épülete. Egyes helyeken még az

eredeti IX. századi Karoling korabeli épület részei is felismerhetők: a templomot 836-ban szentelték fel.

A XII. század közepén történt átépítés során alakult ki a szentély a mögötte levő apszissal és annak *hét félköríves ablakával:* érett román művészet tükröződik az épület minden részén. Feltűnő igen széles főhajója és szépek a XIV. és XV. századból származó *síremlékek*, különösen Kuno von Falkenstein gótikus fali síremléke, mely az építészet, szobrászat és festészet eszközeivel készült. A barokk díszítésű homokkő *szószék* 1625-ből való. Említhető még az 1685-ből származó *bronz feszület.*

A templom mögötti Kastor-Strasse-n a Rajnának háttal elindulva rövidesen az 1200 körül még római alapokra épült *Szt. Florin-templomhoz* (St. Florinskirche) jutunk. A román bazilika külső falazatában a világos és sötét kövek váltakoznak, ettől és két hatalmas ötemeletes tornya által hatásosan tagozott. Belsejében a XIV. század közepén új gótikus karzat készült. A Mosel-parton továbbmenve, közvetlenül az 1332–38 között épített *híd* (Balduinsbrücke) előtt elérjük a *Régi várat* (Burg); építtetője, Balduin választófejedelem nevét őrzi. Valamikor a városfalakba illeszkedett. Alsó falazata még római eredetű, melyre a XIII. századbeli román épületrész került. Később a XVI. és XVII. század során átépítették, a választófejedelemé lett. A vár ma a városi könyvtárnak ad otthont.

A vártól visszaindulva egy utcával délebbre, a város egyik magasabb pontján emelkedik a *Boldogasszony-templom* (Liebfrauenkirche). XII. századbeli háromhajós román bazilika, XIV. századi gótikus kórussal. Karcsú tornyait a XVII. század vége óta barokk tető fedi. Gyönyörű a gótikus belső hálóboltozat a román boltívek felett. A Rajna irányába továbbmenve a Jesuitenplatz-on áll az 1613–17 között épült *jezsuita templom.* Az eredeti templomból a szép oromhomlokzat, a gótika és reneszánsz érdekes keveréke maradt meg. A mellette levő, 1585-ből származó *kollégiumi épülethez* csatlakozott 1694-ben a reneszánsz és barokk formákat mutató új épület: a mai *Városháza* (Rathaus). Szép a boltozatos átjárócsarnok és belül a stukkó díszítette lépcsőház.

A Firmungs- és Rheinstrasse-n keresztül a Rajnához visszatérve és délnek fordulva előbb a *kormányzati palota* mellett megyünk el, majd Németföld egyik legjelentősebb korai klasszicisztikus épülete következik: az 1772–79 között

épült *kastély* (Residenzschloss), az utolsó trieri választófejedelem, Clemens Wenzeslaus érsek rezidenciája. A kastély déli oldala mellett a *Pfaffendorfi-híd* (Pfaffendorfer-Brücke) ível át a Rajnán. Az 1862–64 között épült hídon juthatunk a folyó jobb oldalára, ahol a Deutsches Eckkel átellenben a Rajna felett 118 méterrel *Ehrenbreitstein vára* uralja a környéket. A vár 1000 körül épült, a XVI–XVIII. században tovább erősítették és lakórészekkel bővítették. Katonai erővel nem is sikerült bevenni – legfeljebb a védősereg kiéheztetésével. Bár a franciák Napóleon alatt felrobbantották, de a poroszok azután még hatalmasabbá építették ki . . . A várban van a közép-rajnai vidék történelem előtti és korai történelmének állami gyűjteménye (Staatliche Sammlung für Vor- und Frühgeschichte). A várba libegővel is fel lehet jutni; teraszáról gyönyörű kilátás nyílik a városra és a két folyó környékére.

A környék kedvelt kirándulóhelye a pompás kilátást nyújtó *Rittersturz* (a belvárostól jó 4 kilométernyire). A B 9-es úton dél felé kell elindulni s 2 km megtétele után 2 kilométeres letérő vezet a Hunsrück hegységnek meredeken a Rajna fölé emelkedő nyúlványához.

KÖRUTAZÁS A RHEINLAND NYUGATI RÉSZÉN

Koblenz központjából indulva a Mosel partján Koblenz–Moselweiss előváros irányába haladunk. Onnan, ahol a vasút keresztezi a folyót, kompjárat visz a bal parti Gülsbe. A B 49 jelű főútvonal a Mosel déli partján vezet Lay felé, amely szintén Koblenz peremvárosa. Mögötte a völgy összeszűkül, sok a szőlő és a gyümölcsös. (Jobbra komp jár át a bal partra, a Winninger Hamm oldalában elterülő Winningen bortermelő helységbe.) Dieblich előtt a parkolóhelyről szép kilátás nyílik a szemközti partra, a meredek hegyoldal szőlőire, ahol az alsómoseli táj legzamatosabb borát termelik. Dieblich a Dieblicherberg lábánál fekszik. A községből kompjárat van a túlparti Kobern-be, amely felett két vár romja és a *Mátyáskápolna* (Matthiaskapelle) magasodik. Szőlők között haladva érjük el Niederfellt, Gondorf-fal köti össze kompjárat. Utána az út valamennyire eltávolodik a folyó partjáról és Oberfell falut érinti.

Alken felett *Thurant várához* (Burg Thurant) érdemes

felhajtani; de figyelmet érdemelnek a helység *régi házai* és a *középkori erőd tornyának és falának maradványai* is. A várhoz másfél kilométeres út vezet. A B 49-es útról a helységtől délre térünk le és egy új úton megyünk hegynek fel; körülbelül 1 kilométerrel a második szerpentin után balra fordulunk és keskeny úton jutunk az 1200 körül épült kéttornyos várhoz. (Mivel magántulajdon, csak vezetővel lehet megnézni.) A várral szemben a Bleidenbergen áll a gótikus *Szentháromság-kápolna* (Dreifaltigkeitskapelle) *romja*. Brodenbach rokokó stílusú *templomának* szép a főoltára. A helységből érdemes kitérőt tenni a Ehrenburghoz, amely a Mosel-vidék egyik legszebb várromja. A B 327-es útra (Hunsrück-Höhenstrasse) át vezető alacsonyabb rendű utat követjük Boppard irányában, majd erősen kanyargós emelkedőn (15%) a szép kilátást nyújtó *Hubertus-magaslatra* (Hubertushöhe) érünk. Innen két kilométerre jobbra elágazó úton elérjük a hegykúpon trónoló *Ehrenburgot* (235 m). A várat 1161-ben építették és 1687-ben a franciák rombolták le.

A B 49 jelű úton tovább Brodenbach után a túlsó parton a hosszan elnyúló Hatzenportot látjuk, magasan fekvő templomával, majd előtűnnek *Bischofstein várának romjai*. Burgen a *Beybach* völgyének (Beybachtal) torkolatában fekszik, komppal lehet átkelni innen Moselkern-be és Müden-be; mindkét helység az *Eltz vára* (Burg Eltz) felé vezető út kiindulópontja. Ez az erdős környezetben meredek sziklára épült, magas tornyaival, oromzataival és erkélyeivel díszített vár az NSZK egyik legszebb vára. A B 49 jelű út erdős hegyoldalban vezet tovább. Treis község nevezetes késő gótikus temploma 1480-ból származik. Treist a túlparti Karden-nel híd köti össze; Karden egykori kurtrieri kisváros, a rómaiak idejében Cardona néven szerepelt. A IV. század közepén itt lakott Szt. Castor az egyik barlangban; ezért épült itt a XII–XIII. században a háromtornyú *Szt. Castor-templom* (St.-Castor-Kirche).

Keleti részei, a szentély és a kereszthajó (1183) még román, a három hajó korai gótikus; *főoltárát* értékes agyagplasztikák díszítik a XV. századból, *oldaloltárai* XIII. századbeliek.

Treisnél a B 49-es út áttér a Mosel északi partjára, így már a túlpartról nézzük a Treistől délre, a Dünnbach völgye felett magasodó *Treis várának* (Burg Treis) *romjait*, tovább délre, a *Flaumbach* völgye felett pedig *Wildburg romjai* láthatók.

Utunk tovább is meredek szőlőhegyek, sziklás hegyoldalak mellett vezet.

A következő nagyobb helység Cochem, a Mosel-völgy egyik legszebb pontja. A folyó jobb oldalán fekvő Cond helységgel *híd* köti össze. Az óvárosban van a XV. században épült, 1736-ban felújított *Szt. Márton-templom* (St. Martinskirche). A piactéren álló *Városháza* (Rathaus) 1739-ből származik. Feljebb az 1802-ben épült kapucinus *kolostortemplom* jelenleg iskola. A régi városi erődítményből több torony fennmaradt, többek között a festői *Enderttor;* mellette szép favázas ház áll 1625-ből. A város felett magasodik az 1072-ben emelt *Cochem-vár* (Reichsburg Cochem), amely gyalog 20 perc alatt elérhető. (Gépkocsival tilos felhajtani!) A várat a franciák 1689-ben lerombolták; 1869–77-ben állították helyre. (Májustól-októberig tekinthető meg idegenvezetővel.)

A B 49 jelű Mosel-völgyi út Cochem után a folyó mintegy 20 km-es nagy kanyarulatát (Cochemer Kramper) követi (amelyet a vasútvonal 4,2 km hosszú alagúttal rövidít le). Gyönyörű látvány visszanézni a Cochemre. Ellenz-ből festői kép tárul a túlsó parton fekvő Beilstein helységre, amely felett egy *vár romjai* magasodnak. Senhals-ot híd köti össze a túlsó parti Senheim faluval. Utána a völgy kissé kiszélesedik; az itt-ott előtűnő meredek hegyoldalakat gyümölcsösök borítják. Ediger *kápolnája* sajátos, 1500 körüli kő-domborművet őriz: „Krisztus a présben". Eller nevezetessége a régi *Burghaus* és az 1520-ból való késő gótikus *Rókus-kápolna* (Rochuskapelle). A helységen túl áthaladunk a vasút alatt; a túloldalon a *stubeni kolostor romjai* látszanak. Bremm ódon falu, késő gótikus *csarnoktemplommal.* Alf és a szemközti parton fekvő Bullay a boráról híres közép-moseli völgy kapui. A bal parti vincellérfalu, Alf az Alfbachtal torkolatánál és a Marienburg lábánál fekszik. Bullay-jal kompjárat és kétemeletes (alul közúti, felül vasúti) *híd* köti össze. Bullay a Közép-Moseli völgyön végigvezető utak kiindulópontja.

Alf környéke bővelkedik érdekes látnivalókban. A Marienburgra a B 53-as úton kell átmennünk Zell irányában. 3 km után jobbra elágazó jó úton szőlővel borított hegyoldalak között elérjük a *Marienburgot.* Láthatjuk az 1127-ben alapított, 1806-ban lerombolt premontrei kolostor romjait; a késő gótikus stílusú templom szentélye még megtekinthető. Ez a Mosel menti táj egyik legszebb kilátóhelye; gyönyörű kép tárul elénk; a 12 km hosszú Mosel-kanyar (Moselschleife) és a Zelli-könyök

(Zeller Hamm). Szép kirándulást tehetünk nyugatra is Bad Bertrich-be, Alftól 10 kilométerre az *Alfbach*, majd az *Üssbach völgyében*. Bullaytól keletre az alacsonyabb rendű út a folyóval együtt megkerüli a 281 m magas *Barlt*, melynek nyergében a Marienburg áll. A Moseltól kissé eltávolodva, szőlőhegyek között vezet az út, majd jobbra fent megpillantjuk a Marienburgot.

Zell ódon városka, a Zelli-könyök legjelentősebb helysége. Boráról (Schwarze Katz – fekete macska) híres. Érdemes megtekinteni a *régi városi erődítmény romjait*, többek között a Kerektornyot (Runder Turm). Zell messziről látható ismertetőjelét, a *Péter-templomot* (Peterskirche) 1792-ben emelték. A XV. századi Madonna tehetséges rajnai faszobrász alkotása. A hatalmas tornyú, kétszárnyas *egykori kurtrieri kastély* (Schloss Zell, 1542), valamint a *Bormúzeum* is érdekes. A kis piactéren áll a város jelképe; a *kút* a hordóra állított fekete macska alakjával. A Mosel bal partján fekszik a Zellel egybeolvadt Kaimt. Takaros favázas házai közül egyik az 1620-ból származó *Treis-ház* (Haus Treis); a tartomány legszebb favázas épülete pedig *Bros von Waldeck háza* 1551-ből. A *plébániatemplom* (Pfarrkirche) tornya a XI. századból származik. Zellből ágazik el a B 421-es út, amelv gyönyörű oldalvölgyön keresztül visz fel a Koblenzből a Saar tartományba tartó hegyvidéki útra (Hunsrück-Höhenstrasse).

Aki siet, a B 49-es úton Alfból közvetlenül eljuthat Trierbe; a távolság így lényegesen kevesebb, mint a Mosel szeszélyes kanyarulatait követő B 53 jelű úton. Mivel azonban ez az útvonal kínál több látnivalót, mi ezen vezetjük tovább a turistát. A folyó nagyívű kanyarulatába megyünk be; a vidék itt ellaposodik és mozaikszerűen elhelyezkedő szőlőkkel fedett. Az út helyenként erősen összeszűkül és kanyarokban gazdag pályán éri el a következő helységet. Briedel vincellérfalu, a Mosel völgyének egyik gyöngyszeme. Már a római korban *őrtorony* állott itt, melynek *maradványai* láthatók. A középkorban tornyokkal erősített körfal védte, a *Baglyok tornya* (Eulenturm) és *falmaradványok* őrzik. A községháza a XVII. század elejéről való. A magasan fekvő *Szt. Márton-templomban* (St. Martin), ami Briedel jelképe, szép mennyezeti festmények láthatók. Továbbhaladva utunk először erősen lejt, majd kanyarokban gazdag szakaszon felfelé kapaszkodik.

Pünderich is vincellérfalu; innen komppal mehetünk át a túlsó partra, ahonnan meredek hegyi úton negyedóra alatt elérhető a Marienburg. A *kompállomás* épületének favázas házán

szép fafaragások vannak. A községben néhány *szép ház* és *pince* látható. A régi *Városháza* (Rathaus) zömök, kerek tornyával igazi remekmű. Utunk szőlők közt, völgyben vezet tovább. Egy közúti *hídon* át kitérhetünk a túlparti R e i l-be. A község szőlőművelése és borkereskedelme révén különösen jómódú; a Mosel-vidék harmadik legnagyobb bortermelő körzete. Szűk utcáiban sok gyönyörű *favázas házat* csodálhatunk meg. E n k i r c h-et már 690-ben említik; kelta és román kori emlékek maradtak itt fenn. A Mosel-vidéki *favázas házépítés* művészetének példaképe. A Mosel mentén talán egyetlen más helységben sincs annyi jól karbantartott, gyönyörű erkélyekkel és oromzatokkal díszített ház. A község lakói túlnyomórészt protestánsok, ami ritkaságszámba megy ezen a vidéken. A *protestáns* hívők *temploma* (Pfarrkirche) régi gótikus alapokon nyugszik. A *katolikus plébániatemplom* (Pfarrkirche) román stílusú tornyával valaha a ferencesek zarándoktemploma volt. Kis *múzeumban* régi vincellérkonyha látható. Tovább ismét a Mosel és meredek szőlőhegyek között visz utunk; balra fent van *Starkenburg*, gyér vármaradványokkal, majd az előtérben, a magasban *Grevenburg* romjai.

Jól kiépített, hatsávos úton beérünk T r a b e n – T r a r b a c h-ba. A régi ikervárosnak jelentős a borkereskedelme és idegenforgalmi központ, sok fürdővel és gyógyfürdővel. A folyó kanyarulata itt nagyságát és formáját tekintve is a Zelli-könyökhöz hasonlóan félszigetet zár be. A B 53-as út Trarbachból egy *hídon* át vezet a bal parti Trabenbe. A híd felett van a *Közép-Mosel-vidéki múzeum* (Mittelmosel Museum). A cochemi tájra emlékeztető, szív alakú nagy folyókanyar északi oldalán haladunk tovább alacsonyabb rendű úton. A túlsó parton Wolf falucskát látjuk; híd vezet át hozzá; a magasban *gótikus templom romjai*. K r ö v történelmi emlékekben gazdag helység, egykor a birodalomnak közvetlenül alárendelt hat faluból álló Krövi Birodalom (Kröver Reich) fővárosa volt. A város számtalan szép régi háza közül kiemelhető az 1658-ban épült *Dreigiebelhaus* és az 1758-ból való *Echtenachi-udvarház* (Echtenacher Hof).

Tovább folytatva utunkat, nemsokára ismét szőlőhegyek között megyünk. Ü r z i g a legrégibb történelmi helyek egyike a Mosel vidékén. Középkori várainak emlékét csak a déli, szőlőkkel borított hegyoldalban álló őrtorony őrzi, melynek déli oldalán napóra mutatja az időt. A községet számos gyönyörű *favázas épület* ékesíti. Ürzig, Erden és a nagy moseli kanyarban

fekvő többi bortermelő helység szőlőkkel borított lejtőikkel a „Mosel fejedelmei" közé tartoznak. Ürzigen túl van az egykori ciszterci apácakolostor, *Machern*. A túlparti Zeltingenbe híd vezet át; az 1720-ban épült *templom* miatt, amelyben szép barokk oltár van, érdemes kitérni. A B 53-as útvonal itt a folyóparttól kissé eltávolodva visz tovább gyümölcsösök között. Wehlen hosszan elnyúló, szintén boráról ismert helység; a Wehlener Sonnenuhr bormárka kiváló hírnévnek örvend. A folyó szemközti partján fekszik Graach falu; a szőlőhegyek felett a magasban látható az 1795-ben létesített *Graacher Schanzen* (434 m); majd Bernkastel-Kues felett Landshut várának romjai. Bernkastel-Kues ódon város. Szép és jó helyen fekszik: a középső Mosel-völgyben, a *Tiefenbach* torkolatánál. Híresek borai (Bernkastler Doktor és Badstub) és élénk a borkereskedelme. Felejthetetlen kép tárul elénk Bernkastel piacterén, amelyet élénk színű, faragott *faházak* vesznek körül. A tér közepén a *Mihály-kút* (Michaelsbrunnen) 1606-ból való. A téren van a késő reneszánsz *Városháza* (Rathaus; 1608), északnyugati sarkán ott a régi *pellengér*. A folyóparton áll a kora gótikus *Szt. Mihály-templom* (St. Michaelskirche), barokk oltáraival. Bernkastelből szép út visz fel Landshut várához. Kues városrész híres épülete a *Szt. Miklós-kórház* (St.-Nikolaus-Hospital).

A város nagy szülöttje, *Nicolaus Cusanus* kardinális és filozófus (1401–64) alapította; *szívét* a kórház gótikus kápolnájában temették el. Az alapítványi épülethez tartozik még a gazdag díszítésű *keresztfolyosó*, a *refektórium*, a *kardinális-szoba* és a rendkívül értékes kincseket őrző könyvtár, benne a *kardinális könyveinek* nagyobb részével, több mint 400 pótolhatatlan értékű *kézirattal* és *ősnyomtatvánnyal*, középkori csillagászati és egyéb tudományos eszközökkel.

A város környékének legszebb kilátóhelyére, *Landshut várához* (Burg Landshut) a B 50-es utat követjük, amely sok kanyarral a szép *Tiefenbach-völgyben* (Tiefenbachtal) erősen felfelé visz; a Canisiushaus nevű ifjúsági szállónál találunk parkolóhelyet. Innen hamarosan elérjük az egykori kurtrieri vár bejáratát. A várat 1692-ben a franciák rombolták le. Különösen szép a kilátás a vár tornyából. Bernkastelből a B 53 főútvonal a Mosel déli partján fut tovább, erdőkkel borított hegyoldal mellett. A szép *Veldenz-völgy* torkolatánál fekvő Mülheim már a VI. században ismert helység volt, jelentős borkereskede-

lemmel. Niederemmel a folyó északnak forduló kanyarulatában, magasabb dombon fekszik. A folyó sok ezer éves természetátalakító munkája során itt létesült félsziget a Mosel egyik legkedvesebb tája; a meredek hegyoldalakat a szorgalmas vincellérek teraszszerűen beültették szőlővel; a szemközti Piesporttal *híd* köti össze. Dhron bortermő falu a halban gazdag *Dhronbach* torkolatánál.

Ha itt – alacsonyabb rendű úton – egyenesen megyünk tovább, néhány kilométert megtéve Neumagen-be jutunk. Régi bortermelő helység, a római Noviomagus erőd helyén. A *Péterkápolna* (Peterskapelle) alatti parkban *Ausonius* római költő *emlékműve* áll, aki a trieri császári udvarban egy ideig nevelőként tevékenykedett és 371-ben versben énekelte meg a moseli völgy szépségét. Az út a folyó keleti partján a trittenheimi Mosel-hídhoz érkezik, és visszatérhetünk a főútvonalra.

A B 53-as út Dhron után egy *hídon* vezet át, majd a Mosel nyugati partján halad tovább. Trittenheim már a római korban is ismert bortermelő hely volt. Szőlőhegyek között emelkedik a *Laurentius-templom* (Laurentiuskirche), amit 1147-ben II. Jenő pápa adományozott a trieri St. Matthias apátságnak. Klüsserath falu felett magasan áll a *Rudems-kápolna* (Rudemskapelle) a Rudemsbergen; a két világháborúban elesettek emlékének szentelték. Csodálatos innen a kilátás a Mosel völgyére, amelyet a B 53 jelű úton továbbra is követve, megérkezünk Trier északi bejáratához, a hatalmas Porta Nigrához.

Trier-t, Németország legrégibb városát i. e. 15-ben Augustus római császár alapította. Hamarosan római provinciai főváros lett, s bár 275-ben a frankok és alemannok feldúlták, mégis már 286-tól egészen 395-ig császári székhely volt. Az Alpoktól északra Trier a római emlékekben leggazdagabb város. Nagy Károly alatt a település már érseki székhely, a trieri érsek egészen a XVIII. század végéig a német választófejedelmek egyike volt. A mai Trier a Rajna középső szakasza és a nyugati országhatár között a legnagyobb város.

Sétánkat a *Főpályaudvartól* (Hauptbahnhof) Theodor a Heuss-Alleen kezdjük, amely a Nordalleeban folytatódik. (Balra az út elején van az idegenforgalmi iroda: Verkehrsamt.) A város legismertebb nevezetessége a II. század végén épített hatalmas *római városkapu* (Porta Nigra). A XI. században az érsek az építményt templommá alakíttatta át, az ún. Szt. Simeon-templomot (Simeonstift) azonban Napóleon ismét lebonttatta és

nagyjából helyreállíttatta az eredeti építményt. Megmaradt azonban a templom melletti korai román kolostor kerengőjének egy része. Itt rendezték be a *Városi Múzeumot* (Stadtmuseum).

Északra a Paulinstrasse elvezet a Palmatiusstrassében álló *barokk templomhoz* (St. Paulinkirche). Délre, a Simeonstrassén keresztül az óváros főterére, a Hauptmarktra jutunk. A római gránitoszlopon álló *kereszt* a báránnyal 958-ban, a *kút* (Petersbrunnen) 1595-ben készült. A *Steipe* nevű XV. századbeli épület szinte uralja a főteret; a polgárság díszterme volt benne. Házak közé beszorítva emelkedik magasra a XV. századi *Szt. Gangolf-templom* (St. Gangolfkirche) tornya. A főtér sarkától induló Dietrichsstrassében 1100 körül épített, erődítményszerű *lakótorony* (Frankenturm) emelkedik. A főtértől nem messze, a Brückenstrassében áll *Marx Károly szülőháza* (Karl Marx Haus), majd az utca végén érdemes megnézni a *Római-hidat* (Römer Brücke). A főtérről juthatunk a Domfreihof nevű téren a város két híres templomához. A *Dóm* Németföld legrégibb püspöki temploma. Magva a templom hajójának keleti oldalában levő IV. századi római épületrész. A XI–XIII. században készültek a hatásos román épület további részei és tornyai. Feltétlenül érdemes megtekinteni a Dóm rendkívül gazdag Kincstárát (Schatzkammer). Gótikus kerengő köti össze a Dómot a mellette levő *Miasszonyunk-templomával* (Liebfrauenkirche), amely Németföld második legrégibb (1235–60) gótikus temploma. Híres a domborművekkel díszített nyugati kapu, a templom belsejében pedig szépen megmunkált síremlékeket láthatunk. Innen délre a Konstantin-Platzon áll a *Bazilika*, a 310-ben épült, hatalmas, égetett-tégla épület. Eredeti még az apszis és a nyugati fal. A Konstantin-Platz 4. számú épületben van a *Püspöki Múzeum* (Bischöfliches Museum).

A Bazilikán túl a reneszánsz és barokk részekből álló (a második világháború után helyreállított) szép *hercegi palotát* (Erzbischöfliches Schloss) láthatjuk. Mögötte, a Südallee és az Ostallee sarkán emelkednek az egykori impozáns méretű *császári fürdők* (Kaiserthermen) maradványai. Az antik idők föld alatti járatai és melegvíz-vezetékei a mai napig megmaradtak. Az egykor hatalmas épülettömböt a középkorban a városi erődítményrendszerbe építették be. 30 000 nézőt fogadott be egykor a római *Amphiteátrum* (Amphitheater) a Südalleenak a vasúti vágányokon túli részén. A Südallee másik végén, a Mosel irányában vannak a *másik római fürdőnek* (Barbarathermen) ma már csak alapfalakból álló *maradványai*. A Südalleet kereszt-

tező Saarstrassén jutunk a *Szt. Mátyás-templomhoz* (Kirche St. Matthias), az egykori bencés apátság román–gótikus templomához (XII., XV. és XVIII. század).

Triert nyugati irányban hagyjuk el az *Új-hídon* (Neue Brücke) keresztül és a B 51-es úton indulunk Bitburg felé. A Mosel völgyéből szép kilátást nyújtó kanyarban emelkedünk felfelé, elhaladunk a 350 m magas *Hohensonne* mellett és a fennsíkon (nyugatra a Südeifel természetvédelmi terület) elmegyünk a *Kolmeshöhe* alatt, ahol nagy katonai temető van. Bitburg-ban érdemes megnézni a XV. századi *Miasszonyunk plébániatemplomot* (Liebfrauenkirche). A „Beda vicus" *római erőd maradványai* láthatók a Kölnből Trierbe vezető római kori Eifel-úton. Bitburgtól 10 kilométerre északra tovább a B 51-es út mentén, Wiersdorf és Biersdorf között terül el a *prümi víztároló* (Prüm-Stausee).

Bitburgtól szép kirándulást tehetünk a *Vulkanische Eifel* geológiai érdekességekben gazdag vidékére. Alacsonyabb rendű úton indulunk északnak a *Kyll* folyócska völgyébe. Kyllburg festői fekvésű helység a *Tarbenberg* (438m) lábánál, klimatikus és Kneipp-kúra gyógyhely. A 364 m magas Stiftsbergen *vártorony* áll a XIII. századból: szép innen a kilátás. Az egykori *Alapítványi-templomot* (Stiftskirche) 1276-ban alapították; a szentélyben szép üvegfestmények láthatók (1533–34); a díszes szék a XIV. századból való. A templom mellett az egykori káptalanház és keresztfolyosó XIV. századi. A Kyll völgyében felmehetünk Sankt Thomas felé, hogy megnézzük az egykori *ciszterci kolostor romjait*, és egy román stílusú *templomot* a XII. századból. Tovább Mürlenbach fölött a XIV. századi *Bertradaburg romjai* magasodnak. Birresborn mellett a völgyoldalban a *Kalem* egykori vulkán (510 m), lábánál fakad a legerősebb *eifeli savanyúvizes forrás* (Birresborner Mineralbrunnen).

Utunk befut a B 410-es főútvonalba, s meglátjuk az *Auburg* várszerű dolomitsziklás képződményeit. Gerolstein régi kisváros. A Kyll folyócska két oldalán fekszik, felette magasodik a Schlossberg a XIII. században épült és 1691-ben lerombolt *Löwenburg* (436 m) *romjaival*; körben meredeken emelkednek a szép kilátást nyújtó dolomitsziklák: a *Munterly* (482 m), az *Auburg* (465 m), a *Hustley* (545 m); északkeletre a háttérben a *vár* (Kasselburg) romjai látszanak. A pályaudvartól nyugatra van az evangélikus *Megváltó-templom* (Erlöserkirche). Érdekes a *Sarobodis* római villa *maradványa* és a *kis múzeum*. A B 410 jelű

úton a Kyll völgyében haladunk tovább P e l m-ig, ahonnan érdemes felmenni a bazaltkúpon fekvő, jó állapotban levő, szép kilátást nyújtó Kasselburg romjaihoz. Pelmből alacsonyabb rendű úton keletnek fordulunk; Kirchweiler után két egykori *vulkáni kráter* között vezet utunk. Balra az *Ernstberg* (699 m) látható; tőle nem messze jobbra a *Scharteberg* (691 m) rendkívül érdekes vulkanikus képződmény.

A *Riemmerich* (601 m) tetején egykori kráter található, megkövesedett lávafolyammal. Miután megláttuk a *Nerotherkopf* (647 m) lávakúpját a várromokkal, hamarosan beérünk D a u n-ba. A Vulkanische Eifel-hegység középpontjában, a *Lieser* folyócska völgyében fekszik, egy bazaltkúp talaján. A Burgbergen áll a várfalakon belül az 1712-ből való egykori *kurtrieri hivatali épület* (Amsthaus) és a kis *evangélikus templom*. A helységtől délre található a *szénsavas forrás* (Dauner Sprude), vizét gyógyászati célokra, ivókúrákra használják. Daun környékén van egy híres *vulkanikus kürtő* (Dauner Maare). A Lieser völgyében kanyargó alacsonyabb rendű országúton felfelé tartva felemelkedünk a fennsíkra. Bleckhausen (472 m) után jobbra szép a kilátás a háromcsúcsú *Mosenbergre*, a legjobb állapotban megmaradt eifeli vulkánra. M a n d e r s c h e i d a fennsíkon fekszik, a Lieser-völgy (Liesertal) fölött. Szép fekvésű helység, *két* festői *várrommal*. A fennsíkról kanyargós úton ereszkedünk le a *Kleine Kyll* völgyébe. Neumühle mellett keresztezzük a folyócskát és a Fischbach völgyében kanyargós pályán ismét felfelé megyünk; végül leereszkedünk a *Salm*-völgybe. Itt fekszik E i s e n s c h m i t t. Lent a völgyben az 1134-ben alapított *Himmerod ciszterci kolostor* barokk temploma monumentális. Eisenschmittből az alacsonyabb rendű úton nyugatnak tartva, elérjük a B 257 jelű főútvonalat, és azon visszatérhetünk Bitburgba. Ha viszont egyenesen tovább megyünk Kyllburg felé, elhaladunk egy *római fal maradványai* mellett, amely egykor egészen Bitburgig húzódott.

A nyugati Rajna-vidéket bejáró, északkeletnek tartó tulajdonképpeni utunkat folytatva, Daunból hegyes tájon tartunk a B 257-es út mentén fekvő K e l b e r g-be. Régi helység, román és gótikus stílusú *templommal*. A B 257 jelű úton Müllenbach után érjük el a vidék nevezetes körpályájának egyik be- és kijáratát.

A *Nürburgring* 1925–27-ben épült nagyszerű autóverseny- és próbapálya; egyik része a 22,8 km hosszú északi szakasz Nürburg körül, másik része a 7,7 km-es déli szakasz; közöttük helyezkedik

el az indítóhely és a cél; a 8 m széles, kereszteződések nélküli úton 172 magasított kanyar van, a szintkülönbség 300 m, helyenként 17%-os, sőt egy ponton 27%-os lejtéssel. A körút megtétele a gépkocsivezetőknek nagy élmény és rendes sebességgel veszélytelen.

A Nürburgring megközelítésének fő kiindulópontja Adenau. Régi kisváros, az Eifel-hegység közepén, az *Adenauer-patak* két partján fekszik. A piactéren szépek a XVI–XVII. századi *favázas házak* és a *plébániatemplom* (Pfarrkirche) a XI. századból, késő gótikus faragott oltárral. Adenautól délkeletre a körpályához vezető útról balra elágazó mellékúton jutni a 746 m magas *Hohe Acht*, az Eifel-hegység legmagasabb csúcsának *kilátótornyához*. A B 257-es út az Adenauer-patak völgyében felvezet a *Magas-Eifelre* (Hohe Eifel). Dümpelfeldnél elérjük az *Ahr* folyó völgyét; a sziklás Kesselingi-völgy (Kesselinger Tal) torkolatánál fekvő Brücknél kezdődik el a híres Ahr-völgyi szőlőművelés.

Altenahr gyönyörű fekvésű klimatikus gyógyhely és kedvelt kirándulóhely. Figyelemre méltó a szép fekvésű, román stílusú katolikus *plébániatemplom* (Pfarrkirche), gótikus szentéllyel. Magasan a helység felett vannak *Burg Are romjai* (272 m; 10 perces gyalogút). A XII–XIII. században épült várat 1714-ben a kölni választófejedelem csapatai rombolták le. A várból gyönyörű a kilátás az Ahr völgyére. A folyót követő B 267-os úton megyünk tovább a Rajna felé. Mayschoss után jobbra megpillantjuk a sziklabércen az *Ördög-lyukat* (Teufelloch), balra fent pedig idelátszanak Burg Are romjai. Átmegyünk a legrégibb, 1834-ben épült német közúti *alagúton*, amely 70 m hosszú. Megkerüljük a *Saffenburg romjait* őrző nagy sziklát. Később a völgy összeszűkül, majd Marienthal-ba érünk. Itt az állami borgazdaságok érdekesek és az 1795-ben lerombolt *ágostonrendi apácakolostor* (Augustinerinnenkloster) borostyánnal benőtt *romjai*. Továbbhaladva balra látjuk a *Bunte Kuh* 60 m magas palakőzet falát.

A folyó bal partján érünk széttöredezett palakőzetes szurdokon át a tüzes borairól híres Walporzheimbe, Ahrweiler egyik városrészébe, majd a Bad Neuenahrral egyesített Ahrweiler-be jutunk. A festői alsó Ahr-völgyben fekvő helység már 1246-ban városjogot kapott. Jelentős borkereskedelme van. Kaputornyos *körfala* középkori. Érdemes megtekinteni a gótikus *Laurentius-templomot* (Laurentiuskirche), a Rajna nyugati oldalának legrégibb háromhajós csarnoktemplomát, melynek

építését 1269-ben kezdték el. Tömör építészeti megalkotása folytán a gótikus formák ellenére inkább románnak hat. Régi renovált falfestmények díszítik a templom belsejét. A város 1689-ben majdnem teljesen leégett s csak vagy tíz épület maradt meg. Ezek közé tartozik az ún. *Weisser Turm* (Fehér-torony); középkori lakóház barokk tetővel, mely ma az Ahr-vidéki Múzeumnak (Ahrgaumuseum) ad otthont; érdekesek régiséggyűjteményei és a szőlészeti eszközök. Bad Neuenahr élénk forgalmú fürdővároska. Bázikus hőforrásai (36 °C) az anyagcsere- és keringési zavarokat gyógyítják. Az Ahr jobb partján van az 1906-ban épült *Szanatórium* (Kurhaus) étteremmel és játékkaszinóval és a *Gyógyszálló* (Kurhotel), termálfürdői, ivócsarnokai, fedett sétányai, valamint a *Kurpark*. Az ivócsarnok mögött van a két legjelentősebb *forrás*. Délre Neuenahr fölött magaslik a *vár* (Burg Neuenahr), az Ahr bal partján pedig *Landskron vára* (Burg Landskron). Tovább a B 266-os úton keletre, változatlanul az Ahr völgyében, befutunk a Rajna bal partján húzódó B 9-es főútvonalba, amelyen délkeletnek Koblenzbe, északnyugatnak pedig a közeli tartományi határt átlépve, az Észak-Rajna–Vesztfália tartomány területén fekvő szövetségi fővárosba, Bonnba jutunk.

A Kelbergből Koblenzbe tartó B 410-es út a Magas-Eifel gyéren települt tájain vezet keresztül. Kreuznicknél torkollik a B 258-as útba és bevezet a festői Mayen-be. A *Vor-Eifel* hegységben fekszik, a *Nette* völgyének kijáratánál, fontos közlekedési utak csomópontjában. Már a római korban a Trierből a Közép-Rajnához vezető hadiút jelentős állomása volt, később az egészen a Rajnáig érő Maifeld („Meginovelt", „Megingau") fővárosa és a tartománygrófok székhelye. A város környékén kiterjedt bazalt- és palakitermelés folyik. Érdemes megnézni a XIII–XV. századi *régi városi erődítmény* kapuit, tornyait és falmaradványait. A piactér feletti magaslaton a négytornyú, hatalmas bazaltfalakkal rendelkező festői *Genovéva-vár* (Genovevaburg) áll. A monda szerint még a VIII. század első felében, Siegfried pfalzi gróf építtette. Az évszázadok folyamán többször felújították; keleti szárnyában van az Eifel-múzeum, gazdag tájismereti gyűjteménnyel.

Mayen környékén több, természeti szépségben gazdag kirándulóhelyet érdemes felkeresni. Északnyugatra 4 km-re a mélyen bevágódott, erdős Nette-völgyben felfelé haladva megpillantjuk a Nette és a *Nitz* völgyének egyesülésénél a *Bürresheim-várat* (Schloss Bürresheim; 270 m). Hatalmas, soktornyú építmény

a XI. és XVI. századból, amelyben képet kaphatunk az akkori lakáskultúráról is. Mayentől szintén északnyugatra 1 órás gyalogút visz S t. J o h a n n felett az 588 m magas *Hochsimmerre*, a toronyból szép a kilátás az egész vidékre. Szép kirándulás tehető északi irányban M a r i a L a a c h-ba. Nevezetessége a Laachi-tó partján fekvő apátság, amely tájképi és művészettörténeti szempontból egyaránt a Közép-Rajnai-vidék legkiemelkedőbb helyei közé tartozik. A *kolostort* 1093-ban alapították és 1892 óta benedekrendi szerzetesek lakják; a hattornyos, román stílusú *templom* a középkori rajnai templomépítés egyik gyöngyszeme. A gyönyörű, erdőktől övezett *Laachi-tó* (Laacher-See) vulkanikus eredetű tölcsért tölt ki (331 hektár; 2,4 km hosszú, 1,8 km széles, 53 m mély). Az Eifel hegység legnagyobb maarja, vagyis vulkanikus gázrobbanás által keletkezett, vízzel telt, többnyire kerek formájú mélyedés. A tó körül 40 *lávakitörési hely* és négy egykori *vulkán* van.

Mayenből a Nette völgyében megyünk tovább, balra az egész vidéket uralja a *Hochsimmer*. A B 258-as út jókora szakaszon egyenesen halad. Maifeld környékén fátlan fennsíkon visz át, amely egyike a tartomány legjelentősebb burgonyatermelő körzeteinek. Leereszkedünk a Nette völgyébe és kanyargós úton beérünk Ochtendungba, ahonnan tovább utunkat egykori vulkánok szegélyezik. B a s s e n h e i m-be érünk. *Kastélya* 1614-ben épült. A századforduló idején emelt katolikus *plébániatemplom* nagy értékű művészeti alkotást őriz.

A híres Naumburgi Mester 1239-ben, szürke homokkőből készített szoborszerű *dombormüve* Szt. Mártont lovon ábrázolja, amint kardjával kabátját kettészeli, hogy a felét egy koldusnak adja. A dombormű a mainzi dómból 1683-ban került Bassenheimbe. A középkor egyik legszebb szobrászati alkotása most a templom északi mellékoltárát díszíti.

Bassenheimből egyenesen továbbhaladva a B 258 jelű úton már csak rövid az út Koblenzig, ahonnan nagyjából a Rajnával párhuzamosan megyünk tovább északnyugatnak a B 9 jelzésű főútvonalon. Előbb a folyótól távolabb, a Neuwiedi-medencén (Neuwieder Becken) haladunk át, amely rendkívül termékeny és mindenekelőtt jelentékeny vas- és építőanyagiparral rendelkezik. Ezután közelebb kerülünk a Rajnához: a főútvonalról a Weissenthurmot érintő alacsonyabb útvonalra térünk át. Utunk kissé lejt; szép a túlparti Neuwied látványa. A n d e r n a c h régi város. A római korban Antunnacum erőd, a VI.

században frank királyi udvarként említik. A nagyrészt jó állapotban levő városfal a XIV–XV. századból való; részei a *Koblenzi-kapu* (Koblenzer Tor), a román és a gótikus *Rajnai-kapu* (Rheintor), a *kikötőhely* (Landebrücke) és a nyugati városszélen látható 55 m magas *Kerek-torony* (Runder Turm), amely 1452-ben épült; tetejéről igen messzire ellátni. A Koblenzi-kapu mellett vannak az egykori *kurkölni kastély romjai*, parkoktól övezve. A piactéren áll a késő gótikus *Városháza* (Rathaus), 1572-ből; udvarában a *Zsidó rituális fürdő* a XIV. századból származik. A piactértől keletre az *evangélikus templom* (Evangelische Kirche) XIV–XV. századi. Nyugatra a *Miasszonyunk-temploma* (Liebfrauenkirche vagy Mariendom) kiemelkedően szép késő román kori építmény (XIII. század) figyelmet érdemlő belső kiképzéssel. A Rajna-menti parkok végén látható az 1554–59-ben létesített *városi daru* (Stadtkrahn), amelyet 1911-ig használtak. Az 1620-ban épült *Leyenscher Hofban* tájmúzeum van. A Krahnenbergről (ahova az alsó városrészből vezet az út a Bismarckstrassén, aztán jobbra a Krahnenstrassén) pompás a kilátás, főleg délután.

A Rajna-menti út – ismét a B 9 – Andernachból szép szakaszon vezet tovább, szorosan a folyó mellett, amelyet a hegyek erősen megközelítenek. A Rajna Namedywerth-szigetét gejzírszerű *szénsavas forrás* (Namedyer Sprudel) tette híressé. A jobb oldali parton hatalmas sziklatönk mered fel *Hammerstein várának* romjaival. Rheineck falucska a *Vinxtbach* torkolatánál fekszik; a XI. században itt volt az alsó-lotharingiai hercegség déli határa. Bad Breisig hosszan elnyúló helység; kedvelt termálvizes fürdőhely; gyógyforrásait szív- és vesebántalmakban és anyagcserezavarokban szenvedők használják. Bad Breisigből érdemes felmenni a 2 kmre levő *Rheineck-várhoz* (Burg Rheineck). A B 9-es úton elhaladunk a pályaudvar mellett; fél km után jobbra fordulunk és a „Fürst" vendéglőnél keskeny úton, kb. 15%-os emelkedőn a Vinxtbach völgye felett eljutunk az 1832-ben épült várhoz. 20 m magas négysarkú őrtornyát, az 1689-ben a franciák által lerombolt régi Pfalzgrafenburg maradványait nézhetjük meg; szép a kilátás a vidékre is. Utána ismét kissé eltávolodunk a folyótól; jobbra a túlsó parton az *Arenfels-kastélyt* látjuk Bad Hönningen felett; később az úton jobbra van az Appolinarisgesellschaft *üveggyára*.

Sinzig régi kisváros, hőforrásokkal. Figyelemre méltó a *plébániatemploma* (Pfarrkirche St. Peter): a különleges formájú,

1225 körül épült, háromhajós és kereszthajós bazilika csúcsos tetejű, sokszögű középső tornyával a késő román templomépítés egyik igen szép alkotása. Kívülről többszörösen tagolt, szentélye finom vonalú, ötoldalú, félköríves kerek és legyező alakú ablakok gondoskodnak a tágas belső tér megvilágításáról; a szárnyas oltár XVI. századbeli. Az épületnek a szokásostól eltérő külső festése: a tetőrészek sötétebb színétől elütő hófehér falak, valamint a peremek, élek és körívek sárga színe által a templom a román tömörség ellenére barátságos–derűs. A *Barbarossa-kastélyban* (Schloss Barbarossa) tájmúzeum látható.

Utunkat folytatva keresztülmegyünk az Ahr hordalékával feltöltött termékeny lapályon (Goldne Meil). Jobbra a háttérben feltűnnek a *Westerwald* magas csúcsai, majd elérjük a szép fekvésű régi várost, R e m a g e n-t. Kelta eredetű, a római kori Ricomagus erőd maradványai a Kirchenstrasse alatt és a *Városháza* (Rathaus) mögött láthatók. A neoromán katolikus *plébániatemplom* (Pfarrkirche) szép szentélye a XIII. századból való. A templom kórusától keletre a *plébánia-udvarház* (Pfarrhof) XII. századi, 3 m magas és széles román stílusú portáljának reliefjei érdekesek; mellette jobbra át lehet menni a hangulatos Am Hof térre, valamint a *gótikus kápolnához* és a *tájmúzeumhoz*.

A városon túl a hegyoldalban emelkedik a messziről látható négytornyos, neogótikus *Apollinaris-templom* (Apollinariskirche); kriptájában van a ravennai Szt. Apollinarisnak, Péter apostol tanítványának a feje. (A templomhoz rövid feljáró vezet, amelyen a gépkocsiforgalom tilos.) Remagenből szép kirándulás tehető a *Viktoria-hegyre* (a B 9-es útról Birresdorf irányába térünk le; rövid út után balra fordulunk és meredek emelkedőn megyünk felfelé, majd jobbra az erdőn keresztül), ahol gyönyörű kilátás fogad bennünket. Remagenből továbbhaladva a környék egyre szebb. Balra a magasban a kastélyszerű *Haus Ernich*, közelében a *Birgeler Kopf kilátótornya* látszik. Jobbra feltűnnek a *Siebengebirge* csúcsai; visszatekintve Remagent látjuk. Mintegy másfél kilométerre a várostól a *marienfelsi kastély* után, az út mentén balra áll a vaskerítéssel védett *római kori mérföldkő*. Az *Unkelstein-viadukton* átmegyünk a vasút felett; balra, a főúttól kissé távolabb fekszik O b e r w i n t e r. Egyetlen hosszú utcasorból álló helység, *favázas házakkal*. A B 9-es úton ezután hamarosan elérjük a tartományi határt és átlépünk Észak-Rajna–Vesztfália tartományba; az út a szövetségi főváros, Bonn felé tart.

Koblenzből útban Bonn felé a tartományi határig a Rajna

északi oldalán is eljuthatunk. Ehhez Koblenz-Ehrenbreitsteinből indulunk ki; érdemes visszanézni a tájra: a városra és a Mosel torkolatára. Vallendar-ral szemben, a szigeten Niederwerth falu és egy XV. századi *kolostortemplom* áll. Bendorf-hoz tartozik a várostól két kilométerre keletre fekvő Sayn helység is, ahol a *Sayn-Wittgenstein hercegek kastélya* és az 1202-ben alapított *egykori premontrei apátság* áll. Engers-ben az egykori *választófejedelmi kastély* a XVIII. századból származik (jelenleg ortopédiai klinika). Utunk a termékeny és iparban is gazdag Neuwiedi-medencén megy keresztül.

Neuwied-et, a szabályosan elrendezett iparvárost Friedrich Wied-Neuwied gróf alapította, aki 1653-ban a háborúban elpusztított Langendorf helyére – vallási okokból ide menekült – új telepesekkel új várost létesített. Itt látható *F. W. Raiffeisen* (1818–88) szociálreformer *sírja* és *emlékműve*. A *helytörténeti múzeum* (Kreismuseum) a róla elnevezett téren, a Raiffeisenplatzon van. Az 1707–57 között épült hercegi kastélyt szép park veszi körül. *Híd* vezet át a Rajna bal partjára, Weissenthurm felé.

Továbbhaladva balra szép a kilátás a túlparton, a Krahnenberg lábánál fekvő festői Andernachra, ahova kompjárat közlekedik. Utunk a folyóhoz közel, szőlővel borított lejtők alján visz. Leutesdorf takaros régi bortermelő helység, *favázas házakkal* és a XVII. századból származó *jezsuita templommal*. Oberhammerstein az 1654-ben lerombolt *Hammersteini-vár* (Burg Hammerstein) lábánál fekszik. Az utána következő Hammerstein helység része. IV. Henrik császár 1105-ben ebbe a városba menekült fia, V. Henrik elől. Érdekes a román stílusú, *XII. század végi Szt. György-templom* és a *Burghaus* a XVI. századból. Rheinbrohl bortermelő falu; *favázas házai* azon a helyen állnak ahol az I. században létesített római limes a Rajnát elérte. A falun túl szép a kilátás a túlsó parti Bad Breisigre és a *Rheineck-várra*. Bad Hönningen fürdőhely, sok termálvizes forrással, ahol főleg reumatikus és idegbántalmakat gyógyítanak. A pályaudvarnál van a *Fürdőház* (Badehaus), a folyónál pedig nagy termálvizes nyitott és fedett *uszoda* (30 °C). A helységen túl jobbra a hegyoldalban a 365 ablakú *Arenfels-kastélynak* csak a parkja tekinthető meg.

Linz az Ahr torkolatával szemben fekvő, festői képet nyújtó egykori választófejedelemségi kisváros: a környéken fejtett bazaltkő rakodó-központja. Az alsóvárosban mindenek-

előtt a piactéren szépek a tarka *favázas házak*, a késő gótikus *Városháza* (Rathaus) és a Burgplatzon a kölni érsekek egykori nyaraló *rezidenciája* a XIV. századból. Távolabb *két kaputorony* a XV. századból való; a hegyoldalban emelkedik a román és gótikus építészeti formákat mutató *Szt. Márton-templom* (St. Martinskirche) XIII. és XVI. századi szép festményekkel. A templomtól lehet felmenni a szép kilátást nyújtó Donatus- vagy Kaiserbergre. Linz külső részén, Linzhausen városrészben áll az egykori *ockenfelsi* (vagy leyeni) *vár* (jelenleg szálloda). Erpel a szép kilátást adó Erpeler Lay (191 m) lábánál fekvő, régi bortermelő helység. Takarosak favázas házai, pompás a *Városháza* (Rathaus) 1780-ból és a román stílusú *plébánia-templom* (Pfarrkirche). Továbbhaladva jól látható a túlparti Apollinaris-templom és Remagen városa a Viktoriaberggel. Unkel szép fekvésű ódon klimatikus gyógyhely és bortermelő falu. Számos *favázas háza*, *városfalának maradványai* és kora gótikus *plébániatemploma* (Pfarrkirche) figyelemre méltó. Unkel után az északi, Rajna-parti út eléri a tartományi határt, és Észak-Rajna–Vesztfália földjén vezet tovább.

IV. HESSEN

A tartomány mai elnevezése a VIII. századig vezethető vissza; abban az időben a Rajna, a Majna és a Verra folyók által határolt területet jelentette. Még régebben, a IV. században Chattenland néven a frank állam fennhatósága alá tartozott, ebből alakult ki a későbbi Hessen-grófság. 1264-ben Lajos thüringiai gróf unokáját, Henriket és feleségét, a magyar származású Szt. Erzsébetet elismerték Hessen uralkodójának (Landgraf von Hessen). Fülöp gróf (1504–67) halála után négy fia felosztotta a területet, így jött létre Hessen-Kassel, Hessen-Marburg, Hessen-Rheinfels és Hessen-Darmstadt. A család Rheinfels- és Marburg-ága azonban 1583-ban, ill. 1604-ben kihalt, így az általuk birtokolt terület a kasseli, ill. a darmstadti ágra szállt. A mai Hessen Rajna jobb parti területének egyes részei a nassaui család tulajdonában voltak; Napóleon (1806-ban) a Nassaui nagyhercegségben egyesítette őket. A francia befolyás hatásaként tették nagyhercegséggé a Hessen-Kassel grófságot (1803) és lett a Rajnai városszövetség tagjaként nagyhercegség a Hessen-Darmstadt terület. 1860-ban Hessen tartomány területét Frankfurt szabad város és nyolc német állam osztotta fel egymás között. A porosz–osztrák háború idején (1866) a tartomány nagyobbik részét a poroszok annektálták s csak a Hessen-Darmstadt terület őrizte meg közigazgatási önállóságát, de az is porosz befolyás alá került. 1918-ban Hessen Volkstaat néven a német birodalom tagállama lett, 1934-ben a nemzetiszocialisták feloszlatták. 1944-ben az egykori porosz provinciát (Hessen-Nassaut) két részre osztották (Kurhessen és Nassau), s Kassel, ill. Wiesbaden közigazgatása alá rendelték. A második világháború után az amerikai övezetben kialakított új elrendezés nyomán vált Hessen ismét önállóvá.

Mai formájában a tartomány az egykori porosz provinciákból, Kurhessenből és Nassauból alakult ki (egyes területei azon-

ban [Oberwesterwald, Unterwesterwald, Unterlahn és St. Goarshausen] Rajna-vidék–Pfalzhoz kerültek). Az addigi Gross-Hessen elnevezést 1946-ban változtatták Hessenre. Területét (21 112 km²) és lakosainak számát (5,3 millió) tekintve az ötödik az NSZK tartományai között. Gazdasága gyorsan fejlődik, a mezőgazdaság fokozatosan háttérbe szorul. Fontos szerepet játszik a vegyipar és az elektrotechnika, főleg a Rajna–Majna-vidéken, ezenkívül a szerszámgépgyártó- és gépkocsi-, valamint a fémfeldolgozó ipar fejlődik intenzíven. Jelentős még az élelmiszer-, a műanyag- és a papíripar, valamint a fakitermelés és -feldolgozás.

Hessen fürdőit és a légzőszervi megbetegedések gyógyítására alkalmas magaslati szanatóriumait sokan veszik igénybe. Rengeteg turistát vonzanak a német késő gótikus építészet legszebb és legrégibb alkotásai és az egyetlen újjáépített római kori erődrendszer, valamint – különösen Felső-Hessenben – a színes népviselet, s a mindmáig megőrzött régi szokások.

AZ ODENWALD ÚTJAIN

A Baden–Württemberg tartománybeli Heidelbergből Hessen területére az autópályán vagy a B 3 jelű főközlekedési úton érünk. A Bergstrassének nevezett út az Odenwald lábánál vezet, rendkívül érdekes tájon át. A környék sajátos klímáját annak köszönheti, hogy az Odenwald felfogja a hideg északi és keleti szelet, dél és nyugat felé kitárul a termékeny Felső-Rajnai-síkság, s a völgyekben nehéz borokat adó szőlőt érlel a napsütés. Azt mondják, „a tavasz itt lépi át az országhatárt", s a mandulafák vörös és fehér virágai, továbbá a gyümölcsöskertek virágzó fái olyan színorgiát produkálnak, amire csak a természet képes. A B 3 jelű úton az első állomás Heppenheim. Az Odenwald nyugati lejtőjén, a Starkenburg lábánál fekvő városka gyógyhely. Keletkezése 755-ig vezethető vissza. 1232-ig a Lorsch kolostor birtokaihoz tartozott. A messziről látható *Erős-vár* (Starkenburg) a XI. században épült, a Lorsch kolostort védte. A városka gazdaságilag a XVI. században élte virágkorát.

Századunkban, 1917–38-ig itt élt *Martin Buber*, akit szoros baráti szálak fűztek *Franz Rosenzweig* zsidó filozófus és teológushoz, együtt készítették elő a héber biblia német kiadását. Továbbá itt

született *Anton Schmitt*, aki költészettel és irodalommal foglalkozott, de mindkettőnél nagyobb elismerést szerzett neki a csőposta feltalálása.

A *Városháza* (Rathaus) 1551-ben épült, gazdag díszítő elemekkel a XVII. századból. Szép régi, részben favázas házak állnak a Marktplatzon, köztük a *gyógyszertár* a XIV. századból. Itt volt patikusinas a modern vegyészet későbbi megalapozója: Justus von Liebig. (Mivel azonban durranóhigannyal titokban végzett kísérletei során az anyag felrobbant és a robbanás ereje leszakította a ház tetőzetének egy részét, Liebig gyógyszerészeti tanulmányai ezzel egyszer s mindenkorra be is fejeződtek.) Nevezetes még a piactéri *kút* (Marienbrunnen) az 1793-ból való Mária-oszloppal. Érdemes megnézni a városkában a *néprművészeti múzeumot*, valamint a *Szt. Péter-templomot* (St. Peterskirche), amelyben XIII. századi gótikus szobor, a „Madonna a gyermekkel" látható. A neogótikus templomot a köznyelv „a Bergstrasse katedrálisa"-ként emlegeti. (Utazási iroda a Friedrichstrasse 24. szám alatt található.) Utunk következő állomása az Odenwald nyugati lejtőjén fekvő B e n s h e i m. 771-ben említik először az írott krónikák; 956-ban még „Basinsheim"-ként ismerték, akkor kapott piacjogot I. Ottó császártól és 1320-ban emelkedett városi rangra. A belváros központjában a Marktplatz legszebb dísze a „Dalberg Hof" elnevezésű, XIII. századból való *torony*. A városka Auerbach negyedében a XIII. században szintén a Lorsch kolostor emeltetett kastélyt (Auerbacher Schloss) 1674-ben, a franciák betörése nyomán rommá vált, 1903-ban restaurálták. Említésre méltó még Bensheim-Schönberg XII. századi *kastélya*, amelyet többször át- és újjáépítettek; ma gyógyüdülő.

D a r m s t a d t régi német–frank település, az egykori római birodalmi utak mentén, 1330-ban nyert városjogot. 1567-től I. György – Fülöp hesseni gróf fia – itt rendezte be rezidenciáját, a kastélyban francia mintára gazdag udvart tartottak. 1806-ban Napóleon X. Lajost nagyherceggé nevezte ki, aki viszont önigazgatási jogot adott a városnak.

Darmstadtban találkozott *Goethe*, *Wieland* és *Herder*, továbbá a „Sturm und Drang" irodalmi irányzatának több más képviselője. A világhírű költők baráti körének kialakulásában jelentős szerepe volt *Karoline* (Henriette Christiane) *von Hessen* grófnőnek, aki – miközben férje katonáskodott – igyekezett maga köré gyűjteni a szellemi nagyságokat, erre emlékeztet a Herrengartenben

levő sírjának felirata is. Itt született *G. C. Lichtenberg* (1742–99) fizikus, író és *Georg Büchner* (1813–37) orvos, forradalmár és költő, valamint *Justus von Liebig*.

A századfordulón Ernst Ludwig nagyherceg művészkolóniát alapított a máig is híres Matildenhöhén. Neves külföldi mestereket hívott meg, festők és képzőművészek jöttek a városba, bemutatták alkotásaikat, s a környezet hatása újabb művek készítésére ihlette őket. A hagyomány fennmaradt, a Rosenhöhén ma is működik egy művészkolónia. Talán ennek köszönheti a város különleges atmoszféráját, amelyet a második világháború sem tudott teljesen megszüntetni, bár a sorozatos bombázások szinte földig rombolták, az újjáépítés közben azonban igyekeztek megőrizni a város régi arculatát.

A Luisenplatz nevű közlekedési csomópont-téren áll a „Hosszú Lajos" emlékét őrző, 28 méteres *oszlop* (Ludwigssäule), tetején a herceg bronzszobrával. A polgárok állították X. Lajosnak 1844-ben, hálából az önkormányzati jogért. A tér északi oldalán található, XVIII. században épült *kollégium* (Kollegienhaus) ma a helyi kormányzati szerveké. Innen nyugati irányba vezet az új épületekkel szegélyezett Rheinstrasse, amely a Stephansplatzba torkollik, itt van az állandó kiállításoknak helyt adó *Műcsarnok* (Kunsthalle). A vasútállomástól (Bahnhof) keletre a Marktplatzon áll a *Kastély* (Schloss). A XVI. XVIII., XIX. századi épületcsoportot az eredeti reneszánsz és barokk épületeknek megfelelően állították helyre. Régebbi része (Altschloss), amely három belső udvart fog közre, a XVI., századból származik, csak a harangtorony (Glockenbau) 1663-beli. Az Új-kastély (Neuschloss) a XVIII. század elején épült. A kastélymúzeum az egykori nagyhercegi gyűjtemény darabjait, köztük Hans Holbein Madonnáját őrzi; az egykori oltárkép 1526-ban Baselben készült. A kastélytól délnyugatra a régi városerődítmény maradványa a *Fehér-torony* (Weisser Turm). Délkeletre, az óvárosban az eredetileg 1588-ból származó, s a második világháború után újjáépített *Régi-városházában* (Altes Rathaus) hangulatos éttermet rendeztek be. A XV. századból való *Városi-templomban* (Stadtkirche, Kirchstrasse) különleges reneszánsz síremlékek láthatók. A *Tartományi múzeum* (Hessisches Landesmuseum) a Friedensplatz 1. számú épületben van.

Második és harmadik emeletén található a *Képtár:* XV. és XVI. századi német mesterek (Lochner, Cranach), német romantikusok (pl. von Flamen munkái), továbbá a nagy holland festők (Rembrandt, Rubens, Brueghel) alkotásai. A földszinten megtekinthet-

jük az *új irányzatok* – pop-art – képviselőinek műveit. Érdekes a *vallásos tárgyú művészet*, különösen az üvegfestmény-gyűjtemény.

A múzeum hétköznap 10–17 óráig, vasárnap 10–13-ig és 14,30–17 óráig tart nyitva. Hétfőn zárva van.

A múzeum mögött, tőle kissé északra a már említett Herrengartenbe jutunk. A bejárattól jobbra látható a *„nagy grófnő" sírja* (Goethe nevezte „Grosse Landgräfin"-nek Karoline von Hessen grófnőt). A sírkert keleti oldalán a *műszaki főiskola*, tőle kissé távolabb *György herceg* a XVII. században épült *palotája* (Prinz Georg Palais), amelyet értékes porcelángyűjteményéről és ápolt rokokó kertjéről a nép nyelvén *Porcelánkastélyocskának* (Porzellanschlösschen) neveznek. A Marienplatzon áll a *színház* (Grosses und Kleines Haus mit Werkstattbühne, 1972). A város keleti felében található a már említett Matild-magaslat (Mathildenhöhe), amely a centrumból a Dieburger Strassén érhető el. A hatalmas park *Kiállítási épületének* 48 méter magas Esküvői-tornyából (Hochzeitsturm) szép kilátás nyílik a városra. A torony onnan kapta a nevét, hogy 1907–08-ban a nagyherceg házasságkötésének alkalmából épült; belsejében a szerelem allegorikus mozaikábrázolását láthatjuk. Az épülethez vezető út mentén a hagymakupolás *Orosz-templom* (Russische Kapelle) hívja fel magára a figyelmet. E két ellentétes stílus által okozott diszharmóniát csak fokozzák a művésztelep teraszos házai, amelyek oly jellemzőek a századfordulón ismertté vált építészeti irányzatra, a Jugendstilre.

Darmstadttól 10 km-re északkeletre, *Kranichstein* vadászkastély 1571–79 között épült, s egyike a legkorábbi háromszárnyú kastélyoknak Németföldön. A vadászmúzeumban érdekes fegyverek, trófeák és vadászjeleneteket ábrázoló festmények láthatók. (Naponta 10–12 és 14–16 óra között van nyitva.)

Darmstadttól északnyugatra, R ü s s e l s h e i m-ben van az Adam Opel AG központja. A gyárat hétfőn, szerdán, csütörtökön és pénteken 8,30-kor, 10,45-kor és 14 órakor csoportosan meg lehet nézni. (Ingyenes, de tolmács nincs.) Tovább a B 3-as fő közlekedési útvonalon észak felé haladva a Frankfurt déli városrészeivel egybeolvadt O f f e n b a c h-ba jutunk. A Majna bal partján fekvő, 125 000 lakosú város egyebek között arról nevezetes, hogy a XVII. század végén nagyon sok, a vallási üldözés elől menekülő hugenottát fogadott be, továbbá arról, hogy 1775 húsvétján itt járt Goethe. Lili Schöneman rokonoknál lakott, a d'Orvilles és Bernard családnál, a Herrenstrassén

ott, ahol ma a *Városi Könyvtár* található. Szemben, az utca másik oldalán volt a Mozart-alkotások kiadójának, I. A. Andrénak az irodája. Közvetlen szomszédságában található a „Lili-park" (Linsenberg Strasse 3.). A *Klingspor-múzeumban* (Herrenstrasse 80.) a modern könyvnyomtatásról, könyvkötészetről és könyvillusztrálásról kapunk tájékoztatást.

A XVI. századból való a reneszánsz stílusban épült *Inseburg-kastély* (Inseburgisches Schloss, Schlosstrasse 66.). A városból kifelé menet, a Frankfurter Strasse 86. szám alatt találjuk a *Bőripari múzeumot* (Deutsches Leder- und Schuhmuseum; karácsonykor, újévkor és május 1-én zárva), melyben nyomon követhetjük a német bőripar fejlődését.

A múzeum legérdekesebb részei a *kézitáskák történetét* (XV–XX. század) bemutató termek. A kiállított tárgyak között van Medici Mária utazótáskája, XV. Lajos bőrből készült játékelefántja és Napóleon levéltárcája. A *cipők és csizmák fejlődéstörténetét* bemutató termekben az őseink által viselt lábbelik mintapéldányai: kopt szandál, a XVIII. századból való díszített tánc-cipellő és XIX. századi gombos csizmácska látható. (Részletesebb információt kaphat az érdeklődő a helyi utazási irodában: Frankfurter Strasse 35.)

Az Odenwald vidékét átszelő másik úton, a B 45 jelűn is eljuthatunk a Baden–Württemberg tartománybeli Eberbachból Frankfurtba. Az út egy darabon a Neckar völgyébe, majd a Bergstrasse egy másik, eddig még nem említett szakaszára vezet. Szép tájakban, kis falvak favázas házaiban gyönyörködhetünk. Hessen tartomány határát Eberbachtól néhány kilométernyire északra lépjük át. Erbach im Odenwald, a Mümling folyó festői völgyében fekvő városka a légzőszervi megbetegedésben szenvedők számára kitűnő gyógyüdülő. Híres a helység elefántcsont-faragó kézműipara és ehhez kapcsolódó múzeuma. Július végén búcsút rendeznek. A városka magvát egykor a XI. századi, vizesárokkal körülvett *vár*, az Erbach grófok székhelye alkotta, amelynek ma már csak *maradványai* láthatók.

A földszinti lovagterem *üvegablakai* a XIII. és XIV. századból valók. Az itt található gyűjtemény a Marktplatzon 8–12-ig és 13–17 óráig megtekinthető. Legszebb darabja egy XVII. századi, Milánóban készült *nyereg*. A hallban *vadásztrófeák*, az első emeleti teremben *korabeli tárgyak*, a római teremben antik márvány *mellszobrok* és *szobrok* láthatók.

Erbachtól mindössze 3 kilométerre északra van a festői Michelstadt. Az Odenwald szívében, 208 méter magasan fekvő városka 1461-től a következő század elejéig késő gótikus stílusban épült, háromhajós *templomában* (Pfarrkirche St. Michael) a XV. és XVII. századból való sírfeliratok és sírkövek láthatók. Az 1499-ben alapított könyvtár a templomtoronyban van. A Marktplatzot a favázas, kis hegyes-tornyos *Városháza* (Rathaus) uralja. Hessen egyik legszebb és egyben egyik legrégibb ilyen jellegű, ma már nyugodtan mondhatjuk, hogy szinte mesébe illő épülete. Az oszlopok képezte nyitott földszinti csarnokban egykor az ítélőszék ülésezett. (A Városháza épületében van az utazási iroda.) Ha a Marktplatzról a Városháza mellett vezető úton továbbhaladunk, majd jobbra fordulunk az „Einhardtspforte" felirat által jelzett kis utcába, akkor a *régi grófi pincészet* udvarába jutunk, amelyet csupa favázas épület vesz körül. A városka Steinbach negyedében találhatók a IX. század elején épült *Einharts-Bazilika maradványai.*

Michelstadtból észak felé – továbbra is a B 45-ös úton – jutunk el az Odenwald északi peremén 180 méter magasan fekvő városkába, Gross Umstadt-ba. Érdemes megnézni óvárosát, a XV–XVIII. századból származó *várszerű építményt*, a késő gótikus, 1490-ben átépített *templomot*, továbbá a reneszánsz stílusban (1596) épült *Városházát* (Rathaus) és előtte a *kutat.* (Gross Umstadtban minden év szeptemberében őszi vásárt és vidám szüreti mulatságot rendeznek.) Utunk ezután sík vidéken vezet Dieburg-ba. A rómaiak idején jelentős település (Vicus Vetus Ulpius) és fontos közlekedési csomópont volt. *Búcsújáró temploma* (Wallfahrstkapelle St. Maria) a XI. századból való, gótikus Pietàval és barokk oltárral. A *Fechenbach-kastélyban* van a helytörténeti múzeum; gyűjteményének legértékesebb darabja a római kori oltárkő. Szépek a Marktplatzon a régi *favázas házak;* érdekesek a *városerődítmény maradványai*, a *kastélytorony* (Schlossturm), a *Malom-torony* (Mühlturm) és a *kastélykert* (Schlossgarten). Dieburgból hamarosan beérünk Frankfurtba.

FRANKFURT AM MAIN

A Német Szövetségi Köztársaság hatodik, Hessen tartomány legnagyobb városa a csaknem 700 000 lakosú Frankfurt am Main, magyarosan Majna-Frankfurt.

A frankok gázlója („Furt der Franken"), a történelem előtti időkben fontos átkelőhely volt. Az északi tengerektől a Földközi-tengerhez vezetett e gázlón át az út, s jöttek is erre vándorhadaikkal a kelták, a chattiak, a rómaiak, az alemannok, végül a frankok. 793-ból maradt fenn az az oklevél, amely a település nevét „Franconofurd"-ként első ízben említi. Egy évvel későbbi az a meghívólevél, amelyet Nagy Károly bocsátott ki abból az alkalomból, hogy 794. február 22-re Frankfurtba hívja össze a birodalmi gyűlést. 1152-ben Frankfurtban választották császárrá Stauf Frigyest, aki a Rőtszakállú (Barbarossa) néven vált nevezetes történelmi személyiséggé. Várossá Frankfurt voltaképpen az ő uralkodása idején lett – mindaddig csupán egyetlen beépített sziget volt, amelyet a Majna és annak keskenyebb ága vett körül.

Károly német-római császár 1356-ban kiadott Aranybullája rendelte el, hogy „örök időkre" Frankfurt legyen a német királyok, ill. a német-római császárok megválasztásának színhelye. 1562-től 1806-ig koronázóváros is volt.

1454-ben Johannes Gutenberg Frankfurtba települt át; munkásságának hatására kezdtek Frankfurtban meghonosodni a nyomdák és a – mindmáig virágzó – könyvvásárok.

Őszi vásárokat ugyan már a XII. század második felében is rendeztek itt, de csak V. Frigyes 1240-ben kiadott vásárrendezési privilégiuma révén vált Frankfurt az első nemzetközi jelentőségű német vásárvárossá. A XVII. századba nyúlik vissza a frankfurti bankok kialakulásának története. A Bethmann, majd a Rotschild-család, Speyer, Metzler, Erlanger és mások alapították az első bankokat – így vált a város pénzügyi központtá.

Mária Terézia és Nagy Frigyes hétéves háborújában a porosz királyt támogató franciák szállták meg Frankfurtot. A nagy francia forradalom idején, 1792-ben ismét francia megszállás alá került a város; a Frankfurtban 1790-ben császárrá koronázott II. (Habsburg) Lipót porosz csapatok segítségével szerezte vissza – de a porosz megszállás állandósult. 1796-ban a városi tanács titokban semlegességi egyezményt kötött a francia köztársasággal – ennek hírére II. Lipót fia, II. Ferenc osztrák csapatokat küldött ellenük. Napóleon 1806-ban vonult be Frankfurtba. 1814-ben újabb megszállók zúdultak a városra: a Napóleont üldöző bajorok. Az 1815-ös bécsi kongresszuson Frankfurt szabad városi státust kapott. 1833. április 3-án Frankfurtban is fellobbant a forradalom. Tizenöt évvel később, 1848. május 18-án a frankfurti Pál-templomban rendezték meg az első német nemzetgyűlést. A parlamenti huzavonát megsokallva, szeptember 18-án népfelkelés tört ki: még aznap porosz és osztrák katonaság szállta meg a várost. 1866. július 24-én bejelentették a város bekebelezését a porosz államba. Az első világháborút követő forradalmak sem kerülték el Frankfurtot: 1918. november 7-én megalakult a városi munkás- és katonatanács; később a város átmenetileg francia megszállás alá került.

A fasizmus korát Frankfurtban két háborús célzatú építkezés jellemzi: a Hamburg–Frankfurt–Basel közötti gyorsforgalmi út, amelyet 1933-ban kezdtek építeni és a régi kis repülőtér helyett 1936-ban épített Rajna–Majna légi kikötő. Ezekben az években vált világcéggé a Höchst városrészben létrejött I. G. Farben vegyipari tröszt. 1943-ban kezdődött Frankfurt bombázása. Az óváros, Németország egyik legszebb gótikus városmagva, 1944 márciusában dőlt romba. A várost 1945. március 29-én foglalták el az amerikai csapatok. Miután Frankfurt előbb az amerikai és angol („Bizónia") majd a katonai megszállás alatt álló mindhárom nyugati övezet („Trizónia") gazdasági tanácsának székhelye lett, előbb és gyorsabban kezdett újjáépülni, mint a többi német város. 1947-ben már megrendezték az első őszi vásárt, 1949-ben pedig (a város szülötte, Goethe születésének 200. évfordulóján) az első könyvvásárt.

Frankfurt repülőtere ma a harmadik legforgalmasabb légi kikötő Nyugat-Európában. A város a négy legfontosabb autópálya kereszteződésében fekszik, a közúti közlekedésnek is csomópontja.

A Rajna–Majna–Duna-csatorna („Európa-csatorna") ismét megerősíti Frankfurt centrális helyzetét.

Talán nincsen a világon más város, mely 2–3 évtized alatt annyira megváltoztatta volna nemcsak arculatát, de jellegét is, mint Frankfurt. Bár már hosszabb ideje kulturális és pénzügyi központ, de az 1930-as évek még mindig békés, kicsit vidékies, sok helyütt álmodozó Frankfurtjából nyugtalan, lüktető életű, modern, nemzetközi nagyváros lett, óriási városi és nemzetközi idegenforgalommal. Frankfurtot külsőségeiben is okkal tartják a „legamerikaiasabb" európai nagyvárosnak.

Az óváros

A *Főpályaudvar* (Hauptbahnhof) elől három utca vezet az óváros irányába: a Taunusstrasse, a Kaiserstrasse és a Münchener Strasse. A fákkal–bokrokkal integető *Gallusanlage* jelzi, hogy elérkeztünk az óváros (Altstadt) középkori sáncárokrendszerének 1806 után feltöltött és parkosított peremére. (A Gallus szó nem a gallokra, hanem a Galgenre, a bitófára utal, mivel ezen a helyen, a városfalon kívül állt a középkorban a vesztőhely.) A park szélén látható Ludwig Schwanthaler 1844-ben alkotott *Goethe-szobra*. A Grosser Hirschgraben nevű utcában a 23-as épület *Goethe háza* (Goethehaus). 1749. augusztus 28-án itt született Johann Wolfgang

Goethe. 1863 után a város emlékmúzeumnak rendezte be, jórészt az eredeti családi bútorokkal és egyéb berendezési tárgyakkal. A szomszédos épület (a 25. szám) a *Goethe Múzeum*. Tizennégy termében követhetjük nyomon Goethe pályafutását. A Blauhandstrasse sarkán, a Bethmannstrasse 7. számú házon *emléktáblát* látunk: itt állt valaha „A struccmadárhoz" címzett vendégfogadó, ahol – a wormsi birodalmi gyűlésre menet és onnan visszautaztában – 1521. április 14-ről 15-re virradóan, illetőleg április 27-ről 28-ra virradóan Luther Márton megszállt.

A Bethmannstrasse egyenesen bevezet a *Városháza* (Rathaus) északi és déli tömbje közé. A frankfurtiak a Városházát „Römer"-nek (Haus zum Römer) nevezik, az épületegyüttes egyik legrégibb házáról. A déli szárnyon, a Bethmannstrasse–Buchgasse sarkán, elsőnek a Városháza *nagy tornya* (Grosser Rathausturm) tűnik szembe. A Buchgasse–Limpurgergasse sarkán áll a Városháza *kis tornya* (Kleiner Rathausturm). A két toronynak a háború utáni újjáépítésekor lemondtak a meredek gótikus toronysüvegek helyreállításáról és a megmaradt toronycsonkokat lapos tetővel fedték le. A tömb déli homlokzatának közepe táján van a bejárat a „Römer kis udvarához" (Eingang zum Römerhöfchen). Ez a reneszánsz kapu és mögötte a hálóboltozatos átjáró túlélte a háborús pusztítást; itt látható az 1627-ben épült híres csigalépcső, a német reneszánsz építészet egyik remeke. A következő kis udvar másik dísze a *Herkules-kút* (Herkules-Brunnen). A Limpurgergasse–Römerberg sarkán a három régi házból kialakított Városháza nevezetes homlokzatát látjuk. Az Alt Limpurg-ház 1336-ban épült; az okiratilag 1322-ben már említett középső ház, a Haus zum Römer a római kapcsolatai miatt magát rómainak (Römer) nevező család egykori lakóháza volt; a harmadik az 1350 körül épült Haus Löwenstein. Csak századunk elején került a homlokzatra négy német császár – I. (Barbarossa) Frigyes, Bajor Lajos, IV. Károly és II. Miksa – szobra. A három ház gótikus oromfogazattal díszített csúcsos homlokzati kiképzését a háború után kissé leegyszerűsített formában, 1952-re állították helyre.

A Haus zum Römer földszintjén van az 1405-ből származó gótikus *Vásárcsarnok* (Römerhalle). A hatalmas terem oldalában húzódik az ugyancsak 1405-ből fennmaradt, keskeny *Császár-lépcső* (Kaisertreppe), amelyet a császárok egy idő után már nem tekintettek elég pompásnak, és a csarnok végében 1741-ben, a kor divatos barokk modorában, megépíttették a *második Csá-*

szár-lépcsőt. A gótikus vásárcsarnok fölött, az emeleten a *Császárterem* (Kaisersaal) a koronázási bankettek színhelye volt. A terem előcsarnokában szomorú érdekességű látnivaló az *Óváros* hatalmas méretű *modellje* – a minden részletében hűséges maketten tanulmányozhatjuk, milyen volt Frankfurt óvárosa a háború előtt.

A Városháza hármas homlokzata előtt 1543-ban állítottak fel egy reneszánsz szökőkutat, amelyből császárkoronázások alkalmával vörös és fehér bor folyt. Ez a *Justitia-kút* (Justitia-Brunnen), vagy más néven Az igazságosság kútja (Gerechtigkeitsbrunnen).

A Römerberg–Wedelgasse találkozásánál az 1324-ben már említett *Sóház* (Salzhaus) több gazdag sókereskedő család kezén cserélt gazdát. Reneszánsz földszintje megmaradt, és eredetiek az egykori fagerendás szerkezetből átmentett fafaragványok is. A Paulsplatz felől, *Az arany hattyúhoz címzett ház* (Haus zum Goldenen Schwan) volt az eredeti 1405-ös Városháza hátsó és talán fontosabbik traktusa; itt alakították ki egykoron a polgármesteri hivatali helyiségeket. A második világháború alatt romba dőlt két emeletét nem lehetett a régi formában helyreállítani; fennmaradt azonban a *„Hattyú-csarnok"* (Schwanenhalle), az egykori gótikus vásárcsarnok folytatása. A klasszicista *Pál-templom* (Paulskirche) a ferences rendi Mezítlábasok-temploma helyén áll. 1548-ban ez a gótikus csarnoktemplom lett a város protestáns főtemploma. 1786-ban lebontották, hogy Johannes Liebhardt tervei szerint megépítsék helyén a Pál-templomot. A bejárat két oldalán kőtáblák emlékeztetnek a Paulskirche történelmi jelentőségére: 1848–49-ben itt ülésezett az első német nemzetgyűlés. A második világháború alatt a templom teljesen kiégett, 1948-ra, ama nemzetgyűlés 100. évfordulójára, közadakozásból épült fel, beomlott kupoláját azonban most lapos tetővel állították helyre. A templom ma világi célokat szolgál, itt nyújtják át például minden évben a német könyvkereskedelem Béke-díját. A Pál-templom oldalában látható fehér obeliszk *Az egység emlékműve* (Einheitsdenkmal); 1903-ban avatták fel. A kőoszlopon a „Seid einig!" (Legyetek egységesek!) felirat olvasható, a tetején bronzba öntve Klió, a történelem múzsája áll.

A Battonnstrasse felől közelítjük meg az egykori *domonkosrendi kolostor* (Dominikanerkloster) hatalmas tömbjét. A rendház és a hozzá tartozó templom építését 1238-ban kezdték meg az egykori frankfurti sziget északkeleti végén. A templomhajó díszítésének munkájában Albrecht Dürer,

Matthis Grünewald, Hans Baldung Grien és az idősebb Hans Holbein is részt vett. Belső árkádos körfolyosóját 1680-ban barokk stílusban alakították át és a háború után leegyszerűsített formában építették újjá; az udvaron a nyári időszakban szabadtéri hangversenyeket, színielőadásokat szoktak rendezni.

A *Régi Majna-híd* (Alte Mainbrücke) évszázadokon át az egyedüli kapocs volt a város északi és déli fele, az északnémet és délnémet kereskedelmi utak között; egy 1222-ből fennmaradt oklevélben szerepel először. Eredetileg fahíd volt, 1913–25 között vörös homokkőből újították meg: nagyobb fesztávolságú és a majnai hajózás újabb kori igényeinek megfelelő modern híddal pótolták. A hídon kovácsoltvas kereszt fölött látni az aranyozott „hídi kakas"-t („Brickegickel").

A monda szerint a hídépítő mester megállapodott az ördöggel, hogy az segít neki egyetlen éjszaka leforgása alatt megépíteni a hidat, s e szolgálat fejében az ördögé lehet az első földi lény, amely a hídra lép. Az ördög tartotta is a szavát, a pallér azonban a bolondját járatta vele: a hajnalra elkészült hídra ráhajtott egy kakast... A *kereszt* barbárabb emberi szokásokra emlékeztet: erről a helyről dobták a Majnába azokat, akiket a bíróság fulladás általi halálra ítélt.

A hídfőtől jobbra eső partszakasz neve M a i n k a i, a balra esőé pedig S c h ö n e A u s s i c h t. A Schöne Aussicht-partszakaszon minden ház áldozatul esett a háborúnak. A W e c k m a r k t nevű kis utca a Dóm elé vezet. Hogy a Dóm milyen környezetben állhatott valaha, azt a Weckmarkton kőből épült *Vászonház* (Leinwandhaus) érzékelteti. A különlegesen szép gótikus épület 1396-ban épült, feltevések szerint Madern Gerthener, a Dóm építőmesterének tervei alapján. A *Dóm* (St. Bartholomäus-Dom) épp olyan helyzetet foglalt el az egykori frankfurti szigeten, mint a Notre Dame a párizsi Cité-szigeten. Funkciója alapján századokon át Császár-dómként (Kaiserdom) emlegették, ma általában „a" Dóm. 822-ben Jámbor Lajos építtette azt a Mária-kápolnát, amelyből a Dóm kialakult. Gótikus csarnoktemplommá 1315–58 között építették át; ekkor két tornya volt. Egytornyúvá 1415-ben Madern Gerthener kezdte átalakítani. Művét száz évvel később, 1514-ben fejezték be. A kupola tetejére a karcsú toronycsúcsot Gerthener vázlatai alapján 1867-ben tették fel Franz Joseph Denzinger, miután a Dómban tűz ütött ki, és mind a templomhajó, mind a torony újjáépítésre szorult.

A lángok I. Vilmos király frankfurti látogatásának előestéjén csaptak fel a Dóm belsejében. A tűzvésznek mindmáig kiderítetlen vagy elhallgatott politikai okai lehettek, hiszen I. Vilmos csatolta Frankfurtot Poroszországhoz, megfosztván addigi önállóságától. A tűz olyan heves volt, hogy a harangok megolvadtak.

A Dóm épülete a második világháború alatt súlyosan megsérült, 1950–53 között állították helyre. Két régi kapuját érdemes közelebbről szemügyre vennünk. A kereszthajó déli kapuja megőrizte a XIV. század közepe tájáról származó faragott kődíszeit: gótikus baldachin alatt a Madonnát, azután a Háromkirályokat, Krisztust a kereszten és hét apostol alakját véste kőbe egy Rajna-vidéki mester. A kereszthajó északi kapuján csupán a szép gótikus Madonna-szobor eredeti, szintén 1350 táján keletkezhetett. A mai főbejárat a hatalmas torony oldalában bújik meg.

Az előcsarnokban az 1509-ből származó *Keresztrefeszítés* életnagyságúnál nagyobb alakokból álló *szoborcsoportja* Hans Backhoffen munkája. A déli oldalhajó hátsó falán 1230–40 körül keletkezett *kapuívet* fedezhetünk fel, a régi festés maradványaival. Ehhez az oldalhajóhoz épült hozzá a XV. században a késő gótikus csillagboltozattal ékes Scheid-kápolna (Scheidkapelle), amely alapítója, Nikolaus Scheid városi polgár nevét viseli. A déli keresztházban jobbra az 1523-ból származó szászországi *Apostol-oltárt* látjuk, balra a finommívű *Szent-család oltár* frankfurti munka 1500 tájáról. A közelben a 12 apostolt ábrázoló ülő agyagszobrok a XIV. század végén keletkeztek. Az oltár mögött a *Dóm régi falfestésének maradványait* tárták fel. A *Boldogasszony-oltár* szintén 1050 tájáról fennmaradt svábföldi munka. A Krisztus sírja-kápolna (Christi-Grabkapelle) attól az 1414–18 között keletkezett többalakos szoborcsoporttól kapta nevét, amelyen Krisztus sírba tételét véste kőbe egy mainzi mester. A szentély előtti széksorok 1352-ből származnak. A *faragványokon* Nagy Károly és Szt. Bertalan alakját ábrázolta az ismeretlen művész. Az ülések fölött látható *Bertalan-fríz* (Bartholomäusfries) jelentős művészettörténeti emlék: 1427-ben festették a kölni iskolához tartozó mesterek; Szt. Bertalan életének epizódjait ábrázolja. A szentélyben álló *főoltár* szászországi munka 1470-ből. A szárnyas oltár két ajtaján levő képeket (amelyek témája a levétel a keresztről, ill. a feltámadás) a művészettörténészek Michael Wolgemuthnak, Dürer tanítómesterének tulajdonítják. A szentély falának egyik tartóoszlopán a homokkőből mintázott papi figura, az Evangélium nagy könyvével, 1415–20 között Madern Gerthener műhelyéből került ki. A választó-kápolna (Wahlkapelle) a német királyok és császárok megválasztásának tör-

ténelmi nevezetességű színtere. Azt, akit a Választó-kápolnában királlyá kiáltottak ki, ezt követően az oltárra emelték. A *Koronázási oltár* (Krönungsaltar) a boltíves átjáróban áll: a szokatlan elhelyezésnek politikai célzata volt – ne mondhassa senki, hogy nem látta az új uralkodót oltárra emelni! A szentély és az északi kereszthajó között épült Az alvó Mária kápolnája. *Oltár-dombormüve* a halott – „alvó" – Szűz Máriát ábrázolja; ismeretlen művész munkája 1434-ből. E kápolnából kilépve, balra az 1500 tájáról származó *„Szt. Anna, harmadmagával" nevű oltárt* látjuk (északnémet munka). A mellette levő *„Jézus szíve"-oltáron* a főalak újkori pótlás, de a többi része 1505-ből, Svábföldről származik. Közvetlen szomszédságában a XV. század közepéről fennmaradt nagy *triptichonra*, a Krisztus szenvedéseit illusztráló régi oltár maradványára hívjuk fel a figyelmet. Az északi kereszthajó túlsó falán több régi (XIV–XVI. századi) *sírkő*, valamint Anton van Dyck „Krisztus siratása" című, 1627-ben készült, nagyméretű festménye látható.

Ha kilépünk a Dóm kapuján, összefüggő nagy tér peremén állunk. Jobb kéz felől indult a Városháza irányába az Alter Markt nevű utca; letarolt házai helyén most a *Városháza műszaki hivatalainak* (Technisches Rathaus) tömbje emelkedik. Közvetlen szomszédságában az 1464-ben épült *Kőház* (Steinernes Haus) látható. A háztömb, hála kőfalainak, a bombázások után újjáépíthető maradt s 1962 óta régi szépségében áll ismét; bástyaszerű saroktornyaival, s a homlokzatán végigfutó oromfogas díszítéssel. Modern belső termeiben alkalmi tárlatokat rendeznek.

A *Miklós-templom* (Nikolaikirche) karcsú, gótikus, egyre keskenyedő és kisebbedő ablaksorokkal tagolt tornyának zöld patinájú, magas süvege Frankfurt egyik ismertetőjele.

1458-ban építette az akkor már legalább 250 éves templomhajóhoz Eberhard Friedberger. A templom kezdetben a majnai halászok szerény kápolnája volt, Miklós az ő védőszentjük. A XII. század második felében, amikor I. (Barbarossa) Frigyes várat építtetett a közelben, a templomot udvari kápolnává alakították át. A XV. század második felében ismét átépítették, mégpedig a tanácsurak templomává – ekkor került az ereszcsatorna helyére az a gótcsipkés erkélysor, ahonnan a városatyák és családtagjaik végignézhették a Römerbergen lezajló lovagi tornákat, színielőadásokat, koronázási meneteket.

A templom belső berendezése szegényesebb, mint várnánk; 1802. évi kisajátítása után minden műkincsét elszállították, és a hajót gabonaraktárnak használták.

Különleges nevezetessége a Miklós-templomnak a *harangjáték*, amelyet 35 harang szolgáltat mindennap 9, 12 és du. 5 óra után öt perccel.

A templomtól délre, a Saalgasse-ban épült meg az a dísz- vagy trónterem, amely a királyi rezidencia magvát alkotta. A XII. század második felében, I. Frigyes parancsára létesült itt a *Teremudvarház* (Saalhof), a Stauf- (más néven Hohenstaufen)-dinasztia királyi vára.

Az oklevelek még 1317-ben is mint „aula regia"-t, királyi udvart említik. A Német-Római Birodalomnak azonban annyi jelentős és egymással versengő városa volt, hogy a frankfurti várat az uralkodók egyre ritkábban keresték fel, később pedig már egyáltalában nem lakták. A város országos jelentőségének későbbi hanyatlását és ugyanakkor a nemzetközi kereskedelem megnövekedett jelentőségét szemlélteti a vár további sorsa: 1333-tól kezdve nemesi, majd csakhamar polgári családok birtokolták, végül a németalföldi posztókereskedők vásárcsarnoka lett.

A bástyatoronyszerű *kápolna* (Saalhofkapelle) 1160–65 között épült; a román kori építőművészet emléke. Háború utáni újjáépítése 1968-ra fejeződött be.

Belsejében restaurálták a román boltíveket, és néhány régi műkincset helyeztek el itt, többek között egy 1160 tájáról származó szép *Madonna-szobrot*. A kápolna előterében állították ki a Dóm építésére vonatkozó XV. századi *tervrajzokat*. Egy szomszédos kis kabinetben az *„Aranybulla" másolatát*, a *koronázási ékszerek másolatait* és azokat az *aranyozott üvegtányérokat* és *tálakat* látjuk, amelyekből a Városházán a koronázási ünnepség után a német-római császárok lakomáztak.

Ha körüljárjuk az érdekes épületcsoportot, a Majna felőli oldalon a múlt század közepén készült *Burnitz-ház* (Burnitzbau) nevű épület helyreállított homlokzatát találjuk, a sarkon pedig a *Rententurm* nevű, négy fiatoronnyal díszített középkori gótikus torony csúcsa emelkedik a magasba. A masszív építmény valódi méreteit első pillantásra talán fel sem fogjuk; még a rézlapokkal borított fiatornyok is egy-egy padlásszobát rejtenek, három-három ólomkeretes ablakszemmel. S még magasabb lenne az 1455–56 között Eberhard Friedberger által épített torony, ha a Majna-rakpart feltöltése következtében nem vesztett volna magasságából négy és fél métert! Eredeti rendeltetése szerint vámház volt, a hajókról kirakott árukat vámolták itt. Egyben a városfal erős bástyájaként is szolgált. A

torony látszólag egybeépült egy emeletes régi bástyafallal: ez az *Utasok kapuja* (Fahrtor) falmaradványa. 1454–60 között szintén Eberhard Friedberger építette. Eredetileg különálló épület volt, 1840-ben azonban a szó szoros értelmében 90°-os fordulatot vett a sorsa: sínekre helyezett homlokzatát elforgatták és a toronyhoz illesztették. Az egykori városkapu ettől fogva vámhivatalként szolgált.

Eredeti alkotóeleme az oromcsipkés homlokzat közepén az a *gótikus erkély*, amelynek ívelt ablakai alatt Frankfurt város címere látható, az erkély alján pedig a két riasztó, gótikus *kőarcnak* az a rendeltetése, hogy távol tartsák Frankfurt alól a gonosz embereket és a rossz szellemeket.

Ezekhez a román, gót és barokk stílusú épületekhez épült hozzá 1955–72 között a Saalgasse felől Bartsch, Thürwächter és Weber tervei alapján egy vízszintes tagolású modern szárny, oly módon, hogy az egész együttes a belső folyosókon egyvégtében végigjárható legyen: ez a *Történelmi Múzeum* (Historisches Museum), termeiben helytörténeti kiállítást rendeztek be, rendkívül gazdag anyaggal.

A múzeum mellett, az Am Fahrtor nevű köz 1-es számú háza a régi Frankfurt egyetlen épségben fennmaradt fagerendás épülete; a *Haus Wertheim* egy 1383-ban kelt oklevélben már szerepel. A földszint félköríves, osztott táblájú ablakai fölött a két emelet reneszánsz stílusban, lépcsőzetes előugrással épült.

A Mainkai vezet tovább nyugatnak a *Lénárd-templom* (Leonhardkirche) felé. Ez az óváros második legrégebbi és ma Frankfurt legszebb temploma: 1219-ben kezdték építeni; legkorábbi alkotóeleme a két késő román stílusú, kőből faragott, hegyes csúcsú torony. Közéjük ékelődik be az 1430–34 között épült késő gótikus stílusú magas szentély. A külső falon, Szt. Lénárd kőszobra fölött fennmaradt az a fedetlen szószék, ahol nagyböjti prédikációk hangzottak el, s itt hirdették ki a császári rendeleteket is. Az eredetileg háromhajós román bazilikát a XV. században öthajóssá építették át; ennek következtében az egykori főbejáratok bekerültek a templom belsejébe.

Az északi (külső) oldalhajóban elsőnek az 1220-ból való *Engelbert-kapu* (Engelbert-Portal) fogad: a román félkörívek alatt, a díszes oszlopfők fölötti sima mezőben Krisztus látható Mária, Szt. János, Szt. Péter és Szt. György között; Engelbert kőszobrász Krisztus trónusába bevéste a nevét. Az ő keze munkája néhány lépéssel odébb a *Jakab-kapu* (Jakobuspforte) is: a dúsan fa-

ragott román szemöldökív alatt a Szt. Jakab-féldomború áll, lába előtt két frankfurti polgár térdel. Az oldalhajó végében a Holzhausen-kápolna (Holzhausenkapelle) mennyezeti része a leghíresebb: *függőboltíve* (Hängendes Gewölbe) a gótikus építőművészet csodája. A bordázott mennyezet alatt a levegőben egy második bordaháló feszül és kőrózsát függeszt a fejünk fölé. A páratlan építészeti díszt rejtő kápolnát 1508-ban a von Holzhausen család építtette; a kőrózsa az ő címerük volt.

A második belső északi oldalhajóban látható az idősebb Holbeinnek a dominikánus rendház temploma számára festett *„Utolsó vacsorá"-ja*. Mellette különleges *Mária-oltár*: faragványai 1480-ban Antwerpenben készültek, szárnyaira a németalföldi van der Weyden 1450 körül keletkezett festménysorozatát másolták át. A főhajóban a *szószék* gótikus kőpárkánya a XVI. században még színesre volt festve. A szentélybe átvezető boltív fölött a XVI. századi freskó az Utolsó ítéletet ábrázolja. A szentély falán a késő gótikus *falfestmény* Krisztus „családfáját" mutatja, és elragadó szépségűek az 1450 tájáról fennmaradt, *festett üvegablakok*. A *főoltár* 1500 körül keletkezett bajor munka. A déli (belső) oldalhajóban a *Kereszt-oltár* szintén 1500 táján készült Szászországban. Közelében a halott *Krisztus* életnagyságú *kőszobra*, továbbá *két* fegyveres őrének és egy alvó apostolnak *homokkőbe vésett alakja* 1470-ből való.

Az Alte Mainzer Gassét keresztező Karmelitergasse-n az egykori *Karmelita-kolostor* (Karmeliterkloster) épületéhez érünk. 1426-ban kezdték építeni az egykori frankfurti sziget északnyugati peremén a kolduló karmelita rend kolostorát, a munkálatok 1510-ig tartottak.

A Münzgasse felőli kapun léphetünk be a kolostorba. Okvetlenül sétáljunk végig a repkénnyel befuttatott kerengő *gótikus kőoszlopai* mentén. A kerengőt 1462–90 között építették, és belső falát 1514–23 között Jörg Ratgeb festette ki. A 80 méter hosszú *freskón* megható aprólékossággal ábrázolta Krisztus életét, születésétől haláláig, és háttérként középkori házakat, városrészeket vázolt fel.

A második világháborúban elpusztult templom romjának újjáépítését 1971-ben kezdték meg. Ekkor fedeztek fel a gyönyörű kőberakásos gótikus oszlopok fölött, a mennyezeten egy korábban elfedett és régen elfeledett, 1435-ből származó *kupolafreskót*. A homokkőbordák által 12 részre tagolt mezőben angyali karok muzsikálnak, így ez a szépséges látnivaló az Angyali hangverseny (Engelskonzert) nevet kapta.

A volt karmelita rendház, újjáépítése óta, világi célokat szolgál. A *Városi Levéltár* (Stadtarchiv) korábbi épületét bombatalálat érte, s így az újjáépített karmelita kolostorban kapott helyet. A ke-

rengőről nyíló Privilegienkammer (Kiváltság-terem) őrzi például az 1356-os Aranybullát. A *Szövetségi Köztársasági Levéltár* (Bundesarchiv) szintén a kolostorban működik.

A Münchener Strasse sarkán áll a *Városi Színházak* (Städtische Bühnen) épülete. 1899–1903 között épült szecessziós modorban, 1951-re helyreállították, 1960-ban pedig a régi épületet – szecessziós homlokzatát lehántva – belefoglalták az új közös homlokzatú együttesbe (1963). A régi épület a Nagy Színház (Grosses Haus), az új a Kis Színház (Kleines Haus) nevet kapta.

A homlokzat teljes hosszában üveg, s ezen át az utca felől is jól látható az emeleti társalgó mennyezetén 120 méter hosszúságban végighúzódó, látszólag szabálytalanul összeforrasztott, *sárgaréz koronga súlyos füzére:* a magyar Kemény Zoltán híres „arany felhői". Az emeleti üvegcsarnok díszítésében olyan művészek vettek részt, mint Marc Chagall – akinek 4 méter hosszú Commedia del' arte című *festménye* (középpontjában egy hegedülő lóval...) a színház és a cirkusz világának motívumait egyesíti – továbbá az angol Henry Moore, a német Gustav Seitz és mások.

A banknegyed és a belváros

A Főpályaudvar előtti tér, az Am Hauptbahnhof északi peremétől indul kelet felé a Taunusstrasse és vezet be a jellegzetes frankfurti banknegyedbe. Valóságos kis város ez, 30 000 ember dolgozik itt. A Taunusanlage (Taunus-park) emlékművei érdemesek figyelmünkre: itt áll Dielmann 1859-ben készített *Schiller-szobra,* továbbá a sokkal jelentékenyebb Georg Kolbe 1913-ban készült *Heinrich Heine-emlékműve,* és Kolbe műve a *Beethoven-emlékmű* is. Sajátosan derűs dísze a Taunus-parknak a *Nevető Jancsi* (Lachhannes) *bronz mellszobra:* 1859-ben alkotta Johann Nepomuk Zwerger a szőlőfürtök közül elővigyorgó, parasztkalapos férfifejet. A talapzaton olvasható tréfás jelmondat szabadon és mégis leghívebben talán úgy fordítható magyarra, hogy „Ám prédikáljatok ti csak vizet, de nekem bort adjatok!".

A Taunusanlage egyenesen az Opernplatz-ra vezet. Az Operaház (Opernhaus) olasz-reneszánsz stílusú épülete 1873–80 között épült a berlini Richard Lucae tervei szerint. A második világháború alatt kiégett és harminc éven át volt puszta rom;

felavatásának századik évfordulójára hangversenyteremként épül újjá.

A Hochstrasse visz a kecses *Eschenheimi-torony* (Eschenheimer Turm) elé, amely Frankfurt jelképeként ismert a középkor óta. A két betű eltéréssel írt Eschersheim falu határát jelző torony a középkori városfal bástyája volt, a XV. század elején építette a Dóm építőmestere, Madern Gerthener. A négy világtáj felé tekintő fiatornyoknak védelmi funkciója volt, a körülöttük futó oromfogas erkélyen őrök rótták köreiket. A belváros felé néző oldalon a frankfurti sast látjuk kőkeretben: a középkorból fennmaradt városcímerek legszebbike ez a kőrelief, ugyancsak Gerthener munkája 1428-ból. A Grosse Eschenheimer Strasse-n már messziről látható a *Távközlési toronyház* (Fernmelde-Hochhaus). A modern építmény bejárata az egykori Thurn und Taxis hercegi palota franciabarokk bejárata volt. A palota 1732–41 között épült Anselm Franz von Thurn und Taxis herceg számára, akit VI. Károly császár 1724-ben a birodalom főpostamesterévé nevezett ki.

A Grosse Eschenheimer Strasse a Zeil-re vezet. A mai Frankfurt legforgalmasabb üzletutcáján áruház áruházat követ. 1611-ig a Zeil palánkkal körülvett marhavásártér volt; csak lassanként alakult ki itt a város akkori peremén egy ritkás házsor. Utóbb fogadókkal népesült be, mivel itt volt a postakocsi-hálózat legfontosabb állomása. A Zeil nyugati végében a XVIII. század eleje óta áll a *Főőrség* (Hauptwache), ezt a helyet tekintik a frankfurtiak a város szívének. 1729–30 között Johann Jakob Samheimer tervei alapján barokk stílusban létesült; Goethe véleménye szerint ez volt a legszebb épület a korabeli Frankfurtban.

A *Katalin-templom* (Katharinenkirche) főhomlokzata a Főőrség előtti térre néz. 1343-ban kórházkápolna volt; 1678–81 között Melchior Hessler tervei alapján épült át a város protestáns főtemplomává. Az újszülött Johann Wolfgang Goethét itt tartották keresztvíz alá. A templom gazdag belső berendezése a háború alatt teljesen elégett. 1954-re állították helyre, sima, puritán modorban; egyedüli díszeit, a modern üvegablakokat Carl Crodel tervezte.

A Liebfrauenstrasse felvezet a Liebfrauenbergre. 1318-ban kis kápolna épült a dombtetőn, ezt a XV–XVI. század fordulóján gótikus templommá építették át *Boldogasszony-templom* (Liebfrauenkirche) néven (innen a „hegy" neve is). A templom oldalfalai mindmáig megőrizték gótikus szépsé-

güket. A magas tetők majdnem eltakarják az alacsony kis tornyot. A szép gótikus csarnoktemplomba belépve, a főbejárat és a szentély között egy elrejtett, régi kapuboltozatot fogunk felfedezni. Ez a Déli-kapu (Südportal); 1420–25 között épült, s gótikus csipkedísz közepén a Háromkirályokat ábrázolja a finom kőrelief. A főbejárat előtt a *Boldogasszony-kút* (Liebfrauenbrunnen) széles kávájáról rokokó díszű oszlop emelkedik a magasba, csúcsáról aranyozott nap „süt le".

A bal parti múzeumok és Sachsenhausen

A Főpályaudvar elől ezúttal délnek indulunk. A Baseler Strasse-n *szállodák* valóságos sorfala között haladunk. A *Béke-híd* (Friedensbrücke) 1950–51 között épült, az 1945-ben felrobbantott Vilmos-híd (Wilhelmsbrücke) helyén. A déli hídfő közelében Constantin Meunier belga szobrász 1893-ban alkotott bronzszobra, a *Kikötőmunkás* (Hafenarbeiter) áll; a budapesti Szépművészeti Múzeum modern szoborgyűjteményéből ismerősünk. A rakpartról nyíló Rubensstrassén letérünk az Eduard von Steinle festőről elnevezett Steinlestrasse felé, ugyanis itt van a még ma is *Liebieg-ház* (Liebieghaus) néven ismert épületben a Régi szobrászati múzeum (Museum alter Plastik).

Liebieg báró 1904-ben végrendeleti úton a városra hagyta villáját, s a tanács 1909-re újabb szárnyat építtetett mellé, hogy a különféle városi gyűjteményekben levő szobrokat egy helyen mutathassa be. A Liebieg-házban a történelmi korok minden kultúrájának válogatott szobrászati alkotásaiban gyönyörködhetünk, s a *Közel- és Távol-Kelet szobrászata* mellett nyomon követhetjük az *európai szobrászat fejlődését* is a görög–római időktől a barokk stílusirányzatig bezárólag, azaz kb. 1800-ig.

A híres *Städel-féle műgyűjtemény* (Städelsches Kunstinstitut, Schaumainkai 63.) az NSZK egyik leggazdagabb múzeuma. A Strassburgból Frankfurtba bevándorolt gazdag kereskedőcsalád fia, Johann Friedrich Städel, 1793-ban végrendeleti úton a városra hagyta képtárát, „a helybéli város és polgárság javára...".

Az első termek a *XIV–XVI. század olasz festészetét* mutatják be. A *XIV–XVI. századi német alkotások* gazdag gyűjteménye után a *XV–XVII. századi németalföldi festészet* termei következnek (Ru-

bens, Rembrandt), majd a *XVI–XVII. századi francia és spanyol képek* kisebb kollekciója, aztán a *XIX. század sok francia impresszionista* remeke, végül pedig a *XIX–XX. századi német alkotók* termei. A képgyűjtemény kertjében a *XIX–XX. század* néhány jelentős *szobrászati* munkáját is megcsodálhatjuk.

Egy helyreállított régi villában rendezkedett be 1973 őszén a *Néprajzi Múzeum* (Museum für Völkerkunde, Schaumainkai 29.). Néhány házzal odébb, a Schaumainkai 15. számú épületében, Salzwedel patikus egykori házában, amelyet kis füvészkert vesz körül, 1967 karácsonyán nyílt meg az *Iparművészeti Múzeum* (Museum für Kunsthandwerk). A Schaumainkai keleti végén, a *Vas-hídnál* (Eiserner Steg) a *Bolhapiac* (Flohmarkt) az ócskaságok tarka vására. A Schaumainkai innen Sachsenhäuser Ufer néven folytatódik. A *Háromkirályok temploma* (Dreikönigskirche) neogótikus épületének és meszszéről látható 80 méter magas tornyának helyén egykor Sachsenhausen legrégebbi plébániatemploma állt, az 1338-ban alapított „Szent háromkirályokhoz" nevű kápolna. A templom jelenlegi formáját Franz Joseph Denzinger tervei szerint kapta 1875–81 között. A kitűnő akusztikájú templomhajóban orgonakoncerteket rendeznek.

Ha befordulunk a templom mögötti kis utcák egyikén, megismerkedünk Sachsenhausen régi világával.

E kb. 70 000 lakosú városrész neve (Szász-telep) állítólag onnan ered, hogy Nagy Károly itt telepítette le az általa legyőzött szászokat. Sachsenhausen első említését egy 1193-as oklevélben találták meg. Ma Sachsenhausen *almabor-kocsmáiról* nevezetes. Fenyőkoszorú jelzi a bejáratok fölött, hogy hol mérnek almabort. Az almabor (Äpfelwein, frankfurti tájszólásban „Ebbel-woi") fogyasztásának szertartásához hozzá tartozik, hogy szürkéskék cserépkancsóból töltik bordás poharakba; hosszú padokon, tisztára sikált asztalok mellett ülnek a vendégek, zenét legfeljebb egy harmonika szolgáltat. E kiskocsmák berendezésén és hangulatán máig érződik, hogy az almabor kezdetben a városi szegénynép és később a városba özönlő proletárok itala volt, vagyis mindazoké, akiknek nem volt szőlőskertjük a városfalakon kívül. Innen az összetartozás vendégszerető természetessége is, a padokon ülők összébb húzódnak, hogy az újonnan érkezőknek helyet szorítsanak.

A Schweizer Strasse 3. számú házán *emléktáblát* látunk: 1917–34 között itt élt és alkotott *Max Beckmann*, a modern német festészet egyik legjelesebb képviselője. A Brückenstrasse 26. számú házon is *emléktábla* hívja

fel a figyelmünket arra, hogy itt volt az a fogadó, ahol 1782 őszén álnéven szállt meg a menekülő *Friedrich Schiller*, miután A rablók című drámája miatt addigi pártfogója, a württembergi herceg elzárásra és szilenciumra ítélte. Jobbra az első keresztutcának, a Gutzkowstrassénak a folytatása pedig, ha közvetve is, Goethére emlékeztet. Goethe barátja volt az a Johann Jakob von Willemer bankár és szerelme az a Marianne von Willemer, akiknek családi nevét a Villemerstrasse viseli. Az utca elején, az Affentorplatz-on álló, 1350-ben már említett *Majom-kapu* (Affentor), Sachenhausen egyik nevezetessége. (Vannak, akik fennköltebben és latinul „Ave-Tor, vagyis „Isten hozott-kapu" néven szeretik emlegetni, s egyes kutatók szerint a népnyelv csinált majmot belőle, hogy „legyen valami értelme"...)

A térbe torkollik észak felől a Paradiesgasse (Paradicsomi utca). Az Édenkertre az 1798-ból származó *Ádám–Éva-kút* (Adam- und Evabrunnen) hivatott emlékeztetni; Paradicsomi-kútnak (Paradiesbrunnen) is nevezik. A régi kőoszlopra 1954-ben helyezték vissza a restaurált első emberpárt, mögöttük almafa látható. (Adolf Stoltze frankfurti tájszólás-költő e szobor kapcsán a világ teremtéséig vezeti vissza az almabor keletkezésének történetét: „Almát enni meg volt tiltva, almát inni lehetett...") Sachsenhausennek ezt a részét Ó-Sachsenhausen (Alt-Sachsenhausen) néven külön is számon tartják. (1970 nyarán az egész negyedet sétálóövezetté nyilvánították.) A Paradiesgasséből balra és jobbra a Wallstrasse, ill. a Neuer Wall indul ki. A városfal helyén húzódó két parányi utcán egymást érik az almaborkocsmák. Jobbra a következő, a Kleine Rittergasse kis kanyarral nyit utat a Klappergasse felé. Mindjárt a kanyarban, a kedves fagerendás házak között állították fel 1961-ben *Fraa Rauscher* (olvasd: Frau Rauscher, vagyis „Murci asszony") *bronzszobrát*, Georg Krämer alkotását. A mulatságos szobor, azaz a kosaras, kendős asszonyság, a körülötte állók örömére, váratlan időközökben nagy ívben vízsugarat bocsát ki a száján.

Murci asszony költött figura, egy frankfurti grafikus és dalköltő, Karl Eugen Strouhs találta ki. Sanzonja, amelyet Norbert Bruckhäuser zenésített meg, arról szól, hogy „vasárnap odaát voltunk a patakon túl" (értsd: Sachsenhausenben, a Majna túlsó partján) s ott egy kocsmai verekedésnek „Fraa Rauscher aus der Klappergass" volt az egyik szenvedő alanya.

Az Elisabethstrasse visszavezet a Brückenstrasséra, a *Német Lovagrend háza* (Deutschordenshaus) hatalmas épület együttese elé.

Egy 1193-ban épült kis Mária-kápolnából nőtt ki; e kápolna körül, az ekkor még szinte lakatlan bal parton ütötték fel utóbb sátorkórházaikat azok a keresztes lovagok, akik a – keresztes hadjáratok nyomán behurcolt – járványok által sújtott lakosság ápolását, valamint a Szent Sírhoz zarándoklók védelmét tekintették a feladatuknak. 1221-ben II. Frigyes császár oklevélben is „örök időkre" a Német Lovagrendnek adományozta a sachsenhauseni területet. 1309-ben Erzsébet-templom néven felavatták a kápolna helyén épült gótikus templomukat és megkezdték a rendház építését. 1631-ben svéd csapatok szállták meg a rendházat, kiűzvén a lovagrendieket. A svédek elvonulása után 1706–15 között a gótikus pincesor fölött Daniel Kayser tervei alapján barokk palotasor épült, s a templom homlokzatát is barokkosították. 1796-ban francia csapatok szállásolták be magukat, Napóleon pedig 1809. évi határozatával feloszlatta a Német Lovagrendet és elkoboztatta birtokait. Csak Habsburg I. Ferenc 1834. évi rendeletével kapta vissza a rend a házat és a templomot. 1943-ban egy légitámadást követően kiégett az egész épületcsoport; a templomot 1947-re, a rendházat 1965-re állították helyre.

A rendházzal teljesen egybeépített (a Brückenstrasse 7. felől nyíló) *Erzsébet-templom* (Elisabethenkirche) barokk álhomlokzata ellenére gótikus csarnokot rejt. Az ismeretlen mesterek által alkotott gótikus fafaragások közül a legjelentősebb a Keresztelő Szent János fejevételét ábrázoló munka, amely a sachsenhauseni cipészcéh adománya volt. A főoltáron most az az 1440-ből származó homokkő Madonna van, amely a háború előtt a templomkertben állt. A hosszan elnyúló, manzárdtetős rendház szomszédságában *Az ifjúság háza* (Haus der Jugend. Deutschherrnufer 12.), Majnára néző ablakaival, Európa legnagyobb ifjúsági turistaszállója; 1952-ben épült. A szálló mögül a *Tehénpásztor-torony* (Kuhhirtenturm) gótikus épülete emelkedik ki. A szögletes torony éleit sötétebb téglaberakás hangsúlyozza, s a meredek tető alatt fagerendás „mézeskalács-házat" látunk. Az 1490-ben épült torony az egykori sachsenhauseni városfal utolsó maradványa. 1923-ban Paul Hindemith, a modern zene egyik úttörője lakott a toronyszobában.

Sachsenhausen déli peremén, a Hühnerweg-en Goethe emlékét őrzi a *Willemer-házikó* (Willemerhäuschen). Amikor Goethe 1814-ben Johann Jakob von Willemer meghívására itt nyaralt, még szőlőskert övezte a házat. A most is hangulatos,

kétemeletes kerti lak 1944-ben romba dőlt, de 1952-re helyreállították. A Hühnerwegen látható továbbá az 1790-ben felállított *Quirinus-kút* (Quirins-Brunnen), amely egy régi-régi kapuőr nevét viseli. A kis Steinhausenstrasse folytatásaként a szintén rövid Mittenberger-, majd a Gemündener Strasse átvezet a Hainer Weg-re. Itt épült meg a legújabb kor egyik érdekes látványossága, a (silóba oltott) *kilátótorony* (Henninger-Turm). A Henninger sörgyár rendelt 1960-ban egy árpa és maláta silózására alkalmas szögletes tornyot, s tetején 1961-ben megépült Nyugat-Európa első forgótornya. A 120 méteres, tehát a Dóm tornyánál is magasabb torony belsejében gyorsliftek röpítik fel a látogatót 85 méter magasra, ahol két nyitott teraszvendéglő, 96 méter magasban pedig panorámavendéglő körül forog a világ. Éjszaka a torony fényárban úszik és a Majna túlsó partjáról is látható.

A Vásárváros környéke

A Főpályaudvartól északnyugati irányba visz a rövid Düsseldorfer Strasse, majd a Platz der Republik után a parkosított Friedrich-Ebert-Anlage (a weimari köztársaság első elnökéről elnevezett park) következik. A Vásárváros (Messegelände) a századfordulón és az első világháború előtt jött létre. Úgy tervezték meg, hogy az – akkoriban – új Főpályaudvartól 10 percnyi járásra legyen. A 160 000 négyzetméter beépített és 200 000 négyzetméter beépítetlen (azaz időleges csarnokok felállítására alkalmas) terület, a tizenegy nagy kiállítási csarnokkal, kilenc kisebb pavilonnal és a 15 000 személy befogadására alkalmas Díszcsarnok (Festhalle) újjáépültével ismét az egyik legfontosabb vásárvárossá tette Frankfurtot.

Utunkat most a Senckenberganlage vonalán folytatjuk északi irányban. Az utcának és a *Természettudományi Múzeumnak* (Naturmuseum Senckenberg) is nevet adó Johann Christian Senckenberg (1707–72) orvos és természettudós egész vagyonát a városra hagyta. A múzeum épülete 1904–06 között létesült.

Európában egyedül itt tekinthető meg a 150 millió évvel ezelőtti, *diplodocus* nevű ősbüllő 20 méter hosszú testének csontváza és sok más kihalt állatfaj földi maradványa: a világ egyik legjelentő-

sebb *őslénytani gyűjteménye* ez. 1967–69 között hatemeletes új szárnyat építtetett a múzeum, hogy méltó környezetben helyezhesse el a világhírű ősember-kutató, *Gustav Heinrich Ralph von Koenigswald gyűjteményét*. 1970-ben rendezték be a múzeum új *földtani részlegét*.

A Senckenberganlage mellékutcájában, az egyetem egyik alapítójáról, Wilhelm Mertonról elnevezett Mertonstrasse első tömbjének közepén áll a *Goethe Egyetem* (Johann-Wolfgang-Goethe-Universität) főépülete. Eredeti magva a klasszicista stílusú *Jügel-ház* (Jügelhaus, Mertonstrasse 17.), 1914-ben ebben nyitották meg a frankfurti egyetemet. Az épület az 1869-ben elhunyt frankfurti könyvkereskedő, Karl Christian Jügel nevét őrzi; az ő fiai adományozták a városnak a házat, apjuk emlékére. A Mertonstrasse túlsó oldalán csupa üveg *új kollégiumi épületeket* látunk. Az egyetem egyik professzoráról elnevezett Gräfstrasse-n továbbhaladva, fontos útkereszteződéshez érünk. Itt áll egy régi *őrtorony* (Bockenheimer Warte), a hajdani Bockenheim védőfalrendszerének maradványa. Az 1434–35 között épült, henger alakú bástyatornyon gótikus erkélypillérek sora fut körbe, a hegyes toronycsúcs alatt pedig zsindely borítja a legfelső emelet falait. Bockenheim alighanem régebbi település, mint Frankfurt, már egy 768-as oklevél is említi. A Bockenheimer Landstrasse 134–138. számú új épületekben (1962–65) van a *Városi és Egyetemi Könyvtár* (Stadt- und Universitätsbibliothek). A Senckenberganlage a Bockenheimer Landstrassétól északra Zeppelinallee néven folytatódik.

Zeppelin gróffal és a róla elnevezett léghajóval korán kapcsolatba került Frankfurt. A város *első repülőterét* a vásárvárostól nyugatra nyitották meg 1912-ben; az avatás fényét emelte, hogy a „Viktoria Luise" nevű léghajó leszállt az új légikikötőben.

A *Német Könyvtár* (Deutsche Bibliothek, Zeppelinallee 8.) országos – szövetségi köztársasági – intézmény, amely 1945 óta gyűjti a német nyelvű, német tárgyú könyveket, újságokat és folyóiratokat, bárhol jelenjenek is meg a világon. A Bockenheimer Landstrassén balra az első kis keresztutcán, a Palmengartenstrasse-n haladunk a Pálmakert felé. A Palmengartenstrasse 10–12. a *Német Régészeti Intézet* (Deutsches Archäologisches Institut) székháza. Az NSZK országos intézménye ez is. Eredetileg a római korszak németföldi határsáncának és egyéb építészeti emlékeinek feltárásával

foglalkozott, de utóbb a kelta–germán települések vizsgálatára is kiterjesztette érdeklődési körét. A *Pálmakert* (Palmengarten) 1869-ben jött létre. Addig kihasználatlan területét 1868–71 között Heinrich Siesmayer tervei szerint alakították ki, aki 1886-ig az intézmény igazgatója is volt. A Pálmakert szépségét mesterséges kis tó létesítésével, festői kis híd, továbbá kecses kis zenepavilon építtetésével, szobrok elhelyezésével is fokozták. A régi Pálmaház mellett 1964-ben megépült a Trópusi ház (Tropenhaus) és az Őserdei ház (Urwaldshaus). A Kiállítási csarnok (Schauhaus) rendszeres virágbemutatók színhelye.

A Grüneburgweg-en folytatjuk utunkat, további parkok mentén. A 95. számú ház falán *emléktábla* hívja fel a figyelmünket, hogy ebben a házban lakott 1890–96 között *Engelbert Humperdinck* zeneszerző. A Grüneburgweg folytatásán, a Fürstenbergerstrasse-n megtekinthetjük az I. G. Farbenindustrie építészettörténeti nevezetességű *irodaháztömbjét* (I. G.-Hochhaus). 1928–30 között építette Hans Poelzig ezt az enyhe félkörben hajló és mégis szögletesnek ható épületsort, amely alaprajzában egy fogaskerék töredékére emlékeztet. (A székházat a második világháború után elkobozták. Jogilag a Német Szövetségi Köztársaság tulajdona, gyakorlatilag amerikai hivatalok foglalják el.)

Visszafordulunk a Fürstenbergerstrassén és a Liebigstrasse-n haladunk tovább dél felé. Justus Liebig vegyészről, az agrokémia megalapítójáról nevezték el. A *Frobenius Intézet* (Frobenius-Institut, 41. szám) 1925-ben jött létre, a híres néprajztudós, Leo Frobenius alapította. A tudományos intézet különleges érdekessége az időszámításunk előtti időkből származó *barlangrajzokról készített*, hozzávetőleg 5000 lapból álló *másolatgyűjtemény* (Felszeichnung-Sammlung). Befordulva ismét a Bockenheimer Landstrasséra, a 42. számú ház udvarán a modern *Hölderlin-emlékművet* érdemes megnézni. Az ifjút árázoló bronzszobor Hans Mettel alkotása. A ház helyén hajdan Jakob Friedrich Gontard bankár villája állott, itt házitanítóskodott 1796–98 között a költő. A Rothschildpark a nevezetes bankárcsalád egyik ágának, a Rothschild-Goldschmidteknek nyaralóját vette körül. A ház a háború alatt elpusztult, a parkot pedig 1950-ben megvette a város, ma nyilvános park. 1954-ben itt állították fel Georg Kolbe *A szobrok gyűrűje* (Ring der Statuen) című alkotását. Oszlopok gyűrűjében hét életnagyságúnál nagyobb férfi és női akt áll; a hetediket Kolbe halála után, 1948-ban Richard Scheibe fejezte be.

A távolabbi Holzhausenpark a Holzhausen patríciuscsalád tulajdona volt. A család a XIII. század óta élt Frankfurtban, és több mint 60 polgármestert adott a városnak. A városfalakon kívül eső birtokon víziváruk volt a Holzhauseneknek, amelyet 1722–28 között a francia Rémy de la Fosse épített át a máig is fennmaradt barokk kastéllyá. A kis tó szigetén álló *Holzhausen-Schlösschen*, zsalugáteres ablakaival, két emelet magas, manzárdablakos tetejével, ma *A történelem előtti korok és a korai történelmi emlékek múzeuma* (Museum für Vor- und Frühgeschichte), a városban és környékén végzett ásatások leleteinek egyesített gyűjteménye. A város északkeleti peremén, az Alfred Brehm Platz-on az *Állatkert* (Zoologischer Garten vagy röviden Zoo) bejárata elé jutunk.

A második világháborús pusztulás után a népszerű tudományos tevékenységéről ismert *Bernhard Grzimek* professzor vette át az Állatkert igazgatását, és a legkorszerűbb elvek alapján építtette újjá. Nincsenek ketrecek, az állatokat mély árkok kerítik el a közönségtől, és az állatok nemcsak fajtájuk szerinti „nagycsaládokban" élnek együtt, hanem a fajokat sem választják széjjel, ha házajukban egy társulásba tartoztak: a tájegységek szerinti elrendezés elve érvényesül.

Az Északnyugati városrész

Az új Északnyugati városrész (Nordweststadt) kialakítását 1961-ben kezdték meg, de története 1927–29-re nyúlik vissza: ekkor építette Ernst May a Nidda-patak partján azt az első nagy német lakótelepet, amely „frankfurti kísérlet" néven bekerült a modern kor építészettörténetébe. Ettől a Római város (Römerstadt) nevű lakóteleptől északra, Praunheim, Niederursel és Heddernheim városrészek között, 50 000 lakos számára épült meg 1968-ra az új Nordweststadt. Az első földalatti vasútvonal ezt a lakótelepet kapcsolta be a városi forgalomba; ha tehát sétánkra netán földalattival indulunk, azonmód a legérdekesebb épületek egyikében „kötünk ki": a *Városközponti épület* (Stadtzentrumgebäude) pincéjében van a földalatti végállomása. A 7 hektár területre kiterjedő, váltakozó szintű épületkomplexumban legalább 10 étterem és kávézó, 70 szaküzlet, több áruház kapott helyet, de van itt könyvtár, klub,

fürdőmedence, orvosi rendelő stb. Az építkezés még nem ért véget, a tervek szerint az új városrész északi peremén, Niederursel korábbi határán, új egyetemi negyed létesül.

Höchst

Höchst nevét és eredetét a mondák Nagy Károly frank király uralkodása idejéből származtatják. A király unokaöccsének, Roland lovagnak az apródja volt az a Hostato, aki ezen a helyen kapott birtokot. A városkát a második világháború megkímélte, és az óvárosban (Alt-Höchst) számos középkori fagerendás régi házat csodálhatunk meg. A höchsti *pályaudvarról* (Bahnhof Frankfurt am Main-Höchst) az Antoniterstrasse vezet le a Markt régi házai közé. Déli peremén visz végig a Bolongarostrasse, melyen nyugat felé indulva a Brünningstrasse közvetítésével eljutunk a *Höchsti Vegyiművek R. T.* (Farbwerke Hoechst A. G.) kapujához: az utca két oldalát viadukt módjára összekapcsoló, borostyánnal befuttatott kapuív. Ez a voltaképpeni I. G. Farben, amelynek régi irodaházait, köztük a jellegzetes tornyot a finom rajzolatú órával 1920–25 között a modern német építészet első jelentős mestere, Peter Behrens alkotta. (Az új, 54 méter magas toronyház 1955-ben épült.) A Bolongarostrasse mentén elterülő parkban felfedezzük a *mainzi választófejedelem palotájának* (Kurmainzer Schloss) karcsú tornyát. Höchst 1355-től 1803-ig a mainzi választófejedelem (érsek) birtoka volt. A palota dísztelen toronyhengere a XIV. századból maradt fenn, tetejére a körerkélyt és a klasszicista stílusú kupolaépítményt 1681-ben tették fel. Az ősi falmaradvánnyal körülvett várba kőhíd vezet be, alatta burjánzó dús növényzet jelzi, hogy itt védelmi célzatú vizesárok húzódott egykoron. A palota régebbi szárnya gótikus homlokzatú és egy borostyánnal befuttatott sarokbástyával ékes. Az újabb szárny oszlopos homlokzatán, amelybe a híd betorkollik, szép kapuboltozat fölött a XVI. századi dombormű Szt. Mártont ábrázolja.

A Bolongarostrasséről bármelyik kis keresztutcán letérhetünk a Majna-parti Justinusplatz-ra. Itt találjuk nemcsak Höchst, hanem egész Frankfurt legrégebbi építményét, a *Justinus-templomot* (Justinuskirche). Főbejáratát két szent remete – Antal és Pál – kőszobra díszíti, ez a bejárat azonban csak istentiszteletek idején nyílik meg előttünk. Máskülönben

az északi oldalon egy keskeny kis ajtón léphetünk be, és egyenesen bejutunk a Karoling-dinasztia idejéből származó román bazilikába. Amikor ezt 834-ben a mainzi érsek felszentelte, egy magas fő- és két alacsonyabb oldalhajóból állt, s a végét keresztházó zárta le. Ezt a kereszthajót utóbb a Szt. Antal-rend lebontatta és 1443-ban megépíttette a gótikus szentélyt.

Az eredeti főhajóban csodálattal tölt el a bizánci elemekkel gazdagított *román oszlopsor*, majd a *szentély* finom gótikus tagolása. A *szószék*, az *oltár* és az *orgona* barokk stílusú. A *keresztelőmedence* késő gótikus, és néhány *középkori sírkő* is fennmaradt a templom belsejében. Az egyik oldalkápolnában Szt. Antalnak ismeretlen mester kezétől származó XV. századi *faszobrát* látjuk.

Tovább a Bolongarostrassén eljutunk az utcának is nevet adó *Bolongaro-palota* (Bolongaropalast) elé. Az olasz származású dohánygyáros, Joseph Maria Bolongaro építtette 1772–75 között ezt a barokk kastélyt, amelynek 117 méter hosszú homlokzata mögött nemcsak a gyáros családja lakott, hanem itt működött a tüsszentőporgyár is. A teraszos kastélykert maga is látványosság, zenélő gyermekszobrok, pavilonok, szökőkutak stb. díszítik. 1908 óta a kastély középső traktusába a höchsti városháza költözött be, az oldalszárnyakban azonban Porcelán-gyűjtemény (Porzellansammlung) néven az egykori höchsti manufaktúra válogatottan szép darabjait állítják ki. Höchst északnyugati peremén 1963-ban épült a *Centenáriumi csarnok* (Jahrhunderthalle), az I. G. Farben Vegyiművek fennállásának 100. évfordulója alkalmából. A sajátságos acélbeton körcsarnok 90 méteres átmérőjű kupolája alatt 4000 néző számára terveztek ülőhelyet. A csarnokban hangversenyeket, színielőadásokat és sportrendezvényeket tartanak.

Kirándulások Frankfurtból

A Frankfurt körüli autópálya-gyűrűn rövid idő alatt elérhető a nagyvárostól délkeletre fekvő Neu-Isenburg. Alapjait Johann Philipp von Isenburg-Birstein gróf rakta le. Az üldöztetés elől menekülő hugenottákat telepítette ide, akik egészen 1830-ig megtarthatták anyanyelvüket, s csak azután vált kötelezővé számukra a német nyelv. Figyelemre méltó az 1702-ben épült *Városháza* (Rathaus) és az 1705-ben, továbbá

az 1775-ben emelt *francia*, ill. az *evangélikus templom*. A helytörténeti múzeumot az 1718-ból származó „Zum Löven" fogadóban helyezték el. A második világháború alatt a város jelentős része elpusztult; ez, továbbá az iparosítás a magyarázata a régi város képéhez nem nagyon illő, attól elütő modern negyedeknek.

Innen az autópályán továbbhaladva kelet felé, Seligenstadt városka egyebek között arról nevezetes, hogy a római korban egy cohors állomásozott ott, amelynek feladata a Majnával párhuzamosan haladó hadiút védelme volt. A frankok uralma alatt Nagy Károly tanácsosa és életrajzírója, Einhard megkapta az uralkodótól a mühlheimi birtokot, s 803-ban megalapította a kolostort, annak templomában temették el 840-ben. 1045-ben III. Henrik kereskedői és pénzverői joggal ruházta fel a települést, amely a XVI. században érte el virágzásának fénykorát, amikor jelentős festők (köztük Grünewald), orgonaépítő mesterek és más kézművesek telepedtek meg benne. A harmincéves háború után elvesztette jelentőségét. Seligenstadtban született Hans Memling festő (1433–94).

A turisztikai szempontból érdekesebb látnivalók közé sorolható az egykori bencésrendi apátsághoz tartozó *bazilika*, amelyet 830–40 között Einhard építtetett. A hosszhajó Karolingkorabeli egyszerűségével éles ellentétben áll a XIII. század első felében készült keleti rész, festői kora gótikus formáival. A nyugati oldalt a múlt századból való neoromán kettőstorony uralja. Díszes a templom barokk főoltára. Említésre méltóak még az 1235 körül épült *Kaiserpfalz romjai*; a Marktplatz XVI. és XVIII. századi favázas épületei, valamint a klaszszicista stílusban épült *Városháza* (Rathaus). Az utazási iroda a Marktplatzon található.

Seligenstadt északkeleti peremén húzódik Bajorország és Hessen tartomány határa.

FRANKFURTBÓL A RHÖN-HEGYSÉGBE

A B-40 jelű autóúton indulunk el. Hanau a Majnába torkolló *Kinzig* folyó partján fekszik, vasúti csomópont. 1143-ban a Buchen-Hanau nemesi család tulajdonában levő római kori vár körül kezdett kialakulni a helység. A XIII. században létesült az első kereskedő- és kézműves-település. 1830–48-ban

a város a Majna környéki forradalmárok központja volt. A régi városrészeket a második világháború után újjáépítették. A gyakori légitámadások ellenére is épségben fennmaradt az *Aranyművesek háza* (Deutsches Goldschmiedehaus), az egykori óvárosi Városháza; a XV–XVI. századból való *Mária-templom* (Marienkirche), korabeli ablakaival és síremlékeivel; az 1777–82-ben épült *Vilmos-fürdő* (Wilhelmsbad) berendezése; a *Vidám Színház*; továbbá a Kastélypark (Schlossgarten). A Marktplatzon található a Hanauban született, mesemondó *Jacob* és *Wilhelm Grimm* testvéreknek, egyben a német nyelvészet megalapítóinak a *szobra*. A *Philippsruhe-kastély* (Schloss Philippsruhe) Hanau Kesselstadt nevű elővárosában az egyik legkorábbi barokk kastélyépület az NSZK területén. Építése 1701-ben vette kezdetét, bizonyos mértékben versailles-i minta alapján – bár a múlt századi átalakítás megváltoztatta eredeti formáját. A kastélyban levő Történeti Múzeum (Historisches Museum) hely- és kultúrtörténeti gyűjteményt és hanaui fajanszokat őriz.

A B 40-es úton továbbhaladva Lieblos helységnél érdemes letérni északnak, a B 457 jelű úton, B ü d i n g e n kedvéért. A Vogelsberg-hegység déli lejtőjén fekszik, légzőszervi megbetegedéseket gyógyító szanatóriumáról nevezetes. A tartomány egyik legfestőibb és építészettörténeti szempontból különösen értékes városkája XV–XVIII. századbeli egyházi és favázas világi épületei révén. Múltja a VIII. századig vezethető vissza, akkor kezdték építeni a *St. Remigius-bazilikát;* falait a késő gótika korából származó freskók díszítik. A város festői látképét emelik a XV. században nyers falazott kőből épült *városfalak, védőtornyok* és a *városkapuk*, amelyek a gondos kezelés eredményeként eredeti formájukban maradtak fenn. A déli oldalon a Seemenbach melletti Jeruzsálemi-kapu egészen várszerűen hat. Az *Isenburg-kastély* (Schloss Isenburg) az Isenburg hercegi család leszármazottaié. Az épületek magva a XII. században épült 13-szögű egykori vízivár, melyhez a XV. és XVI. századbeli díszes késő gótikus és reneszánsz épületek járultak. Harmonikus egységként maradt fenn az 1495-ből való, román alapokra emelt kápolna. Említésre méltó még a XV. század második felében épült *Városháza* (Rathaus).

Visszatérve eredeti útvonalunkra, a B 40-es út lomberdők között vezet tovább S c h l ü c h t e r n-be. A település a VIII. században alapított benedekrendi kolostor körül jött létre. Fejlődését annak köszönhette, hogy a Frankfurt–Lipcse ke-

reskedelmi útvonalon feküdt, itt cseréltek lovat a fuvarosok, postakocsisok. A város nevezetességei közé tartoznak a már említett, VIII. századi kolostor maradványai. (Maga a kolostor az 1836-os átépítés következtében súlyosan megrongálódott.) Megmaradt azonban a Karoling stílusban épített *kripta*, a *Nyugati-* (1000) és a *Katherina-torony* (1100), az *András-kápolna* (Andreaskapelle, 1200), továbbá az 1400-ból való *Hutten-kápolna* és a XV. századi gótikus, háromhajós *templom*. A későbbi építményeken már a reneszánsz hatás látható. Figyelmet érdemel a helytörténeti múzeum, s a városka peremén épült *várkastélyok*, ill. *várromok*. (Utazási iroda: Grabenstrasse 10.)

A Rhön-hegység és a Vogelsberg-hegység között, a fuldai teknőben, a Fulda folyó jobb partján fekszik F u l d a. Fontos konténer-átrakodó állomás, ipari és kereskedelmi központ, több világi és egyházi intézmény székhelye. A fuldai benedekrendi kolostort 744-ben Szt. Bonifácius növendéke, Sturmius alapította. A mai dóm helyén állott egykor az Alpoktól északra eső területek legnagyobb (219 méter hosszú) bazilikája.

A kolostor és Fulda város története összefonódik a kereszténység németországi térhódításával. A VIII. század elején az angliai Exeter kolostorában élő *Winfried* nevű *szerzetes* azt a megbízatást kapta, hogy térítse meg a német törzseket. 754-ben érkezett a keletfríz pogány törzsekhez, térítő munkája azonban nem járt sikerrel, őt magát Dokkum közelében megölték. Hívei a fuldai kolostorban temették el.

A kolostor körül létrejött település 1157-ben kapott városjogot, a harmincéves háború alatt többször is súlyos harcok színhelyévé vált, s a pusztítás maradandó nyomokat hagyott. A XVIII. században újból virágzásnak indult, 1734–1803 között saját egyeteme volt, ma több főiskola működik a városban. A kéttornyú, kupolás templomok – közöttük a dóm – sziluettjeit a gyárak kéményei és a modern épületek törik meg.

S aki ezt a még nem is olyan régi képet látja, nehezen tudja elképzelni, hogy innen származik az úgynevezett „Hildebrandslied", a legősibb német hősi ének, amelyet 810–20 körül jegyeztek fel a kolostor szerzetesei, s amelyet ma a német nyelvű irodalom kezdeteként tartanak számon.

A *dóm* (Dom St. Salvator und Bonifatius, Domplatz) építését a korábban ott állt és lebontott román bazilika helyén

1705-ben kezdte el Johann Dientzenhofer építészmester, aki az új templomot az olasz templomok mintájára, barokk stílusban tervezte.

A főoltár alatt látható a szentté avatott *Bonifácius síremléke* (Bonifatiusgruft). Figyelemre méltó a XVIII. századból való alabástrom-relief, amely a szentet ábrázolja, amint az utolsó ítélet napján elmozdítja a sírbolt tetejét. A dóm kincstárában (Domschatz) egyebek között megtekinthetjük a hittérítő *Bonifácius átdöfött imádságos könyvét*, amellyel gyilkosai ellen védekezni próbált. (Csoportos látogatás kísérővel április 1-től október 30-ig, 10–18 óra, november 1-től március 31-ig 10–17 óra között.)

A Domplatzot a négyszögletes tornyú *Mihály-kápolna* (Michaelskapelle) uralja. 820–22-ben Racholf szerzetes–építőmester emelte az eredeti templomot, amelyből mára a kripta maradt fenn, mint a legrégibb német egyházi épület magja.

Sejtelmes, megkapó a kripta fölött levő rotunda, a kolostor egykori temetőkápolnája, a jeruzsálemi Sírtemplom legrégibb Németföldön megmaradt utánzata, melyet a korai középkori német építészet gyöngyszemeként tartanak nyilván. Legrégibb részei a 820 körüli évekből származnak. Nyolc oszlop határolja az emeleti karzatot. Az *akantuszdíszítésű oszlopfők* a X., a *sima oszlopfők* és a *falfestmények* a korai XI. századból maradtak fenn.

A *Kastély* (Schloss, Schloss-Strasse) a középkorban vár volt, a reneszánsz idején alakították az egyházi méltóságok kastélyává. Johann Dientzenhofer 1707-től 1734-ig barokk építménnyé bővítette. Termei közül legérdekesebb a Tükörkabinet (Spiegelkabinet), szép a Császár-terem (Kaisersaal) és a Hercegi-terem (Fürstensaal).

A kastéllyal szemben áll Fulda legszebb barokk palotája, az *Orangerie* (1722–30, szintén Dientzenhofer alkotása). A St. Petersbergre, a várost övező magaslatok egyikére, a városból a Petersberger Strassén lehet kimenni. A B 458-as úton a „Petersberg" jelzést követve, a bazaltkő sziklatömbökig kocsival, onnan már csak gyalogosan mehetünk tovább. A szikla csúcsán épült a *Prépostsági-templom* (Propsteikirche). A magaslatról csodálatos panoráma tárul a látogató elé: keleten a Rhön, délnyugaton – a város mindkét oldalán – a Vogelberg csúcsai.

Fulda környéke a Rhön-vidék legszebb tája. Magaslati levegője, gyógyforrásai a környező falvakat igen alkalmassá teszik a pihenésre. Közülük feltétlenül említésre méltó a Fuldától délkeletre, a B 27, majd a B 279 jelzésű úton megközelíthető

Gersfeld. A 486 méteres magaslaton települt falunak ivókúrás szanatóriuma, iszapkezelésre alkalmas gyógyfürdője, szabadstrandja, teniszpályája és fedett sportcsarnoka van, temploma barokk stílusban épült. Innen északnak, a B 284-es úton indulhatunk a Rhön-hegység 950 méter magas, *Wasserkuppe* nevű hegyére, a vitorlázórepülés bölcsőjére.

1911-ben darmstadti diákok kísérleteivel kezdődött a ma világszerte elterjedt szép sport. A hegy nyugati lejtőjének tetején 1923 óta áll a híres állatszobrász, Gaul készítette, sast ábrázoló szobor, a *repülőhalált halt pilóták emlékműve*: bronztábláján Ottfried Fuchs epigrammaszerű emlékversével. A Wasserkuppén létesült nagy sporttelep ma is nemzetközi vitorlázórepülő-találkozók színhelye; 1970-ben, a repülőtér alapításának 50. évfordulójára a Holdra lépett első ember, *Neil Armstrong* – gyémántkoszorús vitorlázórepülő – is „elzarándokolt" ide.

Kis *múzeumban* mutatják be a vitorlázórepülés történetének emlékeit.

A Wasserkuppe csúcsáról csodálatos kilátás nyílik a Thüringiai-erdőre, a Fichtelbergre, a Taunusra és a Vogelsbergre. Fuldába a B 278, majd a B 458 jelű úton térhetünk vissza. A kerülőért bőségesen kárpótol az útba eső kis falvak látványa.

FRANKFURTTÓL A HESSISCHES BERGLAND TÁJAIRA

Frankfurttól az A 10/E 4-es autópálya mentén juthatunk el a Hesseni-hegyvidék (Hessisches Bergland) déli részére, vagy a B 3 jelzésű autóúton a hegyvidéktől északra fekvő Kasselbe. Mindkét esetben érdemes előbb ellátogatni a Frankfurttól északra, az erdős *Taunus-hegység* lábánál fekvő Bad Homburg vor der Höhe-be. A város a XIV. század elején kapott városjogot. A XVII. században a vallásüldözés következtében sok francia menekült telepedett le benne, s a „Neustadtban" talált új otthonra. A városban és a környékén levő bővízű forrásokat, amelyeket már a rómaiak is ismertek, a XVIII. századig inkább csak sónyerésre használták, s csak „újrafelfedezésük" után fejlődött ki a fürdőváros; attól kezdve azonban a környék nemesei és hercegei, sőt Európa előkelőségei kedvenc találkozóhelyévé vált. 1840-ben Louis és Francois Blanc megnyitotta az első kaszinót, melyet valamely

túlbuzgó, aszkéta hivatalnok bezáratott (mire a két testvér áttette székhelyét Monte Carlóba, s ott – most már homburgi tapasztalataikat is felhasználva – átvették a néhány éve alapított kaszinót és nagy vagyont szereztek).

Megfordult a városban *Goethe, William Thackeray, Oscar Wilde és Dosztojevszkij* is. Utóbbi azt írta Homburgról, hogy „egészen jól lehetne itt élni, ha nem lenne rulett..." Homburgi benyomásai késztették „A játékos" című regény megírására, amelyben Homburgot Rulettenburgnak keresztelte el.

Homburg ma az NSZK egyik legismertebb gyógyfürdője, vizét szívbetegségek, vérkeringési és anyagcserezavarok, általában gyomorbántalmak gyógyítására javasolják. A Schlossplatzon a város legmagasabb pontját uraló *Kastély* (Schloss) 1678-ban épült egy XIV. századi vár helyett, melynek maradványa a *Fehér-torony* (Weisser Turm). A kastély a XVII. századtól a XIX. század második feléig a hesseni tartományi grófok rezidenciája volt. A vármúzeumban II. Frigyes homburgi hercegre (1633–1708) emlékeztető tárgyakat találunk. A herceg bronz mellszobrát Andreas Schüler, az északnémet barokk plasztika kiemelkedő mestere készítette.

A hercegről szól Heinrich von Kleist „Homburgi herceg" című színdarabja. II. Frigyes 1658-ban, Koppenhága ostrománál elvesztette a bal lábát, amelyet művégtaggal pótoltak, s mert annak egyes részei ezüstből készültek, attól kezdve a herceget ezüstlábúnak nevezték. (A névadó műláb ma a vármúzeumban látható.) 1675-ben mint a porosz lovasok vezére, II. Frigyes döntő szerepet játszott a svédek ellen vívott fehrbellini ütközetben.

A kastélyt szépen rendezett park veszi körül, ahonnan a Fehér-torony kitűnően látható. A Neustadt városrészben található, 46 hektáron elterülő Kurpark a város nevezetessége, a gyógyítás központja. A szétszórtan források fölé vagy mellé épített monumentális pavilonok körül gondozott pázsit zöldül. A Kurparkban áll *Hölderlin szobra.*

Friedrich Hölderlin hosszabb ideig (1798–1800, 1804–06) élt a városban. Mindkét esetben barátja, von Sinclair vitte oda és mindkétszer megszerezte neki a könyvtárosi állást, így akarván biztos hátteret adni munkásságához. Hölderlin itt fejezte be a „Hyperion" második részét, több költeményt is írt.

A Kurpark további érdekessége a *Sziámi-pagoda*, továbbá a Kaiser Friedrich Promenádon az *Orosz-kápolna*. Bad Homburgtól északnyugatra a B 456-os út mentén található a *Saalburgi Limes-kastély* (Limeskastell Saalburg). A 423 méter magasan levő építmény alapja az időszámításunk után a II–III. századból fennmaradt római vár fundamentuma; mai formájában a kastélyt 1897–1907-ben építették. A római kori építmény egy erődítményrendszer része volt, falainak teljes hossza 458 kilométert tett ki; a Rheinbrohltól a Taunuson át Butzbach, Main, Hanau, majd az Odenwaldon és a Neckaron keresztül Lorch, Weissenburg érintésével a Duna menti Einingig húzódott és a római kori Délnyugat-Germánia határát védte. A kastély középső épületében múzeumot rendeztek be, amelyben a környéken végzett ásatások leleteivel ismerkedhet meg az érdeklődő. A környék legmagasabb pontja, a közelben levő Herzberg (592 m) 2,5 kilométerre van a kastélytól. A csúcson épített *kilátótoronyból* az egész környék áttekinthető.

A B 455-ös úton folytatjuk utunkat Friedberg-ig. A friedbergi vár egykor római vár (castellum) volt, délen ahhoz csatlakozott az előváros. Az erőd mai formájában 1170-ben épült I. (Barbarossa) Frigyes utasítására. Ezután Friedberg rövidesen szabad királyi város lett, gyorsan fejlődött, és Frankfurtnak is vetélytársává vált. A középkori városnak tulajdonképpen két központja van. Az egyik a vár körül épült, a mai Kaiserstrasse végén, a másik a Városi-templom és a köréje telepített polgárnegyed. A Kaiserstrasse 32. számú ház falán egy *tábla* emlékeztet arra, hogy 1521-ben a wormsi szövetségi gyűlésről hazatérőben ott éjszakázott *Luther Márton*. A *Friedbergi-vár* (Burg Friedberg) számos melléképületével valóságos kis város a városban. A hosszúkás téglalap alakú erődítményrendszert afféle sétánnyá alakították át, a bástyákról jó kilátás nyílik a városra. A kapuk és tornyok XIV–XVI. századiak. További érdekessége Friedbergnek a Judengassén (20. szám) a rituális *zsidófürdő* (Judenbad, nyitva 9–12, 14–17-ig, szombaton és vasárnap zárva). A kupola alatti, XIII. századi, négyszögletes kút a zsidó vallás előírásai szerinti rituális fürdőzéshez szolgáltatta a vizet; a 74 kőlépcső ívét gótikus oszlopok tartják, s a lépcsők a 25 méter mélyen levő víztükörhöz vezetnek. A város másik központja a *Városi-templom* (Stadtkirche). A XIII–XIV. századból való hatalmas csarnoktemplom oldalhajóinak mennyezetéhez hasonló megoldás a tartomány más templomaiban is látható. A falakat gyönyörűen tö-

rik át a finom vonalú ablakok. A templom belsejében különösen figyelemre méltó a XV. századi, szokatlanul keskeny, magas szentségtartó szekrény, továbbá az apszist megvilágító három üvegablak. A templom nyugati oldalára két tornyot terveztek, építésük azonban 1410-ben – a város hanyatlását jelezve – királyi parancsra abbamaradt.

Friedbergből a B 3-as úton észak felé haladva Bad Nauheim-be jutunk. Elsősorban fürdőiről nevezetes, gyógyforrásainak vize szív- és vérkeringési zavarok, légcsőhurut és reuma gyógyítására alkalmas. A városnak nyitott és fedett *termálvizes fürdője*, továbbá több *gyógyklinikája* van. A nevezetességek közé tartozik a *Só-múzeum* a Kurhausban, a város nyugati peremén a Johannisberg a *kilátóval* (268 m), továbbá a *Steinfurth*, a várostól három kilométernyire levő rózsakert.

Bad Nauheimből a B 3-as úton közvetlenül eljuthatunk a következő nagyobb városba, Giessenbe, de inkább olyan kerülő utat ajánlunk a Wetterau vidékén keresztül, amely sok szép látnivalót kínál. A Bad Nauheimtől északra fekvő Münzenberg *vára* Felső-Hessen egyik legnagyobb erődítménye volt a középkorban; 1166-ban említik először. Tornyai és falai román stílusúak, kápolnája a gótikus időkből való. A várból a szorosan a hegyhez simuló ferde templomtornyú falura és a környező tájra gyönyörű kilátás nyílik. Münzenbergtől csak pár kilométer-északra az Arnsburg-i hatalmas cisztercita *kolostor* (Kloster Arnsburg), amelyet 1174-ben alapítottak és 1803-ig állt fenn. A templom, a dormitórium és a káptalani terem még romos állapotban is a késő román kolostorépítészet legszebb emlékeinek egyike. A kolostor egy része ma a szemben levő öreg malomban berendezett szálloda melléképülete. Keleti irányba fordulva Hungen-be érkezünk, *Várát* 1383-ban említik először. A XV. században újabb vár épült, melyből a XVIII. században szép *kastély* alakult ki.

Innen északkeletre, a *Wetter* folyó völgyében fekvő Laubach-ba vezet utunk. A Solms-Laubach grófok háromtornyú, hatalmas *kastélyát* az 1250-ben épített *templommal gyaloghíd* köti össze. A kastély az Arnsburgi-kolostor egykori 60 000 kötetes könyvtárát őrzi, mögötte szép park terül el. Laubachból nyugati irányban, a Wetter folyó partján húzódó úton Lich-be jutunk. Nevét először 790-ben említi a lorschi apátság kódexe. A városka *temploma* (Marienstiftkirche) késő gótikus–reneszánsz, barokk szószékkel. Lich favázas házai közül az 1632-ből származó „*Hellwighaus*" a leglátványosabb. A *kas-*

tályban XVII. századi gobelinek láthatók. Lichből hamarosan beérünk Giessenbe.

Ha Frankfurtból az autópályán vagy Bad Nauheimből a B 3-as úton haladunk Giessen felé, érintjük B u t z b a c h-ot. Az egykori római erődítés *őrtornya* ma is látható. Figyelemre méltó a *várost védő fal* a Boszorkány-toronnyal. A Markton áll az 1568-ban épült *Városháza* (Rathaus) és az „Arany Oroszlán" (Goldener Löwe) nevű, 1709-ből való *fogadó*, amelyben Goethe „Hermann és Dorothea"-ja játszódik. A Kirchplatzon áll a *Márkus-templom* (Markuskirche), amelybe beépítették az 1433-ból származó Mihály-kápolnát (Michaelskapelle).

G i e s s e n a Lahn és a *Wieseck* folyó között, a giesseni medencében fekszik. A középkorban, kereskedelmi utak kereszteződésében, a közeli Gleiberg várának urai által a XII. században épített vár védelme alatt keletkezett. Első egyetemét (ma: Justus-Liebig-Universität) 1607-ben alapították, névadója tanított az egyetemen. Az *Egyetemi könyvtárban* (Universitätsbibliothek) Liebig 1200 eredeti írását őrzik. Itt fedezte fel Wilhelm Conrad Röntgen – aki 1879-től az egyetem professzora volt – a röntgensugarakat; a *Röntgen-emlékművet*, amely a Berliner Platzon, a *Városi Színház* (Stadttheater Giessen) mellett áll, 1962-ben E. F. Reuther alkotta. A város középkori épületeinek jelentős része a második világháború alatt megsérült, közéjük tartozik a XIV. századból való *Régi-kastély* (Altes Schloss), amelyet azóta sem állítottak helyre, csak *romjai* láthatók.

A látogató már csak a középkori épületek pusztulása miatt is nehezen tudja maga elé képzelni a régi várost. Az eredeti városkép megváltoztatásához az is hozzájárult, hogy a XIX. és XX. században felgyorsult iparosítási folyamat Giessent sem kerülte el. A város ma a tartomány középső részének *kereskedelmi és ipari központja*, optikai gyára, irodabútor- és gépgyártó üzeme, öntödéje és gyógyszergyára van, hogy csak a jelentősebbeket említsük.

Giessen ugyanakkor *kultúrcentrum* is; színházzal, operával, operettszínházzal; egyetemein több mint 10 ezer diák tanul, ami azt jelenti, hogy a város minden hetedik lakója egyetemista és főiskolás.

Karl Friedrich Bahrdt teológus professzor 1790-ben azt írta a városról, hogy nincs egy utcája sem, amely egyenes lenne, a földhányások magasabbak, mint a házak, így azután a város olyan, mintha be lenne temetve, nincs szabad légmozgás, emiatt a levegő egészségtelen. Ha a modernizálás nyomán az utcák egyenesebbek is lettek, a sok gyár és üzem tovább rontja a környék levegőjét.

Az *Új-kastély* (Neues Schloss, Brandplatz) a XVI. századból való. A *Botanikuskert* (Botanischer Garten) az NSZK területén a legrégibb (1609) egyetemi kert. A *Régi temető* (Alter Friedhof, Licher Strasse) XVII. századi favázas kápolnája érdekes. A *Liebig-múzeumban* (Liebigmuseum, Liebigstrasse 12.) helytörténeti, népművészeti tárgyakat láthatunk.

Giessenből indulunk a *Hesseni-hegyvidék* (Hessisches Bergland) déli részére. Az A 10/E 4 autópálya vezet északkeletnek. Alsfeld-et a Karolingok idejében alapították. Először 1222-ben említik a krónikák. A XIV. században forgalmas kereskedőváros és egy ideig a hesseni tartományi grófok székhelye is volt. A Marktplatz északkeleti sarka különösen festői látványt nyújt. A legszebb házak közé tartozik az 1538-ból származó téglalépcsős *Bor-ház* (Weinhaus). A háttérből kiemelkedik a Walpurgis-templom tornya. Az 1516-ban épült favázas *Városháza* (Rathaus) elejét két karcsú tornyocska díszíti; a kőoszlopokon nyugvó árkádok egykor vásárcsarnokként szolgáltak. A Városháza tanácstermének 1577-ből származó falfestményei, a bírói szoba intarziás díszajtajával 1604-ből a kor polgárságának ízlését és jómódját tükrözi. A Városházával szemben áll a korai reneszánsz stílusban épült *Menyegző-ház* (Hochzeithaus). Mellette a nyugati oldalon, a Mainzergasse sarkán az 1609-ben gazdag faragványokkal készült *Stumphaus* látható. A Városházával átellenben nyílik a nyugat felé lejtő Rittergasse, benne áll Alsfeld két legrégibb és talán legérdekesebb háza. A 3. számú, 1688-ban épült *Neurath-ház* (Neurath-Haus) a barokk kor favázas építkezésének egyik legszebb példája. Az 5. számú, 1687-ben kőből emelt *Minnigerode-ház* (Minnigerode-Haus) belső traktusában még mindig használható állapotban van az egyetlen tartóoszlopon nyugvó körlépcső.

A Fuldergasse alsó részénél emelkedik az egykori erődítmény megmaradt része, az 1386-ban épült *Lénárd-torony* (Leonhardsturm). A Kirchplatzon álló *Walpurgis-templom* (Walpurgiskirche) belsejében érdekesen ellentétes az aránylag sötét, alacsony hajó és a világos, magas szentély; a pillérek és hajók közötti ablakok még az első gótikus épületből maradtak. A torony a XV., tetőzete a XVI. század elejéről származik. Belsejében különösen figyelemre méltóak a fából faragott empórák, a festett oltárkép, amely a keresztelést és Krisztus életének négy jelenetét örökíti meg, és a román keresztelőkő; a hosszhajóban késő gótikus falfestmények maradványai láthatók.

Alsfeldtől tovább északkeletre Bad Hersfeld a Fulda folyóba ömlő *Haune, Geis* és a *Solz* torkolatánál fekszik; a Vogelsberg- és a *Knüll-hegység* (Knüllgebirge) között. 769-ben Lullus, Bonifácius utóda alapította a mainzi érsekséghez tartozó „Haerulsfield"-kolostort, amelyet később Thüringia missziós központjaként tartottak számon és amely a korai középkor egyik szellemi központjává lett német földön. Az első nagy bazilikát 850-ben avatták fel, az ezredfordulón azonban leégett és 1144-ben építették újjá. 1761-ben a franciák gyújtották fel a templomot, s azóta romos. A még ma is hatásos épület, a *Stiftsruine* előtt minden év júliusában ünnepi játékokat rendeznek. A romok érzékeltetik az ottoni bazilika méreteit.

Az *ottoni építészet* a X. század végén és a XI. század elején virágzott. 962-ben, amikor I. Otto helyreállította a császári uralmat Szászországban, az Alsó-Rajna mentén virágzásnak indult az egyházi épületek és templomok építőművészete. Az ebben az időben épített monumentális templomokat főként a kiugró kereszthajók és hatalmas oldalhajók, továbbá a deszkamennyezet jellemezték. Ennek a kornak és építészetnek egyik legjellegzetesebb példája a *Szt. Mihály-templom* (St. Michaelskirche) az alsó-szászországi Hildesheimben.

Megállapítható, hogy a szokatlanul hosszú bazilika belseje tagolatlan volt. A XI. és a XII. században a régi alapok megtartásával a templomot dupla oltárral építették újjá, ami abban az időben kezdett szokássá válni. (A kétoltáros templomok, dómok legszebb példája a mainzi és a wormsi székesegyház.) Az egyedülálló, román stílusban épült *Harang-torony* (Katharinenturm) eredetileg a kolostor épületéhez tartozott és 1120-ból való, s ma is a 900 éves kolostori harang (Lullusglocke) van benne. A romok melletti *kolostorépületben* van a helytörténeti múzeum (Heimatmuseum) történelem előtti, történeti és népművészeti gyűjteménye régi szobrokkal és kézműipari eszközökkel.

Figyelemre méltó az óváros. A Marktplatzon a polgárházak fölé emelkedik a *Városi-templom* (Stadtkirche St. Vitus und Antonius) tornya. Érdemes megnézni az 1480-ban épült *Küsterhaust* és a különlegesen szép ajtajú *parókiát*. A XVII. század elején Hans Weber ácsmester által épített *favázas házak* (a Kirchplatzon, továbbá a Klausstrasse 34., a Weinstrasse 11. és a Hanfsack 7.) feltétlenül figyelmet érdemelnek. A reneszánsz *Városháza* (Rathaus) a XVI. század végén készült. Már

a harmincéves háború idején is létezett az a *forrás*, amelyet 1904-ben újból megnyitottak és gyógyvizének hasznosítására fürdőket építettek a vérkeringési zavarok, gyomorbántalmak és más hasonló betegségek gyógyítására.

Bad Hersfeld után északnak tartunk a B 27 jelzésű úton, a Fulda folyót követve. Bebra eredetileg a Bad Hersfeld-i kolostorhoz tartozó kis parasztttelepülés volt, csak a vasútvonal megépítése után – 1849 – indult fejlődésnek. Érdekesebb látnivalói: a *templom*, a *Mária-kolostor* és a *Városháza*. Bebrából a B 27 jelű úton tovább a Hesseni-hegyvidéket keletről kerüljük meg; útvonalunk egy része az NSZK–NDK határ mentén halad.

Eschwege-t a VIII. század elején alapították, a frank királyi udvarhoz tartozott, s először 974-ben II. Otto császár ajándékozó levelében esik szó róla. A város szép fekvésű, a környékét a 754 m magas *Hohe Meissner*, a „hesseni hegyek királya" („König der Hessischen Berge") uralja.

Itt zajlott le 1913-ban a *Wandervögel-Bewegung* (Vándormadármozgalom) programadó konferenciája; a természettől elidegenedett városi polgári életforma helyett új közösségi formákat kerestek az ifjúságnak.

Az egykori középkori város ugyan súlyos károkat szenvedett a harmincéves háború során 1637-ben, azonban az azt követő újjáépítés óta az óváros képe mit sem változott; sok szép építészeti műemlék látható benne. Központja a könnyen megtalálható Marktplatz. A közel három és fél évszázad óta épen megmaradt két- és háromemeletes *favázas házak* tökéletesen visszaadják az 1600-as évek városképének hangulatát. A tér keskeny oldalán áll az 1660-ból való *Régi-városháza* (Altes Rathaus). A téren álló *templom* (Altstadt-Pfarrkirche St. Dionys) háromhajós gótikus *csarnoktemplom*, a XIII-tól a XVI. századig épült, a faragott szószék XVII. századi.

Alig három utácskányira innen déli irányban található (az Alter Steinwegen vagy a Topfergassén keresztül) a város másik régi *temploma* (Neustädter Kirche), melyet már 1340-ben említettek. A szép gótikus, harmonikusan tagolt tágas csarnoktemplom a háborús viszontagságok során sértetlen maradt. A régi városfalak helyén, az óvárost övező széles körút nyugati részén az „An den Anlagen"-en áll a XV. század közepéről maradt négyemeletes gótikus *torony* (Klausturm), az egykori templom maradványaként. Észak felé továbbhaladva találjuk

a város jelentékeny épületét, a XIV. század végén épült *Thüringiai grófi kastélyt* (Schloss). Nyugati oldalán levő egykori kápolnája ma Várostörténeti Múzeum. A város legrégibb épülete a keleti városszélen levő Cyriakus-hegyen állt középkori kolostori templomból fennmaradt négyszögű *torony*.

Bad Sooden-Allendorf 1929-ig két külön település volt, akkor vonták egységes közigazgatás alá. Már a római időkben ismert kitűnő sós gyógyvize az asztmát és a reumát gyógyítja. A két városrészt a *Werra* folyó választja el egymástól, Bad Sooden a fürdőváros, míg Allendorfban a XVII. századból való szép *polgárházak* – favázas téglaházak –, továbbá a *Városháza* (Rathaus) és a XIII. századi *városfal maradványai* kínálnak érdekes látnivalót.

Bad Sooden–Allendorftól északnyugatnak fordulunk, Witzenhausen-ba. A városban működik a trópusi és szubtrópusi területek mezőgazdasági problémáival foglalkozó *kutatóintézet*, a hozzá tartozó kísérleti növényházzal. Az egykori gótikus *Wilhelmita-kolostorból* (Wilhelmitenkloster St. Nikolaus und Hl. Kreuz) csak néhány rész maradt meg. A késő gótikus *Boldogasszony-templom* (Liebfrauenkirche) XIV–XVI. századi. A *Városháza* (Rathaus) reneszánsz. Érdekesek a középkori *városerődítmény maradványai:* a Falgyűrű (Mauerring) és a Védőtornyok (Wehrtürme). Régi *favázas házakat* találunk az Ermschwerder Strassében (különösen érdekes a 4. számú, 1579-ből), a Marktplatz nyugati részén és az ahhoz csatlakozó Kirschmarkton. A legrégibb lakóházak még a XV. század végén épültek.

Witzenhausenból a B 80-as úton megyünk tovább északnyugatnak. Hamarosan Alsó-Szászország (Niedersachsen) területére érünk (a tartomány „csücske" ugyanis benyúlik Hessenbe), de legközelebbi állomásunk, Münden után közvetlenül ismét hesseni földre lépünk majd. A Werra és a Fulda folyók találkozásánál, ahol a *Weserré* egyesülnek, terül el a festői szépségű városka, teljes nevén Hannoversch Münden. A tudós A. V. Humboldt (1769–1859) szerint Münden a világ hét legszebb fekvésű városának egyike. A *Főpályaudvarral* (Hauptbahnhof) szemközti Beethovenerstrassén végighaladva, majd jobbra fordulva pár perces séta a város főtere, a Marktplatz. A teret a XV. században emelt, majd a XVI. század elején reneszánsz stílusban átépített homlokzatú *Városháza* (Rathaus) uralja. Közvetlen szomszédságában van a Kirchplatz, s a XII–XV. századi *Szt. Balázs-templom* (St. Blasii

Kirche). A csarnoktemplomban az 1392-ből való keresztelőmedence, és az 1540-ben elhunyt Erich von Braunschweig-Lüneburg herceg síremléke érdekes. A *Kastély* (Schloss) egy XI. századi vár maradványaira épült 1500 körül; helytörténeti múzeumot (Heimatmuseum) helyeztek el benne. A Római-teremben (Römergernach) és a Fehér ló termében (Gernach zum Weissen Ross) a német reneszánsz (1560) legszebb freskóiból láthatunk néhányat. A Lange Strassén a folyó felé sétálva, a *Werra-híd* (Werrabrücke) előtt – amelynek öt íve 1329-ből való – jobbra fordulva a Werraweg mentén, a folyó partján több *középkori tornyot* láthatunk. A vasúti híd után jobbra, a Vor der Bahn nevű utcán hamarosan visszajutunk a Főpályaudvarra; mielőtt elérnénk, jobb kéz felől találjuk a városka *Botanikus kertjét* (Botanischer Garten), amely ugyancsak megér egy kis sétát.

Mündenből a B 3-as úton délnyugati irányban hamarosan beérünk Kasselbe.

Rövidebb úton érjük el Kasselt, ha Bebra után a B 83 jelű úton északnyugatnak fordulunk. Rotenburg a XIV. század elejéig csak a Fulda folyó bal partján kialakult városrészből állott, akkor kezdték el az új város építését. A század utolsó harmadában azonban az óváros és a vár is leégett, s utóbbit csak a XVI. század végén építették újjá reneszánsz stílusban, a harmincéves háborúban azonban súlyosan megrongálódott. Rotenburg egyike a szép német favázas-ház városkáknak. A késő gótikus *Jakobikirchének* gazdag a – reneszánsz és barokk – belső berendezése; oszlopok tartotta oltára 1585-ből való, az egykori kastélykápolnából került ide. A városnak szépen rendezett *parkja* van.

Melsungen-t a IX. században, a Fulda folyó egyik átkelőhelyénél alapították. A türingiai tartományi grófok a XII. században várat emeltek itt, s a XVI. században *vadászkastéllyá* alakították át. A régi városrészek épségben maradtak. A vadászkastélyon kívül az 1595–96-ban épített *híd*, a belváros *favázas polgárházai* és a *Városháza* (Rathaus), továbbá a késő gótikus stílusban épült *templom* érdemel figyelmet. A város közelében levő Heiligenberg (439 m) magaslatról csodálatos kilátás nyílik a környékre egészen Fritzlarig és Kasselig. (Tiszta időben jól kivehető a kasseli Herkules-szobor fő alakja.)

Giessenből Kasselbe még egy utat javasolhatunk. A városból északnak indulunk, a B 3 jelű úton, amely a Lahn folyó

völgyében kígyózik. Marburg an der Lahn egyetemi város történetében egy magyar hercegnő is jelentős szerepet játszott.

Árpád-házi Erzsébetet, II. Endre és Gertrúd lányát 1211-ben, négyéves korában eljegyezték a türingiai gróf Lajos nevű fiával, majd megkötötték a házasságot. Az ifjú pár Eisenach mellett, Wartburg várában (a mai NDK területén) élt, mígnem a grófot 1227-ben elragadta a pestis. Erzsébet akkor visszavonult a világtól, Marburgba költözött, a vár alatt egy kis házban rendezkedett be, s a betegek és elesettek istápolásának szentelte életét. 1231-ben halt meg, 1235-ben szentté nyilvánították, egy év múlva exhumálták és a Német Lovagrend egy hatalmas gótikus templomot építtetett és abban külön sírhelyet adományozott neki. Szt. Erzsébet egyik leszármazottja, Fülöp tartományi gróf 1527-ben protestáns hitre tért, s hogy egyszer és mindenkorra véget vessen a katolikus egyházi kultusznak, feltörette a sírt, és őse csontjait a szomszédos temetőben helyeztette el.

A reformációt megelőző századokban Marburg a nyugati egyház egyik zarándokhelye volt, a reformáció után az 1527-ben alapított marburgi egyetem a protestáns hitoktatás fellegvárává lett, és a modern időkben is az oktatás és a kutatás egyik jelentős központjaként tartják számon, majd a második világháború után az NSZK legfontosabb könyvtár-városa.

A XII. században először említett Marburg ma műemléképületeiről, tornyairól és favázas házairól híres. 100 méterrel a Lahn folyó felett emelkedő *kastélyához* felvezető utcácskái, avult lépcsői különleges, egyéni jellegű, bájos városkává teszik. Fontosabb látnivalói közé tartozik az *Erzsébet-templom* (Elisabethkirche), amelyet 1235–83-ban építettek és az első német gótikus templomként tartják számon. (Jellemzője a három egyforma magas hajó, továbbá az oltártér és a keresztház azonos kiképzése.) A 80 méter magas tornyok a XIV. század első felében készültek.

A szentélyben levő *festett üvegablakok* a XIII. század közepéről valók. A kápolnában helyezték el *Hindenburg marsall földi maradványait*, amelyeket 1945-ben Tannenbergből szállítottak át. A keresztházba szerény belépődíj ellenében léphetünk be, s ott számos XIII., XIV. és XVI. századból való *freskót* láthatunk, köztük olyanokat is, amelyek Szt. Erzsébetet ábrázolják. A sekrestyében őrzik a középkori ötvösművészet ritka értékes darabját, az emaillal és ékkövekkel díszített templomformájú *Erzsébet-ereklyetartót* (Elisabethschrein), egy XIII. századi aranyműves mesteri alkotását.

A templomot elhagyva, a kőlépcsőn kapaszkodjunk fel a régi Marburgba, majd onnan az úgynevezett Újvárosba. Ha jobbra fordulunk, a Marktgassén át a Marktplatzra jutunk. *Favázas házai* közül különösen a 19. és 21. számút ajánljuk figyelmükbe; az utóbbi 1560-ban épült. A piactér díszítő eleme és a diákok kedvenc találkozóhelye a *kút*, amelynek bronzplasztikája a sárkánnyal harcoló Szt. Györgyöt ábrázolja. A *Városháza* (Rathaus) 1524-ből való gótikus épület, tornyán a kakas minden órában körbefordul. A bejárat feletti címeren Erzsébet látható a templom modelljével. Ha innen a Nikolaistrassén folytatjuk utunkat, a Marienkirchplatzra jutunk. A *templom* a XIII–XV. században épült. Belül gazdag gótikus falfestmények maradványai láthatók. 1526-ban itt tartották az első evangélikus istentiszteletet. A tér szép kilátást nyújt a régi városrészre és a Lahn folyó völgyére, a másik irányban pedig a várra. A térről a XV. századi gótikus *Gömb-templomhoz* (Kugelkirche) sétálunk, majd a Kugelgassén felfelé kapasz-, kodunk és a Kalbstor előtt jobbra, a Ritterstrassére fordulunk, azon át visszajutunk a Marktplatzra.

Említést érdemel még az egykori domonkosrendi, most *Egyetemi-templom* (Universitätskirche) az 1300 körüli évekből és az *Egyetemi-múzeum* (Ernest-von-Hülsen-Haus) középkori egyházi művészeti és népművészeti gyűjteménnyel, Bantzer és Frank hesseni festők műveivel. A *várkastélyhoz* kocsival a legegyszerűbben úgy jutunk el, ha a Barfüssertor, Sylberstrasse, Lutherstrasse és E. von Behring Weg útvonalat követjük. A várkastély a XIII–XVII. században a hesseni tartományi grófok, Szt. Erzsébet leszármazottainak lakóhelye volt. A hangulatos, több részből álló épületcsoport a sziklás hegyháton mintegy megkoszorúzza a lejjebb fekvő várost. A késő gótikus részt, az ún. Wilhelmsbaut híd köti össze a XV. század végén készült főépülettel.

Az érdeklődők egyebek között megtekinthetik azt az eredetileg gótikus *lakótornyot* is, amelyben 1529-ben Luther és Zwingli a tartományi gróf kezdeményezésére hitvitát folytatott – megegyezni azonban nem tudtak –, továbbá az 1288-ból származó *gótikus kápolnát* és a kéthajós *lovagtermet*. (Látogatót április 16–október 16-ig 10–13 és 14–18 óráig, október 17–április 15-ig 11–13 és 15 órától sötétedésig fogadnak. Hétfőn és ünnepnapokon, továbbá télidőben szombaton délután zárva van.)

Marburgtól északkeletre Bad Wildungen-t időszámításunk után 800-ban alapították. Niederwildungen 1259-ben

kapott városi jogot a türingiai tartományi gróftól; a harminc éves háború idején súlyos károkat szenvedett, majdnem teljesen elpusztult. Ma is láthatók az egymással szemben álló hadseregek *sáncainak maradványai*. Bad Wildungen 1906-ban lett fürdővárossá. Elsősorban kitűnő gyógyvizének köszönheti hírnevét. A vese-, gyomor-, szív- és vérkeringési zavarokat gyógyító vízből évente mintegy 2,5 millió palackkal szállítanak az NSZK különböző városaiba, sőt külföldre is.

A város érdekes látnivalója az evangélikus háromhajós *csarnoktemplom* az óvárosban, Niederwildungenben.

A templomba a parkolóval szemben levő mellékbejáraton át jutunk be. Az *oltárfestmény* 1404-ből való, Konrad von Soest alkotása. Idealizált alakjai, a szépen rajzolt arcélek és a vörös, rózsaszín és violaszínek különös összhatása teszik érdekessé. A háromrészes *mellékoltár képei* a német festészet remekei közé tartoznak. Az egyes részletek Krisztus életéből mutatnak be jeleneteket. A szentély oldalán a *Waldecker család síremlékei*, köztük az az északi oldalon, gyönyörű rács mögött, *II. Josias impozáns emléke* látható.

Az óvárosban *favázas házak* festői utcaképet nyújtanak, különösen a Brunnerstrasséban és a Lindenstrasséban. A *helytörténeti múzeumban* jégkorszakból származó leletek láthatók; ismert az *Ázsia Intézet*, az *Ázsia Múzeum és Könyvtár*, amelyben jelenleg 8000 kötetet tartanak nyilván. (Látogatási idő 14,30–18 óráig. Hétfőn zárva.)

Bad Wildungentől keletre Fritzlar az *Eder* folyó mentén, egy teraszos emelkedőből nyíló fennsíkon fekszik. A közelben levő, akkor még jobban ismert Geismarban alapította Bonifácius 723-ban a Szt. Péter-kolostort, amely köré később Fritzlar települt. A városka a középkorban jelentős politikai központ volt, a krónika szerint ott választották királlyá I. Henriket 919-ben: 21 császárlátogatást és nyolc valláskonferenciát jegyeztek fel abból az időből. A pályaudvar elől az Eder folyón átívelő *középkori kőhídon* át a Giessener Strasséra, s azt követve a város központjába jutunk. A hídon álljunk meg és vessünk egy pillantást az elénk táruló városra. A képet az *egykori városfal* és *12 bástyatornya* uralja; hála a szakszerű restaurációnak és karbantartásnak, még ma is jó állapotban vannak. Sétánkat kezdjük a Marktplatzon, amelyet favázas téglaházak vesznek körül, közülük is kiemelkedik a XV. századból való négyemeletes *Régi-áruház* (Altes Kaufhaus), téglából épí-

tett tornyocskával. A *kút* oszlopa egy, a polgárság függetlenségét és szabadságát jelképező Roland-figurát tart. A Marktplatzról több kis mellékutca is vezet a Domplatzra. A *Dóm* mai épülete különböző korok építési, átalakítási és díszítési eredményeit mutatja. Még román az 1100-ból való fő- és mellékkripta. A XIV. században készült a második déli oldalhajó és a Mária-kápolna.

A Dóm belső berendezése igen gazdag és szintén különböző korokból ered: román kori a *Péter-dombormű* az óriási föld alatti labirintus-szerű kriptában, az *oltárkereszt* a kincstárban és a leghíresebb darab a korong formájú és a XII. század közepén készült *arany ereklyetartó*. Gótikus a Dóm sok egyéb *dísze* a XIV-től a XVI. század elejéig terjedő évekből; barokk a *főoltár*, a *mellékoltárok* és az *orgona*. Figyelemre méltóak a szentélyben a fából faragott, oszlopos *figurák* is, Mária és József képmásaival.

Ne feledjük el megnézni az 1441-ben épült *Városházát* (Rathaus) és a Domhofban álló szép *kúriákat*. A *Miasszonyunk-templomában* (Fraumünsterkirche) szép, 1300 körüli falfestések láthatók. Érdekes a korábbi minorita, most *plébániatemplom* is: aszimmetrikus, kéthajós gótikus csarnokkal épült, hosszú szentéllyel és XIV. századból való freskókkal.

Fritzlartól Kassel már csak 29 km.

KASSEL

A *Kaufungerwald*, a *Reinhardswald* és a *Habichtswald* által határolt, úgynevezett kasseli teknő középpontjában, a Fulda folyó két partján fekvő város fontos közúti és vasúti közlekedési csomópont, iparváros és kultúrcentrum. Karl von Hessen tartományi gróf egyike volt azoknak, akik megnyitották tartományukat a francia hugenották előtt, s ennek eredményeként számos francia kézműves telepedett meg Kasselben, s hamarosan fellendítették a kézműipart. 1709-ben nyitották meg a Collegium Carolinumot, a technikai főiskolát.

A *Grimm-testvérek* hosszabb időt töltöttek a városban, előbb mint diákok, később mindketten mint könyvtárosok. s itt keletkezett a világszerte ismert Grimm-mesék egy része is. Kasselben született a Reuter hírügynökség megalapítója, *P. J. Reuter* (1816–99), továbbá az első birodalmi kancellár, *Phillip Scheidemann* (1865–1939).

A második világháború alatt a város 80 százaléka megsemmisült, az újjáépítés közben azonban sikerült sok nevezetes régi épületet eredeti formájában rekonstruálni. Kassel nemcsak Hessen tartomány jelentős kereskedő- és iparvárosa, hanem a Waldecki-hegyvidék (Waldecker Bergland) környékére kiránduló turisták fő kiindulópontja is. A város a Fulda folyó teraszos partja és a nyugati részt lezáró *Vilmos-magaslat* (Wilhelmshöhe) között terül el.

A várossal való ismerkedést megkönnyíti, ha csatlakozunk a Königsplatzról induló *városnéző túrák* egyikéhez. (Vezetés azonban csak májustól októberig van, hétfőn, szerdán és szombaton 10 órától.)

A belváros egyik érdekessége a bevásárlóutca, az Obere Königstrasse, amely a Königsplatz-tól a Friedrichsplatzon át a Brüder-Grimm-Platzig terjed. Az utcában villamos közlekedik és gépkocsival tilos behajtani. A Friedrichsplatz délkeleti oldalán áll az 1779-ben befejezett *Museum Fridericianum*, amelyben napjainkban a modern művészet alkotásai kaptak helyet. Itt van a Német Tapétamúzeum (Deutsches Tapetenmuseum) is, a világ egyetlen ilyen múzeuma, mely barokk bőr- és brokátpótló „pehely" tapétától az empire és biedermeier kor nagy képtapétáin keresztül bemutatja a faldíszítés valamennyi módszerét, beleértve a legújabb tapétákat is. A tér déli oldalán található az 1958–59-ben újjáépített *Állami Színház* (Staatstheater), tőle északra a Steinweg-en az egykori Ottoneum, az 1602–06 között emelt első német kőszínház, mely ma *Természettudományi Múzeum* (Museum für Naturkunde). Tovább délre, az Obere Königsstrasse-n a század elején épült *Városházában* (Rathaus) van a „Ratskeller".

A Brüder-Grimm-Platz-on, a hesseni tartományi múzeumban nagyon szép antik gyűjtemény, középkori festmények és népművészeti tárgyak láthatók. A Brüder-Grimm-Platz 4. számú épületben van a *Városi Könyvtár* és a *Tartományi Könyvtár*, utóbbiban látható a Hildebrand-ének egyetlen kézírásos másolata. A Tartományi Könyvtárban kapott otthont a Grimm-testvérek múzeuma (Brüder-Grimm-Museum) is.

Az Obere Königsstrassétól északnyugatra a Ständeplatz-ra, a hivatalok és középületek terére jutunk, s ha kissé még nyugatabbra megyünk, a Főpályaudvarhoz (Hauptbahnhof) érkezünk. Innen a Werner Hilpert Strassén, a Luther-

platzon, a Luther Strassén, a Kurt Schumacher Strassén és az Altmarkton át érünk a folyópartra. Mielőtt a hídra érnénk, forduljunk jobbra és pár percnyi gyaloglás után elérkezünk a Karl von Hessen tartományi gróf által a XVIII. században létesített *Karlsaue-parkba*. A gyönyörű virágágyakkal és sétányokkal tagolt hatalmas park, továbbá a mesterségesen létrehozott sziget felüdülést jelent a városnézésben kifáradt turistának. A park északi sarkában levő, 1702–10 között épített pavilon (Orangerie) a háború alatt majdnem teljesen megsemmisült. Eddig a nyugati és két sarokpavilonját, a középen levő oktogon feletti szobrokat és a két szabadon álló kockaépületet állították helyre, melyek az egész épületcsoportot patkó formájúvá bővítik. Utóbbi kettő egyike a konyhapavilon, a másik a híres márványfürdő márványszobraival. Az antik világ mitológiai alakjaival díszített teremnek csodájára járnak. (Húsvéttól október közepéig van nyitva.)

A Wilhelmshöhe városnegyedben levő kastélyt és parkot Karl von Hessen tartományi gróf kezdte kialakítani, ő építtette az Oktogon nevű monumentális épületegyüttest és a Herkules-szobrot. A mai kép I. Vilmos hercegnek köszönhető, ő fejeztette be a XVIII–XIX. század fordulóján.

A létesítmény eléggé messze esik a városközponttól. Az Obere Königstrasséből nyíló Wilhelmshöher Alleen érhető el; a forgalomtól függően kb. háromnegyed órás utazással. Miután a park bejárása a kastélytól egészen a Herkules-szoborig gyalogosan nagyon hosszú ideig tartana és meglehetősen fárasztó is, javasoljuk, hogy a kastélyt és környezetét, valamint a Herkulest külön-külön tekintsék meg. A kastély és környéke több órás sétát igényel, amelyet rövidíteni lehet, ha a gépkocsiforgalom számára is nyitott utakon kocsival közlekedünk. (Szerda délután és vasárnap azonban a gépkocsi-közlekedés tilos.)

Kocsinkat állítsuk le a Wilhelmshöher Allee végén levő *parkolók* egyikén és mielőtt útrakelnénk, vessünk egy pillantást a kastélyra és a Herkulesre innen lentről. Nézzünk körül a parkolóhelyet övező, ritka fákkal szegélyezett kis zöld parkban is: könnyen rá fogunk találni a közelben levő *Ördöghídra* (Teufelsbrücke), továbbá a *templomszerű építményekre* és *síremlékekre*.

A *kastélyt* (Wilhelmshöher Schloss) 1786-ban Simon Louis du Ry építész tervei alapján kezdték el építeni. A hosszú építési idő természetesen azzal a következménnyel járt, hogy a megkezdett munkát más építőmestereknek kellett folytatni,

ami végül is nem használt du Ry eredeti, légies megoldásra törekvő elgondolásainak.

Az épület legrégebbi szárnya az úgynevezett Weissensteinflügel, amelyet szakavatott kísérő segítségével ismerhetünk meg. A vezetés mintegy háromnegyed órát vesz igénybe, s különösen azok fogják értékelni, akik kedvelik a klasszicista stílust. Figyelmet érdemelnek az 1820-ból való, a párizsi Molitor mester keze munkáját dicsérő *bútordarabok*, a XVI. Lajos korabeli *órák*, az empire stílusban épült *fürdőszoba*, továbbá a *porcelángyűjtemény*, a *fogadószoba* a XVI. Lajos korából származó berendezési tárgyakkal és végül Johann Heinrich Tischbein udvari festőtől származó *képek*.

A kastélyban helyezték el az Állami Képtárat (Staatliche Gemäldegalerie) is. A VIII. Vilmos tartományi gróf által alapított gyűjteményben holland festők számos alkotása, köztük 19 *Rembrandt-* és 12 *Van Dyck-festmény* látható.

A kastélypark (Schlosspark) egészen a Habichtswaldig terjed és összesen 300 hektárt foglal magába. (Az óriási terület bejárása legalább négy órát igényel, ezért a gépkocsival érkezőknek javasoljuk, hogy az Oktogonhoz vezető lépcsősor aljáig használják kocsijukat, és onnan folytassák gyalog az utat, a lépcsőkkel szegélyezett vízesés mentén fel a kastélyig.)

Karl hesseni tartományi gróf elképzelése az volt, hogy a vízesés és az azt szegélyező fákkal övezett lépcsősor az Oktogontól egészen a Wilhelmshöher Allee végén levő kastélyig húzódjék, lefelé fokozatosan szélesedve. A grandiózus terv megvalósítását Giovanni Francesco Guerniero építőmesterre bízta, aki 1701-ben kezdett hozzá a megvalósításhoz. Kortársainak az volt a véleménye, hogy a mester olyasmibe fogott, amelyhez hasonlót még nem terveztek, s amelyben a barokk mind az építészetben, mind a környezetben szervesen kapcsolódott egymáshoz. Amikor azonban a felső harmad elkészült, már mindenki tudta, hogy a terv nagyobbik része – legalábbis akkor – megvalósíthatatlan marad. Így is történt, s azóta sem akadt senki, aki hajlandó lett volna időt és pénzt áldozni az eredeti elképzelés kivitelezésére.

II. Frigyes (1760–85) a barokk ötletet angol parkkal kombinálta és elcsúfította; különösen azzal, hogy kisszerű játéképítményeket tervezett és építtetett benne, egyebek közt a *Vergilius-sírt*, a *Szókratész-ermitázst*, a *Kínai-pagodát* és a *Merkur-templomot*. I. Vilmos hesseni herceg folytatta a megkezdett munkát, de az ő elképzelése sem bizonyult szerencsésebbnek, ízlése nemesebbnek. Így aztán a park egyre mesz-

szebb került az eredeti tervtől. A herceg ötlete volt többek között az *Oroszlán-vár* (Löwenburg), amely nem más, mint egy mini-múzeum, korabeli fegyverek, bútorok, művészeti alkotások láthatók benne, itt van I. Vilmos sírboltja is. A Bergring Strasse közelében levő *Pálmaházban* virág- és növényritkaságokat, egyebek között különleges orchidea-fajtákat, rhododendronokat és pálmákat láthatunk.

Az Oktogonhoz vezető *lépcsősorhoz* úgy jutunk el, hogy a kastélytól a Bergring Strassén a *Kastélyszálló* (Schlosshotel) mellett elhajtunk, majd elérjük a lépcsősor aljában levő éttermet, ill. a parkolót. Innen gyalog folytatjuk utunkat (legalább 30 perc). A lépcsősor 250 méter hosszú, 11,5 méter széles, a vízesést megsokszorozó teraszok és szükőkutak tagolják. (Az olasz mester a hazájában alkalmazott tufát használta az építéshez, amely azonban nehezen viseli az állandó hőmérséklet-ingadozásokat, a fagyról nem is beszélve, így aztán az egyes megrepedt elemeket állandóan újakkal kell cserélni. Ennek nyomai jól láthatók.) A *vízeséshez* és a *szökőkút* 50 méter magas vízoszlopához szükséges vízmennyiséget a Habichtswald víztárolója biztosítja. (A vízesés és a szökőkút májustól októberig szerdán és vasárnap, ill. ünnepnapokon 15,30 órától egy órán át működik. A szökőkút játéka 16,15-kor kezdődik. A vízesés aljától az Oktogonig 842 lépcsőfok vezet fel, s akinek ez sok lenne, annak javasoljuk: a vízesést és a szökőkút játékát a kastély előtti térről tekintse meg.) Az *Oktogon* hatalmas, kastélyszerű épülete 1718-ban készült el, s 33 méterre emelkedik az alépítmény fölé, amelyet szintén tufából építettek. Az Oktogon teraszáról gyönyörű kilátás nyílik a Hesseni-hegyvidékre.

Az Oktogonból egy 30 méteres piramis emelkedik ki, azon áll a 9,2 méteres *Herkules-szobor*. Johann Anthoni augsburgi mester munkája (1713–17), a műértők szerint az olaszországi Farneseben található Herkules pontos másolata. Az építmény alapötlete: két gigász harca. Herkules legyőzi az óriást, akinek csak a feje látszik ki a sziklák közül, s tehetetlen dühében vizet locsol a félistenre. Ez a vízsugár a vízesés kiindulópontja.

Kasseltől északra, a B 38 jelű út mentén, az *Esse* folyó völgyében, a *Reinhardswald* lábánál fekszik Hofgeismar. A városban evangélikus akadémia és papi szeminárium működik. Fafeldolgozó, nyomdagépüzeme, sörfőzdéje és orgonaépítő műhelye ismert. 1082-ben említik először, mint a mainzi püspökség alapítványát. A XIII. században kapott városjogot, 1462-ben Hessenhez került. A XVII. században hugenották népesítették be. Az egykori városfalak majdnem teljesen megmaradtak. A városképet szép oromfogazatos *favázas házak* jellemzik. 1200 körül építették pillérbazilikaként, majd az 1330-as években csarnoktemplommá bővítették az *Óvárosi-templomot* (Altstädter Kirche). Legértékesebb része az 1310-ből való gótikus passióoltár, melynek szárnyai a korai német fatáblafestészet jelentékeny alkotásai. XIV–XV. századi a késő gótikus *Újvárosi-templom* (Neustädter Kirche). A várostól északra, mintegy 15 kilométerre, a Reinhardswald közepén épült a *Sababurg* nevű vár. A Grimm-testvérek ezen a környéken gyűjtötték és dolgozták fel több meséjüket.

Itt írta *Roger von Helmarshausen* szerzetes a német középkor egyik legérdekesebb kultúrtörténeti könyvét, a „Schedula Diversarium Artium"-ot. 1945 után több alkalommal is költőtalálkozót rendeztek itt a német költészet megújításáról és megtisztításáról.

Kasseltől északnyugatra a B 7 jelű úton – már Észak-Rajna–Vesztfália tartományban, röviddel a tartományi határ után – van Warburg. Élelmiszeriparáról, festékgyáráról, cukorgyáráról és textilüzemeiről ismert. Először 1010-ben említik a krónikák, a *Burgberg* lábánál jött létre. 1364-ben a Hansa szövetség tagja lett, a paderborni püspökséghez, majd 1807–13-ig Vesztfáliához tartozott. A bécsi döntés után a Warburgi földdel (Warburger Land) együtt porosz fennhatóság alá került.

Warburgban született a híres aranyműves mester, *Anton Eisenboit* (1553–1603), valamint *Antonius Corvinus* teológus és reformátor; műve („Kurze und Einfältige Auslegung der Evangelien") 1535-ben Luther Márton előszavával jelent meg.

A középkori képét őrző város látnivalói közé tartozik a *dominikánus templom* és *kolostor*. A templom 1300 körül készült, 1660-ban bővítették; szószéke késő gótikus, főoltára barokk.

A városnak még két szép temploma van. Az *Óvárosi-templom* (Altstädter vagy Marienkirche) a XIII. század végéről származik, portálja gazdagon díszített; különösen szép benne az 1580-ból való ezüst oltárkereszt. Az *Újvárosi-templom* (Neustädter vagy Johanniskirche) szintén XIII. századi, rövid, alacsony csarnokkal és magas gótikus szentéllyel. Gazdag a XV. századból származó belső berendezés. Érdekes még a XI. századi *várkápolna*, az 1568-ban reneszánsz stílusban épült *Városháza* (Rathaus), továbbá a régi *városi erődítmény maradványai*, s a *helytörténeti múzeum*.

Kasseltól nyugati irányban a B 450-es úton érjük el Wolfhagen-t, amely a XIII. században emelt vár körül alakult ki. A középkori városképet a gótikus stílusban épült *Szt. Anna-templom* (St. Annenkirche), a *Városháza* (Rathaus) és a *favázas polgárházak* őrzik. A város közelében található a XV–XVIII. századból való *Elmarshausen-kastély* (Schloss Elmarshausen) és a *Weidelsburg romja*. A Habichtswald természetvédelmi övezetéhez tartozó település kellemes pihenő–üdülőhely. Wolfhagenből a B 450-es úton továbbhaladva, a *Waldecker Bergland* erdős tájaitól övezett Arolsen-be jutunk. 1131-ben Aroldessenként említik, az Antoniter nevű kolostor körül jött létre. 1719-ben alakult ki a város mai formája. 1929-ig Waldeck szabad állam fővárosaként tartották számon. Főutcáját, az 1,3 kilométer hosszú Grosse Alleet hatalmas tölgyfasor szegélyezi mindkét oldalon (ezért nevezi a köznyelv Eichen Alleenak, azaz Tölgyfasornak). Arolsenben született Christian Daniel Rauch (1777–1857), továbbá Wilhelm von Kaulbach (1805–74) festő; az utóbbi emlékét múzeum örökíti meg a *Városházán* (Rathaus). A városka lakói *emlékhelyet* állítottak Rauchnak is.

Humboldt, aki többször is megfordult a városkában, azt írta lakóiról, hogy azok udvariasan fogadják az idegent és elhalmozzák figyelmességük számtalan jelével. Az egymást követő generációk megőrizték vendégszeretetüket. Erről tanúskodnak az egyszerű, de kellemes tartózkodást biztosító kis *szállodák*, továbbá a nagyobb házakban fenntartott *panziók* is.

A *Kastély* (Schloss) és a park Versailles-i mintára, de csak lassan, a XIX. század elejéig és részben készült el: 1722-ben a lépcsőház, majd később több díszterem.

Arolsenből a B 252-es úton délnek fordulva, a *Diemel-gátrendszer* és az *Eder vízgyűjtő medence* között fekvő Korbach-

ba jutunk. Gumigyára, fémbútorgyára, textil-, fa- és műanyaggyára ismert.

Itt született *August Schumacher* (1790) lírikus és drámaíró, és *Heinrich Volrat von Schumacher* (1861) elbeszélő és színpadi szerző, akinek ismertebb munkái: „Der Herr im Haus" (A ház ura), „Napoleon III." és „Ein Märchen auf dem Thron" (Mese a trónon).

980-ban II. Ottó császár az akkor Corbicke néven ismert udvari birtokot a Corvey-kolostornak adományozta. 1036-ban a paderborni püspökség tulajdonába került, 1188-ban kapott városjogot, 1267-ben a Waldeck grófi család birtoka lett. Ez időben a város saját pénzt veretett s egy ideig a Hanza-szövetségnek is tagja volt. A XIV. század közepéig az akkori óvárost és a melléje épült „újvárost" külön városfalak védték s csak ezt követően egyesítették a két városrészt. Az erődítményrendszert – dupla fallal és öt védőbástyával – 1414-ben fejezték be.

A harmincéves és a hétéves háborút is túlélte a gótikus *Kilián-templom* (Kilianskirche), amelynek déli portálját 1400-ból való figurális elemek díszítik, továbbá a *Miklós-templom* (Nikolaikirche), Georg Friedrich von Waldeck síremlékével (1692). A késő gótikus csarnoktemplom a XV. század közepén épült; kőből faragott szószéke és az oltár baldachinja feletti, 1518-ból való feszület érdemel figyelmet. Érdekes ezenkívül a *Városháza* (Rathaus), az egykori *erődítmény maradványai* és a *Helytörténeti múzeum* (Kirchplatz 2.). Lépcsőzetes oromzatú *gótikus házakat* is láthatunk a városban (pl. Violinstrasse 3., Enser Tor 7.) és számos *favázas házat*, melyek az egész városképre jellemzőek.

FRANKFURTTÓL ÉSZAKNYUGATRA

Hessen tartomány Frankfurttól nyugatra és északnyugatra eső részének legérdekesebb városa a tartományi főváros: Wiesbaden. A Taunus-hegység nyugati nyúlványainál, a Rajna jobb partján fekvő város jelentős ipari, kereskedelmi és kulturális központ, ismert fürdőhely. A város helyén időszámításunk előtt 12-ben egy római agyagvár létesült, időszámításunk után 122-ben pedig Aquae Mattiacorum néven fürdőhelyként ismerték, amit gazdag forrásainak, különböző sókat tartalmazó gyógyvizének köszönhet. Napjainkban összesen hu-

szonhét kútból buzog a gyógyvíz. A középkorban a város neve „Wisibada" volt, s a frank királyi udvar székhelyéül szolgált. Igazán csak a XIX. században indult virágzásnak és 1946 óta Hessen fővárosa. A Városi Színházban minden év májusában a legjobb európai színházak részvételével ünnepi játékokat, pünkösdkor a Biebrich-i Schlossparkban lovagló- és akadályversenyt rendeznek.

Wiesbaden, mint újabb város, régi műemléképületekkel nem dicsekedhet. A város a negyedmilliót is elérő lakosszáma és tartományi fővárosi mivolta ellenére nyugodt, s erősen elüt más nagyobb NSZK-beli városok forgatagától: nem zajos iparváros, hanem ragaszkodik üdülő jellegéhez s éppen ez teszi kellemessé s a nem a gyógyulást kereső látogatók, kongresszusi résztvevők vagy közigazgatási szerveit felkereső személyek számára is vonzóvá. Idegenforgalmi tájékoztatást a pályaudvar pénztártermében levő Gästedienstnél vagy a Wilhelmstrasséban a Kurhaussal szemben levő Brunnenkolonnadeban található információs irodában kaphatunk.

Kezdjük a város megtekintését a fürdőnegyeddel (Kurpark), amelyben a fürdővel összekötött szállodák és a városi közigazgatáshoz tartozó termálfürdők (Badhäuser) találhatók, közülük a legnagyobb a *Frigyes császár-fürdő* (Kaiser-Friedrich-Bad). 27–66 °C körüli hőfokú forrásból buzog a fürdők sós vize, s biztosít gyógyulást, főleg reumatikus betegségek esetén.

A fürdőnegyed központja a park északi részét lezáró *Kurhaus* és a park mentén észak–déli irányban haladó *fürdőházak* által szegélyezett Wilhelmstrasse. A század elején épített *Kurhaus* különböző nemzetközi találkozók és kongresszusok színhelye, északi szárnyában működik a játékkaszinó. A Kurhausplatz két oldalát hatalmas platánfák szegélyezik, s a tér északi oldalán találhatók az *ivókutak*, továbbá *koncerttermek* és *kiállítási csarnokok;* a tér déli oldalán áll a *Városi Színház* (Stadttheater). A gyógytelep nyugati oldalán, a hatalmas *Kurpark* százéves faóriásai a legerősebb napsütésben is hűs árnyékot kínálnak a pihenőknek, a park északi oldalához csatlakozik a tehetősek villanegyede.

A Marktplatzon áll a múlt század nyolcvanas éveiben épült és 1951-ben helyreállított és átépített *Városháza* (Rathaus). Mellette az 1862-ben befejezett *Piactéri-templom* (Marktkirche). A Városháza és a templom mögött a Marktstrasséban találjuk az 1609-ből való *Régi-városházát* (Altes Rathaus). Előtte az 1753-ban készült *Oroszlános-kút* (Löwenbrunnen) a város jel-

képe. Vele szemben az 1840-ben épült egykori hercegi kastély (Schloss) ma a tartományi országgyűlés székhelye. A Wilhelmstrassén déli irányban a pályaudvar felé haladva a város két fontos épületéhez érünk. Az egyik az 1956–57-ben épült *Rajna–Majna-csarnok* (Rhein-Main-Halle) kiállítások, vásárok, kongresszusok színhelye; nagytermében 3600 személy foglalhat helyet. A másik – vele szemben – a *Városi Múzeum* értékes képtárral, természettudományi és egyéb gyűjteményekkel.

A Rheinhausstrasse 137. számú *Villa Annicát Richard Wagner* bérelte. Később Wagner-villának nevezték el és *emléktáblát* kapott. A villában írta a zeneszerző a „Nürnbergi mesterdalnokok" című opera előjátékát.

Wiesbadentől alig 8 km a *Neroberg* nevű domb. A 245 méteres emelkedőre fogaskerekű visz fel. (Gépkocsival a legegyszerűbb a városból a Wilhelmstrasse északi részéből nyíló Taunusstrassén kimenni, amelyről jobbra nyílik a Nerobergstrasse.) A *Görög-kápolna* (Griechische Kapelle) arany kupoláját már messziről jól látni; 1885-ben Adolf massaui herceg építtette orosz származású első felesége sírhelyeként. (9–19 óráig, télen csak szombaton és vasárnap 12–17 óráig van nyitva.) A kápolnától – félúton van az emelkedőn – továbbmehetünk a dombtetőre, ahonnan csodálatos kilátás nyílik a környékre és a városra; szabadfürdő és étterem (Opelbad) is található itt. Egy másik kirándulási lehetőség a Wiesbadentől 9,5 kilométerre levő 453 méter magas *Schläferskopf* (a B 54-es útról ágazik el egy vasúti felüljáró után a Schläferskopfhoz vezető út). Szép kilátás nyílik nemcsak Wiesbadenre, hanem Mainzra, a Rajna völgyére és a Taunus-hegységre is.

Wiesbadentől északra, a Taunus-hegység északnyugati nyúlványain, a B 275-ös út mentén fekszik Idstein. Középkori városképét máig sikerült megőriznie, erről elsősorban az Obergasse *favázas házainak* homlokzatai tanúskodnak. A *Killingerhaus* 1615-ből egyike Hessen faragványokkal leggazdagabban díszített favázas házainak. Idetartozik a XVII. században épített reneszánsz háromszárnyas *Kastély* (Schloss) is, amely ma múzeum; és a XII. századi vár tornya, a *Boszorkány-torony* (Hexenturm). Az eredeti várnak (Burg) csak *falrészeit* sikerült megőrizni; a mai épületben internátust rendeztek be. A König Adolf Platzon áll a *Városháza* (Rathaus), s itt is vannak – 1600-ból való – *favázas polgárházak*. Az *Evangélikus-templom* (Evangelische Pfarrkirche, Kirchgasse) 1677-ben épült, egy korábbi gótikus bazilika újjáépítése révén.

Mennyezete és belső falai olyanok, mint egy színes képes Biblia: Rubens növendékei és Johann v. Sandrart Jézus életének jeleneteit ábrázoló *képekkel* festették tele. A nassaui grófok temetkezési helyeként a templom a gótikától a barokkig sok szép *emlékművet* őriz. A mainzi udvari szobrász, Maximilian Welschs terve alapján készült 1728–31 között *Georg August családi sírboltja* a szentélyben.

Idsteinből tovább északnak a B 275-ös, majd a B 8-as út Camberg-be visz. A városka elsősorban Kneipp-fürdőjéről nevezetes. (Dr. Kneipp balneológus kutatásai során rájött a váltófürdő gyógyhatására, s az erre az elvre épült fürdőket róla nevezték el.)

A város gyógyfürdője, tiszta levegője és csöndje miatt kedvenc pihenőhelye a frankfurtiaknak, de sokan keresik fel külföldről is. A város XIII–XIV. századból származó *erődítésének falai* még ma is láthatók, bár a harmincéves háborúban nagyobb része megsemmisült; áll azonban a *Híd-torony* (Brükkenturm) és a *Macska-torony* (Katzenturm). Az 1778-ban épült *plébániatemplom* freskóit Appiani milánói mester festette. Cambergből folytassuk utunkat tovább északnyugat felé. A Lahn folyó mentén a termékeny limburgi medencében fekvő Limburg an der Lahn a középkorban fontos átkelőhely volt. A festői szépségű óváros nagyobb része fennmaradt. A Markt és az óváros utácskái a XVI. és XVIII. század eleje között épült, szépen díszített *favázas házaikkal* szemléletes képet nyújtanak a régi időkből.

A városképet a dóm sziluettje uralja, amelyet legjobban a folyón átívelő *Lahn-hídról* láthatunk. Azok, akik az autópályán haladnak el Limburg mellett, a pálya hídjáról is láthatják egy pillanatra a dóm karcsú tornyait. A kiugró sziklatömbre épített *Szt. György-dóm* (St.-Georgs-Dom) nemcsak festői környezete, hanem amiatt is figyelemre méltó, mert az egyik legismertebb példája az 1210–50-ben Németország-szerte hódító, úgynevezett román–gótikus átmeneti stílusnak. A sziklatömb tetején levő fennsík aránylag kis kiterjedése a tervezőket is befolyásolta a háromhajós, kereszt formájú impozáns bazilika építése során. Bár a héttornyú épület kívülről még román benyomást kelt, de a már jelentkező gótika a merev román falsíkokat árkádokkal, tagolásokkal töri meg és gótikus formák is jelentkeznek, főleg a belső kiképzésnél. A híres bazilika belső színes festése múlt századbeli. Legrégibb darabja az 1235 körüli évekből származó keresztelő-medence.

A dóm északi oldalán levő Friedhofterrasséról nagyon szép kilátás nyílik a Lahn folyóra és a *Lahn-hídra* (Lahnbrücke), amelynek fából készített ősét 1255-ben már ezen a néven említik. Limburgnak jelentős egyházi kincsei is vannak. A Domberg keleti oldalán festői, a XIII–XVIII. századból való épületcsoport áll: az egykori vár, benne az *Egyházmegyei-múzeummal* (Diözesanmuseum); az egyházi művészet alkotásai közül az 1410 körüli évekből származó „Dernbachi siratás" („Dernbacher Beweinung") nevű agyag szoborcsoport a leghíresebb, a közép-rajnai XV. század elejei művészet megkapó alkotása. A katolikus *Városi-templom* (Stadtkirche) kolostorában többek között bizánci kereszt-ereklyetartó és a X. század végén készült email-aranyműves munka: Péter pásztorbotjának tokja is látható.

Limburgból a B 49-es úton jutunk a tőle északkeletre fekvő W e t z l a r-ba. A középkorban virágzó városka fejlődése a későbbi századokban visszaesett és csak akkor terelődött rá a figyelem ismét, amikor (1693–1806) a birodalmi bíróság székhelyévé vált. Egy ideig (1772 nyarán) itt dolgozott Goethe, itteni szerelmi csalódásaiból született „Az ifjú Werther szenvedései". Akkori szerelme, Charlotte Buff 1753-ban, a mai *Városi Múzeum* (Städtisches Museum) épületében született; érdemes a múzeumban a Lotte-szobát (Lottezimmer) megtekinteni. Az óvárosban, mely a Lahn folyótól húzódik felfelé a hegyoldalon, zárt *XVII–XVIII. századi utcasorokat* találunk. A Lahn folyón átívelő új *hídról* – amelyen a Siegenből Frankfurtba vezető út halad át – szép kilátás nyílik a *Dómra*. Az eredeti, a XII. századból származó román stílusú építményből még ma is áll a nyugati szárny bazaltból és homokkőből emelt tornya, az, amely a gótikus homlokzattól balra látható. A főhajót, valamint a főoltár térségét gótikus stílusban képezték ki a XIII. században. A munka több mint százévi szünetelés után is csak lassan haladt s teljesen sohasem készült el. A Dóm mai formáját lényegében az 1904–15 közötti restaurálás során nyerte el. A XIV. században kezdtek hozzá az új nyugati, gótikus homlokzat építéséhez, amit azonban egy idő után abbahagytak, s csak a vörös homokkőből való déli torony készült el, késő gótikus stílusban. A főportálon a figurális díszítést (Mária megkoronázása) is elvégezték.

Akit elődeink lakáskultúrája érdekel, az a *Papius-palotában* (Palais Papius, Kornblumengasse 1.) megtekintheti a XVI–XVIII. századi európai lakáskultúra-gyűjteményt. Közvet-

lenül a folyó felett, erdővel övezve áll az egykori altenbergi premontrei apácakolostor kora gótikus *temploma*. Belsejében uralkodó az apácák karzata és az impozáns barokk orgona; sok más szép művészeti alkotás is díszíti: gótikus falfestmények, síremlékek és a barokk főoltár.

Wetzlartól északnyugatra Herborn már a XIV. században is jelentős kereskedelmi és közlekedési csomópont volt. 1584-ben alapították a *Főiskolát* (Hohe Schule, Schulhofstrasse 5.), melyben az egész Európából érkező reformátorok tanultak. Az épület maga eredetileg – 1588-ig – városháza volt, favázzal és erkéllyel a XVII. században látták el. Ma itt van a *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum). 1591-ben új reneszánsz *Városháza* (Rathaus) készült, harmadik emeletét 1629-ben emelték. Több évszázad nyomai láthatók a város felett álló *Evangélikus-templomon*. Két keleti tornya még román, szentélye XIV. századi, gótikus főhajója 1600 körüli. A *Kastély* (Schloss) kerek tornyaival lényegében még a XIV. században épült s az elmúlt és jelen században állították helyre. 1886 óta itt van a teológiai egyetem.

Herborn után utunk a *Westerwald* és *Gladenbachi-hegyvidék* (Gladenbacher Bergland) közé ékelődő Dill-völgybe vezet. A 600 éves Dillenburg a XVI. században jelentős európai események központja volt. A nassaui grófok egyik leszármazottja, Orániai Vilmos (Wilhelm von Nassau-Oranien) a flandriai csatamezőkön vívott sikeres ütközetek után megszabadította a hollandokat a spanyol uralom alól, ami miatt a nép a hollandok megszabadítójának nevezte el. A *városfalak* ennek a hősi korszaknak az emlékét őrzik. Megcsodálhatjuk az egykor hatalmas, erődítményszerű *várkastély maradványait*. A kazamaták három szintben húzódnak a föld alatt. Érdekesebb látnivalók még a *Régi Városi-templom* (Alte Stadtkirche) és a *helytörténeti múzeum*. Legmegkapóbb azonban itt a táj szépsége: az enyhén emelkedő hegyek, árnyas lomberdők, s a hegyek között megbúvó gyönyörű kis völgyek.

Dillenburgot elhagyva északnyugati irányban, mind az autópályán, mind a B 277 jelű úton elérjük a tartományhatárt és Észak-Rajna–Vesztfália területére jutunk.

V. NORDRHEIN-WESTFALEN

Az NSZK északnyugati részén fekvő Észak-Rajna–Vesztfália (Nordrhein–Westfalen) tartományban csaknem minden megtalálható, ami az egész országra jellemző: modern metropolisok és középkori lovagvárak, impozáns hegyvonulatok és termékeny síkságok, óriási ipartelepek (Ruhr-vidék) és korszerű gazdaságok; természetvédelmi területek és kellemes üdülőkörzetek, vadregényes folyók és szakszerűen kiépített csatornák. Észak-Rajna–Vesztfália az NSZK ipari termelésének egyharmadát adja, s itt él az ország lakosságának 28,5%-a. A tartomány 34 057 km²-ével területét tekintve az ország negyedik, több mint 17 milliós lakosságával és laksűrűségével (501 fő km²-enként) azonban a legnépesebb tartománya. Keleten és délen a szomszédos tartományokkal: Alsó-Szászországgal (Niedersachsen), illetve Hessennel és Rajna-vidék–Pfalz-cal; nyugaton Belgiummal és Hollandiával határos. Székhelye Düsseldorf.

A tartomány eredeti lakói főként rajnaiak és vesztfáliaiak, az egykori frankok és szászok kései utódai. Őket azonban ma már legfeljebb csak a kisebb településeken találjuk meg; a nagyvárosokban – kivált a Ruhr-vidéken – egészen más jellegű a népesség. A kialakuló hatalmas ipari tömörülések az ország minden részéből vonzották ide az embereket. A Ruhr-vidék valóságos kohója lett az idesereglett különféle népeknek, amelyek eredetére ma legfeljebb nevükből lehet még következtetni. A régmúlt emlékét a gondosan ápolt hagyományok, népszokások őrzik; mindenekelőtt a november 11-i Mártonnapi ünnepség: Márton (Martin) volt ugyanis az egykori merovingok és frankok védőszentje. Őt ünneplik e nap estéjén vidám felvonulásokkal, lámpás és fáklyás menetekkel a Rajna-vidéki falvakban és városokban. A tartomány minden részében hagyományos népünnepély az ún. lövészverseny; továbbá néhány, elsősorban katolikusok lakta vidékeken a karnevál.

A Rajna-vidéken Köln, Vesztfáliában Münster a karnevál központja.

Észak-Rajna–Vesztfália földrajzilag igen változatos, természeti szépségekben rendkívül gazdag. A Német Középhegyvidék jelentős vonulatait találjuk itt; délen a Rajnai Palahegységet, a folyó bal partján a Nordeifel vonulattal, jobb partján a Rothaar-hegységgel (Rothaar-Gebirge), amelynek legmagasabb csúcsa a 841 méter magas Kahle Asten. Ez utóbbi egyúttal a tartomány legmagasabb hegycsúcsa is. Keleten a Weserhegyvidék (Weserbergland) vonulatai tartoznak a Német Középvidékhez; közülük a Teutoburgi-erdőt (Teutoburger Wald) és a Wiehen-hegységet (Wiehengebirge) érdemes megemlíteni. E hegyi tájak északi lejtőinél terül el az Északnémet-síkság, amelynek egyes részei – így a Kölni- és a Münsteri-öblözet – mélyen benyúlnak a hegyek közé. A tartomány vizekben is gazdag: három nagy folyó hömpölyög keresztül rajta: a Rajna, a Maas és a Weser. E jelentős vízgyűjtőket csatornarendszer köti össze egymással, továbbá az Elbával (Elbe) és az Oderával (Oder). A folyókon kívül számos völgyzárógátat és ily módon létrehozott nagy mesterséges tavakat is találunk itt. Szerepük nemcsak víztartalékolás és – az erőművek révén – áramfejlesztés, hanem legtöbbjük egyben kedvelt kirándulóhely.

A tartomány szíve kétségtelenül a Ruhr-vidék. A hatalmas szén- és acélipari tömörülés az NSZK iparának központja. Bár a Ruhr-vidék adja az NSZK acélgyártásának s kőszéntermelésének túlnyomó többségét –, ma már nemcsak a bányászat és az acélipar az egyeduralkodó. Különösen a második világháború után óriási fejlődésnek indult a vegyipar, jelentős lett a textil-, valamint a feldolgozóipar is. Észak-Rajna–Vesztfáliában több mint 15 ezer ipari létesítmény van (az ország minden negyedik ipari üzeme itt található), s a tartomány termelőüzemeiben csaknem 4 millióan dolgoznak. Mégis tévedés azt hinni, hogy ebben a tartományban csak ipar van. Bármilyen hihetetlen is, a földterület 78%-a szántó, legelő és erdő; egyes vidékeit az ország legtermékenyebb tájai közé sorolják. Münsterlandban, a Teutoburgi-erdő környékén, s a délkeleti fekvésű Sauerlandban csak kevés ipari létesítményt találunk.

Észak-Rajna–Vesztfáliában jelentős szerepe van az idegenforgalomnak, s nemcsak nevezetes gyógyfürdői miatt, amelyekben kivált Weserbergland gazdag. Sok turistát vonzanak

ide a tartomány csodálatos erdői és szépséges természetvédelmi területei, parkjai is, a környékükön fekvő szebbnél szebb üdülőhelyekkel. Jól jelzett turistautak sűrű hálózatára találnak a kirándulók, s számos egy–három órás ún. autósvándorút várja a gépkocsival érkezőket. (A turistautak parkolóhelytől parkolóhelyig – tehát körbe – vezetnek.) Gazdag ez a vidék műkincsekben és kulturális értékekben, műemlékekben is.

A TARTOMÁNYHATÁRTÓL BONNIG

Az NSZK fővárosát, Bonnt déli irányból – Rajna-vidék–Pfalz tartományból – háromféle útvonalon közelíthetjük meg. Közülük kettő – Koblenzen keresztül – a Rajna folyását követi, egy pedig az Eifel-hegységen át vezet. A Rajna jobb partján, a 42-es úton, Bad Honnefff-nél érjük el a tartományhatárt. A kisváros 14 kilométerre Bonntól délkeletre, a Siebenhegység (Siebengebirge) lábánál fekszik. Radioaktív forrásai és termálvizei révén elsősorban gyógyfürdőhely. Gyógyvizeit különböző betegségek gyógyítására ajánlják az orvosok ivó-, illetőleg fürdőkúrák formájában (szív- és keringési bántalmaknál, epe- és bélpanaszoknál, anyagcserezavaroknál). Működik itt pszichoszomatikus klinika, mozgásszervi megbetegedésekkel foglalkozó speciálklinika, valamint kozmetikai sebészet. Érdekes a XII–XIII. századi *plébániatemplom* (St. Johann Baptistkirche). A Rajna két szigete körül a *Grafenwerthre* híd vezet; szép parkjai, termálvizes uszodája miatt érdemes meglátogatni. A másik sziget neve *Nonnenwerth*. A 42-es úton tovább a Bonn előtti utolsó fontosabb kisváros Königswinter. Innen ágazik el az út a gyönyörű Sieben-hegység belsejébe, Königswinter ily módon kedvelt kirándulóhely és idegenforgalmi gócpont. Néhány klasszicista stílusban épült *polgárház* és egy XI–XII. századi román stílusú *prépositemplom* kedvéért érdemes a városkában egyet sétálni; a Rajna-parthoz közel fekvő helytörténeti múzeumban (Siebengebirgs-Heimatmuseum) a hegység világát mutatják be. Környezete természeti szépségekben gazdag, sok itt a vár- és kolostorrom. A városkából a B 42-es úton Bonnba érünk.

A Sieben-hegység (Siebengebirge) Németföld legrégebbi természetvédelmi területe. A Rajna jobb partján Bad Honnefftől Bonnig húzódó hegység hét különösen szép csúcsá-

ról kapta nevét (sieben am. hét). A hét csúcs: a *Petersberg*, a *Nonnenstromberg*, az *Ölberg* – ez a legmagasabb, 461 m –, a *Lohrberg*, a *Löwenburg*, a *Wolkenburg*, és a *Drachenfels*. Az utolsóként említett csúcs a legalacsonyabb (321 m); fogaskerekűvel, lovashintóval érhető el, de a romantikát kedvelők szamárháton is feljuthatnak. Neve (Sárkány-szikla) a monda szerint egykor itt rejtőző sárkányra utal, amelyet a Nibelung-ének legendás hőse, Siegfried ehelyütt győzött le, s – hogy sérthetetlenné váljék – megfürdött vérében. A szikla csúcsán a XII. században vár épült, de a 30 éves háborúban elpusztult. A hegy alatti kőfejtőből a kölni dóm építéséhez is hordtak kőtömböket. A hegytetőn *szálloda* és a Rajnára néző csodálatos panoráma várja a látogatókat.

Ha Koblenzből a Rajna bal partján végigvezető 9-es úton igyekszünk északnyugat felé Bonnba, szinte a tartományhatárral egyidejűleg érjük el az NSZK fővárosát, pontosabban Bad Godesberget, a Bonnhoz tartozó diplomatavárost.

A harmadik útvonalat a természeti szépségeket és érdekességeket kedvelő autósoknak ajánljuk, akik az Eifel-hegységen keresztül – eredeti útirányunktól némileg eltérve – érhetik el Bonnt. Dél felől a B 257-es úton a Nürburgring autókörpályát érintve érünk el a tartományhatáron fekvő Gelsdorfig. Tovább M e c k e n h e i m városka már alig 16 km-re van Bonntól; a *Kottenforst* nevű állami erdő- és természetvédelmi park a kisváros déli peremén fekszik.

BONN ÉS KÖRNYÉKE

A Rajna partján hosszan elnyúló városnál a szépségekben oly gazdag táj arculata megváltozik. A Rajna itt búcsút mond a partjait eddig kísérő romantikus szikláknak, hegyi tájnak, a középkori lovagváraknak és fokról fokra kiszélesedő völgyben folytatja útját az Északnémet Alföld felé. A folyó átlagos szélessége Bonnál 400 m. A város klímája gyakran tropikus; minden évszakban rendkívül párás és csapadékos. Télen is enyhe az időjárás, s inkább csak esik, mintsem havazik. (Ernyő, esőkabát nélkül nem ajánlatos Bonnba menni!)

A város helyén eredetileg kelta település volt, majd Castra Bonnensia néven vált légióstáborrá, amelyet Drusus alapított i. e. 9 és 12 között a Rajna vonalának biztosítására. Castra Bonnensia ne-

vét először Tacitus említi i. u. 69-ben. A kereszténység megjelenése idején az új tanok ide is eljutottak, s az új vallásnak egyre több híve lett. A történetírás két római tiszt nevét említi – Cassiusét és Florentiusét – akiknek mártíromsága emlékére a mai templom (Münster) helyén sírkápolnát emeltek. Ez lett a középkori város magja; itt létesült – már az V. században kialakult frank uralom alatt – a VIII. században a „Villa Basilica". A IX. századtól kezdve a Rajna-vidék – s benne Bonn – a német birodalom magja. A Münster körüli települést ekkor már „Civitas Veroná"-nak hívták és erődítménnyel vették körül. Bonn ezután a kölni választófejedelmek és érsekek székhelye lett. 1244-ben Konrad von Hochstaden kölni érsek és választófejedelem megerősítette a város jogait, s ezzel lényegében lezárult Bonn várossá alakulásának több évszázados folyamata.

Ezután hosszú virágzás kora következett, s a város 1600-ig a választófejedelemség tartományi fővárosává fejlődött. Az ebben az időszakban emelt pompás épületek ma is jellemzőek Bonn arculatára. 1786-ban Max-Franz von Habsburg-Lotharingen, az utolsó Bonnban székelő kölni választófejedelem egyetemi rangra emelte az elődei által alapított Bonni Akadémiát. Az ő uralma idején fejlesztették fürdővárossá Godesberget. 1794-ben, a nagy francia forradalomban Bonn is francia uralom alá került. 1804-ben és 1811-ben Napóleon is itt tartózkodott. 1815-ben Bonn és az egész Rajna-vidék újból Poroszország részévé vált. 1818-ban III. Frigyes Vilmos újjáalapította a róla elnevezett bonni egyetemet. Az 1848-as forradalomnak Bonnban is élénk visszhangja volt: az egyetem hat professzora vonult be képviselőként a frankfurti nemzetgyűlésbe.

A XIX. században elsősorban egyetemének és szép földrajzi fekvésének köszönhette a város további felemelkedését. Az első világháború után Bonnt angol, majd francia csapatok szállták meg. A második világháború bombázásai különösen az óvárost romboltak.

Bonn 1949 óta az NSZK fővárosa; lakosainak száma a környező tizenegy, addig önálló várossal és községgel (köztük Bad Godesberg, Beuel, Duisdorf, Ippendorf, Oberkassel stb.) 1969-ben történt közigazgatási egyesítése óta 145 ezerről 300 ezerre nőtt. A Rajna mindkét partján, 17 km hosszan nyúlik el változatos környezetben. Bonn a szövetségi kormány (Bundesregierung), a szövetségi parlament (Bundestag) és a szövetségi tanács (Bundesrat) székhelye. A mintegy száz akkreditált nagykövet közül több mint kilencvennek Bonnban van a rezidenciája, a többieké Kölnben és a Rajna–Sieg körzetben. Pályaudvarán sok nemzetközi és mintegy 125 belföldi gyorsvonat halad keresztül. A várostól 22 kilométerre Porz-Wahn mellett van a *Köln–bonni repülőtér.*

Bonn tipikusan régi kisvárosi arculata a háború után kezdett megváltozni: korszerű lakónegyedek, üzlet- és irodaházak épültek. Nagyszabású fejlesztése 1949-től, fővárossá válásával indult meg. A város ipara – ha ahhoz mérjük, hogy ebben a tartományban van a Ruhr-vidék is – nem túlságosan jelentős. Mégis említést érdemel, hogy mintegy 1050, a legkülönbözőbb iparágakhoz tartozó üzeme van; gyártanak itt építőanyagokat, műanyagot, irodabútort és irodaszereket, gyógyszert és más vegyiterméket, gépeket, járműveket, sőt orgonát is építenek.

Az idegenforgalmat jelentősen megnöveli az, hogy Bonn az ország fővárosa, ezért sokféle gazdasági és kereskedelmi tárgyalás, tudományos kongresszus színhelye.

Bonn zenei élete igen élénk. A nemzetközi zeneéletnek is kiemelkedő eseménye a város nagy szülöttének, Ludvig van Beethovennek emlékére több mint egy évszázada a Beethoven-hallében kétévente rendezett ünnepi hangversenysorozat (Beethoven-Fest). Ezenkívül évi 120–190 különféle hangverseny-rendezvény közül választhatnak a komoly muzsika kedvelői.

A régi Bonn (a belváros)

Az ismerkedést a várossal célszerű a területrendezés előtti régi Bonnal, a mai belvárossal kezdeni. (Igaz, itt sem könnyű a kocsinak parkolóhelyet találni, ám ha az utcákon nem is, valamelyik nagy parkológarázsban minden bizonnyal kapunk helyet.) A belváros egyúttal Bonn legfőbb vásárlási centruma is. Kissé hosszúra szabott sétánk kiindulópontja a Bahnhof-Strassén levő *Főpályaudvar* (Hauptbahnhof), ahonnan bármely irányban elindulva néhány perc alatt elérjük a óvárost. Kezdjük sétánkat a Poststrassén észak felé, s szinte pillanatok alatt ott vagyunk Bonn egyik legősibb és legjellegzetesebb terén, a Münster-Platz-on. Itt, a barokk külsejű egykori *Fürstenberg-palota* (ma a főposta épülete) előtt áll *Ludwig van Beethoven szobra*. Hähnel drezdai professzor alkotta 18 évvel a nagy zeneköltő halála után. A Münster-Platz amolyan „mini Hyde-parkja" a bonniaknak: akinek mondandója van, többnyire a Mester lábánál állva teszi közhírré; s ebben az sem zavarja, ha történetesen csak a galambok hallgatják. A térnek javára válik a hangulatos *tejbár*, az eléje kirakott asztalokkal és székekkel; a teret kétoldalt szegélyező, építészetileg ötletszegény áruházak azonban inkább zavarják a harmóniát.

A tér délkeleti oldalán magasodik a 900 éves *templom* (Münster), amely a rómaiak kora óta ma is központja a városnak. Hírét, rangját a Rajna-vidéki templomok között máig is az adja, hogy mártírok emlékére építették és itt őrzik a két római kori mártír – Szt. Cassius és Szt. Florentius – csontjait. Kétségtelenül a Rajna-vidék egyik legszebb román stílusú temploma; Bonn legjelentékenyebb, az ún. rajnai átmeneti stílust (korai gótika) szemléltető műemléke. Bár építése a XI. század hatvanas éveiben kezdődött, mai alakját a XII–XIII. században kapta. Központja volt a Cassius-kolostornak, amely a franciák által történt felosztásáig, 1802-ig a Münsterben tartotta istentiszteleteit. Két szentélytornyos épület, amelyhez 94 m magas torony tartozik. A középkori építőművészet valóságos kis remeke a Münsterhez déli irányban csatlakozó kerengő, amelyet Gerhard von Are kolostori prépost építtetett. Általában kevés figyelmet szentelnek a látogatók a kerengőnek, amely pedig a XII. századi építőművészet egyik legjelentősebb német alkotása.

A templombelsőnek elsősorban harmonikus belső térelosztása kelt figyelmet. Magja a IV. századbeli sírkápolna volt, amely köré a VIII. században Karoling-kolostor létesült. A IX. században Anno von Köln érsek emeltetett egy háromhajós bazilikát keresthajóval és hosszúra nyújtott szentéllyel. (Ebből az időből származik a *kripta* is.) Különösen jól szemlélteti a már említett rajnai átmeneti stílust a barokk–klasszicista kiképzés, amelyben erősen keveredik a román és a gótikus stílus. A keresztha jót félkör alakú *apszisok* zárják le. Figyelemre méltók az 1735-ből származó *oltárok* a karzat bejáratánál és *Szt. Heléna bronzszobra* 1620-ból.

A Münster hétfőtől péntekig 10-től 17 óráig, szombaton 10-től 13 óráig, vasárnap 13,30-tól 18 óráig látogatható.

A közeli *régi temető* látványa feltétlenül hozzá tartozik a régi Bonn-nal való ismerkedéshez. Kevés temető akad az NSZK-ban, ahol ennyi híres XIX. századbeli művész, tudós és hozzátartozóik nyugosznak. A temetőhöz a Münster-Platztól balra, nyugati irányban indulunk tovább a Bottler-Platzra, s azt keresztezve a Stern Strasse, majd a Bornheimer Strasse visz a főbejárathoz.

A temető jórészt százesztendős fái alatt jólesik egy kis csendes pihenő a belvárosi forgatag után. Közben megcsodálhatjuk a XIX. század jeles művészei által alkotott remekművű *síremlékeket* is, amelyeket a Berlini Akadémia olyan mestereinek neve fémje-

lez, mint Schinkel, Rauch, Stüler, Afinger, Küppers és mások. A sírköveken ilyen neveket olvashatunk: *Robert és Clara Schumann*, *August Wilhelm von Schlegel* (kritikus és műfordító), *B. G. Niebuhr* és *Dahlmann* (történetkutatók), *Argelander* (csillagász), *Beethoven anyja, Schiller felesége és fia, Otto és Mathilde Wesendonck* (Wagner barátnője, neki szól a Wesendonck-dalciklus), *Adele Schopenhauer* és mások.

A *temetői kápolna* a rajnai építészet egyik szép emléke; benne is keverednek a késő román és a kora gótika stíluselemei.

A temető októbertől februárig 8-tól 17 óráig, márciusban és szeptemberben 7-től 18 óráig, áprilisban 7-től 19 óráig, májustól augusztusig 7-től 20 óráig van nyitva. Vezetés: áprilistól szeptemberig hétfőn, szerdán és pénteken 15 és 16 órakor.

Ezután sétáljunk vissza a Bornheimer Strasse-n: balra kis kitérőt téve átjöhetünk egy régi, 1243-ból származó *városkapun* (Stern-Tor), majd a Stern Strassén jövünk vissza a belvárosba. A Bonngasse-hoz érve vessünk egy pillantást a *Jézus szíve-templomra* (Jesuitenkirche). A XVII. század végén építették, az ellenreformáció szimbólumaként, 1717-ben szentelték fel. Az alapjában barokk építmény meglepő módon idomult az itt kialakult építészeti stílushoz: jócskán tartalmaz román és gótikus stílusjegyeket is. Hagymakupolás tornyai egykor Bonn tűztornyaiként szolgáltak.

Ebben a templomban található *Bonn legrégibb harangja*, 1535-ből. Valamikor hetenként egyszer harangszó figyelmeztette a város polgárait a járdák tisztán tartására.

Néhány házzal odébb, a Bonngasse 20. számú ház *Beethoven szülőháza* (Beethovenhaus), amelyben életének első négy esztendejét töltötte.

Ludwig van Beethoven (1770–1827) szülei, Johann van Beethoven és ifjú felesége, Maria Magdalena Kevernich 1767-ben költöztek a bonngassei házba, annak is a hátsó részébe. Az elülső részben a választófejedelem udvari zenekarának tagjai laktak; az idősebb Beethoven ugyanis tenoristája volt ennek a zenekarnak. 1889-ben szomorú sorsra jutott a ház: eladásra vagy lebontásra ítélték. A város akkori vezetői sajnáltak háromezer márkát kifizetni, a bonni zenebarátok azonban megmentették az épületet a lerombolástól. Megalapították a Beethoven-ház Egyesületet (Verein Beethoven Haus), amelyhez olyan személyiségek csatlakoztak, mint például Bismarck, Adolf von Menzel (festő), Johannes Brahms, Clara Schumann és külföldről Giuseppe Verdi. Egy évvel később megrendezhették a házban az első emlékkiállítást, majd az épületet eredeti formájában állították helyre.

Nagy akció indult a fellelhető Beethoven-emlékek gyűjtésére, s 1927-ben a szomszédos házban, a Bonngasse 18-ban megalapították a *Beethoven-archívumot*, amely elsősorban a tudományos kutatás célját szolgálja. Az épületben 20 000 kötetes könyvtár is működik, s itt őrzik a világon található valamennyi Beethoven-kézirat fénymásolatát. Az archívum főként a zenekutatók szolgálatában áll, de a tudományos érdeklődésű közönség is meglátogathatja.

Az elülső ház bal oldali részében ma *festményt* – F. Geselschap „Beethoven születése" című képét –, továbbá egy, a *családfát ábrázoló táblát* talál a látogató. A ház kertjében Aronson életnagyságot meghaladó *Beethoven-mellszobra* áll.

A nagy zeneköltő szülőházának megtekintését a hátsó ház második emeletén kezdjük. Beethoven születésnapja voltaképpen ismeretlen; ismert azonban megkeresztelésének dátuma, mégpedig az egykori Szt. Remigius-templom plébániájának bejegyzéséből: 1770. december 17. A szoba, amelyben született nyomasztóan szegényes padlásszobácska, amelyet csupán egy márványból készült *Beethoven-mellszobor* díszít (Wolff és Voss alkotása). Az összekötő folyosón kiállított sokféle emlék közül különösen figyelemre méltó *Beethoven keresztlevelének fotokópiája* és a Beethoven temetési menetét ábrázoló *akvarell* („Beethovens Leichenzug"). A temetésen (1827. március 29.) mintegy harmincezer ember vett részt. A nagy múzeumi teremben *Joseph Teltscher ceruzarajza* látható. A rajzoló hívatlan vendégként, titokban készítette el a mű vázlatát; miután rajtakapták, kiutasították a házból. Teltscher szégyenében soha többé nem mutatta meg senkinek rajzát. Halála után vázlatfüzetében találták meg. Joseph Danhausertől származik *Beethoven halotti maszkja*. Egy vitrinben azok a *hallókürtök* láthatók, amelyeket 1812-től kezdve készítettek a zene halhatatlan óriása számára, akinek hallása már 1800 körül romlani kezdett. Az oldalfal közepén *Beethoven mellszobra* áll. Franz Klein alkotása egy az élő mester arcáról vett maszk alapján készült, ezért szinte teljes élethűséggel tükrözi arcvonásait és fejformáját. Az ablakok között különböző *hangszerek:* hegedűk (köztük egy Guarneri), brácsa, cselló és Beethoven zongorája áll. Utóbbit Konrad Graf bécsi mester építette speciális kivitelezésben a már csaknem hallását vesztett zeneköltő számára. Ez az a zongora, amely mellett Beethoven oly szívesen ült az esti alkonyban és szabadon engedve fantáziáját, csodálatos dallamokat játszott. A szobában még számos *portré* is látható.

Az emeleti kézirat-szobában a vitrinekben értékes *partitúrákat* helyeztek el: többek között a C-dúr misét, a VI. F-dúr szimfóniát (Pastorale), a Cisz-moll szonátát (op. 27., Mondscheinsonate), a IX. szimfónia facsimiléjét stb. A kis közben különösen a *Florestan-ária* korrigált megjegyzésekkel ellátott *kézirata* kelthet figyelmet a „Fidélió"-ból; a falon jeles *Beethoven-interpretátorok fényképeinek* sora látható, köztük Wilhelm Backhaus,

Hans von Bülow, Max Reger, Pablo de Sarasate képei. A **bécsi szobában** Beethoven Bécsben (1792-től haláláig) eltöltött éveinek emlékeit találja a látogató. Elsősorban bécsi barátainak és ismerőseinek *portréit*, például Joseph Haydnét, aki Beethoven első bécsi tanítómestere volt, továbbá a Habsburg Rudolf főherceget ábrázoló nagy *festményt*. (Habsburg Rudolfot Beethoven oktatta zenére. A főherceg évi 4000 Gulden járadékot folyósíttatott a nagy mesternek élete végéig, s ezzel megteremtette számára a nyugodt alkotás feltételeit, lehetővé tette állandó bécsi tartózkodását.) Az **orgonaszobát** az egykori minorita templom orgonájáról nevezték el. Beethoven már tízéves korában játszott ezen az orgonán, kísérte a misén elhangzó éneket. Az itt elhelyezett képek közül *Christian Gottlob Neefe portréja* érdemel figyelmet. Ő volt a a választófejedelem udvari orgonistája és Beethoven bonni tanítómestere, aki így ítélte meg az ifjú Beethovent: „E zseni megérdemelné azt a támogatást, hogy utazhassék. Bizonyára egy Wolfgang Amadeus Mozart válnék belőle..." A **bonni szobából**, a Beethoven család egykori utolsó szobájából szép pillantás nyílik a kertre. Itt áll *Beethoven íróasztala*, néhány kárpitozott bútor, s egy kisasztal. Sokféle kép és tárgy emlékeztet a mester bonni barátaira, ismerőseire. A kéziratok közül különösen értékes az a megrázó tartalmú *levél*, amelyet Beethoven súlyosan beteg édesanyjának írt.

A Beethoven-ház nyáron délelőtt 9-től 13 óráig, délután 15-től 18 óráig; télen, illetőleg október 1-től március 31-ig délelőtt 9-től 13 óráig délután 15-től 17 óráig látogatható. Vasár- és ünnepnap délután zárva van.

A Bonngassén visszasétálva pillanatok alatt a háromszög alakú piactéren, a régi Bonn igazi központjában vagyunk. A **Marktplatz** Bonn egyik leghíresebb, s talán leghangulatosabb tere. Tarka ernyői alatt ma is áll a vásár, a „standok" nem tűntek el a modern kor beköszöntével sem. Ellenkezőleg: az árusokkal a világ minden tájáról érkezett vevők alkudoznak. Maga a tér teljesen zárt hatást kelt; mintha „égrenyíló" gyűlésterem lenne, amelynek végében ott áll a tér fő ékessége: az 1737–38-ban a francia Michel Leveilly által épített barokk *Városháza* (Rathaus) megragadó homlokzatával. Az épület rokokó stílusú történelmi lépcsőfeljárójáról 1848-ban Gottfried Kinkel német író (1815–82) mondta el egyik forradalmi beszédét. Innen köszöntötték egy évszázaddal később a bonniakat De Gaulle, J. F. Kennedy, II. Erzsébet királynő és mások. A tér közepén 1777-ből való *obeliszk* áll. Ünnepnapokon, Szt. Márton napján és hivatalos látogatások idején a bonniak kitódulnak a Marktplatzra, s attól függően, hogy mely alkalomról van szó,

vallási tradíciónak, népi szokásoknak hódolnak, politizálnak vagy éppen csak szórakoznak. A Marktplatzról forduljunk be a Bonngasséval párhuzamos B r ü d e r g a s s e-ba és nézzük meg a minorita koldulórend által a XIII. században alapított *Szt. Remigius-templomot*, amely egyszerű és szigorú gótikus stílusával tűnik ki.

Mielőtt továbbmennénk, térjünk be egy kis pihenőre, frissítőre a Brüdergasse 6. szám alatti csendes *kisvendéglőbe*, a Haus Daufenbachba (júliusban zárva, hétfőn szünnap).

A Brüdergassén végigmenve, majd balra fordulva kijutunk a Bertha von Suttnerplatzra, amelyen áthaladva széles sugárútra érünk, a S a n d k a u l e-ra. Ezen sétáljunk tovább, mígnem elérkezünk az ezt keresztező Theater Strasséhoz, amelyen jobbra fordulva feltűnik a Rajna-parton álló *Beethoven-csarnok* (Beethovenhalle), amely 1970-ben a nagy zeneköltő születésének 200. évfordulója alkalmával tartott ünnepségek és hangversenyciklus központja volt. Modern, merész vonalú épület, 1959-ben építették, nemcsak zenei rendezvények céljára. (Szinte mintája a tőle nem messze, szintén a Rajna-parton, 1964-ben épített, modern vonalú Városi Színháznak.) Állandó plasztikai tárlat található benne. (Csak előzetes bejelentés alapján lehet megnézni.) A Beethovenhallét körbejárva, a Wachsbleichen újból kiérünk a folyóhoz. Sétánkat most már visszafelé folytatjuk a csodálatosan szép Rajna-parti sétányon, amelyet átmenetileg megszakít a *Kennedy-híd*, ez köti össze Bonnt a Rajna jobb partján fekvő Beuellel. S ha már a hidaknál tartunk, mondjuk el, hogy 1967-ben adták át a forgalomnak a hárfaformát utánzó, szép vonalú északi, *Friedrich Ebert-hidat*. (Népiesen a Rajna „hárfája": Rheinharfe.) Ez, és a város déli peremén 1972-ben létesített *Konrad Adenauer-híd* (amely Bonnt a szintén hozzá tartozó Oberkassel városrésszel köti össze), jelenti a Bonn körüli külső közlekedési gyűrű kezdetét, amely a várost a Rajna mindkét partján körülfogja.

Szinte közvetlenül a Kennedy-híd után már el is értük a *Városi Színházat* (Stadttheater Bonn), amelynek főbejárata a folyóparttal párhuzamos Boeselager Hofról nyílik. Az 1965-ben épült, modern vonalú, jól tagolt, csupa üvegbeton palota a Kennedy-híd környékén – a Beethoven-csarnokkal együtt – uralja a Rajna-partot. A 900 személyt befogadó épület az NSZK legszebb és legcélszerűbben megépített színháza. A parton elmegyünk a kikötő mellett, s már el is érkeztünk a *Városi-*

kerthez (Stadtgarten) és a *Régi vámhoz* (Alter Zoll). Ez volt a középkori Bonn városerődítésének déli bástyája. Innen nyílik a legszebb panoráma a Rajnára és a délen magasodó Siebengebirgére. Itt áll *Ernst Moritz Arndtnak*, a múlt század egyik jeles német költőjének és publicistájának *szobra*. A szép kilátásban gyönyörködve fáradságunkat is kipihenhetjük egy kissé, s ezzel a régi Bonnban tett sétánkat befejezhetjük.

Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a közeli (Adenauer Allee 9.) *„Königshof" luxusszálló* vezetői a harmincas évek elején kihívták maguk ellen a nácik haragját. Nem voltak hajlandók ugyanis Hitlernek szobát adni.

Séta a belvároson kívül

Bonn-nak van még néhány figyelemre méltó látnivalója, jóllehet ezek nem tartoznak a belvároshoz. Mivel különböző irányokban találhatók, nem is illenek bele semmiféle szabályos sétába. Ezért tetszés – és a rendelkezésünkre álló idő – szerint választhatjuk ki, mit nézzünk meg közülük; ezúttal ajánlatos kocsiba ülni. A Főpályaudvartól a belvárossal ellentétes, kissé nyugati irányban indulunk el. Néhány perc alatt (a vasút túlsó oldalán) elérjük a Colmanstrasse-n az újjáépített *Rajnavidéki Múzeumot* (Rheinisches Landesmuseum); bejárata a Bachstrasse 11. szám alatt van. A múzeumot 1820-ban alapították a „Rajna–Vesztfáliai provincia régiség-kabinetjeként", egyúttal az első német kultúrtörténeti múzeumként.

Az NSZK egyik legnagyobb múzeuma 70 termében átfogó képet ad a Rajna-vidék kultúrájáról és művészetéről a legrégibb időktől a jelenig. Szenzációja elsősorban a *neandervölgyi ősember koponyájának* töredéke, ezenkívül rendkívül gazdag *római* és *frank korabeli leletekben*, továbbá Rajna-vidéki és németalföldi *műkincsekben*.

Látható itt waldalgesheimi *kelta aranyékszer*, Görögországból a bronzkorszakban idekerült *aranyserleg*. Különösen sokfélék a római kori emlékek: *oltárok*, *sírkövek*, *terrakotta figurák*, *aranyékszerek*, *értékes üvegek és bronzok* A frank kincsek közül az *aranyékszerek* és *drágakövek*, a román kor és gótika idejéből a *festmények*, *plasztikák* érdemelnek figyelmet. Szép a *németalföldi*, *főleg tájképfestők gyűjteménye* is, érdekesek a *rajnai bútorok* és más reneszánsz kori iparművészeti tárgyak.

A múzeumban gyakran rendeznek különféle kiállításokat, sőt hangversenyeket is. Hétfő kivételével naponta 10-től 17

óráig, szerdán 10-től 21 óráig van nyitva. Rendszeres tárlatvezetés és előadások szolgálják az érdeklődőket.

Ezután látogatást tehetünk a Bonn-Endenichben levő *Schumann-házban*. Utunkat a Bachstrassétől a Beethoven Platzon keresztül az Endenicher Allee-n folytatjuk, amely a Schumann-ház mellett vezet el. A ház bejárata a Sebastianstrasse 182. alatt van. Itt halt meg 1856. július 29-én a romantikus zene egyik legnagyobb mestere, Robert Schumann. A tragikus sorsú zeneköltőt saját kérésére hozták ide és ápolták két éven át, haláláig, a Bonn-Endenich-i ideggyógyintézetben. A házban emlékszobát rendeztek be és zenei könyvtár működik. (Hétfőtől szombatig – kedd kivételével – 10-től 12 óráig; hétfőn és pénteken délután is 16-tól 19 óráig; szerdán és csütörtökön 15-től 18 óráig; vasárnap – csak az emlékszoba – 10-től 13 óráig látogatható.)

Folytassuk utunkat a Sebastianstrassén a Rajna irányában a Clemens August Strasséig, s itt balra térjünk rá a Meckenheimer Allee-ra, s pillanatok alatt ott vagyunk a *Poppelsdorfi-kastélynál* (Poppelsdorfer Schloss), ill. a kastélyt körülvevő szép botanikus kertnél. A kastély a francia barokk egyik szép alkotása, Robert de Cottes, a híres francia építész közreműködésével készült a XVIII. században, Joseph Clemens és Clemens August kölni választófejedelmek idején. 1918 óta a bonni egyetem természettudományi intézeteinek ad helyet, s kertjét botanikus kertté alakították át. A bejárat a Poppelsdorfer Allee-ből nyílik. A kastély elülső oldala három pavilonszerű, előreugró épületelemével a francia klasszicizmus hatását mutatja. A belső udvar, amelyet félkör alakú oszlopsor szegélyez, olasz hatásról tanúskodik.

Délre, a kastély és a Venusberg között fekvő Kreuzbergen áll a régi *kegytemplom* (Kreuzbergkirche). Legegyszerűbben a Meckenheimer Strassén, a Clemens August Strassén és a Trierstrassén végighaladva, a Kreuzberg-Alleenál jobbra fordulva érhetjük el.

Az 1714-ben felújított barokk ferencrendi kolostorkápolna nevezetessége elsősorban az úgynevezett *szent lépcső*, amelyet Balthasar Neumann tervezett, mintegy a római Scala Santa mintájára. A templom belsejében a *rokokó freskók* és a mesteri rokokó *szószék* érdemelnek figyelmet.

Folytathatjuk a városnéző körutat a Poppelsdorfi-kastélyt a bonni egyetemmel összekötő, nagyvonalúan kiépített geszte-

nyefasoron, a Poppelsdorfer Alleen is visszafelé, a belváros irányába. A fasor helyén eredetileg hajózható csatornát tervezett Joseph Clemens választófejedelem. A túlságosan költséges vállalkozás azonban utóbb elmaradt, s helyette füvesítették a területet. (Érdekessége, hogy a ma is érvényes szabályzat szerint az egyetem professzorai itt legeltethetik teheneiket és kecskéiket . . .) Elhaladunk a bonni *csillagvizsgáló* mellett (49. szám). Az épületet Karl Friedrich Schinkel tervezte, s itt munkálkodott 1852 és 1861 között Argelander. Majd a Kaiser-Platzot keresztezve elérkezünk az egykori választófejedelem rezidenciájához – ma *a bonni egyetem főépülete* – és a palota kertjéhez. A palota XVIII. századi késő barokk stílusban készült, a már említett francia De Cotte hatása alatt. Igen szépen illeszkedik a tájba, főfrontja a Sieben-hegységre néz, nyugati szárnya pedig a Kreuzbergre és a kegytemplomra. A palota keleti szárnyánál levő, a kormányzati negyedbe vezető egykori Koblenzerstrassét, ma Adenauer Allee-t átívelő *Koblenzi-kapu* (Koblenzer Tor) szemlélteti a barokk építészet gazdagságát. Schinkel tervei alapján épült az 1820-as évek elején a parkban álló kis palota is, amely ma az Akadémiai Művészeti Múzeum otthona. A fejedelmi rezidencia palotája 1818 óta a *Rajnai Frigyes Vilmos Egyetem* főépülete. Falai között tanult egykor Marx, Nietzsche, Heine; itt tanított Schlegel, Helmholtz, Arndt, Niebuhr és mások.

A kormányzati negyed és Bad Godesberg

A Koblenzi-kaputól kocsival az Adenauer Alleen, Bonn e reprezentatív sugárútján percek alatt elérjük a szövetségi kormány egymást követő hivatalos épületeit. A kormányzati negyedben érdemes rövid gyalogos körsétát tenni. Az Adenauer Allee 135. számú épülete a *szövetségi elnök rezidenciája* (Villa Hammerschmidt); mellette, a 141. szám *a szövetségi kancellár székháza* (Palais Schaumburg). Mindkét épület voltaképpen a régi Bonnt képviseli; dúsgazdag nagypolgári családok építették és vették körül őket csodálatos parkokkal a XIX. században. A Schaumburg-palota után balra elágazó Görrestrasse vezet a *Bundeshaushoz*, vagyis a szövetségi parlament és a szövetségi tanács épületkomplexumához, amelynek hátsó frontja a Rajnára néz. A tömb egyik része a 100 m magas toronyház, amelyben a képviselők és különböző bizottságok

irodái, üléstermei vannak. (Legfelül az étterem – ha nincs éppen ülésszak – a nagyközönség számára is nyitva van.) A Bundeshaus hű tükörképe Bonn fővárossá válásának. Toldozott, foldozott, látszik rajta, hogy jó ideig átmeneti megoldásnak vélték. Eredetileg a pedagógiai akadémia működött benne. (Ha nem ülésezik a Bundestag, nyitva áll a látogatók számára: hétfőn és pénteken 9-től 16 óráig, szombaton 9-től 15 óráig, vasárnap 9-től 13 óráig. Óránként vezetés van. Bejárat a Rajna felőli oldalon.)

Az Adenauer Allee szemközti oldalán, a Bundeskanzler-Platz-on létesült az impozáns *Bonn-Center*. A 18 szintes, kiterjedt épülettömbben úgyszólván minden megtalálható: szálloda és éttermek, mozi és kiállítási termek, utazási irodák és természetesen elegáns üzletek, áruházak, szolgáltató szalonok sora.

A Bonn-Center egyik kis kávézójában elfogyasztott mokka és egy rövidke pihenő után folytathatjuk utunkat Bad Godesbergbe az Adenauer Alleet követő Friedrich Ebert Alleen. Pillanatok alatt elérkezünk a *Hochkreuzhoz*, egy 1333-ban, a kölni érsek által emeltetett gótikus obeliszkhez; itt húzódott egykor Bonn és Bad Godesberg határa.

Godesberg minden bizonnyal a Godesburgnak, a kölni választófejedelmek erődítményének köszönheti létét. Az erődöt 1210-ben emelték. A település fejlődése, felvirágzása pedig Miksa Ferenc (Max Franz) érsek-választófejedelemnek, Mária Terézia legifjabb, Habsburg-házból származó fiának érdeme. A fejedelem 1785-ben kezdett kormányozni és hamarosan felismerte a település közelében fakadó gyógyító forrásokban rejlő lehetőséget; szállodákat és parkokat építtetett. Az ő idejében lett Godesbergből Bad Godesberg, azaz Godesberg-fürdő. Az ő nevéhez fűződik az 1791-ben létesült *Vigadó* (Redoute) is. A rokokó–neoklasszicista építménynek a fürdővendégek szórakoztatását kellett szolgálnia játékkaszinóval, előkelő bálokkal. A godesbergi Redouteban 1792-ben az ifjú Beethoven zongorázott, s a nagy zeneköltő itt találkozott először Haydnnal. A Redoutenak ma is jelentős szerepe van Bonn állami és társadalmi életében: itt tartják a nagy fogadásokat. (Nem nehéz megtalálni; az obeliszket elhagyva egyenesen haladunk a Kölner Strassén, amelynek folytatása a Bonner-, majd a Koblenzer Strasse, s a Kurfürsten Strassénál jobbra kanyarodunk. A Redoute az 1. szám.)

A diplomatavárosban ma több mint 70 nagykövetség van;

ezenkívül számos szövetségi minisztérium, intézmény, egyesület, szervezet is. A várost a hegyen emelt egykori vár, a *Godesburg maradványai* uralják. Azt mondják, egykor római, majd germán kultikus hely volt. A várat a bajorok rombolták le a kölni háborúban. Ma luxusszálloda és étterem van benne; tornyába áprilistól októberig lehet felmenni, naponta 10-től 18 óráig. A vár tövében épült, XVII. századi *Mihály-kápolnát* (Michaelskapelle) barokk stukkóval díszítették. Bad Godesberg délnyugati, Muffendorf nevű részében áll a X. századi *Szt. Márton-templom* (Martinskirche). Eredete a Diana-kultuszszal függ össze. Kora román stílusban épült és festői környezetben áll, a favázas házak itt jórészt védett műemlékek. Muffendorf másik látványossága a Hauptstrassén álló *700 éves épület*, egykor a Német Lovagrend székhelye; 1754-ben kastélyszerűen bővítették. A Godesberg déli peremén a Mehlemer Strassén levő *Mehlemi-kápolna* 1681-ben emelt, hétszögű kupolás épületében gótikus szobrokat talál az érdeklődő. (Sajnos csak előzetes bejelentés alapján lehet bemenni.)

Bad Godesbergből két helyen is átkelhetünk gépkocsival gyorskompon a Rajnán; a Bonnból kivezető főútvonalról a Rheinalleera kanyarodva jutunk el az egyik komphoz; a főútvonalon tovább haladva Godesberg-Mehlemnél visz az út a másikhoz.

Bonn környéke

A régi templomok és műemlékek iránt érdeklődőknek ajánljuk elsősorban a Bonn központjától mindössze 3 kilométerre, a Rajna jobb partján, B o n n - B e u e l-ben, a Dix-Strassén található *Schwarzheindorfi-kettőstemplom* megtekintését. A késő román kori templomban igen jó állapotban megmaradtak a XII. századbeli freskók. (Nyitva egész napon át, este 18 óráig.) Nem messze innen, Beuel Vilich-Rheindorf negyedében a XI–XIII. századbeli kolostortemplomot, a *Szt. Adelheid-bazilikát* érdemes megnézni (nyitva: naponta 9-től 12 óráig és 15-től 18 óráig). Közvetlen közelében festői várat találunk: a *Burg Ledet* a XIII-XIV. századból. (Mindkettőt könnyen megtalálhatjuk, ha a schwarzrheindorfi templomnál a Dix-Strasséba torkolló Stiftstrassén megyünk végig, míg el nem érjük a bazilikát.)

Bonn-Beuel Schwarzrheindorfon és Vilichen kívül több más városrészt, kerületet is foglal magába. A bal partról a Kennedy-

hídon jövünk át, s a Konrad Adenauer Platzot elhagyva balra fordulunk Schwarzrheindorf felé. Beuel földrajzi értelemben nemcsak a Rajna partján, hanem az *Ennert hegyvonulat* lábánál és a Sieg völgyében is fekszik. Beueltől kezdve Schwarzrheindorfon át magas *védőgát* kíséri a Rajna alsó szakaszát az árvízveszély miatt. A védőgát ott ér véget, ahol – nem sokkal a város után – a Westerwald felől jövő Sieg ömlik a Rajnába. A *Sieg* folyót ezen a szakaszon elsősorban a kenusok és csónaktúrákat kedvelők keresik fel. Ligetes-zsombékos partjai mentén sok szép, kikötésre, sátorverésre alkalmas hely kínálkozik.

Bonnból szép kirándulást tehetünk a Rajna jobb partjától tíz kilométerre fekvő S i e g b u r g-ba. A Kennedy-hídon átérve Beuelbe, félbalra, a B 56-os útra térünk rá és 13 km után elérjük a Sieg völgyének kijáratánál fekvő várost. Három domb magasodik föléje; a legmagasabban, a Michaelsbergen XI. századbeli *Benedek-rendi apátságot* (Benediktinerabtei St. Michael) találunk. Alapítója II. Anno kölni érsek volt (1064 körül). Az ő csontjait őrzik az apátsági kápolnában. A Michaelsberg lábánál keletkezett település 1180-ban kapott városjogot. A piactértől, a Hühnermarkttól délkeletre fekvő *Szt. Servatius-templom* (Pfarrkirche St. Servatius) a XII. és a XV. század között épült; szentélye kora gótikus stílust mutat; kincstára igen gazdag. A Hühnermarkton ma is látható a középkori *pellengér*. Érdemes megnézni a *Városházán* (Rathaus) berendezett helytörténeti múzeumot (szépek a kerámiák). A mai *járásbírósági épületben* született 1854-ben Engelbert Humperdinck, több meseopera („Jancsi és Juliska", „Királyi gyermekek") stb. ismert komponistája.

UTAK KÖLNBE

A Rajna bal oldalán Bonnból Kölnbe vezető, rövidke autópálya mentén is akad látnivaló. A Köln-Strassén át megyünk ki északnyugati irányban, a másfél kilométerre levő jelzett bonni elosztóig (Verteilerkreis Bonn); itt kezdődik az autópálya. Útközben érdemes azonban a – Wesseling/Brühl-t jelző táblánál – letérni róla. Mindössze 5 km-es kerülővel, 8–10 perc alatt elérjük B r ü h l t. A városka 6 km-re nyugatra van a Rajnától. A mai kastély- és kertváros már az egykori római Colonia Agrippinensis (ma Köln) kedvelt üdülőhelye volt. A település

1285 óta város, s 1469-től 1597-ig a kölni választófejedelmek rezidenciája. A késő barokk kori *kastély* (Schloss Augustusburg) nevét Kelemen Ágost (Clemens August) kölni választófejedelemtől, a művészek és művészetek nagy mecénásától kapta. Az ő idején, 1725-ben kezdték építeni, először Johann Conrad Schlaun tervei szerint. Később a híres francia építész, François Cuvilliés elképzelései szerint módosult a kastély építése. Az ország egyik legszebb barokk kastélya. Ma az NSZK magas rangú állami vendégeinek fogadására szolgál.

A belső kiállítás Balthasar Neumann nevéhez fűződik, aki különösen a fényűzően díszített, monumentális formákkal és rideg színekkel kiképzett rokokó-lépcsőházzal tette fel művére a koronát. Erőteljes *kariatidáival* és *atlantáival* vitathatatlanul ez a brühli kastély fő látnivalója. A kastély belső termeiben általában a rokokó stílus uralkodik a szigorú barokk fölött. Először az előcsarnokba lépünk, amelyben egy 15 mázsa súlyú *kínai ülőszobrot* találunk. A szobor korábban a kastélypark kínai pavilonjában volt. A zeneteremben játszott egykor az ifjú Beethoven is, akit a választófejedelem kamaramuzsikusának nevezett ki; apja ugyanitt udvari zenész volt.

A kastély 10 órától 11 óra 55-ig és 14 órától 16 óra 10-ig van nyitva. Decemberben és januárban nem lehet látogatni.

Figyelmet érdemel a francia mintára kiépített kastélypark, szélén kis *vadászlak* (Falkenlust) áll; szintén Cuvilliés tervei alapján épült. Úton Párizsba, s rajnai útját félbeszakítva, itt tartott rövid pihenőt egy alkalommal Mozart.

A kastélyhoz tartozó egyhajós *templom* az 1490-es évek elejéről való, eredetileg gótikus stílusban épült, de a XVIII. században barokká formálták. Belseje rokokó, Neumanntól származó főoltárral.

Brühltől délnyugatra nagy *mese- és játékpark* (Phantasie-Land) terül el, északra pedig hamarosan Kölnbe érünk.

Bonntól délkeletre terülnek el a Sieben-hegység (Siebengebirge) gyönyörű természetvédelmi parkjai. Aki Frankfurt am Main felől, Hessen tartományból érkezik Észak-Rajna–Vesztfáliába, az E 5/B 3 autópályán Bad Honnef közelében lépi át a tartományhatárt, és onnan közvetlenül kirándulhat a hegységbe, majd a hegység lábánál fekvő Königswinter városon át mehet tovább Bonnba. Aki pedig Bonn megtekintése után járja be a Sieben-hegységet, az ismét az E 5/B 3 autópályán folytathatja útját Kölnbe. Köln előtt mintegy 10–12 kilométerrel tér el az út a *Köln–bonni repülőtér* és Porz irá-

nyába. A város egykor a bergi hercegséghez tartozott; ma jelentős ipara van, síküveggyártása európai hírű. Érdekes a *wahni várkastély* és a közeli *Röttgen-kastély* (Schloss Röttgen), amely hírét a röttgeni méntelepnek köszönheti: itt van az NSZK legjelentősebb telivér ménese. Porzot elhagyva percek alatt beérünk Kölnbe.

Kölnbe a Sauerlandon át

Hessen tartományból, a Hesseni-hegyvidék irányából érkezve Észak-Rajna–Vesztfáliába, a Lahn folyót követő B 62 jelű autóúton Laasphénál lépjük át a tartományhatárt. Ha innen indulunk Köln felé, Dél-Vesztfáliának természeti szépségekben gazdag vidékével, a Sauerlanddal ismerkedhetünk meg. Így hívják a *Ruhr* és a Sieg folyók forrásvidéke határolta tájegységet, amelybe délnyugaton az egykori bergi hercegek földje (Bergisches Land), délen a Sieg völgye és délkeleten a szintén egykori fejedelmekről elnevezett Wittgensteiner Land tartozik. Ez a Ruhr-vidék „hátországa". Üdülőkörzeteit elsősorban a rajnai–vesztfáliai nagy iparvárosok lakossága keresi fel.

A Sauerland nemcsak e tartomány, hanem az egész NSZK egyik legtagoltabb része: mély morénavölgyek és karcsú, magasba szökkenő hegyek váltogatják egymást. A Rajnai-Palahegység északi részének három hegyvonulatát különböztetjük itt meg: a *Lenne-hegységet* (Lennengebirge), az *Ebbe-hegységet* (Ebbegebirge) és a *Rothaar-hegységet* (Rothaargebirge). Az utóbbi a legkiterjedtebb, s leglátványosabb; csúcsa a Winterberg közelében levő 841 m magas Kahler Asten. A Rothaar-hegységet tréfásan „az ezer hegy országá"-nak is mondják, bár látványosságai közé tartoznak a pompás tavakat kialakító *völgyzáró gátak* is. A Sauerland Észak-Rajna–Vesztfália tartomány erdőkben, tavakban, nemzeti parkokban és természetvédelmi területekben talán leggazdagabb része. Nemcsak nyáron az NSZK egyik leglátogatottabb turista- és üdülőkörzete, hanem a téli sportolók paradicsoma is.

L a a s p h e , a Felső-Lahn partján fekvő városka, a Wittgensteiner Land legjelentősebb idegenforgalmi központja és (Kneipp-kúráiról neves) gyógyüdülőhelye. Festői fekvésére jellemző, hogy itt van a Rothaar-hegység természetvédelmi parkjának déli pereme, ennek megfelelően erdei turistautak egész hálózata veszi körül. Látványossága a XVII–XVIII. századbeli

Wittgenstein-kastély (Schloss Wittgenstein), a wittgensteini fejedelmek egykori vára. (Ma intézeti iskola működik benne.) Laasphéből a Kahler Astenre igyekezve, északnyugatra, a B 62-es úton indulunk el, majd a B 480 jelű úton elhagyjuk a Lahn völgyét és erdőkkel borította emelkedő úton érünk a Wittgensteiner Land legfontosabb helységébe, Bad Berleburg-ba. A település festői óvárosát szinte megkoronázza a városon kívüli hatalmas parkban elterülő XVI–XVIII. századi *Kastély* (Schloss), a Sayn–Wittgenstein–Berleburgi fejedelmek reneszánsz–barokk palotája. Bad Berleburg 1971 óta épült ki gyógyfürdőhellyé.

A B 480-as úton tovább érjük el a *Kahler Astent*. Kilátójáról csodálatos a körpanoráma a sauerlandi hegyvonulatokra (éttermet is találunk itt). A csúcstól 3 km Winterberg üdülőhely. Innen ugyanazon az úton, a B 480-ason térünk vissza, majd Leimstruthtól ismét a B 62-es jelű, meglehetősen kanyargós úton nyugat felé tartunk, felkapaszkodva a Rothaar-hegység nyergére, leereszkedünk a Sieg völgyébe.

A Sieg partján, a Rothaar-hegység délnyugati nyúlványainál fekvő Siegen a sok völgy szántotta Siegerland székhelye. („A hét dombra épült város"-nak is nevezik.) A város a folyó völgyének ipari-kereskedelmi központja. A XII. századtól kezdve a nassaui grófok is szoros kapcsolatban álltak Siegennel; mi több, a város ez időtől kezdve egészen a XIX. század elejéig Nassauhoz tartozott, amely 1606 és 1743 között a Nassau–Siegen grófi dinasztia székhelye volt. A XIX. század közepétől indult erőteljes fejlődésnek, elsősorban a környék gazdag érclelőhelyei következtében; jelentős vasércbányászata és kohóipara volt a második világháborúig, amelyben Siegen 80%-a elpusztult. A háború után leginkább a vasfeldolgozóipar fejlődött.

A legérdekesebb látnivaló a városban a Nassau–Siegen grófok kastélya. A *Felső-kastélyban* (Oberes Schloss) a dinasztia kettészakadása után (1623) a katolikus ág lakott, az *Alsókastélyban* (Unteres Schloss) a protestáns ág. Itt található a család igen látványos sírboltja is. A XVI–XVIII. században épült Felső-kastély a város fölé magasodó Siegberg csúcsán áll. Teraszáról szép kilátás nyílk a városra; a kastélyban elhelyezett Siegerland múzeumban néhány szép Rubens-festmény is látható. Rubens szüleit ugyanis Siegenbe száműzték, itt született 1577-ben a nagy németalföldi festő. A *Városházán* (Rathaus) emléktábla örökíti meg születésének dátumát.

A templomok közül nézzük meg a kupolával fedett, hatszögletű, román stílusú *Miklós-templomot* (Nikolaikirche) a XIII. századból. Késő gótikus tornya 1455–64 között épült. A XIII–XVI. század között létesült gótikus *Márton-templomban* (Martinikirche) ezereves mozaikpadló látható.

Siegentől néhány kilométerre délnyugatra 1 km hosszú *völgyhíd* íveli át 104 m magasan a Sieg völgyét. A híd a 45 jelű autópálya része, amelyen Olpéig (30 km hosszan) mi is folytathatjuk utunkat. De mehetünk tovább Siegenből a kanyargós B 54 számú autóúton is. Olpe egykori Hanza-város, ma fontos közúti és vasúti csomópont. Innen ágazik el az út a Ruhr-vidék felé, illetőleg Giessen (Frankfurt am Main) irányába.

Köln felé vezető utunkon itt ajánljuk a következő kitérőt. Északnak, Attendorn felé indulunk el. Ezen az útvonalon nyúlik el hosszan az 1965-ben elkészült nagy *Bigge völgyzáró gát és víztározó* (Bigge Stausee). Az NSZK egyik legnagyobb mesterséges tava ez, a vízi sportolók paradicsoma. A tónál az Ebbehegység déli lejtőin fekvő Attendorn feltétlenül megér egy rövid sétát. Régi város, alapítója a legenda szerint Atta hercegnő. Nézzük meg a városka XIV. századi *plébániatemplomát* (Sauerländer Dom), a *Régi-városházát* (Altes Rathaus, Am Markt), de főképpen a várostól 2 kilométerre keletre található, XVI. századbeli *Schnellenberg-kastélyt* (Hohenburg Schnellenberg), amelyben ma szálloda van. Újkori, szigorúan szimmetrikus formáját 1680 körül kapta. Az Ebbe-hegység csodálatos természetvédelmi parkjában található egy *cseppkőbarlang* (Attahöhle). A barlang – a geológusok feltételezése szerint – mintegy 400 millió esztendős. A fantasztikus cseppkőképződményeket a mészkőbe szivárgó vízcseppek alakították ki. A lerakodó és szénsavval telített mész tíz esztendő alatt „növekszik" egyetlen milliméterrel. (A Sauerlandban számos ehhez hasonló barlang van.) Az Attahöhlét 1907-ben fedezték fel és 1925-ben bővítették, majd lépcsőkkel, korlátokkal, elektromos világítással szerelték fel, s parkolóhelyekkel, étteremmel látták el a turisták számára. A barlang egész éven át nyitva van; vezetéssel 40 perc alatt kényelmesen bejárható; felejthetetlen élmény.

A következő termeket ajánljuk az érdeklődők figyelmébe: *Alhambra, Központi csarnok, Felhő-csarnok, Kék barlang, Dicsőségcsarnok* és *Orgona-csarnok*.

Hanau: az Aranyművesek háza

A Mária-templom

A Grimm-testvérek szobra a Városháza előtt

A Philippsruhe-kastély

A repülők emlékműve a rhöni Wasserkuppén

A friedbergi Adolf-torony

A Wilhelmshöhe-kastély Kasselben

A hesseni Windecken falu főutcája

Wiesbadeni gyógyfürdő...

...és a világ legnagyobb kakukkos órája

Bonn: a Beethoven-szobor

Beethoven szülőháza

Bonn: a Városháza a Marktplatzon

A Beethoven-csarnok

Az Egyetem

Az Egyetemi Könyvtár Nagy Olvasóterme

Bonn: az Elnöki palota

XI. századi rom a belvárosban

A Balthasar Neumann alkotta lépcsőház az Augustusburg-kastélyban

A Rajna Kölnnél

A kölni dóm bejárata

A Római-Germán Múzeum Kölnben

Köln: a Heumarkt

A Nagy Szt. Márton-templom

A Severin-híd

Aachen: a Dóm a Kaiserbrunnen-parkból nézve

Történelmi múltú serfőzde

A Műszaki Főiskola

A leverkuseni Bayer-vegyiművek

Neuss: modern szálloda
a XIII. századi városfal mellett

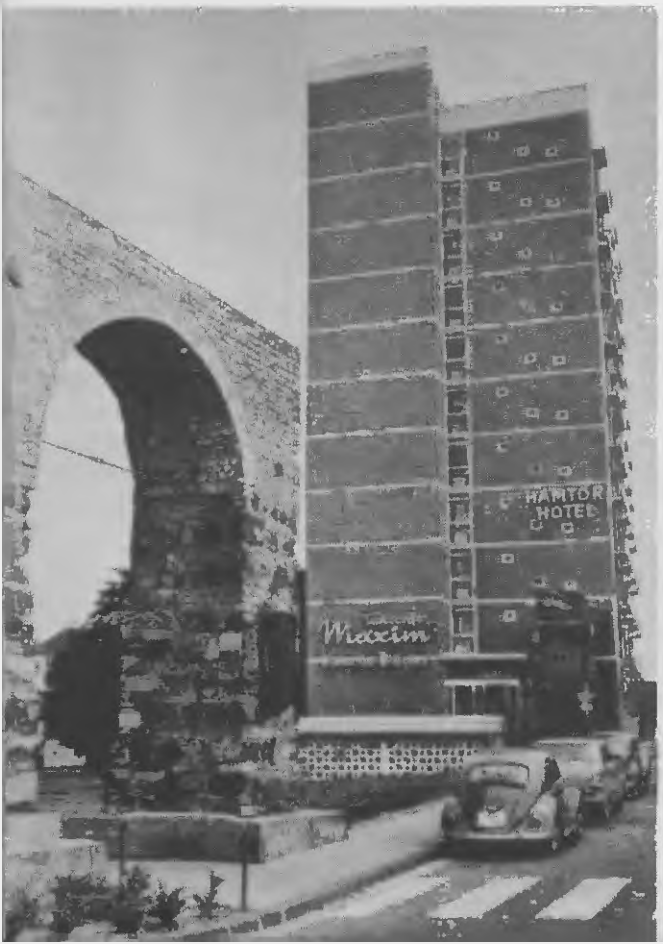

II. János Vilmos („Jan Wellem") szobra
a düsseldorfi Városháza előtt

Düsseldorf: a Königsallee

Cigánykerekezők

Wibbel szabó háza az órajátékkal

Düsseldorf: a Nagy Színház és a Thyssen-ház

Modern városkép a Thyssen-házzal

Óvárosi házak

Az ősember gipsz-szobra a neandertali múzeumban

Esseni városkép

A duisburgi kikötő

Attendornból Olpéba visszatérve a B 55-ös úton haladunk tovább Köln felé. Olpét elhagyva újabb tájegységen, a Bergisches Landon megyünk keresztül. Az NSZK-n belül e vidéken van a legtöbb város, sok az ipari település, amelyek gazdasági és kulturális életét már a Rajna-vidékéhez számítják. Ez a Rajna-vidék vízben leggazdagabb része is: sűrűn követik egymást a duzzasztóművek, mesterséges tavak. A B 55-ös úton Derschlag következik. Bergneustadttól északra az Agger völgyzáró gát és tó terül el. Ettől kezdve az út az Agger völgyében fut. Engelskirchen rendkívül szép fekvésű, erdős magaslatokkal körülvett városka számos kirándulóhellyel, turistautakkal. Bensberg a XIV. és XV. század között a bergi hercegek székhelye volt; ma jelentős ipara van. Fekvése nagyon szép. Keleti részében az Engelbertstrassén a XIII. században épült *Régi hercegi várhoz* (Alte Burg) 1965–67-ben építették hozzá a modern *Városházát* (Rathaus). A város északnyugati felében, a Schloss Strassén a választófejedelmek által a XVIII. században emeltetett *Új-kastély* (Neues Schloss) ma laktanya.

Bensbergtől mindössze 14 kilométerre van Köln. Érdemes azonban kis kerülővel északnak Bergisch Gladbach-ot útba ejteni. A város a bergi dombosvidék nyugati peremén és a rajnai teraszos vidék végén helyezkedik el. Bergisch Gladbachot régóta a Bergisches Land aranykapujának, „porta montana aureá"-nak nevezik. Jól jelzett turistautak vezetnek erdős környékére, amelynek igen gazdag állat- és növényvilága van (például vad orchideák). A városnak kitűnő az összeköttetése Kölnnel: innen már akár villamossal (és természetesen autóbusszal) is bemehetünk Észak-Rajna–Vesztfália tartomány legnagyobb városába. Akinek azonban ideje van rá, tegyen meg még néhány kilométert északnak, a *Dühn* folyó völgyébe, az idillikusan szép helyen fekvő Altenberg-be. Helyén eredetileg egy 1133-ban alapított ciszterci apátság állott, e legrégebbi kolostorból és a hozzá tartozó templomból azonban nem maradt meg semmi. A falucska fő látnivalója ma az *Altenbergi Dóm* (Altenberger Dom vagy Bergischer Dom). A XIII–XIV. századból származó templom a Bergisches Land legjelentősebb gótikus építménye.

Legérdekesebbek hatalmas, csodálatos színekben *festett ablakai:* legszebb közülük – és az NSZK-ban a legnagyobb – a 18×8 m felületű nyugati ablak. A belső berendezés legértékesebb darabja a XV. századból való *oltáriszentség-tartó.*

A Dóm úgynevezett szimultán templom: felváltva tartanak benne katolikus és protestáns istentiszteletet. Pénteken és szombaton 15 óra 30-tól zárva van. Mindössze tíz percre van az Altenburgi Dómtól a *Mese-erdő* (Märchenwald), amelyben a Grimm-mesék alakjaival „találkozhatunk".

Altenbergből az Odenthalnak nevezett vidéken át érünk be Kölnbe. Útközben vessünk egy pillantást Schildgen excentrikus, csupa beton, modern *templomára*.

KÖLN

1 014 000 lakosával Köln csak 1978 óta milliós város, de így is az NSZK harmadik legnagyobb városa. A gazdasági és a kulturális életben elfoglalt helyzetét illetően is igen jelentős. Kiterjedése sem megvetendő: 21×24 km méretű, 25 137 hektáron terül el. Földrajzilag előnyös fekvése – az NSZK közepe táján – forgalmas közlekedési csomóponttá teszi. Történészek véleménye szerint a városnak eddig három virágkora volt: a rómaiak idejében, a középkorban és ma.

Köln nevét Claudius római császár feleségétől kapta: Colonia Claudia Ara Agrippinensium. Időszámításunk előtt 50-ben Julius Caesar Gallia elfoglalásával eddig terjesztette ki a Római Birodalom határait s egyben szövetségesül megnyerte a germán umber törzset. Vagy egy évszázaddal később Julia Agrippina, Germanus hadvezér leánya, aki itt született és nőtt fel, Augusta néven társuralkodó lett és római városjogot adott szülőhelyének. Ezzel megkezdődött a város első, mintegy négy évszázadon át tartó virágkora, melynek emlékeivel kölni sétáink során megismerkedhetünk. A rómaiak a várost olyan erődítménnyé fejlesztették, melynek mindegyik oldala egy kilométer hosszú volt. A későbbi város a római településre épült s ezt szélesítették ki a további századokban. A mai Hohe Strasse, a legismertebb és legmozgalmasabb kölni bevásárlóutca már a rómaiak idejében is a helység fő útőere volt s pontosan ugyanott haladt, ahol ma, de ezenkívül van még több ennyire régi utcája is a városnak. A mai Városháza pincéjében található az egykori praetorium, a hajdani városháza. Az első rajnai hidat is a rómaiak építették – néhány pillére még ma is látható – s igen hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy másik híd is létesüljön.

Köln lakossága a III. században felvette a kereszténységet. Az V. század közepe táján megszűnt a római uralom, a hatalmat a frankok vették át. A IV. századtól kezdve Köln püspöki székhely lett, de igazán kiemelkedő rangot akkor kapott, amikor Nagy Ká-

roly 785-ben érsekséggé nevezte ki. A frank birodalom felbomlása után a IX. század közepén Köln Németországhoz került. I. Ottó császár fivére egy századdal később megszerezte az érseki széket s ezzel az egyházi hatalom hosszabb időre egyesült a világival, annál is inkább, mert a kölni érsek egyben német választófejedelem és a XI. század elejétől kezdve kancellár is volt. A XII. század elejétől Kölnt megerősítették, egy századdal később 6 km hosszú, félkör alakú városfal védte, amelyen 12 kapu nyílt. A városnak ekkor már 40 000 lakosa volt s ezzel lakosszáma meghaladta az akkori Párizsét vagy Londonét. Köln város polgársága többször is felkelt az érseki hatalom ellen, mígnem 1288-ban megszerezte a teljes függetlenséget és a szabad birodalmi város jogállást, bár ezt hivatalosan csak 1475-ben ismerték el. A kölni érsekek pedig székhelyüket egészen a XVIII. század végéig Bonnba és Brühlbe helyezték át.

A XI. században, Anno érsek idejében indult meg a szebbnél szebb templomok egész sorának építése, kétszáz éven keresztül egyelőre még román stílusban. Csak később, 1248-ban került sor a Dóm, a világ egyik legcsodálatosabb és leghíresebb templomának alapkőletételére, s ez idő tájt vált Köln Észak-Európa kereszténységének fővárosává, Észak Rómájának is nevezték. Még 1164-ben Barbarossa Frigyes császár kancellárja Milánóból ereklyét hozatott: a bibliai Háromkirályok lábszárcsontjait; ettől kezdve Köln forgalma nagymértékben fellendült. Az ereklyék tömegesen vonzották ide a zarándokokat, akik felpezsdítették a város gazdasági életét. A zarándoktömegek megjelenése váltotta ki a Dóm építésének szükségességét is, mert az addigi templomok szűknek bizonyultak.

1376-ban itt tartotta a Hanza-szövetség alakuló ülését. Köln saját pénzverési joggal és hadsereggel is rendelkezett. Bár 1533-ban itt alakult meg a világ egyik legelső tőzsdéje, a város mégis fokozatosan veszített fontosságából. A reformáció, a német történelem nagy fordulópontja nem jelentett változást a város életében, Köln katolikus maradt. Ugyanebben az időben a világkereskedelem súlypontja Amerika felfedezését követőleg a tengerekre helyeződött át s ezzel az addig főleg kereskedő Köln is hanyatlásnak indult.

Jelentős változás a francia forradalmat követő években történt. 1801-ben, a Luneville-i békeszerződésben Kölnt Franciaországhoz csatolták. Napóleon két ízben is meglátogatta a várost, egyben megerősítve régi kereskedelmi jogait. Napóleon bukása után a Bécsi Kongresszus döntése értelmében Köln Poroszországhoz került. (Marx Károly a század negyvenes éveiben két ízben is dolgozott Kölnben újságszerkesztőként.)

A legújabb fejlődés a múlt század nyolcvanas éveiben indult meg, akkor bontották le a 700 éves városfalakat. A város területe is jelentősen megnövekedett, hidakat építettek, kikötőit bővítették. Az első német autópálya (1928) Kölnből indult ki, Bonnig.

A második világháborúban a város igen súlyos károkat szenvedett, belvárosának 90%-a romba dőlt. Az azóta eltelt évek során azonban a város elérte harmadik virágkorát.

Köln Észak-Rajna–Vesztfália tartomány legnagyobb városa, a Rajna mindkét oldalára kiterjed s hagyományosan is a Rajnavidék központja. A városba hat autópálya fut be, hat híd vezet át a Rajnán. Vasúti pályaudvara a legforgalmasabb az NSZK-ban. A Rajna víziútja is összeköti az ország más részeivel és a tengerrel. A *Köln–Bonni repülőtérre* a világ minden tájáról sűrűn érkeznek gépek. A városnak gép-, kábel-, finommechanikai, konfekció- és élelmiszeripara van. Itt találhatók a nagyipar egyes központi szervei is, mint pl. a Német Ipar Szövetségi Egyesülése vagy a Német Munkaadók Szervezeteinek Szövetségi Központja. Nemzetközileg jelentősek a kölni vásárok a város keleti részében levő Deutz városrészben. 1970 óta itt rendezik a műtárgyakat és régiségeket bemutató Művészeti Vásárt is.

Köln a legnagyobb német rádió- és televízió-adó város. Egyeteme a második legnagyobb az NSZK-ban, de zeneakadémiával, testnevelési főiskolával és pedagógiai főiskolával is rendelkezik. Zenei élete jelentős, a város kulturális életének színvonalát opera, színházak, hét városi múzeum és 35 magángyűjtemény, kiállítási és árverési csarnokok fémjelzik. Nem véletlen tehát Köln jelentős idegenforgalma: évente mintegy 1,7 millió vendégnapot töltenek turisták és hivatalos úton levő látogatók a városban. Különleges kölni látványosság a szilvesztertől hamvazószerdáig tartó karnevál.

A kölniek azt mondják, hogy náluk öt évszak van, a szokásos négyen felül a *farsang*. Ilyenkor megbolydul a város, mintegy negyven „ünnepi bizottság" ülésezik, s a „Herceg", a „Paraszt" és a „Szűz" szinte minden este úton vannak. Az ülések és a bálok a karnevál csúcspontját készítik elő: a „három bolond nap"-ot, ami egyébként inkább hat napig tart, a farsang időszakának utolsó csütörtökjétől húshagyó keddig. A bolondozásban rangra és nemre tekintet nélkül szinte mindenki résztvesz: politikai híresség, közéleti személyiségek csakúgy, mint művészek, írók és természetesen az egész lakosság. Karnevál hercegének hétfői felvonulásakor emberek tízezrei állnak az utcán, többnyire énekelve. Szekerek, hatalmas, gyakran szatirikus figurák, hatvan-hetven zenekar, lovak, maskarába öltözött gyalogos csoportok szinte vég nélküli sora vonul a belváros utcáin keresztül.

Hamvazószerdára azután leveszik az álarcokat s visszatérnek a szürke hétköznapok.

A város legnevezetesebb látnivalója a *Dóm* (Dom St. Peter und Maria). Már az ötödik templom ugyanazon a helyen. Az első – római kori, pogány – templomot egy korai keresztény követte, amelyet a VI. században bővítettek ki kisebb csarnoktemplommá. A IX. század elején Hildebold, az első kölni érsek új templomot építtetett, majd a X. század közepén még nagyobb következett: a jelenlegi gótikus Dóm közvetlen elődje. (Mozaikábrázolása az északi kórusfeljáró elején a padozaton látható; egy X. századbeli kódexben levő kép alapján készült.) A Dóm alapkőletételére a XIII. század közepén került sor.

A világ akkori legnagyobb katedrálisát akarták megépíteni, mégpedig az új csúcsíves stílusban, melyben az akkori építésű francia katedrálisok is készültek. A templomot nem három-, hanem öthajósra tervezték, az addigi legmagasabb tornyokkal. Elsőnek a kórusrész készült el 1322-ig, előbb Gerhard, majd Arnold mester és fia irányításával. Nyugati oldalát ideiglenes fallal zárták le. Ezután az északi oldalhajók, a kereszthajó első részei következtek, a főhajót pedig a boltozati magasságig emelték s elkészült a déli torony kb. 50 m magasságig a gyönyörű Péter-kapuval. 1560 körül azonban az építkezés teljesen abbamaradt. Vallási ellentétek és főleg gazdasági nehézségek majdnem négy évszázadon keresztül szüneteltették az építkezést. Korabeli metszetek is mind csak ilyen félig elkészült állapotban mutatják a templomot. Csak a múlt század elején merült fel komolyan a gondolat, hogy a nagy művet be kellene fejezni. Elősegítette ezt az a körülmény is, hogy egy 1821-ből származó pápai bulla a napóleoni háborúk zűrzavarai után újjászervezte a kölni érsekséget – ismét az eredeti székhellyel – s így a Dóm az érseki katedrális szerepét tölthette be. Az építkezés 1842-ben nagy lendülettel indult meg – s ami igen lényeges: a véletlenül előkerült eredeti tervek alapján – és 1880-ig teljesen be is fejeződött. A második világháború után jelentős mértékben restaurálni kellett.

A csodálatos fenséget és harmóniát árasztó épületnek már a méretei is tiszteletet ébresztenek: külső hossza 144 m, szélessége a kereszthajónál 86,2 m, belső területe 6166 m², főhajójának belső magassága 43,5 m, a tornyoké pedig 157 m. A templom főhomlokzatát a két hatalmas torony uralja. Mielőtt a templomba belépnénk, a főkaputól jobbra levő Péter-kapun át 502 lépcső megmászásával feljuthatunk a Dóm déli tornyába, mintegy 95 m magasba. Itt található a világ legnagyobb lengő harangja, melyet 1923-ban öntöttek és súlya 500 mázsa.

A Dómba belépve megragadó látvány fogad, melynek fenséges hatását a zöldes és arany színű üvegablakokon keresztül beszűrődő fény emeli. A karcsú *oszlopok* hihetetlenül magasba törnek és az oszlopfők fölött szinte baldachinszerűen terül el a főhajó boltozatos belső *mennyezete*. A könnyed gótikus vonalvezetés mindenütt feloldja a szinte gigantikus méretek okozta feszültséget és egyszerre érzékelhető az egész épület harmóniája és a részletek megkapó szépsége.

A bal külső oldalhajó *öt* hatalmas festett *üvegablaka* a XVI. század elejéről származik, kölni üvegfestők remeke. Előre menve elérjük a templom legszebb és legértékesebb részét, az 1320-as évekből ránk maradt szentélyt és a kórusrészt: a 104 üléses tölgyfából faragott *kórusszéksor* oldala és minden egyes részlete is külön figyelmet érdemel. A széksorok mögött a kórus kőből faragott válaszfalainak belső oldalán kölni püspököket és római császárokat ábrázoló *festmények* láthatók. A szentély pilléreit *14* finomművű *szobor* díszíti: Krisztus, Mária és a 12 apostol. A kórus mögötti emeleti falrészen 17 m magasak az *üvegablakok* az ószövetség 48 királyával és középen Máriával és a Háromkirályokkal. A *főoltár* kőből faragott asztalát hatalmas fekete márványlap borítja, körös-körül a csúcsíves árkádok között fehér márványszobrocskák: Mária életéből vett jelenetek. A gyönyörű, kétszeresen is nyitható szárnyas oltár a XIV. század közepéről származik.

A főoltár mögött található a Dóm talán legkülönlegesebb látnivalója, a *Háromkirályok ereklyetartó koporsója*. Európa legnagyobb szarkofágja 170 cm magas és 210 cm széles, a középkori aranyművesség igazi remeke. Készítését még 1180-ban Nicolaus von Verdun kezdte el és kölni mesterek folytatták és fejezték be 1220-ban. Alkotója egy magas főhajójú, háromhajós bazilika formáját vette mintául. A velünk szemben levő hosszabb oldala színarany, más részei aranyozott ezüstből valók, finom kidolgozású domborművekkel, zománclapokkal, antik drágakövekkel.

A szentélyt övező részből kilenc kápolna nyílik, különlegesen szép síremlékekkel és szobrokkal. Az orgonaempora mögötti első, az ún. Kereszt-kápolnában a nyugati világ legrégibb ismert nagyméretű feszülete látható a keleti oldalon: a 969-ből származó *Gero-kereszt*, amely nevét az adományozó Gero püspökről nyerte.

A Dóm-kincstárba (Schatzkammer) a kereszthajó északi részéből juthatunk. Egyike a leggazdagabbaknak a világon: liturgiai tárgyak, elefántcsont-munkák, ereklyetartók, miseruhák, szentségtartók stb. láthatók benne. A *Kereszt-ereklyetartó* például bizánci munka a XI–XIII. századból; gyönyörű a gótikus *püspöki jogar* vagy a XII. századi *előénekesi bot*.

A Könyvtárban 415 kódex van, köztük az 1000 körüli évekből eredő *Hillinus-kódex* az akkori dóm ábrázolásával.

A Dóm 6-tól 19 óráig bármikor megtekinthető. A Dóm-kincstár és a Könyvtár hétköznap 9 és 17 óra között, vasárnap 13 órától van nyitva. A Dómban vetítés is van, hétköznapokon 10, 11, 14.30, 15.30 és 16.30 órakor, szombaton de. 10-kor és 11-kor, vasárnap pedig du. 14.30 és 15.30-kor.

Kölnben minden út a Dómnál kezdődik, ide futnak be a fontosabb utak, itt lép ki az utas a pályaudvarról; a Dóm áll a város legmagasabb pontján. A Dóm a város jelképe, büszkesége is, egyben – turistaszemmel nézve – a legbiztosabb tájékozódási pont.

A *városnéző autóbusz*, amellyel két óra alatt jó áttekintést lehet kapni az egész városról, fekvéséről és a főbb látnivalókról, a Dómmal szemben indul, az Idegenforgalmi Hivatal (Verkehrsamt der Stadt Köln) elől. Német, angol és francia nyelven ismertetik a tudnivalókat. Esti *autóbuszos körsétán* is résztvehet a turista, jó időben pedig igen kellemesek a *rajnai hajókirándulások*.

Közvetlenül a Dóm mellett találjuk a *Római–Germán Múzeum* (Römisch–Germanisches Museum) modern épületét.

Hajdanában egy római gabonakereskedő villája állott ezen a helyen. 1941-ben, amikor óvóhelyet kezdtek építeni, találtak rá az egykor húsz szobából álló villa maradványaira, elsősorban az azóta híressé vált, III. század eleji *Bacchus- vagy Dionüszosz-mozaikra*. A 10 × 7,5 m méretű „szőnyeg" az egykori ebédlő padozatát díszítette. Ámor, szatírok és menádok táncolják rajta körül a borgőzös állapotban imbolygó Bacchust. A múzeumban a *rómaiak és a germánok* egykori életének *emléktárgyait* gyűjtötték össze: szobrok, domborművek, feliratok, plasztikák, ékszerek, üveggyűjtemény stb. láthatók benne.

Ha a Dómot megkerüljük, északi oldalán van az éjjel–nappal mozgalmas *pályaudvar* (Hauptbahnhof). A Dóm előtti terecskén áthaladva, déli irányban átszeljük az Am Hof-ot és keresztülmegyünk az Untere Goldschmied Strassén a Budengasse-ig, ahol az *Új-városháza* (Neues Rathaus) áll. Északi oldalán, a Kleine Budengasse-ből léphetünk be az *egykori római kormányzósági palota* (Praetorium) és a *Császári-palota* (Regia) *maradványaihoz* vezető kapun. Az Új-városháza melletti Bürgerstrasse keleti oldalán találjuk a *Régi-városházát* (Altes Rathaus). Az 1360-ban készült, kétemeletes, gótikus épület hatalmas széles tornyát 1407-ben emelték. Szép előcsarnokát 1570-ben építették hozzá holland-reneszánsz stílusban, Vernukken tervei szerint. A felső emeleti Hanza-teremben írták

alá a már említett Hanza-alapokmányt. A Régi-városházát a középkorban a zsidónegyed vette körül, amire a Bürgerstrasse folytatásának, a Judengasse-nak a neve utal. A kettő találkozásánál, még a Judengasse előtt a Gülich-Platz-ra érünk. Nevét Nikolaus Gülichről kapta, aki a városi tanács ellen fordulva a város demokratizálását követelte, amiért 1693-ban kivégezték és itt állt házát a földdel tették egyenlővé. Az Obenmarsforten 21. számú háza *Johann Maria Farináé*, az egyik nevezetes kölnivíz-gyártó cég egykori alapítójáé volt. Ma a cég irodája, üzlet és egy kis múzeum található itt, melyben a kölnivíz-gyártás történetét mutatják be képekben és az előállítás egykori eszközeivel. (9 és 18 óra között, szombaton 9-től 13 óráig van nyitva.)

A híres illatszer receptjét olaszok hozták: 1693-ban *Johann Paul de Feminis*, majd 1709-ben a cégalapító *Johann Maria Farina*. Eredetileg nem is annyira illatszernek, mint inkább mindentudó csodaszernek tekintették, melyet pestis, köhögés vagy köszvény gyógyítására egyaránt ajánlottak. A recept titkát szigorúan őrizték. Napóleon a gyógyszerek előállítóit arra kötelezte, hogy receptjeiket hozzák nyilvánosságra, hogy mindenki számára hozzáférhetők legyenek. Ekkor a kölnivíz gyártói inkább lemondtak arról, hogy termékeik gyógyszernek számítsanak, de nem adták ki a titkot. Azóta a kölnivíz egyértelműen illatszernek számít. Neve valószínűleg onnan származik, hogy a napóleoni francia katonák előszeretettel küldtek haza vagy vettek Kölnből vizet, vagyis „eau de Cologne"-t. A francia megszállás idejére nyúlik vissza annak magyarázata is, hogy honnan ered az egyik eredeti kölnivíz márkajelzése, a 4711-es szám. Amikor Napóleon katonái megszállták Kölnt, minden házat megszámoztak s az egyik kölnivizet előállító cég háza a 4711-es számot kapta. A háború alatt a ház ugyan elpusztult, de később helyreállították és ma is látható az Offenbach-Platzon.

Dél felé tovább haladva a Martinstrasse-n a kölni polgárok 1437–44 között gótikus stílusban épült *Vigadóját* (Gürzenich) látjuk meg.

Középkori méretekhez képest igen nagy épület, itt rendezték a városi polgárság ünnepségeit, összejöveteleit, fogadásokat polgármester-választások alkalmával, sőt a XVI. század elején országgyűléseket is. Később az épület raktárházul is szolgált. A második világháború során elpusztult, s ha nem is eredeti formájában, de újjáépítették.

Ma ismét, mint egykor, hangversenyeket, összejöveteleket, fogadásokat és kongresszusokat rendeznek termeiben. Közvetlenül a Gürzenich mellett vannak az egykori *Régi Szt. Albán-templom* (Alt St. Alban) *romjai*. A XI. század végén épült templom egyik legrégibb temploma volt a városnak, mígnem a világháborúban ez is elpusztult. A háborús áldozatokra emlékeztetőül szándékosan romos állapotban hagyták meg.

A Gürzenichstrasse-n a Rajnától távolodva indulunk tovább a Hohe Strasse-ig. Már említettük, hogy hajdanában is ugyanitt haladt a város fő üzleti utcája, ma sétáló- és vásárló utca, üzlet üzlet hátán, kis kávéházakkal, kirakatokkal, snackbárokkal. A Gürzenichstrassén és folytatásán, a Schildergasse-n továbbmenve bal kéz felé elhagyjuk az egykori *Antoniter-templomot*. A XIV. századból származó kisebb bazilika a múlt század elejétől kezdve evangélikus templom. Északi oldalhajójában függ Ernst Barlach halálangyala, a német expresszionizmus egyik mesterműve. A templom 1952 óta a két világháború áldozatainak emlékhelye.

A Schildergassén tovább sétálva a Neumarktra jutunk. Balra fordulunk és a tér sarkától a Schildergasséval párhuzamosan húzódó Cäcilienstrasse-n elindulva, jobbra modern épületkomplexumot látunk, Köln város *kultúrcentrumát*. Iskola, a pavilonokban kiállítótermek, a hipermodern Műcsarnok (Kunsthalle) s a Városi Művészeti Egyesület (Kunstverein) található itt. Ebből a komplexumból átjáró vezet a *Szt. Cecília-templomhoz*, amely a háború alatt erősen tönkrement. A helyén eredetileg római fürdő, majd kora középkori templom állt. Ezt követte a XII. század közepén a román stílusú bazilika, melynek északi külső oldalán a timpanonban korabeli domború ábrázolja Szt. Cecíliát.

A templomnak a második világháborút követő belső helyreállítása után itt helyezték el a Schnütgen-múzeumot, mely eredetileg Alexander Schnütgen század elejei magángyűjteménye volt. Érdekes kísérletnek bizonyult az egykori templomban múzeumot berendezni, méghozzá különlegesen értékeset. A román és gótikus kor *szobrait*, *textíliákat*, *elefántcsont-faragványokat*, az *üvegfestés* és az *aranyművesség* hajdani kiváló *alkotásait* tartalmazza a gyűjtemény. Ki kell emelni a XI. századból származó egyik legkorábbi ismert „Krisztus a kereszten" *ábrázolást*; a XII. század közepén készült, híres „Siegburgi Madonná"-t, mely az ottani kolostorból került ide; valamint a kölni Dóm egykori főoltárának *szobrait*. Naponta 10 és 17 óra között, szerdán este 19-től 22 óráig tekinthető meg.

A Schnütgen-múzeum déli részénél emelkedik a *Szt. Péter-templom* (St. Peter), melynek legérdekesebb művészeti emléke Peter Paul Rubensnek Péter keresztrefeszítését ábrázoló festménye. Az eredeti XII. századbeli templomból az egyik torony maradt meg. A XVI. század elején gótikus bazilikává építették át, a második világháború során beomlott mennyezetének helyén csak ideiglenes tetőzetet készítettek.

Keresztezzük most északi irányban a Cäcilienstrassét, majd a Schildergassét. A Kreuzgasse-n jutunk el az *Operaház és Játékszínhez*. A modern épület 1962-ben készült el Wilhelm Riphahn tervei szerint. 1400 nézőt fogad be, forgószínpadán egyszerre négy színt lehet berendezni. A zenekedvelőknek igen ajánljuk, hogy nézzenek meg itt egy előadást. A Játékszínben (Schauspielhaus) 920 néző foglalhat helyet.

Az operaház homlokzatától elindulva a Glockengassén a Rajna irányába megyünk, majd a Kolumbastrassén balra fordulva a *Minorita-templom* (Minoritenkirche) mellett haladunk el: a kolduló szerzetesek szellemének megfelelően igen egyszerű, torony nélküli építmény a XIV. század elejéről. Továbbmenve a *Wallraf-Richartz-múzeumhoz* érünk.

Itt van a Rajna-vidék legnagyobb *festménygyűjteménye*; a XIV–XVI. századi kölni festőiskola mesterei, XVI. és XVII. századi németalföldiek, XIX. és XX. századi németek és franciák alkotásai. Ezenkívül *rézkarc-gyűjtemény* és *modern szobrok* láthatók.

A múzeum a szokásos nappali időpontokon kívül kedden és pénteken este 10-ig tart nyitva. A múzeummal szemben állnak az NSZK legnagyobb rádió- és televízió-központjának, a *Westdeutscher Rundfunknak* (WDR) az épületei. Innen könnyen visszajuthatunk a Dómhoz, következő sétánk kiindulópontjához.

A Dóm főbejáratának háttal állva pillantjuk meg a Komödienstrasse-ban álló *Szt. András-templomot* (St. Andreas). A háromhajós bazilika az 1200 körüli évekből származik, többféle stíluselemet őriz. Nyugati része az előcsarnokkal és a főhajó román, a szentély gótikus. Az évek során többször változtattak az épületen, az oldalkápolnákat a XIII. század közepén és a XIV. század elején toldották hozzá. A kereszthajót a XV. században át- és részben újjáépítették. A kriptában egy római szarkofágban Albertus Magnusnak, a XIII. század nagy gondolkodójának és természetkutatójának hamvai nyugszanak.

A templomot *domonkosrendi szerzetesek* gondozzák, akiknek régi hagyományai vannak a városban. Első európai kolostorukat

1216-ban alapították s már röviddel később Kölnbe is eljutottak; 1248-ban rendi főiskolát nyitottak, mely rövidesen nemzetközi hírnévre tett szert. *Albertus Magnuson* kívül pl. *Aquinói Szt. Tamás* és *Eckhardt mester* is itt tanítottak.

A *Dominikánus-kolostor* a templom közelében, attól északra van. A Komödienstrassén, majd folytatásán, a Zeughausstrasse-n továbbhaladva balra az 1594-ben épült *Régi-arzenált* (Zeughaus) találjuk. Díszes kapuját 1600 körül Peter Cranenborch készítette. A város itt raktározta fegyvereit s a polgárok innen kapták a hadifelszerelést háborús veszély esetén. A város vagy 14 ezer embert tudott felszerelni annak ellenére, hogy hatalmas városfalai miatt nem nagyon kellett támadóktól tartania. Az épületben ma a Városi Múzeum (Stadtmuseum) helytörténeti kiállítása (modellek, fegyverek, felszerelések, páncélzatok, zászlók, bútorok, pénzek stb.) látható. (Csütörtökön este 10-ig is nyitva van.)

A Zeughausstrassén *római városfalak maradványaihoz* érünk, majd a Steinfeldergasse torkolatánál meglátjuk a *Római-tornyot* (Römerturm). Időszámításunk után 50-ben építették, az egykori erődítmény leginkább épen maradt része. Falán művészien elhelyezett színes kövek mozaik-hatást keltenek. A toronynál balra, dél felé fordulunk s az Apernstrassén és az Apostelnstrassén át a Neumarkt-hoz jutunk, melynek átellenben levő részét előző sétánk során már érintettük. A Neumarkt Németország legnagyobb középkori várostere volt, magas fák borították s a tér közepén hatalmas torony állt. A második világháború után kapta a tér mai formáját. Nyugati oldalán áll az *Apostolok temploma* (St. Aposteln), a Rajna-vidéki román kori építészet egyik híres alkotása a XIII. század elejéről. A tér felől nagyszerű látvány a tömör, széles épület, a két magasbaszökő oldaltorony és a hatalmas, 67 m magas nyugati torony.

A külső városrészekben

A Neumarktnál ajánlatos gépkocsiba szállni vagy gépkocsinkkal előbb idejönni, mert innen a város távolabbi részeinek megtekintésére indulunk. A Hahnenstrassén a Rudolf-Platz-ig megyünk. A *Hahnentor* nevű kapu a XIII. század elején épített hatalmas városfal és erődítménysor egy része, mely abban az időben az egész országban a legerősebbnek számított. Körülötte modern üzletnegyed alakult ki terekkel, átjárókkal; moz-

galmas élet zajlik errefelé. A Rudolfplatznál jobbra rátérünk a Hohenzollern-Ring-re, vagyis a kölni körút egy részére, amely Köln belvárosát veszi körül. A múlt század vége felé épült ki, amikor a város terjedése miatt lebontották a régi városfalakat, betemették a vizesárkot és kialakult a bulvárjellegű körút mozikkal, vendéglőkkel, üzletekkel és szórakozóhelyekkel. Ha utunkat gyalog tesszük meg, érdemes a Hohenzollern-Ring folytatásában, a Kaiser-Wilhelm-Ringnél jobbra letérni a közelben levő *St. Gereon-templomhoz*. A római kori temetőben épített, IV. századbeli tízszögű emlékkápolnához a XI. és XII. században emelték a templomot. A kriptában helyezték el Szt. Gereon és a mártírok koporsóit; a XI. századbeli padló-mozaikok, XIII. századbeli falfestmények és a korai reneszánsz oltár teszi érdekessé a templombelsőt.

Visszatérve a körútra, folytatásában, a Hansa-Ring melletti Hansaplatz-nál meghagyták az *egykori városfalak* egy részét. A *Gereon-malomtorony* (Gereonsmühlenturm) a XV. századból való. A közelmúltra és a Gestapo áldozataira emlékeztet a parkban álló *emlékmű*. A Theodor-Heuss-Ring-en a Rajna partjáig jutunk, jobbra fordulva a Dómhoz érhetünk vissza. A rakparton balra fordulva a hídfőn túl, az innenső oldalon a *Botanikus kert* (Botanischer Garten) és az *Állatkert* (Zoo) terül el.

Az előttünk levő *Állatkerti-hídon* (Zoobrücke) átjutunk a folyó túlsó oldalára, Deutz városrészbe. A hídról lefelé hajtva balra a *Klöckner-Humboldt-Deutz-Werke* gyárépületeit látjuk. Az Otto és Langen által 1864-ben alapított gyárban készítette August Otto 1867-ben az első, gyakorlatban is alkalmazható, négyütemű Otto-motort. A hídfőtől jobbra a *Rheinpark* nevű városliget terül el, húsvéttól október végéig 10 és 20 óra között a kölni drótkötélpályáról (Rheinseilbahn), amely a magasban 930 m hosszúságban szeli át a Rajnát, szép kilátásban gyönyörködhet az utas. A park melletti Auenweg-en juthatunk el a vásárvárosig, a *kiállítási csarnokokig* (Messehallen). Összterületük kereken 150 000 m². A vásárterület északnyugati sarkán 85 m magas *torony* áll, vendéglővel, kávéházzal. A parkban *szökőkutat*, *szobrokat* találunk. Nyáron szabadtéri hangversenyeket rendeznek itt.

Dél felé haladva elhagyjuk a *vasúti összekötő hidat* s a Mindenerstrasse-n keresztül felhajtunk a *Deutzi-hídra* (Deutzer-Brücke). A hídfőtől érdemes végignézni a Rajna-parton, a szemben levő belvároson, a Dómon, a város régi és új ne-

gyedein. A túloldali hídfő után a Heumarkt-ra érünk. A régi piactér a középkorban az európai kereskedelem egyik középpontja volt: a város jogainak megfelelően minden árut, amelyet szárazföldön vagy a Rajnán a városon keresztül szállítottak, három napra ki kellett rakni s az itteni kereskedőknek megvételre felajánlani. A piactérről dél felé fordulunk és az Am Malzbüchel-en át balra a Rheingasse 8. számú háza elé érünk. Ez az egyetlen a XIII. századból megmaradt kölni patríciusház, mely ma is az egykori ismert kölni kereskedő *Overstolzen család* nevét viseli. Lépcsős oromzatú, eredetileg színes homlokzatának ötemeletnyi ablaksorai érzékeltetik az akkori polgárházak szépségét és gazdagságát. Az épületben az Iparművészeti Múzeum rendez váltakozó kiállításokat, továbbá a Hagen-alapítvány darabjai: XVI–XX. századi szobrok, bútorok és festmények láthatók.

Ezután menjünk ki a Rajna-partra, hogy a kikötőn is végigtekinthessünk. Az itteni, kb. 800 m hosszú hatalmas *kikötőrész* (Rheinauhafen) főleg darabáruk átrakodására és a város ellátására szolgál. Már innen a rakpartról láthatjuk a *Mária Lys-templom* (St. Maria Lyskirche) szép, kora román kori keleti oldalát. X. századbeli hajóskápolna helyén épült a XIII. század elején, később részben gótikussá átalakított karzattemplom, az egyetlen, amelyik a városban a második világháború alatt nem szenvedett nagyobb károkat, így a XIII. század közepéről származó falfestmények sértetlenek maradtak. Figyelmet érdemelnek az északi oldalhajó ablakainak üvegfestményei is a XVI. század elejéről.

Visszafordulva a Heumarkt irányába, az ahhoz csatlakozó Alter Markt-ra, a régi hetivásárok piacterére érünk. A középkorban még bajvívásokat is rendeztek itt. Ma már csak két régi, hatemeletes épület áll a téren: a *Zur Brezden* és a *Zum Dorn*. A térről a folyó felé indulva a Lintgasse-en keresztül *A halkereskedők házához* (Stapelhaus) érünk. A XVI. században készült épület a város folyó menti képének érdekes színfoltja. Mellette találjuk a *halpiacot* (Fischmarkt) s ugyanitt van a második világháborúban súlyos károkat szenvedett *Nagy Szt. Márton-templom* (Gross-St. Martin) is. A szokásos formáktól erősen eltér a XIII. század eleji rövid, háromhajós pillérbazilika, hatalmas középboltozati toronnyal és négy karcsú saroktoronnyal. Innen is könnyen visszatérhetünk városnézésünk kiindulópontjához, a Dómhoz.

Bonnból Aachenbe

Erdő övezte völgykatlanban, az Eifel és az Ardennek északi nyúlványainál terül el Aachen, az NSZK legnyugatibb fekvésű, ősi nagyvárosa, három ország: az NSZK, Belgium és Hollandia határán. Kölnből az E 5/A 4 autópályán érhetünk el leggyorsabban ide; érdekesebb vidéket ismerhetünk meg azonban, ha Bonnból a B 56, majd a B 264 jelű autóúton indulunk Aachenbe.

Természeti szépségekben gazdag tájon haladunk; a legmagasabb pontjukon 164 m magas Villei dombok (Ville-Gebirge) vonulatain át, melyek alatt, közel a földfelszínhez, jelentős barnaszénkészlet rejlik. Euskirchen iparváros az Erft partján, az Eifel-hegység északi peremén. Látnivalói az 1330-ból eredő román stílusú *városfalak*, a *római kori vízvezeték maradványai* (Römerkanal), továbbá a XII–XIII. századbeli *Márton-templom* (Martinkirche). A gótikus szentélyű román bazilikát a XV. században építették át. Euskirchentől mindössze 11 kilométerre délnyugatra, a B 266-os úton Kommern falucskában feltétlenül érdemes megnézni a *Rajnai Szabadtéri Múzeumot*; romantikus látványban lesz részünk: régi parasztházakat, szélmalmokat és vadrezervátumot találunk itt (Rhein-Freilichtmuseum).

Visszatérve Euskirchenbe, továbbhaladunk a B 56-os úton. Zülpich szintén megér egy rövid pihenőt. A városka számottevő közúti csomópont; három fő közlekedési útvonal metszéspontjában fekszik. Jelentősek *római kori maradványai* (pl. a fürdő). Zülpichet már i. sz. 70-ben említi Tacitus, mint római Castellumot (várat) és közlekedési csomópontot. Itt zajlott le 496-ban az alemannok és a frankok közötti döntő csata, melyben az utóbbiak győztek. A városka középkori emlékei közül megmaradt, illetve restaurálták a kölni választófejedelmek XIV. századi várát és a városfalakat. Különösen érdekes a *négy hatalmas városkapu* (Weiertor, Münstertor, Kölnertor és Bachtor), valamint a *régi Városháza* (Rathaus) *tornya*. A Zülpich területén levő *két* nagy *tó* üdülőkörzetté avatja a várost. Továbbhaladva a B 56-os úton, az Eifel északi magaslatai mellett elérjük Düren-t; a *Rur* folyó partján fekvő város csaknem teljesen elpusztult a második világháborúban. Ma modern gazdasági központ Dürentől a B 264-es úton érünk, az *Inde* folyó völgyét átszelve, Aachenbe.

A 243 ezer lakosú Aachen jelentős ipari és kulturális központ, de fürdővárosnak (Bad Aachen) is nevezik kéntartalmú, főleg köszvény, reuma és isiász ellen javasolt gyógyforrásai révén. A turista számára elsősorban Nagy Károly egykori frank birodalmának központjaként érdekes, de a rajnai karneválok egyik fellegvára is. Érdeklődésre tarthatnak számot továbbá az évenként itt megrendezett nemzetközi lovasversenyek is.

A mai város helyén a rómaiak előtt kelta település volt, Grannusnak, a gyógyítás kelta istenének tiszteletére emelt kultikus hellyel. A rómaiak az i. u. I. században Aquae Granninak (Grannus fürdőinek) nevezték el, és hőforrásaira gyógyfürdőt építettek ki a hadsereg számára. E név Aquisgrani és Aquisgranum formájában a középkorban is tovább élt, de csak a Nagy Károly által az egykori kelta és római település helyén 789-ig kiépített császári palotára vonatkozott. 794-től ugyanis Aachent választotta állandó székhelyéül a 800-ban római császárrá koronázott Nagy Károly. 805-ben III. Leó pápa szentelte fel az udvari kápolnát. Később a császársági rezidenciától délre két település jött létre. Az egyiknek Ahha volt a neve, 936-ban itt koronázták királlyá I. Ottót, s ettől kezdve 1531-ig 30 német fejedelmet koronáztak német királlyá az aacheni Dómban. Nagy Károly büszkén nevezte udvarát „új Rómá"-nak; a császár Aachenben, 814-ben halt meg. Földi maradványait a császári kápolna nyolcszögletes kupolaépületében helyezték el.

I. (Barbarossa) Frigyes császár idején Aachen birodalmi várossá vált. XII. századbeli terjeszkedését jól fel lehet ismerni a város belső gyűrűjéről (e körút részei a különböző elnevezésű „Graben"-ek, azaz árkok). Az egykori várost övező külső körút a XIV. századi terjeszkedésről tanúskodik. A reformáció idején Aachen rövid megszakításokkal katolikus maradt. 1656-ban csaknem az egész belváros, tehát a gótikus Aachen hatalmas tűzvészben pusztult el. Újjáépítése már a barokk kor jegyében történt. A XVII. században divatos gyógyfürdő-várossá fejlődött. 1748-ban az „Aacheni béke" vetett véget az osztrák örökösödési háborúnak. 1792-től 1814-ig francia uralom alatt állt s elvesztette szabad birodalmi városi státusát; 1818-ban Poroszországhoz került és kormányzókerületi székváros lett. A második világháborúban a város 60%-a romba dőlt, újjáépítése 1966-ra fejeződött be.

Aachennek elsősorban ipara jelentős és sokoldalú: az elektrotechnika (német Philips-művek), a gép- és járműipar, a vegyianyag- és üveggyártás, a textil- és ruházati ipar, a csokoládégyártás, s a környéken kiterjedt kőszénbányászat a legfonto-

sabbak. Aachenben van a Rajnai–Vesztfáliai Műszaki Főiskola (Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule).

A város legérdekesebb látnivalói az egykori császári rezidenciát (Pfalz) körülvevő gyűrűn, a Graben-eken belül találhatók. Sétánk kiindulópontja a Münsterplatz. (Kocsinkat a Dóm mögötti téren, a Katschhof-on – a pellengér egykori helyén – tehetjük le.) A *Dóm* (Münster) művészettörténeti szempontból igen értékes. Ősi magja, az aacheni Oktogon a Karoling építőművészet legjelentékenyebb emléke, amely szinte teljes épségben maradt ránk. Nagy Károly a Metz városából való Odo mesterrel építtette. 1200-tól kezdve Aachen Rómával vetélkedő zarándokhely volt, s évszázadokon át ez volt a legnagyobb zarándokhely az Alpoktól északra. Ide, a Dómban elhelyezett ereklyékhez érkeztek 7 évenként az „aacheni zarándokút" részvevői. A templom mai formájában nem egységes építmény. Magja a nyolcszögletes (Oktogon) egykori császári palota-kápolna (Pfalzkapelle, 786–805), amelyet a későbbi századokban különböző stílusú részekkel építettek körül. A Dóm ily módon egyedi építmények sorozatából jött létre, s innen ered szokatlan látványa. Főbejárata nyugatról, az Oktogon elé épített ún. Westwerkből nyílik, amely a korai középkori bazilikák jellemző, nyugati oldalukhoz csatlakozó, középtornyos építménye. A karcsú torony 1879–84 között épült. A nyugati ablak gótikus, a kapu s egyben főbejárat azonban barokk, magába foglalja a bronzból öntött, Karoling Farkas-kaput, amelyen félreismerhetetlen a római hatás. A főbejárattal szemben, a keleti oldalon 1355-től 1414-ig csodálatosan szép gótikus karzatot csatlakoztattak az Oktogonhoz az egykori Karoling-oltár helyébe.

A Dómot – elsősorban az Oktogont – kápolnák koszorúja veszi körül; a gótikus stílus jegyében emelték őket 1367 és 1474 között. Csupán az 1367-ből származó Magyarország-kápolnát (Ungarnkapelle) építették újjá az 1756–67-es években.

Az előcsarnokban a már említett Farkas-kapu, az alabástrom *Madonna*, továbbá az itt elhelyezett, a II–III. századi *nőstényfarkas-szobor* érdemel figyelmet: ez volt Aachennek – Észak Rómájának – jelképe. Az Oktogon *nyolc pillér* által tartott, több emeletes, kupolával fedett, nem nagyméretű templomtér. Építőmesterének technikáját dicséri, hogy nemcsak falazása időtálló, hanem *kereszt-*, *donga-* és *kupolaboltozása* is. A ravennai San Vitale mintájára készült, de a frank építész felhasználta a bizánci stílusban nyert tapasztalatait is. Az Oktogon egyik pompás

darabja a Barbarossa Frigyes által adományozott fantasztikus méretű, aranyozott, román stílusú *rézcsillár*, amelyet 27 m hosszú vaslánc tart. Átmérője 4,2 m, kerülete több mint 13 m. A gótikus nyugati ablaknál áll a „cathedra regalis", *Nagy Károly* római márványból készült *trónusa*.

A főoltár térségében szinte alig érzékelni a falakat, oly hatalmasak az *üvegablakok*. Úgy is mondják, ez az „aacheni üvegház". Az óriás tartópilléreket 29 *kőplasztika* díszíti; az apostolok, angyalok és történelmi személyiségek sorában ott van a magyar államalapító, I. (Szt.) István is. Itt láthatjuk *II. Henrik* német császár aranyból készült, drágakövekkel kirakott *szószékét*, az 1020-ból származó pazarul díszített arany *főoltárt*, az arany ötvösművészet egyik remekét, s – a Dóm fő látványosságát – a Nagy Károly földi maradványait (1215 óta) magába foglaló koporsót. Nagy Károly 814. január 24-én halt meg Aachenben. Az Oktogonban temették el. Barbarossa Frigyes szentté avatta, amit azonban nem fogadott el az egyház. 1215-ben Frigyes császárrá koronázása alkalmával készült el a *Károly-koporsó* (Karlsschrein), az ötvösművészet mesterműve, amelyben az egykori frank birodalom uralkodójának csontjai vannak; korábban állítólag az ő általa a II. században Itáliából hozott *Proserpina-szarkofágban* őrizték a csontokat. A szarkofág ma a Dóm egyik kápolnájában látható.

A Dóm Kincstára (Schatzkammer) a középkori egyházi kincsek egyik leggazdagabb gyűjteménye az NSZK-ban.

A Dóm szomszédságában áll, s homlokzatával a Marktra néz a gótikus *Városháza* (Rathaus). A homlokzaton Krisztus látható a földgolyóval, mellette térdel III. Leó pápa és Nagy Károly; továbbá az Aachenben megkoronázott császárok és királyok szobrai, valamint a választófejedelmek, érsekek és birodalmi városok címerei díszítik a főfrontot.

A bejárattól jobbra a barokk *Fehér-terembe* lépünk, amely olasz stukkódíszítésű; balra csatlakozik a *városatyák* faburkolatú *ülésterme*. A *lépcsőházból* szép kilátás nyílik a Dómra. Az épület központi helyisége az emeleten levő *Koronázóterem*; itt tartották egykor a német uralkodók koronázási lakomájukat. Falait Alfred Rethel aacheni festő (1816–59) nyolc monumentális freskója, az ún. *Károly-freskók* díszítették, közülük csupán ötöt sikerült restaurálni a második világháború után.

A Városháza májustól októberig hétköznaponként 9-től 13 óráig, délután 14-től 17 óráig, szombaton és vasárnap 10-től 13 óráig tekinthető meg.

A Városháza előtti *kutat* Nagy Károly szobra díszíti. A Katschhof (egykor a Karoling-palota udvara) választja el a

Dómtól. A Városházát a XIV. században építették az egykori Karoling-palota maradványainak – például a keleti oldalon álló Granus-torony (Granusturm) és a nyugati oldalon látható Piac-torony (Marktturm) egy részének – felhasználásával. A Granus-torony a feltevések szerint Nagy Károly lakótornya, később pedig birodalmi kincstár volt. A toronynál patmás, 1657-ből származó vendéglőbe a „Postwagen"-be térhetünk be. Ez az *egyetlen* megmaradt *barokk faház*, rendkívül hangulatos.

A közeli Hühnermarkt 17. számú házában található a *Couven-múzeum*. A régi, XVIII. századi polgárházban berendezett múzeum, amelyet Josef Couvenről, Aachen neves építészéről neveztek el, képet ad az Aachenben a rokokó és a klasszicizmus korában, 1740 és 1840 között használatos bútorokról, lakberendezési tárgyakról, lakáskultúráról. Kedden, csütörtökön, vasárnap 10-től 13 óráig, egyébként 10-től 17 óráig van nyitva. A Városházától északra, a Pontstrasse 13-ban található a *Nemzetközi Újságmúzeum*, ahol százezer különféle bel- és külföldi lapot tartanak nyilván. 9 óra 30-tól 13 óráig s kedd és szombat kivételével 14 óra 30-tól 17 óráig van nyitva.

A szűkebb belváros egyik érdekessége a Friedrich Wilhelm Platz-on levő *Elza-kút* (Elisenbrunnen). A Hühnermarkttól délre a parkos részen találjuk meg a K. F. Schinkel tervei alapján 1822–27 között létesült *ivókút* klasszicista *épületét*. A kutat az 55 °C-os Császár-forrás táplálja. A kút Bad Aachen jelképe. A Dómtól délnyugatra, a Fischmarkt-on – Aachen első, 1267-ben, korai gótikus stílusban épített régi városházának, a Grashausnak helyén – áll az 1886–89 között létesített *Városi Levéltár*.

Míg a „kiskörúton" belüli részt gyalogosan könnyűszerrel járhattuk be, a „nagykörút" menti látnivalókhoz már ajánlatos kocsiba ülni. Legegyszerűbb, ha a Markttól észak felé vezető úton, a Pontstrassén indulunk és végighaladunk rajta, amíg fel nem tűnik a középkori *várkapu* (Ponttor), amely része a XIV. századból származó külső városerődítésnek. Jobbra a Ludwigsalleén vagy a vele párhuzamos Saarstrassén mehetünk tovább a Monheimsallee-ig. A kijelölt parkolóhelyen tegyük le a kocsit és sétáljunk egyet az *Új Gyógyüdülőt* (Neues Kurhaus) körülvevő gyönyörű parkban. Tovább a Wilhelmstrasse elején (mindjárt a Kaiserplatz után) találjuk a *Városi Suermondt Múzeumot* (Städtisches Suermondt Museum), amelyben gazdag képtár és középkori plasztikák fogadják az érdeklődő-

ket. A múzeum Barthold Suermondt aacheni műgyűjtő nevét viseli, aki 1882-ben 104 festményt ajándékozott a múzeumnak.

A földszinten láthatók az alsó-rajnai és délnémet *szobrászművészet* alkotásai a virágzó középkortól a barokkig: faragott oltár Szt. Péter életéből vett jelenetekkel, a „Madonna a holdsarlón" és a kis „Egyiptomi Mária" a XV. századból. Az emeleten önémet és óflamand *táblaképek és festmények*, továbbá a XVII. századi *flamand és németalföldi* művészet alkotásai.

A múzeum keddtől péntekig 10-től 17 óráig, szombaton és vasárnap 10-től 13 óráig van nyitva.

Utunkat a Wilhelmstrassén folytatjuk tovább, s a Theaterstrasse-kereszteződés után jobbra térünk a Römerstrasse-ra, amely Aachen *főpályaudvara* (Hauptbahnhof) mellett áthaladva, a Lagerhausstrasse-ra vezet el, a már említett külső városerődítés másik épségben maradt szép *kapujához* (Marschiertor).

A „nagykörút" fontosabb látnivalói után érdemes Aachenben még néhány – a második gyűrűn is kívül eső – műemléket megnézni. A főpályaudvartól délkeleti irányban, a Wilhelmstrasse folytatásán, a Kurbrunnenstrassé-n haladva érünk Aachen-Burtscheid városrészbe. A *Szt. Mihály-templom* (Pfarrkirche St. Michael) figyelemre méltó főoltára szintén Couven alkotása (XVIII. század). A pár lépésnyire innen, az Abteiplatz-on álló *Szt. János apátsági-templomot* (Abteikirche St. Johann) 1000 körül alapították; híres kupolakonstrukciója ugyancsak Couven mester nevéhez fűződik (1754). A Maas és a Rajna között ez a legjelentősebb barokk templom.

A „nagykörúttól", pontosabban a Ludwigsalleetól északra két magaslatot is találunk. A Salvatorbergre a IX. század elejéről származó régi *kolostortemplomhoz* (Salvatorkirche) a Ludwigsalleeból nyíló Kupferstrasse-n át jutunk el. Mai formájában 1885-ben újították fel. Innen gyalog is át lehet sétálni a szomszédos *Lousbergre*, amelyen *Couven egykori kerti háza* áll.

A városon kívül, már a holland határ közvetlen közelében hozta létre Arthur Tuijs, a „Berg Café" nevű kedvelt zöldvendéglő tulajdonosa a *Ministadt Dreiländerblicket*. A lefordíthatatlan nevű – nagyjából: Három országra néző mini-város – látványosság a három szomszédos ország: az NSZK, Belgium

és Hollandia régi és modern építészetének mintegy 50 alkotását mutatja be arányosan kicsinyített változatban.

Mindössze 10 kilométerre van Aachentől K o r n e l i m ü n s t e r, amelynek gótikus emlékeit érdemes egy rövid kirándulás keretében megtekinteni. Délkeleti irányban indulunk el, s a B 258-as úton érjük el a mindössze 2800 lakosú, Aachen közigazgatásához tartozó helységet. Érdekes az *egykori benedekrendi kolostor* és a XVIII. századi barokk *apátsági épület*. A *templom* ezeréves múltra tekint vissza és különböző korok stílusjegyeit mutatja, bár lényegében gótikus. A torony nélküli templomot 1865-ben és 1961-ben restaurálták. Melléje épült a harangokkal is rendelkező ugyanolyan régi eredetű, késő gótikus stílusú *István-templom* (Stephanskirche), amelynek különösen a Karoling időkből származó Westwerkje érdemel figyelmet.

NEUSSON ÁT DÜSSELDORFBA

Aachenből az északkeleti irányban vezető B 1-es úton indulunk tovább Neusson át Düsseldorfba. A l d e n h o v e n eredetileg római település volt; később a kölni érsekek, s a XVII. században a jülichi hercegek tulajdona lett. Figyelemre méltó 1500 körül épült késő gótikus *temploma*, s a régi erődítésből maradt *Öreg-torony*. Aldenhoventől érdemes északnyugat felé a B 56-os úton kitérőt tenni 35 km-re, a holland határ közvetlen közelében elterülő, T ü d d e r n-nél kezdődő *vadrezervátumba*, amelyben a személygépkocsival vagy autóbusszal áthajtók oroszlánokat, tevéket, elefántokat láthatnak.

A B 1-es útra visszatérve a következő nagyobb város J ü l i c h, az egykori Jülichi Hercegség központja. Eredetileg ez is római telep volt: Juliacum. A régi, patinás épületekből azonban ma gyakorlatilag semmi sem látható. A második világháborúban teljesen lebombázták és helyén modern város épült. Jülich Barmen városrészében azonban két *régi lovagvár*: a Haus Overbach és a Burg Kellenberg látható.

A B 1-es úton folytassuk utunkat Jüchenig, ahonnan ismét érdemes egy kitérőt tennünk. Kanyarodjunk rá a B 59-es útra nyugat felé, s rövidesen R h e y d t-be érünk, Rheydt pedig Mönchengladbach déli peremével csatlakozik. Rheydt elsősorban textil- és ruházati iparáról neves. XVI. századi *hercegi kastélyában* reneszánsz–barokk múzeum, régészeti és szövőipari

múzeum van. Mönchengladbach is egyik központja az NSZK textiliparának s a rajnai pamutiparnak (híresek finomkelméi). Nevének első része a „Mönche", azaz „szerzetesek" szóból, ill. a 974-ben alapított benedekrendi kolostortól származik. Az 1663-ban épített barokk kolostorépület ma a *Városháza*. Közvetlenül mellette van a kolostor egykori *temploma* (Münsterkirche). A XI–XIII. században épült késő román stílusú, háromhajós bazilikának különösen szép gótikus szentélye van.

A B 59-es úton, Jüchent ismét érintve, visszatérünk a B 1-es útra; innen érdemes „elugrani" az alig néhány kilométerre, keleti irányban fekvő Grevenbroich-ba. A város az *Erft* völgyében fekszik. Ipara számottevő. Látnivalója a XV. századbeli *várkastély* és a *Kerek-torony* (Runder Turm). Grevenbroichból már hamarosan beérünk Neussba.

Aki Kölnből az aacheni utat kihagyva igyekszik Düsseldorfba, de a Düsseldorf vonzáskörébe tartozó Neussot útba akarja ejteni, az Kölnből a Rajna bal partján, majd újra balra tartva haladjon az autópálya felé, s a Köln Word elosztónál Neuss irányába menjen tovább. A Rajna bal partján az első jelentősebb helység Dormagen. A korábban paraszti település csak 1969 óta város. A városi erdőben levő *vadrezervátuma* (Stadtwald Tannenbusch) érdekes élményt nyújt. S ha már Dormagen kedvéért letértünk az autópályáról, érdemes megnézni a Dormagenből két kilométerre, északkeleti irányban, közvetlenül a Rajnánál fekvő festői Zons-t is; a városka ugyanis csaknem teljes épségben és zártságban őrizte meg középkori emlékeit. A kölni fejedelmek által emelt négyzet alakú egykori vámerődítés (Zons önálló vámjoggal rendelkezett 1767-ig a Rajnán) falai közt ma a zonsiak mintegy ötöde él. A *várfalakat*, a masszív *tornyokat*, a *középkori kastélyt* és a *templomot* a későbbi változások is megkímélték. A kastély szabadtéri színpadán nyáron előadásokat tartanak. Zons-ból visszatérünk az autópályára, és csakhamar Neussba érünk.

Neuss ipari és kikötőváros a Rajna bal partjának legfőbb átrakodó kikötője, a legkorszerűbb rakodóberendezésekkel és öt nagy *kikötőmedencével*. Itt hajózzák be a Keleti-, ill. az Északi-tenger felé szállítandó árukat.

A város története visszanyúlik a római korig, amikor is Novaesiumként ismerték. A középkorban frank település: Castellum Nuise, városként először 1190-ben említik egy császári okiratban. Később, egészen a XVIII. század végéig a kölni ér-

seksséghez tartozott. A második világháborúban jelentős bombakárokat szenvedett épületeit, műemlékeit restaurálták. Szinte kivétel nélkül a belvárosban, egymás közelében vannak. A *középkori városfal-maradványok* a XII. századból valók. A Münsterplatzon áll a *Szt. Quirinus-dóm* (Stadtkirche St. Quirin). A XIII. század elején épült, jellegzetes rajnai román stílusban, a rajnai építőművészet egyik jelentős alkotása. Barokk kupolája 1741-ből való. A főoltár feletti feszület a XIV. század közepén készült, az öthajós kripta XI. századi. A dómtól kissé északkeletre a *Zeughaushoz* érünk. Egykor arzenál volt, ma hangversenyterem. Innen meglátjuk az elsőszámú *kikötőmedencét* is. Érdemes megnézni az *egykori helytartósági épületet* (Vogt- und Dinghaus) és az 1909–11 között épült *Háromkirályok templomát* (Dreikönigenkirche), melynek festett üvegablakai impozánsak. Modern stílusa miatt (1955) érdemel figyelmet a *Krisztus Király temploma* (Christ-König-Kirche).

Neussban rendezik (minden év utolsó augusztusi vasárnapján) a Rajna-vidék legnagyobb polgári *lövészversenyét.*

Neussból a B 1-es úton érünk be Düsseldorf központjába. Kölnből a Rajna jobb partján is eljuthatunk Düsseldorfba, az E 36 számú Köln–Ruhr-vidék–Hannover-autópályán. Köln központját ekkor északkelet felé, Köln–Mülheim irányában kell elhagynunk, s a mülheimi hídon megyünk át a Rajnán.

Leverkusen-nél ömlik a Rajnába a *Wupper* folyó. A város nevét csak 1930-ban kapta Karl Leverkus gyógyszergyárosról, aki 1862-ben festékgyárat alapított Wiesdorfban. A festékgyárat 1891-ben a kémikus Friedrich Bayer vette át; azóta Leverkusen a híres *Bayer-vegyiművek* székhelye.

Monheim éppen szemközt fekszik Dormagennel és Zonszal, az utóbbival kompjárat köti össze. Az *egykori erődítések maradványai* emlékeztetnek rá, hogy a város valamikor szintén önálló vámjogot élvezett.

A leverkuseni elosztónál az autópályán továbbhaladunk észak felé, s a wuppertali elágazásnál letérünk a B 326-os útra; így érjük el Düsseldorf déli részét.

Düsseldorf – az egykori frank halászfalu a *Düssel* folyócska torkolatánál – ma modern nagyváros, 619 ezer lakossal. Észak-Rajna–Vesztfália tartományi székhelye, az NSZK egyik legfontosabb gazdasági központja. „A Ruhr-vidék íróasztalá"-nak is nevezik, jóllehet szigorúan véve nem tartozik a Ruhr-vidékhez; mégis ezer szállal kötődik hozzá a városban tömegesen székelő gazdasági szövetségek, egyesületek, cégközpontok révén. Számos világhírű ipari vállalkozás, bank és a Rajnai–Vesztfáliai Tőzsde székhelye. Nagy közlekedési csomópont, egy vasúti és négy közúti híd íveli itt át a Rajnát. A nemzetközi *repülőtér* a város északi peremén, Düsseldorf–Lohausenban van. A várost három korszerűen felszerelt *kikötő* (kettő a jobb, egy a bal parton) csatlakoztatja Európa víziútjaihoz. A *főpályaudvaron* nagyszámú nemzetközi és belföldi gyorsvonat halad át.

A Düssel rajnai torkolatánál fekvő egykori Düsseldorp nevű települést először a XII. század első felében említik okiratok. A század végén a település a bergi grófok tulajdonában volt, a XIII. század végén ők emelték városi rangra. Jelentősége akkor növekedett, amikor a bergi grófok hercegekké léptek elő. Düsseldorf XIV. századi első fellendüléséről tanúskodik a Szt. Lambertus-templom. 1520-ban Düsseldorf a bergi, klevei, jülichi, marki és ravensbergi hercegek által egyesített terület, az úgynevezett „alsó-rajnai nagyállam" székhelye lett. Ezzel újabb virágkora következett be, amely különösen János Vilmos jülichi és bergi herceg, ill. pfalzi választófejedelem kormányzási idejére (1679–1716) esik. János Vilmos (Johann Wilhelm) – akit népiesen ma is „Jan Wellem"-ként emlegetnek – a művészet és a tudomány nagy mecénása, s az iparfejlesztés támogatója volt. Az általa alapított – kiváló flamand és német festők műveit őrző – galéria alapozta meg Düsseldorfnak, mint a művészetet pártoló városnak a hírnevét. (A galéria legérdekesebb darabjai ma a müncheni Alte Pinakothekben láthatók.)

Napóleon uralma alatt (1806-ban) Düsseldorf a bergi nagyhercegség székhelye lett. Ebben az időben bontották le azt a városvédelmi rendszert, amelynek helyén jött létre a híres Königsallee és a körzetében levő sok szép park. 1815-ben a város Poroszországhoz került. Az elhagyott nagyhercegi rezidencia helyén létesült a művészeti akadémia. 1838-ban itt nyitották meg az első német vasútvonalak egyikét Düsseldorf és Erkrath között. Ezzel megkezdődött Düsseldorf ipari és kereskedelmi várossá fejlődése: a vas- és acélipar központja lett. 1882-re már százezres nagyságrendű várossá fejlődött s területe a környező községek hozzácsatolásával megnőtt.

A második világháború bombázásai következtében a város épületeinek több mint 40%-a elpusztult. Az újjáépítés során a belvárost szanálták, korszerű város épült széles főközlekedési utakkal, magasutakkal, a City legnagyobb csomópontjai alatti, gyalogos passzázsokkal és a modern építészet számos figyelemre méltó alkotásával.

A mai város nagyobbik része a Rajna jobb partján terül el, csak Oberkassel negyede található a bal parton. A 158 km²-nyi terület teljesen sík (Alsórajnai-síkság), keleti pereme eléri a Bergisches Land nyúlványait. Düsseldorf kiterjedése észak–déli irányban csaknem 25 km, kelet–nyugati irányban 14 km; területének több mint 7%-a vízfelület. A Rajna itt 310 m széles és 40 km hosszan érinti a várost. A meglepően sok csodálatosan szép park s botanikus kert, a több mint ezer hektárnyi erdős terület miatt nevezik Düsseldorfot lokálpatriótái gyakran kertvárosnak (Gartenstadt Düsseldorf).

Düsseldorf fejlett iparral rendelkező város; a nyugatnémet hadiipar egyik fellegvára. Világhírű a hengereltáru- és csőgyártás; a városnak nagy szerepe van a gépek és acélszerkezetek építésében, a vegyiparban, az üvegiparban, az elektrotechnikában, a nyomdaiparban, a papírgyártó- és feldolgozó iparban, az élelmiszerek és élvezeti cikkek gyártásában, valamint a textil- és ruházati iparban. Hagyományos vásárváros: a Rajna partján levő 11 kiállítási csarnokában bemutatják a legújabb női divatot, divatos cipőket, de más szakjellegű nemzetközi vásárokat is rendeznek. Nagy tradíciói vannak a város nemzetközi idegenforgalmának.

Düsseldorf jelentős kulturális és művészeti centrum. Itt élt és alkotott egykor Heine, Goethe, Mendelssohn, Schumann és Brahms, Ferdinand Freiligrath, a költő, s itt dolgozott Ferdinand Lassalle, a politikus. Sok nemzetközi kongresszust tartanak itt. 1965 óta Düsseldorf egyetemi város: bölcsészettudományi, matematikai, természettudományi és orvosi fakultása van a hozzá tartozó tudományos intézetekkel, illetőleg egyetemi klinikákkal. Főiskolái közül legjelentősebb a Művészeti Akadémián működő Képzőművészeti Főiskola és a Rajnai Zenei Főiskola Schumann Intézete.

A hagyományokat, népszokásokat gondosan ápolják Düsseldorfban.

Közülük első helyen áll a *düsseldorfi karnevál*. Farsang idején az utcákra tóduló és jókedvű tömeg látványa igen régi keletű itt; már „Jan Wellem" uralkodása idején is elözönlötte az udvart a

vidáman ünneplő sokaság. Azóta a düsseldorfi karneválnak a farsang utolsó napjaiban zajló látványa külföldi csoportokat is vonzó eseménnyé fejlődött.

Július második felében tartják meg a nagy *düsseldorfi lövészversenyt*, amelyet a tarka formaruhákba öltözött lövészek színpompás és zenekarokkal kísért menete tesz látványossá. A menet végcélja a Rheinwiese (Rajnai-rét), sok népünnepély kedvelt színhelye, amely ilyenkor is tele van mutatványos bódékkal. Az eseményt minden esztendőben nagyszabású tűzijáték zárja le.

Évszázados tradíció a november 10-i *Szt. Márton-ünnep*. (Szt. Márton, azaz Martin von Tours, a IV. században élt szerzetes alapította az első kolostort Galliában.) A fáklyás–lampionos óvárosi felvonulásban 50 ezres gyermeksereg vesz részt. A felnőttek is különleges csemegével – a Szt. Márton-napi ünnepi libapecsenyével – várják vendégeiket.

Düsseldorf központjában

Sétánkat a Konrad Adenauer Platz-ra néző *Főpályaudvarnál* (Hauptbahnhof) kezdjük. A térről balra nyíló Graf-Adolf-Strasse-n hamarosan elérjük az Ernst Reuter Platz-ot, ahonnan jobbra, északi irányban ágazik el az utóbbi esztendőkben kiépített Berliner Allee. Jellegében elsősorban bevásárlóút, ahol számos légitársaság irodája található; itt székel a *Kereskedelmi Kamara* és a *Tőzsde* is. A Graf-Adolf-Strasse a Graf-Adolf-Platz nevű fontos közlekedési csomóponton ér véget, ahol a híres Königsallee is kezdődik. A tér után a Graf-Adolf-Strasse a Harold-Strasse-ban folytatódik. Bal kéz felől igen szép *parkot*, s benne két tavat láthatunk, s mellettük a *tartományi parlament épületét*. A Haroldstrasse jobb oldalán, a Rajnaparton a *tartományi miniszterelnök palotája* és a *Mannesmannművek* 24-szintes, 1958-ban épült *toronyháza* (Mannesmann-Hochhaus) áll; a csupa üveg és alumínium konstrukció a mai Düsseldorf egyik jellegzetessége. Pár lépéssel odébb észak felé, a Bäckerstrasse-n (7–9. szám) a *Várostörténeti Múzeumot* (Stadtgeschichtliches Museum) találjuk, az egykori Spee grófok palotájában. A Düsseldorf történetét és kultúráját szemléltető gyűjtemény naponta 10-től 17 óráig van nyitva; hétfőn zárva van.

Továbbmenve, a Bäckerstrasséből nyíló Citadell-Strasse-n elérjük a XVIII. századi egykori *ferencesrendi*

templomot (Pfarrkirche St. Maximilian), s tőle jobbra, a Rajnától távolodva, a K a r l - P l a t z-ot. A tér Düsseldorf két jellegzetes részét választja el, vagy inkább köti össze egymással: a tőle északra elterülő Óvárost (Altstadt) és a délen, a XVIII. században kiépült Károlyvárost (Karlsstadt). Utóbbi széles és egymást szinte szabályos négyzetekben keresztező útjaival válik el élesen az Óvárostól. Egyik utcájában, a Haroldstrassét és a vele párhuzamos Bastionstrassét összekötő B i l k e r S t r a s s e-ban lakott négy éven át a tragikus sorsú zeneszerző, *Robert Schumann*, akit 1850-ben neveztek ki Düsseldorf zenei igazgatójává. (Már akkor súlyos beteg volt és 1854-ben öngyilkosságot kísérelt meg, a Rajnába vetette magát.) Az utca 5. számú épülete az *Öreg-ház* (Altes Haus): Düsseldorf Óvárosáról rendeznek itt (hétköznap 15-től 18 óra 30-ig, szombaton 9 óra 30-tól 13 óráig megtekinthető) állandó kiállításokat.

A Graf Adolf Platzra visszatérve, forduljunk be ezúttal észak felé a szépséges K ö n i g s a l l e e-ra.

Nevét egy bizarr történelmi közjátéknak köszönheti. 1848-ban néhány elszánt ifjonc „lócitromokkal" dobálta meg IV. Frigyes Vilmos porosz király itt végigvonuló fogatát. A szégyenkező városatyák az út nevének átkeresztelésével – Königs Allee am. Királyi út – akarták jóvátenni a „döbbenetes eset"-et.

Ma a valóban „királyian" pompás útvonalat Düsseldorfban röviden „Kö"-nek becézik.

A Königsallee parádés gesztenye- és platán-fasorát az Óvárost egykor körülvevő várárok (Stadtgraben) egy szakaszának két oldalán létesítették. A modern, elegáns, lüktető élettel teli út Düsseldorf szíve. 812 m hosszú és 82 m széles. Közepén víz folyik, s kecses hidak kötik össze két partját, két „arculatát". Nyugati oldalán jónéhány nagybank fiókja található, de egészében csendes, ellentétben a keleti oldal luxusüzleteiben és nagy kávéházainak teraszán zsibongó élettel. Elsősorban a keleti oldalon érdemes végigsétálni.

Különös érdekességre figyelhetünk itt fel, de előfordul a város más utcáin is. 8–12 éves forma fiúk *cigánykereket hánynak* és eme kis akrobatikus teljesítményükért némi ellenszolgáltatást, „Eene Penning"-et (egy pfenniget) - persze valójában inkább többet – várnak. Kedves, nemzedékről nemzedékre átöröklődő tradíciót látunk. Eredetét ma már senki sem ismeri pontosan, különböző legendák keringenek róla.

Az egyik – a nép által annyiszor és annyiféleképpen megénekelt

– Jan Wellemhez kapcsolódik. A szájhagyomány szerint az ő esküvője napján esett meg a következő: amikor a nászmenet, az esküvői hintó megindult, hirtelen nagy recsegés-ropogás hallatszott, s a hintó egyik kereke összetört. Ám abban a szent pillanatban odaugrott a kocsihoz egy tíz év körüli fiúcska és hüvelykujját a kerékagyba nyomva, így kiáltott a lónak: „hü-hott! hühott!", majd szabad kezével cigánykereket hányt – így tartva egyensúlyban a hintót – amíg csak oda nem értek a kastélyhoz. A hintóból kiszálló fejedelem egy aranydukáttal jutalmazta meg a leleményes gyerkőcöt.

A cigánykerék-hányás hagyománya ma is él; mi több, minden év szeptemberében *versenyt* rendeznek a városban a cigánykerekező fiúk között, Düsseldorf 1288-ban történt várossá emelésének emlékére. A győztesnek a város főpolgármestere takarékbetétkönyvet nyújt át.

A „Kö" a Cornelius Platz-nál, egy szépen parkosított, forgalmas kereszteződésnél ér véget. A tér Peter von Corneliusról, Düsseldorf történelmi képeket alkotó festőjéről (1783–1867) kapta a nevét. Mielőtt sétánkat a Hofgarten felé folytatnánk, tegyünk egy kis kitérőt a Königsalleéről nyíló Schadow-Strasse-ra, amely – néhány szomszédos utcájával együtt – egészen a magasvezetésű autóútig sétálóutca, sok üzlettel. Néhány modern díszkutat láthatunk: a Schadow-Strassen az *Aranyujj-kutat* (Goldfingerbrunnen), a Schadow-Platz-on a *Salinen-kutat* (Salinenbrunnen), s a Königsalleeből nyíló Blumenstrassén át megközelíthető Martin-Luther-Platz-on a *Gömb-kutat* (Kugelbrunnen). A Palotakert-et (Hofgarten) legrövidebben a Cornelius-Platzon áthaladva, vagy kis kerülővel jobbra, a Schadow-Strasse, Schadow-Platz és a Jan Wellem-Platz érintésével érhetjük el.

A 26 hektáros, nagyvonalúan parkosított területet 1767-ben a francia Nicolas de Pigage kezdte építeni és 1803-ban Maximilian Weyhe fejezte be. A pompás zöld terület Napóleon idejében kertváros jelleget adott Düsseldorfnak. Ma a Rajnáig terjedő nagy park a város központjában fekszik, számos nagyforgalmú út szeli át (a gyalogosok kényelmes aluljárókon közlekedhetnek a park egyik részéből a másikba), és sok érdekes látnivaló van benne. A Cornelius-Platzot elhagyva a *Rajnai Operaházhoz* (Deutsche Oper am Rhein, Heinrich-Heine-Allee 16/a), majd a tavak mellett jobbra az 1959-ben épült, csaknem 100 m magas *Thyssen-házhoz* érünk. Mellette a *Düsseldorfi Nagyszínház* (Düsseldorfer Schauspielhaus, Bleich-Strasse 1.) merészvonalú épületével sajátos kontrasztot alkot. Tovább-

menve keleti irányban, túl a Jacobi-Strassén, feltűnik a *Művészegylet* XVIII. századbeli – később újjáépített – háza (Malkasten), s mellette, észak felé a *Vadász-kastély* (Schloss Jägerhof, Jacobi Strasse 2.), amelyet a XVIII. században építettek J. J. Couven tervei alapján.

A kastélyban egykor a választófejedelem fővadásza lakott, ma múzeum, amely *Észak-Rajna–Vesztfália művészeti gyűjteményének* (Kunstsammlung des Landes Nordrhein-Westfalen) ad helyet. A gyűjtemény a XX. századi festészet figyelemre méltó alkotásait tartalmazza, köztük a *francia kubizmus*, a *német expresszionizmus*, a *dadaizmus*, *szürrealizmus* stb. irányzatait reprezentáló *műveket*, többek között Paul Klee 80 alkotását. Ugyanitt értékes korai *meisseni porcelánokat* bemutató magángyűjteményt is láthatunk.

A múzeum hétfő kivételével mindennap 10-től 17 óráig, szerdán 20 óráig van nyitva.

A Vadász-kastélytól ismét a Rajna irányába fordulunk, s az *Udvari kertész házához* (Hofgärtnerhaus, Jägerhof-Strasse 1.) érünk.

Ebben az épületben helyezték el a Goethe-múzeumot. A nagy író 1774-ben és 1792-ben dolgozott Düsseldorfban; az életét és műveit bemutató gyűjteményben több mint 30 000 *kötet*, *kéziratok*, *képek*, *szobrok* és más *emlékek* vannak.

A múzeum hétfő kivételével mindennap 10-től 17 óráig tekinthető meg.

A Maximilian Weyhe-Strasse-n a Jägerhof-Strasse folytatásában elérjük a *Ratingi-kaput* (Ratinger Tor), amelyet 1811 és 1814 között épített Adolf von Vagedes klasszicista stílusban; voltaképpen két dór oszlopos csarnoképítményből áll. (A kapunál elhagyhatjuk a Hofgartent, s vele az Újvárost is, kilépve rajta az Óvárosban találjuk magunkat.) A Hofgarten innen északnyugati irányban, a Rajna felé folytatódik. A folyóparti *Rajna-csarnok* (Rheinhalle) hatalmas körépítmény, kongresszusokat és különféle rendezvényeket tartanak benne. A *Díszudvar* (Ehrenhof) elnevezésű épülettömbben több múzeum van.

A Városi Művészeti Múzeumban (Städtisches Kunstmuseum, bejárat a Rajna-partról: Ehrenhof 5.) a képtár a *düsseldorfi iskola romantikus mestereinek*, a XX. századi *impresszionistáknak* és *expresszionistáknak* műveit őrzi. *Rézkarc-*, *plasztikai* és *üveggyűjtemény* is látható itt.

A múzeum keddtől vasárnapig 10-től 18 óráig van nyitva.
Az épületben van ezen kívül a Tartományi Néprajzi és Gazdasági Múzeum (Landesmuseum Volk und Wirtschaft), a Városi Levéltár (Stadtarchiv) és a Színháztörténeti Levéltár (Dumont–Lindemann-Archiv).

Düsseldorf patinás Óvárosa viszonylag kicsiny a város egészéhez mérten; ám történelmi emlékekben annál gazdagabb. Területét északon az *Oberkasseli-hídra* (Oberkasseler Brücke) vezető Hofgartenrampe, keleten a Heinrich-Heine-Allee, délen a Karlplatz, nyugaton pedig a Rajna fogja közre. Az egész alig egy négyzetkilométer. Az óváros közepe táján folyik keresztül a már csak helyenként látható *Düssel*, amelyről a várost egykor elnevezték. Az óváros legészakibb csücskében, az Eiskeller-Strasse elején van a *Düsseldorfi Állami Művészeti Akadémia* (Staatliche Kunstakademie Düsseldorf); itt kezdhetjük az Óváros bejárását is.

A kétszáz éve fennálló Akadémia (1777-ben alapították) a Düsseldorfi Iskolának, Németország egyik vezető festőiskolájának középpontja volt a XIX. században. Itt tanított *Paul Klee*, a modern festészet egyik megalkotója, a Bauhaus egyik tanára.

Az Akadémia tette Düsseldorfot a német művészeti élet középpontjává, a festők, szobrászok és építészek városává.
Déli irányban haladva a második utca a Ratinger-Strasse, amelyen egy XV. századbeli, kéthajós, gótikus *csarnoktemplomot* (Kreuzherrenkirche) találunk. Csaknem szemközt vele a Neubrück-Strasse vezet el a Grabbe-Platzra. Itt több kulturális intézmény van. A *Heinrich Heine Intézet* (Heinrich Heine Institut) Heine-gyűjteményében Düsseldorf nagy szülöttének hagyatékát, kéziratait, leveleit és több mint 4000 kötetet őriznek. (Az intézet hétfőtől péntekig 9-től 16 óráig látogatható.) Az *Egyetemi könyvtárban* (Universitätsbibliothek) jelentős a Thomas Mann-gyűjtemény. (Az olvasóterem hétfőtől péntekig 9-től 16 óráig látogatható.) Több *kiállítási csarnok* is áll a téren. A Grabbe-Platztól nyugatra emelkedik a *Szt. András-templom* (Pfarrkirche St. Andreas). A XVII. században épült és az egykori pfalzi választófejedelmeké volt, akik ide is temetkeztek, köztük Jan Wellem is, akinek szarkofágja itt látható.
Valamelyik kis utcán menjünk ki a Rajna-partra, amelynek e részén találjuk az Óváros legpatinásabb emlékeit. A Burg-

p l a t z-on áll az egykori választófejedelmi kastély egyetlen maradványa, a kerek *Vártorony* (Schlossturm), ennyi maradt meg a kastélyt 1872-ben elpusztító tűzvész után. A torony közelében található a düsseldorfi tradíciót 1954 óta megörökítő *A cigánykerekező kútja* (Radschlägerbrunnen). A Burg-Platzról szép kilátás nyílik a város egyik legszebb hídjára, a *Rajnakönyök-hídra* (Rheinknie-Brücke). A tér déli oldalán van a *Városháza* (Rathaus), amely már csaknem egészében modern épület (1958-ban kezdték építeni), csupán homlokzata származik XVI. századi késő gótikus elődjétől. Előtte becses emlékmű áll, a düsseldorfiak által egykor oly szeretett *Jan Wellem* (Johann Wilhelm választófejedelem) *lovasszobra*. A szobor alkotója Gabriel de Grupello, aki 1803–11-ig dolgozott e művén, amely a barokk korszak egyik mesterműve. Észak felé tartva a parton a *Szt. Lambertus-templomhoz* (Stiftkirche St. Lambertus) érkezünk. A XIII. századból származó és a XV. században bővített gótikus csarnoktemplom ablakai modernek, tornya 1815-ben kapta máig megmaradt ferde csúcsát. Főbejárata, a bronzkapu egy aacheni művész, Ewald Mataré műve.

Belső kiképzése barokk, különös figyelmet érdemel a késő gótikus *oltáriszentségtartó* és *Gazdag Vilmos herceg* (Herzog Wilhelm V., 1595–99) reneszánsz *síremléke*.

Szenteljünk még egy kis időt az ódon városrész szűk utcácskáinak és megannyi bájos keskeny oromzatú házának, amelyek ma is a XVII–XVIII. századot idézik elénk. Oly kicsi a terület, hogy feltétlenül megtaláljuk például a M a r k t - P l a t z -hoz közeli B o l k e r - S t r a s s e-t, amelynek *53-as számú házában* született 1797-ben Heinrich Heine, aki ifjúkorát is itt élte Düsseldorfban. A Bolker-Strassét keresztező H u n s r ü c k e n - S t r a s s e-n pedig bizonyára nem kerülik el a *Düsseldorfer Kommödchent* azok, akik – a nyelv ismeretében – szívesen töltenének egy estét a népszerű irodalmi kabarészínházban.

A kissé hosszúra nyúlt séta fáradalmait pedig kipihenhetjük az óváros több mint kétszáz (!) hangulatos – jóllehet nem olcsó – kisvendéglőjének vagy kávézójának, éttermének valamelyikében. Ajánljuk a közeli „Schneider–Wibbel–Stube"-t a Schneider–Wibbel utcában, vagy a „Jan–Wellem–Stube"-t a Markt–Strasse 12-ben.

Ezúttal kocsiba ülve keljünk útra, bár jó tudni, hogy a következőkben ismertetett látnivalók a helyi közlekedés eszközeivel (autóbusszal, villamossal vagy S-Bahnnal) is megközelíthetők.

Induljunk először a Hofgarten északi peremén kezdődő Kaiser-Strasse-n Düsseldorf északi részébe. Itt van – Düsseldorf–Lohausenben – a város nemzetközi és belföldi *repülőtere* is, ahonnan szép időben naponta 15 perces körrepülést is lehet tenni a város felett. Mielőtt azonban a repülőtérre vezető B 8-as úton továbbmegyünk, térjünk el a Freiligrath-Platznál balra a Beckbusch-Strasse-ra és vessünk egy pillantást a Düsseldorf-Stockumi *Rajna-stadionra* (Rheinstadion), s a mellette fekvő új *vásár- és kiállítási területre* (Neues Messegelände). A szép parkokat kedvelők még tehetnek egy kis sétát a vásárterülettől délre fekvő Nord-park-ban is, s megnézhetik *virágkiállítását* és *szobordíszeit*.

Továbbhaladva a B 8-as úton kiérünk Kaiserwerthbe, Düsseldorf legészakibb peremvárosába, ahova nyáron a városi közlekedéshez tartozó, menetrendszerűen közlekedő hajóval is érdemes elmenni; a hajók a Városháza előtti rakparttól, a Rathausufertől indulnak. Jellegzetes alsó-rajnai táj, amelynek legfőbb látnivalója az egykori *Császári-palota romja* (Kaiserpfalz).

A IX. században itt vár állott, amelyet a XI–XII. században, Barbarossa Frigyes idejében, császári palotává építettek ki. Innen szöktette meg 1062-ben Anno von Köln érsek a fiatal IV. Henriket. A palotát 1702-ben, a spanyol örökösödési háborúban robbantották fel.

A ma látható romokat „Barbarossapfalz"-nak nevezik.

A *Szt. Suitbert-templomot* (Suitbertusdom) 800 körül alapították, majd a XI–XIII. században kiépítették; a VIII. század elején benedekrendi kolostort alapított, ír származású szerzetes nevét őrzi. A román stílusú pillérbazilika legrégibb része a XI. század közepéről származik, belsejében figyelemreméltó a St. Suitbert földi maradványait tartalmazó, értékes koporsó (Suitbertschrein), amely XIII. századi kölni aranyművesek alkotása.

Düsseldorf keleti részével elsősorban a természetkedvelőknek érdemes megismerkedniük. A Hofgarten keleti részénél kezdődő

Am Wehrhahn, majd folytatása, a Grafenberger Allee egyenesen kivezet Düsseldorf–Grafenbergbe, illetőleg a hasonlónevű erdőbe (Grafenberger Wald). A hatalmas területen *vadrezervátum* (szarvas, őz, dámvad, vaddisznó), *lóversenypálya* és 20 megállós, két kilométer hosszú *erdei sportpálya* várja a vállalkozó szellemű turistákat. Északon az erdőhöz csatlakozik közvetlenül az Aapi-erdő (Aaper Wald), amely ugyancsak bővelkedik természeti szépségekben és turistautakban.

Düsseldorf keleti peremén, Grafenbergtől délre van Gerresheim, amelynek látványossága a *Szt. Margit-kolostortemplom*. A háromhajós pillérbazilika – *kereszthajóval* és ún. *Vierungsturmmal*, a kolostorból megmaradt XIII. századi *kerengővel* – többszöri restaurálás után is az Alsó-Rajna-vidék legjobb késő román kori alkotásai közé tartozik. A templomban látható, két métert meghaladó, fából faragott *feszület* több mint ezer éve került a szerzetesrend birtokába, s a legrégibb ismert ilyen jellegű műemlék Nyugat-Európában. 1864-ben Gerresheimben üveghutát is alapítottak; az itt gyártott üveg világhírű.

Bilkben, Düsseldorf déli részében található a város legrégebbi építészeti emléke, a feltehetően 1100 körül épített román stílusú *Ó-Szt. Márton bazilika* (Alt-St. Martin). Bilkből a Witzel-Strasse-n, az ezt követő B 326-os úton elindulva jutunk Düsseldorf–Benrath-ba. A szép rokokó *vadász- és nyárikastélyt* Károly Tódor (Carl Theodor) pfalzi választófejedelem építtette. Az 1756 és 1769 között készült, játékosan könnyed-kecses rokokó építmény mestere a francia Nicolas de Pigage volt. Mintául a Versailles-i parkban álló Grand Trianon- és a potsdami Sans-Souci-kastélyok szolgáltak. Franciaországgal ellentétben az egykori Németországban kevés ehhez hasonló intim kastélyépítmény jött létre. A város felé néző oldal egy középrészből és két szimmetrikusan hozzácsatlakozó, alacsonyabb szárnyból áll, a kecses kastély képét tükrözi vissza a parkban levő tó.

A viszonylag kisméretű kastély belsejében reprezentatív termek és rafináltan megkonstruált *szobák*, *kamrák*, *folyosók* követik egymást. A helykihasználásra mi sem jellemzőbb, mint az épületben kialakított *több mint 80 szoba*, amelynek eredeti rokokó kiképzésében már jelentkezik a klasszicizmus.

A kastély ma Düsseldorf város tulajdona. Nyugati szár-

nyában *természetrajzi* és *helytörténeti múzeumot* rendeztek be; a kupolateremben nyaranta rendezett *hangversenyeken* Bach-muzsika hangjai csendülnek fel.

Pigage nemcsak építőmesternek volt kiváló, de kertépítőnek is. A kastélyhoz tartozó nagy, s a Rajnáig terjedő *park* (francia- és angolkerttel, tóval) is az ő műve.

A kastély és a múzeum hétfő kivételével mindennap 9-től 17 óráig van nyitva.

Kirándulások Düsseldorfból

Düsseldorfból két – akár egy napon is kényelmesen megtehető – kirándulást ajánlunk. Mindkettő rendkívüli látnivalót ígér.

Az első kirándulásra, Neandertal-ba Düsseldorf központjából keleti irányban indulunk el, majd a B 7-es útról jobbra kanyarodunk a Pöhlenwegre, amely a Torfbruch Strasseban folytatódik; Düsseldorf térségét a Morper-Strassén hagyjuk el. Utunkat a Düssel, majd a *Neander* völgyében felfelé folytatjuk.

Düsseldorftól Neandertalig oda-vissza 28 kilométer az út. A híres barlang helyét tábla jelzi két kilométerrel azután, hogy kereszteztük a fölöttünk haladó autópályát. A táblát az út jobb oldalán egy háromszögletű sziklán helyezték el.

A kocsit hagyjuk a „Neanderhöhle" elnevezésű étteremnél. Hétköznapon kocsival is bejuthatunk a múzeum elé, egy földúton.

Neander-völgybe a főpályaudvarról induló autóbusszal vagy vonattal is el lehet jutni a Düsseldorf–Wuppertal vonalon, Neandertal állomásig.

A Neander elnevezés egy 1650–80 között élt kálvinista egyházi énekszerzőtől ered, aki gyakran járta a sziklás–szakadékos táj barlangjait. A Düssel folyó által a sziklába – 30–40 m mélyre – vájt szakadék már abban az időben is idegenforgalmi nevezetesség volt, 1791-ben Goethe is ellátogatott ide. A XIX. században a szakadékban kőfejtő kezdte meg működését. A barlangokat „kirámolták", s eközben akadtak rá 1856-ban a *Kleine Feldhofer Grotte* nevű barlangban a rendkívül értékes leletre: a neandervölgyi ősember csontmaradványaira.

A csontmaradványokban *dr. Karl Fuhlrott* elberfeldi gimnáziumi tanár egy ősember csontvázának maradványait ismerte fel. A tudósok azonban nem akarták elismerni a páratlan leletet. Szerintük a talált koponyadarabok egy elmebetegségben vagy csontburjánzásban szenvedő beteg ember maradványai voltak. Még az angol tudósok, köztük Darwin is, csak futólag foglalkoztak a lelettel, csak W. King angol anatómus nevezte el 1864-ben *Homo Neanderthalensis*-nek. Ezzel mindjobban bebizonyosodott Fuhlrott eredeti feltételezése – honfitársainak értetlensége és hiúsága ellenére –, hogy egy ősember csontvázának maradványait találták meg a Neander-völgyben: a neandervölgyi ember a foszilis ember legismertebb formája, a szorosabb értelemben volt ősember. A Föld több részén találták meg; első leletéről, összefoglaló néven King kifejezésével Homo Neanderthalensisnek nevezi ma a tudomány.

„A német természettudomány csak akkor kezdett újra foglalkozni Fuhlrott leletével, amikor Belgiumban és Franciaországban már világraszóló felfedezések történtek és a barlangokból egymás után hoztak napvilágra a neandervölgyihez hasonló koponyacsontokat. A ma emberével szemben a neandervölgyi koponyán leginkább a kiugró, szemellenzőszerű perem, és az előreálló arc kelti a primitív benyomást. A végtagok felépítéséből ítélve a testtartás és a járás kissé hajlott lehetett. A koponya nagy űrtartalma azonban éles ellentétben van a feltételezett primitivitással. Átlagos mérete felülmúlja a mai emberét." (Dr. Katona Ferenc: „Emberréválás.")

A Neander-völgy ma az azonos nevű hatalmas természetvédelmi terület magva. A *múzeum* épülete egy vadaskert szélén áll; a vadaskertben újból „kitenyésztett" jégkorszakbeli állatok élnek; olyanok, amelyek valamikor a neandervölgyi ember „kortársai" voltak: vadló, bölény, ősmarha.

A múzeum nem túl gazdag: a neandervölgyi ősembernek csak *néhány eredeti csontmaradványát* őrzi. A legértékesebb lelet – a koponyadarabok – a bonni múzeumban láthatók. A neandertali múzeum anyaga azonban igyekszik áttekintést adni a történelem előtti időben élt ember életéről és meghatározza a helyét az ember fejlődésében. Egyik érdekessége Dr. Wandel kölni szobrásznak a leletek alapján készített *gipszszobra* a neandervölgyi emberről.

Ha a Minidomm-ot akarjuk felkeresni, Düsseldorfot északi irányban hagyjuk el. (Odamehetünk a düsseldorfi főpályaudvarról induló buszjáratokkal is.) Alig néhány kilométer után, a „Düsseldorf-Nord" kijárat közelében érjük el a bájos liliputi várost.

A 80 ezer négyzetméternyi, parkszerűen kiképzett területen Németföld több mint 2000 történelmi és modern épületének

kicsinyített mását készítették el 1:25 mértékarányban. A modellek közt megtalálhatjuk a *Bayreuth-i kastély*, a *bambergi dóm*, *az ulmi Münster*, *az eisenachi Wartburg*, *a drezdai Zwinger*, *a düsseldorfi Thyssen-ház* és a *brémai kikötő* hű utánzatát (az utóbbit 200 hajóval egy 2560 négyzetméternyi vízfelületen).

Minidomm ez idő szerint Európa legnagyobb miniatűr városa, modern autómozival és éttermekkel.

NIEDERRHEINI KÖRÚT

Ezt az utat, amelynek során az Alsó-Rajna-vidék (Niederrhein) tájait járjuk be, a természeti szépségeket kedvelőknek ajánljuk.

Neussból indulunk, a Rajna bal partján, a B 222-es jelzésű úton a folyó völgyében. Meerbusch-Büderich-nél – Osterath is hozzá tartozik – egy pillantást vethetünk az *egykori frank halásztelepülésre*, amelyet a Rajna iszapjából tárnak fel.

Krefeld-et Tacitus említi először római Castellumként. 1361-től vásárjogot, 1373-ban pedig IV. Károlytól városjogot kapott. Ma az Alsó-Rajna-vidék egyik gazdasági és kulturális központja, a „bársony és a selyem városa". Jelentős gépgyártása, vegyipara és élelmiszeripara is.

A rajnai klasszicista stílusban (1893-ban) épült *Városháza* (Rathaus) azelőtt a von der Leyen selyemszövő cég kastélya volt; az első selyemkészítő céget – amely nevet szerzett Krefeldnek a világban – a XVII. század végén alapították a von der Leyen-fivérek. A Városháza mellett szép *patríciusházak* állnak.

A *Haus Lange-múzeumban* (Wilhelmshofallee 91.) a régi és a modern művészet állandó kiállításai láthatók. A *Vilmos császár-múzeumban* (Kaiser Wilhelm Museum, Karlsplatz 35.) érdekes iparművészeti gyűjtemény tekinthető meg hétfő kivételével naponta 10-től 18 óráig. A történeti értékű *Városi Szőttes-gyűjtemény* (Städtische Gewebesammlung, Frankenring 20.) mintegy 15 ezer darabból áll. Az 1901 óta Krefeldhez tartozó városrészben, Linnben van a *Linn-vár* (Burg Linn, Albert Steger Strasse), amelyben az alsó-rajnai tájat bemutató múzeum (Landschaftsmuseum des Niederrheins) található.

Krefeldtől észak felé a B 57-es úton az első jelentősebb vá-

roska – nem közvetlenül a Rajna mellett – Moers, az alsórajnai szén- és sóbányászat központja. Történetére emlékeztetnek az *egykori városerődítés maradványai*; a régi grófi *kastély* (Schloss), amely a XII. század végétől a moersi grófok székhelye volt és a kastélypark; az Óváros hangulatos, *favázas házai;* a *vár* és az 1450-ből való evangélikus *városi templom*, benne értékes barokk orgonával. Rheinberg közel fekszik a Rajna partjához; a tájat itt már rétek–mezők s a folyó holtágai jellemzik. A település egykor erődítmény volt és a kölni érsekség tulajdonába került. Emlékei közül a XIII. századi *vámtorony romjai*, az egykori *választófejedelmi kastély maradványai*, a *Városháza* (Rathaus, 1449) és az 1177-ből származó katolikus *plébániatemplom* érdemelnek figyelmet. Rheinbergnél kis kitérőt tehetünk a délnyugatra ágazó B 510-es úton a mindössze néhány kilométerre levő Kamp-Lintfort-ba, amelyet az 1123-ban alapított *Kamp* nevű *kolostor* miatt érdemes megnézni. Ez volt a középkori Németország legrégibb cisztercita apátsága. *Templomát* 1683–1700 között építették, eredetileg gótikus stílusban, amelyet később többször átalakítottak.

Utunkat Rheinbergből folytatjuk a B 57-es úton. Xanten igen régi település. Történetéhez számos monda és legenda fűződik, főként Szt. Viktoré, aki itt szenvedett mártírhalált. Siegfriednek, a Nibelung-ének, a leghíresebb német eposz hősének a monda szerint itt ringott a bölcsője.

A *Nibelung-ének* (Nibelungenlied) valószínűleg a XII. században keletkezett, a XVIII. században találták meg és adták ki. Magyarra Szász Károly fordította. Két részből áll. Az első rész germán mitológiai elemeket fog össze; a sárkányölő Siegfried történetét, a Nibelungok kincsének megszerzését, majd Siegfried házasságát a burgund Kriemhilddel, akinek rokonai okozzák végül Siegfried halálát. A második rész Kriemhildnek a hun Attilával (Etelével) kötött második házasságát és a Siegfried haláláért a burgundokon állott véres bosszúját beszéli el: az V. században a hunok elpusztítják a burgundok birodalmát.

Richard Wagner a Nibelung-ének számos motívumát dolgozta fel „A Nibelungok gyűrűje" című operatrilógiájában.

Xanten – ma Birten nevű – déli részén a rómaiak létesítettek hatalmas tábort i. e. 15-ben Castra Vetera néven. Az ásatások során tízezer nézőt befogadó *amfiteátrum maradványa* került itt elő, amelyben nyaranta szabadtéri előadásokat tartanak. Érdekes a *Római régészeti múzeum* is. Innen indult ki

i. u. 9-ben hadjáratra Varus a Teutoburgi erdőbe a cheruskok (ógermán törzs) vezetője, Hermann (Armin) ellen. 70-ben lerombolták a tábort, amelynek közelében – a mai város északi peremén – az I. században újabb település jött létre: Colonia Ulpia Trajana. Köln után ez volt a legjelentősebb római város a Rajna alsó szakaszán. A várost lerombolása után a IV. században a frankok építették újjá. A középkori Xantent első ízben 883-ban említi oklevél „ad Sanctes" (latinul: a szenteknél) néven. Innen ered a Xanten elnevezés. A XIII. század elején a kölni érsektől városjogot kapott, a XV. században a klevei hercegséghez, majd Brandenburg-Poroszországhoz került.

Xanten középkori városerődítésének néhány maradványa, elsősorban a *Klevei-kapu* (Klever Tor) 1393-ból ma is látható. Középkori városmagja 1945-ben csaknem teljesen elpusztult, a legjelentősebb történelmi épületeket azonban restaurálták. A *Szt. Viktor-dóm* az Alsó-Rajna-vidék egyik legszebb gótikus temploma. Eredetileg két mártír sírja fölé emeltek a helyén templomot, majd ugyanott a XII. században román templomot építettek. A mai öthajós gótikus bazilikát 1263-ban kezdték építeni, de csak a XVI. században fejezték be.

Különösen szépek a XIV. századi *festett ablakok*, s a szentély *ülései* (1240-ből). A főoltáron *Szt. Viktor koporsója* (Viktorschrein) 1150-ben készült aranyötvös munka (Barhel Bruyn festette 1530-ban, Szt. Heléna és Szt. Viktor életének jeleneteit a négyszárnyú oltáron).

A déli oldalhajóban a *Mária-oltár* kalkari mester, Heinrich Douvermann alkotása; ebből a hajóból jutni a *Dómmúzeum* értékes egyházi kincstárába. Figyelmet érdemel még az északi oldalhajóban *Szt. Antal oltára* (Antoniusaltar), és a XVI. századi gótikus kerengő.

Érdekes látnivaló Xantenben még az 1649-ből való *evangélikus templom*, valamint a *szélmalmok*. Szép kirándulóhely a *Nagyerdő* és a Rajna-menti *madárvédelmi park*.

Xantenből tovább a B 57-es úton Marienbaum kedvelt kirándulóhely a Rajna és a xanteni Nagyerdő között. A *kolostortemplomban* búcsújárók tömege keresi fel az 1430-ban talált Madonna-képet. Kalkar a középkorban élénk kereskedelmet folytató Hanza-város volt. Hangulatosak a piactéren és környékén megmaradt *régi patríciusházak*. Kalkar középkori virágzásának egyik bizonyítéka a gótikus *Városháza*

(Rathaus) 1440-ből; mint Kalkar más műemlékei is, az alsórajnai Backstein-gótikát (vörös színű nyerstégla építkezés) tükrözi. A *Szt. Miklós-templom* (St. Nikolai Kirche) XV. századi háromhajós csarnoktemplom.

Ritka szép a belső kiképzése, főként a XV–XVI. századi, ún. kalkari iskola remek fafaragásai. Legjelentősebb az 1500-ban készült *főoltár* – amelynek középső része a passiót ábrázolja; a legkisebb alakok is aprólékosan kidolgozottak rajta – és Mária hét örömének és hét fájdalmának *oltárai*.

A környékbeliek kedvelt kirándulóhelye a közeli *Moyland-vízikastély* (Wasserschloss Moyland), amely arról híres, hogy benne találkozott először (1740-ben) Nagy Frigyes és Voltaire. A *Wisseler Dünen* szép természetvédelmi terület.

Aki Hollandiába igyekszik, annak a Kalkar után nyugati irányban, Goch felé vezető B 67-es útra kell kanyarodnia. Az épülőben levő Rajna bal parti autópálya itt vezet majd át Rotterdam felé. Goch festői üdülőkörzetben, a *Niers* völgyében és a Reichswald déli peremén fekszik. A város térségében két határátkelőhely is van a szomszédos Hollandiába.

A B 57 jelű úton elhagyva Kalkart, Kleve következik. A város központja ma hat kilométerre (nyugatra) van a Rajnától, de összeköti vele egy holtág, a festői *Kermisdahl* és folytatása, a *Spoykanal*. A város egykori urai, a klevei hercegek a *Hattyú-várban* (Schwanenburg) laktak; a holland-barokk stílusban épített várat később átalakították. Ez a vár volt a klevei hercegi dinasztia szimbóluma. A legenda szerint ez volt a színhelye az egyik legismertebb német hősmonda, a „Lohengrin" történetének. Rotterdami Erasmus (1466–1536) gyakori vendége volt a Schwanenburgnak.

A mai Kleve három településből jött létre: a vár alatt fejlődő faluból, a várral szemben levő dombból, s a Schwanenburg magaslatából. (Sajátosan keveredik benne a német és a holland ajkú lakosság; hegyesebb részét inkább németek, a folyóvölgyeket jobbára hollandok lakják.) Miután kihalt a klevei hercegi dinasztia (1609), a város a brandenburgi választófejedelmek kezére került. A második világháborúban Kleve 80%-a elpusztult, műemlékeit azonban restaurálták. A XIV. századbeli *Alapítványi-templomban* (Stiftskirche) vannak a klevei hercegek síremlékei. A XV. századi késő gótikus *Minorita-templom* érdekes aszimmetrikus kéthajós építmény. Barend Cornelius Koekkoek holland tájképfestő képzőművészeti akadé-

miát alapított Klevében 1841-ben; egykori palotája ma *Városi Múzeum*, amelyben szép festmények és plasztikák láthatók a XV-től a XIX. századig. Helyi látványosság a XVII. században kialakított hatalmas *állatkert*, amelyben amfiteátrum is van.

Kleve egykor – vastartalmú forrásai révén – fürdőhely is volt. Ma az állatkerten kívül elsősorban a *Moritzpark* és általában kertépítő művészete teszi vonzóvá. Rendkívül hangulatosak a vár alatti Kermisdahlon, a Rajna egyik holtágán ringó csónakok. A legszebb körpanoráma a várhegyről nyílik, egészen a nyugati irányban fekvő 30 ezer holdnyi Reichswaldig.

Klevéből az északkeleti irányban vezető B 220-as úton mindössze 10 km a Rajna másik oldalán épült Emmerich. A Rajna fölött 1228 m hosszú *függőhíd* vezet át; ez az NSZK leghosszabb függőhídja. A Rajna jobb partján fekvő határvárostól alig több mint 12 km a holland határ, a 4 km-re északra húzódó E 36-os autópálya Arnhemen át Amszterdamba vezet. Emmerich ma a Ruhr-vidék és Hollandia nyugati iparvidéke között jelentős ipari központ: élelmiszer-, gép- és jármű-, építő- és kerámiai, valamint vegyipara számottevő. Nagy személyforgalmi, de főként ipari és konténeres kikötője van, amelyben szüntelenül vámkezelésre várnak a hajók.

A település első templomát 700 körül alapította Szt. Willibrord, a fríz apostol, az akkori frank udvari birtokon. Ebből fejlődött ki Embrike, amelynek 1233-ban városjogot adományozott Otto von Geldern gróf. A XIV. században a Hanza-szövetség tagja lett, s a klevei grófok kezére került. Ettől kezdve gazdasági és kulturális virágzás kora köszöntött rá. 1609-től a brandenburgiaké lett. A második világháború után modern várossá fejlődött.

Emmerichben született *Eduard Künneckę* (1885–1953), a sikeres komponista.

Elsősorban a város templomai érdemelnek figyelmet. A *Szt. Aldegundis-templom* (St. Aldegundiskirche) a XV. századból való; a Willibrord által alapított kápolna köré épült. A *Márton-templom* (Martin-Kirche) XI. századi, román stílusú, háromhajós csarnokkriptával. A *Krisztus-templom* (Christus-Kirche) a XVII–XVIII. században épült. A modern építészet iránt érdeklődők ne mulasszák el megnézni a *Szentlélek-templomot* (Heilig-Geist-Kirche), amelynek falfestményei és érdekes megoldású feszülete figyelemreméltó (1966). A *Rajna-promenád* a *Rheinpark*, s az 1680-ban emelt *Borghesi-kastély* is sétára csábít.

A holland határhoz Emmerichtől északnyugatra lehet a B 8-as úton jutni. Útban a határra **Elten**-ben még megnézhetjük a X. században alapított *apátság* részben helyreállított épületét és templomát, mely a XII. század elején épült, majd a XVII. században átépítették. Az eredetiből a román stílusú nyugati torony és az északi oldalhajó portálja maradt fenn. Itteni érdekesség egy 73 m mély *kézikút* (Drususbrunnen) is.

Folytassuk utunkat a B 8-as úton – mot már ellenkező irányban – a Rajna jobb partján. **Rees** közvetlenül a folyóparton fekszik. Az egykori halásztelepülés 1228-ban kapott városjogot a kölni választófejedelemtől. A jelentős kereskedelmet folytató városka a XIV. század végén a klevei hercegeké volt, a XVI–XVII. században erődítménnyé építették ki. Érdekesek a városerődítés maradványai; a *malomtorony* és a *déli bástya* szép *rondellája*: innen nyílik a legszebb körpanoráma a Rajna-vidékre. Az 1820–28 között restaurált, kéttornyú, klasszicista stílusú *evangélikus templom* 1624-ből való. A városka keleti bejáratánál álló *szélmalom* az utolsó, amelyben még ma is őrölnek. A régi holland népművészet hagyományai itt a fazekasok munkáiban élnek tovább. Ma is készítik a delfti kékkel színezett fajanszokat és majolikákat.

Tovább a B 8-as út áthalad a **Diersfordt**-i természetvédelmi területen, amely több látnivalót is kínál: gazdag az erdő vadállománya, s érdekes a *Fekete-víz* (Schwarzes Wasser) nevű *tó* mocsári flórája. Az erdőben számos pihenőhely és turistavendéglő található. Diersfordtban szép barokk stílusú *kastély* is van parkkal.

Wesel a Rajna egyik kanyarulatában fekszik, déli peremén ömlik a Rajnába a *Lippe folyó*. Az Alsó-Rajna-vidék fontos gazdasági és bevásárlóközpontja. Legjelentősebb iparága az üveggyártás. Élénk kulturális és művészeti élete; több prózai és zenés színháza (operája, operettszínháza), hangversenyterme van.

Itt született *Konrad Duden* (1829–1911), a neves német filológus, a német helyesírás nagy reformátora. Híres „Vollständiges Orthografisches Wörterbuch der Deutschen Sprache" vagyis „A német nyelv teljes helyesírási szótára" című, 1880-ban írt műve. Duden radikálisan egyszerűsített, fonetikus írást követelt: „Írj úgy, ahogy beszélsz" – hirdette és kiszámította, hogy a „Berliner Tageblatt" című napilap a Duden-féle helyesírással évi 1,6 millió ívet takaríthat meg!

Wesel először 800 körül szerepel az írásos emlékekben, Martell Károly okirataiban („Wesele"). 1241-ben kapta a városjogot. A középkorban kereskedelmi metropolisnak számított Köln és Rotterdam között, tagja volt a Hanza-szövetségnek is. 1604-ben Brandenburg–Poroszországé, s a XVII. század második felében Poroszország legerősebb nyugati erődítményévé építették ki. 1809-ben I. Napóleon parancsára 11, a császár ellen lázadó *porosz tisztet* lőttek itt agyon. Emléküket egy Schinkel alkotta *emlékmű* őrzi. A város megmaradt, ill. restaurált műemlékei közül a legérdekesebb a *Willibrord-dóm* a Markt nyugati oldalán. Az eredetileg román bazilika fölé öthajós gótikus templomot építettek 1434 és 1537 között; azóta többször átalakították. Ma hangversenyeket tartanak benne. Megtekinthetők még a *porosz erődítmény maradványai* és a barokk stílusú Berlini-kapu (Berliner Tor). Weselt elhagyva elhaladunk a Wesel–Datteln-Kanal, s a Lippe fölött, majd utunk fenyőerdőn visz át. Ezt követően már sűrűsödnek az ipari létesítmények, közeledünk a Ruhr-vidékhez.

A RUHR-VIDÉK

Aki először járja végig a Ruhr-vidéket, minden bizonnyal lenyűgözőnek találja a látványt: mintegy 70 km-nyi utat lehet megtenni itt úgy, hogy szinte egyetlen nagyvárosban, egyetlen mammutgyárban érezheti magát az ember. A Ruhr-vidéknek különleges szerepe volt az újkori német történelemben. Az itt kialakult nehézipar tette Németországot a militarista hadiipar bázisává, s a XIX. században a világ egyik gazdasági hatalmává.

A Ruhr-vidéket az írásos emlékek a XII. században említik először, az itt található kőszénlelőhelyekkel kapcsolatban. Valószínű azonban, hogy már jóval előbb is foglalkoztak itt az emberek bányászattal. A XII–XIX. században főleg a *Ruhr* folyóhoz csatlakozó kisebb völgyekben, külszíni fejtésekben bányászták a szenet. A mélyművelés feltételeit csak a XIX. században teremtették meg. Az első mély aknát 1834-ben nyitották meg Essen–Borbeck közelében. De nemcsak a szén miatt iparosodott gyorsan a vidék, hanem az itteni vasérc révén is. Az első nagyobb olvasztókemencét (St. Antony Hütte), amelyet még faszénnel fűtöttek, 1758-ban Osterfeldben (ma Oberhausen) építették. A modern korszak 1849-ben

köszöntött be, amikor Mülheimben befűtötték az első nagyolvasztót. Ehhez már a Ruhr-vidéki szénből készített kokszot használták. Ekkor kezdődött meg valójában a Ruhr-vidék mai arculatának kialakulása. Az utóbbi évtizedekben mindinkább szerephez jutnak az újonnan kialakult iparágak: a vegyipar, a szénszármazékok feldolgozása és a petrolkémia, a fémipar stb.

Amikor a Kruppok Essenben, a Thyssenek Duisburgban, a Hoeschök Dortmundban létrehozták mammutgyáraikat, nemcsak Németországból, de a világ minden tájáról jöttek ide dolgozni az emberek. Így alakult ki a Ruhr és a Lippe folyó között a világ egyik legnagyobb ipari központja. A vidék szinte egyetlen hatalmas iparváros benyomását kelti, annak ellenére, hogy 18 nagyvárost és megszámlálhatatlan ipari vállalatot foglal magába. Az így létrejött településhálózat egységesítése céljából a Ruhr-városok 1920-ban település-szövetségre léptek egymással: egységesen alakítják ki az egyes területek fejlesztését, közlekedését, kommunális beruházásait. Jól szemlélteti ezt a közlekedés: az egész Ruhr-vidéket bejárhatjuk a helyi járatok villamosaival és autóbuszaival.

A Ruhr-vidéket nyugaton a Rajna, keleten Hamm és Unna városok, északon a Lippe, s végül délen a Ruhr határolja. 5,6 millió ember él itt, közülük 1,5 millió az iparban dolgozik. A városok lakóinak száma 20 ezertől csaknem 700 ezerig terjed. A Ruhr-vidék tengelyét azok a nagyvárosok alkotják, amelyek a régi, nagy közlekedési út mentén települtek: a Rajnától Essenen és Dortmundon, valamint Soeston át Paderbornba vezetett. Ma ez az 1-es főközlekedési út (Duisburg és Essen között B 60-as jelzéssel). Unna városáig terjedő szakaszát Ruhr-gyorsútnak (Ruhrschnellweg), ettől keletre pedig Hellwegnek nevezik.

Oberhausenben, Gelsenkirchenben és az *Emscher* partján még megtaláljuk a régi sivár gyártelepülések nyomait, Duisburgban, Essenben, Bochumban és Dortmundban azonban már modern városnegyedek tárulnak szemünk elé, bevásárló központokkal, parkokkal, üdülő- és sportlétesítményekkel, színházakkal, múzeumokkal és képtárakkal. A Ruhr-vidék területének egynegyede zöldövezet, számos környezetvédelmi intézkedés hatására az utóbbi években világosabb, tisztább lett az égbolt felette.

A Ruhr-vidékhez fűződő irodalom szerzői különös módon többnyire alkotócsoportokba tömörültek. Ilyen napjainkban a nálunk is jól ismert dortmundi „61-esek csoportja" (Gruppe 61), melynek tagjai között van *H. Hauser*, *Günter Grass*, *Max von der Grün*, *Günter Wallraf* is. Műveikben sajátos ellentmondásként tükröző-

dik a Ruhr-vidék kettős arculata: a festői táj és a hozzá kapcsolódó vas- és betonrengeteg, s az itt élő emberek mindennapi élete, küzdelme, konfliktusai.

DUISBURG

Duisburg (nevét Düszburgnak ejtik) több mint félmilliós iparváros, a „Ruhr-vidék kapuja". A világhírű Thyssen-, Klöckner-, Rheinstahl-, DEMAG, Mannesmann és más konszernek székhelye.

Már a római korban Deuso néven ismert rakodóhely volt a Rajnán. A Deusoburg védelme alatt a Karolingok idején fríz kereskedők telepedtek meg itt; Duisburg – kb. 800-tól kezdve – jól menő kereskedelméről és királyi udvaráról vált ismertté. Igazi hajózásról csak a XI. századtól kezdve lehet itt beszélni. A XII. században várossá lett települést Rudolf Habsburg király 1290-ben elzálogosította a klevei grófoknál. A XIV. századtól kezdve a város a Hanza-szövetség tagja. 1655–1818-ig egyetemi város lett.

Szellemi életét nagyban serkentette a XVI. században a híres földrajztudós és kartográfus, *Gerhard Mercator*, eredeti nevén Gerhard Kremer (1512–94), aki az első tudományosan pontos térképet rajzolta. Itt született *Wilhelm Lehmbruck* (1881–1919) expresszionista festő és szobrász.

1831-től Duisburg az ipari és kereskedelmi kamara székhelye lett. Ipari fellendülése a XIX. század közepén kezdődött.

A város a Rajna, s az itt beletorkolló Ruhr partján fekszik; itt ömlik a Rajnába a *Rajna–Herne-csatorna* is. E földrajzi fekvése teremt kulcshelyzetet Duisburgnak az NSZK gazdasági életében. Kikötője a legnagyobb folyami kikötő Európában. Óriási nyersanyagforrásai – elsősorban kőszénkészletei – révén egymagában is nagy szerepe van az NSZK iparában. A szárazföldi közlekedés szempontjából is szerencsés fekvésű: fontos útvonalak vezetnek át rajta. Nagy vasúti csomópont és folyami átrakóhely.

A város arculatát – a vas- és acéliparon kívül – a *Duisburg–Ruhrort-i kikötő* határozza meg.

Összterülete (vízfelülete) 1022 hektár, 23 *kikötőmedencével*, 44 kilométernyi *rakparttal*, amelyen több mint 100 *futódaru* és *rakodóhíd*, két *vasútikocsi-buktató* és – a szén átrakodásához – napi 10 000 tonna kapacitású *szénosztályozó* működik. A duisburgi – a legnagyobb európai folyami – kikötő áruforgalma döntően a Raj-

na-torkolati kikötőkkel: Rotterdammal, Amsterdammal, Antwerpennel, s a középső és felső Rajna más kikötőivel bonyolódik. A kisebb tengerjárók révén azonban lehetőség van az Északi- és a Keleti-tenger, sőt, az Atlanti-óceán kikötőivel fenntartott közvetlen kapcsolatra is.

A duisburgi kikötő érdekessége, hogy a Rajna vízszintje évente átlagosan 4 cm-rel csökken. E furcsa jelenség oka a medert pusztító talajerózió. 1900 óta összesen 2 méterrel csökkent a folyó mélysége. A kikötő szüntelen mélyítése nélkül lehetetlen volna a nagy hajók fogadása. Ez a mélyítés kétféle módon történik: a hagyományos kotrással, továbbá – a bányaszakértőkkel együttműködve – a kikötőmedencék alatt elhelyezkedő széntelepek kiemelésével (kitermelésével).

A *kikötő megtekintése* rendkívül látványos, ne sajnálja senki rá az időt, s a pénzt. A hajók március közepétől október közepéig naponta, menetrendszerűen közlekednek. Az indulás helye: Steige Schwanentor (a centrumban) és Steige Schifferbörse (Ruhrortból). Október közepétől március közepéig csak előzetes megrendelés esetén indul hajó. A megrendelést a következő címre kell eljuttatni: HAFAG, Duisburg–Ruhrorter Häfen AG, Alte Ruhrorter Strasse 42–52.

Aki Duisburgnál végigutazik a Rajnán, azt elsősorban nem a táj szépsége ragadja meg, hanem annak a hatalmas ipari gépezetnek a látványa, amely már hamisítatlanul jelzi: a Ruhr-vidéken jár. Itt a Rajna partján ősi várak és kastélyok helyett toronydarukat, kirándulóhajók helyett teherszállító uszályokat látunk. A legnagyobb duisburgi iparvállalatoknak *saját kikötőjük* van a Rajnán; sőt, saját teherszállító flottájuk is, amely a skandináv államokból hozza Rotterdamon keresztül a vasércet Duisburgba.

Az itteni világcégek közül történeti szempontból az egyik legnagyobb és legérdekesebb konszern a Thyssen nevet viseli. Az *August Thyssen Hütte* ma az NSZK és Nyugat-Európa vezető acélgyártója.

A hatalmas vállalkozás ősét az 1860-as években alapította *August Thyssen;* tényleges alapítását 1891-től számítják. Ekkor lépett működésbe a szomszédos Bruckhausenben az első modern, nagyüzemi acélgyártó- és hengermű. Az elsőt rövidesen követte a többi kohászati üzem. A tulajdonosoknak nemcsak hazai és külföldi gyárai, hanem nyersanyagforrásai és érclelőhelyei is voltak már. A századforduló után, 1904-ben a Thyssen-féle vállalkozás közel

700 ezer tonnás teljesítményével (illetőleg az összacéltermelés majdnem 10%-ával) Kruppot is megelőzte a német acélgyártásban. A második világháború után, az 1950-es évektől kezdve soha nem látott fellendülés következett be a cég történetében.

Belvárosi sétánkat a központban, a Burg-Platz-on kezdjük. Az 1897–1902 között épült klasszicista stílusú *Városháza* (Rathaus) előtt áll *Mercator* 1878-ban készült *szobra*. A téren álló XIV. századi késő gótikus *Megváltó-templomban* (Salvatorkirche) van Mercator sírja. A néhány lépésre levő Alter Markt-ról a Schwanen-Strassén jobbra fordulva menjünk el a *Hattyúk kapujának hídjáig* (Schwanentor-Brücke), amely a belvárost Ruhrorttal köti össze. Ha hajó megy el alatta, a négytornyú híd liftszerűen megemelkedik. (Ez az egyik indulási pont a kikötői körutazáshoz.) Érdemes megnézni a klasszicista homlokzatú, 1912-ben épült *Városi Színházat* (Stadttheater), amelyet a Königsstrasse közelében találunk. Útközben a König Heinrich Platz-on a *Mercator-csarnokot* (Mercator-Halle) látjuk, ahol kongresszusokat, tanácskozásokat tartanak. Tőle délre, a közelben van a *Főpályaudvar* (Hauptbahnhof) hosszú épülete (főposta és szálloda is van benne).

A pályaudvarnál már célszerű kocsiba ülni. Északkeleti irányban, a Königsberger Allee-n megyünk végig, majd balra a Schweizer-Strasse-ra észak felé fordulva megyünk Duisburg Hamborn nevű negyedébe, ahol az egykori premontrei apátság XII. századbeli *templomát* tekinthetjük meg. Hambornból visszajövünk a Schweizer-Strassén, majd több aluljárón át érjük el a Düsseldorfer-Strasse-t, amelynek 51. számú épületében, a *Wilhelm Lehmbruck-múzeumban* állították ki a XX. századi duisburgi szobrász alkotásainak gyűjteményét.

Az erdővel borított Kaiserbergen – Duisburg keleti szélén – berendezett *Állatkertben* (Tierpark) akvárium, delfinárium, emberszabásúmajom-gyűjtemény látható. A wedaui *sportparkban* a kétkilométeres regattapálya országos versenyek színhelye; úszóstadion és strandfürdő is van. A hangulatos tavak és árnyas fák között kipihenhetjük a városnéző séta fáradalmait.

Duisburgtól mindössze 6 km a Rajna bal partján, zöldövezetben fekvő Homberg városka. Több mint 6 km hosszú parti sétányáról kitűnő kilátás nyílik a szemben levő duisburgi kikötőre, s a Rajna és a Ruhr találkozására. Homberget *két híd* is összeköti a jobb parttal; az egyiken halad keresztül az E 3-as autópálya.

Duisburg északi részéből a B 60-as úton (a Ruhrschnellwegen) érjük el O b e r h a u s e n t, a „Ruhr-vidék bölcsőjét".

Az elnevezés onnan ered, hogy az egyébként fiatal város – amely csak 1874 óta rendelkezik városjoggal – mai területén, az első kisebb kohók egyesüléséből alakult *Jóreménység-kohóban* (Gutehoffnungshütte) kezdődött a vasérc nagyobbmérvű kohósítása és feldolgozása.

Számunkra azonban leginkább arról nevezetes a város, hogy itt tartják meg minden esztendőben a *rövidfilmek nemzetközi seregszemléjét*, ahonnan a magyar filmesek már több előkelő díjjal tértek haza.

Oberhausen közlekedési csomópont a Ruhr-vidék északnyugati részében, az Emscher és a Rajna–Herne-csatorna két oldalán. Gazdasági életében a vaskohászaton kívül szerepe van a vegyiparnak és más iparágakhoz tartozó kisebb üzemeknek is. A város 1862-ben 7 faluból egyesült, s hozzá tartozik két korábban önálló város, Sterkrade és Osterfeld is. Nevét az 1806–16-ig épült egykori Overhus kastélytól kapta: ma *Oberhauseni-kastélynak* hívják és Városi Képtár van benne. A kastélyon és parkján kívül érdemes megnézni a XIV. századi régi *vízivár maradványait* (Kastell Holten) a város hasonló nevű negyedében, továbbá a *Városházát* (Rathaus) és a XVI–XVII. századi *vízivárat* (Wasserburg Vondern) Osterveld városrészben. A Danziger-Strasse és a Schwartz-Strasse között 1959-től 1962-ig épített *Városi-csarnok* (Stadthalle) az NSZK egyik legmodernebb kongresszusi palotája.

Ruhr-vidéki utazásunk következő állomása M ü l h e i m a n d e r R u h r. A Ruhr mindkét partján fekvő várost Oberhausentől délre, a B 223-as úton érjük el. Déli részei a Rajnai-Palahegység utolsó nyúlványain, az északiak az Alsórajnai-síkságon terülnek el. Kiterjedt üdülőkörzetei vannak a Ruhr völgyében, s mintegy félmilliós személyforgalmat bonyolítanak le évente a Ruhron közlekedő hajók.

Mülheim egykori nemesurai, a Broich (ejtsd Bróch) grófok a kereszteshábórúk idején haltak ki; székhelyük, a mai Kirchenhügel nevű domb több Karoling telepből létrejött település ősmagja, rajta a *Szt. Petri-templommal*. Szemben a Ruhr másik oldalán 883–84-ben építették fel a Broich-várat. A Hellweg – a mai gyorsforgalmi út – annak idején a királyok, kereskedők, s természetesen

a hadak vonulásának híres útja volt, itt keresztezte a Ruhrt Mülheim és Broich vára között. A település a XIII. században kapott piacjogot, de csak 1808-ban emelték városi rangra. Itt és környékén valószínűleg már a XII. század előtt is bányásztak szenet, s mivel a Ruhr Mülheimig mindig is hajózható volt, élénk szénkereskedelem alakult ki. A XIX. század kezdetétől vaskohászat is létesült, amely hamarosan nagyobb jelentőségre tett szert, mint a szénbányászat és a kereskedelem.

Nagyvárossá és ipari centrummá 1908 táján lett Mülheim. Ebben rendkívül nagy szerepe volt a *Hugo Stinnes* által alapított *nagy nehézipari konszernnek*, amelynek ma is székhelye.

Mülheim modern nagyváros, amelyben megtalálható a régmúlt jónéhány szép emléke és hangulata is. Van könnyűipara, vegyipara, továbbá egy meteorológiai állomása, és itt működik a Max-Planck-Institut szénkutató részlege. A város területének csaknem fele mező- és erdőgazdasági terület. A látnivaló elsősorban a *Broich-kastély* (Schloss Broich), a késő Karoling-kori vár fundamentumainak és falainak *maradványai* és a Kirchenhügelen álló *Szt. Petri-templom*, amelynek legrégebbi részei a XI. századból valók. Közvetlen közelében van a *Mária-templom* (Marienkirche), modern, rozsdabarna klinkerépítmény. A régi Mülheim hangulatát idézik fel a Teiner-Strasse környékén fennmaradt *favázas házak*, amelyek egyikében *helytörténeti múzeumot* rendeztek be, valamint az egykori *Saarn-apátság* XIII. századi román temploma. A város legdélibb részében a *Mülheimer Ruhrtalbrücke* íveli át a folyó völgyét: a csaknem 2 km hosszú acélhíd Mülheim szimbóluma.

Látványosak a város zöldterületei, parkjai; a Ruhr partján fekszik a *Raffelberg Solbad* (sósfürdő) és az azonos nevű *lóversenypálya;* továbbá – nem messze a történelmi városközponttól – a *hajóállomás*, ahonnan a fehér kirándulóhajók indulnak. Még tovább délkelet felé nagy *strandfürdő* (Ruhrbadestrand) található és nem messze van a wittenhausbuschi *vadaskert*.

ESSEN

Essen az NSZK ötödik s a Ruhr-vidék legnagyobb városa, csaknem háromnegyedmillió lakossal. A turista minden bizonnyal egészen mást várt, mint amit itt saját szemével lát: az egykor koromszennyezte, szürke Ruhr-metropolis helyett ma

parkokban, zöldterületekben is gazdag várost talál, amelyet már nem csak az aknatornyok, s a gyártelepek jellemeznek. Az észak–déli irányban csaknem 20 km kiterjedésű Essennek ma kettős arculata van. Északi részét a nehézipar és a Rajna–Herne-csatornán levő kikötő, a délit a táji szépségek uralják: mindenek előtt a Ruhr felduzzasztásával létesített nagy mesterséges tó, a *Baldeneysee*. A város területének több mint 25%-a erdő, park és természetvédelmi terület.

Essen alapítása a Karoling-időkre tehető; Altfried von Hildesheim püspök 852-ben kolostort alapított arisztokrata nők számára. (Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Werdenben ötven évvel korábban, 800-ban, férfiak számára létesített kolostort Liudger, a későbbi münsteri püspök.) Az esseni apátság körüli település 1041-ben piacjogot kapott, s 1244-ben az okiratok már városként említik. A XIII–XIV. században városfalakat emeltek az esseni apátság körül. A kolostor lakói és a város polgárai között harc folyt: utóbbiak a szabad birodalmi város jogaiért szálltak síkra. A küzdelem csak 1670-ben ért véget. Erre az időszakra Essen már a gazdasági virágzás korát élte. A gyorsabb ipari fejlődés 1803-tól kezdődött: 1816-ban Essennek még csak 23 ezer lakosa volt, 1900-ra számuk 400 ezerre, 1939-ben pedig több mint 650 ezerre nőtt. A város rohamos fejlődése alapvetően a Ruhr-vidék nyersanyagforrásainak feltárásával függött össze, azt a tényt azonban, hogy messze kimagaslott a szomszédos városok közül, kétségtelenül a *Krupp-dinasztia* tevékenységének köszönhette.

A világhírű acélgyártó céget 1811-ben alapította Friedrich Krupp (1787–1825), s fia, Alfred Krupp (1812–1887) fejlesztette hatalmassá. A Krupp „impérium" bölcsője egy 4 embert foglalkoztató kis kovácsműhely volt. Érvényesülésének, hírnevének útját a történelemben a varrat nélküli vasúti kerekek, ágyúcsövek, tengeralattjárók, érc- és szénbányák egyaránt jelezték és jellemezték. A Krupp-cég Európa egyik leggazdagabb családja és a földkerekség legnagyobb fegyverszállítója volt.

Essen belvárosának 80%-a pusztult el a második világháború idején. Magas házakkal tarkított, modern negyedként épült újjá, az esseniek ma Citynek nevezik.

A mai Essen számos kisebb és nagyobb városból, helységből nőtt össze, amelyek legtöbbje még a XX. század elején is önálló volt. E részekkel a város déli irányban túllépi a Ruhrt, északon pedig a Rajna–Herne-csatornát és az Emscher folyót. Keleti határa egyben elválasztja egymástól Rheinlandot és Westfalent.

Essen a Ruhr-vidék gazdasági, igazgatási és bevásárlási köz-

pontja. Számos ipari konszern – elsősorban a Krupp és a Rheinstahl –, továbbá különféle gazdasági egyesülések és szövetségek, bankok, biztosító- és egyéb intézmények székhelye. A Technika Házában gyakran találkoznak különböző műszaki tudományok képviselői. Essennek 1971 óta egyeteme, továbbá jónevű zenei-színházi és táncművészeti főiskolája (Folkwang Hochschule), számos színháza és egyéb kulturális, művészeti intézménye van.

Itt született a közismert „bedekkerek", a népszerű útikönyvek kiadójának megalapítója, *Karl Baedeker* (1801–59), valamint *Karl Human* (1839–96), a világhírű Pergamon-oltár megtalálója és ásatásainak vezetője. (E páratlan kincset, mint ismeretes, ma Berlinben, az NDK fővárosában, a Pergamon-múzeumban őrzik.)

Essen északi felében, a „City"-ben, a Burg-Platz-on álló *Münster* az egykori esseni apátság (katolikus) temploma volt; most püspöki székhely. Mai külsejét jórészt a XIII. és XIV. században kapta. Az eredeti, 852-ben alapított kolostortemplom fundamentumain a XI. században bazilikát építettek. Ebből a korból származik a Westwerk, az oktogon, az átrium (az aacheni Dóm mintájára) és a kripta. A főhajót tűzvész pusztította el, ezért a templomot 1275–1307 között gótikus csarnoktemplommá alakították át.

Különleges figyelmet érdemel az átriumban az 1400-ból származó *fafeszület* és a Westwerk-ben a hétágú *bronzcsillár* 1000-ből. A templom legértékesebb darabja a bal oldali kápolnában elhelyezett *Arany Madonna* (Goldene Madonna), amelyet 980-ban alkottak. Ez a Nyugat-Európában található legrégibb Mária-alak. A templom *ablakait* 1960-ban a francia Manessier festette.

A kincstárat (Münsterschatzkammer) a templom déli oldalán levő múzeumban helyezték el. Igen nagy értékek láthatók benne; aki érdeklődik az egyházi kincsek iránt, ne mulassza el megnézni. Itt őrzik pl. Németország legrégibb, a VIII. században aranyozott rézből készült *kelyhét* és a középkor számos *egyházművészeti értékét*. 10-től 16 óráig van nyitva, hétfőn zárva van.

A Münster mellett található és annak együtteséhez jól illeszkedik a *Szt. János-templom* (St. Johanniskirche). Késő gótikus, háromhajós csarnoképítmény a XV. századból. A Burg Platzról sétáljunk át a tőle kissé északra levő Markt-ra, ahol a kis *Piactéri-templom* (Marktkirche) áll. Itt volt a középkori kereskedőtelepülés központja az apátságok uralma idején. A temp-

lomot először 1056-ban említik az írásos emlékek, a polgárság templomaként. A reformáció után, 1561-ben az evangélikus egyházközséghez került. A második világháborúban erősen megrongálódott, az ötvenes évek elején kicsinyített formában állították helyre.

A Marktról induljunk tovább keleti irányban, s a Schützenbahnon átballagva, a Steeler Strasse-n találjuk a *Haus Industrieformot*: az egykori zsinagóga épületében iparművészeti gyűjteményt helyeztek el. A kiállított tárgyak szép ipari formatervezésre ösztönöznek. Ugyanezen az úton érünk a *Német Plakátmúzeumhoz* (Deutsches Plakatmuseum), amelyhez hasonló csupán Varsóban van.

Az 1969-ben megnyitott múzeumban különböző plakátokat gyűjtenek: olyanokat is, amelyek „csupán" hirdetmények, s olyanokat is, amelyek korunk mondanivalóinak művészi kifejezői. A kiállítás célja felhívni a figyelmet a plakát társadalmi funkciójára, s korunk különböző kulturális, szociális és politikai eszmeáramlatainak bemutatása. A mindössze néhány éves gyűjteményben eddig 25 ezernél több plakátot gyűjtöttek össze a világ minden tájáról. Különösen érdekesek a századforduló francia plakátjai. A politikai plakátokból rendszeresen vándorkiállításokat rendeznek.

A Steeler Strasséről menjünk vissza a Burg Platzra, s innen a pár lépésnyire levő Kettwiger Strasséra. Megérkeztünk az üzleti–áruházi negyed kellős közepébe, kezdődhet a kirakatnézés. A Kettwiger Strasse, a Viehofer Strasse, a Limbecker Strasse és mellékutcáik több mint 600 áruházzal, szaküzlettel és butikkal várják a vásárlókat, böngészőket. A legfőbb bevásárlóutcákból, terekről kitiltották a gépkocsikat.

A Cityben van az *Operaház* (Opernhaus), a *Baedekerhaus*, és – a pályaudvar közelében – a *Technika Háza* is. Az óváros nyugati részében van a *Krupp-gyár*.

A Kettwiger Strasse déli végén a *Főpályaudvar* (Hauptbahnhof) környékén látható irodaházaknál tulajdonképpen már át is léptünk Essen déli, zöldövezeti részébe; innen érdemes körutunkat kocsival megtenni. Errefelé a látnivalók zömmel kastélyok és parkok. Van itt azonban két jelentős múzeum is. Az első a *Ruhr-vidéki Tájmúzeum* (Ruhrland- und Heimatmuseum, Bismarckstrasse 62.), amely geológiai, biológiai és történelmi áttekintést ad a Ruhr-vidék fejlődéséről. Közvetlen közelében (Bismarckstrasse 64–66.) van a *Folkwang-múzeum* (Folkwang Museum). Érdekes képeket láthatunk itt a XIX. és XX. szá-

zad festészetéből (Renoir, Gauguin, van Gogh, Cézanne, Menzel, Liebermann, Manet).

A *Folkwang* elnevezés az „Edda"-ból, a germán költészet legősibb emlékeit tartalmazó műből származik, s Freyának, Odin isten feleségének (a tavasz istennőjének) asgardi otthonára utal. (A Folkwang nevet egyébként nemcsak ez a múzeum viseli, hanem a már említett zenei főiskola, s a város jónevű kamarazenekara is.)

A pályaudvartól délre vezető rendkívül forgalmas térről, a Freiheit-ről kiinduló Huyssen Allee visz el a szép *Városi-parkba* (Stadtgarten). A parkban áll a *Városi-termek* épülete (Städtischer Saalbau); az 1950–54 között létesített épület a város társadalmi és kulturális életének egyik centruma. Essen délnyugati részében (Essen–Rüttenscheid, Norbert Strasse 2.) van a 80 hektáros *Grugapark*.

Eredetileg az 1929-ben megrendezett nagyszabású Ruhr-vidéki Kertépítészeti Kiállításra készült, majd 1952-ben és 1965-ben tovább bővítették, *botanikus kerttel, akváriummal, terráriummal, vadaskerttel, kiállítási csarnokkal, vendéglőkkel, szökőkutakkal* és más vízi játékokkal, *strand- és hullámfürdővel*, a legkülönbözőbb *sport- és szórakozási létesítményekkel* (Stadion, Gruga-Halle). A hatalmas parkban *kisvasúttal* (Grugabahn) is tehetünk körutazást.

Essen déli részében található – a Frankenstrasséról nyílik a bejárata – *a Városi-erdő* (Stadtwald), amelyben madárvédelmi terület is van, több mint 700 különféle madárfajta él itt. A mintegy 10 km hosszú és 600 m széles *Baldeney-tó* (Baldeneysee) a Ruhr vizének felduzzasztásából 1931–33 között keletkezett. A tó és a körülötte levő 1500 hektáros erdőség kirándulók és sportolók paradicsoma, versenyek színhelye. Lehetőség van itt sétahajózásra is, az erdőben pedig számos jól jelzett turistaút csábít hosszabb bolyongásra. Innen kompon érhető el a *Baldeney-kastély* (Schloss Baldeney), amely a XIII. században szintén a werdeni apátságé volt.

A Baldeneysee-nél áll a *Villa Hügel;* a Haraldstrasse-n közelíthető meg. Értékes, ritka fák pompás parkerdeje tartozik hozzá.

Az *egykori Krupp-rezidenciát* 1869-től 1873-ig építette Alfred Krupp és 1945-ig lakott benne a család. A villa tipikus példája a bismarcki kor hivalkodóan pazar stílusának. Hatalmas, s faburkolatuk miatt kissé sötét termeiben zajlottak a német iparmágnások tanácskozásai és fényűző fogadásai.

Ma a Villa Hügel Essen egyik kulturális központja; művészeti kiállításokat rendeznek benne. A Kisházban (Kleines Haus) a *Krupp-család gyűjteménye* látható, amely áttekintést ad nemcsak a Krupp-család felemelkedéséről, de a német nehézipar másfél százados történetéről is.

A Villa Hügel áprilistól októberig naponta 10-től 19 óráig, a téli időszakban 10-től 18 óráig tekinthető meg. A Főpályaudvartól félóránként induló helyiérdekű vonatokkal is elérhető.

A kedvelt sport- és kirándulóhelyek közé tartozik még a *Schellenbergi-* (Schellenberger Wald) és a *Heissi-erdő* (Heissiwald), továbbá Essen déli városrészei közül Heisingen, Kupferdreh és Werden. Werdenben az egykori apátság helyén, a Brück Strasse-n látható késő román stílusú boltozatos *templom* (Abteikirche) elődjét 875-ben a *Megváltó temploma* (Salvatorkirche) néven avatták fel.

Legrégibb része az a sírkamra, amelyben az alapító münsteri püspököt, Szt. Liudgert temették el, s amelyet később *kriptává* építettek ki. A X. században nyugati oldalához építették a Péter-templomot (Petérskirche). 1256-ban a Salvatorkirche leégett, csak a kripta maradt meg. 1275-re újjáépítették. Ezekben az években már folyt a kölni Dóm építése, de az itteni építők ragaszkodtak a román stílushoz. Így a templom a Rajna-vidék legkésőbbi, még román stílusú temploma lett.

Essen közvetlen környékéhez tartozik a Ruhr-parti Kettwig városka. A B 288-as úton indulunk el déli irányban, s a Ruhr hídján átérve balra kanyarodunk. Kettwig a középkorban jelentős kereskedőhely volt. Számottevő textilipara a XVII. században alakult ki. Szépek a favázas *középkori házak* és látni néhány kastélyt is: a *Schloss Oeftet*, a *Burg Landsberget* (XIII. század) és a *Schloss Hugenpoetot* (ejtsd: Hugenpót). Az utóbbi vízikastély. Széles vizesárok veszi körül. Olyan ez a Ruhr-vidéken, mint egy oázis; mélyen a Ruhr völgyében, nagy erdőség közepén találunk rá. 1647-ben építették, s 1847-ben felújították. Bejáratát címer díszíti, középső homlokzatát pilaszterek erősítik, s két hatalmas saroktornya van. Egészében keveredik benne a reneszánsz és a barokk. Ma szálloda, s hátsó részében modern, üvegverandás kávézóterasz van benne.

Essenből északi irányban indulunk a B 224-es úton. A Ruhr-vidék északi részében fekvő Gladbeck ősmagja a *Szt. Lambert-templom* (St. Lamberti-Kirche), amelyet 1019-ben említenek először az írásos emlékek. A település ugrásszerű fejlődését a XIX. század utolsó harmadában megindult kőszénbányászatnak köszönheti, városjogot csak 1919-ben kapott. Látványossága egy szép *vízikastély* (Wasserschloss Wittringen).

Gladbeckből kelet felé haladjunk tovább, az E 3-as autópályán. Gelsenkirchen tipikus Ruhr-vidéki város; úgy is emlegetik, mint „az ezer tűz városá"-t, elsősorban nehéziparára célozva. Ki kell emelni a város üvegiparát is. A Rajna–Herne-csatorna és az Emscher mellett fekvő települést 1150-ben említik először Geilistirnkirkin néven. Nagyipari várossá fejlődése a Köln–Minden vasútvonal megépítéséhez és a kőszénbányászat megindulásához fűződik. A mai város 1928-ban alakult az eredetileg a déli részt jelentő Gelsenkirchen, az északi Buer és a keleti Horst helységekből. Látnivalóihoz tartozik a klinkerből épült *Hans Sachs-ház* (Hans-Sachs-Haus), amelyben nagy hangversenyterem is van; és a *Zenei Színház* (Musiktheater im Revier) impozáns üvegfalaival.

Különösen az északi részek gazdagok zöldterületekben; itt van az ún. Buerscher Grüngürtel, Buer városrészben áll a XVII. századból származó pazar kiállítású barokk *vízikastély* (Haus Berge), amelynek elődje egy XIII. századbeli lovagvár volt. A kastélyhoz közel fekvő *Westerholt-oroszlánparkban* (Löwenpark Westerholt) több mint 50 oroszlán él, a mintegy 4 kilométeres parkon zárt kocsival át lehet haladni.

Gelsenkirchen–Bismarckban is van egy *Állatkert* (Zoologischer Garten). A város déli peremén, 1931-ben *művésztelep* (Künstlersiedlung Halfmannshof) létesült.

Tovább keleti irányban Herne homokos–teraszos talajon fekszik az Emschertől délre, s a Rajna–Herne-csatorna mellett. Urai a XII. századtól a von Strünkede lovagok és utódaik voltak, egészen 1812-ig; a város a Ruhr-vidékkel együtt fejlődött. Érdemes megnézni a Strünkede lovagok XVI. és XVIII. században újjáépített egykori *vízivárát* (Wasserschloss Strünkede). Az Emscher-völgyi Múzeumot (Emschertalmuseum) helyezték el benne, történelem előtti leletek gyűjteményével. Keddtől péntekig és vasárnap 8–12 óra 30-ig és 14 óra 30-tól 18 óráig látogatható; szombaton csak délelőtt van nyitva.

Hernétől tegyünk egy kis kitérőt észak felé, a B 51-es úton Recklinghausen-be. A Ruhr-vidék északi peremén fekvő város centrumát autópályák keresztezik. Recklinghausent nemcsak nehézipara teszi jelentőssé, de kereskedelmi, bevásárló, idegenforgalmi központként, sőt kongresszusi városként is ismert. 1947 óta minden év tavaszán (május–június) itt rendezik meg a *Ruhr-vidéki Ünnepi Játékokat* (Ruhrfestspiele).

1236-ban Recklinghausent a kölni érseki alapítvány városaként emlegették, amelyhez a „vest" (egy ógermán bírósági eljárás helye) tartozott. A XIV. századtól Hanza-tag volt, a középkori városmagból maradt néhány *városfal-töredék* és *torony* (Engelsburg). A város szimbóluma a *Szt. Péter-templom* (Probstei-Kirche St. Peter); legrégebbi részei a XIII. századból erednek. Az Am Kirchplatz nevű téren áll; itt a téren van *Ikonmúzeuma* (Ikonenmuseum) is, amely hétköznap – hétfő kivételével – 10-től 18 óráig, vasárnap 11-től 13 óráig és 15–18 óráig van nyitva. Figyelmet érdemel a *Csillagvizsgáló* (Volkssternwarte) a Városi-parkban (Stadtgarten).

Recklinghausenből visszafelé (déli irányban) jövünk a B 51-es úton Bochum-ba, amelynek kulturális és oktatási létesítményei jelentősek. Egyetemén (Ruhr-Universität) bánya- és gépészmérnököket képeznek. A középkori város magja a *prépostsági templom*, egy XVI. századi csarnoktemplom, amelyet a közelmúltban restauráltak. Közelében, a Rathaus Platzon van a *Városháza* (Rathaus), tornyában harangjátékkal. Nem messze tőle található a XVII. századi reneszánsz *Páltemplom* (Paulus-Kirche). Bochum legrégibb – jelenleg evangélikus – temploma a XI. századi *Dorfkirche*, amely a város déli részében, Stiepelben áll egy dombocskán a régi temetőben. A templom falfestményei a XII. és XVI. századból valók.

Bochum ma a Ruhr-vidék bányászatának legjelentősebb központja.

A *Bányászati Múzeum* (Bergbaumuseum, Vödestrasse 28.) a bányászatnak a római kortól kezdődő művészi ábrázolásait mutatja be; a látogató továbbá 2,5 km-es szakaszon, 15 m mélységben utazva ismerkedhet a bányákban használt gépekkel és eszközökkel. A Bányászati Múzeum közelében *A Ruhr-vidéki bányák geológiai múzeuma* (Geologisches Museum des Ruhrbergbaus, Herne Strasse 45.) átfogó képet ad a Ruhr-vidéki bányászat geológiai feltételeiről és a bányaművelés történetéről. A Castroper Strasse 67-ben található a *Planetárium*. Különlegessége, hogy kupoláján egy különleges Zeiss-műszer segítségé-

vel borult idő esetén is láthatók a csillagképek. 1960-ban létesült Bochumban az *Opel-gyár* egyik *leányvállalata*. Az érdeklődők hétfőtől péntekig 8.30-kor, 10.30-kor és 14 órakor vezetéssel – előzetes jelentkezés alapján – látogatást tehetnek a gyárban. Bochum parkjai közül a város északi részében levő Városi-park (Stadtpark) érdemel figyelmet, benne a *Bismarck-kilátótoronnyal* és az *Állatkerttel*. A várostól délre kiterjedt *természetvédelmi terület* és *Blankenstein vára* (Burg Blankenstein) található.

Bochumból a 44-es autópályán Essenbe visszatérve zárul Ruhr-vidéki körutunk. Kelet felé tartva ugyanazon az autópályán pedig Bochumból beérünk Dortmundba.

A RUHR-VIDÉK DÉLI PEREMÉN

Kölnből Hagenig

A Kölnből közvetlenül Dortmundba vezető útvonalat elsősorban a táj szépsége miatt érdemes választani. Utunk jórésze a Bergi-vidéken (Bergisches Land) visz át; csodálatosan szép tavak, folyók és völgyzárók vidékén. Érinti a Ruhr-vidék déli peremének városait is.

Kölnt északi irányban hagyjuk el, s az E 73-as autópályán indulunk el. A remscheidi letérőtől érdemes rövid kitérőt tenni S o l i n g e n-be a B 229-es úton. A város neve világhírű késeiről, pengéiről, ollóiról, orvosi műszereiről ismert. Solingen volt egykor a nagynevű bergi finomacélárut készítő kisipar székhelye, ma a finomacéláruk nagyüzemi gyártásának központja. A *Wupper* folyó partján, s a Bergi-vidék nyugati peremén fekszik. Az írásos emlékek szerint első ízben már egy évezreddel ezelőtt említett város már a középkorban a fegyverkovács-művészet központja volt, ebből fejlődött ki később vágóeszközöket készítő ipara. Az 1944-ben teljesen elpusztult belvárost modern bevásárlóközpontként, sétáló utcákkal építették újjá. A város legfőbb látnivalója a *Német Pengemúzeum* (Deutsches Klingenmuseum, Wuppertaler Strasse 160.) a város északi szélén fekvő Gräfrath negyedben, amely egyedül őrizte meg a város egykori jellegét.

A múzeumban a *fegyverkovács-művészet* három évezredes múltját művészien kiképzett kardok tanúsítják. Itt van Európa leg-

nagyobb *evőeszköz-gyűjteménye*, továbbá *sebészeti kések*, *ollók*, *borotvapengék* készítésének fejlődését mutatják be. Az első emeleten a város *mai acéliparának gyártmányairól* kaphatunk képet.

A múzeum hétköznap 10-től 13 óráig és 15-től 17 óráig, pénteken 20 óráig látogatható, hétfőn zárva van. A Gräfrath negyedben érdemes néhány pillantást vetni a Markt Platzon a *Kolostor-templomra* és a szép, *favázas házakra*. Solingentől 5 km-re keletre található a *Müngstener Brücke*, az 506 m hosszú vasúti híd, az ország legmagasabb vasúti hídja (107 m).

Solingenből érdemes rövid kitérőt tenni B u r g-ba, a bájos Wupper-völgyi városkába és a folyó fölé magasodó, sziklacsúcson épült *várhoz* (Burg an der Wupper), amely egykor a bergi hercegek rezidenciája volt. Remscheid felé 2 km után jobbra kell kanyarodni; a Wupper mély völgyét keresztezve, majd éles szögben jobbra fordulva jutunk a vár bejáratához.

A vár a XI. században épült. A régi falak egykor véres családi viták és drámák szemtanúi voltak. 1225-ben itt gyilkolták meg II. Engelbertet, aki a legjelentősebb bergi herceg volt. Az ő sorsát énekelte meg Walther von der Vogelweide, a német középkor legjelentősebb lírikusa (1170–1230). A várat – amely a harmincéves háború után elpusztult – a XIX. században újjáépítették. Ma Észak-Rajna–Vesztfália egyik legnépszerűbb kirándulóhelye.

Az a l s ó v á r b ó l, melyben szálloda és kávéház van, 3 perc alatt, libegőszerű *függővasút* visz fel a 85 m magasban levő f e l s ő v á r b a. A földszintjén és első emeletén a *bergi hercegek* különböző tárgyi *emlékeit* mutatják be a látogatóknak; a második és harmadik emeleten pedig *helytörténeti múzeumot* rendeztek be.

A múzeum 9-től 18 óráig, november 1. és február 28. között 17 óráig látogatható, hétfőn zárva van.

Ha az ajánlott utat követjük a vármúzeumban, kijutunk a régi *vártoronyhoz*, ahonnan szép kilátás nyílik a Wupper völgyére.

A Schloss Burgtól útban vissza az autópályára, álljunk meg R e m s c h e i d-ben. A város Lennep nevű részében született a nagy fizikus, *Wilhelm Conrad Röntgen* (1845–1923), a világon az első Nobel-díjas. A *Röntgen-múzeum* Remscheid-Lennep városrészben, a Schwelmer Strassén van, a nagy tudós *szülőházának* címe pedig: Am Gänsemarkt 1. Lennepben található még néhány szép *patríciusház* az 1750 és 1830 közötti időszakból és számos *favázas*, palával fedett *ház*. Remscheid ma az NSZK szerszámgyártásának központja; ezzel kapcsolatos a

Német Szerszámmúzeum (Deutsches Werkzeugmuseum) a Haus Cleff nevű patríciusházban, Remscheid Hasten nevű részében.

Remscheidtől délkeletre, az autópálya közvetlen közelében található az *Eschbach-Stausse*, ez volt az egykori Németország első nagy víztárolója: 1890-ben létesítették.

A Bergisches Landban ma mintegy két tucat ilyen mesterséges tó található, amely részben főként a sűrűn lakott Ruhr-vidék ivóvíz-ellátását szolgálja, részben az ipar vízszükségletét fedezi. E sok felduzzasztott tároló és völgyzárógát harmonikusan olvad bele a tájba, ritka szép látványt nyújtva, fürdőzést, napozást, csónakázást kínálva.

Mielőtt folytatnánk utunkat az E 73-as autópályán, tegyünk egy félórás kitérőt az egyik legnagyobb és legérdekesebb mesterséges tóhoz, a *Bever-Stauseehez.*

A tónak 7,5 kilométernyi partja van, rövid kitérőre különösen a *Zornige Ameise* elnevezésű része alkalmas. A víz hőfoka rendkívül kellemes, épp ezért az első meleg júniusi napoktól szeptember végéig egy-egy hétvégén kb. 40 ezren tódulnak ide a környékbeli nagyvárosokból. Fürödni mindenütt lehet a 38 m mély és 30,5 millió m^3 vízzel feltöltött mesterséges tóban. Csónakot is lehet bérelni (a motorcsónakokat kitiltották). Kocsival nem lehet megkerülni a tavat, mert nincs kiépített út.

Az E 73 jelű autópályán folytatva utunkat, W u p p e r t a l-ba érünk; a Bergisches Land nyugati peremén, hosszúra elnyújtott, mély völgyben, a *Wupper* két partján fekszik. Ez a Bergisches Land legnagyobb városa, amely 1930-ban létesült a környékbeli helységek egyesüléséből. Ekkor nevezték el Wuppertalnak. A korábban önálló községek közül Elberfeld és Barmen voltak a legfontosabbak. Wuppertal egyetemi város (Bergische Gesamthochschule). Legjelentősebb és legrégibb iparága a textilipar, de megtalálható itt a gép- és nehézipar jónéhány ágazata is. A város kereskedelmi, bevásárlási centrum s a Bergisches Land kulturális központja is: *operája* (Opernhaus, Friedrich–Engels-Allee) és igen jónevű modern *színháza* (Schauspielhaus, Bundesallee) van. Különleges látványosság a több mint 13 km távolságon, főként a Wupper fölött (Barmen és Vohwinkel között) közlekedő *függővasút*, a Schwebebahn, amelyet 1898–1901 között építettek.

Barmen városrészben született 1820. november 11-én *Friedrich Engels;* az egykori szülőháza helyén levő Engels-Gartenban *emléktáblát* helyeztek el. A közelben, nagyapja házában

(Engels Strasse 10.) *emlékhelyet* rendeztek be. Barmenben figyelmet érdemel továbbá az 1912–22-ig épített *Városháza* (Rathaus); tőle délkeletre az *Ifjúság háza* (Haus der Jugend), amelyben időszaki kiállításokat rendeznek. Barmentől délre a 330 m magas *Toelleturmról* (amelyre lift visz fel) gyönyörű kilátás nyílik a Wupper völgyére.

Elberfeld városrészben, a Neumarkton áll az 1900-ban épült *Városháza* (Rathaus), amely ma igazgatási központ. Közelében található a *Von-der-Heydt-múzeum* (Von-der-Heydt-Museum, Turmhof 8.), a XVII. századi holland festészet alkotásai láthatók benne, s válogatás századunk műveiből, köztük Picasso, Dongen, Léger művei. (10-től 13 óráig és 15-től 17 óráig van nyitva; hétfőn és ünnepnapon zárva van.) Nem messze innen keleti irányban található az *Óratörténeti Múzeum* (Historisches Uhrenmuseum). A Johannisbergen, a *Városi-csarnok* (Stadthalle) mellett, Elberfeld déli részében az *Úszócsarnokot* (Hallenschwimmbad), Elberfeld nyugati szélén az *Állatkertet* lehet megnézni.

Wuppertaltól keletre a természet újabb szépségeket kínál. A B 7-es úton indulunk tovább. E n n e p e t a l a Ruhr-vidék déli peremén épült, fekvése miatt „a Bergisches Land és a Sauerland küszöbé"-nek mondják. A városka közelében három nagy völgyzárógát (az Ennepe-, a Heilenbecker- és a Haspertalsperre), valamint egy híres *gyógybarlang* (Kluterthöhle) található. Ez az NSZK legnagyobb barlangja, amelynek 5,2 kilométernyi feltárt folyosóin elsősorban asztmában és krónikus légcsőhurutban szenvedők találnak gyógyulást, de szénanátha és allergikus bőrbetegségek kezelésére is alkalmas.

Hagen környéke

Wuppertalból akár az E 73 jelű autópályán, akár a B 7-es úton folytatjuk utunkat, H a g e n-be érünk. Iparváros, fontos közúti és vasúti csomópont. A turista számára azonban a folyóvölgyekben, tavakban, vízisportolási lehetőségekben bővelkedő környék az érdekes. A várostól északra, a B 54-es úton jutni a Ruhr völgyébe, a Ruhr vizéből felduzzasztott, 4 km hosszú *Hengstey-tóhoz* (Hengsteysee). A tó körül erőművek, strandfürdők vannak. Közepén pedig sziget; a tavon 450 m hosszú híd vezet keresztül. Nem messze a tótól megpillantjuk a Ruhr völgye felé magasodó *Hohensyburg* romjait. A Hengstey-

seetől néhány kilométerre van a *Harkort-tó* (Harkortsee). Innen továbbhaladva a B 54-es úton beérünk Dortmundba.

Hagenből szép körutazást is tehetünk. A város centrumából induljunk el keleti irányban a B 7-es úton (Letmathe felé). Az út a mészkősziklákkal szegett Lenne völgyében visz tovább, két különösen magas szikla, a *„Pater und Nonne"*, azaz „A barát és az apáca" mentén. Továbbhaladva a B 7-es úton megtaláljuk a *Dechenhöhlehez* vezető elágazást. A 300 m mély cseppkőbarlangot 1868-ban tárták fel (bejárása kb. fél órát igényel). Ezután érjük el Iserlohn-t. A szépfekvésű régi városban érdemes megnézni két szép templomot: a gótikus *Felsővárositemplomot* (Obere Stadtkirche) és a *Parasztok templomát* (Bauernkirche), amely keresztformájú román stílusú bazilika gótikus kiegészítésekkel és XV. századbeli faragott szárnyas oltárral. A B 7-es úton tovább, Hemer-től délkeletre újabb *cseppkőbarlangot* (Heinrichshöhle) és az út két oldalán az ún. *Sziklatengert* (Felsenmeer) találjuk.

Menden előtt közvetlenül a B 7-es utat a B 515-ös út keresztezi; ezen megyünk tovább déli irányban. Beérünk a *Hönne* szűk, romantikus völgyébe, s eljutunk egészen Balve városkáig. Itt szép XII. századi román *templom* (Blasiuskirche) látható: egyike a tartomány legrégebbi román stílusú csarnoktemplomainak. A *helytörténeti múzeumban* kőkorszakbeli leleteket állítottak ki a közeli *Balver Höhleből* és a Hönne völgy (Hönnetal) más barlangjaiból. Balvetől néhány kilométerre elérjük Langenholthausent, s itt balra letérünk egy alacsonyabb rendű útvonalra, amely Amecke-nél eléri a *Sorpe-tavat* (Sorpesee), a sauerlandiak kedvelt kirándulócélját. A tó északi részén fekvő Langscheid kedvelt üdülőhely. Hachennél elérjük a B 229-es, majd Neheim-Hüstennél ismét a B 7-es utat, amelyen visszatérhetünk.

Hagenből az E 73-as autópályán folytatjuk utunkat Dortmundba; útközben megállhatunk a Schwerte-i késő gótikus *Városháza* (Rathaus) és az itteni *Ruhr völgyi Múzeum* (Ruhrtal Museum) kedvéért.

A tartományhatártól Hagenbe

Aki Frankfurt am Mainból érkezik a Ruhr-vidékre, ill. Dortmundba, annak célszerű az E 4-es autópályából (még Hessen tartomány területén) elágazó A 45-E 73 számú (Giessen–

Dortmund) autópályát választania, amely Burbachnál éri el Észak-Rajna—Vesztfália határát. Burbach szép kis üdülőhely a Westerwald északi részén. A Westerwaldból leereszkedve Siegennél a Sauerland vidékére érünk.

Az autópályát a meinerzhageni letérőnél keleti irányban elhagyjuk Valbert kedvéért. Kedvelt üdülőhely és a télisportok színhelye az erdőborította *Ebbe-hegységben* (Ebbegebirge), amelynek kanyargós útjain haladunk. Valbertnél északra fordulunk (Herscheid felé) és áthaladunk a 663 m magas *Nordhelle-csúcs* körzetében levő *Természeti-parkon* (Naturpark).

Természeti-parknak nevezik az üdülő-, pihenő-, kirándulókörzeteket, ellentétben a Természetvédelmi területtel (Naturschutzgebiet), melyeken csak a meghatározott útvonalakon lehet közlekedni és tilos az élőlényekhez – fák, virágok, bokrok, állatok, madarak – hozzányúlni.

Herscheid-be érkezve megnézhetjük a helység késő román kori *templomát* (Apostelkirche), amelyet a XIII. században gótikus elemekkel bővítettek.

Herscheidből északkeleti irányban érjük el Plettenberg városát. Az útvonalnak ez a része is bővelkedik természeti szépségekben: a város fekvése is nagyon szép: a Lenne, az *Else*, az *Oester* és a *Grüne* völgyében terül el, hegyektől övezve (*Plattberg* 548 m, *Heiligenstuhl* 584 m, *Hemberg* 535 m, *Hohe Melmert* 574 m stb.). Látnivalója a 4 kilométerre kelet felé levő *Lambert-templom* (Lambertikirche) és a *Schwarzenberg-várrom*. Plettenbergtől a B 236-os, majd Werdohltól a B 229-es úton kirándulhatunk Neuenrade gyógyüdülőhelyre, hogy megnézzük az 514 m magas *Kohlberg-csúcsot*, ahonnan igen szép a kilátás. A környék érdekessége még a *Barentrop-kolostor*. Visszatérve a B 229-es útra, folytassuk utunkat délre, majd nyugatra a *Verse folyó* völgyében. Lüdenscheid előtt feltűnik a szép *Neuenhofi-vízivár* (Wasserschloss Neuenhof). Lüdenscheidből az autópályán a legrövidebb az út Hagenen át Dortmundba.

Akinek ideje van, válassza inkább a kissé hosszabb és erősen kanyargós, de csodálatosan szép Lenne- völgyi utat. Ott, ahol a B 236 és B 229 számú út keresztezi egymást, Werdohlnál, folytassuk utunkat északnak a B 236-on a festői fekvésű Altenába. A Lenne-parti városka látványossága a föléje magasodó *Altenai-vár* (Burg Altena). A város története összefügg a várral, amely a XIII. században a marki grófok törzsvára volt; 1367-ben III. Engelbert gróf adományozott városjogot Altenának.

A várban több múzeum van. A Tájmúzeumon (Märkisches Museum) kívül itt a Német kovácsmesterség múzeuma (Deutsches Schmiedenmuseum) és a Huzalmúzeum (Drahtmuseum), ahol *bronz, réz, cin és kovácsoltvas eszközök* és *használati tárgyak* láthatók a középkortól az újabb időkig bezárólag. Altena hagyományos ipara a huzalgyártás és a vasfeldolgozó ipar, amelyek legrégebbi darabjait szintén láthatjuk itt. A múzeumok hétfő kivételével 9-től 13 óráig és 14–18 óráig tekinthetők meg.

A várat 1906–1915 között újjáépítették és 1912 óta *diákszállót* rendeztek be benne.

Altenából a B 236-os úton kövessük a Lennét; Lethmathétől a B 7 számú útról a hageni kereszteződésnél (Autobahnkreuz Hagen) visszatérünk az autópályára Dortmund felé.

KASSELBŐL DORTMUNDBA

Hessen tartományból, Kassel felől a leggyorsabban a 44-es számú autópályán érhetünk a Ruhr-vidékre. Kassel központjából Kassel-Dél (Kassel-Süd) elágazás irányában hagyjuk el a várost és kanyarodunk az autópályára. Észak-Rajna–Vesztfália tartomány határát a Diemelstadt-i üdülőkörzetet elhagyva, Warburg közelében érjük el.

Haaren-nél érdemes letérni az autópályáról a B 480 számú autóútra, déli irányban. A Sindfeld kopár fennsíkján át, az *Afte* folyó völgyében fekszik Wünnenberg üdülővároska, ahonnan nyugat felé eljutunk a wünnenbergi erdőségen át Büren városkáig. Az *Alme* és az Afte torkolatánál, a Sauerland északi lankáin fekvő település a XIV. században kapott városjogot. Később a paderborni püspökség kezébe, majd a XVII. század vége felé a jezsuiták birtokába került. Érdemes megnézni a XIII. századból való, háromhajós román bazilikáját, a *Szt. Miklós-plébániatemplomot* (St. Nikolaus Pfarrkirche), továbbá barokk stílusú *jezsuita templomát* (Jesuitenkirche) szép mennyezeti freskóival; valamint a régi *erődítmény maradványait.*

Visszatérve a 44-es autópályára, elérjük a Geseke-i letérőt. A városka látnivalója a *Szt. Cyriakus alapítványi templom* (St. Cyriakus Stiftskirche) és a XII–XIII. századi *Szt. Péter-plébániatemplom* (Stadtkirche St. Petrus). Gesekeből az E 63

jelzésű úton nyugatra Erwitte-be érünk. A város már a rómaiak idején ismert volt. Itt vezetett keresztül a Hellweg (ma B 1-es út), a római birodalom egyik fontos útvonala. Nagy Károly 784-ben palotát építtetett Erwitteben, amely hosszú időn át a német császárok és királyok kedvelt tartózkodási helye volt. A *palotát* (Schloss) történelmi hűséggel állították helyre. Érdekes ezenkívül a XI. századi *Lőrinc-templom* (Pfarrkirche St. Laurentius), és az 1763-ból való, barokk *Schwarzenrabeni-vízikastély* (Wasserschloss Schwarzenraben).

A 44-es autópályáról tovább a mendeni elágazásnál térhetünk le: Menden, a *Hönne* völgyében épült sauerlandi város, a vestfáliai hercegség egyik legrégebbi települése. A városi rangot 1276-ban kapta meg. A várost és 1300-ban épült várát 1344-ben lerombolták, majd 1347-ben kezdték újjáépíteni. Mindennek a további évszázadok sem kedveztek, többször pusztította el tűzvész. A múlt században lett iparváros. Az óvárost egykor körülvevő *falak maradványai, erődtornyok, régi polgárházak*, valamint a XIV. századból való *Szt. Vince-templom* érdekesek. Mendentől északnyugatra szép látnivaló a *Dahlhauseni-kastély* (Schloss Dahlhausen).

Az autópálya ezután Unnán keresztül Dortmundba visz.

A másik lehetőség Kasselből Dortmundba jutni, ha a B 7 jelű autóutat követjük, amely jórészt a Sauerland szép tájain visz át. Valamivel Warburg előtt érjük el Hessen és Észak-Rajna–Vesztfália tartományok határát. Scherfede-től 4 km-re északnyugatra van a *Hardehausen-apátság* (Abtei Hardehausen), majd ritka állatfajtákat – bölényeket – védő *vadaskert* látható. Scherfedetől délnyugati irányban követi a B 7-es út a *Diemel* völgyét. Itt már a szépséges Sauerlandban járunk. Niedermarsberg gyógyüdülőhely fölé magasodik 388 m magasan a *Bilstein várrom*. Innen 1 km-re délre Obermarsberg-ben a XIII. századi *Péter-templomot* (Petrikirche) tekinthetjük meg. Bredelar-tól mindössze 6 km a duzzasztott *Diemel-tó* (Diemel Stausee), délre pedig felkereshetjük a *diemeltavi természeti parkot* (Naturpark Diemelsee).

A B 7 számú úton tovább haladva Brilon-ba érkezünk. A város Sauerland egyik külföldön is ismert idegenforgalmi nevezetessége; több mint 50 szállodája, penziója, étterme van. Brilon az NSZK erdőben leggazdagabb körzete (24 ezer hold, s ebben 400 km-nyi turistaút). Ezért, továbbá középhegység jellege miatt (455 m) kedvező a klímája; nemcsak a gyógyulni, pihenni vágyók ezrei keresik fel, hanem a télisportok ked-

velői is. A városban érdemes megnézni a XIII. századból származó, de a XVIII. században bájos barokk külsővel ellátott *Városházát* (Rathaus) és a késői román stílusú *templomot* (Pfarrkirche).

Brilon után a B 7-es út ismét a Ruhr völgyében halad. Velmede-Bestwig-nél a *Veleda-barlang* (Veledahöhle) és a Bestwignél található *víztárolók* (Valme- és Ruhrstaubecken) érdemelnek figyelmet. Meschede a Ruhr felső folyásánál épült; itt ömlik a Ruhrba a *Henne* folyó. A XVII. században alapított *templomban* (Stiftskirche) XIX. századi kripta látható. A várostól 1 km-re délre van a *Henne-víztároló* (Henne Stausee) és a *Laer-vízivár* (Wasserschloss Laer).

Arnsberg-et a „Sauerland gyöngyé"-nek is nevezik. Csodálatosan szép fekvésű hegyi városka. A Ruhr szinte teljesen körülöleli óvárosát, amely az egykori Arnsberg-grófok rezidenciája volt. A rendkívül hangulatos óvárost a *várromok, a városfalak maradványai*, a *piactér* (Markt) és a *Felsővárosi-templom* (Obere Stadtkirche) harangtornya uralják. Szépek a XVIII. században épült *favázas házak*. A *Landsbergi-udvarházban* (Landsberger Hof) helyezték el a Sauerlandi-múzeumot (Sauerländer Heimatmuseum). A városka déli részében, az egykori kolostori kerületben pompás rokokó stílusú kapu a *Hirschberger Tor*.

A várostól északra, a B 229-es úton 13 km-re a hatalmas *Természeti-parkban* (Naturpark Arnsberger Wald) tölgyek, luc- és vörösfenyők magasodnak. A 10 km hosszú duzzasztott *Möhne-tó* (Möhne-Stausee) duzzasztógátja 650 m hosszú és 40 m magas. A tó északi partja kedvelt kirándulóhely: strandok, hotelek, kempingek sorát találjuk itt.

Arnsbergből a B 7-es út már leírt szakaszán folytathatjuk utunkat a Hagen-Dél (Hagen Süd) autópálya-csomópontig, majd innen az A 45-ös autópályán Dortmundig.

DORTMUND ÉS KÖRNYÉKE

Dortmund Vesztfália legnagyobb, a Ruhr-vidék legkeletibb fekvésű nagyvárosa. Lakosainak száma mintegy 617 ezer. Régi Hanza-város, amely megőrizte kereskedelmi tradícióit.

Ősi történetéről nem sokat tudunk. Az idők folyamán több *urnatemetőre* bukkantak itt, amelyek feltehetően az i. e. I., sőt talán a II. évezredből származnak.

A legenda szerint Dortmund felemelkedése Szt. Reinold nevéhez fűződik, aki Nagy Károly alattvalójának, Haimon von Dordogne-nak egyik gyermeke volt. A király megölette a Haimon-fivérek unokaöccsét, amiből háború lett. Haimonnak a király nővérével kötött házassága vetett véget a viszálynak; Reinold pedig elment a Szentföldre és szentéletű férfiú lett. Hazatérve nem talált megértésre, az emberek ellene fordultak és végül agyonverték. Holttestét a Rajnába dobták. A holttest azonban felszínre került a folyóból és a dortmundi vallásos hivők különböző csodajelzésektől indíttatva a holttestet koporsóba helyezték. A targonca, amelyre a koporsót tették, magától elindult és Dortmundig gurult. Ahol megállt, ott építették meg a *Reinold-templomot*. Szt. Reinold ma is a város védőszentje.

A történelmi tényekhez visszatérve, egykori római kori településre utalnak a IV. századból való leletek (aranyérmek). A települést „Throtmani" néven említi egy, a IX. század végéről való okmány. Az egykori Karoling királyi udvart a Hellweg védelmére létesítették, amely a legfontosabb út volt a Rajnától a Weserhez és az Elbához. Ebben a Karoling udvarban a X–XIII. században többször tartózkodtak német császárok és királyok, s idővel piaci, vásározó hellyé, sőt birodalmi helységgé fejlődött, amely 1220-ban szabad birodalmi és Hanza-város lett. A harmincéves háború során azonban hanyatlásnak indult.

A szinte jelentéktelenné vált település újabb felemelkedése már a XIX. század derekára, az erőteljes iparfejlődés időszakára tehető. A XIII. század óta emlegetik a sör városaként, miután Adolf von Nassau király 1293-ban Dortmundnak adományozta a sörfőzés jogát. Mai kiterjedését Dortmund a XX. században érte el, miután egyesült a környező kisebb településekkel.

A mai Dortmund fontos főútvonalak, autópályák kereszteződésében fekszik és autópályák gyűrűje veszi körül. A várost keresztülszeli a B 1-es út, a Ruhrschnellweg. A város északnyugati részében van Európa legnagyobb (10 kikötőmedencés) csatornakikötője. Itt kezdődik a 280 km hosszú Dortmund–Ems-csatorna (Kanal), amely az Északi-tengerrel köti össze a várost; csatlakozása van továbbá a Rajna–Herne-csatornához. A repülőtér a Dortmund–Wickede nevű városrészben van.

Dortmund a Ruhr-vidék egyik legfontosabb kereskedelmi és ipari központja. Mindenekelőtt kohászati és hengerművek (Hoesch AG) vannak itt, acélszerkezeteket, szerszámgépeket gyártanak, hidakat építenek. De van itt textil- és műanyagipar, valamint édesipar is. Külföldön elsősorban sörgyárai teszik híressé; nyolc nagy sörfőzdéje mintegy tizedrészét produkálja az NSZK sörtermelésének. Aki meg akar nézni egy sör-

fődét, annak a Dortmundi Sörfőzdék Szövetségéhez (Verband Dortmunder Bierbrau, Karl-Marx Strasse 56.) kell fordulnia. A sok ipari létesítmény ellenére a város több mint fele zöldterület, erdő.

Élénk a kereskedelmi élet: hozzávetőleg 1300 nagykereskedelmi vállalat, 25 nagyáruház és – a City nevű belvárosban – ötezer üzlet állja nap mint nap a vásárlók–érdeklődők rohamát. Dortmund számos biztosítótársaság és bank székhelye.

Kulturális, tudományos élete is jelentős; egyetemi város.

Itt született a híres lexikonok kiadásának megalapítója, *Friedrich Arnold Brockhaus* (1772–1823).

A múlt században élt német költő, *Ferdinand Freiligrath* (1810–1876) - aki később Marxszal együtt szerkesztette a „Neue Rheinische Zeitung"-ot, és „Magyarország 1848 szilveszterén" című versében ünnepelte a magyar szabadságharcot, – diákkori vándorlásai során Dortmundban is járt. Élményeit 28 strófából álló versben örökítette meg.

Több sportlétesítményével Dortmund az NSZK sportéletének egyik központja; több stadionja, lóversenypályája van. Büszkesége a *Westfalenhalle*, Európa egyik legnagyobb csarnoképítménye, kongresszusi palotája; több mint egy tucat fürdője van (fedett uszodák, szabadstrandok, úszóstadion).

Séták a városban

Az óvárost (Altstadt) az ún. Wallok – Burgwall, Königswall, Südwall stb., az egykori városfalak helyén húzódó utak – veszik körül. Középpontja, ahol sétánkat kezdjük, az A l t e r M a r k t. Déli részén van *A könyvtárak háza* (Haus der Bibliotheken) modern épülete, amelyben nemcsak városi és tartományi könyvtár működik, hanem itt helyezték el a Sajtótörténeti kutatóintézetet is (Institut für Zeitungsforschung). A Markttól északra áll Dortmund katolikus főtemploma, a legendás *Reinold-templom* (Reinoldikirche). A XIII. századból származik, Vesztfália egyik kimagasló, kora gótikus stílusban emelt temploma.

A műkincsek közül mindenekelőtt a *Nagy Károlyt* és a *Szt. Reinoldot* ábrázoló *faszobor* (XIV. század), továbbá a f ő o l t á r t koronázó, szintén fából készült, XV. századi *Keresztrefeszítéscsoport* (Kreuzigungsgruppe) érdemel figyelmet.

A második világháborús pusztulás utáni újjáépítés során a szentély rendkívül szép és művészi *üvegablakait* Gottfried von Stockhausen alkotta.

A Reinold-templom a szomszédos *Mária-templommal* (Marienkirche) együtt a múlt utolsó látható tanúja az újjáépített modern belvárosban. A Mária-templom román pillérbazilika a XII. századból, a XIV. században építették újjá, szép kora gótikus szentéllyel. Evangélikus templom, a dortmundi Konrad von Soestnak (1394–1420), a vesztfáliai festőiskola vezető mesterének egyik legszebb alkotása látható benne: a lírai, lágy stílusban komponált Mária-oltár.

A Westenhellweg és az Ostenhellweg Dortmund fő üzletutcái. Ha a Westenhellweg felé vesszük utunkat, ne mulasszuk el megnézni az utunkba eső *Prépostsági-templomot* (Probsteikirche). A XIV. századból való; a Dortmund legrégibb (1475 körüli) városképét ábrázoló festmény a főoltáron Derick Baegert műve. Néhány lépéssel tovább áll a XIV. századi *Péter-templom* (Petrikirche), a több mint 7 m magas, csodálatos faragott oltár az antwerpeni Gilles Mester műve.

Ha az Ostenhellwégen indulunk tovább sétára, amely az Ostwall-ba torkollik, a 7. számú épületben találjuk az *Ostwall-múzeumot*. A galériában a modern európai, mindenekelőtt a német művészet nagyjainak (Kokoschka, Müller, Nolde, Paula Modersohn-Baecker, Jawlensky, továbbá Barlach, Käthe Kollwitz stb.) alkotásait állították ki. (Hétköznap 10-től 18 óráig, szerdán 22 óráig, vasárnap 10-től 13 óráig van nyitva, hétfőn és ünnepnap zárva van.)

Említsük még meg a City déli részében, a Balken Strasse-n 1954-ben épült *Városházát* (Stadthaus), amelyben Dortmund levéltárát is elhelyezték.

A város déli–délkeleti részében terül el a hatalmas Westfalenpark. 1959-ben létesült, amikor a dortmundi városatyák végképp meg akartak szabadulni a hírhedt „kormos Ruhr-vidéki város" elnevezéstől, s a Westfalenpark megépítésével mutatkoztak be a szövetségi kertészeti kiállításon. A rengeteg látnivaló egyike a *Német rózsagyűjtemény* (Deutsches Rosarium) 1600 rózsafajtával a világ minden tájáról, de van sok más virágoskert, növényi ritkaság is. Érdekes *a japán kert teaházzal*, a *viziszínpad* és a *vízijátékok*, a *csónakázótó*, a *kisvasút*, a *libegő*, s az utakat szegélyező művészi *kisplasztikák*. A pihenést, felüdülést, szórakozást szolgálják a hangulatos, teraszos *kávézók* is.

A park legnagyobb attrakciója a 220 m magas tv-torony, a *Florian*, amelynek átmérője az alapoknál 12 m, antennarésze 47 m, s 138 m magasan panoráma-étterem forog, mely óránként 2–6 fordulattal működik. Az innen, de méginkább a valamivel följebb levő kilátóteraszokról nyíló körkép valóban lenyűgöző. (A panoráma-étterembe 40 másodperc alatt visznek fel a gyorsliftek.) Az esti fényben pompázó Florian kiváló tájékozódási pont minden turistának. A torony a televíziós műsorsugárzáson kívül más fontos postai és távközlési feladatokat is betölt.

A város délnyugati részében levő Volkspark-ban van az 1925-ben készült és 1952-ben újjáépített *Vesztfália-csarnok* (Westfalenhalle). Kongresszustól sporttalálkozóig mindent lehet benne rendezni. A legnagyobb csarnokban 23 ezren férnek el; az épületet összekötötték további három csarnokkal, s így most a Westfalenhalle összbefogadó-képessége 42 600 fő. Tőle délre van a *sportstadion* (Rote Erde) 42 és félezer ülőhellyel; sok egyéb sportlétesítmény is tartozik hozzá.

Dortmund Syburg nevű részében (Hagen irányában) is nagy zöldterület van: a Rombergpark, s benne az 1682-ből származó *vízikastély maradványai* (Torhäuschen). A *botanikus kertben* tett séta gyönyörű rhododendron-erdőn visz át, amelyben vagy 350 fajta, összesen 7000 bokor és cserje nő. A közeli Állatkert (Tierpark) valóban inkább parkja az állatoknak, kevéssé emlékeztet egy hagyományos állatkertre.

A Dortmund déli részeiben elterülő hatalmas park- és erdőövezet-et nem véletlenül nevezik a város tüdejének. A Városházától alig 15 km-re parkokban, erdőkön, pontosan jelzett turistautakon sétálhatunk, egészen Hohensyburgig és a Hengstey-tóig, Dortmund déli határáig, ahol a város beleolvad az erdőkbe oly dús sauerlandi tájba.

Kirándulások

Induljunk el Dortmundból északkelet felé (Lünen irányába), Altlünenből 6 km az út a *Cappenbergi-kastélyhoz* (Schloss Cappenberg). Dortmund központjától kb. 18 km-re van.

A melankolikus hangulatot árasztó kastély kertjében *szomorúfüzek*, *juhar-*, *bükk-* és *gesztenyefák*, *vörösfenyők* teszik változatossá a sétát. Először a kastélyhoz tartozó katolikus plébánia épületéhez érkezünk, amely mellett a *haranglorony* áll, s közelében a háromhajós templom. Megőrizte román bazilika stílusát;

1122–1149 között épült; később gótikus stílusban alakították át. Belseje magas rangú művészetről tanúskodik. A bejárati ajtó belső oldalán a román stílusú bronzfogantyút *oroszlánfejjel* díszítették. A középső hajó egyik oltárán 1320-ból származó *Madonna*, a hajókeresztezésben egy, a XII. századból való, szabadon függő román stílusú *feszület*, a főoltár térségében pedig *Vesztfália leggazdagabb* késő gótikus *szentélye* látható. A déli kereszthajóban van *Gottfried von Cappenberg síremléke* (1320).

A háromszárnyú kastély nem túlságosan illik a romantikus környezetbe. Helyén egykor középkori vár állt. 1120-ban Gottfried és Otto von Cappenberg grófi testvérek tulajdona volt, majd Németország első premontrei kolostorává alakították. Hosszú időn át ez volt Vesztfália egyik legbefolyásosabb kolostora, amely 1802-ig állt fenn. 1708-ban építették a kastélyt, amelynek egyik tulajdonosa, Reichsfreiherr von und zu Stein, a porosz állam egyik reformere volt, aki 1816-ban pihenőhelyül szerezte meg Schloss Cappenberget. Ma a von Kanitzscher család tulajdona.

1945 óta a kastély középső szárnyában rendezték be Dortmund *Művészeti és Kultúrtörténeti Múzeumát*. A kastélyban időszakos kiállításokat is rendeznek; hétfő kivételével naponta 8-tól 16 óráig, a nyári hónapokban 10-től 18 óráig látogatható.

Cappenbergből folytassuk kirándulásunkat kelet felé, Kamen-be. Az iparváros elsősorban a nagy autópálya-kereszteződésről (Kamener Kreuz) nevezetes az autós turista számára.

A város jelképe a *Pál-templom* (Pauluskirche), ferde tornya már messziről látható. A torony román, a templom épülete gótikus stílusban épült a XII–XIV. században.

A Pál-templom helyén eredetileg is templom állt, amelyet temető vett körül. Régészeti érdekesség, hogy ebben a temetőben olyan sírokra bukkantak, amelyben a holttestet *kivájt fatörzsben* temették el. Kamenről első ízben a VIII. században történik hivatalos említés, a fatörzs-koporsók feltehetően e korai időkből származnak.

Kamenből tovább két lehetőség is kínálkozik. A B 61-es úton Hamm-ba jutunk. A Lippe folyó két partján épült, a Ruhrvidék legkeletibb városa. Itt (a város keleti részében) van az NSZK legnagyobb *rendező pályaudvara*. A Datteln–Hamm-csatornán folyami *csatornakikötő* épült. Érdemes megnézni a *Gustav Lübke-múzeumban* az óegyiptomi gyűjteményt (keddtől szombatig 10-től 16 óráig, vasárnap 10-től 13 óráig van nyitva). A város műemlékei közül érdekes a XIII–XIV. században épült *Pál-templom* (Pauluskirche). Sokan keresik fel Hamm *gyógyfürdőjét* (Heilbad Hamm), amelynek sós termálvize kitűnően alkalmas reuma, gerincoszlop- és ízületi bántalmak kezelésére.

Kamenből a B 233-as úton Unna-ba mehetünk. A *Haarstrang-hegyvonulat* északnyugati peremén fekszik, összekötő kapocs a Soest-környék mezőgazdasági és a Ruhr-vidék ipari települései között. A város XIV. századi *evangélikus templomában* (Stadtkirche) 1667-ből való barokk szószék, és az 1965-ben készült modern *Pietà*, Kurt Lehmann nevezetes alkotása látható. Az 1934-ben épült *katolikus templomban* érdemes megnézni az 1500 körül készült Vesperbildet. (A Vesperbild önálló plasztikaként a XIV. századi német művészetben alakult ki; a keresztről levett Krisztus testét ölében tartó Mária képzőművészeti ábrázolása.) Figyelemre méltó az Unna-Lünernben levő *templom* 1500 körüli flamand fafaragásos oltára.

Unnától délre, a B 233-as úton Fröndenberg szép fekvése miatt a Ruhr-vidékiek egyik kedvelt kirándulóhelye.

UTAK PADERBORNBA

A Ruhr-vidék felől

Dortmundból – búcsút intve a Ruhr-vidéknek – a B 1-es úton indulunk Paderborn felé. Unna után az első jelentősebb város Werl. Már a kőkorszakban is lakott település volt; nevét a Von Werl grófoktól kapta, a IX. és XII. század között az övék volt ez a vidék. A XIV. századi gótikus *templom* (Probsteikirche) tornya késő román stílusú. Eredetileg itt volt az a Madonna-kép, amelyet 1661-ben kapott a város a soesti Mezőktemplomától (Wiesenkirche), amikor azonban 1906-ban elkészült a ferencesrendiek új *bazilikája* (Wallfahrtsbasilika), a XIII. századból származó Székes Madonna (Stuhlmadonna) képet itt helyezték el. Figyelmet érdemel még a *ferencrendiek múzeuma* (Missionsmuseum), amelyben kínai, japán és brazil gyűjtemények láthatók.

Soest (ejtése rendhagyó: Szószt) az egykor gazdag és termékeny síkság (Soester Börde) híres vásározóhelye, majd Hanza-város, a középkorban egész Vesztfália legjelentékenyebb városa volt. Kereskedelme Angliától Oroszországig terjedt. Máig megőrizte középkori városképét, hangulatát. Az egykori városfalak a középkorra emlékeztető zegzugos utcákat, kertes házakat fognak közre; mindez falusias hangulatot áraszt. A városfalakat a XII. században emelték; ma is látható marad-

ványuk a gótikus díszítésű, XVI. századi *Keleti-városkapu* (Osthofentor), amelyben a városba jövők megszemlélhetik az 1444–49-ig tartó, ún. Soesti-viszálykodásból (Soester Fehde) származó nyilakat. (A városnak nézeteltérése támadt a kölni érsekkel, ezért szövetségre lépett a klevei herceggel. A harcból a soesti polgárok kerültek ki győztesen.) A Markton – más *favázas házak* között – találunk egy érdekes kettős oromzatú házat: a *Haus des Restaurants „Im Wilden Mann"-t.* Ha követjük a Markstrassét a Rosenstrasse sarkáig, feltűnik a *Rózsaház* (Haus zur Rose, Rosenstrasse 2.), amelyben Ferdinand Freiligrath, a neves német költő kereskedősegédként töltötte ifjú éveit.

Utunkat a Petristrassén folytatjuk, amely elvezet a *Szt. Patroklus-dómhoz* (Patroklidom), amelyet vesztfáliai parasztdómnak is neveznek. A XI–XII. századi román stílusú templom különlegessége, hogy a kora középkori bazilika nyugati oldalához középtornyos építmény csatlakozik. A templom freskóinak egy részét korszerű stílusban restaurálták, az eredetiek a XII. századi stílus szép példái. A dóm szomszédságában találjuk a *Miklós-kápolnát* (Nikolaikapelle). Kéthajós csarnoktemplom a XII. század elejéről, amelyben Konrad von Soest 1400 körül alkotott szárnyas oltára (Nikolaialtar) Szt. Miklóst, a kereskedők és a tengerészek védőszentjét ábrázolja. Aki meg akarja nézni, a plébániához (Dompfarrei, Probst-Nübel Gasse 2.) forduljon. Útunkat az Am Seelen folytatjuk északi irányban a Nagy-tóig, amelynek nyugati oldalán levő parkjában megpihenhetünk.

A Wiesenstrassén álló *Mezők Máriája* („Maria zur Wiese") vagy *Mezők-temploma* (Wiesenkirche) a XIV. században épült, a német gótika egyik mesterműve.

A középkori Németország egyházi építészetében nagyon kedvelté vált a belső csarnoktér kiépítése. Ebben mind a fő-, mind a mellékhajók egyforma magasak, s a hajókat csupán a *pillérkötegek* választják el egymástól, fejezeteikről egyszerre indulnak mindenfelé a boltozat terhét viselő bordák. Ezzel a belső csarnokos kiképzéssel az egész templombelső egységessé válik. Itt is vannak színes üvegablakok: különösen figyelemre méltó az északi kapu feletti, az „Utolsó vacsorá"-t ábrázoló *üvegfestés*, ismertebb nevén a „Vesztfáliai vacsora" (1520 körül), amelyen jól felismerhető a disznófej, a sonka, néhány söröskorsó és rozskenyér. (Tudni kell, hogy Vesztfália legismertebb gasztronómiai specialitásai a „vesztfáliai sonka" és a „Pumpernickel"; vagyis az olyan rozskenyér, amelyet 24 órán át sütnek.)

A templom legjelentősebb műalkotása a nagy, 4,68 m hosszú

szárnyas oltár (Grosser Schreinaltar), amelyet a Paderbornból származó *Heinrich Aldegrever* (1502–55) alkotott 1525-ben. A három művészetben – festészetben, ötvösségben, rézmetszésben – is jártas mester stílusára főleg Dürer hatott. Kevés fennmaradt táblaképén kívül bibliai és mitológiai témájú rézmetszetei ismertek.

A *Burghof-múzeumban* (Burghofstrasse 22.) Aldegrever 250 darabból álló rézkarc-gyűjteménye látható (hétköznap 10-től 12 óráig és 15-től 17 óráig, vasárnap 11-től 13 óráig látogatható, hétfőn zárva van). A Wiesenkirchétől nem messze, délkeleti irányban még egy *templomot* érdemes megnézni. A „Magasságos Szt. Máriának" szentelték (St. Maria zur Höhe), de Hohnetemplomnak (Hohnekirche) is nevezik. A XII–XIII. században épült templomot főként a belső falait csaknem teljesen befedő szép freskók és a mennyezeti festmények miatt érdemes megnézni.

Soesttól északkeletre fekszik Bad Sassendorf fürdővároska. Valamikor sókereskedő falu volt, sótartalmú forrásait a XIX. század közepétől használják gyógyításra, s 1906-ban ismerték el gyógyfürdő-jellegét. Innen 20 km-re északkeletre van az ódon hangulatú régi Hanza-város, Lippstadt. Műemlékei közül a XIII. századból való a *Miklós-templom* (Nikolaikirche) és a romos *Mária-templom* (Marienkirche); a XII. században épült a – szintén csak romjaiban megmaradt – *zárdatemplom* (Nonnenkirche). Szép a *Redberg-ház* (Haus Redberg) XVIII. századi rokokó terme, a *Városháza* (Rathaus) 1773-ból való épülete és egy XVII. századi vendéglő (Gasthof Goldener Hahn), szép faragott gerendákkal. A közelben két *vízivár* is található: *Overhangen* 4 km-re délnyugatra és *Schwarzenraben* (6 km-re délkeletre).

A B 1-es útra visszatérve Paderborn felé Salzkottenban a XII. és XIX. század között gazdag sóbányák voltak. A várostól délre (7 km másodrendű útvonalon) találhatók Wewelsburg várának romjai.

Salzkottenből az E 63/B 1 jelzésű, nemzetközi autópályán jutunk Paderbornba.

Kasselből Paderbornba

A Hessen tartományból, Kassel felől érkező turista a *Weser* völgyében fekvő Beverungennél éri el Észak-Rajna–Vesztfália tartomány keleti határát. Itt már a Weser-dombvidéken (Weserbergland) járunk. Földrajzi értelemben azon a hegyvonula-

tokból (dombos vidékekből) és fennsíkokból álló tájon, amely a Weser két oldalán – Münden és Minden városa között – húzódik. Legészakibb pereme a hosszan elnyúló Wiehen-hegység (Wiehengebirge). A Wesertől keletre levő, s részben vagy egészben Észak-Rajna–Vesztfália tartományban húzódó hegyvonulatok közül a legjelentősebbek a Wiehen-hegységen kívül a *Teutoburgi-erdő* (Teutoburger Wald), a *Senne-* és az *Egge-hegység*. A táj legfestőibb útszakasza a Weser völgyében Münden és Minden között vezető, erősen kanyargós út, a Wesertalstrasse.

B e v e r u n g e n-nél ömlik a Weserbe a *Bever* folyó. A város érdekessége egy XIV. századbeli *vár* (Burg Beverungen) és a közelében levő *vadaskert*. Beverungentől a – nagyjából a Wesert követő – B 64-es úton H ö x t e r-be érünk. A város barátságos, színes-tarka *favázas házai* rendkívül hangulatosak. Az épületek stílusa a reneszánsz és a barokk szerencsés keveréke. A Weserbergland e városkája a Weser egyik igen régi átkelőhelyénél épült Villa Huxori néven, s 822-ben adományozás révén került a *Corvey-kolostor* (Kloster Corvey) tulajdonába. A várostól 2 km-re északkeletre fekvő egykori kolostor Höxter egyik látványossága. (A Bahnhofstrassén és a Corveyer Alleén át lehet eljutni hozzá.)

A IX. században alapított és 1700-ban újjáalakított benedekrendi apátság a középkorban a kereszténység terjesztésének egyik központja volt és az egyik előkelő benedekrendi apátság Észak-Németországban. Itt írta *Widukind von Corvey*, az első német történetíró (925–973 körül) a „Rerum gestarum Saxonicarum libri tres" című, a szászok történetéről szóló krónikáját, amely fontos forrása az I. Henrik és I. Ottó korabeli időszaknak. Widukind kb. 940-től élt benedekrendi apátként Corveyban, s később rektora lett a kolostoriskolának. Krónikája a magyarok kalandozásainak is értékes forrása.

Az eredetileg Karoling apátsági templomból csupán a megragadó *Westwerk* maradt meg, amelynek alsó része a IX. századból származik. A templom egyéb részei és az apátság megmaradt épületei a barokk korszakban létesültek. (Vezetés a templomban: április 1-től október 31-ig 9-től 12 óráig és 13-tól 17 óráig.)

A városban is érdemes körülnézni. A Marktstrassén áll a *Miklós-templom* (Nikolaikirche). A templomtól jobbra megtaláljuk a *lelkészlakot* (Dechanei), amely a XVI. században nemesi udvarház volt; gazdagon díszített, kettős oromzatú favázas épület 1561-ből, jobb oldalát hatszögletű zárt erkély díszíti. A Marktstrassén a központi nagy kereszteződésig haladva, a *Wester-*

bachstrasse elején egy sor festői favázas házban gyönyörködhetünk; különösen *a 4. számú ház* gazdag fadíszítése érdemli meg figyelmünket. A Weserstrassén át balra a *Városházhoz* (Rathaus) érünk, amely újabb pompás példája a Weser reneszánsz építményeinek (1610–13). Homlokzatát nyolcszögű lépcsőtorony és erkély lazítja fel. A XII–XVI. századi *Kilián-templom* (Kilianskirche) belsejében nézzük meg az 1610-ből eredő keresztelőmedencét a szentélyben és mindenekelőtt a gazdag fafaragású és értékes alabástrom reliefekkel díszített reneszánsz szószéket.

Höxtertől északnyugatra 8 kilométerre, a B 239-es úton F ü r s t e n a u-ból lehet feljutni a *Köterbergre* (497 m), ahonnan nagyon szép a kilátás.

Ha a B 64-es úton Höxterből északnak tartunk, a Weser völgye beszűkül, s festői kanyarokat ír le. Tovább az úton el lehet jutni Hannoverbe.

Mi azonban – ellenkező irányban – Höxterből visszatérünk Godelheimig s a B 64-es úton nyugati irányban megyünk tovább Paderborn felé. Elhagyjuk a Weser völgyét és a *Nethe* völgyében folytatjuk utunkat. A folyó partján fekszik B r a k e l gyógyüdülőhely. Ásványi forrásai a *Hinnenburg* magaslat tövében fakadnak. A magaslaton megtekinthetjük a *várat* (Schloss Hinnenburg) és a XII. századi, de a XIV. században kiegészített *Szt. Mihály-bazilikát*. Gyógyüdülőhely B a d D r i b u r g is. Az Egge-hegységben, a *Ruine Iburg* lábánál fekvő városkát elsősorban szénsavas és kénes–iszapos fürdői miatt keresik fel szívesen. Bad Driburgtól északra vezet fel az út a Teutoburgi-erdő *Velmerstot* nevű, 468 m magas csúcsára. A B 64-es úton ezután megérkezünk Paderbornba.

Paderborn

A Pader-forrásoknál (Paderquellen) települt város a Münsteri-síkság (Münstersche Tieflandsbucht) délkeleti részében, a *Teutoburgi-erdő* (Teutoburger Wald) és az *Egge-hegység* (Eggegebirge) között, több főútvonal kereszteződésében fekszik. Környezete festőien szép. Valamikor a Hellweg (az antik hadi- és kereskedelmi főútvonal, ma B 1-es út) utolsó állomása volt Flandria és Szászország között.

Mint Kelet-Vesztfália legrégibb városa, már a VIII. században jelentős közlekedési csomópont volt. 777-ben Nagy Károly vezetésével itt tartotta a Reichstag első ülését. 799-ben itt pecsételte

meg Nagy Károly és III. Leó pápa a frank birodalom és az egyház szövetségét. 1000-ben tűzvész pusztította el a várost. A XIII. és XVI. század között tagja volt a Hanza-szövetségnek. A harmincéves háborúban 16-szor ostromolták, 1622-ben pedig megszállták és elrabolták legértékesebb egyházi kincseit. Újjáépítése során pompás barokk épületeket emeltek.

A város ma Kelet-Vesztfália szellemi és kulturális központja, s mindinkább a – főként mezőgazdasági jellegű – környék gazdasági–bevásárlási centruma is. Gyors fejlődése, iparosodása csak a második világháború után kezdődött meg. (Jellemző, hogy a háború befejezésének időpontjában mindössze ötezer lakosa volt – ma 104 ezer.)

Paderbornban született *Heinrich Aldegrever* (1502–55), a neves német ötvös-, rézmetsző- és festőművész, Dürer tanítványa.

A város értékes műemlékeit kivétel nélkül az egykori városerődítésen belül találjuk. Hogy merre húzódott az erődítés, azt ma már csak a „Wall" (sánc) és a „Mauer" (fal) szavakkal képzett utcanevekből lehet megállapítani. A Domplatz-on álló *Dóm* (Dom St. Maria, St. Liborius und St. Kilian) hatalmas tornya a város szimbóluma lett. A mai dóm legrégebbi része a XI., nagyobbik része a XIII. században épült. A déli főbejáratot (Paradiesportal) püspökök és szentek kissé nehézkes, 1250 körüli szobrai keretezik.

A belépőt körülvevő alacsony csarnok (XIII. század) folyamatos fejlődést tükröz a nyugati román stílusból a keleti gótikába. Ez kivált az *oszlopfőkön* figyelhető meg jól. A templomban művészi *síremlékek* láthatók a XIII–XVIII. századból. Híres az 1618-ban elhunyt Dietrich von Fürstenberg püspök 7 m magas reneszánsz síremléke, Heinrich Gröninger alkotása.

A gazdag Kincstár legértékesebb darabja a *Liborius relikviáit őrző koporsó* (Liboriusschrein) 1627-ből; Liborius a város védőszentje. (A Kincstár 10-től 11 óráig van nyitva.)

A karzat bal oldalához csatlakozik az Átrium, amelyből a kerengőbe juthatunk; figyelmet érdemel a Vesztfália-kápolna (Westfalenkapelle) kecses, gótikus *oltára* (1517).

A Dóm északi oldalán levő *Bartholomäus-kápolnát* (Bartholomäuskapelle), egy kicsiny, román stílusú csarnoképítményt bizánci építőmesterek emelték 1017-ben a paderborni püspök megbízásából. Ez az NSZK legrégibb csarnoktemploma. A Dóm északi oldalánál folytatott *ásatások* során 1965-ben egy 799-ből származó trónt találtak. Az *Egyházmegyei Múzeumban* (Erzbischöfliches Diözesanmuseum, Domplatz 3.)

különösen a plasztikai alkotások érdekesek. A gyűjtemény legértékesebb darabja az 1050 körüli időkből eredő Imad-madonna. (A múzeum hétfőtől péntekig 10-től 12 óráig és 15-től 17 óráig, szombaton 15-től 17 óráig, vasárnap 10-től 12 óráig van nyitva.)

A Domplatztól keleti irányban a XI–XIII. századi *Busdorf-templom* (Busdorfkirche) belső kiképzése gazdag; szép a kerengő. Délre áll az egyszerű *Megye-templom* (Gaukirche) a XII. századból; barokk homlokzata 1746-ból való. A *Jezsuita-templom* (Jesuitenkirche) barokk. Délnyugatra a *ferencesek templomának* (Franziskanerkirche) olasz barokk homlokzata 1681-ben épült. Ismét a Domplatzhoz közelítve, az *Abdinghof-templom* (Abdinghofkirche) maga XI. századi, de Paderborn első templomának 777-ből eredő maradványait rejti.

A Rathausplatz-on ún. Weser-reneszánsz stílusban épült a pompás *Városháza* (Rathaus) 1613–1616 között.

A XVI. és XVII. században virágzott *Weser-reneszánsz stílust* mindenekelőtt csigavonalú betétek, az oromzatot díszítő kúpok, az épületet körbefutó, a homlokzat tükörképét alkotó kecses párkányfonatok, kiugró erkélyek és ékszert utánzó oromzatú, kupolákkal és tornyokkal díszített keresztházacskák jellemzik.

Érdemes megnézni a Városháza mellett a szintén reneszánsz *házat*, amely ma az Idegenforgalmi Hivatalé (Haus des Verkehrsvereins). Még néhány különösen szép favázas építmény van itt, köztük a gazdag fafaragásokkal díszített *Ádám és Éva-ház* a Pader-források környékén.

Paderborn látványossága a Dómnegyedben – a város legmélyebb részében – levő *Pader-forrásvidék*. Több mint 200 forrásból tör elő, ered itt a *Pader*-folyó. A források kis patakokká folynak össze, amelyek vízi erejét *malmok* hasznosítják A Pader-források körüli szép *parkokból* érdekes kilátás nyílik a környező templomok tornyaira. A forrásvidék kellős közepén áll a barokk (1696) *Mihály-kolostor* (Michaelskloster) és az *Alexius-kápolna* (Alexius-Kapelle) a XVII–XVIII. századból.

A TEUTOBURGER WALD

A Teutoburgi-erdő (Teutoburger Wald) magaslatai a vele párhuzamosan húzódó Wiehen-hegység (Wiehengebirge) dombvonulataival termékeny síkságot fognak közre, amely Det-

moldtól Osnabrückig terjed. A Teutoburgi-erdő tulajdonképpen dombvonulat, amely 100 km hosszan és 7–15 km szélesen nyúlik el északnyugat–délkeleti irányban az *Ems* folyó völgyétől északra. Legmagasabb csúcsa a *Velmerstot* (468 m). Északnyugat felé haladva a dombok magassága fokozatosan csökken.

A Teutoburgi-erdő, azaz -dombvidék nagyon gazdag természeti szépségekben. Sétautak, kirándulóhelyek vonzzák mind az autós, mind a gyalogos turistákat. A vidék bejárására érdemes hosszabb időt – több napot, esetleg hetet – szentelni.

Dortmundból Bielefeldbe

Dortmundból az A 2/E 73 számú autópályán indulunk el, a Münsterland délkeleti részén. Beckum iparváros, de igen szép a környezete, tele természetvédelmi területekkel és vonzó turistautakkal. Érdekessége az ásatások során feltárt *sírmezők* (Gräberfelder) a VI–VII. századból; valamint a XIV–XVI. századi *Szt. István-templom* (Probsteikirche St. Stephanus). Az autópályáról Oelde-nél érdemes letérni. A hangulatos kisvárosból Stromberg-be vezet az út az autópálya alatt. A városka Münsterland legmagasabb települése (150 m). *Középkori várának romjai* közepén emelkedik a *Kereszt temploma* (Kreuzkirche, XII–XIV. század). A benne őrzött „csodatévő feszület" már a középkorban sok búcsújáró célja volt.

Rheda-Wiedenbrück az autópálya két oldalán épült ki. Az Ems-parti város – mint nevéből is kitűnik – 1970-ben két önálló városból egyesült. Mindkét rész megőrizte régi városképét. Rhedában figyelmet érdemel a *von Bentheim–Tecklenburg–Rheda fejedelmek egykori kastélya*, valamint egy XVII. századi *reneszánsz épület* román kapuzattal és várkápolnával. Wiedenbrück Vesztfália egyik legrégebbi városa; már 952-ben pénzverő és vásárjogot kapott. Sok gazdagon díszített reneszánsz kori *favázas háza* van a XVI–XVII. századból. A *Szt. Aegidius alapítványi-templom* (St. Aegidien Stiftskirche) a XIII–XVI. századból való, a *Mária-templom* (Marienkirche) 1470-ből. Mindkettőnek szép a belső kiképzése és a berendezése. A *Régi-városháza* (Altes Rathaus) 1619-ben épült.

A Rheda–Wiedenbrücktől északkeleti irányban (Hannoverbe) tartó A 2/E 73 autópálya Bielfeldtől keletre húzódik, s a várostól északkeletre, a Porta Westfalica-letérő után ér át Alsó-Szászország (Niedersachsen) tartományba.

Aki Bielefeldbe igyekszik, Rheda–Wiedenbrücknél rátérhet a B 61 jelű autóútra is, amely a Teutoburgi-erdő peremén fekvő Gütersloh iparvároson és Bielefeld Brackwede nevű részén át vezet be a városba.

Bielefeld

Paderbornból a B 68-as úton jutunk Bielefeldbe, melyet a Bielefeld–Sennestadt nevű részen érünk el. (1973-ban csatolták a városhoz.) Sennestadtot természetvédelmi területek veszik körül, 9 km-re délkeletre pedig nagy *vadaskertet* (Grosswildsafari) nézhetnek végig – zárt kocsiból – az autós turisták. Oroszlánok, tigrisek, orrszarvúk, zsiráfok élnek itt szabadon. Buszok is körülviszik az érdeklődőket; a gyermekek számára vidámpark és benne külön miniállatkert van. Sennestadttól északkeletre Oerlinghausen *repülőtere* az NSZK sportrepülésének egyik központja.

Bielefeld a Teutoburgi-erdő északi lejtőjén fekszik. Kelet-Vesztfália közlekedési központja, s a Kelet-Vesztfáliai Egyetem székhelye. A várost kereskedők alapították a régi kereskedelmi és hadiút mentén, amely Kölntől az Elbáig vezetett. Az okmányok először 1015-ben említik a települést, mely 1214-ben kapta meg a városi jogot. Már a XVIII. században fellendült a textilipar, egy századdal később pedig korszerű selyem- és műselyemgyártó nagyüzemek dolgoztak Bielefeldben. A ma kb. 315 ezer lakosú város textiliparáról – elsősorban leniparáról – vált nevezetessé, a múlt század végén pedig az Oetker-féle sütőporgyár alapítása gyarapította tovább hírét; az Oetker-gyár ma hatalmas komplexum, amelynek gyártmányai nemcsak az élelmiszeriparban ismertek. Jelentős a város kerékpárgyártása is. Az ipari létesítmények azonban szinte eltűnnek a város látképében, amelyet erdők, parkok, fák zöldje tesz roppant kellemessé.

Bielefeldi sétánkat az óváros szélén, a Niederwall és a Viktoriastrasse sarkán álló *Városházánál* (Rathaus), egy századunk elejéről származó neoreneszánsz épületnél kezdjük. Innen kis mellékutca vezet az Altstädter Kirch-Platz-on levő XIII. századi *Miklós-templomhoz* (Nikolaikirche). A templom nevezetessége a XVI. században alkotott flamand faragott oltár. Az Alter Markt-on áll az 1530-ban épült, lépcsőzetes oromzatú *Crüwell-ház* (Crüwellhaus);

tovább az Obernstrasse-n jobbra találjuk a *Jodokus-templomot* (Jodokuskirche). Sétánk következő állomása az Artus Ladebeck Strasse-n levő, 1968-ban épült *Műcsarnok* (Kunsthalle), amelyben időszaki kiállításokat rendeznek. Továbbhaladva bekanyarodunk a Kreuzstrasse-ra és egy kis parkban találjuk az *Újvárosi Mária-templomot* (Neustädter Marienkirche, XIII–XIV. század). Különös értéke Ravensburgi III. Ottó síremléke, a XIV. század elejei ún. „lágy" kisplasztikák szép példáival.

A templomtól felsétálhatunk a Sparrenbergre, a *Sparrenburg* nevű várhoz, amelynek kiterjedt föld alatti folyosói vannak. Legrégebbi részei 1245-ből származnak. Itt található a Német Játékkártya-múzeum (Deutsches Spielkartenmuseum). A Sparrenberg északi részéről csodálatos kilátás nyílik Bielefeldre. A Sparrenburgtól délre az erdőben van a *Bethel-kórházkomplexum* (Anstalt Bethel), ahol – többek között – epileptikus betegeket ápolnak.

A belvárostól északnyugati irányban haladva, a Dornbergerstrasse-n *skanzent* (Bauernhaus-Freilichtmuseum) találunk, bejárata a 82. számból nyílik. Innen nyugatra a Johannisbergen levő *botanikus kertben* gyönyörködhetünk. A Johannisbergtől nem messze, északra érjük el a *Polgár-parkot* (Bürgerpark), ahol megpihenhetünk egy kis tó partján, majd benézhetünk a *Rudolf Oetker Hangversenycsarnokba* (Rudolf Oetker Koncerthalle, Stapenhorstrasse).

A Teutoburger Wald délkeleti tájain

Ezt a vidéket körutazással járjuk be. Bielefeldből a délkeleti irányba vezető B 66-os úton indulunk el. Lage a környék bevásárlóközpontja. A régmúlt egyik tanúja a XII. századbeli *Szt. János-templom* (Marktkirche St. Johann). Lagéhoz tartozik egy idegenforgalmi szempontból is jelentős gyógyüdülőhely, a Teutoburgi-erdőben fekvő Hörste. Az ódon hangulatot árasztó, *Bega*-parti városka, Lemgo, rendkívül gazdag műemlékekben. Az 1200 körül alapított település tagja volt a Hanza-szövetségnek. A XVII. században számos „boszorkányper" színhelye volt, ezért a középkorban hírhedt „boszorkánytanya"-ként emlegették. Középkori városképét csaknem teljesen megőrizte. A *Szt. Miklós-templom* (St. Nikolaikirche) a XIII–XV. századból való, román–gótikus, egyenlőtlen

tornyaival kívül-belül megtekintésre érdemes. A *Mária-templom* (Marienkirche) gótikus csarnoktemplom 1320-ból, amelynek érdekessége híres, 1600 körüli időből származó orgonája. A lemgói *Városháza* (Rathaus) valóságos építészeti gyöngyszem.

Nyolc különböző homlokzatú épületet – pl.: *Ratsapotheke* (1559), *Ratslaube* (1490), *Kornherrenstube* (1589) – alakítottak ki egységes utcafronttá. Központja a *Ratskammer*, ahol a boszorkánypereket tartották hajdanában. A XV. századi gótikus, lépcsős oromzatú épületegyüttest a XVI. században jelentős reneszánsz elemekkel egészítették ki (művészi frízekkel, erkélyekkel stb.).

Csodálatosan szép példánya a favázas építkezésnek a Mittelstrassén található *Ó-Lemgo-ház* (Haus Alt-Lemgo) 1587-ből. Lemgónak több mint 200 hasonló épülete van. Kőből épült polgárházai közül leginkább figyelemre méltó a *Boszorkányos polgármester háza* (Hexenbürgermeisterhaus), 1571-ből való.

Cothmann egykori hírhedt polgármesterről nevezték el, aki valósággal megszállottja volt a „boszorkányüldözéseknek". A házat a Breite Strassén találjuk meg, jelenleg a helytörténeti múzeum (Heimatmuseum) van benne, amelyben – a többi között – láthatók a *boszorkányüldözésekhez* használatos, egykori kínzóeszközök.

Lemgótól mindössze 1 kilométerre délkeletre van a XVI–XVII. századi *Brake-kastély* (Schloss Brake), a Weser-reneszánsz egyik szép példája.

Továbbhaladunk a B 66-os úton. Dörentrup kirándulóés üdülőhely. Nagy erdői, vizekben gazdag völgyei, csendje felfrissülést, valódi pihenést kínál. A B 66-os úton a Bega völgyében fekszik Barntrup, amelynek látnivalója a reneszánsz *Kerssenbrock-kastély* (Schloss Kerssenbrock).

Barntrup után a B 1-es úton délnek fordulva folytatjuk körutazásunkat. A festői Blomberg fő varázsa fekvése: a Teutoburgi-erdő és a Weserbergland veszi körül. A lippei Berglandban levő Blomberg a XIII. századtól kezdve a *lippei fejedelmek* rezidenciája volt. Háromszárnyas *váruk* lényegében a XV. században épült a XVI. század végéről származó kiegészítésekkel. Külön ékessége az 1569-ben épült kőerkély. Az óvárosban számos műemléket láthatunk, például az 1586–87-ben kiugró favázas felsőrésszel épült *Városházát* (Rathaus). A város ma elsősorban gyógyüdülőhely. Továbbhaladva a

B 1-es úton Bad Meinbergbe érkezünk, amely 1970 óta 14 egyéb helységgel együtt a tőle 4 km-re levő Hornhoz tartozik: Horn-Bad-Meinberg. Hornban, mely már a XIII. században városjogot kapott, a késő gótikus *templomot* és az eredetileg középkori erődítményből a XVII. század közepén kiépített *várat* (ma múzeum) említhetjük meg. Bad-Meinberg gyógyfürdőtelep: szénsavgázos, konyhasós forrásainak vizét a XVIII. század óta használják gyógyításra.

Hornnál végződik az Egge-hegység és kezdődik a Teutoburgi-erdő. A város fő nevezetessége a 2 km-re délnyugati irányban, a Holzhausen városrészben található *Extern-sziklák* (Externsteine) nevű homokkőoszlop-csoport. Páratlan látvány.

Az öt, egyenként 30–38 m magas, égnek meredő karcsú sziklatömb szép erdős tájon, egy *tó* partján található. A régi időkben germán kultikus hely volt, s a középkorban keresztény zarándokhely. A XI. században egy paderborni püspök a sziklákon jeruzsálemi szent helyek másait örökíttette meg korabeli mesterekkel. A legnagyobb látványosság – a bizánci hatású román plasztika ritka példája képpen – a *szikla-dombormű* (Felsenrelief), amely Krisztusnak a keresztről való levételét ábrázolja (XII. század). Az egyik legszélső szikla falába vésték. Ettől jobbra található az alsó *szikla-kápolna* bejárata; ez a jeruzsálemi Golgotha-szikla alatti Szt. Heléna-kriptának, vagy az Ádám-kápolnának mintájára készült. A sziklakápolnát 1115-ben szentelték fel.

Balra, a sziklahasadék másik oldalán, a legkarcsúbb oszlop lábánál *szószéket* találunk. Mellette lépcső visz fel a *felső kápolnába*, amely a Golgotha-kápolna (a jeruzsálemi kálvariakápolna) mása.

A tó partján magányos sziklatömb áll: *sírnak* vájták ki, Krisztus sírjának jelképeként. A sír fölött a sziklafalban egykor remetecella volt.

Az Extern-szikláktól alacsonyabb rendű úton folytatjuk körutazásunkat északnyugatnak; hamarosan a B 239-es út mentén elterülő Detmold-ba érünk. A Teutoburgi-erdő északi lejtőjénél, a Werra völgyében fekszik a régi és szép város.

783-ban itt ütköztek meg a frank és a szász hadak. Az egykori véres csata közelében létesült település 1263-ban kapott városjogot a lippei fejedelmektől. Detmold az ő rezidenciájuk volt egészen 1918-ig.

Itt született *Ferdinand Freiligrath* (1810–76), a múlt századi német romantika kimagasló képviselője; itt alkotott egy ideig *Johann Brahms* (1833–97); itt gyönyörködhetett *Albert Lortzing* művészetében a zenéért és a színművészetért rajongó közönség

(1826–33 között). Itt tartózkodott egy alkalommal (1831-ben) *Karl Immermann* (1796–1840) író, drámaíró, aki közeledett az „Ifjú Németország" íróihoz, s akinek műveiben a romantikus vonások mellett már inkább a haladó, társadalombíráló ábrázolás érvényesül. Ismert műve a „Münchhausen báró kalandjai", amelynek fő alakját Karl Friedrich Hieronymus von Münchhausen bodenwerderi birtokos nemesről mintázta.

Az óváros (Altstadt) közepén áll a detmoldi *kastély*, amely a XVI. században épült, s a lippei fejedelmek állandó rezidenciája volt. A kora reneszánsz stílusban épült kastély értékes műkincseket rejt: különösen figyelemre méltóak faliszőnyegei (gobelinek) a XVII. századból és egy delfti porcelánkályha. (Nyitva: áprilistól október 15-ig 9-től 12 óra 15-ig és 14-től 17 óra 15-ig; októbertől márciusig csak 10-től 15 óráig; szombat–vasárnap zárva van.) A kastélytól északra álló *Ameida-házban* (Haus Ameida) található a helytörténeti múzeum (Lippisches Landmuseum) kultúrtörténeti, természet- és néprajzi gyűjteményekkel. Közelében – tőle keletre – áll a *Megyei Színház* (Landestheater) épülete.

A kastélyt körülvevő park keleti részén a tőle délre levő Marktra jutunk. A *Piactéri-templomban* (Marktkirche) van a lippei fejedelmek kriptája. Csodáljuk meg az óváros sok szép *favázas* és díszes oromzatú *házát*, majd sétáljunk el a Markttól nyugatra levő Wehm-Strasse 5. számú házhoz: itt született a költő *Ferdinand Freiligrath*. A forradalmi romantikus német irodalom nagy költőjének emlékét őrzi a ház és a rajta elhelyezett *emléktábla*. A Freiligrath Strasse egyik díszes magánházának oromzatát a költő *mellszobra* díszíti. Detmold déli peremén, a szépséges Alle-en találjuk az 1708–18 között megépített barokk–klasszicista *Új-palota* (Neues Palais) épületét, amelyben ma zeneakadémia működik. A palota mögött szép *kert* van (Palaisgarten).

Detmoldnak azonban nemcsak hangulatos óvárosa vonzza a turistákat, hanem varázslatosan szép környezete is. A várostól nyugatra szinte egyetlen hatalmas és változatos üdülő- (részben gyógyüdülő-), ill. természetvédelmi körzet terül el.

Részei: Hiddesen, Berlebeck, Heiligenkirchen, Diestelbruch, Pivitsheide és Heidenoldendorf. Ne sajnáljuk az időt; rendkívüli élményben lesz részünk, különösen a *Hiddesener Bentnek* nevezett részen (Hiddesen nyugati peremétől). Sűrű erdők, csodálatosan régi tölgyek, zsombékos, mocsaras nádasok, sásfélék, aprócska vizek,

káka, tőzeges területek váltják egymást a buja növényzettel, továbbá nyírfákkal, fenyőkkel, bükkfákkal, borókával.

A Hiddesener Benten, az erdőben találunk rá szép erdei ösvényen a sokak által felkeresett *Donoper Teichre*: a főúttól balra, az erdőben „elrejtett" tavacska a Teutoburgi-erdő „sötét szeme". Itt a tónál erednek a *Hasselbach* forrásai, amelyek Pivitsheide irányába csordogálnak és ott a Werrába ömlenek. A Donoper Teich a természetvédelmi terület kellős közepén fekszik, a természet megszállottainak igazi paradicsomában.

Hiddesen központjától mintegy 3,5 km-re déli irányban haladva táblát találunk, amely a detmoldiak talán legkedveltebb kirándulóhelyét, a *Hermann-emlékművet* (Hermannsdenkmal) jelzi. Innen még 4 km-t kell jobbra fordulva haladnunk az emlékműnél levő nagy parkolóhelyig. Kanyargós erdei út vezet ide fel, a 386 m magason fekvő Grotenburg-ig, ahol leállítjuk a kocsit és 2 perc gyalogút után érjük el az emlékművet, a Teutoburgi-erdő fő látnivalóját. Az 1870-es évek művészeti szellemét tükröző alkotás magassága 53,44 m, s ebből a – kardját az égre nyújtó – szoboralak maga csaknem 25 m. Csupán pajzsa 23 mázsa, kardja 11 mázsa. A szobor talapzatának tetején levő körerkélyről csodálatos a panoráma.

A cheruszkok fejedelme, *Arminius* (vagy *Hermann)* az i. u. 9. esztendőben itt Detmold közelében (a pontos helyszín ma is vitatott) döntő vereséget mért *Varus* római helytartó seregére: ezzel törte meg a rómaiak uralmát a germánok fölött.

A Hermann-csata (Hermannschlacht) történetéről igen sokan írtak, köztük *Tacitus* is. Feldolgozták regény, eposz, dráma formájában, pl. *Wieland* és *Klopstock*. A legismertebb *Heinrich von Kleist* dráma-feldolgozása 1821-ből.

Detmoldból a leggyorsabban a B 239-es, majd Lagétól a B 66-os úton térhetünk vissza Bielefeldbe. De elindulhatunk Detmoldtól a B 238-as úton tovább dél felé. Schlangen kellemes, szép fekvésű klimatikus üdülő- és gyógyhely a Teutoburgi-erdő déli lejtőjén. Megnézhetjük *vadászkastélyát* és *ógermán temetkezési helyeit*. Bad Lippspringe gyógyfürdővároska magja igen régi: 780-ban említik először írásos emlékek. A XIII. században épített *várából* már csak *maradványok* láthatók. Forrásainak gyógyító erejét 1833-ban fedezték fel s 1841-ben megépült az első gyógyszálló; a XIX. század közepe óta a helység nemzetközi rangú gyógyfürdővé fejlődött. A szép *Kurparkban* szabadtéri és fedett termálfürdő is van, s itt látható a *Lippe* két forrása is.

Bad Lippspringét elhagyva rövidesen elérjük Paderbornt, ahol vissza, Bielefeld felé a B 68-as útra kanyarodunk. A Paderborntól néhány kilométerre fekvő Schloss Neuhaus üdülővároskának igen régi története van. 1370–1803-ig a paderborni érseki fejedelmek rezidenciája volt. A *kastély* egyike Vesztfália legszebb kastélyainak.

Legrégebbi része a XIV. századból való *Spiegelsches Haus*, ezt követte 1525-ben a *Haus Braunschweig*, amely pompás példája a Weser-reneszánsznak; 1535-ből ered a *Kölnisches Haus*; 1560-ból a *Haus Kerssenbrock*, és 1590–91-ből a *Haus Fürstenberg* négy saroktornyával. A kastélyhoz később barokk kiegészítések kerültek.

Ebben a városban született *Friedrich Wilhelm Sertürner* (1783–1841), aki 1804-ben felfedezte a morfiumot; emlékét *szobor* őrzi a kastély egyik falánál. Schloss Neuhausból a B 68-as úton visszatérünk Bielefeldbe.

BIELEFELDTŐL MINDENIG

Bielefeldből Herford-ba a B 61-es út termékeny dombvidéken át vezet. Ez a vidék a híres vesztfáliai sertéstenyésztés központja. Herford régi kereskedő- és Hanza-város a *Werra* partján. Közúti és vasúti csomópont, s jelentős ipara is van. A turista számára azonban elsősorban szép óvárosa (Altstadt) érdekes, amely a XIII. században épített *Kolostortemplom* (Münsterkirche) – a virágzó gótika első nagy vesztfáliai csarnoktemploma – köré települt. A *Jakab-templom* (Jakobikirche) egykori zarándoktemplom a XIII–XIV. századból. A gótikus *János-templom* (Johanniskirche) belső berendezése reneszánsz, a XVII. századból; akkoriban a kézművesek temploma volt.

A *Berg- vagy Mária-templom* (Berg- vagy Marienkirche) – az óváros keleti részében – egyike Vesztfália legszebb gótikus templomainak (XVI. század). Érdemes sétálgatni a hangulatos, szép *polgárházak* között is. A *Pöppelmann-házban* (Höckerstrasse 4.) született M. Daniel Pöppelmann.

A híres barokk építészmester (1662–1736), aki a barokkból a rokokó felé vezető stílus jelentős képviselője, 1718-tól Drezda város főépítésze volt. Főműve a világhírű drezdai Zwinger, a németbarokk legeredetibb alkotása (1710–20 között épült).

Herfordot úgy is emlegetik, mint az ún. Wittekindland (Widukindland) egykori székhelyét. Wittekind szász herceg volt, aki 782-ben vereséget mért a frankok seregére, később azonban behódolt Nagy Károlynak. Noha *Wittekind* alakját nem annyira történelmi tények, mint inkább legendák fűzik a városhoz, a herfordiak *szobrot* állítottak neki. A legendás szász herceg tulajdonképpeni városa azonban a Herfordtól néhány kilométerre északnyugatra levő E n g e r . Az *Alapítványi-templomban* (Stiftskirche) látható Wittekind szarkofágja.

Kirándulást tehetünk Herfordból délkelet felé, a B 239-es úton B a d S a l z u f l e n-be is, ahol a XVI. és XVII. századból fennmaradt *óváros házai* faragott homlokzataikkal a régmúlt hangulatát élő valóságként idézik.

Herfordtól északnyugatra B ü n d e város elsősorban dohányiparáról híres. (Tréfásan úgy is mondják, hogy Bünde az ország „szivaros ládája".) Mintegy *40 szivargyár* található a városban és környékén; az NSZK minden negyedik szivarját itt készítik. A gyárak évi termelésével 100 000 km hosszú „utat" lehetne kirakni. Nem véletlen, hogy éppen itt rendezték be még 1936-ban az ország egyetlen és egyedülálló *Dohány- és szivarka múzeumát.*

Alighanem egyedülálló e múzeum abban is, hogy itt nemcsak szabad, de egyenesen kívánatos a látogatók „rápipálása". Öt helyiségét úgy rendezték be, hogy abban minden dohányos otthon érezheti magát: értékes tölgyfaszekrények és asztalok dicsérik a XVIII. századi Bünde mestereinek munkáját, s hozzájuk kényelmes dohányozószékek teremtenek valódi vesztfáliai atmoszférát a „négy Ö"-vel (smöken, kömen, klönen, dösen); ami kb. annyit jelent, hogy a barátságos szobákban kényelmesen üldögélve lehet füstölni, iszogatni, ábrándozni, de még szunyókálni is.

A múzeumban megismerkedhetünk a híres bündei dohányipar történetével, megtekinthetjük ritka *pipagyűjteményét*, köztük egykori nemesurak különféle pipáit, továbbá a dohányzás különböző tartozékainak nagy választékát (hamutartók, öngyújtók, dohányzacskók és szelencék stb.). A múzeum sztárja a *bündei óriásszivar:* a több mint másfél m hosszú, 68 cm átmérőjű, s mintegy 9 kg súlyú monstrum 600 órán át parázslana, ha valakinek netán az az ötlete támadna, hogy elszívja . . .

Bündéből visszatérve a B 239-es útra, észak felé ismét nagyon szép tájon, a *Wiehen-hegységen* (Wiehengebirge) haladunk át. Legmagasabb része a 319 m magas Wurzelbrink. Majd ismét lefelé vezet az út egészen L ü b b e c k e-ig; a Wiehen-

hegység északi lejtőjén fekvő középkori hangulatú városka főként kirándulóhelyként kedvelt. Figyelemre méltó a XII–XIV. századi *Szt. András-templom* (St. Andreas Kirche) és a várostól 6 km-re, keleti irányban (a Minden felé vezető úton) található *Autómúzeum* (Oldtimer). Lübbeckétől keleti irányban, a B 65-ös úton beérünk Mindenbe.

Ha Herfordból folytatjuk utunkat észak felé, Minden irányába, a B 61-es úton Bad Oeynhausen-ba (ejtsd: Önhausen) jutunk. A Werra-parti, szép fekvésű gyógyfürdővároska első gyógyforráskútját 1842-ben fúrták; 1926 óta „szökik" fel az ún. *Jordansprudel* 52 m magasra. A városka forrásai szénsavban gazdagok, sóforrásaiból – már a kutak fúrása előtt – száz esztendeig konyhasót nyertek. Gyógyvize többféle betegség kezelésére alkalmas. Barkhausen a *Wittekindberg* lábánál fekszik. Igazi látványossága az ún. *Vesztfália kapuja* (Porta Westfalica), a szoros, ahol a Weser áttör a Wittekindberg és a *Jakobsberg* között, vagy – tulajdonképpen – a Weser- és a Wiehen-hegység között, hogy utána az északnémet síkságon át folytassa útját.

Barkhausen előtt, a *Vilmos császár* (Kaiser-Wilhelm) *emlékműnél* menjünk át a Weseren, majd annak jobb partján a folyással szemben haladva, a *templomnál* balra fordulunk, majd rögtön jobbra, így jutunk a *Bismarck-toronyhoz*. Ha megmásszuk a torony tetejére vezető 138 lépcsőt, élvezhetjük a Porta Westfalicára nyíló nagyon szép kilátást. Az is jól látható, miként futnak össze Minden város közelében az autóutak, vasútvonalak és a víziutak.

A Wittekindbergre érdemes kocsival is felmenni, 2,5 km-es út, a hegy tetején vendéglő van. A B 61-es úton ezután beérünk Mindenbe.

Minden

A város a Mündennél kezdődő csodálatosan szép Weservölgyi útvonal (Wesertalstrasse) utolsó állomása. A Weserhegység és az Északnémet Alföld találkozásánál fekszik. Itt „keresztezi" egymást a Weser és a Középnémet-csatorna (Mittellandkanal), amely ezt a tájat a Rajna, az Ems, a Weser, az Elba és az Odera folyók vidékeivel köti össze.

A Weser és a Középnémet-csatorna kereszteződését szó szerint kell érteni: a város északi peremén 370 km hosszú *Csatorna-híd* (Kanalbrücke) vezet át a Weser fölött. (Ennek köszönhető, hogy

a csatorna Münster és Hannover közötti 211 kilométeres szakaszát sehol sem szakítja meg zsilip.) A csatornát 85 m hosszú és 10 m széles zsiliprendszer (Schachschleuse) köti össze. Mindenben a nála 14 méterrel mélyebben fekvő Weserrel. Egy hajót 10 perc alatt emelnek át (a nézőknek belépődíjat kell fizetniük). Minden egyik fő látványossága ez a különlegesen érdekes *víziút-kereszteződés*.

A ma 80 ezer lakosú Minden igen régi város; első írásos említése 798-ból való. Nagy Károly alapított püspöki székhelyet a Wiehen-hegységen átvezető hágónál fekvő településből. 977-ben kapott vásár-, vám- és pénzverési jogot, s 1230-ban városjogot. A XIII. század végétől tagja lett a Hanza-szövetségnek. 1648-tól 1873-ig rövid megszakítással porosz erődítmény volt.

Heinrich Heine (1797–1856) Franciaországból hazatérve, németországi utazásai során Mindenbe is eljutott, s 1843-ban a „Németország, téli rege" („Deutschland, ein Wintermärchen") című politikai szatírájában örökítette meg a mindeni porosz erődítménnyel kapcsolatos – nem éppen rokonszenvező – érzelmeit.

Az egykori erődítményre ma már csak az óvárost körülvevő szép „zöld öv" emlékeztet. A város fejlődése a XIX. században gyorsult meg, de e század közepéig inkább hivatalnokváros volt. A második világháború után iparosodott, gyarapodott iskolahálózata, új üzemeket és vállalatokat hoztak létre, fellendült a kereskedelem.

A város legjelentősebb műemléke, a *Dóm* (Dom St. Peter und St. Gorgonius), az óváros (Altstadt) keleti részében levő Dom-Platzon áll. A X–XIII. századi templomnak román stílusú Westwerkje és gótikus csarnoka van.

A Westwerk kis előtérrel kezdődik, amelyből nagyobb, tágas, többrészes – általában a császári családnak fenntartott – kápolna nyílik, ez vezet a tulajdonképpeni főhajóhoz.

A Dóm belsejét gótikus stílusban metszett, modern nagy *ablakok* világítják meg. A kereszthajó *domborművei* szépek, *mennyezete* kupolaszerű. Nagyon érdekes művészeti alkotás a bal oldali oszlopsornál a *bronzkereszt* a XI. századból („mindeni kereszt") és a főoltár egyik *oltárképe*: a vesztfáliai Gert van Loon munkája 1480-ból, Krisztus keresztre feszítését ábrázolja.

A Dómot elhagyva nézzük meg a *Városháza* (Rathaus) szép, korai gótikus árkádos folyosóit. Innen északnyugati irányba sétálva a Marienkirch-Platzon találjuk meg a XII–XIV. századi *Mária-templomot* (Marienkirche), amely magas tornyával és „óraszemeivel" jelképe a városnak. Az eredetileg román temp-

lomot a XIV. században oldalhajókkal és szentéllyel bővítették. Most déli irányban megyünk a Marktra, ahol megnézzük a gótikus *Márton-templomot* (Martinikirche) és román tornyát; mellette (nyugat felé) a Ritterstrassén és a Brüderstrassén sok *régi hangulatú házat* találunk.

A MÜNSTERLAND

Az NSZK e változatos tartományának újabb érdekes tájegysége a Münster-vidék (Münsterland) Vesztfália északnyugati részén, a Teutoburgi-erdő és a Lippe folyó között terül el. E táj érdekességét, varázsát az adja, hogy például a Ruhr-vidékről ideutazó a hatalmas ipartelepek után alig egy óra múltán hirtelen hamisítatlan falusias hangulatot árasztó, dimbes-dombos tájon találja magát, gazdasági udvarokkal, parasztházakkal. De változatos e táj abban is, hogy a Ruhr-vidéki szupermodern épületek után ódon hangulatot árasztó, régies kisvárosokba csöppen a turista. Münsterland részben sík, részben dombos vidék, termékeny földekkel s füves, mocsaras területekkel. Jellegzetességei közé tartoznak a sokhelyütt megtalálható látványos vízivárak (Rüschhaus, Nordkirchen, Vischering, Raesfeld, Gemen, Burgsteinfurt stb.) és a szélmalmok.

Paderbornból a B 64-es úton indulunk el (Münster felé). Fenyvesekkel tarkított tájban gyönyörködhetünk, jobbra a háttérben még a Teutoburgi-erdő vonulatait látjuk. Az Ems-parti R i e t b e r g városka igen régi település. Figyelemre méltó *ferencrendi kolostora* (1619-ből), barokk *Nepomuki Szt. János-kápolnája* (1748), hangulatosak a XVI–XVIII. századi *favázas házak;* különösen szép a *Városháza* (Rathaus).

Rheda–Wiedenbrück után az út kissé eltávolodik az Ems folyótól, s nem sokkal W a r e n d o r f előtt találkozunk vele ismét. A városban van az NSZK legismertebb lótenyészete.

Ezen a helyen már a XVIII. század végén is foglalkoztak lótenyésztéssel. Itt készülnek fel az NSZK öttusázói a különböző világversenyek lovaglószámaira. Híres a warendorfi Reitschule, azaz a lovaglóiskola. A kitűnő mének parádéját szeptember utolsó, ill. október első vasárnapján láthatják az idelátogatók. A méntelep lovait általában július közepétől februárig lehet megtekinteni.

Warendorf azon kevés város egyike, amelyet nem sújtott a második világháború. Piactere, a Markt-Platz régies hangulatot áraszt. A *Lóránt-templom* (Laurentius-Kirche) főoltára 1420-ból származik. Szépek a *patríciusházak*.

Telgte kis település az Ems partján, a XVI. század óta búcsújáró helyként ismeretes. *Kápolnáját* (Wallfahrtskapelle) 1654–57 között építették. Az itteni híres Vesperbildhez (pietà az 1370-es évekből) évente sokezren zarándokolnak. Telgte után már gyorsan beérünk Münsterbe.

Dortmundból az A 11/E 3 autópályán jutunk a leggyorsabban Münsterbe, helyette azonban inkább a több látnivalót kínáló B 54-es autóutat ajánljuk. Ehhez Dortmund központját északi irányban indulva hagyjuk el. Herbern-től kezdve a bőség zavarában „szenved" a turista: annyi látnivaló akad ugyanis utunk közvetlen és kissé távolabbi környékén, hogy nehéz eldönteni, merre is menjünk, mi mindent nézzünk meg.

Az első kitérőt Herberntől nyugati irányban tesszük: így találjuk meg az első *vízivárat* (Wasserschloss Westerwinkel), s még néhány kilométerrel nyugatabbra, Nordkirchen-nél a másodikat: a *Wasserchloss Nordkirchent*. Herberntől keletre (Walstedde felé) letérve meglátjuk az 1755-ben épült *Itlingen-vízivárat* (Wasserschloss Itlingen); Walsteddétől a B 63-as úton megyünk tovább észak felé. Drensteinfurt részben igen régies városka, közel hozzá nyugat felé újabb, 1709-ben épített *vízivárat* (Wasserschloss Steinfurt) találunk. A B 58-as úton nyugati irányban menjünk el Ascheberg-ig. 1961-ben „Münsterland legszebb falujá"-nak címével tüntették ki. Festői, erdős táj veszi körül, délre tőle nagykiterjedésű *természetvédelmi terület* található.

Térjünk vissza most már a B 54-es útra; Rinkerode-nél az úttól balra újabb *vízivárat* (Haus Borg) fedezhetünk fel, amely 1466 óta egy münsteri polgárcsalád tulajdonában van. A Hiltrup közelében levő, 100 000 m² vízfelületű *Steini-tó* (Steiner See) homokos, erdős strandja a münsteriek kedvelt kirándulóhelye. Ezután beérünk Münsterland központjába, Münsterbe.

Münster

Vesztfália nagymúltú székvárosa a Dortmund–Ems-csatorna partján terül el. Sokak szerint az NSZK legszebb városa. Jóllehet patinás óvárosa a második világháborúban szinte egyet-

len romhalmazzá vált, a hagyományszerető és -tisztelő münsteriek eredeti formájában, szépségében építették újjá s állították helyre a ma is teljesen zártnak ható városképet.

Münstert 780-ban két kereskedelmi út keresztezésében alapították; 800 körül egy fríz misszionárius, bizonyos Liudger „Monasterium"-ot (kolostor) alapított a már meglevő kereskedőtelepülés mellett, az *Aa* folyó gázlójánál. (A „monasterium" szóból ered a város mai neve.) A település már a XII. században megkapta a városjogot, majd tagja lett a Hanza-szövetségnek. A münsteri kereskedőknek jó kapcsolataik voltak Angliától Skandináviáig, sőt Oroszországig.

1534-ben a fanatikus anabaptisták – Jan van Leyden, Bernard Knipperdolling és Bernhard Krechting vezetésével – uralma megkínzatásukkal és kegyetlen kivégzésükkel végződött. Az *anabaptisták* – vagy újrakeresztelők – mozgalma a XVI–XVII. századi feudalizmus elleni vallásos tan, a reformáció egyik népi irányzata volt, amely utópikus színezetű társadalmi közösséget próbált létrehozni. Hívei újrakeresztelték a felnőtteket, innen ered a nevük is, mert csak az érett fővel felvett keresztséget ismerték el érvényesnek.

A XVIII. században Münster fő- és székváros lett; ebben az időben a város nemessége tömegesen építtetett kastélyokat, nemesi kúriákat. Egyetemét Franz von Fürstenberg miniszter alapította 1773-ban.

Münsterben hirdették ki 1648. október 24-én a harmincéves háborút lezáró ún. *vesztfáliai békét*, amelynek egyik szerződését Münsterben (itt tárgyaltak a császár és a katolikus hatalmak, Franciaország és Spanyolország meghatalmazottai), a másikat – az azóta Niedersachsen tartományhoz tartozó – Osnabrückben írták alá, ahol a protestáns államok folytatták tárgyalásaikat a császár megbízottaival. A vesztfáliai béke, mint ismeretes, konzerválta Németország szétdaraboltságát, megsemmisítette a császári hatalmat és az európai hatalmak új elrendeződését jelentette. Németország jelentős területei kerültek Svéd-, ill. Franciaországhoz (utóbbihoz pl. Elzász). A békeszerződés elismerte Hollandia és Svájc függetlenségét.

A francia forradalom után Münster Poroszország része lett, s 1816-ban Porosz–Vesztfália fővárosa.

A 265 ezer lakosú mai Münster Vesztfália kulturális és művelődési központja, egyetemi város. Gazdaságában a kereskedelem és a szolgáltató ágazatok töltik be a legnagyobb szerepet, de van nehéz-, vegyi- és könnyűipara is.

A város szinte valamennyi műemléke, kivált sok temploma, szép régi patríciusházai és nemesi kúriái az egykori erődítési

gyűrűn belül találhatók; a gyűrű helyén ma szép fasor, a Promenade húzódik. Sétánkat a város délkeleti részében levő *Főpályaudvarnál* (Hauptbahnhof) kezdjük. A modern épület előtti Berliner-Platz-ról a Bahnhofstrasse a Servatii-Platz-ra vezet, innen a Promenadét keresztező Salzstrasse visz az óvárosba (Altstadt). A Klosterstrasse sarkán találjuk meg a *Servatius-templomot* (Servatiikirche). Legrégibb részei 1200-ból, a későbbiek 1500-ból valók. Tovább a Salzstrassén az egyik legszebb, 1754-ből való *nemesi kúriát* (Erbdrostenhof) látjuk meg.

A XVII. században ugyanis a münsterlandi nemesek kezdték felfedezni a városi élet előnyeit s ezért tömegével építettek városi palotákat. Közülük talán a legszebb az Erbdrostenhof, amelynek építésze *Conrad Schlaun*, a vesztfáliai-barokk neves mestere volt.

Néhány lépéssel odébb a központ felé, meglátjuk a *Dominikánus-templomot* (Dominikanerkirche), amelynek homlokzata (1705-25) a római barokk épületeire emlékeztet. A Salzstrasse végén áll a késő gótikus *Lambert-templom* (Lambertikirche). 1400 körül építették; tornyának alsó részén ma is láthatók azok a vasketrecek (az 1536-ból való eredetiek másolatai), amelyek az anabaptista vezetőkkel való véres leszámolásra emlékeztetnek: a ketrecekben tették ki ugyanis elrettentés céljából közszemlére a kivégzettek holttestét a templom tornyán. A templom mögött, az Alter Steinweg-en áll a *Krameramtshaus:* Münster egykori céheinek legszebb és legrégibb háza (1588).

A Lambert-templomtól északra vezető Drubbel-en át a Neubrückenstrasse-ra jutunk: itt találjuk az *Apostolok-templomát* (Apostelkirche) a XIII–XV. századból. Szép mennyezeti festményei a gótika és a kora reneszánsz idejéből valók. Mellette áll a modern – 1955–56-ban épült – *Városi Színház* (Stadttheater). A színháztól néhány lépésnyire ott a *Márton-templom* (Martinikirche) gótikus csarnokkal, román stílusú toronnyal.

Térjünk vissza a Lambert-templomhoz és induljunk el az itt kezdődő Prinzipalmarkt-on. Ez Münster történelmi emlékekben leggazdagabb és legélénkebb üzleti negyede. A büszke, előkelő, reneszánsz oromzatú *patríciusházak* ódon hangulatot árasztanak, s árkádsoraik alatt egyformán hívogatnak a szép kirakatok és a kedves kisvendéglők. Itt van a történelmi *Városháza* (Rathaus) is, amelynek homlokzata a XIV. századból származik. Az épület a gótika egyik mesterműve.

Falai között, az ún. Béke-teremben (Friedensaal) kötötték meg 1648. május 15-én a vesztfáliai béke egyik részszerződését. A terem falainak pompás *faburkolata* a gótika és a reneszánsz idejéből maradt meg. A *festmények* a vesztfáliai békében részt vevő nagyhatalmak uralkodóit – III. Ferdinánd császárt, IV. Spanyol Fülöpöt és XIV. Lajost – mutatják követeik társaságában. A teremben a múlt sok más emlékét is őrzik, köztük nagy *koronacsillárokat* és *fegyvereket* a XV–XVI. századból, valamint az *anabaptistákra emlékeztető tárgyakat.*

A termet naponta 9-től 17 óráig, szombaton 9-től 16 óráig és vasárnap 10-től 13 óráig lehet megnézni.

A Városházával szemközt levő Michaelisplatz-on át érjük el a Dom-Platz-ot, rajta a *Dómmal* (Dom St. Paul). A hatalmas templom Vesztfáliában a legnagyobb. A XI. és XIV. század között építették, a kápolnakoszorú csak a XVI–XVIII. században került hozzá. Bár alapvetően román stílusban épült, jó példája a XIII. századi vesztfáliai átmeneti stílusnak is, amelyuek jellemzője a korai csarnoképítés.

A templomba a déli előcsarnokon át lépünk be (XVI. század). A kapuzatot *alakok koszorúja* veszi körül (XIII. század); köztük a végítéletet mondó Krisztus, s kissé lejjebb Szt. Pál, a Dóm védőszentje. A templombelsőt jobbról balra járjuk be. Legnagyobb érdekessége az 1542-ből származó *asztronómiai óra* igen bonyolult skálája és mutatói a karzat mögötti átjáróban. A jobb oldali kereszthajóban a *János-oltár* (Johannesaltar) 1520-ból való; a bal kereszthajóból nyílik az út a kerengőhöz (XIV. század), amelyet *Szt. Pál* életnagyságnál nagyobb *fejplasztikája* (XIII. század) díszít.

Mindennap déli 12 órakor harangjátékot hallhatunk.

A Dóm nyugati homlokzatával szemben van a *püspöki palota*, a Dom-Platz déli oldalán a *helytörténeti múzeum* (Westfälisches Landesmuseum). Vesztfáliai mesterek kiváló műveit, festményeket és plasztikákat láthatunk benne, főként a XIV. és XV. századból. A Dom-Platz nyugati oldalán ágazik el a Pferdegasse. Ha a múzeumtól jobbra indulunk el rajta, megtaláljuk a *Fürstenberg-udvarházat* (Fürstenberghaus), amely ma az egyetem része, és az egyetem alapítójának, *F. von Fürstenberg bárónak a szobrát.* Sétáljunk el a szobor mellett az *Egyetemi-templomhoz* (Petrikirche). Az egykori jezsuita templomban, melynek építése 1590-ben kezdődött, a legkülönbö-

zőbb építészeti stílusok és elemek érdekes keveredését találjuk: széles oszlopok ion oszlopfőkkel békésen megférnek a tiszta gótikus szentéllyel és reneszánsz portálokkal. A templomtól továbbhaladva nyugat felé az *egyetem* újabban épített, modern *intézeteihez* érünk.

A *Vízfeletti-templom* (Überwasserkirche vagy Liebfrauenkirche) az egyetemi épületektől az Aa-Uferweg-en közelíthető meg. A XIV. századi csarnoktemplom onnan kapta különös nevét, hogy – a centrumból nézve – úgy tűnik mintha az Aa túlsó partján épült templom a víz fölött állna. Négyzetes alaprajzú, gótikus templomtornya egyike a leghatalmasabbaknak és legszebbeknek Vesztfáliában. Innen a Frauenstrasse visz tovább (nyugat felé) a Hindenburg-Platz-ra, amelyet keresztezve elérkezünk a münsteri egyetem (Westfälische-Wilhelms-Universität) főépületéhez, az egykori érsekprímási palotához (Residenzschloss). Ez a *kastély* a vesztfáliai barokk mester, Conrad Schlaun főműve (1767–73). A kastély mögött megtekinthetjük a szép *palotakertet* (Schlossgarten) a botanikus kerttel. (Nyitva: 8-tól 17 óráig.) A kastélytól délre nagykiterjedésű *Állatkertet* találunk, amelyet főként igen gazdag állatállománya miatt érdemes felkeresni. Területén természetrajzi múzeum, pálmaház és akvárium is van. Az állatkerti séta után menjünk végig a Promenade egy szakaszán, az Aa-ból felduzzasztott *tó* (Aa-See) mellett délkeleti irányt tartva, egészen a Königstrasse-ig, ahol balra befordulva folytatjuk utunkat. Csaknem a Königstrasse elején, a Marien-Platz-on még egy templomot találunk, a *Ludger-templomot* (Ludgerikirche). Átmeneti stílust tükröz a románból a gótikusba; figyelemre méltó Jézus szíve-kápolnája. Továbbmenve a Königsstrassén, visszaérkezünk Münster szívébe, a Prinzipalmarkt-ra.

Az óvároson kívül a turista figyelmébe ajánljuk a Sentruper Höhén (a Mausbachstrasse közelében) levő *Mühlenhof-skanzent* (Freilichtmuseum Mühlenhof). A hatvanas években létesítették, régi malmokat és Münsterland különböző részeiből való más mezőgazdasági jellegű épületeket állítottak fel itt. (Nyitva: áprilistól októberig 9 óra 30-tól 12 óra 30-ig és 14 óra 30-tól 18 óráig; télen csak 14.30-tól 17.30-ig.)

Alig néhány kilométerre Münstertől két vízivár található.

A *Haus Rüschhaushoz* 7 km-t menjünk északnyugatra a 54-es úton, Nienbergétől másfél kilométerre délnyugati irányban van a vízivár. Építője szintén Conrad Schlaun volt (1745–49).

A ház 1825-ben a Droste-Hülshoff család tulajdona lett. Itt élt *Annette von Droste-Hülshoff* (1797–1848), a német irodalom egyik jeles költőnője, aki néhány jelentősebb művét itt írta.

Az épületben *múzeumot* rendeztek be emlékére, amelyet naponta 9-től 12.30-ig és 14.30-tól 16.30-ig lehet megtekinteni.

A *Haus Hülshoff* pár kilométerrel délebbre, R o x e l község területén van; ebben a házban született a költőnő. A kastély egy része szintén a Droste-múzeumé. (Legjobban az autópályán közelíthetjük meg Nienbergétől.)

A Münstertől mindössze néhány kilométerre keletre folyó *Werse* Drensteinfurt környékéről jön és a Münstertől északkeletre ömlik az Emsbe. A n g e l m o d d e-nél (szintén Münstertől keletre) viszont egy másik vizecske, az *Angel* folyik bele a Wersébe. E két folyócska partjai, s a mellettük fekvő kis települések – pl. Handorf, St. Mauritz, Angelmodde és Wolbeck – a münsteriek kedvelt kirándulóhelyei. Az erdőkben kiépített turistautak vannak, s a vízpartokon fürdési, csónakázási, sportolási lehetőség kínálkozik.

Körutazás Münstertől nyugatra

Induljunk el Münsterből az északnyugatra kivezető B 54-es úton. B u r g s t e i n f u r t városka sok műemléke nagy idegenforgalmat vonz. Nevét és létét egy vízivárnak köszönheti, amely a von Bentheim–Steinfurt hercegi család székhelye volt. Első ízben a X. század elején említik. A XII. század végén román stílusú templomot és kolostort (Johannitakommende) alapítottak itt. 1347-ben a település városjogot nyert, s 1400 táján erődítéssel vették körül. Legjelentősebb műemlékei, látnivalói: a *fejedelmi kastély* (Schloss von Bentheim-Steinfurt) Münsterland legnagyobb vízivára, Vesztfália legnagyobb kör alakú vára. A várhoz tartozó román templom, akárcsak a vár lovagterme, a XII. században; a belső udvarhoz tartozó reneszánsz erkély 1595-ben épült. Érdemes sétát tenni a kastély nagy *parkjában* (Bagno). Szép az 1561-ből származó *Városháza* (Rathaus), érdekesek az egykori *Johannita-rend* megmaradt *épületrészei*, s a nagy gótikus *templom* a XIV–XV. századból.

Burgsteinfurt után térjünk rá délnyugati irányban a B 70-es útra (Metelen felé). Innen kissé északkeletre 13 hektáros, nagy *madárrezervátum* terül el. A h a u s mindössze 25 km-re fek-

szik a már Hollandiában levő Enschedétől. A városka a IX. századtól kezdve a település nemesurainak rezidenciája volt, 1406-tól pedig a münsteri érsekfejedelmek nyári-, ill. vadászrezidenciája. Látnivalója a XVII. századból származó barokk *vízikastély* (Schloss Ahaus) 25 holdnyi parkkal. A kastélyt a hétéves háborúban elszenvedett károk után 1766–67-ben Conrad Schlaun építette újjá. A városka közvetlen közelében érdekes *természetvédelmi területek* vannak.

Ahausból érdemes kitérőt tennünk a tőle délkeleti irányba vezető B 474-es úton a közeli Legden előtt található *Egelborg-vízivárhoz* (Wasserschloss Egelborg). Legdenben figyelemre méltó néhány régi *favázas ház* és az 1230-ban épült *templom* (Pfarrkirche). Ritka művészeti érték a szentély középső ablakán levő színes üvegfestés. Legden dália-kultuszáról is híres.

Ahausból a B 70 számú úton folytatva utunkat, érdemes újra kitérnünk a nyugati határszélen fekvő Vreden-be; környékén szép *természetvédelmi terület* húzódik. Tovább a B 70-es úton a Borken-hez tartozó Gemennél nézzünk meg egy újabb *vízivárat* (Schloss Gemen) a XV. századból. Borkenben érdemes megnézni a gótikus *Szt. Remigius-templomot* (St. Remigiuskirche): legrégibb részei a IX. századból valók, belső díszítése gazdag.

Borkenből a B 67-es úton haladjunk tovább nyugatnak. Bocholt Münsterland legnyugatibb városa. A több mint 750 éves város csaknem teljesen elpusztult a második világháború bombázásai során. Újjáépítésekor rekonstruálták egykori legszebb műemlékeit is. Igen szép a holland nyerstéglából, reneszánsz stílusban épített *Városháza* (Rathaus, 1618–21); a késő gótikus *György-templom* (Georgskirche, 1415–1586) a bocholti feszülettel (Bocholter Kreuz) 1305-ből; az *Efing-ház* (Haus Efing) 1650-ből és a *Woord-ház* (Haus Woord) 1800-ból.

Bocholtból térjünk vissza Borkenbe, és forduljunk délre a B 70-es úton. Raesfeld (ejtsd Rászfeld) nyugati részében találjuk a XIV–XVII. században épített *Raesfeld-vízivárat* (Wasserschloss Raesfeld). Mai reneszánsz formáját 1643 körül kapta s a XVII. századi Vesztfália legimpozánsabb kastélyának tartják. Mintegy a barokk előszeleként, itt alkot először – még ha nem is szerves – egységet a kastély az udvari épületekkel, melyek körül a víz és a park is fontos szerepet kap. Raesfeldtől induljunk tovább északkeleti irányban egy másodrendű útvonalon Velen felé. Az út mentén szinte egymást érik a csodálatosan szép parkok, erdők, természetvédelmi területek.

Velennél ismét elérjük a B 67-es utat, s itt újabb *vízivárat* találunk (Schloss Velen), amelyben ma öregek otthona van.

A B 67-es számú úton továbbhaladva letérhetünk Gescher felé, ahol Vesztfália legrégebbi *harangöntő műhelye* látható. A kis kitérő után menjünk tovább a B 67-es úton. Coesfeld (Kószfeld) már a XII. század végén városjogot kapott. Figyelemre méltó műemlékei: a középkori városerődítés maradványai a *lóportoronnyal* és a *Walkenbrücker Tor* nevű kapuval; a *Szt. Lambert-templom* (St. Lambertikirche), gótikus csarnoktemplom a XIV. századból, benne a coesfeldi villáskereszttel. A XIII. század közepéről származó *Jakab-templom* (Jakobi-Kirche) négyoszlopos, gazdagon díszített portáját megkímélte a háborús pusztítás, a templom többi részét újjáépítették. Az óvárost szép hársfasor veszi körül.

Coesfeldtől alacsonyabb rendű útvonalon megyünk tovább északkeletre; Osterwick után, Darfeld előtt a XVII. századi *vízivár* (Wasserschloss Darfeld) belső udvara nagyon szép. Innen déli irányba fordulunk. Billerbeck műemlékei közül nézzük meg a *János-templomot* (Johanniskirche, 1237), majd tovább a *Havixbeck-vízivárat* (Wasserburg Havixbeck), s térjünk vissza kiindulópontunkra, Münsterbe a B 67-es úton. Végig szebbnél szebb természetvédelmi területeken haladunk át. Nottuln kedves kis falucska, késő gótikus *kolostortemplommal* (St. Martinkirche). Északra van a 186 m magas *Westerberg*, az ún. Baumberge legmagasabb pontja. Hamarosan megérkezünk Münsterbe.

Münsterből Osnabrückbe

A Münsterből az Alsó-Szászország tartományban fekvő Osnabrückbe vezető utak közül az A 1, illetve E 3 jelű (Dortmund–Bréma) autópálya halad nagyrészt Észak-Rajna–Vesztfália területén. Első lényeges letérője Greven-be vezet. A város az Ems két partján fekszik, s főként textiliparáról nevezetes. Az autópálya mentén tovább Lengerich a harmincéves háború idején játszott szerepet Németország történetében, amikor is az egymással szembenálló felek (evangélikusok és katolikusok) a vesztfáliai béke megkötése előtt idejöttek egymással tárgyalni. De sokkal korábbi, az új kőkorszakbeli megalitkultúra emlékeit is megtaláljuk az északrajna–vesztfáliai kisvárosban. Négyezer évvel ezelőtti temetke-

zési helyet tártak fel itt, a *kősírdombot* (Megalithgrab). Érdemes megnézni még az evangélikus *Városi-templomot* (Stadtkirche, 1497), annak román stílusú déli kapuzatát (1250) és egy *temetőkaput* (Römer) a XIII–XVIII. századból.

Lengerichtől néhány kilométerre északnyugatra Tecklenburg a Teutoburgi-erdő északnyugati részének azon kevés települése közé tartozik, ahonnan csodálatos kilátás nyílik a környező vidékre. A turista szeme elé 60 km átmérőjű panoráma tárul.

Tecklenburg a Teutoburgi-erdő egyik szigetszerűen kiemelkedő hegyének lejtőjén épült, körös-körül erdőkkel övezve. Nem véletlen, hogy gyönyörű fekvése, különlegesen érdekes, régies, romantikus favázas házai, zegzugos, macskaköves utcái sok idegent vonzanak erre a tájra. A hegytetőn épült fellegvár alatt, a keskeny utcákon a rozzant favázas házikók ódon hangulata a régmúltra emlékeztet. A turista nem is gyanítja, hogy az egy-két órás tecklenburgi séta milyen felfedezések örömével jár. Az egész település, a környező táj pihentet, megnyugtat. A városkában sétáló turista a favázas házak gerendázatán évszázadokkal ezelőtti színes írásokat fedezhet fel, megszemlélheti a különleges kapukat, falakat, s leülhet pihenni az illatozó hársak alatt. A régi házak és az új, korszerű betonépületek vonala diszkrét egységet alkot egymással.

A XVI. századból származó evangélikus *Városi-templom* (St. Georgkirche) és a katolikus *Szt. Mihály-templom* (St. Michaelkirche) megtekintése után induljunk el a *fellegvárba* a Markton levő, ún. *Legge Torhaustól* (az az épület, ahol a várőrség tartózkodott, később itt történt a híres tecklenburgi vászon minőségének hivatalos ellenőrzése, azaz a vászonkereskedők idehordták áruikat bemutatásra, vizsgálatra). A várat a XII. században Deggenburgnak nevezték, 1707-től kezdve pusztulásnak indult. A 120 m hosszú, 90 m széles fellegvárból azonban impozáns részek maradtak meg, tanúságként egykori harci erejének.

Északkeleti részén *kazamatát* találunk; a külső kapun egy 1685-ből származó *címerpajzs* látható: középső mezeje Pallas Athénét ábrázolja a tecklenburgi pajzzsal. Az egykori várból csak egy hatalmas *reneszánsz kapu* látható és egy *torony*, amelyből gyönyörű panoráma-kilátás nyílik.

A vár területét parkosítva, itt építették fel az NSZK északi felének legnagyobb *szabadtéri színpadát*. Nézőterén 4000 ember láthat szabadtéri előadásokat májustól szeptemberig.

Tecklenburg látnivalói közé tartozik még az 1400 körül épült *vízivár* (Haus Mark), amelyet 1562-ben reneszánsz kastéllyá alakítottak át. Sajnos 1750-ben mind a négy tornya elpusztult. (Gépkocsival a pályaudvartól 5 percre van.)

Az 1-es autópályáról a 30-asra áttérve lehet bemenni Osnabrückbe, a két autópálya kereszteződésénél egyben a tartományhatárt is átlépjük.

VI. NIEDERSACHSEN

Alsó-Szászország (Niedersachsen) tartomány mai formájában 1946-ban, az akkor az angol megszállási övezethez tartozó egykori porosz provinciákból és Braunschweig, Oldenburg és Bremen tartomány egyes körzeteinek idecsatolásával jött létre. 47 423 km² területével az NSZK második legnagyobb tartománya, lakosainak száma 7,1 millió. Schleswig–Holstein, Hamburg, Hessen, Nordrhein–Westfalen tartományokkal, nyugaton Hollandiával, keleten az NDK-val határos.

Három fő részre tagolódik. Északi része sík vidék, (Németsíkság) a tengerparthoz közelebb eső területeken dünékkel tarkítva; délen a Német-Középhegyvidék előtere, a kettő között a Lüneburger Heide morénás területe teszi változatossá. Klímáját északon a tenger közelsége befolyásolja. A tél viszonylag enyhe, a nyár hűvös, s az évi csapadék eléri a 700 millimétert, a Harz-hegységben azonban nem ritka a 2000 milliméteres évi csapadékérték. A déli és a délkeleti körzet klímája változó.

A lakosság túlnyomó többségét az alsó-szászok (Niedersachsen) és a frízek alkotják. Az északi részeken a plattdeutsch tájszólás az uralkodó. A tartomány lakosságának egyharmad része a második világháború után ideköltözött német és más kelet-európai telepes. Számarányuk azonban az utóbbi években csökkenőben van, ami azzal magyarázható, hogy a bevándoroltak egy része a nagyobb lehetőségeket kínáló környező tartományokba költözött át.

A tartomány gazdag történelmi múltú, jelentős városai közé tartozik Hannover, Braunschweig, Osnabrück. Az említett városok kultúrtörténeti emlékeinek, történelmileg nevezetes épületeinek jelentős része a második világháború alatt elpusztult vagy súlyosan megrongálódott, a helyreállítást nem mindenütt tartották fontosnak. Az újabbkori települések közül ki kell emelni Salzgittert és Wolfsburgot. Mindkettő a háború utáni időszak iparosítási programjának köszönheti gyors fejlő-

dését, ennek megfelelően történelmi nevezetességű épületekben nem túlságosan gazdagok.

A Lüneburger Heide, a Kelet-Fríz körzet, továbbá a Weser és az Elba közötti terület iparban szegény, ami részben a területi adottságokkal, részben a központi és a tartományi kormány ipartelepítési politikájával magyarázható.

Bár Alsó-Szászország – Bajorország után – mezőgazdaságilag az NSZK második legfontosabb tartománya, a foglalkoztatottság szempontjából a mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemből a második világháború óta fokozatosan csökkent. Ezzel együtt megváltozott a mezőgazdaságban dolgozók aránya is. Főként gabonaféléket és kapásnövényeket termelnek, jelentős szerepet játszik az állattenyésztés. A tartomány szolgáltatja az ország tejtermelésének 20%-át (Bajorország után – 30% – a legtöbbet).

A halászat központja Cuxhaven, az ország halászati iparában 12%-kal részesedik, s nemcsak fontos halászati kikötő, hanem a halfeldolgozó ipar egyik központja is.

Ásványi kincsekben a tartomány gazdag. Jelentős a szén, érc, kősó és kálisó bányászata. Itt termelik az NSZK (egyébként nem jelentős mennyiségű) olajának 94 és földgázának 90%-át. Atomerőművei (Lingen, Stade, Würgessen) 7,6 milliárd kilowattóra energiát termelnek, s a fogyasztás több mint felét biztosítják. A másik fontos energiahordozó az olaj, amely a wilhelmshaveni olajkikötőből kiinduló északnyugati olajvezeték útján jut el a fogyasztóhoz és Emden, Lingen, Salzbergen, valamint Misburg olajfinomítóihoz.

Főként a gépkocsiipar, az élelmiszerfeldolgozás, a gépgyártás, az elektrotechnika, a textilgyártás és a fémfeldolgozó ipar fejlődött gyors ütemben. Alsó-Szászország legfontosabb ipari központja a tartományi főváros, Hannover. Fontos iparvárosok még: Braunschweig, Salzgitter, Wolfsburg, Osnabrück, Emden.

A tartomány közlekedési csomópontja Hannover. Itt keresztezik egymást nemcsak a vasúti és közúti közlekedés fő ütőerei, hanem a víziutak is, továbbá itt található a tartomány legnagyobb *repülőtere*. Az autópálya-hálózat fejlesztésére az utóbbi időben nagy gondot fordítanak. A legfontosabb belső kikötők: Emden, Hannover, Salzgitter, Nordenham. A legnagyobb mélytengeri kikötő Wilhelmshaven, amely az olajszállításra specializálódott és Emden, amely főként az ércszállítást bonyolítja le.

Idegenforgalmi szempontból Alsó-Szászország a tartományok között a negyedik helyen áll. Leglátogatottabb a Harz-hegység vidéke, a Lüneburger Heide, a Weserbergland, valamint a tengerpart és a Kelet-Fríz szigetek.

GÖTTINGENTŐL HANNOVERIG

Göttingen

Kassel felől az E 4 / A 7 jelű autópályán érkezve, Sandershausen után lépjük át Alsó-Szászország tartományi határát. Az autópályán tovább Göttingenbe érünk. Az NSZK híres egyetemi városa egyben jelentős ipari, kereskedelmi és kultúrközpont. Az egyetemen kívül zenekonzervatórium, pedagógiai főiskola, közigazgatási és gazdasági akadémia és katonai szakiskola is van a városban.

A város két fontos kereskedelmi útvonal, a Hellweg és a Königsstrasse találkozásánál keletkezett az először 953-ban említett „Gutingi" faluból. A kereskedelmi útvonalaknak köszönhette a város, hogy a XIV–XVI. században felvirágzott, amikor a Hanza-szövetség tagja is volt. Későbbi fejlődésnek akkor indult, amikor 1737-ben György Ágost (Georg August) hannoveri herceg megalapította az egyetemet, amelynek padsoraiban első alkalommal foglalhattak helyet a zsidó családok gyermekei és a nők. Az egyetemhez kapcsolódó kézműves céhekből fejlődött ki a város későbbi ipara, melyből ma az elektronikai és a gyógyszeripar, továbbá a textil- és rádiógyártás említésre méltó.

A város kultúrtörténeti emlékekben rendkívül gazdag. A német költészet és irodalom számos nagy alakja, kiváló tudósok jártak egyetemére, vagy töltöttek hosszabb-rövidebb időt a városban.

Heinrich Heine írta 1826-ban, hogy Göttingen kolbászáról és egyeteméről nevezetes, továbbá arról, hogy a hannoveri király tulajdona, s hogy megszámlálhatatlan tűzoltóállomás és nagyon sok templom van benne; szülészeti klinikájáról, csillagvizsgálójáról és híres könyvtáráról, no meg a „Ratskeller"-ről nem is beszélve, amelyben kitűnő csapolt sört mérnek. (Ez utóbbi a mai „Ratskeller"-re is érvényes.) Heinének később – mivel megszegte a pár-

bajozást tiltó egyetemi szabályokat – távoznia kellett a göttingeni egyetemről, sőt a városból is.

Göttingen ősi egyetemén hallgatott jogot és filológiát, valamint történelmet *Wilhelm von Humboldt*, de megfordult ott testvére, *Alexander von Humboldt* is, aki azt írta, hogy a göttingeni egyetem padjai között szívta magába tudásának legértékesebb részeit. A Humboldt-testvérek göttingeni tartózkodására a Mühlenstrasse 4. és a Weender Strasse 23. számú ház falán *emléktábla* utal.

A város lakója volt 1820 és 1837 között *Jakob* és *Wilhelm Grimm*, akiket elüldözött Kasselből a művészetük iránt érzéketlen nyárspolgári szellem. A csalódott mesemondók a Georgia Augusta egyetem hívásának eleget téve érkeztek a városba és mindketten az egyetemi könyvtárban kaptak állást; majd először Jakob, több mint tíz esztendővel később pedig Wilhelm is tanári katedrát. A város légköre, az itt élő emberek és az egyetem szelleme visszaadta alkotókedvüket: egymás után születtek a legszebb művek. Városbeli tartózkodásuk nyomát *emléktábla* is őrzi a Goethe-Allee 6. szám alatti ház falán.

Göttingenben nyugszik *Max Planck* (1858–1947), a kvantumelmélet kidolgozója, akinek képmását a kétmárkás pénzdarabon láthatjuk.

A gótikus templomokkal és klasszicista stílusban épített egyetemi épületekkel díszes várost megkímélte a második világháború. Ha a *pályaudvarnak* (Bahnhof) hátat fordítunk, a szemben levő kis téren áthaladva, jobbra és balra a Berliner Strasse húzódik. Jobbra elindulva rajta, útkereszteződéshez érünk; a balra eső keskeny mellékutcán, a Groner Strasse-n és a belőle nyíló Nikolai-Strasse-n balra fordulva, a Marktplatz-on a *Városháza* (Rathaus) előtt találjuk magunkat.

Az egyetemi szemeszterek idején a tér környéke hemzseg a fiataloktól; a városban több mint tízezer egyetemista és főiskolás tanul. Az egyetemi épületek szétszórtan helyezkednek el, s a diákok egyikből a másikba menet szívesen állnak meg egy pár percre a Városháza előtti téren, pihennek vagy tanulnak a szökőkút körüli padokon, vagy éppen söröznek a „Ratskeller" napernyővel védett teraszán.

A Városháza 1370 körül keletkezett. A virágzó kereskedelem és kézműipar gazdaggá tette a polgárokat, akik a gazdagság után hatalomra és elismerésre vágytak. E törekvés egyik megnyilvánulási formája a dúsan díszített Városháza és a *favázas polgárházak* sora. A gyönyörű erkélyek, a faragott egy- vagy gyakran kétemeletnyi magas loggiák – a tehetősebb polgárok

házának kiugró erkélyeit festmények vagy szépen faragott figurák díszítik – érzékeltetik, milyen tökélyre fejlesztették művészetüket a korabeli mesterek. (Ez a profánnak nevezett építészeti stílus még ma is él az ország több részében, pl. Regensburgban, Einbackban, Tübingenben és Goslarban.)

A Marktplatz délnyugati sarkáról szemet gyönyörködtető látvány tárul elénk. Bármelyik égtáj felé forduljunk is, a képet mindegyik irányban egy-egy templom uralja. Keleten a *Szt. Alban-templom* (St. Albankirche) kupolája látható. A város legrégibb templomának mai formái 1423-ban jöttek létre. Szép oltárát 1499-ben Hans von Geismars készítette; a néhány év előtti restaurálás során „13. apostolként" a mester önarcképét is felfedezték. Délen a *Szt. Mihály-templom* (St. Michaelskirche) tornya emelkedik a házak teteje fölé, nyugaton a *Szt. János-templom* (St. Johanniskirche) XIV. századi két tornya. A román alapokon épített, háromhajós, gótikus templom északi tornyában a hegyes süveg alatt egykor őr lakott, akinek tűzre, vízre, ellenség közeledtére kellett figyelnie. Északon a *Szt. Jakab-templom* (St. Jacobi) 72 m magas büszke harangtornya látható. A templomot a XIV. században kezdték építeni, a torony 1433-ban készült el. A háromhajós csarnoktemplom szentélyében látható szárnyas oltár 1402-ből való.

A városházától keletre, a Judenstrasse és a Barfüsserstrasse sarkán található az úgynevezett *Junkerhaus*; a reneszánsz stílusban épült favázas házat bibliai figurák díszítik, köztük Ádám és Éva, Sámson és Delila medaillonszobrocskái. A sarokpilléren a ház urának és úrnőjének képmása látható.

Hardenberg gróf 1592-ben épült egykori *házában* (Hardenberger Hof, Ritterplan 7.) van a *Városi Múzeum* (Städtisches Museum).

Kiállítási tárgyainak többsége Göttingen és környékének egyházi művészetét tükrözi, de van egy külön osztálya, amely a város és az egyetem fejlődéstörténetét mutatja be. Érdekesek a *régi fegyverek* és *hadigépek*, továbbá a *diákok naplói* (Stammbuch) bennük miniatűrök, költemények és elmés mondások. (A Stammbuchnak különféle változatai voltak. Egyesek pontos leírást tartalmaznak az újonnan érkezők számára nemcsak a házirendről, de a városbeli szokásokról is.)

A múzeum 10-től 13 és 15-től 17 óráig van nyitva; szombaton és vasárnap délután, továbbá hétfőn és ünnepnapokon egész nap zárva van.

Göttingenből az E 4 / A 7 jelű autópályán indulunk Hannover irányába. A Nörten–Hardenburg letérőnél azonban érdemes elkanyarodni nyugati irányban, a Solling nevű tájra. A B 241 számú úton indulunk, majd a B 497-es úton érkezünk Holzminden-be. A város a tartományi határ közelében, az *Oberweser* mellett, a Weser-hegyvidék északi nyúlványainál épült. Számos iskolája közül említésre méltó az építészmérnöki akadémia, amelyet 1831-ben nyitottak meg, s így az ország legrégibb egyetemei közé tartozik, az írásos feljegyzések szerint pedig ez a legrégibb építészmérnöki akadémia. Holzminden 1245-ben Otto von Everstein gróftól kapott városjogot, 1519-ben a Braunschweigi Hercegséghez került. A város iparát ma az elektromosipar, a gép- és szerszámgép-gyártás, az üveggyártás, valamint, a bútor- és a papírgyártás fémjelzi. Nagy a turistaforgalom. Szép hajókirándulást lehet tenni a Weser folyón.

Az óváros régi favázas házai közül is kiemelkedik a *Tilly-ház* (Tillyhaus, 1609) és a *Severin-ház* (Severinsches Haus, 1683). A késő gótikus *Városháza* (Rathaus) körül néhány *favázas házat* találunk. A *Városi-plébániatemplom* (Stadtpfarrkirche) tornya a XIII. században, szentélye 1428-ban épült, nagy szárnyas oltára kb. 1500-ból való.

A várostól mintegy 5 km-nyire északkeletre találjuk az 1603–12 között, négyzetes alakú belső udvar körül épült, négyszárnyú *Bevern-kastélyt* (Schloss Bevern). Ugyanezen az úton továbbhaladva és Negenbornnál nyugatra letérve érjük el az *Amelunxborg-kolostort* (Kloster Amelunxborg). Az egykori cisztercita kolostor magányosan áll egy dombon. A XII. századi kolostoralapítás éveiből származik a templom főhajója; a szentély és a templom egyéb részei gótikusak. Délre Holzmindentől Fürstenberg-ben is a *kastélyt* (Schloss) érdemes megtekintenünk. A XVIII. század közepén itt létesült a – Meissen után – második legrégibb német porcelánmanufaktúra. Kiállítótermében 200 év termékeinek legszebb darabjaiban gyönyörködhetünk.

Holzmindenből a B 83-as úton Bodenwerder-be érkezünk. A Weser folyó völgyében létesült település jódtartalmú sósfürdőiről nevezetes.

De még inkább arról, hogy itt született *Karl Friedrich Hieronymus von Münchhausen* (1720–97). Róla írta Goethe, hogy „aki annyira ért hozzá, hogy nyilvánvaló hazugságokat ilyen zseniális

hatással adjon közre, az bizonyára nagy ember lehet, aki előtt az egész világ kalapot emelhet". A nemes lovag 1738-tól több mint tíz éven át a cári udvar szolgálatában állott, s onnan visszatérve írta meg kalandos történeteit, amelyek 1785-ben Londonban jelentek meg „Baron Münchhausens Narrative of his Marvellous Travels and Campaings in Russia" („Münchhausen báró leírásai oroszországi utazásairól és haditevékenységéről") címmel.

A *Városházán* (Rathaus), Münchhausen szülőházában, külön szoba őrzi emlékét; többnyelvű ismertető és képek, valamint metszetek kaphatók róla. A város polgárai azonban másként is gondoskodtak emlékéről: a Városháza előtti parkban *szobrot* állítottak neki, sírja a *kolostortemplomban* (Klosterkirche) található.

Bodenwerderből a tőle északkeletre fekvő Hildesheim városán vagy keletre, Bad Gandersheimnél térhetünk vissza az E 4 / A 7 jelű autópályára.

H i l d e s h e i m közlekedési csomópont; ipari város, számos főiskolával, saját operával, operettel és színházzal. A város egy Hildwin nevű germán földbirtokostól kapta nevét. Fontos kereskedelmi és hadiutak csomópontjában keletkezett, fontosságát a város közelében 1868-ban talált római kori ezüstkészletek is bizonyítják. 815-ben már püspöki székhely volt, a dómot is ekkor kezdték építeni. 1200-ban az óvárost védőfallal vették körül, attól keletre épült fel az újváros. Később a Hanza-szövetség tagja és szabad birodalmi város lett. A második világháborúban az óváros súlyos károkat szenvedett, s csak a Szt. Godehard-templom, a *favázas polgárházak*, továbbá a középkori erődítmény egy része maradt meg. Nem kis anyagi áldozattal sikerült részben vagy egészen restaurálni a Karolingkor, továbbá a IX–X. századi és a román kori kultúra egyikmásik remekét, valamint a *Szt. Mihály-templomot*.

A *Főpályaudvarról* (Hauptbahnhof) elindulva – a Bahnhofsallee-n és a Zingelen, majd a Schuh Strasséra jobbra befordulva – a Schuh Strasse és a Hoher Weg sarkán találjuk a *Szt. András-templomot* (St. Andreas Kirche), az egyetlen építményt, amely a középkori Hildesheimből fennmaradt. A XIV. század végéről származó templomnak különösen a homlokzata és rendkívül magas gótikus ablaka figyelemre méltó. 118 méteres tornya a legmagasabb a városban. A Szt. András-templomtól délre vezető Brühlön végigmenve, a háromtornyú, 1133–90 között épült *Szt. Godehard-bazilikához* (St. Godehard) érünk, melyen az akkori francia építészeti stílus érvényesült. A korhoz képest

magas és karcsú épület; a szentély körül oldalhajók vezetnek. Belsejében értékes csillárt, feszületet (Godehardskruzifix) és szép oszlopfőket találunk. A templom környékén régi *favázas házak* állnak, például a Godehardsplatz sarkán álló, kétemeles, magastetős *Werner-ház* (Wernerhaus). Visszatérve a Schuh Strasséra, forduljunk jobbra, majd a második keresztutcán balra. A Dóm közelében találjuk az *Antonius-kápolnát* (bejárata a Hückedahlstrasséról nyílik). Belsejét, gyönyörű reneszánsz kori díszítéseit csak úgy tekinthetjük meg, ha a Dóm sekrestyéséhez fordulunk. A *Dóm* (Dom St. Mariae) mai épülete tulajdonképpen a XI. század elején épült román bazilika rekonstrukciója. Oldalkápolnája gótikus stílusban később készült, a kupola viszont a XVIII. századból való.

A nyugati bejáratnál a *bronzkapun* (Bernwardstür) 1015-ös évszám van; a 4,7 m magas kapuszárnyakon a dombormű vek bibliai jeleneteket ábrázolnak. A Dóm belső kiképzésénél az eredeti bazilika egyszerűségét igyekeztek megőrizni. A főhajóban az Alsó-Szászországban meghonosodott alátámasztási módszert alkalmazták.

A kupola tetejéről XI. századi, kerékformájú *világítótest* függ alá. Az oldalhajó utolsó bal oldali kis kápolnájában egy XIII. századi *keresztelőmedence* látható, amelyet paradicsombeli figurák tartanak. A keresztelőhajó jobb oldali terében XI. századi, 3,8 m magas bronz Krisztus-oszlop érdemel figyelmet.

A kétemeletes román kerengő (amely csak kísérettel tekinthető meg) a Dóm keleti oldalához csatlakozik. Az oltárfülkében *ezeréves rózsabokor* kúszik a magasba. Erről szól a város alapításának legendája is: Ludwig, az istenfélő császár 815-ben egy este, a vadászattól elfáradván, ereklyetartóját egy vadrózsabokorra akasztotta, majd elaludt. Másnap reggel felébredvén, az ereklyetartót nem tudta többé leszedni a rózsabokorról. Ebben égi jelt vélt felfedezni, ezért előbb egy kápolnát építtetett, majd később püspöki székhellyé avatta a helyet. Ekörül jött létre a mai Hildesheim. A legendát újabban azzal toldották meg, hogy a rózsató – annak ellenére, hogy előzőleg teljesen kiszáradt, – 1945 telén virágba borult.

A Dóm szomszédságában van a *Roemer-Pelizaeus Múzeum.*

Itt található az NSZK egyik leggazdagabb egyiptomi gyűjteménye. Figyelmükbe ajánljuk a *második teremben levő tárgyakat,* amelyeket Uhemkán király egyik fő emberének a sírjában találtak; továbbá az időszámításunk előtti 3000-ből való *temetkezési tárgyakat* Hemon herceg híres szobrával a harmadik teremben.

A Dómtól a Burgstrassén át egyenesen a második világháború után helyreállított *Szt. Mihály-templomhoz* (St. Michaelis-Kirche) jutunk. Az egyik legszebb és legjelentősebb román stílusú templom. Nem véletlenül nevezik „Isten várának" az 1007-ben megkezdett, szinte erődítményszerű, hatalmas, háromhajós bazilikát.

Két szentélye és két keresztelőkápolnája van. Különösen figyelemre méltóak a *mennyezeti freskók* a XII. századból. Az eredeti belső kiképzésből az ún. *angyalszekrény* maradt meg (a bejárattól balra), egy oszlopos mellvéden. A mellvéd belső falán 12 angyalalak ül. A nyugati szentély alatti *altemplomban áll* a templomalapító *Bernward püspök szarkofágja.*

A Michaelisstrassén keresztül jutunk a város főterére, a Marktplatzra. Itt találjuk az 1268-ban elkezdett, többször átépített gótikus *Városházát* (Rathaus), előtte áll 1540 óta a *Rolandsbrunnen* nevű szép kút. (Az 5. szám alatt, a Verkehrsverein irodájában idegenforgalmi tájékoztatást kaphatunk.)

Bad Gandersheim-et 852-ben Rudolf szász gróf és felesége, Oda alapította. Ott élt 935-től 973-ig Roswitha von Gandersheim (Hrotsvith) apáca, az első német költőnő, aki legendákat, drámákat, valamint történelmi tárgyú írásokat hagyott hátra. Az *egykori apátság* egy XI. századbeli *kápolnától* (Michaelskapelle) nyugatra épült s ma is látható az 1600 körüli évekből származó reneszánsz szárnya, két lépcsőtoronnyal és 1734-ből való Császár-termével (Kaisersaal). Az *Alapítványi-templom* (Münster) építését 856-ban kezdték el, később többször is átalakították. Mai formájában egy korai román stílusban épült bazilikára emlékeztet. Kéttornyú nyugati fala magasan emelkedik előttünk. A háromhajós templom lényegében – csakúgy mint az altemplom – XI. századi, bár a XIV–XV. századbeli gótikus kápolnák az összhatást erősen módosítják. 1300 körüli faragás mutatja az akkori templom modelljét. Figyelemre méltó a XVI. század végén épült reneszánsz *Városháza* (Rathaus), melybe beépítették a mellette levő gótikus templomot. A város nyugati szélén álló *Szt. György-parókiatemplom* (Georgskirche) a XV–XVI. századból való; tornya még román kori. A *kastély* egykor a braunschweigi hercegeké volt.

A Göttingenből Hannoverbe vezető E 4 / A 7 jelű autópályáról Northeimnél keletre letérve, a Harz-hegység tájait nézhetjük meg. Northeim a VIII. században frank település, a X–XI. században a northeimi grófok lakhelye volt, majd a braunschweigi hercegek tulajdonába került. A város a XIV–XV. században érte el virágkorát, amikor a Hanza-városok sorába emelkedett. A harmincéves háború után elveszítette jelentőségét, kis mezőgazdasági városka lett, s csak a XIX. század közepén, a vasúti hálózatba történt bekapcsolása után indult ismét fejlődésnek. A város jelképévé lett a XV–XVI. században épült *St. Sixtus-templom.*

A sekrestyében levő németalföldi eredetű *üvegfestmények* 1500 körüliek; a sekrestye feletti helyiségbe érdekes *csigalépcső* vezet fel. Szép a szentélyben levő *szárnyas oltár* a XV. század elejéről.

A város nevezetességei közé tartozik a XIII. századi *erődítmény maradványa, A sörkészítők tornya* (Brauereiturm), a Szt. Balázsról elnevezett benedekrendi *kolostor maradványa* és néhány *favázas polgárház* a XV–XVIII. századból. A város központja – egyben üzletnegyede is – a Breite Strasse, valószínűleg annak köszönheti elnevezését (Széles út), hogy a körülményekhez képest valóban széles: 16 méter. Az utcát *favázas polgárházak* egész sora szegélyezi, a legszebb közülük a *37. számú* az utca végén. Az épület 1566-ban gótikus stílusban készült, 1605-ben azonban reneszánsz stílusban átépítették, majd 1927-ben restaurálták; az eredeti alnémet feliratot, amely így kezdődik: „Drinck und eth, Godes nicht Vorget" (Egyél, igyál, Istenről meg ne feledkezzél), megőrizték.

Northeimből a B 241-es út a szélesen elnyúló Rhume-medencén át vezet; gabona-, cukorrépa- és burgonyaföldek szegélyezik. Az utunkba eső Katlenburg túlsó végén egy 130 méteres halmon az 1560-ban emelt, de 1626-ban leégett *várkastély maradványai* láthatók. Ezután keresztezzük a *Rhume* folyócskát. A B 243-as úton érünk Osterode-ba. A Harz-hegység nyugati lábánál fekvő régi kis városka festői szépsége azonnal megragadja a látogatót. Az erdős hegyvonulat felfogja a zord északi és keleti szeleket, ezért klímája nagyon kellemes, s a Harz egyik turistaközpontjává vált. 1952-ben ünnepelte 800 éves fennállását. A középkori városkép a 2 km

hosszú *védőfallal* és számtalan *bástyatoronnyal*, régi templomokkal és gazdagon díszített polgárházak sorával mind a mai napig megmaradt. A legérdekesebb látnivalók közé tartozik a *Városháza* (Rathaus), amelyet 1388-ban építettek, az 1552-es tűzvész után megújították és a XVIII. században barokk formát öltött. A házat gazdagon díszített, kiugró erkélyek tagolják; nagyon szép az oszlopcsarnok és a „Ratskeller".

A XIII. századi *Piactéri-templomot* (Marktkirche) a XVI. században újjáépítették. Hét sír őrzi a Braunschweig-Grubenhagen hercegi család tagjainak hamvait. Fából készült menynyezete a XVI–XVII. századból, a szintén fából faragott keresztelőmedence 1589-ből, az oltár 1659-ből való. A *Ratswaage* nevű épület 1553-ban épült, ünnepségeket és esküvőket rendeznek benne, földszintjét és három emeletét gazdag ornamentika ékesíti. A Rollbergstrasse 32-ben, az 1650-ben barokk stílusban épült *Lovagok házában* (Ritterhaus) találjuk a helytörténeti múzeumot; gazdag várostörténeti gyűjteménye van és a Harz előhegységének környékén feltárt leletek találhatók benne. A Kornmarkton a Harz-hegység tipikus *eszterhéjas házait* láthatjuk a XVI. és XVII. századból való faragott díszítésekkel. A *Szt. Jakab-templom* (Schlosskirche St. Jacob) eredetileg az 1233-ban alapított ciszterci kolostor temploma volt; a kolostort 1540-ben megszüntették, az épületet kastéllyá alakították át, majd végül is – 1752-ben – templom lett belőle. Több barokk építőelemet őriz; figyelemre méltó a XV. századból származó két faragott, festett oltárasztal.

Osterodéből a B 243-as út (a Harz-Heide-Strasse) délkeleti irányban a Harz mellett vezet el, emelkedő nélkül. Mindjárt az út elején találjuk az *Ördög-tavakat* (Teufelsbad-Seen); és az út másik oldalán a 304 méter magas Wartberget. Herzberg a *Sieber* völgyében, egy katlanban fekszik, rendkívül csöndes, sétára különösen alkalmas hely. A Harz felé eső részében található a *Jues-tó* (Jues-See) horgászok, fürdőzők és evezősök kedvenc találkozóhelye. Az *üdülőparkban* (Kurpark) klubház és teniszpályák várják a turistát. A *Vár* (Schloss) fákkal benőtt mészkősziklákra épült, uralja az egész környéket, és természetesen a városképet is. Eredetileg vadászkastélynak készült 1157-ben. Jelenlegi formáját 1510-ben kapta, amikor egy tűzvész után újjáépítették. Figyelemre méltó a belső udvar kiképzése; sajnos az eredeti berendezési tárgyakat, bútorokat 1788-ban eladták.

Herzberget elhagyva a 255 m magasan fekvő Scharz-

f e l d-be érünk, amely nagyon kellemes erdei üdülőhely. A falu főutcájából balra mellékút vezet az *Einhornhöhe* nevű magaslatra (365 m). (Az 1 km-es út azonban nincs kiépítve, így gépkocsival csak nyáridőben lehet rajta közlekedni!) A domb oldalába vájt *barlangokban* a nyári szezonban vezető segítségével nézhetünk körül. Az Einhornhöhle 400 m hosszú, természetes barlang, amely a kutatók szerint jégkorszakbeli folyó munkájának eredménye, s az akkor keletkezett barlangot a talajvíz a dolomitot kimosva tovább mélyítette.

„Einhorn" egyszarvút jelent, s a barlangrendszer onnan kapta nevét, hogy korábban az a hiedelem járta, a barlangban egyszarvúak éltek. Mint a későbbiek során kiderült, a barlangrendszerben talált csontok nem egyszarvúak, hanem *medvék* maradványai. A leletek sok embert vonzottak, Goethe is járt a barlangban.

A közelben található a *Kő-templom* (Steinkirche): egy 30 m hosszú sziklahasadék.

A régészek megállapításai szerint már az ősembernek lakóhelyül szolgált: erről tanúskodnak a barlangban talált kezdetleges kőszerszámok. A további leletek arra utalnak, hogy a barlang bejárata előtti térség a késői jégkorszakban rénszarvasvadászok pihenőhelye volt.

A sziklahasadékot Bonifácius, „a németek apostola" missziós központul választotta és a barlangot sziklatemplommá avatta. A bejárattól rögtön jobbra látható a *sziklaszószék*, amely jól megkülönböztethető az *oltártól* és a kultikus célokat szolgáló *sziklától*.

A Harz-Heide-Strassén ezután egy 120 m magas meredek sziklaormon látható a *scharzfeldi vár romja*. (Az emelkedő csúcsa 383 m magasan van, jó 15 perces gyaloglás után érhetünk fel, a kilátás azonban megéri a fáradságot.)

A vár romantikus történetéhez tartozik, hogy a magdeburgi érseki alapítvány része volt, majd – miután a scharzfeldi grófok kihaltak – 1131-ben császári, 1617-ben pedig a lüneburgi Welfek-nek tulajdonába került, akik megerősítették, csapatokat helyeztek el benne és börtönnek használták.

A hétéves háborúban a várőrség kétségbeesett ellenállást tanúsított, egy francia egység azonban 1761-ben végül is elfoglalta a várat, az erődítményeket felrobbantották, a várat felgyújtották.

A B 27-es úton B a d L a u t e r b e r g-be érünk. A nyílegyenes Untere és Obere Hauptstrassén jutunk a *kötélvasút állomásához* és a parkolóhelyhez. A környék gyógyvizét a XIX.

század eleje óta használják. A jól kiépített *gyógy-* és *üdülőtelep* kitűnő lehetőségeket kínál azoknak is, akik nem gyógykezelés, hanem pihenés céljából érkeznek ide. A B 27-es úton Bad Lauterbergtől 3 kilométerre 380 m magasan a hegyi út végén van az *Oder-Talsperre duzzasztógát*, amely 4,3 km hosszú, 135 hektár területen levő, 33 millió m^3 vizet tároló medencét zár le. A szép környezet (erdős hegyvidék) sok turistát vonz, a kempingezők kedvenc helye. A medence-tavat a 636 m magas *Quitschen-kopf* erdős nyúlványa szegélyezi; a környéket a 718 m magas *Stöberhai* uralja. A tó végétől a B 27-es út egy darabig dús lombozatú erdőkön át az *Odera* mentén vezet. 4 km után az Oderhaus nevű kis erdei település mellett letérő út vezet a 6 kilométerre levő St. Andreasbergbe. Az út kanyargós, nagyon szép kilátás nyílik róla a folyóvölgyre és a Harz nyugati vonulatának magaslataira. St. Andreasberg 630 m magasan fekszik, s ezért különösen télen látogatják a sízők turisták. Kitűnő levegője gyógykúrára alkalmas és nemcsak gyógyüdülője, továbbá uszodája van, hanem a hegymászást kedvelők számára kijelölt turistaútja is, sok érdekes látnivalóval.

Nemcsak a legmagasabban fekvő város a Harz hét városa közül, hanem az egyik legfontosabb is, mert ott bányászták az *ezüstércet*, s bár a pénzverdét már 1625-ben áttelepítették Clausthalba, 1804-ig St. Andreasbergben készítették a híres András-tallért. A hegyek érceink fémtartalma állandóan csökkent. s 1910-ben bezárták az utolsó bányát is, a 840 m mélyen levő *Silberschacht Samsont*, amelyet 1777-ben Goethe is meglátogatott.

Ma bányamúzeum, amelyben 14 m átmérőjű *vízkerekek* és az egyetlen, még ma is működőképes állapotban levő korabeli *leszállógép* látható.

St. Andreasberget északi irányban hagyjuk el. Az erdei út – mielőtt a B 242-es főútvonalba torkollna – átvezet a Brokkenig és Bruchbergig terjedő *természetvédelmi övezetbe*. Balra a 854 m magas *Grosser Sonnenberget* látjuk (780 m magasságban van a „Weghaus Sonnenberg" étterem); jobb oldalon pedig a torfhausi ultrarövidhullámú *adóállomás* tornya emelkedik. Innen kövessük a „Seesen 37 km" jelzésű tábla által jelölt utat, a B 242-es Harz-Hochstrassét. 4,5 km hosszan a *Bruchberg* lejtőjének tűlevelű erdein át vezet az út, aztán ismét egy *természetvédelmi övezet* (Altenauer Forst), majd a *Stieglitzeck* következik. A parkolóhelyről nagyon szép kilátás

nyílik az egész környékre. A *Sperberhaier-gátnak* (Sperberhaier-Damm) az a nevezetessége, hogy az 1 km hosszú és 16 m magas gáthoz szükséges földet két esztendeig (1732–34) kosárral hordták össze az építőmunkások. A 20 km hosszú vízvezetékrendszer a Bruchbergről ahhoz a tórendszerhez vezet, amelyből a környező lakosság vízszükségletét elégítik ki. A tórendszert a Clausthal–Zellerfeldhez vezető, 8,1 km-es útszakasz két oldalán építették a XVI. századtól, mint mesterséges víztárolókat, s a száraz évszakban is ellátta a környező bányákat vízzel. A 66 tó egyike-másika szabad *horgászterület*, az *Oberer Hausherzberger* elnevezésű *tó* pedig fürdőzésre is alkalmas.

Clausthal-Zellerfeld városka 560–800 m magasan fekszik, kedvelt üdülőhely télen-nyáron. Az üdülővendégek részére létesített hatalmas kiterjedésű *Kurparkban* szabadtéri koncerteket is rendeznek. A Hindenburgplatzon, a B 242 és a B 241-es utak találkozásánál áll a *Bányászati Akadémia*, 1775-ben alapították; a világ második legnagyobb ásványgyűjteménye látható benne. A Szentlélek-templom (Heiligen-Geist-Kirche), vagy más néven *Piactéri-templom* (Marktkirche) 1639-ben épült, és 2200 ülőhelyével Közép-Európa legnagyobb fatemploma. Az oltár 1641-ből, az orgona 1750-ből származik. A *„Ratskeller"* mellett haladjunk egyenesen tovább. Az Osteroder Strassén, ahol az emelkedő kezdődik, az első mellékutca *13. számú házában* született *Robert Koch* (1843–1910).

Clausthal-Zellerfeldből a B 241-es úton északnak tartva jutunk el utunk következő állomására, Goslar-ba. A rammelsbergi gazdag ólom- és ezüstércbányák közelsége hozta létre a várost több mint ezer évvel ezelőtt. Már 1000 körül jelentős helység volt, ahol fontos világi és egyházi épületeket emeltek. Az ezüst közelsége a császárokat is vonzotta: Goslar rövidesen császári székváros, országgyűlések helye lett. A két és fél évszázados virágzást a császári korona árnyékában később egy második követte a XV. és XVI. században, de már a városi polgárság jóvoltából. Ennek a kornak alkotásaiban gyönyörködhetünk elsősorban. A második világháború megkímélte a várost.

A szép és látnivalókban gazdag középkori Marktplatzot régi *polgárházak* veszik körül, egyikük-másikuk falát pala fedi. A tér közepén látható a román stílusú *Piactéri kút* (Marktbrunnen): két bronzkehely, tetején kis szoborral. Nézzük meg a gótikus *Városházát* (Rathaus) is. A középkori szokásoknak megfelelően a híres és összhatásában is megkapó épület föld-

szintjét az Áruház (Kaufhalle) foglalja el, amelyet az árkádok kissé elrejtenek a szemlélődő elől.

A déli oldalon *szabad lépcső* vezet az első emeleti erkélyre és az előtérbe. A tisztelgőteremben (Huldigungssaal) fogadta a régi időkben a polgármester azokat, akik hódolatukat akarták neki kifejezni. (A terem elnevezése azonban feltehetően inkább onnan ered, hogy a városba látogató nemesurak, hercegek, a királyi család tagjai ott fogadták az alattvalóik hódolatát.) A terem különös értékei az 1510 tájáról származó *falfestmények*. Faragott gótikus baldachinok alatt Sybillák, római császárok és próféták sorakoznak. (Az arcokat goslari polgárokról mintázta az ismeretlen festő...)

A terem keleti fala mögött található a kicsiny Szentháromság-kápolna (Trinitatskapelle), amelynek *freskói* Krisztus szenvedéseit ábrázolják; a kápolnában különböző *aranyékszerek* is láthatók. (Mind a tisztelgőtermet, mind a kápolnát csak vezetővel lehet megnézni.)

A Városházán idegenforgalmi felvilágosítást is kaphatunk (Verkehrsverein).

A gótikus *Céh-ház* (Kaiserworth) 1494-ből ma szálloda; tornyos erkélyét barokk stílusú császári figurák díszítik. A Marktplatztól és a Városházától északnyugatra a Schuhhof nevű teret *favázas polgárházak* fogják közre, egyiket-másikat árkádok díszítik. A tér végéről balra nyíló kis közön át jutunk a Münzstrassére, s azon könnyen megtaláljuk a „*Fehér hattyú*" („Am Weissen Schwan") *vendégfogadót*, melynek feltétlenül nézzünk be az udvarára. Kissé távolabb ahhoz az 1407-ből való épülethez jutunk, amelyben ma „*A régi pénzhez*" („Zur Alten Münze") címzett *éttermet* találjuk. Forduljunk vissza, és ugyanazon az úton, amelyen jöttünk, térjünk vissza a Piactéri-templomhoz. A Münzstrassén keresztül rálátunk a tornyára. Az utca vége felé a házak kiugró erkélyei még keskenyebbé teszik az utat. A *sarokház* (Marktstrasse 1–2.) 1526-ban épült, gyönyörű kétemeletes zárt erkélye emlékezteti a látogatót a XVI. század építőmestereinek művészetére. A templom főbejáratával szemben áll a sátortetős *Brusttuchs*, egy szintén 1526-ból való patríciusház, amelyet egy gazdag bányatulajdonos a mitológiából és a Bibliából vett jelenetekkel díszíttetett reneszánsz stílusban.

A Piactéri-templom (Marktkirche) két különböző süvegű (1593-ból való) tornyával a Városháza mögött központi helyet foglal el a városképben. A régi bazilikát gótikus stílus-

ban bővítve jött létre a mai templom. Belül XVI–XVII. századi keresztelőmedencét és oltárfalat találunk. A kanyargós Marktstrassén végigsétálva ott, ahol a Bäckerstrasséba torkollik, több *reneszánsz házat* találunk. A tetőket Alsó-Szászországban gyakran látható frízek díszítik. Forduljunk be a Schreiberstrasséra, sétáljunk el a Bergstrasse sarkáig. A masszív, magas tetős, sűrű ablaksoros, favázas *Siemens-házat;* a világhírű Siemens-cég egyik alapítója: Hans Siemens építtette 1693-ban. Érdemes megnézni belülről is. A Bergstrassén egy szép kis térhez érkezünk. Ott forduljunk balra, s a *Gose* folyó partján menjünk addig, amíg el nem érjük a város Liebfrauenberg negyedét; onnan kövessük a Neue Strassét; a folyót a *malom* mellett keresztezzük és a jobb parton sétáljunk tovább. Az 1254-ből való *Alapítványi-kórház* (Stift zum Grossen Heiligen Kreuz) gótikus épülete ma aggok háza. Belsejében a hatalmas csarnokterem még eredeti; a XVII. századból való galéria díszíti, abból jutunk el a rendkívül egyszerű kis kápolnába.

A Hoher Wegen déli irányban a Kaiserbleek sarkán álló ún. *Dóm-előcsarnokhoz* (Domvorhalle) érünk; egy XI. századi dóm egyetlen megmaradt része, mely az északi oldalhajó előtt állt. Belsejében még láthatók a dóm altemplomának oszlopai, sírkövek és a kőből készült császári ülőhely bronztámlával. Délnyugatra hatalmas épület tűnik fel: a XI. század első felében készült *császári palota* (Kaiserpfalz), melyet a múlt század hetvenes éveiben restauráltak.

A *császári terem* több mint 7 m magas és majdnem 50 m hosszú. A patetikus *történelmi festmények* a restaurálás korából származnak. A kétszintes *Ulrich-kápolna* (Ulrichskapelle) a korai román építészet súlyosságáról tanúskodik. Ide helyezték át a dómból *III. Henrik császár* (1039–56) *síremlékét.*

A Hoher Wégen visszafelé menve, majd jobbra az Am Bach nevű sétányon, az öreg *Malomhoz* (Lohmühle), majd a *Goslari Múzeumhoz* (Goslarer Museum, Königstrasse 1–2.) jutunk. A múzeumban sok érdekes tárgyat, a város történetével összefüggő leleteket láthatunk, továbbá megszemlélhetjük a régi város modelljét és az egykori dóm több értékes, itt elhelyezett darabját. Útban vissza a Marktplatzra, ne mulasszuk el újra megnézni a város különleges épületét, a *Haus Brusttuchsot,* amelyet a Piactéri-templommal szemben, a Hoher Weggel párhuzamos utácska sarkán találtunk meg. Az emelet gótikus favázát groteszk faragások díszítik, teteje pedig magas, ferde

és hegyes. A Marktról a Hokenstrassén végigmenve a Jakobi-Strassén, kereszteződés mellett áll az egykori kereszt formájú bazilikából 1500 körül gótikus csarnoktemplommá átalakított *Jakab-templom* (Jakobikirche). A Hokenstrasse folytatásán, a Rosentorstrassén továbbmenve a *Bencés-templomhoz* (Neuwerkskirche) jutunk. A XII. században készült a bencés apácák templomaként; különösen falfestményei értékesek.

Salzgitter-t Goslarból a B 6-os úton érjük el. Alsó-Szászország egyik legnagyobb ipari központja. Az NSZK legfiatalabb városainak egyike. 1942. április 1-én hozták létre, 28 község összevonásával. Az új település központja – az egykori Bad Salzgitter – a XIII. század óta áll fenn, itt működik a városi közigazgatás.

Salzgitterben épült fel a második világháború előtt és alatt az akkor Herman Göringről elnevezett *acélipari vállalat*, amely a második világháború végén 9 nagyolvasztóból, egy komplett hengerműből, valamint a hozzá tartozó öntödéből állott. Az üzemeket a szövetségesek döntése alapján 1945 után leszerelték, 1951-ben azonban hozzáfogtak az újjáépítéshez. 1971-ben az acélműben és a hozzá tartozó kiegészítő ipari üzemekben már 60 ezer ember dolgozott. Ipari fejlődését a város elsősorban annak köszönheti, hogy déli határában található az NSZK legnagyobb *érctelepe:* mintegy 2,5 milliárd tonna ércet rejt itt a föld méhe.

A várostervezők egy része Salzgittert mintavárosnak tartja, mert a beépített területeket zöldövezetek szabdalják keresztülkasul. Az egymástól különálló 28 kisebb-nagyobb községet ugyanis eredetileg erdős övezetek választották el egymástól. A város nemcsak ipari centrum, hanem üdülőkörnyék is, amit kitűnő gyógyvizének és termálfürdőinek köszönhet. A vízisportok kedvelőit a *Salz-Lebenstedt melletti* 45 hektáros *tó* vonzza.

Braunschweig és környéke

Alsó-Szászország 270 ezer lakosú ipari városa a Harz-hegység és a Lüneburger Heide között fekszik az *Oker* folyó partján; fontos közlekedési és vasúti csomópont. Belföldi forgalmat lebonyolító *repülőtere* és *folyami kikötője* van az Elba-csatornán. A városban több egyetem, pedagógiai főiskola, közgazdasági akadémia, valamint állami gyógyszerészeti akadémia működik. Saját operája és színháza van.

A város több mint ezer évvel ezelőtt kereskedelmi útvonalak kereszteződésében jött létre. Oroszlán Henrik a XII. század közepén székhelyévé tette Braunschweiget, mely még századokkal később is öt részben önálló városrészből állt. (Altstadt, Hagen, Altewiek, Neustadt, Sack). Évszázadokon keresztül egészen 1671-ig szabad város volt, első városi pecsétje 1231-ből származik. Gazdasági és kulturális fejlődése azonban önállóságának eltörlése után sem szűnt meg.

A város nevéhez fűződő irodalomtörténeti nevezetességek egyike *Till Eulenspiegel* személye, aki Schöppenstedtben, Braunschweigtől délre született. (A róla elnevezett süteményt ma is árulják a pékségekben.)

Gotthold Ephraim Lessing is gyakran megfordult Braunschweigben, ahol 1772-ben mutatták be „Emilia Galotti" című operáját. Az író 1781-ben halt meg, a városi temetőben temették el, emlékét a Lessing Platzon *szobor* őrzi.

A városban élt és dolgozott (1786–1805) *Joachim Heinrich Campe* pedagógus és iskolaügyi tanácsos, aki bevezette a német iskolareformot.

Szemlélődésünket a szebbnél szebb épületekben gazdag óvárosban kezdjük a Burgplatzon, melyet a Vár, a Dóm, a klasszicista Vieweghaus és szép *favázas házak* öveznek. A teret a mai evangélikus dóm, az Oroszlán Henrik által 1173–95 között építtetett *Szt. Blasius alapítványi templom* (Stiftskirche St. Blasius) uralja; kívülről a nyugati főhajó teszi látványossá. Az építményt két nyolcszögletű torony díszíti, a tornyok között egy alacsonyabb, gótikus mintázatú kupolaszerű építmény, az 1275-ben készült harangtorony látható, amely a két tornyot mintegy összetartja. (Érdekes, hogy a legtöbb braunschweigi templom építési módja a dómot utánozza.) A templom három nagy harangját 1502-ben, a kisebbeket 1506-ban öntötték. Az eredeti háromhajós román bazilika déli oldalhajója mellé 1322–46 között egy második készült, míg az északi oldalhajót a XV. század második felében két gótikussal helyettesítették, melyek angol hatást mutatnak.

A dóm belsejét díszítő művészi munkák közül említésre méltó a hatalmas és mégis finom vonalú hétkaros *bronz kandeláber*, az északi hajóban Imerward mester 1160-ban készített *feszülete*, míg a főhajóban *Oroszlán Henriknek és feleségének*, az angliai Matildnak *siremléke* látható. A *román szarkofágot* a kriptában találjuk. A szentélyt és a kereszthajót a XIII. századból származó *freskók* díszítik, uralkodó színük a vörös és a kék.

A tér közepén 1156-ban bronzból készült híres *oroszlánszobor* emlékeztet a város tulajdonképpeni alapítójára. A *Várat* (Burg Dankwarderode) Oroszlán Henrik egykori rezidenciájának alapjain építették újjá. Szép középkori ötvösmunkák (arany egyházi ékszerek) láthatók benne. A Burgplatz északi részén a *Huneborstel-ház* (Huneborstelsches Haus) a braunschweigi reneszánsz favázas építkezés 1536-ból származó remek alkotása.

A város másik látványos tere az innen nem messze nyugatra eső, a Schuhstrasse–Kohlmarkt útvonalon át megközelíthető Altstadtmarkt, vagyis az óvárosi piac. A középkori Braunschweig központjában, a tér közepén a késő gótikus kézművesség mesterműve, az 1408-ban ólomból öntött *kút* (Altstadtmarktbrunnen) áll. A *Városháza* (Altstadtrathaus) egyike a legszebb középkori építészeti alkotásoknak, a XIII–XIV. századból származik. A kétszárnyas épületet a piac oldaláról nézve kiugró erkélyek teszik érdekessé, a tartóoszlopokon XV. századi mestermunkák láthatók, német nemesek képmásaival. A *Szabók háza* (Gewandhaus) hosszú épület, szokatlanul gazdag díszítéssel. Alsó része a késő reneszánsz korból maradt fenn és azt koronázza meg négy, a későbbi korokban ráépített emelet. Az építész láthatóan az abban a korban ismert valamennyi kőfaragó eljárást alkalmazta, így az oszlopok rendkívül gazdagon mintázottak, különböző figurák, kőgolyók váltogatják egymást. Az Igazság szobra (Justitia) alatt a braunschweigi oroszlán kicsinyített mása látható. A *Márton-templom* (Martinkirche) a XII. század végén épült pillérbazilikaként és külső formájában nagyon hasonlít a dómra. A XIII. és XIV. században tágas csarnoktemplommá alakították át.

A keresztha jóban látható *szüzek*, a déli oldalon a *Háromkirályok* a XIV. század művészeinek alkotásai. A domborművekkel díszített alabástrom *szószék* 1621-ben készült.

A jobb oldali oldalhajó első kápolnája, a Szt. Anna-kápolna érdemel figyelmet, gótikus *keresztelőmedencéjével*, amelynek alja bronzból készült és barokk stílusú fedő takarja. A kápolna bejáratánál egymással szemben *Szt. Anna és Mária képmása*, míg a másik oldalon a templom névadójának *Szt. Márton* lovagnak a *képe* látható (XVII. század).

Meg kell még említeni a XI–XV. század során épített és bővített *Magni-templomot* (Magnikirche) az Altwiek városrész központjában és a mögötte levő *házakat* („Hinter der Magni-

kirche"). Az Antal-Ulrik hercegről elnevezett *múzeumban* (Herzog-Anton-Ulrich-Museum, Museumstrasse 1.) XVII. századi holland és flamand festők munkái láthatók.

Braunschweig sok egyéb látványosságáról tájékoztatást kaphatunk a *Főpályaudvaron* (Hauptbahnhof) levő idegenforgalmi irodában (Verkehrsverein am Hauptbahnhof).

Braunschweigből a B 1-es úton vagy az A 2 / E 8-as autópályán juthatunk el H e l m s t e d t-be, az NSZK–NDK közötti legnagyobb határforgalmat lebonyolító városba.

Már a XVI. században jelentős településnek számított, mivel itt vezettek el a só- és gabonakereskedelem legfontosabb útvonalai. Így vált a ma alig 30 ezer lakosú város a Welf hercegi ház székhelyévé, a XV–XVI. században pedig a Hanzavárosok szövetségének tagjává. Ma is sok szép favázas házban gyönyörködhetünk itt, melyeket remek faragások díszítenek.

A főútvonalon, a *gótikus torony* alatt áthaladva jutunk el az *egykori egyetemhez*. A XVI. század végi épület a reneszánsz építészet szép alkotása. Az Academia Juliát a Welf hercegi ház egyik tagja, Julius alapította 1576-ban protestáns tartományi egyetemként. 1810-ben azonban, a napóleoni háború idején Göttingenbe kellett telepíteni. Az egyetemtől mintegy 400 méterre van a főtér, a Marktplatz, amelyhez úgy jutunk el a legkönnyebben, ha az egyetem mellett balra fordulunk és a Bötticherstrassén végigmegyünk. Az 51. szám tipikus *professzorház*, hatalmas, oszlopos bejárattal. (A korabeli szokásoknak megfelelően a ház nemcsak a professzornak és családjának szolgált lakóhelyül, hanem több diáknak is, így aztán a professzor háza egyszerre volt családi otthon, előadóterem, kollégium és menza.) A Bötticherstrasse végén balra fordulunk a Neumärker Strasséra és úgy érünk ki a Marktplatzra. A tér a XII. században keletkezett, mint kereskedelmi központ. Jobb oldalán áll a neogótikus *Városháza* (Rathaus, 1906). (Idegenforgalmi tájékoztatást a Verkehrsvereinben kaphatunk.) Közvetlenül a Városháza mellett a *Rohr-ház* (Rohrsches Haus) 1567-ben épített, gazdagon díszített favázas épület. A szemben levő házon *tábla* emlékeztet rá, hogy 1805 augusztusában néhány napig ott lakott *Goethe*, aki az egyetem híres professzoránál, Beireisnél járt látogatóban.

Helmstedtből a B 244-es úton és arról nyugatra letérve, Braunschweigből a B 248-as úton jutunk W o l f s b u r g-ba. A XIV. században von Bartesleben építette a *Wolfsburgi-kas-*

télyt, amelyet a XVI. században a Weser-reneszánsz stílusban elkészült kastéllyal váltott fel. Mellette áll az 1683-ban épült *Szt. Mária-templom* (St. Marienkirche). A város életét azonban a *Volkswagen* autógyár határozza meg. Itt található a *konszern központja* és a vállalat *legnagyobb üzeme*. (Az 52 ezer embert foglalkoztató gyár a naponta 10 és 14 órakor kezdődő csoportos látogatás keretében megtekinthető; a vezetés német nyelven folyik, tolmácsolás nincs.)

1938-ban két település, Rothebot és Hesslingen összevonásával, s azok területén alapították a mai Volkswagen-művek elődjét, hogy a lakosságot ellássa az új olcsó népautóval, a bogárhátú Volkswagennel. A község akkoriban mindössze 850 lelket számlált. A fejlődés azután meglehetősen gyors ütemű volt, igaz, hogy csak a második világháború után érte el igazi virágzását. 1958-ban 50 ezer lakosa volt, 1972-ben két közeli kisvárost és 18 községet csatoltak hozzá, így alakult ki a mai Wolfsburg. Ez az egyik magyarázata a város szokatlan tagoltságának, annak, hogy a régi kis házcsoportokat modern épületek tömbjei váltogatják, bár az uralkodó ma már a városias építkezés.

A gépkocsigyártás fellendülésével utat tört a modern építészet is. Ennek eredménye a finn építőművész, Alvar Aalto tervei alapján készült *Kultúrközpont* (Kulturzentrum), a *Városi Színház* (Theater der Stadt), továbbá több merész vonalú templom, valamint az újonnan épített iskolák és középületek.

Wolfsburgból a B 188-as úton északnyugatra G i f h o r n-ba jutunk. A városka az *Aller* és az *Ise* folyók találkozásánál, a Lüneburger Heide déli részén fekszik. A XIII. század eleje óta tartják számon. A XIV. században indult virágzásnak, amit elsősorban a rajta áthaladó kereskedelmi utak élénk forgalmának köszönhetett. A XVI. századból maradt fenn a *várkastély*, amely 1539–59 között Franz von Braunschweig-Lüneburg herceg rezidenciájául szolgált. A várkastélyban található a helytörténeti múzeum. Az óvárosban az evangélikus *Miklós-templom* (Nikolaikirche, 1744) és – elsősorban a Hauptstrassen – a *favázas lakóépületek* érdemelnek figyelmet. A város közelében fekszik a *Heid-tó* (Heidsee).

U e t z e közelében az *Irén-tó* (Irenen See) partján szépen kiépített kemping várja a turistákat. A tó fürdésre és vízisportokra egyaránt alkalmas. B u r g d o r f a XI. században keletkezett, 1809-ben tűzvész pusztította el, s csak kevés régi épületet sikerült megmenteni. Közéjük tartozik a *kastély* favázas épülete (1642–50) és a *Szt. Pankráciusz-templom* (St.

Pankratius Kirche, 1811–13), amelynek különlegesen szép barokk orgonája van. A *helytörténeti múzeumban* található az északnémet terület legszebb és egyik leggazdagabb cinkfigura-gyűjteménye.

Burgdorfból a B 188-as úton hamarosan beérünk Hannoverbe.

HANNOVER

Alsó-Szászország több mint félmillió lakosú fővárosa, a *Leine* folyó mentén, a Weserberg északkeleti nyúlványai és a Német-alföld között fekszik. Rendkívül fontos közlekedési csomópont, *repülőtere* (Hannover–Langenhagen) nagy nemzetközi forgalmat bonyolít le.

„Hanovere" – így hívták régen a helységet – 1150-ben kereskedelmi településként jött létre a Leine folyó mentén egy átkelésre alkalmas helyen, s 1367-ben csatlakozott a Hanza-városok szövetségéhez.

A XVII. században a hannoveri hercegség a Braunschweig-Lüneburg hercegi család egyik mellékágának uralma alá került és hamarosan állandó rezidenciájukká vált. Zsófia (Sophie) nagyhercegnő művészeteket kedvelő, nagy műveltségű asszony volt, az udvar az ő idejében érte el virágkorát, amit egyebek között az is érzékeltet, hogy Händel is gyakori vendég volt a háznál, továbbá itt talált pártfogást a filozófus Gottfried Wilhelm Leibniz is.

Ernő Ágost (Ernst August) herceg és Zsófia hercegnő házassága (1658) megalapozta a hannoveri háznak az angol koronára támasztott igényét. Zsófia ugyanis a pfalzi herceg lánya volt, de egyben I. Jakab angol király unokája is. Így történt aztán, hogy 1714-ben Zsófia fia, György Lajos (Georg Ludwig) nagyherceg I. Györgyként az angol trónra léphetett. Ezután a hercegi család elhagyta hannoveri rezidenciáját és csak 1837-ben tért ismét vissza, amikor az örökösödési jog következtében megszűnt a hannoveri hercegi ház és az Anglia közötti perszonálunió. Angliában Viktória királynő lépett a trónra, Hannoverben viszont Ernő Ágost. Így vált a város ismét királyi rezidenciává, amely visszaadta régi ragyogását, de csak 30 esztendőre, mert 1866-ban a királyi házat megdöntötték, birtokait Poroszországhoz csatolták.

A királyi ház bukása azonban már nem akadályozhatta meg a város gazdasági és kulturális fejlődését. Igaz, a második világháború idején a sorozatos légitámadások következtében az épületek mintegy 60%-a teljesen elpusztult, az újjáépítés során azonban a város nemcsak visszanyerte régi fényét, de a nagystílű tervezés nyomán új, modern külsőt kapott.

Hannoverben székel a tartományi kormány, a parlament és sok más helyi, valamint országos intézmény. Sok egyeteme és főiskolája, operája, több színháza és múzeuma van, így nemcsak közigazgatási, de kulturális központ is ez a város. A lakosság 50%-a az iparban dolgozik (acélipar, Volkswagen-üzemek, hanglemezgyár stb.), de nem kevésbé fontos a kereskedelem sem, Hannover vásárváros: évente nagy sikerű nemzetközi vásárokat rendeznek itt.

A modern építészet egyik legszebb példája a hannoveri központi hőerőmű és a közigazgatási épület, valamint a 103 m magas távközlő torony, nem is beszélve a rendezett parkokról, valamint a közlekedést meggyorsító körutakról, a fő közlekedési útvonalak kereszteződéseinek áthidalásáról alul- és felüljáró-rendszerekkel. Közlekedési szempontból Hannovert az NSZK egyik legszervezettebb nagyvárosának tartják.

Hannover sok jeles személyiséget adott az országnak. *Antonius Corvinus* (1501–53), az evangélium egyik szerkesztője, 1552-ben háromévi várfogságból szabadulva érkezett Hannoverbe. *Síremléke* a Piactéri-templomban található.

Hannoverben töltötte életének jelentős részét *Gottfried Wilhelm Leibniz* (1646–1716) filozófus, jogtudós és matematikus, aki a lipcsei és a jénai egyetemeken folytatott tanulmányokat, és 1676-ban Ernő Ágost nagyherceg hívására érkezett Hannoverbe, hogy a hannoveri ház történetírója és főkönyvtárosa legyen. Fennmaradt írásai közül figyelemre méltóak a Zsófia hercegnővel folytatott napi beszélgetéseiről készült feljegyzések. Az ő tervei alapján alapította meg II. Frigyes (Friedrich) brandenburgi nagyherceg (később I. Frigyes porosz király), 1700-ban Berlinben a tudományos akadémiát, amelynek első elnöke Leibniz lett. Leibnizre és munkásságára emlékeztet Hannoverben egyebek között a *Leibniz-Haus* a Schmiedestrassén, *síremléke* az Újvárosi-templomban, valamint a Sophien-Strasse 2. alatti művészházban felállított *szobra*.

Charlotte Kestner (1753–1828), aki Goethe „Az ifjú Werther szenvedései" című munkájában, valamint Thomas Mann „Lotte Weimarban" című művében öltött irodalmi alakot, 1773-tól haláláig élt Hannoverben. Emlékét a már említett irodalmi műveken kívül az 1916-ban megnyitott Kestner-múzeum (Trammplatz 3.) őrzi. *Síremléke* a Gartenfriedhofban (Marienstrasse) található.

A hannoveri uralkodóház palotája, ill. annak romjai és a hozzá tartozó park, az úgynevezett *Herrenhäuser Garten* a város északnyugati részében található és négy önálló parkból áll. A négy egységet a Herrenhäuser Allee köti össze, amelyet hársfák szegélyeznek. (Aki gépkocsival érkezik, annak a Nienburger Strasse használatát javasoljuk.)

A Nagy-kertet (Grosser Garten) 1666-ban telepítették és 1696-ban, majd 1710-ben bővítették, sőt át is alakították. Mint annyi mindené, a parképítés kezdeményezője is Zsófia hercegnő volt, aki a krónika szerint gyakran hangoztatta, hogy ettől a parktól függ az élete. Meg is látszik rajta a gondoskodás. A négyszög alakú park egy-egy oldala 800 m, a növényzetet holland stílusban rendezték el. A Nagy-kert legrégibb része az úgynevezett francia kert, művészi formájú virágágyakkal, a sétányokat *római istenek másai*, allegorikus figurák díszítik, s az egész elrendezésnek barokkos hatást kölcsönöznek. Középen hatalmas *szökőkút* vízsugarai törnek a magasba, s ott szétterülve szabályos kupolát alkotnak.

A park keleti oldalán található a *szabadtéri színpad*, a jobb oldalán pedig egy *labirintuskert*, amely a vállalkozó kedvű sétálók türelmét is próbára teszi. A kert közepén látható medencék *szökőkútjai* és az attól délre levő kis önálló park *szimmetrikus mozaikjai* figyelemre méltóak. A mellékutak a hársfákkal szegélyezett főútvonalat megszakító *kis terek szökőkútjaitól* ágaznak el.

A Botanikus kertet (Berggarten) a Nagy-kerttel egyidőben építették, attól főként sokféle virága és növényzete különbözteti meg. Főútvonaláról jól látható a hannoveri királyi ház mauzóleuma.

Sajnos a kastély, amelyet 1666-ban Lorenzo Bodogni tervei alapján kezdtek el építeni, és amelyet az azt követő századokban többször is átalakítottak és bővítettek, míg végül 1820-ban elnyerte klasszicista formáját, 1943-ban egy légitámadás következtében olyan súlyosan megsérült, hogy le kellett bontani. Csak egyes melléképületek maradtak meg, mint például az 1694-ben épült *virágház*, azt azonban később a hercegnő kívánságára úgy alakították át, hogy abban egy bálterem és a vendégek elszállásolására alkalmas lakosztályok készültek. Az épületrész belseje azért is figyelemre méltó, mert falait barokk freskók díszítik, amelyet a XVII. századi olasz mester, Tommaso Giusti festett, a freskók előtt 13, Firenzéből származó bronz mellszobor látható.

A *Piactéri-templom* (Marktkirche) építését a XIV. században kezdték el, az égetett téglát alkalmazó északnémet gótikus stílus legdélebbre található alkotása; bronz ajtaját Gerhard Marcks készítette 1959-ben.

Belsejében a *siremlékek* mellett figyelemre méltó a faragott *festett oltár* (XV. század), amely a passiót ábrázolja; nagyon szép a szentélyt megvilágító *üvegablak* (XIV. század), valamint a bal oldalhajóban található XV. századi bronz *keresztelőkút*.

A templommal szemben a *Régi-városháza* (Altes Rathaus am Markt) arányos, szépen díszített, XV. századi épülete áll.

Az első világháború előtt készült neoreneszánsz *Városháza* (Rathaus) monumentális épületét kupolában végződő torony koronázza, az oda felkapaszkodó turisták gyönyörködhetnek az impozáns városképben. (A felvonó csak márciustól novemberig, 10 és 17 óra között óránként közlekedik.) A Városháza főbejárata melletti nagy hallban megtekinthető a város négy modellje: az első az 1689-es, a második az 1939-es, a harmadik az 1945-ös és a negyedik a mai, ill. a holnapi Hannovert ábrázolja.

A *Kestner-múzeumot* (Trammplatz 3.) August Kestner, Charlotte Kestner fia alapította.

Nemcsak értékes *irodalmi emlékek* találhatók benne, hanem a második emeletén az NSZK-ban fellelhető legszebb *egyiptomi gyűjtemény* is, a 15. és 20. teremben pedig az emberiség 4000 éves történetének *régészeti leletei*. (A múzeum hétfőn és ünnepnapokon zárva van.)

A *tartományi múzeum* (Niedersächsisches Landesmuseum) címe: Am Maschpark 5.

Első emeletén az *északnémet térség fejlődését* követhetjük nyomon a kőkorszaktól kezdve. A második emeleti galériában *német festők* képei mellett *holland* és *olasz mesterek* alkotásai láthatók. Ugyanitt a második emeleten ismerkedhet meg az érdeklődő a *XIX. és XX. századi német festők* munkáival. A művészettörténeti alkotásoknak helyt adó teremben a *modern kisplasztikai gyűjtemény* érdemel figyelmet.

Érdekes a *Wilhelm-Busch Múzeum* (Georgengarten 1.) is.

Itt a Hannoverben született költő, grafikus és humorista, *Wilhelm Busch* (1832–1908) *karcolatait* mutatják be. Wilhelm Busch képregényeit nemcsak a XIX. század német ifjúsága forgatta szívesen, hanem Európa-szerte közkedveltek.

A múzeumban ezenkívül *H. Zille művei* és modern *karikatúrák* láthatók.

A nemzetközi hírű *vásárváros* Hannover délkeleti részében terül el. [Idegenforgalmi tájékoztatásért a Főpályaudvar (Hauptbahnhof) előtti Ernst August Platz 8-ban a Verkehrsbüróhoz fordulhatunk.]

Utak a Weserbergland tájaira

A Weser-hegység (Wesergebirge) tájaira vezető egyik út Hannoverből a B 217, amely Hamelnbe visz. Az út áthalad a Deister-hegység (Deister) nyúlványain. Springe az ezredfordulón vált ismertté. 1347-ben többször is nagy tűz pusztított benne, így középkori épületeiből csak kevés maradt meg. A városka ma különösen faiparáról ismert. Springében született *Heinrich Goebel* (1818–93), a híres órakészítő mester, aki húsz esztendővel Edison előtt találta fel az elektromos égőt. A városka XVII. és XVIII. századból fennmaradt *favázas polgárházai* figyelmet érdemelnek. A várostól délre 3 kilométerre található egy 16 kilométeres, fallal körülvett *természetvédelmi övezet*, amelyben szabadon kószálnak az állatok.

Springe után a B 217-es úton Hameln-ba érünk. A Weser folyó jobb partján elterülő települést először 800-ban említik; a benedekrendi szerzetesek által alapított kolostorhoz tartozott és „Hamala" volt a neve. A XI. században Szt. Bonifácius-alapítványt hoztak létre és Hamala kereskedővárossá nőtte ki magát. A napóleoni háborúk idején súlyos harcok dúltak a városban és környékén, erődítményeit Napóleon parancsára lerombolták. Hameln ipari fejlődése 1872-ben kezdődött, amikor bekapcsolták a vasúti közlekedésbe.

A városkát felkereső turisták tízezrei mulattatására nyáron, vasárnap délben a Városháza erkélyén előadják a „Hamelni patkányfogó" című mesét.

1284-ben különös öltözékű idegen érkezett a városba, és megígérte a polgároknak, hogy jó fizetségért megszabadítja őket a patkányoktól és az egerektől. A polgárok ráálltak az alkura, mire a jövevény elővette furulyáját és játszani kezdett rajta. És lássatok csudát: már az első hangokra előbújtak a patkányok és egerek. Az idegen ekkor a Weserbe vezette őket, s a rágcsálók mind belefulladtak a folyóba. Amikor azonban a titokzatos furulyás a kialkudott bért kérte, a fukar városi tanácsnokok egyetlen petákot sem fizettek neki. A furulyás ekkor megátkozta a várost.

Egy idő múlva, vasárnap reggel, mise idején újból megjelent az idegen. Ismét megszólalt a furulya, s lám: a város minden gyereke kiszaladt a házakból és a furulyához futott. Az pedig egyet se szólt, csak játszott, játszott, aztán szép lassan elindult, kifelé a városból. A gyerekek meg – pontosan százharmincan – utána, s a különös

menet elindult a környékbeli erdőbe. Többé senki sem látta őket; mindössze ketten tértek vissza közülük, az egyik süketnémán, a másik vakon. Így aztán soha senki sem tudhatta meg, mi is történt valójában a hamelni gyerekekkel.

A népmesekutatók szerint a legenda magva arra vezethető vissza, hogy a városka a XIII. században olyannyira túlnépesedett, hogy lakosai a gyerekek egy részét a keleti területekre küldték, hogy ott építsenek maguknak új otthont és soha ne térjenek vissza.

A városban a Weser-reneszánsz építészet szebbnél szebb polgárházaiban gyönyörködhetünk, elsősorban az Osterstrassén. A mesés *Patkányfogóház* (Rattenfängerhaus) 1603-ban épült, a *Leist-ház* (Leistsches Haus) ma a helytörténeti múzeum; mellette az *Alapítványi urak háza* (Stiftherrenhaus) és az utca végén az 1617-ben épült *Házasságkötő-terem* (Hochzeitshaus) gyönyörködteti a szemlélőt, homlokzatával és – az utóbbi – harangjátékával. A *Piactéri-templom* (Marktkirche St. Nicolai) román kori, a XIII. században átépítették; a *Szt. Bonifáciusz-templom* (Münsterkirche St. Bonifatius) XI. századi román bazilika, melyet később gótikus csarnoktemplommá alakítottak át. A XI. századi altemplom alatt 1955-ben egy még régebbit találtak, mely a Karoling-korabeli kolostortemplomhoz tartozhatott. A város déli részében, ősfákkal övezett park közepén látható az *apátság* tömör nyolcszögletű épülete. Alapjait román stílusban a XII. században rakták le. Belsejét a XIII. századból való gótikus terem uralja, mennyezetét hatalmas oszlopok tartják, kereszthajóját sakktáblaszerűen elhelyezett festmények díszítik.

Hamelnből a Weserrel nagyjából párhuzamos, B 83 jelű úton folytatjuk utazásunkat, északnyugatra, R i n t e l n-be. A Weser-parti város magva 1150-ben, a folyó jobb partján épült, majd később, a XIII. században, a tartományi grófok kezdeményezésére terjeszkedett tovább. A városnak 1625–1809-ig saját egyeteme volt. A hesseni uralkodók idején (XVII. század), a harmincéves háborúban a város erődítménye megsemmisült, majd újjáépítették.

A háborúk ugyan súlyos károkat okoztak a régi városrészben, de még így is számos szép régi épület maradt meg, köztük a kb. 1620-ból származó *Régi-múzeum* (Altes Museum). A háromhajós, kora gótikus *Miklós-templom* (Nikolaikirche) déli portálja még a román stílus jegyeit őrzi. Tornya (49,5 m) az egész város legjellegzetesebb, nyolcszögletű, barokk építménye; mindenhonnan jól látható. A templom belsejében nagyon szép a

bronz keresztelőmedence, Heinrich von Damme mester munkája. A *Városháza* (Rathaus) kora reneszánsz stílusú épület (1560), egyes elemei azonban a XVII. századból valók és a Weser mentén kialakult építészet stílusjegyeit viselik. A Klosterstrassén – szinte már a város szélén – található az 1230-ban épült és a XIX. század végén lebontott *ciszterci kolostor maradványa.*

Ebben a kolostorban talált otthonra az *egyetem* (Ernestina), amelyet 1621-ben Schaumburg herceg építtetett és a maga korában Északnyugat-Németország egyetlen egyeteme volt. Miután azonban nem épült tovább és 150-nél soha nem volt több hallgatója, 1810-ben bezárták.

Történetének legsötétebb fejezetéhez tartozik az a korszak, amikor *boszorkánypereket* tartottak itt: a jogi fakultás professzorai tucatszám kínozták meg a helység asszonyait és lányait. 1659-ben egyetlen napon húsz nőt égettek meg az Arensburg-dombon.

A régi városrészt elhagyva, az egykori *erődítmény falmaradványaihoz* jutunk.

Az A 2 / E 8, ill. 2 számozású autópályán is elindulhatunk Hannoverből a Weser-hegység vidékére. A hegység nyugati nyúlványain Bad Nenndorf szép fekvésének és kitűnő gyógyfürdőinek köszönheti turistaforgalmát. Itt működik a hannoveri egyetem balneológiai és reumatológiai intézete. A *gyógyfürdő* már a XVI. század kezdetén ismert volt, azután a későbbi századokban továbbfejlesztették és újakkal gyarapították. Érdeklődésre tarthat számot az 1806-ban klasszicista stílusban épült *kastély*, a tartományi grófok egykori nyári rezidenciája.

A B 65-ös úton délnyugati irányban a *Bückeberg* mentén haladunk tovább. Stadthagen-ben a *Mausoleum* hétoldalú rézkupolája – melyet Schaumburg herceg építtetett 1620-ban – firenzeinek hat. Belsejében Adrien de Vries bronzfigurái Németország leghíresebb barokk szobraihoz tartoznak. A Mausoleum a XIV–XV. századi *Szt. Márton-templomhoz* (Stadtkirche St. Martini) csatlakozik. A templomban számos síremléket találunk; reneszánsz a faragott szószék és a keresztelőmedence. A *Városháza* (Rathaus) a XVI. századból való. Obernkirchen-t lomb- és tűlevelű erdők övezik. Figyelemre méltók: az *ezeréves kolostor* és a több mint 700 esztendős *Alapítványi-templom* (Stiftskirche), továbbá a régi *favázas polgárházak*. A *Sonnenbrink* elnevezésű természetvédelmi övezet kitűnően alkalmas a pihenésre, szabad fürdőjében a

különleges mikroklíma következtében áprilistól novemberig lehet fürödni.

Észak-Rajna–Vesztfália és Alsó-Szászország tartományi határának közelében B ü c k e b u r g-ba érünk. A Weser-hegység északnyugati oldalán fekvő kisváros magva a XIII. században keletkezett, legrégibb épületei közé tartozik a Schaumburg és Holstein grófok által emeltetett *vár* (Burg). Bückeburg 1609-ben kapott városjogot, amikor a Schaumburg–Lippe család építtetni kezdte árokkal körülvett reneszánsz és barokk kastélyát. Ritka ékessége a városnak az 1615-ben elkészült *templom* (Stadtkirche), melynek gazdagon díszített, arányos homlokzata gotizáló, barokk és klasszicista elemekből áll; különlegesen szép, kora barokk háromhajós csarnoktemplom. Az oltár mögött van az 1615-ben készült, a második világháború után újjáépített, nagyszerű orgona. Julius G. Herder is prédikált a templomban a XVIII. század végén. A *helytörténeti múzeumban* (Schaumburg–Lippesches Heimatmuseum, Lange Strasse 22.) a Schaumburg–Lippe hercegség történeti dokumentumai, polgári és parasztbútorok és viseletgyűjtemények láthatók.

A város modern érdekességei közé tartozik a *Helikoptermúzeum* és a *sportrepülőtér*, nagy vitorlázórepülő-bajnokságok színhelye.

Osnabrück és környéke

Bückeburg után az E 8/B 65-ös út Észak-Rajna–Vesztfália Alsó-Szászországba benyúló „csücskébe" vezet át; az útszakasz két érdekes helységét, Mindent és Lübbecket korábban, a „Bielefeldtől Mindenig" című alfejezetben ismertettük. Az út Blasheim után ismét Alsó-Szászország tartomány területére ér; továbbhaladva rajta beérünk Osnabrückbe.

Ha Hannoverből az A 2/E 8, ill. 2, majd a – továbbra is E 8 / A 3 számozású autóúton érkezünk Osnabrückbe, a város előtt még érdemes megállni M e l l e-ben. A városka elsősorban 1943 óta működő sós fürdőjéről nevezetes. Településként először 1169-ben említik az írásos feljegyzések. Magvát egy négyzet alakú, várszerű erődítéssel körülvett templom képezte, amely a kezdeti időkben nemcsak a polgároknak, de az arra vetődő kereskedőknek is védelmet nyújtott. Érdemes megtekinteni a XIII. századból való *katolikus* és az 1723-ban épült *evangélikus templomot*, továbbá a *Városházát* (Rathaus), amelynek tornyából minden órában felhangzik a harangjáték.

Észak-Rajna–Vesztfáliából – Bielefeld felől – a B 68-as úton is mehetünk Osnabrückbe. Az útvonalon fekvő vesztfáliai Halle egyetlen látnivalója a *Tatenhausen-vízivár* (Wasserschloss Tatenhausen) télikerttel, a várostól 5 km-re délnyugatra. Továbbhaladva a B 68-as úton láthatjuk *Ravensburg romjait* (Ruine Ravensburg), amelynek kilátótornyából gyönyörködhetünk a környék természeti szépségeiben. Ost-Barthausen után a B 68-as út Alsó-Szászország területére jut. Dissen az Osnabrück környéki települések között a legrégibbek egyike, a IX. század végén említik először. Dissen után a Teutoburgi-erdő egyik magaslatán, majd erdős domborulatain áthaladva, beérünk Osnabrückbe.

Aki Münsterből érkezik a B 51-es jelű úton, az Telgte után lépi át a tartományhatárt. Bad Iburg a Teutoburgi-erdő déli lejtőjén fekszik; gyógyfürdőjéről híres üdülőhely. Nevezetessége a *püspöki kastély* (Bischöfliches Schloss), amely a XVII–XVIII. századból való. Szép a kastély lovagterme (Rittersaal); A. Aloisi olasz festő Németföld perspektivikus mennyezetképeinek egyikét alkotta meg benne. Georgsmarienhütte *olvasztójáról* és acélgyártásáról (Klöckner AG), továbbá bútorgyártásáról ismert. A vasolvasztót 1856-ban V. György (Georg) hannoveri uralkodó alapította és feleségéről, Máriáról nevezte el Marienhüttének. 1970-ben a helység egyesült négy környező településsel, így keletkezett a mai város. Látnivalói a *Kolostortemplom* (Klosterkirche) és a *helytörténeti múzeum*. Innen már hamarosan megérkezünk Osnabrückbe.

Osnabrück Alsó-Szászország harmadik legnagyobb ipari városa. Nemcsak nagy ipari, hanem kereskedelmi és kultúrközpont is, fontos közlekedési csomópont és kikötőváros. A kikötőben évente 1,4 millió tonna árut raknak át. A városnak elsősorban fém- és fémfeldolgozó ipara, valamint textil- és papíripara jelentős.

A település 783-ban keletkezett, Nagy Károly püspöki székhelyként jelölte ki, majd kereskedelmi és vámjoggal ruházta fel. 1100-ban a várost tűz pusztította el, korabeli épületeinek jelentős része megsemmisült. 1171-ben Barbarossa császár a városnak külön előjogot adott. A középkorban Osnabrück szövőiparáról volt ismert. Itt rendezték meg 1643 és 1648 között a harmincéves háborúban részt vevő országok megbízottai a békekötést előkészítő tanácskozásokat. A Városháza Béke-termében kötött megállapodást 1648. október 25-én a Városháza lépcsőjéről jelentették be az összegyűlt tömegnek (s ezzel egyidőben hozták nyilvánosságra Müns-

terben a harmincéves háborúban részt vevő katolikus hatalmak megállapodását. Azok ugyanis külön tanácskoztak, mert nem akartak egy asztalhoz ülni a protestánsok képviselőivel.) Az iparosítás kezdetét jelezte a vasérc- és a szénbányászat megindítása, majd 1853-ban a vasúthálózat kiépítése. Akkor nőtte ki a város a középkorban emelt falakat és kezdett el terjeszkedni rajtuk túl. A második világháborúban a fontos ipari központot sorozatos légitámadások érték; Osnabrück kétharmada elpusztult, de még így is számos műemlék maradt meg, részben restaurálva, részben újjáépítve.

Osnabrück szülötte *Erich Maria Remarque* (1898–1970), akinek számos regényét olvashatjuk magyarul is. „Nyugaton a helyzet változatlan" („Im Westen nichts Neues") című, az első világháború frontkatonáinak szenvedéseiről írott könyve indította el a háborút hamis hősi romantikájától megfosztó, leleplező modern regények sorát.

Osnabrück óvárosa nagyon régi; a VIII. században keletkezett és annak idején püspöki székhely volt; az Újváros (Neuestadt) a XI. században épült a *János-templom* (Johanniskirche) környékén. A két városrész a XIII. században egyesült, azóta nevezik Osnabrücknek; ekkor kezdték építeni a várost védő falakat is.

A háromszögű piactéren, a Städtischer Markton késő gótikus stílusban 1487 és 1512 között épült a háromemeletes *Városháza* (Rathaus). Tetőzetét hat kerek tornyocska díszíti, fő portálját Nagy Károly szobra, attól jobbra és balra nyolc császár és király kisebb alakja díszíti.

A Béke-terem (Friedensaal) falain a béketárgyalásokon részt vevő *küldöttek képmásai* láthatók, a *faragott szék*, valamint a *nagy kandeláber* 1550-ből való. A hozzá csatlakozó Tanácsteremben mindenekelőtt a reneszánsz kori *kandalló* érdemel figyelmet. A Kincstár-szobában középkori *aranyművesek munkái* (Ratschatz) láthatók, köztük a gazdagon díszített, XIII. század végéről való császári serleg.

A *Mária-templom* (Marienkirche) északról zárja le a Marktplatzot; a gótikus stílusban épült templom legszebb látnivalója a passió-oltár, egy antwerpeni mester munkája a XVI. századból.

A *Szt. Péter-dóm* (Dom St. Peter) átmenet a román stílus és a gótika között, mivel a XI-től a XVI. századig épült. Az összbenyomást azonban a XIII. századi román stílusú építkezés adja meg. A templom két különböző tornya a XIII., ill. a

XVI. században készült. Belsejében érdekes a szokatlanul alacsony szentély. Előtte hatalmas, XIII. század közepén készült kereszt (Triumphkreuz) függ. A kápolnában a legszebb a XVI. századból való faragott oltár. A *János-templom* (Johanniskirche) a XIII. század második felében, kettős torony-homlokzattal és négyzetes alakú szentéllyel épült. A főoltár ereklyetartója a XVI. század elejéről való.

Osnabrücktől 16 kilométerre délnyugati irányban fekszik Tecklenburg. A városka magaslati levegője gyógykúrára alkalmas. középkorból fennmaradt *favázas polgárházai* szemet gyönyörködtetőek. A régi várból csak a reneszánsz korabeli *portál* és egy *kilátótorony* maradt fent. A vármaradvány körül létrehozott *parkban* szabadtéri színpad működik.

Osnabrückből érdekes kis körutazást tehetünk, hogy megismerjük Alsó-Szászország legnyugatibb részét. A B 68-as úton indulunk, majd ezután térjünk le a B 218-as útra nyugat felé, az út Schwagstorftól B 214-es jelzéssel folytatódik. Fürstenau a XIV. század közepén keletkezett. Az osnabrücki püspökség várat emeltetett az *Aa* és a Hase közötti területen, akörül alakult ki a mai Fürstenau. A *várkastély* és a régi *erődítmény maradványai* érdemelnek figyelmet. Lingen az Ems folyó és a *Dortmund–Ems-csatorna* partján épült. Repülőtere, több kikötője van; a város területén atomerőmű működik 250 ezer kilowattóra teljesítménnyel. Lingent először 975-ben említik, 1327-ben kapott városjogot. Századokon át marakodott érte a münsteri püspökség és a Tecklenburg grófi család. Egészen a XX. századig szerény mezővároska maradt, s csak a második világháború után indult rohamos fejlődésnek. A legújabb tervek szerint a környező kisebb települések hozzácsatolásával 45 ezer lakosú várossá fejlesztik (ma 35 000 lakosa van). Lingen fontosabb látnivalói: az 1663-ban épült *Városháza* (Rathaus) a Marktplatzon, a *Danckelmann-palota* (Palais Danckelmann), Sylvester Danckelmann lovag 1446-ban reneszánsz stílusban emelt lakóháza, valamint az orániai III. Vilmos (Wilhelm) herceg által 1697-ben alapított *Régi Egyetem* (Alte Universität). Minden harmadik évben megrendezik az 1372 óta tradícióvá vált majálist, amelyen a helybeli lakosok népviseletben vonulnak fel.

Lingenből érdemes kis kitérőt tenni a B 213-as úton északkeletre, Haselünne-be. Egyike az Ems folyó mentén létrejött legrégibb településeknek. Az első írásos feljegyzések „Oppidium" néven emlegetik. 1272-ben kapott városjogot, a

középkorban a Hanza-városok szövetségéhez tartozott. A háromhajós, gótikus stílusban épült *katolikus templomban* egy 900-ból való kőből faragott keresztelőtál látható. A városka határában 38 hektáron *természetvédelmi övezetet* létesítettek, amelyben az érdeklődő megismerkedhet a környék flórájával.

Lingenből délnyugatra fordulva, az E 72 / B 213 úton a holland–NSZK határtól mindössze 5 kilométernyire levő Nordhorn-ba jutunk. A város a *Vechta* folyó két ága által alkotott szigeten alakult ki. Amíg a folyó el nem sekélyesedett, fontos kereskedelmi és áruátrakó hely volt. 1839-ben alapították az első, gépekkel felszerelt szövödét, s attól kezdve a város a textiliparral együtt fejlődött. Később az iparosodásban jelentős szerepet játszott a környéken talált földgáz, amely azóta is a város iparának legfontosabb energiaforrása. De ennek köszönhetik a város lakói, hogy a környék levegője a sokasodó ipari üzemek ellenére is tiszta maradt.

Nordhornban viszonylag kevés a régi épület. Figyelemre méltó a XV. században épült *református templom*, a város északnyugati részében található *Fernswegen-kolostor* (1394), továbbá az 1444-ben épült *Szt. Marienwolde-templom*.

Nordhornból a B 70, majd az E 8 / B 65 autóutakon, vagy Ibbenbürentől a 30-as számú autópályán visszatérhetünk Osnabrückbe.

OSNABRÜCKBŐL OLDENBURGBA

Osnabrückből észak felé a B 51-es jelű úton indulunk el. A várostól mintegy 35 kilométerre az úttól balra látható a *Dümmer-tó* (Dümmer See), majd Diepholz következik. Gépgyártásáról, textil- és bőrfeldolgozó iparáról, továbbá szeizmikus mérőállomásáról ismert. A település a XII. században keletkezett, a Diepholz grófok birtoka volt, akik ott várszerű kastélyt emeltek, melynek csupán kör alakú tornya maradt meg; ma a Christian Ludwig herceg által építtetett kastély része. A régi negyedben érdekes néhány XVII–XVIII. századi *favázas épület*, továbbá a *Grófi kastély* (Grafenschloss). Diepholz után a B 69-es útra térünk. Vechta-ban – a környék erősen mezőgazdasági jellegének megfelelően – számos mezőgazdasági szakiskola, továbbá pedagógiai főiskola működik. Az ipari üzemek között elsősorban az AEG-Telefunken elektromotor-gyára.

egy bútor- és egy konfekció-üzeme ismert. A *Szt. György-templom* (St. Georg) alapjai a XV. századból valók, a XVIII. században barokk stílusban újjáépítették. A *Kolostortemplom* (Klosterkirche) 1727–31-ben épült. A *Városháza* (Rathaus) ülésterme a XVII. századi építészet jegyeit viseli magán. Vechtában minden esztendőben nemzetközi lóversenyt és a németalföldi hagyományokat felelevenítő fesztivált rendeznek, mely a tartományban a legnagyobbak közé tartozik.

Vechtából a B 69-es úton Oldenburgba jutunk.

Ha Osnabrückból a B 68-as úton folytatjuk utazásunkat északnak, első állomásunk a *Hasa* folyó partján települt Bramsche, amely az egykori kereskedő és hadiutak mentén jött létre. 1079-ben említik először, de csak a harmincéves háború után indult fejlődésnek; főként textil- és üveggyártásáról ismert. Nevezetes épülete a *Szt. Márton-templom* (St. Martinkirche). A XIII. században épült a templom román stílusú része, a főhajó és a nyugati torony. A szentély 1500 körül, a déli oldalhajó 1696-ban készült. Bersenbrück látnivalói a XIII. századi *Vincentius-templom* és gótikus kerengője, valamint egy 1700 körüli *ciszterci zárda.*

Quakenbrück keletkezésének történetéhez tartozik, hogy a környék egykor püspöki birtok volt. 1235-ben I. Konrad püspöki alapítvánnyá nyilvánította, védőfalakat építtetett köré. 1544-ben a város a Hanza-szövetség tagja lett, 1802-ben a hannoveri ház, majd 1866-tól porosz fennhatóság alá tartozott. Quakenbrück az Osnabrück és Oldenburg közötti terület egyik gazdasági és kultúrközpontja. Már a középkorban is jelentős kézműipara napjainkig fennmaradt. A környék változatos tájai, a gondozott erdők, továbbá a pihenést szolgáló és sportlétesítmények teszik kellemessé az ottani tartózkodást. A történelmi nevezetességű épületek közül figyelemre méltó a gótikus *Szt. Szilveszter-templom* (Stiftskirche St. Sylvester), az 1485-ben emelt *Városkapu* (Hohe Pforte), továbbá az óvárosban a XVI. és XVIII. századi *patrícius házak.*

A B 69-es úton tovább Cloppenburg az Oldenburgtól délre eső terület egyik közlekedési csomópontja. A település a von Tecklenburg gróf által a XIII. században építtetett vár körül alakult ki. Érdekesebb látnivalói közé tartozik a *Szt. András-plébániatemplom* (St. Andreas Pfarrkirche, 1729), amelynek tornya román stílusban épült, de még inkább az 1934-ben alapított *falumúzum* (Museumsdorf, Museumstrasse 13.). A tartomány fejlődését követhetjük benne nyomon, gyűj-

teménye igen gazdag, az NSZK legnagyobb szabadtéri múzeumaként tartják számon. Területén nemcsak parasztházak, hanem malmok, kovácsműhelyek és a vidék lakóinak életét bemutató más használati tárgyak is láthatók. (Április 1-től október 31-ig 8–18 óráig, vasárnap és ünnepnapokon 9–18 óráig, november 1–március 31-ig pedig 8–17 óráig tekinthető meg.)

A 135 ezer lakosú Oldenburg a Weser és az Ems folyók között, a *Haaren* és a *Hunte* találkozásánál fekszik, fontos vasúti csomópont. A folyók kapcsolatot teremtenek a tengerrel, így a város fontos folyami hajózási kikötő is, ahol évente 1,2 millió tonna árut raknak át. A helységet a IX. században alapították, az írásos feljegyzésekben először 1108-ban szerepel „Aldenburg" néven. A vár körül létrejött települést 1270-ben falakkal erősítették meg, majd a XIII. században ettől északra kezdték el építeni az új városrészt. 1773-ig a dán királyi udvar fennhatósága alá tartozott, dán helytartó igazgatta.

Oldenburgban született 1883-ban *Karl Jaspers* pszichiáter és filozófus, aki 1921-ben és azt követően még néhány évig Heidelbergben tanított.

A várost övező termékeny talaj következtében Oldenburg fejlődését hosszú ideig a mezőgazdaság határozta meg, a városban különböző mezőgazdasági és élelmiszeripari intézmények jöttek létre.

Mivel közel a tenger, Oldenburg és környékének klímája párás, így jól megélnek a párás levegőt kedvelő növények, amint azt a *Kastélykertben* (Schlossgarten) látható tulipánfák és rododendronok bizonyítják. Az ipari fejlődés a XIX. században kezdődött; fontosabb iparágai közé tartozik a motorgyártás, a telefongyártás, valamint a textil- és a bútoripar.

Az *Alapítványi-templom* (Stiftskirche St. Lamberti) magja egy késő gótikus csarnoktemplom hosszhajójának maradványa, melybe 1797-ben egy rotundát építettek be. A templomban érdekes síremléklapok láthatók. A *kastély* (Schloss, Schlossplatz) többféle stílusa több építési szakaszról tanúskodik. Az 1604-beli alapépítményt 1778-ban, majd negyedszázaddal később újra bővítették, 1899-ben pedig a színházépülettel egészítették ki. Az első világháború után létesült a kastély-együttes keretében a *Tartományi művészet- és kultúrtörténeti múzeum* (Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte) középkori szoborgyűjteménnyel és képtárral, mely hétfő és az ünnepnapok kivé-

telével bármely napon megnézhető. A középkori városból egy 1468-ban épült *torony* (Lappan) és a *Gertrúd-kápolna* (Gertrudenkapelle) maradt meg, a kápolnában XV. századi falfestményekkel.

OSTFRIESLANDI KÖRÚT

Oldenburgtól északra már Kelet-Frízföld (Ostfriesland) tájain járunk. A B 75-ös úton Alsó-Szászország egyik legszebb kis falujába, Bad Zwischenahn-ba érünk. A falu a *Zwischenahner Meer* nevű tó partján fekszik. A *csónakkikötő* és a *templom* között, a tó partján található *parkban* természetes környezetben növényritkaságokban, köztük rododendronokban gyönyörködhetünk. A parkban *skanzen* van, amelyben egy ammerlandi falu kicsinyített mását építették fel, szalmatetős parasztházakkal és szélmalommal. A B 75-ös úton továbbhaladva, Westerstede-be érkezünk. Itt született *Eilhardus Lubinus* (1565–1621) a híres teológus, matematikus és földrajztudós. A városka egy *kolostor* körül épült, amelyből azonban ma már csak a *maradványokat* – néhány romos oszlopot – láthatunk. 1815-ben hatalmas tűz pusztított a városban, az azt követő években alakult ki a Marktplatz nevű főtér, amelyet ma szokatlan zártság jellemez. A *Szt. Péter-templom* (St. Peter) a XII–XIII. századból való, erődítményszerű tornyát 1123-ban építették. Westerstede környéke turisztikai szempontból is figyelmet érdemel (itt található az Ammerland turistaközpontja is: Lange Strasse 29.).

Az E 35/B 75-ös úton nyugat felé haladva, majd délnek fordulva érkezünk az Emsbe ömlő *Leda* torkolatánál fekvő Leer-be. Fontos vasúti csomópont, tengeri és folyami kikötő. A város nevét Luidger fríz misszionáriussal hozzák összefüggésbe, aki állítólag az első keletfríz keresztény templomot építette. E körül a fából készült, majd a XIII. században kőből újjáépített *templom* körül jött létre a mai település. A XVI. században sokan kerestek itt menedéket a vallásüldözés elől, főként takácsmesterek. A városka 1823-ban szerzett városjogot. A XIX. században Leer a keletfríz területek ipari központjává alakult: fejlődése különösen azt követően gyorsult meg, hogy megépítették a kikötőt (1896–1904) és a tengeri szállításhoz nélkülözhetetlen raktárakat. Figyelmet érdemel a *Városháza* (Rathaus) és az 1643-ban épült *Sámson-ház* (Haus Samson,

Rathausstrasse 16–18.), amelyben érdekes gyűjtemények (porcelán, csempék, bútorok stb.) láthatók; valamint a *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum, Neue Strasse 14.) népművészeti gyűjteménye.

Leerből a B 70-es úton északnak megyünk tovább. Az Északi-tengerbe ömlő Ems folyó torkolatánál fekvő E m d e n-t vízi-út köti össze Wilhelmshavennal és a Ruhr-vidékkel. Kikötőjét főként érc, szén, gabonafélék és műtrágya szállítására használják. A külső kikötőből személyhajó közlekedik Borkum-szigetre. A város legfontosabb ipari üzemei közé tartozik az 1960-ban épített *olajfinomító* és a *Volkswagen*-művek 1964-ben megnyitott helyi *üzeme*, továbbá a *hajóépítő dokk* és a *halfeldolgozó* üzemek.

Emden a XV. században Kelet-Frízföld központja lett. A XVI. században a hollandok függetlenségi harca idején a vallásüldözés elől menekülők egyik menedékhelyévé vált, s gazdasági és kulturális fejlődése meggyorsult. Abban az időben kezdődött a közlekedés nagyobb hajókkal a Keleti-tengeren az emdeni kikötőkből, ami a város forgalmát és jelentőségét is növelte. 1595-ben a város polgárai fellázadtak a lutheránus tartományúr, II. Edzhard ellen és holland segédlettel saját demokratikus-puritán tanácsot választottak. A XVIII. században Emden a poroszok kezére került, s a porosz uralom idején a hajózás tovább bővült.

Az óváros a második világháború idején súlyos károkat szenvedett. A *Városháza* (Rathaus) is csak 1962-ben, teljes restaurálás után nyerte vissza eredeti – 1576-ból való – reneszánsz formáját.

A Városházában megnézhetjük a K e l e t f r í z T a r t o m á n y i M ú z e u m o t (Ostfriesisches Landesmuseum), amelynek fegyvertermében őrzik az emdeni polgárok *fegyvergyűjteményét* a XVI. és XVIII. századból, a város *történetének emlékeit*, keletfríz *érmeket* és azt az 1576-ból származó (Dávid királyt mint harcost ábrázoló) *üvegablakot*, mely eredetileg a Városházát díszítette.

Emdenből a B 70-es, majd a B 72-es úton jutunk a keletfríz területek központjában, az Ems–Jada-csatorna partján fekvő A u r i c h-ba, amely a környező húsz kisebb településsel közös közigazgatási egységet alkot. A keletfríz marhakereskedelem központja, iparát az elektromosipari, építőipari, konfekció- és élelmiszer-, ill. nyomdaipari termékek fémjelzik.

A városka a XIII. században keletkezett, s a XIV. században a Tom Brok család kastélyt építtetett itt. Egy évszázaddal később Aurich a Kelet-Frízföld fölött uralkodó Cirksénáké lett, s azok is ott építették fel rezidenciájukat. A Cirksénák kihalása után a város 1744-ben a poroszok fennhatósága alá került, majd a következő századokban a hollandok, franciák és a poroszok váltották egymást; egy időben a hannoveri ház is birtokolta a kis városkát és környékét.

Az érdekesebb látnivalók közé tartozik az 1852-ben épült *Kastély* (Schloss), amelyben a kerületi közigazgatási intézmények működnek, továbbá az evangélikus *Lamberti-templom* (Lamberti-Kirche); belsejében nagyon szép XVI. század elejei flandriai faragott oltár látható.

Aurichból a B 72-es, majd a B 70-es út északnyugat felé N o r d e n-N o r d d e i c h-be vezet. Ez az Északi-tenger partján található legnagyobb kelet-frízföldi parti fürdőhely. Norden a XII. században keletkezett a Bremenbe vezető kereskedelmi és hadiút mentén. Előnyös fekvése következtében a városka a XIV. században kikötővárossá épült, rendszeres hajójáratok közlekedtek Hamburgba, Amszterdamba, Danzigba (Gdańsk) és Rigába. A víziutak azonban elsekélyesedtek, a tenger feltöltötte őket homokkal, a hajózás fokozatosan megszűnt és a város 1840 után nem játszott többé szerepet, habár a tengerrel való közvetlen kapcsolata egészen 1929-ig fennmaradt. A XVII. században Norden sörgyártásáról is ismert volt, a XVIII. században azonban a sör helyét a tea foglalta el, s ma is számos teakereskedelemmel foglalkozó vállalkozás működik a városban.

Az érdekesebb látnivalók közé tartozik a *Ludger-templom* (Ludgerikirche), a környék legnagyobb és legjelentősebb temploma. A különálló harangtorony és a templomhajó a XIII. században, a szentély 1445 és 1481 között épült. A késő gótikus oltár és Arp Schnitger 1685–88-ból való merész vonalú orgonája is említést érdemel. A *Városháza* (Rathaus) a XVI. század közepén épült; a reneszánsz polgári építkezés szép alkotása az 1576-ból való *Schöningh-ház* (Haus Schöningh). A *Mennoniták temploma* (Mennonitenkirche) a németalföldi barokk építészet példája.

Norddeich r e p ü l ő t e r é r ő l *járatok* indulnak a keletfríz szigetekre, k i k ö t ő j é b ő l *gépkocsi-komp* közlekedik Norderneyszigetre.

Nordenből az alacsonyabb rendű tengerparti úton kelet felé haladva Carolinensielnél forduljunk délnek, s hamarosan elérjük a gyógyító levegőjéről ismert Wittmund-ot. (Aurichból közvetlenül a B 210-es úton is megközelíthető). A település a IX. században keletkezett; a keletfríz Kankena törzs vezetőjének székhelye volt. Mai formájában 1972-ben 11 környező település hozzácsatolásával alakult ki, lakosainak száma több mint 20 ezer. Az 1775-ben épített *Szt. Miklós-templomban* egy 1684-ből való Arp-Schnittger orgona működik ma is.

Wittmundból a B 210-es úton kelet felé haladva Jever-be érünk. Bár mezőgazdasági település, jelentős idegenforgalmat bonyolít le, amit elsősorban a tenger közelségének köszönhet. Alsó-Szászország legrégibb települései közé tartozik. Már a X. században saját éremverő műhelye volt. A városkában szépen díszített *kapubejáratai* mellett javasoljuk a *Jeveri-kastély* (Schloss Jever) megtekintését. A XVI. századbeli vár fokozatosan kastélyformájúvá épült át, barokk jelleggel.

Szép a fogadóterem (Audienzsaal) 1560–64-ben készült *kazettás mennyezete* és a színes *bőrtapéták* a XVIII. század elejéről. A kastélyban rendezték be a helytörténeti múzeumot; a *keletfríz területek* lakóinak életével és szokásaival kapcsolatos érdekes tárgyakat láthatunk benne.

Figyelemre méltó a reneszánsz kori *Városháza* (Rathaus) és a *Városi-templom* (Stadtkirche).

Jeverből a B 210-es, majd a B 69-es úton jutunk Wilhelmshaven-be, az NSZK második legnagyobb kikötővárosába. Az *Ems—Jade-csatorna* torkolatánál, a tenger partján épült. (Közvetlen hajójárat visz innen Helgoland szigetére.) Wilhelmshaven az NSZK haditengerészetének támaszpontja, mélytengeri kikötője, egyben az olajimport legfontosabb átmenő állomása. A *kikötőben* 250 ezer tonnás olajszállító tartályhajók is horgonyozhatnak, s az olajat innen 400 km hosszú csővezeték szállítja a Rajna és a Ruhr iparvidékére. 1973-ban kezdtek hozzá egy 8 millió tonna kapacitású olajfinomító építéséhez. A belső kikötőt az 1. és 4. számú *zsiliprendszer* biztosítja a sziget felől (a második világháborúban megrongálódott 2. és 3. bejárat használaton kívül van, feltöltődött).

Wilhelmshaven 1818-tól az oldenburgi nagyhercegséghez tartozott, s e területből az úgynevezett Jade-szerződés eredményeként Poroszország 334 hektár nagyságú területet szerzett meg 1853-ban, hadikikötő céljaira. A kikötőt 1869-ben Vilmos

(Wilhelm) porosz király (1871-től német császár) avatta fel; róla nevezték el Wilhelmshavennek. Az első világháborúban hadikikötő létesült a tengerparton, amelyet a második világháború előtt és alatt továbbfejlesztettek és tengeralattjáró-támaszponttá építették ki. Ennek következtében a várost súlyos légitámadások érték, majd a második világháború befejezése után a szövetségesek döntése alapján felrobbantották a kikötő berendezéseit, a tengeralattjáró-támaszpontot és a hajóépítő üzemeket leszerelték. Az ötvenes években ismét haditengerészeti támaszpontot hoztak itt létre. A hadsereg, valamint az új iparágakban foglalkoztatott dolgozók részére új lakótelepeket építettek Altengröden-Süd, Wiesenhof és Ebkeriege városrészekben, ez az úgynevezett Európa-negyed.

Wilhelmshavenben mindenekelőtt a tengeröböl kikötőberendezései nyújtanak érdekes látványt. Ott, ahol a Jadecsatorna a tengerbe ömlik, a csatorna partján, a Südstrandon található az *akvárium*, amely az Északi-tenger flóráját és faunáját mutatja be. A *Városháza* (Rathaus) 1927-ből való modern épület, tornyából nagyon szép kilátás nyílik a városra, a tengeröbölre és a kikötőre. (Reggel 8-tól 16 óráig – vasárnap 10 órától – látogatható; szeptember 15-től április 30-ig, valamint ünnepnapokon zárva van.)

Wilhelmshavenből a B 69-es úton, vagy a 29 számú autópályán jutunk vissza Oldenburgba.

Ostfriesische Inseln

A Kelet-Fríz szigetek (Ostfriesische Inseln) mindegyike elismert gyógyhely, szanatóriumokkal, gyógyfürdőkkel, s nagy tömegben keresik fel a légzőszervi megbetegedésben szenvedők. Ezért a szigeteken nagyon erős a környezetvédelem. Mindenfajta járműforgalom tilos; Spiekeroog szigetén még a kerékpár is!

A gépkocsikat is a tengerparti városokban kell hagyni, erre a célra minden átkelőhelyen garázs, vagy gondosan őrzött parkoló áll a turista rendelkezésére.

A Kelet-Fríz szigetcsoport legnyugatibb és legnagyobb tagja B o r k u m. Azonos nevű, 7 ezer lakosú települését repülőjárat köti össze Emdennel, s rendszeres időközökben hajójáratok indulnak innen Emden kikötőibe. Borkum a XIII. század

óta szerepel a krónikákban Byrchanis (Borkuna) néven, s abban az időben a frízek használták hajóik gyülekező- és kikötőhelyeként. 1400-ban Tom Brocknak, a kelet-frízek vezérének fennhatósága alá tartozott, majd 1454-ben a kelet-fríz grófsággal együtt a Cirkséna-ház tulajdonába került. A XVIII. században bálnavadászok telepítették be. A fürdők kiépítése 1850 után indult meg. Borkum ma elismert fürdőhely, *gyógyszanatóriumokkal, klinikákkal,* amelyekben a légzőszervi megbetegedéseket eredményesen gyógykezelik.

J u i s t az azonos nevű Kelet-Fríz sziget 2800 lakosú települése. Rendszeres hajójárat köti össze Norddeich-hel, ahonnan vonattal (komphajón) is elérhető. Juist 1850 óta ismert, légzőszervi megbetegedések, ekcéma, gyulladások gyógyítására alkalmas fürdőhely. *Helytörténeti múzeumában* a tenger mellett élő emberek életmódját, szokásait bemutató kiállítás látható.

N o r d e r n e y-be rendszeres hajójárat indul Norddeichből, de hajójáratok kötik össze a környező szigetekkel és Helgolanddal is. A városban működik a tenger és a partmenti vizek védelmével, tisztaságának megőrzésével foglalkozó *kutatóállomás,* továbbá a körzeti *időjárásjelző állomás.* Hullámfürdőjét nemcsak a gyógykezelésre érkezők, hanem a pihenni vágyó turisták is használhatják.

A ma 8600 lakost számláló települést 1398-ban említik először. A XVI. században még Norder-ney-Ooge (tengerszem) volt a neve. A XVIII. század óta használják a jelenlegi nevét. A szigeten 1797-ben létesítették az első fürdőt. A XIX. században a szigetet körülvevő vizek voltak a német mélytengeri halászat fő területei. 1859-ben norvég, 1866-tól porosz fennhatóság alá tartozott, 1948-ban kapott városjogot.

A szigeten több neves személyiség is megfordult. *Heine* 1825–26-ban két alkalommal is járt itt, a szigeten kezdte el írni a „Die Nordsee" (Az Északi-tenger) című költeményciklusát. *Theodor Fontane* itt folytatott tanulmányokat, a „Graf Petöfy" (1884) és a „Fünf Schlösser" című írásaihoz. Megfordult a városban *Wilhelm von Humboldt* és *Otto von Bismarck* is, utóbbira a Marienstrassén *emléktábla* utal.

Az érdekesebb látnivalók közé tartozik a *Vilmos császár-emlékmű* (Kaiser Wilhelm-Denkmal, 1892), az 1862-ben épített *szélmalom,* a napóleoni háborúk idején (1807) emelt *védősánc maradványai* és a *halászmúzeum,* amelyben a halászat fejlődését bemutató tárgyakat láthatunk.

Langeoog-sziget-re és 2900 lakosú fürdőhelyére Bensersielből rendszeres hajó- és légijáratok közlekednek. A sziget érdekessége a *madárkolónia.*

Spiekeroog-ot, az árnyas ligeteiről „Zöld sziget"-nek is nevezett nyaralóhelyet (850 lakos) Neuharlingersielből hajóval közelíthetjük meg. Érdekes régi *Sziget-templomában* (Inselkirche), amely 1696-ból való, a spanyol armada 1588-ban zátonyra futott egyik hajója kápolnájának értékes maradványait őrzi.

Wangerooge, a Kelet-Fríz szigetcsoport legkeletibb tagja, 250 lakosú fürdő- és gyógyhely. Fürdőiben melegített tengervizet használnak. Hajójárat köti össze Carolinensiellel. Megközelíthető Wilhelmshavenből és Bremerhavenből is. *Madárvédelmi övezet.*

Wangeroogéből származik *Max Geysenheyner* publicista (1884–1959), aki 1929-ben megjelent „Zeppelin gróffal a világ körül" című riportsorozatával vált ismertté.

UTAK BRÉMÁBA

Osnabrückből Brémába az A 1, illetve az E3 jelű autópályán juthatunk el a leggyorsabban. Lassúbb, de változatos, szép tájakon visz át és helyenként érdekes látnivalókat kínál a B 51-es autóút. Osnabrückből Oldenburgba igyekezve, az út első szakaszát – Diepholzig – már ismertettük. Most tovább megyünk rajta. Barnstorf nyitott fürdője és csendes környezete kitűnően alkalmas rövid pihenőre. A késő román *Evangélikus templom* 1200 körül épült. Belsejében korabeli falfestményeket találunk. Bassum kisváros; ezen a helyen alapította 847-ben a bremeni kardinális a Birxinon-kolostort; az évszázadok folyamán köréje épült a település.

Mielőtt Brémába érnénk, kis – nyugati – kerülővel látogassunk el Delmenhorst-ba. Az oldenburgi grófok által emelt, 1711-ben megsemmisült vízivár köré épült s 1667–1773-ig az oldenburgi grófsággal együtt a dán korona birtoka volt. Az 1870 után fejlődésnek indult város életét jelentősen befolyásolta és ma is befolyásolja Bréma. Delmenhorst jelképe az 1912–13-ban épült *Városháza* (Rathaus) és 42 m magas víztornya. Az egykori várkastélyt *kétszeres vizesárok* vette körül

(ma is megvannak), az ároktól balra a városi vízmű mellett *fedett és nyitott uszoda* található.

Hannoverből az A 7 / E 4, majd az A 27, illetve az E 71 jelű autópályán érünk a leggyorsabban Brémába; kivéve, ha két érdekes helység kedvéért letérünk róla. Walsrode-t jó levegője miatt is érdemes felkeresni. Elsősorban mezőgazdasági jellegű település. A várost a 986-ban épített apácakolostor környékén megtelepedett kézművesek és kereskedők utódai alapították. Az óváros 1757-ben tűz martalékává vált, így a korabeli épületekből csak alig néhány maradt meg, köztük a XVIII. század elején épült *kolostor* és a hozzá tartozó *templom*, amelynek belsejét a város szülötte, Hans Brüggemann által alapított kőfaragó-és festőiskolában készített alkotások díszítik. A *helytörténeti múzeumban* figyelemre méltó Hermann Löns költő hagyatéka. A román és gótikus stílusban épült *templom* 1400-ból való. A városkától északkeletre található természetes környezetében létrehozott *madárparkban* (Vogelpark) 3800 madárfajtát tartanak nyilván, a világ minden részéről.

Walsrodéból célszerű felhajtani az A 27 / E 71-es autópályára, melyről a Verden-Ost kijáraton át Verden-be érünk. A várost a feljegyzések 782-ben említik először, 786-ban püspöki székhely, a XV. és XVII. században szabad császári város volt. A harmincéves háborúban súlyos károkat szenvedett. Végül is a svédek fennhatósága alá került. 1719-ben a hannoveri ház birtoka lett, 1803–15-ig francia császári csapatok tartották megszállva, majd újból Hannoverhez, végül pedig a poroszokhoz csatolták. Figyelemre méltó – a harmincéves háborút is túlélő – többször is átépített háromhajós *Mária-temploma* (St. Marien Dom), amelyben a korabeli síremlékek mellett értékes egyházi kegyszerek találhatók; a *Szt. János-templom* (St. Johanniskirche) Észak-Németország legrégibb téglaépítménye és az egykori *városerődítmény maradványa*. Északkeletre a várostól *természetvédelmi övezet* húzódik. Az autópálya közelében a *Mese-parkban* (Märchenpark) elektromosan irányított mesefigurák örvendeztetik meg a gyerekeket.

Verdenben minden év áprilisában *dómavató ünnepségeket* tartanak, és októberben rendezik meg a hannoveri *sportlovak aukcióját*.

Az autópályán ezután hamarosan Brémába érünk.

Ha Hannoverből Brémába a másik utat, vagyis a B 6-ost választjuk, átszeljük a *Leine*, valamint a Weser völgyét;

változatos, erdőkkel tarkított, szép tájon utazunk. Utunk első állomása Neustadt (am Rübenberge). A város a Leine folyó egyik átkelőhelyénél létesült, a falakkal megerősített települést Wölpe gróf 1302-ben eladta a braunschweigi hercegnek, majd a XV. században a von Calenberg hercegek birtoka volt, akik erődítményeiket tovább fejlesztették. Az óváros 1671-ben, majd 1827-ben tűz martaléka lett. A második tűzeset után épült ki a mai város, a korábbinál jóval szélesebb utcákkal. A városban született Friedrich Dedekind (1525–98) író. Neustadt nevezetességei közé tartozik a *Landestrost-kastély* (Schloss Landestrost), amelynek egy része a XVI. században épült. Az eredeti kastélyból két szárny maradt fenn, három reneszánsz portállal. Az épület jelenleg a kerületi közigazgatási intézmények otthona. Említést érdemel a XIII. századi, 1500 körüli felújított, háromhajós *bazilika* (Stadtkirche). Az oltár és a szószék 1787-ben készült.

A Weser folyó partján épült Nienburg 1582-ig a von Hoya tartományi grófok rezidenciája volt, majd a Welf-család tulajdonába került. Ők erődítményt építettek a város védelmére, amelyet (1625-ben) Tilly császári tábornok hosszú ideig hiába ostromolt. A középkori épületek közül a *Szt. Márton-templom* (St. Martinikirche) és a *Városháza* (Rathaus) érdemel nagyobb figyelmet; utóbbi favázas épület a XVI. századból, erkélye és portálja korai Weser-reneszánsz stílusban készült. Érdekes néhány *favázas polgárház*. A *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum, Leinstrasse 4.) szép klasszicista épület.

Nienburgtól északnak fordulva, a szép Weser-völgyben a B 215-ös úton Verdennél érjük el az autópályát, amelyen hamarosan befutunk Brémába.

A LÜNEBURGER HEIDE

Hannover felől Hamburgig

Hannoverből a B 3-as úton indulunk el. Utunk első állomása az *Aller* folyó mentén, a Lüneburger Heide déli nyúlványainál fekvő szép és érdekes város: Celle. A várost körülfogja az *Unteraller* és az *Oberaller* folyó, illetve annak csatornahálózata, amely a kastély körüli vízesárkot táplálja. Altencelle az ezredfordulón a Brunon család birtokaihoz tar-

tozott, az ő kastélyuk körül alakult ki a későbbi település, amelyet Erős Ottó herceg kezdett el építtetni, három kilométerre a családi kastélytól. 1378–1705-ig a lüneburgi hercegi családok rezidenciája volt.

Éleonore d'Olbreuse, egy francia hugenotta nemesi család lánya, György Vilmos (Georg Wilhelm) Celle utolsó hercegének felesége új életet teremtett az udvarban, gondoskodott a palota és környezetének ápolásáról, hazájából hozott ötletekkel tette szebbé és gazdagabbá a palotát. (Rá emlékeztet – egyebek között – a város déli részében a szép *francia park*.)

Amikor a területet egyesítették a calenbergi hercegséggel, a hannoveri ház birtokaihoz csatolták. 1886-ban porosz fennhatóság alá került. Celle fejlődése a XIX. századi iparosítással indult meg. Ma itt székel a tartományi bíróság; a városnak ipari és kereskedelmi kamarája, népfőiskolája van. Fő iparága a festékgyártás, az olajipart szolgáló acélgyártás és az élelmiszercikkek előállítása (keksz, csokoládé, kétszersült stb.). Számottevő az *AEG-Telefunken* helyi *üzeme*. A második világháború elkerülte a várost, így a középkori épületek, a XVI. és XVII. századból való favázas polgárházak megmenekültek a pusztulástól.

A város nevezetességei az óvárosban találhatók. A *favázas házak* érdekessége, hogy a beépített tetőtér egyes szintjei mind jobban kinyúlnak az utca fölé, s azt a hatást keltik, mintha az egyes emeletek erkélyek lennének, pedig csupán a tetőtér gazdaságos beépítéséről és építészeti megkülönböztetéséről van szó. Kezdjük a sétát a *Városi-templom* (Stadtkirche) harangtornyának lábánál, a nagyon csendes és keskeny Kalandgassén. Balra találjuk az 1602-ben épült *Latin-iskolát* (Lateinschule), amelynek gazdagon díszített homlokzatán, továbbá négyszög alakú erkélyén és faoszlopain bibliai idézetek olvashatók. Forduljunk be a jobbra eső Kanzleistrasséba, s az első kereszteződésnél álljunk meg egy pillanatra, hogy élvezhessük a *Városházára* (Rathaus) nyíló kilátást. A XVI. századi, később bővített épület szép északi oromzatát 1579-ben a Weserberglandból származó mesterek díszítették, ez a magyarázata a Weser-reneszánsz fellelhető jegyeinek.

A Városháza bejáratától forduljunk balra a Neue Strassébe, azután mindjárt jobbra a Rabengasséra. A Zöllnerstrasse sarkán egy *favázas ház* hívja fel magára a figyelmet, amelynek különösen szép tetőerkélye van. Ha végigsétálunk a Zöllner-

strassén, képet kapunk a város favázas építészetének fejlődéséről. A legszebb ház kétségtelenül a Poststrasse 8. számú, a Markt meghosszabbításában található, 1532-ben épült *Hoppener-ház* (Hoppenerhaus), amelyet rendkívül gazdag faragás díszít.

A *kastély* (Schloss) négyszárnyú épületének minden egyes szárnya masszív tornyokra támaszkodik, a városra néző keleti homlokzata a Weser-reneszánsz jegyeit viseli magán. A kastélyt az utolsó cellei herceg, György Vilmos (Georg Wilhelm) építtette át 1665-ben a velencei Lorenzo Bedogni, majd 1670 után Giuseppe Arighini bresciai mesterrel, így alakult ki mai formája.

A kastély belső díszítése, egyebek között a nehéz *stukkók*, a barokk *mennyezet* és a szép *kandallók* Éleonore d'Olbreuse hercegnő ízlését és szépérzékét dicsérik.

A kastély második emeleti Tükörtermében a *velencei állóóra* és a rokokó díszítésű rámába foglalt *tükrök*, a *kelet-ázsiai porcelánok*, a *fajansz edények* érdemelnek figyelmet. Az Éleonore-szoba eredetileg a hercegnő hálószobája volt, falait különleges olajzöld tapétaszerű *bevonat* díszíti, a falakon a *hercegi pár portréi* láthatók.

A második emeleten a bejárattól jobbra nyílik a Színházterem (Schloss-Theater), amelyet 1674-ben a bresciai Arighini mester épített, s a hercegi kastélyokban létrehozott színházak egyik legrégibbje. A fehér, vörös és aranyozott díszítésű teremben ma is ünnepi színházi esteket rendeznek.

A Kápolna (Schlosskapelle) a lutheri időket idézi. A XV. század második felében épült. Egységes és tiszta reneszánsz stílusa, amelyre az elmúlt századokban semmi sem rakódott rá, szinte egyedülálló. Évszázadok óta változatlan maradt, a német építőművészet egyik legszebb példája. A *szószék* 1565-ből való. 1569-ben a hollandiai Martin de Vos flamand mester alkotta az oltár középső részét elfoglaló *festmény* fő jelenetét, a „Keresztrefeszítés"-t, amely színeivel kiemelkedik környezetéből. Az oldalszárnyakat díszítő *képek* német mester munkái, az alapító György Vilmos herceget és feleségét ábrázolják; a háttérben a cellei kastély látható, mindmáig megőrzött kora reneszánsz homlokzatával. Az *üléseket* az ó- és az újtestamentumból vett jelenetek díszítik, egy részüket de Vos mester festette, s a többi is az ő műhelyében készült.

A *Bomann-múzeum* a kastéllyal szemben (Schlossplatz 7.) található. Termeiben Alsó-Szászország folklórjának, helytörténetének meglepően gazdag leleteit láthatja az érdeklődő, különösen figyelemre méltó a Lüneburger Heidén meghonosodott paraszthház mintapéldánya (1571-ből való), és a hanno-

veri csapatok dicsőségterme. Tegyünk egy körsétát a Schloss-Platzról az óváros át. A múzeum mellett forduljunk balra az óváros főutcájába (Stechbahn): a középkorban itt tartották a lovagi játékokat és az ünnepi felvonulásokat.

Celléből tű- és lomblevelű erdők között folytatjuk utunkat a B 3-as úton észak felé Bergen-be. A városka a XII. században jött létre. A XIV. és a XVI. században tűzvész martalékává lett, lakói azonban mindkétszer újjáépítették. Egészen a XIX. századig mezőgazdasági településnek számított, 1973-ban kilenc másik helységgel egyesítették.

A közeli Bergen-Belsen koncentrációs táborában emberek tízezreit pusztították el. Az ő emléküket őrzi az emlékhely. [Akár gyalog – mintegy háromnegyed óra –, akár kocsival Bergen központjából, a parkolótól kell elindulni és a „Gedenksätte" (Emlékhely) jelzésű táblát követni.] Útközben szembetűnnek a tömegsírokat jelző halmok, távolabb nyírfákkal és fenyőfákkal övezett tisztás közepén áll a tufából készült *obeliszk*, rajta tizenhárom nyelvű felirat emlékezik meg a nácizmus áldozatairól, köztük a szintén itt kivégzett Anna Frankról.

Soltau 14 község és kisebb település összevonásával 1971-ben jött létre, mint közigazgatási egység. A városka és környéke mezőgazdasági jellegű. Érdekesebb látnivalói közé tartoznak a *helytörténeti múzeum* időszámítás előtti leletei, továbbá a városka közelében a *természetvédelmi park*.

Soltauból az A 7 jelű autópályán érünk a leggyorsabban Hamburgba.

Braunschweig felől Lüneburgba

Braunschweigből a B 4-es úton indulunk el. A város környékének ismertetésekor már leírt Gifhorn után kb. 25 kilométerrel letérhetünk keletre, a B 244 jelű úton, a Lüneburger Heide keleti részén fekvő Wittingen-be, az NSZK–NDK határ közvetlen közelébe. (Vigyázat, nem határátlépő állomás!) A város mind a mai napig megőrizte mezőgazdasági jellegét. Érdekes látnivalói közé tartozik a XIII. században épült *István-templom* (Stephanskirche), továbbá a XVII. századból fennmaradt festői *favázas házak*. Pünkösdkor minden esztendőben lövészversennyel egybekötött majálist rendeznek itt.

Gifhornból a B 3-as úton északnak Uelzen-be jutunk.

Itt található az NSZK legnagyobb *cukorgyára*, mivel a környék mezőgazdaságának egyik fő ága a cukorrépa-termelés. Uelzenben jelentős a gépipar, az elektromos motor-gyártás, továbbá az optikai készülékek gyártása, egyebek között a Rollei-cég egyik leányvállalata is itt működik. A várost 1250-ben alapították, s húsz esztendő múlva Johann von Braunschweig herceg városi joggal ruházta fel, amit elsősorban annak köszönhetett, hogy a Hamburg–Hannover kereskedelmi útvonal mentén feküdt; 1374-től a Hanza-városok szövetségének tagja lett. A virágzás azonban csak a XVII. századig tartott. A harmincéves háború, majd az 1646-os pusztító tűzvész után az egykor virágzó város jelentéktelen mezőgazdasági településsé sorvadt. Az újjáéledés a XIX. század végén, az első ipari üzemek megnyitásával kezdődött.

A város képét meghatározó, hegyes tornyú, magas szentélyű *Mária-templom* (St. Marienkirche) a XIII–XIV. században épült.

Belépés után balra a híres gótikus asztaldíszt, az *Aranyhajót* (Goldenes Schiff) láthatjuk. A gótikus szentély 1380 körüli. Az Ellendorff-kápolna 1355-ben, a finom vonalú *St. Annen-oltár a* XVI. században készült.

A *Szentlélek-kápolnát* (Heiligen-Geist-Kapelle, Lüneburger Strasse) 1321-ben említik először; Mária-oltára 1520-ból való. A városban fennmaradt néhány középkori, szép *favázas polgárház* a Lüneburger Strassén. Az *Ilmenau* folyó partján szép kis *színház* épült. [A városban született Friedrich Kuhlau (1786–1832) zeneszerző.]

Az Uelzen melletti *Ebstorf-kolostorban* találtak rá 1830-ban a középkor legnagyobb, 1330 táján készült térképére (Ebstorfer Weltkarte), amelyet Gervasius von Tilbury apát leírása alapján készítettek. 1943-ban az eredeti megsemmisült, fakszimiléje a kolostorban található. Uelzentól 15 kilométerre délkeletre (a B 71-es úton) a suhlendorfi *Malommúzeumban* (Mühlenmuseum Suhlendorf) 36 *vízi- és szélmalom-másolat* látható különféle országokból, korokból.

Uelzenből északra, a B 4-es úttól 4 kilométerre keletre találjuk Bevensen-t. Az *Ilmenau* partján fekvő városka ismert fürdőhely, termálvize jódot és különböző sókat tartalmaz. A *várat* a IX–X. században a szászok és a vendek közötti csatározások idején építették. A Lüneburg-családok örökösödési háborúja, ill. annak elvesztése következtében Bevensen jelen-

tősége csökkent. A Bevensen határában (északnyugatra) fekvő Medingen *ciszterci kolostorának* (Kloster) bejáratánál 1541-ből való fejedelmi lakóház áll. A kolostor XVIII. századi épülettömbjének közepén templom, mellette lakószárnyak vannak, ón- és kerámiagyűjtemény tekinthető meg benne. Az együttes többi épületével éles ellentétben áll a *Serfőzde* (Brauhaus) gótikus téglaépítménye.

Bevensenben rendezik meg minden évben az alnémet írók és költők munkaközösségének tanácskozását. A medingeni kolostor templomában osztják ki a díjakat és az ösztöndíjakat.

Lüneburg

Lüneburg, a Lüneburger Heide névadó városa az Ilmenau partján, fontos fő közlekedési utak kereszteződésében fekszik. Különböző sókat tartalmazó forrásvizének köszönhetően régóta ismert gyógyhely. Több főiskolája, akadémiája, Goethe-intézete, saját színháza és múzeuma van, tehát kultúrközpont is. Jelentős fémfeldolgozó-, konfekció- és faipara, továbbá vegyipara és sólepárló üzeme.

Lüneburg történetéhez számos legenda fűződik. Az egyik szerint Julius Caesar a közeli Kalkbergen szentélyt emeltetett a *holdisten* tiszteletére, s talán ott és akkor fedezték fel a sólelőhelyeket, s akkor kapta a város a Lunaeburg vagy a Selenopolis nevet.

A másik legenda szerint a sólelőhelyet egy *vaddisznónak* köszönhetik a lüneburgiak, amely addig turkált, míg víz tört fel a földből. A vaddisznó dagonyázott egyet, majd tovakocogott, egyenesen egy vadász puskacsöve elé. A vadász meglepődve szemlélte zsákmányát: soha nem látott még fehér vaddisznót! Hamarosan rájött, hogy ez sem az: csupán kicsapódott sókristályok ragyogtak a napsütésben az állat szőrén hófehéren. A vaddisznó állítólagos csontjai ma is láthatók a Városháza egyik termében.

A város X. századi keletkezésében a só valóban szerepet játszott. A sólelőhelyek miatt építtette fel 951-ben Hermann Billung a Kalkberg mellett családi kastélyát. 956-ban I. Ottó császár az itteni bencés kolostornak adományozta a sóvám jogát. Amikor a Billung-család kihalt, Lüneburg a cellei Welf hercegek birtokába került.

A város történetével foglalkozó krónikások közül *Rudolf Walter Leonhardt* feljegyezte, hogy Lüneburg helyén ma talán egy hatalmas nagyváros állana, amelynek Hamburg csupán kikötője le-

hetne, ha Oroszlánszívű Heinrich 1189-ben földig nem rombolta volna az egykor gazdag várost. Az akkori pusztítást csak a dóm vészelte át, amelynek déli portáljan ma is látható egy *tábla*, s rajta a felirat: Leonis vestigium – az oroszlán nyomai.

A város polgárai 1371-ben jelentős szabadságjogokat víntak ki a hercegektől, akik azonban néhány évszázaddal később (1637) visszaszerezték kiváltságaikat. A XVIII. században bekövetkezett gazdasági visszaesés idején Lüneburg a hannoveri hercegséghez csatlakozott, majd 1803–13-ig francia megszállás alatt állott.

Heinrich Heine 1823 és 1827 között többször is megfordult a városban, ugyanis szülei a *Witzendorf-házban* (Witzendorfsches Haus, Ochsenmarkt 1.) éltek. Ma Heine-emlékház, mint azt a falon látható tábla is hirdeti.

Sok Heine-vers született Lüneburgban, közöttük az „Ich weiss nicht was soll es bedeuten" és a „Belsazar", amelynek megírására feltehetően W. Burmesternek a Városháza falán látható festménye ihlette a költőt: itt született a második északi-tengeri versciklus is.

Am Sande a neve Lüneburg gótikus időkből származó legszebb terének, amelyet XV. és XVI. századbeli, jó karban megőrzött, szép *polgárházak* öveznek. Különösen szépek és jellegzetesek a lépcsőzetes oromzatú házak homlokzatai.

A piactér (Marktplatz) 1200 körül alakult ki mai formájában; piaci napokon (szerdán és szombaton) délelőtt ma is nagyon vidám látvány, a közbeeső napokon inkább csak parkolóhelyként használják. A *Városháza* (Rathaus) különböző korú és stílusú polgárházak egész sorából áll; egyes részei a XIII–tól a XVIII. századig keletkeztek. A keleti homlokzat 1720-ban épült, így a háztömb „legfiatalabb" része. Az öt oszlop mélyedéseinek figurái 1604–07-ből valók és Hans Schröder mester munkái.

A hallban a lépcsőn bal oldalt az *Igazság*, jobb oldalt a *Béke szobra* látható. A mennyezet fából készült, Daniel Frese 1600-ból való *festményei* díszítik. Balra Hans Ruge mester munkája (1576) a *kovácsoltvas kapu*. Az egykori Bírósági-terem (Gerichtslaube) 1320-ban keletkezett, tanácsteremként és fogadás céljaira használták. (Áttekintésére a legalkalmasabb pont a masszív keresztboltozat alatti hely.) A keresztgerenda homlokzatát egy XV. századi *Krisztus-kép*, továbbá a Heinrich Rimers által készített *Szt. Orsolya-kép* díszíti. A mennyezetet tartó boltívnek semmilyen alátámasztása nincs. A három gótikus stílusú, hatalmas *ablak*

képei kilenc bírót ábrázolnak. Az egykori Posztóteremben (Gewandhaus, XV. század) rendezték be a lüneburgi *mesteremberek remekeiből* összeállított *gyűjteményt*.

A két részből álló Író- vagy másolóterem (Alte Kanzlei) a XV. század második felében keletkezett, s annak idején mintegy 30 írnok másolta benne a magisztrátus levelezését, hivatalos okmányait. Itt készültek a baráti Hanza-városok vezetőségéhez, hercegeihez, királyokhoz és pápákhoz szóló levelek. Ma múzeum; az ablakkereten látható *szégyenpalackot* a notórius ivók nyakába kötötték, szamárhátra ültették őket és úgy kellett végigvonulniuk a városon, a polgárok gúnyolódó sorfala között.

A következő a Választóterem (Kurkammer), itt döntöttek arról, hogy ki lesz a polgármester. Dísze a *gerendamennyezet* és a *négyszárnyú ablak*, amelynek festett üvege egy-egy polgármestert ábrázol, továbbá egy magasított szélű *asztal*, amelyen valamikor a pénzt számlálták (a magas párkány megakadályozta, hogy az érmék szanaszét guruljanak). Az archívum (Altes Archiv, 1521) boltozatos terem, amelynek *kőbordázata* hajókötélként csavarodik össze, s amely az építészeti megoldás és a kőboltozat következtében abban az időben „abszolút tűz- és betörésbiztosnak" számított. Ezért itt őrizték az úgynevezett *lüneburgi privilégiumokat*, vagyis azokat az írásokat, amelyek a város szabadságjogait írásba foglalták; továbbá a Hanza-városokkal folytatott levelezést.

A Hercegi terem (Huldigungssaal) a XV. század második felében épült, ünnepi alkalmakkor és táncmulatságok rendezésére használták. A 34 m hosszú és 10 m széles gerendamennyezetet semmi sem támasztja alá; *láncok* tartják. (Az oszlopos megoldás akadályozta volna a táncot.) A mennyezeten látható *150 császári képet* 1607-ben Daniel Frese festette. A szentek figuráival díszített hatalmas *kandeláber* 1490-ből való.

Sétánkat az ún. Vizes negyedben (Wasserviertel) kezdjük, a folyó bal partján, az *Apát-malomnál*. A malom melletti hídról nagyon szép kilátás nyílik a bal parti régi házakra. Az Am Werder elnevezésű tér és a Lünertorstrasse sarkán áll a reneszánsz stílusban épült egykori sörfőzde; valamivel távolabb, a Lünertorstrasse és a Kaufhausstrasse sarkán az 1574-ből való *Állami magasépítészeti hivatal* (Staatshochbauamt). Homokkőből készült faltámasztó oszlopai és szembetűnően erős párkányzata érdemel figyelmet. Szép az 1741–45 között épült barokk *Kereskedőház* (Kaufhaus) XVIII. századi, olaszosan ható homlokzata. Mellette áll az 1574-ben épült, reneszánsz *Vámház* (Zollhaus). Vele szemben a *Régi daru* (Alter Kran) a középkori mérnöki tudás – már 1346-ban említett – ékes bizonyí-

téka, melyet még a múlt században is használtak; a daruval emelték partra a Németországba érkezett első, Angliában készült gőzmozdonyokat is.

Az Altenbrücketorstrassén jobbra fordulva a *Szt. János-templomhoz* (St. Johanniskirche) jutunk. A rendkívül erőteljesen épített csarnoktemplomot 1370–80 között öthajóssá bővítették. 106 m magas, monumentálisan egyszerű tornya hosszú, hegyes csúcsban végződik. Északi és déli oldalán kápolnák sorakoznak. Az egész együtt szabályos négyszög, a keleti oldalon poligonális lezárással. A templom kegyszerei és díszítő elemei közül a legértékesebb a főoltár, amelynek szárnyait Keresztelő Szt. János, Szt. Orsolya, Szt. Cecília és Szt. György életéből vett képek díszítik; a festmények 1482-ből valók. A *Mihály-templom* (Michaeliskirche) a bencés apátság (Benediktinerkloster) 1400-ban befejezett temploma. A *Kloster Lüne* nevű apácazárdát 1172-ben alapították. Gótikus temploma és sok szép épületrésze van, értékes műalkotásokkal és faliszőttesekkel.

Lüneburgból kétféle útvonalon is hamarosan Hamburgba érhetünk.

Körút a Lüneburger Heidén

A Lüneburger Heide természeti szépségeiből ízelítőt adó körutazásunkra célszerű Hamburgból indulni, a B 75, majd a B 3-as úton; de felfoghatjuk letérőként is, ha Hannover felől megyünk Hamburg felé a B 3-as úton, vagy az E 4 / A 7 jelű autópályán.

A Lüneburger Heidének nevezett területet lényegében a Bréma–Hamburg (1-es sz.) autópálya és a Braunschweiget Lüneburggal összekötő B 4-es út határolja. Augusztus második felében látható teljes pompájában, amikor a kis nyírfacsoportok, erdei fenyők és borókások közötti rétek tarka virágszőnyeggé szépülnek. Mivel a civilizáció erre is egyre tovább terjeszkedik, a Wilseder Berg közelében 200 hektár területet védettnek nyilvánítottak, hogy legalább itt fennmaradhasson a Lüneburger Heide flórája és faunája. (Ezt a célt szolgálja egyébként az az intézkedés is, amely a gépkocsiforgalmat néhány útvonalra korlátozza. A gépkocsivezetőknek azt javasoljuk, hogy közlekedjenek óvatosan, mert az utak nem túlságosan szélesek és általában nem betonutak; a padka sincs megerősítve, a homokos talaj könnyen megtréfálhatja a leggyakorlottabb vezetőt is!) A terület védelmével megbízott intézmények nagy erőfeszítéseket

tesznek, hogy megőrizzék a Lüneburger Heidére jellemző építészeti stílust, a jellegzetes épületeket.

Utunk az erdőkkel, rónákkal tarkított morénák *természetvédelmi övezetén* vezet át. Aki csak teheti – ha ideje engedi – ne elégedjen meg azzal, hogy gépkocsiból veszi szemügyre a környéket; sétáljon legalább egy órát, akkor élvezheti igazán a táj szépségét, melynek különlegessége a csarap (Calluna Vulgaris) vagy seprűvirág.

Kirándulásunk lényegében a Hannoverből Hamburgba tartó, A/7 autópálya Bispingen jelzésű letérőjéhez közel fekvő Behringen-ben kezdődik. Régi falu a természetvédelmi park szélén, az utóbbi években kedvelt pihenőhely. Kitűnő kiindulási pont azok számára, akik a Wilseder Berg környékén akarnak gyalogos kirándulást tenni. A faluban *szalmatetős parasztházakat* és *régi pajtákat* láthatunk.

A régi időkben a tetőhöz szükséges *szalmát* a parasztok közösen készítették elő a téli időszakban. A szalmakötegeket fűzfavesszővel kötözték oda a tetőgerendához és a lécekhez. A tető évtizedekig is ellenállt az esőnek, hónak. Annál kevésbé a tűznek: a tűzesetek tanították meg a parasztokat arra, hogy a fűzfavesző helyett horgonyhuzalt használjanak a kötözéshez; tűz esetén ugyanis a fűzfavessző is meggyulladt, a szalmakötegek a földre hulltak és lehetetlenné tették a mentési munkát. (A tengerpart menti részeken a rozsszalmát a sás, nád vagy káka helyettesítette.)

Innen 2,4 km hosszú, keskeny, de gépkocsival is járható út vezet ahhoz a *természetvédelmi övezethez*, amelyet 1921-ben Wilhelm Bode alapított, s ma mintegy 20 ezer hektáron terül el. Szépen művelt mezőgazdasági övezetek és erdők váltják egymást; majd az erdőn át az út bal oldalán levő *Scharrl-erdészházhoz* (Forsthaus Scharrl) jutunk, s ott véget is ér az erdő. Újabb 3 km megtétele után Heber-be érünk, itt is szép *szalmatetős házakat* találunk.

Innen 7 kilométerre északnyugatra Schneverdingen-be jutunk. Útközben, ha szerencsénk van, szerecsenjuhokkal találkozunk; látunk közöttük feketéket is, ugyanis a bárányok fekete gyapjúval születnek és gyapjuk színe csak az első év után változik meg. Schneverdingenből – ahol évente Heidekirálynőt választanak – északi irányban a B 3-as útra igyekezve vigyázzunk, mert az út kivételesen nagyon rossz (különösen sötétedés után óvatosan vezessünk). Schneverdingentől 3 km-re, a „Hof Barrl Gaststätte" nevű vendéglőtől szántó-

földeken, legelők és erdők között vezet az út a Shell-kút közelében levő Hotel Buhrig; a hotel mellett a B 3 jelű útról jobbra fordulva, 3,5 km után érkezünk az *Errhorn-vadászlakhoz* (Forsthaus Errhorn). A környező mellékutakon csak gyalogosan közlekedhetünk (a kocsit a főútvonal mentén bárhol leállíthatjuk). A sétálók figyelmét felhívjuk arra, hogy ne térjenek le a fehér-vörös-fehér jellel kijelölt útvonalakról, mert könnyen eltévedhetnek; az utak ugyanis nagyon hasonlítanak egymáshoz.

Innen újabb 3,6 km – viszonylag jó – autóút vezet az erdőn át N i e d e r h a v e r b e c k-be, amely a legjobb kiindulási pont a Wilseder Berg környéki túrákhoz. (A legegyszerűbb útvonal bejárásához is legalább fél napra van szükség!) A *Wilseder Berg* nemcsak a Heide, hanem az egész északnémet alföld legmagasabb pontja. A 169 m magas dombról jó időben Hamburg, Lüneburg és Hannover tornyai láthatók.

A niederhaverbecki parkolótól alig másfél kilométer O v e r h a v e r b e c k, ahonnan 3 km Behringen, kirándulásunk kiindulási pontja.

Hamburgba az autópályán érünk leggyorsabban. Ha azonban a B 3-as utat választjuk, letérhetünk B u c h h o l z i n d e r N o r d h e i d e-be. 1874-ig, amikor bekapcsolódott a vasúti közlekedésbe, jelentéktelen mezőgazdasági település volt; attól kezdve indult fejlődésnek. Ma főként fafeldolgozó és búvárfelszereléseket gyártó üzemeiről ismert. 1958-ban kapott városi jogot. A városka közelében számos *halomsír* látható.

Buchholztól északra rövidesen átlépjük Alsó-Szászország tartományi határát és Hamburg területére érünk.

VII. BREMEN ÉS HAMBURG TARTOMÁNYOK

BREMEN

Bréma (Bremen) teljes neve Bréma Szabad- és Hanza-város (Bremen Freie- und Hansestadt), ami – miként Hamburgnak, az NSZK másik hasonló jellegű városának esetében is – a történelmi múltra utal. Hamburg után az NSZK második legnagyobb kikötővárosa. Területe 404 km². A Weser partján terül el, mintegy 70 kilométernyire az Északi-tengertől. A kikötő, Bremerhaven a Weser torkolatánál épült. Bremerhaven kiegészíti Brémát és közigazgatásilag hozzá tartozik. Ketten együtt alkotják az NSZK legkisebb tartományát. Ennek megfelelően Bremen tartománynak 100 tagú parlamentje (Bréma 80, Bremerhaven 20 képviselővel) és kormánya, más szóval szenátusa van.

A város története igen régi időkbe nyúlik vissza. Nagy Károly 787-ben püspökséggé emelte az átkelő- és átrakodó helyet, Ansgar püspök pedig Hamburggal érsekséggé egyesítette. Miután I. Ottó 965-ben vásárvárosi privilégiumot adott neki, a város – a Lappföldig és Izlandig számított –, északi vidékek szellemi és gazdasági központja lett. 1358-ban csatlakozott a kereskedő és hajózó városok szövetségéhez, a Hanzához, később a reformációhoz; ez időtől kezdve már nem püspökök és hercegek, hanem polgármesterek kormányozták.

A XVII. század közepén birodalmi szabad várossá lett, tehát csak a császárnak volt alárendelve, majd a „Szabad Hanzaváros" nevet vette fel. Amikor 1827-ben a Weser eliszaposodása fenyegette a kikötőt, a polgármester a folyó torkolatánál új kikötőt alapított, Bremerhavent. Itt létesült az első európai szabadkikötő.

A második világháború bombázásai nagy károkat okoztak a városnak, de a történelmi városközpont sok épülete megmaradt vagy újjáépült. Az NSZK megalakulása (1949) után tartományi státuszt kapott.

A város lakóinak száma ma 568 ezer, a város és kikötője mintegy 40 km hosszan húzódik a folyó menti síkságon. A gazdasági élet a kikötőre épült, mely Németföld legrégibb és Hamburg

után a második legfontosabb kikötője: Európa legnagyobb gyapotbehozatali helye, emellett gyapjú, dohány, kávé, fa, déligyümölcs, gabona, bor stb. érkezik ide a tengerentúlról. Az ipar egy része az importáruk feldolgozását szolgálja: dohányfeldolgozó üzem, kávépörkölők, malmok, textilgyárak, olajfinomítók, ezüstművesség, csokoládéfeldolgozó ipar található itt. Más korszerű ágazatok is kifejlődtek: pl. acélmű, elektromos- és repülőgépipar.

Bréma történelmi, tehát a nevezetesebb látnivalókat nyújtó belvárosa nem nagy, hossza nem egészen 2, legnagyobb szélessége valamivel több, mint fél kilométer. Autóbusz- és villamosjáratok indulnak a Főpályaudvartól minden irányba, de érdemesebb gyalog bebarangolni a városközpontot. Hasznos áttekintést kaphat az utas, ha jegyet vált a *városnéző buszra*, amely májustól októberig délután 15 órakor, novembertől áprilisig szombaton 14 óra 30-kor indul a Főpályaudvar elől és útja egy és háromnegyed óra hosszat tart. (Jegyváltás és a turistákat érdeklő felvilágosítás a Főpályaudvarral szemben levő pavilonban, a Verkehrsvereinben, hétköznap reggel 8-tól este 21 óráig, vasárnap 12 és 15 óra között.) *Kikötői körutazást* is tehetünk (indulás a Márton-templom melletti kikötőből) naponta délelőtt 10-től többször; a víziút mintegy másfél órát vesz igénybe.

Vasárnap délelőttönként kombinált félnapos *városnéző és kikötői körutazást* rendez az idegenforgalmi hivatal.

A belváros és a Schnoor negyed

Városnéző sétánkat a *Főpályaudvarnál* (Hauptbahnhof), a Bahnhofplatz-on kezdjük, a piactérig az utat gyalog tesszük meg (villamossal és busszal is csak két megálló). Átvágunk tehát a pályaudvart körülvevő modern részen, a Bahnhofstrasse-n, balra tartunk a Herdentorsteinweg-en, majd zöldövezethez érkezünk, az *egykori várárok és a falak maradványaihoz*. Itt jobb kéz felől *szélmalmot* látni: a XVII. században építették, később tönkrement, de a XIX. században kétszer is újraépítették és védett műemlékké nyilvánították. Máig is működik, de belülről megnézni nem lehet, így csak mint városképet kiegészítő hangulatos épület gyönyörködtet. Továbbmegyünk a Sögestrasse ápolt üzletsorai mellett. Az utca végén a *Miasszonyunk templomát* (Liebfrauen Kirche) találjuk. Román stílusú alapépítményén

a XI. században kezdtek el dolgozni. Igen szép Manessiernek a régi ablakkeretbe foglalt modern üvegmozaikja. A templomot elhagyva már a Marktplatz-on vagyunk.

A Marktplatzot vasárnap reggelenként a *piac* foglalja el. Festményektől a gyümölcsökig százféle cikk vásárolható itt a színes sátrak alatt és előtt; árusokkal, vásárlókkal, de főleg nézelődőkkel telik meg ilyenkor a tér.

A *Régi-városháza* (Altes Rathaus) a város legszebb épülete. Gótikus alapépülete a XV. század legelején készült el, 1609-ben azonban kiegészült a reneszánsz homlokzattal és a három flandriai stílusú lépcsőzetes homlokzati elemmel. A homlokzaton nyolc, életnagyságúnál nagyobb homokkő figura látható, amelyeket a XVII. századi újjáépítő, Lüder von Bentheim az előző gótikus épületről vett át: a császárt és a hét választófejedelmet ábrázolják (jeléül annak, hogy a város csak a birodalomnak volt alávetve). Külön figyelmet érdemel a hármas tagolású középső rész és a három lépcsőzetesen keskenyedő homlokzati építmény. A földszinti árkádsort alkotó könnyed oszlopsor tovább tagolja a képet, amelyet a Városháza a piactér felől szemlélődőnek nyújt.

Az épület csoportos vezetések alkalmával belül is megtekinthető. Az egykori nagy Tanácskozó-fogadóteremben (Grosse Halle vagy Obere Halle) minden február második péntekjén felcsillan a régi élet fénye, megtartják a hajóskapitányok, a hajósvállalkozók és a kereskedők hagyományos díszebédjét, annak tiszteletére, hogy hajdan ebben az időben indultak el a hajók hosszú tengeri útjukra. E hagyományt jelképezendő a mennyezetről *hajómodell* csüng alá: ilyen ágyús hadihajók védték egykor a brémai hajókat a kalózoktól. A falon két *freskó* látható: a bal oldali a brémai püspökség megalapítását, a jobb oldali Salamon király és a gyermek bibliai történetét ábrázolja. A teremben remekbe faragott *csigalépcső*, valamint szintén pompásan faragott remekművű *barokk ajtó* látható. Az utóbbi az egykori Kincses- (és titkos tanácskozó-) terembe (Güldenkammer) vezet. A nehéz barokk ajtó mögött azonban meglepetésszerűen a XIX. század érzelmes szecessziós „Jugendstil"-jének ízlésével berendezett helyiség fogad.

A felületes szemlélő talán észre sem veszi, hogy a Régi-városházához a század elején igen ügyesen, – a régi stílust meg nem zavaróan – új szárnyat építettek, az *Új-városházát* (Neues Rathaus).

Ebben az épületrészben elsősorban a Nagy ünnepi termet érdemes megnézni, ahol régi német mesterek *portréi* láthatók, valamint a Gobelin-termet, amelyben *két* XVII. századi francia *gobelin* Artemisnek, a hajósok mitológiai védőistennőjének életéből vett jeleneteket ábrázol.

Kellemes órákat lehet eltölteni a Városháza *pincevendéglőjében*, ahol a német borok igen széles választékát kínálják.

A Városháza hétköznap 11,12 és 15 órakor, szombaton 11 és 12 órakor, vasárnap 12 órakor tekinthető meg; az idegenvezetés mintegy 20 percig tart.

Sokan emlékeznek a Grimm-testvéreknek arra a meséjére, amely a szamárról, a kutyáról, a macskáról és a kakasról, vagyis a *brémai muzsikusokról* szól. E négy figurának és az ősi mesemotívumnak emel emléket a Városháza nyugati oldalánál levő *szobor*, Gerhard Marcks műve, amelyet 1951-ben állítottak fel.

A piactéren álló *Roland-oszlop* 1404-ben készült, s a város jelképe lett. Bréma szabadságának szimbóluma, és általában minden későbbi Roland-képmás mintája. Közvetlenül a Városháza mellett jobb kéz felől láthatjuk a *Szt. Péter-dómot* (St. Petri Dom). Az eredetileg román stílusú templom építését 1043-ban kezdték el, a középhajó oszlopai és a kriptái máig is megmaradtak e korból. Mint oly sok más régi templom, e dóm is évszázadok alatt egészült ki és csak a XIX. században fejezték be a mintegy 100 m hosszú, oszlopos bazilika építését.

Különösen értékes művészi szempontból a *keleti kripta homokkő reliefje*, amely az „Utolsó vacsorá"-t ábrázolja; a négy oroszlánon nyugvó és 1220-ból származó *keresztelőmedence;* a Johann Rodenek, a templom prépostjának kriptáját borító *kőlap;* egy XI. századból származó *kriptaborító kőlap*, valamint a *kórusszék reliefje*. Érdemes megtekinteni a *barokk szószéket*.

Különös jelenséggel találkozunk a templom ólomkamrái-ban. E helyiségek levegője konzerválta az itt fekvő tetemeket, nem porladtak el, *múmiává* váltak. A legrégibb 500 éves.

A dómtól jobbra modern, csupaüveg épület áll: a *tartományi parlament*, amely 1963-tól 1966-ig épült; alkotói – vitatható eredménnyel –, láthatóan igyekeztek beilleszteni a tér történelmi képébe. Szemben a Városházával látjuk a hajdani kereskedők 1536–38 között épült házát, a *Schüttinget*. Középső oromzatát, a tetőkorlátot és az ablakok feletti díszítéseket a század végén kapta. Régen a céhek háza volt, ma a Kereskedelmi Kamara székel itt. Legfeltűnőbb része a díszbejárat: a

XIX. században került az épületre. A Schütting mögött a Böttcherstrasse-ra lépünk. Ludwig Rosarius kávékereskedő a húszas évek végén „a meglepetések utcájává" alakította e régi kézműves házsort: múzeumok, kiállítótermek, üzletek váltják itt egymást. Egyetlen – 1588-ból származó – régi patrícius házat hagyott csak meg eredeti formájában, a többit a XX. század húszas éveinek stílusában építtette át. A piactér felől jövet balra a *Paula-Becker-Moderson-ház* látható, benne az expresszionizmus e német úttörőjének festményeiből összeállított kiállítás. A ház udvarán *A két asszony kútja* Hoedger alkotása. Ugyanezen az oldalon, a *Rosarius-ház* a kávékereskedőről elnevezett, általa hírmondónak meghagyott régi épület; benne régi német mesterek, köztük Riemenschneider és Lukas Cranach képei láthatók, valamint más festmények a késő gótikától a barokkig. Továbbmenve az utcán a *harangjátékok házához* érünk: 12, 15 és 18 órakor harminc meisseni porcelánból készült harang négy dalt játszik el. A Böttcherstrasse túlsó végén már közel vagyunk a Weser partjához. A Martinistrassé-n jobb felől látható Bréma legeredetibbnek nevezett temploma, a *Márton-templom* (Pfarrkirche St. Martini).

A Martinistrassén ezután visszafordulunk, s a Balgebrückstrassét érintve, a Tiefer Osterdeich-en át a baloldalt nyíló Stavendamm-nál a Schnoor negyedhez érünk.

A több utca határolta kis városrész teljes egészében védett műemlék: *Bréma legrégibb megmaradt része.* Jobbára kétemeletes házai a XVI–XVIII. században épültek, és oly egyenes sorban állnak, mint a zsinór. (Schnoor annyi, mint a mai német nyelven Schnur, vagyis zsinór). Iparművészek és festők élnek és dolgoznak itt; régiségkereskedőket, zsebszínházat, kávéházakat, kisvendéglőket találunk igen hangulatos, hiteles környezetben. Nem múzeummal van tehát dolgunk, hanem a régi város olyan megőrzött részével, amelyben mai élet pezseg. Érdemes itt annyit barangolni, amennyire csak időnkből futja.

A Stavendammon át vágunk neki a Schnoor negyednek. Balra fordulunk a Hohestrassé-n, majd jobbra megtekintjük az eredetileg a XIV. században épült *Szt. János-templomot* (St. Johannis Kirche). A templomot megkerülve jobbra tartunk a Lange Wiere-n, majd ismét jobbra az Am Landherrnamt-on, ahonnan balra nyílik a Schnoor nevű utca. Ezen végigmenve jobbra fordulunk a Marterburg-on, s leérünk a Weserhez. Közben térjünk be

a kisebb utcákba is, nézzünk be az udvarokba; így a Schnoorból jobbra nyíló *Szerenádok udvarába* (Serenadenhof).

A brémai *Műcsarnok* (Kunsthalle) a folyóval ellentétes irányban, az Ostertorstrasse-n jobbra fordulva az Ostertor jobb oldalán található. Régi német, holland mesterek művei láthatók itt, valamint német és francia impresszionisták.

Ezután két lehetőségünk is van a városnéző séta folytatására. Visszafelé a Tiefer Osterdeich–Martinistrasse útvonalon, majd jobbra a Böttcherstrassén visszamegyünk a Piactérre, innen pedig a Főpályaudvarhoz. Szemben, balra található a *Tengerentúli Tájak Múzeuma* (Übersee Museum, Bahnhofsplatz 13.), amely a világ legkülönbözőbb részeiből származó néprajzi gyűjteményeket mutat be, s így reklámozzák: „Az egész világ egy tető alatt." Tengeri akvárium és terrárium csatlakozik a múzeumhoz. A Főpályaudvar mögött kellemes pihenőhely a 200 hektáros *Városi-park* (Bürgerpark, a Hermann Böse Strassén jutunk ide). Visszafelé a Hollerallee-n átvágva, a merész építésű, modern előadócsarnokot (Stadthalle) érintjük, s így megyünk vissza – a Schlachthofstrassét átszelve – a Főpályaudvarig.

Innen a 30-as autóbusszal vagy gépkocsin eljuthatunk a *Tájtörténeti Múzeumba* (Schwachauser Heerstrasse 240.), amelyben a városnak és környékének kultúrtörténete ismerhető meg, egyebek között a régi lakóházak, használati tárgyak és ruhák révén.

A kikötők

Ha időnk engedi, tegyünk hajókörutat a Márton-templom melletti kikötőben.

Innen indulnak a kikötőnéző hajók, melyeken bejárunk *15* olyan *medencét*, amely mélytengeri hajók fogadására is alkalmas, látjuk a *tengerentúli*, az *Európa-* és a *konténerkikötőt*. Megmutatják a *fakirakodó-* és *-feldolgozó helyeket*, majd a *kávéraktárakat*, látjuk a *hajógyárat*, amely 500 ezer tonnás tartályhajók készítésére is alkalmas; a *gabonatárolókat*, a szén- és az *ércrakodókat*. Három kilométernyire felfelé a Weseren eljutunk a mintegy 10 négyzetkilométeres területet elfoglaló *acélműhöz*.

A *kikötő forgalma* évi 20 millió tonna. (Összehasonlításul: Hamburgé évi 45–50 millió tonna.)

Aki Bremerhaven kikötőjét akarja megnézni, megteheti az utat hajón, vonaton és gépkocsin. (Felvilágosítást

a Főpályaudvarnál található idegenforgalmi hivatalban kaphatunk.) A B 6-os autóúton indulunk el, ahová a Bahnhofplatzról jobbra fordulva a Breitenweg-en át jutunk el. Mintegy 60 kilométeres út után érkezünk az Északi-tenger partján levő kikötővárosba. Itt ömlik a Weser a tengerbe, itt létesült a viszonylag új város.

Rövidebb és gyorsabb az út az A 27-es autópályának Brémából Bremerhavenba vezető szakaszán. A 34 km-es rész a gépkocsival és komphajón Angliába vagy Helgolandba utazók számára az utat Bremerhavenig igen lerövidíti. (A lápos talaj miatt szükségessé vált hatalmas földmunkák eredményeképpen az autópálya e szakaszának építése kilométerenként 6,3 millió márkába került!)

Bremerhaven Európa legnagyobb, igen látványos halászkikötője. Teherkikötőjének különösen konténerforgalma jelentős. Az *Északi-zsilip* a világ legnagyobb zsilipje, amelynek köszönhetően bármilyen nagy hajók befuthatnak a kikötőbe. Érdekes hal-aukciókat tartanak itt, hétköznaponként 7 és 9 óra 30 között. A folyó jobb partján húzódik a több mint egy kilométer hosszú, modern Columbus Kaje, parti sétány és kikötő, ahonnan a tengerentúli személyforgalmat bonyolítják le. Ide a legnagyobb személyszállító hajók is befuthatnak.

A látványos, mozgalmas forgalmat legjobban és legkényelmesebben a *Columbus-Bahnhof* nevű teraszról lehet megfigyelni. Érdemes megnézni az *Északi-tengeri Akváriumot* is, amelyben e vizek minden fontosabb lakójával megismerkedhetünk.

HAMBURG

Az NSZK nagy északi kikötőjének – a történelmi hagyományokra utaló – teljes neve: „Hamburg Szabad és Hanza-város" (Freie und Hansestadt Hamburg). Schleswig-Holstein és Alsó-Szászország között helyezkedik el, nem messze az Északi-tengertől, az Elba folyó partján. Tengeri kikötő volta ellenére mintegy 100 kilométernyire épült a tengerparttól, s a hajók az Elbán jönnek fel idáig. Hamburg egyike az NSZK tíz tartományának, ennek megfelelően ügyeit 120 tagú tartományi parlament és tartományi kormány (szenátus) intézi. Az ország legnagyobb városa. 753 km² területéből 62 km² vízfelület, 51 km² park és zöldövezet. Lakosainak száma 1 700 000.

A város képét a vizek uralják, életének meghatározója pedig a kikötő: az NSZK-ban az első és az egész világon az egyik legnagyobb.

A város története a IX. századig nyúlik vissza. Az *Alster* és az Elba folyók torkolatánál Nagy Károly 811-ben templomot, néhány évvel később Jámbor Lajos a Hammaburg nevű erősített kastélyt alapította. Nem sokkal ezután létesült Hamburg püspökség. A várossá érés időpontjának 1189. május 7-ét tartják (ekkor ünneplik minden évben a Tenger Napját), állítólag ezen a napon adott Barbarossa Frigyes császár egy levélben kereskedelmi, vám és hajózási előjogokat a városnak (bár később e levél XIII. századi hamisítványnak bizonyult). Ettől kezdve mindenesetre gyors növekedésnek indult e hajós és kereskedő település, és nevezetes kikötővé lett. A XIV. században csatlakozott a Hanza-szövetséghez.

1510-ben birodalmi várossá lépett elő, ami politikai előjogokkal járt; majd csatlakozott a reformációhoz. Az első tengeri biztosítási szerződést –1590-ben – a hamburgiak kötötték. A várost a XVII. században már „egész Németország raktárának és csomagolóházának" nevezték, s jelentékeny mértékben mindig is az maradt. A korhoz mért hatalmas védőművei (az Elbára támaszkodó félkörívet leíró falai) Hamburgot megvédték a harmincéves háború pusztításaitól is.

1806-ban megszűnt a régi német birodalom és Hamburg „Szabad-Hanza-város"-ként önálló lett, de nem sokáig. Napóleon lefoglalta és néhány esztendőre birodalmához csatolta. A XIX. század derekán, 1842-ben a város egynegyede porrá égett (egyébként nem ez volt az egyetlen nagy tűzkatasztrófa története folyamán; a tüzek, a második világháború bombázásai és a gyakori szanálások következtében a városnak kevés történelmi emléke maradt).

Hamburgban már a múlt században szabadkikötőt létesítettek; a külföldi eredetű árut itt vámmentesen lehetett kirakni és tárolni. Ennek a – mai napig számottevő – tranzitforgalom szempontjából is nagy volt a jelentősége. A XIX. század második felében azonban a császári Németország Hamburgot az egységes német vámrendszerhez csatolta és ezzel különállása gyakorlatilag megszűnt.

Hamburg – elsősorban a kikötői munkás és tengerész szakszervezetek révén – mind a korai német szociáldemokrata, mind a weimári köztársaság idején a kommunista mozgalomnak egyik fellegvára volt. A városban született és Hamburg kommunista pártvezetőjeként kezdte mozgalmi pályáját *Ernst Thällmann*.

Hamburg a második világháború előtt is kinőtte már régi határait, elnyelte a környező településeket (Altonát, Harburgot, Wandsbeket) s kialakult Nagy-Hamburg. A háború után, amikor 1949-ben megalakult az NSZK, Hamburg tartományi rangot és ennek megfelelő jogokat kapott.

A város történetéhez tartozik néhány „elsőség", amelyek a város mai jellegére is utalnak. Itt alapították az *első német tőzsdét* 1558-ban, az első *kereskedelmi kamarát* 1665-ben, és a Hapag (Hamburg Amerika Linie) az első világháborúig a világ legnagyobb hajózási társasága, is itt székelt.

Áruforgalmát és termelését együttesen tekintve Hamburg ma az NSZK legnagyobb gazdasági centruma. Az NSZK importjának 20%-át, az export 6%-át hamburgi cégek bonyolítják le. A tengerentúli fogyasztási cikkeknek (kávé, olajbogyó, gabona) több mint a fele a hamburgi kikötőn keresztül érkezik az NSZK-ba. Az NSZK kereskedelmi flottájának 60%-a, a tartályhajók 90%-a hamburgi illetőségű. Havonta több mint 700 hajó indul innen a világ több mint 1000 külföldi kikötője irányába. A 100 km² területű kikötő 70 ezer embernek ad munkát és évi 45–50 milió tonna áru áramlik át rajta. Az export–import tevékenység a város jövedelmének egyik fő forrása. Nem véletlen, hogy Hamburg New York után a világ második legnagyobb konzul-városa: közel 80 külföldi konzuli képviselet székhelye. A hajókon érkező nyersanyagok egy részének feldolgozására nagy ipari bázist alakítottak ki.

A termelés volumenét tekintve Hamburg az NSZK legnagyobb iparvárosa is. A gépipar, az elektrotechnikai és vegyipar, a gumi- és ásványolaj-feldolgozás egyre nagyobb szerepet játszik. A városban egymillió ember dolgozik, közülük százezer „ingázó" Schleswig–Holsteinből és Alsó-Szászországból.

De nemcsak a kereskedelmet illetően beszélhetnek a hamburgiak elsőségről. Itt alapították az első német *Operaházat* (1678), amely máig nemzetközi hírű. A városnak 12 prózai színháza van. A legnevezetesebb közülük a *Deutsches Schauspielhaus* és a *Thaliatheater*. Nyolcvan galéria várja a képzőművészet iránt érdeklődőket.

A várost az NSZK sajtófővárosának is nevezik. Itt működnek a legnagyobb könyv- és lapkiadó vállalatok, mint pl. a Gruner und Jahr, a Springer, a Bauer, a Jahreszeiten, a Hoffmann und Campe stb., itt jelenik meg több ismert lap, a „Spiegel" és a „Stern". A napilapok példányszáma eléri az 5 milliót, a folyóiratoké a 28 milliót. A kiadókon kívül számos fontos bel- és külföldi távirati, tájékoztató és képszolgálati iroda is itt tevékenykedik, csakúgy mint az Északnémet Rádió és Tv (NDR).

Dortmund: a Westfalenhütte

A Városi Színház a Hansastrassén

A Takácsok ünnepe Bielefeldben

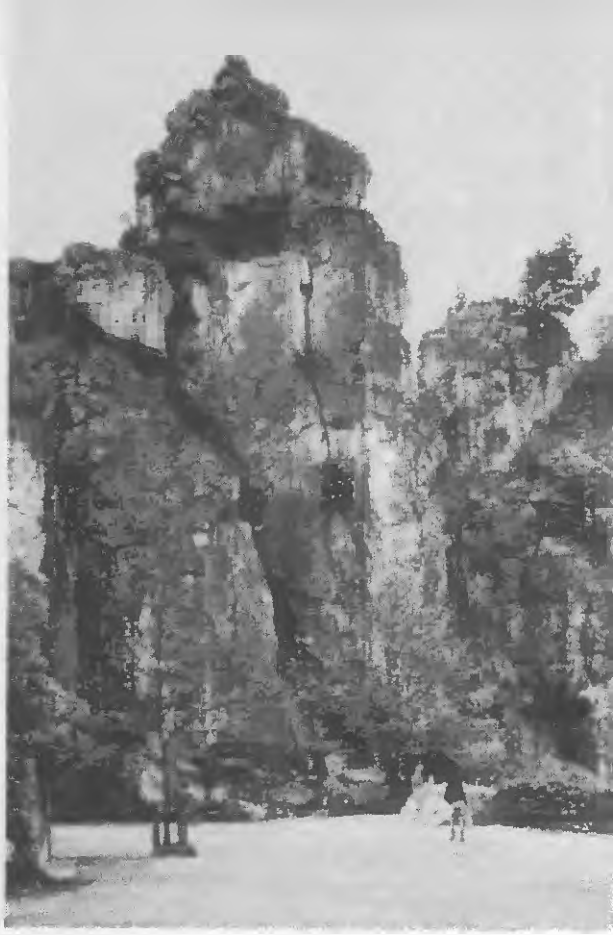

Az Extern-sziklák

A Münchhausen-szobor Bodenwerderben

A hannoveri Herrenhäuser Garten

Osnabrück: a „Walhalla-ház" vendégfogadó

A Willmann-ház a Krahnstrassén

Evangélikus templom a hegyoldalban

Bréma: a Marktplatz

A „brémai muzsikusok" szobra
a Városháza előtt

A Böttcherstrassén

Hamburg: városkép

Középkor az Am Markton

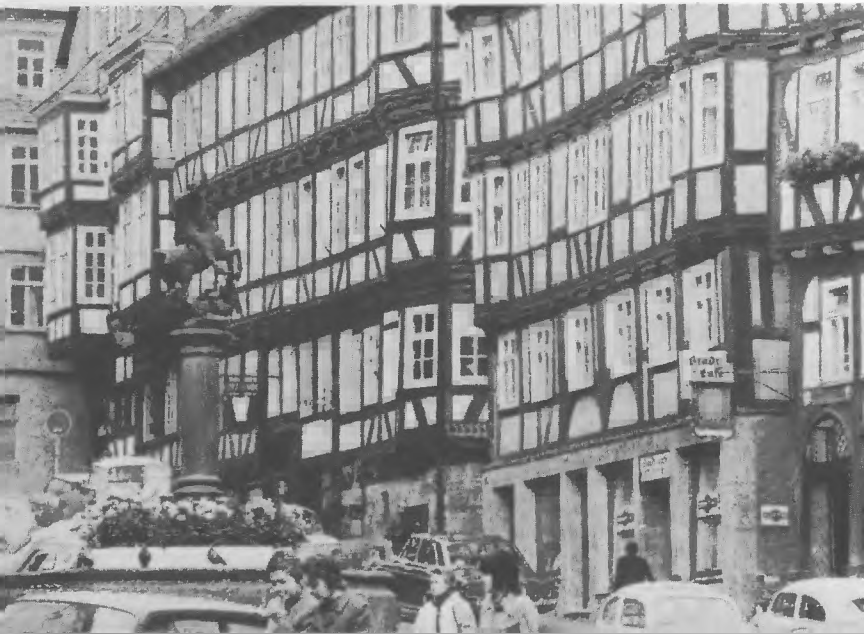

A hamburgi Reeperbahnon

Fal-„festmény"

„Szex"-üzlet

A hamburgi Köhlbrand-híd

A modern...

...és a régi Hamburg

A kikötőben

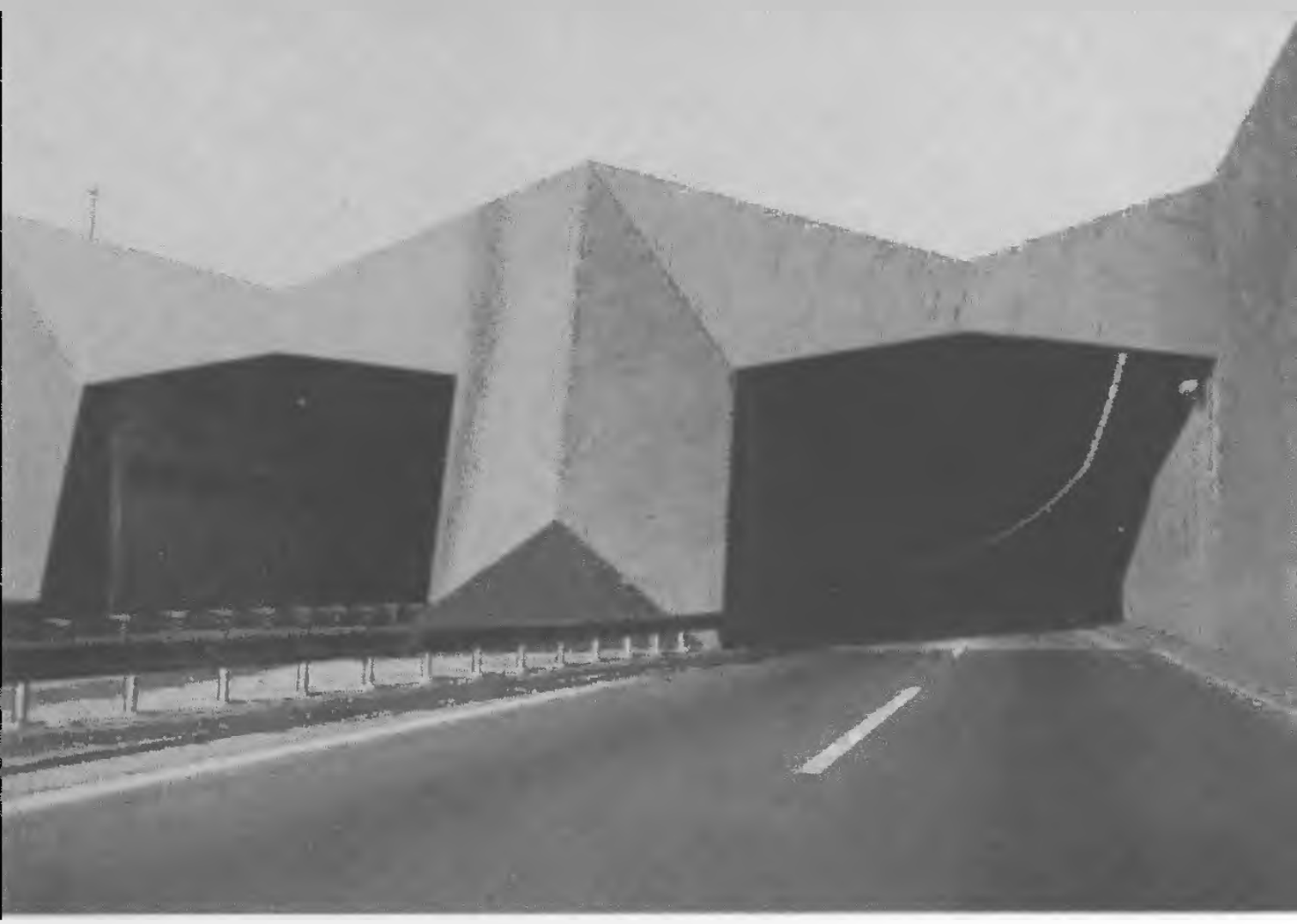

Az Elba-alagút bejárata

Parti strand Travemündeben

Lübeck: a Városháza a Markton

A Holsten-kapu

A hajósok temploma

Kieli látkép

Vitorláskikötő az olimpiai centrumban

A Fehmarnsund-híd

Helgoland kikötője

A Hallig-szigetcsoport Langenes nevű szigetén

Norderney szigete

Angolnahálók az Északi-tenger partján

Hamburg, mint általában az NSZK nagyvárosai, igen jól megközelíthető. *Autópályán* délről Bréma és Hannover, északról Lübeck és Kiel felől; *négy pályaudvarára* igen sűrűn futnak be a vonatok. *Repülőtere* – Fuhlsbüttel – 12 kilométernyire van a belvárostól, a 9-es villamossal és a 34-es autóbusszal is el lehet oda jutni a Főpályaudvar–Repülőtér (Hauptbahnhof–Flugplatz) közvetlen járaton kívül.

A turista számára előnyös a *városon belüli közlekedés* megoldása: egységes jegyet árusítanak, amely a buszra, a villamosra, a földalattira (U-Bahn) és a helyiérdekű gyorsvasútra (S-Bahn) egyaránt érvényes. Aki a városban bolyong és sokat akar fel- és leszállni, vásároljon turista-jegyet (Touristenkarte).

Az autós turistáknak is ajánlható a *városnéző busz* igénybevétele. Ez a busz a Főpályaudvar mellől (Kirchenallee) indul, nyáron 9–17, télen 11–14 óra között óránként; az utazási idő két óra. *Éjszakai* három és fél vagy öt és fél órás *városnézésre* is be lehet ugyanitt fizetni, ebben a programban szerepel egy látogatás a St. Pauli mulatónegyedben is. *Hajósétát* tehetünk a Belső- és a Külső-Alsteren – a város közepén elhelyezkedő kettős tavon – áprilistól szeptemberig naponta 10–18 óra között, indulás óránként, időtartama 50 perc. Május és szeptember között *zenés esti hajózást* kínálnak. A legnagyobb érdeklődésre azonban a különleges érdekességeket nyújtó *kikötői körutazás* (Hafenrundfahrt) tarthat igényt naponta félóránként, 9 és 17 óra között, télen 11 és 14 óra között óránként indul, s az út két óra hosszat tart.

Hamburgban vagy 500 szálloda, penzió és egyéb szálláshely van, összesen kb. 15 000 vendégággyal. Információ kapható a Főpályaudvaron (Ausgang Kirchenallee) 7 és 23 óra között: Hotelnachweis im Hauptbahnhof, tel. 32–69–17, továbbá a Tourist Informationnál (Bieberhaus im Hauptbahnhof), tel. 24–12–34. A repülőtéren az ottani tájékoztatószolgálat áll rendelkezésre (tel. 32–69–17). Az autópályán dél felől érkezők a Raststätte Stillhorn nevű parkolóhelyen levő információs irodában tájékozódhatnak, még mielőtt Hamburgba beérkeznének (tel. 75–88–03).

Hamburg vonzó, érdekes város. Különbözik az NSZK-beli nagyvárosok két fő típusától; azoktól is, amelyek meg tudták őrizni vagy újjáteremtették történelmi képüket, és azoktól is, amelyek a háborús pusztulás után teljesen modern és jellegtelen stílusban épültek újjá. A történelmi Hamburgot csak nyomokban lehet felfedezni, de Hamburgnak sokféle egyéb képe is van: a város szívében levő Alster sétányai, a belváros nyugodt eleganciája, a kikötő a maga százféle érdekességével és mindig változó látnivalóival, az alsó Elba-part melletti villanegyedek és kisvárosszerű települések, a hatalmas modern városnegyedek és lakótelepek, a főutcák pezsgő élete – mind, mind

más hangulatú. A városnak mégis van külön, egyéni összhatása. Gazdagsága, világvárosi jellege és méretei ellenére sem hivalkodó, inkább tartózkodó, nyugodtan derűs – hangulatát színezi a közeli tenger felől fújdogáló szellő és a nem ritka eső...

Hamburgot maguk a németek is csak próbálgatják magyarázni. Szerintük a város nem kíván sem feltűnni, sem másokkal versenyezni. Érvényesülni kíván – de inkább megfoghatatlanul. Mindenki más és más szépségét fogja felfedezni. Egy bizonyos: Hamburg különlegesen érdekes város, melyet érdemes részletesen megismerni.

Óvárosi séta

Első városnéző sétáink az egykori (a falakon belüli) Hamburgba vezetnek, ez volt a XIX. század elejéig maga a város. A térképen is jól kivehető az egykori falak félkörívű vonala. A régi várost mintegy kettéválasztja a Belső-Alster és az Alstercsatorna (Fleet) rendszere. Az Óváros (Altstadt) a legrégibb, a püspöki rész, míg a hajdani grófsági rész neve Újváros (Neustadt). Az Óváros látnivalóira legalább két órát szánjunk.

Sétánkat a *Főpályaudvarnál* (Hauptbahnhof) kezdjük el. Az előtte elterülő Hachmannplatz túlsó felén, a Kirchenallee-n van az idegenforgalmi hivatal, vele ferdén szemben áll az egyik legrégibb hamburgi színház, a *Deutsches Schauspielhaus*. Innen – párhuzamosan a Főpályaudvarral – visszamegyünk a Steintorplatz-ra, ahol a *Képző- és Iparművészeti Múzeum* (Museum für Kunst und Gewerbe) áll.

Említést érdemel az európai festészeti anyagból néhány régi mester munkája: Berndt Notke XVI. századból származó *szőnyege*, Andrea della Robbia *Madonna-reliefje*, a *hamburgi barokk és a klasszicizmus* sok alkotása, Otto Eckmann-nak a XIX. század végi „Jugend-Stil"-ben készült *hattyúszőnyege*. A fajansz- és porcelán osztályon a XVII. és a XVIII. századból való, az olasz commedia dell'arte kecses rokokó stílusában készült műveket láthatunk, *Franz Anton Bustelli* (1723–63) *munkáit*. A múzeum ősi egyiptomi, görög és etruszk plasztikákat, *aranyékszereket*, *kerámiákat* és *bronzmunkákat* is felhalmozott. A kelet-ázsiai és a közel-keleti kiállítás bepillantást nyújt Japán, Kína, Korea, Kelet-India és a mohamedán országok művészetébe.

A Steintorplatztól a belváros felé menet a Steintordamm-on át a Mönckebergstrasse-ra megyünk. Ez Hamburg egyik fő bevásárlóutcája, sok áruházzal és üzlettel. Egykor sikátornegyed húzódott ezen a területen, a század elején azonban lebontották. A Mönckebergstrassén haladva jobb kéz felől keresztutcához érünk: a Barkhof-ra, amelyen kis dór oszlopokkal díszített *épület* (könyvtár) áll, előtte az 1926-ban készült kút: a *Mönckebergbrunnen*, Georg Wrba munkája. Balra tartva a Barkhofon a *Jakab-templomhoz* (St.-Jacobi-Kirche) érünk. A XIII. században kézművesek és átutazó kereskedők laktak itt, valószínűleg az ő nehéz szekereik miatt kapta Hamburg az első kövezett utcáját, amely már a XIII. században elkészült és ma is Steinstrassé-nak (Kő utca) hívják. A templom szinte teljesen új, miután a XIV. századból származó háromhajós épületből a bombázások után kevés maradt, csak a külső falakat és a torony alsó részét tudták megőrizni. A régi mintájára újjáépült templomnak csak a tornya nem követi a hagyományokat, új, modernizált formát kapott.

A templom belsejében értékes a gótikus *főoltár* a XVI. század elejéről. A bal oldali oldalhajóban a *Lukács-oltárt* Hinrich Bornemann készítette 1499-ben. A keresztelő kápolnában álló *oltár* valószínűleg röviddel 1500 után készült. Az *Arp-Schnitger orgona* (1689–1693) kora orgonaépítésének egyik kiemelkedő darabja. [Az orgonazenének a reformáció idején Hamburgban igen nagy jelentőséget tulajdonítottak, ez magyarázza azt, hogy a XVII–XVIII. század neves orgonaépítője, Arp-Schnitger (1648–1720) Hamburg közelében telepedett le.] Az orgona homlokzata a második világháborúban megsérült, de az eredetinek teljesen megfelelően helyreállították.

Visszamegyünk a Mönckebergstrasséra és a város központja felé haladva, jobbra találjuk a Gerhart Hauptmann Platz-ot. A téren áll a *Harangjátékok háza* (Glockenspielhaus), amelyben naponta 9–22-ig óránként harangjáték szólal meg. A szomszédos Raboisen 67. számú épülete a *Thália Színház* (Thaliatheater). Továbbmenve a Mönckebergstrassén balra találjuk a XII. század végén már fennálló *Szt. Péter-templomot* (St. Petri Kirche). Mai formáját a nagy városégés után megmaradt középkori falak felhasználásával a XIX. század közepén alakították ki. Háromhajós templom, amelynek nevezetes darabja a XIV. századból megmaradt ajtókopogtató a toronykapu bal oldalán. Maga a torony 133 m magas; aki az 550 lépcsőt megmássza, élvezheti a remek kilátást.

Az egykori műkincsekből megmaradt a bal oldali oldalhajóban egy *táblakép*, amely Szt. Ansgart, Hamburg első püspökét ábrázolja (Hans Bornemann munkája a XV. századból), valamint a „Szép Madonna gyermekével", egy a XV. századból származó *homokkő-szobor*. A kórus jobb oldali olvasópadja fölött szintén Szt. Ansgar *színes faszobra* látható, Berndt Notke XV. századi munkája.

Most azon a helyen állunk – a Szt. Péter-templomtól az Alter-Fischmarkt-ig vagyis az egykori halpiacig terjedő részen –, ahol egykor Hammaburg, a város ősi magja elterült. Sétánkat a Mönckebergstrassén folytatjuk és így érünk a Rathausmarkt-ra. Hamburg régebbi városháza az 1842-es tűzvészben elpusztult, a mai *Városháza* (Rathaus) építését 1886-ban kezdték és 1897-ben fejezték be. A hatalmas homokkő épület az Alster egykori mocsaras árterén emelkedik; 4000 oszlopot kellett a talajba verni, hogy a 111 m hosszú, 70 m széles és 112 m magas tornyos kolosszus szilárdan álljon. Maga az épület a Vilmos császár korabeli, ún. wilhelmiánus eklekticizmus példája. A császári szobrokkal és jelképes figurákkal, valamint díszes ablakokkal gazdagon díszített homlokzat a német reneszánszot utánozza. A szárnyépületek az olasz reneszánsz stílusában készültek. Ennek ellenére a hamburgi Városháza harmonikus, kellemes, impozáns látványt nyújt.

A turisták beléphetnek az épületbe (félóránként vezetnek csoportokat a főépület legszebb termein át). A termeket rendkívül gazdagon díszítették, a reneszánsz, a barokk és a klasszicizmus elemeit felhasználva.

A Városháza a tartományi kormány és a tartományi parlament székhelye. Ennek megfelelően az épület jobb szárnya a szenátusé, a bal pedig a parlamenté (Bürgerschaft). Középen találhatók a reprezentációs termek. A Nagy ünnepi terem (Grosser Festsaal) 15 m magas, 46 m hosszú és 18 m széles; itt Hugo Vogel 1909-ben készített *festményét* láthatjuk Hamburg fejlődéséről. A Polgár-terem (Bürgersaal) a parlamenti elnök fogadóterme; a Császár-terem (Kaisersaal) mennyezetén A. Fidger „A német hajózás győzelme" című *freskója* látható. A Tornaterem (Turnsaal) *falfestményei* Athént, Rómát, Velencét és Amszterdamot ábrázolják. Itt látható *Friedrich Ebert* egykori birodalmi elnök *mellszobra*. A Polgármesteri terem (Bürgermeistersaal) a szenátus fogadótermeül szolgál; *Hugo Vogel munkája* „A szenátus bevonulása a Rathausba". Az Árvák szobájában (Waisenzimmer) hamburgi árvagyerekek *faragásainak* kiállítása látható. A Főnix-terem (Phönixsaal) *képei* és *intarziamunkái*

főképpen az 1842-es nagy tűzvész jeleneteit ábrázolják. A Polgármesteri szobában (Bürgermeisterzimmer) a *város anyakönyve látható*, valamint *bronztáblákba* vésve a város valamennyi polgármesterének neve 1264-től 1912-ig.

Az épület belső udvarában (Ehrenhof) áll a *Higieia-Brunnen* nevű kút, az 1892-es kolerajárvány emléke.

A Városházából a hozzá csatlakozó *Tőzsde* (Börse) épületébe megyünk. Középső részét 1839–41 között építették, olasz reneszánsz stílusban; nyugati szárnya a múlt század vége felé, míg a keleti az Óra-toronnyal e század elején épült hozzá.

A Tőzsde alsó traktusa három *nagyteremből* áll, ahol a tőzsdei műveleteket bonyolítják; a felső emeleteken helyezkedik el a város 1665-ben létesített *kereskedelmi kamarája* a legrégibb Németföldön. Itt van a *kamara* 1735-ben alapított *könyvtára*, amely valószínűleg a világ legrégibb kereskedelmi könyvtára.

A Tőzsdétől balra fordulunk, átmegyünk a *Tőzsde-hídon* (Börsenbrücke), majd jobbra fordulunk a *Trostbrücke* nevű hídon, itt balra rövid kis utcát találunk: Bei der Alten Börse. Ezen át Hamburg egyik legöregebb hídjához, a *Vámhídhoz* (Zollenbrücke) érünk. Jobbra fordulunk a *Miklós-hídra* (Nikolai Brücke), amely a széles Ost-West-Strasse-ra vezet. Itt találjuk a *Szt. Miklós-tornyot* (St. Nikolai Turm). A koromlepte, 147 m magas torony (az NSZK harmadik legmagasabb templomtornya) a XIX. században újjáépült középkori templom maradványa: emlékmű és emlékeztető az 1933–45-ig terjedő náci üldözések és a háború időszakára. E torony mellett található a Hopfenmarkt, az egykori komlópiac, amely arra emlékeztet, hogy a XIII. századtól a XVII. századig a város legfontosabb kiviteli cikke a sör volt. (Akkoriban Hamburgban mintegy 500 sörfőzde dolgozott, a város lakóinak száma pedig mindössze 7000 volt.)

Az Ost-West-Strassén továbbhaladva balra fordulunk a Nikolai Fleeten át vezető *Fahídra* (Holzbrücke). Ha a hídról az Elba felé (Binnenhafen) tekintünk, felfedezhetjük a régi Hamburg egy darabját: a Deichstrasse és a Cremon mentén található házakat és raktárakat. Visszamegyünk az Ost-West-Strasséra és balra befordulunk a Deichstrasse-ra. Itt, a *42. számú házban* tört ki 1842. május 4-éről 5-re virradó éjszaka a már említett nagy tűzvész. A Deichstrasséról jobbra fordulunk és a Steinwiet-en át a Rödingsmarkt-ra érünk. Innen balra kijutunk a *belső kikötőhöz* (Binnenhafen).

A belső kikötő és az ahhoz csatlakozó vámterület (Zollkanal) mellett visz egy parti sétány, amelynek minden egyes szakaszát másként nevezik: hét neve van. Innen szép kilátás nyílik a szabadkikötő és – ellenkező irányban – a belváros felé. A parton elérjük a *Szt. Katalin-templomot* (St. Katarinen Kirche). Egyes részei: a homlokzat, a külső falazat és az oszlopok átvészelték a bombázásokat. A háború után eredeti formájában állították helyre. 1380 és 1426 között épült késő gótikus bazilika, amely bizonyos aszimmetriát mutat fel, így a torony nem áll az épület közepén és a középső hajó teteje átnyúlik az oldalhajó fölé. A templom kincsei közül szinte semmi sem maradt meg; az egyik oldalhajóban tábla látható, amely az 1957-ben elsüllyedt Pamir vitorlás hajó áldozatainak állít emléket.

Utunkat a Zippelhas nevű utcán folytatjuk a Doven Fleeten Messbergig, s itt balra a Pumpen nevű utcába, amely onnan kapta nevét, hogy e hely azelőtt nagy szerepet játszott Hamburg vízellátásában. A Pumpen és a Burchardstrasse találkozásánál áll a *Chile-ház* (Chilehaus), hatalmas tengeri hajót formázó épület; a húszas években épült, Fritz Höger és Fritz Schumacher munkája. Az északnémet égetett-tégla-építkezés egyik érdekes példája; a német expresszionizmus kifejezőjének tekintik, ma irodaház.

A Burchardstrassén a Burchardplatzra érünk; jobbra fordulva az Altstädterstrassén át a Johanniswallhoz. Itt balra fordulunk, majd jobb oldalt a Steinstrassén, az Altmanbrückén, a Képzőművészeti és Iparművészeti Múzeum mellett a Brückestrassén keresztül a Főpályaudvarhoz érünk vissza.

Az Újvárosban

Második sétánkat Hamburg központjában, a Neustadtnak nevezett részben tesszük. A Rathausmarktról indulunk el. A *Schleusenbrücke* nevű hidacskán állva az Alster folyó egy részét és a hozzá csatlakozó csatornát látjuk. A víz partján szép *árkádsor* húzódik (Alsterarkaden), amely levezet a töparti Jungfernstieg-ig. Az árkádok alatt elegáns üzletek, cukrászdák találhatók. A hídon túl a Poststrasse-ra érünk, s az utca, valamint a Bleichen Fleet sarkán jobboldalt találjuk a firenzei stílusban épült *Régi-postát* (Alte Post); ma irodaház. Jobbra tartva a Gerhofstrassén eljutunk a Gänsemarkt-ig. Ez a régiségkereskedők központja. Érdekes

környező utcái a Valentinskamp, a Poststrasse, a Hohe Bleichen, a Gerhofstrasse és a Grosse Theaterstrasse. A legváltozatosabb régiségkülönlegességeket találja erre a nézelődő, ill. az esetleges vásárló: kelet-ázsiai és inka, maja, valamint azték műtárgyakat, Óceánia és Afrika népművészetének termékeit, görögországi ásatásokból előkerülő darabokat. A Gänsemarkton áll a neves német drámaíró, *Lessing emlékműve* is, Fritz Schaper munkája. A Gänsemarktól kiinduló Dammtorstrasse-n van az *Operaház* (Staatsoper). Az egykori épületből a bombázások után csak a színpadrész maradt meg, a háború után Gerhardt Weber korszerű formában újjáépítette.

A Gänsemarktról az ABC-Strasse-ra fordulunk, amely annak köszönheti a nevét, hogy a XVIII. században az itt álló házakat nem számokkal, hanem betűkkel jelölték. Balra fordulunk a Fuhlentwiete-re, fordítása: piszkos összekötő út (az utca azonban csak a XIV. században érdemelte meg a „piszkos" jelzőt.) Átvágunk a Kaiser Wilhelm Strassén, jobbra befordulunk a Wexstrasséra, majd jobbra, a Kornträgergangra, és mintegy 50 méternyire ismét balra a Rademachergang-ra. A Breiter Gang sarkán áll egy érdekes kút, a *Hummeldenkmal*. A szobor 1938-ban készült, és Richard Kuoehl munkája. Vízárust ábrázol, amolyan Háry János-félét. Továbbmegyünk a Rademachergangon balra, a Kohlhäfenen át, majd innen jobbra a Peterstrasse-ra. Ezen a környéken megmaradt még néhány ház az egykori sikátornegyedből, például a Peterstrasse 35–37. számú házak, és egy itt futó keresztutca, a Hütten. A Peterstrasse–Hütten sarkán álló *ház* (Zur Hütte) jól mutatja az egykori lakáskörülményeket. A Neanderstrassén, amely keresztezi a Peterstrassét, jobbra fordulunk, a Neuersteinwégen megyünk, majd balra, a Grossneumarktig. Az Ost-West-Strasse és a Krayenkamp között egyházi épületcsoport középpontjában áll a *Szt. Mihály-templom* (St. Michaelis Kirche). Tornya jelkép, a városban csak így hívják: a Miska („Der Michel"). A XVII. században épült reneszánsz stílusban, s később kapott barokk tornyot; ez a templom azonban a XVIII. század közepén, villámcsapás okozta tűz miatt elpusztult. Hamarosan ezután megindult az újabb templom építése, de 1906-ban ez is leégett. Még az első világháború előtt azonban jelentéktelen változtatásokkal újjáépítették. Miután a második világháborús sérüléseket is kijavították, kapta mai képét. A torony alsó része 6 m vastag falazat, a XVIII. századi épület maradványa. A torony bejára-

tánál látható *Szt. Mihály a sárkánnyal*, ez 1912-ben készült; a torony másik oldalán áll *Luthernek* ugyanebből az esztendőből származó *bronzszobra*.

A templombelső berendezéséből csak a *barokk gyűjtőpersely* származik a XVIII. századból. Az *oltár* és a *szószék* 1912-ben készült, olasz márvány munka.

Érdemes fölmenni a *torony nyitott oszlopos részére*, innen – 82 m magasból – szép kilátás nyílik a városra. Az óra alatt elhelyezkedő erkélyről egyébként naponta 10 és 21 órakor dalt játszik egy trombitás.

A templom mellett a Krayenkamp nevű utca *10. számú háza* a régi Hamburg egy szép darabja; a keskeny utcácskában két sorban állnak a *„Krameramtswohnung"*-ok: a szegényekkel foglalkozó hivatal által 1670-ben az özvegyek számára épített lakások. Ezeknek a faberakásos házaknak sajátos, csavart formájú kéményük van.

Ahol a Krayenkamp, az Englische Planke és a Böhmkenstrasse találkozik, vezet a Hohler Weg, egy lépcsőzetes utca a Schaarmarkt-ig. Itt áll – voltaképpen már a kikötőhöz tartozik – a dán, a norvég és a finn *hajóstemplom*. A Neuerwall 86-os számú ház a *Görtz-palota* (Görtz'sches Palais), amelyből a második világháború után csak a barokk homlokzat maradt meg. Ma irodaház. Az *Adolf-hídon* (Adolphsbrücke) és az Alterwallon át visszaérünk a Rathausmarktra.

Az egykori erődítések nyomán

Azt a régi Hamburgot, amelyet első és második városnéző sétánkon bejártunk, valamikor a XVII. század elején létesített félkör alakú védőmű-rendszer vette körül. Harmadik sétánk az egykori erődítések mentén vezet, kisebb-nagyobb kitérőkkel. A falakból, vizesárkokból és 22 erődítésből természetesen ma már szinte semmi sem látszik, az utcanevek azonban (pl. Steintor: Kőkapu; Glockengiesserstrasse: Harangöntők utcája) őrzik a történelmi emlékeket. Ez a sétánk is mintegy két óra hosszat tart.

A Főpályaudvartól nem messze az Elba felé eső részen a Deichtorplatz-ról indul. A tér fontos közlekedési csomópont, itt kezdődik – egyebek között – egy több mint 800 m hosszú *aluljárórendszer* (Wallringtunnel): feladata, hogy meg-

könnyítse a Főpályaudvar környéki járműforgalmat. Utunk a Főpályaudvartól a Klosterwall-on át vezet. Hajdan kolostor állt itt, helyén ma a *Cityhof*, négy, 42 m magas épületből álló irodaház-csoport látható. A Steinstrassét és a vasúti sínek fölött átvezető *Altmannbrücke* hidat keresztezve megyünk tovább a Steintorwallon; folytatása a Glockengiesserwall, melynek jobb oldalán áll a *Műcsarnok* (Kunsthalle), Hamburg legnagyobb és Európa egyik jelentős képzőművészeti múzeuma. Elsősorban a hamburgi festészet fejlődését mutatja be.

A legérdekesebb festmények: Bertram von Minden *Péter-oltára*, Franzke mester *Tamás-oltára*, Max Liebermann „Az Alster és az Elba", Max Schlevogt „A Fleet a Hopfenmarkton", Lovis Corinth „A kikötő", Wilhelm Trübner „Mönckeberg polgármester" című *képe*. A hamburgi mesterek – vagy a máshonnan származó mesterek hamburgi témájú – művei mellett sok a *XIX. és a XX. századi német alkotás:* Philip Otto Runge, Kaspar David Friedrich, Adolph Mezel, Wilhelm Leibl, Paul Klee, Max Beckmann. A *XVIII. századi holland festők* művei közül különös figyelmet érdemel Rembrandt „Krisztus a templomban", J. Jordaens „Krisztus siratása" és Jan Steen „Atyai barátok" című képe. Látható továbbá a G. B. Tiepolo „Krisztus a Gecsemáné-kertben", F. Goya „Don Thomas Perez Estala", E. Manet „Nana", Picasso „Clovis Sagot" és P. Soulages „Kompozíció" című műve.

A múzeum szobrászati része a klasszicizmustól a jelenkorig terjed. Itt van Rauch *Goethe mellszobra*, Rodin egy *figurája* „A calaisi polgárok"-ból, Barlach „A magányos" és „Az éneklő" című *szobra*, Kolbe „Női torzó", Lembruck „A nagy álló" és a „Gondolkodó", Maillol: „Álló fürdőző" és a „Léda", Marcks „Ver sacrum", Marini „A nagy ló", Scharff „Heinrich Mann" és Winner „Ernst Buschor" című *szobrai*.

A grafikai részlegben mintegy 50 000 rajzot őriznek, a XV. századtól napjainkig és 3000 darabja van az *éremgyűjteménynek*.

A múzeumban minden vasárnap délelőtt 11 órakor csoportos vezetést tartanak.

A Glockengiesserwall Hamburg belső tavánál, az *Alsternél* végződik. Balra a Ballindamm nevű szép sétány kezdődik, egyenesen tovább a *Lombardsbrücke* nevű híd vezet, jobbra pedig a Ferdinandstor nevű utcán a *Kennedy-hídhoz* (Kennedybrücke) érünk. A városnak e pontján érdemes hosszabban időzni, mert ez Hamburg egyik legszebb része. A *Belső-Alster* (Binnen-Alster) csaknem szabályos négyszög alakú, mintegy fél kilomé-

ter átmérőjű tó a város szívében. Partján pompás sétányok, remek épületsor, szép üzletek, szállodák. Barangolásra, nézelődésre érdemes környék.

Az Alster voltaképpen mesterségesen jött létre. Az Alster folyót vízimalmok hajtása végett hajdan felduzzasztották, a víz pedig széles területeket elöntött. Később alakult ki a kettősség: a *Belső* és a *Külső-Alster* (Aussen Alster) elvált egymástól. Amikor a várost védő erődítés épült, a mai *Lombard-híd* (Lombardsbrücke) helyén gátat építettek. A tó két része között természetesen volt és van szabad átjárása a víznek, efölé hajdan fahíd épült, s helyébe került később a Lombard-híd, amely ma gépjármű-közlekedésre, gyalogátjárásra és vasúti közlekedésre egyaránt használatos. Az ötvenes évek elején ez a híd már szűknek bizonyult, s így vele párhuzamosan újabbat építettek, amelyet később *Kennedy* elnökről neveztek el. A *hídról* szép kilátás nyílik a Belső-Alsternél jóval nagyobb Külső-Alsterre, amelyet ma már ugyancsak körülvesznek Hamburg újabb negyedei.

Végigmegyünk a csaknem 40 m széles B a l l i n d a m m-on, a tó partján és – jobbra fordulva – a J u n g f e r n s t i e g-hez érünk; tulajdonképpen szép és elegáns sétány, a múlt század közepén alakult ki. Innen indulnak a hajók a Belső- és a Külső-Alsterre, itt áll az Alster-pavilon (igen kellemes uzsonnázó- és étkezőhely). Utunk – ismét jobb felé tartva a tó körül – a N e u e r J u n g f e r n s t i e g e-n át vezet tovább. Elérünk a hajdani fal újabb részletéhez, amelynek mai neve E s p l a n a d e, s amelyen a második világháború után korszerű irodaépületeket emeltek. Az Esplanade a S t e f a n s p l a t z-on végződik. A D a m m t o r s t r a s s e és a G o r c h - F o c k - W a l l sarkán áll a *Postamúzeum* (Postmuseum), amelyben áttekintést kapunk a hamburgi posta fejlődéséről a középkortól napjainkig. Szemben találjuk a *Botanikus kertet*, mögötte pedig hatalmas parkot, amelynek neve *Planten un Blomen*. A Gorch-Fock-Wallon jobbra fordulunk a Jungiusstrassén, így érünk a parkhoz.

A városnak ez a része több látványosságot is kínál. Itt rendezik meg rendszeresen a nemzetközi virág- és kertészeti kiállításokat. A kiállítási térhez a Jungiusstrasse fölött két gyalogos *híd* vezet át. A parkrészben nagyon szép *virágágyak* között este 10 órakor *fényorgona-koncert* látható. A *Philips-toronyba* üveglift visz fel; a toronyból szép a kilátás a parkra. A „Planten un Blomen" naponta reggel 7-től éjfélig van nyitva. Főbejárata a Tiergartenstrasse és a Bei dem Kirchhöfen sarkán található.

A park szélén épült Hamburg új *kongresszus-központja* (Congresszentrum Hamburg). Bejárata a Tiergartenstrasséra néz. A központban 32 emeletes, 118 m magas szálloda, kisebb és nagyobb termek, a hazai és a nemzetközi találkozókhoz szükséges szolgáltatásokat nyújtó épületek vannak. Közvetlenül a „Planten un Blomen" mellett, a Tiergartenstrasse végén áll a *Tv-torony* (Heinrich Hertz Turm), a parkból gyaloghídon is megközelíthető. 271,5 m magas, a kilátórész 128 m magasban van, fölötte lassan forgó étteremmel. Innen nemcsak az Alstert, az Elbát, a kikötőt és a várost láthatjuk, hanem a táj messze kitárul Schleswig–Holstein és Alsó-Szászország felé. A Tv-tornyot elhagyva visszamegyünk a Gorch-Fock-Wallon, melynek (és a Karl-Muck-Platznak) a sarkán áll a neobarokk *Zenede* (Musikhalle), Hamburg zenei központja.

Hamburgban született két világhírű zeneszerző: *Felix Mendelssohn Bartholdy* 1809-ben és *Johannes Brahms* 1833-ban.

A szép zöld parkkal övezett Holsteinwallon továbbmenve érünk a *Várostörténeti Múzeumhoz* (Museum für Hamburgische Geschichte). Az épület falaiba elpusztult hamburgi épületek részeit építették be. A park felé eső egyik homlokzatot az 1842-ben leégett Városháza címere díszíti. A császárszobrok egy része is látható a múzeum épületén.

Régi hamburgi *kapuk*, *tetők*, *erkélyek* a múzeum belsejének kincsei. A gyűjtemény remek áttekintést ad Hamburg történelmi, kulturális és gazdasági múltjáról. Az első emeleten található *hajógyűjtemény* rendkívül gazdag. [Azoknak, akik körutat tesznek majd a kikötőben, jó előtanulmányt nyújt a kikötői terem (Hafensaal), amelyben modelleken mutatják be a hamburgi kikötőt.]

A Holstenwallról jobbra a Millerntordammon át a Millerntorplatz-ra érünk: ide torkollik a híres-hírhedt Reeperbahn, St. Paulinak, Hamburg mulatónegyedének főutcája.

St. Pauli eredete a XVIII. századig nyúlik vissza: a hosszú útról érkezett, kalandra és mulatozásra vágyó hajósok költötték el itt pénzüket már akkor is. Bármennyire is modernizálódott, a negyednek az a tulajdonsága, hogy annyi pénzt húz ki a látogatóiból, amennyit csak lehet, megmaradt, sőt fokozódott. *Mulatók*, *sztriptízbárok*, a szex-üzlet és a szex-látványosság vására ez. Nappal igen kiábrándító látvány, este a rengeteg fényreklám csillogóvá teszi.

Az ide látogató turistának óvatosságot ajánlunk! Este a Reeperbahn mulatóiba, szórakozóhelyeire csak a helyet jól ismerő, hamburgi ismerősökkel lépjen be; különben legalábbis nagyon sok pénzébe kerülhet a mulatság, nem fizetni pedig nem tanácsos . . .

Vannak persze a Reeperbahnon ártatlanabb látnivalók is: itt a *panoptikum*, az *Operett Színház* és a *St. Pauli Színház*. Visszajövet a Reeperbahnról jobbra a Cuxhaven Alleén, majd az Elba felé a Helgoländer Alleén megyünk tovább. Ezt az utat a Seewartenstrasse hidalja át, ezen és a *Kersten-Miles-Brücke* nevű hídon láthatók a tenger hősei: Kersten-Miles (1375–1420), Simon von Uttrecht (meghalt 1837-ben), Dittmar Koel (meghalt 1653-ban), Berend Jakobsen, Karp Vanger (meghalt 1683-ban). A Helgoländer Allee jobb oldalán dombos nagy park látható, a Stintfang. Egyik magaslatán áll *Bismarcknak*, az egységes Németországot létrehozó porosz politikusnak és kancellárnak 19 m magas *szobra*. A Helgoländer Allee kivezet bennünket a *St. Pauli Landungsbrücke* nevű hídhoz, vagyis az Elba partjára: innen indulnak a hajók kikötőnézésre.

Kikötői körutazás és az Elba-part

A St. Pauli Landungsbrückénél a 2. számú kikötőtől félóránként indul a motoros, nyáron naponta 9-től 18 óráig, télen 10 és 15 óra között, s az út egy és negyed óra hosszat tart. Olyan városnéző útra is be lehet fizetni a Főpályaudvaron, amely kikötői körúttal párosul. Péntekenként 20 órakor zenés fedélzeti partykat (Bord-Party) rendeznek, amelyek során az esti kikötő tekinthető meg (a vendégeket itallal kínálják, zene szól, táncolni lehet; mindez természetesen az egyszerű körutazásnál jóval többe kerül). A nappali kikötői körutazásokat idegenvezető kíséri. (Tréfás plattdeutsch, azaz északnémet tájszólású neve: „He Lücht", vagyis „Hazudós"; tájékoztatásai azonban tökéletesen megfelelnek a valóságnak.)

A kikötő területe 100 km²; a turisták a mintegy 15 km² területű szabadkikötőben utaznak. Az egész kikötőben csaknem 60 medence található, évente több mint 18 500 hajót fogadnak.

Hamburg kikötője mindenféle árut fogad, az ércektől és a búzától a gépeken át a déligyümölcsig és az állatokig. Az áruk részben a tranzit-lehetőséget használják ki, részben a hatalmas kikötői

raktárakban tárolnak, részben a hamburgi ipar dolgozza fel a tengeren túlról érkező nyersanyagokat. A körút során megnézzük a *hajóépítő* és *-javító dokkokat*, amelyek Hamburg fontos iparágát jelzik. Hatalmas, pihenő *hajók*, *daruk* erdeje, a *révkalauzok motorosai*, a vontatók, a be- és kirakodás, s háttérben maga a város – igen mozgalmas, érdekes látvány.

A motoros hajó merész, szépen épített híd, a *Köhlbrand-Hochbrücke* alatt halad el, amely a kikötő egy részén ível át. 1974-ben készült el, hossza 3975 m, két tartópillérjének fesztávolsága 135 m.

A híd beleilleszkedik a várost átszelő egyik nagy autópálya, a 3 sz. Európa-út vonalába, közvetlenül pedig a Hamburg–Horst hármas autópálya-csoporthoz csatlakozik. Az útvonal másik nevezetessége az *új Elba-alagút*, amelyen át az autósok Hannover és Kiel között közlekednek. Az alagút az autópálya része. A Köhlbrand-híd irányába vezet, a város déli külső negyedeibe. Három csatornán közlekednek benne a gépkocsik. Az alagutat a legkorszerűbb irányító és ellenőrző berendezésekkel látták el. Hossza 3325 m, ebből 2635 m a folyó alatt húződik.

A St. Pauli Landungsbrückénél található a *régi Elba-alagút*. 1907–11 között épült; kétirányú csöveinek hossza csaknem 450 m. Gépkocsik és gyalogosok egyaránt használhatják, mozgólépcső és lift áll rendelkezésre. Az alagút a folyó és a kikötő egy része alatt a szárazdokkokhoz vezet.

Az Elba partján a St. Pauli Hafenstrassén elérjük a F i s c h m a r k t-ot, vagyis a halpiacot; a párizsi Bolha-piachoz hasonló különlegesség.

A térség eredetileg - 1703-tól – valóban halpiac volt, manapság azonban vasárnap reggel 6-tól 10-ig valódi perzsavásár. Óriási tömeg hullámzik itt ilyenkor, a St. Pauli negyedből ide kódorgó „másnaposok"-tól a friss érdeklődőkig. Itt mindent lehet vásárolni; az élelmiszertől a furcsa régiségekig, bolondos holmikig, a gyűjtőknek – olykor értékes – különlegességekig. A legtöbb idelátogató azonban csak nézelődik és élvezi a színes nyüzsgést.

Altonától Schulauig

Elba-parti kirándulásunkat érdemes járművel megtenni (vagy legalábbis kombinálni).

Visszamegyünk a B r e i t e s t r a s s e-ra, amely a P a l m a i l l e-re, Altona régi előkelő utcájába vezet. Az Altona

nevű, hajdan önálló városrészben járunk. A Palmaille a gazdag hamburgi kereskedők és pénzemberek utcájaként alakult ki a XVII. században. Erre utalnak a *klasszicista házak*. Az utca végén a gondozott *parkból* (Altonaer Balkon) remek kilátás nyílik a halászkikötőre és az Elbára. A kilátóhelytől nem messze található a *Városháza* (Rathaus), amely maga is arra utal, hogy Altona valamikor Hamburg versenytársa volt, s mi több, 1800 körül erősebb flottája volt, mint Hamburgnak. A Városháza és a *Hamburg-Altona pályaudvar* között, a Platz der Republik-on áll a nemzetközi hírű *Altonai Múzeum* (Altonaer Museum).

Gyűjteménye a környék gazdasági életéről, népművészetéről és a tengeri halászatról ad képet. Nagyon szép *a hajóorr-figura gyűjtemény:* fából faragott figurák sora, amelyekkel hajdan a hajók elejét díszítették; a népnyelv „fa-angyal"-nak (Holzengel) nevezte őket.

Aki szép sétautat akar tenni, az az Altonaer Balkonnál letér a folyópartra, az Elbuferweg-re. Mintegy két és félórás, nagyon kellemes út vezet itt szép tájakon át Blankeneséig, majd tovább (ismét két és fél órán át) Schulauig. Autóval az Elba fölött 30–50 m magasan húzódó Elbchaussee-n haladhatunk; az út elegáns épületek, parkok és kertek között húzódik. Először (bal oldalt) a *Tengerésziskolát* látjuk a Donners-park közepén, majd a *Rózsa-kertet* (Rosengarten). Utána kis település következik, a révkalauzok lakhelye: Övelgönne.

Tovább az Elbchausseé-n Holzwiete és a Baron-Voght-Strasse között fekszik a több mint 40 hektár nagyságú Jenisch-park. Közepén klasszicista urilak a *Jenisch-udvarház* (Jenischhaus), amelyet a város egy múltszázadi neves szenátora építtetett. A ház ma a vidék lakáskultúrájának fejlődését bemutató múzeum. Nem messze ettől található az *Ernst Barlach-ház* (Barlach-Museum), amely a neves német szobrász és költő plasztikáiból ad áttekintést. Ahol az Elbchaussee a következő Elba-parti szép kis peremvároshoz, Blankeneséhez ér, ott érdemes ismét megállni. Az egykori halászfalu a folyó e részének legszebb pontja.

Tovább utazunk a Richard Dechme Strassén a Rissener Landstrasséra, majd a Wedeler Landstrassén elhagyjuk Hamburg területét és a Wedelen át Schulauba érünk. Itt van a *Fogadó-kikötő* (Willkomm Höft), a hamburgiak kedvenc és igen

szórakoztató kirándulóhelye. Itt üdvözlik zászlófelhúzással és az illető ország nemzeti himnuszával az érkező hajókat, s itt búcsúztatják őket. A közönség számára szép terasz, vendéglő, uzsonnázóhely áll rendelkezésre.

Az Egyetemi negyedtől a Városi parkig

A Kennedy-híd nyugati végénél található *Dammtor-pályaudvar*-tól elindulva, a Rothenbaumchaussee-n áll az *egyetem egyik épülete* és az ide tartozó *Amerika-ház*. A Beneckestrasse-n az egyetemi negyedhez érünk. Szép a korszerű *Auditorium Maximum*, amelyet B. Hernkess épített, homlokzata jóformán csupa üveg, s a teteje hatalmas, 130 m átmérőjű kupola. Átvágunk az *Egyetemi-parkon*, vissza a Rothenbaumchausseére. A 64. számú házban van a *Népművészeti és Őstörténeti Múzeum* (Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte). A Hallerstrasse-n tizenkét *magasépületet* látunk, modern szobrokkal díszített park közepén.

A Hoheluftchausseén és a Lockstedter Steindammon a Ziemersplatzig megyünk (helyesebben valamilyen járművel utazunk), s itt balra a Vogt-Welsstrasse–Grelck Odderskampf–Stellingerschaussee–Gazellenkampf útvonalon Stellingen irányába haladunk. Így érünk a híres hamburgi *Állatkerthez*. (Hagenbecks-Tierpark.)

Karl Hagenbeck (1844–1913) állatkereskedő állománya bővítésére afrikai expedíciókat szervezett s az 1893. évi chicagói világkiállításra ezernél több állatot vitt bemutatni. 1907-ben megnyitotta a stellingeni híres állatkertet, melyben az állatok viszonylag szabadon mozoghatnak. (Az állatkert mintául szolgált többek között a budapesti városligeti Állatkert tervezéséhez is.)

Visszafelé a Ziemersplatz–Osterfelsstrasse–Lockstedterweg útvonalat követjük az Eppendorfer Landstrasséig, amely az Alsterkrugchausseében, majd a Zeppelinstrasse-ba folytatódik, s ez elvezet a *repülőtérre*, amelyet 1911-ben léghajók számára létesítettek, s ma az NSZK légiforgalmi vállalata, a Lufthansa légikikötője.

A repülőtérről visszafele az Alsterkrugchausseen, a Röntgenstrassén és az Am Hasenbergen át Ohlsdorf közlekedési csomóponthoz érünk. Közelében nyílik a *temető* (Hauptfriedhof Ohlsdorf) bejárata.

A több mint 400 hektár nagyságú temetőben található a *fasizmus áldozatainak emlékműve*, H. J. Ruschewych munkája, azokkal az urnákkal, amelyeket 105 koncentrációs tábor földjével és hamujával töltöttek meg. A temetőben helyezték el *a bombatámadások áldozatainak emlékművét* is.

Tovább a Rüdenkampfon, majd a helyiérdekű vasút (S-Bahn) vonala mellett a hatalmas *Városi-parkig* (Stadtpark, bejárata az Altewöhrnél van) jutunk. Nevezetességei a víztorony, a könyvcsarnok és a planetárium.

A Városi-parktól visszafelé a Mittelweg-en át jövünk, elegáns klasszikus-klasszicista, XIX. századi gazdag *polgárházak* között a Milchstrasséig. Itt, a Külső-Alster partja és a Mittelweg között találunk egy negyedet, amely a város különlegességei közé tartozik, s amelyet a Milchstrasse, a Mittelweg, a Klosterstieg és az Alster-Park határol. Az alig néhány utcányi terület egykor az előkelő polgárok kiszolgáló személyzetének és a kézműveseknek a lakhelye volt, de egy-két évtizede ízlésesen, az óvárosi képet fenntartva, újjáépült: régiségárus-, kisvendéglő-, butik-negyeddé. Az Alster-Parktól (az Alsterchaussee–Fährdamm út végén) hajóra szállhatunk és vizen tehetjük meg az utat a Jungfernstiegig.

Hamburg környéke

Nagy-Hamburghoz néhány kisvárosi vagy éppen falusi jellegű település tartozik.

Vierland-ba a Főpályaudvartól indulunk, az S-Bahnnal vagy autón, a Steintor–Adenauer Allee–Borgfelderstrasse–Hammer Landstrasse–Billstedter Hauptstrasse–Bergedorferstrasse útvonalon. Néhány szép, régi falusi emlék látható a helységben.

Bergedorf Hamburg tartomány egyik legrégibb települése, központjában még látható néhány régi *favázas épület*. Említésre méltó a „Stadt Hamburg" *vendéglő*. Hamburg legrégibb polgárháza a *Szász kapu* (Sachsentor) egy része a XVI. században épült. A *kastélyban* (Schloss) tájmúzeumot találunk.

Neuengamme, Altengamme és Curslack kis körúttal látogatható végig. Mindhárom helyen a múlt szép emlékeit, *régi házakat, régi templomokat* láthatunk. A Lauenburger Landstrassén és a Bergedorferstrassén visszatérhetünk Hamburgba.

VIII. SCHLESWIG-HOLSTEIN

Schleswig-Holstein az NSZK legészakibb tartománya. Területe 15 696 km², lakóinak száma 2 583 000, székhelye az 259 000 lakosú Kiel. (1978. évi adatok.) Mint az ország többi tartományában, itt is helyi parlamentet és kormányt választanak. Keleten 133 km hosszan a Német Demokratikus Köztársasággal, északon 67 km vonalon Dániával, délen Hamburg és Alsó-Szászország tartományokkal határos.

Keleti partját a Balti-tenger (a Kieli-öböl és a Lübeckiöböl), a nyugatit az Északi-tenger mossa. Átlagos szélessége a két tenger között 70 km, legkeskenyebb része – Schleswig és Husum között – 33 km. Sík vidék, amelyen csak ritkán található 200 métert elérő domb. A helyenként enyhén dombos keleti rész gazdag tavakban, itt dús erdők is találhatók, bár a tartomány egész területének mindössze 7%-át növik be a fák. Legnagyobb tava a Grosser Plöner See, felülete 29 km². A tartomány déli része már a Német-síksághoz tartozik, északnyugat irányában teljesen lapos, részben homokos, részben lápos eredetű termékeny vidékekbe megy át. Nyugati oldalán húzódik a hajdan a parttól leszakított Észak-Fríz-szigetvilág (Nordfriesische Inseln). Az Észak-Fríz-szigetek legnagyobbika a 93 km² területű Sylt, a tartomány legnagyobb szigete azonban a 185 km²-es Fehmarn a Keleti-tengerben. A tartomány fő folyói: a Trave, amely a Keleti- és az Eider, amely az Északi-tengerbe ömlik; a tartományt délről az Elba határolja, legfontosabb víziútja az Elba torkolatát a Kieli-öböllel összekötő, 99 km hosszú csatorna, a Nord-Ostsee-Kanal. Fontos mesterséges víziút az Elba–Trave-csatorna (Elbe-Lübeck-Kanal) is, amely az Elbát köti össze – Lübeck érintésével – a Keleti-tengerrel.

A tartomány lakóinak eredete sok mai helynévben rögződött. A germán törzsek vándorlása idején a tartomány déli részét a szászok, a holstenek, a ditmarsok és a stormarnok, a nyu-

gatit a frízek, az északit a jütök foglalták el. Schleswig grófság, a jelenlegi tartomány északi fele, 1035-ben dán kézre került, majd mint hűbéri birtokot egyesítették Holsteinnel, s együtt a XV. század közepétől perszonálunióba léptek Dániával. 1815-ben Holstein csatlakozott a Német Szövetséghez; a század közepén Schleswig is így tett, bár gyakorlatilag nem szakadtak el Dániától. Az 1864-es porosz–osztrák–dán háború után Holstein porosz, Schleswig viszont osztrák igazgatás alá került. Nem sokkal ezután az 1866-os porosz–osztrák háború következményeként Poroszország Schleswiget is magához csatolta. Az első világháborút követően egy népszavazás alapján az akkori Schleswig északi része, a Flensburg fölötti sáv Dániához csatlakozott. A második világháború után, az NSZK megalakulásával kapta Schleswig–Holstein mai tartományi rangját.

Némi olajkincstől eltekintve nyersanyagban szegény, az NSZK más részeihez viszonyítva kevéssé iparosodott. Ipara jobbára a keleti partvidék városaiban és Közép-Holsteinben összpontosul. Kielben, Lübeckben, Rendsburgban és Flensburgban a hajógyártás említésre méltó, fejlődésnek indult azonban a gép-, a műszer-, az elektromos- és az elektronikus ipar is. A tartomány mintegy közlekedési híd Skandinávia felé. A két tenger közötti személy- és áruforgalom, a vizek és a kikötők jövedelme bizonyos fokig kiegyenlíti az ipar viszonylagos fejletlensége okozta hátrányokat. Nagyon előrehaladott a mezőgazdaság, a szarvasmarhatenyésztés, a hús- és tejfeldolgozó ipar, a halászat és a halfeldolgozás.

Virágzó gazdasági ág az üdülő- és idegenforgalom – főleg a tengerparton és a szigeteken. A tartomány nagyobb városai Kielen kívül a történelmi szépségű Lübeck, továbbá Flensburg, Neumünster, valamint Rendsburg.

Schleswig–Holstein sem természeti szépségekben, sem (Lübecket kivéve) történelmi emlékekben nem olyan gazdag, mint az ország más tartományai. A tenger azonban sok mindenért kárpótol: nagyszerű üdülőkörnyék, vízisportok űzésére, turisztikára kiválóan alkalmas. A tagolt keleti part ideális kikötőhelyeket biztosít a nagy hajóknak, a halászflottilláknak és a sportvitorlásoknak egyaránt. A lapos, sok helyen homokos part, az ipar viszonylagos fejletlensége miatt tisztán maradt víz és levegő, a klíma mind a nyaralóknak, mind a gyógyulást keresőknek kedvező lehetőségeket biztosít, és ezért a part mentén fürdő- és üdülőhelyek sora alakult ki.

A Keleti-tenger partjának időjárása ugyan nedves, de az –

általában nem erős – szél a párát hamar felszárítja s a levegőt is segít tisztán tartani. Itt jelentéktelen az árapály, a víz enyhén sós, a strandok vize jobbára igen tiszta, így a part sok kisebb-nagyobb fürdőhelyén, halászfalujában nyaranta pezseg az élet. Az ideutazóknak jó tudni, hogy e tájon óceáni klíma uralkodik, tehát kicsik a hőmérséklet-ingadozások. Csak a tartomány délkeleti részén érezhető átmenet a kontinentális éghajlat felé: nagyobbak a hőmérséklet-ingadozások és kisebb a páratartalom. Az évi átlaghőmérséklet 8 °C, januárban fagypont körül van, júliusban az átlag 16–17 °C. A legkellemesebb az időjárás júniustól szeptemberig, bár a nagyobb gyógyfürdők egész éves üzemre álltak be.

Schleswig–Holstein nyugati partvidékét a turizmus számára jobbára csak az autó tárta fel. Bár korszerű vendéglátóipar fogadja a vendéget, a táj mezőgazdasági jellegű: végtelen mezők, fekete-fehér tehenek, cserjések, lápos eredetű termékeny földek, hangulatos falvak. Kissé zord, de – Európa más részeihez viszonyítva – természetes állapotában megmaradt vidék.

A tengerparton az élet ritmusát az ár és az apály határozza meg, naponta tizenkét és fél óránként váltakozva. A víz szintkülönbsége Helgoland szigeténél 2,3, Syltnél 1,6–2,1, Amrum-szigetnél 2,4, az Eider torkolatvidékén 2,8–3,1 m. A vidék időjárását erősen befolyásolja a Golf-áram. A nyarak hűvösebbek, a telek szelídebbek. A levegő páratartalma magas, az évi csapadék 750 mm, az évi hőmérséklet átlaga 14–15 °C. A napi és az évszakok közötti hőmérséklet-ingadozás nem nagy. Gyakori a sűrű felhősödés, a tavasz későn kezdődik, a nyárutó sokáig tart, az ősz meleg. A szigeteken erősebb a napsütés, mint a parton, s a levegő igen tiszta.

LÜBECK ÉS KÖRNYÉKE

Utak Lübeckbe

Feltételezhető, hogy a legtöbb magyar utas Hamburgot választja az NSZK északi részébe teendő útja kiindulópontjául. Először tehát a *Keleti-tenger* (Ostsee) partja felé vezető útnak a Hamburgból Lübeckbe – a tartomány legnevezetesebb s legszebb városába – vezető szakaszát ismertetjük. A hamburgi Főpályaudvartól gépkocsin az Adenauerallee–Berlinertordamm

–Borgfelderstrasse–(félbalra) Sivekingdamm–Sivekingallee útvonalon a Hamburg–Horn csomópontig jutunk, itt térünk rá az E 4 / A 1 jelű autópályára. Csakhamar érdemes azonban északnyugati irányban letérni róla.

A h r e n s b u r g-ban ugyanis két említésre méltó látnivaló is van: a XVI. századból való kastély és a templom (Schlosskirche). Az 1595-ben épült fehér reneszánsz *kastély* (Schloss) lendületes oromzatával és négy tornyával kecsesen emelkedik ki a városból.

Belső kiképzése – a *lépcsőház* és az *ebédlő* – a késő rokokó korból, a *nagyterem* a XIX. századból származik, megtekinthető a *képtár*, valamint a *porcelán-* és az *óragyűjtemény* is.

A kastély melletti *alacsony házak* szintén a XVI. században épültek, a szegények számára. Az ugyanebből az időből származó *templom* megőrizte még a gótikus maradványokat, de pompás barokk kiképzése a XVIII. század elején készült, akárcsak az oltár előtt lebegő keresztelő-angyal.

Az autópályán továbbhaladva a 37. kilométert jelző táblánál ne mulasszuk el a kilátást B a d O l d e s l o e-ra. Az autópályáról északnyugatra a B 208-as úton 5 km után érjük el a nagyon régi települést, a *Beste* és a *Trave* folyók összefolyásánál. Érdemes megnézni a városközpontban a *Kurpark*, azaz a gyógyüdülő-park mellett a XII. századi templom helyén épült XVIII. századi *Péter-Pál-templomot* (Peter-Paul Kirche). A *Kék háznak* (Blaues Haus) nevezett, ma szürke színű tűzoltószertár állítólag a város legrégibb épülete. Szintén a központban, a pályaudvarral szemben található a *Stormarn-ház* (Stormarnhaus), amely a helyi művészek állandó kiállításának ad otthont.

Miután megint visszatértünk az autópályára a 40. km után szép kilátást nyújtó parkolóhelyet találunk. Az 57. km-t követően a B 206-os útra letérve a Fackenburgeralle-en át érünk Lübeck központjába.

Aki Alsó-Szászországból jön, rendszerint az NSZK országútjai közül a legkeletibb fekvésű Braunschweig–Lüneburg–Lübeck-i úton érkezik, mely a „Harz-Heide-Strasse" nevet viseli és Lauenburgnál éri el Schleswig–Holstein tartomány határát. A B 209-es, majd a B 207-es utak – történelmi hagyományokat őrizve – a Régi sóút (Alte Salzstrasse) nevet viselik. Ezen az útvonalon szállították hajdan a sót Lüneburg vi-

dékéről Lauenburgba és Lübeckbe, dél felé pedig Hannoverbe és Braunschweigbe.

Lauenburg városkában létesült Európa első folyami zsilipje 1398-ban. Megőrződtek itt a *hercegi kastély* XV. századi tornyán kívül a *hercegi mauzóleum* egyes XVI. századi szoborfigurái, a polgárosodás korából az *elbai hajózásnak szentelt múzeumban* látható tárgyak, a XVIII. századi *zsilip*, valamint az alsóvárosi, XVI. és XVII. századi *lakóházak*. Lauenburgtól észak felé a B 209-es úton elindulva, 17 km után Schwarzenbeknél elérjük a B 207-es Hamburg–Lübeck-i utat. Következő állomásunk Mölln. A festői városka környéke erdőkben, tavakban gazdag. Régi városközpontja *két tó* között terül el, az itt emelkedő dombon áll a XIII. századi román-gót *bazilika* (Nikolaikirche). Rendkívül gazdag belseje abból a korból származik, amikor Mölln a Lüneburg és Lübeck közötti sókereskedelem fontos állomása volt. A XIII. századi késő-román vörös téglaépítményt később gótikus stílusban bővítették, az eredeti falfestést a múlt század végén hozták ismét napvilágra a rákerült rétegek alól.

E városkát tekintik a német irodalom halhatatlan és sokszor feldolgozott humoros alakja, a furfangos paraszt: *Till Eulenspiegel* nyugvóhelyének. Sírja állítólag a bazilika udvarán álló hársfa alatt van; a templom falában *sírkő* őrzi emlékét és a városban több más helyen is megörökítették nevét.

Szép látvány a Markt, a piactér, a látványos, lépcsőzetes oromzatú *régi házakkal* és a XIV. századból való *Városháza* (Rathaus). Megtekintésre érdemes még az egykori *városkapitány háza* 1550-ből, amely ma iskola.

Möllnt elhagyva, Ratzeburg-ot nézzük meg, ahova vagy a közvetlen úton, vagy a B 207-es útról jobbra letérve juthatunk el. Különösen szép a fekvése. A *Ratzeburgi-tó* (Ratzeburger See) közepén szigeten épült és három töltés köti össze a szárazfölddel. A meglepően korszerű alakzatot mutató utcahálózat azzal magyarázható, hogy egy nagy tűzvész után 1700 körül – az egykori okmány szavaival „Mannheim város példáját követve" – tervszerűen épült újjá, és a szabályos négyszögű piactértől a Marktplatztól minden égtáj felé sugárban futnak ki az utcák. A piactéren állnak a város legrégibb, 1700 körül keletkezett világi épületei, köztük két egykori középület: a *Kreishaus* és az *Alte Wache*. Itt található a XVIII. század végi, szigorú takarékosságot tükröző protestáns *templom* (Stadtkirche St.

Petri). A templom közelében keressük fel a kiváló német művész emlékét és néhány művét őrző *Barlach-házat* (Ernst-Barlach-Gedenkstätte, Barlachplatz 3.).

Ernst Barlach (1870–1938) német szobrász-grafikus és író itt töltötte ifjúságát, majd itt is temették el Dermin elővárosban. *Sírját*, amelyet a Ratzeburgi-tó partján a Königsdammon át lehet elérni, az Éneklő Novicius című szobrának másolata díszíti (az eredeti – Barlach másik két szobrával együtt – a lübecki Katalin-templom apszis-fülkéiben látható).

A város északi részén, parkos csendes környezetben álló, román stílusú, vöröstégla *Dóm* csaknem teljesen megőrizte eredeti jellegét. Építését 1170-ben kezdték el s ötven év múlva – folyamatosan épülve – készült el a teljes háromhajós bazilika. Legszebb része az előcsarnok a pompás háromszögletű homlokzattal, amelyet a művészettörténészek a vöröstéglás építkezési technika lehetőségeivel való elegáns játékként méltatnak.

Belül a *főoltárt* gótikus festményekből és faragásokból később állították össze. Az eredeti, 1629-ből való *kőoltár* jelenleg a templom déli k e r e s z t h a j ó j á b a n látható. Az ugyanattól a mestertől való s z e n t é l y (Lauenburger Chor) 1637-ben készült. A XIII. századból való a *feszület* (Triumphkreuz), XV. századi a *bronz keresztelőmedence*, reneszánsz a *szószék*. Különböző korokban élt *püspökök* több mint 20 *sírköve* egészíti ki a műemlékek sorát.

A Dóm lábánál, a tó partján kezdődik el a város egyik modern nevezetessége, a *Német Evezős Akadémia*. [A piactéri Idegenforgalmi hivatalban (Fremdenverkehrsamt, Am Markt) érdeklődni lehet egyebek között a kellemes tavi körutazások ideje és költségei iránt.]

Ratzeburgból a B 207-es út vezet Lübeckbe. Az autóútról letérve a Ratzeburger Allee–Mühlentor Platz–Mühlenbrücke útvonalon haladunk, itt balra a Wallstrasse és a Possehlstrasse útvonalon megyünk a Holstentorplatzig.

Lübeck

A csaknem negyedmillió lakosú Lübeck Schleswig–Holstein tartomány második legnagyobb, múltját és történelmi emlékeit tekintve az ország egyik leggazdagabb városa. A *Trave*

folyó és a Keleti-tenger találkozásánál fekszik, pontosabban: a torkolattól 17 kilométerre. Közvetlenül a tengernél található a Lübeckhez tartozó T r a v e m ü n d e, nyílt tengerre néző kikötővel. Lübeck az NSZK legnagyobb keleti-tengeri és Európa legnagyobb kompkikötője, ebben is őrzi sok száz éves hagyományait.

Hajdan elpusztított szláv település (Liubice) közelében alapították 1138-ban. 1226-ban már szabad város jogot kapott. Fénykorában, a XIV. században a „Hanza királynőjének" nevezték. A Hanza a középkori német kereskedővárosok hatalmas szövetsége volt, amely kirendeltségeket tartott fönn Londontól Novgorodig; pénze, hajói, fegyverei uralkodtak a Keleti-tengeren, s a XIII. és a XIV. században Lübeck volt a Hanza vezetője. Később, Amerika felfedezése után, hogy a világkereskedelem súlypontja a nagy tengerekre helyeződött, a Hanzának bealkonyult; 1630-ban tartották utolsó tanácskozásukat. Három egykori Hanza-város: Hamburg, Bréma és Lübeck mindazonáltal a múlt dicsőségének maradványaként máig is viseli a „Hansestadt" előnevet.

Lübeck azonban továbbra is jelentős kereskedőváros maradt. 1900-ban megépítették az Elba–Lübeck-csatornát és a város ipara rilag is egyre fejlődött. Formálisan 1937-ben vesztette el a „szabad város" címet és jogot, amikor Schleswig–Holstein porosz tartományhoz csatolták.

A második világháborúban, 1942 tavaszán Lübecket súlyos bombatámadás érte, rommá lett a történelmi városközpont nagy része; azóta eredeti formájában helyreállították.

Lübeck az NSZK azon városainak egyike, amelyek őrzik történelmi képüket, de egyben modern ipari központtá is fejlődtek. Fémfeldolgozó, kerámia és épületelemgyárai, hajóépítő műhelyei ismertek; világhírű a lübecki marcipán.

Az Óváros (Altstadt) voltaképpen sziget, amely a Trave és a *Wakenitz* között épült. A város természetesen régen túllépte a két folyó ágait, de a múlt szép emlékei, a fő látnivalók ma is itt keresendők. A dombra épült belváros képe harmonikus, jól áttekinthető. Csúcspontján található a piactér a Városházával és a Dómmal, megmaradt a régi utcahálózat, ilyenformán nem nehéz és érdemes is gyalog bejárni.

Turisztikai felvilágosítások a Városi idegenforgalmi hivatalban (Städtisches Verkehrsamt, Rathaus), valamint a *turisztikai hivatalban* (Lübecker Verkehrsverein) kaphatók, mindkettő a Marktón található. Az utóbbinak pavilonja van a főpályaudvaron is.

A *városnéző autóbusz* június közepétől szeptember közepéig naponta délelőtt 10 óra 30-kor indul.

A lübecki idegenforgalmi iroda *kikötői körutazásokat* hirdet májustól szeptemberig. 13, 16 és 16.30 órakor fut ki a hajó a Holstentor mellől.

Kocsival átutazóban Skandinávia felé az idegenforgalmi hivatalban felvilágosításokat kaphatunk a *kompjáratokat* illetően is. Hajójáratok indulnak Dánia, Svédország, Finnország és Lengyelország irányába. Aki autóval kel át kompon a skandináv országokba, jó ha egy-két órával előbb már a helyszínen van, még hasznosabb az előzetes bejelentkezés.

A városnéző séta hagyományos kiindulópontja az egykori *Városkapu* (Holstentor), ahol 1867-ig valóban ellenőrizték a bejövőket és védték volna a várost a támadóktól – ha bárki is meg merte volna kockáztatni a támadást. A XV. századból származó építmény – gazdagon tagolt középső résszel és a két bástyaszerűen tömör toronnyal – Lübeck jelképe lett.

Érdemes megnézni a Városkapu *kazamatáit*, valamint a városnézés előkészítéseként a toronyban elhelyezett *Város- és Hanzatörténeti Múzeumot* (Museum im Holstentor). Nyitva: keddtől szombatig 10–16, vasárnap 11–16 óra között.

A kaputól jobbra régi, fölfelé lépcsőzetesen keskenyedő oromzatú házakat látunk: a *sóraktárakat* (Salzspeicher). Valamikor a lüneburgi síkságon bányászott sót erre szállították Skandinávia felé, és a fontos szállítmányok állomása volt e néhány raktárépület. A kapu alatt és a *Trave-hídon* (Holstenbrücke) átmenve az Óvárosba lépünk. A Holstenstrasse jobb oldalán álló *Péter-templom* (Petrikirche) tornyába lift visz fel, pompás kilátás nyílik innen a városra. A templom a XIV. században háromhajósnak épült, a XVI. században öthajóssá alakították át, 1942-ben kiégett, de helyreállították. A Holstenstrassen – szemben a templommal – balra fordulunk s már a Markt-on vagyunk. Itt áll a német világi műemlékek egyik legszebbike, a *Városháza* (Rathaus). 1226-ban kezdték építeni, amikor II. Frigyes császár megadta Lübecknek a „szabad város" jogot. A piactér felé néző részen jól megfigyelhetők az egyes korok építészeti stílusjegyei. A templom felé eső szárny két párhuzamos épületből áll, e gótikus részt a XV. században a piactér felé magas homlokzattal egészítették ki, két kerek szélnyílással, három nyolcszögű toronnyal. A XVI. században további reneszánsz előrészt kapott. A piactér felé eső fele árkádos, neve Hosszú ház (Langes Haus), míg a Breite Strasse-i oldalán gazdagon díszített reneszánsz lépcső és faerkély látható.

Érdemes megnézni a Városháza belsejét; elsősorban az *előcsarnokot* és a *feljáratot* a *Herceg-terembe* (Fürstensaal), és a *fogadótermet* (Audienzsaal), amely egykor tanácstermül szolgált. Szépek a *pincék ívei*, az *Admirális-szoba* és a *Nász-szoba*.

A Városházával teljes építészeti összhangban van a mellette álló *Mária-templom* (Marienkirche), melynek építését 1350-ben fejezték be s a vöröstégla-gótika mintaképe lett. A Városháza és a templom e két – alapjában gótikus – remekmű együttesét a művészettörténet az NSZK-ban az egyházi és a világi építészet „szép párbeszédé"-nek nevezi.

A templom belseje az 1942-es bombatámadáskor csaknem teljesen tönkrement, de amit lehetett helyreállítottak, illetve pótoltak.

Újraépítették a *Buxtehude orgonát*. [Dietrich Buxtehude (1637–1707) német zeneszerző és orgonakészítő mesterhez zarándokolt el a fiatal Johann Sebastian Bach is elsajátítani a mesterséget.] Mióta az orgona ismét ép, rendszeresen megrendezik a Lübecki Zenei Estéket.

A templom helyreállításakor tűnt elő a régi meszelés alól a főhajó és a szentély *falfestése*. Elkészítették az egykor megcsodált *asztronómiai óra* mását is, a templomban látható. Megmaradt a múltból a 10 m magas *szentségtartó*, az 1518-ból származó *Mária-oltár*, valamint az 1337-ben készült *keresztelőmedence*.

A templom előtt húzódó utca, a Schüsselbuden találkozik a Mengstrasse-val, amely megőrizte az egykori gazdag lübecki polgárok lakáskultúrájának jellemzőit: a magas ablakokat, a terrakotta frízeket és a lépcsőzetes oromzatot. A felső traktusokban raktárak, az alsóbb emeleten levő helyiségekben munkahelyek és irodák voltak. A legelegánsabb klaszszicista polgárházak még az 1806-os napóleoni megszállást megelőző időből származnak, a francia jelenlét ugyanis visszavetette Lübeck üzleti életét.

A Mengstrasse 4. a *Buddenbrook-ház* (Buddenbrookhaus). Az épület 1841-től 1891-ig Thomas Mann családjáé volt, az író itt töltötte gyermekkorát; Nobel-díjas regénye „A Buddenbrook-ház" is itt játszódik. Az előcsarnokban látható a Nobel-díj okirat. A második világháború után csak a ház homlokzata maradt meg épségben, a többit később helyreállították; ma banképület. Az író hosszú távollét után, 1953-ban meglátogatta szülővárosát és ezt a házat is. Thomas Mannt idéző emlékeket láthatunk a *Schabbelhausban* (Mengstrasse 48–49.) is, amely voltaképpen a régi német kereskedőházak stílusában

kiképzett vendéglő. Első emeletén Thomas Mann-szobát rendeztek be, fényképek és kéziratok láthatók itt. Az épület ma a kereskedők szövetségéé; a szövetség elődjének egy csoportjához, a régi kereskedő hatalmasságokhoz tartozott a Manncsalád is.

Az utcán továbbmenve leérünk a folyópartra, jobbra bekanyarodunk a Beckergruben, s visszaérünk a Breite Strasséhoz. Az Engelsgrube sarkán áll *A hajóstársaság háza* (Haus der Schiffergesellschaft), reneszánsz vöröstégla épület. A XVI. század óta vendéglő, sok régi hajómodell látható benne (főleg esti kivilágításban érdemes megnézni). Szemben e házzal épült a XIII.–XIV. században *A hajósok temploma* (Jakobikirche), amely épségben vészelte át a háborút. Művészi emlékei közül említsük meg a gótikus orgonát, a gazdag reneszánsz padokat, a szószéket és az oltárt. Ha a templomtól egyenesen továbbmegyünk a Kleine Burgstrasse-n, felkereshetjük Lübeck legrégibb, 1284-ből származó lakóházát, a *Siechenhaust*, amely oromzatos homlokzatával, jellegzetes ablakaival a kora gótikus lakóházépítészet egyetlen megmaradt darabja.

Visszamenve a templomhoz, szemben a Königstrasse-n találjuk a *Szentlélek Kórházat* (Heiligen-Geist-Hospital). A XIII. században épült, a legrégibb megmaradt korabeli német kórház, ma aggok háza. Az épületnek lépcsőzetes oromzata van, négy nyolcszögű tornyocskával. Az előcsarnokban több régi festmény és késő gótikus oltárszekrény látható, hátrább 88 m hosszú csarnok, amelyből 4–6 m²-es lakókamrák nyílnak. A kórházból kijövet jobbra, a Grosse Burgstrasse-n a XV. században épült, öt emelet magas másik *Városkapuhoz* (Burgtor) jutunk, amelynek mindkét oldalán megmaradtak a *hajdani városfal részei*. A belváros felé néző házak igazi középkori lübecki képet nyújtanak. A *hídról* (Burgtorbrücke) szép kilátás nyílik a kikötőre. Visszamegyünk a Grosse Burgstrassén s az említett régi kórházat követően, szintén a bal oldalon, ott a *Behn-ház* (Behnhaus): tetején nagy terrakotta plasztika.

Itt az újabb kori művészetek kaptak helyet, egyebek között *Friedrich Overbeck* lübecki festőnek és körének a *munkái*, a *német impresszionizmus* képviselői és *Oscar Kokoschka lübecki városképe* 1958-ból. Értékesek a norvég *Edward Munch képei is*, aki egy ideig a városban élt.

Továbbmenve baloldalt a Königstrasse és a Glockengiesserstrasse sarkán a gótikus *Katalin-templom* (Ka-

tharinenkirche) áll. A Glockengiesserstrasse felé eső homlokzatot korunkbeli művek: Ernst Barlach és Gerhard Marcks terrakotta plasztikái díszítik. A Glockengiesserstrasse középkori udvarokhoz és sikátorokhoz vezet, elsősorban a *Füchting-udvar* (Füchtings-Hof) és a *Glandorp-udvar* (Glandorps-Hof) érdemel említést. Visszatérünk a Königstrasséra, elhaladunk a 81-es számú *Wolpmann-ház* (Wolpmann-Haus) rokokó homlokzata előtt és a Wahmstrasse-n balra kanyarodunk a 46-os számú átjárón, amely egy hírmondónak megmaradt régi sikátor. Az Aegidienstrasse-n a háromhajós gótikus *Aegidius-templom* (Aegidienkirche) mellett az út balra és ismét balra, a Schildstrasséra vezet, innen nyílik a St.-Annen-Strasse, melynek bal oldalán áll az érdekes és szép *Szt. Anna-múzeum* (St. Annen-Museum). A kb. 1500-ból származó egykori kolostorépületet az egyik legszebb NSZK-beli múzeumnak tartják, a kerengő és a refektórium megfelelő környezet a kiállított korabeli műveknek.

A szobrok és a szárnyas oltárok közül kiemelkedik a híres *Memling-oltár* (1791). Az első emeleten a város *kultúrtörténetével* ismerkedhetünk meg a kezdettől a XVIII. századig. Az egykori refektóriumban (az apácák ebédlőtermében) *korabeli hangszereken* klasszikus koncerteket adnak.

A St.-Annen-Strassén tovább a Mühlenstrassét keresztezve a *Dómhoz* érünk: háromhajós, nagy, román és gótikus elemeket vegyítő, vöröstégla építmény, két 120 méteres toronnyal.

Belsejének egy része túlélte a bombázásokat. Kiemeljük a szép *kapudíszítést*, a gótikus kóruskápolnát és Berndt Notke XV. századból való *feszületét* (Triumphkreuzgruppe), amely a középkori művészet egyik legnevezetesebb maradványa Lübeckben. Szép a *Madonna* a folyó felőli oldalhajóban és a *csillagkoronás Madonna* az északi keresztházban.

A Dómtól az egykori városfal felé esik a *Malom-tó* (Mühlenteich), idillikus környezetben, a folyó partján. A tóval ellenkező irányban, az An der Obertrave nevű utcán visszatérünk a Holstentorhoz, kiindulópontunkhoz.

Lübeckből az NSZK-nak a Keleti-tengerbe nyúló legtávolabbi csücske felé indulva, utunk a „Keleti-tenger gyöngysorá"-nak nevezett strand- és gyógyüdülővidéken át vezet, Travemünde és Neustadt között, ahol szinte összeépülve követik egymást a tengerparti fürdőhelyek. A Holstentortól a hídon át a Fackenburger Allen, majd jobbra a Schwartauer Allen érjük el a B 207-es utat, ezen indulunk el. Bad Schwartau az ország északi részének egyetlen jódos fürdője. Keletnek fordulva, a B 75-ös úton elérjük Travemündét, itt kezdődik a tengerparti fürdőhelyek sora.

Travemünde nemzetközi hírű kikötő- és fürdőhely, Lübeck tengeri kapuja, régebben Lübeck városállamon belül önálló város volt, 1913 óta Lübeckhez tartozik. A régi városrész kikötői részén festői *favázas házak* fogadnak. A Trave folyó mentén, amely itt ömlik a Keleti-tengerbe, *két rakpart* húzódik, az Ostpreusskai és a Skandinavenkai, s itt pezseg a mozgalmas halászkikötők élete. A *Travemünde Strandon*, az öböl partján található a másfél kilométeres fürdőzőrész: rendkívül finom homok, park, szállodák és kaszinó. A *Priwall* a torkolat túloldalán levő népfürdő, a fiatalok itt alvóhelyet és kempinget találnak. Aki nem óhajt a szabadban fürdeni, a tengervízzel töltött *fedett uszodát* látogathatja. Travemündéből hajójáratok indulnak az északi országokba.

A nyílt víz partján fekszenek a fürdőhelysor többi állomásai. 4 kilométeres autózás után érünk a régi halásztelepülésből kinőtt Niendorf-ba. Főleg a 4 km hosszú, finom homokos strand vonzza ide a nyaralókat, a csendes vizet a kisgyerekes családok kedvelik. Niendorffal egybeépült Timmendorfer Strand, ahol (gépkocsik számára tiltott) *sétálóközpont, gyógyfürdő* és *tengervizes fedett uszoda* várja a vendégeket. Motorcsónakkal kirándulásokat tehetünk a szomszédos fürdőhelyekre. Észak felé a következő állomásunk a két településből alakult Haffkrug-Scharbeutz. Haffkrug bizonyos mértékig megőrizte régi halászfalu jellegét; Scharbeutz nevezetessége a *tengervizes hullámfürdő*.

Haffkrugnál elhagyjuk a tengerpartot és a szárazföld belseje felé tartva Süseler Baum csomópontig hajtunk. Itt a B 207-es útra fordulunk, s elérjük Neustadt-ot. A XIII. század közepén Kiellel egyidőben kapott városjogot. Ma is feltűnik rendezett utcahálózata; az egykori városfalból a *Krempi-*

kapu (Kremper Tor) maradt, ma helytörténeti múzeum (Heimatmuseum). A gótikus *Városi templom* (Stadtkirche) a XIII. századból származó vöröstégla bazilika, amely szerencsésen túlélte az 1817-es tűzvészt, a főhajó XIV. századi falának a festését és a kórusívet érdemes megnézni. A *Kórháztemplom* (Hospitalkirche) a XIV. századból való vöröstégla épület, a *Városháza* (Rathaus) és számos *polgárház* klasszicista képet ad a városnak.

Neustadtból az E 4/B 207 számú úton jutunk Oldenburg-ba. A város neve az egykori szláv településre (Sztarigrad, am. régi város) utal. Az ősi város a szlávok elleni előrenyomulás, „a keleti gyarmatosítás" idején a X. században püspöki székhely lett, de miután Oroszlán Henrik áthelyezte székhelyét Lübeckbe, hanyatlásnak indult. Nevezetes műemléke a városka méreteihez túl nagy és a püspöki múltat idéző *Jánostemplom* (Johanniskirche), melyet a XII. században kezdtek építeni. Lapos tetejű bazilika, Észak-Európa legrégibb megmaradt vöröstégla temploma, gótikus szentéllyel. Az 1773-as tűzvész után kapta a torony barokkos jellegét.

A B 207-es út lapos, erdő nélküli vidéken visz tovább Heiligenhafen-hez. A régi, romantikus halásztelepülés az útról balra letérve, másfél kilométernyire fekszik. A XIII. században Lübeck versenytársának indult, de nem tudott jelentős kereskedelmi központtá nőni. Ma fő idegenforgalmi vonzereje: *régi házai* és a kellemes homokos tengerpart. Vöröstégla *temploma* gótikus stílusban épült, jellegzetes ebből a szempontból a torony, amely a barokk időkben szép, lépcsőzetes homlokzatot kapott. Bent a kora gótikus szentélyt, az 1515-ből való imapadot (Chorgestühl) és az 1698-ból származó sírkövet érdemes megnézni. A város keleti részén *Graswarder szigete* madár-természetvédelmi terület, az ellenkező irányban a tengerbe nyúló *Steinwarderen* zajlik a fürdőélet.

A B 207-es úton továbbhajtva érjük el a Fehmarn-sziget előtti utolsó szárazföldi állomást, Grossenbrode régi halászfalut és új fürdőhelyet. Innen 2 km-re kezdődik a gát és a szigetre átvezető *híd* (Fehmarnsund-Brücke). Az érdekes vonalú híd hossza 1 km, a két középső pillér közötti távolság 248 m, szélessége 20,5 m. Vonatsín, négypályás autóút és gyalogjárda vezet át rajta.

A Fehmarn-sziget területe 185 km², lakóinak száma kb. 13 ezer. Csaknem teljesen lapos, igen termékeny vidék, Schleswig–Holstein éléskamrájának nevezik. Az E 4/B 207-es

út átszeli a szigetet. A sziget „fővárosa" Burg. Az idillikus, 750 éves városka megőrizte a hársak közé húzódó *favázas házait*, de korszerű *fürdőintézmények* létesítésével igyekezett lépést tartani a korral. Megtekintésre érdemes gótikus vörös-tégla *temploma* (Nikolai Kirche), melynek magva a XIII. századból származik, építése a XVI. században fejeződött be, tornya viszont a XVIII. században kapott barokk kupolát.

Belseje tágas, világos, a *falfestés* jobbára még a gótikus időkből maradt, miként az *oltárok* és a *bronz keresztelőmedence* is. A késő gótikus Szt. Jürgen-kápolnában (St. Jürgen Kapelle) látható XV. századi *fafaragás* a Szt. Jürgen-csoport (St. Jürgen Gruppe) munkája; még öregebb a kora gótikus tölgyfa *szentségtartó*.

Burg fürdőrésze 3 km-re a várostól található, neve *Burgtiefe*. Glambek-ben, a hajdani kalózok fészkében megtekinthetők a XIII. századi *vár* (Burg) *rommaradványai*. A főútvonal Burgtól 7 km-re éri el Puttgarden-t, innen indulnak a *komphajók* Dániába. Az autó- és személyszállító kompok a 18 km-re levő dán Lolland-szigetre, Rødbyhavn kikötőbe visznek, egész esztendőben naponta többször indulnak, az út egy óra hosszat tart.

Fehmarn szigetéről visszatérve Grossenbrode után a B 207 számú útról délre fordulhatunk, a B 501-es útra, amely a Lübecki-öböl partjával párhuzamosan fut. Rosenhof után érdemes alacsonyabb rendű útvonalon kimenni az öböl partjára. Dahme-ban tengervízzel töltött *uszoda* várja a turistákat, kedvelt üdülőhely Kellenhusen is, továbbá Grömitz, „a napos oldal fürdőhelye".

Itt visszatérhetünk a B 501-es útra, Neustadtból pedig az E 4/B 207-en Lübeckbe; vagy a Süseler Baum kereszteződésétől a B 76 számú úton elindulhatunk a Holsteini Svájcon át Kielbe.

LÜBECKBŐL KIELBE

A Holsteinische Schweiz

Neustadtból visszatérve a Süseler Baum nevű kereszteződéshez, folytatjuk utunkat. Ha viszont Lübeckből a tengerparti üdülőhelyeket mellőzve, közvetlenül igyekszünk a Süseler

Baumhoz, a Fackenbürger Allee–Schwartauer Allee útvonalon jutunk ki a városból, majd az E 4 / B 207-es úton – Bad Schwartaun és Pönitzen át – érünk az útkereszteződésig.

Holsteini Svájcnak (Holsteinische Schweiz) az Eutintól a Plöni-tóig, és ettől északra, a Selenti-tóig terjedő vidéket nevezik. „Főbejárata", S ü s e l, 800 éves, román stílusú *templomáról* nevezetes. A *Süseli-tó* (Süseler See) vadregényes kirándulásokra csábít. A B 76-os úton északnyugatnak továbbhaladva E u t i n-ba jutunk. Festői környezetben, két tó, a *Grosser Eutiner See* és a *Kleiner Eutiner See* között fekszik. „Légfürdőhely"-nek nevezik, sok itt a strand, a szauna, az úszómedence; környékén tóparti, erdei kirándulások kínálkoznak. A város másik beceneve: „a rózsák városa". Lakói ugyanis – régi hagyományt ápolva — rózsákat ültetnek a házak elé.

Eutin a XVIII. században hercegi székhely volt, akkoriban Észak Weimarjának is nevezték. Itt élt a költő *Friedrich Leopold Graf zu Stolberg*, a Homérosz-fordító *Johann Heinrich Voss*, a festő *Wilhelm Tischbein*. Később a hercegi székhely áthelyezésével a város kulturális élete lehanyatlott és csak a második világháború után lendült ismét fel némileg: a város legnagyobb fia, a zeneszerző *Carl Maria von Weber* (1786–1826) halálának 125. évfordulója óta a kastély-parkban évente ünnepi játékokat rendeznek (Eutiner Sommerspiele) és főképpen romantikus operákat mutatnak be.

A Lübecker Landstrasse–Weberstrasse–Jungfernstieg útvonal a városközpontba, az angol stílusú, vizesárokkal és parkkal körülvett *Kastélyhoz* (Schloss) vezet. A XIII. században a lübecki püspökök építették; ebből a korból azonban az épület keveset őrzött meg, csak a kapukon figyelhetők meg a különböző korok nyomai; a XVII. és a XVIII. században a hercegek és a hercegérsekek átépítették és gazdagon díszítették belsejét.

Május és október között keddtől vasárnapig megtekinthető a kastély: érdemes is megnézni a *Kék termet*, a *hercegi arcképcsarnokot*, a *gobelineket*, a *porcelángyűjteményt*, valamint a XVII. századi *kápolnát*.

A dús természeti háttér előtt a tóparton a kastélypark *szabadtéri színpadán* rendezik az említett nyári játékokat. A Jungfernstieg túloldalán a Markt is különböző korok építészeti stílusát tükrözi; a *favázas ház* a XVII., a *Városi palota* (Stadtpalais) és a klasszicista *Városháza* (Rathaus) a XVIII. századból való. A piactér túloldalán áll a háromhajós *bazilika*

(Stadtkirche), amely átmenet a román stílus és a vöröstéglás gótika között. Említésre méltó a magas torony és bent a gótikus kórus. A *Várostörténeti múzeum* (Heimatmuseum, Lübecker Strasse 17.) Eutin és a lübecki püspökség fejlődéstörténetét mutatja be. Kisebb sétákra a *park* nyújt lehetőséget, motorcsónak-kirándulás tehető két tavon: a Grosser Eutiner See-n és a szomszédos *Kellersee-n*. Felvilágosítást nyújt az idegenforgalmi hivatal: Fremdenverkehrsamt, Markt 9.

Eutinből mellékút visz Fissau és a Keller See irányába. Érdemes megállni a *fissaui kikötőnél*, innen indulnak a tavi vízi járatok, amelyeket kár elmulasztani. Rendkívül kedveltek az itteni tavi körutak (Kellersee Rundfahrten), amelyek a „Holsteini Svájc" legszebb részein át vezetnek szemet gyönyörködtető vízi-erdős tájon. A tóparton vezető autóúton Sielbeck-től néhány percnyire egy kisebb tó, az *Ukleisee* terül el. Háromnegyed órás gyaloglással elérhető az 1776-ból való, tóparti barokk *fa vadászlak*. Malente Gremsmühlen két városkából nőtt össze, fekvése nagyon szép, két tó: a Kellersee és a Dieksee között épült. (A város arról is nevezetes, hogy ide vonul vissza edzőtáborba nehezebb mérkőzések előtt az NSZK futballválogatottja.) Nagyon szép, bár kissé hosszabb gyaloglást kíván a várostól három kilométernyire, a Kellersee partján található *Prinzenholz* félsziget. Az Eutiner Strassén indulunk el, majd balra gyalogösvény visz az említett erdővel borított félszigethez, amely messze benyúlik a tóba.

Malente Gremsmühlenből hamarosan visszaérhetünk a B 76 számú útra. Bükkerdők és tavak között haladunk. Fegetasche-ből is indulnak *vízi járatok* a Grosse Plöner See-re, illetve a nagyon kedvelt „öt tó útra" (Fünfseefahrt). Szép autóúton jutunk a több – nyolc – *tó* között fekvő Plön-be. Hajdan szláv település volt, neve a Plune szóból származik. A helytörténeti múzeumban láthatók egy *szláv várfal maradványai*. Első utunk azonban feltétlenül a *Kastélyhoz* (Schloss) vezessen. Virágkorát a város a XVII. században élte, amikor Schleswig–Holstein hercegének székhelye lett. Ekkor építették a tó felett emelkedő dombra, a Schlossbergre a háromszárnyú kastélyt. Később a XVIII. században a dán királyok nyári rezidenciája lett, 100 év múlva porosz kadét iskola, ma gimnázium-internátus.

A pompás teraszról kilátás nyílik a tartomány legnagyobb tavára, a 29 km² felületű *Plöner See*-re: erdővel borított szigeteken és vitorlásokon pihen meg a tekintet. Aki nagyobb sétát akar ten-

ni, a park évszázados fái alatt induljon el, s nézze meg a helyi rokokó stílusában épült *kerti pavilont*.

Két kilométert kell innen megtenni a tóba benyúló, keskeny, fákkal borított *Prinzeninsel* félszigethez, amely több kilométer hosszan nyúlik a vízbe. Csúcsán alsó-szászországi stílusban épült egykori *paraszthá*z, ma vendéglő áll.

Egy másik tónál, a *Schönsee*-nél létesült a Max Planck Társaság Hidrobiológiai Intézete, ahol a belső tavak életét, valamint a vízszennyeződés hatását kutatják. Ez az egyetlen ilyen jellegű intézmény az NSZK-ban.

Érdemes a városból kiindulva *körutat* tenni a *tavakon* (Seerundfahrten); a nyári hónapokban naponta többször indítanak hajókat, motorosokat.

A Holsteini Svájcban teendő utunkat folytassuk a nagy tó körül. Plönből a B 430 jelű úton Neumünster irányába indulunk tovább. Egy földszoroson, két tó, a *Grosser Plöner See* és a *Kleiner Plöner See* között elérjük Aschebergot. Utána balra letérünk a B 430-asról egy keskenyebb útra. Dersau és Bosau a körút nagyobb állomásai, majd Bösdorfnál visszajutunk a B 76-os útra, azon pedig Plönbe.

Plönből a B 76-os úton rövidesen elérjük Kielt.

Neumünsteren át Kielbe

A B 206-os jelű úton, nyugatnak indulunk Lübeckből. Bad Segeberg érdekessége, hogy a közepén „emelkedik" a Kalkberg, egy 91 m magas domb, amely a lapos Schleswig–Holsteinben nevezetességnek számít. Régebben magasabb volt, de a gipsztermelők lefaragták. Ma *természetvédelmi terület*, tetejéről szép a kilátás a vidékre. Megtekinthetők az iskolás gyerekek által felfedezett *barlangok* is a domb belsejében. A 10 ezer személyes *szabadtéri színpadon* rendezik évente a May Károly Játékokat. A Kirchstrassén álló, XII. századi, román stílusú, háromhajós vöröstégla *Mária-templom* (Marienkirche) az idők folyamán erősen átalakult, s ezért kívülről neorománnak hat; de belül megőrizte szép román építészeti jellegét. A késő gótikus oltár és a kereszt XVI. századi, a bronz keresztelőmedence a XV. századból való, a szószék barokk. A város szélén található és fürdésre alkalmas szép nagy tó: a *Grosser Segeberger See*.

Segebergből nyugatnak a B 206-os út átszeli a tartomány második legnagyobb *erdejét* (Segeberger Forst), majd a sós és iszapfürdőjéről nevezetes Bad Bramstedt-be ér. A helység régi hadi- és kereskedőutak találkozópontja, erre emlékeztet a Markt Platz-on a *Roland-szobor*. Közelében a *Lovagi ház* (Kavalier Haus), amelyet a XVI. században IV. Krisztián dán király ajándékozott feleségének. A gótikus vöröstégla *templomban* (Maria Magdalena Kirche), XIV. századi háromszárnyas faragott oltár látható. A város fürdő jellege a XVII. századig nyúlik vissza, amikoris egy disznópásztor a lápban gyógyforrást talált. Ma a korszerű *fürdőközpont* a várostól két kilométernyire, erdők közepén található.

Bad Bramstedttől a B 4-es úton megyünk tovább észak felé, Neumünster-be. A Wasbeker Strassén a város központjába hajtunk. Az egykori, több mint 800 éve létesült „Neumünster"-ből, a város névadójából már semmi nem maradt. A hajdani posztógyártók hazája ma Közép-Holstein ipari központja. Korszerű elektromos és gépipara is van. Itt rendezik meg évenként az Északnémet Építőipari Kiállítást. A centrumban található a legismertebb műemlék, a *Vicelin-templom* (Vicelinkirche); a XIX. század első harmadából származik. Az északon ritka klasszicista vöröstéglás építkezés példája. Kapuja fölött Bertel Thorwaldsen (1768–1844) dán szobrász domborműve: Jézus megáldja a gyermekeket. A város *Textilmúzeuma* áttekintést ad a fonás és a szövés történetéről; az intézmény egyben a Textilipari Tudományos Kutató Intézet székhelye. 6 km-re Kiel felé, a B 4-es út mentén terül el az *Einfelder See* nevű tó, fürdési és sportlehetőségeket kínálva. Tovább az úton Bordesholm-ba érünk, az itteni *apátsági templom* (Stiftkirche) építését a XIV. század elején kezdték el és a XV. században késő gótikus stílusban folytatták.

1666-ban az itt levő híres Bordesholmi oltárt Schleswigbe vitték. A jelenlegi késő barokk *főoltár* a XVIII. századból való; előtte van *Anna hercegnő sírja*, 1514-ből származó értékes bronz munka. Az úgynevezett Orosz kápolnában *Károly Frigyes* (Karl Friedrich) hercegnek, III. Péter orosz cár apjának *szarkofágja* látható.

Bordesholmból a B 4-es úton hamarosan Kielbe érünk.

Kiel

Schleswig–Holstein tartomány székhelye, lakóinak száma 259 000. A Keleti-tenger fontos kikötője. Fekvése szerencsés: 17 km hosszú, a szárazföld belseje felé tölcséresen nyúló öböl (dán eredetű szóval: förde) csücskén helyezkedik el, az Északi-tengert a Keleti-tengerrel összekötő víziút, a *Kieli-csatorna* torkolatánál. A várost a XIII. században alapították; hol német birodalmi, hol dán uralom alatt élt. 1242-ben már városjogot kapott és a XIII. század végétől a Hanza-szövetség tagja lett; előnyös földrajzi helyzete gyors fejlődéshez segítette. Tartományi egyetemet is kapott 1665-ben. 1871-től német birodalmi hadikikötő, ami újabb fellendülést hozott. 1917-ben vált Kiel Schleswig–Holstein porosz tartomány fővárosává. 1918-ban a matrózok felkelésével itt indult meg Németországban a novemberi forradalom. A második világháború alatt mint hadikikötőt sok bombatámadás érte, a város 80%-a romba dőlt.

Kiel fő gazdasági erőssége ma – a kikötő mellett – a hajóépítés, elsősorban a tartály- és más speciális hajók készítése. Egyetemének különböző fakultásain csaknem 7000 diák tanul. A város tudományos élete élénk, magfizikai, tengerkutató és világgazdasági kutatóintézet dolgozik itt. Noha szanálások és a háborús károk következtében gyakorlatilag elvesztette történelmi képét, az újjáépült szép fekvésű város így is nyújt látnivalókat.

Kielben vagy ötven kisebb-nagyobb szálloda, vendégfogadó és penzió található. Szálláskeresés esetében ezért célszerű az *idegenforgalmi hivatalhoz* fordulni: Fremdenverkehrsamt der Stadt Kiel, Auguste-Viktoria-Strasse 16., hétfőtől-péntekig 8 és 16.30 óra között; vagy a Főpályaudvaron levő: *Verein zur Förderung des Fremdenverkehrs-hez*. Az utóbbi magánszállásokat is közvetít; hétfőtől szombatig reggel 8-tól este 21 óráig, nyáron vasárnap 9-től 12-ig is nyitva tart.

Városnéző sétánk kiindulópontja a *Főpályaudvar* (Hauptbahnhof). A Sophienblatt nevű utcán kb. négyszáz métert teszünk meg a Holstenplatzig, majd tovább a Holstenstrasse-n, amely a második világháború után az egyik első, a járműveket kitiltó sétáló-bevásárlóutca volt az

NSZK-ban. (Gépkocsival a vele párhuzamos Andreas-Gayk-Strassén hajthatunk.) A *Holsten-híd* (Holstenbrücke) a *Kleiner-Kiel* nevű belső tavat és a tengeröblöt köti össze; szép róla a kilátás a csónakkikötőre és a hajógyárra. Itt lépünk az egykori városmag területére. A múlt itt az épületeken már nem, csak az utcák elrendezésén, hálózatán mutatkozik meg. A Holstenstrasse a régi piactérre, az Alter Markt-ra torkollik. Az itt álló *Miklós-templomot* (Nikolaikirche) csaknem teljesen átépítették; történelmi emlékei: a XV. századi főoltár és a XIV. században készült bronz keresztelőmedence; a főbejárat mellett balra látható Ernst Barlach (1870–1938) „A Gonosz legyőzője" című szobra. A Holstenstrasse folytatásán, a Schlossstrasse-n érünk egy hajdani vár alapjaira épült *kastélyhoz* (Schloss), amelynek azonban ma már csak a XVII–XVIII. századi nyugati szárnya látható (Rantzan-Bau), amelyet oszlopos traktus köt össze a kikötő felé eső – városi kultúrcentrum céljait szolgáló – résszel. Átvágunk a *kastély parkján* (Schlossgarten) az öböl partjáig. Az Oslokai-ról indulnak a személy- és autószállító kompok Dániába, Norvégiába és Svédországba.

Visszatérünk a kastély-parkon át a Dänische Strasse-ra. A 19. számú ház, a *Warleberger-udvar* (Warleberger Hof) az egyetlen megmaradt régi favázas nemesi épület, szép fakapuval; ma várostörténeti múzeum. A Dänische Strassén a piactér, a Markt előtt jobbra fordulunk a Falckstrasse-ra: itt látható a város legrégibb épülete, az 1241-ben alapított *ferencrendi kolostor* (Franziskanerkloster). Már csak a kerengő és a refektórium maradványai láthatók a hajdani épületből, amely ma diákotthon. A Falckstrasse a Kleiner-Kiel-tóig tart, amely a várost hajdan átölelő, két részből álló öbölnyúlvány maradványa és sok vízimadárnak ad otthont. A tóparttal szemben a Holstenbrücke folytatásánál áll a vöröstéglából épült *Operaház* (Opernhaus am „Kleinen Kiel"). A tóval ellenkező irányban, az Operaház épülete mögött helyezkedik el a *Városháza* (Rathaus), amelyet a század elején emeltek, a Jugendstil szellemében. Réztetejű tornyából (ez a város jelképe) a 76 m magasan levő teraszról remek kilátás nyílik a környékre. (A teraszra lift visz fel.) A Városháza csoportos megtekintése hétköznap 10-kor, 11.15-kor és 12.30-kor, szombaton és vasárnap 10-kor és 11 óra 15 perckor lehetséges.

Következő utunknak tanácsos járművel nekivágni. Az Oslokai-tól a városközponttal ellenkező irányba haladva a

Kiállítócsarnokhoz (Kunsthalle) érünk, amelyben a XVII–XIX. századi schleswig–holsteini mesterek műveit, valamint modern alkotásokat őriznek. Tovább, a Düsternbroocker-Weg-en található a *Botanikus kert* (Botanischer Garten). A XVII. században alapították, az első ilyen német intézmény volt. Kimegyünk a partra: a 4 km hosszú Hindenburgufer a város igen szép tengerparti sétánya. Itt állnak a *tartományi kormányépületek* és itt van a *Világgazdasági Intézet* is, a parton pedig az 1936-os *olimpiai kikötő* húzódik. Néhány lépéssel arrébb nagy, kellemes fölüdülést nyújtó természetes *park* (Düsternbroocker Park) terül el. Kissé távolabb esik, de érdekes, szórakoztató, mozgalmas látvánnyal vár a Kielicsatorna torkolatánál levő *zsiliprendszer*.

Végigmegyünk a Hindenburguferen és a Prinz-Heinrich-Strasse-n a kettős *hídig* (Prinz-Heinrich-Brücke). (A városközponttól a Holstenauer Strasse vezet ebbe az irányba.) A hídnál érjük el a csatorna kiszélesedett torkolatát, felmehetünk a látogatóknak fenntartott magasított *betonplatóra* (Besucherplattform).

A *csatornának* nagy jelentősége van az NSZK északi víziközlekedése és a nemzetközi hajózás szempontjából: az Északi-tengert köti össze a Keleti-tengerrel, az Elba torkolatától Brunsbüttteltől húzódik a Kieli-öbölig. Hossza 99 km. Építését 1887-ben kezdték el és 1895-ben fejezték be, 1907 és 1917 között stratégiai okokból kibővítették. Eredeti neve Vilmos császár-csatorna. A csaknem 100 km-es úton öt híd íveli át, valamennyi 42 m magas. Évente 68 000 hajó úszik át rajta és ezzel – NSZK-beli statisztikai adatok szerint – a Föld legsűrűbben járt mesterséges vízútja. Tervek szerint a hajók és a zsilipek irányítását komputerizálják.

A Schilksee nevű külső kerületben van az 1972-es *olimpiai centrum*. (Ha autóval jövünk, áthajtunk a csatorna hídján, majd a Boelckerstrassén át a B 503-as autóúton érünk el idáig. A Főpályaudvartól a 44 S, a 24, a 14 és a 14 S számú autóbuszok hoznak ide.) Az öbölben bonyolították le a müncheni olimpia idején a vitorlás versenyszámokat. Ma jacht-klub és itt zajlanak 1882 óta évente a nevezetes vitorlásversenyek, a Kieli-Hét során. A vízre néző érdekes modern *épületcsoportot*, amely 1972-ben az olimpiai falu szerepét játszotta, arra szánták, hogy a versenyek után lakásnak eladják. Szép környezetben állnak, közel a nyílt tengerhez. Szemben az öböl másik partján a toronyszerű építmény a laboei első világháborús emlékmű.

Kiel további nevezetessége a csatornával ellentétes irányban, a varos másik felén található: a W e s t r i n g-en épült korszerű, campus rendszerű *Új Egyetem* (Neue Universität). A Főpályaudvartól a Ringstrasse-(balra) Kirchhofallee–Saarbrückenstrasse útvonalon érünk ide és a Westring–Olshausen-Strasse kereszteződésénél találhatók az egyetem modern épületei, a könyvtár és az auditorium maximum. A csoporton a rektorátus 15 emeletes épülete uralkodik.

A város déli szélén (a Neumünster felől jövő B 4-es útnál) található a *skanzen*. (Schleswig–Holsteinisches Freilichtmuseum). A tartomány különböző részére jellemző régi paraszti építkezési stílus mintáit állították, illetve állítják ki, mert a múzeumot fokozatosan bővítik. Keddtől szombatig 9–17, vasárnap 11–17 óra között van nyitva.

Az új tervszerű városépítészet jó példájának tekintik Kielben a város délnyugati részén elterülő „szputnyik várost", *Mettenhofot*. [A Holstenplatztól a Ziegelteich–Kronshagener-Weg – (balra) Hasseldiecksdammer-Weg – úton közelíthető meg.]

Kellemes hajóutakat lehet tenni a Kieli-öböl erdős dombokkal övezett partja mentén L a b o e kis tengeri fürdőhelyhez. [Indulás a Főpályaudvarnál levő kisebb csatornaelágazástól (Die Hörn), vagy az 1936-os olimpiai kikötőn túl a Hindenburguferen levő kikötőből.] Laboe-ban már messziről látható az *első világháborúban elesett tengerészek emlékműve*. A 72 m magas toronyba lift visz fel, kitűnő kilátást nyújt a messzi tengerre. Laboe szárazföldön a B 502-es úton érhető el.

Kirándulások Kielből

A Probsteinek nevezett, kissé félszigetszerű terület Kieltől keletre, a *Kieli-öböl* (Kieler Förde) és a *Hohwachti-öböl* (Hohwachter Bucht) között terül el. A tenger felé lapos, délre kissé dombos és kisebb-nagyobb tavak népesítik be. Termékeny vidék, jómódú parasztság él itt, s ez máig meglátszik a sok csinos *falusi házon*, főleg a tenger felé eső részeken. Délebbre inkább nagybirtokokat találni. Az itt folyó *Schwentine* a középkorban a Limes Saxoniae, a szlávok és a germánok közötti határvonal egy részét alkotta.

Kiel központjából kelet felé a Werftstrassén, s ennek folytatásán, a Schönebergstrassén keresztülhaladva balra áthajtunk

a Schwentine hídján, majd jobbra fordulva Schönkirchen-be érünk. A városka *templomában* a neves Eckenförde-i fafaragóművész, az ifjabb Hans Gudewerdt XVII. századi barokk oltára látható. A tó partján álló XV. századi *céh-ház* (Gildehaus) az alsó-szász parasztépítkezés szép példája. Az út tovább Probsteierhagen-be visz. Remek barokk falfestmény látható az itteni *templomban;* az 1695-ből származó oltáron az aranybetűs héber felirat: Isten neve. A *kastélyhoz* (Schloss Hagen) öreg fákban gazdag *park* tartozik. Kirándulásunk következő állomása Schönberg: sokszáz éves falu, egy részében még láthatók a hangulatos *favázas házak,* másik fele modern. 4 km-re tőle kiérünk a szabad tengerpartra. Schöneberger Strand az utóbbi időben fejlődött kedvelt fürdőhellyé. A *gáton* kellemes séta kínálkozik.

Lütjenburg felé falvak között visz a tengerparttal nagyjából párhuzamos út Gedendorf-ig. Itt déli irányban lehajtva a 128 méteres *Pielsberghez* juthatunk, melynek *kilátójából* pompás látvány az erdős környék és a tenger. (Esős időben a Pielsberg felé vezető út nehezen járható, nem ajánlatos nekivágni.) Gadendorftól az út Pankeren át visz Lütjenburg-ba. A *Kossau* völgyében fekvő bájos városkát már középkori iratok említik, a sok festői *favázas polgárház* és a régi *cégérek* erre emlékeztetnek. A *Mihály-templom* (Michaelskirche) egyhajós, késő román templom, a XIII. században épült.

A holsteini nemesi családok sok tagja nyugszik itt. Legnevezetesebb a Reventlow-kriptakápolna 1608-ból: *Otto von Reventlow* márvány, homokkő és alabástrom *síremléke,* a reneszánsz egyik legjelentősebb emléke Holsteinben. Az 1467-ből származó *faragott oltár* bibliai jeleneteket ábrázol.

Lütjenburgból árnyas út visz a tenger partján fekvő Hohwacht-hoz, amely mint sok más helység, régi halászfaluból fejlődött kedvelt fürdőhellyé.

Hohwachtból visszatérve Lütjenburgba, a B 430-as útra fordulunk Plön irányába. A szép Kossau-völgyön át vezető út mellett fekszik Rantzau, ahol az eredetileg XII. századi *kastély* (Schlosshotel) ma szállóvendéglő. Tovább a B 430-as úton a folyó völgyében Görnitznél jobbra Lebrade irányába fordulunk. A falucska mellett *természetvédelmi terület* (Lebrader Teich) található, gazdag madárvilággal. Sophienhofnál a B 76-os útra érünk. A csatlakozás közelében, egy múlt századi *erdei kápolnánál* szép kilátás nyílik észak felé. A B 76-os út erdős ta-

vak között visz Preetz-ig. A város idillikus tó, a *Kirchsee* mellett épült, a XIII. században. A vöröstégla *templom* (Stadtkirche) alapjai is a XIII. századból származnak, ma a késő barokk stílus uralkodik rajta; kórusa késő román. A város másik látnivalója a hajdani *benedekrendi zárda*. Templomában megmaradt a XIV. századi apácakarzat. A városka két utcájában, a Kirchenstrassén és a Mühlenstrassén szép *régi polgárházak* állnak.

Preetzből a B 76-os úton visszatérünk Kielbe.

Egy másik – rövidebb – érdekes kirándulást tehetünk Kielből nyugat felé, Rendsburg-ba, a B 202-es úton. Rendsburg Schleswig északi és Holstein déli határán, az *Eider* és a csatorna partján épült. Közigazgatási központ, közlekedési csomópont, iparvidék és kikötő. Régi írások a XII. században említik először, mint Reynoldsburgot. Kedvező stratégiai fekvése miatt a XVI. században erőddé építették ki, gazdasági fellendülését viszont azután érte el, hogy 1784-ben – a dán VII. Krisztián uralkodása alatt – megnyitották az *Eider-csatornát*, – az akkori világ leghosszabb mesterséges víziútját – az Eider és a Kieli-öböl között. A dánok elleni felkelés idején a német helyi kormány ideiglenes székhelye lett. Nagy jelentősége volt Rendsburg számára a *Kieli-csatorna* megnyitásának.

A *pályaudvar* felé tartunk a városközpontba. Mindenekelőtt a XVI. századból származó, felújított *Városházát* (Rathaus) nézzük meg a hajdan jól védhető Eider szigetén épült óvárosban. Szép téren, az Altstädter Markton áll a látványos favázas épület, kapuátjáróval. A polgármesteri szobában szép a festett faburkolat. A Városháza ad otthont a helytörténeti múzeumnak (Rendsburger Heimatmuseum) is, amely hétfő kivételével 10 és 12 óra között látogatható. A sűrűn beépített óváros dombján áll a *Mária-templom* (Marienkirche). A háromhajós nyeregtetős csarnoktemplom a vöröstégla-gótika szép példája.

A templombelsőben a *fehér falak* és *oszlopok* érdekes ellentétben vannak a XVI–XVIII. századi színes és formagazdag belső kiképzéssel. Külön említendő H. Claussen 1649-ből származó barokk *oltára*, egy XIV. századi *bronz keresztelőmedence* és Hans Peper *szószéke* 1621-ből.

Távolabb esik innen a *Krisztus-templom* (Christkirche), amelyet a Mühlenstrasse–Wiggersplatz–Jungfernstieg útvonalon érhetünk el. A templom a Paradeplatzon áll. Egyforma szárú

kereszt formát alkotó, 1700 körül keletkezett épület, alacsony toronnyal, bent gazdag barokk kiképzéssel.

Ne mulasszuk el a sétát a *csatorna* partján, mert a hajóforgalom érdekes látvány. Kocsival a Hindenburgstrassén, alagúton át lehet idehajtani. A város egyik látványossága a csatorna alatt húzódó négysávos *autópálya-alagút*, amelyet három és fél évig építettek, és 1961-ben avattak fel; hossza 1279 m, ebből a föld alatt 650 méternyi út vezet. A csatorna fölött vezet át az 1911–13-ban épült *vasúti híd*, amelyet Európa egyik legnagyobb ilyen jellegű létesítményének tartanak. Teljes hossza 2 és fél km, 140 m szélesen íveli át a csatornát; magassága a csatorna fölött 42 m. A dél felől jövő vonatok magas töltésen érik el a vashidat, majd hatalmas hurok alakú pályán futnak le a városba. Eközben az utas szeme előtt kitárul Rendsburg panorámája.

Kielbe visszaindulva, a csatorna alatti autóúton, Osterrönfeld irányában hagyjuk el a várost, a B 202-es úton. Bovenaunál letérhetünk rövid látogatásra a *Kluvensiek-uradalomba*. Közelében az 1772–84-ben épült régi *Eider-csatorna* eredeti formájában megmaradt *része*, mellette *egykori felvonóhíd* maradványa, valamint *öreg kocsma* látható, amely a lóvontatású hajózás emlékét őrzi. A B 202-es úton tovább Achterwehr a két tavat, a *Westensee-t* és a *Flemhuder See-t* összekötő Eider mellett fekszik. A faluból kisebb kirándulás tehető a Westensee *természetvédelmi területére* (a B 202-es úton Klein Nordseé-nél balra vezet egy mellékút Felde és ismét Westensee irányába.)

A tó körül három nevezetes kastély található. Az *Enkendorf-kastélyt* szép hársfasoron át lehet megközelíteni. Eredetileg barokk úrilak, amelyet klasszicista stílusban átépítettek. Termeit pompeji és etruszk motívumokkal festették ki. A Reventlow grófok idején, a XVIII. és a XIX. század fordulóján, a kastély élénk szellemi központ volt. Az út, amelyen járunk, kissé távolabb beletorkollik az autópályába, de mi ellenkező irányba hajtunk, a *Deutsch-Nienhof-uradalomba*. A XVII. századi kastély 16 hektáros parkban áll, benne a tartomány történetével foglalkozó legnagyobb magánkönyvtár. Az úton továbbhaladva érjük el a *Schierensee-kastélyt*. Tulajdonosa az újságkirály Axel Sprienger. A kastély berendezése rendkívül gazdag. Innen Schierensee és Rotenhahn falvakon át az autópályáig, illetve nem sokkal utána, a B 4-es útra jutunk vissza Kielbe.

Kieltől északra

Úgy indulunk, hogy útbaejtsük azt a – félszigetszerű – vidéket, amelynek északi részén sok megmaradt a hajdani „dán erdő" (Dänischer Wohld) ősi, göcsörtös fáiból.

Kiel központjából (Bergstrasse–Holtenauer Strasse–Prinz-Heinrich-Strasse) átmegyünk a csatorna hídján (Prinz-Heinrich Brücke), balra lehajtunk és a csatornával párhuzamosan futó úton (Knooper Landstrasse) a városközponttól nyolc kilométerre a *Knoop-uradalomba* érünk. Az itteni klasszicista úrilak a XVIII. század végéről származik. Megtekintésre érdemes Knooptól három kilométerre a régi *Eider-csatorna*, ahol az 1784-ben épített zsilip maradványai láthatók. Knooptól hársfasor és bükkerdők között visz utunk Altenholzon és Dänischenhagenen át S t r a n d e-ig, a tengerparti *világítótoronyhoz* (Bülker Leuchtturm). Ez voltaképpen a kieli kikötő és az öböl (Kieler Förde) bejárata. Eleven, szórakoztató látványt nyújt, jól érzékelhető a kikötő forgalma és az, hogy mit jelent a város számára a csatorna léte. Strandéből szép tengerparti úton – amely olykor keskeny, kanyargós, de megéri a fáradságot – elérjük a vidék északi csúcsánál D ä n i s c h N i e n h o f-ot. Az egykori úrilak ma *szanatórium*, mellette gyalogút visz az erős hullámzásnak kitett tengerparton.

E vidéket a legújabb időkig elkerülte az idegenforgalom, csak 1945 után fedezték fel a hely szépségeit. Az itteni települések – *Stohl*, Dänisch Nienhof, *Hohenhain* és *Surendorf* – azóta fürdőközösségbe léptek, kiépültek a strandfürdők, de szállást jobbára magánházaknál találni.

Innen nyugatra K r u s e n d o r f, majd tovább a tengerparton N o e r nyáron ugyancsak látogatott fürdőhely. L i n d h ö f t-nél korszerű tengerparti kempinget építettek. Ezután elérjük a B 76-os utat, majd E c k e r n f ö r d e-t. A város a hosszan a szárazföldbe nyúló tengeröböl (Eckernförder Bucht) belső csücskén épült. Forgalmi csomópont és 1831 óta hivatalosan is fürdőhely, 4 km hosszú tengerparti stranddal. Az idegenforgalom mellett fő iparága a halászat és a halfeldolgozás; a XVIII. században fajanszgyártásáról volt nevezetes. A Kieler Strasse a központba, bájos régi térre (Rathausmarkt) vezet, a *Városházáig* (Rathaus). Az épület alapjai a XIV. századból

származnak. A városháza mellett áll a nyerges tetejű, torony nélküli *Miklós-templom* (Nikolaikirche), az 1416-ban tűzvésztől elpusztított hajdani román templom helyén.

A késő gótikus csarnoktemplomban a tartomány legszebb, festetlen tölgyfából faragott barokk *oltára* látható, az ifjabb Hans Gudewerdt munkája; négy oroszlán tartja a bronz *keresztelőmedencét*, amely 1588-ban készült.

A nagy *fürdőparkban* több tárgy emlékeztet az 1849-es csatára, amelyet a németek a dánokkal vívtak. Borby peremvárosban késő román kori *templom* látható, kő keresztelőmedencéjén XIII. századi a dombormű.

Eckernfördéből a B 76-oson indulunk el Kiel irányába, de három kilométer után az Altenhof vasútállomásnál jobbra letérünk és árnyas bükkfák alatt A l t e n h o f-ba érünk. Az uradalomban található *úrilak* értékes berendezése, a 10 ezer kötetes könyvtár és a történelmi értékű családi archívum nyaranta (hétfő kivételével) délután 2 és 5 óra között megtekinthető.

Schleswig és környéke

A tartomány legrégibb városa. Az egykori viking-település a mai Haithabu helyén létesült. Már a IX. század elején említik Sliesthorp néven. A X. században püspökséggé lépett elő. A viking időkben a Keleti-tenger vidékének fő kereskedelmi központja volt. A XI. században teljesen lerombolták, s bár újra felépült, a XII. században kénytelen volt a Hanza-szövetség vezetőjének, Lübecknek átengedni a kereskedelmi vezető szerepet. A reformáció után a Schleswig-Holstein-Gottorf hercegek (a dán királyi ház oldalága) igyekeztek a várost a szellemi élet és a kereskedelem szempontjából felvirágoztatni, a XVIII. század elején azonban a hercegek Kielbe költöztek. A dánok elleni háború után Schleswig porosz tartományi székhely lett. A második világháborút követően, hogy Kiel vált a tartomány fővárosává, kárpótlásul Schleswigbe helyeztek néhány fontos hivatalt.

A város a *Schlei* – a Keleti-tengerből messze idenyúló, sajátos, vékony *öböl* – délnyugati csücskénél helyezkedik el. A háború alatt nem érte bombatámadás, így sértetlenül megmaradtak történelmi emlékei. A B 76-os úton érkezve a Haddebyer Chaussee–Friedrich Busdorfer Strasse – (jobbra fordulva)

Lollfuss Stadtweg útvonalon érünk a központba. Itt áll a *Szt. Péter-dóm* (Dom St. Petri). A háromhajós, gótikus csarnoktemplomot a XIII. századtól a XV. századig építették, még régebbi – XI. századi – maradványok felhasználásával. Az épületen a 112 m magas torony uralkodik.

A templom fő nevezetessége a *Bordesholmi oltár* (Bordesholmer Altar), Hans Brüggemann munkája 1514–1521-ből. Az elnevezés onnan származik, hogy a művész eredetileg a bordesholmi kolostornak készítette az oltárt, onnan hozták ide 1666-ban. Az ő munkája a Dómban látható, 4 m magas *Szt. Kristóf-faszobor* is. Az oldalhajóban két másik értékes oltár a XIII. századi *Háromkirályok-oltár* (Dreikönigsaltar) és a XVII. századi *Kielmannseck-oltár* (Kielmannseckscher Altar). Az utóbbi Jürgen Ovens műve, mint a nagy formátumú *olajfestmény* is, a „Kék Madonna".

A hercegi család ezt a templomot jelölte ki a nemesség és az udvari előkelőségek temetkezési helyéül. Pompás ajtók zárják le az egyes kriptákat, közülük az egyik legszebb a Schachtcsaládé 1670-ből. Itt látható *I. Frigyes dán király siremléke* (1551).

A templom középkori *falfestményei* sajnos nagyon elhalványodtak.

Szemben a templommal, az óvárosi piactéren áll az 1794-ben épült klasszicista *Városháza* (Rathaus). A Knud-Lavard Strassén a Schlei felé haladva elérünk egy hajdani *kolostorépülethez* (St. Johanniskloster). Eredetileg a kis halásztelepülés közepére telepítették, ma az óváros része. A kolostortemplom alapjaiban román, de többször átalakították, kerengője és a XIII. századi refektóriuma megmaradt. Vissza a piactérre, majd az ellenkező irányba haladva a Lollfuss Stadtwegen a 78. számú épület a XVIII. század közepéről származó *nemesi palota*, ma bíróság. A környéken egy sor régi polgárház maradt meg teljes épségben, legnevezetesebb közülük a *Becker-ház* (Beckersches Haus) és a *Kovácsok udvara* (Schmiedenhof). A Schlossalle-en a Schlei csúcsával ellenkező irányban találjuk a *Gottorf-kastélyt* (Schloss Gottorf), amely a XVI. században a Schleswig-Holstein-Gottorf hercegek székhelye volt. Három várszerű szárnya a XVI. századból és egy kastély jellegű a XVII–XVIII. század fordulójáról belső udvart zár körül. A kastély egyes részei a késő gótika emlékei, a torony 1700-ból való. Igen szép az oszlopos főbejárat.

Megtekintésre érdemes a kápolna, amelynek belseje teljes épségben maradt; szép a *hercegek imaszéke* az egyik reneszánsz szobában.

A kastélyban kapott helyet két helytörténeti múzeum. Az egyik a tartomány kultúr- és művészettörténetét mutatja be (Schleswig–Holsteinisches Landesmuseum), a másik az NSZK legnagyobb történelem előtti gyűjteményét mondhatja magáénak (Schleswig–Holsteinisches Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte). Ez utóbbiban látható különlegesség a *Nydamboot:* 23 m hosszú *germán evezős csónak* az időszámításunk utáni 400 körüli időből.

A Schlei partja mentén, a Haddebyer Chosse-en, majd a B 76-os úton 3 km-t megtéve Haddeby-be jutunk, a Haddeby-vendéglőtől (Gasthaus Haddeby) pedig gyorsan elérhető az egykori település: Haithabu, amely a XI. századig, a viking időkben Schleswig elődjeként messze vidék kereskedelmi központja volt. A hajdan jelentős viking városból kevés maradt: a 11 m magas félkörű *földfal* 24 hektárnyi területet ölel át, nyitott részénél volt a kikötő. A Gottorf-kastélyban berendezett helytörténeti múzeumban tájékoztatást kap a látogató Haithabu virágzásának idejéről.

A Husumer Baum nevű úton, az autópályát keresztezve egy mellékúton érhető el a várostól mintegy négy kilométerre Dannewerk. Itt is *falmaradványok* láthatók: az erősség a XIII. századig a dán birodalmat védte, mintegy 15 kilométer hosszan. Itt van ugyanis Schleswig–Holstein legkeskenyebb része a Keleti- és az Északi-tenger között. A tartomány átlagszélessége 70 km, itt azonban – Schleswigtől Husumig – mindössze 33 km. Feltehető tehát, hogy a XIII. században a 15 km hosszú fal elegendő volt hozzá, hogy stratégiailag lezárja a vidéket. A XII. században Nagy Waldemar a falat (amelynek egyetlen kapuja volt csak) egy részén 8 m magas és 2 m vastag téglafallal is megerősítette; ez maradt meg napjainkig.

Ha időnk engedi, járjuk körül a *Schleit*, a Keleti-tengerből, pontosabban a Kieli-öbölből a szárazföldbe mélyen benyúló, 35 km hosszú tengeröblöt. Szokatlan földrajzi jelenség, csaknem folyam jellegű. Átlagos szélessége mindössze 1 km, mélysége viszont eléri a 15 métert is. A viking időkben Észak-Európa legfontosabb víziútja volt, később hatásában máig is érezhető kultúrföldrajzi határt alkotott. A tőle délre elhelyezkedő törzseket a középkorban a holsteini nemesség leigázta, itt nagybirtokrendszer alakult ki, míg északra kisbirtokos parasztfalvak fejlődtek.

Mielőtt autóval elindulnánk az útra, megfontolhatjuk, ne vágjunk-e neki a kirándulásnak *hajón*, a Schlei torkolatáig: a víziút három és fél órát vesz igénybe.

Gépkocsival az út 130 km. Az autóút a *komppal* megrövidíthető; korábban vissza lehet térni Schleswigbe a szárazföldi (oda) és a víziút (vissza) vegyítésével.

Az öbölben fürödni és horgászni is lehet.

Schleswigből (az öböllel szemben állva a bal oldalon) Satrup irányába indulunk észak felé. A város határát elhagyva a „Zuckerfabrik" (cukorgyár) táblánál jobbra fordulva a vízparttal párhuzamosan haladunk. (Missundéból már indul autókomp visszafelé, tehát ha kevés idő áll rendelkezésünkre, idáig az út városközeli kirándulásszámba mehet. A Schleswigtől 24 km-re fekvő Ulsnis nevezetessége az északi vidékek hajdani egyszerű templomépítkezésére jellemző *gránitkváderkő templom*, érdekes román kori szobrokkal. Lindau falucskát 1837-ből származó *szélmalom* és egy 1783-ból való, festői *favázas molnárház* teszi hangulatossá. A közeli Lindaunisban élénk fürdőélet folyik. Az itteni *vasúti hídon* autóval is át lehet hajtani az öböl túlsó partjára, ezzel ismét rövidíthetünk: a Schlei keleti partján visszatérhetünk Schleswigbe.

Lindaunistól északra Süderbrarup-ban érdekes ásatások folytak. A jégkorszaktól a népvándorlásig terjedő idők emlékeiig terjedő lelet-állomány a *Schleswig–Holstein-i múzeumban* látható. Helyben a *Thorsberger Moor* nevű területen csak egy halomsír maradt a múlt emlékeiből. Még 2 km-re északra található Norderbrarup; úgy 1200 körül épült az itteni *kváderkő templom*, ebből a korból csupán a hajó és a szép kapuzat maradt ránk. Külön áll a középkori fa *harangláb*, az egyik legrégibb ilyen építmény az országban. A templom szentélyét a XIII. században gótikus hatás alatt építették újjá. A faragott oltár késő gótikus munka.

Süderbrarupon át Lindaunisba visszatérve, a vízparton megyünk tovább Arnis-ba. A tartomány legkisebb városa csendes hely, ahová csak a népszerű vitorlás-hét (Schleiwoche) hoz élénkséget. Kappeln a Schlei magas partján elterülő festői városka. *Temploma* a XVIII. század végén épült, lendületes oromzatán a finoman tagolt toronytetőt érdemes megnézni. Vöröstégla falai dísztelenek, belső kiképzése – köztük Hans Gudewerdt oltára – a késő barokk értékes emléke. Aki pedig Kappelnig eljutott, okvetlenül nézze meg az Oehe-Maasholm-félszigeten a festői halászfalut, Maasholm-ot. (Mo-

torcsónakkal, helyi hajójáratokkal Kappelnből fél óra alatt elérhető.) Lakói halászatból és az idegenforgalomból élnek. [Az idegenforgalmi irodában (Fremdenverkehrsverein Hasselberg-Maasholm, Pension „Schleiblick") felvilágosítás kapható, hol és mikor lehet egy halászaton részt venni.] A faluból (vagy még előbb Kappelnből) csak víziúton érhető el az öböltorkolatnál a *révkalauzok „támaszpontja"* (Lotsenstation Schleimünde), itt kellemes strandfürdőt is talál az utas. Meg lehet nézni a *madárvédelmi területet* is.

Visszatérve Kappelnbe, *csapóhídon* át haladunk az öblön és a Schwansen-félszigetre érünk. Legészakibb csücskén terül el az *Olpenitz-uradalom*, ahol a régi őrház és a nádfedeles gazdasági épületek teszik vonzóvá a képet. Előzetes bejelentéssel át lehet sétálni a szép uradalmi parkon, amelynek parti részéről remek kilátás nyílik a vízre: Maasholmra, a révkalauzok „támaszpontjára", és egy haditengerészeti bázisra.

Innen Kappeln irányába utazunk vissza, de röviddel a Schlei hídja előtt délnek fordulunk. Arnissal szemben – a víztől kissé távolabb – találjuk a *Karlsburg-uradalmat*. Sieseby-ben ismét *nádfedeles házakban* gyönyörködhetünk. Tovább az úton Krieseby-ben az *úrilak* és az *őrház* 1750-ből származik. Kosel *templomának* érdekes kör alakú tornya van, e stílus egyértelmű magyarázatával a szakértők máig is adósak. Innen rövidesen elérjük a B 76-os autóutat, amelyen visszatérhetünk Schleswigbe.

Schleswigből az E 3/B 76-os úton északnak indulva, meglehetősen sivár rétek és szántóföldek között haladunk. Flensburg előtt elérjük Oeverseee-t. *Három emlékmű* jelzi a falu előtt, hogy itt ütköztek meg 1864-ben a támadó osztrák és a visszavonuló dán csapatok. A XI. századból származó román kori *templomot* nyilván a hadi védelem szempontjait is figyelembe véve építették ilyen tömörre, erősre, erre utal a máig is látható terméskő torony. Bent a késő gótikus boltozat és az 1497-ből származó oltár, valamint a kora reneszánsz falfestés érdemel említést. Közel a faluhoz szép fekvésű tó, a *Sankelmarker See* kellemes sétalehetőséget kínál.

Az E 3/B 76-os út délre vezet be Flensburgba, a vasúti sínt keresztezve, a Friedrich Ebert Strasse–Süderhof és a Norderhof Strasse útvonalon a Schiffbrückéig, vagyis az öbölpartig, ahonnan majd városnéző sétánkat elkezdjük.

Flensburg

Flensburg „észak kapuja", vagyis az NSZK legészakibb kikötője, a Skandinávia felé vezető út utolsó nagyobb állomása, egyben a tartomány északi részének legjelentősebb városa. Lakóinak száma csaknem 100 000. Számottevő a hajóépítőipar, valamint a XVIII. század óta a rumgyártás. Számos szövetségi tartományi és más hivatal székhelye, pedagógiai főiskola működik itt, és saját színháza is van a városnak. Fekvése szép: dombos vidéken a Flensburger Förde tengeröböl erdőkkel övezett csücskénél terül el. Az öböl itt is mélyen benyúlik a Keleti-tenger felől a szárazföldbe, de a Schleinél szélesebb. Északi fele 1920 óta Dániához tartozik.

A várost feltehetően a XII. században alapították, a középkor vége felé élénk kereskedelmi központtá fejlődött. Az évszázadok során többször volt külföldi megszállás alatt. Az első világháború után az akkori Schleswig tartomány északi része Dániához került; a város 1920-ban népszavazással úgy döntött, hogy Németországhoz kíván tartozni. A második világháborút sértetlenül élte át, s így az óváros (Altstadt) épségben maradt kereskedő- és polgárházai, valamint a halászházak máig eredeti valójukban tükrözik Flensburg fejlődését a XIII. századtól. Az óváros eredeti alaprajza máig fölismerhető.

A városnéző körút legkedvezőbb kiindulópontja az öböl, a *Schiffbrücke* nevű híd. Érdemes itt sétálni egyet a vízparton, figyelemmel kísérni a kikötő színes forgatagát. Az ide torkolló Kompagniestrasse elején áll a XVII. század kezdetén épült *Kompagnietor*, egykor a hajósok céh-háza, ma kikötői igazgatóság. A környék mellékutcái megőrizték hangulatos korabeli jellegüket. A Schiffbrückén, vagyis a parton az öböl csúcsával ellentétes irányba haladva a Werftstrasse elején található a *Nordertor*, Flensburg jelképe. A vörös és sárga téglából épült, fölfelé lépcsőzetesen keskenyedő, kapuszerű épületet a XVI. században emelték. A Norderstrassén a Schiffbrückével párhuzamosan a *Flensborghushoz* érünk, amely a XVIII. század elején épült és ma az itt élő dán népcsoport kulturális központja. Jobb kéz felől a Marientreppen fölmehetünk a *Schlosswallra*, a falról kitűnő kilátás nyílik a városra és az öbölre. A Norderstrassén található az *Alt-Flensburger Haus* is; ma vendéglő, amely a XVIII. század végén épült a régi kereskedőházak stílusában.

A Norderstrasse végén továbbra is az öböl csúcsa felé haladva érünk a *Mária-templomhoz* (Marienkirche). A XIII. századból származó, háromhajós vöröstégla-gótikus csarnoktemplom építését 1300-ban kezdték el, a XV. században kiegészítették és a múlt század végén kapta neogótikus tornyát.

Belül említésre méltó Heinrich Ringering 1598-ból származó remek faragott *reneszánsz oltára*, az ugyanebben az időben készült *bronz keresztelőmedence*, amely a flensburgi Michael Dibler munkája, valamint a XVI. század végéről származó *faragott szószék*. Felhívjuk a figyelmet a régi *sírkövekre*, és Käte Lassen *ablakaira*.

A *Mária-templom* szomszédságában található a Nordermarkt, a város régi piactere. Itt áll a *Schrangen* nevű XVI. századbeli árkádos épület, s az 1758-ban elkészült *Neptun-kút*. A Norderstrasse a Grosse Strassében folytatódik. Jobbra áll a *Szentlélek-templom* (Heilige-Geist-Kirche), a dán kisebbség temploma; téglából épült, gótikus stílusban. A Grosse Strassén és a Holmon végighaladva érünk a Südermarktra, a régi Flensburg XIV. századbeli főterére. A téren álló tégla csarnoktemplom a *Miklós-templom* (Nikolaikirche) 1400 és 1500 között keletkezett; nyugati tornyát a XVI. században, neogótikus tetőzetét a múlt század végén kapta. Szép a *lelkészi hivatal* 1743-ból származó épülete. A Südermarktról az Angelburger Strasse – (balra) Süderhofenden – Norderhofenden útvonalon visszatérünk a kikötőbe (Schiffbrücke).

A *Városi Múzeum* (Städtisches Museum, Lutherplatz 1.) magasan a kikötő fölött áll és remek kilátást nyújt a városra.

Jó áttekintést ad Schleswig tartomány kultúrtörténetéről: középkori *fafaragások* és *népviseletek*, német *paraszti* és *holland polgári szobaberendezések* láthatók itt; érdekes a *tudószoba* a glóbusszal, valamint a sok *reneszánsz nyomtatvány*. (Keddtől szombatig 10–13 és 15–17 óra között van nyitva, vasárnaponként 10-től 13 óráig.)

A hasonló német városoktól eltérően a flensburgi *Városháza* (Rathaus), amely a Südermarkt közelében, a Friesische Strasse innenső végén található, modern 12 emeletes épület, amely 1966-ban készült el. A Városházától az Angelburger Strassén a vasúti sín után balra fordulva meglátjuk a város legöregebb templomát, a *János-templomot* (Johanniskirche). Román termeskő épület, 1200 körül keletkezett; a késő gótikus időkben boltozattal egészítették ki, majd barokk tornyot kapott. A szószéket Hans von Bremen faragta 1587-ben.

Skandinávia felé a *fő szárazföldi átkelőhely* a Flensburg után levő Kupfermühle Krusa, az NSZK–dán határon, az E 3/B 76-os úton. A *vonaton utazók* a Flensburg–Padborg határállomásnál hagyják el az NSZK-t.

Naponta többször indulnak *hajók* Flensburg-ból és Glücksburg-ból dán kikötőbe. Azoknak az autósoknak, akik *komphajóval* kelnek át a vizen, felhívjuk a figyelmét arra, hogy egy-két órával indulás előtt legyenek a kikötőben, sőt előzetes bejelentkezés is ajánlatos!

A turisták utazási és egyéb felvilágosításokat kaphatnak a flensburgi idegenforgalmi hivatalban: Verkehrsverein, Süderhofenden 1.

Flensburgtól keletre

Ha Flensburgból keletre indulunk, Schleswig–Holstein és egyben az NSZK keleti-tengeri partvidékének legészakibb részével, dombos, termékeny tájjal ismerkedhetünk meg.

A kikötőtől (Hafendamm) kezdjük az utat Mürwik külváros irányába, a Solitüde nevű strandfürdő és kemping mellett elhaladva. Alacsonyabb rendű úton, bükkerdőkön át, falvak mellett jutunk Glücksburg-ba. (Flensburggal autóbuszjárat is összeköti.) Itt érdemes megállni. A városka (amely önmagában is megér egy rövid kirándulást Flensburgból) az öböl partján fekszik, a vidék egyik legrégibb fürdőhelye, egyben azonban a korszerű igényeknek megfelelően is kiépítették. Fő látványossága a *vízivár* (Schloss Glücksburg), amely duzzasztott *tó* partján épült, egy hajdani kolostor helyén, 1582–87-ben. A három oromzatos részből és négy saroktoronyból álló tömb az északi reneszánsz egyik szép példája. Az épületen látható betűk: „GGGMF" magyarul azt jelentik: „Isten adjon boldogságot és békét." Innen származik a helység neve is: Glücksburg annyi mint boldog vár.

Ami a gyermekáldás boldogságát illeti, a jelszó bevált, mert a kastély építtetője, az ifjabb János (Johann) herceg családja olyan bő gyermekáldással dicsekedhetett, hogy tőlük származtatják nemcsak a schleswig-holsteini hercegi famíliát, hanem a dán, a norvég és a görög királyi házat is.

A kastély ma múzeum; érdemes megnézni a *barokk belső berendezést, a gobelin-gyűjteményt*, a kastély történetének sok *emlékét*, valamint a *kápolnát*. Az *Orangerie*, a XIX. századból származó pavilon a kastély angol parkjában ma kulturális rendezvények színhelye.

A kastélyt hétfő kivételével délelőtt 10 és 12, délután fél 3 és 5 óra között lehet látogatni.

Glücksburg fürdőrésze Sandwig. Strand, parti sétány, korszerű gyógyfürdő-épület, tengervizes hullámfürdő, szauna várja a vendégeket, kikötő és sportvitorlás-iskola is található itt. Hosszabb sétával – a városon kívülre vezető ösvényen elindulva, Friedrichholz-on át – megismerkedhetünk a táj növény- és állatvilágával.

Utunkat a tengerbe nyúló, Dániához közelítő félsziget felé folytatjuk. Bockholm falucska alig 16 km-re van Flensburgtól. Itt is nagyokat lehet sétálni, végig a part mentén. Bockholmtól mindössze 2 km-re van az (autón is elérhető) Holnis-félsziget, ahol Drei-nél gyerekek is biztonságosan fürödhetnek a parton. Bockholmba visszafelé tartva Munkbrarup kváderkőből épült régi *templomának* kapuját érdemes megnézni; vessünk egy pillantást a templom belsejébe is. A bockholmi „Johannisberg"-vendéglő után balra fordulva, 1,5 km után 1 km-es leágazás vezet Bockholmwik-ba. Itt az autóút véget ér, de a 7 km-es gyalogút Langballigba nagyon szép sétalehetőség.

Ha a B 199-es úton – Északi útnak (Nordstrasse) is nevezik – indulunk el Flensburgból, Langballig-ból két szép partközeli helyre: Langballigholz-ba és Langballigau-ba látogathatunk. Az utóbbi halász- és vitorláskikötő (valamint NSZK–dán vámhatár). Felvilágosítást kaphatunk az idegenforgalmi irodában: Fremdenverkehrsverein Langballig. Tovább sok kanyarral tarkított, szép szakasz következik a parttal párhuzamos úton: Westerholzon (Schulstrasse) és Dollerupholzon át. Az útról szép kilátás nyílik az öbölre és a szemben levő dán partra. Neukirchen-nek a meredek parton álló kis *templomában* értékes faragott oltár látható a flensburgi mester: Ringering műhelyéből, a XVII. század elejéről. Neukirchen után Nübelfeld-nél letérhetünk a 70 m magas *Scheersberg* dombhoz, ahonnan szép kilátás nyílik a tájra. Steinberghaff-nak kellemes a *strandfürdője*.

Visszaérve a B 199-es útra, Gelting-Molétól 2 km-re Lehbeknél letérünk a főútról a *Rundhof* nemesi uradalomhoz. A négyszáz éves birtok nevezetessége a fehér féloszlopokkal tagolt, 1748-tól 1754-ig épült úrilak, benne a kora klasszicista nagyterem. A B 109-es úton tovább Geltingben egy Ingwersen nevű fríz parasztfiú, a XVIII. században holland

szolgálatba lépve magas rangot ért el, és felépíttette a tartomány egyik legérdekesebb *kastélyát*. Holland stílusú tolóablakok, nemes stukkódíszítés teszik érdekessé. A falu *plébániatemploma* a XVIII. század végéről származik, megtekintésre érdemes 1793-ban befejezett, szép faragású késő gótikus oltára. Geltingtől 4 km-re *szélmalom* (Windmühle „Charlotte") áll, innen 5 km-es gyalogút vezet a *Birk természetvédelmi terület* gazdag madárvilágához. Geltingből alacsonyabb rendű úton érhetők el a tengerpart-közeli fürdőhelyek: Falshöft, Gammeldamm (nudista-strand), Pottloch, Hasselberg, majd innen is útba ejthetjük a korábban leírt hangulatos halászfalut, Maasholmot. A part menti út – Kieholmon át – a már szintén megismert Kappelnbe vezet.

Kappelnből visszafelé Flensburgba S t e r u p irányába indulunk el. A falu késő román *templomában* késő gótikus faragott oltár látható. 5 km-re innen, S ö r u p-ban a legtisztább stílusú *kváderkő templomot* láthatjuk, érdekes kapubejáratokkal és román keresztelőmedencével. A 13 km-re levő H ü r u p falusi *temploma* szerény, de műemlékekben elég gazdag; egyebek között XIII. századi faragott Kálvária (Passionsfolge) tekinthető meg itt. Végül Estrupon át visszaérünk Flensburgba.

AZ ÉSZAKI-TENGER PARTVIDÉKE

Végig a parton

Az Északi-tenger partvidékére Hamburgból az Elba-parton indulunk el.

A Főpályaudvartól a Steintorwall–Klosterwall–Deichtorplatz– (jobbra fordulva) Messberg–Ost–West–Strasse–St. Pauli–Reeperbahn–Nobistor– (balra) Königstrasse–Klopstockstrasse–Elbchaussee útvonalon Altonát átszelve, az Elba-parton haladva, Ovelgönnén és Blankenesen át rátérünk a B 431-es autóútra. Hamburg központjából 23 km-re Wedelbe érünk. (A kedvelt kirándulóhely rövid hamburgi kirándulás célpontja is lehet.)

A B 431-es úton – az Elbától kissé távolabb – fekszik U e t e r s e n, a „rózsák városa". *Rózsáriumában* 900 fajta virágzik. A XIII. században *ciszterci zárdát* alapítottak itt, a reformáció után hölgyek számára nemesi alapítvánnyá alakult; XVII.

és XVIII. századi berendezése részben megmaradt. Az egykori zárda vöröstégla barokk *temploma* 1748-ból származik, berendezése művészettörténeti érték. Elmshornnál ráfordulunk a B 5 számú autóútra, de Grevenkopnál letérünk róla Krempe kedvéért. A város a harmincéves háború idején fontos erőd és kikötő volt; még korábban épült a nagy lépcsős oromzatú *Városháza* (Rathaus). Krempe *temploma* – egy nagy tűzvész után – 1828-tól 1835-ig újjáépült; érdekes a hasáb-, henger- és félgömb elemekből összeállított torony.

Krempéből visszatérve a B 5-re, Itzehoe-ba érünk. A várost a *Stör* folyó partján Nagy Károly alapította 810-ben, de 1657-ben csaknem teljesen leégett, s így régi részeiből alig maradt meg valami. Ma a tartomány egyik jelentős ipari és kereskedelmi központja. A *Szt. Lőrinc-templom* (Kirche St. Laurentii) hatalmas vöröstégla barokk építmény négyszögletes toronnyal. Bent a holsteini nemesség itt elhunyt tagjainak fémkoporsói láthatók. A templomhoz csatlakozik a késő gótikus keresztfolyosó, amely a hajdani *Cisztercita kolostorhoz* vezet át. Az 1695-ből származó *Városházát* (Rathaus) 1893-ban építették újjá. A *helytörténeti múzeumban* ((Heimatmuseum) a vidék történetével ismerkedhetünk; szemléltető emléke – a városban található – i. e. 1200-ból származó *germán sír*. Itzehoe-ból a B 5-ön Wilsterbe érünk. Már a XIII. században városi rangra emelkedett, sőt a XV. században a város kereskedelmi flottája egészen Spanyolországig és Portugáliáig hajózott. Ma bőr- és vegyipara jelentős. A díszes reneszánsz *Régi-városháza* (Altes Rathaus) 1585-ben épült vöröstéglából, ma múzeum és könyvtár. Felső emeletén megtekinthetjük az egykori kereskedőcéh szobáját és a bírósági szobát. A *Polgármester házát* (Bürgermeisterhaus) 1785-ben építették, impozáns utcai homlokzatát 1938-ban állították helyre eredeti formájában. A város késő barokk protestáns *temploma* 1775–80-ban épült, Ernst Georg Sonnin alkotása, aki a hamburgi Mihály-templomot – a város jelképét – is építette. A wilsteri templom belsejének stílusa egyöntetű barokk.

Wilsterből a B 5-ös úton mehetünk egyenesen tovább Brunsbüttelbe, de érdemes egy kis kerülőt tennünk: a városból a Stör partján déli irányba, Wewelsfleth-ig, majd nyugatra a B 431-es jelű úton Brokdorfon át St. Margarethenbe. Erre ugyanis hangulatos, folyó menti falvakkal, nádfedeles parasztházakkal, holland hatást mutató látványos oromzatos raktárházakkal ismerkedhetünk meg.

St. Margarethenből ismét a B 5-ös úton megyünk tovább

Brunsbüttel-be. A város három helységből – Brunsbüttel, Westerbüttel és Brunsbüttelkoog – egyesült nemrég. Az Elba és a Kieli-csatorna találkozásánál fekszik, hatalmas *zsiliprendszer* segíti át a jövő-menő hajókat. A csatorna kettészeli a várost, de a két részt sűrű kompjáratok kötik össze. A kikötő mellett elhaladva juthatunk az eredeti Brunsbüttelbe, amely a város jól felszerelt folyóparti fürdőrésze, uszodával, szaunával, szép sétahelyekkel. A városrész központjában, a Marktplatzon régi *favázas házakat* találunk, *temploma* (Jacobuskirche) 1678-ban épült. Érdemes megnézni a *helytörténeti múzeumot* (Heimatmuseum).

Következő állomásunk a B 5-ös úton Marne. A XIX. századi neogótikus *templomot* és a környék (Ditharschen) stílusában készített bútorokkal berendezett *Városházát* (Rathaus) ajánlhatjuk megtekintésre. Az egykori Ditharschen parasztköztársaság fővárosa, a szép kisváros, Meldorf a Dietmarschi-öböl (Ditharscher Bucht) mentén, a *Miele* folyó torkolatánál fekszik. Keressük fel a *templomot* (Johanniskirche), amely 1250 és 1300 között épült és a tartomány nyugati partvidékének legjelentősebb kora gótikus alkotása. A XIX. században már gyári téglával burkolták be, tornya neogótikus.

A hatalmas kereszthajó boltozatán az építés idejéből származó *falfestés* látható. A nagy reneszánsz *szentélyrács* 1603-ból való, a kora gótikus *oltárt* 1520-ban készítették.

Érdemes ellátogatni a *helytörténeti múzeumba* (Ditmarscher Landesmuseum) is, ahol a vidék múltját ismerhetjük meg; a múzeum szabadtéri részén pedig e partvidékre jellemző parasztházakat mutatnak be, teljes berendezéssel. Több más *ház* is a város gazdag, XVI. századbeli fénykorára emlékeztet.

Heide a vidék mai gazdasági központja, közelében ugyanis olajforrásokra leltek. A *Heide-Büsum repülőtérről* légijárat visz az északi-tengeri partvidék legnevezetesebb szigetére, Helgolandra. Heide szép régi piactere, a Marktplatz egyike a legnagyobbaknak az NSZK-ban; szombatonként ma is vásárok zajlanak itt. A piactéren áll a *Szt. Jürgen-templom* (Kirche St. Jürgen), egy XV. századi alacsony csarnoktemplom, melyet később átépítettek. Gazdagon tagolt fatornya 1711-ből való. Belül az 1570-ben készült oltár és az 1640-ből származó keresztelőmedence érdemel külön említést. A város *helytörténeti múzeumában* (Heimatmuseum) nagy gyűjtemény látható a történelem előtti időkből.

Heidéből a B 203-as autóút nyugati irányban az Északi-tengerhez, B ü s u m -ba visz. Nagyszerű fürdőhely: vízgyógyászati eszközökkel felszerelt gyógyközpont, szabadstrand, homokos part és tengervízzel töltött medence várja a turistákat. Mint régi halászkikötőnek, jelentős halfeldolgozó ipara van; itt kapott otthont egy tengerkutató biológiai intézet is. Érdemes megnézni a *tengeri akváriumot*, a régi *halásztemplomot* és a *világítótornyot*. Büsumból hajójárat indul Helgoland szigetére.

Büsumtól Heidébe leggyorsabban a B 203-as úton – amelyiken ideérkeztünk – térhetünk vissza, de ha alacsonyabb rendű úton megyünk, a vidék két érdekes helységével ismerkedhetünk meg. Büsumtól visszafelé hajtva balra letérünk a B 203-as útról W e s s e l b u r e n -be. A városka Friedrich Hebbel (1813–1863) német drámaíró és költő szülőhelye, neki szentelték a *Hebbel-múzeumot*. Az eredetileg gótikus *Bertalan-templom* (Bartholomäus-Kirche) a XVIII. században leégett, s az újjáépítés során hatalmas barokk építménnyé vált. Belül említésre méltó a kórusfeljáró és a régebbi korok maradványaként az 1200-ból származó kő keresztelőmedence.

Tovább északra az úton S c h ü l p -be érünk, amely tulipánjairól és begóniáiról nevezetes. Innen északkeletnek haladva érjük el újra a B 5-ös utat, amelyen hamarosan beérünk F r i e d r i c h s t a d t -ba. A XVII. század elején alapított városka hajdani holland lakói rajta hagyták ízlésük bélyegét. A piactér *céhházai* máig valamilyen észak-holland településre emlékeztetnek, a *Régi érme* (Alte Münze) nevű épület gazdagon tagolt homlokzata a holland reneszánsz terméke. Az evangélikus *plébániatemplom* XVII. századi oltárképét is érdemes megnézni. A városkát fürdőhelyként is számon tartják.

Friedrichstadtból a B 5-ös útról délnyugati irányban a B 202-es útra fordulva a tengerbe nyúló Eiderstedt-félszigethez (Eiderstedter Halbinsel) jutunk. Az út termékeny mezőgazdasági vidéken, alacsony parasztházak között halad T ö n n i n g-ig. A város kedves holland jellegű utcasorokkal fogad. Középkori múltra tekintő település, a XVIII. században erőd volt. Akkoriban sérült a *Lőrinc-templom* (Laurentius Kirche), ezután készült szép barokk tetőzete. A templom belseje is barokk stílusú. Az *oromzatos házak* és a *hajdani kikötői raktárak* is régi, holland városkára emlékeztetnek. Tönning egyben ölbölparti fürdőhely, korszerű szolgáltatásokkal, egyebek között melegített tengervizű medencével. Tovább a B 202-es számú úton G a r d i n g-ba érünk. Evangélikus *temploma* a XII. századból származik, de

utóbb késő gótikus kéthajós, kupolás stílusban átépítették. Az orgona síprendszerének homlokrésze 1512-ből való, s egyike a legrégebbieknek a tartományban. A templom közelében áll *Theodor Mommsen* német történész (1817–1903) *szülőháza*, ma múzeum. A félsziget csúcsán St. Peter-Ording fürdőhelyen 10 km hosszú strand várja a vendégeket, a fürdőrészhez 450 m hosszú *híd* vezet át. E hely is kínál gyógyfürdő-szolgáltatásokat, alkalmat a vitorlázásra, van nudista-strandja, valamint tengervízzel töltött úszómedencéje, amely minden évszakban lehetővé teszi a fürdést. Megtekintésre érdemes a *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum), a *tengeri akvárium* és *két* nagy *paraszthá*z (Hauberge), amelyek a XVIII. századból származnak.

Mint oly sok tengerparti fürdőhelyről, innen is indulnak csoportok *watt-tengerjárásra*. Az Északi-tenger partján az ár és az apály naponta 12 és fél óránként változik; amikor a víz visszahúzódik, időlegesen nagy területeket tesz szabaddá. Ilyenkor lehet elindulni – megfelelő vezetéssel – a part mentén, vagy valamelyik közeli szigetre, a nedves tengerfenéken e sajátos mezítlábas gyalogtúrára, amelyet „watt-járásnak" (Watt-Wanderungen) neveznek.

St. Peter-Ordingnál hosszú szárazföldi túrákat tehetünk a homokos dűnéken, vagy a part menti töltésen, errefelé oly ritka erdőkben.

Visszafordulva a B 202-es úton a B 5-ös útra, északi irányban Husum a következő nagyobb város. Theodor Storm német költő szavaival „Szürke város a tengernél", bár ha nyáron, a XVI. században épített *hercegi kastély* (Schloss) parkjában virágzik a sáfrány, a város korántsem szürke. Az Északi-tenger partjának szinte minden jellegzetessége megtalálható itt: watttenger, homokos részek, lápos eredetű vidékek; a városban pedig a múlt idők sok emléke. *Theodor Storm szülőháza* a piactéren, a Markt 9. számú épületben található. A XVI. századból itt maradt *vendéglő* (Gasthaus zum Ritter St. Jürgens) is érdemes megnézni. A *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum im Nischenhaus) a pályaudvarnál található. A XVII. század elejéről származik a *Városháza* (Rathaus). A *Cornils-ház* (Cornilsscheshaus) egykor a kastély bejáratát alkotta, ma az Ifjúság Háza. Sok régi vöröstéglából épült *oromzatos lakóház* áll még a városban. Husumból rendszeres hajójárat visz Helgolandra, Pellwormra, Nordstrandra, a Halligokra és más Észak-Fríz szigetre.

A parttól 90 km-re fekvő vörös sziklasziget nagyon népszerű kirándulóhely.

Egész évben bármikor elérhető hajón az Elba északi-tengeri torkolatánál levő kikötővárosból, Cuxhavenből. Az idegenforgalmi szezon idején (nyáron) hajójáratok kötik össze a szárazfölddel Hamburgból, Brémából, Wilhelmshavenből, Brunsbüttelkoogból, Büsumból, Tönningből, Husumból és egyes szigetekről. Hamburgból és Bremerhavenből egész esztendőben repülőgép jár a szigetre.

Helgoland mindössze 1,5 km² területű és 3000 lakosú sziget a Kelet- és az Észak-fríz szigetek között. A hajóval közeledőnek pompás látványt nyújtó magas vörös sziklafalak élesen elütnek a tenger és az ég színétől. Történelmi szempontból is nevezetes. A XV. századtól a XVIII. századig Schleswig–Holsteinhez tartozott, aztán dán, majd angol kézre került. 1890-ben Németország – cserébe Zanzibárért – visszakapta az angoloktól. A második világháborúban katonai támaszponttá építették ki és ezért súlyos légitámadások érték. A háború végén a szövetségesek megszállták, és csak 1952-ben adták vissza az NSZK-nak. Azóta üdülő- és kirándulóhely. Előnyös fekvését régen felfedezték, védett kikötője biztos menedéket nyújtott és nyújt a halászhajóknak, a rákhalászoknak. A tengervíz, a tiszta levegő jó feltételeket teremt különböző betegségek gyógyításához, egyebek között a túlcivilizált élet hajszájában megfáradt emberek pihenéséhez.

A szigeten nincs autó, se villamos, még kerékpárokat sem engednek ide. Igaz, a sziklaháton elterülő vidéket egy óra alatt be lehet járni. Magasabban fekvő részeihez lift, lépcső és lépcsős út vezet. Parti pereme és a sziklahát egy része is beépült.

A kikötőben áll *Hoffmann von Fallerslebennek*, a „Deutschlandlied" szerzőjének *szobra*; a vers egyik szakasza az NSZK állami himnusza. E környéken található a *Városháza* (Rathaus) az üdülőigazgatósággal és a *Biológiai Intézet*, amelyben az Északi-tenger növény- és állatvilágát tanulmányozzák. Ehhez a sziget kitűnő lehetőséget nyújt, mert csak madárfajtából 437 honos itt, illetve száll meg vonulása során. Sokan jönnek azért Helgolandra, hogy a madarak életét figyelhessék. Ugyanitt nagy *tengeri akváriumot* is létesítettek. 800 személyes *kongresszusi palota* és a *gyógyítást szolgáló épületek* egészítik ki a lé-

tesítmények sorát. A fűtött tengervízzel töltött uszodában egész esztendőben lehet fürdeni.

Nyaranta a strandolás helye a *Badedüne:* homokos rész, egy a tengerből kiálló sziklás alapzaton. A XVIII. század elejéig összeköttetésben volt Helgolanddal, azóta külön áll a tengerben és a „nyugalom oázisának" nevezik. A hatóságok fölhívják a figyelmet arra, hogy a dűnének csak azon a részein szabad fürdeni, ahol ezt tábla jelzi, más részeken veszélyes és tilos.

Nordfriesische Inseln

Az NSZK északi szigetvilága, az Észak-Fríz szigetek (Nordfriesische Inseln) az ár-apály szerint változtatják jellegüket. Az a mondás járja, hogy apály idején csupán dombok a homokban, s csak dagály idején szigetek. (Igaz, a jellemzés nem mindegyik szigetre vonatkozik, csak azokra, amelyek wattjárással elérhetők.)

Pellworm viszonylag távolabb van a parttól, területe 38 km², állandó lakóinak száma 1700. Földje termékeny, de – gátakkal védve – 1,5 m-re fekszik a tenger szintje alatt. A szomszédos és a parthoz közelebb fekvő, a parttal gátra épített autóúttal összekötött Nordstrandról naponta indul kompjárat Pellwormra, olyan menetrend szerint, amely az ár-apályhoz igazodik. Mivel a turista magával viheti gépkocsiját, így Husumból autóbusz- és gépkocsiösszeköttetés van egész Pellwormig.

Pellworm, mint önálló sziget, az 1634-es természeti katasztrófa emléke. Az akkori szökőár szakította el a régi nagy Nordstrandtól, megmaradt azonban rajta az elmúlt századok néhány emléke. A sziget jelképévé lett a XI. században épült és 1611-ben összeomlott *torony*, amely ma *rom*. A XI–XIII. századi *Öreg-templom* (Alte Kirche) belsejében 1460-ból való szép, festett késő gótikus oltár, 1475-ből való bronz keresztelőmedence és az 1711-ben készült Arp-Schnittger orgona látható. A sziget közepén 1622-ben *Új-templom* (Neue Kirche) épült, gazdag barokk berendezéssel. Pellworm régi világi építészetének egyik jellegzetessége, hogy a lakószobák falát színes csempével borították a nedvesség elleni védekezésül. A szigetnek nincs homokstrandja, de fürödni lehet; ezenkívül nagy sétákat, watt-kirándulásokat és halászutakat kínál. Közelében fekszik *Norderoog*, a madársziget, ahol nyaranta sokezer madár fészkel. (Felvilágosítást nyújt a Gemeinde- und Kurverwaltung.)

A Hallig-szigetcsoport (Die Halligen) olyan szigetecskékből áll, amelyeken egy-egy tanya van, apály idején gyalogszerrel is elérhetők, áradáskor víz választja el őket a parttól. Ezeket a szigeteket lehet apály idején mezítlábas gyalogtúrával elérni, „wattolni".

Hooge szigetét, amely mindössze 590 hektár nagyságú, motoros hajóval érhetjük el Pellworm- és Föhr-szigetről, valamint Husumból. Mintegy 200 állandó lakója van, a XVII. és a XVIII. században a Grönlandra utazóknak volt az állomáshelye. A Hanswarton álló *Hansen-ház* (Hansensches Haus), a XVIII. század végéről származó épület, a régi fríz lakáskultúra szép példája.

Utunkat a szárazföldön folytatjuk olyan parti helységekhez, amelyek önmagukban is látogatásra érdemesek, de közel fekszik hozzájuk egy-egy sziget is. A B 5-ös autóút Husumtól észak felé visz Észak-Fríz-földön (Nordfriesland) át, de már 7 km után – Hattstedtnél – balra leágazik egy út Nordstrand felé. A sziget 10 km hosszú és 2 km széles, lakóinak száma 3000; 8 m magas gát védi, hogy többé ne pusztíthasson rajta a viharos tenger. A hajdani Strand-sziget maradványa, amelyet 1362-ben szökőár szétszakított. 1634-ben ismét természeti katasztrófát élt át, így alakult ki e környék tagoltabb szigetvilága: Nordstrand, Pellworm, Nordstrandischmoor és Hallig Südfall. A szigeten, Odenbüll-ben még áll a XIII. századi *templom*, amelyet a tengerár megkímélt. Kora nyáron szép látványt nyújtanak a virágzó földek; parti sétákat és watt-kirándulásokat tehetünk a szigetről, amely fürdési lehetőségeket is kínál. Nordstrand hajóösszeköttetésben áll *Strucklahnungshörn* nevű *kikötőjén* át Pellwormmal és a Halligok tagjaival. A szomszédos Nordstrandischmoor-t csak apály idején, egy ilyenkor előbukkanó kőgáton lehet – 8 km-es gyaloglás árán – elérni.

A parti úton, a B 5-ösön haladunk tovább. Gyakran látunk olyan jelzőtáblákat, amelyek a part, illetve a szigetek felé leágazásokra hívják fel a figyelmünket. Wallsbüllnél visz a leágazás Nordstrandischmoorra, Bredstedt után az út *két természetvédelmi területen* (Bordelumer Heide és Kolkerheide) át vezet. Lindholmnál balra letérünk róla, Niebüll-be, amely az északabbra található szigetekhez vezető utak csomópontja. A városban a *helytörténeti múzeum* (Heimatmuseum) segít a táj, a fríz lakáskultúra megismerésében. Aki a szigetek felé tart, Niebülltől 13 kilométeres alacsonyabb rendű úton a parti kikötőhöz, Dagebüll-höz hajt.

Innen indulnak a hajók Föhr és Amrum szigetére. Amrumra autót is át lehet szállítani, onnan pedig további hajójáratok szállítják az utast Föhrre, Helgolandra, Hamburgba és Cuxhavenbe.

Amrum 10 km hosszú és 3 km széles. Négy falujában (Wittdün, Steenodde, Nebel és Norddorf) mintegy háromszázan élnek. Látnivalói közé tartoznak a VII. századi *viking-sírok*, valamint Nebel és Norddorf *öreg fríz házai*. Nebelben megtekintésre érdemes a *tájmúzeum* (Heimatmuseum) és a 700 éves *Kelemen-templom* (Clemens-Kirche). A 67 méteres *világítótoronyból* szép a kilátás a szigetre és környezetére. Amrumon vonzó kirándulóhelyeket találunk, watt-sétákat tehetünk, megismerkedhetünk a *természet-* és *madárvédelmi területtel*. Ellenkező irányban, a sziget másik végén fekszik Wittdün, a sziget fő kikötője, ahol gyógyfürdők találhatók; a parton nudista-strandot is berendeztek. Apály idején Amrumról a watton, tehát a víztől megszabadult tengerfenéken át Föhr gyalog két óra alatt elérhető.

Föhr szigete Amrum és Sylt között fekszik, 11 km-re a parttól. Hajóval Dagebüllből érhető el (az autót a turista magával viheti, vagy Dagebüllben, az e célra fenntartott garázsban elhelyezheti). Hamburg és Föhr központja: Wyk között légiösszeköttetés van. Föhr tizenhat falujában alig tízezren laknak; mezőgazdasággal, halászattal, kagylótenyésztéssel és hajózással foglalkoznak. A múlt század végén gáttal vették körül a sziget jóformán egész parti részét. Látnivalói közül említést érdemelnek Utersum-ban a kőkori leletek; a *Fríz múzeumban* (Dr. Haeberlin-Friesen-Museum) a régi Föhr bálnavadász korszakának emlékei; Borgsum-ban, a sziget legmagasabb pontján hajdani *körfal* (Lembecksburg). A sziget *legöregebb* (1617-ből származó) *háza* Wykben van, Wyk-Boldixumban érdekes a román *Miklós-templom* (Nicolai-Kirche), benne a XVII. századi szószék és barokk orgona. Érdemes ellátogatni a „fríz Dóm"-hoz, a késő román *János-templomhoz* (Johannis-Kirche) Nieblun-ban és a *Lőrinc-templomhoz* (Laurenti-Kirche) Süderende-n. Föhr is kínál fürdési, klimatikus gyógykezelési és sportlehetőségeket. Wyk a központ védett fekvése miatt másfél évszázada számít üdülőhelynek.

Az NSZK legnagyobb északi-tengeri szigete és nevezetes üdülőhely Sylt. Hossza 38 km, területe 93 km².

A Niebüll–Westerland vonalon *vasút* köti össze a szárazfölddel, a vasút 11 km hosszú töltésen (Hindenburgdamm) halad át. A

gépkocsikat Niebüllben fel lehet adni a vonatra. Hamburgból és Helgolandból *hajók* járnak ide; Hamburgból, Lübeckből, Helgolandról, Düsseldorfból, Frankfurtból, Stuttgartból, Bremenből, Kölnből és Saarbrückenből rendszeresek a *légijáratok*. Magán a szigeten *autóbusz* jár.

Turisztikai felvilágosításokat a sylti tartózkodással és programokkal kapcsolatban a leghelyesebb Westerlandon kérni: a Städtische Kurverwaltungtól és Fremdenverkehrszentralétől. Mindkettő a pályaudvarnál található.

Ha térképpel a kezünkben a sziget központjában állunk, a 40 m magasan kiemelkedő homokos háton, a Rotes Kliffen jól láthatjuk, milyen különös alakú képződmény Sylt. Voltaképpen három összenőtt félsziget. A dél felé nyúló szár (Hörnumer Halbinsel) átmérője 800 m, ez a sziget legkeskenyebb része. Középső szára a part felé nyúlik, ezt a töltés köldökzsinórként a szárazföldhöz kapcsolja. Az északi félsziget-szárny (Lister Halbinsel) a dán–NSZK tengeri határig nyúlik fel.

Sylt központja a 12 ezer lakosú W e s t e r l a n d, amelyet mint fürdővárost 120 esztendővel ezelőtt alapítottak egy falucska helyén. Tengerparti strandolást, egész évben használható tengervízzel töltött *hullámfürdő-medencét* és klimatikus gyógykúrákat kínál. Megtekintésre érdemes a XVII. században épült, részben román, részben gótikus *templom* (Alte Westerländer Kirche), amelyet a régi eidumi templom köveiből építettek.

A XV. században a tengerbe süllyedt *Eidum temploma* még hosszú ideig kiemelkedett a vízből; a falu maradványai napfényes időben ma is láthatók apály és nyugodt víz idején a magas partról, néhány száz méternyire Westerlandtól délnyugatra. A katasztrófa évében alapították Westerland falut és 1855-ben ugyanitt a fürdővároskát.

Westerland további látnivalói a *hontalanok temetője* és a *tengeri akvárium*.

A szárazföld felé mutató félszigetrészen, a vasút mentén fekszik T i n n u m. A 900 körül épült Wyking Tinnenburg maradványai láthatók itt: *kör alakú fal*, külső kerülete 440, átmérője 120 és magassága 7 méter. A hely légfürdő-, kirándulási és séta-lehetőségeket, csendet és nyugalmat kínál, közelében *madárvédelmi terület* található. K e i t u m a következő állomás, sajátossága, hogy ellentétben a szegényes növényzetű Sylt más részeivel, itt sok a zöld és az árnyék. A *tájmúzeumban* (Sylter Heimatmuseum) a sziget történeti múltjával ismer-

kedhetünk meg, az i. e. 1800–200 és az i. u. 800–1100 körüli leletekkel. Az *ó-fríz paraszthház* (Altfriesisches Haus) a hely régi lakáskultúrájának példája, a magasan álló mintegy 800 éves *templom* (Severin Kirche) a hajósok útmutatója és a sziget jelképe volt. A templomhajó román, a torony vöröstégla-gótikus stílusú. Ugyanezen az úton tovább Archsum-hoz és Morsum-hoz, két régi fríz faluhoz érünk.

Dél felé utazva Sylten a Westerlandtól vezető úton nagy *madárvédelmi terület* (Rantum-Becken) mellett haladunk el, majd Rantum-ba, a sziget legkeskenyebb részéhez érünk. (Itt külön helyet tartanak fenn a lakókocsiknak.) Régi fríz falu, új házakkal és fürdőző lehetőségekkel. A déli csúcson épült Hörnum, ide futnak be az NSZK különböző részeiből érkező hajók.

Westerlandtól észak felé haladva első állomásunk Wenningstedt-Braderup: *strand*, gyógykezelések, hosszú tengerparti séta lehetőségek várják itt az utast. Wenningstedtnél kezdődik és Kampenig húzódik a 25 m magas, a tenger felé meredek fallal letörő *Rotes Kliff* gerinc, amely erős napfényben banánszínben játszik. Kampen-ben *nádfedeles házak* láthatók és klimatikus gyógykezelési lehetőségek kínálkoznak. Észak felé haladva újabb nagy *madárvédelmi területet* (Vogelkoje) ejtünk útba. A sziget legészakibb települése List, 16 km-nyire Westerlandtól. Az NSZK legészakibb tengeri fürdőhelye, *kikötő*, ahonnan Dánia felé indulnak, illetve onnan futnak be a hajók és a kompok. Innen hajókirándulást tehetünk a fókák lakta vidékekre. Gyalogtúrákra csábít a mozgó homokbuckák, dűnék világa. A sziget karomalakú csúcsán (Halbinsel Ellenbogen) *madár- és természetvédelmi terület*, s *két világítótorony található.*

A hatóságok felhívják a figyelmet arra, hogy a dűnéken kellemes kirándulásokat lehet tenni, de a sétálók (a sziget bármely részéről legyen szó) csak a kijelölt ösvényen haladjanak és kíméljék a növényzetet.

HELYNÉVMUTATÓ

A

Aach 367
Aachen 559
Aalen 376
Abenberg 269
Abensberg 238
Achterwehr 745
Adelsheim 398
Adenau 458
Ahaus 637
Ahrensburg 724
Ahrweiler 458
Aichach 342
Ainring 108
Aldenhoven 564
Aldersbach 220
Alexandersbad 249
Alf 450
Alken 448
Alling 204
Allmannshausen 175
Alpenanger 153
Alsfeld 503
Altdorf 255
Altena 604
Altenahr 458
Altenberg 545
Altenburg 301
Altengamme 720
Altenhof 747
Altenhohenau 142
Altenkunstadt – Burgkunstadt 295
Altenmarkt an der Alz 122
Altenstadt 181
Altenstadt an der Waldnaab 246
Altfalter 283
Altglashütte 246
Altomünster 206
Altötting 113
Ambach 175
Amberg 251
Amecke 603
Amerang 124
Ammerland 175
Amorbach 319
Amrum-sziget 764
Andechs 186
Andernach 460
Angelmodde 637
Anger (Oberer Chiemgau) 116
Anger (Tegernsee) 153
Annweiler am Trifels 418
Ansbach 275
Anzing 133
Apfeltrach 321
Archsum 766
Arnbruck 222
Arnis 750
Arnsberg (Bayern) 236
Arnsberg (Ruhr-vidék) 607
Arnsburg 501

Arnstein 311
Arolsen 517
Arzberg 247
Asbach 218
Aschach 315
Aschaffenburg 317
Aschbach 282
Ascheberg (Münsterland) 632
Ascheberg
(Schleswig – Holstein) 737
Ascholding 171
Assmannshausen 442
Attel 141
Attendorn 544
Au am Inn 134
Aufham 116
Aufkirchen 175
Augsburg 334
Auhausen 268
Aurich 678

B

Babenhausen 345
Bacharach 436
Bad Abbach 238
Bad Aibling 140
Bad Bergzabern 418
Bad Berleburg 543
Bad Berneck 296
Bad Bertrich 451
Bad Bramstedt 738
Bad Breisig 461
Bad Driburg 617
Bad Gandersheim 650
Bad Hönningen 463
Bad Heilbrunn 157
Bad Hersfeld 504
Bad Homburg
vor der Höhe 498
Bad Honneff 526
Bad Iburg 671
Bad Kissingen 313
Bad Kreuznach 427
Bad Lauterberg 653
Bad Lippspringe 626
Bad Meinberg 624
Bad Mergentheim 398
Bad Münster am Stein 428
Bad Nauheim 501
Bad Nenndorf 669
Bad Neuenahr 459
Bad Neustadt 314
Bad Oberdorf 331
Bad Oeyenhausen 629
Bad Oldesloe 724
Bad Reichenhall 101
Bad Salzig 438
Bad Salzuflen 628
Bad Sassendorf 615
Bad Schwartau 732
Bad Segeberg 737
Bad Sooden – Allendorf 506
Bad Tölz 157
Bad Waldsee 353
Bad Wiessee 151
Bad Wildungen 509
Bad Windsheim 278
Bad Wörishofen 320
Bad Zwischenahn 677
Baden-Baden 387
Baierbrunn 172
Balve 603
Bamberg 296
Banz 302
Barkhausen 629
Barnstorf 683
Barntrup 623
Bassenheim 460
Bassum 683
Bayreuth 290
Bayrischzell 150
Bebenhausen 372

Bebra 505
Beckum 620
Beerbach 284
Behringen 694
Beilngries 236
Bendorf 463
Benediktbeuern 156
Bensberg 545
Bensheim 467
Berbling 140
Berchtesgaden 104
Berg 176
Bergedorf 720
Bergen (Bayern) 119
Bergen
(Lüneburger Heide) 688
Bergen-Belsen 688
Berghofen 330
Bergisch Gladbach 545
Berlebeck 625
Bernau am Chiemsee 119
Bernbeuren 332
Bernkastel – Kues 453
Bernried 178
Bersenbrück 675
Besigheim 397
Betzenstein 283
Beuerberg 169
Beuron 358
Bevensen 689
Beverungen 616
Beyharting 139
Biberach an der Riss 352
Biburg 239
Bichl 157
Biebelried 281
Bielefeld 621
Bierdorf 184
Bietigheim an der Enz 397
Billerbeck 639
Bingen 435
Biresborn 456
Birkenfeld 429
Birkenstein 148
Birnau 362
Bischofsgrün 249
Bischofsheim an der
Rhön 314
Bischofswiesen 104
Bitburg 456
Blomberg 623
Bobingen 334
Bocholt 638
Bochum 598
Bockholm 755
Bockholmwik 755
Bodenmais 222
Bodenwerder 647
Bolsterlang 331
Bonn 527
Bonn – Beuel 539
Bopfingen 376
Boppard 438
Bordesholm 738
Borgsum 764
Borken 638
Borkum 681
Bovenau 745
Böhming 236
Brakel 617
Bramsche 675
Brannenburg –
Degerndorf 145
Braubach 444
Braunschweig 658
Bredelar 606
Bredstedt 763
Breisach 393
Breitbrunn 130
Breitenberg 220
Bremen 696
Bremm 450
Bretten 399
Briedel 451

Brilon 606
Brodenbach 449
Brunn 224
Brunsbüttel 758
Brühl 540
Buchholz in der Nordheide 695
Bullay 450
Burbach 604
Burg 600
Burg (Fehmarn-sziget) 734
Burgberg 330
Burgbernheim 275
Burgdorf 662
Burgen 449
Burggaillenreuth 287
Burghausen 111
Burglengenfeld 251
Burgsinn 316
Burgsteinfurt 637
Butzbach 502
Buxheim 322
Bückeburg 670
Büdingen 495
Bünde 628
Büren 605
Büsum 759

C

Cadolzburg 277
Camberg 521
Celle 685
Cham 223
Chieming 126
Clausthal-Zellerfeld 655
Cloppenburg 675
Coburg 303
Cochen 450
Coesfeld 639
Colmberg 275
Crailsheim 379
Curlslack 720

D

Dachau 205
Dagebüll 763
Dahme 734
Dannewerk 749
Darmstadt 467
Daun 457
Dänisch Nienhof 746
Deggendorf 225
Dellmensingen 351
Delmenhorst 683
Denkendorf 376
Detmold 624
Dettwang 275
Dhaun 428
Dhron 454
Dieblich 448
Dieburg 471
Diemelstadt 605
Diepholz 674
Diersfordt 584
Diessen 184
Diestelbruch 625
Dietenhofen 277
Dietramszell 171
Dillenburg 523
Dillingen an der Donau 243
Dinkelsbühl 271
Disibodenberg 428
Dissen 671
Dollnstein 237
Dormagen 565
Dortmund 607
Donaueschingen 395
Donaustauf 227
Donauwörth 241
Döggingen 395

Dörentrup 623
Drei 755
Drensteinfurt 632
Dudweiler 429
Duisburg 587
Düren 558
Düsseldorf 567

E

Eberbach
(Baden – Württemberg) 401
Eberbach (Saarland) 440
Ebermannstadt 286
Ebersberg 137
Ebnet 394
Ebrach 282
Eckernförde 746
Ecksberg 133
Edelstetten 345
Ediger 450
Effeltrich 288
Eggersberg 236
Egglkofen 208
Eggstätt 130
Ehingen 355
Eichstätt 240
Eining 238
Eisenhofen 206
Eisenschmitt 457
Elisabethzell 223
Ellenz 450
Eller 450
Ellingen 266
Elten 584
Eltville 439
Emden 678
Emmerich 583
Endorf 130
Engelskirchen 545
Engen 367
Enger 628
Engers 463
Enkirch 452
Ennepetal 602
Epfach 181
Eppingen 399
Erbach
(Baden – Württemberg) 355
Erbach (Saarland) 440
Erbach im Odenwald 470
Erbendorf 249
Erding 208
Eriskirch 360
Erlabrunn 311
Erlangen 288
Erlenbach am Main 318
Erpel 464
Erwitte 606
Eschenau 284
Eschenbach 283
Eschenbach in der
Oberpfalz 249
Eschenlohe 169
Eschwege 505
Essen 591
Essing 235
Ettal 165
Ettendorf 121
Etterzhausen 254
Etwashausen 280
Etzelwang 253
Eurasburg 170
Euskirchen 558
Eutin 735

F

Falkenstein 394
Farchach 176
Farchant 165
Fegetasche 736
Fehmarn-sziget 733

Feichten an der Alz 123
Feilnbach – Wiechs 144
Feldafing 177
Feucht 265
Feuchtwangen 272
Filsen 444
Fischbach 144
Fischbachau 147
Fischen 331
Flandungen 314
Flensburg 752
Flintsbach 225
Flintsbach am Inn 145
Flossenbürg 246
Forchheim 287
Föhr-sziget 764
Frankfurt am Main 471
Frankenthal 415
Frauenberg 221
Frauenchiemsee 129
Fridingen an der Donau 358
Fridolfing 109
Freiburg im Breisgau 390
Freilassing 108
Freising 209
Freudenstadt 396
Freyung 221
Friedberg (Bayern) 343
Friedberg (Hessen) 500
Friedrichshafen 360
Friedrichstadt 759
Fritzlar 510
Fröndenberg 613
Fulda 496
Furth im Wald 223
Fürth 264
Fürstenau 673
Fürstenberg 647
Fürstenfeldbruck 204
Fürstenried 188
Fürstenzell 218
Füssen 327

G

Gaisbeuren 353
Garatshausen 177
Garching 208
Garding 759
Garmisch-Partenkirchen 162
Gauting 187
Gegendorf 743
Geisenheim 440
Geitau 149
Gelsenkirchen 597
Gelting 755
Gemünden 315
Genhofen 325
Georgsmarienhütte 671
Germersheim 413
Gernsbach 387
Gerolstein 456
Gersfeld 498
Gerstruben 332
Gescher 639
Geseke 605
Giessen 502
Gifhorn 662
Gladbeck 597
Glücksburg 754
Gmund 150
Goch 582
Goldbach 363
Gollenshausen 131
Gondorf 448
Goslar 655
Gossersdorf 223
Gottsdorf 220
Gössweinstein 285
Göttingen 644
Graach 453
Grabenstätt 127
Grafenau 221
Grafing 138
Gräfenberg 284

Grassau 119
Grassemann 249
Greding 265
Greven 639
Grevenbroich 565
Griesstätt 142
Gronsdorf 235
Gross Umstadt 471
Grossaitingen 334
Grossdingharting 172
Grossenbrode 733
Grossenried 271
Grossgründlach 290
Grosshabersdorf 277
Grosshesselohe 173
Grossholzhausen 145
Grossweil 169
Grotenburg 626
Grönitz 734
Grönenbach 323
Grün 223
Grünsberg 256
Grünwald (bei München) 172
Gstadt am Chiemsee 131
Gundelfingen an der Donau 243
Gundremmingen 243
Gunzenhausen 268
Günzburg 243
Gütersloh 621

H

Haag 133
Haaren 605
Haddeby 749
Haffkrug – Scharbeutz 732
Hagen 602
Haibach 223
Haithabu 749
Halle 671
Hallgarten 440
Hamburg 702
Hameln 667
Hamm 612
Hammelburg 315
Hammerstein 463
Hanau 494
Hannover 663
Hannoversch Münden 506
Happurg 253
Harburg 242
Hardenburg 420
Haselünne 673
Hassfurt 312
Hattenheim 440
Hausen im Tal 358
Hauzenberg 220
Heber 694
Hechingen 369
Heide 758
Heidelberg 401
Heidenheim an der Brenz 351
Heidenoldendorf 625
Heidingsfeld 310
Heilbronn 399
Heilbrünnl 224
Heiligenhafen 733
Heiligenkirchen 625
Heiligkreuztal 357
Heilsbronn 276
Heggbach 352
Helgoland-sziget 761
Helmstedt 661
Hemer 603
Hengersberg 225
Heppenheim 466
Herbern 632
Herborn 523
Herford 627
Herne 597
Heroldsberg 285
Herrenchiemsee 128
Herrsching 185

Hersbruck 253
Herscheid 604
Herzberg 652
Herzogenaurach 281
Heuneburg 357
Hiddesen 625
Hildesheim 648
Hilgartsberg 225
Hilpoltstein 265
Hiltrup 632
Himmelkron 296
Hindelang 330
Hinnang 331
Hinterzarten 394
Hirzenach 438
Hof 247
Hof am Regen 224
Hofgeismar 516
Hohenfurch 181
Hohenlinden 133
Hohenpeissenberg 180
Hohwacht 743
Holzhausen 175
Holzkirchen 159
Holzmaden 376
Holzminden 647
Homberg 589
Homburg 421
Homburg am Main 316
Hooge-sziget 763
Horn 624
Höchst 492
Höchstadt an der Aisch 281
Höhenberg 120
Höllsteig 394
Hörnum 766
Hörste 622
Höxter 616
Hungen 501
Husum 760
Hürup 756

I

Idar-Oberstein 428
Idstein 520
Iffeldorf 174
Ilgen 168
Illerbeuren 323
Illereichen-Altenstadt 346
Illertissen 345
Imberg 330
Immenstadt 325
Inching 236
Ingelheim 434
Ingolstadt 239
Inning 185
Inzell 117
Iphofen 280
Irsee 333
Isen 133
Iserlohn 603
Ising 126
Ismaning 208
Itzehoe 757

J

Jachenau 154
Jever 680
Juist 682
Jülich 564

K

Kaimt 451
Kaisheim 242
Kaiserslautern 420
Kalbensteinberg 270
Kalchenreuth 284
Kalkar 581
Kallmünz 255

Kamen 612
Kamp – Bornhofen 444
Kamp – Lintfort 580
Kappel 167
Kappeln 750
Karden 449
Karlsruhe 385
Karlsruhe Durlach 387
Karlstadt 311
Karlstein 102
Kassel 511
Kastl 252
Katlenburg 651
Katzwang 266
Kaub 442
Kaufbeuren 332
Keferloh 138
Keitum 765
Kelberg 457
Kelheim 238
Kellenhusen 734
Kemnath 249
Kempfenhausen 176
Kempten 323
Ketterschwang 320
Kettwig 596
Kiedrich 440
Kiefersfelden 144
Kiel 739
Kinding 236
Kirchehrenbach 287
Kircheiselfing 137
Kirchenlamitz 248
Kirchhausen 400
Kirchheim in Schwaben 345
Kirchzarten 394
Kipfenberg 236
Kirkel – Neuhäusel 421
Kirn 428
Kitzingen 280
Klais 161
Kleinschwarzenlohe 265
Kleve 582
Kloster Seeon 125
Klostergars 134
Klosterlechfeld 334
Klüsserath 454
Kobern 448
Koblenz 445
Koblenz – Stolzenfels 439
Kochel am See 155
Kommern 558
Konstanz 363
Konz 434
Korbach 517
Kornburg 267
Kornelimünster 564
Kosel 751
Kottingwörth 236
Köln 546
Königsdorf 170
Königshofen im Grabfeld 314
Königswinter 526
Kötzting 223
Kraftshof 290
Kraiburg 133
Krailling 188
Kranzegg 327
Krefeld 579
Krempe 757
Krieseby 751
Kronach 294
Kronburg 322
Krottensee 283
Krög 452
Krumbach in Schwaben 345
Krusendorf 746
Krün 162
Kulmbach 295
Kunreuth 287
Kunterweg 103
Kupfermühle Krusa 754
Kyllburg 456

L

Laasphe 542
Laboe 742
Lage 622
Lahnstein 445
Lahr 389
Landau in der Pfalz 417
Landsberg am Lech 181
Landshut 210
Landstuhl 421
Langballig 755
Langballigau 755
Langballigholz 755
Langenargen 360
Langenzenn 279
Langeoog 683
Langscheid 603
Laubach 501
Lauenburg 725
Lauf an der Pegnitz 254
Laufen (Bayern) 108
Laufen
(Baden – Württemberg) 397
Lauingen an der Donau 243
Laupheim 351
Lay 448
Lebrade 743
Lechbruck 329
Leer 677
Legden 638
Leibertingen 358
Lemgo 622
Lengerich 639
Lenggries 154
Leonrod 277
Leuchtenberg 245
Leutershausen 275
Leutesdorf 463
Leutstetten 187
Leverkusen 566
Lich 501
Lichtenfels 303
Lichtental 389
Limburg an der Lahn 521
Lindau 750
Lindau am Bodensee 326
Lindaunis 750
Linden 171
Lindenberg 325
Lindhöft 746
Lingen 673
Linz 463
Lippstadt 615
List 766
Lohr am Main 316
Lorch 378
Lorch am Rhein 442
Lorchhausen 442
Lörrach 393
Luhe 249
Ludwigsburg 396
Ludwigshafen 419
Lübeck 726
Lübecke 628
Lüdenscheid 604
Lüneburg 690
Lütjenburg 743

M

Maasholm 750
Mainberg 312
Maineck 295
Mainroth 295
Mainz 421
Malente Gremsmühlen 736
Mandercheid 457
Mannheim 407
Marburg an der Lahn 508
Margarethen 330
Maria Gern 104
Maria Laach 460

Maria Steinbach 323
Marienbaum 581
Marienthal 458
Markt Erlbach 279
Markt Indersdorf 206
Marktbreit 278
Marktheidenfeld 316
Marktoberdorf 332
Marktredwitz 247
Marktschellenberg 108
Marne 758
Marquartstein 118
Marzell 100
Mauthausen 100
Maxlrain 140
Mayen 459
Meckenheim 527
Medingen 690
Meerbusch – Büderich 579
Meersburg 361
Meldorf 758
Melle 670
Mellrichstadt 314
Melsungen 507
Memmingen 321
Menden 606
Mengen 357
Merkendorf 270
Merzig 432
Meschede 607
Mespelbrunn 317
Metten 226
Mettlach 432
Michelstadt 471
Mickhausen 344
Miesbach 147
Miltenberg 318
Mindelheim 320
Minden 629
Minidomm 578
Mittelheim 440
Mittenwald 160
Mitterhof 120
Mitterteich 246
Moers 580
Monheim 566
Moosburg an der Isar 210
Morsum 766
Mosbach 398
Moselkern 449
Mölln 725
Mönchengladbach 565
Möschenfeld 138
Muggendorf 286
Munderkingen 356
Munkbrarup 755
Murnau 173
Mussenhausen 321
Müden 449
Mühldorf am Inn 131
Mühlheim an der Donau 359
Mülheim an der Ruhr 590
Mülheim 453
München 188
Münchsteinach 280
Münnerstadt 313
Münster 632
Münzenberg 501
Mürlenbach 456

N

Nabburg 250
Namedywerth-sziget 461
Nantwein 171
Natternberg 226
Neandertal 577
Nebel 764
Neckargemünd 400
Neckarsulm 397
Nesselwang 327
Neu-Isenburg 493
Neu-Ulm 244

Neubeuern 143
Neuburg am Inn 218
Neuburg an der Donau 241
Neuburg an der Kammel 345
Neuengamme 720
Neuenrade 604
Neuhaus – Fischhausen 149
Neuhaus an der Pegnitz 283
Neuhof an der Zenn 279
Neukirchen (Naab-völgy) 253
Neukirchen
(Schleswig – Holstein) 755
Neukirchen beim
Heiligen Blut 224
Neumagen 454
Neumarkt – Sankt Veit 219
Neumarkt in der Oberpfalz 255
Neumünster 738
Neunburg vorm Wald 250
Neunhof 290
Neunhof bei Lauf 284
Neunkirchen 429
Neunkirchen am Brand 284
Neunussberg 222
Neuötting 115
Neuried 188
Neuschwanstein 328
Neuss 565
Neustadt
(Schleswig – Holstein) 732
Neustadt am Main 316
Neustadt am Rübenberge 685
Neustadt an der Aisch 279
Neustadt an der Donau 238
Neustadt an der Waldnaab 246
Neustadt an der
Weinstrasse 418
Neustadt bei Coburg 305
Neuwied 463
Nieblun 764
Niebüll 763
Niedenwerth 463
Niederaltaich 225
Niederaschau 120
Niederaudorf 146
Niederemmel 454
Niederhaverbeck 695
Niederheimbach 436
Niedermarsberg 606
Niederseeon 125
Niederspay 439
Nienburg 685
Niendorf 732
Nierstein 417
Noer 746
Nonn 100
Norddorf 764
Norden-Norddeich 679
Norderbarup 750
Norderney 682
Nordhorn 674
Nordkirchen 632
Nordstrand-sziget 763
Northeim 651
Nottuln 639
Nördlingen 268
Nübelfeld 755
Nürnberg 256

O

Obing 124
Oberalteich 227
Oberammergau 167
Oberaudorf 146
Oberdischingen 355
Oberelchingen 244
Oberhausen 590
Oberjoch 331
Oberkammlach 321
Oberkirchen 669
Obermachtal 356
Obermarsberg 606

Obernburg am Main 318
Oberndorf 311
Obernzell 220
Oberschondorf 185
Oberschönenfeld 344
Oberspay 439
Oberstaufen 325
Oberstdorf 331
Oberstetten 373
Obertheres 312
Oberviechtach 245
Oberwesel 437
Oberwinter 462
Oberwössen 118
Ochsenfurt 278
Ochsenhausen 353
Odenbüll 763
Oelde 620
Oerlinghausen 621
Oestrich 440
Oeversee 751
Oettingen in Bayern 268
Offenbach 469
Ohlstadt 169
Oldenburg 676
Oldenburg (Schleswig – Holstein) 733
Olpe 544
Oppenheim 447
Ornbau 270
Ortenburg 219
Osnabrück 671
Osterhofen 224
Ostermünchen 139
Osterode 651
Osterspai 444
Ostheim vor der Rhön 314
Ottobeuren 321
Ottensoos 254
Overhaverbeck 695

P

Paderborn 617
Pappenheim 237
Parsberg 255
Passau 213
Paterzell 183
Pähl 185
Pegnitz 283
Peissenberg 179
Peiting 180
Pellworm-sziget 762
Pelm 457
Penk 254
Perschen 250
Pfaffenhofen an der Ilm 207
Pfarrkirchen 219
Pforzheim 384
Pfreimd 250
Pfronstetten 373
Pfronten-Berg 327
Pfullingen 373
Pfünz 236
Pianegg 188
Pielenhofen 254
Pirmasens 419
Pivitsheide 625
Plattling 224
Plettenberg 604
Plön 736
Polling 179
Pommersfelden 281
Porz 541
Possenhofen 177
Pottenstein 285
Preetz 744
Pretzfeld 287
Prien am Chiemsee 127
Probsteierhagen 743
Prunn 235
Pullach 172

Puttgarden 734
Pünderich 451

Q

Quakenbrück 675

R

Rabenden 124
Raesfeld 638
Radolfzell 363
Raisting 184
Raiten 119
Raitenhaslach 111
Ramsau bei Brecht 103
Ranna 283
Rantum 766
Rantzau 743
Rastatt 387
Ratzeburg 725
Rauns 324
Ravensburg 354
Rebdorf 237
Recklinghausen 598
Rees 584
Regen 222
Regenpeilnstein 224
Regensburg 229
Reichartshausen 440
Reichenbach
(Allgäui-Alpok) 331
Reichenbach
(Bayerischer Wald) 224
Reil 452
Reisach 146
Reit im Winkel 118
Remagen 462
Remscheid 600
Rendsburg 744
Reusch 278
Reutlingen 374
Rheda – Wiedenbrück 620
Rheinberg 580
Rheinbrohl 463
Rheineck 461
Rhens 439
Rheydt 564
Rieden (Ammersee) 185
Rieden (Staffelsee) 173
Riedenburg 236
Riedlingen 356
Rieneck 315
Rietberg 631
Rimpar 313
Rimsting 130
Rinchnach 222
Rinkerode 632
Rinteln 668
Risstissen 355
Roding 224
Roggenburg 346
Rosenheim 142
Rossholzen 120
Rosstal 277
Rotenburg 507
Roth bei Nürnberg 266
Rothenburg ob der Tauber 272
Rott am Inn 141
Rottach – Egern 152
Rottenbuch 168
Rotthalmünster 218
Rottweil 367
Roxel 637
Ruhpolding 117
Rupprechtstegen 283
Rüdesheim 441
Rüsselsheim 469

S

Saarbrücken 429
Saarburg 432
Saarlouis 432

Sachrang 120
Salzgitter 658
Salzkotten 615
Sankt Heinrich 175
Sankt Quirin 151
Sankt Salvator 219
Sankt Thomas 456
Sankt Zeno 101
Säckingen 393
Scharnitz 160
Schäftlarn 171
Scheer 357
Scheidegg 325
Scherfede 606
Scheyern 207
Schildgen 546
Schillingsfürst 272
Schlangen 626
Schlatt 329
Schleching 119
Schlehdorf 155
Schleissheim 206
Schleswig 747
Schliersee 148
Schloss Neuhaus 626
Schlüchter 495
Schülp 759
Schmachtenberg 313
Schneidbach 330
Schneizlreuth 117
Schneverdingen 694
Schongau 180
Schorndorf 379
Schöllang 331
Schömberg 369
Schönberg 743
Schönbusch 318
Schöneberger Strand 743
Schönkirchen 743
Schrobenhausen 343
Schwabach 267
Schwabmünchen 334
Schwandrof in Bayern 251
Schwangau 329
Schwarzach 295
Schwarzaker 421
Schwarzenbach an der Saale 248
Schwarzenberg –
Klosterdorf 280
Schwarzenfeld 250
Schwarzfeld 652
Schwäbisch Gmünd 376
Schwäbisch Hall 379
Schweinfurt 311
Schwenningen 395
Schwerte 603
Schwimbach 266
Seebruck 126
Seefeld 186
Seeg 330
Seehausen 173
Seeshaupt 175
Seethal 127
Selb 247
Seligenstadt 494
Sengscheid 421
Senshals 450
Serrig 433
Siegburg 540
Siegen 543
Sielbeck 736
Sieseby 751
Sigmaringen 357
Silberhütte 246
Simbach am Inn 131
Singen 366
Sinsheim 400
Sinzig 461
Sipplingen 363
Sobernheim 428
Soest 613
Solingen 599
Solln 173
Solnhofen 237

Soltau 688
Sonnen 220
Sonthofen 330
Sörup 756
Spalt 270
Speinshart 249
Speyer 413
Spiekeroog 683
Spitzingsee 149
Springe 667
St. Alban 184
St. Bartholomä 107
St. Georgen 395
St. Goar 437
St. Goarshausen 443
St. Ingbert 421
St. Johann 460
St. Johannisberg 428
St. Peter-Ording 760
St. Oswald 221
St. Wendel 429
St. Wolfgang 123
Stadthagen 669
Staffelstein 302
Starnberg am See 176
Staudach 175
Stegen 185
Steibis 325
Stein an der Traun 121
Steinach an der Saale 315
Steinberghaff 755
Steinbühl 223
Steingaden 168
Sterup 756
Stockach 367
Strande 746
Straubing 227
Streitberg 286
Stromberg 620
Stuttgart 380
Sulzbach – Rosenberg 253
Süderbrarup 750
Süderende 764
Süsel 735
Sylt-sziget 764

T

Tauberbischofsheim 398
Tännesberg 245
Tecklenburg 640
Tegernsee 151
Telgte 632
Thalheim 253
Thannhausen 345
Thierlstein 224
Thüngen 311
Thüngersheim 311
Thyrnau 220
Timmendorfer Strand 732
Tinnum 765
Tirschenreuth 246
Tittling 222
Tittmoning 110
Tönning 759
Törwang 120
Traben – Trarbach 452
Traunstein 120
Trausnitz im Tal 245
Travenmünde 732
Trechtingshausen 436
Treis 449
Treuchtlingen 237
Triberg 395
Trier 454
Triesdorf 270
Trittenheim 454
Trostberg 123
Tuntenhausen 139
Tuttlingen 359
Tutzing 177
Tübingen 369
Tüchersfeld 285

Tüddern 564
Tüssling 131

U, Ü

Uelzen 688
Uetersen 756
Uetze 662
Uffenheim 278
Uffing 173
Ulm 348
Ulsnis 750
Unkel 464
Unna 613
Unterallmannshausen 175
Unterbrunn 187
Unterlauterbach 174
Unterschondorf 185
Unterwössen 118
Unterzeismering 177
Urfahrn 130
Ursberg 345
Urschalling 127
Urspring 329
Utersum 764
Utting 185
Überlingen 362
Ürzig 452

V

Valbert 604
Vallendar 463
Vechta 674
Veitschöchheim 311
Velen 638
Velmede – Bestwig 607
Verden 684
Viechtach 222
Vierland 720
Vilgertshofen 183
Villingen 395
Vilsbiburg 208
Vilshofen 219
Violau 344
Virnsberg 277
Vogtareuth 142
Vohenstrauss 245
Vreden 638

W

Waal 320
Waderbach 224
Waging am See 110
Wagneritz 327
Waidhof 393
Waischenfeld 286
Walchensee 154
Waldböckelheim 427
Waldfischbach 420
Waldkirchen 221
Waldsassen 246
Waldshut 394
Wallgau 162
Walsrode 684
Waltenhofen 324
Wangerooge 683
Warburg 516
Warendorf 631
Warnberg 172
Warthausen 352
Wasserburg am Inn 134
Wasserburg (Bodensee) 326
Wassertrudingen 268
Wehlen 453
Weiden 246
Weihenlinden 140
Weil der Stadt 384
Weiler 325
Weilheim (Bayern) 178

Weilheim an der Treck 375
Weingarten 353
Weingartsreuth 282
Weinheim 406
Weissbach an der
Alpenstrasse 117
Weissdorf 248
Weissenburg 266
Weissenhorn 346
Weissenstadt 248
Welden 344
Wellmilch 444
Weltenburg 238
Wemding 268
Wendelstein 265
Wenningstedt-Braderup 766
Werl 613
Wernberg 249
Werneck 311
Wertach 327
Wesel 584
Wesselbrun 759
Wessling 187
Wessobrunn 183
Westerland 765
Westerstede 677
Wettenhausen 344
Wetzlar 522
Weyarn 150
Wichsenstein 287
Wies 167
Wiesbaden 518
Wildenwart 130
Wilhelmshaven 680
Wilhelmsdorf 279
Wilster 757
Winderberg 226
Windsbach 270
Winkel 440
Winterberg 543
Winzer 225
Wittdün 764
Wittingen 688
Wittmund 680
Witzenhausen 506
Wolfhagen 517
Wolframs-Eschenbach 270
Wolfratshausen 170
Wolfsburg 661
Wolfsegg 254
Wolfstein 420
Worms 415
Wörth an der Donau 227
Wuppertal 601
Wünnenberg 605
Würzburg 305

X

Xanten 580

Z

Zeil am Main 313
Zell (Allgäu) 325
Zell (Oberer Chiemgau) 118
Zell (Rheinland) 451
Zeltingen 453
Ziemetshausen 344
Zons 565
Zorneding 138
Zweibrücken 419
Zwiefalten 373
Zwiefaltendorf 373
Zülpich 558

TÉRKÉPEK

2–3 Felső-Bajorország
4–5 München
6 München · Belváros
7 München környéke
8–9 A Duna Ulm és Passau között
10 Regensburg
11 A Fichtel-hegység és a Frank Svájc
12 Nürnberg
13 Bayreuth
14 Augsburg
15 A Bodeni-tó és az Allgäu
16 Stuttgart
17 A Fekete-erdő
18 Heidelberg
19 Mannheim
20 A Rajna-vidék—Pfalz és a Saar-vidék
21 Mainz
22–23 Frankfurt am Main és Mainz környéke
24–25 Frankfurt am Main
26 Frankfurt am Main · Belváros
27 Bonn
28–29 Köln és Bonn környéke
30–31 Köln
32 Aachen
33 Düsseldorf
34–35 A Ruhr-vidék
36 Essen
37 Dortmund
38 Münster
39 Braunschweig
40 Hannover
41 Bremen
42–43 Hamburg
44 Hamburg · Belváros
45 Hamburg környéke
46 Lübeck
47 Kiel
48 Az Északi-tenger partvidéke

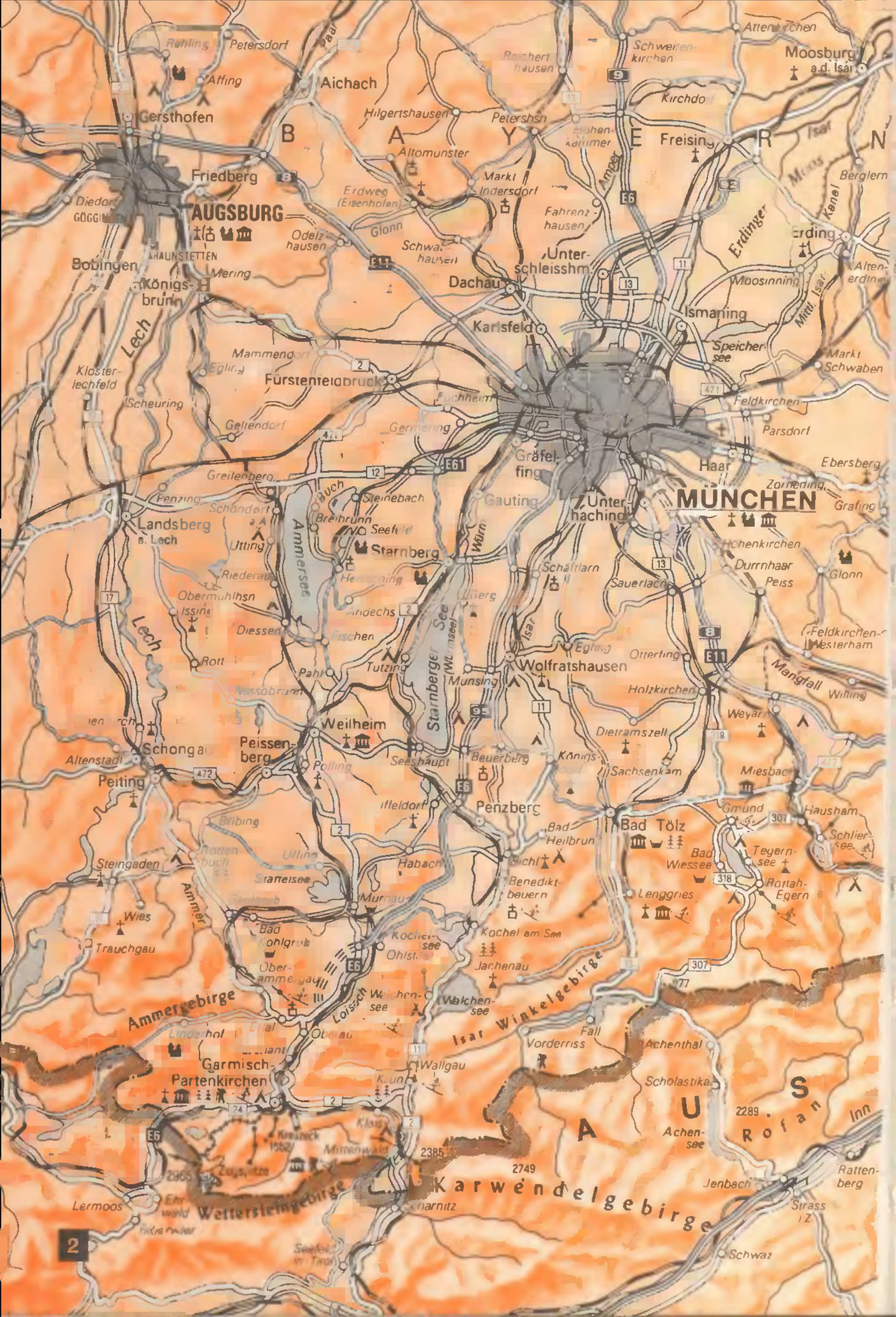

Rehling
Petersdorf
Affing
Aichach
Gersthofen
Hilgertshausen
Petershsn
Altomünster
Markt Indersdorf
Erdweg (Eisenhofen)
Friedberg
Diedorf
AUGSBURG
Odelzhausen
Glonn
Schwabhausen
Bobingen
Mering
Königsbrunn
Dachau
Unterschleisshm.
Karlsfeld
Ismaning
Moosinning
Erding
Moosburg a.d. Isar
Freising
Kirchdorf
Schweitenkirchen
Reichertshausen
Hohenkammer
Fahrenzhausen
Berglern
Alten-erding
Markt Schwaben
Speichersee
Feldkirchen
Parsdorf
Haar
Ebersberg
Zorneding
Grafing
MÜNCHEN
Unterhaching
Gräfelfing
Gauting
Gerlinger
Mammendorf
Egling
Fürstenfeldbruck
Puchheim
Germering
Geltendorf
Kloster-lechfeld
Scheuring
Lech
Greifenberg
Penzing
Landsberg a. Lech
Schondorf
Utting
Ammersee
Buch
Steinebach
Breitbrunn
Seefeld
Starnberg
Würm
Schäftlarn
Sauerlach
Durrnhaar
Peiss
Glonn
Hohenkirchen
Riederau
Obermühlhsn
Issing
Diessen
Andechs
Fischen
Berg
Starnberger See (Würmsee)
Tutzing
Pahl
Munsing
Wolfratshausen
Eglfing
Otterfing
Holzkirchen
Feldkirchen-Westerham
Mangfall
Willing
Weyarn
Dietramszell
Sachsenkam
Königsdorf
Weilheim
Peissenberg
Polling
Seeshaupt
Beuerberg
Schongau
Altenstadt
Peiting
Iffeldorf
Penzberg
Bad Heilbrunn
Bad Tölz
Gmund
Hausham
Schliersee
Tegernsee
Bad Wiessee
Rottach-Egern
Lenggries
Bichl
Benediktbeuern
Habach
Murnau
Kochelsee
Kochel am See
Jachenau
Walchensee
Walchensee
Oberammergau
Ammergebirge
Loisach
Oberau
Garmisch-Partenkirchen
Wallgau
Isar Winkelgebirge
Vorderriss
Fall
Achenthal
Scholastika
Achensee
Rofan
Inn
Jenbach
Rattenberg
Strass i.Z.
Schwaz
Karwendelgebirge
Wettersteingebirge
Lermoos
Ehrwald
Zugspitze
Mittenwald
Kreuzeck
Klais
Scharnitz
Seefeld in Tirol
Steingaden
Wies
Trauchgau
Rottenbuch
Uffing
Staffelsee
Bad Kohlgrub
Ammer
Bribing
Ammersee
Lech
Paar
Amper
Isar
Moos
Kanal
Erdinger
Mittl. Isar
B A Y E R N
2

FELSŐ-BAJORORSZÁG
0 5 10 15 20 km
Landshut
Buch
Falkenberg
Gangkofen
Pfarrkirchen
Birnbach
Massing
Eggenfelden
Rott
Neumarkt St. Veit
Reischach
NATURPARK
Tann
Dorfen
Ampfing
Mühldorf am Inn
Töging
Neuötting
Markt
Braunau
Inn
SALZACH
Altötting
Tüssling
Burghausen
Burgkirchen
Kraiburg
Alz
Hochburg
Hohenlinden
Gars
Garching
Mattighofen
B A Y E R N
Gunnertshausen
Schnaitsee
Tittmoning
Ostermiething
Reitmehring
Frabertsham
Palling
Burg Elkofen
Rabenden
Altenmarkt
Amerang
Obertrumer See
Rott am Inn
Wagingersee
Oberndorf
Seebruck
Traunreut
Eggstätt
Beyharting
Gstadt
Chiemsee
Traunstein
Freilassing
Bad Aibling
Rosenheim
Simssee
Wilderwart
Kolbermoor
SALZBURG
Siegsdorf
Bad Feilnbach
Brannenburg
Degerndorf
Wendelstein
Chiemgauer Alpen
Reichenhall
Marzoll
Schellerberger Eishöhle
Bayrischzell
Walchsee
Reiter Alpe
Ramsau
Königssee
Kaisergebirge
Kufstein
Thiersee
Steinberge
Steinernes Meer
Watzmann
St. Bartholoma
Obersee
Hochfilzen
Wörgl
Kitzbühel
Kirchberg in Tirol
Kitzbüheler Alpen
Zell a. See
Zeller See
3

DACHAU
MOOSACH
Olympisches Dorf
Lerchenauer
Dachauer
Pelkovenstr
Handenberg-
Georg- Brauchle- Ring
Petuelring
Hanauer
Landshuter Allee
WESTFRIEDHOF
OLYMPIAPARK
Wintrichring
Nederlinger
AUGSBURG
Menzinger
NYMPHENBURG
GERN
Klugstr.
Ackermann-
Schwere-Reiter- Str.
Infanteriestr.
Leonrodstrasse
Nördl. Auffahrtsallee
Südl. Auffahrtsallee
Notburga- Str.
Wasenhausstr.
Nymphenburger Str.
Prinzen-
Romanstr.
Roman-pl.
Rotkreuz-pl.
Arnulfstrasse
Wendl-Dietrich-
NEUHAUSEN
Nymphenburger
Blutenburg-
Winzererstr
Schleissheimer
HIRSCHGARTEN
Wotanstrasse
Wilhelm-Hale-Str.
Hirschbergstr
Arnulfstrasse
Marsstr.
Marspl.
Stiglmaier-pl.
Brienner Str.
Seidlstr.
Marsstrasse
Arnulfstrasse
Landsberger
Donnersberger-brücke
Landsberger Str.
Bayer- strasse
Bahnhofpl.
FÜRSTENFELDBRUCK
Agnes-Bernauer-
Westend-
Schwanthaler str
Landwehrstr
Pettenkoferstr
Zschokkestrasse
Trappentreu-Str.
Heimeranstrasse
Bavariaring
THERESIEN-WIESE
Kaiser-Ludwigs-Pl.
Nussbaum-str.
Matthias-Pschorr-Str.
Lindwurmstrasse
Garmischer Strasse
Fürstenrieder-Strasse
Ammersee- str.
UNTERSENDLING
Kapuzinerstrasse
LANDSBERG
STARNBERG
WOLFRATSHAUSEN
4

MÜNCHEN

Hivatal, közlekedés

1 Hauptzollamt (Fővámhivatal)
2 Flughafen München-Riem (Repülőtér)

Műemlék, látnivaló

3 Maximilianeum
4 Schloss Nymphenburg, Botanischer Garten (Nymphenburgi kastély, Új botanikus kert)
5 Olympiaturm (Olimpiai torony)
6 Bavaria (Emlékmű)
7 Friedensdenkmal (Béke emlékmű)
8 Friedensengel (Békeangyal)
9 Tierpark Hellabrunn (Állatkert)
10 Ausstellungspark (Messegelände) (Kiállítási park, vásárterület)

Művelődés, egészségügy, sport

11 Theatron (Szabadtéri színpad)
12 Klinikum rechts der Isar (Kórház)
13 Krankenhaus (Kórház)
14 Schwimmhalle (Fedett uszoda)
15 Olympiastadion (Olimpiai stadion)
16 Olympiahalle (Olimpiai sportcsarnok)
17 Sporthallen (Sportcsarnokok)
18 Eissporthalle (Jégcsarnok)
19 Hockeystadion (Jégkorongstadion)
20 Motorrad-Sandrennbahn (Salakmotor-versenypálya)
21 Radstadion (Kerékpárverseny-pálya)
22 Tennis-Stadion (Tenisztstadion)

A belváros nevezetességei

Hivatal, közlekedés

1 Regierung von Oberbayern (Kormánypalota)
2 Neues Rathaus (Új városháza)
3 Bayerische Staatsbank (Bank)
4 Hauptpost (Főposta)
5 Touristen-Informationszentrale (Idegenforgalmi Hivatal)
6 Polizei (Rendőrség)
7 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)

Műemlék, látnivaló

8 Frauenkirche (Dóm)
9 St. Bonifaz-Basilika (Bazilika)
10 Asamkirche (Templom)
11 Damenstiftskirche (Templom)
12 Dreifaltigkeitskirche (Templom)
13 Heiliggeistkirche (Templom)
14 Karmelitenkirche (Templom)
15 Kreuzkirche (Templom)
16 Matthäuskirche (Templom)
17 Michaeliskirche (Templom)
18 St. Anna-Kirche (Templom)
19 St.-Ludwigs-Kirche (Templom)
20 St.-Peters-Kirche (Templom)
21 Theatinerkirche (Templom)
22 Salvatorkirche (Gör kelet templom)
23 Erzbischöfliches Palais (Érseki palota)
24 Bayerisches Nationalmuseum (Bajor Nemzeti Múzeum)
25 Deutsches Museum (Múzeum)
26 Stadtmuseum (Városi Múzeum)
27 Museum für Völkerkunde (Néprajzi Múzeum)
28 Deutsches Jagdmuseum (Vadászati Múzeum)

28 Theatermuseum (Színházi Múzeum)
30 Alte Pinakothek (Régi Képtár)
31 Lenbachhaus (Emlékmúzeum, Képtár)
32 Neue Staatsgalerie
(Új Állami Galéria)
33 Staatliche Graphische Sammlung
(Állami Grafikai Gyűjtemény)
34 Glyptothek (Szobrgyűjtemény)
35 Haus der Kunst (Képtár, Kiállítási csarnok)
36 Residenz (Bajor királyi palota)
37 Alter Hof (Régi királyi vár)
38 Alte Münze (Régi pénzverde)
39 Altes Rathaus (Régi városháza)
40 Feldherrnhalle (Hadvezérek csarnoka)
41 Hofbrauhaus (Egykori serfőzde)
42 Justizpalast (Igazságügyi palota)
43 Künstlerhaus (Művészek Háza)
44 Leuchtenberg-Palais
(Pénzügyminisztérium székháza)
45 Neues Justizgebäude
(Új igazságügyi épület)
46 Palais Porcia (Porcia-palota)
47 Isartor, Valentin-Museum
(Isar kapu, Valentin Múzeum)
48 Karlstor (Károly-kapu)
49 Propyläen (Városkapu)
50 Sendlinger Tor (Városkapu)
51 Siegestor (Diadalív)
52 Chinesischer Turm (Kínai torony)
53 Löwenturm (Oroszlán torony)
54 Diana-Tempel (Korpavilon)
55 Kriegerdenkmal (Harcosok emlékműve)
56 Ludwig-I.-Reiterstatue
(I. Lajos lovasszobra)
57 Mariensäule (Mária-oszlop)
58 Maximilian-II.-Denkmal
(II. Miksa-emlékmű)
59 Wittelsbachbrunnen (Kút)
60 Alter Botanischer Garten
(Régi botanikus kert)

Művelődés, egészségügy

61 Akademie der Wissenschaften
(Tudományos Akadémia)
62 Ludwig-Maximilians-Universität (Egyetem)
63 Tierärztliche Fakultät (Állatorvosi kar)
64 Universitätskliniken
(Egyetemi klinikák)
65 Akademie der Bildenden Künste
(Képzőművészeti Akadémia)
66 Hochschule für Musik
(Zeneművészeti Főiskola)
67 Technische Hochschule
(Műszaki Egyetem)
68 Bayerische Staatsbibliothek
(Bajor Állami Könyvtár)
69 Hauptstaatsarchiv (Állami Főlevéltár)
70 Nationaltheater (Nemzeti Színház)
71 Deutsches Theater (Színház)
72 Residenztheater (Színház)
73 Krankenhaus links der Isar (Kórház)
74 Volksbad (Nepfürdő)

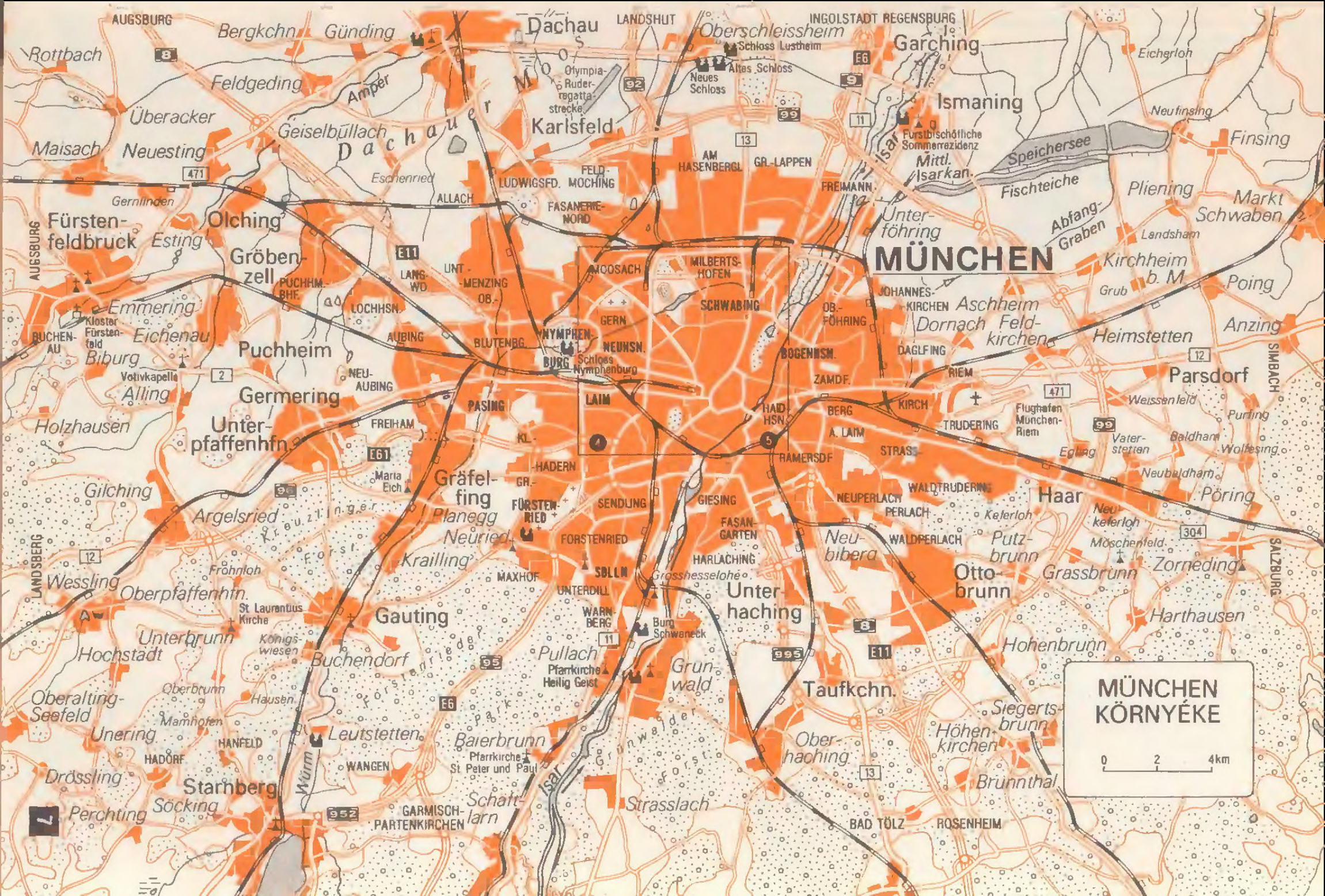
MÜNCHEN
MÜNCHEN KÖRNYÉKE
0 2 4km
AUGSBURG
Bergkchn.
Günding
Dachau
LANDSHUT
Oberschleissheim
Schloss Lustheim
INGOLSTADT
REGENSBURG
Garching
Eicherloh
Rottbach
Feldgeding
Amper
Olympia-Ruder-regatta-strecke
Neues Schloss
Altes Schloss
Ismaning
Neufinsing
Überacker
Geiselbullach
Dachauer Moos
Karlsfeld
Fürstbischöfliche Sommerresidenz
Finsing
Maisach
Neuesting
Eschenried
AM HASENBERGL
GR.-LAPPEN
Mittl. Isarkan.
Speichersee
Fischteiche
Pliening
Markt Schwaben
Gernlinden
LUDWIGSFD.
FELD-MOCHING
ALLACH
FASANERIE-NORD
FREIMANN.
Unter-föhring
Abfang-Graben
Landsham
Fürsten-feldbruck
Esting
Olching
Gröben-zell
PUCHHM.-BHF.
LOCHHSN.
LANG-WD.
UNT.-MENZING OB.-
MOOSACH
MILBERTS-HOFEN
SCHWABING
OB.-FÖHRING
JOHANNES-KIRCHEN
Aschheim
Dornach
Feld-kirchen
Kirchheim b. M.
Grub
Poing
Anzing
Heimstetten
Emmering
Kloster Fürsten-feld
BUCHEN-AU
Eichenau
Biburg
Votivkapelle
Puchheim
AUBING
BLUTENBG.
NYMPHEN-BURG
Schloss Nymphenburg
GERN
NEUHSN.
BOGENHSN.
DAGLFING
ZAMDF.
RIEM
Parsdorf
Weissenfeld
Purfing
Alling
NEU-AUBING
Germering
PASING
LAIM
HAID-HSN.
BERG A. LAIM
KIRCH-TRUDERING
Flughafen München-Riem
Vater-stetten
Baldham
Wolfesing
Holzhausen
Unter-pfaffenhfn.
FREIHAM
KL.-HADERN
RAMERSDF.
STRASS.
Egling
Neubaldham
Gilching
Maria Eich
Gräfel-fing
GR.-FÜRSTEN-RIED
SENDLING
GIESING
NEUPERLACH
WALDTRUDERING
Haar
Pöring
Argelsried
Planegg
Neuried
Krailling
FORSTENRIED
FASAN-GARTEN
PERLACH
Keferloh
Neu-keferloh
Möschenfeld
Neu-biberg
WALDPERLACH
Putz-brunn
Otto-brunn
Grassbrunn
Zorneding
Wessling
Oberpfaffenhfn.
Fröhnloh
MAXHOF
SBLLN
UNTERDILL
HARLACHING
Grosshesselohe
Unter-haching
Harthausen
St Laurentius Kirche
Gauting
WARN-BERG
Burg Schwaneck
Unterbrunn
Königs-wiesen
Hochstadt
Buchendorf
Pullach
Pfarrkirche Heilig Geist
Grün-wald
Hohenbrunn
Taufkchn.
Oberalting-Seefeld
Oberbrunn
Hausen
Mamhofen
Unering
HANFELD
Leutstetten
Baierbrunn
Pfarrkirche St Peter und Paul
Würm
Isar
Grünwalder Forst
Ober-haching
Siegerts-brunn
Höhen-kirchen
HADORF
WANGEN
Drössling
Starnberg
Söcking
Perchting
Schäft-larn
Strasslach
Brunnthal
GARMISCH-PARTENKIRCHEN
BAD TÖLZ
ROSENHEIM
SIMBACH
SALZBURG
LANDSBERG
AUGSBURG

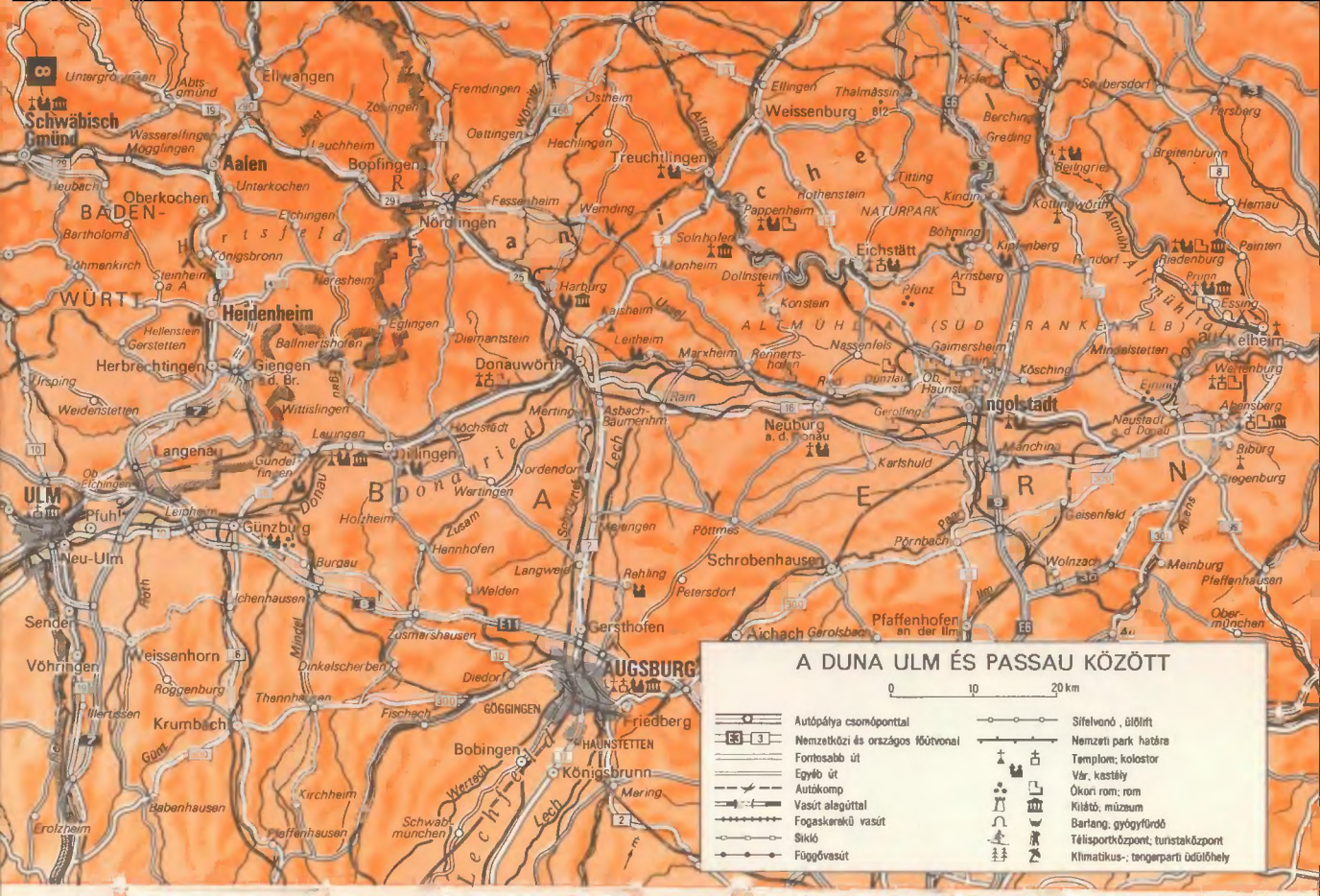
A DUNA ULM ÉS PASSAU KÖZÖTT
0 10 20 km
Autópálya csomóponttal
Nemzetközi és országos főútvonal
Fontosabb út
Egyéb út
Autókomp
Vasút alagúttal
Fogaskerekű vasút
Siklói
Függővasút
Sífelvonó , ülőlift
Nemzeti park határa
Templom; kolostor
Vár, kastély
Ókori rom; rom
Kilátó, múzeum
Barlang, gyógyfürdő
Télisportközpont; turistaközpont
Klimatikus-, tengerparti üdülőhely
Schwäbisch Gmünd
Aalen
Ellwangen
Heidenheim
Herbrechtingen
Giengen a. d. Br.
Langenau
ULM
Neu-Ulm
Günzburg
Donauwörth
Nördlingen
Dillingen
Sontheim
Harburg
Weissenburg
Treuchtlingen
Eichstätt
Pappenheim
Solnhofen
Neuburg a. d. Donau
Ingolstadt
Kelheim
Riedenburg
Schrobenhausen
Pfaffenhofen an der Ilm
Aichach
Gersthofen
AUGSBURG
Friedberg
Königsbrunn
Bobingen
GÖGGINGEN
HAUNSTETTEN
Krumbach
Weissenhorn
Vöhringen
Senden
Pfuhl
Leipheim
Burgau
Thannhausen
Babenhausen
Illertissen
Roggenburg
Dinkelscherben
Hennhofen
Günzburg
Donauried
Altmühltal
Naturpark
Donau
Lech
Wertach
Mindel
Roth
Zusam
Schwabmünchen

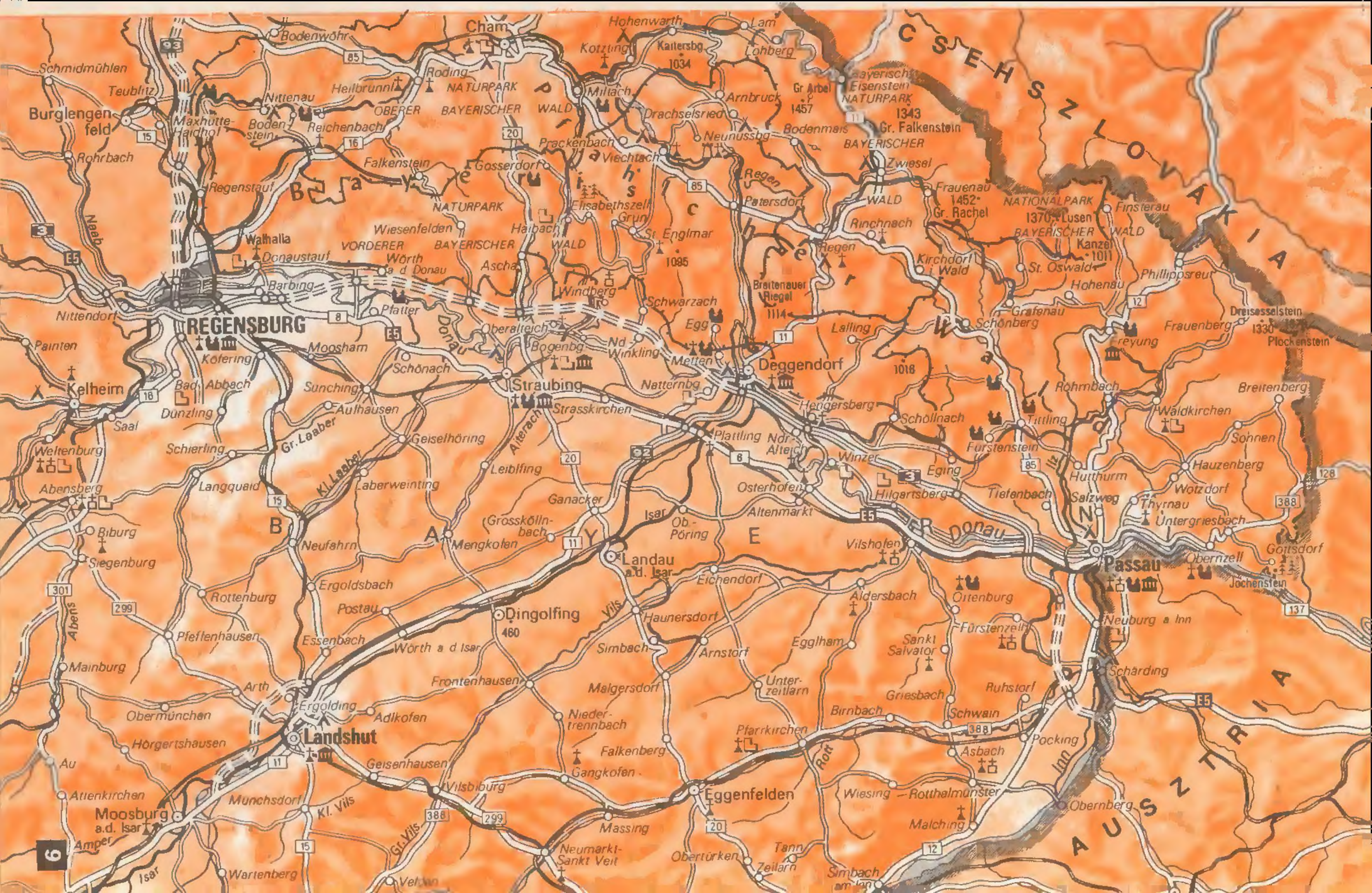
CSEHSZLOVÁKIA
AUSZTRIA
BAYERISCHER WALD
NATURPARK
OBERER BAYERISCHER WALD
VORDERER BAYERISCHER WALD
NATIONALPARK BAYERISCHER WALD
Donau
Isar
Vils
Inn
Naab
Regen
Rott
Abens
Amper
Gr. Laaber
Kl. Laaber
Gr. Vils
Kl. Vils
Aiterach
REGENSBURG
Passau
Landshut
Straubing
Deggendorf
Dingolfing
460
Landau a.d. Isar
Eggenfelden
Kelheim
Moosburg a.d. Isar
Cham
Burglengenfeld
Schmidmühlen
Teublitz
Maxhütte-Haidhof
Bodenwöhr
Nittenau
Bodenstein
Reichenbach
Heilbrunn
Roding
Rohrbach
Regenstauf
Walhalla
Donaustauf
Wörth a d Donau
Barbing
Pfatter
Nittendorf
Painten
Kofering
Bad Abbach
Dünzling
Saal
Weltenburg
Abensberg
Biburg
Siegenburg
Mainburg
Au
Attenkirchen
Wartenberg
Moosham
Sünching
Aufhausen
Schönach
Geiselhöring
Schierling
Langquaid
Laberweinting
Leiblfing
Rottenburg
Pfeffenhausen
Ergoldsbach
Neufahrn
Mengkofen
Grosskölln-bach
Postau
Essenbach
Wörth a d Isar
Arth
Ergolding
Adlkofen
Obermünchen
Hörgertshausen
Münchsdorf
Geisenhausen
Vilsbiburg
Frontenhausen
Nieder-trennbach
Falkenberg
Gangkofen
Massing
Neumarkt-Sankt Veit
Obertürken
Zeilarn
Tann
Simbach am Inn
Malgersdorf
Simbach
Haunersdorf
Arnstorf
Eichendorf
Egglham
Unter-zeitlarn
Pfarrkirchen
Birnbach
Griesbach
Sankt Salvator
Aldersbach
Ortenburg
Fürstenzell
Ruhstorf
Schwaim
Asbach
Pocking
Rotthalmünster
Wiesing
Malching
Obernberg
Schärding
Neuburg a Inn
Vilshofen
Hilgartsberg
Altenmarkt
Osterhofen
Ob-Pöring
Ganacker
Plattling
Ndr-Alteich
Winzer
Eging
Tiefenbach
Natternbg
Metten
Egg
Schwarzach
Nd-Winkling
Bogenbg
Oberalteich
Strasskirchen
Windberg
Ascha
Wiesenfelden
Haibach
Falkenstein
Gosserdorf
Prackenbach
Viechtach
Elisabethszell
Grün
St. Englmar
1085
Patersdorf
Regen
Rinchnach
Breitenauer Riegel
1114
Lalling
1018
Hengersberg
Schöllnach
Fürstenstein
Tittling
Rohrbach
Schönberg
Grafenau
Kirchdorf i Wald
Frauenau
1452
Gr. Rachel
1370
Lusen
Kanzel
1011
St. Oswald
Hohenau
Finsterau
Phillippsreut
Freyung
Frauenberg
Dreisesselstein
1330
Plockenstein
Breitenberg
Waldkirchen
Sonnen
Hauzenberg
Wotzdorf
Hutthurm
Salzweg
Thyrnau
Untergriesbach
Obernzell
Gottsdorf
Jochenstein
Zwiesel
Gr. Falkenstein
1343
Bayerisch Eisenstein
Gr. Arber
1457
Bodenmais
Arnbruck
Neunussbg
Drachselsried
Miltach
Kötzting
Kaitersbg
1034
Hohenwarth
Lam
Lohberg
E5
3
8
11
12
15
16
20
85
128
137
299
301
388

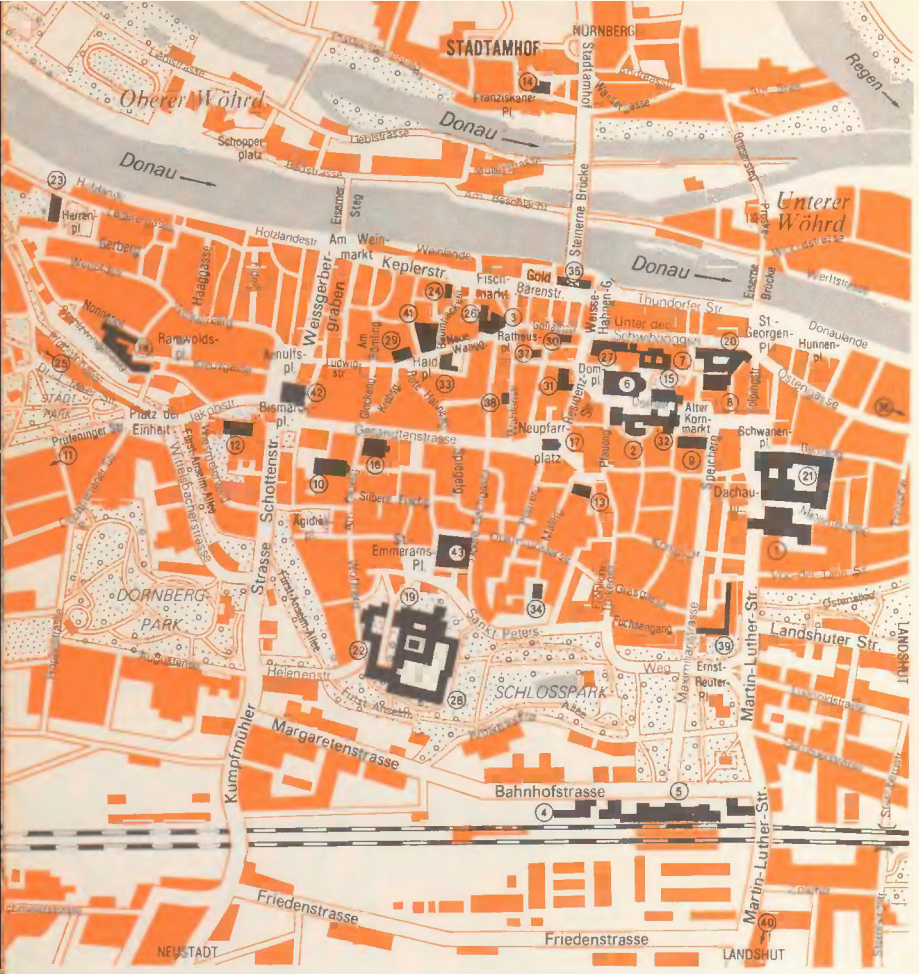

REGENSBURG

0 100 200 300 m

Hivatal, közlekedés

1 Neues Rathaus (Városháza)
2 Hauptpost (Főposta)
3 Fremdenverkehrsamt (Idegenforgalmi Hivatal)
4 Polizei (Rendőrség)
5 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)

Müemlék, látnivaló

6 Dom (Szt Péter-dóm)
7 Kreuzgang, Allerheiligenkapelle
St.-Stephans-Kapelle (Kerengő, kapolnák)
8 Niedermünster (Alsó szakesegyház)
9 Alte Kapelle („Régi kápolna", bazilika)
10 Dominikanerkirche (Templom és kolostor)
11 St.-Georg Kirche (Templom)
12 St.-Jakob-Kirche (Templom)
13 St.-Kassian-Kirche (Templom)
14 St.-Katharinen-Kirche (Templom)
15 St. Ulrich Kirche (Templom)
16 Dreieinigkeitskirche (Evang. templom)
17 Neupfarrkirche (Evang. templom)
18 Heilige-Kreuz Kloster (Szt. Kereszt-kolostor)
19 St.-Emmerams-Kloster (Kolostor)
20 Bischöfliches Palais (Püspöki palota)
21 Städtisches Museum (Városi Múzeum)
22 Marstallmuseum (Múzeum)
23 Naturkundemuseum (Természettudományi Múzeum)
24 Kepler-Gedächtnishaus (Emlékmúzeum)
25 Ostdeutsche Galerie (Keptár)
26 Altes Rathaus (Régi városháza, múzeum)
27 Bischofshof, Porta Praetoria (Régi püspöki palota; kapu)
28 Fürstliches Schloss von Thurn und Taxis (Kastély)
29 Goldenes Kreuz (Fogadó)
30 Goliathhaus (Góliát ház)
31 Haus Heuport
32 Herzogshof (Hercegi palota)
33 Neue Waag (Új mázsaház)
34 Obermünsterturm (Templomrom)
35 Brückentor (Hídi kapu)
36 Ostentor (Keleti városkapu)
37 Baumburgerturm (Torony)
38 Goldener Turm (Arany torony)
39 Römermauer (Római városfal)

Müvelödés, egészségügy

40 Universität (Egyetem)
41 Stadtbibliothek, Thon-Dittmer-Haus (Városi Könyvtár)
42 Theater (Színház)
43 Evangelisches Krankenhaus (Kórház)

A FICHTEL-HEGYSÉG
ÉS A FRANK SVÁJC
0
10
20 km
NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG
NÉMET DEM. KÖZT.
CSEHSZLOVÁKIA
Frankenwald
Fichtelgebirge
Frankische Schweiz
Oberpfälzer Senke
Steinwald
Ludwigsstadt
Steinbach
Teuschnitz
Tschirn
Lichtenberg
Hirschberg
Rottenbach
Sonneberg
Neustadt bei Coburg
Pressig
Wilhelmsthal
Bad Steben
Geroldsgrün
Naila
Hof
Adorf
Stockheim
Schwarzenbach
Oeslau
Coburg
Wallenfels
Renau
Ob. Kotzau
Bad Brambach
Kronach
Presseck
Helmbrechts
Schwarzenbach
Sonnefeld
Unter-siemau
Redwitz
Rodach
Marktleugast
Weissdorf
Selb
Hazlov
Münchberg
Lichtenfels
Burgkunstadt
Unter-steinach
Stammbach
Kirchenlamitz
Eger
Hochstadt
Mainroth
Markt-schorgast
Gefrees
Weissenstadt
Staffelstein
Altenkunstadt
Kulmbach
Mainleus
Oberroslau
Staffelbg
Kordigast
Himmelkron
Bad Berneck
Bischofsgrün
Schneebg
Ebensfeld
Kasendorf
Ochsenkopf
Waldsassen
Wattendorf
Stadelhofen
Fichtelberg
Marktredwitz
Kösseine
Mitterteich
Schesslitz
Bindlach
Nagel
Würgau
Ludwag
Hollfeld
Bayreuth
Weidenberg
Platte
Wiesau
Memmelsdf
Herzogenreuth
Kulmain
Tirschenreuth
Bamberg
Burggrub
Plankenfels
Gesees
Creussen
Kemnath
Erbendorf
Falkenberg
Neustadt a. Kulm
Strullendorf
Streitberg
Waischenfeld
Vorbach
Windischeschenbach
Dregendorf
Tuchersfeld
Altendorf
Pottenstein
Buchau
Heinersreuth
Speinshart
Pressath
Ebermannstadt
Gosswenstein
Pegnitz
Eschenbach
Parkstein
Neustadt a. d. W.
Forchheim
Pretzfeld
Michelfeld
Grafenwöhr
Schwarzenbach
Altenstadt
Adelsdorf
Kirchenreuth
Egloffstein
Auerbach
Hütten
Weiden
Kunreuth
Wolfsberg
Mantel
Kaltenbrunn
Elfeltrich
Plech
Sorghof
Gräfenberg
Freihung
Leuchtenberg
Neunkirchen a. B.
Vilseck
Lüne
ERLANGEN
Forth
Hormersdorf
Velden
Königstein
Ob. Koblitz
Kalchreuth
Eckental
Neunhof
Hirschau
Wernberg-Koblitz
Wernberg
Neukirchen
Gebenbach
Hersbruck
Heroldsberg
Kemnath a. Buchberg
Freudenberg
Pfreimd
GROSSGRÜNDLACH
Lauf
Happurg
Weigendf
Sulzbach Rosenberg
Amberg
Nabburg
Röthenbach
Thalheim
FÜRTH
NÜRNBERG
Alfeld
Ursensollen
Schwarzenfeld
Schwarzach
Rosstal
Stein
Feucht
Altdorf
Kastl
Theuern
KATZWANG
Lauterhofen
Ensdorf
Schwabach
Wendelstein
Schwandorf
Pronsdorf
Postbauer-Henk
Hohenburg
Schmidmühlen
Steinberg
Barthelmesaurach
Roth b. N.
Allersberg
Neumarkt
Teublitz
Abenberg
Velburg
Regen
Hörmannsdorf
Hohenfels
Wasserlmungenau
Freystadt
Burglengenfeld
Hilpolstein
Main-Donau-Kanal
Seubersdorf
Parsberg
Naab
11

NÜRNBERG

0 200 400 m

Hivatal, közlekedés

1 Neues Rathaus (Városháza)
2 Bayerische Staatsbank (Bank)
3 Hauptpost (Főposta)
4 Verkehrsverein (Idegenforgalmi Hivatal)
5 Polizei (Rendőrség)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
7 Zentral-Omnibusbahnhof (Autóbusz-pályaudvar)

Műemlék, látnivaló

8 St.-Lorenz-Kirche (Templom)
9 Frauenkirche (Templom)
10 St.-Sebaldus-Kirche (Templom)
11 Germanisches Nationalmuseum (Nemzeti Múzeum)
12 Altstadtmuseum, Fembohaus (Óvárosi Múzeum)
13 Gewerbemuseum (Iparművészeti Múzeum)
14 Spielzeugmuseum (Játékmúzeum)
15 Verkehrsmuseum (Közlekedési Múzeum)
16 Albrecht-Dürer-Haus (Dürer-ház, Emlékmúzeum)
17 Kunsthalle (Műcsarnok)
18 Kaiserburg (Vár)
19 Altes Rathaus (Régi városháza)
20 Handwerkerhof (Iparos udvar)
21 Mauthalle (Régi vámház)
22 Nassauer Haus (Kereskedőház)
23 Unschlitthaus (Unschlitt-ház)
24 Tucherschloss (Kastély)
25 Weinstadel (Régi raktárház)
26 Planetarium (Planetárium)
27 Königstor (Király kapu)
28 Laufertor (Kaputorony)
29 Maxtor (Bástyakapu)
30 Spittlertor (Városkapu)
31 Tiergärtner Tor (Állatkerti kapu)
32 Henkerturm (Hóhér torony)
33 Weisser Turm (Fehér torony)
34 Schöner Brunnen (Kút)
35 Tugendbrunnen (Kút)
36 Tiergarten, Delphinarium (Állatkert)
37 Messegelände (Vásárterület)

Művelődés, egészségügy

38 Universität Erlangen-Nürnberg (Egyetem)
39 Stadtbibliothek, Stadtarchiv, Pellerschloss (Városi Könyvtár, Városi Levéltár, Kastély)
40 Opernhaus (Opera)
41 Schauspielhaus (Színház)
42 Städtische Bühnen (Színház)
43 Heilig-Geist-Spital (Kórház)

BAYREUTH

0 100 200 300 m

Hivatal, közlekedés

1 Rathaus (Városháza)
2 Landeszentralbank (Bank)
3 Post (Posta)
4 Fremdenverkehrsverein Bayreuth (Idegenforgalmi Hivatal)
5 Polizei (Rendőrség)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)

Müemlék, látnivaló

7 Ordenskirche (Templom)
8 Spitalkirche (Templom)
9 Stadtpfarrkirche (Evang. templom)
10 Neues Schloss (Állami Képtár, Helytörténeti Múzeum)
11 Haus Wahnfried (Wagner Emlékmúzeum)
12 Altes Schloss (Régi palota)
13 Eremitage
14 Schloss Fantaisie (Kastély)
15 Markgrafenbrunnen (Kút)
16 Franz-Liszt-Gedenktafel (Liszt Ferenc-emléktábla)
17 Grabstätte von Franz Liszt (Liszt Ferenc sírja)
18 Tierpark Röhrensee (Állatkert)
19 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Müvelődés, egészségügy, sport

20 Markgräfliches Opernhaus (Operaház)
21 Richard-Wagner-Festspielhaus (Színház)
22 Heil- und Pflegeanstalt (Gyógyintézet)
23 Städtisches Krankenhaus (Kórház)
24 Stadtbad (Uszoda)
25 Stadthalle (Sportcsarnok)

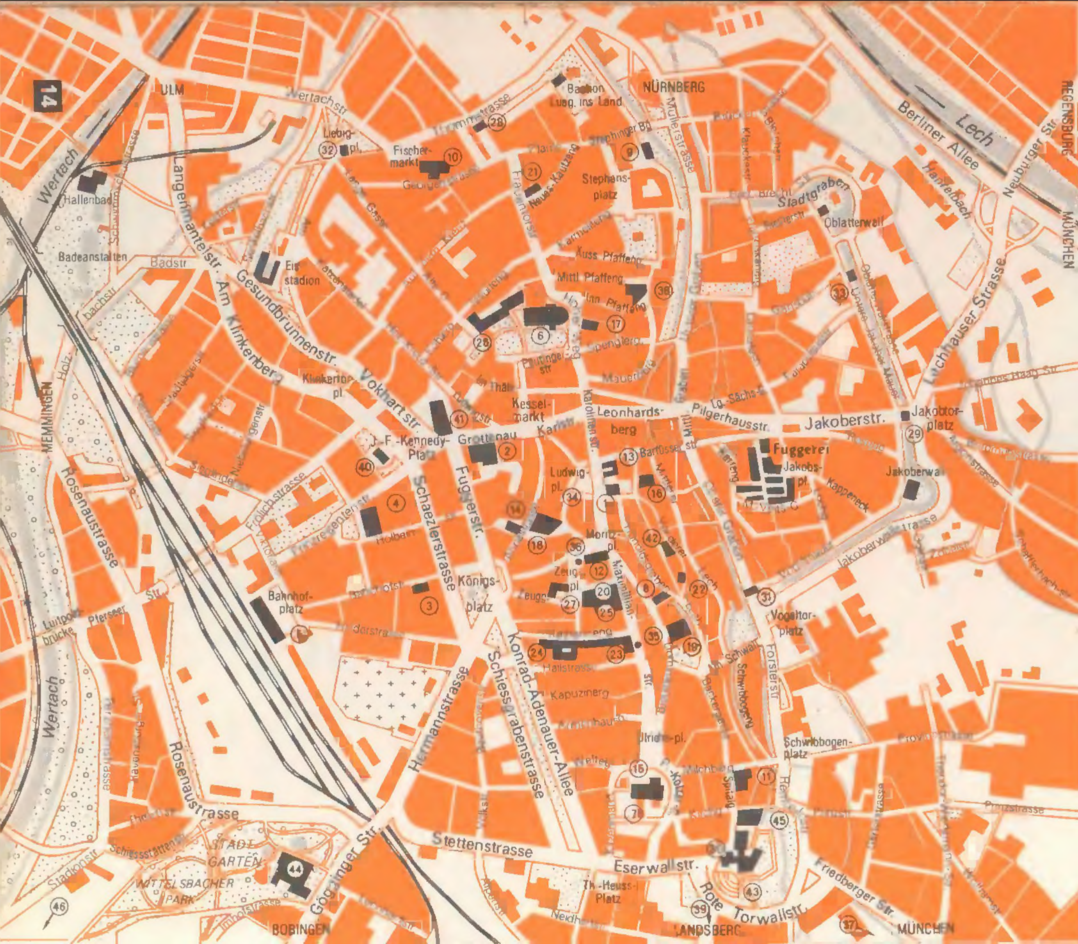

AUGSBURG

0 100 200 300 m

Hivatal, közlekedés

1 Rathaus (Városháza)
2 Hauptpost (Főposta)
3 Verkehrsverein (Idegenforgalmi Hivatal)
4 Polizei (Rendőrség)
5 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)

Müemlék, látnivaló

6 Dom (Dóm)
7 Münsterkirche St. Ulrich und Afra (Székesegyház)
8 Dominikanerkirche (Templom)
9 St.-Gallus-Kirche (Templom)
10 St.-Georgs-Kirche (Templom)
11 St.-Margareth-Kirche (Templom)
12 St.-Moritz-Kirche (Templom)
13 St.-Peter-Kirche, Perlachturm (Templom)
14 St.-Anna-Kirche (Evang. templom)
15 St.-Ulrichs-Kirche (Evang. templom)
16 Kloster St.-Maria-Stern (Kolostor)
17 Bischöfliches Palais (Püspöki palota)
18 Maximilianmuseum (Múzeum)
19 Römisches Museum (Római Múzeum, Kőtár)
20 Naturwissenschaftliches Museum (Természettudományi Múzeum)
21 Mozartgedenkstätte (Emlékmúzeum)
22 Holbeinhaus (Emlékszoba, kiállítási terem)
23 Schaezlerpalais (Képtár, Grafikai Gyűjtemény)
24 Staatliche Gemäldegalerie (Állami Képtár)
25 Fuggerhaus (Fugger-ház)
26 Kreisregierung (Régi püspöki palota)
27 Zeughaus (Városi fegyvertár)
28 Fischertor (Városkapu)
29 Jakobertor (Városkapu)
30 Rotes Tor (Városkapu)
31 Vogeltor (Városkapu)
32 Wertachbrucker Tor (Városkapu)
33 Fünfgratturm (Torony)
34 Augustusbrunnen (Szökőkút)
35 Herkulesbrunnen (Szökőkút)
36 Merkurbrunnen (Szökőkút)
37 Botanischer Garten (Botanikus kert)
38 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

39 Universität Augsburg (Egyetem)
40 Stadtbibliothek (Városi Könyvtár)
41 Stadttheater (Városi Színház)
42 Komödie (Vígszínház)
43 Freilichtbühne (Szabadtéri színpad)
44 Kongresshalle (Kongresszusi palota)
45 Heiliggeistspital (Kórház)
46 Rosenaustadion (Stadion)

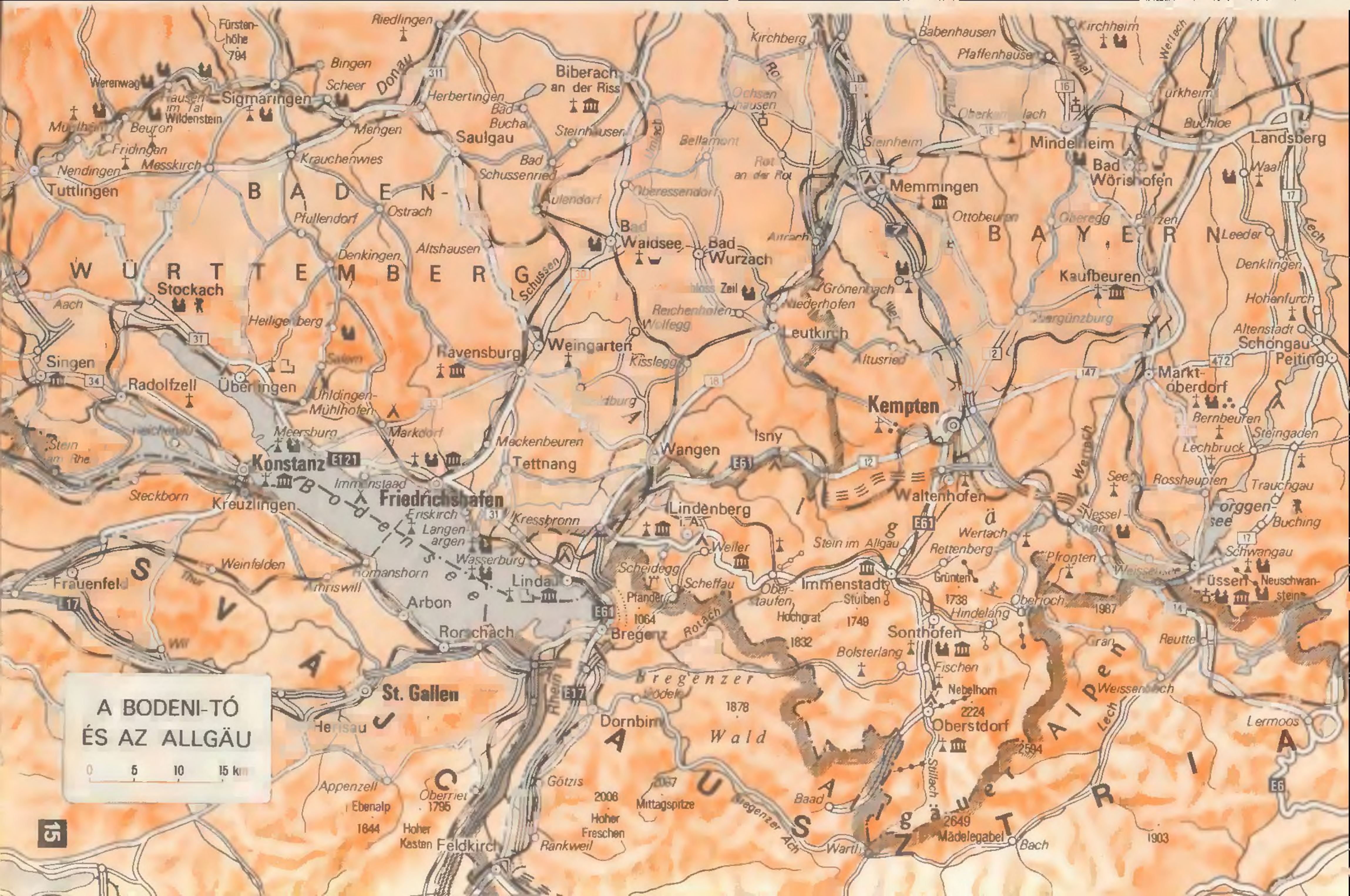
A BODENI-TÓ
ÉS AZ ALLGÄU
0 5 10 15 km
15
BADEN-WÜRTTEMBERG
BAYERN
SVÁJC
AUSZTRIA
Bodensee
Allgäuer Alpen
Bregenzer Wald
Allgäu
Donau
Rhein
Lech
Iller
Fürstenhöhe 784
Riedlingen
Bingen
Scheer
Sigmaringen
Werenwag
Hausen im Tal
Wildenstein
Beuron
Mühlheim
Fridingen
Nendingen
Messkirch
Tuttlingen
Mengen
Krauchenwies
Pfullendorf
Ostrach
Herbertingen
Bad Buchau
Saulgau
Biberach an der Riss
Steinhausen
Bad Schussenried
Aulendorf
Denkingen
Altshausen
Stockach
Aach
Singen
Radolfzell
Überlingen
Heiligenberg
Salem
Uhldingen-Mühlhofen
Meersburg
Markdorf
Konstanz
Kreuzlingen
Steckborn
Stein am Rhein
Immenstaad
Friedrichshafen
Eriskirch
Langenargen
Kressbronn
Wasserburg
Lindau
Ravensburg
Weingarten
Schussen
Mackenbeuren
Tettnang
Bad Waldsee
Bad Wurzach
Oberessendorf
Bellamont
Umlach
Kissleg
Wolfegg
Reichenhofen
Schloss Zeil
Leutkirch
Wangen
Isny
Kirchberg
Rot an der Rot
Ochsenhausen
Aitrach
Grönenbach
Niederhofen
Babenhausen
Pfaffenhausen
Memmingen
Steinheim
Ottobeuren
Altusried
Kempten
Waltenhofen
Lindenberg i. A.
Weiler
Scheidegg
Pfänder
Scheffau
Stein im Allgäu
Oberstaufen
Immenstadt
Stuiben
Hochgrat
Rettenberg
Grünten
Wertach
Sonthofen
Bolsterlang
Fischen
Hindelang
Oberjoch
Nebelhorn
Oberstdorf
Mädelegabel
Stillach
Baad
Bregenz
Rotach
Dornbirn
Götzis
Mittagspitze
Hoher Freschen
Rankweil
Feldkirch
Wartl
Bach
Kirchheim
Mindel
Mindelheim
Türkheim
Bad Wörishofen
Buchloe
Landsberg
Waal
Obergünzburg
Kaufbeuren
Leeder
Denklingen
Hohenfurch
Altenstadt
Schongau
Peiting
Marktoberdorf
Bernbeuren
Lechbruck
Steingaden
Rosshaupten
Trauchgau
Forggensee
Buching
Schwangau
Füssen
Neuschwanstein
Nesselwang
Pfronten
Weissensee
Reutte
Weissenbach
Lermoos
Frauenfeld
Weinfelden
Thur
Amriswil
Romanshorn
Arbon
Rorschach
St. Gallen
Herisau
Appenzell
Ebenalp
Oberriet
Hoher Kasten

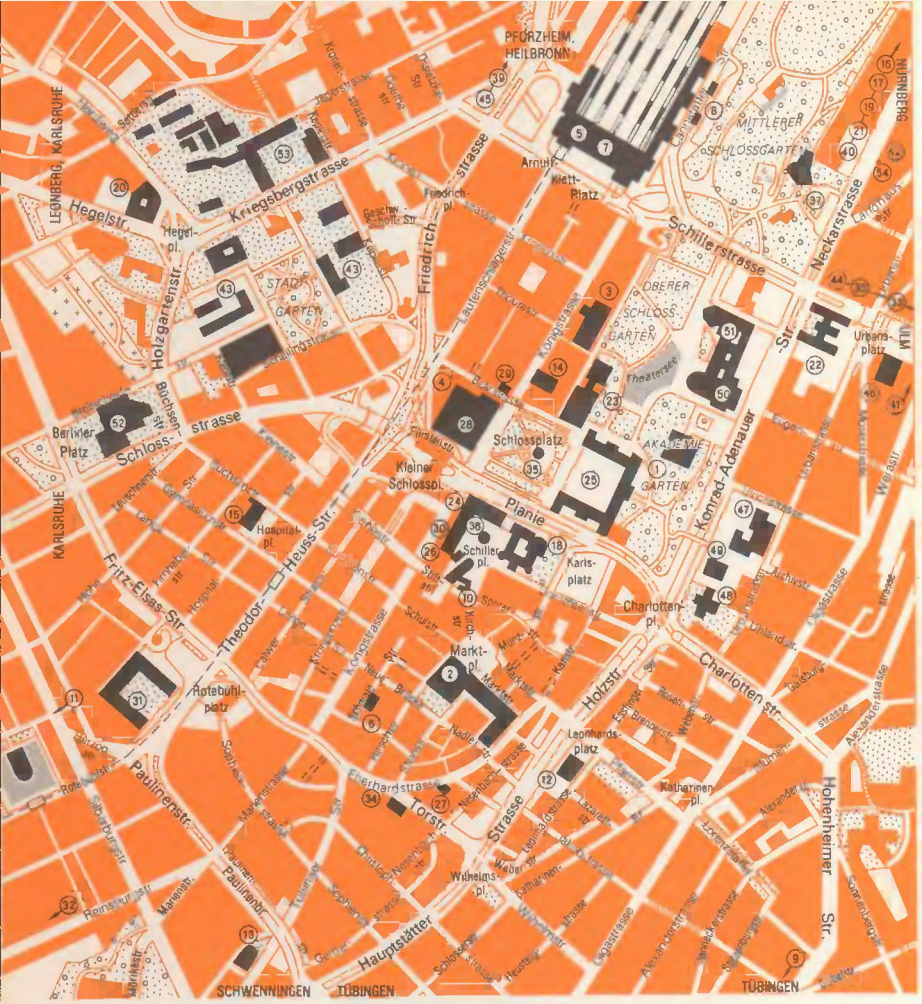

STUTTGART

0 100 200 m

Hivatal, közlekedés

1 Landtag (Kormányhivatal)
2 Rathaus (Városháza)
3 Landeszentralbank (Bank)
4 Hauptpost (Főposta)
5 Verkehrsamt (Idegenforgalmi Hivatal)
6 Polizei (Rendőrség)
7 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
8 Omnibushof (Autóbusz-pályaudvar)
9 Flughafen Stuttgart-Echterdingen (Repülőtér)

Műemlék látnivaló

10 Stiftskirche (Apátsági templom)
11 Johanneskirche (Templom)
12 Leonhardskirche (Templom)
13 Marienkirche (Templom)
14 St. Eberhard-Kirche (Templom)
15 Hospitalkirche (Evang. templom)
16 Stadtkirche (Evang. Templom)
17 Grabkapelle (Rotenbergkapelle) (Sírkápolna)
18 Altes Schloss, Württembergisches Landesmuseum (Regi Kastély, Múzeum)
19 Schloss Rosenstein Naturkundemuseum (Rosenstein kastély, Természettudományi Múzeum)
20 Lindenmuseum (Néprajzi Múzeum)
21 Daimler-Benz-Museum (Autómúzeum)
22 Staatsgalerie (Állami Képtár)
23 Kunstgebäude (Műcsarnok, Városi Képtár)
24 Alte Kanzlei (Régi Kancellária)
25 Neues Schloss (Uj Kastély)
26 Fruchtkasten (Régi gabonatároló)
27 Hegelhaus (Hegel szülőháza)
28 Königsbau (Középület)
29 Marquardtbau (Középület)
30 Prinzenbau (Herceg palota)
31 Rotebühlbau (Középület)
32 Schloss Solitude (A Magány kastélya)
33 Villa Berg (Kastély)
34 Tagblatt-Turmhaus (Toronyház)
35 Jubiläumssäule (Emlékmű)
36 Schillerdenkmal (Szobor)
37 Planetarium (Planetárium)
38 Fernsehturm (TV-torony)
39 Höhenpark Killesberg (Pihenőpark Kiállítási terület)
40 Zoologisch-Botanischer Garten Wilhelma (Állatkert, Botanikus kert)
41 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)
42 Campingplatz (Kemping)

Művelődés, egészségügy, sport

43 Universität Stuttgart (Műszaki Egyetem)
44 Universität Hohenheim (Egyetem)
45 Akademie der bildenden Künste (Képzőművészeti Főiskola)
46 Hochschule für Musik (Zeneművészeti Főiskola)
47 Landesbibliothek (Tartományi Könyvtár)
48 Wilhelmspalais Städtische Bibliothek (Városi Könyvtár)
49 Hauptstaatsarchiv (Állami Levéltár)
50 Staatsoper (Operaház)
51 Staatstheater (Színház)
52 Liederhalle (Hangversenycsarnok)
53 Katharinenhospital (Kórház)
54 Neckarstadion (Stadion)

A FEKETE-ERDŐ

0 10 20 30 km

KARLSRUHE
Bretten
Worth
Ettlingen
Durmersheim
Malsch
Rastatt
Kuppenheim
Gaggenau
Favorite
Neuenbürg
PFORZHEIM
Mühlacker
Bissingen
Vaihingen a. d. Enz
Markgröningen
Ludwigsburg
Kornwestheim
Ditzingen
Leonberg
Besigheim
Bietigheim
Aspera
Enz
Wurm
Bad Liebenzell
Weil der Stadt
STUTTGART
Sindelfingen
Böblingen
Ehningen
Hirsau
Calw
Wildbad
Gernsbach
Bad Herrenalb
Baden-Baden
Haguenau
Brumath
Rheinau
Bühl
Forbach
Badener Höhe
Wildberg
Herrenberg
Waldenbuch
Schönbuch
Altensteig
Nagold
Bebenhausen
Tübingen
Rottenburg
Neckar
STRASBOURG
Achern
Hornisgrinde
Kehl
Oberkirch
Renchen
Bad Antogast
Baiersbronn
Freudenstadt
Horb
Offenburg
Griesbach
Gengenbach
Gr. Hundsk
Rhein
Schwanau
Lahr
Zell Wolfach
Wolfach
Kinzig
Schiltach
Alpirsbach
Oberndorf
Sulz
Karpfenbühl
Haigerloch
Eyach
Hechingen
Mössingen
Hohenzollern Burg
Tailfingen
Balingen
Albstadt
Ebingen
Schömberg
Ettenheim
Herbolzheim
Elzach
Hornberg
Schramberg
Rottweil
1015
Riegel
Emmendingen
Kalnau
Triberg
Rohrhardsberg
Brend
St. Georgen
Schwenningen
Brigach
Villingen
Trossingen
Spaichingen
Hausen im Tal
Weilenwag
Beuron
Fridingen
Muhlheim
557
March
Waldkirch
Kandel
Furtwangen
Bad Dürrheim
Tuttlingen
Breisach
FREIBURG IM BREISGAU
Ebnet
Falkenstein
Kirchzarten
Höllental
Titisee
Donaueschingen
Breg
Donau
Witthoh
860
Neustadt
Schauinsland
Bad Krozingen
Hinterzarten
Feldberg
Löffingen
Wutach
Blumberg
Engen
814
Stockach
Aach
Hohenhewen
Singen
Staufen
Todtnau
Schluchsee
Seebrugg
Bonndorf
Müllheim
Belchen
St. Blasien
Radolfzell
Blauen
1165
Todtmoos
Zell
Hohe Möhr
983
Schaffhausen
Neuhausen
Rheinfall
Kandern
Schopfheim
Wehra
Tiengen
Waldshut
Wutach
Schwarzach
Lörrach
Rheinfelden
Säckingen
Weil
Rhein
Frauenfeld
Frick
Brugg
Baden
BASEL
WINTERTHUR 17
Canal du Rhône au Rhin
Aare
Glatt
Töss

HEIDELBERG

0 200 400 m

Hivatal, közlekedés

1 Rathaus (Városháza)
2 Landeszentralbank (Bank)
3 Hauptpost (Főposta)
4 Fremdenverkehrsamt (Idegenforgalmi Hivatal)
5 Polizei (Rendőrség)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)

Műemlék, látnivaló

7 Heiliggeistkirche (Templom)
8 Jesuitenkirche (Templom)
9 Peterskirche (Templom)
10 Providenzkirche (Templom)
11 St.-Anna-Kirche (Templom)
12 Kurpfälzisches Museum (Múzeum)
13 Völkerkundemuseum (Néprajzi Múzeum)
14 Schloss (Kastely)
15 Altes Rathaus (Régi Városháza)
16 Haus zum Riesen (Az "óriás" háza)
17 Haus zum Ritter (A "lovag" háza)
18 Marstall und Zeughaus (Régi istálló és fegyvertár)
19 Ruine der Michaelsbasilika (Bazilikarom)
20 Ruine des Stephansklosters (Kolostorrom)
21 Sternwarte (Csillagvizsgáló)
22 Brückentor (Hídkapu)
23 Hexenturm (Boszorkány torony)
24 Karlstor (Károly-kapu)
25 Gaisbergturm (Kilátótorony)
26 Heiligenbergturm (Kilátótorony)
27 Molkenkur (Kávézó és étterem)
28 Bismarcksäule (Emlékmű)
29 Bismarckdenkmal (Szobor)
30 Bunsendenkmal (Emlékmű)
31 Hölderlindenkmal (Szobor)
32 Botanischer Garten (Botanikus kert)
33 Tiergarten (Állatkert)
34 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés egészségügy

35 Alte Universität (Régi Egyetem)
36 Neue Universität (Új Egyetem)
37 Universitätsinstituten (Egyetemi Intézetek)
38 Krebsforschungszentrum (Rákkutató Központ)
39 Max-Planck-Institut (Max Planck Intézet)
40 Stadtbücherei (Városi Könyvtár)
41 Universitätsbibliothek (Egyetemi Könyvtár)
42 Stadttheater (Városi Színház)
43 Stadthalle (Hangversenyterem)
44 Universitätskliniken (Egyetemi klinikák)
45 Thermalbad (Gyógyfürdő)

MANNHEIM

0 100 200 300 m

Hivatal, kozlekedés

1 Rathaus (Városháza)
2 Landeszentralbank (Bank)
3 Hauptpost (Főposta)
4 Verkehrsverein (Idegenforgalmi Hivatal)
5 Polizei (Rendőrség)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
7 Heidelberger OEG-Bahnhof (Pályaudvar)
8 Handelshafen (Kereskedelmi kikötő)

Műemlék, látnivaló

9 Christuskirche (Templom)
10 Jesuitenkirche (Templom)
11 Spitalkirche (Templom)
12 Untere Pfarrkirche (Alsó plébániatemplom)
13 Konkordienkirche (Evang. templom)
14 Mannheimer Schloss (Kastély)
15 Altes Rathaus (Régi Városháza)
16 Börse (Börze)
17 Bretzenheimpalast (Palota)
18 Zeughaus, Reiss-Museum (Egykori fegyvertár; Városi Múzeum)
19 Kunsthalle (Műcsarnok)
20 Rhein-Neckar-Hochhaus (Toronyház)
21 Rosengarten (Kultúrpalota)

22 Sternwarte (Csillagvizsgáló)
23 Wasserturm (Víztorony)
24 Luisenpark (Pihenőpark)
25 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

26 Universität Mannheim (Közgazdasági Egyetem)
27 Musikhochschule (Zeneművészeti Főiskola)
28 Nationaltheater (Nemzeti Színház)
29 St.-Theresien-Krankenhaus (Kórház)
30 Carl-Diem-Sporthalle (Sportcsarnok)
31 Eisstadion (Jégstadion)
32 Herschelbad (Fürdő)

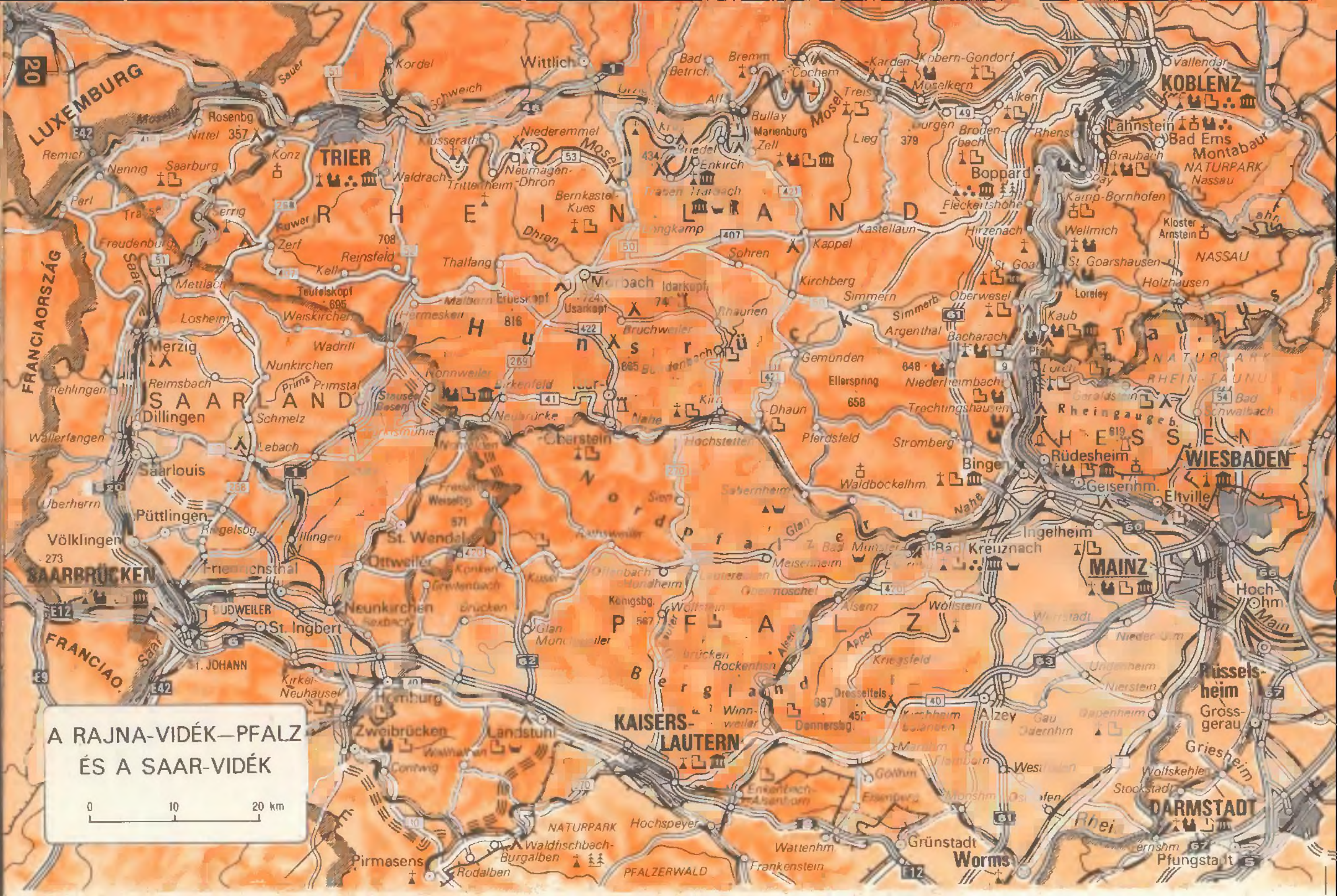

20
A RAJNA-VIDÉK—PFALZ
ÉS A SAAR-VIDÉK
0
10
20 km
LUXEMBURG
FRANCIAORSZÁG
FRANCIAO.
R H E I N L A N D
H u n s r ü c k
S A A R L A N D
P F A L Z
N o r d p f ä l z e r
B e r g l a n d
H E S S E N
T a u n u s
NATURPARK RHEIN-TAUNUS
NATURPARK Nassau
NASSAU
NATURPARK
PFALZERWALD
Rheingaugeb.
KOBLENZ
TRIER
MAINZ
WIESBADEN
DARMSTADT
SAARBRÜCKEN
KAISERS-LAUTERN
Worms
Rüsselsheim
Wittlich
Kordel
Schweich
Rosenbg
Nittel
357
Remich
Nennig
Saarburg
Konz
Perl
Freudenburg
Mettlach
Losheim
Merzig
Rehlingen
Reimsbach
Dillingen
Wallerfangen
Saarlouis
Überherrn
Püttlingen
Völklingen
273
Riegelsbg.
Friedrichsthal
Illingen
Lebach
Schmelz
Nunkirchen
Primstal
Wadrill
Weiskirchen
Teufelskopf
695
Reinsfeld
Kell
Zerf
Ruwer
708
Waldrach
Trittenheim
Kusserath
Niederemmel
Neumagen-Dhron
Bernkastel-Kues
Dhron
Thalfang
Morbach
Idarkopf
Erbeskopf
816
Usarkopf
Hermeskeil
Nonnweiler
Birkenfeld
Neubrücke
Oberstein
Bruchweiler
Rhaunen
Kirn
Nahe
Hochstetten
St. Wendel
Ottweiler
Neunkirchen
St. Ingbert
DUDWEILER
ST. JOHANN
Kirkel-Neuhausel
Homburg
Zweibrücken
Landstuhl
Contwig
Pirmasens
Rodalben
Waldfischbach-Burgalben
Hochspeyer
Wattenhm
Frankenstein
Grünstadt
Alzey
Kirchheimbolanden
Dannersbg.
Dreiselfels
Rockenhsn
Winnweiler
Kriegsfeld
Appel
Alsenz
Wöllstein
Meisenheim
Bad Münster
Bad Kreuznach
Glan
Sobernheim
Kusel
Königsbg.
Glan Münchweiler
Offenbach
Lauterecken
Obermoschel
Bullay
Marienburg
Zell
Enkirch
Traben Trarbach
Bad Bertrich
Bremm
Alf
Cochem
Karden
Treis
Kobern-Gondorf
Moselkern
Mosel
Lieg
379
Burgen
Brodenbach
Alken
Boppard
Fleckertshöhe
Kastellaun
Kappel
Sohren
Langkamp
Kirchberg
Simmern
Gemünden
Ellerspring
658
Argenthal
Oberwesel
Bacharach
Niederheimbach
648
Trechtingshausen
Stromberg
Pferdsfeld
Dhaun
Waldböckelhm
Bingen
Rüdesheim
619
Geisenhm.
Eltville
Ingelheim
Kaub
Loreley
St. Goar
St. Goarshausen
Hirzenach
Wellmich
Kamp-Bornhofen
Braubach
Lahnstein
Bad Ems
Montabaur
Vallendar
Rhens
Kloster Arnstein
Holzhausen
Lahn
Bad Schwalbach
Hochheim
Main
Gross-gerau
Griesheim
Wolfskehlen
Stockstadt
Pfungstadt
Nierstein
Oppenheim
Undenheim
Nieder-Olm
Wörrstadt
Westhofen
Osthofen
Gau Odernhm
Saar
Sauer
Prims
Nahe
Rhein

Hivatal, közlekedés

1 Landesregierung, Grossherzogliches Schloss (Kormánypalota; volt Nagyhercegi palota)
2 Rathaus (Városháza)
3 Landeszentralbank (Bank)
4 Hauptpost (Főposta)
5 Verkehrsverein Mainz (Idegenforgalmi Hivatal)
6 Polizei (Rendőrség)
7 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
8 Südbahnhof (Déli pályaudvar)
9 Bahnhof Mainz-Kastel (Pályaudvar)
10 Anlegestelle (Kikötő)

Műemlék, látnivaló

11 St.-Martins-Dom (Székesegyház)
12 St. Stephans-Kirche (Templom)
13 Augustinerkirche (Templom)
14 Christuskirche (Templom)
15 St.-Ignaz-Kirche (Templom)
16 St.-Johannis-Kirche (Templom)
17 St.-Peters-Kirche (Templom)
18 St.-Quintin-Kirche (Templom)
19 Bischöfliches Dom- und Diözesanmuseum (Egyházművészeti Múzeum)
20 Gutenbergmuseum (Gutenberg Múzeum)
21 Kurfürstliches Schloss, Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Választófejedelmi kastély; Római-germán Központi Múzeum)
22 Mittelrheinisches Landesmuseum (Helytörténeti Múzeum, Képtár)
23 Naturhistorisches Museum (Természettudományi Múzeum)
24 Justizgebäude (Igazságügyi palota)
25 Bassenheimer Hof (Palota)
26 Ostemer Hof (Palota)
27 Rheingoldhalle (Kultúrpalota)
28 Schönborner Hof (Palota)
29 Südwestfunk (SWF-rádiószékház)
30 Zweites Deutsches Fernsehen (ZDF-televíziószékház)
31 Dalivius-Victor-Bogen (Diadalív)
32 Holzturm (Fatorony)
33 Drususstein (Római emlékkő)
34 Gutenbergdenkmal (Emlékmű)
35 Schillerdenkmal (Szobor)
36 Jupitersäule (Emlékoszlop)
37 Marktbrunnen (Kút)
38 Stadtpark, Rosengarten (Városi park, Rózsakert)
39 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

40 Johannes-Gutenberg-Universität (Egyetem)
41 Alte Universität (Régi Egyetem)
42 Universitätskliniken (Egyetemi klinikák)
43 Stadtbibliothek (Városi Könyvtár)
44 Stadttheater (Városi Színház)
45 St.-Hildegardis-Krankenhaus (Kórház)
46 Hallenbad (Fedett uszoda)
47 Stadion

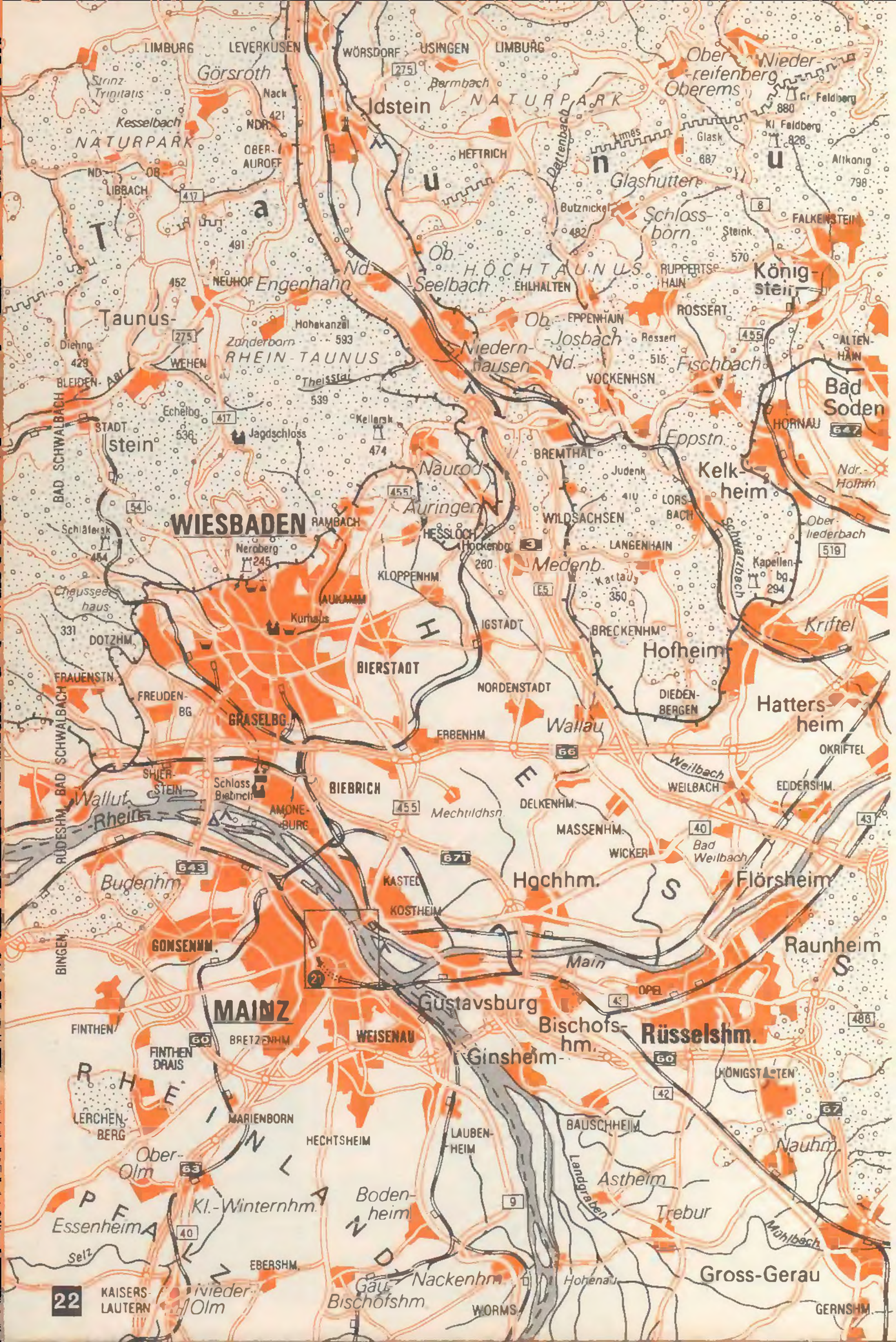

LIMBURG
LEVERKUSEN
WÖRSDORF
USINGEN
LIMBURG
Görsroth
Strinz Trinitatis
Nack
421
Kesselbach
NATURPARK
NDR.
OBER-AUROFF
Idstein
Bermbach
NATURPARK
Ober-reifenberg
Nieder-reifenberg
Oberems
Gr. Feldberg
880
Kl. Feldberg
826
Altkönig
798
Glask
687
Limes
Dattenbach
HEFTRICH
Glashütten
Butznickel
482
Schloss-born
Steink
570
FALKENSTEIN
LIBBACH
491
Taunus
Ob.-Seelbach
HÖCHTAUNUS
RUPPERTS-HAIN
Königstein
452
NEUHOF
Engenhahn
EHLHALTEN
ROSSERT
Taunus-
Hohekanzel
593
Zanderborn
RHEIN-TAUNUS
Ob.-Josbach
EPPENHAIN
Rossert
Niedern-hausen
Nd.-
515
Fischbach
ALTEN-HAIN
Diehng
429
WEHEN
Theisstal
539
VOCKENHSN
Bad Soden
BLEIDEN-
Aar
Echelbg.
536
Jagdschloss
Kellersk
474
HORNAU
STADT
stein
BAD SCHWALBACH
Eppstn.
BREMTHAL
Naurod
Judenk
Kelk-heim
Ndr.-Hofhm
Auringen
410
LORS-BACH
WIESBADEN
RAMBACH
WILDSACHSEN
Schläfersk
454
Neroberg
245
HESSLOCH
Hockenbg.
260
LANGENHAIN
Ober-liederbach
Medenb.
Kartaus
350
Kapellen-bg.
294
Schwarzbach
KLOPPENHM.
Chausseehaus
331
DOTZHM.
AUKAMM
Kurhaus
IGSTADT
BRECKENHM.
Kriftel
Hofheim
BIERSTADT
FRAUENSTN.
FREUDEN-BG.
GRASELBG.
NORDENSTADT
DIEDEN-BERGEN
Hatters-heim
Wallau
ERBENHM.
OKRIFTEL
Weilbach
WEILBACH
ELDERSHM.
SHIER-STEIN
Schloss Biebrich
BIEBRICH
Wallut
Rhein
AMONE-BURG
Mechtildhsn.
DELKENHM.
MASSENHM.
WICKER
Bad Weilbach
Budenhm.
KASTEL
Hochhm.
Flörsheim
KOSTHEIM
GONSENHM.
Raunheim
Main
OPEL
MAINZ
Gustavsburg
Bischofs-hm.
Rüsselshm.
FINTHEN
BRETZENHM.
WEISENAU
Ginsheim
FINTHEN DRAIS
KÖNIGSTÄTTEN
LERCHEN-BERG
MARIENBORN
HECHTSHEIM
LAUBEN-HEIM
BAUSCHHEIM
Nauhm.
Ober-Olm
Landgraben
Astheim
Kl.-Winternhm.
Boden-heim
Trebur
Essenheim
Mühlbach
Selz
EBERSHM.
Gau-Bischofshm.
Nackenhm.
Hohenau
Gross-Gerau
KAISERS-LAUTERN
Nieder-Olm
WORMS
GERNSHM.
RHEINLAND
PFALZ

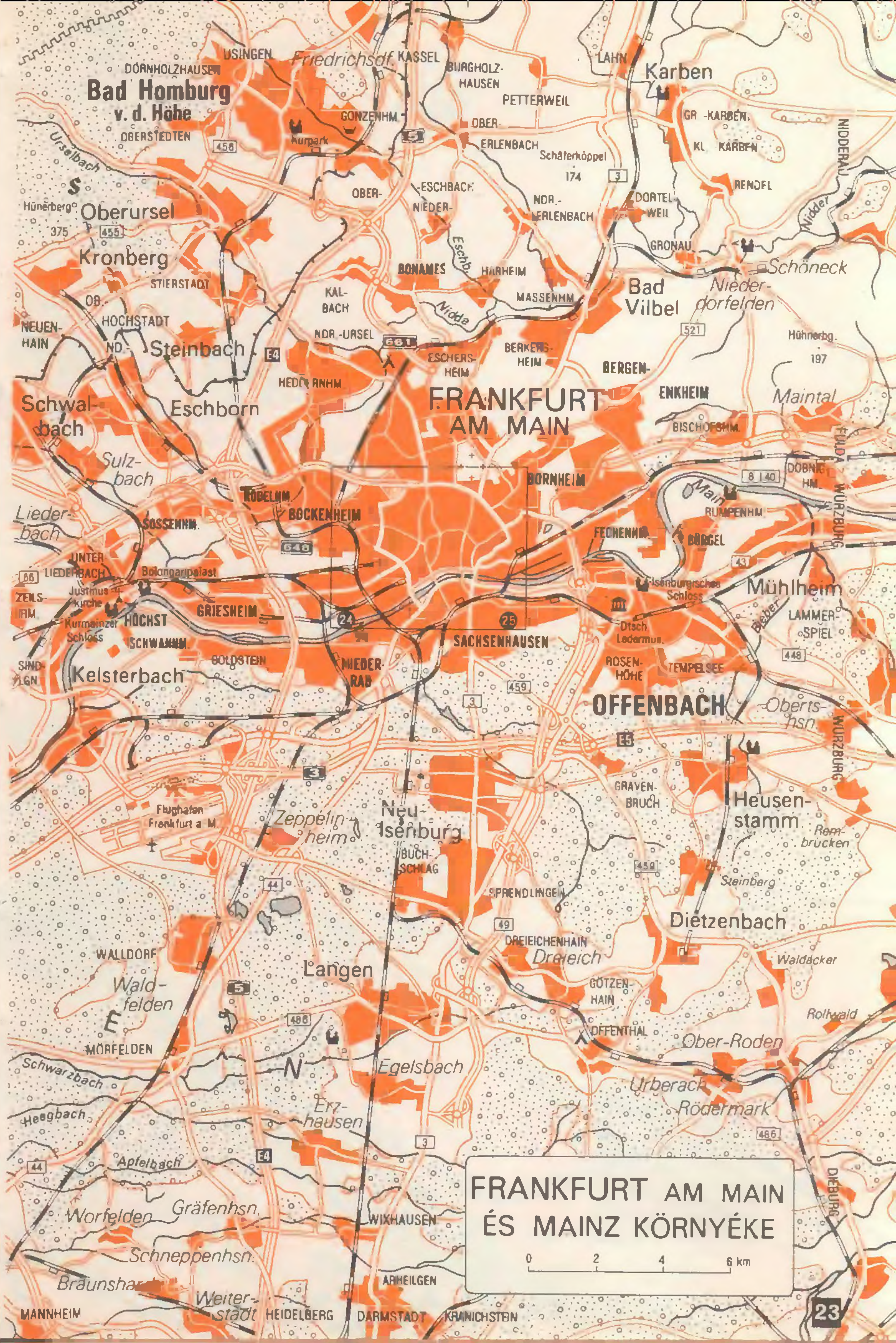

FRANKFURT AM MAIN
ÉS MAINZ KÖRNYÉKE
0
2
4
6 km
23
FRANKFURT
AM MAIN
OFFENBACH
Bad Homburg
v. d. Höhe
DORNHOLZHAUSEN
OBERSTEDTEN
USINGEN
Friedrichsdf.
KASSEL
BURGHOLZ-
HAUSEN
PETTERWEIL
GONZENHM.
Kurpark
OBER-
ERLENBACH
Schäferköppel
174
LAHN
Karben
GR.-KARBEN
KL. KARBEN
RENDEL
NIDDERAU
Urselbach
Hünerberg
375
Oberursel
Kronberg
STIERSTADT
OB.-
HOCHSTADT
NEUEN-
HAIN
ND.
Steinbach
Eschborn
Schwal-
bach
Sulz-
bach
Lieder-
bach
OBER-
ESCHBACH
NIEDER-
Eschb.
NDR.-
ERLENBACH
DORTEL-
WEIL
GRONAU
Schöneck
Nieder-
dorfelden
Bad
Vilbel
BONAMES
HARHEIM
MASSENHM.
KAL-
BACH
Nidda
NDR.-URSEL
ESCHERS-
HEIM
BERKERS-
HEIM
BERGEN-
ENKHEIM
Hühnerbg.
197
Maintal
BISCHOFSHM.
HEDDERNHM.
BORNHEIM
RÖDELHM.
BOCKENHEIM
SOSSENHM.
UNTER-
LIEDERBACH
Bolongaropalast
Justinus-
kirche
Kurmainzer
Schloss
HÖCHST
GRIESHEIM
SCHWANHM.
GOLDSTEIN
Kelsterbach
SIND-
LGN.
ZEILS-
HM.
NIEDER-
RAD
SACHSENHAUSEN
FECHENHM.
Main
RUMPENHM.
BÜRGEL
DÖRNIG-
HM.
Isenburgisches
Schloss
Dtsch.
Ledermus.
Mühlheim
Bieber
LAMMER-
SPIEL
ROSEN-
HÖHE
TEMPELSEE
Oberts-
hsn.
FULDA
WÜRZBURG
Flughafen
Frankfurt a. M.
Zeppelin-
heim
Neu-
Isenburg
BUCH-
SCHLAG
SPRENDLINGEN
GRAVEN-
BRUCH
Heusen-
stamm
Rem-
brücken
Steinberg
Dietzenbach
DREIEICHENHAIN
Dreieich
GÖTZEN-
HAIN
OFFENTHAL
Waldacker
Rollwald
Ober-Roden
Urberach
Rödermark
DIEBURG
WALLDORF
Wald-
felden
MÖRFELDEN
Langen
Egelsbach
Erz-
hausen
Schwarzbach
Heegbach
Apfelbach
Worfelden
Gräfenhsn.
Schneppenhsn.
Braunshardt
Weiter-
stadt
WIXHAUSEN
ARHEILGEN
KRANICHSTEIN
MANNHEIM
HEIDELBERG
DARMSTADT
E4
E5

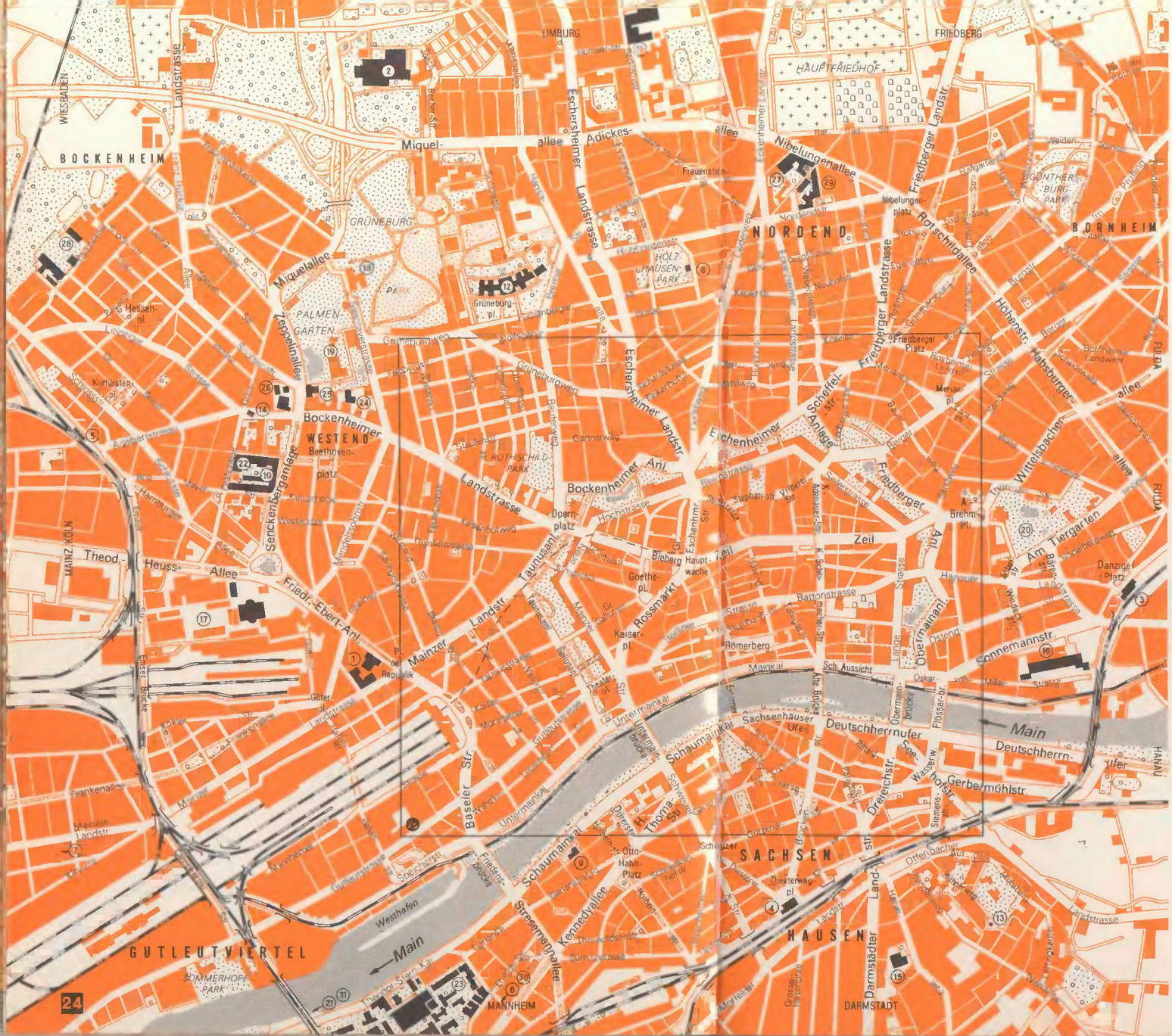

FRANKFURT AM MAIN

0 200 400 m

Hivatal, közlekedés

1 Polizei (Rendőrség)
2 Deutsche Bundesbank (Bank)
3 Bahnhof-Ost (Keleti pályaudvar)
4 Bahnhof-Süd (Déli pályaudvar)
5 Bahnhof-West (Nyugati pályaudvar)
6 Flughafen Frankfurt Rhein-Main (Repülőtér)

Műemlék, látnivaló

7 Justinuskirche (Templom)
8 Holzhausen-Schlössen, Museum für Vor- und Frühgeschichte (Őstörténeti Múzeum)
9 Liebieghaus, Museum alter Plastik (Liebieg-ház, Szobormúzeum)
10 Naturmuseum Senckenberg (Természettudományi Múzeum)
11 Hessischer Rundfunk (Rádiószékház)
12 IG-Farben-Hochhaus (Irodaház)
13 Willemerhäuschen (Willemer-ház)
14 Bockenheimer Warte (Őrtorony)
15 Henninger Turm (Kilátótorony)
16 Grossmarkthalle (Vásárcsarnok)
17 Messe- und Ausstellungsgelände (Vásárváros)
18 Botanischer Garten (Botanikus kert)
19 Palmengarten (Pálmakert)
20 Zoologischer Garten (Állatkert)
21 Campingplatz (Kemping)

Művelődés, egészségügy, sport

22 Johann-Wolfgang-Goethe-Universität (Egyetem)
23 Universitätskliniken (Egyetemi klinikák)
24 Deutsches Archäologisches Institut (Német Régészeti Intézet)
25 Deutsche Bibliothek (Nemzeti Könyvtár)
26 Stadt- und Universitätsbibliothek (Városi és Egyetemi Könyvtár)
27 Burgerhospital (Kórház)
28 St.-Elisabethen-Krankenhaus (Kórház)
29 St.-Marien-Krankenhaus (Kórház)
30 Stadion
31 Rennbahn (Kerékpárversenypálya)

A belváros nevezetességei

Hivatal, közlekedés

1 Rathaus (Városháza)
2 Technisches Rathaus (A városháza műszaki hivatalai)
3 Hauptzollamt (Vámhivatal)
4 Fernmeldehochhaus der Bundespost (Távközlési Központ és Főposta)
5 Verkehrsverein (Idegenforgalmi Hivatal)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
7 Omnibusbahnhof (Autóbusz-pályaudvar)

Műemlék, látnivaló

8 St.-Bartholomäus-Dom (Székesegyház)
9 St.-Leonhard-Kirche (Templom)
10 Dreikönigskirche (Templom)
11 Liebfrauenkirche (Templom)
12 Nikolaikirche (Templom)
13 Paulskirche (Templom)
14 Katharinenkirche (Evang. templom)
15 Dominikanerkloster (Domonkos kolostor)
16 Karmeliterkloster (Volt Karmelita kolostor)
Bundesarchiv (Állami Levéltár)
Stadtarchiv (Városi Levéltár)
17 Römer
Haus zum Goldenen Schwan
Salzhaus (Sóház)
Haus zum Römer
Alt Limpurg

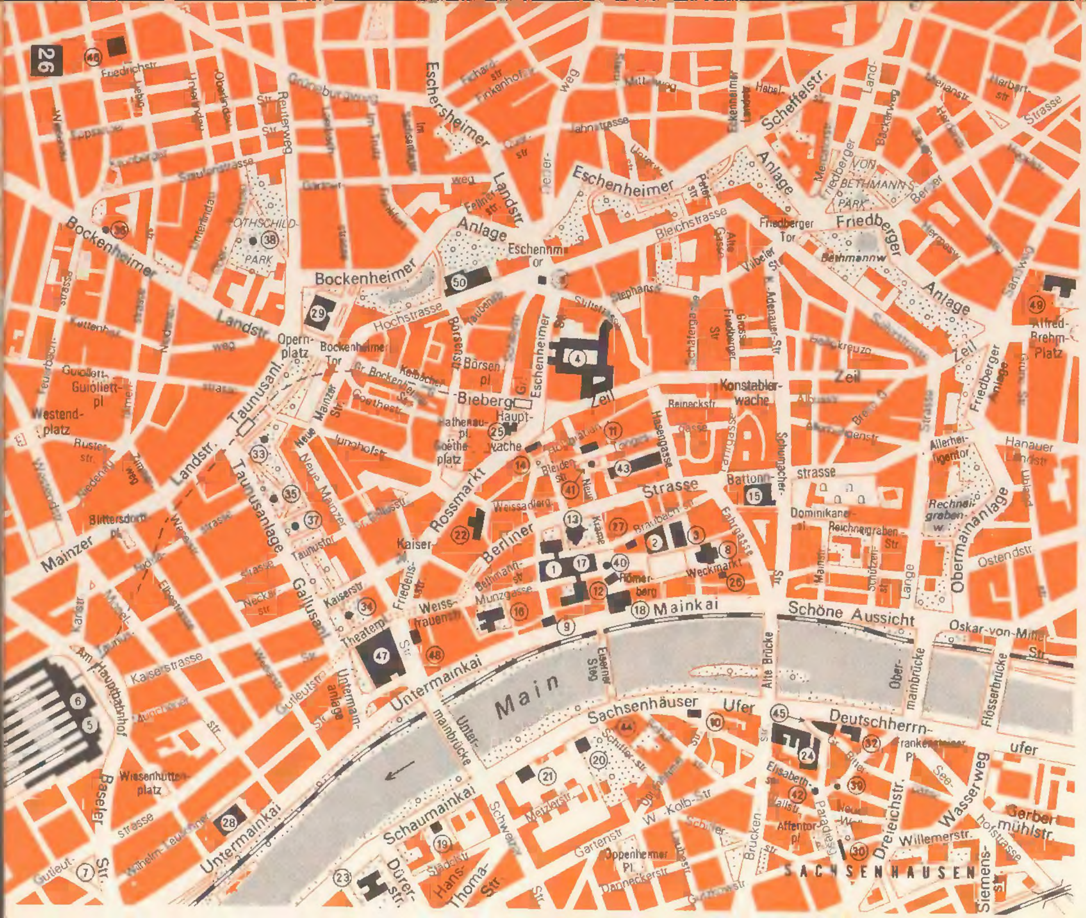

FRANKFURT AM MAIN BELVÁROS

0 200 400 m

A 25. oldal nevezetességjegyzékének folytatása

18 Saalhof (Régi királyi vár)
Historisches Museum (Történeti Múzeum)
Burnitzbau (Burnitz-ház)
Haus Werthei (Werthei-ház)
Rententurm (Régi vámház)
19 Bundespostmuseum (Postamúzeum)
20 Museum für Kunsthandwerk (Iparművészeti Múzeum)
21 Museum für Völkerkunde (Néprajzi Múzeum)
22 Goethehaus und Goethemuseum (Goethe szülőháza; Emlékmúzeum)
23 Städel und Städtische Galerie (Städel-műgyűjtemény; Városi Képtár)
24 Deutschordenshaus (A Német Lovagrend háza)
25 Hauptwache (Főőrség)
26 Leinwandhaus („Vászonház")
27 Steinernes Haus (Kőház)
28 Hotel Intercontinental (Szálloda)
29 Ehemaliges Opernhaus (A régi operaház romja)
30 Affentor (Majom kapu)
31 Eschenheimer Turm (Bástyatorony)
32 Kuhhirtenturm (Tehénpásztor torony)
33 Beethovendenkmal (Emlékmű)
34 Goethedenkmal (Szobor)
35 Heinrich-Heine-Denkmal (Emlékmű)
36 Hölderlindenkmal (Emlékmű)
37 Schillerdenkmal (Szobor)
38 Ring der Statuten (Szobrok gyűrűje)
39 Frau-Rauscher-Brunnen (Szökőkút)
40 Justitiabrunnen (Szökőkút)
41 Liebfrauenbrunnen (Szökőkút)
42 Paradiesbrunnen (Kút)
43 Kleinmarkthalle (Piac)
44 Flohmarkt (Ócskapiac)
45 Haus der Jugend (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy

46 Frobenius-Institut (Frobenius Intézet)
47 Oper, Schauspielhaus (Opera, Színház)
48 Die Komödie (Színház)
49 Rotkreiz - und Königswarter Krankenhaus (Kórház)
50 Stadtbad Mitte (Városi fürdő)

Hivatal, közlekedés

1 Bundeshaus, Bundestag, Bundesrat (Parlament, Szövetségi Gyűlés és Tanács)
2 Haus des Bundespräsidenten, Villa Hammerschmidt (A szövetségi elnök palotája)
3 Haus des Bundeskanzlers, Palais Schaumburg (A szövetségi kormányfő palotája)
4 Rathaus (Városháza)
5 Landeszentralbank (Bank)
6 Hauptpost, Fürstenbergpalais (Főposta)
7 Verkehrsamt (Idegenforgalmi Hivatal)
8 Polizei (Rendőrség)
9 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
10 Rheinuferbahn Köln-Bonn (Gyorsvasút)
11 Anlegestelle (Kikötő)
12 Flughafen Köln-Bonn (Repülőtér)

Műemlék, látnivaló

13 Münster (Bazilika)
14 Doppelkirche Schwarzrheindorf (Templom)
15 Kreuzbergkirche (Templom)
16 Namen-Jesu-Kirche (Templom)
17 Stiftskirche Vilich (Apátsági templom)
18 St.-Remigius-Kirche (Templom)
19 Kreuzkirche (Evang. templom)
20 Friedhofskapelle (Temetőkápolna)
21 Römisches Landesmuseum (Múzeum)
22 Akademisches Kunstmuseum (Akadémiai Művészeti Múzeum)
23 Alexander-Koenig-Museum (Állattani Múzeum)
24 Ernst-Moritz-Arndt-Haus (Múzeum)
25 Poppelsdorfer Schloss, Mineralogisch-Petrologisches Museum (Kastély, Ásvány- és Kőzettani Múzeum)
26 Beethovenhaus (Beethoven szülőháza, Emlékmuzeum)
27 Robert-Schumann-Haus (Schumann Emlékház)
28 Godesburg (Vérrom)
29 Alter Zoll (Régi Vámház)
30 Bonn-Center (Toronyház)
31 Sternwarte (Csillagvizsgáló)
32 Koblenzer Tor (Kapu)
33 Friedrich-Ebert-Brücke „Rheinharfe" (Híd)
34 Ernst-Moritz-Arndt-Denkmal (Szobor)
35 Ludwig-van-Beethoven-Denkmal (Szobor)
36 Hochkreuz (Obeliszk)
37 Alter Friedhof (Régi temető)
38 Botanischer Garten (Botanikus kert)

Művelődés, egészségügy, sport

39 Friedrich-Wilhelms-Universität, Kurfürstliches Residenzschloss (Egyetem)
40 Universitätsinstitute (Egyetemi intézetek)
41 Universitätskliniken (Egyetemi klinikák)
42 Stadtarchiv (Városi Levéltár)
43 Stadttheater (Városi Színház)
44 Beethovenhalle (Hangversenyterem)
45 Landeskrankenhaus (Kórház)
46 Stadion
47 Sportpark Gronau

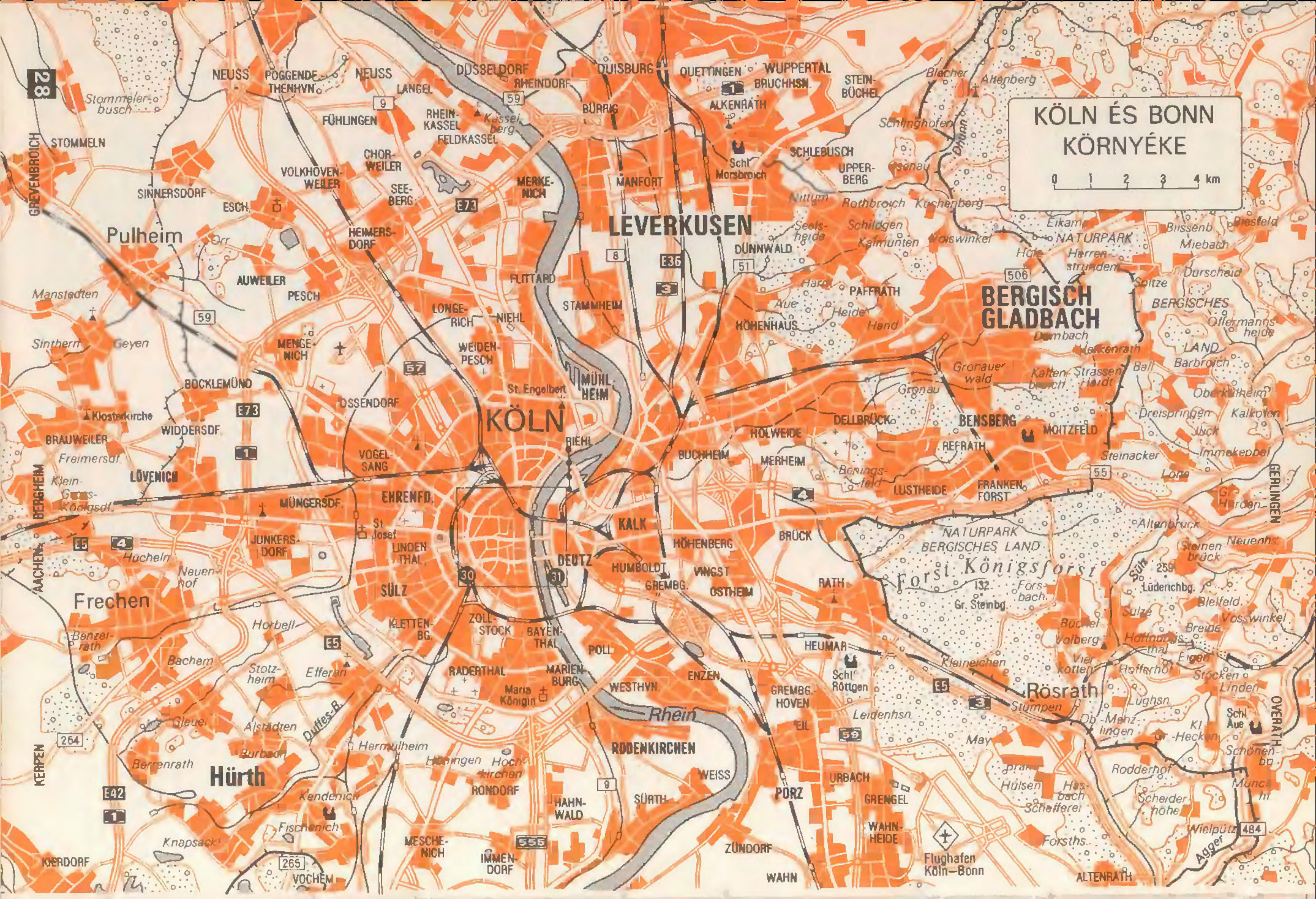
KÖLN ÉS BONN
KÖRNYÉKE
0 1 2 3 4 km
KÖLN
LEVERKUSEN
BERGISCH GLADBACH
Pulheim
Frechen
Hürth
Rösrath
DÜSSELDORF
DUISBURG
NEUSS
WUPPERTAL
QUETTINGEN
BRUCHHSN.
ALKENRATH
STEIN-BÜCHEL
SCHLEBUSCH
UPPER-BERG
MANFORT
BÜRRIG
RHEINDORF
MERKE-NICH
FLITTARD
STAMMHEIM
DÜNNWALD
HÖHENHAUS
PAFFRATH
MÜHL-HEIM
St. Engelbert
RIEHL
NIEHL
LONGE-RICH
WEIDEN-PESCH
OSSENDORF
BOCKLEMÜND
MENGE-NICH
PESCH
AUWEILER
ESCH
HEIMERS-DORF
SEE-BERG
CHOR-WEILER
VOLKHOVEN-WEILER
FÜHLINGEN
RHEIN-KASSEL
FELDKASSEL
LANGEL
POGGENDE-THENHVN.
SINNERSDORF
STOMMELN
GREVENBROICH
Stommeler-busch
Manstedten
Sinthern
Geyen
Orr
Klosterkirche
BRAUWEILER
WIDDERSDF
LÖVENICH
Freimersdf.
Klein-Gross-Königsdf.
BERGHEIM
AACHEN
MÜNGERSDF.
VOGEL-SANG
EHRENFD.
St Josef
LINDEN THAL
JUNKERS-DORF
SÜLZ
KLETTEN-BG.
ZOLL-STOCK
BAYEN-THAL
RADERTHAL
MARIEN-BURG
Maria Königin
DEUTZ
KALK
HUMBOLDT
GREMBG.
VINGST
HÖHENBERG
OSTHEIM
BUCHHEIM
HOLWEIDE
MERHEIM
DELLBRÜCK
BRÜCK
RATH
HEUMAR
Schl Röttgen
GREMBG. HOVEN
EIL
ENZEN
WESTHVN.
POLL
Rhein
RODENKIRCHEN
WEISS
SÜRTH
HAHN-WALD
RONDORF
IMMEN-DORF
MESCHE-NICH
PORZ
URBACH
GRENGEL
WAHN-HEIDE
ZÜNDORF
WAHN
Flughafen Köln–Bonn
Leidenhsn
Hucheln
Neuenhof
Benzelrath
Horbell
Bachem
Stotzheim
Efferen
Gleuel
Alstädten
Burbach
Duffes-B.
Hermülheim
Berrenrath
Kendenich
Fischenich
Knapsack
KERPEN
KIERDORF
VOCHEM
REFRATH
LUSTHEIDE
FRANKEN-FORST
BENSBERG
MOITZFELD
Gronauer wald
Gronau
Kalten-bruch
Strassen Hardt
Dombach
Heidkenrath
Hand
Heide
Aue
Hardt
Seels-heide
Schildgen
Katmunten
Nittum
Rothbroich
Kuchenberg
Schl Morsbroich
Schlinghofen
Blecher
Altenberg
Dhünn
Voiswinkel
Eikamp
NATURPARK
Herrenstrunden
Spitze
BERGISCHES LAND
Bissenb.
Miebach
Durscheid
Offermanns heide
Barbroich
Oberkülheim
Kalkofen
Dreispringen
Immekeppel
Steinacker
GERLINGEN
NATURPARK BERGISCHES LAND
Forst Königsforst
Forsbach
Gr. Steinbg.
Altenbrück
Steinen-brück
Neuenhs.
Sülz
Lüderichbg.
Bleifeld.
Vosswinkel
Breide
Hoffnungsthal
Volberg
Büchel
Vierkotten
Hofferhof
Eigen
Stöcken
Linden
Kleineichen
Stümpen
Lughsn.
Ob. Menzlingen
Kl.-Hecken
Schl Aue
OVERATH
Schönenbg
Münchhf
Rodderhof
Scherder höhe
Wielpütz
Agger
Hasbach
Scheiderei
Hülsen
Forsths.
ALTENRATH
E5
E36
E73
E42
3
1
4
9
8
51
55
57
59
30
31
132
259
264
265
484
506
555

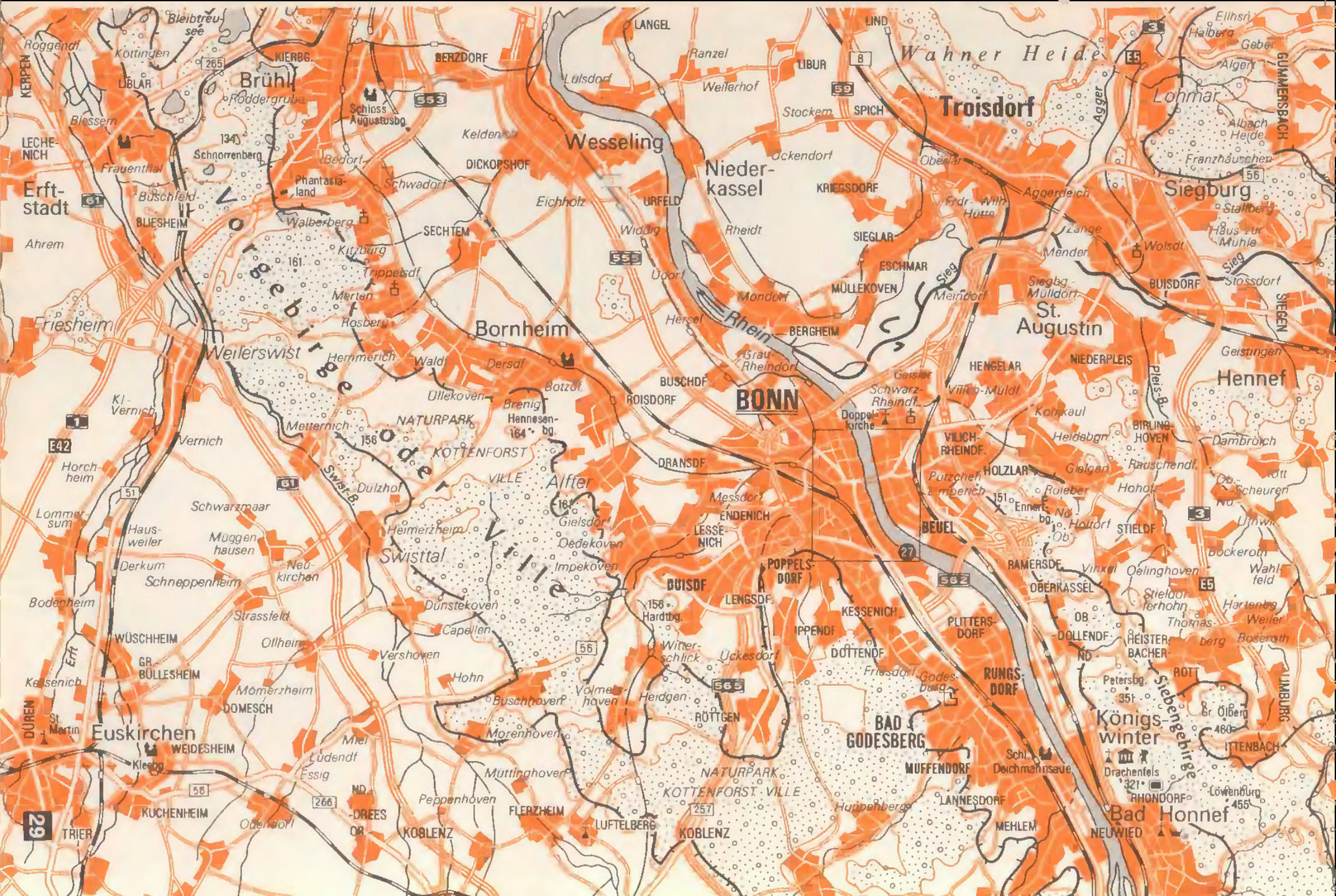
Bleibtreusee
Roggendf
Kottingen
KERPEN
LÜBLAR
265
KIERBG.
Brühl
Roddergrube
BERZDORF
Schloss Augustusbg
553
Blessem
LECHE-NICH
Frauenthal
134
Schnorrenberg
Erft-stadt
61
Buschfeld
BLIESHEIM
Phantasia-land
Bedorf
Schwadorf
DICKOPSHOF
Keldenich
Wesseling
LANGEL
Lülsdorf
Ranzel
Weilerhof
LIBUR
8
LIND
Wahner Heide
3
E5
Troisdorf
59
Stockem
SPICH
Ockendorf
Niederkassel
Eichholz
URFELD
Widdig
Rheidt
KRIEGSDORF
Fdr. Wilh. Hütte
Aggerdeich
Obelar
Agger
Lohmar
Albach Heide
Franzhäuschen
56
Siegburg
Stallberg
Haus zur Mühle
GUMMERSBACH
Ahrem
Walberberg
Kitzburg
161
SECHTEN
Trippelsdf
Merten
555
Udorf
Hersel
Mondorf
SIEGLAR
ESCHMAR
MÜLLEKOVEN
Rhein
Sieg
Meindorf
Siegbg-Mullidorf
Wolsdf
Mender
Lange
BUISDORF
Stossdorf
SIEGEN
Friesheim
Rosberg
Bornheim
BERGHEIM
St. Augustin
Geistingen
Hennef
Weilerswist
Hemmerich
Waldorf
Dersdf
Grau-Rheindorf
Geisler
Schwarz-Rheindf
HENGELAR
NIEDERPLEIS
Villip-Muldf
Plei-B.
Ullekoven
Botzdf
BUSCHDF
ROISDORF
BONN
Doppelkirche
Kl.-Vernich
Brenig
Hennesen-bg
164
NATURPARK
KOTTENFORST
VILLE
Alfter
Metternich
156
Vernich
1
E42
51
61
Swist-B.
Dulzhof
DRANSDF
Messdorf
ENDENICH
LESSE-NICH
VILICH-RHEINDF.
Kohlkaul
Heidebgn
BIRLING-HOVEN
Dambroich
HOLZLAR
Putzchen
Impench
151
Roleber
Ennertbg.
Gielgen
Rauschendf.
Hohof
Ob.-Scheuren
Nd.
Horchheim
Lommersum
Schwarzmaar
Hausweiler
Müggenhausen
Heimerzheim
Swisttal
Gielsdf
Dedekoven
Impekoven
Derkum
Schneppenheim
Neukirchen
BEUEL
27
Houdf
STIELDF
3
Ob.
Ramersdf
Vinxel
Oelinghoven
Bockeroth
Wahlfeld
Bodenheim
Dünstekoven
Strassfeld
Capellen
Ollheim
Vershoven
POPPELSDORF
BUISDF
LENGSDF
158
Hardtbg.
KESSENICH
IPPENDF
DOTTENDF
PLITTERSDORF
OBERKASSEL
OB-DOLLENDF
HEISTERBACHER
Stieldorferhohn
Thomasberg
Hartenbg
Weiler
Boseroth
WÜSCHHEIM
GR. BÜLLESHEIM
Erft
Kelsenich
Witterschlick
Uckesdorf
Friesdorf
Godesbg.
RUNGSDORF
Petersbg.
351
ROTT
Siebengebirge
Gr. Ölberg
480
UMBURG
Hohn
Buschhoven
Volmershoven
Heidgen
RÖTTGEN
BAD GODESBERG
Königswinter
ITTENBACH
DÜREN
St. Martin
Euskirchen
WEIDESHEIM
Kleebg.
Morenhoven
Mittinghoven
NATURPARK KOTTENFORST VILLE
MUFFENDORF
Schl. Deichmannsaue
Drachenfels
321
RHONDORF
Löwenburg
455
Bad Honnef
Miel
Lüdendf
Essig
Peppenhoven
Hurtenberg
LANNESDORF
MEHLEM
NEUWIED
56
266
KUCHENHEIM
Odendorf
DREES
OR.
FLERZHEIM
LUFTELBERG
257
KOBLENZ
KOBLENZ
29
TRIER

NEUSS
NEUSS
DÜSSELDORF
Hansaring
Maybachstrasse
Hansa-pl.
Erftstrasse
Gladbacher Str.
Hansaring
Kyotostr.
Victoriastr.
Ursula-pl.
Ursula-str.
Maximinenstrasse
STADT GARTEN
Christophstrasse
Kaiser-Wilhelm-Ring
Tunisstr.
Marzellenstrasse
Börsen-pl.
Unt. Sachsenhausen
Gereons-driesch
Hildebold-platz
Venloer Strasse
MÖNCHENGLADBACH
Komödienstrasse
Zeughausstr.
Roncalli-pl.
Wallraf-pl.
Am Hof
Friesen-platz
Magnusstrasse
Am Römerturm
Kolping-pl.
Tunisstr.
Brüsseler-Platz
Hohenzollernring
Ehrenstrasse
Mittelstrasse
Aachener Str.
Rudolf-pl.
Neumarkt.
Hahnenstrasse
Cäcilienstrasse
Pipinstr.
R.-Wagner-Str.
Pilgrimstr.
Marsilstein
Mauritius-kirchpl.
Nord-Süd-Fahrt
Mühlenbach
Roonstr.
Hohenstaufenring
Rathenau-platz
Blaubach
Georgs-pl.
Severinstrasse
Rothgerberbach
Perlengraben
Neue Weyerstr.
Zülpicher Platz
Dasselstrasse
Barbarossa-platz
Am Weyertor
Moselstr.
Salierring
Ulrichg.
Sachsenring
Luxemburger
Pfälzer Str.
Eifelpl.
SCHLEIDEN
BONN
BONN

KÖLN

0 100 200 300 m

Hivatal, közlekedés

1 Altes Rathaus (Régi Városháza)
2 Neues Rathaus (Új Városháza)
3 A Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
4 Hauptzollamt (Főhivatal)
5 Landeszentralbank (Bank)
6 Fernmeldeamt (Távközlési Központ. Főposta)
7 Verkehrsamt der Stadt Köln (Idegenforgalmi Hivatal)
8 Polizei (Rendőrség)
9 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
10 Bahnhof Köln–Deutz (Pályaudvar)
11 Bahnhof Köln-Süd (Déli pályaudvar)
12 Bahnhof Köln-West (Nyugati pályaudvar)
13 Rheinuferbahn Köln–Bonn (Gyorsvasút)
14 Vorgebirgsbahn Köln–Bonn (Gyorsvasút)
15 Omnibusbahnhof (Autóbusz-pályaudvar)
16 Flughafen Köln-Bonn (Repülőtér)

Műemlék látnivaló

17 Dom St. Peter und Maria Domschatzkammer (Dóm, Kincstár)
18 Christuskirche (Templom)
19 Gross-St.-Martin-Kirche (Templom)
20 Kirche St. Maria Himmelfahrt (Templom)
21 Kirche St. Maria im Capitol (Templom)
22 Minoritenkirche (Templom)
23 St.-Andreas-Kirche (Templom)
24 St.-Aposteln-Kirche (Templom)
25 St.-Georg-Kirche (Templom)
26 St.-Gereon-Kirche (Templom)
27 St.-Kunibert-Kirche (Templom)
28 St.-Maria-Lyskirche (Templom)
29 St.-Mauritius-Kirche (Templom)
30 St.-Peter-Kirche (Templom)
31 St.-Severin-Kirche (Templom)
32 St.-Ursula-Kirche (Templom)
33 Antoniterkirche (Evang. templom)
34 Kloster St.-Pantaleon (Kolostor)
35 Dominikanerkloster (Domonkos kolostor)
36 Erzbischöfliches Haus (Érseki palota)
37 Römisch-Germanisches Museum (Római-germán Múzeum)
38 Hahnentorburg, Museum für Ostasiatische Kunst (Városkapu. Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum)
39 Overstolzenhaus, Kunstgewerbemuseum (Iparművészeti Múzeum)
40 Rautenstrauch-Joest-Museum (Néprajzi Múzeum)
41 Schnütgenmuseum (Múzeum)
42 Wallraf-Richartz-Museum (Múzeum)
43 Zeughaus, Stadtmuseum (Régi fegyvertár. Városi Múzeum)
44 Kunsthalle (Műcsarnok)
45 Gürzenich (Vigadó)
46 Westdeutscher Rundfunk (WDR-rádió-és TV-központ)
47 Lufthansa-Hochhaus (Toronyház)
48 Alt-St.-Alban (Templomrom)
49 Eigelsteintorburg (Városkapu. Iparművészeti kiállítás)
50 Severinstor (Városkapu)
51 Gereonsmühlenturm (Malomtorony)
52 Römerturm (Római torony)
53 Aquarium (Akvárium)
54 Botanischer Garten (Botanikus kert)
55 Zoo (Állatkert)
56 Campingplatz (Kemping)
57 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

58 Universität (Egyetem)
59 Hochschule für Musik (Zeneművészeti Főiskola)
60 Historisches Archiv (Történelmi Levéltár)
61 Opernhaus, Schauspielhaus (Operaház, Színház)
62 Krankenhaus der Augustinerinnen (Kórház)
63 Agrippabad (Fürdő)
64 Mungersdorfer Stadion (Stadion)

Hivatal, közlekedés

1 Rathaus (Városháza)
2 Landeszentralbank (Bank)
3 Hauptpost (Főposta)
4 Verkehrsverein (Idegenforgalmi Hivatal)
5 Polizei (Rendőrség)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
7 Westbahnhof (Vasutállomás)

Műemlék, látnivaló

8 Dom, Schatzkammer (Dóm, Kincstár)
9 Abteikirche St. Johann (Apátsági templom)
10 Pfarrkirche St. Michael (Templom)
11 Salvatorkirche (Kolostortemplom)
12 St.-Adalbert-Kirche (Templom)
13 St.-Foillan-Kirche (Templom)
14 St.-Jakob-Kirche (Templom)
15 St.-Nikolaus-Kirche (Templom)
16 Couvenmuseum (Múzeum)
17 Internationales Zeitungsmuseum (Nemzetközi Újságmúzeum)
18 Städtisches Suermondt-Ludwig-Museum (Múzeum)
19 Neue Galerie - Altes Kurhaus (Képtár)
20 Burg Frankenberg: Heimatmuseum (Vár, Múzeum)
21 Grashaus: Stadtarchiv (Régi Városháza: Városi Levéltár)
22 Postwagen (Fahàz)
23 Dreiländereck („Háromhatár" minivároś és pihenőpark)
24 Wasserturm (Víztorony)
25 Wetterśäule (Időjárásjelző torony)
26 Abteitor (Kapu)
27 Marschiertor (Kapu)
28 Ponttor (Várkapu)
29 Elisenbrunnen (Kút)
30 Marktbrunnen (Kút)
31 Campingplatz (Kemping)
32 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

33 Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule (Műszaki Főiskola)
34 Stadttheater (Városi Színház)
35 Luisenhospital (Kórház)
36 Kurklinik (Gyógyklinika)
37 Neues Kurhaus (Új Gyógyfürdő)
38 Quellenhof (Gyógyfürdő)
39 Ludwig-Kuhnen-Stadion (Stadion)

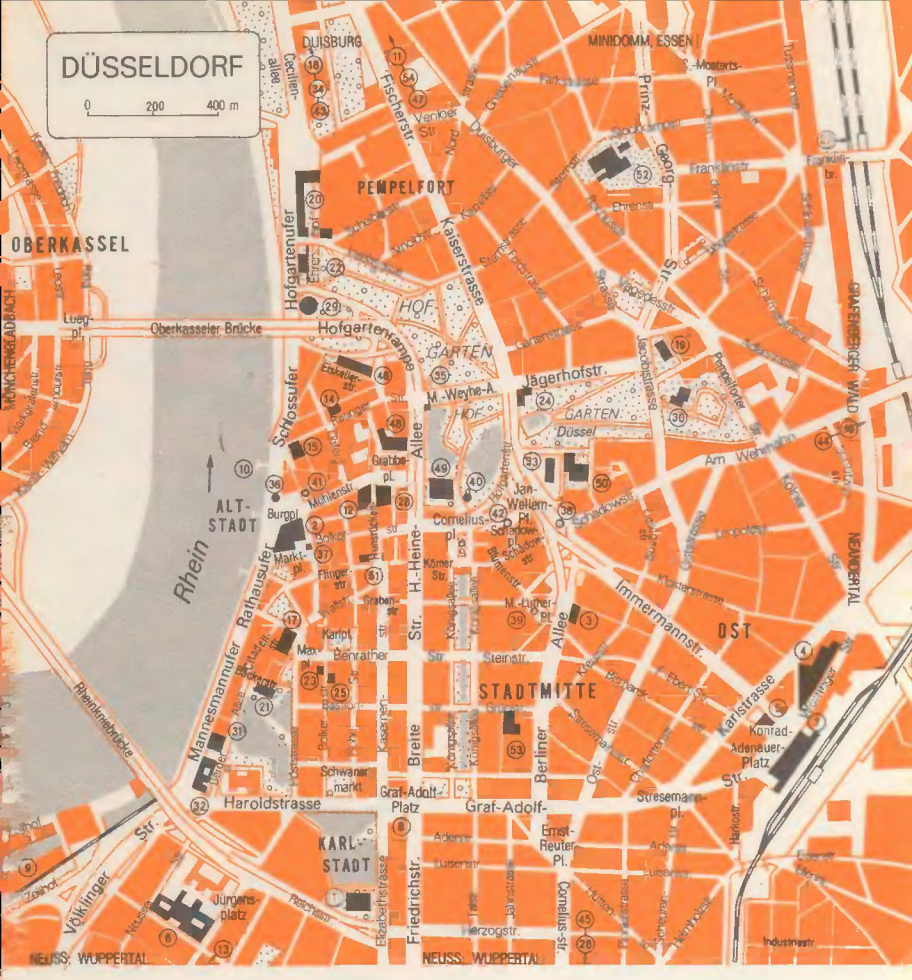

Hivatal, közlekedés

1 Haus des Landtags (Tartományi parlament)
2 Rathaus (Városháza)
3 Landeszentralbank (Bank)
4 Hauptpost (Főposta)
5 Verkehrsverein (Idegenforgalmi Hivatal)
6 Polizei (Rendőrség)
7 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
8 Autobusbahnhof (Autóbusz-pályaudvar)
9 Hafen (Kikötő)
10 Anlegestelle (Hajóállomás)
11 Flughafen Düsseldorf-Lohausen (Repülőtér)

Műemlék, látnivaló

12 Pfarrkirche St. Andreas (Templom)
13 Alt-St.-Martin (Bazilika)
14 Kreuzherrenkirche (Templom)
15 Pfarrkirche St. Lambertus (Templom)
16 Pfarrkirche St. Margaretha (Templom)
17 Pfarrkirche St. Maximilian (Templom)
18 Pfarrkirche St. Suitbertus (Bazilika)
19 Schloss Jägerhof, Kunstsammlung des Landes Nordrhein-Westfalen (Vadászkastély, Művészeti Gyűjtemény)
20 Städtisches Kunstmuseum (Városi Művészeti Múzeum)
21 Stadtgeschichtliches Museum (Városörténeti Múzeum)
22 Landesmuseum Volk und Wirtschaft, Stadtarchiv (Néprajzi és Gazdasági Múzeum, Városi Levéltár)
23 Das Alte Haus (Múzeum)
24 Goethemuseum, Hofgärtnerhaus (Goethe Múzeum)
25 Heinrich-Heine Museum (Múzeum)
26 Schloss Benrath, Heimatmuseum (Kastély, Múzeum)
27 Löbbeckemuseum und Aquarium (Múzeum és Akvárium)
28 Kunsthalle (Műcsarnok)
29 Rheinhalle (Rajna-csarnok)
30 Malkasten (Művészegylet)
31 Mannesmann-Hochhaus (Toronyház)
32 Ministerpräsident (A tartományi miniszterelnök palotája)
33 Thyssen-Hochhaus (Toronyház)
34 Ruine Kaiserpfalz (A császári palota romjai)
35 Ratinger Tor (Kapu)
36 Schlossturm (Vártorony)
37 Jan-Wellem-Reiterstandbild (Lovas szobor)
38 Goldfingerbrunnen (Kút)
39 Kugelbrunnen (Kút)
40 Märchenbrunnen (Kút)
41 Radschlägerbrunnen (Kút)
42 Safinenbrunnen (Kút)
43 Neues Messegelände (Új vásár- és kiállítási terület)
44 Grafenberg, Grafenwald, Wildpark, Rennbahn (Erdő, Vadaskert, Lóversenypálya)

Művelődés, egészségügy, sport

45 Universität Düsseldorf: Universitätskliniken (Egyetem, Egyetemi klinikák)
46 Staatliche Kunstakademie (Állami Művészeti Akadémia)
47 Robert-Schumann-Institut (Zeneművészeti Főiskola)
48 Landes- und Stadtbibliothek, Heinrich-Heine-Archiv (Tartományi és Városi Könyvtár, Heine Levéltár)
49 Deutsche Oper am Rhein (Rajnai Operaház)
50 Dusseldorfer Schauspielhaus (Színház)
51 Dusseldorfer Kommödchen (Irodalmi Kabarészínház)
52 Marienhospital (Kórház)
53 Wellenbad (Fürdő)
54 Rheinstadion (Stadion)

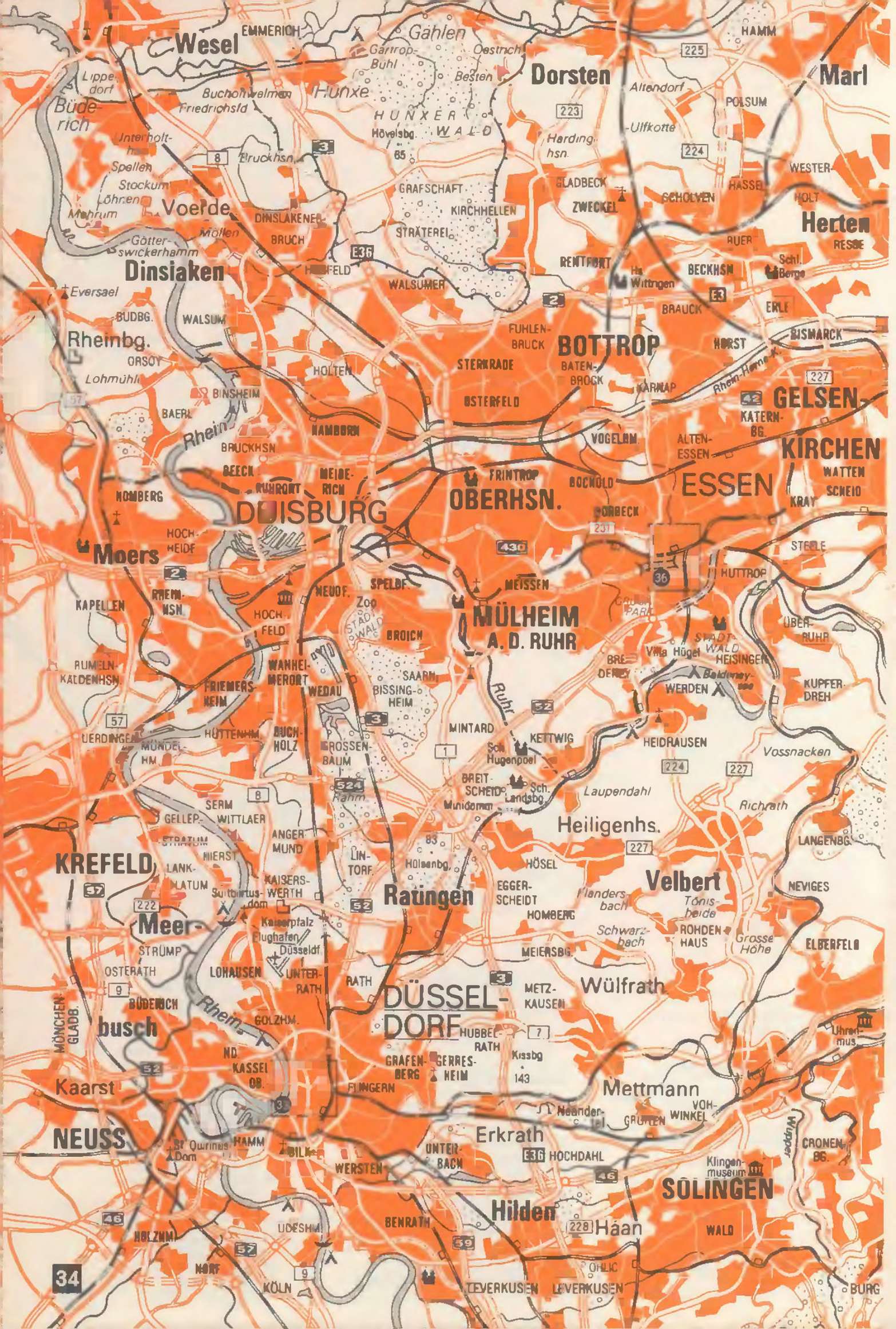

Wesel
EMMERICH
Gahlen
Gartrop-Buhl
Oestrich
Besten
Dorsten
HAMM
Marl
Lippedorf
Büderich
Buchholtwelmen
Friedrichsfd
Hunxe
HUNXER WALD
Hövelsbg.
Altendorf
POLSUM
Ulfkotte
Harding-hsn.
Unterholthausen
Spellen
Stockum
Löhnen
Mehrum
Voerde
Bruckhsn.
GRAFSCHAFT
KIRCHHELLEN
GLADBECK
ZWECKEL
SCHOLVEN
HASSEL
WESTERHOLT
Herten
RESSE
DINSLAKENER BRUCH
STRÄTEREI
Mollen
Götterswickerhamm
Dinslaken
HOSFELD
WALSUMER
RENTFORT
Hs. Wittringen
BECKHSN
BUER
Schl. Berge
Eversael
BUDBG.
WALSUM
BRAUCK
ERLE
Rheinbg.
ORSOY
FUHLENBRUCK
BOTTROP
HORST
BISMARCK
Lohmühle
HOLTEN
STERKRADE
BATENBROCK
KARNAP
Rhein-Herne-K.
BINSHEIM
OSTERFELD
GELSEN-KIRCHEN
BAERL
Rhein
HAMBORN
KATERNBG.
BRUCKHSN
VOGELHM.
ALTENESSEN
BEECK
RUHRORT
MEIDERICH
FRINTROP
BOCHOLD
ESSEN
WATTENSCHEID
HOMBERG
DUISBURG
OBERHSN.
HORBECK
KRAY
HOCHHEIDE
Moers
STEELE
HUTTROP
RHEINHSN.
NEUDF.
SPELDF.
MEISSEN
KAPELLEN
HOCHFELD
Zoo
STADTWALD
BROICH
MÜLHEIM A. D. RUHR
GRUGA PARK
ÜBERRUHR
RUMELNKALDENHSN.
WANHEIMERORT
SAARN
BREDENEY
Villa Hügel
STADTWALD
HEISINGEN
FRIEMERSHEIM
WEDAU
BISSINGHEIM
Ruhr
WERDEN
KUPFERDREH
UERDINGEN
HÜTTENHM.
BUCHHOLZ
GROSSENBAUM
MINTARD
KETTWIG
HEIDHAUSEN
MÜNDELHM.
Sch. Hugenpoel
Vossnacken
BREITSCHEID
Sch. Landsbg.
Laupendahl
Rahm
Minidomm
Richrath
SERM
GELLEPSTRATUM
WITTLAER
Heiligenhs.
ANGERMUND
LANGENBG.
KREFELD
HIERST
LINTORF
Hülsenbg.
HÖSEL
LANKLATUM
KAISERSWERTH
Ratingen
EGGERSCHEIDT
Velbert
NEVIGES
Meer-
Kaiserpfalz
Flughafen
Düsseldf.
HOMBERG
Flandersbach
Tönisheide
Schwarzbach
ROHDENHAUS
Grosse Höhe
ELBERFELD
STRÜMP
OSTERATH
LOHAUSEN
UNTERRATH
RATH
MEIERSBG.
METZKAUSEN
Wülfrath
BÜDERICH
Rhein
DÜSSELDORF
MÖNCHENGLADB.
busch
GOLZHM.
HUBBELRATH
Uhrenmus.
ND. KASSEL OB.
GRAFENBERG
GERRESHEIM
Kissbg.
143
Kaarst
FLINGERN
Mettmann
Neandertal
GRUITEN
VOHWINKEL
NEUSS
St. Quirinus Dom
HAMM
BILK
Erkrath
UNTERBACH
HOCHDAHL
Wupper
CRONENBG.
WERSTEN
Klingenmuseum
SOLINGEN
Hilden
BENRATH
Haan
WALD
HOLZHM.
UDESHM.
NORF
KÖLN
OHLIC
LEVERKUSEN
LEVERKUSEN
BURG

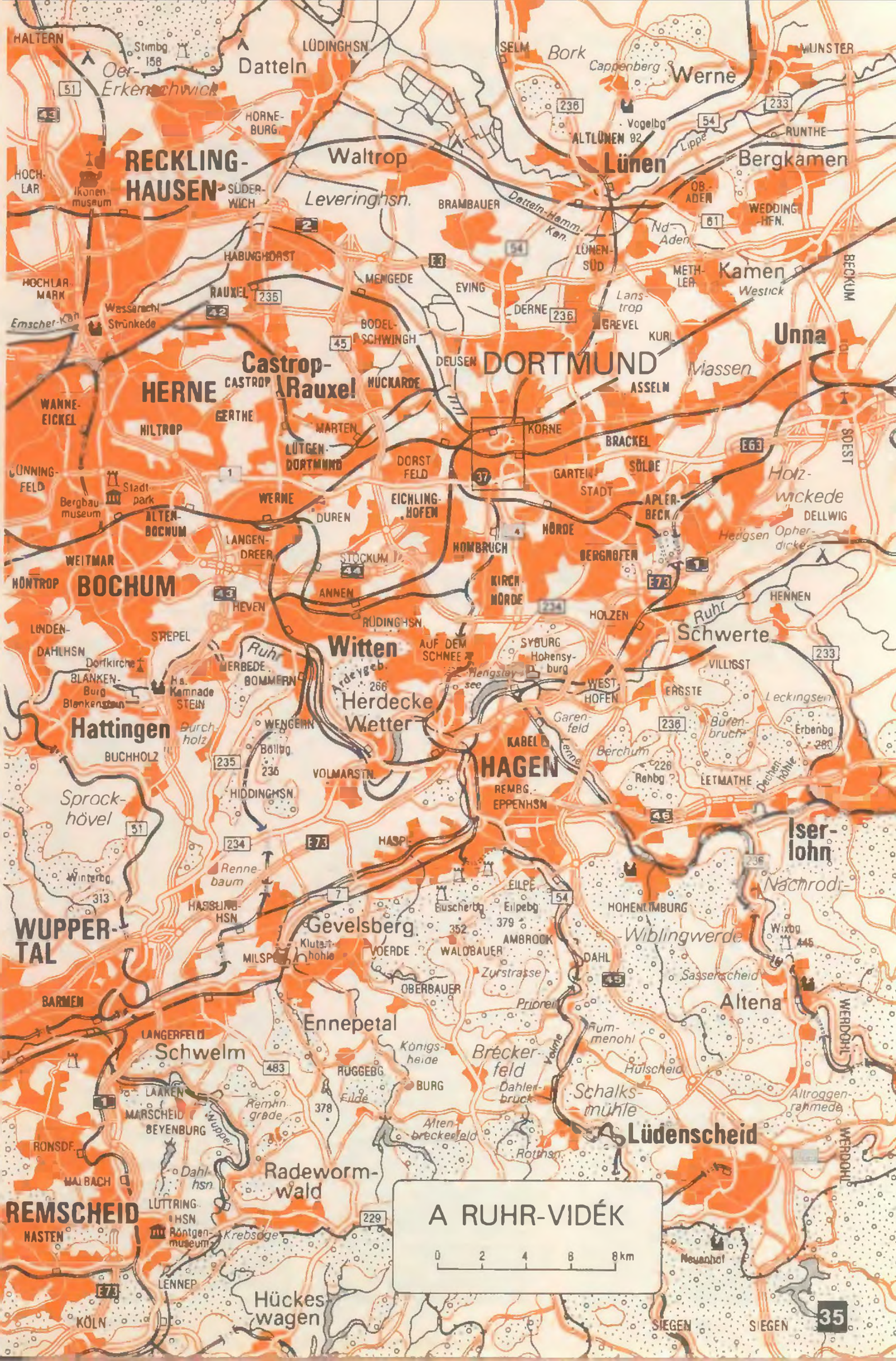
A RUHR-VIDÉK
0 2 4 6 8 km
RECKLING-HAUSEN
Datteln
Waltrop
Lünen
Werne
Bergkamen
Kamen
Unna
Castrop-Rauxel
HERNE
DORTMUND
BOCHUM
Witten
Herdecke
Wetter
Hattingen
HAGEN
Iserlohn
Schwerte
Gevelsberg
Ennepetal
Schwelm
Lüdenscheid
Altena
Hückeswagen
Radevormwald
REMSCHEID
WUPPERTAL
Ruhr
Lippe
Emscher
Ardey
Lenne
Volme
Wupper
Dortmund-Ems-Kan.
Datteln-Hamm-Kan.
Emscher-Kan.
Leveringhsn.
Oer-Erkenschwick
Bork
Cappenberg
Vogelbg
ALTLÜNEN
RUNTHE
HORNE-BURG
SÜDERWICH
BRAMBAUER
OB.-ADEN
WEDDING-HFN.
HABINGHORST
MENGEDE
EVING
DERNE
GREVEL
KURL
Westick
Lanstrop
Massen
ASSELN
DEUSEN
HUCKARDE
CASTROP
GERTHE
HILTROP
MARTEN
LÜTGEN-DORTMUND
DORSTFELD
KORNE
BRACKEL
SÖLDE
GARTEN-STADT
APLERBECK
Holzwickede
DELLWIG
Hedgsen
Opherdicke
HÖRDE
HOMBRUCH
BERGHOFEN
KIRCHHÖRDE
HOLZEN
HENNEN
VILLIGST
ERGSTE
WEST-HOFEN
SYBURG
Hohensyburg
Hengsteysee
AUF DEM SCHNEE
RÜDINGHSN.
ANNEN
STOCKUM
DUREN
EICHLINGHOFEN
LANGENDREER
WERNE
ALTEN-BOCHUM
Stadtpark
Bergbaumuseum
WEITMAR
HÖNTROP
HEVEN
LINDEN-DAHLHSN.
STIEPEL
Dorfkirche
BLANKENBURG
Blankenstein
Ha. Kemnade STEIN
HERBEDE
BOMMERN
WENGERN
Bölbg.
Durchholz
BUCHHOLZ
HIDDINGHSN.
VOLMARSTN.
REMBG.-EPPENHSN.
KABEL
Garenfeld
Berchum
Rehbg.
LETMATHE
Dechenhöhle
Erbenbg.
Leckingsen
Burenbruch
Sprockhövel
Winterbg.
Rennebaum
HASSLINGHSN.
HASPE
EILPE
Eilpebg.
Buscherbg.
HOHENLIMBURG
Nachrodt-Wiblingwerde
Wixbg.
AMBROCK
WALDBAUER
VOERDE
MILSPE
Klutertshöhle
OBERBAUER
Zurstrasse
Priorei
DAHL
Sassenscheid
Altena
WERDOHL
Rummenohl
Hülscheid
Schalksmühle
Altroggenrahmede
Brecker-feld
Königsheide
Dahlerbruch
Altenbreckerfeld
Rothsn.
RUGGEBG.
BURG
Filde
Remlingrade
LAAKEN
MARSCHEID
BEYENBURG
LANGERFELD
BARMEN
RONSDF.
HALBACH
Dahlhsn.
LÜTTRINGHSN.
Röntgenmuseum
Krebsöge
HASTEN
LENNEP
KÖLN
SIEGEN
Neuenhof
SOEST
BECKUM
Ikonenmuseum
HOCHLAR
HOCHLAR-MARK
RAUXEL
Wasserschl. Strünkede
CÜNNINGFELD
WANNE-EICKEL
HALTERN
Stimbg.
LÜDINGHSN.
SELM
MÜNSTER
E63
E73
35

ESSEN

0 100 200 300 m

Hivatal, közlekedés

1 Rathaus (Városháza)
2 Hauptpost (Főposta)
3 Verkehrsverein (Idegenforgalmi Hivatal)
4 Polizei (Rendőrség)
5 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)

Műemlék, látnivaló

6 Münster (Dóm-templom)
7 Abteikirche Werden (Apátsági templom)
8 Kreuzeskirche (Templom)
9 St.-Gertruds-Kirche (Templom)
10 St.-Johann-Baptist-Kirche (Templom)
11 Marktkirche (Evang. templom)
12 Münsterschatzkammer (Szakrestyei kincstár)
13 Museum Folkwang (Folkwang Múzeum)
14 Ruhrlandmuseum (Múzeum)
15 Deutsches Plakat-Museum, Haus Industrieform (Német Plakátmúzeum, Iparművészeti Gyűjtemény)
16 Villa Hügel (Krupp-palota, kulturközpont)
17 Burg Isenburg (Varrom)
18 Abteikirche Residenz Werden Folkwang-hochschule für Musik, Theater und Tanz (Volt apátság; Zene-, Színház- és Táncművészeti Főiskola)
19 Glockenspiel (Harangjáték)
20 Grugapark (Kruga-park)
Grugaausstellungen (Kiállítások)
Grugahalle (Kiállítási csarnok)
Ausstellungsgelände (Kiállítási terület)
Aquarium (Akvárium)
Botanischer Garten (Botanikus kert)
Terrarium (Terrarium)
Liegengelände (Szabadtéri)
Grugafreibad (Strand)
21 Baldeneysee (Vízisportközpont és pihenőpark)
22 Campingplatz (Kemping)
23 Haus des Jugend (Ifjúsági turisztikaház)

Művelődés, egészségügy, sport

24 Universität-Gesamthochschule (Egyetem, Főiskola)
25 Haus der Technik (Technika Ház)
26 Stadttheater (Városi Színház)
27 Opernhaus (Operaház)
28 Stadtbücherei Essen (Kulturközpont)
29 Klinikum Essen (Klinikum)
30 Stadion

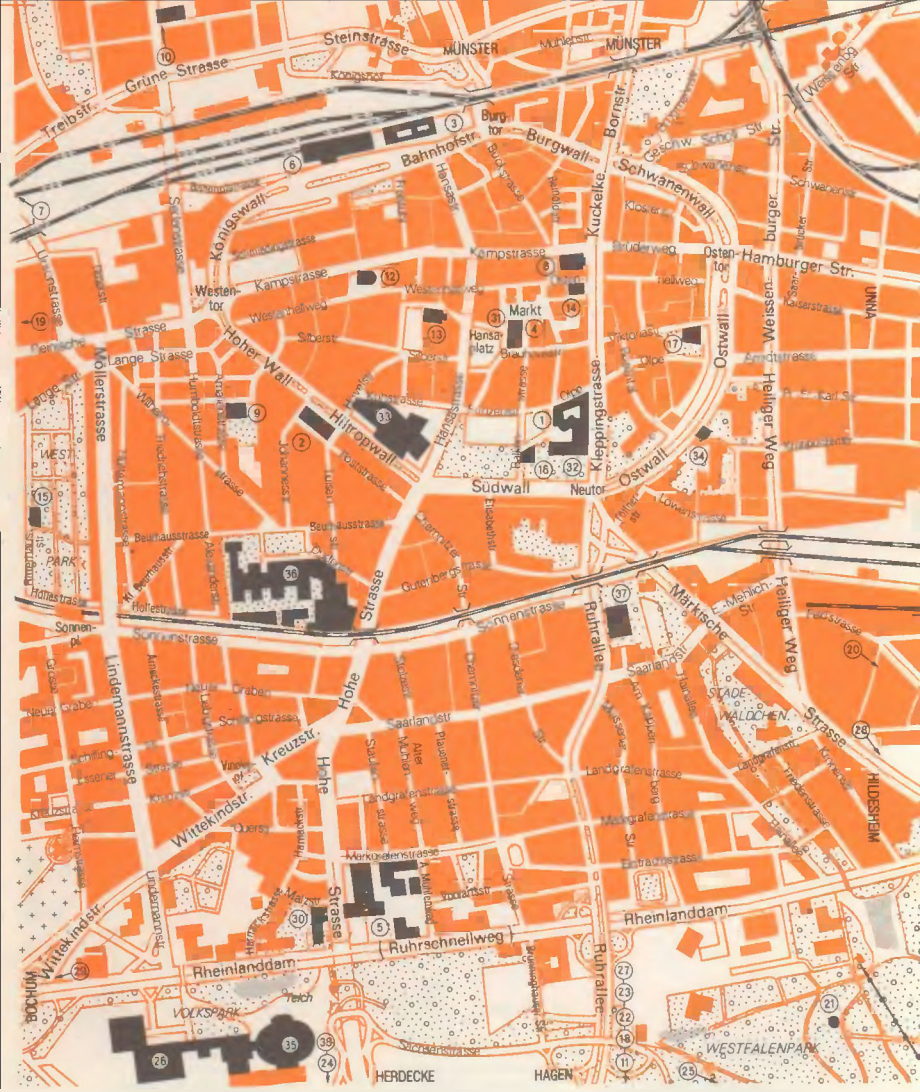

DORTMUND

0 100 200 300 m

Hivatal, közlekedés

1 Stadthaus (Városház)
2 Landeszentralbank (Bank)
3 Hauptpost (Főposta)
4 Dortmunder Reisebüro (Idegenforgalmi Hivatal)
5 Polizei (Rendőrség)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
7 Hallen (Kikötő)

Műemlék látnivaló

8 Reinoldikirche (Templom)
9 Liebfrauenkirche (Templom)
10 Pauluskirche (Templom)
11 Peterskirche (Templom)
12 Petrikirche (Templom)
13 Propsteikirche (Apátsági templom)
14 Marienkirche (Evangelikus templom)
15 Geschichtliches Museum (Történeti Múzeum)
16 Naturkundemuseum (Természettudományi Múzeum)
17 Ostwallmuseum (Múzeum)
18 Ruine Hohensyburg (Várrom)
19 Schloss Bodelschwingh (Vízikastély)
20 Verband Dortmunder Bierbrau (Dortmundi Sörtözdék Szövetsége)
21 Fernsehturm Florian (TV-torony)
22 Kaiser-Wilhelm-Denkmal (Emlékmű)
23 Rombergpark Botanischer Garten (Park, Botanikus kert)
24 Tierpark (Állatkert)
25 Deutsches Rosarium (Rózsagyűjtemény)
26 Ausstellungshalle (Kiállítási csarnok)
27 Campingplatz (Kemping)
28 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

29 Universität Dortmund (Egyetem)
30 Pädagogische Hochschule Ruhr (Pedagógiai Főiskola)
31 Haus der Bibliotheken (Könyvtárak háza)
32 Stadtarchiv (Városi Levéltár)
33 Stadttheater (Színház)
34 Schauspielhaus (Színház)
35 Westfalenhalle (Kongresszusi és sportcsarnok)
36 Städtisches Krankenhaus (Kórház)
37 Südbad (Fürdő)
38 Stadion Rote Erde (Stadion)

MÜNSTER

0 100 200 300 m

Hivatal, közlekedés

1 Rathaus (Városháza)
2 Landeszentralbank (Bank)
3 Post (Posta)
4 Verkehrsverein (Idegenforgalmi Hivatal)
5 Haupbahnhof (Főpályaudvar)

Műemlék, látnivaló

6 Dom St. Paul (Dóm)
7 Lamberikirche (Templom)
8 Aegidiikirche (Templom)
9 Antoniuskirche (Templom)
10 Dominikanerkirche (Templom)
11 Erlöserkirche (Templom)
12 Klemenskirche (Templom)
13 Ludgerikirche (Templom)
14 Martinikirche (Templom)
15 Petrikirche (Egyetemi templom)
16 Servatikirche (Templom)
17 Überwasserkirche (Templom)
18 Apostelkirche (Evang. templom)
19 Franziskanerkloster (Ferences kolostor)
20 Bischöfliches Palais (Püspöki palota)
21 Westfälisches Landesmuseum (Helytörténeti Múzeum)
22 Landesmuseum für Naturkunde (Természettudományi Múzeum)
23 Freilichtmuseum Mühlenhof (Szabadtéri Múzeum)
24 Residenzschloss (Volt Hercegérseki palota, Egyetem)
25 Erbdrostenhof (Nemesi kúria)
26 Fürstenberghaus (Üdvarház)
27 Krameramtshaus; Stadtbücherei (Régi céhház, Városi Könyvtár)
28 Buddenturm (Toronyl
29 Allwetterzoo (Állatkert)
30 Botanischer Garten (Botanikus kert)
31 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

32 Westfälische Wilhelms-Universität (Egyetem)
33 Stadttheater (Városi színház)
34 Freilichtbühne (Szabadtéri színpad)
35 Halle Münsterland (Kongresszusi és sportcsarnok)
36 Raphaelsklinik (Kórház)
37 Stadtbad (Fürdő)
38 Preussen-Stadion (Stadion)

BRAUNSCHWEIG

0 200 400 m

Hivatal, közlekedés

1 Rathaus (Városháza)
2 Landeszentralbank (Bank)
3 Hauptpost (Főposta)
4 Polizei (Rendőrség)
5 Verkehrsverein am Hauptbahnhof (Idegenforgalmi Hivatal)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
7 Zentral-Omnibusbahnhof (Autóbusz-pályaudvar)

Műemlék, látnivaló

8 Dom St. Blasius (Evang. dom)
9 Andreaskirche (Evang. templom)
10 Katharinenkirche (Evang. templom)
11 Magnikirche (Evang. templom)
12 Martinikirche (Evang. templom)
13 Michaeliskirche (Evang. templom)
14 Petrikirche (Evang. templom)
15 St.-Ulrici-Kirche (Evang. templom)
16 St. Ägidien-Kirche (Templom)
17 Städtisches Museum (Városi Múzeum)
18 Landesmuseum (Helytörténeti Múzeum)
19 Naturhistorisches Museum (Természettörténeti Múzeum)
20 Herzog-Anton-Ulrich-Museum (Múzeum)
21 Burg Dankwarderode (Vár)
22 Schloss Richmond (Kastély)
23 Altstadtrathaus (Óvárosi Városháza)
24 Gewandhaus (Szabók háza)
25 Gildehaus, Huneborstelsches Haus (Műemlékház)
26 Haus Vieweg (Műemlékház)
27 Löwendenkmal (Oroszlán szobor)
28 Statue von Gotthold Ephraim Lessing (Szobor)
29 Altstadtmarktbrunnen (Kút)
30 Brunnendenkmal Heinrich des Löwen (Díszkút)
31 Till-Eulenspiegel-Brunnen (Díszkút)
32 Botanischer Garten (Botanikus kert)
33 Zoologischer Garten (Állatkert)
34 Campingplatz (Kemping)
35 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

36 Technische Universität (Műszaki Egyetem)
37 Stadtbibliothek und Stadtarchiv (Város: Könyvtár és Levéltár)
38 Staatstheater (Állami Színház)
39 Stadthalle (Kulturpalota)
40 Städtisches Krankenhaus (Kórház)
41 Stadtbad (Városi fürdő)
42 Sporthalle (Sportcsarnok)
43 Eintrachtstadion (Stadion)

HANNOVER

0 200 400 m

Hivatal, közlekedés

1 Landesregierung Niedersachsen (Kormánypalota)
2 Rathaus (Városháza)
3 Hauptzollamt (Vámhivatal)
4 Landeszentralbank (Bank)
5 Hauptpost (Főposta)
6 Verkehrsbüro Hannover (Idegenforgalmi Hivatal)
7 Polizei (Rendőrség)
8 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
9 Zentral-Omnibusbahnhof (Autóbusz-pályaudvar)
10 Flughafen Hannover Langenhagen (Repülőtér)

Műemlék, látnivaló

11 Marktkirche (Evang. templom)
12 Kreuzkirche (Evang. templom)
13 Neustädter Kirche (Evang. templom)
14 St. Clemens Kirche (Templom)
15 Niedersächsisches Landesmuseum (Tartományi Múzeum)
16 Beginenturm: Historisches Museum (Torony, Történeti Múzeum)
17 Kestnermuseum (Múzeum)
18 Wilhelm-Busch-Museum (Múzeum)
19 Schloss Herrenhausen (Kastélymúzeum)
20 Künstlerhaus (Művészek Háza; Kiállítás)
21 Altes Rathaus am Markt (Régi Városháza)
22 Fachwerkhäuser (Favázas házak)
23 Leineschloss (Kastély)
24 Anzeiger-Hochhaus (Toronyház)
25 Continental-Hochhaus (Toronyház)
26 Aegidienkirche (Templomrom: harangjáték)
27 Döhrener Turm (Torony)
28 Fernmeldeturm (Távközlő-torony)
29 Leibniztempel (Emlékmű)
30 Waterloosäule (Emlékoszlop)
31 Messegelände (Vásárterület)
32 Berggarten (Botanikus kert)
33 Zoologischer Garten (Állatkert)
34 Grosser Garten Herrenhausen (Díszpark)
35 Gartenfriedhof (Temető)
36 Campingplatz (Kemping)
37 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

38 Technische Universität, Welfenschloss (Műszaki Egyetem)
39 Staatliche Hochschule für Musik und Theater (Zene- és Színházművészeti Főiskola)
40 Landesbibliothek (Tartományi Könyvtár)
41 Staatsarchiv (Állami Levéltár)
42 Opernhaus (Operaház)
43 Ballhof: Schauspielhaus (Színház)
44 Neues Theater (Új Színház)
45 Theater am Aegi (Színház)
46 Stadthalle (Kongresszusi és Kultúrpalota)
47 Städtisches Krankenhaus Siloah (Kórház)
48 Sporthalle (Sportcsarnok)
49 Niedersachsenstadion (Stadion)
50 Eilenriedestadion (Stadion)

BREMEN (BRÉMA)

0 100 200 300 m

Hivatal, közlekedés

1 Landesparlament, Haus der Bürgerschaft (Tartományi parlament)
2 Rathaus (Városháza)
3 Hauptpost (Főposta)
4 Verkehrsverein (Idegenforgalmi Hivatal)
5 Polizei (Rendőrség)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
7 Zentral-Omnibusbahnhof (Autóbusz-pályaudvar)
8 Martini-Anleger (Sétahajó-állomás)
9 Überseehafen (Kereskedelmi kikötő)
10 Flughafen Bremen-Neustadt (Repülőtér)

Műemlék, látnivaló

11 Dom St. Petri (Evang. dóm)
12 Liebfrauenkirche (Templom)
13 St.-Johannis-Kirche (Templom)
14 St.-Martini-Kirche (Templom)
15 St.-Pauli-Kirche (Templom)
16 Bremisches Landesmuseum, Focke-museum (Tájtörténeti Múzeum)
17 Stephanikirche (Templom)
18 Überseemuseum (Néprajzi Gyűjtemény, Akvárium, Terrárium)
19 Kunsthalle (Műcsarnok)
20 Baumwollbörse (Régi gyapjúbörze)
21 Schütting (Régi céhház)
22 Stadtwaage (Régi mázsaház)
23 Windmühle (Szélmalom)
24 Böttcherstrasse (Műemlékházak)
25 Schnoorviertel (Műemléknegyed)
26 Funkturm (Rádiótorony)
27 Roland (Roland-oszlop)
28 Ehrenmal der Stadt Bremen (I. világháborús emlékmű)
29 Kolonialehrenmal (Emlékmű)
30 Bremer Stadtmusikanten (Szobor)
31 Marcusbrunnen (Kút)
32 Messegelände (Vásárterület)
33 Botanischer Garten, Rhododendronpark (Botanikus kert)
34 Campingplatz (Kemping)
35 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

36 Universität Bremen (Egyetem)
37 Staatsbibliothek (Állami Könyvtár)
38 Staatsarchiv (Állami Levéltár)
39 Theater am Goetheplatz (Színház)
40 Stadthalle (Kongresszusi és sportcsarnok)
41 Krankenhaus (Kórház)
42 Zentralbad (Fürdő)
43 Weserstadion (Stadion)

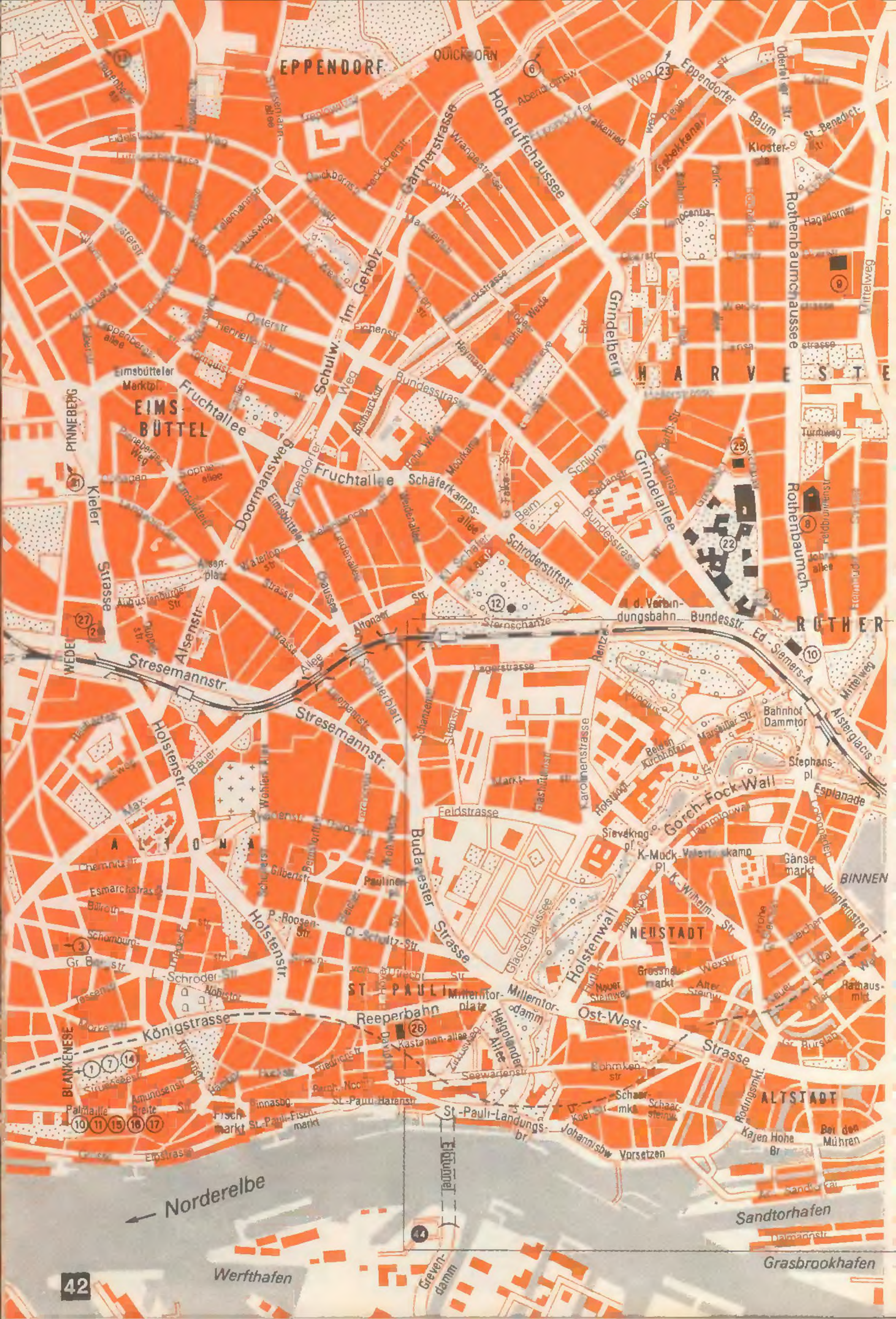
EPPENDORF
QUICKBORN
Eppendorfer Baum
Hoheluftchaussee
Gärtnerstrasse
Isebekkanal
Rothenbaumchaussee
Mittelweg
Grindelberg
Grindelallee
HARVESTE
Bundesstrasse
Schulweg
Im Gehölz
Eimsbütteler Marktpl.
EIMS-BÜTTEL
Fruchtallee
Doormannsweg
PINNEBERG
Kieler Strasse
Schäferkamps-allee
Schröderstiftstr.
Sternschanze
ROTHER
Bahnhof Dammtor
Alsterglacis
Stephans-pl
Esplanade
Gorch-Fock-Wall
Stresemannstr.
Holstenstr.
Alsenstr.
ALTONA
Max-Brauer-Allee
Budapester Strasse
Feldstrasse
Karolinenstrasse
Glacischaussee
Holstenwall
NEUSTADT
Gänsemarkt
BINNEN
Jungfernstieg
Rathausmarkt
ST. PAULI
Millerntor-platz
Millerntor-damm
Reeperbahn
Königstrasse
Ost-West-Strasse
Helgoländer Allee
Seewartenstr.
St.-Pauli-Hafenstr.
St.-Pauli-Landungsbr.
Johannisbw.
Vorsetzen
ALTSTADT
Kajen
Hohe Br.
Bei den Mühren
Fischmarkt
St.-Pauli-Fischmarkt
Elbstrasse
Palmaille
BLANKENESE
Elbtunnel
Norderelbe
Sandtorhafen
Grasbrookhafen
Werfthafen
Grevendamm

HAMBURG

0 200 400 600 m

Hivatal, közlekedés

1 Altonaer Rathaus (Altonai városháza)
2 Polizei (Rendőrség)
3 Bahnhof Hamburg-Altona (Pályaudvar)
4 Zentral Omnibusbahnhof (Autóbusz-pályaudvar)
5 Freihafen (Szabadkikötő)
6 Flughafen Hamburg-Fuhlsbüttel (Repülőtér)

Műemlék, látnivaló

7 Altonaer Museum (Altonai Múzeum)
8 Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte (Népművészeti és Őstörténeti Múzeum)
9 Norddeutscher Rundfunk (NDR-rádió és tv-központ)
10 Övelgönne (Révkalauz-lakhely)
11 Seefahrtsschule (Tengerész iskola)
12 Wasserturm Sternschanze (Víztorony)
13 Hagenbecks-Tierpark (Állatkert)
14 Neue Elbtunnel (Új Elba-alagút)
15 Altonaer Balkon (Park)
16 Jenischpark, Ernst-Barlach-Haus, Jenischhaus (Park; múzeumok)
17 Rosengarten (Rózsakert)
18 Stadtpark, Planetarium (Városi park; Planetárium)
19 Hauptfriedhof Ohlsdorf (Temető)
Ehrenmal für die Bombenopfer
(A bombatámadások áldozatainak emlékműve)
Mahnmal für die Opfer Faschismus
(A fasizmus áldozatainak emlékműve)
20 Grossmarkthalle (Vásárcsarnok)
21 Campingplatz (Kemping)

Művelődés, egészségügy, sport

22 Universität Hamburg (Egyetem)
23 Universitäts-Krankenhaus (Egyetemi klinikák)
24 Staatsbibliothek (Állami Könyvtár)
25 Kammerspiele (Kamaraszínház)
26 St.-Pauli-Theatre (Színház)
27 Volksparkstadion (Stadion)
28 Horner Rennbahn (Lóversenypálya)
29 Trabrennbahn (Ügetőpálya)

A belváros nevezetességei

Hivatal, közlekedés

1 Landesregierung und Rathaus (Kormánypalota és Városháza)
2 Zollamt (Vámhivatal)
3 Landeszentralbank (Bank)
4 Hauptpost (Főposta)
5 Fremdenverkehrszentrale (Idegenforgalmi Hivatal)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
7 St.-Pauli-Landungsbrücken (Sétahajó-állomás)
8 Hamburg-Dammtor (Vasútállomás)

Műemlék, látnivaló

9 St.-Jakobi-Kirche (Evang. templom)
10 St.-Katharinen-Kirche (Evang. templom)
11 St.-Michaelis-Kirche (Evang. templom)
12 St.-Petri-Kirche (Evang. templom)
13 Dänische Seemannskirche (Evang. „Dán hajóstemplom")
14 Finnische Seemannskirche (Evang. „Finn hajóstemplom")
15 Norwegische Seemannskirche (Evang. „Norvég hajóstemplom")

HAMBURG BELVÁROS

0 200 400 m

A 43. oldal nevezetességjegyzékének folytatása

16 Schwedische Seemannskirche (Evang. „Svéd hajóstemplom")
17 St.-Ansgar-Kirche (Templom)
18 Kunsthalle (Múcsarnok)
19 Museum für Hamburgische Geschichte (Városi történeti Múzeum)
20 Museum für Kunst und Gewerbe (Képző- és Iparművészeti Múzeum)
21 Postmuseum (Postamúzeum)
22 Alsterpavillon
23 Börse (Tőzsde)
24 Kongresszentrum Hamburg (Kongresszusi palota)
25 Glockenspielhaus (Harangjátékok háza)
26 Krameramtswohnung (Faberakásos házak)
27 Zur Hütte (Régi lakóház)
28 BAT-Hochhaus (Irodaház)
29 City-Hochhäuser (Irodaházak)
30 Chilehaus (Irodaház)
31 Unilever-Hochhaus (Irodaház)
32 Panoptikum
33 Heinrich-Herz-Turm (TV-torony)
34 Philipsturm (Kilátótorony)
35 St.-Nikolai-Turm (Torony)
36 Bismarckdenkmal (Emlékmű)
37 Hummeldenkmal (Emlékmű)
38 Lessingdenkmal (Emlékmű)
39 Mönckebergbrunnen (Kút)
40 Ausstellungs- und Messegelände (Vásárváros)
41 Botanischer Garten (Botanikus kert)
42 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

43 Deutsches Hydrographisches Institut (Óceanográfiai és Vízügyi Intézet)
44 Staatsoper (Operaház)
45 Deutsches Schauspielhaus (Színház)
46 Ohnsorg-Theater (Színház)
47 Operettenhaus (Operettszínház)
48 Thaliatheater (Színház)
49 Musikhalle (Hangversenycsarnok)
50 Hafenkrankenhaus (Kórház)
51 Sportplatz F.C. St. Pauli (Sporttelep)

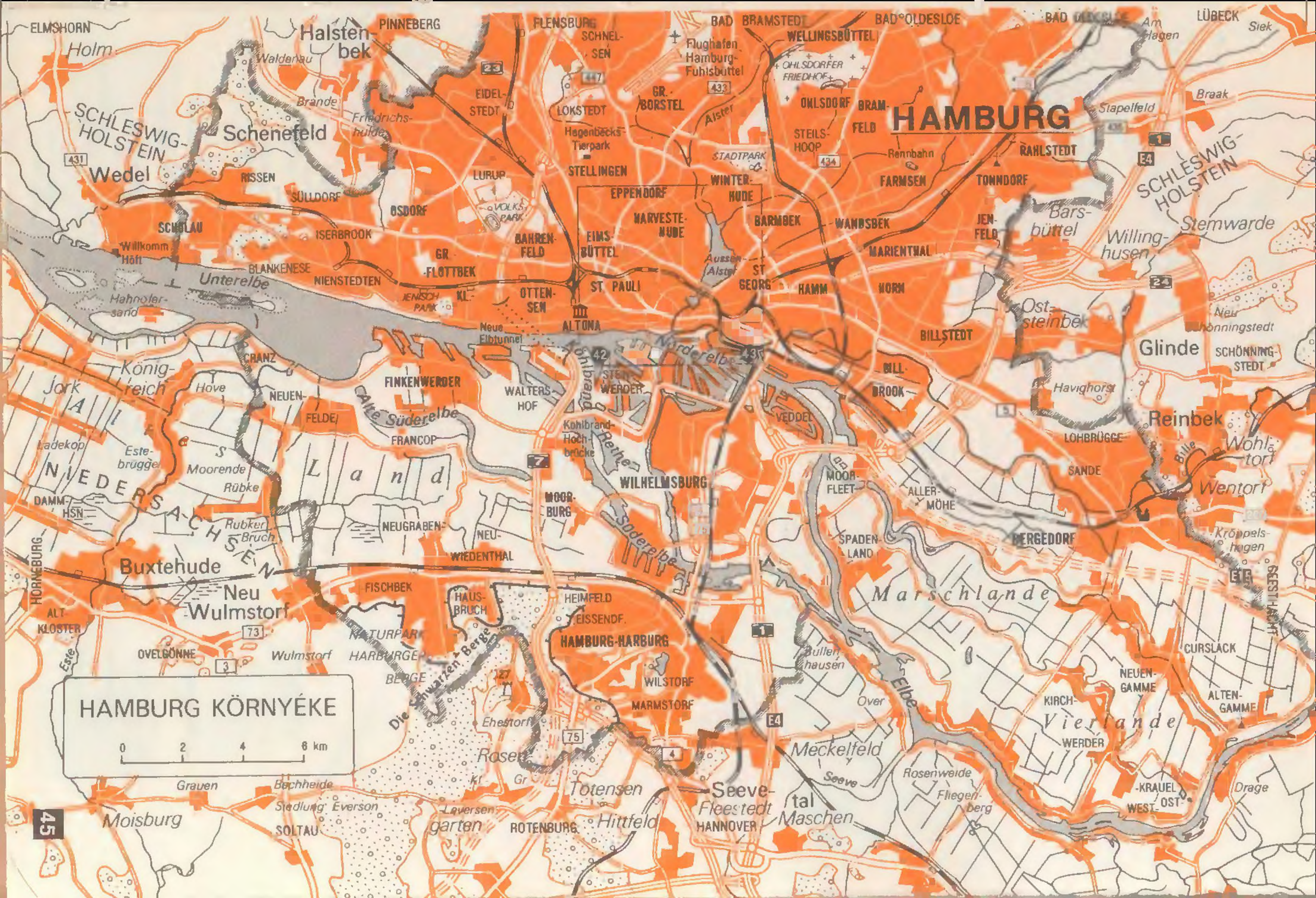
HAMBURG KÖRNYÉKE
0 2 4 6 km
HAMBURG
ELMSHORN
Holm
Halstenbek
PINNEBERG
FLENSBURG
SCHNELSEN
BAD BRAMSTEDT
WELLINGSBÜTTEL
BAD OLDESLOE
LÜBECK
Siek
Waldenau
Brande
SCHLESWIG-HOLSTEIN
Schenefeld
Friedrichshulde
EIDELSTEDT
LOKSTEDT
GR. BORSTEL
Flughafen Hamburg-Fuhlsbüttel
OHLSDORFER FRIEDHOF
OHLSDORF
BRAMFELD
STEILSHOOP
Rennbahn
RAHLSTEDT
Stapelfeld
Braak
Wedel
RISSEN
SÜLLDORF
OSDORF
LURUP
VOLKSPARK
Hagenbecks Tierpark
STELLINGEN
EPPENDORF
STADTPARK
WINTERHUDE
FARMSEN
TONNDORF
BARMBEK
WANDSBEK
JENFELD
Barsbüttel
Willinghusen
Stemwarde
SCHULAU
Willkomm Höft
ISERBROOK
BAHRENFELD
EIMSBÜTTEL
HARVESTEHUDE
Aussen Alster
Alster
MARIENTHAL
BLANKENESE
NIENSTEDTEN
GR. FLOTTBEK
KL.
JENISCH PARK
OTTENSEN
ST. PAULI
ST. GEORG
HAMM
HORN
Unterelbe
Hahnöfer sand
ALTONA
Neue Elbtunnel
Norderelbe
Ost-steinbek
Neu Schönningstedt
BILLSTEDT
Glinde
SCHÖNNINGSTEDT
Königreich
Jork
Altes Land
CRANZ
Hove
NEUENFELDE
FINKENWERDER
Alte Süderelbe
WALTERSHOF
Köhlbrand
STEINWERDER
BILLBROOK
Havighorst
Reinbek
Wohltorf
Wentorf
Ladekop
Estebrügge
Moorende
Rübke
FRANCOP
Kohlbrand-Hochbrücke
Rethe
VEDDEL
MOORFLEET
LOHBRÜGGE
SANDE
Bille
NIEDERSACHSEN
DAMM
HSN
Rubker Bruch
NEUGRABEN
NEU WIEDENTHAL
MOORBURG
WILHELMSBURG
ALLERMÖHE
BERGEDORF
SPADENLAND
Süderelbe
Kröppelshagen
GEESTHACHT
HORNEBURG
Buxtehude
Neu Wulmstorf
FISCHBEK
HAUSBRUCH
HEIMFELD
EISSENDF.
Marschlande
ALT KLOSTER
OVELGÖNNE
Este
Wulmstorf
NATURPARK HARBURGE BERGE
Die Schwarzen Berge
HAMBURG-HARBURG
Bullenhausen
Elbe
CURSLACK
WILSTORF
MARMSTORF
Over
NEUENGAMME
KIRCHWERDER
ALTENGAMME
Vierlande
Ehestorf
Rosen
Kl.
Gr.
Meckelfeld
Seeve
Rosenweide
Fliegenberg
KRAUEL
OST-WEST
Drage
Grauen
Bachheide
Siedlung Everson
Totensen
Seevetal
Fleestedt
Maschen
Moisburg
SOLTAU
Leversen
garten
ROTENBURG
Hittfeld
HANNOVER
431
23
447
433
434
1
E4
24
5
42
43
7
73
3
27
75
4
E15

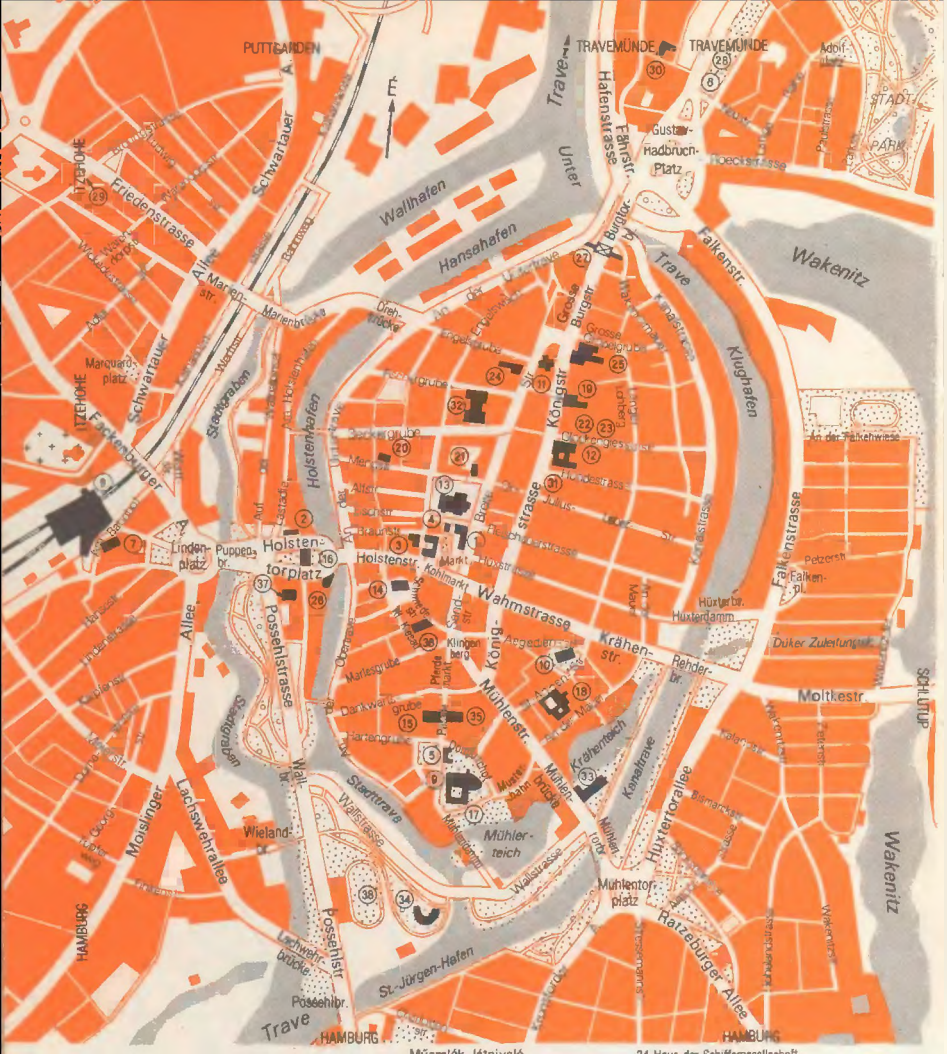

LÜBECK

0 100 200 300 m

Hivatal, közlekedés

1 Rathaus (Városháza)
2 Landeszentralbank (Bank)
3 Hauptpost (Főposta)
4 Verkehrsverein (Idegenforgalmi Hivatal)
5 Polizei (Rendőrség)
6 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
7 Zentral-Omnibusbahnhof (Autóbusz-pályaudvar)
8 Travemünde-Hafen (Kikötő)

Templomok

9 Dom (Evang. dóm)
10 Aegidienkirche (Evang. templom)
11 Jakobikirche (Evang. templom)
12 Katharinenkirche (Evang. templom)
13 Marienkirche (Evang. templom)
14 Petrikirche (Evang. templom)
15 Herz-Jesu-Kirche (Templom)
16 Holstentor (Városkapu; Hanza- és Városörténeti Múzeum)
17 Naturhistorisches Museum (Természettörténeti Múzeum)
18 St. Annen Museum (Múzeum)
19 Behnhaus (Modern Művészeti Múzeuma)
20 Schabbelhaus (Régi kereskedőház, Thomas Mann Emlékkiállítás)
21 Buddenbrookhaus (A „Buddenbrook-ház")
22 Fuchtingshof (Régi kereskedőház)
23 Glandorpshof (Régi kereskedőház)
24 Haus der Schiffergesellschaft (A hajótársaság egykori háza)
25 Heiligengeisthospital (Volt kórház, ma Szociális Otthon)
26 Salzspeicher (Régi sóraktárak)
27 Burgtor (Városkapu)
28 Tierpark (Állatkert)
29 Campingplatz (Kemping)
30 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

31 Stadtbibliothek (Városi Könyvtár)
32 Stadttheater (Városi Színház)
33 Stadthalle (Kongresszusi és hangversenycsarnok)
34 Freilichtbühne (Szabadtéri színpad)
35 Marienkrankenhaus (Kórház)
36 Schwimmhalle (Fedett uszoda)
37 Holstentorhalle (Sportcsarnok)
38 Stadion Buniamshof (Stadion)

KIEL

0 100 200 300 m

Hivatal, közlekedés

1 Landeshaus (Kormánypalota)
2 Rathaus (Városháza)
3 Landesbank (Bank)
4 Hauptpost (Főposta)
5 Fremdenverkehrsamt (Idegenforgalmi Hivatal)
6 Polizei (Rendőrség)
7 Hauptbahnhof (Főpályaudvar)
8 Zentral-Omnibusbahnhof (Autóbusz pályaudvar)
9 Autofähre (Autókomp)
10 Tirpitzhafen (Kikötő)

Műemlék, látnivaló

11 St.-Nikolai-Kirche (Evang. templom)
12 Pauluskirche (Evang. templom)
13 St.-Nikolaus-Kirche (Templom)
14 Franziskanerkloster (Volt kolostor)
15 Stadtmuseum, Warleberger Hof (Várostörténeti Múzeum)
16 Völkerkunde Museum (Néprajzi Múzeum)
17 Zoologisches Museum (Állattani Múzeum)
18 Schleswig-Holsteinisches Freilichtmuseum (Szabadtéri Múzeum)
18 Kunsthalle (Műcsarnok)
20 Ostseehalle (Kiállítócsarnok)
21 Kieler Schloss (Kastély, Kultúrközpont)
22 Planetarium (Planetárium)
23 Marine-Ehrenmal (Tengerész emlékmű, kilátó)
24 U-Boot-Ehrenmal (Hősi emlékmű)
25 I.-Wilhelm-Denkmal (Szobor)
26 Botanischer Garten (Botanikus kert)
27 Meßtenhof (Modern városrész)
28 Prinz Heinrich Brücke (Kettős híd, zsiliprendszer)
29 Campingplatz (Kemping)
30 Jugendherberge (Ifjúsági turistaszálló)

Művelődés, egészségügy, sport

31 Christian-Albrechts-Universität (Egyetem)
32 Universitätskliniken (Egyetemi klinikák)
33 Pädagogische Hochschule (Pedagógiai Főiskola)
34 Institut für Meereskunde, Aquarium (Tengerkutatási Intézet, Akvárium)
35 Institut für Weltwirtschaft (Világgazdasági Intézet)
36 Universitätsbibliothek (Egyetemi Könyvtár)
37 Opernhaus am „Kleinen Kiel" (Operaház)
38 Schauspielhaus (Színház)
39 Freilichtbühne (Szabadtéri színpad)
40 Städtisches Krankenhaus (Kórház)
41 Holstenstadion (Stadion)
42 Olympiazentrum Kiel-Schilksee (Vízisportközpont, yacht-klub)
43 Olympiahafen (Olimpiai kikötő)

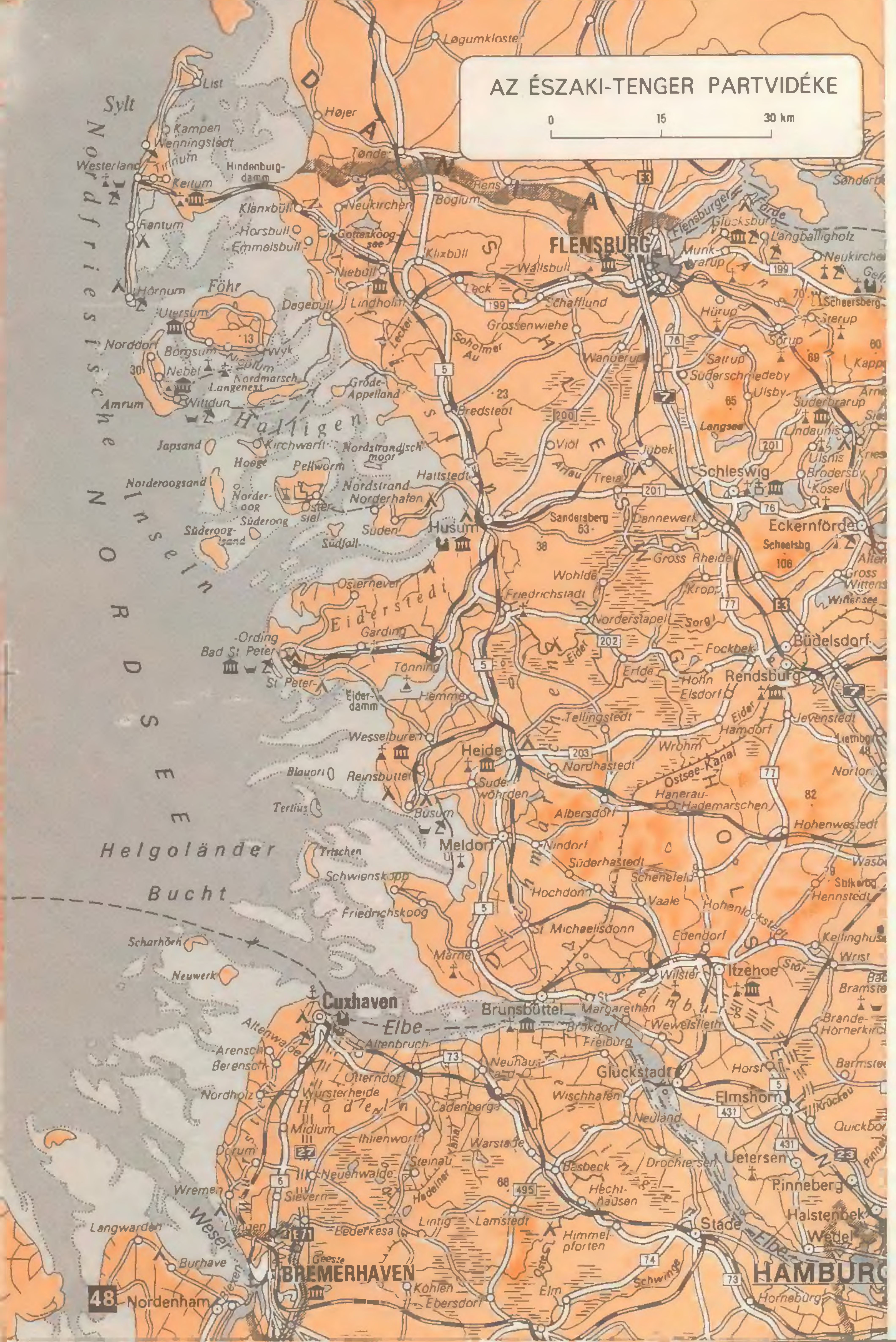
AZ ÉSZAKI-TENGER PARTVIDÉKE
0
15
30 km
Sylt
List
Kampen
Wenningstedt
Westerland
Keitum
Hindenburg-damm
Hörnum
Föhr
Wyk
Amrum
Wittdün
Nordfriesische Inseln
Halligen
Pellworm
Nordstrand
Husum
Eiderstedt
Bad St. Peter-Ording
Tönning
Friedrichstadt
Heide
Meldorf
Büsum
Helgoländer Bucht
NORDSEE
Neuwerk
Scharhörn
Cuxhaven
Elbe
Brunsbüttel
Glückstadt
Itzehoe
Elmshorn
Uetersen
Pinneberg
Stade
HAMBURG
BREMERHAVEN
Nordenham
Weser
Wremen
Dorum
Hadeln
Otterndorf
Wesselburen
Rendsburg
Schleswig
Eckernförde
FLENSBURG
Flensburger Förde
Niebüll
Dagebüll
Leck
Tønder
Højer
Løgumkloster
DANMARK
SCHLESWIG-HOLSTEIN
Nord-Ostsee-Kanal
Büdelsdorf
Hohenwestedt
Kellinghusen
Wilster
Marne
St. Michaelisdonn
Friedrichskoog
Langwarden
Burhave
Lamstedt
Himmelpforten
Horneburg
Wedel
Halstenbek

A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG
ÉSZAKI RÉSZE
0 10 20 30 40 50 60 70 80 km
Kartográfiai Vállalat
Budapest, 1980 630025
ÉSZAKI-TENGER
DÁNIA
HOLLANDIA
NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZT.
ALSÓ-SZÁSZORSZÁG
SCHLESWIG-HOLSTEIN
ÉSZAK-RAJNA-VESZTFÁLIA
HESSEN
RAJNA-VIDÉK-PFALZ
BAJORORSZÁG
BELGIUM
Kieli-öböl
Mecklenburgi-öböl
Helgolandi-öböl
Fehmarn-Belt
Kelet-Fríz-szigetek
Ny-Fríz-szk.
Észak-Fríz-szigetek
Helgoland
Sylt
Föhr
Amrum
Pellworm
Nordstrand
Langeland
Lolland
Ærø
Als
Fehmarn
Westerland
Tønder
Niebüll
Flensburg
Schleswig
Husum
Eckernförde
KIEL
Rendsburg
Heide
Meldorf
Neumünster
Itzehoe
Bad Segeberg
Plön
Eutin
Neustadt i. Holst.
Oldenburg i. Holst.
Heiligenhafen
LÜBECK
Bad Oldesloe
Bad Schwartau
Wismar
Ratzeburg
Mölln
Schwerin
Brunsbüttel
Glückstadt
Elmshorn
Pinneberg
Ahrensburg
Wedel
Stade
HAMBURG
Geesthacht
Lauenburg
Winsen
Lüneburg
Cuxhaven
Otterndorf
BREMERHAVEN
WILHELMSHAVEN
Jever
Norden
Aurich
Emden
Delfzijl
GRONINGEN
Leeuwarden
Leer
Papenburg
Varel
Nordenham
Brake
OLDENBURG
Elsfleth
BREMEN (BREMA)
Delmenhorst
Achim
Osterholz-Scharmbeck
Bremervörde
Zeven
Rotenburg
Verden
Soltau
Uelzen
Munster
Hermannsburg
Fallingbostel
Celle
Wittingen
Salzwedel
Dannenberg
EMMEN
Cloppenburg
Vechta
Meppen
Quakenbrück
Diepholz
Sulingen
Nienburg
Wunstorf
HANNOVER
Lehrte
Peine
WOLFSBURG
BRAUNSCHWEIG
Helmstedt
Wolfenbüttel
Schöningen
HILDESHEIM
SALZGITTER
Goslar
Bad Harzburg
Halberstadt
Brocken 1142
Almelo
Deventer
APELDOORN
ENSCHEDE
Bentheim
Rheine
Ibbenbüren
OSNABRÜCK
Minden
Stadthagen
Bückeburg
Springe
Hameln
Bad Oeynhausen
Herford
Bad Salzuflen
BIELEFELD
Detmold
Gütersloh
MÜNSTER
Emsdetten
Greven
Steinfurt
Ahaus
Coesfeld
Borken
Bocholt
Dorsten
Haltern
Lüdinghausen
Ahlen
Beckum
Lippstadt
Paderborn
Bad Lippspringe
Bad Driburg
Höxter
Holzminden
Einbeck
Northeim
GÖTTINGEN
Duderstadt
Osterode
Bad Lauterberg
Nordhausen
Seesen
Clausthal-Zellerfeld
ARNHEM
NIJMEGEN
Kleve
Goch
Xanten
Wesel
GELSENKIRCHEN
BOTTROP
OBERHAUSEN
RECKLINGHAUSEN
HAMM
HERNE
DORTMUND
BOCHUM
Unna
Soest
DUISBURG
Moers
ESSEN
MÜLHEIM
WITTEN
HAGEN
Iserlohn
Arnsberg
Brilon
Büren
Warburg
Hofgeismar
Münden
KASSEL
Wolfhagen
Korbach
Meschede
KREFELD
Viersen
MÖNCHENGLADBACH
RHEYDT
NEUSS
DÜSSELDORF
WUPPERTAL
SOLINGEN
REMSCHEID
LEVERKUSEN
Lüdenscheid
Altena
Schwelm
Velbert
Gummersbach
Bergisch Gladbach
Grevenbroich
Bergheim
Jülich
Düren
Eschweiler
AACHEN
Stolberg
KÖLN
Porz
Brühl
BONN
Siegburg
Euskirchen
Monschau
SIEGEN
Olpe
Kahler Asten 841
Bad Berleburg
Biedenkopf
Frankenberg
Bad Wildungen
Fritzlar
Melsungen
Homberg
Rotenburg a. d. F.
Bad Hersfeld
Meissner 750
Eschwege
Sontra
Eisenach
ERFURT
Weimar
Hünfeld
Fulda
Wasserkuppe 950
Alsfeld
Marburg
Dillenburg
Betzdorf
Gießen
Wetzlar
Weilburg
Limburg
Bad Nauheim
Friedberg
Bad Homburg
Hanau
Gelnhausen
Büdingen
Nidda
Schlüchtern
Vogelsberg 774
FRANKFURT AM MAIN
Taunus
Westerwald
Montabaur
Neuwied
KOBLENZ
Andernach
Mayen
Bad Ems
Lahnstein
Boppard
Cochem
Ahrweiler
Hohe Acht 747
Malmedy
Eifel
Solling
Harz
Rhön
Meiningen
Suhl
Saalfeld
Sonneberg
Coburg
Kronach
Lichtenfels
Bad Kissingen
Neustadt
Elba
Weser
Ems
Rajna
Lahn
Werra
Fulda
Lüneburger Heide
Teutoburgi-erdő
Münsterland
Mittelland-csat.
Steinhuder Meer
Dümmer-tó
E3
E4
E8
E35
E63
E70
E71
E72
E73

Német Szövetségi Köztársaság

146,— Ft

Hatalmas ipari létesítmények, füstköd, modern betonés üvegcsodák – no és az autópályák! Hirtelenjében ezek a fogalmak jutnak a magyar turista eszébe, aki először indul a Német Szövetségi Köztársaságba. Azután – akár Salzburgnál, akár Passaunál hajt át az osztrák–NSZK határon – mindjárt meglepődik. S ez a meglepődés kíséri útján végig, még a híres-hírhedt ipari körzetben, a Ruhr-vidéken is. Mert a valóban nagyszerű autópályákon is szebbnél-szebb tájak suhannak el mellette; ha pedig letér róluk, lépten-nyomon középkori hangulatú városkák, falvak ódon házaiban, ezeréves templomaiban, vagy hófödte csúcsok, kéklő tavak látványában gyönyörködhet. És sok-sok zöldben: nemcsak a fenyvesek, lombos erdők tájain, de a modern nagyvárosokban is, melyeknek sűrűn telepített, gondozott parkjaiban, a hipermodern lakótelepek ablakaiban, erkélyein is mindenütt ott a rengeteg virág.

Az NSZK nagy ország – nagy ellentétekkel; a modern életforma kedvelőjének csakúgy bőségesen nyújt élményt, mint a romantika, a múlt rajongójának. A könyv szerzői mindkét óhajt figyelembe véve vezetik végig rajta a magyar turistát, a felső-bajorországi Alpoktól az Északi-tenger Schleswig—Holstein-i partjáig.

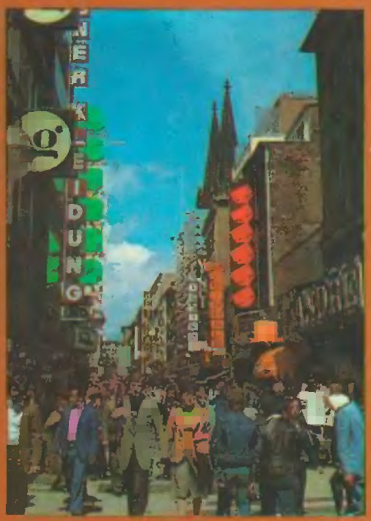
ERKLEIDUNG